К. МАРКС

КАПИТАЛ

I

МАРКС
ӘНКЕЛС
ЛЕНИН
ИНСТИТУТУ
АЗӘРБАЙЧАН
ФИЛИАЛЫ

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ҮИК(б)П МК јанында МАРКС — ЕНКЕЛС — ЛЕНИН ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

БИРИНЧИ ЧИЛД

I

КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

ҮИК(б)П МК јанында МӘЛИ АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫНЫН НӘШРИ
БАКЫ—1949

Тәрҹүмә эдәнләри вә редакторлары

*М. АҒАМИРОВ, Һ. ДАДАШЕВ, Ҹ. ӘЗИМОВ,
А. КҮЛМӘММӘДОВ, С. МӘЛИКОВ, Һ. ҺУСЕЙНОВ,
Ҹ. ҸАБАРОВ*

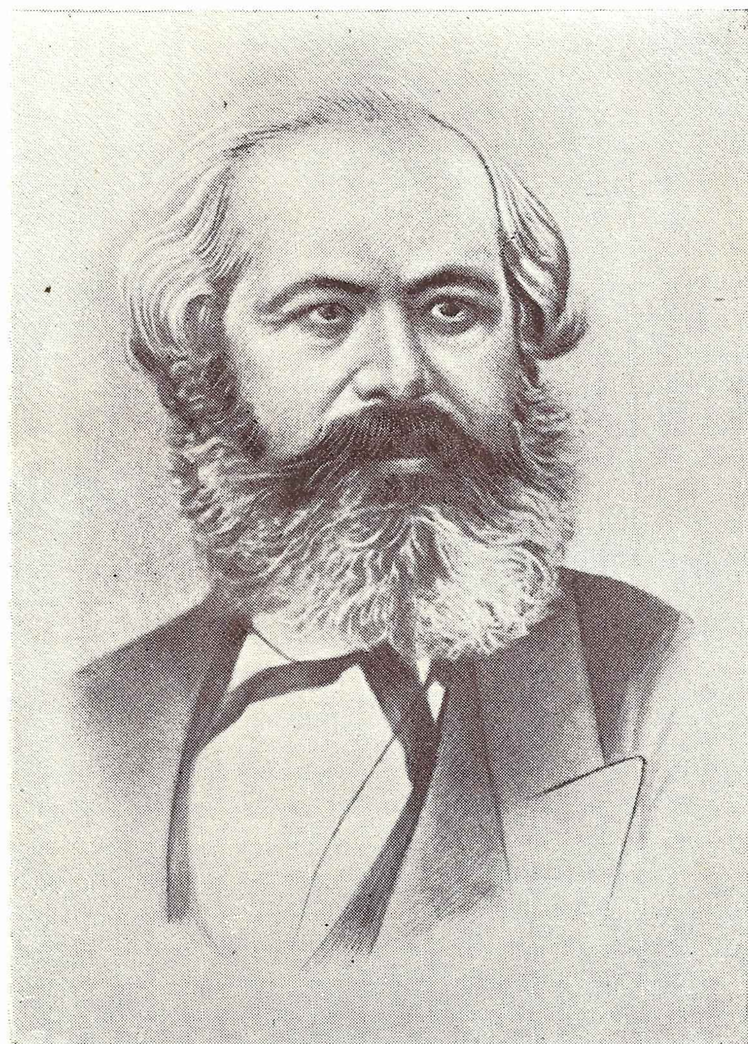

УНУДУЛМАЗ ДОСТУМ,
ПРОЛЕТАРИАТЫН ҸӘСУР, САДИГ,
НӘҸИБ, ГАБАГҸЫЛ ДӨЙҮШЧҮСҮ

Вилһелм Волфа

ИТҺАФ ОЛУНУР

1809-чу ИЛ ИЮНУН 21-дә ТАРНАУДА АНАДАН ОЛМУШ,
1864-чү ИЛ МАЙЫН 9-да МАНЧЕСТЕРДӘ СҮРКҮНДӘ
ВӘФАТ ЭТМИШДИР

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Азәрбайчанча нәшринә мүгәддимә XI
Биринчи нәшрә мүгәддимә. *К. Маркс* XIII
Икинчи нәшрә сөзарды. *К. Маркс* XVII
Үчүнчү нәшрә мүгәддимә. *Ф. Энкелс* XXV
Дөрдүнчү нәшрә мүгәддимә. *Ф. Энкелс* XXVIII

БИРИНЧИ КИТАБ

Капитал истеһсалы просеси

Биринчи бөлмә

ӘМТИӘ ВӘ ПУЛ

Биринчи фәсил. **Әмтиә** 1
1. Әмтиәнин ики амили: истеһлак дәйәри вә дәйәр (дәйәр субстансиясы вә дәйәр кәмиййәти) . . . . —
2. Әмтиәләрдәки әмәйин икили характери 7
3. Дәйәр формасы, яхуд мүбадилә дәйәри 12
   A. Бәсит, айрыча вә я тәсадүфи дәйәр формасы 13
      1) Дәйәр ифадәсинин ики гүтбү: нисби дәйәр формасы вә эквивалент форма . . . . —
      2) Нисби дәйәр формасы 14
         a) Нисби дәйәр формасынын мәзмуну . . . . —
         b) Нисби дәйәр формасынын мигдарча муәййәнлийи . . . 17
      3) Эквивалент форма 19
      4) Үмумиййәтлә бәсит дәйәр формасы 24
   B. Долғун вә я кениш дәйәр формасы 26
      1) Кениш нисби дәйәр формасы . . . . —
      2) Хүсуси эквивалент форма 27
      3) Долғун вә я кениш дәйәр формасынын нөгсанлары . . . —
   C. Үмуми дәйәр формасы 28
      1) Дәйәр формасынын дәйишмиш характери . . . . —
      2) Нисби дәйәр формасы илә эквивалент форманын инкишафы арасындаки нисбәтләр 30
      3) Үмуми дәйәр формасындан пул формасына кечилмәси . . 31
   D. Пул формасы 32
4. Әмтиә фетишизми вә онун сирри 33

Сәһ.

Икинчи фәсил. **Мүбадилә просеси** 45

Үчүнчү фәсил. **Пул, яхуд әмтиә тәдавүлү** 53

1. Дәйәр өлчүсү . . . . —
(Гиймәт. Гиймәт мигясы. Бүтүн әмтиә гиймәтләринин галхмасы вә я бүтүн әмтиә гиймәтләринин дүшмәси. Пулун һесаб адлары, һесаб пулу. Дәйәр кәмиййәти илә гиймәтин бир-биринә миг-дарча мүтабиг олмамасы. Бунларын бир-биринә кейфиййәтчә мү-табиг олмамасы. Гиймәт әмтиәнин дәйәринин анчаг тәсәввүр олунан формасыдыр.)

2. Тәдавүл васитәси 62

a) Әмтиә истиһаләси . . . . —
(Ә—П—Ә дөвраны. Сатғы Ә—П. Алғы П—Ә. Бүтүнлүкдә әмтиә истиһаләси. Әмтиә тәдавүлү. Әмтиә тәдавүлү илә мәһсул мүбадиләси арасындаки фәрг.)

b) Пулун тәдавүлү 71
(Әмтиә истиһаләси вә пулун тәдавүлү. Пулун ики дәфә өз ерини дәйишмәси. Тәдавүл едән пулун мигдары. Тәда-вүлүн сүр'әти. Тәдавүлүн кедиши вә ләнкимәси. Тәда-вүлдә олан пулун күтләсини мүәййән едән амилләр.)

c) Сиккә. Дәйәр нишаны 81
(Сиккә вә күлчә, сиккәнин сүртүлүб ейилмәси. Дәйәр ни-шаны. Күмүш вә мис пул. Кағыз пул. Ичбары мәзәннәли кағыз пулун тәдавүл гануну.)

3. Пул 85

a) Дәфинәнин әмәлә кәлмәси 86

b) Тә'дийә васитәси 90

c) Дүня пулу 97

Икинчи бөлмә

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

Дөрдүнчү фәсил. **Пулун капитала чеврилмәси** 101

1. Капиталын үмуми формуласы . . . . —
2. Үмуми формуланын зиддиййәтләри 109
3. Иш гүввәсинин алынмасы вә сатылмасы 119
(„Сәрбәст фәһлә“. Иш гүввәсинин дәйәри. „Иш гүввәси“ әмтиә-синин спесифик хассәси.)

Үчүнчү бөлмә

МҮТЛӘГ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

Бешинчи фәсил. **Әмәк просеси вә дәйәрин артмасы просеси** 129

1. Әмәк просеси вә я истеһлак дәйәрләри истеһсалы . . . . —
(Әмәк просеси. Әмәк чисми, хаммал, әмәк аләти. Истеһсал ва-ситәләри. Мәһсулдар истеһлак.)

2. Дәйәрин артмасы просеси вә я изафи дәйәр истеһсалы 135
(Әмәк просеси, иш гүввәсини капиталистин истеһлак етмәси просеси кими. Дәйәр яранмасы просеси. Иш гүввәсинин дәйә-ри вә әмәк просесиндә онун истифадә едилмәсинин мигдар фәргләри. Дәйәрин артырылмасы просеси, капитал әмәлә кәл-мәси.)

Алтынчы фәсил. **Сабит капитал вә дәйишән капитал** 148

Сәһ.

Еддинчи фәсил. Изафи дәйәр нормасы 159
1. Иш гүввәсинин истисмар дәрәчәси . . . . —
2. Мәһсулун нисби һиссәләриндә мәһсул дәйәринин ифадәси . . . 166
3. Сениорун „ахырынчы сааты“ 169
4. Изафи мәһсул 174

Сәккизинчи фәсил. Иш күнү 175
1. Иш күнүнүн һәдләри . . . . —
2. Изафи әмәк һәрислийи. Фабрикант вә бояр 179
3. Инкилтәрәдә истисмара ганунла һәдд гоюлмаян сәнае саһәләри . 187
(Кружева сенаеи. Сахсы истеһсалы. Кибрит истеһсалы. Дивар кағызы истеһсалы. Чөрәкчилик истеһсалы. Дәмир йол истеһсалы. Тикиш истеһсалы. Дәмирчиләр.)
4. Күндүз вә кечә әмәйи. Нөвбә системи 199
(Металлуржи вә метал сәнаеи.)
5. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнүн узадылмасы һаггында XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк верилән ичбари ганунлар 206
(Фәһләләрин сәһһәтинә вә һәятына капиталын амансыз мүнасибәти. Инкилтәрәдә фәһләләр һаггындаки ганунлар. XVIII әсрдә, ири сәнае дөврүнәдәк иш күнүнүн һәдләри.)
6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнә ичбари һәдд гоюлмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрика ганунлары 218
(1833-чү ил гануну. 1844-чү ил гануну. 1847-чи ил гануну. 1850-чи ил гануну. Ипәк фабрикалары. Читбасма мүәссисәләри. Бояханалар вә ағартмаханалар.)
7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Инкилтәрә фабрика ганунларынын башга өлкәләрә тә'сири 237

Доггузунчу фәсил. Изафи дәйәрин норма вә күтләси 242

Дөрдүнчү бөлмә

НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

Онунчу фәсил. Нисби изафи дәйәр анлайышы 252

Он биринчи фәсил. Кооперасия 260

(Капиталист истеһсалынын тәмәл нөгтәси, капиталист истеһсалынын сех сәнаеиндән мигдар фәрги. Ичтимаи орта әмәк. Истеһсал васитәләринә гәнаәт. Кооператив әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри. Кооперасиянын кечмиш формалары. Кооперасиянын капиталист формасы.)

Он икинчи фәсил. Әмәк бөлкүсү вә мануфактура 273
1. Мануфактуранын ики мәншәи . . . . —
2. Һиссә фәһләси вә онун ишләтдийи аләт 276
3. Мануфактуранын ики әсас формасы: һетерокен мануфактура вә үзви мануфактура 278
4. Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсү вә чәмийййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү 287
5. Мануфактуранын капиталист характери 294

Он үчүнчү фәсил. Машынлар вә ири сәнае 303
1. Машынларын инкишафы . . . . —
2. Машынын мәһсула вердийи дәйәр 317

Сәһ.

3. Машынлы истеһсалын фәһләйә илк тә'сирләри 324
   a) Капиталын әлавә иш гүввәләри мәнимсәмәси. Гадын вә ушаг әмәйи 325
   b) Иш күнүнүн узадылмасы 332
   c) Әмәйин интенсивләшдирилмәси 338
4. Фабрика 347
5. Фәһләләрлә машын арасында мүбаризә 355
6. Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә'мин олунмасы нәзәриййәси 365
7. Машынлы истеһсалын инкишафы илә әлагәдар олараг фәһләләрин кәнар вә чәлб олунмасы. Памбыг парча сәнаеиндә бөһранлар 374
8. Ири сәнаеин мануфактураны, сәнәти вә эв истеһсалыны ингилабиләшдирмәси 386
   a) Сәнәт вә әмәк бөлкүсү әсасында гурулан кооперасиянын мәһв эдилмәси . . . . —
   b) Фабриканын мануфактурая вә эв истеһсалына әкс тә'сири 388
   c) Мүасир мануфактура 389
   d) Мүасир эв әмәйи 392
   e) Мүасир мануфактурадан вә эв әмәйиндән ири сәнаеә кечилмәси. Фабрика ганунларынын бу истеһсал үсулларына аид эдилмәси нәтичәсиндә һәмин ингилабын сүр'әтләнмәси 396
9. Фабрика ганунлары (сәһиййә шәраити вә тәрбиййә һаггындаки гәрарлар). Бу ганунларын бүтүн Инкилтәрәйә яйылмасы 406
10. Ири сәнае вә әкинчилик 427

Бешинчи бөлмә

МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

Он дөрдүнчү фәсил. **Мүтләг вә нисби изафи дәйәр** 430

Он бешинчи фәсил. **Иш гүввәсинин гиймәти илә изафи дәйәрин кәмиййәти арасындаки нисбәт** 439
1. Иш күнүнүн кәмиййәти вә әмәйин интенсивлийи сабитдир, әмәйин мәһсулдарлығы исә дәйишилир 440
2. Иш күнү вә әмәйин мәһсулдар гүввәси сабитдир, әмәйин интенсивлийи исә дәйишир 444
3. Әмәйин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи сабитдир, иш гүввәси исә дәйишир 445
4. Әмәйин мүддәти, мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи эйни заманда дәйишир 447

Он алтынчы фәсил. **Изафи дәйәр нормасынын мүхтәлиф формулалары** 450

Алтынчы бөлмә

ӘМӘК ҺАГГЫ

Он еддинчи фәсил. **Иш гүввәси дәйәринин вә буна мүтабиг олараг гиймәтинин әмәк һаггына чеврилмәси** 455

Он сәккизинчи фәсил. **Вахтамузд әмәк һаггы** 462

Он доггузунчу фәсил. **Дәнәмузд әмәк һаггы** 469

Ийирминчи фәсил. **Әмәк һаглары арасындаки милли фәргләр** 477

Еддинчи бөлмә

ҜАПИТАЛ ЙЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

Сәһ.

Кириш 482

Ийирми биринчи фәсил. **Садә тәкрар истеһсал** 483

(Фәһлә синфи капиталын мүлкиййәти кими. Капиталист истеһсал просеси капиталист илә фәһлә арасындаки мүнасибәти тәкрар истеһсал эдир.)

Ийирми икинчи фәсил. **Изафи дәйәрин капитала чеврилмәси** 496

1. Кениш мигясда капиталист истеһсал просеси. Әмтиә истеһсалындаки мүлкиййәт ганунларынын капиталист мәнимсәмә ганунларына чеврилмәси . . . . . —
2. Сияси игтисадын кениш мигясда тәкрар истеһсалы сәһв анламасы 505
3. Изафи дәйәрин капитала вә кәлирә айрылмасы. Имтина нәзәриййәси 508
4. Йығымын мигдарыны изафи дәйәрин капитала вә кәлирә айрылдығы нисбәтдән асылы олмадан тә'йин эдән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәҹәси. Әмәйин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капиталын истеһлак олунан капитала нисбәтән артмасы. Аванс эдилмиш капиталын кәмиййәти . . . 515
5. Фәһлә фонду адланан фонд 526

Ийирми үчүнҹү фәсил. **Капиталист йығымынын үмуми гануну** . . 529

1. Капиталын тәркиби дәйишмәдийи һалда, иш гүввәсинә тәләбин йығымла мүвази артмасы . . . . . —
2. Йығым вә онунла янашы кедән мәркәзләшмә тәрәгги этдикҹә капиталын дәйишән һиссәсинин нисби әксилмәси 538
3. Нисби артыг әһалинин вә я сәнае эһтият ордусунун кетдикҹә артыг истеһсал олунмасы 546
4. Нисби артыг әһалинин мүхтәлиф формаларда мөвҹуд олмасы. Капиталист йығымынын үмуми гануну 557
5. Капиталист йығымы үмуми ганунунун тәсвири 564
   a) Инкилтәрә. 1846—1866-ҹы илләр . . . . . —
   b) Британияда сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләри 570
   (Ейинти шәраити. Мәнзилләрин вәзиййәти. Лондон. Нүкэстл-Тайн. Брэдфорт. Бристол.)
   c) Сәркәрдан фәһләләр. Мә'дән фәһләләри 578
   (Мәнзил шәраити. Дәмир йол фәһләләри. Көмүр мә'дәни фәһләләри вә башга гара фәһләләр.)
   d) Фәһлә синфинин ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә бөһранларын тә'сири 582
   (Шәрги Лондонда дәмир кәми гайыранлар.)
   e) Британия әкинчилик пролетариаты 587
   (Сәркәрдан артелләр).
   f) Ирландия 610

Ийирми дөрдүнҹү фәсил. **Ибтидаи йығым дейилән шей** 624

1. Ибтидаи йығымын сирри . . . . . —
2. Кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум эдилмәси 628
(XV әсрин ахырынҹы отуз илиндә вә XVI әсрин биринҹи он илләриндә әкин торпағынын отлаға чеврилмәси. Реформасия вә килсә торпагларынын талан эдилмәси. Феодал мүлкиййәтинин буржуа мүлкиййәтинә чеврилмәси. Реставрасия вә „шанлы ингилаб“. Дөвләт әмлакынын талан эдилмәси. Ичма мүлкиййәти вә онун гарәт эдилмәси. Clearing of Estates, Шотландиянын дағ һиссәсиндә әкин торпағынын гоюн отлағына, гоюн отлагларынын да овлаглара чеврилмәси.)

Сәh.

3. Әмлакдан мәhрум эдиләнләрә гаршы XV әсрин ахырларындан э'тибарән верилән ганлы ганунлар. (Әмәк hаггыны азалтмаг мәгсәдилә верилән ганунлар) 643
4. Капиталист фермерләрин мейдана кәлмәси 651
5. Әкинчиликдәки ингилабын сәнаеә әкс тә'сири. Сәнае капиталы үчүн дахили базар яранмасы 653
6. Сәнае капиталистинин мейдана кәлмәси 657
(Мүстәмләкә системи. Дөвләт борҹлары системи. Мүасир веркиләр системи вә hимайәчилик системи. Ири сәнаеин башланғычында ушаглара әзаб-ишкәнҹә верилмәси.)
7. Капиталист йығымынын тарихи мейли 668

Ийирми бешинҹи фәсил. **Мүасир мүстәмләкәчилик нәзәриййәси** . . . 671

АЗӘРБАЙЧАНЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) Партиясы Мәркәзи Комитәсинин гәрары илә Карл Марксын „Капитал“ әсәри Азәрбайчан дилиндә нәшр әдилир. Әсәрин азәрбайчанча нәшри үчүн Азәрбайчан К(б)П Мәркәзи Комитәси тәрәфиндән М. Ч. Бағыров, Һ. Һәсәнов, Г. Мәммәдов, М. Ибраһимов, Һ. Һүсейнов вә Һ. Дадашев йолдашлардан ибарәт комисйон тәсдиг олунмушдур.

Бу даһиянә әсәрин Азәрбайчан дилиндә нәшр әдилмәси, Совет һакимиййәти илләриндә Ленин—Сталин партиясынын рәһбәрлийи илә Азәрбайчан халгынын элм вә мәдәниййәт саһәсиндә әлдә әтдийи бөйүк тарихи гәләбәләрин парлаг нүмунәсидир.

„Капиталын“ I чилдинин азәрбайчанча нәшри марксизм-ленинизми өйрәнмәкдә халгымыза мисилсиз көмәк әдәчәкдир.

ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин Институтунун Азәрбайчан Филиалы әлми коммунизмин баниси Карл Марксын „Капитал“ әсәринин I чилдинин тәрчүмәси үзәриндә узун мүддәт чалышмышдыр. Тәрчүмәдә ишләнән истилаһлар сияси игтисад, фәлсәфә вә тарих әлми мүтәхәссисләринин иштиракилә тәртиб әдилмиш вә Азәрбайчан дилинин хүсусиййәтләринә уйғун олан ени истилаһлар ярадылмышдыр.

„Капиталын“ I чилдинин азәрбайчанчая тәрчүмәси үчүн әсәрин И. Степанов тәрәфиндән русчая тәрчүмә әдилән 1935-чи ил нәшри әсас көтүрүлмүш, әйни заманда әсәрин рус дилиндәки бүтүн нәшрләриндән, һабелә алманча вә франсызча нәшрләриндән истифадә олунмушдур.

ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин Институтунун Азәрбайчан Филиалы „Капиталын“ I чилдинин тәрчүмәсини бүтүнлүкдә чапа вермәздән әввәл тәрчүмәнин кейфиййәти һаггында ке-

ниш охучу күтләсинин фикрини билмәк үчүн әсәрин 1—4-чү фәсилләрини ики китабча шәклиндә 1946 вә 1948-чи илләрдә нәшр этмишди. Охучуларын гейд вә мүлаһизәләри китабын нәшриндә нәзәрә алынмышдыр.

ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин
Институтунун Азәрбайчан Филиалы

БИРИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Биринчи чилдини охучулара тәгдим этдийим бу әсәр 1859-чу илдә „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ ады илә нәшр этдийим әсәрин давамыдыр. Әсәримин башланғычы илә давамы арасындаки бу гәдәр узун фасиләйә сәбәб, илләрлә давам эдән вә мәни дәфәләрлә ишимдән айыран хәстәлийимдир.

Юхарыда гейд этдийим әввәлки әсәрин мәзмуну бу чилдин биринчи фәслиндә хүласә эдилмишдир. Бундан мәгсәд тәдгигатымы ялныз даһа рабитәли вә даһа долғун бир шәклә салмаг дейилди. Бурада фикрин шәрһи дә яхшылашдырылмышдыр. Әввәлки әсәрдә өтәри гейд олунан бир чох нөгтәләр бурада, тәдгигата башларкән гаршыя гоюлан вәзифәнин имкан вердийи дәрәчәдә даһа да инкишаф этдирилмишдир вә, әксинә, орада әтрафлы һазырланмыш олан мүддәалар бурада анчаг гысача гейд олунмушдур. Өзлүйүндә айдындыр ки, дәйәр вә пул нәзәриййәсинин тарихи инкишафына аид бөлмәләр бурада тамамилә атылмышдыр. Лакин „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ илә таныш олан охучулар һазырки әсәрин биринчи фәслинин гейдләриндә һәмин нәзәриййәләрин тарихинә аид ени мә’хәзләр әлдә эдәчәкләр.

Һәр ишин әввәли чәтиндир; бу һәгигәти һәр бир элм һаггында сөйләмәк олар. Бу әсәрин дә ән чәтин анлашылан ери биринчи фәслидир вә хүсусән бу фәсилдә әмтиәнин тәһлили верилән һиссәдир. Дәйәр субстансиясынын вә дәйәр кәмиййәтинин илк тәһлилинә кәлинчә, мән буну мүмкүн гәдәр садәләшдирмишәм[1]. Пул формасында тамам шәклини алан дәйәр формасы мәзмунча чох садә вә бәситдир. Лакин инсан зәкасы даһа мәзмунлу вә мүрәккәб формалары һеч олмазса тәхминән тәһлил эдә билдийи

---

[1] Хүсусән она көрә белә этмәк лазым кәлди ки, Лассал тәрәфиндән Шултсе-Делич әлейһинә язылмыш әсәрдә, мүәллифин өз дедийинә көрә, бу мөвзу һаггындаки тәдгигатымын „мә’нәви мәғзини“ шәрһ этдийи бөлмәдә дә Лассал бир сыра мүһүм чәһәтләри долашыг салмышдыр. Ери кәлмишкән демәлийәм ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисади әсәрләринин бүтүн үмуми нәзәри мүддәаларыны, мәсәлән, капиталын тарихи характери, истеһсал мүнасибәтләри илә истеһсал үсулу арасындаки рабитә вә и. а. вә с. һаггындаки мүддәаларыны, демәк олар, һәрфиййән мәним әсәрләримдән көтүрүр вә һәтта мәним яратдығым истилаһлары ишләдир вә бунлары һарадан көтүрдүйүнү дә көстәрмирсә, буна сәбәб, әлбәттә, тәблиғат мүлаһизәләридир. Тәбиидир ки, мән нә онун нәзәриййәсиндәки айры-айры тәфәррүатдан, нә дә бу нәзәриййәнин әмәли тәтбигиндән бәһс этмирәм, чүнки бунларын мәнә һеч бир аидиййәти йохдур.

һалда, 2000 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә көстәрилән тәшәббүсләрә бахмайараг дәйәр формасыны дәрк едә билмәмишди. Буна сәбәб нәдир? Сәбәб одур ки, инкишаф етмиш бир чисми тәдгиг етмәк, чисмин һүчейрәсини тәдгиг етмәкдән асандыр. Һәм дә игтисади формалары тәһлил едиркән нә микроскопдан истифадә етмәк мүмкүн олур, нә дә кимйәви реактивләрдән. Бунларын һәр икисинин ерини тәҹрид гүввәсинә әсасланан үсул тутмалыдыр. Әмәк мәһсулунун әмтиә формасы вә я әмтиәнин дәйәр формасы, буржуа ҹәмиййәтинин игтисади һүчейрәсинин формасыдыр. Бунун тәһлили набәләд адама анҹаг бир сыра мүәммалар вә ҹүз'ийят кими көрүнә биләр. Бу доғрудан да ҹүз'ийятдыр, лакин, мәсәлән, микроскопик анатомиянын мәшғул олдуғу ҹүз'ийят гәбилиндәндир.

Дәйәр формасындан бәһс едән бөлмә мүстәсна олмагла, бу китабы анламаг чәтин дейилдир. Айдындыр ки, мән, ени бир шей өйрәнмәк вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәйән охуҹулары нәзәрдә тутурам.

Тәбиәт просесләрини бир физик я бу просесләрин ән айдын шәкилдә тәзаһүр етдийи вә бунлара мане олан тә'сирләрин ән аз олдуғу ердә мүшаһидә васитәсилә өйрәнир, я да, мүмкүн олдугда, просесин саф шәкилдә ҹәрәяныны тә'мин едән шәраит ярадыб һәмин просесләри тәҹрүбә васитәсилә өйрәнир. Мән бу әсәрдә капиталист истеһсал үсулуну вә бу үсула мүвафиг олан истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләрини тәдгиг едирәм. Бу күнә гәдәр классик капитализм өлкәси Инкилтәрәдир. Чыхардығым нәзәри нәтиҹәләри нүмайиш етдирмәк үчүн һәмин өлкәни башлыча нүмунә көтүрмәйимин сәбәби дә будур. Лакин бир алман охуҹусу Инкилтәрә сәнае вә әкинчилик фәһләләринин нә вәзиййәтә салындыгларыны көрүб риякарлыгла чийинләрини атса вә я никбинликлә өзүнә тәсәлли вериб десә ки, Алманияда вәзиййәт һеч дә бу гәдәр пис дейилдир, мән она белә демәли оларам: De te fabula narratur! [Бүтүн бу әһвалат сәнин барәндәдир!]

Бурада әһәмиййәтли ҹәһәт, капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлән иҹтимаи әксликләрин нә гәдәр йүксәк бир инкишаф пилләсинә чатмасы дейилдир. Әһәмиййәтли ҹәһәт, гәт'и бир зәрурәтлә өз тә'сирини көстәрән вә һәята кечән бу ганунларын, бу мейлләрин өзүдүр. Сәнае ҹәһәтдән чох инкишаф етмиш бир өлкә, аз инкишаф етмиш өлкәнин анҹаг кәләҹәк мәнзәрәсини она көстәрән бир нүмунәдир.

Бундан әлавә, биздә капиталист истеһсалынын мүкәммәл көк салдығы ерләрдә, мәсәлән әсл фабрикаларда шәраит Инкилтәрәдәкиндән хейли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләҹәк фабрика ганунлары кими бир амил йохдур. Бүтүн башга саһәләрдә исә, Гәрби Авропа континентинин дикәр өлкәләри кими биз дә капиталист истеһсалынын анҹаг инкишаф етдийинә көрә дейил, һәтта кифайәт гәдәр инкишаф етмәдийинә көрә дә әзаб чәкирик. Биз һазырки дөврүн фәлакәтләрилә бәрабәр кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрин дә әзиййәтини чәкирик ки, бунлар да вахты кечмиш гәдим истеһсал үсулларынын вә бу үсуллара мүвафиг олан көһнәлмиш иҹтимаи вә сияси мүнасибәтләрин лүзумсуз да-

вам этмәсиндән ирәли кәлир. Биз ялныз дириләрин дейил, өлүләрин дә әзиййәтини чәкирик. Le mort saisit le vif! (Өлүләр дириләри өз ардынча дартыб апарыр!)

Алманияда вә Гәрби Аврупа континентинин дикәр өлкәләриндә ичтимаи статистика, Инкилтәрәдәкинә нисбәтән чох ачыначаг һалдадыр. Лакин бу статистика да енә пәрдәни о гәдәр галдыра билир ки, Медузун башыны сезмәк олур. Әкәр һөкумәт вә парламанларымыз игтисади шәраити тәдгиг этмәк үчүн, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры комисйонлар тә'йин этсәйди, әкәр бу комисйонлара һәгигәти мейдана чыхармаг үчүн Инкилтәрәдәки гәдәр сәлаһиййәт верилсәйди вә бу мәгсәдлә, „Public Health" („ичтимаи сәһиййә") һаггында һесабат тәртиб эдән инкилис фабрика мүфәттишләри вә инкилис һәкимләри кими, һабелә гадын вә ушагларын истисмар эдилмәси шәраитини, фәһләләрин мәнзилләрини, емәйини вә саирәни тәдгиг эдән инкилис комисйонларынын үзвләри кими ишә бәләд олан, гәрәзсиз вә гәт'иййәтли адамлар тапылсайды, онда өз вәзиййәтимиз өзүмүзү дәһшәтә салард ы. Персей әждәһалары өлдүрмәйә кедәндә көзә көрүнмәмәк үчүн башына сеһрли папаг гоюрду. Биз исә сеһрли папағы лап көзүмүзә басырыг ки, әждәһаларын олмасыны да инкар эдә биләк.

Хүляя гапылмаг ерсиздир. XVIII әсрдә Америкадаки азадлыг мүһарибәси Аврупанын орта синфи үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси дә Аврупанын фәһлә синфи үчүн эйни чағырыш сәси олду. Инкилтәрәдә чеврилиш просеси артыг инди тамамилә һисс олунмагдадыр. Бу просес мүәййән пилләйә чатдыгда континентә дә кечмәлидир. Бурада һәмин просес, фәһлә синфинин инкишаф сәвиййәсиндән асылы олараг я даһа сәрт вә я даһа инсанпәрвәр бир шәкил алачагдыр. Беләликлә, һәр һансы йүксәк мәгсәд һәлә бир яна дурсун, һаким синифләрин өз мәнафеи тәләб эдир ки, фәһлә синфинин инкишафына әнкәл төрәдән вә ганун вермәк васитәсилә арадан галдырыла биләчәк бүтүн маниәләр рәдд эдилсин. Она көрә дә һәмин бу чилддә мән, Инкилтәрәдәки фабрика ганунларынын тарихинә, мәзмуну вә нәтичәләринә бу гәдәр чох ер вердим. Һәр бир милләт башгаларындан өйрәнә биләр вә өйрәнмәлидир. Доғрудур, чәмиййәт өз тәбии инкишаф ганунунун йолуна дүшдүкдә,—бу әсәрин сон мәгсәди исә мүасир чәмиййәтин игтисади инкишаф ганунуну ашкара чыхармагдыр,—нә тәбии инкишаф мәрһәләләрини кечмәйә билмәз, нә дә бунлары ганун васитәсилә ләғв эдә билмәз. Лакин доғум әзабыны азалдыб йүнкүлләшдирә биләр.

Анлашылмазлыг ола билмәсинә йол вермәмәк үчүн бир нечә сөз демәлийәм. Капиталисти вә торпаг саһибини мән һеч дә әлван бояларла тәсвир этмирәм. Бу әсәрдә шәхсиййәтләрдән анчаг, игтисади категорияларын тәмсил этдикләринә көрә, мүәййән синфи мүнасибәт вә мәнафеин нүмайәндәси олдугларына көрә бәһс олунур. Мән чәмиййәтин игтисади гурулушунун инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрә дә, айрыча бир адам доғулдуғу шәраитдән шәхсән нә гәдәр ирәли кетсә дә бу шәраитин ичтимаи мәһсулу олараг галыр вә ону һәмин шәраит үчүн

башгаларынын нөгтейи-нәзәринә нисбәтән мәним нөгтейи-нәзәримчә даhа аз мәс’ул hесаб этмәк олар.

Сияси игтисад саhәсиндә сәрбәст элми тәдгигатын гаршысына чыхан дүшмәнләр, башга саhәләрдә бу тәдгигатын раст кәлдийи дүшмәнләрдән даhа чохдур. Тәдгиг олунан материалын характери элә дир ки, сияси игтисад өзүнә гаршы ән кәскин, ән әсассыз вә ән барышмаз бир нифрәтә сәбәб олур, шәхси мәнфәәт ифритәләрини hәрәкәтә кәтирир. Мәсәлән, мө’тәбәр инкилис килсәси өз 39 әhкамынын 38-инә гәсд эдәнләри бәлкә дә бағышлар, амма өз пул кәлиринин $^{1}/_{39}$ hиссәсинә гәсд эдәнләри бағышламаз. Зәманәмиздә hәтта аллаhсызлыг өзү дә ән’әнәви мүлкиййәт мүнасибәтләрини тәнгид этмәйә нисбәтән кичик бир күнаh сайылыр. Лакин бу саhәнин өзүндә дә тәрәгги олдуғу шүбhәсиздир. Мисал үчүн, сон hәфтәләрдә чыхан: „Correspondence with Her Majesty’s Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“ адлы Көй китабы көстәрә биләрәм. Инкилтәрә кралльığынын харичдәки нүмайәндәләри бу китабда тамамилә ачыг дейирләр ки, Алманияда, Франсада, бир сөзлә Авропа континентинин бүтүн мәдәни дөвләтләриндә капитал илә әмәк арасындакы мүнасибәтләрдә чеврилиш, Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Эйни заманда Атлантик Океанын о тайында, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент муавини чәнаб Wade ачыг бир митингдә демишдир ки, көләлик арадан галдырылдыгдан сонра капиталист вә торпаг мүлкиййәти мүнасибәтләрини көкүндән дәйишдирмәк мәсәләси гаршыя чыхыр! Бунлар зәманәмизин диггәтәшаян ичтимаи hадисәләридир; бу hадисәләри нә hөкмдарларын зәрли либасы өртүб кизләдә биләр, нә дә руhаниләрин гара әбасы. Әлбәттә, бу о демәк дейилдир ки, күнү сабаh бир мө’чүзә баш верәчәкдир. Бу о демәкдир ки, hаким синифләр өзләри дә hазырки чәмиййәтин бәрк бир кристал олмайыб дәйишә билән вә даим дәйишмәкдә олан бир организм олдуғуну тутғун бир шәкилдә олса да hисс этмәйә башлайырлар.

Бу әсәрин икинчи чилди капиталын тәдавүл просесинә (II китаб) вә бүтүнлүкдә капиталист просесинә (III китаб), үчүнчү, йә’ни ахырынчы чилди (IV китаб) исә игтисади нәзәриййәләрин тарихинә hәср эдиләчәкдир.

Элми тәнгид әсасында вериләчәк hәр бир көстәришдән мән мәмнун галарам. Әфкар-үмумиййә дейиләнин hеч бир заман күзәшт этмәдийим янлыш фикирләринә кәлинчә, hәмишә олдуғу кими, енә дә мәним шуарым бөйүк флоренсиялынын бу сөзләридир:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti[1].

Лондон, 25 июл 1867-чи ил. *Карл Маркс.*

---

[1] Сән өз йолунла кет, гой ким нә дейир десин!

ИКИНЧИ НӘШРӘ СӨЗАРДЫ

Бу әсәрин биринчи нәшринин охучуларына мән, һәр шейдән әввәл, икинчи нәшриндәки дәйишикликләри көстәрмәлийәм. Китабын һиссәләрә даһа дүрүст бөлүндүйү көзә чарпыр. Әлавә эдилән ени гейдләр һәр ердә икинчи нәшрә гейд дейә көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлинчә, ән мүһүм дәйишиклик ашағыдакиндән ибарәтдир.

I фәслин 1-чи һиссәсиндә, һәр бир мүбадилә дәйәрини ифадә эдән тәнликләри тәһлил этмәк васитәсилә дәйәрин тапылмасы даһа чидди элми әсаслар үзәриндә гурулмуш, һабелә дәйәр кәмиййәтини ичтимаи-зәрури иш вахтына көрә мүәййән этмәк илә дәйәрин субстансиясы арасындаки рабитә, әсәрин биринчи нәшриндә өтәри көстәрилдийи һалда бу нәшриндә айдын ифадә эдилмишдир. I фәслин 3-чү һиссәси („Дәйәр формасы“) тамамилә енидән ишләнилмишдир, хүсусән она көрә ки, әсәрин биринчи нәшриндә һәмин мәсәләнин ики чүр шәрһ олунмасы буну тәләб эдирди. Ери кәлмишкән демәлийәм ки, буну ики чүр шәрһ этмәйимә һанноверли достум доктор Л. Кукелман сәбәб олмушду. 1867-чи илин язында онун янына кетдийим заман Һамбургдан әсәрин тәсһиһ эдиләчәк илк сәһифәләри кәлмишди; Л. Кукелман мәндә белә бир гәнаәт оятды ки, охучуларын чохуну нәзәрә алыб дәйәр формасыны бир дә, даһа дидактик шәкилдә изаһ этмәк лазымдыр.—Биринчи фәслин ахырынчы һиссәси: „Әмтиә фетишизми“ вә и. а. хейли дәйишдирилмишдир. III фәслин 1-чи һиссәси („Дәйәр өлчүсү“) диггәтлә көздән кечирилиб ислаһ эдилмишдир, чүнки әсәрин биринчи нәшриндә бу һиссәдә сәлигәсизлик вар иди, орада охучуя мәсләһәт көрүлүрдү ки, „Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859“ әсәримә мүрачиәт этсин. VII фәслин 2-чи һиссәси хейли дәйишдирилмишдир.

Әсәрин мәтниндә чох заман анчаг үслуб чәһәтдән эдилән чүз'и дәйишикликләрин һамысыны бурада көстәрмәйә эһтияч йохдур. Белә дәйишикликләр китабын һәр ериндә вардыр. Лакин китабын Парисдә чыхан франсызча тәрчүмәсини көздән кечирәндә бу фикрә кәлдим ки, әсәрин алманчасынын бә'зи һиссәләриндә бир пара ерләри хейли тәкмилләшдирмәк, бир пара ерләри дә үслуб чәһәтдән даһа яхшы дүзәлтмәк вә я нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә ахтарыб арадан галдырмаг лазымдыр. Буна исә вахтым йох иди, зира һәлә 1871-чи илин пайызында, башга тә'чили ишләрлә мәшғул олдуғум бир заманда хәбәр кәлди ки,

китаб сатылыб гуртармышдыр вә артыг 1872-чи илин январында икинчи нәшрин чапына башланачагдыр.

Алмания фәһлә синфинин кениш даирәләри тәрәфиндән „Капиталын“ тез баша дүшүлмәси, мәним әмәйим үчүн ән яхшы мүкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтейи-нәзәриндә дуран Вена фабриканты ч. Майер, Алмания—Франса мүһарибәси заманы чапдан чыхан бир китабчасында чох яхшы гейд эдир ки, нәзәрийййәйә бөйүк мейл көстәрилмәси индийә гәдәр алманларын хүсусиййәти һесаб олунурду; Алманиянын элмли дейилән синифләри арасындан тамамилә йох олмуш бу мейл инди, әксинә, Алмания фәһлә синфинин ичәрисиндә чанланыр.

Алманияда сияси игтисад индийә гәдәр харичдән кәлмә бир элм олараг галыр. Густав фон-Күлих өз „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.“ адлы китабында, даһа доғрусу бу әсәрин һәлә 1830-чу илдә чапдан чыхан әввәлинчи ики чилдиндә, биздә капиталист истеһсал үсулунун инкишафына вә, демәли, мүасир буржуа чәмиййәтинин тәшәккүлүнә дә мане олан тарихи шәраитин хейли һиссәсини айдынлашдырмышды. Демәли, о заман Алманияда сияси игтисад элминин яранмасы үчүн зәмин йох иди. Сияси игтисад элми бурая Инкилтәрәдән вә Франсадан һазыр бир әмтиә шәклиндә кәтирилирди; алман сияси игтисад професcорлары шакирд вәзиййәтиндә галмагда идиләр. Өзкә бир мүһитин нәзәри ифадәси онларын әлиндә әһкам мәчәлләсинә чеврилмишди вә онлар бу әһкамлары өз әтрафларындаки хырда буржуа мүһити руһунда тәфсир эдир, йә'ни истәдикләри кими изаһ эдирдиләр. Онлар элмдәки ачизликләрини вә һәгигәтдә бәләд олмадыглары саһәдә мүәллим ролу ойнамаг кими хошакәлмәз бир иш көрдүкләрини һисс эдир вә бу һисси боға билмәдикләри үчүн, әлламәлик эдиб тарих әдәбийяты саһәсиндән көтүрүлән бир йығын мә'лумат архасында, я да камерал элмләр дейилән саһәдән мәсәләйә әсла дәхли олмаян материаллар архасында кизләнмәйә чалышмышлар ки, гармагарышыг мә'лумат йығынындан ибарәт олан бу чүр элмләрин өйрәнилмәси, алман бүрократлары сырасына кечмәк үмиди бәсләйән һәр кәсин кечмәли олдуғу бир гыл көрпү мисалындадыр.

1848-чи илдән э'тибарән Алманияда капиталист истеһсалы сүр'әтлә инкишаф этмәйә башламышдыр вә инди гызғын әһтикар йолилә йүксәлмәкдәдир. Лакин тале, бизим пешәкар алимләрә гаршы әввәлки кими мәрһәмәтсиздир. Онларын сияси игтисадла гәрәзсиз бир тәрздә мәшғул олмаг имканы олдуғу заман Алмания мүһитиндә мүасир игтисади мүнасибәтләр йох иди. Бу мүнасибәтләр әмәлә кәлдикдә исә, шәраит элә иди ки, буржуа көрүшү чәрчивәсиндә галдыгда мәсәләни гәрәзсиз тәдгиг этмәйә имкан вермирди. Нә гәдәр ки сияси игтисад буржуа характериндә галыр, йә'ни капитализм гурулушуна тарихин кечичи бир инкишаф пилләси кими дейил, әксинә, ичтимаи истеһсалын мүтләг вә сон формасы кими бахыр, анчаг синфи мүбаризә һәлә үстү өртүлү галдығы вә я тәк-тәк һалларда тәзаһүр этдийи мүддәт әрзиндә бир элм шәклиндә гала биләр.

Инкилтәрәни көтүрәк. Онун классик сияси игтисады, синфи

мүбаризәнин һәлә инкишаф этмәдийи дөврә аиддир. Инкилтәрәдә классик игтисадын сон бөйүк нүмайәндәси Рикардо синифләрин мәнафеи арасындаки, әмәк һаггы илә мәнфәәт, мәнфәәт илә торпаг рентасы арасындаки әкслийи билә-билә өз тәдгигаты үчүн әсас нөгтә көтүрүр вә садәлөвһлүк көстәриб бу әкслийи ичтимаи һәятын тәбии гануну һесаб эдир. Бунунла да сияси игтисад саһәсиндә буржуа элми сон вә кечилмәз һәддинә чатыр. Һәлә Рикардонун сағлығында вә онун әксинә олараг, буржуа игтисадынын тәнгиди башланыр ки, буну да тәмсил эдән Сисмонди олмушдур[1].

Сонраки дөврдә, 1820—1830-чу илләрдә Инкилтәрәдә сияси игтисад саһәсиндә элми чанланма башланыр. Бу дөвр, Рикардо нәзәриййәсинин баяғылашдырылмасы вә яйылмасы, эйни заманда бу нәзәриййәнин көһнә мәктәблә мүбаризәси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. О заман игтисадчыларын көрдүйү ишләр Авропа континентиндә аз мә'лумдур, чүнки мүбаһисәләрин чох һиссәси дағыныг бир шәкилдә, мүхтәлиф журнал мәгаләләриндә, тәсадүфи китабчаларда вә памфлетләрдә чап олунмушду. Һәлә о заман Рикардонун нәзәриййәсиндән мүстәсна һалларда буржуа тәсәррүфатына гаршы һүчум үчүн бир силаһ кими истифадә эдилирдисә дә, шәраитә көрә һәмин мүбаһисәләр гәрәзсиз хасиййәтдә иди. Бир тәрәфдән, о дөврдә ири сәнаеин өзү һәлә еничә бәләкдән чыхмышды; ири сәнаеин мүасир һәятындаки вахташыры дөвранларын анчаг 1825-чи илдәки бөһрандан э'тибарән башландығы буну айдын көстәрир. Дикәр тәрәфдән, капитал илә әмәк арасындаки синфи мүбаризә икинчи дәрәчәли бир характер алмышды: сияси саһәдә бу мүбаризәни, Мүгәддәс Иттифаг әтрафында бирләшән феодаллар вә һөкумәтләрлә буржуазиянын рәһбәрлик этдийи халг күтләләри арасындаки чәкишмәләр пәрдәләйирди; игтисади саһәдә исә бу мүбаризәни сәнае капиталы илә аристократ торпаг саһиблийи арасындаки дидишмә пәрдәләйирди; бу дидишмә Франсада хырда вә ири торпаг мүлкиййәти арасындаки мәнафе зиддиййәти архасында кизләнмишди, Инкилтәрәдә исә тахыл ганунлары заманындан э'тибарән ашкар тәзаһүр этмәкдә иди. Инкилтәрәнин о дөврдәки игтисад әдәбийяты, Франсада доктор Кенәнин вәфатындан сонраки фыртына вә тәзйиг дөврүнү хатырладыр, лакин пайызын әввәлләриндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдийи гәдәр хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланыб һәр шейи бир дәфәйә һәлл эдир.

Франсада вә Инкилтәрәдә буржуазия сияси һакимиййәти әлә кечирир. Бу замандан э'тибарән һәм ишдә, һәм дә нәзәриййәдә синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг вә горхунч формалар кәсб эдир. Бунунла да элми буржуа игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатыр. Буржуа игтисадчысы даһа бу вә я башга бир теоремин дүзкүн олуб-олмамасы мәсәләсилә дейил, бу теоремин капитал үчүн файдалы вә я зәрәрли, әлверишли вә я әлверишсиз олмасы, полис

---

[1] Мәним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie" әсәримә бах. 1 Auflage. Berlin 1859, сәһ. 39. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 90.]

мүлаһизәләринә уйғун кәлиб-кәлмәмәси мәсәләсилә марагланыр. Гәрәзсиз тәдгигат әвәзинә сатғын чызмагарачыларын вурушмасы башланыр, гәрәзсиз элми ахтарышлар әвәзинә тәрәфкир вә ялтаг мәддаһлыг [ерсиз тә'риф] башланыр. Буна бахмаяраг, фабрикантлардан Кобден вә Брайтын башчылыг этдийи Anti-Cornlawleague (Тахыл ганунлары илә мүбаризә чәмиййәти) тәрәфиндән бурахылан курултулу әсәрчикләрин аристократ мүлкәдарлар әлейһинә мүбаһисәси, элми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән мүәййән дәрәчәдә мараглы иди. Лакин сэр Роберт Пилин заманындан азад тичарәт ганунлары баяғы игтисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848—1849-чу илләрдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәйә дә тә'сир этди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләрә ялтагчылыг ролу илә кифайәтләнмәйән шәхсләр капиталистләрин сияси игтисадыны пролетариатын тәләбләринә уйғунлашдырмаға чалышырдылар, чүнки даһа бу тәләбләрә э'тинасызлыг көстәрмәк мүмкүн дейилди. Баяғы синкретизм (зидд бахышлары барышдырыб бирләшдирмәк) дә бурадан ирәли кәлир ки, бунун да ән бөйүк нүмайәндәси Чон Стүарт Миллдир. Бу, һәлә бөйүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Чернышевскинин „Милләкөрә сияси игтисад хүласәләри" адлы әсәриндә мәһарәтлә көстәрдийи кими, „буржуа" сияси игтисадынын ифласыдыр.

Беләликлә, Алманияда капиталист истеһсал үсулу анчаг, Инкилтәрә вә Франсада чошан тарихи мүбаризәнин курултулу мүнагишәләри ичәрисиндә бу истеһсал үсулунун антагонист [әксликләр үзәриндә гурулмуш] характери мейдана чыхандан сонра еткинләшмишди, һәм дә о заман алман пролетариатынын нәзәри синфи шүуру алман буржуазиясына нисбәтән чох йүксәк иди. Демәли, буржуа сияси игтисад элминин яранмасы үчүн шәраит еничә мейдана кәләр-кәлмәз дәрһал онун яшамасы имканы арадан галхмыш олду.

Белә бир шәраитдә буржуа сияси игтисад элминин башчылары ики дәстәйә айрылды. Бунларын бир гисми, өз газанчыны күдән ишбаз адамлар баяғы игтисад мәддаһларынын ән баяғы вә буна көрә дә ән уғурлу нүмайәндәси олан Бастианын байрағы этрафында бирләшди. Өз элмләринин мәзиййәтинә күвәниб профессорчасына өйүнән бир гисми дә, уюшмаз шейләри уюшдурмаға галхышан Чон Стүарт Миллин ардынча кетди. Буржуа сияси игтисадынын классик дөврүндә олдуғу кими, онун тәнәззүл дөврүндә дә алманлар харичин ади шакирди, пәрәстишкары вә тәглидчиси вәзиййәтиндә, ири харичи фирмаларын мәтаыны сатан чәрчи вәзиййәтиндә галмышдылар.

Беләликлә, алман чәмиййәтинин тарихи инкишаф хүсусиййәтләри, орижинал „буржуа" сияси игтисадынын ярадылмасына имкан вермирсә дә онун тәнгид эдилмәси имканыны арадан галдырмыр. Белә бир тәнгид үмумиййәтлә мүәййән бир синфи тәмсил этдийиндән, анчаг бирчә синфи тәмсил эдә биләр, бу синиф исә капиталист истеһсал үсулунда ингилаб яратмаг вә синифләри тамамилә мәһв этмәк кими тарихи бир вәзифәни еринә етирмәли олан синифдир, йә'ни анчаг пролетариатдыр.

Алман буржуазиясынын алим вә гейри-алим башчылары, мәним габағки әсәрләримин үстүндән сүкутла кечдикләри кими, әввәлчә „Капиталын“ да үстүндән сүкутла кечмәк истәдиләр. Лакин бу тактика даһа зәманәнин шәраитинә уйғун кәлмәдикдә, онлар өз „буржуа вичданына тәскинлик вермәк“ үчүн, мәним китабымы тәнгид этмәк бәһанәсилә мәтбуатда бир сыра мәсләһәтләр чап этдиләрсә дә, фәһлә мәтбуатында (мисал үчүн, „Volksstaat“да Иосиф Дитскенин мәгаләләринә бах) чох истеʼдадлы әлейһдарлара раст кәлдиләр; бу әлейһдарлар һәлә бу күнәдәк өз языларына чаваб алмамышлар[1].

1872-чи илин язында Петербургда „Капиталын“ русча чох көзәл тәрчүмәси чапдан чыхмышды. Әсәрин 3000 нүсхәдән ибарәт олан бу нәшри, демәк олар инди тамамилә сатылыб гуртармышдыр. Киев университетинин сияси игтисад профессору Н. Зибер һәлә 1871-чи илдә „Д. Рикардонун дәйәр вә капитал нәзәриййәси“ адлы әсәриндә мәним дәйәр, пул вә капитал нәзәриййәмин әсас мүддәаларыны тәһлил эдәрәк бунлары Смит-Рикардо нәзәриййәсинин зәрури инкишафы һесаб этмишдир. Гәрби Авропа охучусу бу гиймәтли әсәри охудугда, ону хүсусилә һейран эдән чәһәт, һәмин әсәрдә әввәлдән әсас көтүрүлән халис теоретик нөгтейинәзәрин ахыра гәдәр ардычыл давам этдирилмәсидир.

„Капиталда“ ишләдилән метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һәмин метод һаггында бир-биринә зидд олан мүхтәлиф рәʼйләр верилмәси дә сүбут эдир.

Мәсәлән, Парисдә чыхан „Revue Positiviste“ мәни төһмәтләндириб бир тәрәфдән языр ки, куя мән сияси игтисада метафизика нәзәрилә бахырам, дикәр тәрәфдән исә,—нә язса яхшыдыр?—языр ки, куя мән мөвчуд оланлары тәнгиди сурәтдә тәһлил этмәклә кифайәтләнир вә кәләчәйин лабораториясы үчүн ресептләр (Конт ресептләрими?) ичад этмирәм. Сияси игтисада мәним куя метафизика нәзәрилә бахмағым һаггындаки төһмәт барәсиндә профессор Зибер белә дейир: „Сөзүн әсл мәʼнасында нәзәриййәдән бәһс олунарса, Марксын методу бүтүн инкилис мәктәбинә хас олан дедуксия методудур вә бу методун һәм нөгсанларына, һәм дә мәзиййәтләринә ән яхшы игтисад нәзәриййәчиләринин һамысында тәсадүф олунур“. Чәнаб М. Блок—Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes, juillet

---

[1] Алман вулгар игтисадынын чығырған бошбоғазлары „Капиталын“ үслубуну вә ифадә тәрзини писләйирләр. Әсәримин әдәби нөгсанларыны мән өзүм һамындан яхшы билирәм. Бунунла бәрабәр, дилхошлуг үчүн, һабелә бу чәнаблара вә онларын ардычылларына ибрәт олмаг үчүн бурада инкилис вә рус тәнгидчиләринин фикрини гейд эдәчәйәм. Мәним бахышларыма шүбһәсиз дүшмән олан „Saturday Review“ әсәрин биринчи алманча нәшри һаггында языр: „Әсәрдә һәтта ән гуру игтисади мәсәләләр дә хүсуси бир нәфис („charm“) диллә шәрһ эдилмишдир“. „С.-Петербургские Ведомости“ 1872-чи ил 20 апрел нөмрәсиндә языр: „Әсәр, халис ихтисаса аид бәʼзи бөлмәләриндән башга, чох айдын, һамынын анлаячағы бир шәкилдә язылмышдыр вә мөвзуун элми дәринлийинә бахмаяраг, олдугча фәсаһәтлидир. Бу чәһәтдән мүәллиф... өз әсәрләрини... ади охучунун башыны ағрыдачаг гәлиз вә гуру бир диллә язан бир чох алман алимләринә әсла бәнзәмир“. Мүасир алман милли либерал профессор әдәбиййатыны охуянларын башы дейил, тамамилә башга бир ери ағрыйыр.

et aoû t 1872“— мәним методумун тәһлил методу олдуғуну кәшф әдиб әзчүмлә дейир: „Ч-б Маркс бу әсәрилә сүбут этди ки, тәһлил саһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир“. Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб әсәрдә Һекел софистикасы олдуғундан дәм вурурлар. Петербургда чыхан „Вестник Европы“ журналы „Капиталын“ ялныз методуна һәср этдийи мәгаләдә (1872-чи ил май нөмрәси, сәһ. 427—436) бу фикрә кәлир ки, мәним тәдгиг методум там реалист методдур, ифадә методум исә, бәдбәхтликдән алмансаяғы диалектик методдур. Мүәллиф язырः „Әсәрин ифадә тәрзинин заһири формасы көтүрүлсә белә нәзәрә кәлир ки, Маркс бөйүк бир идеалист философдур, һәм дә „алмансаяғы“, йә’ни пис мә’нада идеалист философдур. Һәгигәтдә исә о, игтисади тәнгид мәсәләсиндә бүтүн өз сәләфләринә нисбәтән һәдсиз реалистдир... Ону гәт’ийн идеалист саймаг олмаз“. Мүәллифин өз тәнгидинин бир нечә парчасыны бурада гейд этсәм, она ән яхшы чаваб вермиш оларам; бу парчалар, рус дилини билмәйән бир чох охучуларым үчүн дә марагсыз олмаз.

Мүәллиф мәним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, Berlin 1859, әсәримдә өз методумун материалист әсасларыны шәрһ этдийим мүгәддимәдән (сәһ. IV—VII) ситат кәтириб языр:

„Марксын әһәмиййәт вердийи еканә чәһәт, тәдгиг этдийи һадисәләрин ганununу ахтарыб тапмагдыр. Һәм дә ону марагландыран ганун ялныз, һәмин һадисәләр мүәййән формада икән вә һазырда араларында мүшаһидә олунан гаршылыглы мүнасибәт давам эдиркән онлары идарә эдән ганундан ибарәт дейилдир. Бундан башга, Маркс үчүн бу һадисәләрин дәйишмәси, инкишафы, йә’ни бир формадан башга формая, бир чүр гаршылыглы мүнасибәтләрдән башга чүр гаршылыглы мүнасибәтләрә кечмәси ганunu да әһәмиййәтлидир. Маркс бу ганunu тапандан сонра ичтимаи һәятда һәмин ганунун тәзаһүр этдийи нәтичәләри мүфәссәл тәдгиг эдир... Буна уйғун олараг Маркс ялныз чалышыр ки, мүәййән ичтимаи мүнасибәт гайдаларынын зәрури олдуғуну дүрүст элми тәдгигатла сүбут этсин вә башланғыч нөгтәси олараг истинад этдийи фактлары мүмкүн гәдәр дүзкүн көстәрсин. Маркс мүасир гурулушун зәрури олдуғуну исбат этмәклә, башга бир гурулушун да зәрури олдуғуну вә инсанларын истәйиб-истәмәмәсиндән, дүшүнүб-дүшүнмәмәсиндән асылы олмаяраг һөкмән һәмин гурулуша кечилмәли олдуғуну исбат этдикдә бу ону тамамилә кифайәтләндирир. Маркс ичтимаи инкишафа тәбии-тарихи бир просес нәзәрилә бахыр вә һесаб эдир ки, бу просеси идарә эдән ганунлар нәинки инсанын ирадә, шүур вә нийyәтиндән асылы дейилдир, һәтта бу ганунлар инсанын өз ирадә, шүур вә нийyәтләрини дә мүәййән эдир... Мәдәниййәт тарихиндә шүур белә бир табе рол ойнайыркән, айдындыр ки, мәдәниййәтин өзүнү об’ект көтүрән тәнгид, шүурун мүәййән бир формасыны вә я нәтичәсини әсас көтүрә билмәз, йә’ни бу тәнгид үчүн идея дейил, анчаг харичи һадисә башланғыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идея илә дейил, башга бир факт илә тутушдурмаг, мүгайисә этмәк вә гаршылашдырмагдан ибарәт олмалыдыр. Тәнгид үчүн әһәмиййәтлиси анчаг одур ки, һәр ики

факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг эдилмиш олсун, һәгигәтән мүхтәлиф инкишаф пилләләрини тәмсил этсин, бундан әлавә, һәмин инкишаф пилләләринин нә кими гайда, ардычыллыг вә рабитәдә тәзаһүр этдийи дә эйни дәрәчәдә дүрүст тәдгиг эдилсин... Бурада бә'зи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр ки, ... игтисади һәятын үмуми ганунлары истәр мүасир һәята тәтбиг эдилсин, истәрсә дә кечмиш һәята—эйни олараг галмырмы? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәһз буну гәбул этмир. Марксын нәзәринчә бу чүр үмуми ганунлар йохдур. Онун фикринчә, әксинә, һәр бир тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... вә һәят мүәййән бир инкишаф дөврүнү баша вурдугда, мүәййән инкишаф мәрһәләсиндән чыхыб башга мәрһәләйә кирдикдә ону даһа башга ганунлар идарә этмәйә башлайыр. Бир сөзлә, игтисади һәят бурада, башга бир гисим биоложи һадисәләрә тамамилә бәнзәр бир шәкил алыр... Бу (игтисади) һәят һадисәсинин дахили гурулушуну вә чәрәян этмәси хассәләрини диггәтлә тәһлил эдән бир чох тәдгигчиләр һәлә гырхынчы иллләрдән дәфәләрлә йәгин этмишләр ки, игтисади гануну физика вә кимя ганунлары илә екчинс һесаб эдән көһнә игтисадчыларын бу бахышы доғру дейилдир... Һадисәләрин даһа дәрин тәһлили көстәрмишдир ки, ичтимаи организмләр арасында да битки вә һейван организмләри арасындаки гәдәр бөйүк фәрг вардыр... Һәмин организмләрин гурулушундаки фәрг, үзвләринин мүхтәлифлийи, бу үзвләрин өз вәзифәсини мүхтәлиф шәраитдә еринә етирмәли олмасы вә и. а. үзүндән эйни бир һадисә мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә тамамилә мүхтәлиф ганунлара табе ола биләр. Мәсәлән, әһалинин артмасы ганунунун һәмишә вә һәр ердә, һәр бир заман вә мәкан үчүн эйни олдуғуну Маркс гәбул этмир. Әксинә, о иддиа эдир ки, һәр бир инкишаф пилләсинин өзүнә мәхсус төрәмә гануну вардыр... Игтисади һәятда баш верән һадисәләр игтисади гүввәләрин мәһсулдарлыг дәрәчәсиндән асылыдыр... Мәһсулдарлыг мүхтәлиф олдугда, онун нәтичәләри дә вә бунлары идарә эдән ганунлар да мүхтәлиф олачагдыр. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тәдгиг вә изаһ этмәк мәгсәдини гаршысына гоймагла анчаг, игтисади һәяты дүрүст тәдгиг этмәк мәгсәдини чидди элми бир шәкилдә ифадә этмишдир... Онун элми мәгсәди, мөвчуд ичтимаи организмин төрәмәсини, яшамасыны, инкишаф этмәсини, өлүб кетмәсини вә башга, даһа йүксәк организмлә әвәз олунмасыны идарә эдән хүсуси ганунлары айдынлашдырмагдыр. Доғрудан да Марксын китабы бу гиймәтә маликдир“.

Мәним һәгиги методум адландырдығы шейи бу гәдәр яхшыча тәсвир этмәклә вә һәмин методун тәтбигиндә ишләтдийим үсула белә рәғбәт көстәрмәклә мүәллиф диалектик методу тәсвир этмишдир.

Әлбәттә, шәрһ үсулу формал чәһәтчә тәдгиг үсулундан фәргли олмая билмәз. Тәдгигатын вәзифәси материалы әтрафлы өйрәнмәк, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәһлил этмәк вә бу формаларын дахили рабитәсини изләмәкдир. Анчаг бу иш гуртарандан сонра һәгиги чәрәян лазымынча шәрһ эдилә биләр. Элә ки, бу иш көрүлдү вә тәдгиг эдилән материалын һәяты фикирдә әкс

олунду, әлдә эдилән нәтиҹә илк нәзәрдә априор бир гурулуш кими көрүнә биләр.

Мәним диалектик методум өз әсасы е'тибарилә Һекелин диалектик методундан нәинки фәрглидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идея ады илә һәтта мүстәгил суб'ектә чевирдийи тәфәккүр просеси, онун фикринҹә, варлығын демиургудур [јарадыҹысыдыр], варлыг исә тәфәккүр просесинин ялныз хариҹи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримҹә, әксинә, идея инсанын башына көчүб орада ени шәкил алмыш мадди варлыгдан башга бир шей дейилдир.

Һекел диалектикасынын мистик ҹәһәтини мән тәхминән 30 ил бундан әввәл, бу диалектика һәлә дәбдә олдуғу заман тәнгид этмишдим. Һалбуки мәһз „Капиталын“ биринҹи ҹилдини һазырладығым заман, мүасир Алманиянын зиялы даирәләри арасында рәһбәр мөвге тутан һай-күйчү, иддиалы вә дар дүшүнҹәли тәглидчиләр Һекели Лессинг заманында дилавәр Моисей Менделсон Спинозая „ит өлүсү“ дейә бәднам этдийи кими бәднам эдир вә бундан бөйүк һәзз алырдылар. Буна көрә мән ачыгча өзүмү бу бөйүк мүтәфәккирин шакирди адландырдым вә дәйәр нәзәриййәси фәслиндә ара-бир һәтта Һекелә мәхсус истилаһлар ишләдәрәк, үслубуму бир гәдәр онункинә охшатдым. Диалектика Һекелин әлиндә мистик бир шәкил алмышса да, бунун үмуми һәрәкәт формаларыны илк дәфә мүкәммәл вә шүурла тәсвир эдән енә мәһз Һекел олмушдур. Һекелин диалектикасы башы үстәдир. Ону чевириб аяг үстә гоймаг лазымдыр ки, мистик пәрдә алтындаки сәмәрәли тохуму ашкара чыхарылсын.

Мистик шәкилли диалектика Алманияда дәб олмушду, сәбәби дә, көрүнүр мөвҹуд вәзийййәти пәрдәләмәк имканы вермәси иди. Сәмәрәли шәкилдә олан диалектика буржуазияны вә онун доктринйор идеологларыны анҹаг һиддәтләндирир вә дәһшәтә салыр, чүнки мөвҹуд һәр шейин позитив анлайышына онун инкары, һөкмән мәһв олаҹағы анлайышыны да әлавә эдир, вүҹуда кәлән һәр бир форманы һәрәкәтдә көтүрүр, демәли ону әйни заманда кечиҹи һесаб эдир, о һеч бир шей гаршысында боюн әймир вә өз маһиййәтилә тәнгиди вә ингилабидир.

Ишин әмәли ҹәһәтилә марагланан буржуа, капитализм ҹәмиййәтинин зиддиййәтләрлә долу һәрәкәтини ән чох, мүасир сәнаеин кечдийи вахташыры дөврәдәки сарсынтыларда вә бу дөврәнин ән йүксәк нөгтәси олан үмуми бөһранда һисс эдир. Енә бөһран яхынлашыр; инди о һазырлыг мәрһәләләриндәдир. Бу бөһранын о гәдәр кениш мейдан алаҹағы вә тә'сиринин о гәдәр интенсив олаҹағы көзләнир ки, диалектиканы һәтта ени мүгәддәс Пруссия—Алмания императорлуғу әркөйүнләринин дә бейнинә ериДәҹәйини дүшүнмәк лазымдыр.

Лондон, 24 январ 1873-ҹү ил. *Карл Маркс.*

ҮЧҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Әсәрин бу үчүнчү нәшрини чапа һазырламаг Марксын өзүнә гисмәт олмады. Әзәмәти гаршысында инди һәтта әлейһдарларынын да тә'зим этдийи бу гочаман мүтәфәккир 1883-чү ил мартын 14-дә вәфат этди.

Гырх илдән бәри ән бөйүк бир сәмимиййәтлә достлуг этдийим вә сөзлә ифадә эдилә билмәйәчәк гәдәр миннәтдар олдуғум әзиз достум Марксы итирдикдән сонра, инди һәм биринчи чилдин бу үчүнчү нәшрини, һәм дә Марксын әл язысы шәклиндә галмыш олан икинчи чилди нәшр этмәк вәзифәси мәним өһдәмә дүшүр. Бу мүгәддимә илә дә мән охучулара һәмин вәзифәмин биринчи һиссәсини нечә еринә етирдийим һаггында һесабат верирәм.

Әввәлчә Маркс биринчи чилдин чох һиссәсини енидән ишләмәк, бә'зи нәзәри мүддәалары даһа айдын вермәк, ениләрини әлавә этмәк, тарих вә статистика материалыны кенишләндириб лап бу күнә гәдәр топланмыш ени мә'луматла тамамламаг фикриндә иди. Лакин хәстәлийи вә икинчи чилди сон дәфә редактә этмәк лүзуму ону бу фикриндән дашындырды. Анчаг ән лазымлы ерләрин дәйишдирилмәси вә ялныз, бу арада чапдан чыхмыш франсызча тәрчүмәсиндәки (Le Capital. Par Karl Marx, Paris, Lachâtre, 1873) әлавәләрин һәмин нәшрә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.

Марксдан галан китаблар арасында „Капиталын“ алманча бир нүсхәсинин айры-айры ерләриндә дүзәлишләр вә франсызча нәшринә ишарәләр вар иди; һабелә франсызча нәшринин тапылан бир нүсхәсиндә Маркс әсәрин ени нәшриндә истифадә этмәк истәдийи ерләрин һамысыны дүрүст гейд этмишди. Бә'зи истисналарла бүтүн бу дәйишиклик вә әлавәләр китабын анчаг сон һиссәсинә, „Капитал йығымы просеси“ бөлмәсинә аиддир. Бу нәшрәдәк әсәрин әввәлки фәсилләринин мәтни тәкрар ишләниб яхшыча тәкмилләшдирилдийи һалда, мәһз „Капитал йығымы просеси“ бөлмәсинин илк мәтни чох аз дәйишдирилмишдир. Буна көрә дә һәмин бөлмәнин үслубу, китабын башга һиссәләринә нисбәтән даһа чанлы, даһа долғун, лакин эйни заманда сәлигәсиз иди: инкилис ифадәләринә вә айры-айры уйғунсузлуглара тәсадүф эдилирди, әсәрин бә'зи ерләринин язылышында нөгсан варды, айры-айры мүһүм нөгтәләр анчаг өтәри верилмишди.

Үслуб мәсәләсинә кәлинчә, Маркс өзү бә'зи ярымбөлмәләри көздән кечириб дүзәлтмәклә, һабелә бир чох дилчавабы көстә-

ришләрилә мәнә бир мәяр вермиш олду ки, инкилисчәдән көтүрүлмүш техника истилаһларынын вә саир инкилис ифадәләринин һансыларыны чыхарыб атмаг лазымдыр. Маркс сағ олсайды, әлбәттә бүтүн әлавәләр үзәриндә енидән ишләйиб франсыз дилинин сәлислийини өз алман дилинин йығчамлығы илә әвәз эдәрди. Мән исә бу әлавәләри ялныз китабын мүвафиг ерләринә көчүрмәклә кифайәтләнмәли олдум вә анчаг чалышдым ки, бунлар китабын әсас мәтнинә мүмкүн гәдәр чох уйғун олсун.

Беләликлә, бу үчүнчү нәшрдә мән, мүәллифин өзүнүн дәйишдирәчәйинә там йәгинлик һасил этмәдийим бир кәлмә дә дәйишдирмәмишәм. Әлбәттә, алман игтисадчыларынын өз араларында ишләтдикләри позғун дили, мәсәлән: пул вериб башгасынын әмәйини алан адамы ишверән (Arbeitgeber), музд алыб әмәйини верән адамы исә ишалан (Arbeitnehmer) адландырмаг кими чәфәнкияты „Капитала“ дахил этмәйи мән һеч фикримә дә кәтирмәдим. Франсызлар да ади данышыгда „travail“ кәлмәсини „мәшғәлә“ мә'насында ишләдирләр. Лакин онлар капиталисти donneur de travail, фәһләни дә receveur de travail адландырмаг фикринә дүшән бир игтисадчыны, әлбәттә дәли һесаб эдәрдиләр.

Һабелә мән китабын һәр ериндә ишләдилән инкилис пул, өлчү вә чәки ваһидләринин Алманиядаки ени эквивалентләрини вермәйи дә мүнасиб көрмәдим. „Капиталын“ биринчи нәшри чыхдығы заман Алманияда ишләдилән мүхтәлиф өлчү вә чәки ваһидләринин сайы аз гала бир илдә олан күнләрин сайына бәрабәр иди; бундан башга, ики нөв марка (империя маркасы о заман һәлә Soetbeer-ин анчаг хәялында мөвчуд иди вә о буну анчаг 30-чу илләрин ахырларында ихтира этди), ики нөв гулден вә азы үч нөв талер вар иди ки, бунлардан һәр бири „әввәлкинин үчдә икиси“ иди. Тәбиәтшүнаслыгда метр өлчү вә чәкиси, дүня базарында исә инкилис өлчү вә чәкиси һаким иди. Белә бир шәраитдә тамамилә тәбиидир ки, тәсвир этдийи фактлары, демәк олар, анчаг инкилис сәнае мүнасибәтләри саһәсиндән көтүрмәйә мәчбур олмуш бир китабда анчаг инкилис өлчү ваһидләриндән истифадә эдилә биләрди. Һәмин мүлаһизәләр бу күнә гәдәр дә гүввәдә галыр, хүсусән она көрә ки, дүня базарында мүвафиг мүнасибәтләр демәк олар ки, дәйишилмәмишдир вә мәһз ән мүһүм сәнае саһәләриндә—дәмир йол вә памбыг парча сәнаеиндә—һәлә бу күнә гәдәр, демәк олар, анчаг инкилис өлчү вә чәкиси ишләнир.

Нәһайәт бир нечә кәлмә дә Марксын ситатлара нечә янашмасындан данышмалыям, чүнки бу саһәдә дә анлашылмазлыг һаллары олмушдур. Анчаг фактлары шәрһ этмәк үчүн вә я тәсвир үчүн ситат кәтириләндә, мәсәлән Инкилтәрә Көй китабларындан ситат кәтириләндә, әлбәттә, садәчә сәнәдләрә истинад эдилир. Дикәр игтисадчыларын нәзәри бахышларындан ситат кәтирилдикдә исә, бунун мә'насы башгадыр. Белә һалларда бу ситат ялныз, игтисади нәзәриййәләрин инкишафында мүәййән бир пилләолан бу вә я башга бир фикри айдын шәкилдә илк дәфә кимин, һарада вә нә заман сөйләдийини көстәрмәлидир. Бурада мәгсәд ялныз ону көстәрмәкдир ки, игтисадчынын бу бахышынын элм тарихи үчүн әһәмиййәти вардыр вә онун бу бахышы өз зә-

мaнәсиндәки игтисади шәраитин нәзәри чәһәтдән аз-чох мүтабиг ифадәсидир. Мүәллифин өз нөгтейи-нәзәриндән бу фикрин мүтләг вә я нисби әһәмиййәтими олдуғу, йохса ону анчаг тарихи чәһәтдәнми марагландырмасы мәсәләси әсла нәзәрә алынмыр. Беләликлә, бу ситатлар анчаг, игтисад элми тарихиндән көтүрүлән вә мәтни шәрһ эдән бүтөв бир тәфсирдән ибарәт олуб игтисад нәзәриййәсинин әлдә этдийи айры-айры ән мүһүм мүвәффәгиййәтләрин тарихини вә мүәллифләрини көстәрир. Бу иш игтисад элминдә хүсусилә лазым иди, чүнки һәмин элмин тарихчиләри бу күнә гәдәр анчаг чаһил мәнсәбпәрәстләрә мәхсус бир тәрәфкирлик көстәрмишләр. Мәһз буна көрә дә Маркс, әсәрин икинчи нәшринә мүгәддимәдә өзү дә көстәрдийи кими, алман игтисадчыларындан чох аз һалларда ситат кәтирмәйи лазым билир.

Үмидварам ки, икинчи чилди 1884-чү илдә чыхармаг мүмкүн олачагдыр.

Лондон, 7 ноябр 1883-чү ил. *Фридрих Энкелс.*

ДӨРДҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Китабын дөрдүнчү нәшрини һазырлаянда мән һәм мәтнин өзүнү, һәм дә гейдләри мүмкүн гәдәр гәт’и бир шәклә салмағы лазым билдим. Бу вәзифәни нечә еринә етирдийими гысача көстәрәчәйәм.

Әсәрин франсызча нәшрини Марксын өз әлилә яздығы гейдләри илә бир даһа тутушдурдугдан сонра мән орадан китабын алманча мәтни үчүн бир нечә ени әлавәләр көтүрдүм. Бу әлавәләр: 80-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 88-чи сәһифәсиндә), 458—460-чы сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 509—510-чу сәһифәләриндә), 547—551-чи сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 600-чү сәһифәсиндә), 591—593-чү сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 644-чү сәһифәсиндә) вә 596-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 648-чи сәһифәсиндә) 79-чу гейддәдир. Бундан башга, франсызча вә инкилисчә нәшрләриндә олдуғу кими, әсәрин мәтнинә (дөрдүнчү нәшрин 461—467-чи сәһифәләриндә) мә’дән фәһләләри һаггында узун бир гейд әлавә етдим (үчүнчү нәшрин 509—515-чи сәһифәләри). Галан хырда дүзәлишләр халис техники дүзәлишләр характериндәдир. Бундан башга, ени тарихи шәраитин зәннимчә тәләб етдийи һалларда, бә’зи ерләри изаһ етмәк үчүн бир нечә гейд әлавә етдим. Бүтүн бу әлавә гейдләр квадрат мө’тәризәйә алыныб ахырында ад вә фамилиямын баш һәрфләри язылмышдыр.

Әсәрдә олан чохлу мигдар ситатларын һамысыны, бу мүддәтдә чапдан чыхан инкилисчә нәшри үчүн һәртәрәфли йохламаг лазым иди. Китабдаки ситатларын ән чоху инкилисчә әсәрләрдән көтүрүлдүйүнә көрә, бунлары алманчадан тәкрар инкилисчәйә тәрчүмә етмәйиб әслиндә олдуғу кими вермәк үчүн, Марксын кичик гызы Элеонора бу ситатларын әслини ахтарыб тапмаг зәһмәтини өз үзәринә көтүрдү. Беләликлә мән, әсәрин дөрдүнчү нәшриндә бу тамамланмыш мәтни әсас көтүрмәли олдум. Бә’зи ерләрдә чүз’и хәталар ашкара чыхды: гисмән дәфтәрләрин үзү көчүрүләндә бурахылан язы сәһвләри нәтичәсиндә, гисмән дә әсәрин үч нәшриндәки чап сәһвләри үзүндән, ситатларын көтүрүлдүйү сәһифәләр дүз көстәрилмәмишди; дырнаглар вә я сөз бурахылдығыны көстәрән нөгтәләр өз ериндә гоюлмамышды; гейд дәфтәрләриндән чохлу ситат кәтирдикдә беләхәталар олачағы лабүд иди; бә’зи ситатларын тәрчүмәсиндә ишләдилән айры-айры сөзләр о гәдәр дә дүрүст дейилдир. Бә’зи ситатлар 1843—1845-чи илләрдә, Марксын һәлә инкилисчә билмәдийи вә

инкилис игтисадчыларынын әсәрләрини франсызча тәрҹүмәсиндән охудуғу заман Парисдә тәртиб етдийи көһнә дәфтәрләрдән көтүрүлмүшдүр; мәсәлән: Steuart, Ure вә башгаларынын әсәрләриндән кәтирилән ситатларда олдуғу кими, бә'зи ситатларын ики дәфә дилдән-дилә тәрҹүмә эдилмәси нәтиҹәсиндә ситатын мә'насы бир гәдәр дәйишдийи һалларда бунларын инкилисҹәсиндән истифадә етдим. Башга ҹүз'и хәта вә сәһвләр дә бу гәбилдәндир. Охуҹу әсәрин дөрдүнҹү нәшрини үчүнҹү нәшри илә тутушдурдугда йәгин едәҹәкдир ки, бөйүк зәһмәт чәкилиб ситатларын йохланылдығына бахмаяраг, китабда гейдә лайиг һеч бир дәйишиклик олмамышдыр. Тәкҹә Richard Jones-ун әсәриндән кәтирилән ситаты (дөрдүнҹү нәшрин 562-ҹи сәһифәси, 47-ҹи гейд) әсла тапмаг мүмкүн олмады; чох еһтимал ки, Маркс бу китабын адыны дүз көстәрмәмишдир. Әсәрдә кәтирилән вә инди даһа дүрүст шәклә салынмыш олан бүтүн дикәр ситатларын сүбут гүввәси олдуғу кими галмыш вә һәтта артмышдыр. Лакин бурада мән көһнә бир әһвалатын үзәринә гайытмаға мәҹбурам.

Шәхсән мән, Марксын кәтирдийи ситатлардан анҹаг биринин доғрулуғуна шүбһә эдилдийини билирәм. Лакин һәмин ситат әһвалаты Марксын вәфатындан сонра да сөйләнилдийинә көрә мән бундан данышмая билмәрәм.

Алман фабрикантлары иттифагынын Берлиндә чыхан органы „Concordia"да 1872-ҹи ил мартын 7-дә: „Карл Маркс неҹә ситат кәтирир" сәрлөвһәли имзасыз бир мәгалә чыхмышды. Мәгаләнин мүәллифи бир йығын һиддәтли вә нәзакәтсиз сөзләр яғдырандан сонра языр ки, куя Маркс Гладстонун бүдҹә мәсәләсинә даир 1863-ҹү ил апрелин 16-даки нитгиндән көтүрдүйү ситаты тәһриф етмишдир (бу ситат 1864-ҹү илдә бейнәлхалг фәһлә ҹәмиййәтинин тә'сис манифестиндә дәрҹ олунмуш вә „Капиталын" I ҹилдиндә—дөрдүнҹү нәшрин 617-ҹи, үчүнҹү нәшрин 671-ҹи сәһифәсиндә тәкрар эдилмишдир). Мәгаләнин мүәллифи дейир ки, „Hansard"-ын стенографик (куя рәсми) һесабатында, Марксын ситат кәтирдийи: „сәрвәт вә гүдрәтин һейрәтли бир сурәтдә артмасы... анҹаг варлы синифләрдәдир" ҹүмләсинә бәнзәр һеч бир шей йохдур. О дейир ки: „Гладстонун нитгиндә әсла белә бир ҹүмлә йохдур. Маркс бу ҹүмләнин гурулуш вә мәзмунуну өзүндән уйдурмушдур".

Маркс „Concordia"нын һәмин нөмрәсини май айында алмыш вә бу имзасыз мәгаләнин мүәллифинә „Volksstaat"ын 1 июн нөмрәсиндә ҹаваб вермишди. Маркс бу ситаты мәһз һансы гәзетдә дәрҹ эдилән һесабатдан көтүрдүйүнү ядына сала билмәдийинә көрә, инкилисҹә ики әсәрдән мә'наҹа бунун тамамилә эйни олан ситатлар кәтирмәклә, сонра да „Times" гәзетиндә чыхан һесабата әсасланмагла кифайәтләнмишди; „Times"да дәрҹ олунан һесабата көрә Гладстон демишди: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The

augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property“[1].

Бу сурәтлә Гладстон бурада дейир ки, вәзиййәт белә олсайды чох тәәссүф эдәрди, лакин һәгигәтдә дә вәзиййәт мәһз беләдир: анҹаг варлы синифләрин сәрвәт вә гүдрәти һейрәт эдиләҹәк гәдәр артыр; куя рәсми һесабат олан „Hansard“а кәлинҹә, Маркс сөзүнә давамла дейир: „Ҹәнаб Гладстон Инкилтәрәнин малиййә назири олдуғуна көрә, өз нитгиндә ону шүбһәсиз ләкәләйә биләҹәк сөзләри һисс этмиш вә кифайәт гәдәр әһтиятлы һәрәкәт эдәрәк өз нитгини сонрадан гурашдырыб дүзәлдиркән һаман сөзләри чыхарыб атмышдыр; бу исә һеч дә ҹ. Ласкерин Бебелә гаршы иҹады дейил, Инкилтәрә парламанында олан ади бир гайдадыр“. Лакин имзасыз мәгаләнин мүәллифи кетдикҹә даһа артыг һиддәтләнир. О өз ҹавабында („Concordia“, 4 июл) илк мәнбәләрдән көтүрүлмәйән ситатлары гәбул этмир вә мә’суманә бир исрарла дейир ки, парламанда сөйләнән нитгләрдән ситат кәтирдикдә бунлары анҹаг стенографик һесабатдан көтүрмәк „адәтиндән“ кәрәк кәнара чыхылмасын; сонра исә инандырмаг истәйир ки, „Times“ гәзетиндә чыхан һесабатла („уйдурулан“ ҹүмләнин олдуғу бу һесабатла) „Hansard“ һесабаты (һәмин ҹүмлә бу һесабатда йохдур) „мәзмунҹа бир-биринә тамамилә уйғундур“ вә „Times“ын һесабатында да „тә’сис манифестиндәки мә’лум ҹүмләйә тамамилә экс“ бәянат верилир; лакин бурада һәмин ҹәнаб чалышыр ки, мәһз „мә’лум парча“ илә она куя „тамамилә экс“ бәянатын ян-яна язылмыш олдуғу кими бир һәгигәтин үстүндән кечсин. Бүтүн бунлара бахмайараг, имзасыз мәгаләнин мүәллифи кәләйинин үстү ачылдығыны һисс эдир вә яхасыны гуртармаг үчүн ени һийләләрә әл атыр. Мүәллиф, юхарыда сүбут эдилдийи кими, башдан-баша „ағ яландан“ ибарәт олан мәгаләсини өйүднәсиһәт верән сөйүшләрлә: „mala fides“, „намуссузлуг“, „ялан истинадлар“, „бу ялан ситат“, „ағ ялан“, „тамамилә сахталашдырылмыш ситат“, „бу сахтакарлыг“, „бу һәясызлыгдыр“ вә и. а. кими сөзләрлә башлайыр. Лакин о эйни заманда мүбаһисәни хәлвәтҹә ени бир мәсәлә үзәринә кечирмәйә чалышыб дейир ки, „биз (йә’ни „ялан данышмаян“ имзасыз мәгалә мүәллифи) Гладстонун дедийи сөзләрә нә мә’на вердийимизи“ дикәр бир мәгаләдә изаһ эдәҹәйик. Онун кимсәни марагландырмаян рә’йинин, санки бу мәсәләйә дәхли вармыш! Онун дедийи бу башга мәгалә, „Concordia“да июлун 11-дә чыхды.

Маркс „Volksstaat“да (7 август нөмрәсиндә) бир дә ҹаваб вериб „Morning Star“ вә „Morning Advertiser“ин 1863-ҹү ил 17 апрел нөмрәләриндән мүвафиг ситатлар кәтирмишди. Бу мә’хәз-

---

[1] „Сәрвәт нөгтейи-нәзәриндән өлкәмизин вәзиййәти беләдир. Э’тираф этмәлийәм ки, сәрвәт вә гүввәтин белә һейрәт эдиләҹәк гәдәр артмасынын анҹаг варлы синифләрә нәсиб олдуғуну йәгин этсәйдим, бу һал мәни аз гала тәшвишә вә бәлкә дә ваһимәйә саларды. Лакин әлдә олан фактлар фәһлә күтләсинин вәзиййәти һаггында бизә һеч бир мә’лумат вермир. Зәннимҹә тамамилә доғру олан мә’лумата әсасланараг, сәрвәтин артмасы һаггында бурада сөйләдикләрим ялныз таваналы синифләрин сәрвәтинә аиддир“.

ләрин һәр икисиндән мә'лум олдуғуна көрә, Гладстон демишди ки, сәрвәт вә гүдрәтин һейрәтли бир сурәтдә артмасынын анчаг варлы синифләрдә (classes in easy circumstances) олдуғуну зәнн этсә иди бу һал ону тәшвишә саларды вә и. а., лакин һәгигәтдә анчаг мүлкиййәт саһиби олан синифләрин сәрвәт вә гүдрәти артыр (entirely confined to classes possessed of property); беләликлә, Марксын гуя „уйдурдуғу" чүмлә бу һесабатларда да һәрфиййән тәкрар олунур. Сонра Маркс „Times" илә „Hansard"-даки һесабатларын мәтнләрини тутушдурараг бир даһа көстәрир ки, бир-бириндән асылы олмаян үч гәзетин эртәси күн чыхан нөмрәләриндә чап олунмуш һесабатларда һәмин чүмләнин бир-биринә һәрфиййән мүтабиг олдуғу онун натиг тәрәфиндән сөйләндийини тамамилә айдын сүбут эдир; сонра Маркс көстәрир ки, бу чүмлә „Hansard"да чап олунан вә мә'лум „адәт" үзрә натигин нәзәрдән кечирдийи һесабатда йохдур вә, Марксын тә'бирилә десәк, Гладстон „бу чүмләни сонрадан хәлвәтчә тулламышдыр"; Маркс, нәһайәт, билдирир ки, имзасыз мәгалә мүәллифи илә даһа мүбаһисә этмәйә вахты йохдур. Көрүнүр, онсуз да Маркс бу сөзләрилә мәгалә мүәллифинин ағзыны юммушду; буну һеч олмаса ондан билмәк олар ки, Маркса даһа „Concordia" гәзетинин нөмрәләрини көндәрмирдиләр.

Мүнагишә тамамилә битмиш вә унудулмуш кими көрүнүрдү. Доғрудур, Кэмбрич университети илә әлагәси олан шәхсләр бир-ики дәфә белә бир эсрарәнкиз шайиә яймышдылар ки, гуя Маркс „Капиталда" бөйүк бир әдәби сәһв бурахмышдыр; лакин бу мәсәләни нә гәдәр диггәтлә араштырдыгса гәт'иййән һеч бир шей мүәййән эдә билмәдик. Нәһайәт 1883-чү ил ноябрын 29-да, йә'ни Марксын вәфатындан 8 ай сонра „Times"-да Sedley Taylor имзасы илә Cambridge, Trinity College-дән язылмыш бир мәктуб чыхды; ади кооперасия мәсәләләрилә мәшғул олан бу адам фүрсәтдән истифадә эдиб бу мәктубунда ялныз Кэмбричдәки дедигодулар һаггында мә'лумат вермәк дейил, һәтта „Concordia"даки имзасыз мәгалә мүәллифинин ким олдуғуну да бизә билдирди.

Trinity College-дән язан бу адамчығаз белә дейир: „Хүсусән гәрибә бурасыдыр ки, о заман Бреславлда, инди исә Страсбургда университет профессору олан Брентано Гладстонун нитгиндән көтүрүлән ситаты (Интернасйоналын) тә'сис манифестинә дахил этмәйә шүбһәсиз сәбәб олан mala fides-и... ифша эдә билмишдир. Бу ситаты мүдафиә этмәк истәйән чәнаб Карл Маркс, Брентанонун тутарлы зәрбәләри алтында дәрһал әзилди вә анчаг сонралар, чан чәкиширкән (deadly shifts) чүр'әт эдиб деди ки ч. Гладстонун нитги „Times" гәзетинин 1863-чү ил 17 апрел нөмрәсиндә эйнилә чап эдиләндән сонра ч. Гладстон бу нитгини „Hansard" үчүн айрыча бир шәкилдә дүзәлтмиш вә Инкилтәрәнин малиййә назири олдуғуна көрә ону ләкәләйән сөзләри нитгиндән чыхарыб атмышдыр. Брентано „Times" илә „Hansard"да дәрч олунан һесабатлары диггәтлә тутушдуруб Гладстонун нитгиндән Марксын усталыгла гопарыб көтүрмүш олдуғу рабитәсиз бир ситатда Гладстонун сөзләринә верилән мә'нанын бу ики һесабатдан һеч

бириндә гәт'иййән олмадығыны сүбут этдикдә, Маркс вахты олмадығыны бәһанә кәтириб мейдандан чәкилди!"

Бәс белә имиш! Ч-б Брентанонун „Concordia"да имзасыз мәктубу илә башланан кампания Кэмбрич истеһсал кооперасиячыларынын хәялында әчәб гәшәнк бир шәкил алмышдыр. Будур бах, алман фабрикантлары иттифагынын пәһләваны олан Мүгәддәс Кеорки „тутарлы зәрбәләр" вурур, „дәрһал әзилән" әждәһа Маркс исә онун гаршысында гыврылыб „чан чәкиширмиш"!

Буна бахмаяраг, вурушманын Ариосто үслубунда тәсвир эдилмәси анчаг, бизим бу Мүгәддәс Кеоркинин кәләйини өртүб басдырмаг үчүндүр. Даһа бурада „уйдурулмуш яландан", „сахтакарлыгдан" данышылмыр, ялныз „ситатлары усталыгла рабитәсиз көтүрмәкдән" (craftily isolated quotation) бәһс эдилир. Бүтүн мәсәлә тамамилә башга саһәйә кечирилир вә бунун нә үчүн белә эдилдийини Мүгәддәс Кеорки илә онун кэмбричли силаһ кәздирәни чох яхшы баша дүшүрләр.

Элеонора Маркс, Taylor-а айлыг „To-Day" журналында (1884-чү ил феврал айында) чаваб верди, чүнки „Times" гәзети онун мәгаләсини гәбул этмәмишди. Элеонора бу мәгаләсиндә һәр шейдән әввәл мүбаһисәнин бүтүн мәзмунуну олдуғу кими хатырлатды: Маркс өзүнә иснад верилән чүмләни „уйдурмушдур" я йох?— бүтүн мүбаһисә бунун үстүндә иди. Ч-б Sedley Taylor буна вердийи чавабда дейир ки, онун фикринчә, „Гладстонун нитгиндән бу ситаты кәтирмәкдән мәгсәд онун фикрини көстәрмәкдирми, йохса ону тәһриф этмәк" мәсәләсинә нисбәтән „Гладстонун нитгиндә бу чүмләнин олуб-олмамасы мәсәләси" Маркс илә Брентано арасындаки мүбаһисәдә „лап әһәмиййәтсиз мәсәләдир". Taylor сонра разылашыб дейир ки, „Times" гәзетиндәки һесабатда „доғрудан да ифадә зиддиййәти вардыр", лакин нитгин галан һиссәси дүзкүн, йә'ни Гладстон либерализми мә'насында тәфсир эдиләрсә, Гладстонун нә демәк истәдийи айдындыр („To-Day", март 1884-чү ил).Ән күлүнч чәһәт бурасыдыр ки, имзасыз мәгалә саһиби Брентанонун фикринчә, ситатлары анчаг „Hansard"дан көтүрмәк бир „адәт" олдуғу һалда, бу кэмбричли адамчығаз „Hansard"дан дейил, һөкмән „Times"дан ситат кәтирир, һалбуки һаман Брентанонун өз дедийинә көрә, „Times"да дәрч олунан һесабат „шүбһәсиз ки, диггәтсиз дүзәлдилмишдир". Бир һалда ки, бу мәнһус чүмлә „Hansard"да йохдур, даһа бу адамчығаз башга нә эдә биләрди?

Элеонора Маркс бу сүбутлары „To-Day"ин һәмин нөмрәсиндә вердийи чавабда асанлыгла пуча чыхара билди. Ики шейдән биридир. Я будур ки, ч. Taylor 1872-чи илдәки мүбаһисәни охуюб ондан хәбәрдардыр, бу һалда инди „ялан дейир" вә онун яланы нәинки олмаян шейи „уйдурмагдан", һәтта олан шейи „инкар этмәкдән" ибарәтдир. Я да будур ки, һәмин мүбаһисәни о һеч охумамышдыр вә бу һалда ағзыны ачмаға ихтияры йох иди. Һәр һалда Taylor даһа өз достунун, йә'ни ситаты Марксын „уйдурдуғуну" иддиа эдән Брентанонун бу иттиһамына тәрәфдар чыхмаға чәсарәт этмәди. Әксинә, Маркс инди даһа һәмин ситаты „уйдурмагда" дейил, мүһүм бир чүмләни чыхарыб атмагда тагсырландырылыр-

ды. Һәгигәтдә исә бу чүмлә тә'сис манифестинин 5-чи сәһифәсиндә, куя „уйдурулмуш“ олан чүмләдән бир нечә сәтир юхарыда гейд эдилмишдир. Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир нитгиндәки „зиддиййәтә“ кәлинчә, мәһз Маркс өзү демирми ки, „Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир 1863-чү вә 1864-чү ил нитгләриндә“ бир йығын „кәскин зиддиййәтләр вардыр“! („Капиталын“ 618-чи сәһифәси; гейд 105, үчүнчү нәшрин 672-чи сәһифәси.) Лакин Маркс һеч дә бу зиддиййәтләри à la Sedley Taylor, инчә либерализм һиссийятына гапылараг өртүб басдырмаг истәмир. Э. Маркс чавабынын ахырында фикрини хүласә эдиб дейир: „Һәгигәтдә Маркс гейдә лайиг һеч бир шейи чыхарыб атмамыш вә әсла һеч бир шей „уйдурмамышдыр“. Бундан әлавә, Маркс Гладстонун өз нитгиндә шүбһәсиз сөйләдийи, лакин „Hansard“ын һесабатында нәдәнсә йоха чыхан чүмләни тәкрар этмиш вә унудулмасына йол вермәмишдир“. Бундан сонра чәнаб Sedley Taylor да сәсини кәсди. Ийирми ил давам эдән вә ики бөйүк өлкәни бүрүйән бүтүн бу профессор һүчумунун нәтичәси ондан ибарәт олду ки, даһа һеч кәс Марксын өз әдәби фәалиййәтиндә вичданлы олдуғундан шүбһәләнмәйә чүр'әт этмәди. Күман эдилмәлидир ки, ч. Брентано „Hansard“ын папа гәдәр күнаһсыз олдуғуна шүбһә этдийи кими, бундан сонра ч. Sedley Taylor да ч. Брентанонун өз гәләбәләри һаггында мәтбуатдаки языларына шүбһә илә янашачагдыр.

Лондон, 25 июн 1890-чы ил. *Ф. Энкелс.*

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫ ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ БӨЛМӘ

ӘМТИӘ ВӘ ПУЛ

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ӘМТИӘ

1. Әмтиәнин ики амили: истеһлак дәйәри вә дәйәр (дәйәр субстансиясы вә дәйәр кәмиййәти)

Капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүйү ҹәмиййәтләрин сәрвәти „күлли мигдар әмтиә йығыны“[1] кими, айрыча бир әмтиә исә бу сәрвәтин бәсит формасы [онун башланғыҹ формасы] кими мейдана чыхыр. Буна көрә дә тәдгигимиз әмтиәнин тәһлилиндән башланыр.

Әмтиә һәр шейдән әввәл харичи бир ҹисимдир, өз хассәләринә көрә инсанын мүәййән тәләбатыны өдәйә билән бир шейдир. Бу тәләбатын тәбиәти,—йә'ни бу тәләбаты, мәсәлән, мә'дә вә я хәялынмы доғурмасы,—мәсәләни әсла дәйишдирмир[2]. Һабелә инсанын тәләбатыны һәмин шейин мәһз нечә өдәмәсинин: яшайыш васитәси, йә'ни истеһлак шейи олуб билаваситә өдәмәсинин вә я истеһсал васитәси олуб долайы йолла өдәмәсинин дә әһәмиййәти йохдур.

Һәр бир файдалы шейә, мәсәлән дәмир, кағыз вә саирәйә ики нөгтейи-нәзәрдән: кейфиййәт вә мигдар ҹәһәтдән бахмаг олар. Һәр бир белә шей бир чох хассәләрин мәҹмуудур, буна көрә дә мүхтәлиф ҹәһәтләрилә файдалы ола биләр. Шейләрин бу мүхтәлиф ҹәһәтләрини вә, демәли, онларын мүхтәлиф истеһлак үсулларыны ашкара чыхармаг тарихи инкишаф мәсәләсидир[3]. Фай-

---

[1] Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859, сәһ. 4. [Бах: Карл Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 59.]

[2] „Арзу тәләбатдан доғур, арзу руһун иштәһасыдыр вә аҹмаг бәдән үчүн нә гәдәр тәбиидирсә, о да руһ үчүн о гәдәр тәбиидир... чох гисим (шейләрин) она көрә дәйәри вардыр ки, руһун тәләбатыны өдәйир“ (Nicolas Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, in answer to Mr. Lockes, Considerations etc., London 1696, сәһ. 2, 3).

[3] „Шейләрин өз дахили хассәси (intirnsick vertue—бу, истеһлак дәйәринә Барбонун вердийи хүсуси аддыр) вардыр вә бу хассә һәр ердә сабит галыр; мәсәлән, магнитин дәмири ҹәзб этмәк габилиййәти“ (N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сәһ. 16). Магнитин дәмири ҹәзб этмәк хассәси анҹаг о заман файдалы олду ки, онун васитәсилә магнит гүтбләри кәшф эдилди.

далы шейләрин мигдар чәһәти үчүн ичтимаи өлчү ахтарыб тапмаг һаггында да һаман сөзләри демәк лазымдыр. Әмтиә өлчүләри арасындаки фәргләр гисмән, өлчүлән шейләрин мүхтәлиф тәбиәтдә олмасындан ирәли кәлир, гисмән дә мәшрутдур.

Бир шейин файдалы олмасы, йә'ни бу вә я дикәр бир инсан тәләбатыны өдәйә билмәк хассәси ону истеһлак дәйәри эдир[4]. Лакин шейин файдалы олмасы әсассыз дейилдир. Шейин файдалы олмасы әмтиә чисминин хассәләриндән асылыдыр вә әмтиә чисминдән айрылыгда мөвчуд дейилдир. Буна көрә дә әмтиә чисминин өзү, мәсәлән дәмир, буғда, алмас вә с. истеһлак дәйәридир, яхуд не'мәтдир. Әмтиә чисминин бу характери, онун истеһлак хассәләрини мәнимсәмәк үчүн инсанын аз вә я чох әмәк сәрф этмәсиндән асылы дейилдир. Истеһлак дәйәрләри тәдгиг эдиләркән һәмишә онларын мүәййән мигдары нәзәрдә тутулур, мәсәлән: 12 дәнә саат, бир аршын кәтан, бир тон дәмир вә с. Әмтиәләрин истеһлак дәйәрләри илә айрыча вә мүстәгил бир фәнн—әмтиәшүнаслыг мәшғул олур[5]. Истеһлак дәйәриндән ялныз истеһлак просесиндә истифадә олунур. Сәрвәт һансы бир ичтимаи формада олурса олсун, истеһлак дәйәрләри онун мадди мәзмунуну тәшкил эдир. Бурада тәдгиг эдәчәйимиз чәмиййәт гурулушунда исә, истеһлак дәйәрләри эйни заманда мүбадилә дәйәринин мадди һамилидир.

Мүбадилә дәйәри һәр шейдән әввәл мигдар нисбәти шәклиндә, бир чүр истеһлак дәйәрләринин башга чүр истеһлак дәйәрләринә мүбадилә олундуғу пропорсия шәклиндә[6],—заман вә мәкана көрә даим дәйишилән тәсадүфи бир нисбәт шәклиндә мейдана чыхыр. Буна көрә дә мүбадилә дәйәри тәсадүфи вә тамамилә нисби бир шей кими көрүнүр, әмтиәйә хас олан дахили мүбадилә дәйәри (valeur intrinseque) исә мә'насыз бир шей кими нәзәрә кәлир[7]. Мәсәләйә бир гәдәр яхындан бахаг.

Мүәййән бир әмтиә, мәсәлән 1 квартер буғда, ән мүхтәлиф нисбәтләрдә башга әмтиәләрә, мәсәлән 20 кирвәнкә чәкмә яғына,

---

[4] „Мүәййән бир шейин тәбии дәйәри (worth) инсан һәятынын тәләбатыны өдәйә билмәси вә я раһатлығына хидмәт эдә билмәсиндәдир" (John Locke, Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, 1691. „Works, edit. Lond. 1777", II чилд, сәһ. 28). Биз һәлә XVII әсрдә дә инкилис мүәллифләринин чох заман истеһлак дәйәрини „worth" сөзү илә вә мүбадилә дәйәрини „value" сөзү илә ифадә этдикләрини көрүрүк; бу да инкилис дили нөгтейи-нәзәриндән тамамилә тәбиидир, чүнки бу дил конкрет шейләри керман сөзләрилә, мүчәррәд шейләри исә роман сөзләрилә ифадә этмәйи севир.

[5] Буржуа чәмиййәтиндә белә бир fictio juris [һәгигәтә зидд фәрзиййә] һөкм сүрүр ки, куя әмтиә алычысы олан һәр адам әмтиәшүнаслыг саһәсиндә энсиклопедик [һәр чүр] билийә маликдир.

[6] „Дәйәр—бир шейин башга бир шейә, мүәййән мигдар бир мәһсулун мүәййән мигдар башга мәһсула мүбадилә олундуғу нисбәтдир" (Le Trosne, De l'intérêt social, „Physiocrates", éd. Daire, Paris 1846, сәһ. 889).

[7] „Һеч бир шейин дахили дәйәри ола билмәз" (N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сәһ. 16), яхуд да Bulter-ин дедийи кими:

The value of a thing
Is just as much as it will bring.

[Шейдән нә гәдәр вүсул олса, дәйәри там о гәдәрдир].

яхуд 2 аршын ипәйә, яхуд $^1/_2$ унсия гызыла вә саирәйә мүбадилә олунур; лакин бир квартер буғданын мүбадилә дәйәри чәкмә яғында, ипәк вә я гызылда ифадә эдилмәсиндән асылы олмаяраг сабит галыр. Демәли, мүбадилә дәйәри һәмин ифадә үсулларындан фәргләнән бир мәзмуна малик олмалыдыр.

Инди дә ики әмтиә, мәсәлән: буғда вә дәмир көтүрәк. Бунларын мүбадилә нисбәти нечә олурса олсун, бу нисбәти һәмишә мә'лум мигдар буғданын мүәййән мигдар дәмирә бәрабәрләшдирилдийини көстәрән тәнликлә ифадә этмәк олар, мәсәлән: 1 квартер буғда=2 сентнер дәмирә. Бу тәнлик бизә нәйи көстәрир? Ону көстәрир ки, ики мүхтәлиф шейдә, йә'ни 1 квартер буғдада вә 2 сентнер дәмирдә кәмиййәтчә бәрабәр нә исә эйни бир шей вардыр. Демәли, бу шейләрин һәр икиси үчүнчү бир шейә бәрабәрдир ки, бу да өзлүйүндә һәмин шейләрин һеч бири дейилдир. Беләликлә, бу ики шейин һәр бири мүбадилә дәйәри олдуғуна көрә һәмин үчүнчүйә мүнчәр эдилә биләр.

Буну ади бир һәндәсә мисалы илә көстәрәк. Бүтүн дүзхәтли фигурларын саһәсини мүәййән этмәк вә тутушдурмаг үчүн бунлары үчбучаглара бөлүрләр. Үчбучағын өзүнү онун заһири көркәминдән тамамилә фәргли бир ифадәйә, йә'ни отурачағы илә һүндүрлүйү һасилинин ярысына мүнчәр эдирләр. Һабелә әмтиәләрин мүбадилә дәйәрләрини дә онлар үчүн үмуми бир шейә мүнчәр этмәк лазымдыр ки, һәмин мүбадилә дәйәрләри бу шейин мүхтәлиф мигдарларыны тәмсил этсин.

Әмтиәләрин һәндәси, физики, кимйәви вә я башга тәбии хассәләри белә бир үмуми әсас ола билмәз. Бурада әмтиәләрин чисмани хассәләриндән үмумиййәтлә анчаг она көрә бәһс олуначагдыр ки, онларын файдасы һәмин чисмани хассәләриндән асылыдыр, йә'ни бу хассәләр әмтиәләри истеһлак дәйәри эдир. Дикәр тәрәфдән, айдындыр ки, әмтиәләрин мүбадилә дәйәри онларын файдалы олмасындан асылы дейилдир. Әмтиәләрин мүбадилә нисбәти даирәсиндә һәр бир мә'лум истеһлак дәйәри, лазыми пропорсияда оларса, онун ойнадығы рол һәр бир башга истеһлак дәйәринин ойнадығы ролун тамамилә эйнидир. Яхуд гоча Барбон демишкән: „Бир чешид әмтиәнин мүбадилә дәйәри илә башга чешид әмтиәнин мүбадилә дәйәри бәрабәрдирсә, бу әмтиәләрин һәр икиси эйни дәрәчәдә яхшыдыр. Мүбадилә дәйәри эйни олан шейләрин арасында һеч бир фәрг йохдур“[8]. Истеһлак дәйәри олмаг э'тибарилә әмтиәләрән әввәл кейфиййәтчә фәргләнир, мүбадилә дәйәри олмаг э'тибарилә исә онлар анчаг мигдарча фәргләнә биләр вә, демәли, онларда бирчә атом да истеһлак дәйәри йохдур.

Әмтиә чисимләринин истеһлак дәйәриндән сәрфнәзәр эдиләрсә, онларын бирчә хассәси галар ки, бу да әмәк мәһсулу олмаларыдыр. Лакин бу нөгтейи-нәзәрдән әмәк мәһсулунун өзү дә тамамилә ени бир шәкил алыр. Доғрудан да, биз онун истеһлак

---

[8] Барбон сөзүнә давам эдиб дейир: „...йүз фунт стерлинглик дәмир вә я гургушунун мүбадилә дәйәри йүз фунт стерлинглик күмүш вә я гызылын мүбадилә дәйәринә бәрабәрдир“ (N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сәһ. 53 вә 7).

дәйәриндән сәрфнәзәр этдиксә, демәли онун, бүтүн мадди тәркиб һиссәләри вә формаларындан, йә'ни ону истеһлак дәйәри эдән чәһәтләриндән дә сәрфнәзәр этмиш олдуг. О инди даһа бир стол, яхуд эв, яхуд иплик, яхуд башга бир файдалы шей дейилдир. Онун һисс илә гавранылан бүтүн хассәләри сөнүб кетмишдир. Һабелә о инди даһа бир харрат, яхуд дүлкәр, яхуд әйиричи ишинин, я да умумиййәтлә башга мүәййән бир мәһсулдар әмәйин мәһсулу дейилдир. Әмәк мәһсулунун файдалы олмаг хассәси илә бәрабәр, онун тәмсил этдийи ишләрин дә файдалы олмаг хассәси арадан галхыр, демәли, бу ишләрин мүхтәлиф конкрет, мүәййән формалары йох олур; даһа онларын арасында фәрг галмыр вә һамысы эйни инсан әмәйинә, мүчәррәд инсан әмәйинә, үмумиййәтлә инсан әмәйинә мүнчәр олур.

Онлар белә бир әмәйә мүнчәр олдугдан сонра көрәк әмәк мәһсулларындан нә галыр. Бурада әмәк мәһсулларындан галан анчаг одур ки, бунларын һамысы өз мүәййән шәклини эйни дәрәчәдә итирмиш шейләрдир, анчаг фәргсиз инсан әмәйи биркинтисидир, йә'ни инсан иш гүввәсинин һәр һансы бир шәкилдә мәсрәфидир. Инди бу шейләр анчаг онун ифадәсидир ки, бунларын истеһсалына инсан иш гүввәси сәрф эдилмишдир, бурада инсан әмәйи топланмышдыр. Онлар, өзләринин һамысына хас олан һәмин ичтимаи субстансиянын кристаллары олмаг э'тибарилә дәйәрдир, әмтиә дәйәрләридир.

Әмтиәләрин мүбадилә нисбәтинин өзүндә онларын мүбадилә дәйәри өз истеһлак дәйәрләриндән әсла асылы олмаян бир шей кими гаршымыза чыхмышдыр. Әмәк мәһсулларынын истеһлак дәйәриндән доғрудан да сәрфнәзәр этсәк, онларын индичә тә'рифини вердийимиз шәкилдә дәйәри әлдә эдиләр. Беләликлә, мүбадилә нисбәтиндә вә я әмтиәнин мүбадилә дәйәриндә ифадә олунан үмуми чәһәт мәһз онун дәйәридир. Тәдгигимиз ирәлиләдикчә енә көрәчәйик ки, мүбадилә дәйәри, әмтиә дәйәринин зәрури ифадә үсулудур, яхуд онун зәрури тәзаһүр формасыдыр; бунунла белә, әмтиә дәйәри әввәлчә өзлүйүндә, йә'ни һәмин формасындан асылы олмаяраг тәдгиг олунмалыдыр.

Демәли, истеһлак дәйәри, яхуд не'мәт анчаг она көрә дәйәрә маликдир ки, онда мүчәррәд инсан әмәйи маддиләшир, яхуд чисим шәкли алмыш олур. Бәс онун дәйәринин кәмиййәтини нә илә өлчмәли? Әлбәттә, истеһлак дәйәриндә олан әмәйин, бу „дәйәрләр ярадан субстансиянын“ мигдары илә. Әмәйин өз мигдары онун сәрф эдилдийи мүддәтлә, иш вахты илә өлчүлүр, иш вахтынын өлчүсү исә заманын мүәййән һиссәләриндән, мәсәлән саат, күн вә саирәдән ибарәтдир.

Әмтиәнин дәйәри әмтиә истеһсал эдилдийи мүддәтдә сәрф олунан әмәйин гәдәри илә өлчүлүрсә, онда белә көрүнә биләр ки, куя әмтиәни истеһсал эдән адам нә гәдәр тәнбәл вә бачарыгсыз олса, әмтиәнин дәйәри дә бир о гәдәр артыг олмалыдыр, чүнки бу адам әмтиәнин истеһсалына даһа чох вахт сәрф этмәлидир. Лакин дәйәрләрин субстансиясыны тәшкил эдән әмәк эйни инсан әмәйидир, эйни инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Чәмиййәтин, әмтиә аләми дәйәрләриндә ифадә олунан бүтүн иш

гүввәси сайсыз-һесабсыз фәрди иш гүввәләриндән ибарәт олса да, һәмин иш гүввәси бурада ейни инсан иш гүввәси кими көтүрүлүр. Бу фәрди иш гүввәләриндән һәр бири, галанларынын һәр бири кими ейни инсан иш гүввәсидир, чүнки ичтимаи орта иш гүввәси характериндәдир вә белә бир ичтимаи орта иш гүввәси кими фәалиййәт көстәрир, демәли, мә'лум бир әмтиәнин истеһсалына анчаг, орта һесабла зәрури иш вахты вә я ичтимаи зәрури иш вахты сәрф едир. Ичтимаи зәрури иш вахты, мөвчуд ичтимаи нормал истеһсал шәраитиндә вә һәмин чәмиййәтдә әмәйин орта сәвиййәли бачарыг вә интенсивлийи шәраитиндә мүәййән бир истеһлак дәйәринин һазырланмасы үчүн тәләб олунан иш вахтыдыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бухарла ишләйән тохума дәзкаһы ишә салынандан сонра, мүәййән мигдар ипликдән парча тохумаг үчүн, кечмишдә сәрф едилән әмәйин бәлкә дә анчаг ярысы лазым кәлир. Әлбәттә, әл илә ишләйән бир инкилис тохучусу бундан сонра да тохумая әввәлки гәдәр иш вахты сәрф едир, лакин инди онун фәрди иш саатынын мәһсулу ичтимаи иш саатынын анчаг ярысыны тәмсил едир, буна көрә дә һәмин мәһсулун дәйәри ярыбаяры азалмыш олур.

Беләликлә, мүәййән истеһлак дәйәринин малик олдуғу дәйәрин кәмиййәти ялныз, бу истеһлак дәйәрини һазырламаг үчүн лазым кәлән ичтимаи зәрури әмәйин вә я иш вахтынын гәдәри илә тә'йин олунур[9]. Бу һалда һәр бир айрыча әмтиә өз гәбилиндән олан әмтиәләрин ялныз орта нүсхәси әһәмиййәтинә маликдир[10]. Демәли, бәрабәр мигдарда әмәйи әһтива едән, яхуд ейни иш вахтында һазырлана билән әмтиәләрин дәйәр кәмиййәтләри бәрабәрдир. Бир әмтиәнин дәйәринин һәр бир башга әмтиәнин дәйәринә нисбәти, биринчи әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын икинчи әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтына нисбәти кимидир. „Дәйәр олмаг е'тибарилә бүтүн әмтиәләр анчаг бирикмиш мүәййән мигдар иш вахтыдыр“[11].

Демәли, әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты сабит галсайды, әмтиә дәйәринин кәмиййәти дә сабит галарды, һеч дәйишмәзди. Лакин һәр дәфә әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишдикдә иш вахты да дәйишир. Әмәйин мәһсулдар гүввәси олдугча мүрәккәб шәртләрдән, әзчүмлә фәһләнин орта мәһарәт дәрәчәсиндән, елмин инкишаф сәвиййәсиндән вә онун техникада тәтбиги дәрәчәсиндән, истеһсал просесинин ичтимаи тәшкилиндән, истеһ-

---

[9] *2-чи нәшрә гейд.* „Онлар (истеһлак шейләри) бир-биринә мүбадилә едилдийи заман дәйәрләри онларын истеһсал едилмәси үчүн зәрури олан вә адәтән сәрф едилән әмәйин гәдәри илә тә'йин олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particulary in the Public Funds etc.“, London, сәһ. 36). Кечән әсрдә намә'лум мүәллиф тәрәфиндән язылан бу көзәл әсәрин нә вахт нәшр едилдийи көстәрилмәмишдир. Лакин мәзмунундан көрүнүр ки, II Кеоргун заманында, тәхминән 1739-чу вә я 1740-чы илдә чапдан чыхмышдыр.

[10] „Ейни гәбилдән олан мәһсулларын һамысы, әслинә бахылса, бир күтлә тәшкил едир ки, бунун да гиймәти, айры-айры һаллардакы хүсуси шәраитдән асылы олмаяраг, үмумиййәтлә мүәййән олунур“ (Le Trosne, De l'intérêt social, сәһ. 893).

[11] K. Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 6. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 63.]

сал васитәләринин гәдәри вә иш габилиййәтиндән вә, нәһайәт, тәбии шәраитдән асылыдыр. Мәсәлән, эйни мигдар әмәк, мәһсулун яхшы кәлдийи илдә 8 бушел, яхшы кәлмәдийи илдә исә анҹаг 4 бушел буғдада ифадә олунур. Эйни мигдар әмәк йохсул мә'дәнләрә нисбәтән зәнкин мә'дәнләрдә даһа чох метал верир вә и. а. Ер алтында алмас чох аз тапылыр, буна көрә дә алмасы ахтарыб тапмаг орта һесабла чох иш вахты тәләб эдир. Демәли, алмасын һәчми кичик олдуғу һалда онда чохлу әмәк тәмсил олунур. Якоб бу фикирдәдир ки, һеч бир заман гызылын там дәйәри өдәнилмәмишдир. Буну алмас һаггында даһа артыг демәк олар. Эшвекенин дедийинә көрә 1823-чү илдә Бразилия алмас мә'дәнләринин һәштад иллик бүтүн мәһсулунун гиймәти, Бразилия шәкәр вә я гәһвә тарлаларынын $1^1/_2$ иллик мәһсулунун орта гиймәтиндән дә ашағы олмушду, һалбуки алмас мә'дәнләринин мәһсулунда хейли артыг әмәк вә, демәли, хейли артыг дәйәр тәмсил олунурду. Даһа зәнкин мә'дәнләр тапылса иди, эйни мигдар әмәклә даһа чох алмас әлдә эдиләрди вә, демәли, алмасын дәйәри ашағы дүшәрди. Азачыг әмәк сәрф этмәклә көмүрү алмаса чевирмәк мүмкүн оларса, алмасын дәйәри кәрпичин дәйәриндән дә ашағы дүшә биләр. Үмумиййәтлә, әмәйин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр йүксәк олурса мүәййән бир әмтиәнин һазырланмасы үчүн зәрури олан иш вахты бир о гәдәр азалыр, бу әмтиәдә бир о гәдәр аз әмәк күтләси кристаллашыр, әмтиәнин дәйәри бир о гәдәр аз олур. Әксинә, әмәйин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр аз олурса, әмтиәнин һазырланмасы үчүн зәрури олан иш вахты бир о гәдәр артыр, әмтиәнин дәйәри бир о гәдәр чох олур. Беләликлә, әмтиәнин дәйәр кәмиййәти әмтиәдә маддиләшән әмәйин гәдәри илә дүз пропорсияда вә бу әмәйин мәһсулдар гүввәсилә тәрс пропорсияда дәйишилир.

Ола биләр бир шей истеһлак дәйәри олсун, амма дәйәр олмасын. Бу о заман олур ки, шейин инсан үчүн файдалы олмасында әмәк иштирак этмир, мәсәлән: һава, хам торпаг, тәбии чәмәнләр, ябаны мешәләр вә и. а. Ола биләр бир шей файдалы олсун вә инсан әмәйинин мәһсулу олсун, амма әмтиә олмасын. Өз әмәйинин мәһсулу илә өз тәләбатыны өдәйән бир адам анҹаг истеһлак дәйәри ярадыр, әмтиә яратмыр. Әмтиә истеһсал этмәк үчүн о, садәчә истеһлак дәйәри дейил, башгалары үчүн истеһлак дәйәри, ичтимаи истеһлак дәйәри истеһсал этмәлидир[11a].

Нәһайәт, бир шей истеһлак шейи олмаса, дәйәр ола билмәз. Әкәр шей файдасыздырса, она сәрф эдилмиш әмәк дә файдасыздыр, әмәк сайылмыр, буна көрә дә һеч бир дәйәр яратмыр.

[11a] Энкелсин бу ерә аид белә бир гейди вар: „Һәм дә нәинки үмумиййәтлә башгалары үчүн истеһсал этмәлидир. Орта әсрләрдә кәндли истеһсал этдийи тахылын бир һиссәсини төйчү олараг сенйора, бир һиссәсини дә әшәр олараг кешишләрә верирди. Лакин нә төйчү, нә дә әшәр шәклиндә верилән тахылын тәкчә башгалары үчүн истеһсал эдилмәси ону һәлә һеч дә әмтиә этмирди. Әмтиә олмаг үчүн мәһсул мүбадилә васитәсилә о адамын әлинә кечмәлидир ки, о бундан бир истеһлак дәйәри кими истифадә этсин“. Энкелс бу чәһәти гейд этмәйи она көрә лазым билмишдир ки, чох заман белә бир анлашылмазлыг мейдана чыхырмыш: куя Марксын фикринчә, һәр мәһсул ону истеһсал эдән шәхс тәрәфиндән дейил, башгасы тәрәфиндән истеһлак эдилдикдә бу мәһсул әмтиә олур.—*К.*

2. Әмтиәләрдәки әмәјин икили характери

Әввәлчә әмтиә гаршымыза икили бир шеј кими, истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри кими чыхды. Сонралар мә'лум олду ки, әмәк дә дәјәрдә ифадә олундугда, истеһлак дәјәрләринин јарадычысы олмаг е'тибарилә малик олдуғу әламәтләрә даһа малик олмур. Әмтиәдәки әмәјин бу икили тәбиәтини илк дәфә тәнгиди шәкилдә мән көстәрмишәм[12]. Бу нөгтә мәркәзи бир нөгтә олуб сијаси игтисады баша дүшмәк үчүн бир амил тәшкил етдијинә көрә, бурада ону әтрафлы изаһ едәчәјик.

Ики әмтиә, мәсәлән, бир сүртук вә 10 аршын кәтан көтүрәк. Тутаг ки, сүртукун дәјәри 10 аршын кәтанын дәјәриндән ики гат артыгдыр.

Сүртук муәјјән тәләбаты өдәјән истеһлак дәјәридир. Ону һазырламаг үчүн муәјјән нөв мәһсулдар фәалијјәт лазымдыр. Бу мәһсулдар фәалијјәтин нөвү күдүлән мәгсәдлә, әмәлијјатын характерилә, онун чисми илә, истифадә едилән васитәләрлә вә әлдә едилән нәтичә илә муәјјән олунур. Беләликлә, фајдасы өз мәһсулунун истеһлак дәјәриндә, вә ја истеһлак дәјәри олмасында ифадә едилән әмәји биз, гысача олараг фајдалы әмәк адландыրачағыг. Демәли, бу нөгтеји-нәзәрдән әмәк һәмишә өз фајдалы нәтичәси илә әлагәдар олараг тәдгиг едилмәлидир.

Сүртукла кәтан кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәри олдуғу кими, онлары вүчуда кәтирән ишләр дә, јә'ни дәрзинин иши илә тохучунун иши дә кејфијјәтчә бир-бириндән фәрглидир. Бу шејләр кејфијјәтчә фәргли истеһлак дәјәри олмасајды вә, демәли, фајдалы әмәјин кејфијјәтчә мүхтәлиф нөвләринин мәһсулу олмасајды, онлар һеч әмтиә олараг бир-биринә гаршы дура билмәзди. Сүртуку сүртука, бир истеһлак дәјәрини ејни бир истеһлак дәјәринә мүбадилә етмәзләр.

Мүхтәлиф нөв истеһлак дәјәрләринин, јахуд әмтиә чисимләринин мәчмуунда, ејни дәрәчә мүхтәлиф олан вә енә ејни гәдәр мүхтәлиф чинсләрә, нөвләрә, фәсиләләрә, јарымнөвләрә вә зүмрәләрә бөлүнән фајдалы ишләр мәчмуу мејдана чыхыр,—бир сөзлә десәк, ичтимаи әмәк бөлкүсү мејдана чыхыр. Ичтимаи әмәк бөлкүсү әмтиә истеһсалынын мөвчуд олмасы үчүн шәртдир, һалбуки әмтиә истеһсалы, әксинә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мөвчуд олмасы үчүн шәрт дејилдир. Гәдим һинд ичмасында әмәк ичтимаи чәһәтдән бөлүнмүшдү, лакин бу әмәјин мәһсуллары әмтиә дејилди. Јахуд даһа јахын заманлардан бир мисал көтүрәк: һәр бир фабрикада әмәк бир систем үзрә бөлүнмүшдүр, лакин бу элә бир бөлкү үсулудур ки, бурада фәһләләр өз фәрди әмәк мәһсулларыны мүбадилә етмирләр. Јалныз бир-бириндән асылы олмајан мүстәгил фәрди ишләрин мәһсуллары әмтиә олараг бир-биринин гаршысына чыха биләр.

Демәли, һәр бир әмтиәнин истеһлак дәјәриндә мәгсәдәујғун муәјјән мәһсулдар фәалијјәт, јә'ни фајдалы әмәк вардыр.

[12] Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 12, 13 вә башгалары. [Бах: К. Маркс, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 70, 71 вә башгалары.]

Истеһлак дәйәрләриндә кейфиййәтчә мүхтәлиф файдалы әмәк нөвләри йохдурса, бунлар әмтиә олараг бир-биринин гаршысына чыха билмәз. Айры-айры файдалы ишләр арасындаки бу кейфиййәт фәрги мәһсулларын адәтән әмтиә шәкли алдығы бир чәмиййәтдә, йә'ни әмтиә истеһсалчылары чәмиййәтиндә мүстәгил истеһсалчыларын бир-бириндән асылы олмаян әмәлийятына чевриләрәк инкишаф эдиб мүрәккәб вә чохһәдли бир систем шәклини алыр, йә'ни ичтимаи әмәк бөлкүсү системинә чеврилир.

Сүртуку ким кейир кейсин, истәр дәрзи өзү кейсин, истәрсә сифаришчи,—сүртукун өзү үчүн бунун фәрги йохдур. Һәр ики һалда сүртук бир истеһлак дәйәри вәзифәсини көрүр. Дәрзи әмәйинин хүсуси бир пешәйә, ичтимаи әмәк бөлкүсү системиндә мүстәгил бир вәсиләйә чеврилмәси дә, сүртукла ону истеһсал эдән әмәк арасындаки мүнасибәти дәйишдирмир. Палтара эһтияч олан ердә инсан мин илләр бою тикишлә мәшғул олмуш вә нәһайәт дәрзилик мейдана кәлмишдир. Лакин сүртук, кәтан вә үмумиййәтлә тәбиәтдә һазыр шәкилдә тапылмаян һәр бир мадди сәрвәт үнсүрү һәмишә, тәбиәтин мүәййән бир маддәсини инсанын тәләбатына уйғунлашдыран хүсуси, мүәййән мәгсәд күдән мәһсулдар фәалиййәт васитәсилә һазырланмалы олмушдур. Демәли, истеһлак дәйәрләринин ярадычысы, йә'ни файдалы бир әмәк олмаг э'тибарилә әмәк инсанларын яшамасы үчүн һеч бир ичтимаи формадан асылы олмаян шәртдир, әбәди тәбии бир зәрурәтдир, чүнки бунсуз инсанла тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләси мүмкүн олмазды, йә'ни инсан һеч яшая билмәзди.

Истеһлак дәйәрләри: сүртук, кәтан вә и. а., бир сөзлә, әмтиә чисимләри ики үнсүрүн—тәбиәт маддәсилә әмәйин бирләшмәсидир. Сүртук, кәтан вә саирәдә олан бүтүн мүхтәлиф файдалы ишләр чыхылдыгда, галан анчаг мадди чисимдән ибарәт олар ки, бу галыг да инсанын һеч бир ярдымы олмадан тәбиәтдә мөвчуддур. Истеһсал әснасында инсан анчаг тәбиәтин өзү кими иш көрә биләр, йә'ни мүхтәлиф маддәләрин анчаг шәклини дәйишдирә биләр[13]. Бундан әлавә, инсан маддәләри мүәййән бир шәклә саларкән даим тәбиәт гүввәләринин ярдымына архаланыр. Демәли, әмәк инсанын истеһсал этдийи истеһлак дәйәрләринин, мадди сәрвәтин еканә мәнбәи дейилдир. Вилям Петти демишкән, әмәк сәрвәтин атасы, торпаг—анасыдыр.

Инди, истеһлак шейи кими көтүрүлән әмтиәдән әмтиә дәйәринә кечәк.

---

[13] „Каинатда истәр инсан тәрәфиндән, истәрсә дә тәбиәтин өзү тәрәфиндән үмуми физика ганунлары әсасында ярадылан бүтүн һадисәләр һәгиги бир ярадычылыг олмайыб анчаг маддәнин шәклини дәйишмәкдир. Истеһсал идеясыны тәһлил эдиркән инсан зәкасы анчаг ики үнсүр ашкара чыхарыр ки, бу да бирләшмә вә парчаланмадан ибарәтдир; дәйәр (valore, истеһлак дәйәри нәзәрдә тутулмалыдыр, һәрчәнд Verri физиократларла бу мүбаһисәсиндә һансы нөв дәйәрдән данышдығыны өзү дә сәһиһ билмир) вә сәрвәт истеһсалы да белә дир; мәсәлән, чәмәнләрдә торпаг, һава вә су биткийә чеврилир, яхуд һәшәратын лүаблы ифразаты инсан әлилә ипәйә чеврилир, яхуд айры-айры метал парчалары бирләшдикдә саат механизми әмәлә кәлир“ (Pietro Verri, Meditazioni sulla Economia Politica; илк дәфә 1773-чү илдә чап олунмушдур, италян игтисадчылары әсәрләринин нашири Custodi, Parte Moderna, t. XV, p. 22).

Биз фәрз етмишдик ки, сүртукун дәйәри 10 аршын кәтанын дәйәриндән ики гат артыгдыр. Лакин бу анҹаг мигдар фәргидир вә һәләлик бизи мараггландырмыр. Буна көрә хатырлатмалыйыг ки, әкәр бир сүртукун дәйәри 10 аршын кәтанын дәйәринин ики мислинә бәрабәрдирсә, онда 20 аршын кәтанын дәйәр кәмиййәти бир сүртукун дәйәр кәмиййәтинин ейнидир. Дәйәр олмаг е'тибарилә сүртук вә кәтан ейни субстансияя, ейни маһиййәтә малик шейләрдир, екҹинс әмәйин об'ектив ифадәләридир. Лакин дәрзилик вә тохуҹулуг кейфиййәтҹә мүхтәлиф әмәк нөвләридир. Бунунла бәрабәр, ҹәмиййәтдә елә һаллар да олур ки, ейни бир адам өзү каһ тикир, каһ да тохуюр вә, демәли, бу ики мүхтәлиф әмәк нөвү айры-айры фәрдләрин тамамилә мүстәгил шәкил алмыш әмәлийяты дейил, ялныз, ейни фәрдин әмәйинин мүхтәлиф шәкилләридир, нечә ки, дәрзинин букүн тикдийи сүртукла сабаһ һазырладығы шалвар да ейни фәрди әмәйин анҹаг мүхтәлиф шәкилләридир. Сонра. Күндәлик тәҹрүбә көстәрир ки, бизим капитализм ҹәмиййәтиндә әмәйә олан тәләбин истигамәтинин дәйишмәсиндән асылы олараг, инсан әмәйинин мүәййән гәдәри каһ дәрзилик, каһ да тохуҹулуг шәклиндә тәклиф олунур. Әмәк шәклинин белә дәйишмәси, әлбәттә, әзиййәтсиз баша кәлмир, буна бахмаяраг һәмин дәйишиклик әмәлә кәлмәлидир. Мәһсулдар фәалиййәтин мүәййән характер дашымасындан вә, демәли, әмәйин файдасынын характериндән сәрфнәзәр едиләрсә, әмәкдә анҹаг о галар ки, әмәк инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Дәрзилик вә тохуҹулуг кими мәһсулдар фәалиййәт нөвләри арасында кейфиййәт фәрги олдуғуна бахмаяраг, истәр дәрзилик, истәрсә тохуҹулуг инсан бейни, әзәләләри, әсәбләри, әлләри вә саирәсинин мәһсулдар шәкилдә сәрф олунмасыдыр вә бу мә'нада онларын һәр икиси ейни инсан әмәйидир. Бунлар инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасынын анҹаг ики мүхтәлиф шәклидир. Әлбәттә, инсанын иш гүввәсинин өзү бу вә я башга бир шәкилдә сәрф олунмаг үчүн аз-чох инкишаф етмиш олмалыдыр. Лакин әмтиәнин дәйәриндә садәҹә инсан әмәйи, үмумиййәтлә инсан әмәйинин сәрф едилмәси ифадә олунур. Буржуа ҹәмиййәтиндә кенерал вә я банкир бөйүк рол, ади бир адам исә ҹүз'и рол ойнадығы кими[14], бурада инсан әмәйи дә ейни вәзиййәтдәдир. Инсан әмәйи, һеч бир хүсуси һазырлыг көрмәйән һәр бир ади адамын бәдәнинин орта һесабла малик олдуғу бәсит иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Бәсит орта әмәк, мүхтәлиф өлкәләрдә вә мәдәниййәтин мүхтәлиф дөврләриндә мүхтәлиф характердә олса да, һәр һалда һәр бир мүәййән ҹәмиййәтдә мә'лум бир кәмиййәтдир. Нисбәтән мүрәккәб әмәк анҹаг гүввәтә йүксәлдилмиш вә я, даһа доғрусу, зәрб олунмуш бәсит әмәкдир, буна көрә дә аз мигдар мүрәккәб әмәк чох мигдар бәсит әмәйә бәрабәрдир. Тәҹрүбә көстәрир ки, мүрәккәб әмәк бу сурәтлә даим бәсит әмәйә мүнҹәр олур. Әмтиә ән мүрәккәб әмәйин мәһсулу ола биләр, лакин онун дәйәри ону бәсит әмәйин мәһсулу илә бәрабәрләшдирир вә, демәли, онун дәйәринин

---

[14] Бах: Hegel, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, сәһ. 250, § 190.

өзү анҹаг мүәййән мигдар бәсит әмәйи тәмсил эдир[15]. Мүхтәлиф әмәк нөвләрини, бунлар үчүн өлчү ваһиди олмаг е'тибарилә бәсит әмәйә мүнчәр эдән мүхтәлиф пропорсиялар, истеһсалчыларын хәбәри олмадан ичтимаи просесдә вүҹуда кәлир, буна көрә дә һәмин пропорсиялар онлара даими бир адәт кими көрүнүр. Садә олмаг үчүн бундан сонра һәр нөв иш гүввәсинә билавоситә бәсит иш гүввәси кими бахаҹағыг, бунунла да биз һәр дәфә мүрәккәб әмәйи бәсит әмәйә чевирмәк әмәлиййатыны тәкрар этмәк мәҹбуриййәтиндән гуртармыш оларыг.

Демәли, сүртукла кәтаны дәйәр кими тәдгиг эдиркән биз бунунла онларын истеһлак дәйәрләринин фәргиндән сәрфнәзәр эдирик; һәмчинин бу дәйәрләрдә ифадә олунан әмәк мәсрәфини тәдгиг эдиркән бунун дәрзилик вә тохуҹулуг кими файдалы формаларынын фәргиндән дә сәрфнәзәр этмәлийик. Истеһлак дәйәри тәшкил эдән сүртукла кәтан анҹаг мәгсәдәуйғун мәһсулдар фәалиййәтин маһуд вә ипликлә бирләшмәсидир, һалбуки дәйәр олан сүртук вә кәтан екҹинс әмәк биркинтиләриндән башга бир шей дейилдир; һабелә бу дәйәрләрдәки әмәк мәсрәфиндә дә әһәмиййәтли ҹәһәт бу әмәк мәсрәфинин маһуд вә ипликдән мәһсул яратмасы дейил, анҹаг инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Дәрзилик вә тохуҹулуғун мәһз кейфиййәтҹә мүхтәлиф хүсусиййәтләри олдуғуна көрә, бунлар сүртук вә кәтан кими истеһлак дәйәрләри ярадан үнсүрдүр; биз анҹаг дәрзилик вә тохуҹулуғун кейфиййәтҹә фәргли хүсусиййәтләриндән сәрфнәзәр этдикдә вә бунлар эйни бир кейфиййәтә, инсан әмәйи кейфиййәтинә малик олдугда сүртук вә кәтан үчүн дәйәр субстансиясы, дәйәр әсасы олур.

Лакин сүртук вә кәтан үмумиййәтлә дәйәр олмагдан башга, эйни заманда мүәййән кәмиййәтли дәйәрләрдир: биз фәрз этмишдик ки, сүртукун дәйәри 10 аршын кәтанын дәйәриндән ики гат артыгдыр. Онларын дәйәр кәмиййәтиндәки бу фәргә сәбәб нәдир? Буна сәбәб одур ки, 10 аршын кәтанда олан әмәк сүртукда олан әмәйин анҹаг ярысы гәдәрдир, белә ки, сүртукун истеһсалына кәтанын истеһсалы үчүн лазым олдуғундан ики гат артыг мүддәтдә иш гүввәси сәрф этмәк лазымдыр.

Буна көрә дә әмтиәнин истеһлак дәйәри ҹәһәтдән, бу әмтиәдәки әмәйин анҹаг кейфиййәти әһәмиййәтлидирсә, дәйәрин кәмиййәти ҹәһәтдән әмәйин анҹаг гәдәри әһәмиййәтлидир, һәм дә бу әмәк һеч бир башга кейфиййәти галмаян инсан әмәйинә мүнчәр эдилмәлидир. Биринҹи һалда мәсәлә мәһз нә кими бир әмәйин вә неҹә сәрф олунмасы үзәриндәдир, икинҹи һалда исә нә гәдәр әмәк сәрф олунмасындан, йә'ни онун сәрф олунмасы мүддәтиндән бәһс олунур. Әмтиәнин дәйәр кәмиййәти әмтиәдә олан әмәйин анҹаг гәдәрини ифадә этдийи үчүн, мүәййән пропорсияда көтүрүлән әмтиәләр һәмишә бәрабәр кәмиййәтли дәйәр тәмсил этмәлидир.

Әкәр бир сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан бүтүн файдалы

[15] Охуҹу нәзәрдә тутмалыдыр ки, бурада фәһләнин, мәсәлән, бир иш күнү мүгабилиндә алдығы әмәк һаггындан вә я дәйәрдән дейил, әмтиә дәйәриндән бәһс эдилир ки, бу, фәһләнин маддиләшмиш иш күнүдүр. Тәдгигимизин бу мәрһәләсиндә әмәк һаггы категориясындан һәлә бәһс эдилмир.

әмәк нөвләринин мәһсулдар гүввәси сабит галырса, сүртукларын дәйәр кәмиййәти онларын сайына мүтәнасиб сурәтдә артыр. Бир сүртукда, мәсәлән, 3 иш күнү тәмсил олунурса, 2 сүртукда $3 \times 2 = 6$ иш күнү тәмсил олунур вә и. а. Инди тутаг ки, бир сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан әмәк ики гат артыр, яхуд ярыбаяры азалыр. Биринчи һалда бир сүртукун дәйәри ики сүртукун әввәлки дәйәринә, икинчи һалда исә ики сүртукун дәйәри бир сүртукун әввәлки дәйәринә бәрабәр олур, һалбуки һәр ики һалда сүртукун һәм кәрәклийи, һәм дә онда олан файдалы әмәйин кейфиййәти сабит галыр. Сүртукун истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдары исә дәйишилмиш олур.

Чох мигдар истеһлак дәйәри өзлүйүндә чох мигдар мадди сәрвәт тәмсил эдир: ики сүртук бир сүртукдан чох мадди сәрвәт тәмсил эдир. Ики сүртукла ики адамы, бир сүртукла исә анчаг бир адамы кейиндирмәк олар вә и. а. Бунунла бәрабәр мадди сәрвәт күтләси артдығы һалда онун дәйәр кәмиййәти ашағы дүшә биләр. Бу әкс истигамәтли һәрәкәт әмтиәнин икили хасиййәтиндән ирәли кәлир. Әлбәттә, мәһсулдар гүввә, һәмишә файдалы, конкрет әмәйин мәһсулдар гүввәсидир вә әслиндә анчаг, мүәййән мүддәт әрзиндә давам эдән мәгсәдәуйғун мәһсулдар ишин сәмәрә вермәк дәрәчәсини көстәрир. Демәли, файдалы әмәк өз мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә я әксилмәсилә дүз пропорсияда каһ чох, каһ да аз мәһсул верән мәнбә олур. Әксинә, мәһсулдар гүввәнин дәйишмәси өзлүйүндә, әмтиәнин дәйәриндә тәмсил олунан әмәйә әсла тохунмур. Мәһсулдар гүввәни әмәйин конкрет файдалы формасы вердиийинә көрә, биз әмәйин конкрет файдалы формасындан сәрфнәзәр этдикдә, мәһсулдар гүввәнин әмәйә даһа һеч бир дәхли олмур. Демәли, әмәйин мәһсулдар гүввәси нечә дәйиширсә дәйишсин, эйни бир әмәк бәрабәр мүддәтләрдә һәмишә кәмиййәтчә бәрабәр дәйәрләр ярадыр. Лакин әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишдикдә, әмәк бәрабәр мүддәтләрдә мүхтәлиф мигдар истеһлак дәйәрләри ярадыр: мәһсулдар гүввә артдыгда чох истеһлак дәйәри, әксилдикдә исә аз истеһлак дәйәри ярадыр. Мәһсулдар гүввәнин дәйишмәси әмәк мәһсулдарлығыны вә, демәли, әмәйин ялатдығы истеһлак дәйәрләри күтләсини артырдыгда, көрдүйүмүз кими, бу артмыш күтләнин дәйәринин үмуми кәмиййәтини азалдыр, зира һәмин күтләнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын гәдәрини азалдыр. Һабелә әксинә.

Һәр бир әмәк, бир тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин физиоложи мә'нада сәрф олунмасыдыр вә эйни инсан әмәйи, яхуд мүчәррәд инсан әмәйи олмаг э'тибарилә әмәк, әмтиәнин дәйәрини ярадыр. Һәр бир әмәк, дикәр тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин мәгсәдәуйғун хүсуси бир шәкилдә сәрф олунмасыдыр вә белә бир конкрет файдалы әмәк олмаг э'тибарилә истеһлак дәйәри ярадыр[16].

---

[16] *2-чи нәшрә гейд.* „Һәр заман бүтүн әмтиәләрин дәйәрләринә гиймәт вермәк вә онлары бир-бирилә мүгайисә этмәк үчүн ялныз әмәйин гәт'и вә һәгиги бир мә'яр олдуғуну“ сүбут этмәк мәгсәдилә А. Смит языр: „Бәрабәр мигдар әмәк һәр заман вә һәр бир өлкәдә фәһләнин өзү үчүн эйни бир дәйәри тәмсил этмәлидир. Нормал сағламлыг вә гүввәтә малик олуб нормал ишләйә билән вә бачарығы орта дәрәчәдә олан бир фәһлә һәмишә өз раһатлыг,

3. Дәйәр формасы, яхуд мүбадилә дәйәри

Әмтиәләр истеһлак дәйәри, яхуд әмтиә чисми шәклиндә дүняя кәлир, мәсәлән: дәмир, кәтан, буғда вә и. а. Бунлар әмтиәнин габа натурал формасыдыр. Бунлар анчаг өз икили характерләринә көрә, йә'ни эйни заманда һәм истеһлак шейи, һәм дә дәйәр һамили олдугларына көрә әмтиәйә чеврилир. Демәли, онлар анчаг бу икили формая, йә'ни натурал формая вә дәйәр формасына малик олдуглары һалда әмтиәдир, яхуд әмтиә формасына малик олур.

Әмтиә дәйәринин субстансиясы илә Фалстафын рәфигәси дул гадын Квикли арасындаки фәрг ондадыр ки, онун һарада олдуғу мә'лум дейилдир. Әмтиә чисимләринин дуюлан габа субстансиясынын там әксинә олараг, онларын дәйәринин субстансиясына бирчә атом да тәбиәт маддәси дахил дейилдир. Сиз һәр бир айрыча әмтиәни истәдийиниз кими әлләйиб баха биләрсиниз, лакин онун дәйәрини көрүб һисс эдә билмәзсиниз. Амма хатырламалыйыг ки, әмтиәләр инсан әмәйинин анчаг эйни бир ичтимаи ваһидинин ифадәси олдуғуна көрә дәйәр субстансиясына маликдир, буна көрә дә онларын дәйәр субстансиясы халис ичтимаи характердәдир,—бунлары хатырласаг, бизә өзлүйүндә айдын олар ки, һәмин дәйәр ялныз бир әмтиәнин башга әмтиәйә олан ичтимаи мүнасибәти шәклиндә мейдана чыха биләр. Доғрудан да биз, әмтиәләрдә кизли олан дәйәрин изинә дүшмәк үчүн әмтиәләрин мүбадилә дәйәринин, яхуд мүбадилә нисбәтинин тәһлилиндән башлайырыг. Инди биз дәйәрин һәмин тәзаһүр формасы үзәринә гайытмалыйыг.

Һәр кәс, һәтта башга һеч бир шей билмәсә дә, буну билир

сәрбәстлик вә сәадәтинин эйни бир һиссәсини вермәлидир" („Wealth of Nations", b. I, ch. V). А. Смит бурада (һәр ердә дейил) бир тәрәфдән дәйәри әмтиәнин истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдары илә тә'йин этмәк мәсәләсини, әмтиә дәйәрини әмәйин өз дәйәри илә тә'йин этмәк мәсәләсилә гарышдырыр вә көстәрмәйә чалышыр ки, бәрабәр мигдарда әмәйин һәмишә эйни дәйәри вардыр. Дикәр тәрәфдән, о һисс эдир ки, әмәк әмтиәләрин дәйәриндә ифадә олундугда, анчаг иш гүввәсинин сәрф олунмасыны тәмсил эдир; лакин иш гүввәсинин бу сәрф олунмасыны да нормал һәят фәалийәти кими дейил, енә анчаг раһатлыг, азадлыг вә сәадәтин гурбан верилмәси кими тәсвир эдир. О, һәр һалда мүасир муздлу фәһләни нәзәрдә тутур.—А. Смитин сәләфләриндән олуб 9-чу гейддә фикрини мисал кәтирдийимиз адсыз бир мүәллиф бу мәсәләйә ондан хейли дүрүст янашыб дейир: „Бириси мүәййән бир истеһлак шейи һазырламаг үчүн бир һәфтә вахт сәрф этмишдир... вә она бу шейин мүгабилиндә башга бир шей тәклиф эдән бир шәхс өзүнүн һансы шейә эйни мигдар әмәк (labour) вә вахт сәрф этдийини һесаблайыб һамыдан яхшы дейә биләр ки, гиймәтчә, бу шейләрдән нә гәдәри алмаг истәдийи шейә бәрабәрдир. Бурада мәсәлә ондан ибарәтдир ки, мүәййән бир шей истеһсал этмәк үчүн бир шәхсин мүәййән вахт әрзиндә сәрф этдийи әмәк, башга бир шей истеһсал этмәк үчүн башга бир шәхсин эйни вахт әрзиндә сәрф этдийи әмәйә мүбадилә олунур" („Some Thougts on the Interest of Money in general etc.", сәһ. 39).

[Э н к е л с „Капиталын" инкилисчә тәрчүмәсинә яздығы гейддә, I чилдин 14-чү сәһифәсиндә дейир: „Инкилис дилинин бир үстүнлүйү вар ки, әмәйин ики мүхтәлиф чәһәтини ифадә этмәк үчүн бу дилдә ики мүхтәлиф сөз вардыр. Кейфиййәтчә мүәййән олуб истеһлак дәйәрләри ярадан әмәк labour-дан фәргли олараг work адланыр; дәйәр ярадан вә анчаг кәмиййәтчә өлчүлән әмәк исә work-дан фәргли олараг labour адланыр".

Бах: 4-чү гейд, сәһ. 2, инкилис дилинин руһу һаггында.—*К.*]

ки, әмтиәләр өз истеһлак дәйәрләринин рәнкбәрәнк натурал формаларындан тамамилә фәргли олан үмуми дәйәр формасына, йә'ни дәйәрин пул формасына маликдир. Биз бурада, буржуа сияси игтисадынын һеч гаршыя гоймаг тәшәббүсүндә дә олмадығы бир мәсәләни тәдгиг этмәли, мәһз бу пул формасынын төрәмәсини көстәрмәлийик, йә'ни әмтиәләрин дәйәр нисбәтиндән ибарәт олан дәйәр ифадәсинин ән бәсит, ән садә формадан көз гамашдыран пул формасына гәдәр нечә инкишаф этдийини изләмәлийик. Бу һалда пулун әсрарәнкизлийи дә арадан галхмыш олар.

Дәйәрләрин ән бәсит нисбәти, йәгин ки, бир әмтиәнин дәйәри илә һәр һансы чешиддән олан башга бир айрыча әмтиәнин дәйәри арасындаки нисбәтдән ибарәтдир. Беләликлә, ики әмтиәнин дәйәри арасындаки нисбәт, мүәййән әмтиәнин дәйәринин ән садә ифадәсидир.

А. *Бәсит, айрыча вә я тәсадүфи дәйәр формасы*

x мигдар A әмтиә $= y$ мигдар B әмтиәйә, яхуд:
x мигдар A әмтиә y мигдар B әмтиәйә дәйәр.

(20 аршын кәтан = 1 сүртука, яхуд 20 аршын кәтан бир сүртука дәйәр).

1) ДӘЙӘР ИФАДӘСИНИН ИКИ ГҮТБҮ: НИСБИ ДӘЙӘР ФОРМАСЫ ВӘ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Һәр чүр дәйәр формасынын сирри бу бәсит дәйәр формасындадыр. Буна көрә дә башлыча чәтинлик бу форманын тәһлилиндәдир.

Ики мүхтәлиф әмтиә: A вә B, көтүрдүйүмүз мисалда исә кәтан вә сүртук, айдындыр ки, бурада ики мүхтәлиф рол ойнайыр. Кәтан өз дәйәрини сүртукда ифадә эдир; сүртук бу дәйәри ифадә этмәк үчүн бир маддәдир. Биринчи әмтиә актив рол, икинчиси исә пассив рол ойнайыр. Биринчи әмтиәнин дәйәри нисби дәйәр кими тәмсил олунмушдур, яхуд бу әмтиә нисби дәйәр формасындадыр. Икинчи әмтиә эквивалент [бәрабәр дәйәр] вәзифәси көрүр, яхуд эквивалент формададыр.

Нисби дәйәр формасы илә эквивалент форма, бир-бириндән асылы олан, бир-бири үчүн шәрт олан айрылмаз чәһәтләрдир, лакин эйни заманда бир-бирини рәдд эдән вә я бир-биринә әкс олан һәдләрдир, йә'ни эйни дәйәр ифадәсинин мүхтәлиф гүтбләридир; һәмишә мүәййән бир дәйәр ифадәси васитәсилә әлагәдар олан мүхтәлиф әмтиәләрдән һәр бири бу гүтбләрин бирини тәшкил эдир. Мән, мәсәлән, кәтанын дәйәрини кәтанла ифадә эдә билмәрәм. „20 аршын кәтан = 20 аршын кәтана" ифадәси, дәйәр ифадәси дейилдир. Бу тәнлик, даһа доғрусу, бунун әксини көстәрир: 20 аршын кәтан 20 аршын кәтандан башга бир шей дейилдир, йә'ни мүәййән мигдар истеһлак шейидир, кәтандыр. Демәли, кәтанын дәйәри анчаг нисби шәкилдә, йә'ни башга бир әмтиәдә ифадә олуна биләр. Буна көрә дә кәтанын нисби дәйәр формасы тәләб эдир ки, онун гаршысында эквивалент формада башга бир әмтиә олсун. Дикәр тәрәфдән, эквивалент вәзифәси

дашыјан бу башга әмтиә ејни заманда нисби дәјәр формасында ола билмәз. Бу әмтиә өз дәјәрини ифадә етмир, о анҹаг башга бир әмтиәнин дәјәрини ифадә етмәк үчүн маддәдир.

Доғрудур, 20 аршын кәтан=1 сүртука, јахуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дәјәр ифадәсиндә бунун әкси олан нисбәт дә вардыр: 1 сүртук = 20 аршын кәтана, јахуд 1 сүртук 20 аршын кәтана дәјәр. Лакин мән сүртукун нисби дәјәр ифадәсини вермәк үчүн һәмин тәнлијин тәрсинә чевирмәлијәм, бу һалда сүртукун әвәзинә кәтан еквивалент олур. Демәли, ејни бир әмтиә ејни бир дәјәр ифадәсиндә ејни заманда һәр ики формада ола билмәз. Бу формалар ејни бир хәттин ики кәнар нөгтәси, ики гүтб кими бир-бирини рәдд едир.

Мүәјјән әмтиәнин, нисби дәјәр формасындамы, јохса бунун әкси олан еквивалент формада олмасы анҹаг, бу дәјәр ифадәсиндә һәмин әмтиәнин тутдуғу јердән асылыдыр, јә'ни ондан аслыдыр ки, бу әмтиә—дәјәри ифадә олунан әмтиәдир, јохса дәјәр ифадә едән әмтиә.

2) НИСБИ ДӘЈӘР ФОРМАСЫ

а) НИСБИ ДӘЈӘР ФОРМАСЫНЫН МӘЗМУНУ

Бир әмтиәнин бәсит дәјәр ифадәсинин ики әмтиә дәјәри арасындаки нисбәтә нечә дахил олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн, ән әввәл, бу нисбәти онун кәмијјәт ҹәһәтини нәзәрә алмадан тәдгиг етмәк лазымдыр. Лакин адәтән бунун әксини едирләр: дәјәрләр нисбәтини анҹаг, мүәјјән мигдар ики ҹүр әмтиәни бир-биринә бәрабәрләшдирән пропорсија һесаб едирләр. Бурасыны унудурлар ки, мүхтәлиф шејләрин кәмијјәтләри јалныз ејни бир өлчү ваһидинә мүнҹәр едилдикдән сонра мигдарҹа мүгајисә едилә биләр. Бунлар јалныз ејни бир өлчү ваһидинә мүнҹәр едилмиш ифадә олмаг е'тибарилә адаш кәмијјәт вә, демәли, мүгајисә едилән (бир өлчү илә өлчүлән) кәмијјәт олур[17].

20 аршын кәтан истәр бир сүртука бәрабәр олсун, истәр=20, истәрсә=x сүртука, башга сөзлә десәк, мүәјјән мигдар кәтан дәјәрҹә истәр чох, истәрсә аз сүртука бәрабәр олсун, һәр һалда белә бир пропорсија олмасынын өзү һәмишә көстәрир ки, мүәјјән кәмијјәтли дәјәр олмаг е'тибарилә кәтан вә сүртук ејни ваһидләрлә ифадә олунмушдур, јекҹинс шејләрдир. Кәтан=сүртука ифадәси, бу тәнлијин әсасыдыр.

Лакин кәмијјәтҹә бәрабәрләшдирилән бу ики әмтиә ејни рол ојнамыр. Бурада јалныз кәтанын дәјәри ифадә олунур. Анҹаг нечә ифадә оунур? О васитә илә ифадә олунур ки, бурада кәтанын дәјәри сүртука өз „еквиваленти“ кими, јә'ни өзүнүн мүбадилә едилә биләҹәји бир шеј кими јанашыр. Бу нисбәтдә сүр-

---

[17] Дәјәр формасынын тәһлили илә мәшғул олан S. Bailey кими бир нечә игтисадчы һеч бир нәтиҹәјә кәлә билмәмишдир, чүнки бир тәрәфдән, онлар дәјәрин формасы илә дәјәрин өзүнү гарышдырыр, дикәр тәрәфдән, јалныз өз мәнфәәтини күдән буржуанын тә'сири алтында олдуглары кәрә, лап әввәлдән мүбадилә нисбәтинин анҹаг кәмијјәтҹә мүәјјән олмасына фикир верирләр. „Дәјәри јарадан... кәмијјәт үзәриндәки һакимијјәтдир“ („Money and its Vicissitudes“ London 1837, p. 11). Мүәллифи S. Bailey.

тук дәйәрин варлыг формасыдыр, дәйәрин тәчәссүмүдүр, чүнки сүртук анчаг бир дәйәр олмаг е'тибарилә кәтанын ејнидир. Дикәр тәрәфдән, кәтанын өз дәйәр варлығы анчаг бурада ашкара чыхыр вә я мүстәгил ифадә олунур, чүнки анчаг дәйәр олмаг е'тибарилә кәтан сүртуку өүзнә бәрабәр бир дәйәр вә я эквивалент һесаб едә биләр. Мәсәлән, гарышга туршусунун пропил ефири илә яғ туршусу мүхтәлиф маддәләрдир. Лакин бунларын һәр икиси ејни кимйәви субстансиядан, йә'ни карбондан (C), һидрокендән (H) вә оксикендән (O) ибарәтдир, һабелә бунларын фаиз нисбәти дә ејнидир: $C_4H_8O_2$. Әкәр биз яғ туршусуну гарышга пропили ефиринә бәрабәр тутсайдыг, һәмин тәнликдән белә бир нәтичә чыхарды ки, әввәлән, гарышга пропили ефири $C_4H_8O_2$-нин анчаг варлыг формасыдыр вә, икинчиси, яғ туршусу да $C_4H_8O_2$-дән ибарәтдир. Беләликлә гарышга пропили ефирини яғ туршусуна бәрабәр тутдугда, онларын физики формасына әкс олараг кимйәви субстансияларынын екчинслийи ифадә едилмиш оларды.

Биз дедикдә ки, әмтиәләр дәйәр олмаг е'тибарилә анчаг инсан әмәйи биркинтисидир,—онда биз өз тәһлилимиздә әмтиәләри мүчәррәд дәйәр кими көтүрмүш олуруг, лакин бу тәһлил онлары өз натурал формасындан фәргли олан һеч бир дәйәр формасында ифадә етмир. Бир әмтиәнин башгасына олан дәйәр нисбәти исә белә дейилдир. Бурада әмтиәнин дәйәр олмаг характери башга бир әмтиәйә онун өз нисбәти сайәсиндә мейдана чыхыр.

Мәсәлән, дәйәрин тәчәссүмү олмаг е'тибарилә сүртук кәтана бәрабәр тутулдугда, сүртукда олан әмәк кәтандаки әмәйә бәрабәр тутулмуш олур. Әлбәттә, сүртуку тикән дәрзинин әмәйи, кәтаны тохуян тохучунун әмәйиндән фәргли конкрет әмәкдир. Лакин дәрзилийин тохучулуға бәрабәрләшдирилмәси, әслиндә, дәрзилийи бу ики әмәк нөвүндә һәгигәтән ејни олан чәһәтә, йә'ни бунлары үмуми инсан әмәйи характеринә мүнчәр етмәк демәкдир. Демәли, белә долайы йолла тәсдиг едилмиш олур ки, тохучулуг да, дәйәр яратдығына көрә, дәрзиликдән фәргләнмир, демәли, мүчәррәд инсан әмәйидир. Дәйәр ярадан әмәйин спесифик характерини ялныз, мүхтәлиф әмтиәләрин эквивалентлик ифадәси ашкара чыхарыр, чүнки бу эквивалентлик ифадәси мүхтәлиф әмтиәләрдә олан мүхтәлиф әмәк нөвләрини доғрудан да онларын үмуми әсасына, йә'ни үмумиййәтлә инсан әмәйинә мүнчәр едир[17a].

Лакин кәтанын дәйәрини тәшкил едән әмәйин спесифик характерини ифадә етмәк кифайәт дейилдир. Һәрәкәт һалында олан инсан иш гүввәси, вә я инсан әмәйи дәйәр ярадыр, амма әмәк

[17a] *2-чи нәшрә гейд.* Илк игтисадчылардан бири олуб Вилям Петтидән сонра дәйәрин тәбиәтини баша дүшән мәшһур Франклин дейир: „Тичарәт үмумиййәтлә бир әмәйин дикәр бир әмәйә мүбадиләсиндән башга бир шей олмадығына көрә, бүтүн шейләрин дәйәринин ән дүзкүн өлчүсү әмәкдир“ („The Works of B. Franklin etc. edited by Sparks“, Boston 1836, v. II, p. 267). Франклин баша дүшмәмишдир ки, бүтүн шейләрин дәйәрини „әмәклә“ өлчдүкдә, мүбадилә едилән ишләр арасындаки фәргләрдән сәрфнәзәр етмиш олур,—демәли, бунлары ејни инсан әмәйинә мүнчәр едир. О буну билмәсә дә, һәр һалда гейри-ихтияри сурәтдә ифадә етмиш олур. О әввәлчә „бир әмәкдән“, сонра „дикәр әмәкдән“, нәһайәт бүтүн шейләрин дәйәр субстансиясы олан „әмәкдән“ бәһс едир, лакин буна тә'риф вермир.

өзү дәйәр дейилдир. Әмәк донуб галдыгда, йә'ни шеј формасы алдыгда дәйәр олур. Кәтанын дәйәрини инсан әмәйинин биркинтиси кими ифадә этмәк үчүн, ону кәтандан чисмән фәргли олан, һабелә һәм кәтанда, һәм дә башга әмтиәдә олан хүсуси бир „субстансия" кими ифадә этмәк лазымдыр. Бу мәсәлә артыг һәлл олунмушдур.

Сүртукун дәйәри чәһәтдән сүртук кейфиййәтчә кәтана бәрабәр бир шейдир, йә'ни эйни нөвдән олан бир шейдир, чүнки сүртук дәйәрдир. Сүртук бурада дәйәр тәзаһүр этдирән бир шей ролу ойнайыр, йә'ни бу шей өз дуюлан натурал формасында дәйәр тәмсил эдир. Әлбәттә, „сүртук" дедийимиз әмтиәнин чисми олан сүртук анчаг истеһлак дәйәридир. Һәр бир кәтан парчасы кими, сүртук да өзлүйүндә һәлә дәйәр ифадә этмир. Лакин бу анчаг сүбут эдир ки, зәр бафталы сүртук кейән бир чох шәхсләр белә сүртук киймәйәнләрдән бир пилләә юхары олдуглары кими, сүртук да кәтана олан өз дәйәр нисбәтинин харичиндә нә исә, бу нисбәт дахилиндә ондан бир гәдәр артыгдыр.

Сүртукун истеһсалына дәрзи әмәйи шәклиндә доғрудан да инсан иш гүввәси сәрф олунмушдур. Демәли, сүртукда инсан әмәйи топланмышдыр. Бу чәһәтдән сүртук „дәйәр һамилидир", лакин сүртукун бу хассәси, онун тикилдийи парча нә гәдәр назик олса да, парчасынын саплары арасындан сезилмир. Сүртук өзүнүн кәтана олан дәйәр нисбәтиндә дә анчаг бу чәһәтлә, йә'ни тәчәссүм этмиш дәйәр һалында, дәйәрин чисми һалында мейдана чыхыр. Сүртук бурада бүтүн дүймәләри бағлы һалда мейдана чыхырса да, кәтан ону көрдүкдә өз чинсиндән олан дәйәрин һүсн-чәмалыны танышыр. Лакин сүртук кәтанын нәзәриндә анчаг бу шәртлә дәйәр тәмсил эдә биләр ки, дәйәр кәтанын нәзәриндә сүртук шәклини алмыш олсун. Мәсәлән, *A* фәрд *B* фәрди ә'лаһәзрәт һесаб этмәк үчүн, кәрәк *B*-нин чисми *A*-нын нәзәриндә ә'лаһәзрәтлик шәкли алсын, буна көрәдир ки, һәр дәфә өлкәнин һөкмдары дәйишдикдә, онун симасы, сачы вә бир чох башга чәһәтләри дә дәйишир.

Демәли, сүртукун кәтана эквивалент олдуғу дәйәр нисбәтиндә сүртукун формасы, дәйәр формасы ролу ойнайыр. Буна көрә кәтан әмтиәнин дәйәри сүртук әмтиәнин чисминдә, бир әмтиәнин дәйәри башга бир әмтиәнин истеһлак дәйәриндә ифадә олунур. Истеһлак дәйәри олмаг э'тибарилә кәтан элә бир шейдир ки, онун сүртукдан фәрги һисслә дуюлур; дәйәр олмаг э'тибарилә исә кәтан „сүртука бәнзәрдир", тамамилә сүртук кими көрүнүр. Беләликлә кәтан өз натурал шәклиндән фәргли бир дәйәр шәкли алыр. Бир хачпәрәстин һәлим тәбиәти өзүнү мә'сум гузуя охшатмасында тәзаһүр этдийи кими, дәйәр олан кәтанын да варлығы сүртука бәрабәр олмасында тәзаһүр эдир.

Биз көрүрүк ки, әввәлләр әмтиә дәйәринин тәһлили бизә нәләр сөйләмишдисә, буну кәтан башга бир әмтиә илә, сүртукла әлагәйә кирәндән сонра өзү сөйләйир. Амма кәтан өз фикирләрини, билдийи еканә дилдә, әмтиә дилиндә ифадә эдир. Кәтан демәк истәдикдә ки, мәним дәйәрим мүчәррәд инсан әмәйи хассәсинә малик олан әмәкдән ибарәтдир, бу фикри белә ифадә

едир: сүртук мән кәтана бәрабәр олдуғуна көрә вә, демәли, өзү дә дәйәр олдуғуна көрә о да мәни тәшкил едән ейни әмәкдән ибарәтдир. Кәтан демәк истәдикдә ки, мәним нәчиб дәйәр субстансиям кобуд чисмимдән фәрглидир, бу фикри белә ифадә едир: дәйәр сүртук шәклиндәдир, буна көрә дә, дәйәр тәчәссүмү олмаг е'тибарилә мән кәтан сүртука о гәдәр охшайырам ки, елә бил икийә бөлүнмүш бир алмайыг. Сөзарасы гейд едәк ки, йәһуди дилиндә олдуғу кими, әмтиә дилиндә дә аз-чох мүәййәнләшмиш ләһчәләр аз дейилдир. Мәсәлән, алман дилиндәки „Werthsein" сөзү valere, valer, valoir кими роман фе'ли гәдәр айдын билдирмир ки, B әмтиәнин A әмтиәйә бәрабәрләшдирилмәси A әмтиәнин өз дәйәринин ифадәсидир. Paris vaut bien une messe! (Парис, әлбәттә, ибадәтә дәйәр!)

Беләликлә, B әмтиәнин натурал формасы дәйәр нисбәти васитәсилә A әмтиәнин дәйәр формасына чеврилир, яхуд B әмтиәнин чисми A әмтиәнин дәйәринин күзкүсү олур[18]. A әмтиәнин B әмтиәйә мүнасибәти бир дәйәр чисминә, маддиләшмиш инсан әмәйинә олан бир мүнасибәтдир, буна көрә дә A әмтиә B-нин истеһлак дәйәрини өз дәйәринин ифадәси үчүн васитә етмиш олур. Беләликлә B әмтиәнин истеһлак дәйәриндә A әмтиәнин ифадә олунан дәйәри нисби дәйәр формасына малик олур.

b) НИСБИ ДӘЙӘР ФОРМАСЫНЫН МИГДАРЧА МҮӘЙЙӘНЛИЙИ

Дәйәри ифадә едиләчәк һәр бир әмтиә мүәййән мигдар истеһлак шейиндән, мәсәлән 15 шеффел буғдадан, 100 кирвәнкә гәһвә вә саирәдән ибарәтдир. Бу мүәййән мигдар әмтиәдә мүәййән мигдар инсан әмәйи вардыр. Демәли, дәйәр формасы ялныз үмумиййәтлә дәйәри дейил, мигдарча мүәййән олан дәйәри, яхуд дәйәрин кәмиййәтини ифадә етмәлидир. Буна көрә дә A әмтиәнин B әмтиәйә, кәтанын сүртука олан дәйәр нисбәтиндә үмумиййәтлә дәйәрин тәчәссүмү олан сүртук кими бир әмтиә кәтанла кейфиййәтчә ейниләшдирилмәкдән башга, һабелә тәчәссүм етмиш мүәййән мигдар дәйәр, яхуд мүәййән мигдар еквивалент, мәсәлән 1 сүртук мүәййән мигдар кәтана, мәсәлән 20 аршын кәтана бәрабәр тутулур.

„20 аршын кәтан = 1 сүртука, яхуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дәйәр" тәнлийи көстәрир ки, 20 аршын кәтанда нә гәдәр дәйәр субстансиясы варса, бир сүртукда да там о гәдәрдир, бу ики әмтиәйә бәрабәр мигдар әмәк, яхуд бәрабәр мигдар иш вахты сәрф едилмишдир. Лакин дәрзиликдә вә я тохучулугда әмәйин мәһсулдар гүввәси һәр дәфә дәйишдикдә 20 аршын кәтанын

---

[18] Инсан бә'зи чәһәтләрдән әмтиәйә бәнзәйир. Инсан анадан оланда онун әлиндә нә күзкү олмур, нә дә „Мән мәнәм" дейән фихтечи философ кими доғулмур, буна көрә дә әввәлләр өз әксини көрмәк үчүн күзкү әвәзинә башга адамлара бахыр. Бир адам, мәсәлән, Пйотр анчаг о заман өзүнү инсан саймаға башлайыр ки, башга бир адамы, мәсәлән, Павели өзүнүн бәнзәри һесаб едир. Ейни заманда Павел, онун бүтүн вүчуду Пйотрун нәзәриндә „инсан" нәслинин тәзаһүр формасы олур.

вә я 1 сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты да дәйишир. Инди биз дәйәр кәмиййәтинин нисби ифадәсинә бу дәйишикликлийин көстәрдийи тә'сири әтрафлы тәдгиг едәк.

I. Фәрз едәк ки, сүртукун дәйәри сабит галдығы һалда, кәтанын дәйәри дәйишир[19]. Мәсәлән, кәтан әкилән торпағын мәһсулдарлығынын азалмасы нәтиҹәсиндә кәтан истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты ики гат артырса, кәтанын дәйәри дә ики гат артыр. 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи әвәзинә 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийи алыныр, чүнки инди 1 сүртукда 20 аршын кәтандаки иш вахтынын анҹаг ярысы олур. Әксинә, кәтанын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, тохума дәзкаһларынын тәкмилләшмәси нәтиҹәсиндә ярыбаяры азалдыгда исә, кәтанын дәйәри дә буна уйғун олараг ярыбаяры ашағы дүшәр. Демәли, инди белә бир тәнлик алырыг: 20 аршын кәтан = $^1/_2$ сүртука. *B* әмтиәнин дәйәри сабит галдыгда, *A* әмтиәнин нисби дәйәри, йә'ни онун *B* әмтиәдә ифадә олунан дәйәри *A* әмтиәнин дәйәрилә дүз пропорсияда артыр вә азалыр.

II. Фәрз едәк ки, сүртукун дәйәри дәйишдийи һалда, кәтанын дәйәри сабит галыр. Бу һалда сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, аз юн һасил едилмәси нәтиҹәсиндә ики гат артырса, 20 аршын кәтан=1 сүртука тәнлийи әвәзинә, 20 аршын кәтан = $^1/_2$ сүртука тәнлийи алыныр. Әксинә, сүртукун дәйәри ярыбаяры азалырса, 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийи алыныр. *A* әмтиәнин дәйәри сабит галдыгда, онун нисби дәйәри, йә'ни *B* әмтиәдә ифадә олунан дәйәри *B* әмтиәнин дәйәринин дәйишилмәсилә тәрс пропорсияда артыр вә азалыр.

I вә II мисаллардаки айры-айры һаллары мүгайисә етдикдә көрүрүк ки, нисби дәйәрин кәмиййәтиндәки ейни бир дәйишиклик бир-биринин тамамилә әкси олан сәбәбләрдән доға биләр. Мәсәлән, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийиндән 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийинин алынмасы үчүн я кәрәк кәтанын дәйәри ики гат артсын, я да сүртукун дәйәри ярыбаяры дүшсүн; дикәр тәрәфдән, һәмин әввәлки тәнликдән 20 аршын кәтан = $^1/_2$ сүртука тәнлийинин алынмасы үчүн я кәрәк кәтанын дәйәри ярыбаяры дүшсүн, я да сүртукун дәйәри ики гат артсын.

III. Фәрз едәк ки, һәм кәтанын, һәм дә сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары ейни заманда, ейни истигамәтдә, һәм дә ейни пропорсияда дәйишир. Бу һалда һәмин әмтиәләрдән һәр биринин дәйәри һәр нечә дәйишсә дә, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи сабит галыр. Бу әмтиәләрин дәйәринин дәйишмәсини анҹаг о заман ашкара чыхара биләрик ки, бунлары, дәйәри сабит галан үчүнҹү бир әмтиә илә мүгайисә едәк. Бүтүн әмтиәләрин дәйәрләри ейни заманда ейни пропорсияда галхар вә я дүшәрсә, онларын нисби дәйәрләри олдуғу кими галар. Бу һалда әмтиәләрин дәйәринин реал дәйишмәсинин нәтиҹәси анҹаг ондан ибарәт оларды ки, ейни иш мүддәтиндә үмумиййәтлә әввәлкиндән чох вә я аз мигдар әмтиә истеһсал едиләрди.

---

[19] „Дәйәр“ ифадәси юхарыда бә'зи ерләрдә олдуғу кими бурада да мигдарча мүәййән дәйәри, йә'ни дәйәр кәмиййәтини көстәрмәк үчүн ишләдилир.

IV. Фәрз эдәк ки, кәтанла сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты вә, демәли, бу мәһсулларын дәјәри дә бир заманда ејни истигамәтдә, лакин мүхтәлиф дәрәчәдә дәјишир, јахуд бир-биринә әкс истигамәтдә дәјишир вә и. а. Әмтиәнин нисби дәјәринә бүтүн бу чүр дәјишикликләрин тә'сири I, II вә III мисаллардаки ајры-ајры һалларын тәтбигилә мүәјјән олунур.

Көрдүјүмүз кими, дәјәр кәмијјәтинин һәгигәтән дәјишмәси һаллары онларын нисби ифадәсиндә, јахуд нисби дәјәрин кәмијјәтиндә кифајәт гәдәр ајдын вә долғун әкс олунмур. Әмтиәнин дәјәри сабит галдығына бахмајараг, нисби дәјәри дәјишә биләр. Онун дәјәри дәјишдијинә бахмајараг, нисби дәјәри сабит гала биләр вә, нәһајәт, дәјәр кәмијјәти вә онун нисби ифадәсиндә ејни заманда баш верән дәјишмәләр һәмишә бир-биринә мүтабиг олмур[20].

3) ЕКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Биз көрдүк ки, мүәјјән бир *A* әмтиә (кәтан) өз дәјәрини өзүндән фәргли олан *B* әмтиәнин (сүртукун) истеһлак дәјәриндә ифадә етдикдә, ејни заманда бу әмтиәјә спесифик бир дәјәр формасы, еквивалент форма верир. Әмтиә олан кәтан өз дәјәр варлығыны сүртука бәрабәр тутулмасында көстәрир, һәм дә бурада фәрз едилир ки, сүртукда өз натурал мадди шәклиндән фәргли олан һеч бир дәјәр формасы јохдур. Беләликлә кәтан өз дәјәр варлығыны фе'лән онда ифадә едир ки, сүртук она билаваситә мүбадилә едилә билир. Буна көрә дә мүәјјән бир әмтиәнин еквивалент формасы, онун башга әмтиәјә билаваситә мүбадилә едилә билмәси формасыдыр.

Мүәјјән нөв әмтиә, мәсәлән сүртук, башга нөв әмтиә үчүн, мәсәлән кәтан үчүн еквивалент олурса вә беләликлә характер бир хүсусијјәт кәсб едирсә, јә'ни кәтана билаваситә мүбадилә едилә билмәк формасында олурса, бу һәлә һеч дә сүртукла

---

[20] *2-чи нәшрә гејд.* Вулгар сијаси игтисад, дәјәр кәмијјәти илә онун нисби ифадәсинин бир-биринә мүтабиг олмамасындан өзүнә мәхсус һазырчаваблыгла истифадә едир. Мәсәлән: „Бир дәгигәлијә фәрз един ки, *A*-нын дүшмәсинә сәбәб онун мүбадилә олундуғу *B*-нин галхмасыдыр, һәм дә *A*-ја әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунмур. Бу һалда сизин үмуми дәјәр принсипиниз дәрһал пуч олуб кедир... Фәрз етмиш олсаг ки, *B*-јә нисбәтән *A*-нын дәјәринин галхмасына сәбәб *A*-ја нисбәтән *B*-нин дәјәринин дүшмәсидир,—бунунла биз, әмтиәнин дәјәри һәмишә әмтиәдә тәчәссүм едән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур дејән Рикардонун бу бөјүк мүддәасынын тәмәлини јыхыб дағытмыш олуруг. Чүнки *A*-нын истеһсал мәсарифинин дәјишмәси, онун мүбадилә олундуғу *B*-јә нисбәтән өз дәјәрини дәјишдирмәкдән әлавә *B*-нин истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин мигдарынын әсла дәјишмәдијинә бахмајараг, *A*-ја нисбәтән *B*-нин дә дәјәрини дәјишдирирсә, бу һалда: әмтиәнин дәјәри һәмин әмтиәјә сәрф едилән әмәјин мигдарындан асылыдыр—дејән нәзәријјә пуча чыхмагла бәрабәр о нәзәријјә дә пуча чыхыр ки, гуја мүәјјән әмтиәнин дәјәри онун истеһсал мәсарифиндән асылыдыр“ (J. Broadhurst, Political Economy, London 1842, p. 11, 14).

Чәнаб Бродерст ејни дәрәчә һаглы олараг дејә биләрди ки, $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ вә и. а. кими әдәди нисбәтләрә бир нәзәр салын. 10 рәгәми сабит галыр вә буна бахмајараг, онун нисби кәмијјәти, јә'ни 20, 50, 100 вә и. а. мәхрәчләринә нисбәтән кәмијјәти даим азалыр. Демәли, там рәгәмин, мәсәлән 10 рәгәминин кәмијјәти онда олан ваһидләрин сајындан „асылыдыр“—дејән бөјүк принсип пуча чыхмыш олур.

кәтанын бир-биринә нә нисбәтдә мүбадилә олуна биләчәйини көстәрмир. Кәтанын дәйәр кәмиййәти мә'лумдурса, бу нисбәт сүртукун дәйәр кәмиййәтиндән асылыдыр. Истәр сүртук эквивалент олсун, кәтан—нисби дәйәр, истәрсә дә, әксинә, кәтан эквивалент олсун, сүртук—нисби дәйәр, һәр һалда онларын дәйәр кәмиййәти истеһсал эдилмәләри үчүн лазым олан иш вахты илә мүәййән олунур, демәли, дәйәрләринин формасындан асылы дейилдир. Лакин сүртукдан ибарәт олан әмтиә дәйәр ифадәсиндә эквивалент ери тутурса, о һалда онун дәйәр кәмиййәти өзлүйүндә һеч бир шәкилдә ифадә олунмур. Сүртукун дәйәр кәмиййәти дәйәр тәнлийиндә анчаг бир мигдар мүәййән шей кими иштирак эдир.

Мәсәлән: 40 аршын кәтан нәйә „дәйәр"? Ики сүртука. Бурада сүртукдан ибарәт олан әмтиә эквивалент ролу ойнадығына көрә, истеһлак дәйәри тәшкил эдән сүртук кәтана гаршы дәйәр тәчәссүмүдүр вә демәли кәтанын мүәййән дәйәр кәмиййәтини ифадә этмәк үчүн мүәййән мигдар сүртукун олмасы кифайәтдир. Буна көрә дә ики сүртук 40 аршын кәтанын дәйәр кәмиййәтини ифадә эдә биләр, лакин өз дәйәрләринин кәмиййәтини, йә'ни сүртукларын дәйәр кәмиййәтини һеч вахт ифадә эдә билмәз. Дәйәр тәнлийиндә эквивалентин һәмишә анчаг бир мигдар мүәййән шей, мүәййән истеһлак дәйәри формасында олдуғуну сәтһи анладығына көрәдир ки, Bailey янлыш йола дүшмүш вә өз сәләф вә хәләфләриндән бир чохлары кими, дәйәр ифадәсинә анчаг мигдар нисбәти кими бахмышдыр. Һәгигәтдә исә әмтиәнин эквивалент формасы дәйәрин мигдарыны әсла тә'йин этмир.

Э к в и в а л е н т ф о р м а н ы тәдгиг эдиркән нәзәрә чарпан б и р и н ч и х ү с у с и й й ә т ондан ибарәтдир ки, истеһлак дәйәри өз әкслийинин, йә'ни дәйәрин тәзаһүр формасы олур.

Әмтиәнин натурал формасы дәйәрин формасы олур. Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, *B* әмтиә (сүртук, яхуд буғда, яхуд дәмир вә и. а.) үчүн бу quid pro quo, йә'ни бу ердәйишмә ялныз, һәмин әмтиә илә һәр һансы бир *A* әмтиәнин (кәтанын вә саирәнин) әлагәйә кирдийи дәйәр тәнлийи дахилиндә, анчаг бу мүнасибәт даирәсиндә вүчуда кәлир. Һеч бир әмтиә өзү үчүн эквивалент ола билмәдийинә көрә вә, демәли, онун тәбии көрүнүшү өз дәйәринин ифадәси ола билмәйәчәйинә көрә, башга бир әмтиәни өзүнә эквивалент этмәли, йә'ни башга бир әмтиәнин тәбии көрүнүшүнү өз дәйәринин формасы этмәлидир.

Мәсәлә даһа айдын олсун дейә, буну, әмтиә чисимләринин бир чисим кими, йә'ни бир истеһлак дәйәри кими өлчүлмәсиндә истифадә олунан өлчүләрин тимсалында көстәрәк. Физики чисим олан гәнд кәлләсинин мүәййән ағырлығы, чәкиси вардыр, лакин һеч бир гәнд кәлләсинин чәкисини билаваситә көрмәк вә'я һисс этмәк мүмкүн дейилдир. Буна көрә дә биз, чәкиси әввәлчәдән мүәййән олан бир нечә дәмир парчасы көтүрүрүк. Гәнд кәлләси кими, дәмирин дә чисмани формасы өзлүйүндә көтүрүлсә, әсла ағырлығын тәзаһүр формасы дейилдир. Буна бахмаяраг, гәнд кәлләсинин ағырлығыны тә'йин этмәк үчүн биз ону дәмирлә чәки нисбәтинә кәтиририк. Бу нисбәт даирәсиндә дәмир ағырлыгдан башга һеч бир хүсусиййәти олмаян бир чисимдир. Буна көрә дә дәмирин гә-

дәри гәндин чәкиси үчүн өлчүдүр вә гәндин физики чисминә мүгабил анчаг ағырлыг тәчәссүмүдүр, йә'ни ағырлығын тәзаһүр формасыдыр. Анчаг чәкиси ахтарылан гәнд вә я башга бир чисим дәмирлә мүнасибәтә кирдикдә, дәмир белә бир рол ойнайыр. Һәр ики чисмин ағырлығы олмасайды, онлар бу мүнасибәтә кирә билмәзди вә бунлардан бири дикәринин ағырлыг ифадәси ола билмәзди. Биз онлары тәрәзинин көзүнә гойсаг, йәгин эдә биләрик ки, ағырлыг олмаг э'тибарилә онлар һәгигәтән бир-биринин эйнидир, буна көрә дә мүәййән пропорсияда көтүрүлдүкдә онларын чәкиси бәрабәр олур. Бир чисим олан дәмир чәки өлчүсү олмаг э'тибарилә, гәнд кәлләсинә гаршы анчаг ағырлыг тәмсил этдийи кими, бизим дәйәр ифадәмиздә дә бир чисим олан сүртук кәтана гаршы анчаг дәйәр тәмсил эдир.

Лакин бәнзәйиш бурадача битир. Гәнд кәлләсинин чәки ифадәсиндә дәмир һәр ики чисимдә олан тәбии хассәни, йә'ни ағырлығы тәмсил эдир,—һалбуки кәтанын дәйәр ифадәсиндә сүртук бу шейләрин һәр икисинин бир фөвгәттәбии хассәсини, онларын дәйәрини, халис ичтимаи бир чәһәти тәмсил эдир.

Бир әмтиәнин, мәсәлән кәтанын нисби дәйәр формасы онун дәйәр варлығыны, йә'ни онун чисминдән вә чисмани хассәләриндән тамамилә фәргли олан бир шейи, мәсәлән „сүртука бәнзәр" бир шей шәклиндә ифадә этдийинә көрә, һәмин ифадәнин өзү көстәрир ки, бурада кизли шәкилдә бир ичтимаи мүнасибәт вардыр. Эквивалент форма исә буна лап әкс характердәдир. Бу форма мәһз ондан ибарәтдир ки, мүәййән әмтиә чисми, мәсәлән сүртук, мүәййән бир шей өзлүйүндә дәйәр ифадә эдир вә, демәли, о өз тәбиәти э'тибарилә дәйәрә маликдир. Доғрудур, бу фикир анчаг элә бир дәйәр тәнлийиндә әсаслы ола биләр ки, орада кәтан әмтиә сүртук әмтиәни өзүнә эквивалент этсин[21]. Лакин мүәййән бир шейин хассәләри онун башга шейләрә олан мүнасибәтиндән яранмайыб бу мүнасибәт дахилиндә анчаг ашкара чыхдығы үчүн белә бир тәсәввүр һасил олур ки, сүртукун әзәлдән ағырлыг вә я истилийи сахламаг габилиййәти олдуғу кими, эквивалент формасы да, башга әмтиәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилиййәти дә вардыр. Эквивалент форманын әсрарәнкизлийи бурадан ирәли кәлир вә эквивалент, кобуд буржуа бахышлы бир игтисадчынын гаршысына анчаг һазыр пул шәклиндә чыхдыгда ону һейрәтә салыр. Бурада игтисадчы гызыл илә күмүшүн әсрарәнкизлийиндән яхасыны гуртармаға чалышараг, бунларын еринә өз парылтысы илә көзләри о гәдәр дә гамашдырмаян әмтиәләр гоймаға вә вахтилә эквивалент ролу ойнамыш габа әмтиәләрин адларыны кетдикчә даһа артыг бир һәвәслә саймаға башлайыр. Онун һеч ағлына да кәлмир ки, артыг ән бәсит дәйәр ифадәсинин өзү, йә'ни: 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи эквивалент форманын сиррини ачмаға имкан верир.

---

[21] Гаршылыглы мүнасибәтдән доған бу кими тә'рифләрин олдугча гәрибә мә'налары вардыр. Мәсәлән, бир адам анчаг она көрә падшаһдыр ки, башгалары өзләрини онун тәбәәси һесаб эдирләр. Һалбуки онлар, әксинә, белә зәнн эдирләр ки, өзләринин тәбәә олмасына сәбәб һәмин шәхсин падшаһ олмасыдыр.

Эквивалент олан әмтиәнин чисми һәмишә мүчәррәд инсан әмәйинин тәчәссүмү вә эйни заманда һәмишә мүәййән бир файдалы әмәйин, конкрет әмәйин мәһсулудур. Беләликлә, бу конкрет әмәк мүчәррәд инсан әмәйинин ифадәси олур. Мәсәлән, сүртук дәйәрин садә тәчәссүмү ролуну ойнайырса, демәли онда фе'лән тәчәссүм едән дәрзи әмәйи дә мүчәррәд инсан әмәйинин садәчә тәчәссүм формасы ролуну ойнайыр. Кәтанын дәйәр ифадәсиндә дәрзи әмәйинин файдалылығы бу әмәйин палтар һазырламасында вә, демәли,—алман мәсәлиндә дейилдийи кими,—инсан һазырламасында дейилдир, елә бир чисим яратмасындадыр ки, бу чисмин үзәриндә дәйәр дамғасы олур, демәли һәмин чисим кәтанын дәйәриндә маддиләшмиш әмәкдән әсла фәрглә нмәйән садәчә бир әмәк биркинтисидир. Дәйәри екс етдирән белә бир күзкү һазырламаг үчүн, дәрзилик өзүндә өз мүчәррәд хассәсиндән, йә'ни үмумиййәтлә инсан әмәйи олмаг хассәсиндән башга һеч бир шей екс етдирмәмәлидир.

Һәм тохучулуг, һәм дә дәрзилик формасында инсан иш гүввәси сәрф олунур. Демәли, бу фәалиййәтләрин һәр икиси үмуми бир хассәйә маликдир, йә'ни бунларын һәр икиси инсан әмәйидир вә бә'зи мүәййән һалларда, мәсәлән, дәйәр истеһсалында бунлар анчаг һәмин нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг едилмәлидир. Бунда әсрарәнкиз бир шей йохдур. Лакин әмтиә дәйәринин ифадәсиндә мәсәлә башга шәкил алыр. Мәсәлән, кәтанын дәйәрини тохучулуғун бир тохучулуг олараг дейил, өз конкрет формасы илә дейил, үмумиййәтлә инсан әмәйи олараг яратдығыны ифадә етмәк үчүн дәрзилик, йә'ни кәтанын эквивалентини ярадан конкрет әмәк тохучулуға, мүчәррәд инсан әмәйинин әяни тәчәссүмү формасында гаршы гоюлур.

Беләликлә, *эквивалент форманын икинчи хүсусиййәти* ондан ибарәтдир ки, бурада конкрет әмәк өз әкслиййинин, мүчәррәд инсан әмәйинин тәзаһүр формасы олур.

Лакин бу конкрет әмәк, йә'ни дәрзилик бурада фәргсиз инсан әмәйинин садәчә ифадәси кими мейдана чыхдығына көрә, башга бир әмәклә, кәтандаки әмәклә бәрабәрлик формасына малик олур, буна көрә дә һәмин дәрзилик әмәйи, әмтиә истеһсал едән һәр бир башга әмәк кими, хүсуси әмәк олдуғуна бахмаяраг, һәр һалда енә билаваситә ичтимаи шәкилдә олан бир әмәкдир. Мәһз буна көрә дә бу әмәк, башга әмтиәйә билаваситә мүбадилә едилә биләчәк бир мәһсулда ифадә олунур.

Беләликлә, *эквивалент форманын үчүнчү хүсусиййәти* ондан ибарәтдир ки, хүсуси әмәк өз әкслиййинин формасыны, йә'ни билаваситә ичтимаи әмәк формасы алыр.

Бир чох *тәфәккүр* формалары, ичтимаи формалар вә тәбиәт формаларилә бәрабәр, илк дәфә дәйәр формасыны да тәһлил етмиш олан бөйүк тәдгигатчыя мүрачиәт етсәк, эквивалент форманын сон ики хүсусиййәтини биз даһа айдын һисс едәрик. Бурада мән Аристотели нәзәрдә тутурам.

Аристотел һәр шейдән әввәл тамамилә айдын көстәрир ки, әмтиәнин пул формасы бәсит дәйәр формасынын анчаг даһа да

инкишафыдыр, йә'ни бир әмтиә дәйәринин һәр бир башга әмтиә дәйәриндә ифадәсинин даһа да инкишафыдыр; о дейир:

„5 ятаг=1 эвә" („Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας")
„эйнилә о демәкдир" ки:
„5 ятаг = филан гәдәр пула"
(„Κλίναι πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλίναι").

Бундан әлавә, о баша дүшүр ки, бу дәйәр ифадәсини эһтива едән дәйәр нисбәти эвлә ятағын кейфиййәтчә эйниләшдирилдийини билдирир, буну да баша дүшүр ки, фәргләри һисс илә гавранылан бу шейләрин маһиййәти арасында белә бир бәрабәрлик олмасайды, бунлар бир-биринә гаршы ортаг өлчүлү кәмиййәтләр нисбәтиндә ола билмәзди. Аристотел дейир: „Бәрабәрлик олмаса мүбадилә ола билмәз, ортаг өлчү дә олмаса бәрабәрлик ола билмәз" („οὔτ᾽ ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας"). Лакин бурада о чәтинлийә дүшүб даяныр вә дәйәр формасынын тәһлилини давам етдирмир. „Лакин һәгигәтдә мүмкүн дейил ки („τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον"), бу гәдәр мүхтәлиф шейләрин ортаг өлчүсү олсун", йә'ни бунлар кейфиййәтчә бәрабәр олсун. Бунларын бир-биринә белә бәрабәр тутулмасы шейләрин әсл тәбиәтинә анчаг ябанчы ола биләр, демәли, анчаг „әмәли тәләбаты өдәмәк үчүн сүн'и бир үсул"[21a] ола биләр.

Беләликлә, Аристотел өз тәһлилини давам етдирә билмәмәсинин сәбәбини бизә өзү көстәрмиш олур ки, бу да дәйәр анлайышынын олмамасыдыр. Ятагларын дәйәр ифадәсиндә эвин ятаглар үчүн тәмсил етдийи вә бунларын һәр икисиндә бәрабәр олан чәһәт, йә'ни үмуми субстансия нәдән ибарәтдир? Аристотел дейир ки, белә бир шей „һәгигәтдә мөвчуд ола билмәз". Нә үчүн ола билмәз? Эв һәм өзү үчүн, һәм дә ятаг үчүн һәгигәтән үмуми олан бир чәһәти тәмсил етдийинә көрә ятаға бәрабәр бир шейдир. Бу үмуми чәһәт—инсан әмәйидир.

Әмтиә дәйәрләри формасында бүтүн әмәк нөвләринин бәрабәр вә, демәли, эйни әһәмиййәтә малик инсан әмәйи шәклиндә ифадә олундуғуну исә Аристотел дәйәр формасынын өзүндән ахтарыб тапа билмәзди, чүнки юнан чәмиййәти гул әмәйи үзәриндә гурулмушду вә, демәли, онун тәбии әсасы инсанлар арасындаки вә онларын иш гүввәси арасындаки бәрабәрсизликдән ибарәт иди. Бүтүн әмәк нөвләри үмумиййәтлә инсан әмәйи олдуғундан, онларын бәрабәрлийини вә эйни әһәмиййәтә малик олмасыны,—дәйәр ифадәсинин бу сиррини ялныз о заман ачмаг олар ки, инсанларын бәрабәр олмасы фикри халгын бейниндә көк салмыш олсун. Бу исә анчаг елә бир чәмиййәтдә мүмкүндүр ки, орада әмтиә формасы әмәк мәһсулунун үмуми формасы олсун вә, демәли, инсанлар арасындаки һаким ичтимаи мүнасибәт әмтиә саһибләри мүнасибәтиндән ибарәт олсун. Аристотелин даһилийи мәһз бундадыр ки, о, әмтиәләрин дәйәр ифадәсиндә бәрабәрлик нисбәти олдуғуну кәшф етмишдир. „Һәгигәтдә" бу бәрабәрлик нисбәтинин мәһз

[21a] A r i s t o t e l e s, Ethicorum ad Nicomachum libri decem, lib. V, c. 8.—*К.*

нәдән ибарәт олдуғуну Аристотелин ашкара чыхара билмәмәсинә исә сәбәб анчаг о иди ки, Аристотел яшадығы чәмиййәтин тарихи чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәзди.

4) ҮМУМИЙЙӘТЛӘ БӘСИТ ДӘЙӘР ФОРМАСЫ

Әмтиәнин бәсит дәйәр формасы бу әмтиәнин башга нөв әмтиәйә олан дәйәр нисбәтиндән, йә'ни она олан мүбадилә нисбәтиндән ибарәтдир. *A* әмтиәнин дәйәри кейфиййәтчә, *B* әмтиәнин *A* әмтиәйә билаваситә мүбадилә эдилә билмәсиндә ифадә олунур. Кәмиййәтчә исә, муәййән мигдар *B* әмтиәнин филан гәдәр *A* әмтиәйә мүбадилә эдилә билмәсиндә ифадә олунур. Башга сөзлә десәк: әмтиә бир „мүбадилә дәйәри“ кими көтүрүлдүкдә, онун дәйәри мүстәгил ифадә олунур. Бу фәслин әввәлләриндә биз яйылмыш бир истилаһ ишләдәрәк демишдик ки, әмтиә истеһлак дәйәри вә мүбадилә дәйәридир; лакин чидди янашсаг, белә демәк доғру дейилдир. Әмтиә истеһлак дәйәри, яхуд истеһлак шейидир вә „дәйәрдир“. Әмтиә бу икили тәбиәтини о заман ашкара чыхарыр ки, онун дәйәри онун натурал формасындан фәргли олан хүсуси бир тәзаһүр формасы алыр, йә'ни мүбадилә дәйәри формасыны алыр, һәм дә айрылыгда көтүрүлән әмтиә һеч бир заман бу формая малик олмур, һәмишә анчаг өз чинсиндән олмаян башга бир әмтиәйә дәйәр нисбәтиндә, йә'ни мүбадилә нисбәтиндә бу формая малик олур. Биз буну яхшы билдиййимизә көрә, мә'наны дүрүст вермәйән һаман ифадә һеч бир сәһв доғурмур вә анчаг йығчамлыг хатиринә ишләдилир.

Тәһлилимиз көстәрди ки, әмтиәнин дәйәри вә бу дәйәрин кәмиййәти, дәйәрин мүбадилә дәйәри формасында ифадә олунмасындан асылы дейил, әксинә, әмтиәнин дәйәр формасы, яхуд дәйәрин ифадәси, әмтиә дәйәринин тәбиәтиндән асылыдыр. Һалбуки, бир тәрәфдән меркантилистләр вә онларын Ферр'е, Ганил вә башга бу кими мүасир пәрәстишкарлары[22], о бири тәрәфдән исә, бунларын там әкси олан Бастиа вә компаниясы кими мүасир азад тичарәт дәллаллары мәһз белә хәял эдирләр ки, гуя дәйәр вә онун кәмиййәти, дәйәрин мүбадилә дәйәри формасында ифадә олунмасындан асылыдыр. Меркантилистләр ағырлыг мәркәзини дәйәр ифадәсинин кейфиййәт чәһәти үзәринә, йә'ни әмтиәнин пулда там ифадә олунан эквивалент формасы үзәринә кечирирләр, өз малыны нечәйә олурса олсун баштан этмәйә чалышан мүасир азад тичарәт чәрчиләри исә, әксинә, әсасән нисби дәйәр формасынын кәмиййәт чәһәтинә фикир верирләр. Демәли, онларын фикринчә әмтиәнин һәм дәйәри, һәм дә дәйәр кәмиййәти анчаг, әмтиәләрин мүбадилә мүнасибәтиндә әлдә эдилән дәйәр ифадәсиндә, йә'ни анчаг әмтиәләрин һазырки гиймәт чәдвәли сүтунларында мөвчуддур. Пешәси Ломбардстрит[22a] банкирләринин пасланмыш тәсәввүрләринә мүмкүн гәдәр артыг алимлик рәнки вер-

---

[22] *2-чи нәшрә гейд.* F. C. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes), Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce, Paris 1805, вә Charles Ganilh, Des Systèmes de l'Economie Politique, 2-ème éd. Paris 1821.

[22a] Лондонда, бөйүк банкирләрин олдуғу күчәдир.—*К.*

мәкдән ибарәт олан шотландиялы Маклеод азад тичарәт фикирләрини яян элмли чәрчиләрин мөвһуматчы меркантилистләрлә синтезинин бариз бир нүмунәсидир.

A әмтиәнин *B* әмтиәйә олан мүбадилә нисбәтиндә *A* әмтиәнин дәйәр ифадәсинә яхындан бахдыгда көрдүк ки, бу нисбәтдә *A* әмтиәнин тәбии формасы анчаг истеһлак дәйәринин тәчәссүмүдүр, *B* әмтиәнин тәбии формасы исә анчаг дәйәрин формасыдыр вә я дәйәрин тәчәссүмүдүр. Беләликлә, әмтиәдә истеһлак дәйәрилә дәйәр арасында олан кизли дахили зиддиййәт, харичи бир зиддиййәт васитәсилә, йә'ни ики әмтиәнин мүнасибәти васитәсилә ифадә олунур; бу мүнасибәтдә бир әмтиә, йә'ни дәйәри ифадә олунан әмтиә билаваситә анчаг истеһлак дәйәри ролу ойнайыр, о бири әмтиә, йә'ни дәйәр ифадә едән әмтиә исә билаваситә анчаг мүбадилә дәйәри ролу ойнайыр. Демәли, мүәййән бир әмтиәнин бәсит дәйәр формасы, әмтиәдә истеһлак дәйәрилә дәйәр арасындаки зиддиййәтин бәсит тәзаһүр формасыдыр.

Чәмиййәтин бүтүн һалларында әмәйин мәһсулу истеһлак шейидир, лакин анчаг мүәййән бир тарихи инкишаф дөврү әмәйин мәһсулуну әмтиәйә чевирир; бу дөвр бир истеһлак шейинин истеһсалына сәрф олунан әмәйә, һаман шейин „мадди“ хассәсини, онун дәйәр шәклини верир. Бурадан айдын олур ки, әмтиәнин бәсит дәйәр формасы, эйни заманда әмәк мәһсулунун бәсит әмтиә формасыдыр, буна көрә дә әмтиә формасынын инкишафы, дәйәр формасынын инкишафына мүтабигдир.

Бәсит дәйәр формасынын, йә'ни бу рүшейм формасынын кафи олмадығы илк нәзәрдән айдынлашыр; бу форма анчаг бир сыра истиһаләләрдән [дәйишилмәләрдән] кечәрәк кәлиб гиймәт формасыны алыр.

A әмтиәнин дәйәринин *B* әмтиәдә ифадә олунмасы, *A* әмтиәнин бу дәйәрини анчаг онун өз истеһлак дәйәриндән фәргләндирир, буна көрә дә бурада әмтиә өзүндән фәргли олан ялныз башга нөв бир әмтиә илә мүбадилә мүнасибәтинә кирир; бурада һәмин әмтиәнин бүтүн башга әмтиәләрлә кейфиййәтчә бәрабәр вә кәмиййәтчә мүтәнасиб олдуғу ифадә олунмур. Бир әмтиәнин бәсит нисби дәйәр формасына башга бир әмтиәнин айрыча еквивалент формасы мүтабигдир. Мәсәлән, кәтанын нисби дәйәр ифадәсиндә сүртук анчаг бу айрыча нөв әмтиәйә, йә'ни кәтана нисбәтән еквивалент формая, яхуд билаваситә мүбадилә олунмаг габилиййәтинә маликдир.

Һалбуки айрыча дәйәр формасы өз-өзүнә мүкәммәл бир формая кечир. Доғрудур, бу форма васитәсилә бир *A* әмтиәнин дәйәри башга нөвдән олан тәкчә бир әмтиәдә ифадә олунур, амма бу башга әмтиәнин истәр сүртук, дәмир, буғда вә истәрсә башга бир нөв әмтиә олмасынын әсла фәрги йохдур. Эйни бир әмтиә бу башга нөв әмтиәләрин һәр бирилә мүбадилә мүнасибәтинә кирдикчә онун дәйәринин мүхтәлиф бәсит ифадәләри әмәлә кәлир[22b]. Онун дәйәр ифадәләринин сайы анчаг, өзүндән фәргли олан әмтиә

[22b] *2-чи нәшрә гейд.* Мәсәлән, Һомерин әсәрләриндә бир шейин дәйәри бир чох мүхтәлиф шейләрдә ифадә олунур.—*К.*

нөвләринин сайындан асылыдыр. Беләликлә, әмтиә дәйәринин айрыча бир ифадәси, онун дәйәринин бир сыра мүхтәлиф бәсит ифадәләринә чеврилир; һәм дә бу ифадәләр сырасы истәнилдийи гәдәр узадыла биләр.

В. *Долғун вә я кениш дәйәр формасы*

z мигдар A әмтиә $= u$ мигдар B әмтиәйә, яхуд $= v$ мигдар C әмтиәйә, яхуд $= w$ мигдар D әмтиәйә, яхуд $= x$ мигдар E әмтиәйә, яхуд = и. а.

(20 аршын кәтан = 1 сүртука, яхуд = 10 кирвәнкә чая, яхуд = 40 кирвәнкә гәһвәйә, яхуд = 1 квартер буғдая, яхуд = 2 унсия гызыла, яхуд = $^1/_2$ тон дәмирә, яхуд = и. а.)

1) КЕНИШ НИСБИ ДӘЙӘР ФОРМАСЫ

Инди бир әмтиәнин, мәсәлән кәтанын дәйәри әмтиә аләминин сайсыз-һесабсыз башга үнсүрләриндә ифадә олунур. Һәр бир башга әмтиә ҹисми, кәтанын дәйәри үчүн күзкү олур[23]. Беләликлә, бу дәйәр өзү инди әсл бир фәргсиз инсан әмәйи биркинтиси шәклиндә мейдана чыхыр. Чүнки ону ярадан әмәк инди һәр ҹүр башга инсан әмәйинә бәрабәр бир әмәк оларағ тамамилә айдын шәкилдә мейдана чыхыр ки, бурада да һәмин инсан әмәйинин нә кими натурал форма алмасынын, йә'ни сүртукда, буғдада, дәмирдә, гызылда вә я башга шейдә маддиләшмәсинин фәрги йохдур. Буна көрә дә инди кәтан өз дәйәр формасынын сайәсиндә ялныз башга бир айрыча әмтиә нөвү илә дейил, бүтүн әмтиә аләми илә дә иҹтимаи мүнасибәтә кирир. Кәтан бир әмтиә олмаг э'тибарилә бу аләмин вәтәндашыдыр. Эйни заманда онун сонсуз ифадә сырасы көстәрир ки, әмтиә дәйәри үчүн онун мәһз һансы бир хүсуси истеһлак формасында тәзаһүр этмәсинин һеч бир фәрги йох дур.

Биринҹи формада: 20 аршын кәтан = 1 сүртука формасында, мигдарҹа мүәййән нисбәтдә көтүрүлән бу ики әмтиәнин бир-биринә мүбадилә олуна билмәси тамамилә тәсадүфи көрүнә биләр. Икинҹи формада исә, әксинә, бәрабәрлийин әсасы дәрһал сезилир вә мә'лум олур ки, бу әсас өз тәсадүфи тәзаһүрүндән маһиййәтҹә

[23] Буна көрә дә кәтанын дәйәрини сүртукла ифадә этдикдә—кәтанын сүртук дәйәри дейирләр, тахылла ифадә этдикдә—кәтанын тахыл дәйәри дейирләр вә и. а. Бу ифадәләрин һәр бири о демәкдир ки, сүртукун, тахылын вә саирәнин истеһлак дәйәриндә анҹаг кәтанын дәйәри тәзаһүр эдир. „Һәр бир әмтиәнин дәйәри онун мүбадилә нисбәтинин ифадәсини тәшкил эдир... Биз ону... тахыл дәйәри, маһуд дәйәри вә с. адландыра биләрик; бу онун һансы башга әмтиә илә мүгайисә олунмасындан асылыдыр; беләликлә, минләрлә мүхтәлиф дәйәр нөвләри вардыр,—дүняда нә гәдәр әмтиә варса, о гәдәр дә дәйәр нөвләри вардыр вә бунларын һамысы эйни дәрәҹәдә реал вә эйни дәрәҹәдә номиналдыр“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“, London 1825, p. 39). Вахтилә Инкилтәрәдә бөйүк курулту гопаран бу адсыз әсәрин мүәллифи S. Bailey хәял эдир ки, эйни бир әмтиә дәйәринин бу гәдәр мүхтәлиф нисби ифадәләрини садыламагла, дәйәр анлайышына тә'риф вермәк имканларынын һамысыны мәһв этмиш олур. Рикардо мәктәбиндән оланларын Bailey-йә гаршы, мәсәлән „Westminster Review“дә бөйүк һиддәтлә һүҹум этмәләри көстәрир ки, о нә гәдәр мәһдуд бир адам олса да, һәр һалда Рикардо нәзәриййәсинин зәиф ҹәһәтләрини дуймушдур.

фәрглидир вә бу тәзаһүрү мүәййән эдир. Кәтанын дәйәри сүртукда, гәһвәдә, дәмирдә вә саирәдә,—ән мүхтәлиф адамлара мәхсус сайсыз-һесабсыз башга мүхтәлиф әмтиәләрдә ифадә олунса да, эйнән галыр. Әмтиә саһиби олан ики шәхсин тәсадүфи мүнасибәти арадан галхыр. Айдын олур ки, мүбадилә әмтиәнин дәйәр кәмиййәтини тәнзим этмир, әксинә, әмтиәнин дәйәр кәмиййәти онун мүбадилә нисбәтләрини тәнзим эдир.

2) ХҮСУСИ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Һәр бир әмтиә: сүртук, чай, буғда, дәмир вә саирә, кәтанын дәйәр ифадәсиндә эквивалент, йә'ни дәйәрин чисми олмаг ролуну ойнайыр. Инди бу әмтиәләрдән һәр биринин мүәййән натурал формасы да, бир чох башга әмтиәләр кими, хүсуси эквивалент формадыр. Эйни сурәтдә мүхтәлиф әмтиә чисимләриндә олан чүрбәчүр мүәййән конкрет файдалы әмәк нөвләри дә бурада анчаг, үмумиййәтлә инсан әмәйини тәчәссүм вә тәзаһүр этдирән хүсуси формалар кими көтүрүлүр.

3) ДОЛҒУН ВӘ Я КЕНИШ ДӘЙӘР ФОРМАСЫНЫН НӨГСАНЛАРЫ

Әввәлән, әмтиәнин нисби дәйәр ифадәси бурада натамам галыр, чүнки дәйәри ифадә эдән сыра һеч бир заман битмиш олмур. Ени мейдана чыхан вә дәйәрин ени ифадәси үчүн маддә олан һәр бир әмтиә нөвүнү әлавә этмәклә дәйәр тәнликләри силсиләсини даим узатмаг олар. Икинчиси, бу силсилә, бир-биринә говушан сон дәрәчә мүхтәлиф дәйәр ифадәләринин рәнкарәнк мәнзәрәсини тәшкил эдир. Нәһайәт, бу кениш формада истиснасыз олараг бүтүн әмтиәләрин нисби дәйәрләри ифадә олунмушса, о заман һәр бир әмтиәнин нисби дәйәр формасынын сонсуз ифадәләри сырасы мейдана чыхыр ки, бу да һәр бир башга әмтиәнин нисби дәйәр формасынын ифадәсиндән фәргли олур. Кениш нисби дәйәр формасынын нөгсанлары, эйни заманда өзүнә мүвафиг олан эквивалент формада да ин'икас эдир. Һәр бир айрыча әмтиә нөвүнүн натурал формасы бурада сайсыз-һесабсыз башга хүсуси эквивалент формаларла янашы хүсуси бир эквивалент форма олдуғу үчүн, эквивалент формалар бурада үмумиййәтлә анчаг мәһдуд шәкилдәдир вә бунларын һәр бири ердә галанларын һамысыны рәдд эдир. Эйнилә, һәр бир хүсуси әмтиә эквивалентиндә олан мүәййән, конкрет, файдалы әмәк нөвү инсан әмәйинин ялныз хүсуси тәзаһүр формасыдыр, демәли, мүкәммәл тәзаһүр формасы дейилдир. Бу доғрудур ки, инсан әмәйи бу хүсуси тәзаһүр формаларынын мәчмуунда долғун вә я мүкәммәл шәкилдә тәзаһүр эдир. Лакин о бурада һәлә ваһид тәзаһүр формасына малик дейилдир.

Әслиндә кениш нисби дәйәр формасы, анчаг бәсит нисби дәйәр ифадәләринин мәчмуундан вә я биринчи формадакы бу тәнликләрдән ибарәтдир, мәсәлән:

20 аршын кәтан = 1 сүртука,
20 аршын кәтан = 10 кирвәнкә чая вә и. а.

Лакин бу тәнликләрин һәр бириндә онун әйни олан, амма тәрсинә гурулмуш бир тәнлик дә вардыр:

1 сүртук = 20 аршын кәтана,
10 кирвәнкә чай = 20 аршын кәтана вә и. а.

Доғрудан да әкәр бириси өз кәтаныны бир чох башга әмтиәләрә мүбадилә эдирсә вә, демәли, онун дәйәрини бир сыра башга әмтиәләрдә ифадә эдирсә, онда йәгин ки, бир чох башга әмтиә саһибләри дә өз әмтиәләрини кәтана мүбадилә этмәлидирләр, демәли, өз мүхтәлиф әмтиәләринин дәйәрини әйни бир башга әмтиәдә, кәтанда ифадә этмәлидирләр. Беләликлә: 20 аршын кәтан= =1 сүртука, яхуд = 10 кирвәнкә чая, яхуд = вә и. а.—сырасыны тәрсинә чевирәк, йә'ни әслиндә бу сырада мөвҹуд олан әкс нисбәти ифадә эдәк, онда белә олар:

С. *Умуми дәйәр формасы*

1 сүртук =	20 аршын кәтана.
10 кирвәнкә чай =	
40 кирвәнкә гәһвә =	
1 квартер буғда =	
2 үнсия гызыл =	
$^1/_2$ тон дәмир =	
x мигдар *A* әмтиә =	
вә и. а. =	

1) ДӘЙӘР ФОРМАСЫНЫН ДӘЙИШМИШ ХАРАКТЕРИ

Инди әмтиәләр өз дәйәрләрини: 1) бәсит шәкилдә, йә'ни айрыҹа бир әмтиәдә, вә 2) ваһид шәкилдә, йә'ни әйни бир әмтиәдә ифадә эдир. Онларын дәйәр формасы бәситдир вә һамысына аиддир, демәли үмумидир.

A формасы (дәйәрин бәсит формасы) илә *B* формасында (дәйәрин кениш формасында) анҹаг белә олурду ки, мүәййән әмтиәнин дәйәри онун өз истеһлак дәйәриндән вә я әмтиә ҹисминдән фәргли бир шей кими ифадә олунурду.

Биринҹи формадан бу ҹүр дәйәр тәнликләри алынырды: 1 сүртук=20 аршын кәтана, 10 кирвәнкә чай=$^1/_2$ тон дәмирә вә и. а. Сүртукун дәйәри кәтана бәрабәр бир шей кими, чайын дәйәри дәмирә бәрабәр бир шей кими ифадә олунур вә и. а. Лакин кәтанла дәмир бир-бириндән нә гәдәр фәрглидирсә, онлара бәрабәр бир шей кими мейдана чыхан бу дәйәр ифадәләри дә, йә'ни сүртукла чайын дәйәр ифадәләри дә бир-бириндән о гәдәр фәрглидир. Айдындыр ки, һәятда бу формая анҹаг мүбадиләнин илк мәрһәләсиндә раст кәлмәк олур, зира һәмин дөврдә әмәк мәһсуллары анҹаг мүстәсна вә тәсадүфи мүбадилә һалларында әмтиәйә чеврилир.

Икинҹи форма әмтиәнин дәйәрини онун өз истеһлак дәйәриндән биринҹи формая нисбәтән даһа мүкәммәл айырыр, чүнки бурада дәйәр, мәсәлән сүртукун дәйәри сүртукун натурал формасына ән мүхтәлиф шәкилләрдә гаршы дурур, йә'ни сүртукун

өзүндән башга һәр шеј: кәтан, дәмир, чај вә саирә шәклиндә гаршы дурур. Дикәр тәрәфдән, бурада әмтиәләрин дәјәри гәт'ијјән һеч бир үмуми формада ифадә олуна билмир, чүнки һәр бир ајрыча әмтиәнин дәјәри ифадәсинә бүтүн башга әмтиәләр анчаг еквивалент формада дахил олур. Мүәјјән бир әмәк мәһсулу, мәсәлән мал-гара, даһа бир истисна шәклиндә дејил, үмуми бир гајда олараг, бир чох башга әмтиәләрә мүбадилә олундуғу заман кениш дәјәр формасы илк дәфә фе'лән вүчуда кәлир.

Ени әлдә етдијимиз *C* формасы әмтиә аләминин дәјәрләрини бу аләмдән көтүрүлән ејни бир әмтиә нөвүндә, мәсәлән кәтанда, ифадә едир вә, беләликлә, бүтүн әмтиәләрин дәјәрләрини бунларын кәтана бәрабәрлији васитәсилә тәмсил едир. Кәтана бәрабәр бир шеј олмаг е'тибарилә һәр бир әмтиә дәјәри бу һалда јалныз өз истеһлак дәјәриндән дејил, һәр чүр истеһлак дәјәриндән дә фәргләнир, бунунла да һәмин әмтиә илә бүтүн башга әмтиәләр арасындаки үмуми чәһәти ифадә едир. Демәли, јалныз бу форма, дәјәр олан әмтиәләр арасында һәгигәтән мүнасибәт јарадыр вә ја бунлары бир-бири үчүн мүбадилә дәјәри едир.

Әввәлки формаларын һәр икиси һәр бир әмтиәнин дәјәрини ја онун өзү илә екчинс олмајан ајрыча әмтиәдә, ја да ондан фәргли олан бир сыра әмтиәләрдә ифадә едир. Һәр ики һалда дәјәр формасы әлдә етмәк ајрыча бир әмтиәнин, нечә дејәрләр, өз хүсуси ишидир вә бунда, галан әмтиәләрин она јардымы олмур. Галан әмтиәләр онун үчүн анчаг пассив бир еквивалент ролу ојнајыр. Үмуми дәјәр формасы исә, әксинә, анчаг бүтүн әмтиә аләминин үмуми бир иши кими әмәлә кәлир. Бир әмтиә анчаг она көрә үмуми дәјәр ифадәси алыр ки, онунла бир заманда бүтүн башга әмтиәләр өз дәјәрини ејни бир еквивалентдә ифадә едир вә ени мејдана чыхан һәр бир әмтиә дә бу јол илә кетмәлидир. Бунунла бәрабәр мә'лум олур ки, әмтиә дәјәринин субстансијасы әмтиәләрин халис „ичтимаи варлығыны“ тәмсил етдијиндән, анчаг онларын һәртәрәфли ичтимаи мүнасибәти васитәсилә ифадә олуна биләр, буна көрә дә, әмтиә дәјәринин формасы ичтимаи әһәмијјәтә малик бир форма олмалыдыр.

Кәтана бәрабәрлик формасында бүтүн әмтиәләр инди кејфијјәтчә бәрабәр олмагдан, јә'ни үмумијјәтлә дәјәр олмагдан башга, мигдарча да мүгајисә едилә билән дәјәр кәмијјәти олур. Онлар өз дәјәрләринин кәмијјәтләрини ејни бир материалда, јә'ни кәтанда әкс етдирдикләринә көрә, тәрсинә ин'икас васитәсилә бунлары гаршылыглы сурәтдә әкс етдирирләр. Мәсәлән, 10 кирвәнкә чај=20 аршын кәтана, һабелә 40 кирвәнкә гәһвә=20 аршын кәтана. Демәли, 10 кирвәнкә чај=40 кирвәнкә гәһвәјә. Јахуд: бир кирвәнкә гәһвәдә олан дәјәр субстансијасынын, јә'ни әмәјин мигдары, 1 кирвәнкә чајдаки әмәјин дөрддә биринә бәрабәрдир.

Әмтиә аләминин үмуми нисби дәјәр формасы бу аләмдән кәнар едилмиш олан бир еквивалент әмтиәјә, јә'ни кәтана үмуми еквивалент дамғасы вурур. Кәтанын өз натурал формасы бүтүн әмтиә аләми дәјәринин үмуми бир тәзаһүрү олур, демәли, кәтан бүтүн башга әмтиәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти әлдә едир. Онун чисмани формасы һәр чүр инсан әмәјинин

көрүнән тәчәссүмү, үмуми ичтимаи формасы ролуну ойнайыр. Тохучулуг, йә'ни кәтаны ярадан хүсуси әмәк, эйни заманда үмуми вә ичтимаи формада олур, бүтүн башга әмәк нөвләрилә бәрабәрлик формасында олур. Үмуми дәйәр формасыны тәшкил эдән сайсыз-һесабсыз тәнликләр, кәтана сәрф олунан әмәйи башга әмтиәләрдә олан бүтүн әмәк нөвләринә бир-бир бәрабәрләшдирир, бунунла да тохучулуғу үмумиййәтлә инсан әмәйинин үмуми тәзаһүр формасына чевирир. Беләликлә, әмтиә дәйәриндә реаллашмыш олан әмәк, керчәк ишләрин бүтүн конкрет формалары вә файдалы хассәләри нәзәрә алынмадан көтүрүлән бир әмәк олмаг э'тибарилә мәнфи ифадә алмагла бәрабәр онун өз мүсбәт тәбиәти дә айдынча мейдана чыхыр. Бу әмәйин мүсбәт тәбиәти бүтүн керчәк әмәк нөвләрини үмумиййәтлә инсан әмәйинә, инсан иш гүввәсинин сәрфинә мүнчәр этмәсиндән ибарәтдир.

Әмәк мәһсулларыны садәчә фәргсиз инсан әмәйи биркинтиләри шәклиндә тәмсил эдән үмуми дәйәр формасы өз гурулушу илә көстәрир ки, бу форма әмтиә аләминин ичтимаи ифадәсидир. Беләликлә, бу форма көстәрир ки, һәмин әмтиә аләминдә әмәйин үмумбәшәр характери, әмәйин спесифик ичтимаи характеридир.

2) НИСБИ ДӘЙӘР ФОРМАСЫ ИЛӘ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМАНЫН ИНКИШАФЫ АРАСЫНДАКИ НИСБӘТЛӘР

Нисби дәйәр формасынын инкишаф дәрәчәсинә уйғун олараг эквивалент форма да инкишаф эдир, лакин эквивалент форманын инкишафы анчаг нисби дәйәр формасынын инкишафынын ифадә вә нәтичәсидир ки, буну хүсусилә гейд этмәк лазымдыр.

Әмтиәнин бәсит вә я айрыча нисби дәйәр формасы башга бир әмтиәни айрыча бир эквивалент эдир. Кениш нисби дәйәр формасы, йә'ни бир әмтиә дәйәринин бүтүн башга әмтиәләрдәки ифадәси, бу әмтиәләри мүхтәлиф хүсуси эквивалентләр формасына салыр. Нәһайәт, мә'лум бир әлаһиддә әмтиә нөвүнү бүтүн башга әмтиәләр өзләринин ваһид үмуми дәйәр формасы үчүн бир материал этдикдә һәмин әлаһиддә әмтиә үмуми эквивалент форма олур.

Үмумиййәтлә дәйәр формасы нә дәрәчәдә инкишаф эдирсә онун һәр ики гүтбү, йә'ни дәйәрин нисби формасы илә эквивалент форма арасындаки әкслик дә эйни дәрәчәдә инкишаф эдир.

Биринчи форманын, йә'ни 20 аршын кәтан=1 сүртука формасынын өзүндә дә бу әкслик вардыр, лакин ону ашкара чыхартмыр. Бу тәнлийи солдан сағa вә я сағдан сола охуячағымыздан асылы олараг, ики әмтиә гүтбүнүн һәр бири, йә'ни кәтан да, сүртук да сыра илә каһ нисби дәйәр формасында, каһ да эквивалент формада олачагдыр; һәмин гүтбләр арасындаки әкслийи бурада сезмәк һәлә хейли чәтиндир.

В формасында бирчә нөв әмтиә өз нисби дәйәрини тамамилә кениш ифадә эдә билир вә бу әмтиәнин өзү анчаг бүтүн башга әмтиәләр она эквивалент формада гаршы дурдуғу заман кениш нисби дәйәр формасына малик олур. Бир дәйәр тәнлийиндә, мәсәлән 20 аршын кәтан=1 сүртука, яхуд=10 кирвәнкә чая, яхуд=

=1 квартер буғдая вə и. а. тəнлийиндə һəдлəрин ери дəйишдирилəрсə, мүтлəг онун үмуми характери дəйишəчəк, долғун дəйəр формасындан үмуми дəйəр формасына чеврилəчəкдир.

Нəһайəт, сонунҹу форма, йə'ни *C* формасы эмтиə алəминə үмуми вə ичтимаи нисби дəйəр формасы верир, чүнки бурада эмтиə алəминə мəнсуб бүтүн эмтиəлəрдəн ялныз бирҹəси үмуми эквивалент формая маликдир, ердə галаны исə бу формая малик дейилдир. Буна көрə дə бир эмтиə, мəсəлəн кəтан, бүтүн башга эмтиəлəрə билаваситə мүбадилə олуна билəҹəк бир формададыр, йə'ни билаваситə ичтимаи формададыр, сəбəби дə бүтүн башга эмтиəлəрин бу формая малик олмамасыдыр[24].

Үмуми эквивалент вəзифəси дашыян эмтиə исə, эксинə, эмтиə алəминин ваһид вə, демəли, үмуми нисби дəйəр формасындан мəһрумдур. Үмуми эквивалент формасында олан кəтан вə я үмумиййəтлə һəр бир башга эмтиə эйни заманда үмуми нисби дəйəр формасында да иштирак етсəйди, өзү өзү үчүн эквивалент олмалы иди. Онда биз: 20 аршын кəтан=20 аршын кəтана тəнлйи алмыш олардыг ки, бу да нə дəйəри, нə дə дəйəр кəмиййəтини ифадə этмəйəн тавтоложидəн[24a] башга бир шей олмазды. Үмуми эквивалентин нисби дəйəрини ифадə этмəк үчүн даһа яхшысы будур ки, *C* формасыны тəрсинə чевирəк. Үмуми эквивалент бүтүн башга эмтиəлəрə мəхсус нисби дəйəр формасына малик дейилдир, лакин өз дəйəрини бүтүн башга эмтиə чисимлəринин сонсуз сырасында нисби шəкилдə ифадə эдир. Белəликлə, кениш нисби дəйəр формасы вə я *B* формасы, эквивалент эмтиəнин спесифик [хүсуси] нисби дəйəр формасы олур.

3) ҮМУМИ ДƏЙƏР ФОРМАСЫНДАН ПУЛ ФОРМАСЫНА КЕЧИЛМƏСИ

Үмуми эквивалент форма үмумиййəтлə дəйəр формасыдыр. Демəли, һəр бир эмтиə бу формада ола билəр. Дикəр тəрəфдəн,

[24] Бүтүн эмтиəлəрə билаваситə мүбадилə олуна билмəк формасынын зиддиййəтли эмтиə формасы олдуғу илк бахышда мейдана чыхмыр, йə'ни көрүнмүр ки, магнитин мүсбəт гүтбү илə мəнфи гүтбү бир-биринə мөһкəм бағлы олдуғу кими, билаваситə мүбадилə олунмаг формасы да билвасите мүбадилə олунмаг формасы илə мөһкəм бағлыдыр. Буна көрə дə эйни заманда бүтүн эмтиəлəр үзəринə билаваситə мүбадилə олуна билмəк дамғасы вурулдуғуну фəрз этмəк, бүтүн католиклəри дөндəриб папа элəмəйин мүмкүн олдуғуну фəрз этмəк кими бир шейдир. Эмтиə истеһсалыны инсан азадлығынын вə шəхси мүстəгиллийин nec plus ultra-сы [зирвəси] һесаб эдəн хырда буржуа, əлбəттə, чох истəрди ки, бу форма илə əлагəдар олан гүсурлары, хүсусəн эмтиəлəрин билавасите мүбадилə олуна билмəмəси кими бир гүсуру арадан галдырсын. Прудонун сосялизми дə мəһз бу филистер хүлясына бəзəк-дүзəк вермəкдəн ибарəтдир вə, башга бир ердə көстəрдийим кими, һəтта һеч бир енилик яратмайыб Gray, Bray вə башгаларынын һəлə чох əввəллəр вə чох яхшы дедиклəрини анчаг тəкрар эдир. Буна бахмаяраг белə бир əлламəлик енə дə бə'зи даирəлəрдə „science“, „элм“ ады илə гəлəмə верилмəкдəдир. Индийəдəк һеч бир мəктəб „элм“ сөзүндəн Прудон мəктəби гəдəр бəрк япышмамышдыр, чүнки

„Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein“.
(„Мəфһум азлыг эдəндə, сөз имдада чатыр“).

[24a] Тавтоложи элə бир ҹүмлəдир ки, онун хəбəри мүбтəдасыны садəҹə тəкрар этмəкдəн ибарəтдир.—*К.*

мүәййән бир әмтиә анчаг о заман вә она көрә үмуми эквивалент формасында (*C* формасында) олур ки, бүтүн башга әмтиәләр ону бир эквивалент олмаг э'тибарилә өз араларындан кәнар эдирләр. Одур ки, спесифик, әлаһиддә бир әмтиә нөвү бүтүн әмтиәләр сырасындан бу чүр тамамилә кәнар олдугдан сонра, ялныз бу замандан э'тибарән әмтиә аләминин ваһид нисби дәйәр формасы об'ектив сабитлик вә үмуми ичтимаи әһәмиййәт кәсб этмиш олур.

Натурал формасы ичтимаи чәһәтдән эквивалент форма илә битишән спесифик бир әмтиә нөвү дөнүб пул әмтиә олур, яхуд пул вәзифәси дашыйыр. Әмтиә аләминдә үмуми эквивалент ролу ойнамаг онун спесифик ичтимаи вәзифәси олур, демәли, онун ичтимаи инһисары олур. *B* формасында кәтанын хүсуси эквивалентләри олан, *C* формасында исә өз нисби дәйәрләрини кәтанда ифадә эдән әмтиәләр арасында бу үстүн ери тарихдә мүәййән бир әмтиә әлдә этмишдир ки, о да гызылдыр. Буна көрә дә *C* формасында кәтан әмтиәнин еринә гызыл әмтиәни гояг. Онда белә бир тәнлик алынар:

D. *Пул формасы*

20 аршын кәтан	=	2 унсия гызыла.
1 сүртук	=	
10 кирвәнкә чай	=	
40 кирвәнкә гәһвә	=	
1 квартер буғда	=	
$^1/_2$ тон дәмир	=	
x мигдар *A* әмтиә	=	

A формасындан *B* формасына вә *B* формасындан *C* формасына кечилдикдә мүһүм дәйишикликләр олур. *D* формасынын *C* формасындан фәрги исә, эксинә, анчаг ондан ибарәтдир ки, инди үмуми эквивалент формасында олан әмтиә кәтан дейил, гызылдыр. *C* формасында кәтан нә рол ойнайырдыса, *D* формасында гызыл эйни ролу, йә'ни үмуми эквивалент ролуну ойнайыр. Бурада тәрәгги анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн әмтиәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг формасы, яхуд үмуми эквивалент форма инди ичтимаи адәт күчүнә гызыл әмтиәнин спесифик натурал формасы илә тамамән битишмишдир.

Гызыл анчаг она көрә пул олуб башга әмтиәләрә мүгабил дура билир ки, о һәлә кечмишдә әмтиә шәклиндә онлара гаршы дурурду. Бүтүн башга әмтиәләр кими, гызыл эйни заманда эквивалент ролу да ойнамышдыр: айрыча мүбадилә һалларында айрыча бир эквивалент, башга эквивалент әмтиәләрлә бирликдә исә хүсуси эквивалент олмушдур. Тәдричән гызыл аз-чох кениш даирәдә үмуми эквивалент вәзифәси дашымаға башламышдыр. Әмтиә аләми дәйәрләринин ифадәсиндә гызыл бу мөвгеи өз инһисары алтына алдыгдан сонра дәрһал гызыл дөнүб пул әмтиә олур вә анчаг дөнүб пул әмтиә олдуғу замандан э'тибарән *D* формасы *C* формасындан фәргләнмәйә башлайыр, башга сөзлә десәк, үмуми дәйәр формасы пул формасына чеврилир.

Бир әмтиәнин, мәсәлән кәтанын дәйәринин пул әмтиә

вәзифәси дашыян бир әмтиәдә, мәсәлән гызылда бәсит нисби ифадәси—гиймәт формасыдыр. Демәли, кәтанын „гиймәт формасы“ беләдир:

20 аршын кәтан=2 унсия гызыла,

яхуд, 2 фунт стерлинг ики унсия гызылын сиккә адыдырса, онда

20 аршын кәтан=2 фунт стерлингә.

Пул формасы анлайышындаки чәтинлик анчаг үмуми эквивалент форманы, демәли, бүтүнлүклә үмуми дәйәр формасыны, *C* форманы анламагдаки чәтинликдән ибарәтдир. *C* форма өз кечмиш формасына гайтарылса, *B* формая, кениш дәйәр формасына чевриләр ки, бунун да әсасыны тәшкил эдән илкин үнсүр *A* формадыр: 20 аршын кәтан = 1 сүртука, яхуд x мигдар *A* әмтиә=y мигдар *B* әмтиәйә. Буна көрә дә бәсит әмтиә формасы пул формасынын рүшеймидир.

4. Әмтиә фетишизми вә онун сирри

Әмтиә илк нәзәрдә чох садә вә тривиал [һамыя мә’лум] бир шей кими көрүнүр. Онун тәһлили исә көстәрир ки, әмтиә—бир чох гәрибә һаллар, метафизик [һисслә гавранылмаз] инчәликләр вә илаһийят һийләләрилә долу бир шейдир. Әмтиәни, истәр инсан тәләбатыны өдәмәк хассәләри нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг эдәк, истәрсә дә һәмин хассәләрин өзүнү инсан әмәйинин мәһсулу кими тәһлил эдәк, истеһлак дәйәри кими көтүрүлән әмтиәдә һеч бир әсрарәнкиз шей йохдур. Өзлүйүндә айдындыр ки, инсан өз фәалиййәтилә тәбиәт маддәләринин формасыны дәйишдириб өзүнә файдалы олан мүәййән шәклә салыр. Мәсәлән, ағачдан стол гайырдыгда ағачын шәкли дәйишир. Буна бахмаяраг, стол енә өз ағачлығында галыр, йә’ни һисслә гавранылан ади бир шей олараг галыр. Лакин бу стол әмтиә олан кими һисслә һәм гавранылан, һәм дә гавранылмаян бир шейә чеврилир. Стол ердә дөрд аяғы үстүндә дурмагдан башга, бүтүн дикәр әмтиәләрин гаршысында башы үстә дә дурур вә онун бу тахта кәлләси элә гәрибәликләр доғурур ки, стол өз-өзүнә ортая атылыб ойнамаға башласа иди бу гәдәр тәәччүблү көрүнмәзди[25].

Беләликлә, әмтиәнин әсрарәнкизлийи онун истеһлак дәйәриндән доғмур. Бу әсрарәнкизлик, мүәййән дәйәрин мәзмунундан да доғмур. Чүнки, әввәлән, файдалы әмәйин, йә’ни мәһсулдар фәалиййәтин айры-айры нөвләри бир-бириндән нә гәдәр фәргли олса да, физиоложи чәһәтдән бунлар һәр һалда инсан бәдәнинин фәалиййәтләридир вә бу фәалиййәтләрин һәр бири, нә мәзмунда вә нә формада олурса олсун, әслиндә инсан бейнинин, әсәбләринин, әзәләләринин, дуйғу үзвләринин вә и. а. сәрф олунмасыдыр. Икинчиси, дәйәрин кәмиййәтини тә’йин эдиркән әсас тутулан чәһәт, йә’ни инсан бәдәни үзвләринин сәрф олунмасы мүддәти,

---

[25] Буну да хатырлатмалыйыг ки, Чин вә столлар—башгаларыны ширникдирмәк үчүн—мәһз элә бир заманда ойнамаға башламышдылар ки, бу заман ердә галан бүтүн аләм, дейәсән, там сүкунәт һалында иди.

јахуд əмəјин мигдары илə əмəјин кејфијјəти арасындаки фəрг билаваситə һисс олунур. Јашајыш васитəлəринин истеһсалына сəрф эдилəн иш вахты инсанлары, мүхтəлиф инкишаф мəрһəлəлəриндə ејни дəрəҹəдə олмаса да, һəр һалда һөкмəн марагландырмалы иди[26]. Нəһајəт, бир һалда ки, инсанлар бир-бири үчүн ишлəјирлəр, белəликлə онларын əмəји дə ичтимаи форма алыр.

Бəс əмəк мəһсулу əмтиə формасы алдыгда онун дəрһал əсрарəнкиз характери һарадан доғур? Јəгин ки, бу форманын өзүндəн доғур. Инсанын мүхтəлиф ишлəри арасындаки бəрабəрлик əмəк мəһсулларында, ејни дəјəр субстансијасы тəмсил эдəн мəһсулларда шеј формасы алыр; инсан иш гүввəсинин мəсрəфини бу гүввəнин сəрф эдилдији мүддəтлə өлчмəк, əмəк мəһсуллары дəјəринин кəмијјəти формасыны алыр; нəһајəт, истеһсалчылар арасында олан вə онларын ишлəринин бу ичтимаи хасијјəтлəрини тəзаһүр этдирəн мүнасибəтлəр əмəк мəһсулларынын ичтимаи мүнасибəти шəклини алыр.

Демəли, əмтиə формасынын əсрарəнкизлији анҹаг бундан ибарəтдир ки, о бир күзкү олуб инсанларын өз əмəјинин ичтимаи характерини онлара əмəк мəһсулларынын өз шеј характери шəклиндə, һəмин шејлəрин гуја фитрəтəн малик олдуғу ичтимаи хассəлəр шəклиндə экс этдириб көстəрир; буна көрə истеһсалчыларын коллективлијə олан ичтимаи мүнасибəти дə онлара шејлəрин истеһсалчылардан хариҹдə олан ичтимаи мүнасибəти кими көрүнүр. Белə бир quid pro quo нəтиҹəсиндə əмəк мəһсуллары əмтиə олур, һисслə гавранылан вə гавранылмајан бир шеј, јə'ни ичтимаи шеј олур. Мəсəлəн, бир шејин ишыг васитəсилə көз əсəбинə тə'сири, көз əсəбинин суб'ектив гычыгланмасы кими дејил, көздəн хариҹдə олан шејин об'ектив формасы кими гавранылыр. Лакин көзлə көрдүјүмүз заман доғрудан да бир шеј, јə'ни хариҹи бир ҹисим, башга бир шејə, көзə ишыг салыр. Бу—физики шејлəр арасында олан физики мүнасибəтдир. Һалбуки əмтиə формасы, һабелə əмəк мəһсулларынын бу форманы ифадə эдəн дəјəр мүнасибəти əсла шејлəрин физики тəбиəтинə вə онларын бу тəбиəтиндəн доған мүнасибəтинə бəнзəмəз. Бу анҹаг инсанларын өз арасында олан мүəјјəн ичтимаи мүнасибəтдир вə јалныз онларын нəзəриндə шејлəр арасындаки мүнасибəт кими гејри-тəбии бир форма алыр. Буна бир тəшбиһ тапмаг үчүн биз дин алəминин думанлы саһəлəринə мүраҹиəт этмəли олардыг. Бурада инсан бејнинин мəһсуллары инсанларла вə бир-бирилə мүəјјəн мүнасибəтдə олан мүстəгил ҹанлы вүҹудлар кими көрүнүр. Инсан əлилə һазырланан мəһсуллар да əмтиə алəминдə белə бир рол ојнајыр. Буна мəн фетишизм ады верирəм ки, бу да əмтиə шəк-

---

[26] *2-ҹи нəшрə гејд.* Гəдим керманлар бир моркен торпағын кəмијјəтини бир күнлүк əмəклə өлчүрдүлəр, моркенин ады да бурадан галмышдыр: Tagwerk (бир күнлүк əмəк), јахуд Tagwanne (journale вə ја jurnalis, terra jurnalis, jornalis вə ја diornalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet вə и. а. Бах: Georg Ludwig von Maurer, Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof- u. s. w. Verfassung, München 1859, сəһ. 129 вə сонракилəр. Франсанын бə'зи јерлəриндə һəлə инди дə „journal“ сөзү ишлəнир ки, бу да тəгрибəн бир моркенə бəрабəр саһə өлчүсүдүр.

линдә истеһсал олунан әмәк мәһсулларына хасдыр вә, демәли, һәр чүр әмтиә истеһсалынын айрылмаз хассәсидир.

Юхарыдаки тәһлилин көстәрдийи кими, әмтиә аләминин бу фетишлик характери әмтиә истеһсал эдән әмәйин спесифик ичтимаи характериндән доғур.

Истеһлак шейләри үмумиййәтлә анчаг она көрә әмтиә олур ки, бунлар бир-бириндән асылы олмаян хүсуси ишләрин мәһсулудур. Бу хүсуси ишләрин комплексиндән [мәчмуундан] чәмиййәтин әмәйи вүчуда кәлир. Истеһсалчылар анчаг өз әмәйинин мәһсулларыны мүбадилә этмәк йолилә ичтимаи тәмаса кирдикләриндән, онларын хүсуси ишләринин спесифик ичтимаи характери дә анчаг бу мүбадиләдә тәзаһүр эдир. Башга сөзлә десәк, айры-айры хүсуси ишләр һәгигәтдә ичтимаи әмәйин ялныз василәләри кими реаллашыр, һәм дә анчаг, әмәк мәһсуллары арасында, онларын васитәсилә дә истеһсалчыларын өз арасында мүбадиләнин яратдығы мүнасибәтләрдә реаллашыр. Буна көрә дә истеһсалчыларын өз хүсуси ишләри арасындаки ичтимаи мүнасибәтләр онлара һәгигәтдә олдуғу кими көрүнүр, йә'ни инсанларын өз арасында вә онларын ишләри арасында олан билаваситә ичтимаи мүнасибәт кими дейил, әксинә, инсанлар арасында олан шей мүнасибәти вә шейләр арасында олан ичтимаи мүнасибәт кими көрүнүр.

Әмәк мәһсуллары ялныз бир-биринә мүбадилә олунуркән, онлар ичтимаи чәһәтдән бир-биринә бәрабәр олан вә өз мүхтәлиф истеһлак субстансияларындан кәнарда олан дәйәр субстансиясы әлдә эдир. Әмәк мәһсулунун файдалы шейлә дәйәр тәчәссүм этдирән шейә бу шәкилдә айрылмасы тәчрүбәдә анчаг о заман мүмкүндүр ки, мүбадилә, файдалы шейләри мәһз мүбадилә үчүн истеһсал этмәйә имкан верә биләчәк гәдәр вүс'әт вә әһәмиййәт газанмыш олсун, буна көрә дә шейләрин дәйәр олмаг характери, онлар һәлә истеһсал эдиларкән нәзәрә алынсын. Бу замандан э'тибарән истеһсалчыларын хүсуси ишләри һәгигәтән икили ичтимаи характер алыр. Бир тәрәфдән, бунлар мүәййән файдалы ишләр олмаг э'тибарилә мүәййән ичтимаи тәләбаты өдәмәли, беләликлә дә тәбии сурәтдә инкишаф эдәрәк ичтимаи әмәк бөлкүсү системи шәкли алмыш чәмиййәт әмәйинин бөлмәләри олмаг вәзифәсинә лайиг олдугларыны көстәрмәлидир. О бири тәрәфдән, бунлар анчаг өз истеһсалчыларынын мүхтәлиф тәләбатыны өдәйир, чүнки файдалы хүсуси әмәйин һәр бир айрыча нөвү файдалы хүсуси әмәйин һәр бир башга нөвүнә мүбадилә эдилә биләр вә, демәли, она мүадилдир. Бир-бириндән toto coelo [һәр чәһәтдән] фәргли олан ишләр анчаг о заман бәрабәр ола биләр ки, онларын һәгиги бәрабәрсизлийиндән сәрфнәзәр эдилсин, онларын һамысы инсан иш гүввәсинин мәсрәфи, мүчәррәд инсан әмәйи олмаг э'тибарилә малик олдуглары үмуми характерә мүнчәр эдилсин. Хүсуси истеһсалчыларын бейни, онларын хүсуси ишләринин бу икили ичтимаи характерини анчаг әкс этдирир, һәм дә ади һәятда, мәһсулларын мүбадиләсиндә мейдана чыхдығы формада әкс этдирир: онларын хүсуси ишләринин ичтимаи чәһәтдән файдалы олмаг характерини белә бир формада әкс этдирир ки, әмәк мәһсулу файдалы олмалыдыр, лакин истеһсалчы-

нын өзү үчүн дейил, башга адамлар үчүн файдалы олмалыдыр; мүхтәлиф ишләр арасындаки бәрабәрлийин ичтимаи характерини исә белә бир формада әкс этдирир ки, мадди ҹәһәтдән мүхтәлиф олан бу шейләрин, йә'ни әмәк мәһсулларынын үмуми хассәси дәйәр олмагдыр.

Демәли, инсанларын өз әмәк мәһсулларыны бир-бирилә бир дәйәр кими мүгайисә этмәләринин сәбәби һеч дә бунлара анҹаг екҹинс инсан әмәйинин мадди пәрдәси кими бахмалары дейилдир. Әксинә. Инсанлар мүбадилә заманы мүхтәлиф мәһсуллары дәйәр кими бир-биринә бәрабәр тутуркән өз мүхтәлиф ишләрини үмумиййәтлә инсан әмәйи кими бир-биринә бәрабәр тутмуш олурлар. Онлар буну дүшүнмүрләр, лакин белә эдирләр[27]. Беләликлә, дәйәрин нә олдуғу онун алнына язылмамышдыр. Һәтта дәйәр һәр бир әмәк мәһсулуну әсрарәнкиз бир ичтимаи һероглифә чевирир. Сонраларда адамлар бу һероглифин мә'насыны өйрәнмәйә, өз ичтимаи мәһсулунун сиррини ачмаға чалышырлар, чүнки, мәсәлән дил инсанларын ичтимаи мәһсулу олдуғу кими, истеһлак шейләрини дәйәр һесаб этмәк дә инсанларын эйни дәрәҹәдә ичтимаи мәһсулудур. Сонралар элм кәшф этди ки, әмәк мәһсуллары дәйәр олмаг э'тибарилә анҹаг, өз истеһсалына сәрф олунан инсан әмәйини шей шәклиндә ифадә эдир; бу кәшф бәшәриййәтин тарихиндә там бир дөвр тәшкил эдир, лакин әмәйин ичтимаи характеринин шейләр васитәсилә заһирә чыхмасыны әсла арадан галдырмыр. Анҹаг мүәййән бир хүсуси истеһсал формасы һаггында, йә'ни әмтиә истеһсалы һаггында демәк олар ки, бир-бириндән асылы олмаян хүсуси ишләрин спесифик ичтимаи характери, бунларын үмумиййәтлә инсан әмәйи олмаг э'тибарилә бир-биринә бәрабәр олмасындан ибарәтдир вә әмәк мәһсулларынын дәйәри шәклини алыр. Һалбуки әмтиә истеһсалы мүнасибәтләринин әһатә этдийи инсанлара әмтиә истеһсалынын бу спесифик хүсусиййәтләри— истәр һәмин кәшфдән әввәл, истәрсә дә сонра—һәмишә вә һәр ердә мөвҹуд олан бир шей кими көрүнүр, неҹә ки, элм һаваны әсас үнсүрләринә парчаламышса да, һаванын хассәләри—онун физики ҹисмани формасы—енә дә галмагдадыр.

Өз мәһсулларыны мүбадилә эдән инсанлары әмәли олараг һәр шейдән әввәл мараггландыран будур ки, бириси өз мәһсулунун әвәзиндә өзкәләрин нә гәдәр мәһсулуну ала биләр, йә'ни мәһсуллар бир-бирилә һансы нисбәтдә мүбадилә олунур? Бу нисбәтләр бир гәдәр сабитләшдикдә вә буна көрә дә ади бир шәкил алдыгда инсана белә кәлир ки, куя бунлар әмәк мәһсулларынын өз тәбиәтиндән асылыдыр. Мәсәлән, бир тон дәмирлә ики унсия гызылын дәйәринин бәрабәр олмасы, дәмирлә гызылын физики вә кимйәви хассәләри арасында фәрг олдуғуна бахмаяраг, бир кирвәнкә гызыл илә бир кирвәнкә дәмирин чәкисинин бәрабәр олмасы кими тәсәввүр эдилир. Һәгигәтдә исә әмәк мәһсулларынын

---

[27] *2-ҹи нәшрә гейд.* Буна көрә дә Galiani: дәйәр ики шәхс арасындаки мүнасибәтдир—La Richezza è una ragione tra due persone,—дедикдә әлавә этмәли иди ки: шей пәрдәси алтындаки мүнасибәтдир. (Galiani, Della Moneta, p. 220, Custodi мәҹмуәси: Scrittori Classici italiani di Economia Politica. Parte Moderna, Milano 1801, v. III).

дәйәр олмаг характери анчаг, бунларын мүәййән кәмиййәтдә олан дәйәр кими реаллашдырылмасы йолу илә ашкара чыхыр. Дәйәр кәмиййәтләри, өз мәһсулларыны мүбадилә едән шәхсләрин арзусундан, ирәлини көрмәсиндән вә фәалиййәтиндән асылы олмаяраг даим дәйишир. Бу шәхсләрин нәзәриндә онларын өз ичтимаи һәрәкәтләри шейләрин һәрәкәти шәклини алыр вә онлар бу һәрәкәтә нәзарәт етмәк əвәзинә өзләри бунун нәзарәти алтында олурлар. Анчаг тамамилә инкишаф етмиш әмтиә истеһсалы шәраитиндә тәчрүбәнин өзүндән белә бир елми бахыш әмәлә кәлә биләр ки, бир-бириндән асылы олмаяраг ичра едилән, лакин тәбии сурәтдә етишиб мейдана кәлмиш ичтимаи әмәк бөлкүсү системинин василәләри олмаг е'тибарилә бир-биринә һәртәрәфли бағлы олан айры-айры хүсуси ишләр даим мүәййән нисбәтләрдә өз ичтимаи өлчүсүнә мүнчәр едилир; бунун үчүн тамамилә инкишаф етмиш әмтиә истеһсалынын мөвчуд олмасы лазымдыр, чүнки мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи зәрури иш вахты анчаг, мәһсулларын арасындакы тәсадүфи вә даим дәйишән мүбадилә нисбәтләри дахилиндә өз тә'сирини зорла көстәрән бир тәбиәт гануну кими мейдана чыхыр; бу, бир ев адамын башына учдугда чазибә ганунунун өзүнү көстәрмәсинә бәнзәйир[28]. Буна көрә дә, дәйәр кәмиййәтинин иш вахты илә мүәййән едилмәси, нисби әмтиә дәйәрләринин көзлә көрүнән һәрәкәти пәрдәси алтында кизләнән бир сирдир. Бу сиррин ачылмасы, әмәк мәһсулларынын дәйәр кәмиййәтинин куя тәсадүфи олараг мүәййән едилмәси фикрини арадан галдырыр, лакин дәйәр кәмиййәтинин шей формасында олмасыны әсла арадан галдырмыр.

Инсанлар өз һәятынын формалары үзәриндә дүшүнүркән вә, демәли, бу формалары елми сурәтдә тәһлил едиркән үмумиййәтлә һәмин формаларын һәгиги инкишафы истигамәтинә екс бир йол көтүрүрләр. Бунун үзәриндә post festum [сонрадан], йә'ни инкишаф просесинин һазыр нәтичәләри әсасында дүшүнмәйә башлайырлар. Әмәк мәһсулларынын үзәринә әмтиә дамғасы вуран, буна көрә дә әмтиә тәдавүлү үчүн зәминә тәшкил едән формалар артыг ичтимаи һәятын мөһкәм тәбии формалары һалыны алындан сонра инсанлар, бу формаларын тарихи характери үзәриндә дейил— чүнки бу формалар онларын нәзәриндә артыг мөһкәм бир ганун шәкли алмыш олур,—анчаг мәзмуну үзәриндә илк дәфә дүшүнмәйә башлайырлар. Беләликлә, ялныз әмтиәләрин гиймәтләри тәһлил едиликән дәйәр кәмиййәти мүәййән олунмуш вә әмтиәләрин анчаг үмуми пул ифадәси бунларын дәйәр олмаг характерини көстәрмәйә имкан вермишдир. Лакин әмтиә аләминин мәһз бу мүкәммәл формасы, йә'ни онун пул формасы, хүсуси

---

[28] „Анчаг вахташыры ингилабларда өзүнү көстәрә билән бир ганун һаггында нә демәк олар. Бу ганун, тә'сир етдийи адамларын шүурсузлуғуна әсасланан мәһз бир тәбиәт ганунудур" (Friedrich Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, Deutsch-Französische Jahrbücher herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844). [Бах: „Gesammelte Schriften von K. Marx und Friedrich Engels, 1841—1850, Stuttgart 1902", Bd. I, S. 449]. [Бах: К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри. II чилд. Сәһ. 309. Дөвләтнәшр. Москва. 1929.]

ишчиләрин ичтимаи мүнасибәтләрини ачыб мейдана чыхармаг дейил, хүсуси ишләрин ичтимаи характери үзәринә вә, демәли, һәмин мүнасибәтләр үзәринә шейләрин мүнасибәти кими бир пәрдә чәкмиш олур. Мән дейәндә ки: сүртук, чәкмә вә саирәнин кәтана мүнасибәти мүчәррәд инсан әмәйинин үмуми тәчәссүмүнә олан мүнасибәт кимидир—бу ифадәнин мә'насызлығы дәрһал нәзәрә чарпыр. Лакин сүртук, чәкмә вә с. истеһсалчылары бу әмтиәләри үмуми эквивалент олан кәтана вә я—һеч фәрги йохдур—гызыл вә күмүшә нисбәтлә көтүрдүкдә, онларын өз хүсуси ишләринин үмуми ичтимаи әмәйә олан мүнасибәти онлара мәһз бу мә'насыз формада көрүнүр.

Буржуа игтисадынын категориялары [әсас анлайышлары] да мәһз бу чүр формалардан ибарәтдир. Бунлар тарихдә муәййән ичтимаи истеһсал үсулунун, йә'ни әмтиә истеһсалы үсулунун истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә ичтимаи әһәмиййәтә малик вә, демәли, об'ектив характерә малик фикир формаларыдыр. Биз башга истеһсал формаларына кечәр-кечмәз, әмтиә аләминин бүтүн әсрарәнкизлийи, әмтиә истеһсалынын һөкм сүрдүйү шәраитдә әмәк мәһсулларыны думан кими бүрүйән бүтүн мө'чүзә вә харигәләр дәрһал арадан галхыр.

Сияси игтисад робинзончулуғу севдийиндән[29] гой бизим адамызда да ән әввәл бир Робинзон олсун. О нә гәдәр садә яшамаға адәт этмиш олса да, өз мүхтәлиф тәләбатыны өдәмәли, буна көрә дә чүрбәчүр файдалы ишләр көрмәлидир: аләтләр гайырмалы, мебел һазырламалы, вәһши дәвәни әһлиләшдирмәли, балыг тутмалы, ова чыхмалыдыр вә и. а. Бизим Робинзон бунлардан башга һәлә ибадәт вә саирә илә дә мәшғул олур, лакин биз бунлары һесаба гатмырыг, чүнки о бунлары зөвг алмаг үчүн эдир вә бунлара истираһәт кими бахыр. О мүхтәлиф мәһсулдар ишләрлә мәшғул олдуғуна бахмаяраг, билир ки, бунларын һамысы анчаг эйни бир Робинзонун фәалиййәтинин мүхтәлиф формаларыдыр, демәли анчаг инсан әмәйинин мүхтәлиф нөвләридир. Мүхтәлиф ишләри көрә билмәк үчүн о өз иш вахтыны дүрүст бөлүшдүрмәйә мәчбурдур. Онун үмуми фәалиййәтиндә бу вә я башга бир ишин нә гәдәр бөйүк бир ер тутачағы, бир файдалы нәтичәни әлдә этмәк үчүн онун раст кәләчәйи чәтинлийин дәрәчәсиндән асылыдыр. Буну о тәчрүбәдән өйрәнир вә батан кәмидән саат, мүһасибат дәфтәри, мүрәккәб вә гәләм көтүрүб сахламыш олан бизим Робинзон, әсл бир инкилис кими, дәрһал өз һесабыны апармаға башлайыр. Онун бу дәфтәриндә, малик ол-

[29] *2-чи нәшрә гейд.* Һәтта Рикардо да робинзончулугсуз кечинә билмәмишдир. „Онун тәсвир этдийи ибтидаи балыгчы илә ибтидаи овчу әсл әмтиә саһибләри кими дәрһал балыгла ову, бу мүбадилә дәйәрләриндә маддиләшән иш вахтынын нисбәтиндә мүбадилә эдирләр. О, һазырки адәтләри гәдим заманлара иснад верәрәк фәрз эдир ки, ибтидаи овчу вә ибтидаи балыгчы өз әмәк аләтләринә гиймәт гоймаг үчүн, 1817-чи илдә Лондон биржасында ишләнән гиймәт чәдвәлиндән истифадә эдирмишләр. Көрүнүр „Чәнаб Оуэнин параллелограмлары“ онун, буржуа чәмиййәти мүстәсна олмагла, бәләд олдуғу еканә чәмиййәт формасыдыр“ (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 38, 39). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 100.]

дуғу истеһлак шейләри, бунларын истеһсалы үчүн көрмәли олдуғу мүхтәлиф ишләр вә нәһайәт бу мәһсуллары һазырламаг үчүн орта һесабла сәрф эдиләчәк иш вахты гейд эдилмишдир. Робинзонла өзүнүн һазырладығы сәрвәти тәшкил эдән шейләр арасындаки мүнасибәт о гәдәр садә вә айдындыр ки, буну һәтта ҹ. Макс Вирт дә бейнини йормадан дәрк эдә биләрди. Бунунла белә һәмин мүнасибәтләрдә дәйәрин бүтүн мүһүм тә'рифләри вардыр.

Инди Робинзонун бу ишыглы адасыны тәрк эдиб Авропанын орта әсрләрдәки гаранлыг дөврүнә кечәк. Һәмин мүстәгил шәхсин әвәзинә бурада биз һамылыгла асылы адамлар: тәһкимли кәндлиләр вә мүлкәдарлар, вассаллар вә сенйорлар, ҹамаат вә кешишләр олдуғуну көрүрүк. Бурада мадди истеһсалдаки иҹтимаи мүнасибәтләр шәхси асылылыгла бағлы олдуғу кими, мадди истеһсал үзәриндә гурулан башга һәят саһәләри дә шәхси асылылыгла әлагәдардыр. Лакин бу ҹәмиййәтин әсасыны мәһз шәхси асылылыг мүнасибәтләри тәшкил этдийинә көрә айры-айры ишләр вә мәһсуллар өз реал варлыгларындан фәргли бир хәяли форма алмалы олмур. Бунлар иҹтимаи һәят дөвранында натурал ҳидмәт вә натурал мүкәлләфиййәт шәклиндә олур. Бурада әмәйин билаваситә иҹтимаи формасыны онун натурал формасы тәшкил эдир, йә'ни онун үмумилийи дейил, хүсусилийи тәшкил эдир, һалбуки әмтиә истеһсалы әсасында гурулан ҹәмиййәтдә әмәйин иҹтимаи формасы онун үмумилийиндән ибарәтдир. Әмтиә истеһсал эдән әмәк кими, бияр әмәйи дә вахтла өлчүлүр, лакин һәр бир тәһкимли кәндли билир ки, өз ағасына ишләйиркән анҹаг өз шәхси иш гүввәсинин мүәййән гәдәрини сәрф эдир. Онун кешишә вермәли олдуғу әшәр кешишдән алдығы хейир-дуадан мүгайисә эдилмәйәҹәк гәдәр айдын бир шейдир. Беләликлә, орта әсрләрдә инсанларын бир-биринә гаршы мүнасибәтдә кирдикләри чилдә биз нә нәзәрлә бахсаг да, һәр һалда шүбһәсиздир ки, бурада инсанларын әмәк саһәсиндәки иҹтимаи мүнасибәтләри шейләрин, әмәк мәһсулларынын иҹтимаи мүнасибәти чилдинә кирмәйиб мәһз инсанларын өз шәхси мүнасибәтләри шәклиндә мейдана чыхыр.

Үмуми әмәйи, йә'ни билаваситә иҹтимаиләшмиш әмәйи тәдгиг этмәк үчүн, бүтүн мәдәни халгларын тарихинин башланғычында тәсадүф этдийимиз ибтидаи әмәк формасына гайытмаға эһтияҹ йохдур[30]. Кәндли аиләсинин пәдәршаһи сәнаеи бунун айдын нүмунәсидир; бу аилә өз истеһлакы үчүн тахыл, мал-гара, иплик, кәтан, кейим шейләри вә и. а. истеһсал эдир. Бу мүхтәлиф

[30] *2-ҹи нәшрә гейд.* „Сон заманлар белә күлүнҹ бир фикир яйылмышдыр ки, куя ибтидаи иҹма мүлкиййәти славянлара вә һәтта анҹаг руслара мәхсус бир формадыр. Биз бу илк формая ромалыларда, керманларда вә келтләрдә тәсадүф эдә биләрик; иҹма мүлкиййәтинин бу кими олдугҹа мүхтәлиф формаларына һәтта инди, гисмән позулмуш шәкилдә олса да, һиндулар арасында тәсадүф олунур. Асиядаки вә хүсусән һиндулардаки иҹма мүлкиййәти формалары даһа яхындан тәдгиг эдилсә иди, мүхтәлиф ибтидаи иҹма мүлкиййәти формаларынын нә гәдәр мүхтәлиф шәкилләрдә дағылдығыны көрмәк оларды. Мәсәлән, һинд иҹма мүлкиййәтинин мүхтәлиф формаларына әсасән, Рома вә керман хүсуси мүлкиййәтинин мүхтәлиф орижинал нөвләри мүәййән эдилә биләр“ (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәh. 10). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәh. 67.]

шейләр һәмин аилә үчүн өз аилә әмәйинин мүхтәлиф мәһсулларыдыр, лакин бу шейләр бир-биринә нисбәтән әмтиә дейилдир. Бу мәһсуллары ярадан мүхтәлиф ишләр: тарланы бечәрмәк, мал-гарая бахмаг, әйирмәк, тохумаг, палтар тикмәк вә саирә, натурал формада олан ичтимаи ишләрдир, чүнки бунлар, әмтиә истеһсалында олдуғу кими, тәбии сурәтдә мейдана кәлмиш өз әмәк бөлкүсү олан аиләнин көрдүйү ишләрдир. Аилә үзвләри арасында әмәйин бөлүшдүрүлмәси вә һәр бир аилә үзвүнүн иш вахты, онларын чинсиййәт вә яш фәргиндән, һабелә илин фәсилләринә көрә тәбии иш шәраитинин дәйишилмәсиндән асылы олур. Лакин фәрди иш гүввәләринин вахтла өлчүлән мәсрәфи лап әввәлдән бу ишләрин өзүнә ичтимаи характер верир, чүнки бурада фәрди иш гүввәләри лап әввәлдән аиләнин мәчму иш гүввәсинин анчаг айры-айры ә'засы кими ишләйир.

Нәһайәт, даһа бир мисал олараг, үмуми истеһсал васитәләри илә ишләйән вә өз мүхтәлиф фәрди иш гүввәләрини шүурлу олараг ичтимаи иш гүввәси кими сәрф эдән сәрбәст инсанлар иттифагыны тәсәввүрүмүзә кәтирәк. Робинзон әмәйинин бүтүн тә'рифләри бурада тәкрар олунур, лакин фәрди мигясда дейил, ичтимаи мигясда тәкрар олунур. Робинзонун бүтүн әмәк мәһсуллары анчаг онун шәхси мәһсулу иди вә, демәли, билаваситә онун өзүнә мәхсус истеһлак шейләри иди. Сәрбәст истеһсалчылар иттифагынын бүтүн мәһсулу—ичтимаи мәһсулдур. Бу мәһсулун бир һиссәси истеһсал васитәси олур. Һәмин һиссә ичтимаи мәһсул олараг галыр. Дикәр һиссәси исә иттифагын айры-айры үзвләри тәрәфиндән яшайыш васитәләри кими истеһлак олунур. Демәли, һәмин һиссә иттифаг үзвләри арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу бөлкү үсулу ичтимаи истеһсал организминин өз характериндән вә истеһсалчыларын тарихи инкишаф мәрһәләсиндән асылы олараг дәйишиләчәкдир. Ялныз әмтиә истеһсалы илә мүгайисә мәгсәдилә фәрз эдәк ки, һәр бир истеһсалчынын пайына нә гәдәр яшайыш васитәси дүшмәси онун иш вахты илә мүәййән эдилир. Бу шәраитдә иш вахты ики чүр рол ойнамыш оларды. Онун ичтимаи чәһәтдән плана уйғун шәкилдә бөлүнмәси, мүхтәлиф ишләрлә мүхтәлиф тәләбат арасында лазыми нисбәт ярадыр. Дикәр тәрәфдән, иш вахты эйни заманда мәчму әмәкдә вә, демәли, бүтүн мәһсулун фәрди сурәтдә истеһлак эдилән һиссәсиндә истеһсалчыларын фәрди иштирак дәрәчәсини көстәрән бир өлчүдүр. Бурада инсанларын өз ишләринә вә өз әмәк мәһсулларына олан ичтимаи мүнасибәтләри һәм истеһсалда, һәм дә бөлкүдә олдугча айдын шәкилдәдир.

Дин аләми реал аләмин анчаг рефлексидир. Әмтиә истеһсалчылары чәмиййәтинин характер ичтимаи истеһсал мүнасибәти ондан ибарәтдир ки, бурада әмәк мәһсуллары истеһсалчылар үчүн әмтиәдир, йә'ни дәйәрдир вә бурада айры-айры хүсуси ишләр һәмин екчинс формада бәрабәр инсан әмәйи кими бир-биринә бәрабәр тутулур; белә бир чәмиййәт үчүн ән мүнасиб дин формасы, мүчәррәд инсаны тәгдис эдән христианлыгдыр, хүсусән христианлығын буржуазияя мәхсус нөвләри олан протестантлыг, деизм вә саирәдир. Гәдим Асияда, антик дүняда вә и. а. һөкм сүрән

истеһсал үсуллары шəраитиндə мəһсулун əмтиəйə чеврилмəси вə, демəли, инсанларын əмтиə истеһсалчысы олмалары табе бир рол ойнайыр, лакин ичма яшайыш тəрзи дағылдыгча бу рол даһа чох əһəмиййəт газаныр. Там мə'насилə тачир олан халглар Эпикурун аллаһлары кими анчаг гəдим дүнянын фəзаларында вə я йəһудилəр кими Полша чəмиййəтинин мəсамəлəриндə яшайырлар. Бу гəдим ичтимаи истеһсал организмлəри өз гурулушу э'тибарилə буржуа ичтимаи истеһсал организминə нисбəтəн мүгайисə эдилмəйəчəк дəрəчəдə садə вə айдындыр, лакин бунлар я башга адамларла һəлə дə тəбии-гəбилə əлагəлəрини итирмəйəн фəрди инсанын еткин олмамасы, я да билаваситə ағалыг вə табелик мүнасибəтлəри үзəриндə гурулмушдур. Бунлары яшадан шəрт одур ки, əмəйин мəһсулдар гүввəлəри ашағы инкишаф сəвиййəсиндəдир, буна уйғун олараг, инсанларын мадди һəятыны ярадан просес чəрчивəсиндə онларын мүнасибəтлəри бир-биринə бағлыдыр, һабелə онларын өз араларындаки вə тəбиəтə гаршы бүтүн мүнасибəтлəри бир-бирилə əлагəдардыр. Бу реал əлагəдарлыг гəдимдə тəбиəтə ситайиш динлəриндə вə халг динлəриндə идеал бир сурəтдə əкс олунур. Керчəк алəмин дини ин'икасы үмумиййəтлə анчаг о заман арадан галха билəр ки, инсанларын күндəлик əмəли һəятдаки мүнасибəтлəри онларын бир-бирилə вə тəбиəтлə айдын вə ағла уйғун əлагəлəриндəн ибарəт олсун. Ичтимаи һəят просесинин, йə'ни мадди истеһсал просесинин гурулушу өз үзəриндəки əсрарəнкиз думанлы пəрдəни анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш чəмиййəтдə сəрбəст бирлəшмиш инсанларын мəһсулу олсун вə инсанларын шүурлу вə планлы нəзарəти алтында олсун. Лакин белə бир чəмиййəт үчүн мүəййəн бир мадди əсас вə я бир сыра мүəййəн мадди һəят шəраити лазымдыр ки, бу да узун мүддəт давам эдəн əзаблы бир инкишаф просесинин тəбии əмəлə кəлмиш мəһсулудур.

Доғрудур, сияси игтисад, дəйəри вə дəйəр кəмиййəтини—кифайəт гəдəр олмаса да—тəһлил этмиш[31] вə бу формаларда кизлə-

---

[31] 15-чи сəһифəдə көстəрилдийи кими, Бенжамен Франклин дейир: „Тичарəт үмумиййəтлə бир əмəйин дикəр бир əмəйə мүбадилəсиндəн башга бир шей олмадығына көрə, бүтүн шейлəрин дəйəринин əн дүзкүн өлчүсү əмəкдир“ (The Works of Benj. Franklin etc., ed. by Sparks, Boston 1836, vol. II, p. 267). Шейлəрин дəйəрə малик олмасы Франклинин фикринчə чисимлəрин чəкийə малик олмасы кими тəбии бир шейдир. Онун нөгтейи-нəзəринчə вəзифə анчаг, бу дəйəри мүмкүн гəдəр дүрүст өлчмəк үчүн бир үсул тапмагдан ибарəтдир. Лакин о һисс этмир ки, бүтүн шейлəрин дəйəринə əмəклə əн дүзкүн гиймəт верилир—дедикдə о, мүбадилə эдилəн ишлəр арасындаки фəрглəрдəн сəрфнəзəр этмиш олур вə онлары бəрабəр инсан əмəйинə мүнчəр эдир. О белə этмəмиш олсайды кəрəк дейəйди: аяггабы илə чəкмəни стола мүбадилə этмəк чəкмəчинин əмəйини дүлкəрин əмəйинə мүбадилə этмəкдəн башга бир шей олмадығына көрə, чəкмəнин дəйəрини дүлкəр əмəйилə əн дүрүст бир шəкилдə өлчмəк оларды! О үмумиййəтлə „əмəк“ сөзүнү ишлəтмəклə мүхтəлиф ишлəрин файдалы характериндəн вə конкрет формасындан сəрфнəзəр эдир.

Дəйəр кəмиййəти һаггында Рикардонун тəһлилинин гəнаəтбəхш олмамасы—һалбуки онун тəһлили дəйəр кəмиййəтинин əн яхшы тəһлилидир—бу əсəрин үчүнчү вə дөрдүнчү китабларында көстəрилəчəкдир. Үмумиййəтлə дəйəрə кəлинчə, классик сияси игтисад, дəйəрдə ифадə олунан əмəйи мəһсулун истеһлак дəйəриндə мадди шəкил алан эйни əмəкдəн һеч бир ердə шүурла вə там айдын бир сурəтдə фəрглəндирмир. Əлбəттə, классик сияси игтисад белə бир фəрги

нән мәзмуну ашкара чыхармышдыр. Лакин сияси игтисад бир дәфә дә олса өзүнә белә бир суал вермәмишдир ки, нә сәбәбә бу мәзмун белә бир форма алыр, башга сөзлә десәк, нә сәбәбә әмәк дәйәрдә ифадә олунур, әмәйин сәрф олундуғу мүддәт, йә'ни әмәйин өлчүсү исә әмәк мәһсулунун дәйәр кәмиййәтиндә[32]. Инсанын истеһсал просеси үзәриндә дейил, истеһсал просесинин инсанлар

фе'лән нәзәрә алыр, чүнки биринчи һалда әмәйи мигдар ҹәһәтиндән, икинчи һалда исә кейфиййәт ҹәһәтиндән тәдгиг эдир. Лакин онун һеч ағлына да кәлмир ки, халис мигдар ҹәһәтдән фәргли олмаг үчүн онлар кейфиййәт ҹәһәтдән эйни вә я бәрабәр олмалыдыр, демәли, онлар мүҹәррәд инсан әмәйинә мүнҹәр ола билмәлидир. Мәсәлән Рикардо дейир ки, Destutt de Tracy-нин бу сөзләринә шәрикәм: „Бир һалда ки, еканә илкин сәрвәтимизин физики вә мә'нәви габилиййәтләримиздән ибарәт олмасы фикри дүзкүндүр, онда бу габилиййәтләрин тәтбиг олунмасы, йә'ни һәр нөв әмәк бизим илкин сәрвәтимиздир, сәрвәт адландырдығымыз бүтүн шейләр анҹаг бу габилиййәтләрин тәтбиги нәтиҹәсиндә яраныр. Һабелә бу фикир дә доғрудур ки, бүтүн бу ҹүр шейләр анҹаг, онлары ярадан әмәйи тәмсил эдир вә әкәр бунларын дәйәри, яхуд һәтта ики мүхтәлиф дәйәри вардырса, бу дәйәр анҹаг һәмин шейләри ярадан әмәйин дәйәриндән төрәйир" (D e s t u t t d e T r a c y, Elements d'idéologie, 4-ème et 5-ème partie, Paris 1826, p. 35, 36, ситат үчүн бах: R i c a r d o, The Principles of Polit. Econ., 3-rd ed., London 1821, p. 334). Биз анҹаг буну гейд этмәлийик ки, Рикардо бу мәсәлә һаггында өзүнүн даһа дәрин олан фикрини Детүйә иснад верир. Доғрудур, Детү бир тәрәфдән дейир ки, сәрвәтимизи тәшкил эдән бүтүн шейләр „онлары ярадан әмәкдән ибарәтдир", лакин о бири тәрәфдән дә дейир ки, бунларын „ики мүхтәлиф дәйәри" (истеһлак дәйәри вә мүбадилә дәйәри) „әмәйин дәйәриндән" төрәйир. Беләликлә, о бир әмтиәнин (бурада исә әмәйин) дәйәри олдуғуну әсас тутуб сонра бунун васитәсилә башга әмтиәләрин дәйәрини мүәййән эдән вулгар сияси игтисадын бу баяғы фикирләринә гапылыб тилсимли бир даирә ичәрисиндә галыр. Рикардо Детүнү белә анлайыр: истеһлак дәйәриндә дә, мүбадилә дәйәриндә дә әмәк тәмсил олунур (әмәйин дәйәри тәмсил олунмур). Лакин Рикардо өзү, әмәйин икили хасиййәтини о гәдәр пис сечир ки, бүтөв бир „Value and Riches. Their Distinctive Properties" („Дәйәр вә сәрвәт, бунлары бир-бириндән фәргләндирән хүсусиййәтләр") фәслиндә Ж. Б. Сэй кими бир ҹәнабын баяғы фикирләрилә әлләшмәйә мәҹбур олур. Рикардо ән нәһайәт һейрәтлә көрүр ки, Детү әмәйи дәйәрин мәнбәи һесаб этмәкдә онунла һәмрә'й олса да, дәйәр анлайышына вердийи тә'рифдә эйни заманда Сэй илә дә шәрик олур.

[32] Классик сияси игтисадын әсас нөгсанларындан бири одур ки, һеч бир заман әмтиәнин вә хүсусән әмтиә дәйәринин тәһлилиндән дәйәр формасыны һасил эдә билмәмишдир, һалбуки әмтиә дәйәринә мүбадилә дәйәри хасиййәтини верән мәһз дәйәр формасыдыр. Мәһз А. Смит вә Рикардо кими ән яхшы нүмайәндәләринин шәхсиндә классик сияси игтисад дәйәр формасыны әмтиәнин тәбиәтинә әсла дәхли олмаян вә һәтта ондан кәнар бир шей һесаб эдир. Бунун да сәбәби тәкҹә о дейил ки, классик сияси игтисадын бүтүн диггәтини дәйәр кәмиййәтинин тәһлили ҹәлб эдир. Йох, бунун сәбәби даһа дәриндир. Әмәк мәһсулунун дәйәр формасы буржуа истеһсал үсулунун ән мүҹәррәд вә эйни заманда ән үмуми формасыдыр; бу форма онун хүсуси бир иҹтимаи истеһсал нөвү олдуғуну, һабелә тарихи бир истеһсал үсулу олдуғуну көстәрир. Буржуа истеһсал үсулуна әбәди бир тәбии иҹтимаи истеһсал формасы кими бахдыгда исә, дәйәр формасынын, һабелә әмтиә формасынын спесифик хүсусиййәтләри дә, сонраки тәдгигат пилләсиндә исә пул формасынын, капитал формасынын спесифик хүсусиййәтләри вә саирә һөкмән нәзәрдән гачмыш олаҹагдыр. Буна көрә дә, дәйәр кәмиййәтинин иш вахты илә өлчүлмәсини екдилликлә гәбул эдән игтисадчыларын пул һаггында, йә'ни мүкәммәл бир шәкил алмыш үмуми эквивалент һаггында олдугҹа мүхтәлиф вә бир-биринә зидд фикирләр сөйләдикләрини көрүрүк. Бу һал, мәсәлән банк ишинин тәдгигиндә хүсусилә айдын мейдана чыхыр, чүнки бурада пула верилән ади вә сәтһи тә'рифләрлә иш ашмыр. Бунун әксинә олараг, меркантилизм системи ени бир шәкилдә (Ganilh вә башгалары) мейдана кәлмишдир ки, бу да дәйәри анҹаг иҹтимаи форма һесаб эдир, яхуд, даһа доғрусу, дәйәри өзүнүн һәр бир мүстәгил

үзәриндә һаким олдуғу бир ичтимаи формасияя мәнсуб олдуглары алынларында язылмыш формулалар сияси игтисадын буржуа дүшүнчәсинә ади бир шей кими, мәһсулдар әмәк гәдәр тәбии вә зәрури бир шей кими көрүнүр. Буна көрә дә килсә хадимләри христианлыгдан әввәлки динләрә нечә хор бахмышса, сияси игтисад да буржуа ичтимаи истеһсал организминдән әввәлки ичтимаи истеһсал формаларына тәгрибән еләчә хор бахыр[33].

субстансиядан мәһрум бир сурәти һесаб эдир.—Бир дәфәлик гейд этмәлийәм ки, мән классик сияси игтисад дедикдә, W. Petty илә башлаян вә буржуа истеһсал мүнасибәтләринин дахили асылылыгларыны тәдгиг эдән бүтүн сияси игтисады нәзәрдә тутурам. Классик сияси игтисадын әксинә олараг, вулгар игтисад анчаг нәзәрә кәлән заһири асылылыгларла мәшғул олур, элми сияси игтисадын чохдан айдынлашдырдығы мәсәләләри даим чейнәйиб чүрүйүнү чыхарыр вә бунунла да игтисади һәятда олан ән габа һадисәләри буржуазияя шәрһ этмәк вә буржуаларын, нечә дейәрләр, эв күзәранына уйғунлашдырмаг истәйир. Башга саһәләрдә исә, буржуа истеһсал хадимләринин өз аләмләри, йә'ни куя ән яхшы бир аләм һаггындакы чейнәнмиш вә ловға тәсәввүрләрини бөйүк бир васвасылыгла топлайыб бир систем шәклинә салыр вә бунлары әбәди һәгигәт кими гәләмә верир.

[33] „Игтисадчылар чох гәрибә дүшүнүрләр. Онларын фикринчә анчаг ики чүр тә'сисат вардыр: бир сүн'и тә'сисат, бир дә тәбии. Феодализм тә'сисаты сүн'и тә'сисатдыр, буржуа тә'сисаты исә тәбии. Онлар бу чәһәтдән илаһийят нүмайәндәләринә бәнзәйирләр, чүнки бунлар да динләрин ики чүр олдуғуну иддиа эдирләр. Онларын фикринчә өзләри э'тигад этдикләри диндән башга бүтүн динләр инсанларын уйдурмасыдыр, онларын өз дини исә аллаһын вәһйидир. Демәли бир заманлар тарих вар имиш, инди исә даһа йохдур“ (Karl Marx, Misère de la Philosophie, Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon, 1847, p. 113). [Бах: К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 116.] Мәсәлән гәдим юнанлар вә ромалыларын анчаг сойғунчулугла яшамыш олдугларыны күман эдән ҹ. Бастиа һәгигәтән күлүнч адамдыр. Инсанлар әсрләр бою сойғунчулугла яшамыш олсайдылар айдындыр ки, һәмишә сояласы бир шей олмалы иди, башга сөзлә десәк, союлуб талан эдилән шейләр мүтәмадийән тәкрар истеһсал олунмалы иди. Буна көрә дә күман этмәк лазымдыр ки, юнанларла ромалыларын да мүәййән бир истеһсал просеси, мүәййән бир игтисадийяты вар имиш вә мүасир дүнянын тәмәли буржуа игтисадийятындан ибарәт олдуғу кими, онларын да дүнясынын мадди тәмәли һаман игтисадийятдан ибарәт имиш. Бәлкә дә Бастиа күман эдир ки, гул әмәйинә әсасланан истеһсал үсулу һабелә сойғунчулуг системинә әсасланмыш олур? Белә исә Бастиа тәһлүкәли бир йол тутмуш олур. Аристотел кими нәһәнк бир мүтәфәккир гул әмәйинә гиймәт верирkән сәһв этмишдисә, нечә ола биләр ки, Бастиа кими бир чыртдан игтисадчы бу мәсәләдә доғру йол тутмуш олсун? Бу фүрсәтдән истифадә эдәрәк мән бир алман-американ гәзетиндә „Zur Kritik der Politischen Oekonomie, 1859“ адлы әсәрим һаггында чыхан э'тираза гысача чаваб вермәк истәйирәм. Мәним фикримчә мүәййән истеһсал үсулу вә буна уйғун олан истеһсал мүнасибәтләри, бир сөзлә десәк—„чәмиййәтин игтисади гурулушу бир реал тәмәлдир, һүгуги вә сияси үстгурум исә бунун үзәриндә йүксәлир вә бу тәмәлә мүвафиг мүәййән ичтимаи шүур формалары мөвчуд олур“, „ичтимаи, сияси вә мә'нәви һәят просеси мадди һәят истеһсалы үсулундан асылыдыр“,—мәним бу бахышым гәзетин фикринә көрә мадди мәнафеин һөкм сүрдүйү мүасир дүня һаггында доғрудур, лакин нә католисизмин һөкм сүрдүйү орта әсрләрә, нә дә сиясәтин һөкм сүрдүйү гәдим Афина вә Ромая тәтбиг олуна билмәз. Әввәлән чох гәрибәдир ки, орта әсрләр вә антик дүня һаггындакы бу яйылмыш сөзләри билмәйән бир адам тапылачағыны хәяла кәтирән олармыш. Һәр һалда айдын мәсәләдир ки, орта әсрләр католисизмлә, антик дүня исә сиясәтлә яшая билмәзди. Әксинә, һаман дөврләрдә яшайыш васитәләри әлдә этмәк үчүн ишләдилән үсул, нә сәбәбә бу дөврләрдән бириндә сиясәтин, о бириндә исә католисизмин әсас рол ойнадығыны изаһ эдир. Бундан башга Рома республикасынын тарихинә чох дәриндән бәләд олмадан да билмәк олар ки, онун тарихинә һәрәкәт верән гүввә әслиндә торпаг

Мүбадилә дәјәринин ярадылмасы просесиндә тәбиәтин ролу һаггында бә'зи игтисадчыларын усандырычы вә мә'насыз мүбаһисәси дә көстәрир ки, әмтиә аләминә хас олан фетишизм, яхуд әмәйин ичтимаи ифадәләринин шей шәклиндә көрүнмәси бу игтисадчылары нә дәрәчәдә чашдырыр. Мүбадилә дәјәри бир шейин истеһсалына сәрф олунан әмәйи ифадә этмәк үчүн анчаг мүәййән бир ичтимаи үсул олдуғуна көрә, өзлүйүндә айдындыр ки, мәсәлән векселләрин мәзәннәсиндә нә гәдәр тәбиәт маддәси варса, мүбадилә дәјәриндә дә бундан артыг дейилдир.

Әмтиә формасы буржуа истеһсалынын ән үмуми вә ән аз инкишаф этмиш формасыдыр, буна көрә дә чох эркәндән мейдана кәлмишдир, лакин кечмиш дөврләрдә индики гәдәр һаким вә, демәли, характер бир форма олмамышдыр; бу сәбәбдән дә онун фетишлийи һәлә нисбәтән асанлыгла баша дүшүлә биләр. Лакин даһа конкрет формалара кирдикдә онун һәтта бу заһири бәситлийи дә арадан галхыр. Сиккәчилик системи һаггындаки хүлялар нәдән доғур? Ондан доғур ки, бу систем пул олан гызыл вә күмүшдә ичтимаи истеһсал мүнасибәтинин ифадәсини дейил, анчаг чох гәрибә ичтимаи хассәләрә малик тәбии шейләрин формасыны көрмүшдүр. Сиккәчилик системинә бу гәдәр бөйүк бир э'тинасызлыгла янашан мүасир сияси игтисады көтүрүн: мәкәр мүасир сияси игтисад капиталы тәдгиг этмәйә башлар-башламаз онун фетишизми дәрһал тамамилә айдын бир шәкилдә һисс олунмурму? Торпаг рентасынын чәмиййәтдән дейил, торпагдан чүчәрдийини иддиа эдән физиократларын бу хүлясы чохданмы арадан галхмышдыр?

Чох ирәлиләрә гачмамаг үчүн, биз бурада әмтиә формасынын өзүнә аид даһа бир мисал кәтирмәклә кифайәтләнәчәйик. Әмтиәләрин дили олсайды, онлар дейәрди ки: бизим истеһлак дәјәримиз, бәлкә дә инсанлары марагландырыр, лакин биз шейләрә бунун дәхли йохдур. Бизим мадди тәбиәтимизә аид олан бир хассә варса, о да дәјәрдир. Бизим өзүмүзүн бир шей-әмтиә кими тәдавүл этмәйимиз буна ән яхшы сүбутдур. Бизим бир-биримизә олан мүнасибәтимиз анчаг мүбадилә дәјәрләринин мүнасибәтидир. Инди гулаг асыб көрәк һәмин әмтиәнин гәлби игтисадчынын дили илә нәләр сөйләйир: „Дәјәр (мүбадилә дәјәри) шейләрин хассәсидир, сәрвәт (истеһлак дәјәри) исә инсанын хассәсидир. Бу мә'нада, дәјәр мүбадиләнин олмасыны тәләб эдир, сәрвәт исә буну тәләб этмир“[34]. „Сәрвәт (истеһлак дәјәри) инсанын айрылмаз бир әламәтидир, дәјәр исә—әмтиәнин. Инсан вә я чәмиййәт сәрвәтли олур; инчи вә я алмас исә гиймәтли... Инчи вә я алмасын дәјәри инчи вә алмас олмасындадыр“[35]. Индийәдәк һәлә һеч бир кимячы инчидә вә алмасда мүбадилә дәјәри кәшф этмәмишдир. Лакин дәриндән тәнгиди

мүлкиййәтиндәки дәйишмәләр олмушдур. О бири тәрәфдән, һәлә Дон-Кихот чәмиййәтин һәр чүр игтисади формасында чәнкавәрлик этмәйин эйни дәрәчәдә мүнасиб олдуғуну зәнн этмиш вә бу хәтанын ағыр бәласыны чәкмишди.

[34] „Observations on some verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to supply and demand, London 1821“, p. 16.

[35] S. Bailey, A critical Dissertation on the Nature etc. of value, p. 165.

дүшүнмәк иддиасында олуб бу кимйәви маддәни ичад эдән игтисадчылар фәрз эдирләр ки, дәйәр шейләрин өзүнә мәхсусдур, онларын истеһлак дәйәри исә өзләринин шей хассәләриндән асылы дейилдир. Һәмин игтисадчыларын бу әгидәсини мөһкәмләндирән гәрибә чәһәт будур ки, шейләрин истеһлак дәйәри мүбадилә эдилмәдән, йә'ни шейлә инсан арасындаки билаваситә мүнасибәтдә инсан үчүн реаллашыр, һалбуки дәйәр анчаг мүбадилә заманы, йә'ни мүәййән ичтимаи просесдә реаллаша биләр. Бурада садәдил Догберрини нечә дә хатырламаясан ки, о, кечә көзәтчиси Сикола өйүд-нәсиһәт вериб дейир: „көзәллик шәраитдән асылыдыр, охуюб язмаг габилиййәти исә тәбиәт веркисидир" (Шекспир, Һечдән гопан курулту)[36].

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

МҮБАДИЛӘ ПРОСЕСИ

Әмтиәләр өзләри базара кедиб бир-бирилә мүбадилә олуна билмәз. Демәли, биз онлары сахлаянлара, әмтиә саһибләринә мүрачиәт этмәлийик. Әмтиә шейдир, буна көрә дә инсанын гаршысында ачиздир. Әмтиә өз хошу илә кетмәсә, инсан она зор көстәрә биләр, йә'ни ону көтүрүб апара биләр[37]. Мүәййән шейләрин өз араларында әмтиә мүнасибәтинә кирә билмәси үчүн әмтиә саһибләринин бир-биринә мүнасибәти кәрәк, ирадәләри бу шейләрдә тәчәссүм эдән адамларын мүнасибәти кими олсун; беләликлә, әмтиә саһибләриндән бири ялныз дикәринин ирадәси үзрә, демәли, бунларын һәрәси ялныз һәр икисинин бирликдә көстәрдийи үмуми ирадә васитәсилә өз әмтиәсини дикәринә вериб онун әмтиәсинә йийәләнә биләр. Демәли, онлар бир-бирләрини хүсуси мүлкиййәтчи һесаб этмәлидирләр. Формасы мүгавиләдән ибарәт олан бу һүгуги мүнасибәт, игтисади мүнасибәти әкс этдирән ирадә мүнасибәтидир ки, бу мүгавиләнин дә гануни бир шәклә салыныб-салынмамасынын фәрги йохдур. Бу һүгуги мүнасибәтә вә я ирадә мүнасибәтинә игтисади мүнасибәтин өзү мәзмун верир[38]. Бурада шәхсләр бир-биринин нәзәриндә анчаг әмтиәләрин

---

[36] „Observations" мүәллифи вә S. Bailey Рикардону тагсырландырыб дейирләр ки, куя Рикардо мүбадилә дәйәринин нисбилийини көрмәмиш вә ону мүтләг бир шейә чевирмишдир. Әслиндә исә бунун әксинәдир: бу шейләрин, мәсәлән алмас вә инчинин, бир мүбадилә дәйәри кими малик олдуглары заһири нисбилийи Рикардо һаман шейләрин заһири көрүнүшү архасында кизләнән һәгиги нисбилийә, йә'ни инсан әмәйинин бәсит ифадәләринә мүнчәр этмишдир. Рикардочулар Bailey-йә инандырычы шәкилдә дейил, кобуд бир шәкилдә чаваб вермишләрсә, бунун сәбәби анчаг одур ки, онлар дәйәрлә дәйәр формасы, йә'ни мүбадилә дәйәри арасында дахили әлагә олдуғу һаггында Рикардонун өз әсәрләриндә һеч бир шей тапа билмәмишдиләр.

[37] Мө'минлийин шөһрәт тапдығы XII әсрдә әмтиәләр арасында чох гәрибә шейләрә тәсадүф эдилирди. Мәсәлән, о заманки франсыз шаирләриндән бири, Landit базарында олан әмтиәләр арасында чит, чәкмә, көн, кәнд тәсәррүфат аләтләри, дәри вә саирә илә бәрабәр „femmes folles de leur corps" (фаһишә гадынлар) олдуғуну да көстәрир.

[38] Прудон өз әбәди әдаләт, justice éternelle, идеалыны әмтиә истеһсалына уйғун һүгуги мүнасибәтләрдән алыр вә, ери кәлмишкән дейәк ки, бунунла да

нүмайәндәси, йә'ни әмтиә саһибидирләр. Биз тәдгигатымызын сонраки кедишиндә көрәчәйик ки, шәхсләрин характерик игтисади донлары үмумиййәтлә анчаг, бу шәхсләрин бир-биринә гаршы дурркән тәмсил этдикләри игтисади мүнасибәтләрин тәчәссүмүдүр.

Әмтиә саһибини өз әмтиәсиндән фәргләндирән мәһз одур ки, һәр бир әмтиә чисми дикәр бир әмтиә үчүн анчаг онун өз дәйәринин тәзаһүр формасыдыр. Анаданкәлмә левеллер [бәрабәрләшдиричи] олан абырсыз әмтиә ялныз руһуну дейил, бәдәнини дә һәмишә һәр бир башга әмтиә илә, һәтта симача Мариторнадан да кифир бир әмтиә илә мүбадилә этмәйә һазырдыр. Беләликлә, бир әмтиәдә башга әмтиә чисимләринин конкрет хассәләрини гаврамаг габилиййәти олмадығындан, әмтиә саһиби бу кәсири өз беш вә даһа артыг һиссилә тамамлайыр. Әмтиә саһибинин өзү үчүн онун әмтиәсинин билаваситә истеһлак дәйәри йохдур. Йохса о өз әмтиәсини базара чыхармазды. Бу әмтиәнин өзкәләр үчүн истеһлак дәйәри вардыр. Өз саһиби үчүн онун билаваситә истеһлак дәйәри анчаг ондан ибарәтдир ки, бу әмтиә, мүбадилә дәйәринин һамилидир вә, демәли, мүбадилә васитәсидир[39]. Буна көрә дә әмтиә саһиби өз әмтиәсини элә башга әмтиәләрә дәйишмәк истәйир ки, онларын истеһлак дәйәринә өзүнүн эһтияҹы олсун. Һеч бир әмтиәнин өз саһиби үчүн истеһлак дәйәри йохдур, онлар анчаг өзкәләри үчүн истеһлак дәйәридир. Демәли, бунлар даим әлдән-әлә кечмәлидир. Лакин әмтиәләрин бир шәхсдән башга шәхсә кечмәси бу әмтиәләрин мүбадиләси демәкдир, мүбадилә исә онларын бир-биринә мүнасибәтини дәйәр мүнасибәти эдир вә онлары бир дәйәр олараг реаллашдырыр. Демәли, әмтиәләр истеһлак дәйәри кими реаллаша билмәк үчүн, әввәлчә дәйәр кими реаллашмалыдыр.

Дикәр тәрәфдән, әмтиәләр өзләриндә истеһлак дәйәри олдуғуну исбат этмәлидирләр ки, дәйәр кими реаллаша билсинләр, чүнки онлара сәрф олунан әмәк анчаг башгалары үчүн файдалы шәкилдә сәрф эдилдийи тәгдирдә нәзәрә алыныр. Лакин анчаг мүбадилә ишдә көстәрә билэр ки, бу әмәк башгалары үчүн һәгигәтәнми

бүтүн филистерләр үчүн бөйүк тәсәлли олачаг бир сүбут кәтирир ки, куя әмтиә истеһсалы формасы да әдаләт кими әбәдидир. Сонра да, бунун әксинә олараг, һәгиги әмтиә истеһсалыны вә буна мүвафиг олан әсл һүгугу һәмин әдаләт идеалына уйғун шәкилдә дәйишдирмәйә чалышыр. Маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг этмәк вә бунлара әсасән мүәййән мәсәләләри һәлл этмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини „naturalité“ вә „affinité“ („әлаһиддә хассәләр“ вә „гоһумлуг“) кими „әбәди идеялара“ уйғун шәкилдә дәйишмәк истәйән бир кимячы һаггында нә дейәсән? Бизә дейәндә ки, сәләмчилик „justice éternelle“ („әбәди әдаләтә“), „équité éternelle“, „mutualité éternelle“ („әбәди һәгигәтә“, „әбәди мәһәббәтә“) вә башга „verités éternelles“ („әбәди һәгигәтләрә“) зиддир,—мәкәр биз сәләмчилийин „grâce éternelle“, „foi éternelle“, „volonté éternelle de Dieu“ („әбәди шәфгәтә“, „әбәди имана“, „аллаһ-тәаланын әбәди ирадәсинә“) зидд олдуғуну дейән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчилик һаггында билдикләриндән артыг бир шейми билмиш олуруг?

[39] „Чүнки һәр бир не'мәтдән ики ҹүр истифадә олунур.—Биринҹиси шейин өзүнә аиддир, икинчиси исә аид дейилдир; мәсәлән, сәндәли аяға да киймәк олар, мүбадилә дә этмәк олар. Бунларын һәр икиси сәндәлин истеһлак дәйәридир, чүнки бир шәхс сәндәли она лазым олан бир шейә, мәсәлән ейинти шейинә мүбадилә этдикдә дә, сәндәлдән бир сәндәл кими истифадә эдир. Лакин бу, сәндәлдән тәбии тәрздә истифадә этмәк үсулу дейилдир. Чүнки сәндәлин вәзифәси мүбадилә олунмаг дейилдир“ (Aristoteles, De Republica, lib. I, c. 9).

файдалыдыр, бу әмәйин мәhсулу өзкәсинин тәләбатыны өдәйир я йох.

Һәр бир әмтиә саhиби өз әмтиәсини анҹаг елә әмтиәләрә мүбадилә этмәк истәйир ки, бунларын истеhлак дәйәри онун тәләбатыны өдәмиш олсун. Бу ҹәhәтдән мүбадилә онун үчүн халис фәрди бир просесдир. Бундан башга, о өз әмтиәсини дәйәр кими реаллашдырмаг истәйир, йә'ни өз әмтиәсини вериб эйни дәйәри олан hәр бир башга әмтиә илә дәйишдирмәк истәйир вә бурада hеч дә нәзәрә алмыр ки, онун өз әмтиәси башга әмтиәләрин саhибләри үчүн истеhлак дәйәринә маликдир я йох. Бу нөгтейи-нәзәрдән мүбадилә онун үчүн үмуми вә иҹтимаи бир просесдир. Лакин эйни бир просес эйни заманда бүтүн әмтиә саhибләри үчүн тәкҹә фәрди просес вә тәкҹә үмуми вә иҹтимаи просес ола билмәз.

Мәсәләйә бир гәдәр диггәтлә бахдыгда көрәрик ки, hәр бир әмтиә саhибинин нәзәриндә өзкәсинин hәр бир әмтиәси онун әмтиәси үчүн хүсуси эквивалент ролу ойнайыр, буна көрә дә онун өз әмтиәси бүтүн башга әмтиәләр үчүн үмуми эквивалент ролу ойнайыр. Бу ҹәhәтдән бүтүн әмтиә саhибләри эйни вәзиййәтдә олдугларындан, әслиндә hеч бир әмтиә үмуми эквивалент дейилдир, буна көрә әмтиәләр үмуми нисби дәйәр формасына да малик олмурлар, демәли, бир-бирилә дәйәр кими эйниләшмир вә бир-бирилә мүәййән кәмиййәтли дәйәр кими мүгайисә эдилмирләр. Беләликлә, әмтиәләр бир-бирләринин гаршысына үмумиййәтлә әмтиә кими дейил, анҹаг бир мәhсул кими, яхуд истеhлак дәйәри кими чыхырлар.

Бизим әмтиә саhибләри бу чәтин вәзиййәтдә Фауст кими дүшүнүб дейирләр: „Иш әввәл иди". Будур ки, онлар hәлә дүшүнмәмишдән әввәл иш көрмәйә башламышдылар. Әмтиә тәбиәтинин ганунлары әмтиә саhибләринин тәбии инстинкти шәклиндә тәзаhүр эдир. Онлар өз әмтиәләри арасында анҹаг о заман дәйәр мүнасибәти, йә'ни халис әмтиә мүнасибәти ярада биләрләр ки, бунлары мүәййән бир башга әмтиә илә мүгайисә этсинләр, буну бир үмуми эквивалент кими көтүрүб өз әмтиәләрини она гаршы гойсунлар. Буну әмтиәнин тәhлили көстәрди. Лакин мүәййән бир әмтиә анҹаг иҹтимаи мүамилә нәтиҹәсиндә үмуми эквивалентә чеврилә биләр. Буна көрә дә тәкҹә бир әмтиә мүстәсна олмагла бүтүн башга әмтиәләрин иҹтимаи мүамиләси hаман бир әмтиәни башга әмтиәләр ичәрисиндән айырыб чыхарыр вә бүтүн әмтиәләр өз дәйәрини бу әмтиәдә ифадә эдир. Беләликлә, hәмин әмтиәнин натурал формасы иҹтимаи әhәмиййәтә малик эквивалент форма олур. Юхарыда көстәрилән иҹтимаи просес нәтиҹәсиндә үмуми эквивалентлик вәзифәси hәмин айрылан әмтиәнин спесифик иҹтимаи вәзифәси олур. Бу әмтиә дөнүб пул олур. Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere et vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus*.

* „Онларын фикри бирдир вә өз гүввәт вә hакимиййәтини вәhши hейвана верәҹәкләр... Һәр кәсин бу нишаны олмаса, яхуд вәhши hейван адына, яхуд онун адыны көстәрән рәгәмә малик олмаса, о нә бир шей ала биләр, нә дә сата биләр" (Апокалипсис, XVII фәсил, 13, вә XIII фәсил, 17).

Пул кристалы, мүхтәлиф әмәк мәһсулларынын фе'лән бир-биринә бәрабәр тутулдуғу вә бунунла да фе'лән әмтиәйә чеврилдийи мүбадилә просесинин зәрури мәһсулудур. Мүбадиләнин кенишләниб дәринләшдийи тарихи просес, әмтиәнин тәбиәтиндә, истеһлак дәйәрилә дәйәр арасында олуб мүркүләйән зиддиййәти инкишаф етдирир. Дөврийиә үчүн бу зиддиййәтин харичи ифадәсини вермәк еһтиячы, әмтиә дәйәрини тәчәссүм етдирән мүстәгил бир форма ахтармаға мәчбур едир вә бу еһтияч о вахта гәдәр давам едир ки, нәһайәт әмтиәнин ики ерә бөлүнүб әмтиә вә пул әмәлә кәлмәси йолилә мәсәлә тамамилә һәлл едилмиш олур. Демәли, әмәк мәһсуллары әмтиәйә чеврилдикчә әмтиә дә ейни тәдричлә пула чеврилир[40].

Билаваситә мәһсул мүбадиләси бир тәрәфдән бәсит дәйәр ифадәси формасына маликдир, дикәр тәрәфдән исә һәлә бу формая малик дейилдир. Көрдүйүмүз кими бу форма беләдир: x мигдар A әмтиә$=y$ мигдар B әмтиәйә. Билаваситә мәһсул мүбадиләси формасы исә беләдир: x мигдар A истеһлак шейи$=y$ мигдар B истеһлак шейинә[41]. Бурада A шей илә B шей һәлә мүбадилә едилинчәйә гәдәр әмтиә дейилдир, анчаг мүбадилә сайәсиндә әмтиә олур. Бир истеһлак шейинин дөнүб потенсиал мүбадилә дәйәри олмасы үчүн лазым кәлән биринчи мүгәддәм шәрт ондан ибарәтдир ки, бу истеһлак шейи өз истеһлак дәйәрини итирир, йә'ни онун мигдары, өз саһибинин билаваситә тәләбатыны өдәйәчәк мигдардан артыг олур. Шейләр өзлүйүндә инсандан харичдә олан бир варлыгдыр, буна көрә дә онлар өзкәйә верилә биләр. Шейин өзкәйә верилмәсинин гаршылыглы олмасы үчүн инсанлар ялныз динмәзчә бир-бирләринин гаршысына, бир-биринә вердикләри шейләрин хүсуси мүлкиййәтчиси кими, демәли, бир-бириндән асылы олмаян шәхсләр кими чыхмалыдырлар. Лакин истәр пәдәршаһи аилә, истәр гәдим һинд ичмаы, истәрсә инкләр дөвләти вә саирә кими тәбии мейдана кәлән ичмаын үзвләри арасында бу чүр гаршылыглы айрылыг мүнасибәти йохдур. Әмтиә мүбадиләси, ичма гуртардығы ердән, бир ичмаын башга ичмаларла вә я башга ичмаларын үзвләрилә тәмас етдийи ердән башланыр. Лакин шейләр харичи бир әлагә үчүн әмтиәйә чеврилдикдә, әкс тә'сир нәтичәси олараг ичмаын дахили һәятында да белә бир чеврилмә олур. Бу шейләрин мигдарча мүбадилә нисбәтләри әввәлчә тамамилә тәсадүфи олур. Бунлар анчаг, өз шейләрини бир-биринә вермәк истәйән өз саһибләринин ирадәсилә мүбадилә олунур. Өз-

---

[40] Биз инди хырда буржуа сосялизминин нүктәчилийинә лайигинчә гиймәт верә биләрик; хырда буржуа сосялизми әмтиә тәсәррүфатыны әбәдиләшдирмәк вә ейни заманда „пул илә әмтиә арасындаки зиддиййәти", йә'ни пулун өзүнү арадан галдырмаг истәйир, чүнки пул бу зиддиййәтин анчаг тәркиб һиссәси кими мөвчуддур. Бу йолла кедилсә, католикликлийи сахлайыб папаны да арадан көтүрмәйә чалышмаг олар. Бу барәдә мәним: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie" әсәримдә даһа мүфәссәл мә'лумат вар, S. 61 вә сонракиләр [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 128, 129 вә сонракиләр].

[41] Нә гәдәр ки, ики мүхтәлиф истеһлак шейи мүбадилә олунмайыб чох заман вәһшиләр арасында олдуғу кими, бир истеһлак шейи әвәзиндә эквивалент олараг бир йығын мүхтәлиф шейләр тәклиф едилир, о вахта гәдәр һәтта билаваситә мәһсул мүбадиләси дә һәлә астанадан ирәли аяг басмамыш олур.

кəсинин истеһлак шейлəринə олан тəлəбат исə яваш-яваш мөһкəмлəшир. Мүбадилəнин даим тəкрар олунмасы йолилə мүбадилə мүнтəзəм бир ичтимаи просес һалына дүшүр. Буна көрə дə заман кечдикчə əмəк мəһсулларынын һеч олмаса бир гисми мəһз мүбадилə мəгсəдилə истеһсал олунмаға башлайыр. Бу вахтдан э'тибарəн, бир тəрəфдəн, шейлəрин билаваситə истеһлак үчүн файдалы олмасилə мүбадилə үчүн файдалы олмасы арасындаки фəрг сабитлəшир. Онун истеһлак дəйəри мүбадилə дəйəриндəн айрылыр. Дикəр тəрəфдəн дə, шейлəрин мүбадилəсиндəки мигдар нисбəти, онларын истеһсалындан асылы бир шəкил алыр. Бу мигдар нисбəтлəри тəчрүбəдə дəйəр кəмиййəтлəри сайылыр.

Билаваситə мəһсул мүбадилəсиндə һəр бир əмтиə өз саһиби үчүн билаваситə мүбадилə васитəсидир вə онун саһиби олмаян үчүн эквивалентдир, лакин анчаг о заман эквивалентдир ки, бу əмтиə онун саһиби олмаян үчүн истеһлак дəйəри олсун. Демəли, мүбадилə эдилəн шей һəлə һеч дə өз истеһлак дəйəриндəн, яхуд шейлəри мүбадилə эдəн шəхслəрин фəрди тəлəбатындан асылы олмаян бир дəйəр формасы алмыр. Лакин мүбадилə просесинə кирəн əмтиəлəрин сайы вə нөвлəри артдыгча белə бир форма да кетдикчə даһа зəрури олур. Мəсəлə мейдана чыхдыгда ону һəлл этмəк васитəлəри дə эйни заманда яранмыш олур. Əмтиə дөвриййəсиндə, йə'ни əмтиə саһиблəри өз мəһсулларыны мүхтəлиф башга мəһсуллара мүбадилə этдиклəри вə онлары бир-биринə бəрабəр тутдуглары заман һеч ола билмəз ки, мүхтəлиф əмтиə саһиблəринин мүхтəлиф əмтиəлəри өз дөвриййəси дахилиндə эйни бир үчүнчү əмтиəйə мүбадилə олунмасын вə бир дəйəр кими она бəрабəр тутулмасын. Белə бир үчүнчү əмтиə мүхтəлиф башга əмтиəлəр үчүн эквивалент олур вə мəһдуд даирəдə олса да, билаваситə үмуми вə я ичтимаи эквивалент формасы кəсб эдир. Бу үмуми эквивалент форма, ону ярадан ани ичтимаи əлагə [тəмас] илə бирликдə мейдана кəлир, онунла бирликдə дə йох олур. Бу форма каһ бир əмтиəнин, каһ да башгасынын нəсиби олур. Лакин əмтиə мүбадилəси инкишаф этдикчə бу форма анчаг мүəййəн нөв əмтиəлəрлə мөһкəм бирлəшиб галыр, яхуд кристаллашыб пул формасы алыр. Үмуми эквивалент форманын мəһз һансы нөв əмтиə илə бирлəшмəси əввəллəр тəсадүфи олур. Лакин бурада үмумиййəтлə вə бүтүнлүкдə ики чəһəт һəллэдичи рол ойнайыр. Пул формасы я кəнардан алынан вə ерли мəһсуллар үчүн мүбадилə дəйəринин тəзаһүр формасынын доғрудан да тəбии инкишафыны тəмсил эдəн əн мүһүм шейлəрлə, я да өзкəйə верилəн ерли əмлакын əн мүһүм үнсүрү олан бир истеһлак шейи илə, мəсəлəн мал-гара илə бирлəшиб галыр. Пул формасы əн əввəл көчəри халгларда мейдана кəлир, чүнки онларын бүтүн əмлакы мүтəһəррик формада, демəли билаваситə өзкəйə верилə билəчəк формададыр вə онлар өз һəят тəрзинə көрə даим башга ичмаларла əлагəйə кирмəли вə белəликлə дə мəһсул мүбадилəсинə киришмəли олурлар. Инсанлар чох заман адамын өзүнү дə гул шəклиндə пул этмишлəр, амма торпағы һеч бир заман пул этмəмишлəр. Торпағы пул этмəк фикри анчаг хейли инкишафа чатмыш буржуа чəмиййəтиндə доға билəрди. Бу фикир анчаг XVII

әсрин сон үчдә бириндә мейдана кәлмиш вә буну милли мигясда фе'лән һаята кечирмәк тәшәббүсү илк дәфә анчаг йүз ил сонра, Франса буржуа ингилабы заманы олмушдур.

Әмтиә мүбадиләси өз мәһдуд мәһәлли чәрчивәсиндән чыхдыгча вә буна көрә дә әмтиә дәйәри инкишаф эдиб үмумиййәтлә инсан әмәйинин маддиләшмәси [тәчәссүмү] шәклини алдыгча, пул формасы, үмуми эквивалент олмаг кими бир ичтимаи рол ойнамаг үчүн өз тәбиәти э'тибарилә даһа ярарлы олан әмтиәләрә, йә'ни нәчиб металлара кечир.

„Гызыл вә күмүш өз тәбиәтинә көрә пул дейилсә дә, пул өз тәбиәтинә көрә гызыл вә күмүшдүр[42],—бу фикри, һәмин металларын тәбии хассәләрилә ичтимаи вәзифәләри арасындаки уйғунлуг сүбут эдир[43]. Лакин биз һәләлик пулун бирчә вәзифәсини билирик, бу да әмтиә дәйәринин тәзаһүр формасы олмаг, яхуд әмтиә дәйәрләри кәмиййәтләринин ичтимаи ифадәси үчүн бир материал олмагдыр. Дәйәр тәзаһүрүнүн адэкват [мүтабиг] формасы, яхуд мүчәррәд әмәйин вә, демәли, бәрабәр инсан әмәйинин маддиләшмиш шәкли анчаг элә бир маддәдән ибарәт ола биләр ки, онун бүтүн нүсхәләри эйни кейфиййәтә малик олсун. Дикәр тәрәфдән, дәйәрин кәмиййәтчә фәрги халис мигдар фәрги олдуғуна көрә, пул әмтиәси халис мигдар фәргләнмәләринә уйғунлашмалыдыр, йә'ни онун элә хассәләри олмалыдыр ки, ону истәнилән гәдәр хырда һиссәләрә бөлмәк, сонра енә бу һиссәләри бирләшдирмәк мүмкүн олсун. Бу хассәләр исә гызыл вә күмүшүн тәбиәтиндә вардыр.

Пул әмтиәсинин истеһлак дәйәри икиләшир. Пул әмтиәси мүәййән бир әмтиә кими малик олдуғу спесифик истеһлак дәйәриндән башга,—мәсәлән гызыл, дишә пломб гоймаг үчүн ишләдилир, зинәт шейләри һазырламаг үчүн ондан хаммал кими истифадә олунур вә и. а.,—өз спесифик ичтимаи вәзифәләриндән доған формал истеһлак дәйәри кәсб этмиш олур.

Бүтүн башга әмтиәләр пулун анчаг хүсуси эквивалентләри, пул исә бунларын үмуми эквиваленти олдуғуна көрә, хүсуси әмтиә олан бу әмтиәләрин пула мүнасибәти үмуми бир әмтиәйә гаршы мүнасибәт олур[44].

Биз көрдүк ки, пул формасы анчаг, бүтүн башга әмтиәләрин бир әмтиәйә олан мүнасибәтинин һәмин әмтиәдә нәгш олунмуш ин'икасыдыр. Демәли, пулун әмтиә олмасы[45] анчаг о шәхсә ени

---

[42] Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 135. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 209.] („Гиймәтли металлар... өз тәбиәтинә көрә пулдур") (Galiani, Della Moneta, Custodi мәчмуәсиндә, Parte Moderna, vol. III, p. 72).

[43] Бу барәдә мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн, мәним индичә ситат кәтирилән әсәримин „Нәчиб металлар" бөлмәсинә бах.

[44] „Пул универсал әмтиәдир" (Verri, Meditazioni sulla Economia Politica, p. 16).

[45] „Пул металы кими үмуми бир ад верә биләчәйимиз гызыл илә күмүш өзлүйүндә... әмтиәдир... бунларын дәйәри каһ галхыр, каһ дүшүр... Пул металынын дәйәри о заман ән йүксәк һесаб олуна биләр ки, онун чәкидә ән аз мигдары өлкәнин ән чох мигдар әкинчилик вә я сәнае мәһсулуна мүбадилә олуна билсин" вә и. а. („A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant, London 1695", p. 7).

бир кәшф кими көрүнә биләр ки, пулун һазыр формасыны әсас тутуб пулу анҹаг бу һазыр шәкилдә тәһлил этмәк истәсин. Мүбадилә просеси пула чевирдийи әмтиәйә дәйәр вермир, анҹаг спесифик дәйәр формасы верир. Бу ики мәфһумун гарышдырылмасы нәтиҹәсидир ки, гызыл вә күмүшүн дәйәрини хәяли бир шей һесаб этмәйә башлайырлар[46]. Пулу мүәййән вәзифәләриндә садәҹә пул нишаны илә әвәз этмәк мүмкүн олдуғу үчүн, бурадан белә бир башга сәһв дә доғмушдур ки, гуя пул анҹаг нишандыр. Дикәр тәрәфдән исә, бу янлыш фикирдә оланлар дуймушлар ки, шейләрин пул формасы онлардан кәнарда олан бир ҹәһәтдир, шейләрин архасында кизләнән инсан мүнасибәтләринин садәҹә тәзаһүр формасыдыр. Бу мә'нада һәр бир әмтиә анҹаг бир нишан оларды, чүнки дәйәр олмаг э'тибарилә әмтиә она сәрф олунан инсан әмәйинин анҹаг мадди бир габығыдыр[47]. Лакин шейләрин кәсб этдийи

„Истәр сиккә кәсилмиш, истәрсә сиккә кәсилмәмиш күмүш вә гызыл, бүтүн башга шейләр үчүн өлчү шәклиндә ишләнирсә дә, бунлар да шәраб, түтүн, яғ, палтар вә я парча кими бир әмтиәдир" (A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc., 1689", p. 2). „Краллығын (Инкилтәрәнин) капитал вә сәрвәти тәкҹә пулдан ибарәт дейилдир, һабелә гызыл вә күмүшү дә әмтиәләр сырасындан чыхармаг олмаз" („The East-India Trade a most profitable Trade, London, 1677", p. 4).

[46] „Гызыл вә күмүш сиккә олмаздан әввәл, бир метал олараг дәйәрә маликдир" (Galiani, Della Moneta). Локк дейир: „Инсанлар күмүшә, үмуми бир разылыгла она көрә хәяли [анҹаг тәсәввүрүмүздә олан] бир дәйәр верирләр ки, күмүшүн пул ролу ойнамаға яраян хассәләри вардыр". Ло бунун әксинә олараг, дейир: „Нечә ола биләр ки, мүхтәлиф милләтләр эйни бир шейә хәяли бир дәйәр версинләр?.. вә нечә ола билмишдир ки, бу хәяли дәйәр даяныб галмышдыр?" Мәсәләнин маһиййәтини онун нә гәдәр пис анладығыны өзүнүн бу сөзләри көстәрир: „Күмүш малик олдуғу истеһлак дәйәринә көрә, йә'ни өз керчәк дәйәринә көрә мүбадилә олунмуш, пул вәзифәси дашымаг сайәсиндә исә әлавә бир дәйәр дә кәсб этмишдир (une valeur additionelle)" (Jean Law, Considérations sur le numéraire et le commerce. Daire нәшриндә: „Economistes Financiers du XVIII siècle", p. 470).

[47] „Пул онларын (әмтиәләрин) нишаныдыр" (V. de Forbonnais, Eléments du Commerce, Nouv. Ed., Leyde 1766, vol. II, p. 143). „Бир нишан олмаг э'тибарилә пулу әмтиәләр өзләринә ҹәзб эдир" (l. c., p. 155). „Пул, шейин нишаны вә нүмайәндәсидир" (Montesquieu, Esprit des Lois, Oeuvres, London 1767 vol. II, p. 2). „Пул садә бир нишан дейилдир, чүнки пул өзү сәрвәтдир, пул дәйәрләри тәмсил этмир, пул өзү дәйәрдир" (Le Trosne, De l'Intérêt Social, p. 910). „Биз дәйәр мәфһумуну тәдгиг эдиркән, шейин өзүнә анҹаг бир нишан кими бахмалыйыг, һәм дә нәзәрдә тутмалыйыг ки, бу шейин әһәмиййәти өзлүйүндә бир шей олмасында дейил, баһасынын нәдән ибарәт олмасындадыр" (Hegel, Philosophie des Rechtes, сәh. 100). Гызылын садәҹә бир нишан олдуғу вә нәҹиб металларын анҹаг хәяли дәйәрә малик олдуғу фикрини игтисадчылардан һәлә чох әввәл һүгугшүнаслар яймышдылар; крал һакимиййәтинә нөкәрчилик эдән бу һүгугшүнаслар кралларын сиккәни сахталашдырмаға һаггы олдуғуну Рома империясы ән'әнәләрилә вә пандектләрдә язылмыш олан пул мәфһумлары илә бүтүн орта әсрләр бою сүбут этмәйә чалышмышлар. Һүгугшүнасларын садиг шакирди олан Франса кралы Филипп Валуа (тарихдә ады VI Филиппдир) 1346-чы ил фәрманларындан бириндә дейир: „Һеч кәс шүбһә эдә билмәз вә шүбһә этмәмәлидир ки, пул кәсмәк, пул бурахмаг вә сиккә һаггында һәр ҹүр сәрәнҹам вермәк, тәдавүлә сиккә бурахмаг, һәм дә өз истәдиймиз вә өзүмүзә мүнасиб билдийимиз мәзәннә вә гиймәтлә бурахмаг... сәлаһиййәти анҹаг бизә вә биз ә'лаһәзрәт крала аиддир". Бу Рома һүгугу әһкамыдыр ки, пулун дәйәри император тәрәфиндән верилән фәрманла тә'йин эдилир. Орада пулу бир әмтиә кими ишләтмәк гәт'и гадаған олунмушду. „Пулу исә һеч кәс сатын алмамалыдыр, чүнки һамынын истифадә этмәси үчүн бурахылан пул, әмтиә олмамалыдыр". Бу барәдә дүзкүн мүһакимәләри охумаг үчүн бах: G. F. Pagnini, Saggio

ичтимаи хассәләри вә мүәййән истеһсал үсулу әсасында әмәйин ичтимаи тә'рифләринин кәсб этдийи шей хассәләри садәчә нишан адландырмагла бәрабәр бунлары инсанын ихтияри дүшүнчәсинин мәһсулу адландырырлар вә, үмум бәшәриййәт бу фикрә разыдыр— демәклә ону санки тәсдиг эдирләр. XVIII әср маарифчиләри бу үсулдан чох һәвәслә истифадә эдир вә һәлә нечә әмәлә кәлдийини изаһ эдә билмәдикләри сиррли инсан мүнасибәтләри формаларынын һеч олмазса заһири гәрибәлийини мүвәггәти дә олса бу чүр мүлаһизәләр васитәсилә арадан галдырмаға чалышырдылар. Ичтимаи мүнасибәтләрин бу сиррли формаларынын яранмасыны вә инкишафыны һәлә айдынлашдыра билмәдикләринә көрә, онларын анлашылмаз характерини атмаға чалышыб дейирдиләр ки, бунлар көйдән дүшмә дейил, инсанын ичад этдийи бир шейдир.

Юхарыда гейд эдилдийи кими, әмтиәнин эквивалент формасында онун дәйәр кәмиййәти мигдарча мүәййән дейилдир. Әкәр биз анчаг, гызылын пул олдуғуну, йә'ни онун бүтүн башга әмтиәләрә билавасирә мүбадилә эдилә биләчәйини билириксә, биз һәлә һеч дә билмирик ки, мәсәлән, 10 кирвәнкә гызылын дәйәри нә гәдәрдир. Һәр бир башга әмтиә кими гызыл да өз дәйәр кәмиййәтини анчаг нисби сурәтдә, башга әмтиәләрдә ифадә эдә биләр. Гызылын өз дәйәри онун истеһсалына лазым олан иш вахты илә мүәййән эдилир, вә һәр бир башга әмтиәнин нә гәдәриндә эйни һәчмдә иш вахты бирикмишсә, бу әмтиәнин һәмин мигдарында ифадә олунур[48]. Гызылын бу нисби дәйәр кәмиййәти, гызылын истеһсал эдилдийи ердә, билавасирә мүбадилә тичарәтиндә мүәййән олунур. Гызыл, пул олуб тәдавүлә кирдикдә, онун дәйәри әввәлчәдән мә'лумдур. Пулун ибтидаи шәкилдә олан тәһлили XVII әсрин ахырынчы он илләриндә чох ирәлиләмиш вә пулун әмтиә олмасы кими бир нәтичә чыхарылмышдыса да, бу һәлә тәһлилин анчаг башланғычы иди. Чәтинлик пулун әмтиә олдуғуну баша дүшмәкдә дейил, әмтиәнин нечә вә нә сәбәбә дөнүб пул олдуғуну ашкара чыхармагдадыр[49].

---

sopra il giusto pregio delle cose, 1751, Custodi нәшри, Parte Moderna, vol. II. Pagnini өз әсәринин икинчи һиссәсиндә һүгугшүнас чәнабларла хүсуси бир чиддиййәтлә мүбаһисә эдир.

[48] „Бириси бир бушел тахыл истеһсал этмәк үчүн лазым кәлдийи гәдәр иш вахты сәрф эдәрәк Перу мә'дәнләриндән бир унсия күмүш чыхарыб Лондона кәтирсә, һәмин күмүш, тахылын тәбии гиймәти олар; әкәр ени вә даһа зәнкин мә'дәнләр тапылмасы нәтичәсиндә, ики унсия күмүш чыхармаг индики бир унсия күмүшүн чыхарылмасы гәдәр асан оларса, әввәлләр дәйәри 5 шиллинг олан бир бушел тахылын дәйәри инди, бүтүн башга шәртләр дәйишмәдикдә, 10 шиллинг олачагдыр“ (William Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, London 1667, p. 31).

[49] Профессор Рошер чәнаблары бизә өйүд вериб дейир: „Пула верилән янлыш тә'рифләри ики әсас гисмә бөлмәк олар: бунларын бир гисми пулу әмтиәдән бөйүк бир шей, о бири гисми исә әмтиәдән кичик бир шей һесаб эдир“. Сонра бу чәнаб, пул һаггында язылан мүхтәлиф әсәрләри башлайыб бир-бир сайыр ки, бунларда пул нәзәриййәсинин һәгиги тарихини баша дүшмәкдән бир әсәрәламәт көрмәк мүмкүн дейил. Ахырда да белә бир нәтичә чыхарыр: „Ону да инкар этмәк олмаз ки, ән ени игтисадчыларын чоху, пулу башга әмтиәләрдән айыран хүсусиййәтләрә аз фикир верирләр“ (демәли, пул енә дә әмтиәдән бөйүк вә я кичик бир шей имиш?)... „Белә олдугда, Ганил вә башгаларынын ярымеркантилист һәйәчаны бир гәдәр әсаслыдыр“ (Wilhelm

Биз юхарыда көрдүк ки, ән бәсит дәйәр ифадәси, йә'ни x мигдар A әмтиә$=y$ мигдар B әмтиәйә ифадәси белә бир янлыш фикир доғурур ки, куя башга бир шейин дәйәр кәмиййәтини ифадә едән шейин өз эквивалент формасы, әмтиәләрин бу мүнасибәтиндән асылы олмайыб онун фитри бир ичтимаи хассәсидир. Биз бу янлыш фикрин нечә мөһкәмләндиййини көрдүк. Үмуми эквивалент форма мүәййән бир нөв әмтиәнин тәбии формасы илә говушдугда, яхуд кристаллашыб пул формасы алдыгда бу янлыш фикир ән йүксәк инкишаф нөгтәсинә чатыр. Бурада белә бир тә'сир ояныр ки, куя мүәййән әмтиәнин пул олмасына сәбәб анчаг бүтүн башга әмтиәләрин өз дәйәрләрини онда ифадә этмәси дейил, әксинә, бу әмтиәләрин өз дәйәрләрини онда ифадә этмәсинә сәбәб онун пул олмасыдыр. Ибтида һәрәкәт өз доғурдуғу нәтичәдә из бурахмайыб йох олур. Бу һәрәкәтин һеч бир ярдымы олмадан, әмтиә өз дәйәринин тәчәссүмүнү һазыр бир шей кими өзүндән кәнарда вә өзү илә янашы мөвчуд олан хүсуси бир әмтиә чисминдә тапыр. Мүәййән шейләр—гызыл вә күмүш—ердән чыхдыглары шәкилдә, һәр чүр инсан әмәйинин билаваситә тәчәссүмү олур. Пулун әсрарәнкизлийи дә бурадан ирәли кәлир. Инсанларын ичтимаи истеһлак просесиндә өз араларындакы халис атомистик мүнасибәтләр һәр шейдән әввәл буна сәбәб олур ки, инсанларын нәзарәти вә шүурлу фәрди фәалиййәти харичиндә олан өз истеһсал мүнасибәтләри шей характери алыр, буна көрә дә онларын әмәйинин бүтүн мәһсуллары әмтиә шәкли алыр. Беләликлә, пул фетишиндәки сирр, үмумиййәтлә әмтиә фетишиндәки сиррдир; анчаг бу сирр пулда даһа чох нәзәрә чарпыб көзү гамашдырыр.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

ПУЛ, ЯХУД ӘМТИӘ ТӘДАВҮЛҮ

1. Дәйәр өлчүсү

Мән бу әсәрин һәр ериндә, садә олсун дейә, фәрз эдирәм ки, пул әмтиәси анчаг гызылдыр.

Гызылын биринчи вәзифәси ондан ибарәтдир ки, әмтиә аләминә онун дәйәрини ифадә этмәк үчүн, йә'ни әмтиәләрин дәйәрини кейфиййәтчә эйни олан вә мигдарча мүгайисә эдилә билән адаш кәмиййәтләр кими ифадә этмәк үчүн материал версин. Беләликлә, гызыл үмуми дәйәр өлчүсү вәзифәси дашыйыр вә спесифик эквивалент әмтиә олан гызыл әввәлчә мәһз бу вәзифәсинә көрә пул олур.

Әмтиәләрин ортаг өлчүсү олмасына сәбәб пул дейилдир. Әкси-

Roscher, Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3 Auflage, 1858, S. 207—210). „Бөйүк—кичик—аз—белә олдугда—бир гәдәр“! Бу да мәфһумлара тә'риф вермәк демәк имиш! Һәм дә ч. Рошер белә бир эклектик профессор чәфәнкиятыны тәвазө'карлыгла сияси игтисадын „анатомик-физиоложи методу“ адландырыр! Амма элм онун бирчә кәшфинә миннәтдардыр, о да будур ки, пул „хошакәлән әмтиәдир“.

нә, мәһз әмтиәләр дәйәр олуб маддиләшмиш инсан әмәйини тәмсил етдийинә көрә вә, демәли, өзлүйүндә онларын ортаг өлчүсү олдуғуна көрә,—мәһз буна көрә бүтүн әмтиәләр өз дәйәрини эйни бир спесифик [хүсуси] әмтиә илә өлчә билир вә беләликлә бу әмтиәни өз дәйәрләри үчүн үмуми өлчүйә, йә'ни пула чевирир. Дәйәр өлчүсү олмаг э'тибарилә пул, әмтиәләрә хас олан дәйәр өлчүсүнүн, йә'ни иш вахтынын зәрури тәзаһүр формасыдыр[50].

Әмтиә дәйәринин гызылла ифадәси: x мигдар A әмтиә=y мигдар пул әмтиәсинә—тәнлийи әмтиәнин пул формасыдыр, яхуд онун гиймәтидир. Инди дәмирин дәйәрини ичтимаи әһәмиййәтә малик формада ифадә етмәк үчүн бирчә тәнлик: 1 тон дәмир=2 унсия гызыла тәнлийи кифайәтдир. Даһа бу тәнлик башга әмтиәләрин дәйәр тәнликләрилә бир сырада чийин-чийинә вериб аяглашмаға мөһтач дейилдир, чүнки еквивалент әмтиә, йә'ни гызыл, инди даһа пул характериндәдир. Буна көрә дә әмтиәләрин үмуми нисби дәйәр формасы инди енә өз илк шәклинә, бәсит, яхуд айрыча нисби дәйәр формасына гайыдыр. Дикәр тәрәфдән дә, кениш нисби дәйәр ифадәси, яхуд нисби дәйәр ифадәләринин сонсуз сырасы пул әмтиәсинин спесифик нисби дәйәр формасы олур. Лакин бу сыра артыг инди чәмиййәтин әмтиә гиймәтләриндә мейдана чыхмышдыр. Һәр бир гиймәт чәдвәлиндәки язылары сағдан сола охусаныз, пулун дәйәр кәмиййәтинин һәр чүр әмтиәләрдә ифадә олундуғуну көрәрсиниз. Лакин пулун өзүнүн гиймәти йохдур. Бүтүн башга әмтиәләрин бу ваһид нисби дәйәр формасында пул анчаг о һалда иштирак едә биләрди ки, о өз гаршысына өз еквиваленти шәклиндә чыха билсин.

Әмтиәләрин һәр бир дәйәр формасы кими, гиймәти дә, йә'ни әмтиәләрин пул формасы да онларын дуйғу илә һисс едилән реал чисмани формасындан фәргли бир шейдир, демәли, анчаг фикирдә, анчаг тәсәввүрдә мөвчуд олан бир формадыр. Дәмир, кәтан, буғда вә саирәнин дәйәри, көзә көрүнмәсә дә, шейләрин өзүндә мөвчуддур; дәйәр бунларын гызыла бәрабәрлийиндә, гызыла нисбәтиндә, онларын, нечә дейәрләр, анчаг фәһм едә биләчәйи бир

[50] Нә сәбәбә пул билавасситә иш вахтынын өзүнү тәмсил етмир, мәсәлән, нә сәбәбә банкнот ики иш саатыны тәмсил етмир суалы әслиндә беlә бир суалдан ибарәт олур ки, нә сәбәбә әмтиә истеһсалы әсасында әмәк мәһсуллары кәрәк әмтиә олсун, зира мәһсулларын әмтиә формасы өзлүйүндә, мәһсулларын икийә—әмтиәйә вә пул әмтиәсинә бөлүнмәсини тәләб едир. Һабелә хүсуси әмәйин нә сәбәбә билавасситә ичтимаи әмәк, йә'ни өзүнә экс бир шей һесаб едилә билмәмәси суалы да о гәбил суаллардандыр. Әмтиә истеһсалы әсасында „иш пулу“ яратмаг лайиһәләринин бош бир хүля олдуғуну мән башга бир ердә мүфәссәл көстәрмишәм (Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 61 ff.) [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 128, 129 вә сонракиләр]. Бурада исә анчаг ону гейд едирәм ки, мәсәлән, театр билетинә „пул“ демәк нә гәдәр әсассыздырса, Оуэнин „иш пулуна“ пул демәк дә бир о гәдәр әсассыздыр. Оуэн билавасситә ичтимаиләшдирилмиш әмәйи, йә'ни әмтиә истеһсалына тамамилә экс олан истеһсал формасыны нәзәрдә тутур. Иш гәбзи анчаг, истеһсалчынын үмуми әмәкдә онун шәхсән нә гәдәр иштирак етдийини вә үмуми мәһсулун истеһлакындан онун нә гәдәр пай истәйә биләчәйини көстәрир. Лакин Оуэнин һеч ағлына да кәлмирди ки, әмтиә истеһсалы зәмининдә галсын вә эйни заманда онун зәрури шәртләрини пул оюнбазлыглары васитәсилә арадан галдырмаға чалышсын.

нисбәтдә ифадә олунур. Буна көрә дә әмтиә саһиби әмтиәләрин гиймәтини харичи аләмә билдирмәк үчүн өз дилини онларын ихтиярына вермәли, я да онларын үстүнә кағыз пәтәләр япышдырмалы олур[51]. Әмтиә дәйәрләринин пулда ифадә эдилмәси, фикри бир шей олдуғу үчүн, бурада анҹаг фикирдә, тәсәввүрдә мөвҹуд олан гызыл тәтбиг эдилә биләр. Һәр бир әмтиә саһиби билир ки, өз әмтиәләринин дәйәрини гиймәт формасына, яхуд тәсәввүр олунан гызыл формасына салмагла һәлә һеч дә өз әмтиәләрини әсл гызыла чевирмиш олмур вә милйонлара чатан әмтиә дәйәрләрини гызылда ифадә этмәк үчүн она зәррә гәдәр дә керчәк гызыл лазым дейилдир. Демәли, дәйәр өлчүсү ролуну ойнаян пул анҹаг фикирдә вә я тәсәввүрдә тутулан пулдур. Бу сәбәбдән пул һаггында ән мә'насыз нәзәриййәләр мейдана кәлмишдир[52]. Дәйәр өлчүсү вәзифәсини ифа эдән пул анҹаг фикирдә тәсәввүр олунан пул олса да, буна бахмаяраг әмтиәләрин гиймәти тамамилә, реал пул материалындан асылыдыр. Мәсәлән, бир тон дәмирин дәйәри, йә'ни бир тон дәмирдә олан инсан әмәйинин мигдары, фикирдә тәсәввүр олунан вә эйни һәҹмдә әмәйи эһтива эдән пул әмтиәси мигдарында ифадә олунур. Демәли, дәйәр үчүн гызылын, күмүшүн вә я мисин өлчү көтүрүлмәсиндән асылы олараг, бир тон дәмирин дәйәри тамамилә мүхтәлиф гиймәтләрдә ифадә эдилир, яхуд тамамилә мүхтәлиф мигдар гызыл, күмүш вә я мис шәклиндә тәмсил олунур.

Ики мүхтәлиф әмтиә, мәсәлән гызыл вә күмүш, эйни заманда дәйәр өлчүсүдүрсә, бүтүн әмтиәләрин гиймәтләри ики мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунур: онларын бир гызыл гиймәти, бир дә күмүш гиймәти олур; нә гәдәр ки, гызылла күмүшүн дәйәрләри арасындакы нисбәт сабитдир, мәсәлән=1:15-дир, һәмин гиймәтләрин һәр икиси сакитҹә бир-биринин янында даяныб галыр. Лакин дәйәрләрин бу нисбәтиндә баш верән һәр ҹүр дәйишиклик, әмтиәләрин гызыл гиймәтләрилә күмүш гиймәтләри арасында гәрарлашмыш олан нисбәтләри позур вә беләликлә фе'лән сүбут эдир ки, дәйәр өлчүсүнүн икилийи онун дашыдығы вәзифәйә зиддир[53].

---

[51] Вәһшиләр вә ярымвәһшиләр бурада өз дилләриндән бир гәдәр башга ҹүр истифадә эдирләр. Капитан Parry Баффин көрфәзинин гәрб саһилиндә яшаян әһали һаггында беле сөйләйир: „Онлар бу заман (мәһсул мүбадиләсиндә)... ону (мүбадилә үчүн онлара тәклиф олунан шейи) ики дәфә ялайыр, бунунла да йәгин ки, бу сөвдәнин баш тутдуғуну вә бундан мәмнун галдыгларыны ифадә эдирләр". Шәрги эскимослар арасында да һәмишә алыҹы бир шей алдыгда ону ялайырмыш. Беләликлә, дил шималда мәнимсәмә органыдырса, гарнын ҹәнубда сәрвәт йығмаг органы һесаб эдилмәси һеч дә тәәҹҹүблү дейилдир; мәсәлән, кафрлар бир адамын варлы олмасыны онун гарнынын йоғунлуғу илә тә'йин эдирләр. Беләликлә биз көрүрүк ки, кафрлар чох гәрибә мәхлугдур: Инкилтәрә һөкумәтинин 1864-ҹү ил сәһиййә һесабатында фәһлә синфинин хейли һиссәсиндә пий маддәләринин чатышмадығындан шикайәт эдилдийи һалда, һәмин илдә, Һарвей адлы бир һәким, ган дөвраныны кәшф этмәмишсә дә, буржуазияя вә аристократияя пий басмаг азарындан хилас олмаг чарәси көстәрән фырылдагҹы ресептләр вермәклә шөһрәт газанмышды.

[52] Бах: Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, „Theorien von der Masseinheit des Geldes", S. 53 ff. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 117 вә сонракиләр.]

[53] *2-ҹи нәшрә гейд.* „Һәм гызыл, һәм дә күмүшүн гануна әсасән пул, йә'ни дәйәр өлчүсү вәзифәси көрдүйү ердә һәмишә әбәс ерә чалышыб бунлары эй-

Гиймәти мүәййән эдилмиш олан бүтүн әмтиәләр белә бир форма алыр: a мигдар A әмтиә$=x$ мигдар гызыла; b мигдар B әмтиә$=y$ мигдар гызыла; c мигдар C әмтиә$=z$ мигдар гызыла вә и. а.; a, b, c бурада A, B, C нөв әмтиәләрин мүәййән күтләләридир, x, y, z исә гызылын мүәййән күтләләридир. Беләликлә, әмтиә дәйәрләри фикирдә тәсәввүр олунан мухтәлиф мигдар гызыл кәмиййәтләринә чеврилмиш олур, йә'ни бу дәйәрләрин әмтиә чисимләри нә гәдәр мухтәлиф олса да, онлар адаш кәмиййәтләрә, гызыл кәмиййәтләринә чеврилмиш олур. Бунлар мухтәлиф мигдар гызыл олдугларына көрә бир-бирләрилә мүгайисә олунур вә ортаг бир өлчү илә өлчүлүрләр, һәм дә бунлары мүәййән бир мигдар гызыла, йә'ни өлчү ваһидинә мүнчәр этмәк кими бир техники зәрурәт мейдана кәлир. Бу өлчү ваһидинин өзү кетдикчә һиссәләрә бөлүнмәклә кәлиб бир мигяс олур. Гызыл, күмүш, мис белә мигяса һәлә пула чеврилмәздән әввәл, чәки һиссәләри шәклиндә малик олур: мәсәлән, өлчү ваһиди кирвәнкәдирсә, бу кирвәнкә бир тәрәфдән унсия вә саирәйә бөлүнүр, дикәр тәрәфдән исә кирвәнкәләр бир ерә йығылдыгда сентнер вә с. әмәлә кәлир[54]. Буна көрә дә метал тәдавүлү шәраитиндә пул мигясы-

---

ни бир маддә һесаб этмәк истәйирләр. Доғрудан да, эйни нисбәтдә көтүрүлән гызыл вә күмүшдә һәмишә эйни мигдар иш вахтынын маддиләшмәси лазым кәлдийи фәрз эдилирсә, онда белә күман эдилмиш олур ки, күмүш илә гызыл эйни бир маддәдир вә бунлардан гиймәти аз олан металын, йә'ни күмүшүн мүәййән мигдары гызылын мүәййән мигдарынын дәйәрчә сабит бир һиссәсини тәшкил эдир. III Эдуардын падшаһлығы заманындан II Кеоргун дөврүнәдәк Инкилтәрәнин пул тәдавүлү тарихиндә, гызылла күмүшүн дәйәрләри арасында гануна әсасән гоюлмуш нисбәтлә һәгигәтдә бунларын дәйәрләринин артыб-азалмасы арасында баш верән уйғунсузлуг нәтичәси олараг даим бир сыра тәбәддүлат олмушдур. Каһ гызылын гиймәти һәддиндән артыг олмуш, каһ да күмүшүн. Гиймәти чох учузлашан метал тәдавүлдән чыхарылараг әридилир вә харичә апарылырды. Сонра енә дә ганун верилиб ики металын дәйәри арасындакы нисбәт дәйишдирилирди, лакин әввәлки номинал дәйәр кими бу ени номинал дәйәрлә дә дәйәрләрин һәгиги нисбәти арасында чох кечмәдән тоггушма әмәлә кәлирди. Бизим зәманәмиздә Һиндустан вә Чиндә күмүшә олан тәләб нәтичәсиндә күмүшә нисбәтән гызылын дәйәринин гыса мүддәт әрзиндә бир гәдәр дүшмәси Франсада эйни һадисәнин, һәм дә чох кениш даирәдә баш вермәсинә сәбәб олду йә'ни күмүш ихрач эдилмәйә вә гызыл күмүшү сыхышдырыб тәдавүлдән чыхармаға башлады. 1855, 1856 вә 1857-чи илләрдә Франсая кәтирилән гызыл Франсадан апарылан гызылдан 41 580 000 фунт стерлинг артыг олмуш, Франсадан апарылан күмүш исә Франсая кәтирилән күмүшдән 14 704 000 фунт стерлинг артыг олмушдур. Доғрудан да о өлкәләрдә ки, гануна әсасән бу металларын һәр икиси дәйәр өлчүсүдүр, буна көрә дә тә'дийә заманы һәр икиси гәбул эдилмәлидир вә һәр кәс истәсә гызыл, истәсә күмүш верә биләр,— бу өлкәләрдә дәйәри галхан метал мәзәннәсиндән артыға кедир вә һәр бир башга әмтиә кими онун да гиймәти чох йүксәк гиймәт гоюлан металла өлчүлүр, буна көрә дә анчаг чох йүксәк гиймәт гоюлан метал һәгигәтдә дәйәр өлчүсү вәзифәсини дашыйыр. Бу саһәдәки бүтүн тарихи тәчрүбә садәчә ондан ибарәтдир ки, гануна әсасән дәйәр өлчүсү вәзифәсини ики әмтиәнин дашымалы олдуғу ерләрдә һәгигәтдә бу вәзифәни һәмишә бунлардан анчаг бири дашыйыр" (**Karl Marx**, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 52, 53). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 116.]

[54] *2-чи нәшрә гейд*. Инкилтәрәдә бир унсия гызылы пул мигясы ваһидләрилә там бир рәгәм шәклиндә ифадә этмәк мүмкүн дейилдир; бу гәрибә һал белә изаһ эдилир: „Бизим сиккә сарайымызда әввәлчә анчаг күмүшдән пул кәсилә билирди, буна көрә дә бир унсия күмүшү һәмишә мүәййән мигдар там

нын, яхуд гиймәт мигјасынын илк адлары һәмишә чәки мигјасынын һазыр адларындан көтүрүлмүш олур.

Дәјәр өлчүсү вә гиймәт мигјасы олмаг е'тибарилә пул һәмишә бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики вәзифә дашыјыр. Инсан әмәјинин ичтимаи тәчәссүмү олмаг е'тибарилә пул дәјәр өлчүсүдүр, мүәјјән чәкили метал олмаг е'тибарилә исә, гиймәт мигјасыдыр. Дәјәр өлчүсү олмаг е'тибарилә пулун вәзифәси, сон дәрәчә мүхтәлиф әмтиәләрин дәјәрләрини гиймәтләрә, фикирдә тутулан гызыл мигдарларына чевирмәкдир; гиймәт мигјасы олмаг е'тибарилә пул гызылын бу мигдарларыны өлчүр. Дәјәр өлчүсү илә әмтиәләр бир дәјәр кими өлчүлүр; гиймәт мигјасы исә, әксинә, мүәјјән мигдар гызылын дәјәрини онун башга мигдарларынын чәкисилә өлчмәк дејил, гызылын мүхтәлиф мигдарларыны онун мүәјјән мигдарилә өлчүр. Гиймәт мигјасы үчүн гызылын мүәјјән чәкиси өлчү ваһиди кими көтүрүлмәлидир. Һәмишә адаш кәмијјәтләрин өлчүлмәсиндә олдуғу кими, бурада да өлчү ваһидинин сабит олмасынын гәт'и әһәмијјәти вардыр. Демәли, өлчү ваһиди олан ејни мигдар гызыл нә гәдәр дәјишмәз бир һалда галырса, гиймәт мигјасы өз вәзифәсини бир о гәдәр јахшы еринә етирмиш олур. Гызыл она көрә дәјәр өлчүсү ола билир ки, о өзү әмәк мәһсулудур вә, демәли, потенсиал дәјишән бир дәјәрдир[55].

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, гызыл дәјәринин дәјишмәси, онун гиймәт мигјасы вәзифәси дашымасына әсла мане ола билмәз. Гызылын дәјәри нә гәдәр дәјишсә дә, онун мүәјјән мигдарларынын дәјәрләри арасындаки нисбәт һәмишә сабит галыр. Гызылын дәјәри һәтта 1000% ашағы дүшсә дә, 12 унсија гызылын дәјәри әввәлки кими бир унсија гызылын дәјәриндән енә дә он ики гат артыг олачагдыр, гиймәтләр мүәјјән олундугда исә һәмишә гызылын мүхтәлиф мигдарларынын мәһз бир-биринә олан нисбәти нәзәрдә тутулур. Дикәр тәрәфдән, гызылын дәјәри дүшдүкдә вә я галхдыгда бир унсија гызылын чәкиси сабит галдығына көрә, унсијанын ајры-ајры һиссәләри дә сабит галыр; демәли, гызылын дәјәри нечә дәјиширсә дәјишсин, мүәјјән едилмиш гиймәт мигјасы олмаг е'тибарилә гызыл һәмишә ејни вәзифә дашыјыр.

Гызылын дәјәринин дәјишмәси онун дәјәр өлчүсү вәзифәси көрмәсинә дә мане олмур. Гызылын дәјәринин дәјишмәси бүтүн әмтиәләрә ејни заманда тә'сир едир, буна көрә дә, бүтүн башга шәртләр ејни галдыгда, әмтиәләрин дәјәрләри әввәлкинә нисбәтән бә'зән јүксәк, бә'зән дә ашағы гызыл гиймәтләриндә ифадә олунса да, онларын гаршылыглы нисби дәјәрләри дәјишмир[55а].

сиккәјә галыгсыз бөлмәк олар; анчаг күмүш пул кәсмәјә үјғун олан сиккә системиндә гызыл јалныз сонралар тәтбиг едилдијинә көрә. бир унсија гызылдан там рәгәмли сиккә кәсмәк мүмкүн дејилдир“ (Maclaren, History of the Currency, London 1858, p. 16).

[55] *2-чи нәшрә гејд.* Инкилис мүәллифләринин әсәрләриндә „дәјәр өлчүсү“ (measure of value) мәфһуму илә „гиймәт мигјасы“ (standart of value) мәфһуму ағла кәлмәз дәрәчәдә гарышдырылыр. Бунларын вәзифәси вә демәли адлары да даим гарышдырылыр.

[55а] „Пулун дәјәри даим ашағы дүшә биләр, лакин буна бахмајараг о өз дәјәр өлчүсү вәзифәсини енә дә јахшыча еринә етирәчәкдир, санки онун дәјәри һеч дәјишмәмишдир“ (Bailey, Money and its Vicissitudes, London 1837, p. 11).

Истәр бир әмтиәнин дәйәри башга бир әмтиәнин истеһлак дәйәриндә ифадә олундугда, истәрсә дә әмтиәләрә гызылла гиймәт гоюлдугда бирчә шей фәрз олунур ки, һазырда филан мигдар гызылын истеһсалына филан гәдәр әмәк сәрф эдилир. Әмтиә гиймәтләринин дәйишмәсинә кәлдикдә исә, бурада үмумиййәтлә десәк, дәйәрин бәсит нисби ифадәсинин юхарыда шәрһ этдийимиз ганунлары тәтбиг эдилә биләр.

Пулун дәйәри сабит галдығы һалда, бүтүн әмтиә гиймәтләри анчаг о заман галха биләр ки, әмтиәләрин дәйәри галхсын; әмтиәләрин дәйәри сабит галдыгда исә, бүтүн әмтиә гиймәтләри о заман галха биләр ки, пулун дәйәри дүшсүн. Әксинә. Пулун дәйәри сабит галдыгда бүтүн әмтиә гиймәтләри анчаг о заман дүшә биләр ки, әмтиәләрин дәйәри дүшсүн; әмтиәләрин дәйәри сабит галдыгда исә, бүтүн әмтиә гиймәтләри анчаг о заман дүшә биләр ки, пулун дәйәри галхсын. Бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, пулун дәйәринин галхмасы һәмишә әмтиә гиймәтләринин эйни нисбәтдә дүшмәсинә, пулун дәйәринин дүшмәси исә—әмтиә гиймәтләринин эйни нисбәтдә галхмасына сәбәб олур. Белә бир нәтичә анчаг, дәйәри сабит галан әмтиәләр һаггында доғрудур. Мәсәлән, дәйәри пулун дәйәрилә эйни заманда вә эйни нисбәтдә галхан әмтиәләрин гиймәтләри сабит галыр. Әкәр бунларын дәйәри пулун дәйәриндән даһа яваш вә я даһа сүр'әтлә галхырса, онда бунларын гиймәтләринин галхмасы вә я дүшмәси өз дәйәрләринин дәйишилмәсилә пулун дәйәринин дәйишилмәси арасындакы фәргдән асылы олур вә и. а.

Гиймәт формасынын арашдырылмасына гайыдаг.

Биз көрдүк ки, чәки мигясынын вә онун һиссәләринин ади адлары пул мигясынын да илк адлары олмушдур. Лакин мүәййән чәкидә олан металын пул адлары, тәдричән әввәлки чәки адларындан фәргләнмәйә башлайыр. Бунун мүхтәлиф сәбәбләри вардыр ки, тарихдә бунларданән мүһүм рол ойнаянлары ашағыдакы сәбәбләрдир: 1) Нисбәтән ашағы инкишаф пилләсиндәки халглар арасында харичи пулларын ишләдилмәси. Мәсәлән, гәдим Ромада гызыл вә күмүш сиккәләр әввәлчә харичи әмтиә олараг тәдавүл этмишдир. Әлбәттә, бу харичи пулларын ады ерли чәки ваһидләринин адларына бәнзәмир. 2) Сәрвәт артдыгча чох нәчиб метал аз нәчиб металы, мәсәлән күмүш миси, гызыл күмүшү чәки ваһиди вәзифәсиндән сыхышдырыр, һәрчәнд бу сыра гайдасы гызыл вә күмүш дөврләринин шаиранә хронолоҗисинә[56] зиддир. Мәсәлән, фунт стерлинг һәгигәтән бир фунт [кирвәнкә] күмүшүн пул ады олмушдур. Лакин гызыл, күмүшү дәйәр өлчүсү вәзифәсиндән сыхышдырыб чыхардыгда бу ад, гызылла күмүшүн дәйәри арасындакы нисбәтдән асылы олараг, бәлкә дә $^1/_{15}$ кирвәнкә вә я даһа аз гызыла верилир. Пул ады олан фунт [кирвәнкә] илә мүәййән мигдар гызылын ади чәки ады олан фунт [кирвәнкә] бурада бир-бириндән айрылмыш олур[57]. 3) Бир

---

[56] Әслиндә, бу хронолоҗийә дә бүтүн халгларда тәсадүф олунмур.

[57] *2-чи нәшрә гейд.* „Инди ады анчаг хәяли олараг галан сиккәләр һәр бир милләтинән гәдим сиккәләридир вә бунларын һамысы бир заманлар реал сиккә олмушдур (бу сон фикир чох заман янлыш олур.—Маркс) вә реал

чох әсрләр бою һөкмдарлар сиккәни даим сахталашдырмагла мәшғул олмушлар ки, бунун да нәтиҹәсиндә сиккәләрин илк чәкисинин һәгигәтдә анҹаг ады галмышдыр[58].

Мүәййән мигдар металын пул адынын бу тарихи просесләр нәтиҹәсиндә өз ади чәки адындан айрылмасы, халглар арасында бир адәт шәклини алыр. Пул мигясы бир тәрәфдән тамамилә мәшрут олдуғуна көрә, дикәр тәрәфдән исә ону һамы гәбул етмәли олдуғуна көрә, нәһайәт, ганун васитәсилә тәнзим олунур. Мүәййән чәкидә олан бир мигдар нәҹиб метал, мәсәлән бир унсия гызыл рәсмән мүәййән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара рәсми сурәтдә мүәййән адлар гоюлур, мәсәлән: фунт, талер вә и. а. Инди бу һиссәләрин һәр бири әсл мә'нада пул өлчүсү ваһиди олур, һәр бири дә енидән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара ганун дили илә шиллинг, пенни вә саирә кими адлар верилир[59]. Һәр һалда чәкиси мүәййән олан бир мигдар метал әввәлки кими енә дә метал пулун мигясы олараг галыр. Бурада анҹаг метал пулу һиссәләрә бөлмәк вә онлара ад вермәк үсулу дәйишир.

Демәли, гиймәтләр, яхуд әмтиә дәйәрләрини фикрән тәмсил едән гызыл мигдарлары инди пул адларында, яхуд пул мигясынын ганунла гоюлан һесаб адларында ифадә олунур. Бир инкилис: бир квартер буғда бир унсия гызыла бәрабәрдир демәк әвәзинә дейәҹәкдир ки, бир квартер буғда 3 фунт стерлинг 17 шиллинг $10^1/_2$ пенниййә бәрабәрдир. Беләликлә, әмтиәләр пул адлары васитәсилә өз баһасыны көстәрир вә мүәййән бир шейи дәйәр кими көстәрмәк, йә'ни ону пул формасында ифадә етмәк лазым кәлдикдә пул һәр дәфә һесаб пулу вәзифәси дашыйыр[60].

Һеч бир шейин ады онун тәбиәтилә әсла әлагәдар дейилдир. Әкәр мән бир адамын анҹаг адынын Яков олдуғуну билирәмсә, демәли онун һаггында һеч бир шей билмирәм. Һабелә фунт, талер, франк, дукат вә саирә кими пул адларында да дәйәр нисбәтләринин бүтүн изи силиниб кедир. Бу әсрарәнкиз нишанларын әсл мә'насы әтрафында хүсусән она көрә бөйүк долашыглыг әмәлә кәлир ки, пул адлары әйни заманда һәм әмтиәләрин дәйәрини, һәм мүәййән чәкидә олан металын, пул мигясынын мүәййән һис-

---

сиккә олдуглары үчүн һесаб пулу вәзифәси дашымышдыр" (Galiani, Della Moneta, p. 153). [Әввәлки алманча нәшрләриндә 57-ҹи вә 58-ҹи гейдләрин ери тәрсинә олмушдур.—*К.*]

[58] *2-ҹи нәшрә гейд.* Мәсәлән, инкилис фунту [кирвәнкәси] инди өз әввәлки чәкисинин үчдә бир һиссәсиндән аздыр, шотланд фунту [кирвәнкәси], бу ики мәмләкәт бирләшмәздән бир аз әввәл, өз әввәлки чәкисинин анҹаг $^1/_{36}$ һиссәсинә, франсыз ливри—$^1/_{74}$ һиссәсинә, испан maravedi-си өз әввәлки чәкисинин $^1/_{1000}$-дән аз һиссәсинә, португиз rei-и исә даһа кичик бир һиссәсинә бәрабәрдир.

[59] *2-ҹи нәшрә гейд.* Ҹәнаб Давид Уркварт „Familiar Words" әсәриндә, инкилис пул мигясы ваһиди олан фунтун (фунт стерлингин) һазырда тәхминән $^1/_4$ унсия гызыла бәрабәр олмасыны әҹайиб бир шей (!) һесаб едир. О дейир: „Бу, өлчү мигясы гоймаг дейил, өлчүнү сахталашдырмагдыр". Урквартын фикринҹә, һәр ердә олдуғу кими, бурада да гызылын чәкисинә белә „уйдурма ад верилмәси", мәдәниййәтин сахтакарлыгларындан биридир.

[60] *2-ҹи нәшрә гейд.* „Анахарсисдән сорушдулар ки, еллинләр пулу нә үчүн ишләдирләр, о ҹаваб верди: һесаб үчүн" (Athenaeus, Deipnosophistai. I, IV 49, v. 2, ed. Schweighäuser, 1802).

сәсини ифадә эдир[61]. Дикәр тәрәфдән, әмтиә аләминдәки чүрбәчүр вә рәнкарәнк чисимләрдән фәргли олараг дәйәр инкишаф эдиб һәм иррасионал шей формасы, һәм дә халис ичтимаи форма олан һәмин форманы алмалыдыр[62].

Гиймәт, әмтиәдә маддиләшән әмәйин пул адыдыр. Демәли, ады әмтиә үчүн гиймәт олан пулун мигдары илә әмтиә арасындаки эквивалентлик садәчә тавтоложидир, нечә ки, үмумиййәтлә әмтиә дәйәринин нисби ифадәси эйни заманда ики әмтиәнин эквивалентлийини ифадә эдир[63]. Лакин әмтиә дәйәринин кәмиййәтини көстәрән гиймәт эйни заманда онун пула олан мүбадилә нисбәтини көстәрирсә, бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, әмтиәнин пула олан мүбадилә нисбәтини көстәрән гиймәт һөкмән дәйәрин кәмиййәтини көстәрмәлидир. Фәрз эдәк ки, бәрабәр кәмиййәтли ичтимаи-зәрури әмәк 1 квартер буғдада вә 2 фунт стерлингдә ($^1/_2$ унсия гәдәр гызылда) ифадә олунур. 2 фунт стерлинг бир квартер буғданын дәйәр кәмиййәтинин пул ифадәсидир, яхуд онун гиймәтидир. Лакин шәраит бу бир квартер буғданы 3 фунт стерлингә бәрабәр тутмаға имкан верирсә вә я она 1 фунт стерлинг гиймәт гоймаға мәчбур эдирсә, айдындыр ки, бир фунт стерлинг буғданын дәйәр кәмиййәтинин чох кичик, үч фунт стерлинг исә чох бөйүк бир ифадәсидир,—буна бахмаяраг бу һалда һәм 1 фунт стерлинг, һәм дә 3 фунт стерлинг буғданын гиймәтидир, чүнки, әввәлән, бунлар онун пул формасыдыр, йә'ни

---

[61] *2-чи нәшрә гейд.* „Гиймәт мигясы олан гызыл да әмтиә гиймәтләри кими эйни һесаб ады дашыдығындан вә буна көрә, мәсәлән, бир унсия гызыл да бир тон дәмирин дәйәри кими 3 фунт стерлинг 17 шиллинг $10^1/_2$ пеннидә ифадә олундуғундан, бу һесаб адларыны сиккәнин өз гиймәти һесаб эдирләр. Бурадан исә белә бир гәрибә тәсәввүр мейдана кәлмишдир ки, гызыл (вә я күмүш) өз дәйәрини өз чисминдә ифадә эдир вә, бүтүн башга әмтиәләрдән фәргли олараг, онун рәсми гиймәтини дөвләт тә'йин эдир. Гызылын мүәййән чәки мигдарлары үчүн һесаб адларынын тә'йин эдилмәсини, гызылын һәмин чәки мигдарлары үчүн дәйәр тә'йин олунмасы һесаб эдирләр" (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 52). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 115.]

[62] Бах: „Theorien von der Masseinheit des Geldes", „Zur Kritik der Politischen Oekonomie", сәһ. 53 вә сонракиләр. „Сиккәнин гиймәтинин" галдырылмасы вә я ашағы салынмасы һаггындаки бүтүн хам хәяллардан мәгсәд бундан ибарәтдир ки, гызылын вә я күмүшүн ганунла мүәййән эдилмиш мә'лум чәки мигдарларына ганунла верилән пул адлары, дөвләтин һөкмү илә даһа бөйүк вә я даһа кичик чәки һиссәләринә кечирилсин, мәсәлән, кәләчәкдә $^1/_4$ унсия гызылдан 20 шиллинг әвәзинә 40 шиллинг сиккә кәсилсин. Әкәр бүтүн бу хам хәяллар, хүсуси кредиторлара вә дөвләт кредиторларына гаршы кобуд бир шәкилдә ишләдилән садәчә малиййә фырылдағы олмайыб мәгсәд бүтүн дәрдләри сағалдан бир игтисади әлач ахтарыб тапмагдырса, һәмин уйдурмаларын бу чәһәтини һәлә Petty өз „Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax 1682" әсәриндә чох көзәл тәсвир этмишдир. Petty бу мәсәләни о гәдәр мүкәммәл тәһлил этмишдир ки, һәлә онун сонраки хәләфләри бир яна дурсун, һәтта билаваситә хәләфләри олан сер Dudley North вә John Locke онун фикирләрини анчаг баяғылашдыра биләрдиләр. Petty әзчүмлә дейир: „Кралын һөкмү илә халгын сәрвәти он гат артырыла билсәйди, анчаг тәәччүб этмәк оларды ки, бәс нә сәбәбә бизим һөкумәтләр чохдан бу чүр ганунлар вермәмишләр" (индичә ситат кәтирдийимиз әсәр, сәһ. 36).

[63] „Я да гәбул этмәлийик ки, бир милйон пулун баһасы эйни мигдар әмтиә дәйәриндән артыгдыр" (Le Trosne, De l'Intérêt Social, p. 922), демәли, гәбул этмәлийик ки, „мүәййән бир дәйәрин баһасы бу дәйәрин өзүнә бәрабәр бир дәйәрин баһасындан артыгдыр".

пулдур, икинчиси исә, буғданын пула олан мүбадилә нисбәтини көстәрир. Истеһсал шәраити дәйишмәдикдә вә я әмәк мәһсулдарлығы сабит галдыгда бир квартер буғданын тәкрар истеһсалына әввәлки гәдәр ичтимаи иш вахты сәрф олунмалыдыр. Бу да нә буғда истеһсал едәнләрин, нә дә башга әмтиә саһибләринин ирадәсиндән асылы дейилдир. Беләликлә, әмтиәнин дәйәр кәмиййәти ичтимаи иш вахтына әмтиәнин зәрури мүнасибәтини, әмтиәнин ярадылмасы просесинин өзүнә хас олан бир мүнасибәти ифадә едир. Дәйәр кәмиййәти гиймәтә чеврилдикдә бу зәрури мүнасибәт, бир әмтиә илә ондан кәнарда олан пул әмтиәси арасындаки мүбадилә мүнасибәти шәклиндә тәзаһүр едир. Лакин бу мүбадилә мүнасибәтилә һәм әмтиәнин дәйәр кәмиййәти, һәм дә мөвчуд шәраитдә әмтиә өзкәнин әлинә кечиркән бу дәйәр кәмиййәтинә нисбәтән мейдана чыхан артыглыг вә я әксиклик ифадә олуна биләр. Демәли, гиймәтлә дәйәр кәмиййәтинин бир-биринә мигдарча мүтабиг олмая биләчәйи, яхуд гиймәтин дәйәр кәмиййәтинә уйғун кәлмәйә биләчәйи, гиймәт формасынын артыг өзүндән доғур. Буну исә гиймәт формасынын нөгсаны һесаб етмәк олмаз,—әксинә, мәһз бу хүсусиййәтин сайәсиндә һәмин форма, гайданын ялныз орта рәгәмләр гануну кими кор-коруна һәрәкәт едиб һәрчмәрчликләр ичәрисиндән өзүнә йол ача билдийи бир истеһсал үсулуна ән яхшы уйғунлашыр.

Лакин гиймәт формасы нәинки дәйәр кәмиййәтилә гиймәт арасында, йә'ни дәйәр кәмиййәтилә онун өз пул ифадәси арасында мигдар уйғунсузлуғу олмасына йол верир,—бундан башга, һәмин формада кизли кейфиййәт зиддиййәти дә ола биләр вә, пул әмтиәләрин анчаг дәйәр формасы олса да, бу зиддиййәт үзүндән гиймәт үмумиййәтлә даһа дәйәри ифадә етмәз. Өзлүйүндә әмтиә олмаян шейләр, мәсәлән вичдан, намус вә саирә өз саһибләри үчүн сатлыг шей ола биләр вә, беләликлә дә, гиймәт васитәсилә әмтиә формасы кәсб едәр. Демәли, шейин дәйәри олмадығы һалда, онун формача гиймәти ола биләр. Риязиййатда мүәййән кәмиййәтләр хәяли олдуғу кими, бурада да гиймәтин ифадәси хәялидир. Дикәр тәрәфдән хәяли гиймәт формасында,—мәсәлән хам торпағын, йә'ни маддиләшмиш инсан әмәйини тәмсил етмәдийинә көрә дәйәри олмаян бир торпағын гиймәтиндә, керчәк дәйәр нисбәти вә я бундан төрәйән бир нисбәт ола биләр.

Үмумиййәтлә нисби дәйәр формасы кими, гиймәт дә әмтиәнин, мәсәлән бир тон дәмирин дәйәрини елә ифадә едир ки, мүәййән мигдар еквивалент, мәсәлән бир унсия гызыл һәмишә дәмирә билаваситә мүбадилә олуна биләр; лакин бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, дәмир дә гызыла билаваситә мүбадилә олуна биләр. Демәли, бир әмтиә өз мүбадилә дәйәрини фе'лән көстәрмәк үчүн өз тәбии чисмини өзүндән кәнар етмәли, тәсәввүр олунан гызылдан керчәк гызыла чеврилмәлидир вә онун бу чеврилмәси, Һекел „анлайышы“ үчүн зәрурәтдән азадлығa кечмәйә, яхуд хәрчәнкин өз габығындан чыхмасына вә я мүгәддәс Иеронимин һәзрәт Адәмдән үз дөндәрмәсинә[64] нисбәтән даһа

[64] Иеронимин сәһрада көзәл гадын сурәтләри илә мүбаризәси көстәрдийи кими, кәнчлийиндә о өз madди нәфсини чох чәтинликлә өлдүрә билирдисә, яша

ағыр олса да, о енә чеврилмәлидир. Әмтиә реал сурәтә малик олмагла, мәсәлән дәмир шәклиндә олмагла бәрабәр, гиймәтдә хәяли дәйәр сурәтинә, яхуд тәсәввүр олунан гызыл сурәтинә малик ола биләр, лакин бу әмтиә эйни заманда һәм керчәк дәмир, һәм дә керчәк гызыл ола билмәз. Әмтиәйә гиймәт гоймаг үчүн, тәсәввүр олунан гызылы она бәрабәр тутмаг кифайәтдир. Лакин бу әмтиәнин өз саһибиндән өтрү үмуми эквивалент ролу ойнамасы үчүн ону керчәк гызыл әвәз этмәлидир. Мәсәлән, дәмир саһиби мәзәли бир әмтиәнин саһибинә раст кәлиб она десә ки, дәмирин гиймәтинин өзү пул формасыдыр, онда бу мәзәли адам, йәгин ки, мүгәддәс Пйотрун көйләрдә она кәлмейи-шәһадәтини сөйләйән Дантейә дедийи бу сөзләрлә чаваб верәрди:

„Assai bene é trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa“*.

Гиймәт формасы әмтиәнин пул мүгабилиндә өзкәсинә верилмәсини тәләб эдир, бу—зәруридир. Дикәр тәрәфдән, гызылын анчаг хәяли дәйәр өлчүсү ролу ойнамасына сәбәб ялныз одур ки, мүбадилә просесиндә гызыл даһа пул әмтиәси шәклиндә тәдавүл эдир. Беләликлә, хәяли дәйәр өлчүсүндә кизли бир чинкилтили сиккә вардыр.

2. Тәдавүл васитәси

а) Әмтиә истиһаләси

Биз көрдүк ки, әмтиә мүбадиләси просесиндә бир-биринә зидд вә бир-бирини рәдд эдән мүнасибәтләр вардыр. Истеһлак дәйәри вә мүбадилә дәйәри олан әмтиәнин икили характерини ашкара чыхаран вә әмтиә аләминин парчаланыб бәсит әмтиәләрлә пул әмтиәсинә бөлүнмәсинә сәбәб олан бу просесин инкишафы, һәмин зиддиййәтләри арадан галдырмыр, буннарын һәрәкәт формасыны ярадыр. Керчәк зиддиййәтләри һәлл эдән метод да үмумиййәтлә бундан ибарәтдир. Мәсәлән, бир чисмин даим башга бир чисим үзәринә дүшмәсиндә вә даим ондан узаглашмасында зиддиййәт вардыр. Эллипсис бу зиддиййәтин эйни заманда һәм әмәлә кәлмәси, һәм дә һәлл олунмасынын һәрәкәт формасыдыр.

Мүбадилә просесиндә әмтиәләр истеһлак дәйәри олмадыглары әлләрдән истеһлак дәйәри олдуглары әлләрә кечдикләринә көрә бу просес маддәләрин ичтимаи мүбадиләсидир. Бир файдалы әмәк нөвүнүн мәһсулу башга файдалы әмәк нөвүнүн мәһсулунун ерини тутур. Бир әмтиә истеһлак дәйәри олдуғу нөгтәйә чатдыгда әмтиә мүбадиләси мүһитиндән чыхыб истеһлак мүһитинә ке-

---

долдугда да өз мә'нәви нәфсини эйни дәрәчәдә чәтинликлә өлдүрә билирди. Мәсәлән о дейир: „Хәял аләминдә мәһшәр аяғына чәкилмишдим“. Бир сәс мәндән сорушду ки: „Сән кимсән?“ Дедим: „Мән хачпәрәстәм“. Һәмин сәс гәзәблә: „Ялан дейирсән,—деди,—сән анчаг сисерончусан“.

* „Бу сиккәнин чәкиси вә тәркиби яхшыча мә'лумдур, анчаг бир де көрәк, кисәндә бу сиккәдән вармы?“

чир. Бурада бизи анчаг биринчи даирә мараглandырыр. Буна көрә дә биз бүтүн просеси анчаг форма чәһәтдән тәдгиг едәчәйик, демәли әмтиәләрин анчаг формаларынын дәйишмәсини, яхуд маддәләрин ичтимаи мүбадиләсинә хидмәт едән әмтиә истиһаләсини тәдгиг едәчәйик.

Дәйәр мәфһумунун өзүнүн айдын баша дүшүлмәмәсиндән асылы олмаяраг, бу форма дәйишилмәсинин әсла гәнаәтбәхш бир шәкилдә анлашылмамасына сәбәб будур ки, әмтиәнин формасындаки һәр бир дәйишиклик ики әмтиәнин: ади әмтиә илә пул әмтиәсинин мүбадиләси йолу илә әмәлә кәлир. Тәкчә бу мадди чәһәтә, әмтиәнин гызыла мүбадилә олунмасына диггәт вердикдә, мәһз һәр шейдән әввәл нәзәрә алынмасы лазым кәлән чәһәт, йә'ни әмтиә формасынын өзүнә аид просес нәзәрдән гачырылыр. Нәзәрдән гачырылыр ки, садәчә бир әмтиә кими көтүрүлән гызыл һәлә пул дейилдир вә башга әмтиәләр өз гиймәтләри васитәсилә гызылы өзләри үчүн пул сурәти едиб өзләрини бу сурәтә нисбәт верирләр.

Әввәлчә әмтиәләр мүбадилә просесинә гызыл суюна басылмыш, шәкәр гатылмыш шәкилдә дейил, анадан доғма һалында кәлирләр. Бу просесдә биз бир тәрәфдә гызыл, дикәр тәрәфдә исә бүтүн башга истеһлак шейләрини көрүрүк. Һәр ики тәрәфдә биз истеһлак дәйәрилә мүбадилә дәйәринин вәһдәтиндән ибарәт олан әмтиәләр көрүрүк. Лакин мүбадилә мүамиләсинин бу ики гүтбүнүн һәр бириндә һәмин фәргләрин вәһдәти әкс бир мә'нада әмәлә кәлир, буна көрә дә ейни заманда онларын гаршылыглы мүнасибәти кими көрүнүр. Бир әмтиә реаллыгда истеһлак дәйәридир: әмтиәнин дәйәр варлығы гиймәтдә анчаг фикрән мөвчуддур ки, гиймәт дә әмтиәнин гаршысында дуран гызылда әмтиәнин дәйәринин реал сурәти кими ифадә едилир. Гызылын маддәси исә, әксинә, анчаг дәйәри маддиләшдирмәк ролу, йә'ни пул ролу ойнайыр. Буна көрә дә гызыл реаллыгда мүбадилә дәйәридир. Гызылын истеһлак дәйәри нисби дәйәр ифадәләри сырасында анчаг фикрән тәзаһүр едир ки, бу нисби ифадәләр васитәсилә гызыл өзүнә гаршы дуран әмтиәләрә өз реал истеһлак формаларынын мәчмуу кими бахыр. Әмтиәләрин бир-биринә әкс олан бу формалары, мүбадилә просесиндә әмтиәләрин керчәк һәрәкәт формаларыдыр.

Инди мүәййән бир әмтиә саһибинин, мәсәлән көһнә танышымыз кәтан тохуянын ардынча мүбадилә просеси мейданына, әмтиә базарына кедәк. Онун әмтиәси олан 20 аршын кәтанын гиймәти мүәййән бир кәмиййәтдир, 2 фунт стерлингә бәрабәрдир. О, кәтаны 2 фунт стерлингә мүбадилә едир вә, көһнә әййям адамы олдуғуна көрә тәзәдән бу 2 фунт стерлинги ейни гиймәтдә бир инчилә мүбадилә едир. Кәтан онун үчүн анчаг әмтиәдир, анчаг дәйәр һамилидир; кәтан гызыла, йә'ни өз дәйәринин тәчәссүмүнә мүбадилә едилиб өзкәсинә верилир, сонра бу тәчәссүм формасындан енә дә башга бир әмтиәйә, инчилә чеврилир ки, бу инчил дә артыг тохучунун евинә бир истеһлак шейи кими дахил олуб орада ибадәт үчүн истифадә олуначагдыр. Беләликлә, әмтиәнин мүбадилә просеси бир-биринә әкс вә бир-бирини тамамлаян

ики истиһалә [чеврилмә] шәклиндә—әмтиәнин пула чеврилмәси вә пулдан енә әмтиәйә чеврилмәси шәклиндә баш верир[65]. Әмтиәнин истиһаләләри эйни заманда әмтиә саһибинин мүамиләләридир—әввәлчә сатғыдыр, йә'ни әмтиәнин пула мүбадиләсидир; икинчиси алғыдыр, йә'ни пулун әмтиәйә мүбадиләсидир, сонра да бу ики мүамиләнин вәһдәтидир: алмаг үчүн сатмагдыр.

Тохучу алверин анчаг сон нәтичәсинә фикир версә, мә'лум олар ки, онун әлиндәки—кәтан дейил, инчилдир, йә'ни өз әввәлки әмтиәси дейил, эйни дәйәри олуб башга шейә яраян гейри бир әмтиәдир. Тохучу өзүнә лазым олан бүтүн башга яшайыш шейләрини вә истеһсал васитәләрини дә бу йолла мәнимсәйир. Онун нәзәриндә бүтүн бу просес, анчаг онун өз әмәйинин мәһсулуну өзкә әмәйинин мәһсулуна мүбадилә этмәк, йә'ни мәһсуллары мүбадилә этмәк вәзифәсини көрүр.

Беләликлә, әмтиә мүбадиләси просеси, белә бир форма дәйишилмәсиндән ибарәт олур:

Әмтиә—Пул—Әмтиә

Ә—П—Ә

Бу һәрәкәт, өз мадди мәзмуну чәһәтдән *Ә—Ә* демәкдир, әмтиәнин әмтиәйә мүбадиләси, ичтимаи әмәкдә маддәләр мүбадиләси демәкдир ки, бунун сон нәтичәсиндә просесин өзү дә битиб кедир.

Ә—П. Әмтиәнин биринчи истиһаләси, яхуд сатғы. Әмтиә дәйәринин әмтиә чисминдән пул чисминә кечмәси, башга бир ердә дедийим кими, әмтиәнин salto mortale-сидир [учадан сычрамасыдыр]. Бу баш тутмадыгда, әмтиәнин өзүнүн олмаса да, саһибинин үмиди боша чыхмыш олачагдыр. Әмтиә саһибинин тәләбаты нә гәдәр чохчәһәтлидирсә, ичтимаи әмәк бөлкүсү онун әмәйини бир о гәдәр бирчәһәтли эдир. Мәһз буна көрә дә онун мәһсулу өзү үчүн анчаг мүбадилә дәйәридир. Бу мәһсул ичтимаи әһәмиййәтә малик олан үмуми эквивалент форманы анчаг пулда алыр, пул исә өзкәнин чибиндәдир. Пулу онун чибиндән чыхартмагдан өтрү әмтиә һәр шейдән әввәл пул саһиби үчүн бир истеһлак дәйәри олмалыдыр, йә'ни бу мәһсула сәрф олунан әмәк ичтимаи файдалы шәкилдә сәрф эдилмиш олмалыдыр, яхуд ичтимаи әмәк бөлкүсү системиндә һәгиги бир васитә олмалыдыр. Лакин әмәк бөлкүсү тәбии сурәтдә мейдана кәлмиш бир истеһсал организмидир вә бунун телләри әмтиә истеһсалчыларындан бихәбәр тохунмуш вә тохунмагдадыр. Әмтиә ени доғмуш тәләбаты өдәмәк вә я һәтта өзү илк дәфә белә бир тәләбат доғурмаг мәгсәдини гаршысына гоян ени бир әмәк нөвүнүн мәһсулу ола биләр. Һәлә дүнән эйни әмтиә истеһсалчысынын көрдүйү бир чох ишләрдән бирини тәшкил эдән мүәййән бир әмәк әмәлиййаты, ола

[65] Һераклит дейир ки, „һәр шей атәшдән вә атәш һәр шейдән әмәлә кәлир, нечә ки, гызылдан әмтиә, әмтиәдән исә гызыл әмәлә кәлир". (F. Lassalle, Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln, Berlin 1858, B. I, сәһ. 222). Лассал әсәрин бурасына яздығы гейддә, 224-чү сәһифәдәки 3-чү гейддә, пулу бир ади дәйәр нишаны һесаб этмәкдә янылыр.

биләр ки, букүн бу әлагәни кәссин вә айрылыб мүстәгил бир шәкил алсын, мәһз буна көрә дә о өз натамам мәһсулуну мүстәгил бир әмтиә олараг базара көндәрир. Бу айрылма просеси үчүн лазым кәлән ичтимаи шәраит кифайәт гәдәр етишмиш ола да биләр, олмая да биләр. Букүн мүәййән бир мәһсул ҹәмиййәтин мүәййән тәләбатыны өдәйир. Ола билсин ки, сабаһ она бәнзәр башга бир мәһсул ону өз ериндән тамамилә вә я гисмән сыхышдырыб чыхартсын. Һәм дә мүәййән бир әмтиә истеһсалчысынын, мәсәлән бизим тохуҹунун әмәйи, ичтимаи әмәк бөлкүсү системиндә мөһкәм ер тутурса да, бу һәлә һеч дә мәһз онун 20 аршын кәтанынын истеһлак дәйәри олаҹағыны тә'мин этмир. Әкәр бу тохуҹунун рәгибләри кәтана олан ичтимаи тәләбаты тамамилә өдәмишләрсә,—дүняда һәр бир башга шей кими бу тәләбатын да өз һәдди вар—онда достумузун мәһсулуна даһа лүзум олмаяҹаг, бу мәһсул артыг вә, демәли, файдасыз олаҹагдыр. Доғрудур, бағышланан атын дишинә бахмазлар, анҹаг бизим тохуҹу базара һеч дә шей бағышламаға кәлмәмишдир. Лакин фәрз эдәк ки, онун мәһсулунун һәгигәтән истеһлак дәйәри вардыр вә, демәли, бу әмтиә пулу ҹәзб эдир. Суал олунур: мәһз нә гәдәр пул ҹәзб эдир? Доғрудур, бу суалын ҹавабы габагҹадан, әмтиәнин гиймәтиндә, әмтиәнин дәйәр кәмиййәтинин көстәричисиндә верилмишдир. Биз бурада әмтиә саһибинин өз һесабындаки халис суб'ектив сәһвләрини бир яна гоюруг, чүнки базар бу сәһвләри об'ектив сурәтдә дәрһал дүзәлдир. Фәрз эдәк ки, истеһсалчы өз мәһсулуна анҹаг орта ичтимаи-зәрури иш вахты сәрф этмишдир. Демәли, әмтиәнин гиймәти һәмин әмтиәдә маддиләшән бир мигдар ичтимаи әмәйин анҹаг пул адыдыр. Лакин кәтан тохумаг үчүн олан ән'әнәви истеһсал шәраити бизим тохуҹудан иҹазәсиз вә ондан хәбәрсиз дәйишмәйә башламышдыр. Дүнән бир аршын кәтан истеһсал этмәк үчүн шүбһәсиз лазым кәлән ичтимаи-зәрури иш вахты букүн даһа ичтимаи-зәрури иш вахты дейилдир, буна көрә дә пул саһиби бу ҹәһәти сә'йлә бизим достумузун нәзәринә чатдырыб мүхтәлиф рәгибләринин гойдуғу гиймәтләри она көстәрир. Онун бәдбәхтлийиндән, дүняда тохуҹу чохдур. Нәһайәт, фәрз эдәк ки, базарда олан һәр парча кәтан анҹаг ичтимаи-зәрури иш вахтыны әһтива эдир. Лакин буна бахмаяраг һәмин кәтанларын мәҹмуунда артыг сәрф эдилмиш иш вахты ола биләр. Базарын мә'дәси бүтүн кәтаны аршыны 2 шиллинг һесабилә нормал гиймәтлә һәзм эдә билмирсә, бу сүбут эдир ки, ҹәмиййәтин бүтүн иш вахтынын һәддиндән чох бөйүк бир һиссәси кәтан тохумаг шәклиндә сәрф олунмушдур. Бунун нәтиҹәси исә тамамилә она бәнзәйир ки, айрылыгда һәр бир тохуҹу өз фәрди мәһсулуна ичтимаи-зәрури иш вахтындан артыг вахт сәрф этмиш олсун. Бурада бир алман мәсәлинин ҹәкилмәси ериндә олар: „Бирликдә тутулан ҹаниләр бирликдә дә асылар“. Кәтанын мәҹмуу базарда б ү т ө в бир әмтиә, онун һәр бир парчасы исә бу бүтөв әмтиәнин анҹаг мүвафиг һиссәси вәзифәсини көрүр. Доғрудан да, һәр бир аршын кәтанын дәйәри анҹаг, ҹәмиййәтдә гәрарлашмыш эйни бир мигдар екҹинс инсан әмәйинин маддиләшмишидир.

Көрдүйүмүз кими, әмтиә пулу севир, амма „the course of true love never does run smooth“*. Ичтимаи-истеһсал организминин кейфиййәт тәркиби кортәбии бир тәсадүфә әсасландығы кими, онун әмәк бөлкүсү системиндә membra disjecta [пәракәндә үзвләрдән] ибарәт олан кәмиййәт тәркибинин дә белә бир тәсадүфә әсасландығы мүшаһидә олунур. Беләликлә, бизим әмтиә саһибләри кәшф эдирләр ки, онлары мүстәгил хүсуси истеһсалчы эдән һәмин әмәк бөлкүсү эйни заманда ичтимаи истеһсал просесини вә истеһсалчыларын бу просесдәки өз мүнасибәтләрини дә онлардан асылы олмаян бир һала салыр, белә ки, адамлар бир-бириндән асылы олмагла бәрабәр онларын арасында һәртәрәфли шей асылылығы системи дә әмәлә кәлир.

Әмәк бөлкүсү әмәк мәһсулуну әмтиәйә чевирир, буна көрә дә әмтиәнин пула чеврилмәсини зәрури эдир. Эйни заманда әмәк бөлкүсү бу чеврилишин баш тутуб-тутмаячағыны тәсадүфи бир һала салыр. Лакин биз бурада һәмин һадисәни саф шәклиндә тәдгиг этмәли вә, демәли, онун нормал шәкилдә чәрәян этдийини фәрз этмәлийик. Үмумиййәтлә мүбадилә баш верирсә, йә'ни әмтиә сатылмамыш галмырса, онда һәмишә форма дәйишилмиш олур, һәрчәнд гейри-нормал һалларда бу форма дәйишилмәсиндә дәйәр кәмиййәти, йә'ни чеврилән субстансия азалыб-арта биләр.

Бир әмтиә саһиби үчүн гызыл онун әмтиәсини әвәз эдир, башгасы үчүн исә әмтиә онун гызылыны әвәз эдир. Бурада һисс илә гавранылан һадисә ондан ибарәтдир ки, әмтиә илә гызыл, мәсәлән 20 аршын кәтан илә 2 фунт стерлинг, әлдән-әлә вә я бир ердән башга ерә кечир, йә'ни бир-биринә мүбадилә олунур. Бәс әмтиә нәйә мүбадилә олунур? Өз дәйәринин үмуми тәчәссүмүнә. Бәс гызыл? Өз истеһлак дәйәринин мүәййән бир хүсуси тәчәссүмүнә. Нә сәбәбә гызыл кәтанын гаршысына пул шәклиндә чыхыр? Она көрә ки, кәтанын гиймәти олан 2 фунт стерлинг, йә'ни онун пул ады инди, пул кими көтүрүлән гызыла нисбәт верилмишдир. Илкин әмтиә формасы әмтиәнин башгасына верилмәси илә әлдән чыхмыш олур, демәли, бу заман әмтиәнин истеһлак дәйәри, онун гиймәтиндә анчаг тәсәввүр эдилән гызылы һәгигәтдә чәзб этмиш олур. Гиймәтин реаллашмасы, яхуд әмтиә дәйәринин анчаг хәяли формасынын реаллашмасы дикәр тәрәфдән пулун анчаг хәяли истеһлак дәйәринин реаллашмасыдыр, йә'ни әмтиәнин пула чеврилмәси эйни заманда пулун әмтиәйә чеврилмәсидир. Беләликлә, бу ваһид просес икитәрәфлидир: онун бир гүтбү—әмтиә саһибинин шей сатмасындан, мүгабил гүтбү исә пул саһибинин шей алмасындан ибарәтдир. „Сатғы—алғыдыр“. *Ә—П* эйни заманда *П—Ә* демәкдир[66].

Биз бу ерәдәк инсанлар арасында бирчә игтисади мүнасибәт—әмтиә саһибләри мүнасибәти олдуғуну билирик ки, бу мүнасибәт

---

* „Һәгиги севки һеч вахт сәркүзәштсиз олмур“.

66 „Һәр бир сатғы эйни заманда алғыдыр“ (Dr. Quesnay, Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, p. 170) вә я, Quesnay өз „Maximes Générales“ әсәриндә дедийи кими, „сатмаг—алмаг демәкдир“.

дә анчаг өз әмәйинин мәһсулуну өзкәйә вериб өзкә әмәйинин мәһсулуну алмагдан ибарәтдир. Демәли, бир әмтиә саһиби анчаг она көрә пул саһиби олараг башгасынын гаршысына чыха биләр ки, онун өз әмәйинин мәһсулу я тәбиәтән пул формасына малик олсун, йә'ни пул материалы, мәсәлән гызыл олсун, я да әмтиәси өз илкин истеһлак формасыны атыб өз чилдини дәйишмиш олсун. Пул вәзифәсини дашымаг үчүн гызыл әлбәттә мүәййән бир нөгтәдә әмтиә базарына дахил олмалыдыр. Бу нөгтә гызылын истеһсал олундуғу мә'дәндир ки, бурада билаваситә әмәк мәһсулу олан гызыл, дәйәрчә бәрабәр башга бир әмәк мәһсулуна мүбадилә олунур. Лакин бу замандан э'тибарән гызыл даим әмтиәләрин реаллашмыш гиймәтләрини ифадә етмәйә башлайыр[67]. Гызылын истеһсал олундуғу мә'дәндә онун әмтиәйә мүбадилә едилдийини бир яна гойсаг, гызыл һәр бир әмтиә саһибинин әлиндә онун өзкәйә вердийи әмтиәнин айрылмыш тәчәссүмүдүр, сатғынын мәһсулу, яхуд әмтиәнин биринчи истиһаләси олан $Ә—П$ истиһаләсинин мәһсулудур[68]. Гызыл она көрә хәяли пул, яхуд дәйәр өлчүсү олур ки, бүтүн әмтиәләр өз дәйәрини гызылла өлчүр. Беләликлә гызылы онлар өз истеһлак формаларынын тәсәввүр олунан мүгабили, өз дәйәрләринин тәчәссүмү едирләр. Гызыл она көрә реал пул олур ки, әмтиәләр бир чох әлләрә кечдикдә гызылы өзләри үчүн һәгигәтән өзләриндән айрылмыш вә чеврилмиш олан истеһлак формасы едир, демәли өз дәйәрләринин керчәк тәчәссүмү едир. Дәйәр тәчәссүмү олмаг э'тибарилә әмтиә, тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш өз истеһлак дәйәринин һәр чүр изини, ону ярадан вә кейфиййәтчә фәргли олан файдалы әмәйин бүтүн изләрини өз үзәриндән силиб атыр вә чеврилиб фәргсиз инсан әмәйинин екчинс ичтимаи маддиләшмәси олур. Пула баханда, нә чешид әмтиәнин дөнүб пул олдуғуну көрмәк мүмкүн дейилдир. Пул формасында олан бир әмтиә бу формада олан башга әмтиәләрә тамамилә бәнзәйир. Пул пейини дә тәмсил едә биләр, һалбуки пейин һеч дә пул дейилдир. Фәрз едәк ки, бизим тохучунун өз әмтиәсини вериб әвәзиндә алдығы ики гызыл, бир квартер буғданын чеврилмиш формасыдыр. Кәтанын сатылмасы, $Ә—П$, ейни заманда онун алынмасыдыр, $П—Ә$ демәкдир. Лакин кәтанын сатылмасы, бу мүамиләнин мүгабили илә, инчилин алынмасы илә гуртаран просесин башланғычыдыр; кәтанын алынмасы чәһәтдән көтүрүлдүкдә исә бу просес, әксинә, һәмин мүамиләнин мүгабили олан сатғыдан, йә'ни буғданын сатылмасындан башланмыш һәрәкәти ахыра чатдырыр, $Ә—П$ (кәтан—пул) просесидир. $Ә—П—Ә$ (кәтан—пул—инчил) просесинин бу биринчи фазасы ейни заманда $П—Ә$ (пул—кәтан) демәкдир, йә'ни башга бир $Ә—П—Ә$ (буғда—пул—кәтан) просесинин сон фазасыдыр. Әмтиәнин биринчи истиһаләси, онун әмтиә формасындан пула чеврилмәси, ейни заманда һәмишә, башга бир әмтиәнин буна

---

[67] „Бир әмтиәнин гиймәтини анчаг башга бир әмтиәнин гиймәтилә өдәмәк олар". Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 554.

[68] „Әввәлчә кәрәк бир шей сатасан ки, пулун олсун" (енә орада, сәһ. 543).

әкс олан бир истиһаләсидир, бу әмтиәнин тәрсинә, пул формасындан әмтиәйә чеврилмәсидир[69].

П—Ә. Әмтиәнин икинчи, яхуд сон истиһаләси—алғы. Бүтүн башга әмтиәләрин онлардан айрылмыш сурәти вә я онларын үмуми мигясда әлдән-әлә кечмәсинин мәһсулу олан пул, тамамилә маниәсиз олараг башгасына верилә билән бир әмтиәдир. Пул бүтүн гиймәтләри әкс истигамәтдә охуюр вә, беләликлә, өзүнүн әмтиәйә чеврилмәси үчүн итаәткар бир васитә олан бүтүн әмтиә чисимләриндә әкс олунур. Эйни заманда гиймәтләр, йә'ни әмтиәләрин пула салдығы ашиганә нәзәр, пулун башга шейә чеврилиб онда тәчәссүм этмәк габилиййәтинин һүдудуну, мәһз мигдар һәддини көстәрир. Әмтиә пула чеврилдикдә о даһа бир әмтиә олараг йохалдығына көрә, пулун үзәриндә өз саһибинин әлинә нечә кечдийини вә мәһз нәйин пула чеврилдийини көстәрән бир из галмыр. Пул һарадан әлә кечирсә кечсин „non olet"—„онун гохусу кәлмир". Пул бир тәрәфдән сатылмыш әмтиәни тәмсил эдирсә, дикәр тәрәфдән, алына биләчәк әмтиәләри тәмсил эдир[70].

П—Ә, йә'ни алғы, эйни заманда сатғыдыр, йә'ни *Ә—П* демәкдир; демәли, мүәййән бир әмтиәнин сон истиһаләси эйни заманда башга бир әмтиәнин биринчи истиһаләсидир. Бизим тохучунун нөгтейи-нәзәриндән онун әмтиәсинин һәят йолу, әлдә этдийи 2 фунт стерлингә алдығы инчил илә битир. Лакин инчили сатан шәхс тохучудан алдығы 2 фунт стерлинги дөндәриб арағ эдир. *Ә—П—Ә* (кәтан—пул—инчил) просесинин сон фазасы олан *П—Ә* эйни заманда *Ә—П* демәкдир, йә'ни *Ә—П—Ә* (инчил—пул—арағ) просесинин биринчи фазасыдыр. Әмтиә истеһсалчысы базара анчаг бир чүр мәһсул чыхартдығына көрә бу мәһсулдан адәтән күлли мигдарда сатыр, һалбуки онун мүхтәлиф тәләбаты ону, реаллашдырдығы гиймәти, яхуд әлдә этдийи мәбләғи, алачағы бир чох шейләр арасында бөлмәйә мәчбур эдир. Беләликлә, бир әмтиәнин сатылмасы бир чох әмтиәләрин алынмасына сәбәб олур. Демәли, бир әмтиәнин сон истиһаләси бир чох башга әмтиәләрин биринчи истиһаләсини тәшкил эдир.

Инди биз бу әмтиәнин, мәсәлән кәтанын бүтүн истиһаләсини көтүрсәк, һәр шейдән әввәл көрәчәйик ки, бу истиһалә бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлаян ики һәрәкәтдән: *Ә—П* вә *П—Ә* һәрәкәтләриндән ибарәтдир. Әмтиәнин бир-биринә әкс олан бу ики чеврилиши әмтиә саһибинин бир-биринә әкс олан ики ичтимаи һәрәкәтиндә мейдана чыхыр вә әмтиә саһибинин бир-биринә әкс олан ики игтисади вәзифәсиндә ин'икас эдир. Әмтиә саһиби сатғы мүамиләсиндә иштирак этдийи үчүн сатычыдыр, алғы мүамиләсиндә иштирак этдийи үчүн исә алычыдыр. Лакин әмтиә һәр бир чеврилишиндә эйни заманда өзүнүн, ялныз мүгабил гүтбләрдә ерләшән һәр ики формасында, йә'ни әмтиә формасында вә пул формасында мөвчуд олдуғуна көрә бир әм-

---

69 Әввәлчә өз мәһсулуну сатмадан ону мүбадилә эдән гызыл вә я күмүш истеһсалчысы, юхарыда дедийимиз кими, истисна тәшкил эдир.

70 „Әлимиздә олан пул, алмаг истәдийимиз шейләри вә эйни заманда бу пула сатдығымыз шейләри тәмсил эдир" (Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, p. 586).

тиә саһиби сатычы олдугда, онун гаршысына бир башгасы алычы сифәтилә чыхыр, һаман әмтиә саһиби алычы олдугда исә бир башгасы онун гаршысына сатычы сифәтилә чыхыр. Эйни бир әмтиә далбадал ики дәфә чеврилиб бир-биринә әкс шәкилләрә кирдийи, йә'ни әмтиәдән пула вә пулдан әмтиәйә чеврилдийи кими, әмтиә саһиби дә сатычы ролундан чыхыб алычы ролуна кирир. Демәли, алғы вә сатғы тамамилә сабитләшмиш вәзифәләр олмайыб әмтиә тәдавүлү просесиндә даим бир шәхсдән башгасына кечән вәзифәләрдир.

Ән бәсит шәкилдә көтүрүлән там әмтиә истиһаләси тәләб эдир ки, дөрд экслик вә үч personae dramatis [иштирак эдән шәхс] олсун. Әввәлчә әмтиә өз дәйәринин тәчәссүмү олан пула мүгабил дурур, „о бири тәрәфдә", өзкәнин чибиндә олан бу дәйәр тәчәссүмү исә, бир шей кими һисс эдилән реаллыға малик олур. Беләликлә, бурада әмтиә саһиби пул саһибинин гаршысына чыхмыш олур. Әмтиә пула чеврилдикдә дәрһал пул әмтиәнин өтәри эквивалент формасы олур ки, бунун да истеһлак дәйәри вә я мәзмуну, әмтиә аләминин „бу бири тәрәфиндә", башга әмтиә чисимләриндәдир. Әмтиәнин биринчи чеврилишинин сон нөгтәси олан пул эйни заманда икинчи чеврилишинин башланғыч нөгтәсидир. Демәли, бу просесин биринчи мүамиләсиндә сатычы олан шәхс, икинчи мүамиләсиндә алычы олур вә бурада үчүнчү бир әмтиә саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр[71].

Әмтиә истиһаләсинин бир-биринә әкс истигамәтдә олан бу ики фазасы бир дөвран тәшкил эдир: әмтиә формасы, әмтиәнин өз формасыны тәрк этмәси вә енидән әмтиә формасына гайытмасы. Һәр һалда бурада әмтиәнин тә'рифи зиддиййәтли бир шәкил алыр. Әмтиә башланғыч нөгтәсиндә өз саһиби үчүн истеһлак дәйәри олмайыб сон нөгтәсиндә онун үчүн истеһлак дәйәри олур. Һабелә пул әввәлчә бәрк бир дәйәр кристалы шәклиндә мейдана чыхыр вә әмтиә бу кристала чеврилир, сонра исә пул дөнүб әмтиәнин өтәри эквивалент формасы олур.

Бир әмтиәнин там дөвраныны тәшкил эдән ики истиһалә эйни заманда ики башга әмтиәнин бир-биринә әкс истигамәтли натамам истиһаләләридир. Эйни бир әмтиә (кәтан) өзүнүн истиһалә сырасыны башлайыр вә эйни заманда башга бир әмтиәнин (буғданын) истиһаләсини тамам баша чатдырыр. Бу әмтиә биринчи чеврилишиндә, сатғы мүамиләсиндә һәр ики ролу өз вүчудилә ифа эдир. Лакин һәмин әмтиә һәр бир әмтиә чисминин кечдийи йолу кечиркән, гызыл сүрфәси шәклинә кирмәклә үчүнчү бир әмтиәнин биринчи истиһаләсини вүчуда кәтирир. Беләликлә, һәр бир әмтиәнин истиһалә сырасынын этдийи дөвран, башга әмтиәләрин дөвранлары илә мөһкәм бир сурәтдә говушур. Бу просес бүтүнлүкдә әмтиә тәдавүлүдүр.

Әмтиә тәдавүлү мәһсулларын билаваситә мүбадилә олунмасындан ялныз формача дейил, маһиййәтчә дә фәрглидир. Доғрудан да, индичә тәсвир этдийимиз просесә ахындан нәзәр салаг.

[71] „Беләликлә, бурада дөрд һәдд вә сөвдәләшән үч фәрд вардыр ки, бунлардан бири ики дәфә мейдана чыхыр" (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 908).

Шүбһәсиз, тохучу кәтаны инчилә, йә'ни өз әмтиәсини өзкә әмтиәсинә мүбадилә етмишдир. Лакин бу һал анчаг онун нәзәриндә беләдир. Бәдәни гызышдыран ичкини союг ибадәтдән хош көрән инчил сатычысы һеч фикринә дә кәтирмәмишдир ки, онун инчилинә кәтан мүбадилә едилир; һабелә тохучу да һеч күман етмир ки, онун кәтанына буғда мүбадилә едилмишдир вә и. а. *B* шәхсин әмтиәси *A* шәхсин әмтиәсинин ерини тутур, лакин *A* илә *B* өзләри өз әмтиәләрини бир-бирилә мүбадилә етмирләр. Һәятда елә ола биләр ки, *A* илә *B* пул вериб бир-бириндән мал алсынлар, лакин бу кими тәсадүфи бир һал һеч дә әмтиә тәдавүлүнүн үмуми шәраитиндән доғмур. Биз бурада бир тәрәфдән көрүрүк ки, әмтиә мүбадиләси билаваситә мәһсул мүбадиләсиндәки фәрди вә ерли һәдләри йыхыб дағыдараг, үмумиййәтлә инсан әмәйи маддәләринин мүбадиләсини инкишаф етдирир. Дикәр тәрәфдән исә бурада чох мүрәккәб вә долашыг ичтимаи әлагәләр инкишаф едир, лакин бу әлагәләр шәхсләрин нәзарәтинә табе дейилдир, буна көрә дә тәбиәт ганунлары характериндәдир. Тохучу кәтаны анчаг она көрә сата билир ки, кәндли буғданы сатмышдыр; араг дүшкүнү олан шәхс инчили анчаг она көрә сата билир ки, тохучу кәтаны сатмышдыр; арагчы өз һәят верән ичкисини анчаг она көрә сата билир ки, башга бириси абһәят сатмышдыр вә и. а.

Бунун нәтичәсиндә тәдавүл просеси һеч дә билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә олдуғу кими, истеһлак дәйәрләри өз ерләрини вә саһибләрини дәйишдикдән сонра битмир. Пул ахырда мүәййән бир әмтиәнин истиһаләләри сырасындан чыхмагла йох олмур. Пул дөнә-дөнә, тәдавүл просесинин бу вә я дикәр әмтиә тәрәфиндән тәрк олунан нөгтәләриндә топланыр. Мәсәлән, кәтанын бүтүн истиһаләси олан—кәтан, пул, инчил истиһаләсиндә әввәлчә кәтан тәдавүлдән чыхыр, пул онун ерини тутур, сонра инчил тәдавүлдән чыхыр, енә пул онун ерини тутур. Бир әмтиәнин ерини башга бир әмтиәнин тутмасы нәтичәсиндә пул әмтиәси үчүнчү бир шәхсин әлиндә галыр[72]. Тәдавүлдән даим пул тәри ахыр.

Һәр бир сатғы әйни заманда алғы, һәр бир алғы исә әйни заманда сатғы олдуғу үчүн, әмтиә тәдавүлү алғы илә сатғы арасында һөкмән мүвазинәт ярадыр,—дейән әһкамдан баяғы бир шей тәсәввүр етмәк чәтиндир. Әкәр бунунла демәк истәнилир ки, һәгигәтдә баш вермиш олан сатғылар алғыларын сайына бәрабәрдир, бу мә'насыз бир тавтоложидир. Лакин бу әһкамы ирәли сүрәнләр даһа бөйүк бир шейи сүбут етмәк истәйирләр ки, сатычы куя алычыны да өз далынча базара кәтирирмиш. Ики мүгабил гүтбдә дуран шәхсләрин, йә'ни пул саһиби илә әмтиә саһибинин гаршылыглы мүнасибәти нөгтейи-нәзәриндән алғы илә сатғы—бир мүамиләдир. Лакин алғы илә сатғыя әйни бир шәхсин һәрәкәти кими бахылдыгда, бунлар бир-биринә әкс гүтбләрдә баш верән ики мүамиләдир. Беләликлә, сатғы илә алғы арасындакы әйниййәт нәтичәсиндә белә бир һал да ола билир ки, әмтиә файдасыз галыр, бу әмтиә, тәдавүлүн кимя күрәсинә атылдыгда

[72] *2-чи нәшрә гейд.* Бу һадисә нәзәрә нә гәдәр чарпса да, чох заман игтисадчылар, хүсусән „фритрэдер" vulgaris [азад тичарәтин орта, сәтһи тәрәфдары] буну көрә билмир.

орадан пул шәклиндә чыхмыр, әмтиәнин саһиби ону сата билмир, демәли, пул саһиби тәрәфиндән алынмыр. Сонра. Бу эйнийјәт шәраитиндә мүбадилә просеси, һәтта баш тутдугда да, әмтиәнин һәјатында аз-чох давам эдә билән бир фасиләдир, мүәјјән бир дөврдүр. Әмтиәнин биринчи истиһаләси эјни заманда һәм сатғы, һәм дә алғы олдуғу үчүн, просесин бу һиссәси эјни заманда мүстәгил бир просесдир. Алычынын әмтиәси олур, сатычынын исә пулу, јә'ни элә бир әмтиәси олур ки, бу әмтиә, фе'лән базара тез вә ја кеч чыхмасындан асылы олмајараг өз тәдавүл эдә билмәк формасыны сахлајыр. Сатанын әмтиәсини алан олмаса һеч кәс бир шеј сата билмәз. Лакин бириси шеј сатмышса, бу о демәк дејилдир ки, дәрһал башга бир шеј алмалыдыр. Мәһсул мүбадиләсинин заман, мәкан вә фәрди һәдләрини әмтиә тәдавүлүнүн јыха билмәсинә сәбәб мәһз одур ки, өз әмәјинин мәһсулуну өзкәјә вермәклә өзкә әмәјинин мәһсулуну алмаг арасындаки билаваситә эјнијјәти ики мүгабил мүамиләјә, сатғы илә алғыја бөлүр. Бир-биринә гаршы тамамилә мүстәгил олан просесләр мүәјјән бир дахили вәһдәт тәшкил эдирсә, бу мәһз о демәкдир ки, онларын дахили вәһдәти харичи эксликләрин һәрәкәтиндә вүчуда кәлир. Дахилән мүстәгил олмајан, јә'ни бир-бирини тамамлајан мүамиләләрин заһирән бир-бириндән ајрылмасы мүәјјән бир нөгтәјә чатдыгда, онларын вәһдәти зоракилик јолу илә, бөһран шәклиндә мејдана чыхыр. Әмтиәјә хас олан экслик: истеһлак дәјәри илә дәјәр арасындаки экслик, хүсуси әмәјин эјни заманда билаваситә ичтимаи әмәји тәмсил этмәли олмасындан, әлаһиддә вә конкрет әмәјин анчаг мүчәррәд вә үмуми әмәк вәзифәси көрмәли олмасындан, шејләрин шәхсијјәт, шәхсијјәтин дә шеј кејфијјәти алмасындан ибарәт олан экслик,—әмтиәјә хас олан бу зиддијјәт, әмтиә истиһаләләри гүтбләриндәки эксликдә өз һәрәкәтинин инкишаф формаларыны кәсб эдир. Демәли, элә бу формаларын өзүндә бөһран имканы—лакин анчаг имканы—вардыр. Бу имканын керчәклијә чеврилмәси там бир сыра шәртин олмасыны тәләб эдир ки, бунлар да бәсит әмтиә тәдавүлү дахилиндә һәлә эсла мөвчуд дејилдир[73].

Әмтиә тәдавүлү просесиндә бир васитәчи олан пул, тәдавүл васитәси вәзифәсини көрүр.

b) Пулун тәдавүлү

Әмәк мәһсуллары арасындаки маддәләр мүбадиләсини әмәлә кәтирән форма дәјишмәси, *Ә—П—Ә*, тәләб эдир ки, эјни бир

---

[73] Бах: Чемс Милл һаггындаки гејдләрим, „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 74—76. [Бах: К. Маркс, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 141.] Бурада игтисади аполокетика [мөвчуд оланы мүдафиә этмәк вә она рөвнәг вермәк] методуна хас олан ики чәһәт вардыр. Биринчиси, әмтиә тәдавүлү илә билаваситә мәһсул мүбадиләси арасындаки фәргләрдән садәчә сәрфнәзәр эдәрәк бунлары эјниләшдирмәкдир. Икинчиси, капиталист истеһсал үсулуна хас олан зиддијјәтләри инкар этмәк тәшәббүсүдүр; бу мәгсәдлә капиталист истеһсалчылары арасындаки бүтүн мүнасибәтләр, әмтиә тәдавүлүндән билаваситә доған бәсит мүнаси-

дәйәр әмтиә олмаг е'тибарилә просесин башланғыч нөгтәсини тәшкил етдикдән сонра, енә дә әмтиә шәклиндә һәмин нөгтәйә гайытсын. Беләликлә, әмтиәләрин бу һәрәкәти бир дөвран тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән исә бу форманын өзү пул дөвранына йол вермир. Бу форманын нәтичәсиндә пул өз башланғыч нөгтәсинә гайытмаг дейил, даим бу нөгтәдән узаглашыр. Нә гәдәр ки, әмтиә сатычынын әлиндә өз чеврилмиш формасындадыр, пул формасындадыр, бу әмтиә өзүнүн биринчи истиһаләси мәрһәләсиндә олур, йә'ни өз тәдавүлүнүн ялныз биринчи ярысыны ичра етмиш олур. Алмаг мәгсәдилә сатмаг просеси баша чатдыгда, пул да өз әввәлки саһибинин әлиндән чыхыб кетмиш олур. Доғрудур, тохучу инчили алдыгдан сонра, енә кәтан сатса, пул да енә гайыдыб онун әлинә кәләр. Лакин бу пул илк 20 аршын кәтанын тәдавүлү нәтичәсиндә гайыдыб кәлмир, әксинә, бу тәдавүл пулу тохучунун әлиндән чыхарыб инчил сатанын әлинә кечирмиш олур. Пул анчаг она көрә гайыда билир ки, ени әмтиә һәмин тәдавүл просесини енидән башлайыр вә я тәкрар едир, нәтичәси дә биринчи просесин вердийи нәтичәнин ейни олур. Демәли, әмтиә тәдавүлүнүн пула билависитә вердийи һәрәкәт формасы пулун даим өз башланғыч нөгтәсиндән узаглашмасы демәкдир, бир әмтиә саһибинин әлиндән башгасынын әлинә кечмәси, яхуд пулун тәдавүл етмәси (currency, cours de la monnaie) демәкдир.

Пулун тәдавүлү даим ейни просесин екнәсәг шәкилдә тәкрарыдыр. Әмтиә һәмишә сатычы тәрәфдә, алғы васитәси олан пул исә һәмишә алычы тәрәфдә олур. Пул алғы васитәси вәзифәсини ифа едәрәк әмтиәнин гиймәтини реаллашдырыр. Лакин пул әмтиәнин гиймәтини реаллашдырыркән әмтиәни сатычынын әлиндән алычынын әлинә кечирир вә ейни заманда өзү алычынын әлиндән чыхыб сатычынын әлинә кечир ки, сонра һаман просеси башга бир әмтиә илә дә тәкрар етсин. Пулун бу биртәрәфли һәрәкәт формасынын, әмтиәнин икитәрәфли һәрәкәт формасындан доғмасы үстүөртүлү галыр. Әмтиә тәдавүлүнүн тәбиәтинин өзү бу просес һаггында заһирән әкс бир тәсәввүр оядыр.

Әмтиәнин биринчи истиһаләси артыг өз заһири көрүнүшү чәһәтдән тәкчә пулун һәрәкәти дейил, һабелә әмтиәнин дә өз һәрәкәтидир; әмтиәнин икинчи истиһаләси исә, әксинә, ялныз пулун һәрәкәти шәклиндә көрүнүр. Әмтиә өз тәдавүлүнүн биринчи ярысында пул илә өз ерини дәйишир. Бунунла бәрабәр, әмтиәнин истеһлак чисми тәдавүл даирәсиндән чыхыб истеһлак

бәтләрә мүнчәр едилир. Һалбуки әмтиә истеһсалы илә әмтиә тәдавүлү, мүхтәлиф мигясда олса да, ән мүхтәлиф истеһсал үсулларына хас олан һадисәләрдир. Демәли, биз мүәййән истеһсал үсулларынын һамысына аид олан мүчәррәд әмтиә тәдавүлү категорияларындан башга бир шей билмириксә, онда биз бу истеһсал үсуллары һаггында, онларын differentia specifica [характер хүсусиййәтләри] һаггында һеч бир шей билмирик, бунларын һаггында һеч бир тәсәввүр һасил едә билмәрик. Сияси игтисаддан башга һеч бир елмдә ән ади вә үмуми нөгтәләр бу гәдәр бөйүк бир иддиа илә ирәли сүрүлмүр. Мәсәлән, Жан Батист Сей әмтиәнин мәһсул олмасындан башга бир шей билмәдийи һалда, бөһранлар һаггында фикир еритмәйә киришир.

даирәсинә кечир[74]. Онун ерини дәйәрин чисми вә я онун пул сүрфәси тутур. Тәдавүлүн икинчи ярысыны исә әмтиә даһа өз тәбии шәклиндә дейил, гызыл чилдинә кирмиш һалда баша чатдырыр. Беләликлә, бу һәрәкәт анчаг пулун нөгтейи-нәзәриндән фасиләсиз бир һәрәкәтдир: әмтиә үчүн бир-биринә мүгабил ики просесә бөлүнән һәрәкәтә пулун өз һәрәкәти кими бахыларса, бу һәрәкәт һәмишә дәйишмәз галан ваһид просесдир, йә'ни элә бир просесдир ки, бурада пул даим өз ерини ени-ени әмтиәләрлә дәйишир. Буна көрә дә әмтиә тәдавүлүнүн нәтичәси, йә'ни бир әмтиәнин ерини башга бир әмтиәнин тутмасы, әмтиәнин өз формасыны дәйишмәсиндән ирәли кәлмир, пулун тәдавүл васитәси вәзифәси көрмәсиндән әмәлә кәлир. Өзлүйүндә сүкунәт һалында олан әмтиәләри пул һәрәкәтә кәтирир, онлары истеһлак дәйәри олмадыглары әлләрдән чыхарыб истеһлак дәйәри олдуглары әлләрә кечирир, һәм дә бунлары һәмишә пулун өз һәрәкәтинә экс истигамәтдә һәрәкәт этдирир. Пул даим әмтиәләри тәдавүл даирәсиндән узаглашдырыб тәдавүл просесиндә онларын ерини тутур вә беләликлә өз башланғыч нөгтәсиндән узаглашыр. Буна көрә дә пулун һәрәкәтиндә ялныз әмтиәләрин тәдавүлү ифадә олунурса да, заһирдә, әксинә, әмтиә тәдавүлү анчаг пулун һәрәкәтинин нәтичәси кими көрүнүр[75].

Дикәр тәрәфдән пул анчаг она көрә тәдавүл васитәси вәзифәси дашыйыр ки, әмтиәләрин дәйәрини, бу әмтиәләрдән айрылмыш әлаһиддә бир формада тәмсил эдир. Буна көрә дә тәдавүл васитәси олмаг э'тибарилә пулун һәрәкәти, һәгигәтдә анчаг әмтиәләрин өз формасына хас олан һәрәкәтдир. Демәли, бу һәрәкәт пулун тәдавүлүндә көзә көрүнән бир шәкилдә дә әкс олунмалыдыр. Мәсәлән, кәтан әввәлчә өз әмтиә формасыны өз пул формасына чевирир. Онун биринчи истиһаләси олан $Ә—П$ истиһаләсинин икинчи гүтбү, йә'ни пул формасы сонра кәтанын ахырынчы истиһаләсинин, йә'ни онун инчилә чеврилмәсинин биринчи гүтбү олур. Лакин бу ики форма дәйишмәсиндән һәр бири әмтиә илә пулун мүбадиләси йолилә, бир-бирләринин ерини тутмасы васитәсилә әмәлә кәлир. Эйни сиккәләр әмтиәнин, өзүндән айрылмыш бир формасы олараг сатычынын әлинә кечир вә әмтиәнин ондан гәт'и айрылан формасы олараг сатычыны тәрк эдир. Бу сиккәләр өз ерини ики дәфә дәйишир. Әввәлчә өз ерини кәтанла, сонра исә инчилля дәйишир. Кәтан сатылыркән буғда бечәрәнин чибиндән чыхыб кәтан тохуянын чибинә кирән һәмин 2 фунт стерлинг, инчил алындыгда тохучунун чибини тәрк эдир. Беләликлә, бу әмтиәнин өз формасыны бир-биринә әкс олан ики шәкилдә дәйишмәси, пулун әкс истигамәтдә ики дәфә өз ерини дәйишмәсиндә әкс олунур.

Бунун әксинә олараг, ялныз биртәрәфли әмтиә истиһаләләри

---

[74] Һәтта әмтиә даим тәкрарән сатылдыгда,—биз һәләлик белә бир һадисәдән бәһс этмирик,—сон дәфә сатылдыгы замандан э'тибарән тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечиб бурада яшайыш вә я истеһсал васитәси олур.

[75] „Онун (пулун) мәһсуллар тәрәфиндән она верилән һәрәкәтдән башга һеч бир һәрәкәти йохдур“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 885).

олдугда, йә'ни истәр алғы мүамиләләри олсун, истәрсә дә сатғы мүамиләләри—эйни бир пул өз ерини анҹаг бир дәфә дәйишир. Пулун икинҹи дәфә өз ерини дәйишмәси һәмишә әмтиәнин икинҹи истиһаләсини, пулун гайыдыб әмтиәйә чеврилмәсини ифадә эдир. Эйни бир сиккәнин өз ерини тез-тез тәкрар дәйишмәсиндә ялныз айрыҹа бир әмтиәнин бир чох истиһаләләри дейил, үмумиййәтлә бүтүн әмтиә аләминин сайсыз-һесабсыз истиһаләләри арасындаки рабитә әкс эдилмиш олур. Өзлүйүндә айдындыр ки, бунларын һамысы анҹаг бурада тәдгиг этдийимиз бәсит әмтиә тәдавүлү формасына аиддир.

Һәр бир әмтиә тәдавүл просесиндә илк аддым атдыгда, һәлә өз формасыны илк дәфә дәйишдикдә тәдавүл даирәсиндән чыхыр вә бурада онун ерини даим ени бир әмтиә тутур. Пул исә, әксинә, тәдавүл васитәси олмаг э'тибарилә даим тәдавүл даирәсиндә галыр, даим бурада долашыр. Буна көрә дә белә бир суал ортая чыхыр ки, бу даирә арасы кәсилмәдән нә гәдәр пул тәләб эдә биләр.

Һәр бир өлкәдә һәр күн эйни заманда вә, демәли, мәканҹа янашы олараг йығын-йығын биртәрәфли әмтиә истиһаләләри баш верир, вә я башга сөзлә десәк, бир тәрәфдән тәкҹә сатғы, дикәр тәрәфдән исә тәкҹә алғы баш верир. Өз гиймәти э'тибарилә әмтиәләр, мүәййән мигдар хәяли гызыла бәрабәрләшмиш олур. Бурада тәдгиг этдийимиз билаваситә тәдавүл формасы һәмишә әмтиә илә пулу мадди шәкилдә бир-биринә гаршы гойдуғуна көрә—әмтиә сатғы гүтбүндә, пул исә бунун мүгабили олан алғы гүтбүндә дурдуғуна көрә,—әмтиәләрин тәдавүлү просеси үчүн лазым олан тәдавүл васитәләри күтләсини һәмин әмтиәләрин гиймәтләринин мәҹмуу мүәййән этмиш олур. Доғрудан да пулун реал олараг тәмсил этдийи гызылын мәбләғи анҹаг, әмтиәләрин гиймәтләри мәбләғиндә артыг хәялән ифадә олунмуш гызылын мәбләғидир. Демәли, бу мәбләғләрин бәрабәрлийи өзлүйүндә айдындыр. Лакин биз билирик ки, әмтиәләрин дәйәри сабит галдығы һалда гызылын (пул ҹисминин) өз дәйәри дәйишдикдә, әмтиәләрин гиймәти дә дәйишир: гызылын дәйәри дүшдүкдә, әмтиәләрин гиймәти эйни нисбәтдә галхыр, гызылын дәйәри галхдыгда исә, әксинә, әмтиәләрин гиймәти эйни нисбәтдә дүшүр. Әмтиә гиймәтләри мәбләғинин белә галхмасы вә я дүшмәсилә бәрабәр, тәдавүлдә олан пул күтләси дә эйни нисбәтдә чохалмалы вә я азалмалыдыр. Доғрудур, бурада тәдавүл васитәләри күтләсинин дәйишмәсинә сәбәб пул өзүдүр, лакин тәдавүл васитәси вәзифәсини көрән пул дейил, дәйәр өлчүсү вәзифәсини көрән пулдур. Әввәлҹә әмтиәләрин гиймәти пулун дәйәринин дәйишмәсинә әкс нисбәтдә дәйишир, сонра исә тәдавүл васитәләри күтләси, әмтиәләрин гиймәтинин дәйишмәсинә дүз нисбәтдә дәйишир. Мәсәлән, гызылын дәйәри дүшмәйиб дәйәр өлчүсү олмаг э'тибарилә ону күмүш әвәз этсә иди, яхуд әксинә, күмүшүн дәйәри йүксәлмәйиб гызыл күмүшү дәйәр өлчүсү вәзифәсиндән сыхышдырыб чыхарсайды, енә тамамилә юхарыдаки вәзиййәт әмәлә кәләрди. Биринҹи һалда инди тәдавүлдә олан күмүш әввәлләрдә тәдавүлдә олмуш гызылдан чох олмалы, икинҹи һалда исә, инди тәдавүлдә олан гызыл әввәлләр тәдавүлдә олмуш күмүшдән аз олмалы иди. Һәр ики һалда пул

материалынын, йә'ни дәйәр өлчүсү вәзифәсини дашыян әмтиәнин дәйәри дәйишәрди, буна көрә әмтиә дәйәрләринин гиймәтләрдәки ифадәси дә дәйишәрди, демәли, бу гиймәтләрин реаллашдырылмасы васитәси олуб тәдавүл едән пулун күтләси дә дәйишәрди.

Көрдүйүмүз үзрә әмтиә тәдавүлү даирәсиндә elә бир ачыг йол вардыр ки, гызыл (күмүш вә үмумиййәтлә пул материалы), мүәййән дәйәрә малик бир әмтиә шәклиндә орадан кечиб тәдавүл даирәсинә кирир. Пулун белә бир дәйәрә малик олмасы мөвчуд бир шей кими фәрз олунмалыдыр ки, пул, гиймәтләри мүәййән едән бир дәйәр өлчүсү вәзифәсини дашыя билсин. Мәсәлән, дәйәр өлчүсүнүн өз дәйәри дүшүрсә, бу һал, һәр шейдән әввәл, нәчиб металын билаваситә истеһсал едилдийи мә'дәндә она бир әмтиә кими мүбадилә олунан дикәр әмтиәләрин гиймәтинин дәйишмәсиндә тәзаһүр едир. Бу һалда башга әмтиәләрин хейли һиссәси, һәлә узун мүддәт әввәлки дәйәр өлчүсү илә, артыг көһнәлиб хәяли бир шәкил алан дәйәр өлчүсү илә гиймәт олунур,—бу һал буржуа чәмиййәтинин ашағы инкишаф пилләләриндә хүсусилә күчлүдүр. Лакин әмтиәләр дәйәр тәнлийиндә бир-бирилә тәмас етдикчә, бир әмтиә башгасына тә'сир едир вә беләликлә әмтиәләрин гызыл вә я күмүш гиймәтләри һәмин әмтиәләрин өз дәйәрләрилә мүәййән олунан нисбәтләрә яхынлашыб яваш-яваш бәрабәрләшир вә, нәһайәт, бүтүн әмтиәләрин дәйәрләри пул металынын ени дәйәринә мүтабиг олараг гиймәтләндирилир. Гиймәтләрин дәйәрләрлә бу бәрабәрләшмәси просесиндә әмтиәләр билаваситә нәчиб металлара мүбадилә олундугча, ахыб кәлән нәчиб металларын мигдары даим артыр. Буна көрә әкәр ислаһ олунмуш бу ени гиймәтләр әмтиәләр арасында яйылырса, әкәр әмтиәләрин дәйәрләри металын ашағы дүшмүш вә мүәййән нөгтәйәдәк дүшмәкдә давам едән бу ени дәйәрилә гиймәт олунурса, демәли бу ени гиймәтләрин реаллашмасы үчүн лазым олан әлавә нәчиб метал күтләси дә мейданда мөвчуддур. Ени гызыл вә күмүш мә'дәнләри тапылдыгдан сонра фактларын биртәрәфли мүшаһидә едилмәси нәтичәсиндә XVII әсрдә вә хүсусән XVIII әсрдә белә бир янлыш нәтичә чыхарылмышдыр ки, куя әмтиә гиймәтләринин артмасына сәбәб, чохлу мигдар гызыл вә күмүшүн тәдавүл васитәси вәзифәсини дашымаға башламасы олмушдур. Бундан сонра биз гызылын дәйәрини мә'лум бир кәмиййәт һесаб едәчәйик, зира гиймәтләр мүәййәнләшдийи заман гызылын дәйәри доғрудан да мә'лум кәмиййәт олур.

Белә фәрз етдикдә, тәдавүл васитәләри күтләси реаллашмалы олан әмтиә гиймәтләринин мәбләғилә мүәййән едилир. Һәр бир әмтиә нөвүнүн гиймәтини мә'лум фәрз етсәк, онда әмтиә гиймәтләринин мәбләғи, йәгин ки, тәдавүлдә олан әмтиәләрин мигдарындан асылы олачагдыр. Һәгигәтән чох фикирләшиб баш сындырмадан да баша дүшмәк олар ки, әкәр 1 квартер буғданын дәйәри 2 фунт стерлингдирсә, 100 квартер буғданын дәйәри 200 фунт стерлинг, 200 квартеринки — 400 фунт стерлинг олачаг вә и. а., демәли, буғданын гәдәри артдыгча, буғда сатыларкән онунла ерини дәйишән пул күтләси дә артмалыдыр.

Беләликлә, биз әмтиәләрин күтләсини мә'лум фәрз етсәк, онда

тәдавүлдә олан пулун күтләси дә әмтиә гиймәтләринин галхыб-дүшмәсилә бирликдә артыб-әксиләчәкдир. Тәдавүлдәки пулун күтләси, гиймәтләр кәмиййәтинин дәйишмәси нәтиҹәсиндә әмтиә гиймәтләри мәбләғинин галхмасы вә я дүшмәсиндән асылы олараг артыр вә я әксилир. Бурада бүтүн әмтиә гиймәтләринин эйни бир заманда галхмасы вә я дүшмәсинә һеч бир еһтияҹ йохдур. Тәдавүлдә олан бүтүн әмтиәләрин реаллашмасы лазым кәлән гиймәтләринин мәбләғини нәзәрә чарпаҹаг дәрәҹәдә галдырмаг вә я салмаг үчүн, вә демәли, тәдавүл даирәсинә даһа чох вә я даһа аз пул ҹәлб этмәк үчүн бир нечә башлыҹа әмтиәнин гиймәтинин бир һалда галхмасы, башга бир һалда исә дүшмәси кифайәтдир. Әмтиәләрин гиймәтләриндәки бу дәйишиклик истәр әмтиәләрин дәйәринин һәгигәтән дәйишдийини әкс этдирсин, истәрсә дә анҹаг базарда гиймәтләрин галхыб-дүшмәсини көстәрсин, һәр ики һалда тәдавүл васитәләри күтләсинә онун тә'сири эйни олаҹагдыр.

Фәрз эдәк ки, эйни заманда вә демәли мәканҹа янашы олараг, лакин бир-бирилә бағлы олмаян бир нечә сатғы, яхуд натамам истиһалә вардыр, мәсәлән 1 квартер буғданын, 20 аршын кәтанын, 1 инҹилин, 4 галлон арағын натамам истиһаләси вардыр. Бу әмтиәләрдән һәр биринин гиймәти 2 фунт стерлинг, демәли, реаллашмалы гиймәтләрин мәбләғи 8 фунт стерлинг оларса, тәдавүлә 8 фунт стерлинглик пул күтләси дахил олмалыдыр. Лакин һәмин әмтиәләр юхарыда тәдгиг этдийимиз истиһаләләр сырасынын: 1 квартер буғда—2 фунт стерлинг—20 аршын кәтан—2 фунт стерлинг—1 инҹил—2 фунт стерлинг—4 галлон буғда арағы—2 фунт стерлинг сырасынын вәсиләләридирсә, эйни 2 фунт стерлинг бүтүн бу әмтиәләри бир-биринин ардынҹа тәдавүл этдириб бир-бир онларын гиймәтини реаллашдырыр,—демәли бу 2 фунт стерлинг 8 фунт стерлинг мәбләғиндә гиймәти реаллашдырыр вә ахырда араг сатанын әлиндә ятыб галыр. Бу 2 фунт стерлинг дөрд дәфә дөвр эдир. Эйни сиккәнин өз ерини белә тәкрар дәйишмәси, әмтиә формасынын ики дәфә дәйишмәсини, әмтиәнин бир-биринә әкс олан ики тәдавүл мәрһәләсиндән кечмәсини вә эйни заманда мүхтәлиф әмтиәләрин истиһаләләринин говушмасыны ифадә эдир[76]. Бу просесин бир-бирини тамамлаян мүгабил фазалары әслиндә мәкан э'тибарилә янашы ваге ола билмәз, лакин заман э'тибарилә бир-биринин ардынҹа кәлмәлидир. Буна көрә дә һәмин фазаларын давам этдийи мүддәт мүәййән вахтла өлчүлүр, йә'ни пулун тәдавүл сүр'әти эйни сиккәнин мүәййән заман әрзиндәки дөврләринин сайы илә өлчүлүр.

Фәрз эдәк ки, юхарыда көстәрилән дөрд әмтиәнин тәдавүл просеси, мәсәлән, бир күн давам этмишдир. Бу һалда реаллашдырыласы гиймәтләрин мәбләғи=8 фунт стерлинг, бир күн әрзиндә эйни сиккәнин дөврләри сайы=4, һәмин мүддәт әрзиндә тәдавүлдә олан пул күтләси исә=2 фунт стерлинг олар.

---

[76] „Ялныз мәһсуллар ону (пулу) һәрәкәтә кәтириб тәдавүл этдирир... Онун (пулун) һәрәкәт сүр'әти онун мигдарыны әвәз эдир. Пула еһтияҹ олдугҹа, о бир дәгигә дә олса даянмайыб әлдән-әлә кечир“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 915 sq.).

Беләликлә, һәмин тәдавүл просеси әрзиндә тәдавүлваситәси вәзифәсини дашыян пул күтләси бәрабәрдир әмтиә гиймәтләринин мәбләғи бөлүнмүш адаш сиккәләрин дөврләри сайына. Бу гануну һәр ердә тәтбиг этмәк олар.

Мүәййән мүддәт әрзиндә һәр бир өлкәнин тәдавүл просеси бир тәрәфдән эйни заманда, паралел, бир-бирилә рабитәсиз баш верән бир чох сатғы (һабелә алғы) мүамиләләрини, яхуд натамам истиһаләләри әһатә эдир ки, бунларда эйни сиккә өз ерини бирчә дәфә дәйишир, яхуд бирчә дәфә дөвр эдир, дикәр тәрәфдән дә, һәмин тәдавүл просеси, гисмән паралел баш верән, гисмән бир-бирилә говушан бир чох истиһалә сыраларынын мәчмуундан ибарәтдир ки, бурада да эйни бир сиккә бир чох дәфә дөвр эдир. Лакин тәдавүлдә олан бүтүн адаш сиккәләрин дөврләринин үмуми сайы айры-айры сиккәләрин орта һесабла дөврләринин сайыны, яхуд пул тәдавүлүнүн орта сүр'әтини көстәрир. Мәсәлән, бир күнлүк тәдавүл просесинин әввәлиндә тәдавүлә дахил олан пул күтләси, әлбәттә, эйни заманда ян-яна тәдавүл эдән әмтиәләрин гиймәтләринин мәбләғи илә мүәййән эдилир. Лакин просес дахилиндә мүәййән бир сиккә бүтүн галан сиккәләрин, нечә дейәрләр, мәс'улиййәтини дашыйыр. Бу сиккәләрдән биринин өз тәдавүл сүр'әти артырса, бунунла да башгасынын тәдавүл сүр'әти азалыр, һәм дә бу икинчи сиккә тәдавүл даирәсиндән тамамилә чыха биләр, чүнки тәдавүл даирәсинә анчаг о гәдәр гызыл дахил ола биләр ки, бу мигдар гызыл өз айры-айры үнсүрләринин орта һесабла дөвр сайына вуруллдугда, реаллашмасы лазым кәлән гиймәтләрин мәбләғинә бәрабәр бир кәмиййәт алынмыш олсун. Буна көрә дә сиккәләрин дөвр сайы артдыгда, тәдавүлдәки сиккә күтләси азалыр. Сиккәләрин дөвр сайы азалдыгда исә, күтләси артыр. Тәдавүлүн орта сүр'әти мә'лум олдугда, тәдавүл васитәси вәзифәси дашыя билән пулун күтләси мә'лум олдуғуна көрә, тәдавүлә мүәййән мигдар кағыз пул, мәсәлән бир фунтлуг кағыз пул бурахмаг йолу илә орадан эйни мигдар гызыл соверен [1 фунт стерлинглик сиккә] көтүрмәк олар ки, бу да бүтүн банклара яхшыча мә'лум олан бир оюндур.

Әкәр пул тәдавүлүндә үмумиййәтлә анчаг әмтиәләрин тәдавүл просеси, йә'ни онларын мүгабил истиһаләләр йолилә дөвраны тәзаһүр эдирсә, пулун тәдавүл сүр'әтиндә дә әмтиә формаларынын бир-бирини әвәз этмәси сүр'әти, даим бир истиһалә сырасынын башгасына мүдахиләси, бу маддәләр мүбадиләсинин сүр'әти, тәдавүл даирәсиндән әмтиәләрин сүр'әтлә гейб олмасы вә ени әмтиәләрин эйни сүр'әтлә кәлиб бунларын ерини тутмасы тәзаһүр эдир. Беләликлә, пул тәдавүлүнүн сүр'әтиндә, мүтәгабил вә бир-бирини тамамлаян фазаларын ахарлы вәһдәти мейдана чыхыр—әмтиәнин истеһлак чисминин дәйәр чисминә чеврилмәси, сонра да дәйәр чисминин истеһлак чисминә чеврилмәси, йә'ни һәр ики просесин: сатғы илә алғынын вәһдәти мейдана чыхыр. Пул тәдавүлү сүр'әтинин явашымасында исә, әксинә, бу просесләрин бөлүнүб бир-биринә мүгабил ики гүтбә айрылмасы, йә'ни формалар чеврилишинин вә, демәли, маддәләр мүбадиләсинин даянмасы өзүнү көстәрир. Әлбәттә, онун даянмасы сәбәбини тәдавү-

лүн өзүндән көрмәк олмаз. Тәдавүл бу һадисәләрин анҹаг мөвҹуд олдуғуну көстәрир. Ади тәсәввүрдә олан адамлар, пул дөвриййәсинин сүр'әти явашыдыгдан сонра пулун кетдикҹә аз-аз мейдана кәлиб тәдавүл даирәсинин бүтүн нөгтәләриндә гейб олмаға башладығыны көрдүкдә, тәбии, белә бир нәтиҹәйә кәлирләр ки, бунун сәбәби тәдавүл васитәләринин кифайәт гәдәр олмамасыдыр[77].

Беләликлә, һәр бир мүәййән заман әрзиндә тәдавүл васитәси вәзифәсини дашыян пулун үмуми мигдары, бир тәрәфдән, тәдавүлдә олан бүтүн әмтиәләрин гиймәтләринин мәбләғи илә, дикәр тәрәфдән дә бу әмтиәләрин бир-биринә әкс истигамәтдә олан тәдавүл просесләринин нә дәрәҹә сүр'әтли олмасы илә мүәййән эдилир: гиймәтләрин үмуми мәбләғиндән һансы һиссәсини эйни сиккәнин реаллашдыра биләҹәйи бу сүр'әтдән асылыдыр. Лакин әмтиә гиймәтләринин бу мәбләғинин өзү, һәр бир айрыҹа әмтиә нөвүнүн һәм күтләсиндән, һәм дә гиймәтиндән асылыдыр. Бу үч амил: гиймәтләрин һәрәкәти, тәдавүлдә олан әмтиәләрин күтләси вә пулун тәдавүл сүр'әти, мүхтәлиф истигамәт вә мүхтәлиф нисбәтләрдә дәйишә биләр; буна көрә дә реаллашмалы олан гиймәтләр мәбләғи вә демәли ондан асылы олан тәдавүл васитәләри күтләси дә чох кениш мигясда тәбәддүлата уғрайыр. Биз бурада анҹаг, әмтиә гиймәтләри тарихиндә ән мүһүм рол ойнаян тәбәддүлатдан бәһс эдәҹәйик.

Әмтиә гиймәтләри сабит галдыгда, тәдавүлдәки әмтиәләрин күтләси артырса вә я пулун тәдавүл сүр'әти азалырса, я да бунларын һәр икиси бирликдә баш верирсә, тәдавүл васитәләри

[77] „Пул... алғы вә сатғыда ади бир өлчү олдуғуна көрә, сатыласы бир шейи олуб алычы тапмаян һәр бир адам белә зәнн эдир ки, бу дөвләтдә вә я вилайәтдә нәгд пул чатышмадығына көрә о өз әмтиәсини сата билмир; беләликлә дә һамы „пулун чатышмамасындан“ шикайәт этмәйә башлайыр; бу бөйүк бир анлашылмазлыгдыр... Бәс чығыр-бағыр салыб пулун чох артырылмасыны тәләб эдәнләр нә истәйирләр?.. Фермер шикайәтләнир... белә күман эдир ки, өлкәдә пул чох олсайды, о өз мәһсулуну яхшы гиймәтә сата биләрди... Беләликлә, көрүнүр онун пула эһтияҹы йохдур, о анҹаг сатмаг истәдийи, лакин сата билмәдийи тахыл вә мал-гарасынын яхшы гиймәтә кетмәсини истәйир... Бәс нә сәбәбә о бунлары яхшы гиймәтә сата билмир?.. 1) Я она көрә ки, өлкәдә үмумиййәтлә тахыл вә мал-гара һәддиндән артыгдыр, базарда онун кими өз мәһсулуну сатмаг истәйән адамлар чох, алмаг истәйән исә аздыр; 2) я она көрә ки, базардан харичә һәмишәкиндән аз мал көндәрилир... 3) я да она көрә ки, истеһлак азалмышдыр, чүнки әһали, мәсәлән, йохсуллашдығына көрә истеһлак шейләринә даһа әввәлки гәдәр пул хәрҹләйә билмир. Беләликлә, нәгд пул мигдарынын чохалмасы фермерин өз мәһсулуну сатмасына көмәк эдә билмәз, базара һәгигәтән тәзйиг көстәрән бу үч сәбәбдән биринин арадан галхмасы она көмәк эдә биләр... Таҹир вә дүканчынын да эйни мә'нада пула эһтияҹы вар, йә'ни базар касад олдуғуна көрә онлар өз малларыны сата билмирләр... Милләт о заман ән яхшы тәрәгги эдә биләр ки, сәрвәтләр даим әлдән-әлә кечсин“ (Sir Dudley North, Discourses upon Trade, London 1691; p. 11—15 passim.). Һерреншвандын бүтүн фырылдагчы уйдурмалары ондан ибарәтдир ки, куя әмтиәнин өз тәбиәтиндән доған вә буна көрә дә әмтиәләрин тәдавүлүндә тәзаһүр эдән зиддиййәтләри тәдавүл васитәләринин мигдарыны артырмагла арадан галдырмаг олармыш. Лакин истеһсал вә тәдавүл просесиндәки даянма һалларынын сәбәбини тәдавүл васитәләринин азлығында көрмәк анҹаг ади бир янлыш тәсәввүрдүрсә, бурадан һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, мәсәлән, „regulation of currency“ [тәдавүл васитәләринин тәнзими] саһәсиндәки рәсми һийләләр үзүндән тәдавүл васитәләринин һәгигәтән чатышмамасы да дурғунлуг доғура билмәз.

күтләси арта биләр. Әмтиә күтләси азалырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти артырса, онда әксинә, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтиә гијмәтләри галхдыгда, тәдавүлдәки әмтиәләрин күтләси, гијмәтләринин артдығы нисбәтдә азалса, јахуд тәдавүлдәки әмтиәләрин күтләси сабит галмаг шәртилә пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрин артдығы нисбәтдә артса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтиә күтләси азалырса вә ја пул тәдавүлүнүн сүр'әти гијмәтләрин галхмасындан даһа тез артырса, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтиә гијмәтләри дүшдүкдә, әмтиәләрин күтләси, гијмәтләринин дүшдүјү нисбәтдә артса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрлә ејни нисбәтдә азалса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтиә күтләси артырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти әмтиә гијмәтләринин дүшмәсиндән даһа тез әксилирсә, тәдавүл васитәләри күтләси арта биләр.

Мүхтәлиф амилләрин дәјишмәләри бир-бирини элә әвәз едиб тамамлаја биләр ки, бунларын даим дәјишдијинә бахмајараг, реаллашмалы олан әмтиә гијмәтләринин үмуми мәбләғи сабит галыр, одур ки, тәдавүлдә олан пул күтләси дә сабит галыр. Буна көрә дә һәр бир мүәјјән өлкәдә тәдавүлдә олан пул күтләси, билхассә нисбәтән узун дөврләр тәдгиг олундугда, илк бахышда көзләнилдијиндән хејли чох сабит бир орта сәвијјәдә олур вә бу орта сәвијјәдән хејли аз узаглашыр; бурада сәнаје вә тиҹарәт бөһранлары үзүндән, даһа аз һалларда исә пулун өз дәјәриндәки дәјишмәләр үзүндән баш верән шиддәтли сарсынты дөврләри истисна тәшкил едир.

Тәдавүл васитәләри мигдарынын тәдавүлдә олан әмтиә гијмәтләри мәбләғи илә вә пул тәдавүлүнүн орта сүр'әти илә мүәјјән едилдијини көстәрән ганун[78] бу шәкилдә дә ифадә едилә

[78] „Бир милләтин тиҹарәти үчүн мүәјјән мигдар вә ја нисбәтдә пул лазымдыр; пулун бундан чох вә ја аз олмасы тиҹарәтә зәрәр верә биләр. Күмүш пулу хырдалаја билмәк үчүн вә ја ән хырда күмүш пулла иҹра едилә билмәјән тә'дијәләри өдәмәк үчүн хырда алвердә мүәјјән мигдар фартинг лазым олдуғу кими... Алвердә лазым олан фартингләрин сајы алычыларын сајы илә вә ја онларын нә гәдәр тез-тез мал алмалары илә, бундан да башга—вә биринчи нөвбәдә—ән хырда күмүш пулун өз дәјәрилә мүәјјән едилдији кими, алвердә лазым олан пулун (гызыл вә күмүш пулун) мигдары да мүбадилә мүамиләләринин нә дәрәҹәдә тез-тез баш вермәсиндән вә тә'дијәләрин һәҹминдән асылыдыр“ (William Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, London 1667, p. 17). А. Јунг өз „Political Arithmetic, London 1774“ әсәриндә Јумун нәзәријјәсини ҹ. Стјуарта вә башгаларына гаршы мүдафиә едир. Јунгун бу әсәриндә һәмин нәзәријјәјә хүсуси бир фәсил һәср едилмишдир: „Prices depend on quantity of money“, p. 122 вә сонракиләр. Мәним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримдә, сәһ. 149 [Бах: К. Маркс, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 224] беләдемишәм: „О (А. Смит) тамамилә сәһв оларағ пулу ади бир әмтиә һесаб едиб тәдавүлдә олан сиккәнин мигдары мәсәләсини кәнара атыр“. Бу сөзләр А. Смитин әсәринин анҹаг о јерләринә аиддир ки, орада пулу ex officio [өз әсәринин планына табе олараг] тәдгиг едир. А. Смит бә'зи ајры-ајры һалларда, мәсәлән кечмиш сијаси игтисад системләрини тәнгид едиркән дүзкүн фикир јеридиб дејир: „Һәр бир өлкәдәки сиккәнин мигдары тәдавүл етдирдији әмтиәләрин дәјәрилә тәнзим едилир... Бир өлкәдә һәр ил алыныб-сатылан әмтиәләрин дәјәри бунларын тәдавүлү вә истеһлакчылар арасында тәгсими үчүн тамамилә мүәјјән миг-

биләр: әмтиәләрин дәйәр мәбләғи вә истиһаләләринин орта сүр'әти мә'лум олдугда, тәдавүлдә олан пулун вә я пул чисминин мигдары бунун өз дәйәриндән асылыдыр. Белә бир янлыш фикир вардыр ки, куя тамамилә әксинә олараг, әмтиә гиймәтләрини тәдавүл васитәләринин күтләси мүәййән эдир, куя тәдавүл васитәләринин күтләсини дә һаман мүәййән өлкәдә олан пул материалы күтләси мүәййән эдир[79]; бу янлыш фикрин илк нүмайәндәләри белә мә'насыз бир фәрзиййәйә әсасланырдылар ки, куя тәдавүл просесинә әмтиәләр гиймәтсиз, пул исә дәйәрсиз дахил олур вә сонра бу просесдә әмтиә һәлмәшиййинин мүәййән бир һиссәси дағ кими галанмыш металын мүвафиг һиссәсинә мүбадилә олунур[80].

дар пул олмасыны тәләб эдир; бундан артыг пулун тәтбигинә имкан олмаз. Тәдавүл каналы анчаг өз долусу гәдәр бир мәбләғ пул көтүрүр вә һеч вахт бундан артыг мигдар пул көтүрә билмәз" („Wealth of Nations", b. IV, ch. I). А. Смит өз әсәрини дә ex officio әмәк бөлкүсү һаггында мәдһиййә илә башлайыр; ахырда исә, дөвләт кәлиринин мәнбәләри һаггындаки сон китабынын бә'зи ерләриндә, әмәк бөлкүсү һаггында өз мүәллими А. А. Феркүсонун тәнгидини тәкрар эдир.

[79] „Халг арасында тәдавүлдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары артдыгча һәр милләтин әмтиәләринин гиймәтләри дә, әлбәттә, артмалыдыр: демәли, бир милләтин малик олдуғу гызыл вә күмүшүн мигдары азалырса, гиймәтләр дә пулун бу азалмасы нисбәтиндә ашағы дүшмәлидир" (J a c o b V a n d e r l i n t, Money answers all Things, London 1734, p. 5). Вандерлинтин әсәрилә Юмун „Essays"ыны диггәтлә мүгайисә этдикдә һеч бир шүбһәм галмады ки, Юм, Вандерлинтин үмумиййәтлә чох әһәмиййәтли олан бу әсәринә бәләд имиш вә ондан истифадә этмишдир. Гиймәтләрин тәдавүл васитәләри күтләсиндән асылы олмасы фикринә Барбонун вә ондан даһа әввәлки мүәллифләрин әсәрләриндә дә тәсадүф олунур. Вандерлинт дейир: „Һеч бир шейлә гаршысы алынмаян тичарәтдән һеч бир әнкәл доға билмәз, онун анчаг бөйүк үстүнлүйү ола биләр... Зира тичарәт азадлығынын тә'сири үзүндән бир милләтин нәгд пулу азаларса,—бунун да гаршысыны көмрүк гоймагла вә идхалы гадаған этмәклә алмаг истәйирләр,—онда пул һансы милләтин әлинә ахыб кедирсә, һәмин милләт арасында бүтүн гиймәтләр лабүд сурәтдә артмалыдыр... Мануфактура истеһсалымызда һазырланан шейләрин вә бүтүн башга әмтиәләрин гиймәти тезликлә о дәрәчәдә дүшәр ки, тичарәт балансы бизим үчүн файдалы олар, беләликлә дә биз пулу кери алмыш оларыг" („Money answers all Things", p. 44).

[80] Өзлүйүндә айдындыр ки, һәр бир әмтиә нөвүнүн гиймәти, тәдавүл эдән бүтүн әмтиәләрин гиймәти мәчмуунун бир үнсүрүдүр. Лакин һеч баша дүшмәк олмур ки, бир-бирилә ортаг өлчүсү олмаян истеһлак дәйәрләринин үмум күтләси, мүәййән бир өлкәдә олан гызыл вә күмүш күтләсинә нечә мүбадилә олуна биләр. Әкәр биз хәял аләминдә ганад чалыб әмтиә аләмини еканә бир үмуми әмтиә, һәр бир айрыча әмтиәни исә онун мүвафиг бир һиссәси кими тәсәввүр этсәк, онда бүтүн мәсәлә ашағыда көстәрилән чох садә бир һесаб әмәлиййатындан ибарәт ола биләр: үмуми әмтиә филан гәдәр гызыла бәрабәрдир, айрыча бир *A* әмтиә үмуми әмтиәнин мүәййән бир һиссәсинә, буна көрә дә эйни мигдар гызылын мүәййән бир һиссәсинә бәрабәрдир. Монтескйе дә һәрфиййән белә дейир: „Әкәр биз дүняда олан бүтүн гызыл вә күмүшү дүнянын малик олдуғу бүтүн әмтиәләрлә мүгайисә этсәк, тамамилә айдын олар ки, һәр бир айрыча истеһлак шейи вә я һәр бир айрыча әмтиә нәчиб металларын мүәййән һиссәси илә мүгайисә эдилә биләр. Фәрз эдәк ки, дүняда тәкчә бир әмтиә вардыр вә я базарда бирчә әмтиә сатылыр вә бу еканә әмтиә дә, пул кими, һиссәләрә бөлүнүр. Бу һалда һәмин әмтиәнин мүәййән бир һиссәси пул күтләсинин мүәййән бир һиссәсинә мүвафиг олар; бүтүн әмтиәнин ярысы бүтүн пулун ярысына мүвафиг олар вә и. а... Әмтиә гиймәтләринин мүәййән эдилмәси һәмишә бүтүн әмтиәләрлә бүтүн пул нишанлары арасындаки нисбәтдән хейли асылы олур" (M o n t e s q u i e u, Esprit des Lois, Oeuvres, London 1767, vol. III, p. 12, 13). Бу нәзәриййәни Рикардо илә онун шакирдләриндән Чемс Милл,

с) Сиккә. Дәйәр нишаны

Пулун тәдавүл васитәси вәзифәсиндән онун сиккә формасы әмәлә кәлир. Әмтиәләрин гиймәтиндә вә я пул адында фикрән мөвчуд олан мүәййән чәкили гызыл, тәдавүл просесиндә бу әмтиәләрин гаршысына һаман адда бир парча гызыл вә я сиккә шәклиндә чыхмалыдыр. Гиймәт мигясыны мүәййән этмәк кими, сиккә кәсмәк иши дә дөвләтин әлинә кечир. Гызыл вә күмүшүн бир сиккә олараг кейдийи вә дүня базарына кәләндә сојундуғу мүхтәлиф милли либаслар, дахили вә я милли әмтиә тәдавүлү даирәси илә үмуми дүня базары даирәси арасындаки бөлкүнү тәзаһүр этдирир.

Демәли, гызыл сиккәси илә гызыл күлчәсинин анчаг көркәминдә фәрг вар вә гызылы даим бир шәкилдән башга шәклә салмаг олар[81]. Сиккәханадан чыхан гызылын тутдуғу йол ону ән ахырда апарыб әритмә газанына чыхарыр. Она көрә ки, тәдавүлдә олан гызыл сиккәләр сүртүлүб ейилир, һәм дә бири чох, бири аз ейилмиш олур. Гызыл сиккәнин ады илә онун гызыл субстансиясынын мигдары арасында, йә'ни онун номинал мәзмуну

лорд Оверстон вә башгалары даһа да инкишаф этдирмишләр; бу хүсусда бах: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 140—146 вә сәһ. 150 вә сонракиләр. [Бах: К. М а р к с. Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 225 вә сонракиләр.] Чәнаб Чон Стүарт Милл өзүнә мәхсус бир эклектик мәнтигля эйни заманда һәм өз атасы Чемс Миллин фикирләрини, һәм дә буна тамамилә зидд фикирләри гәбул эдир. Мәсәлән онун „Principles of Political Economy“ әсәринин мәтнилә, өзүнү заманынын А. Смити дейә гәләмә вердийи мүгәддимәсини (1-чи нәшрә мүгәддимәни) мүгайисә этдикдә, билмирсән нәйә даһа чох тәәччүб эдәсән: бу адамын садәлөвһлүйүнәми, йохса онун сөзүнә инаныб ону А. Смит һесаб эдән чамаатын садәлөвһлүйүнә; һалбуки онунла А. Смит арасындаки нисбәт дә, тәгрибән, карслы кенерал Вилямс Карс илә һерсог Веллингтон арасындаки нисбәт кимидир. Ч-б Чон Стүарт Миллин нә вүс'әт, нә дә мәзмунча нәзәри чәлб этмәйән бүтүн орижинал игтисади тәдгигатынын бүтөвү онун 1844-чү илдә чапдан чыхан „Some unsettled Questions of Political Economy“ китабчасындан ибарәт олмушдур. Локк ачыгча дейир ки, гызыл вә күмүшдә дәйәр олмамасы, дәйәрләринин мигдарча өлчүлмәси илә әлагәдардыр. „Инсанлар бу разылыға кәлмишләр ки, гызыл вә күмүшә хәяли бир дәйәр версинләр... бу металларын дахили дәйәри мигдардан башга бир шей дейилдир“ („Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest“ 1691, Works, ed. 1777, vol. II, p. 15).

[81] Өзлүйүндә айдындыр ки, сиккә веркиси вә саирә бу кими тәфәррүаты тәдгиг этмәк гәт'иййән мәним вәзифәмә дахил дейилдир. „Мүфтә“ сиккә кәсән Инкилтәрә һөкумәтинин „аличәнаб сәхавәтинә“ валеһ олан хәялпәрәст бөһтанчы Адам Мүллерә кәлдикдә, сэр Дэдлей Нортун бу сөзләрини Мүллерин дедикләринә гаршы гоймаг кифайәтдир: „Башга әмтиәләр кими күмүш вә гызыл да каһ ахыб кәлир, каһ да ахыб кедир. Испаниядан мүәййән мигдар күмүш кәтирилдикдән сонра... бу күмүш Тоуэрә көндәрилиб орада сиккә кәсилир. Бир аз сонра, ихрач үчүн енидән гызыл вә я күмүш күлчәсинә ени тәләб ярана биләр. Бәс бүтүн метал күлчәсиндән сиккә кәсилдийинә көрә метал күлчәси галмадыгда нә этмәли? Айдындыр ки, бу һалда сиккәни енидән әритмәк лазымдыр; бу һеч дә чәтин бир иш дейилдир, чүнки сиккә кәсмәк метал саһибләри үчүн чох асан бир иш дир. Бундан анчаг милләт зәрәр чәкиб өз пулуну һавая совурмалы олур. Әкәр тачир (Норт өзү II Карл заманынын ән бөйүк тачирләриндән бири иди) сиккә кәсилмәси үчүн верки вермәли олсайды, чидди бир сәбәб олмадан өз күмүшүнү Тоуэрә көндәрмәзди, бу һалда да кәсилән сиккәнин дәйәри күмүш күлчәсинин дәйәриндән шүбһәсиз йүксәк оларды“ (N o r t h, Discourses upon Trade London 1691, p. 18).

илә реал мәзмуну арасында яваш-яваш фәрг әмәлә кәлмәйә башлайыр. Адаш гызыл сиккәләрин чәкисиндә фәрг ярандығына көрә дәйәрләриндә дә фәрг әмәлә кәлир. Тәдавүл васитәси олан гызыл, гиймәт мигясы олан гызылдан узаглашыр вә даһа гиймәтләрини реаллашдырдығы әмтиәләрин һәгиги эквиваленти олмур. Бурадан доған ихтилафларын тарихи орта әсрләрдән башламыш та ени дөврүн XVIII әсринәдәк сиккә иши тарихинин башлыча мәзмунуну тәшкил эдир. Тәдавүл просесинин тәбии мейли, сиккәнин гызыл варлығыны заһири гызыла чевирмәкдир, йә'ни сиккәни анҹаг өз рәсми метал мәзмунунун символу шәклинә салмагдыр; бу һәтта мүасир ганунларда да э'тираф эдилир; бу ганунларда көстәрилир ки, сиккәнин металынын нә гәдәри эксилдикдә онун мәзәннәси дүшүр вә я о сиккәликдән чыхыр.

Әкәр пул тәдавүлүнүн өзү сиккәнин реал мәзмунуну номинал мәзмунундан узаглашдырырса, онун метал олмаг варлығыны вәзифә дашымаг варлығындан узаглашдырырса, демәли, сиккә вәзифәсиндә метал пулу башга материалдан олан нишанларла вә я садәҹә символларла әвәз этмәк олар. Тарихдә гызыл сиккәни күмүш вә мис нишанларын әвәз эдә билмәси сәбәбләриндән бири одур ки, гызыл вә я күмүшдән вәзнҹә чох ҹүз'и сиккәләр кәсмәк техники ҹәһәтдән чәтиндир; бир сәбәби дә будур ки, ашағы металлар ә'ла металлардан—күмүш гызылдан, мис дә күмүшдән—әввәл дәйәр өлчүсү олмуш вә һәлә нәҹиб метал онлары тахтдан салдығы заман тәдавүлдә пул вәзифәсини ифа этмишләр. Онлар, әмтиә тәдавүлүндә сиккәнин чох сүр'этлә дөвр этдийи вә, демәли, чох сүр'этлә сүртүлүб ейилдийи саһәләрдә, йә'ни алғы вә сатғы мүамиләләринин чох кичик мигясда даим тәкрар олундуғу ерләрдә гызылы әвәз эдир. Гызылын бу чығырдашлары онун ерини тута билмәсин дейә, бунларын гызыл әвәзинә һөкмән гәбул эдилмәси үчүн ганун васитәсилә ән ашағы тә'дийә һәдләри мүәййән эдилир. Мүхтәлиф нөв сиккәләрин тәдавүл этдийи хүсуси даирәләр, әлбәттә, бир-бирилә говушур. Гызылла бәрабәр хырда сиккәнин мейдана кәлмәси, ән кичик гызыл сиккәнин һиссәләрини өдәйә билмәк үчүндүр; гызыл даим бу пәракәндә тәдавүл саһәсинә дахил олур вә хырда сиккәләрә дәйишилмәк йолилә енә даим орадан кәнар эдилир[82].

Күмүш вә мис нишанларын метал мәзмунуну ганун өз истәдийи кими тә'йин эдир. Тәдавүлдә онлар гызыл сиккәдән даһа тез сүртүлүб ейилир. Буна көрә дә онларын сиккә олмаг вәзи-

---

[82] „Күмүш сиккә даим анҹаг хырда тә'дийәләрин тәләб этдийи гәдәр олурса, һеч вахт бундан бөйүк тә'дийәләрә кифайәт эдәҹәк мигдарда йығыла билмәз... Гызылын бөйүк тә'дийәләрдә ишләдилмәси онун һөкмән хырда алвердә дә ишләдилмәсинә сәбәб олур: кимин гызыл сиккәси варса, хырда шейләр алдыгда да гызыл сиккә верир вә әмтиәни алдыгда вердийи гызыл сиккәнин артығыны күмүш пулла алыр, беләликлә, экс тәгдирдә хырда алверчидә йығылыб гала биләҹәк артыг күмүш онун әлиндән чыхыб үмуми тәдавүлә йайылыр. Лакин алынан хырда шейләрин пулуну гызыл хәрҹләмәдән өдәмәк үчүн һәмишә кифайәт гәдәр күмүш олсайды, онда хырда алверчи сатдығы хырда шейләрин әвәзинә тәкҹә күмүш алмалы оларды вә беләликлә күмүш лабүддән онун әлинә топланарды“ (David Buchanan, Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain. Edinburgh 1844, p. 248, 249).

фәси фе'лән өз вәзнләриндән, йә'ни һеч бир дәйәрдән асылы олмур. Гызылын сиккә варлығы онун дәйәр субстансиясындан тамамилә айрылыр. Буна көрә дә нисбәтән һеч бир дәйәри олмаян шейләр, мәсәлән кағыз парчалары гызыл әвәзиндә сиккә вәзифәсини ифа этмәк имканы кәсб эдир. Метал пул нишанларынын ялныз бир символ олдуглары һәлә мүәййән дәрәчә кизли галыр. Кағыз пулда исә бу чәһәт тамамилә айдын нәзәрә чарпыр. Көрдүйүмүз үзрә, анчаг биринчи аддымы атмаг чәтиндир.

Биз бурада анчаг ичбари мәзәннәси олан дөвләт кағыз пулларыны нәзәрдә тутуруг. Кағыз пул билаваситә метал тәдавүлүндән мейдана кәлир. Кредит пулларынын тәләб этдийи шәртләр исә, әксинә, бәсит әмтиә тәдавүлү чәрчивәсиндән кәнара чыхмадыгча бизим үчүн һәлә тамамилә намә'лум галыр. Анчаг өтәри гейд эдәк ки, әсл мә'нада кағыз пул, пулун тәдавүл васитәси вәзифәсиндән доғдуғу кими, кредит пулларынын да тәбии көкүнү пулун тә'дийә васитәси вәзифәси тәшкил эдир[83].

Үзәриндә өз пул адлары, мәсәлән 1 фунт стерлинг, 5 фунт стерлинг вә саирә язылмыш олан кағыз нишанлар кәнардан, дөвләт тәрәфиндән тәдавүл просесинә салыныр. Онлар доғрудан да өз адаш гызыл мәбләғләри әвәзиндә тәдавүл этдикдә өз һәрәкәтләри илә анчаг пул тәдавүлүнүн өзүнүн ганунларыны әкс этдирир. Кағыз пулун спесифик тәдавүл гануну онун анчаг гызыла нисбәтиндән, анчаг гызыл нүмайәндәси олмасындан ирәли кәлир. Бу ганун исә садәчә ондан ибарәтдир ки, бурахылан кағыз пулун мигдары, онун шәрти олараг тәмсил этдийи гызылын (вә я күмүшүн) һәгигәтән тәдавүл эдә биләчәк мигдарындан артыг олмамалыдыр. Доғрудур, тәдавүл даирәсинин һәзм эдә биләчәйи гызылын мигдары даим дәйишәрәк мүәййән бир орта сәвиййәдән каһ юхары галхыр, каһ да ашағы дүшүр. Лакин тәдавүл васитәләринин күтләси һеч бир заман мүәййән минимумдан ашағы дүшмүр ки, бу минимум да һәр бир өлкә үчүн тәчрүбә әсасында мүәййән эдилә биләр. Бу минимум күтләнин өз тәркиб һиссәләринин даим дәйишмәси, йә'ни даим ени-ени гызыл сиккәләриндән тәртиб олунмасы, әлбәттә, бу күтләнин һәчминә вә онун тәдавүл даирәсиндәки вәзифәсинин сабитлийинә әсла тә'сир этмир. Демәли,

---

[83] Малиййә назири Ван Мао-ин, Чин дөвләт әскинасларыны гызыл әвәзли банкнотлара чевирмәк мәгсәдилә чәсарәт эдиб аллаһын вәлисинә үстүөртүлү бир лайиһә тәгдим этмишди. Буна көрә, әскинас комитәсинин 1854-чү ил апрел һесабатында онун яхшыча абырыны алмышдылар. Бу мүнасибәтлә она нечә гарғы чубуғу вурулдуғу хәбәр верилмир. Һесабатын ахырында дейилир: „Комитә онун лайиһәсини диггәтлә өлчүб-бичдикдән сонра бу гәрара кәлди ки, һәмин лайиһәдә көстәриләнләрин һамысы тачирләрин хейринәдир, падшаһа исә һеч бир хейри йохдур“ („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China“, aus dem russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg, erster Band, Berlin 1858, сәһ. 47 вә сонракиләр). Гызыл сиккәләрин гәдавүл нәтичәсиндә өз металындан бир һиссәсини даим итирдийи һаггында Инкилис банкынын governor“ларындан бири шаһид сифәтилә лордлар палатасынын комисйонуна вердийи ифадәсиндә („банк муамиләләри“ хүсусунда) белә демишдир: „Һәр ил ени-ени сувереnләр (сияси сувереnләр дейил, фунт стерлингин ады олан „sovereigns“ нәзәрдә тутулур) өз чәкисини хейли итирир. Бунлардан лазыми чәкидә оланлары ил узуну тәдавүлдә олдугдан сонра сүртүлүб өз чәкисиндән о гәдәр итирир ки, кәлән ил тәрәзинин көзүнә атылдыгда әксик кәлир“ (House of Lords. Committee 1848, n. 429).

кағыз символлар бу күтләни асанлыгла әвәз едә биләр. Лакин букүн биз бүтүн тәдавүл каналларыны ағзына гәдәр кағыз пулла долдурсаг, сабаһ әмтиә тәдавүлүндә мүәййән дәйишикликләр баш вердикдә бу каналлар һәддән артыг долмуш ола биләр. Бу һалда һәр бир әндазә позулур. Лакин кағыз пуллар өз әндазәсини кечсә, йә'ни һәгигәтән тәдавүлдә ола биләҹәк адаш гызыл сиккәләрин мигдарыны өтүб кечсә, бүтүн бу пулларын е'тибардан дүшмәси тәһлүкәси һәлә бир яна дурсун, онлар инди әмтиә аләминдә анҹаг, үмумиййәтлә тәмсил едә биләҹәкләри мигдар гызылы, йә'ни әмтиә аләминә мәхсус ганунларын мүәййән етдийи мигдар гызылы тәмсил едәр. Мәсәлән, мүәййән мигдар кағыз пул өз ады илә 2 унсия гызылы тәмсил едиб һәгигәтдә исә анҹаг 1 унсия гызылы әвәз едирсә, о заман әслиндә 1 фунт стерлинг әввәлки $1/4$ унсия гызыл әвәзинә $1/8$ унсия гызылын пул ады олур. Бурада алынан нәтиҹә, гызыл өз гиймәт өлчүсү вәзифәси ҹәһәтдән бир дәйишиклийә уғрадыгда алынан нәтиҹәнин ейни олур. Әввәлләр 1 фунт стерлингә бәрабәр гиймәтдә ифадә олунан дәйәр инди 2 фунт стерлингә бәрабәр олан гиймәтдә ифадә едилир.

Кағыз пул гызылын нишаныдыр, яхуд пул нишаныдыр. Кағыз пулун әмтиә дәйәрләринә нисбәти ондан ибарәтдир ки, әмтиә дәйәрләри, кағыз пулда һиссlә гавранылаҹаг символ кими ифадә олунан гызыл мигдарларында фикрән ифадә олунур. Кағыз пул анҹаг мүәййән мигдар гызылы тәмсил етдийинә көрә дәйәр нишаныдыр; чүнки мүәййән мигдар гызыл да, һәр бир башга әмтиә күтләси кими, ейни заманда мүәййән мигдар дәйәрдир[84].

Нәһайәт, суал олунур ки, нә сәбәбә гызылы онун һеч бир өз дәйәри олмаян нишанлары әвәз едә биләр? Лакин көрдүйүмүз кими анҹаг она көрә әвәз едә биләр ки, гызыл өз сиккә вә я тәдавүл васитәси вәзифәсини дашыйыркән айрылыб мүстәгиллик кәсб едир. Доғрудур, бу вәзифәнин айрылыб мүстәгилләшмәси айры-айры гызыл сиккәләрә аид дейилдир, һәрчәнд бу һал, сүртүлүб ейилмиш сиккәләрин енә дә тәдавүлдә галмасында өзүнү көстәрир. Гызыл парчалары ялныз һәгигәтән тәдавүл етдийи дөврдә сиккә вә я тәдавүл васитәси олур. Лакин айры-айры гызыл сиккәләрә аид олмаян шей, кағыз пулун әвәз едә биләҹәйи минимум гызыл күтләсинә аид едилә биләр. Бу гызыл күтләси даим тәдавүл даирәсиндә олур, һәмишә тәдавүл васитәси вәзифәси дашыйыр, буна көрә дә анҹаг бу вәзифәнин һамили кими мөв-

[84] *2-ҹи нәшрә гейд.* Пул мәсәләсиндән әсәр язан мүәллифләрин һәтта ән яхшыларынын пулун дашыдығы мүхтәлиф вәзифәләри нә гәдәр думанлы бир шәкилдә баша дүшдүкләрини мисал үчүн Фуллартонун бу сөзләри көстәрир: „Мәсәлә бизим дахили тиҹарәтимизә аид олдугда, адәтән гызыл вә күмүш сиккәнин дашыдығы бүтүн пул вәзифәләрини гануна әсасән, гызыл әвәзи олмаян, анҹаг уйдурма вә шәрти дәйәрә малик олан кағыз пул да ейни дәрәҹәдә көрә биләр. Бу елә бир һәгигәтдир ки, зәннимҹә буну һеч кәс инкар етмәз. Бу ҹүр бир дәйәр, инди там гиймәтли сиккәләрин өдәдийи тәләбаты тамамилә өдәйә биләр вә һәтта,—тәдавүлә бурахылан кағыз пулун мигдары һәддиндән артыг олмаса—дәйәр вә гиймәт өлчүсү вәзифәсини дә көрә биләр“ (Fullarton, Regulation of Currencies, 2-nd ed., London 1845, p. 21). Демәли, пул әмтиәси тәдавүлдә ади дәйәр нишаны илә әвәз олуна билдийинә көрә, анҹаг бу сәбәбдән онун нә дәйәр өлчүсү вәзифәсини, нә дә гиймәт мигясы вәзифәсини көрмәсинә еһтияҹ йохдур!

чуд олур. Демәли, бу күтләнин һәрәкәти анчаг ондан ибарәтдир ки, *Ә—П—Ә* шәклиндә олан әмтиә истиһаләсиндәки мүгабил просесләр даим бир-биринә чеврилир, һәм дә бурада әмтиәнин өз пул формасы онун гаршысына чыхараг дәрһал енидән йох олуб кедир. Әмтиәнин мүбадилә дәйәринин мүстәгил ифадәси бурада анчаг өтәрки бир һалдыр. Буну дәрһал башга бир әмтиә әвәз эдир. Мәһз бу просесин пулу даим әлдән-әлә кечирмәси нәтичәсидир ки, бурада пулун халис бир символ кими мөвчуд олмасы кифайәт эдир. Пулун көрдүйү вәзифә, нечә дейәрләр, онун мадди варлығыны батил эдир. Пул бу һалда әмтиә гиймәтләринин өтәрки об'ектив ин'икасы олдуғуна көрә, анчаг өзләринин нишаны кими мөвчуд олур, буна көрә дә ади нишанларла әвәз эдилә биләр[85]. Анчаг кәрәк пул нишанынын өзү об'ектив-ичтимаи әһәмиййәт алсын, кағыз символ да, ичбари мәзәннә гоюлмаг васитәсилә белә бир әһәмиййәт кәсб эдир. Дөвләтин бу мәчбуриййәти анчаг мүәййән чәмиййәтин һүдуду дахилиндә, яхуд дахили тәдавүл даирәсиндә һөкм сүрүр, лакин тәдавүл васитәси, яхуд сиккә олмаг вәзифәсиндә пул ялныз бурада тамамилә әриййиб һәлл олур вә, демәли, заһирән өз метал субстансиясындан айрылмыш вә халис вәзифә формасы тәшкил эдән кағыз пул шәклиндә яшамаг имканы әлдә эдир.

3. Пул

Индийә гәдәр биз нәчиб металы онун ики хассәси чәһәтдән: дәйәр өлчүсү вә тәдавүл васитәси олмаг хассәләри чәһәтдән тәдгиг этмишдик. Нәчиб метал биринчи вәзифәсини хәяли пул, тәсәввүрдә мөвчуд олан пул кими еринә етирир; икинчи вәзифәсиндә исә, ону пул нишаны әвәз эдә билир. Лакин элә вәзифәләр дә вардыр ки, нәчиб метал бурада өз гызыл (вә я күмүш) чисми илә, демәли, пул әмтиәси кими иштирак этмәлидир, йә'ни һеч дә дәйәр өлчүсү вәзифәсиндә олдуғу кими фикрән иштирак этмәмәлидир вә һеч дә тәдавүл васитәси вәзифәсиндә олдуғу кими ону өз нүмайәндәси әвәз эдә билмәз. Дикәр тәрәфдән, онун элә бир вәзифәси дә вардыр ки, буну я о өзү көрмәли, я да әвәзинин васитәсилә көрмәлидир; бурада о, садәчә истеһлак дәйәрләри кими янашдығы бүтүн башга әмтиәләрин гаршысына ялныз онларын мүбадилә дәйәринин адэкват варлығы кими вә я онларын дәйәрләринин еканә сурәти кими чыхыр. Бүтүн бу кими һалларда биз дейирик ки, нәчиб метал өзүнүн дәйәр өлчүсү вә

---

[85] Сиккә вәзифәси, йә'ни анчаг тәдавүл васитәси вәзифәси дашыйыркән гызыл вә күмүшүн дөнүб өзләри үчүн бир нишан олмаларындан Николай Барбон белә бир нәтичә чыхарыр ки, һөкумәтләрин „to raise money" [„сиккәнин дәйәрини галдырмаға"] ихтияры вардыр, йә'ни онлар индийәдәк, мәсәлән, гуруш адланан бир мигдар күмүшә даһа артыг мигдар күмүшүн адыны вермәк, дейәк ки, талер адландырмаг вә беләликлә дә алачаглылара талер әвәзинә гуруш вермәк ихтиярына маликдирләр. „Сиккә тез-тез әлдән-әлә кечдийинә көрә сүртүлүб ейилир вә йүнкүлләшир... Тичарәт муамиләләриндә инсанлар күмүшүн мигдарына дейил, адына вә сиккәсинә фикир верирләр"... „Һөкумәтин нүфузу бир метал парчасыны пула чевирир" (N. Barbon, A Discourse on coining the new money lighter, in answer to Mr. Lock'es Considerations etc., London 1696, p. 29, 30, 45).

сиккә олмаг вәзифәләринин әксинә олараг, бурада әсл мә’нада пул вәзифәси дашыйыр.

а) Дәфинәнин әмәлә кәлмәси

Бир-биринә әкс олан ики әмтиә истиһаләсинин мүтәмади дөвраны, яхуд сатғы вә алғы мүамиләләринин даим бир-бирини әвәз этмәси, пулун арамсыз тәдавүлүндә, яхуд пулун тәдавүлдә perpetuum mobile [даим һәрәкәт эдән механизм] вәзифәси дашымасында мейдана чыхыр. Истиһаләләр сырасы гырылдыгда вә сатғынын ардынча даһа билаваситә алғы кәлмәдикдә пул дәрһал һәрәкәтдән галыр, яхуд, Буакилбер демишкән meuble-дән immeuble-йә [мүтәһәррик не’мәтдән гейри-мүтәһәррик не’мәтә], сиккәдән пула чеврилир.

Әмтиә тәдавүлү өз инкишафынын һәлә лап рүшейм һалында икән, биринчи истиһаләнин мәһсулуну, йә’ни әмтиәнин чеврилмиш формасыны, яхуд онун гызыл сүрфәсини әлдә сахламаг кими бир зәрурәт вә гызғын арзу доғурур[86]. Белә һалларда әмтиәни сатмагдан мәгсәд башга әмтиәләр алмаг дейил, әмтиә формасыны пул формасы илә әвәз этмәкдир. Маддәләр мүбадиләсиндә садә васитәчи олан бу форма дәйишмәсинин өзү инди мүстәгил бир мәгсәд олур. Әмтиәнин өзүндән айрылмыш формасы, йә’ни пул, әмтиәнин өзүндән тамамилә айрыла билән формасы олмагда вә я әмтиәнин өтәрки пул формасы ола билмәси йолунда маниәйә тәсадүф эдир. Бунунла пул һәрәкәтсиз галыб дәфинә шәкли алыр, әмтиә сатычысы да дәфинә топлаян олур.

Әмтиә тәдавүлүнүн мәһз илк дөврүндә истеһлак дәйәрләринин анчаг артыг галан һиссәси пула чеврилир. Беләликлә гызыл вә күмүш өзлүйүндә боллуғун вә я сәрвәтин ичтимаи ифадәси олур. Бу чүр бәсит шәкилдә дәфинә йығмаг элә халглар арасында көк салыр ки, орада шәхси истеһлак мәгсәдини дашыян ән’әнәви истеһсал үсулуна мүтабигән мөһкәм гәрарлашмыш мүәййән тәләбат олур. Биз бу һала, мәсәлән, асиялылар, хүсусән һиндулар арасында тәсадүф эдирик. Әмтиә гиймәтләринин бир өлкә дахилиндәки гызыл вә күмүш күтләсиндән асылы олдуғуну зәнн эдән Вандерлинт өзүнә белә бир суал верир ки, бәс нәйә көрә Һиндустан маллары бу гәдәр учуздур? О бу суала чаваб вериб дейир: она көрә бу гәдәр учуздур ки, һиндулар өз пулларыны ерә басдырырлар. Вандерлинт дейир ки, 1602-чи илдән 1734-чү иләдәк һиндулар ибтидада Америкадан Авропая кәтирилмиш 150 милйон фунт стерлинг мәбләғиндә күмүшү ерә басдырмышлар[87]. 1856-чы илдән 1866-чы иләдәк, йә’ни он ил әрзиндә Инкилтәрә Һиндустана вә Чинә әввәлдә Австралия гызылына алынмыш 120 милйон фунт стерлинг мәбләғиндә күмүш көндәрмишдир (Чинә ихрач эдилән металын да чох һиссәси енә Һиндустана кедир).

---

[86] „Пул сәрвәти... пула чеврилмиш мәһсул сәрвәтиндән башга бир шей дейилдир“ (Mercier de la Rivèire, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1848, p. 557). „Мәһсулларда ифадә олунан дәйәр анчаг өз формасыны дәйишмиш олур“ (ib., p. 486).

[87] „Мәһз бу адәтә көрә онлар өз малларыны вә парчаларыны белә учуз сатырлар“ (Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 95, 96).

Әмтиә истеһсалы даһа чох инкишаф етдикдә һәр бир әмтиә истеһсалчысы өзү үчүн nervus rerum [„шейләр әсәби“], мүәййән бир „елликлә мәгбул рәһн“ тә’мин етмәлидир[88]. Онун тәләбаты даим дөнә-дөнә өзүнү көстәрир вә ону даим өзкә әмтиәләри алмаға мәчбур едир, онун өз әмтиәсинин истеһсалы вә сатылмасы исә вахт тәләб едир вә тәсадүфи һаллардан асылы олур. Бир шей сатмадан алмаг үчүн о әввәлчә бир шей алмадан сатмалыдыр. Бу әмәлиййат үмуми бир гайда кими тәсәввүр едилдикдә, адама зиддиййәтли бир шей кими көрүнүр. Лакин нәчиб металлар өзләринин истеһсал едилдикләри мә’дәндә билаваситә башга әмтиәләрә мүбадилә олунурлар. Бурада алғысыз (гызыл вә я күмүш саһиби тәрәфиндән алғысыз) сатғы (әмтиә саһибләри тәрәфиндән сатғы) олур[89]. Сонраларда исә, ардынча алғы әмәлиййаты кәлмәйән сатғылар анчаг, нәчиб металларын бүтүн әмтиә саһибләри арасында бөлүнмәсини давам етдирән бир васитәдир. Беләликлә тәдавүлүн бүтүн нөгтәләриндә чох мүхтәлиф мигдарда гызыл вә күмүш дәфинәси йығылыр. Әмтиәни бир мүбадилә дәйәри кими, яхуд мүбадилә дәйәрини бир әмтиә кими әлдә сахламағын мүмкүн олмасы илә бирликдә гызыла бөйүк бир тамаһ оянып. Әмтиә тәдавүлү кенишләндикчә, пулун, һәмишә дөйүшә һазыр вәзиййәтдә олан бу там ичтимаи сәрвәт формасынын һөкмү дә артыр. „Гызыл чох гәрибә шейдир! Кимин гызылы варса үрәйиндән кечән һәр бир шейин саһибидир. Гызыл һәтта инсанын руһуну чәннәтә апара биләр“ (Колумб, Ямайкадан көндәрдийи мәктуб, 1503-чү ил).

Пулун заһиринә бахдыгда, нәйин пула чеврилмиш олдуғуну көрмәк мүмкүн олмадығына көрә һәр шей: һәм әмтиә, һәм дә гейри-әмтиә дөнүб пул ола биләр. Һәр шей алғы-сатғы об’екти олур. Тәдавүл о гәдәр нәһәнк бир ичтимаи тиян шәкли алыр ки, һәр шей бурая чәлб олунуб сонра бурадан пул кристалы шәклиндә чыхыр. Даһа аз мадди олан res sacrosanctae, extra commercium hominum [инсанларын тичарәт дөвриййәсиндән чыхарылмыш олан мүгәддәс шейләр] һәлә бир яна галсын, мүгәддәс чәсәдләр дә бу кимякәрлик гаршысында даяна билмәз[90]. Пулда әмтиәләрин бүтүн кейфиййәт фәргләри силиниб көрүнмәз олдуғу кими, радикал левеллерә бәнзәр пул да бүтүн фәргләри силиб апарыр[91].

---

[88] „Пул—рәһндир“ (John Bellers, Essays about the Poor, Manufactures, Trade Plantations and Immorality, London 1699, p. 13).

[89] Гәт’и мә’нада алғы тәләб едир ки, гызыл вә күмүш әмтиәнин артыг чеврилмиш формасы олсун, йә’ни сатғынын мәһсулу олсун.

[90] Франсанын ән мө’мин кралы III Һенрих монастырларын вә саирәнин мүгәддәс мүхәлләфатыны гарәт едиб күмүшә чевирирди. Делфи мә’бәдиндәки дәфинәни фокилиләрин оғурламасынын Юнаныстан тарихиндә нә гәдәр бөйүк рол ойнадығы мә’лумдур. Мә’лум олдуғу үзрә Афинада әмтиә аллаһынын мәканы мә’бәдләр имиш. Бу мә’бәдләр „мүгәддәс банк“ сайылырды. Par excellence тичарәт әһли олан финикиялылар белә һесаб едирдиләр ки, пул бүтүн шейләрин онлардан айрылмыш формасыдыр. Буна көрә тамамилә тәбии иди ки, ешг илаһәси байрамларында әчнәбиләрин гойнуна кирән гызлар алдыглары сиккәни ешг илаһәсинә нәзир верирмишләр.

[91] Гызыл! О парлаг мә’дән, көзәл, гиймәтли мә’дән...
Одур гапгара шейи тәмиз, ағаппаг едән,

Лакин пул өзү дә әмтиәдир, һәр кәсин хүсуси мүлкиййәти ола биләчәк айрыча бир шейдир. Беләликлә ичтимаи гүввә хүсуси бир шәхсин гүввәси олур. Буна көрә дә антик чәмиййәтдә пула лә'нәт яғдырылыб көстәрилир ки, бу чәмиййәтдә бүтүн игтисади вә мә'нәви һәят пула сатылыр[92]. Һәлә ушаглығында „Плутосун (сәрвәт танрысынын) сачындан тутараг ону ерин тәкиндән дартыб чыхаран“[93] мүасир чәмиййәт, гызылы өзүнүн ән үмдә һәят принсипинин парлаг тәчәссүмү адландырыб алгышлайыр.

Истеһлак дәйәри олан әмтиә мүәййән тәләбаты өдәйир вә мадди сәрвәтин мүәййән үнсүрүнү тәшкил эдир. Өз дәйәри илә исә әмтиә бүтүн мадди сәрвәт үнсүрләринә гаршы өз чазибә гүввәсинин дәрәчәсини өлчүр, демәли, өз саһибинин ичтимаи сәрвәтини өлчүр. Вәһши һалда олан ибтидаи әмтиә саһибинин нәзәриндә, мәсәлән, һәтта Гәрби Авропа кәндлисинин нәзәриндә дәйәр өз дәйәр формасындан айрылмаздыр, буна көрә дә гызыл вә күмүш шәклиндә дәфинә йығылмасы онун нәзәриндә дәйәрин йығымы демәкдир. Һалбуки, пулун дәйәри я пул металынын өз дәйәринин дәйишмәси нәтичәсиндә, я да башга әмтиәләрин дәйәринин дәйишмәси нәтичәсиндә дәйишилир. Буна бахмаяраг, бурада ики чәһәт олдуғу кими галыр: әввәлән, 200 унсия гызылда олан дәйәр һәр һалда 100 унсия гызылдакиндән, 300 унсия гызылда олан дәйәр 200 унсиядакиндән артыг олур вә и. а.; икинчиси, гызылын дәйәри нечә дәйиширсә дәйишсин, онун тәбии метал формасы енә дә, бүтүн әмтиәләрин үмуми эквивалент формасы олараг, һәр чүр инсан әмәйинин билаваситә ичтимаи тәчәссүмү олараг галыр. Дәфинә йығмаг чәһдинин өз тәбиәтинә көрә һәдди йох-

---

Чиркини көзәл эдир, күнаһы—һагг, әдаләт,
Алчаглары учалдыр, горхаға верир чүр'әт,
Гочалмыш кафтарлары тәзә чаван көстәрир,
Көһнәлийә мин рөвнәг, зинәт, ләтафәт верир...
Эй аллаһлар, сөйләйин, бунун нә һикмәти вар?
Нә үчүн яратдыныз гызылы, эй аллаһлар?
О ки, саф бәндәләри говур дәркаһыныздан,
Хәстәнин башы алтдан одур балышы гапан.
О мәл'ун парылтысы аздырыр инсанлары,
Бир анда һәм бағлайыр, һәм позур пейманлары.
О пәрәстиш этдирир ән ийрәнч, пис бид'әтә,
Бәли, одур миндирән гулдурлары һөрмәтә,
Онлара ад-сан верән, ә'янлыға галдыран,
Чаванлара гартымыш гарылары алдыран...
Сән дә, эй гоча дүня, рәдд ол артыг көзүмдән.
Сән дә бу каината сатылмыш чарийәсән!
. . . .

(Шекспир, Афиналы Тимон)

92 Пул бәладыр... Фәлакәт кәтирир инсанлара:
Пул үстүндә шәһәрләр дөнүр хәрабәзара;
Пул үчүн тәрк эләйир өвлад ата юрдуну,
Пул яд, гәриб элләрә дидәркин салыр ону.
Пул мә'сум үрәкләри позур, әхлагсыз эдир,
Инсанлара бәд әмәл, риякарлыг өйрәдир.

(Софокл, Антигона)

93 „<Σλπιζούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξειν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα“ (Athén. Deipnosophistar).

дур. Пулун кейфиййәтҹә вә я өз формасы э'тибарилә һәдди йохдур, йә'ни пул мадди сәрвәтин үмуми нүмайәндәсидир, чүнки билаваситә һәр бир әмтиәйә чеврилә биләр. Лакин эйни заманда һәр бир реал пул мәбләғи мигдарҹа мәһдуддур, алычылыг габилиййәти мәһдуд олан бир алғы васитәсидир. Пулун кәмиййәтҹә мәһдуд, кейфиййәтҹә исә гейри-мәһдуд олмасы арасындаки бу зиддиййәт дәфинә йыған адамы йығым үчүн Сизиф кими дөнә-дөнә ишләмәйә [эйни бир иши тәкрарла көрмәйә] мәҹбур эдир. Онун вәзиййәти, һәр дәфә ени бир өлкә фәтһ этдикдә анҹаг ени бир сәрһәддә кәлиб чыхан бөйүк фатеһин вәзиййәтинә бәнзәйир.

Гызылы пул кими, йә'ни дәфинә яратмаг үнсүрү кими әлдә сахлая билмәк үчүн онун тәдавүл этмәсинә, алғы васитәси олмагла истеһлак васитәләринә чеврилерәк әрийиб кетмәсинә мане олмаг лазымдыр. Демәли, дәфинә ярадан шәхс өз нәфсинин тәләбатыны гызыл бүтә гурбан верир. Өз нәфсини өлдүрмәк әһкамына о ҹидди риайәт эдир. Дикәр тәрәфдән дә о, тәдавүлә әмтиә шәклиндә нә вермишсә, тәдавүлдән анҹаг ону пул шәклиндә көтүрә биләр. О нә гәдәр чох истеһсал этсә, бир о гәдәр чох сата биләр. Демәли, чалышганлыг, гәнаәтҹиллик вә хәсислик онун әсас хош әмәлләридир; онун бүтүн сияси игтисады чох сатыб аз алмагдан ибарәтдир[94].

Дәфинәнин билаваситә формасилә бәрабәр онун бәдии формасы да, йә'ни адамларда гызыл вә күмүш әмтиәләри зинәт шейләри шәклиндә әлдә этмәк һәвәси дә артыр. Буржуа ҹәмиййәтинин сәрвәти артдыгҹа, бу һәвәс дә артыр. „Soyons riches ou paraissons riches“ („сәрвәтли олаг вә я сәрвәтли кими көрүнәк“.— Д и д р о). Беләликлә, бир тәрәфдән, гызыл вә күмүш үчүн кетдикҹә кенишләнән вә онларын пул вәзифәсиндән асылы олмаян базар яраныр, дикәр тәрәфдән дә пул тәклифи үчүн иҹтимаи фыртына дөврләриндә хүсуси ҹошғунлуг кәсб эдән кизли бир мәнбә әмәлә кәлир.

Дәфинә яранмасы, метал тәдавүлүнә гәнаәт олунмасында мүхтәлиф вәзифәләр дашыйыр. Дәфинәнин ән яхын вәзифәси, гызыл вә күмүш сиккәнин тәдавүл шәраитиндән доғур. Биз көрдүк ки, әмтиә тәдавүлү һәҹминин даим дәйишмәси, гиймәтләрин вә тәдавүл сүр'әтинин дәйишмәси тәдавүлдә олан гызыл күтләсинин мүтәмади мәдд-ҹәзрилә әлагәдардыр. Демәли, гызыл күтләсинин артмаг вә я әксилмәк габилиййәти олмалыдыр. Каһ пул сиккә шәклиндә ҹәзб олунуб тәдавүлә кирмәли, каһ да сиккә бир пул шәклиндә рәдд эдилиб тәдавүл даирәсиндән чыхмалыдыр. Һәгигәтдә дөвр эдән пул күтләсинин һәмишә тәдавүл даирәсини лазымынҹа дойдура билмәси үчүн кәрәк һәр бир өлкәдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары, бурада сиккә вәзифәсини фе'лән ифа этмәк үчүн лазым кәлдийиндән артыг олсун. Бу шәрт пулун дөнүб дәфинә олмасы сайәсиндә һәята кечмиш олур. Пулун

---

[94] „Бүтүн сияси игтисад тәдбирләри анҹаг, бүтүн әмтиәләри сатанларын сайыны мүмкүн гәдәр чох артырмаг вә алычыларын сайыны мүмкүн гәдәр чох азалтмагдан ибарәтдир“ (V e r r i, Meditazioni sulla Economia Politica, италян игтисадчыларынын нәшри, C u s t o d i, Parte Moderna, vol. XV, p. 52).

дәфинә шәклиндә йығылдығы амбарлар эйни заманда тәдавүлдәки пулун ахыб кетмәси вә гайыдыб кәлмәси үчүн канал вәзифәсини ифа эдир; буна көрә дә пул, һеч заман тәдавүл каналларыны долдуруб дашмыр[95].

b) *Тә'дийә васитәси*

Тәдгиг этдийимиз билавасит́ә әмтиә тәдавүлү формасында эйни бир дәйәр кәмиййәти һәмишә икигат верилмишди: бир гүтбдә әмтиә шәклиндә, мүгабил гүтбдә исә пул шәклиндә иди. Буна көрә дә әмтиә саһибләри анчаг мөвчуд олан гаршылыглы эквивалентләрин нүмайәндәси кими әлагәйә кирирдиләр. Лакин әмтиә тәдавүлү инкишаф этдикчә элә бир шәраит яраныр ки, бурада әмтиәләрин өзкәйә верилмәси, онларын гиймәтләринин реаллашмасындан заман э'тибарилә айрылыр. Бурада һәмин шәртләрдән анчаг ән бәситләрини гейд этмәк кифайәтдир. Бир нөв әмтиәнин истеһсалы үчүн чох вахт, башга нөв әмтиәнин истеһсалы үчүн исә аз вахт тәләб олунур. Мүхтәлиф әмтиәләрин истеһсалы илин мүхтәлиф фәсилләрилә әлагәдардыр. Бир әмтиә, сатылдығы базарын лап янында яраныр, башга бир әмтиә исә узагларда олан базара сәяһәт этмәлидир. Буна көрә дә бир әмтиә саһиби алычы сифәтилә мейдана чыхмамыш, башга бир әмтиә саһиби сатычы сифәтилә мейдана чыха биләр. Эйни шәхсләр арасында эйни бир сөвдә тез-тез тәкрар олундугда әмтиәләрин сатылмасы шәртләрини онларын истеһсал олунмасы шәртләри тәнзим эдир. Дикәр тәрәфдән, бир пара әмтиәләрдән, мәсәлән бинадан, истифадә этмәк ихтияры мүәййән бир мүддәтә сатыла биләр. Белә һалларда бу истеһлак дәйәрини алан адам ону ялныз һәмин мүддәт кечдикдән сонра фе'лән өз сәрәнчамына кечирә биләр. Буна көрә дә о, әмтиәнин пулуну вермәздән әввәл ону алмыш олур. Бир әмтиә саһиби мөвчуд әмтиәни сатыр, дикәри исә ону нәгд пула алмыр, анчаг үмумиййәтлә пулун нүмайәндәси вә я кәләчәк пулун нүмайәндәси кими алмыш олур. Сатычы алачаглы олур, алычы исә — борчлу. Бурада әмтиә истиһаләси, яхуд онун дәйәр формасы-

---

[95] „Бир милләтин тичарәт эдә билмәси үчүн мүәййән мәблә̄ғ нәгд пул олмалы вә бу нәгд пул шәраитдән асылы олараг, каһ артмаг, каһ да эксилмәк йолилә тәнзим олуна билмәлидир... Шәраитин дәйишмәсинә мүтабиг шәкилдә пулун бу чүр артыб-азалмасы, онун бу мәдд вә чәзри һөкумәтин һеч бир мүдахиләси олмадан өзү-өзүнә баш верир. Бурада олан ики ведрә нөвбә илә ишләйир: пул аз олдугда күлчәдән сиккә кәсилир, пул металы аз олдугда исә сиккә енә әридилиб күлчә һалына салыныр“ (Sir D. North, Discourses upon Trade, London 1691, p. 22). Узун заман Ост-Һинд ширкәтиндә хидмәт эдән Чон Стүарт Милл тәсдиг эдир ки, Һиндустанда күмүш зинәт шейләри һәлә индийә гәдәр пул тәдавүлү үчүн билавасит́ә эһтият вәзифәси дашыйыр. „Фаиз дәрәчәси йүксәк олдугда күмүш зинәт шейләри сиккә сарайына көндәрилир, фаиз дәрәчәси дүшдүкдә исә енә әввәлки шәклини алыр“ (J. St. Mills, Evidence Reports on Bankacts 1857, n. 2084). Һиндустана гызыл вә күмүш идхалы вә орадан ихрач эдилмәси һаггында 1864-чү ил тарихли бир парламан сәнәдиндә дейилдийинә көрә, 1863-чү илдә гызыл вә күмүш идхалы ихрачдан 19 367 764 фунт стерлинг артыг олмушдур. 1864-чү илдән әввәлки сәккиз ил әрзиндә нәчиб металларын идхалы ихрачдан 109 652 917 фунт стерлинг артыг олмушдур. Индики әсрдә Һиндустанда 200 000 000 фунт стерлингдән хейли артыг сиккә кәсилмишдир.

нын инкишафы ени бир характер алдығындан пул да башга вәзифә кәсб эдир. Пул тә'дийә васитәси олур[96].

Бурада алачаглы илә борчлу арасындаки мүнасибәт бәсит әмтиә тәдавүлүндән доғур. Сатычы илә алычынын үзәринә бу ени дамғаны вуран, әмтиә тәдавүлү формасынын дәйишмәсидир. Демәли, әввәлләр бунлар да сатычы вә алычы ролу кими, эйни тәдавүл иштиракчыларынын нөвбә илә ифа этдийи ани роллардыр. Лакин алычы илә сатычы арасындаки әкслик лап әввәлдән о гәдәр дә мә'сум бир шәкилдә олмур вә даһа мөһкәм кристаллашмаға габил олдуғуну көстәрир[97]. Лакин бу мүнасибәтләр әмтиә тәдавүлүндән асылы олмадан да әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, гәдим дүняда синфи мүбаризә башлыча олараг борчлу илә алачаглы арасындаки мүбаризә шәклиндә башланыр вә Ромада борчлу плебейин тәләф олуб онун еринә гулун кечмәсилә нәтичәләнир. Орта әсрләрдә бу мүбаризә, борчлу феодалын мәһв олмасы илә битир вә феодал малик олдуғу сияси һакимиййәтин игтисади әсасыны итирмәклә бәрабәр бу һакимиййәтин өзүнү дә итирир. Лакин бурада пул формасы,—борчлунун алачаглыя мүнасибәти исә пул мүнасибәти формасында олур,—анчаг даһа дәрин көкләри олан игтисади һәят шәраитиндәки барышмаз зиддиййәти әкс этдирир.

Инди енә әмтиә тәдавүлү даирәсинә гайыдаг. Эквивалентләр, йә'ни әмтиә илә пул, даһа сатғы просесинин мүгабил гүтбләриндә эйни заманда мейдана кәлмир. Инди пул, әввәлән, сатылан әмтиәнин гиймәти тә'йин эдиләркән дәйәр өлчүсү вәзифәси дашыйыр. Әмтиәнин сөвдә заманы тә'йин олунан гиймәти, алычынын тәәһһүдүнү өлчүр, йә'ни алычынын мүәййән вахтадәк вермәли олдуғу пулун мәбләғини көстәрир. Икинчиси, пул, хәяли алғы васитәси вәзифәси дашыйыр. Пул анчаг алычынын пул вермәк тәәһһүдү шәклиндә мөвчуд олса да, әмтиәни бир әлдән башга бир әлә кечирир. Анчаг тә'дийә вахты кәлиб чатдыгда тә'дийә васитәси һәгигәтән тәдавүлә дахил олур, йә'ни алычынын әлиндән сатычынын әлинә кечир. Тәдавүл васитәси она көрә дөнүб дәфинә олур ки, тәдавүл просеси биринчи фазада [тәзаһүр формасында] гырылыр, йә'ни чеврилмиш формада олан әмтиә тәдавүлдән чыхыр. Тә'дийә васитәси тәдавүл просесинә дахил олур, анчаг әмтиә тәдавүлдән чыхдыгдан сонра дахил олур. Бурада пул тәдавүл просесинә даһа хидмәт этмир. Пул инди мүбадилә дәйәринин мүтләг варлығы, яхуд үмуми әмтиә олуб просеси тәкликдә баша чатдырыр. Сатычынын әмтиәни пула чевирмәкдән мәгсәди, пулун васитәсилә мүәййән тәләбатыны өдәмәкдир, дәфинә ярадапын бундан мәгсәди—әмтиәни пул шәклинә салыб

---

[96] Һәлә Лүтер алғы васитәси олан пул илә, тә'дийә васитәси олан пулу бир-бириндән айырырды: „Machest mir einen Zwilling aus dem Schadewacht, dass ich hie nicht bezalen und dort nicht kaufen kann“ (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen, Wittenberg 1540).

[97] XVIII әсрин әввәлләриндә инкилис тачирләри арасында борчлуларла алачаглыларын мүнасибәти һаггында: „Бизим Инкилтәрәдәки тичарәт адамлары арасында о гәдәр бөйүк бир гәддарлыг вардыр ки, буна һеч бир башга ичтимаи тәбәгә арасында вә я дүнянын һеч бир башга өлкәсиндә тәсадүф олунмур“ („An Essay on Credit and the Bankrupt Act“, London 1707, p. 2).

сахламагдыр, нисйә аланын мәгсәди исә борчуну верә билмәкдир. Борчлу өз борчуну вермәсә, онун әмлакыны зорла сатдырарлар.

Демәли, әмтиәнин өз дәйәри сурәтинә, йә'ни пула чеврилмәси инди ичтимаи бир зәрурәт олур вә бу зәрурәт әмтиә истеһсалчысынын тәләбатындан вә шәхси мейлләриндән асылы олмадан әмәлә кәлир. Бу зәрурәт мәһз тәдавүл просесинин мүнасибәтләриндән доғур.

Фәрз эдәк ки, кәндли тохучудан гиймәти 2 фунт стерлинг олан 20 аршын кәтан алыр, лакин бунун пулуну вермир. Онун бу тә'дийә үчүн лазым олан 2 фунт стерлинги йохдур, чүнки һәлә өз буғдасыны сатмамышдыр. Фәрз эдәк ки, бир квартер буғданын гиймәти дә 2 фунт стерлингдир. Кәндли өз буғдасыны пула чевирмәздән әввәл кәтана чевирмиш олур, демәли, әмтиәнин икинчи истиһаләсини биринчисиндән әввәл ичра эдир. Сонра өз буғдасыны 2 фунт стерлингә сатыб вә'дәләшдийи вахтда пулу тохучуя верир. Керчәк пул бурада кәндлинин буғданы кәтанла әвәз этмәсиндә бир васитәчи вәзифәсини көрмүр. Инди буғда кәтана пулсуз чеврилмишдир. Әксинә, пул онун сөвдәсини баша чатдырыр, чүнки пул онун вермәли олдуғу дәйәрин мүтләг формасыдыр, йә'ни үмуми әмтиәдир. Тохучуя кәлинчә, онун әмтиәси тәдавүлдә олмуш вә өз гиймәтини реаллашдырмышдыр, лакин буну анчаг пул әлдә этмәк үчүн малик олдуғу һүгуг әсасында этмишдир. Кәтан башга бир шәхсин истеһлак даирәсинә кечмиш, пула чеврилмәздән әввәл дөнүб истеһлак дәйәри олмушдур. Демәли, бу тохучунун әлиндәки кәтанын биринчи истиһаләси тә'хирә салыныр вә бу истиһалә анчаг сонралар, кәндлинин өз тә'дийәсинин вахты чатдыгда баш верир[98].

Тәдавүл просесинин һәр бир мүәййән дөврүндә тә'дийә олунмасы вахты кәлиб чатан тәәһһүдләр, сатғы әснасында һәмин тәәһһүдләри доғуран әмтиә гиймәтләринин екунундан ибарәтдир. Бу гиймәт екунунун реаллашмасы үчүн лазым олан пул күтләси, һәр шейдән әввәл тә'дийә васитәләринин тәдавүл сүр'әтиндән асылыдыр. Пул күтләси ики амилдән асылыдыр: әввәлән, мүхтәлиф алачаглы вә борчлулар арасында олан гаршылыглы әлагәдән асылыдыр,—мәсәлән, ола биләр ки, *A* өз борчлусу *B*-дән алдығы пулу, өзү борчлу олдуғу *C*-йә верир вә и. а.,—икинчиси, мүхтәлиф тә'дийә вахтлары арасындакы фасиләләрин мүддәтиндән асылыдыр. Бир-биринин ардынча кәлән тә'дийәләр силси-

[98] *2-чи нәшрә гейд.* Охучу 1859-чу илдә чапдан чыхмыш әсәримин ашағыда верилән парчасындан көрәчәкдир ки, нә сәбәбә индики мәтндә бу әкс форма нәзәрә алынмамышдыр: „*П—Ә* просесиндә исә, әксинә, пул керчәк алғы васитәси шәклиндә өзкәйә верилә биләр, беләликлә дә әмтиәнин гиймәти, пулун истеһлак дәйәри реаллашандан әввәл вә я әмтиә фе'лән өзкәйә вериләндән әввәл реаллашыр. Буна, мәсәлән, бир шей алынаркән пулуну әввәлчәдән вермәк кими чох йайылмыш абунә үсулунда, һабелә, мәсәлән, инкилис һөкумәти һинд районларындан тирйәк алыркән ишләтдийи алғы формасында тәсадүф олунур... Лакин пул белә бир вәзифәни анчаг, өзүнүн бизә мә'лум олан алғы васитәси формасында көрүр... Әлбәттә, капитал да пул формасында аванс эдилир. Лакин бу нөгтейи-нәзәр анчаг бәсит әмтиә тәдавүлү үфүгләри харичиндә әмәлә кәлир“ („Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, Berlin 1859, сәһ. 119, 120). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 191.]

ләси, яхуд сонрадан ичра олунан биринчи истиһаләләр силсиләси, әввәлләр тәдгиг етдийимиз истиһалә сыраларынын бир-биринә говушмасындан әсаслы сурәтдә фәрглидир. Тәдавүл васитәләринин һәрәкәтиндә сатычыларла алычылар арасындаки әлагә нәинки ифадә олунур, һәтта бу әлагәнин өзү анчаг пул тәдавүлүндә вә онунла бирликдә мейдана кәлир. Тә'дийә васитәләринин тәдавүлү исә, әксинә, артыг әввәлчәдән һазыр бир шәкилдә мөвчуд олан мүәййән бир ичтимаи әлагәни ифадә едир.

Алғы вә я сатғы мүамиләләринин ейни заманда вә мәканча ян-яна мөвчуд олмасы, сиккәнин тәдавүл сүр'әтини артырмаг васитәсилә сиккә күтләсини мигдарча әвәз етмәк имканыны мәһдудлашдырыр. Әксинә, һәмин бу амилләр, тә'дийә васитәләринә гәнаәт едилмәси үчүн ени бир имкан яратмыш олур. Тә'дийәләр ейни бир ердә мәркәзләшдикчә, тәбии олараг бунлары гаршылыглы сурәтдә өдәмәк үчүн өз-өзүнә хүсуси идарәләр вә үсуллар яраныр. Мәсәлән, орта әсрләрдә Лион шәһәриндәки virements белә бир рол ойнамышдыр. *A*-нын *B*-йә, *B*-нин *C*-йә, *C*-нин *A*-я вә и. а. олан борч тәләбләри бир-биринә гаршы гоюлса, бунлар мүсбәт вә мәнфи кәмиййәтләр кими мүәййән даирәдә бир-бирини пуч етмиш олачагдыр. Анчаг бу әмәлиййатдан сонра ердә галан борч балансыны [борчларын артығыны] өдәмәк лазым кәләр. Тә'дийәләр нә гәдәр кениш тәмәркүзләшсә, һәмин борчлар балансы да нисбәтән о гәдәр аз олур, демәли, тәдавүлдә олан тә'дийә васитәләри күтләси дә бир о гәдәр аз олур.

Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсиндә билаваситә зиддиййәт вардыр. Тә'дийәләр тәнләшдикдә пул анчаг фикрән һесаб пулу шәклиндә, яхуд дәйәр өлчүсү шәклиндә иштирак едир. Тә'дийәләри һәгигәтдә өдәмәк лазым кәлдикдә исә, пул даһа тәдавүл васитәси шәклиндә дейил, маддәләр мүбадиләсиндәки кечичи бир васитәчи кими дейил, ичтимаи әмәйин фәрди тәчәссүмү кими, мүбадилә дәйәринин мүстәгил бир вүчуду кими, яхуд мүтләг бир әмтиә кими мейдана чыхыр. Сәнае вә тичарәт бөһранларынын пул бөһраны адланан мәрһәләсиндә бу зиддиййәт өзүнү хүсуси бир гүввәтлә көстәрир[99]. Бу пул бөһраны анчаг, бир-биринин ардынча кәлән тә'дийәләр силсиләси вә бунлары тәнләшдирән сүн'и бир систем там инкишаф етмиш олдуғу ердә баш верә биләр. Бу механизмин ишләмәси һәр һансы бир сәбәбә көрә позулурса позулсун, пул, һесаб пулунун халис хәяли формасы олмаг вәзиййәтиндән чыхыб бирдән-бирә вә билаваситә чинкилтили сиккәйә чеврилир. Бу һалда даһа пулу ади әмтиә әвәз едә билмәз. Әмтиәнин истеһлак дәйәри өз дәйәрини итирир, әмтиәнин дәйәри исә онун өз дәйәр формасы гаршысында йох олур. Сәнаеин чошғун тәрәггисиндән мәст олан буржуа һәлә дүнән пула маариф фәлсәфәсинин думанлары арасындан бахыр вә пулу

---

[99] Әсәрдә һәр чүр үмуми истеһсал вә тичарәт бөһранынын хүсуси бир фазасы адландырылан бу пул бөһраныны, енә дә пул бөһраны адландырылан, лакин мүстәгил шәкилдә баш вериб сәнае вә тичарәтә анчаг өз ин'икасы васитәсилә тә'сир едә билән хүсуси бир бөһран нөвүндән фәргләндирмәк лазымдыр. Бу икинчи бөһран елә бир бөһрандыр ки, онун һәрәкәт мәркәзи пул капиталындан, билаваситә тәзаһүр етдийи даирә исә банк, биржа вә малиййәдән ибарәтдир.

бош бир көрүнүш адландырыб дейирди: „Ялныз әмтиә пулдур". Һаман буржуалар букүн дүня базарынын һәр тәрәфиндә бар-бар бағырыб дейирләр: „Ялныз пул әмтиәдир!". Сусамыш марал сәрин су тәшнәси олдуғу кими, инди буржуазиянын үрәйи дә еканә сәрвәт олан пулун тәшнәсидир[100]. Әмтиә илә онун дәйәринин тәчәссүмү олан пул арасындаки әкслик, бөһран заманы артыб бир мүтләг зиддиййәт дәрәчәсинә чатыр. Буна көрә бурада пулун тәзаһүр формасынын фәрги йохдур. Тә'дийә истәр гызылла, истәрсә кредит пулу илә, мәсәлән банкнотла өдәнилсин,—пул гытлығынын шиддәти әсла дәйишмир[101].

Инди биз мүәййән мүддәт әрзиндә тәдавүлдә олан пулун үмуми мәбләғинә диггәт етирсәк, мә'лум олар ки, тәдавүл вә тә'дийә васитәләри мә'лум сүр'этлә һәрәкәт этдикдә бу мәбләғ бәрабәрдир: реаллашмалы олан әмтиә гиймәтләри заид вахты чатмыш тә'дийәләрин мәбләғи нагис тәнләшән тә'дийәләр вә, нәһайәт, нагис эйни сиккәнин каһ тәдавүл васитәси, каһ да тә'дийә васитәси вәзифәсиндә этдийи дөврләр. Мәсәлән, бир кәндли өз тахылыны 2 фунт стерлингә сатыр вә бу пул тәдавүл васитәси олур. Вахты чатдыгда бу кәндли һәмин 2 фунт стерлинги, вахтилә алдығы кәтанын әвәзиндә тохучуя верир. Бу һалда һаман 2 фунт стерлинг тә'дийә васитәси вәзифәсини көрүр. Сонра тохучу нәгд пула инчил алыр вә бу 2 фунт стерлинг енә дә тәдавүл васитәси вәзифәсини көрүр вә и. а.

Буна көрәдир ки, һәтта гиймәтләр, пул тәдавүлүнүн сүр'әти вә тә'дийә гәнаәти мә'лум олдугда да, енә мүәййән мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир күндә тәдавүлдә олан пул күтләси тәдавүлдә олан әмтиә күтләсинә уйғун кәлмир. Бу заман, чохдан бәри тәдавүл просесиндән чыхарылмыш әмтиәләри тәмсил эдән пул тәдавүл эдир. Пул эквивалентләри анчаг сонрадан мейдана кәләчәк әмтиәләр тәдавүл эдир. Дикәр тәрәфдән, һәр күн бағланылан

---

[100] „Кредит системиндән гәфләтән сиккә системинә кечилдикдә, нәзәри горху дөнүб әмәли бир ваһимә шәкли алыр: тәдавүл иштиракчылары өз мүнасибәтләрининин бу анлашылмаз сирри гаршысында тир-тир әсирләр" (Karl Marx. Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859, сәһ. 126). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 198.] „Варлынын пулу аз олдуғуна көрә йохсула иш верә билмир вә йохсул ишсиз галыр, һалбуки онларын әввәл малик олдуглары яшайыш васитәләрини вә палтары истеһсал этмәләри үчүн әввәлки гәдәр торпағы вә иш гүввәси вардыр; милләтләрин әсл сәрвәти дә пулдан дейил, мәһз бундан ибарәтдир" (John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, London 1696, p. 3).

[101] Бу мәсәләләрдән „amis du commerce", „тичарәт достлары" бир көрүн нечә истифадә эдирләр: „Бу һадисәләрдән бири баш вердикдә (1839-чу илдә) бир нәфәр гоча сәләмчи банкир (Ситидә) габағындаки сандыгчанын гапағыны галдырыр вә өз достуна бир дәстә банкнот көстәриб севинә-севинә дейир ки, бах бу 600 000 фунт стерлинги хәрчләмәйиб сахламышдым ки, пул гыт олсун; амма букүн саат үчдән сонра бу пулу базарда ишә салачағам" („The Theory of the Exchanges". The Bank Charter Act of 1844, London 1864, p. 81). Ярырәсми „The Observer" гәзети 1864-чү ил апрелин 24-дә языр: „Банкнот гытлығы әмәлә кәлсин дейә көрүлән тәдбирләр һаггында чох гәрибә шайиәләр яйылыр... Һәгигәтән бу чүр тәдбирләр көрүлдүйү нә гәдәр шүбһәли олса да, һәр һалда бу шайиәләр о гәдәр кениш яйылмышды ки, доғрудан да хатырламаға дәйәр".

вә һәр күн өдәнилән тә’дийә тәәһһүдләри әсла ортаг өлчүйә кәлмәйән кәмиййәтләрдир[102].

Кредит пулу билаваситә пулун тә’дийә васитәси олмаг вәзифәсиндән доғур, белә ки, сатылан әмтиә мүгабилиндә верилән борч гәбзләри тәдавүлә башлайыр, борч тәләбләрини бир шәхсдән башга бир шәхсин үзәринә кечирир. Дикәр тәрәфдән, кредит иши кенишләндикчә, пулун тә’дийә васитәси олмаг вәзифәси дә эйни дәрәчәдә кенишләнир. Тә’дийә васитәси вәзифәси дашыян пул мүстәгил мөвчудлуг формалары кәсб эдир вә бу формаларда бөйүк тичарәт сөвдәләри даирәсиндә өзүнә ер эдир, гызыл вә күмүш сиккә исә әксәриййәт э’тибарилә сыхышдырылыб хырда тичарәт даирәсинә кечирилир[103].

Әмтиә истеһсалы мүәййән инкишаф сәвиййәсинә чатдыгда вә лазымынча кенишләндикдә пулун тә’дийә васитәси олмаг вәзифәси әмтиә тәдавүлү даирәсиндән кәнара чыхыр. Пул, бүтүн мүгавилә тәәһһүдләри үчүн үмуми әмтиә олур[104]. Рента, төвчү вә саи-

---

[102] „Бир күн әрзиндә олан сатғыларын вә я бағланан тәәһһүднамәләрин екуну мәһз һаман күн тәдавүлдә олан пулун мигдарына тә’сир этмәз, лакин ән чох һалларда, анчаг сонралар, аз-чох узун бир мүддәт кечәндән сонра тәдавүлә дахил ола биләчәк пул мәбләғи мүгабилиндә верилән там бир сыра мүхтәлиф векселләрдә ифадә эдилмиш олачагдыр... Букүн верилән векселләр вә я бағланан кредит сөвдәләри өз үмуми мәбләғи чәһәтдән вә я өдәниш мүддәтләри чәһәтдән сабаһ вә я сонраки яхын күнләрдә бағланачаг кредит муамиләләринә һеч дә охшамалы дейилдир; букүнки кредит сөвдәләриндән вә букүн верилән векселләрдән бә’зиләри өз тә’дийә мүддәти чәһәтдән, кечмишдә, әсла мә’лум олмаян заманларда бағланмыш олан бир чох тәәһһүднамәләрин тә’дийә мүддәтинә уйғун кәләчәкдир; чох заман 12, 6, 3 вә 1 ай мүддәтинә верилән векселләрин тә’дийә күнү бир вахта дүшүр вә беләликлә вахты эйни күнә дүшән тәәһһүдләр мәбләғини артырыр“ („The Currency Question Reviewed; a letter to the Scotch people. By a Banker in England“, Edinburgh 1845, p. 29, 30 passim.).

[103] Әсл тичарәт әмәлиййатында керчәк пулун нә гәдәр чүз’и рол ойнадығына бир нүмунә олараг, биз бурада Лондонун ән бөйүк тичарәт фирмаларындан биринин (Morrison, Dillon and Co) илдә әлинә кәлән пул вә онун тә’дийәләри һаггындаки рәгәмләри мисал кәтиририк. Бу тичарәт фирмасынын 1856-чы илдә милйонларла фунт стерлинг мәбләғиндә олан әмәлиййатыны, 1 000 000 фунт стерлинг мигясы дахилиндә мүтәнасиб сурәтдә азалтмышыг:

Алдығы:		Вердийи:	
Банкир вә тачирләрин мөһләтли векселләри..	533 596 ф. ст.	Мөһләтли векселләр...	302 674 ф. ст.
Тәгдим эдиликән өдәнилән банкир чекләри вә и. а.	357 715 „ „	Лондон банкирләри үстүнә верилән чекләр...	663 672 „ „
Әяләт банкларынын банкнотлары	9 627 „ „	Инкилис банкынын банкнотлары	22 743 „ „
Инкилис банкынын банкнотлары	68 554 „ „	Гызыл	9 427 „ „
Гызыл	28 089 „ „	Күмүш вә мис	1 484 „ „
Күмүш вә мис	1 486 „ „		
Почт баратлары	933 „ „		
Екуну . . .	1 000 000 ф. ст.	Екуну ...	1 000 000 ф. ст.

(„Report from the Select Committee on the Bankacts. July 1858“, p. LXXI).

[104] „Тичарәт дөвриййәсинин характери о гәдәр дәйишмишдир ки, инди әмтиәнин әмтиәйә мүбадилә олунмасынын ерини, бунларын дашынмасы вә тәһвил алынмасынын ерини сатғы илә тә’дийә тутмушдур. Инди бүтүн сөвдәләр... анчаг пул әмәлиййатындан ибарәтдир“ („An Essay upon Public Credit“ 3 ed., London 1710, p. 8).

рәни мәһсулла өдәмәк үсулу пулла өдәмәк үсулуна чеврилир. Белә бир чеврилмә имканынын нә дәрәҹәдә истеһсал просесинин үмуми характериндән асылы олдуғу ондан көрүнүр ки, мәсәлән, ики дәфә Рома императорлуғу веркиләри пулла алмаға тәшәббүс этмиш, лакин бу тәшәббүсләр боша чыхмышдыр. XIV Лүдовик заманы франсыз кәндлиләринин Буакилбер, маршал Вобан вә башгалары тәрәфиндән чох көзәл тәсвир вә тәкдир эдилән дәһшәтли йохсуллуғуна сәбәб веркиләрин тәкҹә ағырлығы дейил, әввәлҹә мәһсулла алындығы һалда сонралар пулла алынмасыдыр[105]. Асияда торпаг рентасынын натурал формасы, эйни заманда дөвләт веркиләринин башлыҹа үнсүрү олан бу форма, тәбии мүнасибәтләр кими даим дәйишмәз шәкилдә тәкрар истеһсал олунан истеһсал мүнасибәтләринә әсасланыр, — бу тә'дийә формасы өзү дә экс тә'сир көстәрмәклә көһнә истеһсал формаларыны мөһкәмләдир. Бу форма Түркийә императорлуғунун өзүнү мүһафизә эдә билмәсинә имкан верән әсрарәнкиз васитәләрдән бириди р. Авропанын зорла Японияның бойнуна сарыдығы хариҹи тиҹарәт, Японияда натурал рентанын пул рентасына чеврилмәсинә сәбәб оларса, Японияның нүмунәви әкинчилик тәсәррүфаты пуч олар. Бу тәсәррүфатын мәһдуд игтисади бинөврәси позулар.

Һәр бир өлкәдә тә'дийәләр үчүн мүәййән үмуми мүддәтләр гоюлур. Бу мүддәтләр фәсилләрин дәйишмәсилә әлагәдар олан тәбии истеһсал шәраитиндән хейли дәрәҹәдә асылыдыр; биз һәлә тәкрар истеһсалын дөврә характери дашымасыны доғуран башга сәбәбләрдән бәһс этмирик. Билаваситә әмтиә тәдавүлү илә әлагәдар олмаян тә'дийәләр дә, мәсәлән верки, рента вә саирә дә, һаман тә'дийә мүддәтләри илә тәнзим эдилир. Ҹәмиййәтин бүтүн сәтһинә йайылмыш тә'дийәләри илин мүәййән күнләриндә өдәмәк үчүн хейли мигдар пулун лазым кәлмәси, тә'дийә васитәләринә гәнаәт олунмасында вахташыры, лакин тамамилә сәтһи тәбәддүлата сәбәб олур[106]. Тә'дийә васитәләринин тәдавүл сүр'әти ганунундан

---

[105] „Пул һамынын ҹәллады олмушдур". Малиййә ишиндәки мәһарәт „бир дестиллә тиянысыр вә бурада ағлакәлмәз мигдарда не'мәт вә яшайыш васитәси тәбәххүр этдирилмәлидир ки, ахырда бу мәш'ум галыг" (пул) „әлдә эдилсин". „Пул бүтүн бәшәр өвладына мүһарибә э'лан эдир" (Boisguillebert, Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, édit. Daire, „Economistes financiers", Paris 1843, vol. I, p. 413, 417, 419).

[106] Ҹ-б Крэг 1826-чы ил парламан комисйонуна белә демишдир: „1824-ҹү ил Назил күнү Эдинбургда банкнота о гәдәр бөйүк тәләб варды ки, саат 11-дә әлимиздә бирҹә дәнә дә банкнот галмамышды. Бир гәдәр банкнот борҹ алмаг үчүн мүхтәлиф банклара бир-бир мүраҹиәт этдиксә дә һеч бир шей ала билмәдик, буна көрә бир чох сөвдәләр „slips of paper" [„кағыз парчалары", йә'ни гейри-рәсми банкнот] илә эдилди. Лакин күндүз саат 3-ә яхын бүтүн банкнотлар бурахылдығы банклара гайытды. Анҹаг бир нечә әлдән кечдикдән сонра". Шотландияда һәгигәтән тәдавүлдә олан банкнотун орта һесабла мигдары һеч 3 милйон фунт стерлингә дә чатмадығы һалда, илин мүхтәлиф тә'дийәләр өдәнилән күнләриндә банкирләрин бүтүн банкнотлары, йә'ни тәхминән 7 милйон фунт стерлинг мәбләғиндә банкнот ишә салыныр. Бу һалда банкнот анҹаг бир хүсуси вәзифә дашыйыр вә бу вәзифәни ифа эдәр-этмәз дәрһал гайыдыб бурахылдығы банклара кәлир (John Fullarton, Regulation of Currencies, 2-nd ed., London 1845, p. 86, Note). Айдын олмаг үчүн әлавә эдәк ки, Фуллартонун әсәри чыхан заман Шотландияда банклара гоюлан әманәт мүгабилиндә чек дейил, анҹаг банкнот верилирди.

чыхан нәтичә будур ки, һәр һансы сәбәбдән доған вахташыры тә'дийәләр үчүн лазым олан тә'дийә васитәләри күтләси, тә'дийә мүддәтләри илә тәрс нисбәтдә олур[107].

Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсинин инкишаф этмәси, тә'дийәни өдәмәк мүддәтләри чатана яхын пул йығмаг зәрурәти доғурур. Дәфинә топланылмасы мүстәгил варланма формасы олмаг э'тибарилә буржуа чәмиййәти инкишаф этдикчә арадан галхыр, дикәр тәрәфдән исә, эксинә, тә'дийә васитәләри эһтияты йығмаг формасында о, буржуа чәмиййәти инкишаф этдикчә артыр.

c) Дүня пулу

Дахили тәдавүл даирәсиндән кәнара чыхан пул бу даирә дахилиндә кәсб этмиш олдуғу ерли гиймәт мигясы формаларыны—сиккә, хырда сиккә, дәйәр нишанлары формаларыны—өз үзәриндән атыр вә енә өз ибтидаи формасында, нәчиб металлар күлчәси формасында мейдана кәлир. Дүня тичарәти сәһнәсиндә әмтиәләр өз дәйәрини универсал шәкилдә инкишаф этдирир. Бу сәбәбдәндир ки, бурада әмтиәләрин дәйәринин мүстәгил тәчәссүмү дә онлара пул шәклиндә, дүня пулу шәклиндә гаршы дурур. Пул өзүнүн әмтиә олмаг вәзифәсини ялныз дүня базарында мүкәммәл инкишаф этдирир вә онун натурал формасы эйни заманда in abstracto инсан әмәйинин реаллашмасынын билаваситә ичтимаи формасы олур. Пулун мөвчудиййәт үсулу пул анлайышына мүтабигләшир.

Дахили тәдавүл даирәсиндә ялныз бирчә әмтиә дәйәр өлчүсү вә, демәли, пул ола биләр. Дүня базарында ики чүр дәйәр өлчүсү, гызыл вә күмүш һөкм сүрүр[108].

---

[107] „Бир ил әрзиндә 40 милйонлуг тә'дийә өдәмәк лазым кәлсәйди, бу һалда тичарәтин тәләб эдәчәйи бүтүн дөврийиәләрә һаман 6 милйон (гызыл) кифайәт эдәрдими?" суалына Петти өзүнә мәхсус мәһарәтлә чаваб вериб дейир: „Мән чаваб вериб дейирәм: бәли, кифайәт эдәрди. Әкәр бүтүн дөврийиәләрин мүддәти, мәсәлән һәр шәнбә күнү мааш алан йохсул сәнәткарлар вә фәһләләр арасында олдуғу кими бир һәфтәдән артыг олмасайды, онда 40 милйонлуг тә'дийәни өдәмәк үчүн $^{40}/_{52}$ милйон лазым кәләрди. Дөврәләрин мүддәти адәтән рента вә верки верилдикдә олдуғу кими үч ай олсайды, 10 милйон лазым кәләрди. Демәли, үмумиййәтлә тә'дийә мүддәтләринин 1 һәфтә илә 13 һәфтә арасында орта бир кәмиййәт олдуғуну фәрз этсәк, 10 милйонла $^{40}/_{52}$ милйону чәмләйиб ярысыны көтүрмәлийик ки, бу да $5^1/_2$ милйон эдәр. Беләликлә, әлимиздә $5^1/_2$ милйонумуз олсайды, бу пул бизә кифайәт эдәрди" (William Petty, Political Anatomy of Ireland 1672, edit. London 1691, p. 13, 14).

[108] Бурадан айдындыр ки, анчаг өлкә дахилиндә пул вәзифәси дашыян нәчиб металы йығмағы милли банклара әмр этмәк үчүн ганун васитәсилә көрүлән һәр чүр тәдбир мә'насыздыр. Мәсәлән, бу чүр һәрәкәт эдән Инкилис банкынын өз фәалиййәти йолунда нә гәдәр дә „инчә маниәләр" төрәтдийи һамыя мә'лумдур. Гызыл вә күмүшүн нисби дәйәринин дәйишдийи бөйүк тарихи дөврләр һаггында бах: Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 136 вә сонракиләр. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир, Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 210—211.]

Дүня пулу бүтүн өлкәләр үчүн бир тә'дийә васитәси, бүтүн өлкәләр үчүн алғы васитәси вә үмумиййәтлә сәрвәтин (инкилисчә: universal wealth) чәмиййәтдә мүтләг маддиләшмәси вәзифәсини көрүр. Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәси, йә'ни бейнәлхалг балансларда мүвазинәт ярадан бир васитә олмаг вәзифәси дикәр вәзифәләриндән үстүндүр. Меркантилизм системинин тичарәт балансы шүары да бурадан ирәли кәлир[109]. Гызыл вә күмүш әсасән

2-чи нәшрә әлавә. Сәр Роберт Пил 1844-чү илдә банклара аид сәрәнчамында бу дәрдә әлач этмәйә чалышараг Инкилис банкына ичазә вермишди ки, күмүшлә (күлчә илә) тә'мин олунмуш банкнот бурахсын, бу шәртлә ки, күмүш еһтияты гызыл еһтиятынын дөрддә бир һиссәсиндән артыг олмасын. Һәм дә бурада күмүшүн дәйәри Лондон базарындаки гиймәтлә (гызыл гиймәтилә) тә'йин олунурду [*4-чү нәшрә әлавә.* Биз енә дә гызыл вә күмүшүн дәйәринин интенсив нисби дәйишилмәси дөврүнү кечиририк. 25 ил бундан әввәл гызыл илә күмүшүн дәйәр нисбәти = $15^1/_2$: 1 иди, инди исә бу нисбәт тәхминән=22 : 1 олмушдур, һәм дә гызыла нисбәтән күмүшүн дәйәри һәлә дә дүшмәкдәдир. Бунун сәбәби башлыча олараг һәр ики металын истеһсал үсулунда әмәлә кәлән дәйишикликдән ибарәтдир. Әввәлләр гызыл демәк олар ки, анчаг алүвиал гызыл лайларыны, йә'ни гызыллы минералларын ашынма мәһсулларыны юмагла һасил эдилирди. Инди бу үсул даһа әл вермир вә билаваситә гызыл кварсындан гызыл чыхармаг үсулу илә əвəз эдилир,—доғрудур, бу үсул һәлә гәдим инсанлара да мә'лум иди (Диодор, III, 12—14 [„Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek", III китаб, § 12—14. Stuttgart 1828, сәһ. 258—261]), лакин индийәдәк анчаг ярдымчы бир үсул кими ишләнирди. Дикәр тәрәфдән, Гәрби Американын Сылдырым дағларында күлли мигдар ени күмүш ятаглары кәшф эдилмәкдән әлавә, дәмир йоллар чәкилмәси сайәсиндә бу ятаглара вә Мексика күмүш мә'дәнләринә кедиб чатмаг асанлашды, нәтичәдә бу ерләрә мүтәмадиййән мүасир машынлар вә яначаг чатдырмаг вә демәли күмүш һасилатыны хейли кенишләндириб хәрчләри азалтмаг да мүмкүн олду. Лакин мә'дән ятаглары дамарларында бу ики метала сон дәрәчә мүхтәлиф шәкилләрдә тәсадүф эдилир. Гызыла адәтән халис шәкилдә тәсадүф олунур, лакин чох чүз'и мигдарда вә кварс ичәрисинә сәпилмиш һалда олур; буна көрә дә дамардаки бүтүн сүхур күтләсини әзмәк вә сонра ююб гызылы чыхартмаг вә я чивә васитәсилә әлдә этмәк лазым кәлир. Бу һалда 1 000 000 грам кварсдан 1 грамдан 3 грама гәдәр, чох надир һалларда исә 30—60 грам гызыл һасил эдилә билир. Күмүш надир һалларда халис шәкилдә, чох заман исә хүсуси филиз һалында тапылыр; дамардаки бүтүн сүхур күтләсиндән нисбәтән асанлыгла айрылан бу филизин ичәрисиндә хейли мигдар, 40 фаиздән 90 фаизәдәк күмүш олур; яхуд өзлүйүндә һасил эдилмәси лазым кәлән филизләрин, мәсәлән мис, гургушун вә с. филизләринин ичиндә дә аз мигдарда күмүш олур. Бурадан айдын көрүнүр ки, гызыл һасилатында сәрф олунан әмәк әслиндә артдығы һалда, күмүш һасилатына сәрф олунан әмәк хейли азалмышдыр вә, беләликлә, күмүшүн дәйәринин дүшмәси тамамилә тәбиидир. Күмүшүн гиймәти һәлә инди дә сүн'и васитәләрлә мүәййән сәвиййәдә сахланмасайды күмүшүн дәйәринин бу чүр дүшмәси онун гиймәтинин даһа чох дүшмәсинә сәбәб оларды. Лакин Американын күмүш ятагларындан һәләлик чох аз истифадә олунур вә истифадә олунмасы имканлары чох аздыр, буна көрә дә чох ола биләр ки, күмүшүн дәйәри һәлә хейли мүддәт енә дүшәчәкдир. Истеһлак вә зинәт шейләри һазырламаг үчүн төкмә күмүш ишләтмәйиб күмүш суюу, алүмин вә с. ишләдилмәси нәтичәсиндә күмүшә олан тәләбин нисбәтән азалмасы да күмүшүн гиймәтинин дүшмәсинә сәбәб олур. Бейнәлхалг мигясда ичбари бир мәзәннә гоймагла күмүшүн дәйәринин гызылын дәйәринә олан нисбәтини галдырыб әввәлки 1 : $15^1/_2$ нисбәтинә чатдырмаг һаггындаки биметализм арзуларынын нә гәдәр бош бир хәял олдуғу бурадан айдын көрүнүр. Чох ола биләр ки, күмүш дүня базарында пул олмаг хассәсини кетдикчә даһа чох итирсин.—*Ф. Э.*]

[109] Дүня тичарәтинин мәгсәдини тичарәт балансларындаки галыглары гызыл вә күмүшлә өдәмәкдә көрән меркантилизм системинин әлейһдарлары өзләри дә дүня пулунун вәзифәсини чох пис баша дүшмүшләр. Нәчиб металларын бейнәлхалг мигясда һәрәкәт этмәсинин янлыш баша дүшүлмәси анчаг, тәдавүл васитә-

анҹаг о заман бейнәлхалг алғы васитәси олур ки, мүхтәлиф милләтләр арасындаки маддәләр мүбадиләсинин ади мүвазинәти гәфләтән позулмуш олсун. Нәһайәт, пул о ердә сәрвәтин ҹәмиййәтдә мүтләг маддиләшмәси вәзифәсини көрүр ки, орада иш алғы вә я тә'дийәдән ибарәт олмайыб сәрвәти бир өлкәдән башга өлкәйә көчүрмәкдән ибарәт олсун, һәм дә бу сәрвәти я әмтиә базарында шәраитин әлверишсиз олмасы үзүндән билавasитә әмтиә формасында көчүрмәк мүмкүн олмасын, я да сәрвәт көчүрмәк мәгсәдинин өзү бурада пул формасынын олмасыны тәләб этсин[110].

Һәм дахили тәдавүл, һәм дә дүня базарындаки тәдавүл һәр бир өлкәнин мүәййән эһтият фонду олмасыны тәләб эдир. Демәли, дәфинәнин вәзифәләри гисмән пулун дахили базарда тәдавүл васитәси вә тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсиндән, гисмән дә дүня пулу олмаг вәзифәсиндән ирәли кәлир[110a]. Пулун дүня пулу ролу ойнамасы үчүн һәмишә керчәк пул әмтиәсинин олмасы лазым кәлир, гызыл вә күмүшүн өзү тәләб олунур, буна көрә дә Ҹемс

ләри күтләсини тәнзим эдән ганунлары янлыш анламағын ин'икасыдыр ки, буну да мән Рикардонун тимсалында мүфәссәл көстәрмишәм („Zur Kritik der Politischen Oekonomie", сәһ. 150 вә сонракиләр).. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 237 вә сонракиләр.] „Әлверишсиз тиҹарәт балансы анҹаг тәдавүл васитәләринин артыглығындан әмәлә кәлир... Ҹинкилтили сиккәнин ихрачы онун дәйәринин дүшмәсиндән ирәли кәлир вә әлверишсиз балансын нәтиҹәси дейил, ону доғуран сәбәбдир"— дейән Рикардонун (Ricardo, The high Price of Bullion etc., p. 11, 12, 14) бу янлыш әһкамына һәлә Барбонда тәсадүф эдилирди: „Тиҹарәт балансынын тәнләшмәси,—әкәр доғрудан да белә бир шей олурса,—бир милләтин пул ихраҹ этмәсинин сәбәби дейилдир; пул мүхтәлиф милләтләрдәки нәҹиб металларын дәйәри арасындаки фәрг нәтиҹәсиндә ихраҹ эдилир" (N. Barbon, A Discourse on coining the new money lighter, London 1696, p. 59, 60). Мак Куллох „The Literature of Political Economy, a classified catalogue, London 1845" әсәриндә Барбону, Рикардонун нәзәриййәсини онун өзүндән әввәл сөйләдийинә көрә тә'рифләйир, лакин усталыгла һәрәкәт эдир вә „currency" принсипинин Барбонун әсәрләриндә һәлә ән садәлөвһ бир шәкилдә тәсадүф олунан мә'насыз әсасларындан бир кәлмә дә данышмыр. Пул нәзәриййәсинин тарихинә һәср олунан бөлмәләрдә бу „каталогун" гейри-тәнгидилийи вә һәтта тамамилә виҹдансызлығы сон дәрәҹәйә чатыр; Лорд Оверстонун (ex-банкир Ллойдун) чуғулчусу олан Мак Куллох бу бөлмәләрдә Оверстона гуйруг булайыб ону „facile princeps argentariorum" [„һәгиги банкирбашы"] адландырыр.

[110] Мәсәлән, мүһарибә апармаг үчүн вә я банкларын енә дә башлайыб тә'дийәләри нәгд пулла өдәмәләринә көмәк этмәк мәгсәдилә вә с. үчүн тәхсисат верилдикдә, борҹ пул бурахылдыгда дәйәрин мәһз пул формасында олмасы тәләб олунур.

[110a] *2-ҹи нәшрә гейд.* „Тәдавүлдә метал ишләдилән өлкәләрдә эһтият фондлары тә'сис эдилмәси, үмуми тәдавүл фондунун о гәдәр дә бөйүк ярдымы олмадан өзүнүн лазым кәлән бүтүн бейнәлхалг тәәһһүдләрини өдәмәйә имкан верир. Доғрудан да, буна ән яхшы сүбут одур ки, Франса, хариҹи истиланын вурдуғу ағыр зәрбәдән сонра өзүнә кәләр-кәлмәз, мүттәфиг дөвләтләрин тәләб этдийи тәхминән 20 милйон (фунт стерлинг) мәбләғиндә тәзминаты 27 ай әрзиндә чох асанлыгла верә билди вә бунун чох һиссәсини ҹинкилтили сиккә илә өдәди, һәм дә Франсанын дахили пул тәдавүлү аз-чох көзә чарпачаг гәдәр азалмады вә я позулмады, онун һәтта вексельләринин мәзәннәси дә чох дәйишмәди" (Fullarton, Regulation of Currencies, 2-nd ed., London 1845, p. 191). Энкелс әсәрин 4-ҹү нәшринә белә бир гейд әлавә этмишдир: „Даһа гәрибә бир мисал одур ки, енә һаман Франса 1871—1873-ҹү илләрдә бундан тәхминән он гат артыг һәрби тәзминаты 30 айда чох асанлыгла вә енә чох һиссәсини ҹинкилтили сиккә илә өдәйә билди".

Стүарт гызыл вә күмүшә, онлары һәр өлкәнин өзүндә әвәз едән пуллардан фәргли олараг money of the world [„дүня пулу“] тә’рифи верир.

Гызыл вә күмүш ахыны ики истигамәтдә һәрәкәт эдир. Бир тәрәфдән, өз мәнбәләриндән чыхыб бүтүн дүня базарына йайылыр, милли тәдавүлүн мүхтәлиф даирәләриндә мүхтәлиф дәрәчәдә һопулур, онларын дахили тәдавүл каналларына кирир, сүртүлүб ейилмиш гызыл вә күмүш сиккәләрин ерини тутур, зинәт шейләри үчүн материал олур вә дәфинә шәклиндә донуб галыр[111]. Бу биринчи һәрәкәт әмтиәләрдә реаллашмыш милли әмәйин, гызыл вә күмүш истеһсал эдән өлкәләрин нәчиб металларда реаллашмыш әмәйинә билаваситә мүбадиләси йолилә баш верир. Дикәр тәрәфдән дә, гызыл вә күмүш мүхтәлиф милләтләрин тәдавүл даирәләри арасында даим бир тәрәфдән дикәр тәрәфә кечәрәк бу һәрәкәт заманы вексел мәзәннәсиндәки даими тәбәддүлатын ардынча кедир[112].

Буржуа истеһсал үсулунун инкишаф этдийи өлкәләрин банк амбарларында йығылан дәфинә, онун спесифик вәзифәләри үчүн лазым олдуғу минимумдан артыг мигдарда сахланылмыр[113]. Бә’зи истисналардан башга, бүтүн һалларда дәфинә амбарларында орта сәвиййәдән хейли чох дәфинәнин йығылмыш олмасы, әмтиә тәдавүлүндә дурғунлуг әмәлә кәлдийини, яхуд әмтиә истиһаләләри чәрәянынын даяндығыны көстәрир[114].

---

[111] „Мүхтәлиф милләтләрин пула нә гәдәр тәләби варса... һәр ердә әмтиәләрин чәзб этдийи пул да, бу милләтләрин арасында эйни тәләбә уйғун бөлүнүр“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 916). „Арасы кәсилмәдән гызыл вә күмүш верән мә’дәнләр бунлары һәр милләтә лазым олдуғу гәдәр чатмаг үчүн кифайәт эдәчәк мигдарда верир“ (J. Vanderlint, Money answers all Thing, London 1734, p. 40).

[112] „Вексел мәзәннәләри һәр һәфтә галхыб дүшүр вә һәр ил мүәййән заманларда бир милләт үчүн чох әлверишли, башга заманларда исә онун рәгибләри үчүн эйни дәрәчәдә әлверишли олур“ (N. Barbon, A Discourse on coining the money lighter, London 1696, p. 39).

[113] Бу мүхтәлиф вәзифәләрә, банкнотларын гаршылығыны тә’мин эдән фонд олмаг вәзифәси дә әлавә олундугда дәрһал бу вәзифәләр арасында тәһлүкәли тоггушма баш верә биләр.

[114] „Дахили тичарәт үчүн мүтләг лазым олан мигдардан артыг олан пул— өлкүн капиталдыр вә өз саһиби олан өлкәйә һеч бир мәнфәәт вермир; бу пул садәчә олараг харичи тичарәт васитәсилә ихрач вә енидән идхал олунур“ (John Bellers, Essays about the Poor, London 1669, p. 12). „Һәддән артыг сиккәнин бизә нә хейри вар? Бу һалда биз бу сиккәдән ән ағыр оланларыны әридиб көзәл гызыл вә күмүш бошгаблар, габ-гачаг вә саир шейләр гайырмалы оларыг; я да бу сиккәни әмтиә шәклиндә лазым олдуғу ерләрә көндәрмәлийик; яхуд да йүксәк фаиз верән олса, борч вермәлийик“ (W. Petty, Quantulumcunque concerning Money, 1682, p. 39). „Пул сияси бәдәнин пийиндән башга бир шей дейилдир, она көрә дә бу бәдәни пий басдыгда онун һәрәкәтләри ағырлашыр, аз олдугда исә бәдән хәстәләнир... бәдәндәки пий, әзәләләр һәрәкәт этдийи заман онлары яғладығы кими, емәк чатышмадыгда бәдәнә гида вердийи вә бәдәнин бош ерләрини долдуруб ону көзәлләшдирдийи кими, пул да дөвләтин бәдәни үчүн пий ериндә олуб онун фәалиййәтини сүр’этләндирир, өлкә дахилиндә гытлыг олдугда башга өлкәләрдән кәтиртдийи мәһсулла она гида верир, онун борч тәләбләрини өдәйир... вә үмумиййәтлә она зинәт верир“; мүәллиф ахырда истеһза илә дейир ки, „бу сонунчу һал әсасән пулу бол олан шәхсләрә аиддир“ (W. Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, ed. London 1691, p. 14).

ИКИНЧИ БӨЛМӘ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. Капиталын үмуми формуласы

Әмтиә тәдавүлү капиталын башланғыч нөгтәсидир. Капитал ялныз әмтиә истеһсалынын вә инкишаф етмиш әмтиә тәдавүлүнүн, тичарәтин мүәййән инкишаф пилләсинә чатдығы ердә мейдана кәлир. Мүасир капиталын фәалиййәт тарихи, XVI әсрдә дүня тичарәти вә дүня базарындан башланыр.

Әкәр биз әмтиә тәдавүлүнүн мадди мәзмунуну, мүхтәлиф истеһлак дәйәрләринин мүбадилә олундуғуну кәнара гоюб анчаг бу просесин доғурдуғу игтисади формалары тәдгиг етсәк, көрәрик ки, пул онун сон мәһсулудур. Әмтиә тәдавүлүнүн бу сон мәһсулу, капиталын илк тәзаһүр формасыдыр.

Тарихчә капитал һәр ердә торпаг мүлкиййәтинә әввәлчә пул шәклиндә, йә'ни пул сәрвәти шәклиндә, тичарәт капиталы вә сәләм капиталы шәклиндә гаршы дурур[1]. Капиталын илк тәзаһүр формасынын пулдан ибарәт олдуғуну йәгин етмәк үчүн һәтта, капиталын әмәлә кәлмәси тарихинә мүрачиәт етмәйә дә еһтияч йохдур. Буну биз һәр күн өз көзүмүзлә көрүрүк. Һәр бир ени капитал илк дәфә мейдана чыхдыгда, йә'ни әмтиә базарына, фәһлә базарына вә я пул базарына чыхдыгда, һәмишә пул шәклиндә, мүәййән просесләрдән кечиб капитала чеврилмәли олан пул шәклиндә мейдана чыхыр.

Пул кими көтүрүлән пул илә капитал олан пул арасындаки фәрг, әввәлчә анчаг бунларын тәдавүл формасынын мүхтәлифлийиндәдир.

Билаваситә әмтиә тәдавүлү формасы *Ә—П—Ә* формасыдыр, әмтиәнин пула чеврилмәси, сонра да әксинә пулун әмтиәйә чев-

---

[1] Шәхси табелик вә һөкмранлыг мүнасибәтләри әсасында гурулан торпаг мүлкиййәтинин һакимиййәти илә пулун шәхсиййәтсиз һакимиййәти арасында олан әкслик, франсызларын ашағыдаки ики мәсәлиндә чох яхшы ифадә эдилмишдир: „Nulle terre sans seigneur".—„L'argent n'a pas de maître" „Ағасыз торпаг олмаз".—„Пулун ағасы олмаз"].

рилмәсидир, алғы үчүн сатғыдыр. Лакин бу форма илә бәрабәр, ондан маһиййәтчә фәргли олан *П—Ә—П* формасыны көрүрүк; бу форма пулун әмтиәйә чеврилмәси, сонра да әксинә әмтиәнин пула чеврилмәсидир, сатғы үчүн алғыдыр. Мәһз бу дөврә үзрә һәрәкәт эдән пул капитала чеврилир, дөнүб капитал олур вә о артыг өз вәзифәсинә көрә капиталдыр.

П—Ә—П тәдавүлүнә яхындан нәзәр етирәк. Бәсит әмтиә тәдавүлү кими бу тәдавүл дә бир-биринә әкс олан ики фазадан кечир. Биринчи фаза *П—Ә*, йә'ни алғы, пулун әмтиәйә чеврилмәсидир. Икинчи фаза *Ә—П*, йә'ни сатғы, әмтиәнин енә пула чеврилмәсидир. Бу ики фаза бирликдә ваһид бир просес тәшкил эдир вә бу просесдә әввәлчә пул әмтиәйә, сонра исә һәмин әмтиә енә дә пула мүбадилә эдилир, әмтиә сатылмаг үчүн алыныр, яхуд, алғы илә сатғы арасындаки форма фәргләри кәнара гоюларса, пул верилиб әмтиә алыныр вә әмтиә верилиб пул алыныр[2]. Бүтүн бу просесин нәтичәсиндә пул пула мүбадилә эдилир, йә'ни *П—П* олур. Әкәр мән 100 фунт стерлингә 2 000 кирвәнкә памбыг алырамса вә бу 2 000 кирвәнкә памбығы енидән 110 фунт стерлингә сатырамса, нәтичәдә 100 фунт стерлинги 110 фунт стерлингә, йә'ни пулу пула мүбадилә этмиш олурам.

Һәр шейдән әввәл айдындыр ки, *П—Ә—П* тәдавүл просеси мүәййән бир пул дәйәрини эйни пул дәйәринә, мәсәлән 100 фунт стерлинги енә дә 100 фунт стерлингә мүбадилә этмәк үчүн анчаг долайы бир йол олсайды, онда бу тәдавүл просеси тамамилә мә'насыз вә мәзмунсуз оларды. Бунданса, дәфинә топлаян шәхсин ишләтдийи үсул мүгайисә эдилмәйәчәк гәдәр садә вә э'тибарлыдыр, чүнки о өз 100 фунт стерлингини тәдавүлдәки тәһлүкәләрә салмайыб өз янында сахлайыр. Дикәр тәрәфдән, бир тачир 100 фунт стерлингә алдығы памбығы сатаркән бунун мүгабилиндә 110 фунт стерлинг, яхуд 100 вә я һәтта 50 фунт стерлинг әлдә этмәсиндән гәт'иййән асылы олмаяраг, онун пулу, бәсит әмтиә тәдавүлүндән, мәсәлән кәндлинин тахыл сатыб әлдә этдийи пулла өзүнә палтар алмасы кими бир тәдавүлдән тамамилә фәргли олан спесифик вә орижинал бир йол кечмиш олур. Демәли, биз ән әввәл *П—Ә—П* дөвраны илә *Ә—П—Ә* дөвраны арасындаки форма фәргини көстәрмәлийик. Беләликлә һәмин форма фәргләринин архасында кизләнән маһиййәт фәрги дә ашкара чыхар.

Әввәлчә көрәк бу ики форма арасындаки үмуми чәһәт нәдән ибарәтдир.

Бу дөвранларын һәр икиси бир-биринә әкс олан эйни фазалара: *Ә—П*, йә'ни сатғы вә *П—Ә*, йә'ни алғы фазаларына бөлүнүр. Бу ики фазанын һәр бириндә ики эйни мадди үнсүр, йә'ни әмтиә илә пул, һәмчинин эйни игтисади либасларда олан ики шәхс, йә'ни сатычы илә алычы гаршы-гаршыя дурур. Бу ики дөвранын һәр бири, эйни әкс фазаларын вәһдәтидир вә һәр ики һалда бу вәһдәт, сөвдәләшән үч шәхсин васитәсилә вүчуда кәлир; бунлар-

---

[2] „Пул вериб әмтиә алырлар вә әмтиә вериб пул алырлар" (Mercier de la Rivière. L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, Physiocrates, éd. Daire, II Partie, p. 543).

дан бири анҹаг сатыр, икинҹиси анҹаг алыр, үчүнҹүсү исә нөвбә илә һәм алыр, һәм дә сатыр.

Лакин лап башдан *Ә—П—Ә* дөвраныны *П—Ә—П* дөвранындан айыран ҹәһәт, тәдавүлүн эйни әкс фазаларындакы тәрсинә ардыҹыллыгдыр. Бәсит әмтиә тәдавүлү сатғы илә башлайыб алғы илә гуртарыр, капитал олан пулун тәдавүлү исә алғы илә башланыб сатғы илә гуртарыр. Һәрәкәтин башланғыч вә сон нөгтәләри биринҹи һалда әмтиә, икинҹи һалда исә пул олур. Биринҹи формада бүтүн просесдә васитәҹи ролуну ойнаян пулдур, икинҹи формада исә, әксинә, әмтиәдир.

Ә—П—Ә тәдавүлүндә пул нәһайәт әмтиәйә чеврилир вә истеһлак дәйәри вәзифәси көрүр. Демәли, бу һалда пул гәт'и хәрҹләнмиш олур. Бунун тәрси олан *П—Ә—П* тәдавүлүндә исә, әксинә, алыҹынын өз пулуну хәрҹләмәкдән мәгсәди анҹаг сатыҹы сифәтилә пул әлдә этмәкдир. Алыҹы әмтиә алмагла өз пулуну тәдавүлә бурахыр ки, һаман әмтиәни сатараг енә пулуну тәдавүлдән чыхарсын. Пулу әлдән вермәкдә онун кизли бир ниййәти вар ки, бу да пулу енә кери гайтармагдыр. Беләликлә, бурада пул анҹаг аванс эдилир[3].

Ә—П—Ә формасында эйни сиккә ики дәфә өз ерини дәйишир. Сатыҹы сиккәни алыҹыдан алыб башга бир сатыҹыя верир. Әмтиә вериб пул алмагла башланан бүтүн бу просес, әмтиә алыб пул вермәклә гуртарыр. *П—Ә—П* формасында исә биз бу просесин әксини көрүрүк. Бурада эйни бир сиккә дейил, эйни бир әмтиә өз ерини ики дәфә дәйишир. Бурада алыҹы әмтиәни сатыҹыдан алыб енә дә башга бир алыҹыя верир. Бәсит әмтиә тәдавүлүндә эйни бир сиккәнин өз ерини ики дәфә дәйишмәси, онун бүтүнлүклә бир нәфәрин әлиндән чыхыб башга бир нәфәрин әлинә кечмәсинә сәбәб олдуғу кими, бурада да эйни бир әмтиәнин өз ерини ики дәфә дәйишмәси, пулу енә гайтарыб өз башланғыҹ нөгтәсинә кәтирир.

Пулун өз башланғыҹ нөгтәсинә гайытмасы, әмтиәнин алындығы гиймәтдән баһа сатылыб-сатылмадығындан асылы дейилдир. Бу һал кери гайыдан пул мәбләғинин анҹаг кәмиййәтинә тә'сир эдир. Сатын алынан әмтиә доғрудан да енидән сатылырса, йә'ни *П—Ә—П* дөвраны баша чатырса, пул һәр һалда кери гайыдыр. Демәли, пулун бир капитал кими тәдавүл этмәси илә садәҹә пул кими тәдавүл этмәси арасындакы фәрг, бурада һисслә гавранылыр.

Бир әмтиәнин сатылмасындан һасил олан пул башга бир әмтиәнин алынмасына сәрф эдиләр-эдилмәз, *Ә—П—Ә* дөвраны тамамилә баша чатмыш олур. Әкәр бурада пул енә өз башланғыҹ нөгтәсинә гайыда билирсә, анҹаг бүтүн просесин енидән башланмасы вә я тәкрары нәтиҹәсиндә гайыдыр. Әкәр мән бир квартер тахылы 3 фунт стерлингә сатыб бу 3 фунт стерлингә палтар алырамса, мәним нөгтейи-нәзәримдән бу 3 фунт стерлинг гәт'и хәрҹләнмиш олур. Бу пулун мәнә даһа һеч бир дәхли йохдур. Инди

---

[3] „Бир шей сатылмаг үчүн алындыгда буна сәрф эдилән мәбләғә аванс эдилмиш пул дейилир; бир шей сатылмаг үчүн алынмадыгда исә бу пула хәрҹләнмиш пул дейилә биләр“ (James Steuart, Works etc., edited by General Sir James Steuart, his son, London 1801, vol. I, p. 274).

бу пул палтар сатанындыр. Әкәр мән бир квартер дә буғда сатсам, пул енә мәнә гайыда биләр, лакин айдындыр ки, биринчи сөвдә нәтичәсиндә дейил, бу сөвдәнин анчаг тәкрары нәтичәсиндә гайыда биләр. Мән енә бир әмтиә алыб бу ени сөвдәни баша чатдырсам, онда пул енә дә әлимдән чыхмыш олачагдыр. Демәли, *Ә—П—Ә* тәдавүлүндә пулун сәрф олунмасынын кери гайытмасына гәт'иййән дәхли йохдур. *П—Ә—П* тәдавүлүндә исә, эксинә, пулун сәрф олунмасынын характери онун кери гайытмасына сәбәб олур. Пул кери гайытмазса, бүтүн әмәлиййаты баш тутмамыш вә я просеси кәсилиб ярыда галмыш һесаб этмәк лазымдыр, чүнки онун икинчи фазасы, йә'ни алғыны тамамлайыб баша чатдыран сатғы һәлә йохдур.

Ә—П—Ә дөвраны әмтиә истиһаләсиндә бир әмтиәнин дурдуғу гүтбдән башланыр вә тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечән башга бир әмтиәнин дурдуғу гүтбдә гуртарыр. Беләликлә, бу дөвранын сон мәгсәди истеһлакдыр, тәләбаты өдәмәкдир, бир сөзлә, истеһлак дәйәридир. *П—Ә—П* дөвраны исә, эксинә, пул гүтбүндән башлайыр вә нәһайәт енә бу гүтбә гайыдыр. Буна көрә дә бу дөвраны һәрәкәтә кәтирән сәбәб онун башлыча мәгсәди, мүбадилә дәйәринин өзүдүр.

Бәсит әмтиә тәдавүлүндә кәнар нөгтәләрин һәр икиси эйни игтисади формада олур. Бунларын һәр икиси әмтиә, һәм дә, дәйәрчә бәрабәр әмтиәдир. Лакин бу әмтиәләр, мәсәлән тахыл вә палтар, кейфиййәтчә бир-бириндән фәргли олан истеһлак дәйәрләридир. Бурада һәрәкәтин мәзмуну ондан ибарәтдир ки, ичтимаи әмәйин ифадәси олан мәһсуллар, мүхтәлиф маддәләр мүбадилә олунур. *П—Ә—П* тәдавүлүндә исә вәзиййәт башгадыр. Илк бахышда бу тәдавүл өз кәрәксиз тәкрары үзүндән мә'насыз көрүнүр, чүнки онун ахыр нөгтәси башланғыч нөгтәсинин тәкрарындан башга бир шей дейилдир. Кәнар нөгтәләрин игтисади формасы бир-биринин эйнидир. Бу кәнар нөгтәләрин һәр икиси пулдур вә, демәли, кейфиййәтчә бир-бириндән фәргли истеһлак дәйәрләри дейилдир, чүнки пул, әмтиәләрин мәһз элә бир чеврилмиш формасыдыр ки, бу формада әмтиәләрин бүтүн хүсуси истеһлак дәйәрләри тамамилә гейб олур. Әввәлчә 100 фунт стерлинги памбыға, сонра да памбығы енә 100 фунт стерлингә мүбадилә этмәк, йә'ни долайы йолла пулу пула, эйни шейи эйни шейә дәйишдирмәк кими бир әмәлиййат һәм мә'насыз, һәм дә нәтичәсиздир[4]. Бир мәбләғ пул

---

[4] Мерс'е де ла Ривиер меркантилистләрә хитабән дейир ки, „пулу пула мүбадилә этмәзләр“ („L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques“, Physiocrates, éd. Daire, p. 468). Мәхсус „тичарәтдән“ вә „эһтикардан“ бәһс эдән бир әсәрдә беләдейилир: „һәр бир тичарәт, мүхтәлиф шейләрин мүбадиләсиндән ибарәтдир; хейир дә (тачир үчүнмү?) мәһз бу мүхтәлифликдән әмәлә кәлир. Бир кирвәнкә чөрәйин бир кирвәнкә чөрәйә мүбадиләси зәррә гәдәр дә хейир верә билмәз... анчаг пулу пула дәйишмәкдән ибарәт олан гумардан тичарәти айыран яхшы чәһәт дә будур“ (The Corbet, An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained, London 1841, p. 5). Корбет *П—П* әмәлиййатынын (йә'ни пулун пула мүбадилә эдилмәсинин) нәинки тичарәт капиталына, үмумиййәтлә һәр бир капитала хас олан бир тәдавүл формасы олдуғуну көрә билмәсә дә, һәр һалда э'тираф эдир ки, тичарәт нөвләриндән биринин, йә'ни эһтикарын бу тәдавүл формасы гумара бәнзәйир. Лакин Мак Куллох ортая атылыб дейир ки, сатғы

башга бир мәбләғ пулдан үмумиййәтлә анҹаг кәмиййәтҹә фәргли ола биләр. Буна көрә дә *П—Ә—П* просесинин мәзмуну, онун кәнар нөгтәләриндәки кейфиййәт фәргиндә дейил,—чүнки бу нөгтәләрин һәр икиси пулдур,—анҹаг онларын кәмиййәт фәргиндәдир. Бу просес нәтиҹәсиндә тәдавүлдән чыхарылан пулун мигдары ибтидада тәдавүлә бурахылмыш пулун мигдарындан артыг олур. Мәсәлән, 100 фунт стерлингә алынан памбыг енидән 100+10 фунт стерлингә, йә'ни 110 фунт стерлингә сатылыр. Буна көрә дә тәдгиг етдийимиз просесин долғун формасы *П — Ә — П'* шәклиндә ифадә едилә биләр; бурада $П'=П+\Delta П$, йә'ни әввәлҹә аванс олараг тәдавүлә бурахылан мәбләғлә мүәййән бир артымын мәҹмууна бәрабәрдир. Бу артымы, йә'ни илкин дәйәрә үстәлик олараг әлдә едилән бу артығы, мән изафи дәйәр (инкилисҹә: surplus value) адландырырам. Беләликлә, әввәлҹә аванс олараг тәдавүлә бурахылан дәйәр, тәдавүлдә өзү һифз олунмагла бәрабәр, ейни заманда өз кәмиййәтини дә дәйишдирир, өзүнә изафи дәйәр әлавә едир вә я өз-өзүнә артыр. Тәдавүлә бурахылан дәйәри капитала чевирән дә məhз бу һәрәкәтдир.

Доғрудур, *Ә—П—Ә* тәдавүлүндә кәнарлардаки *Ә* вә *Ә* нөгтәләри, мәсәлән тахыл илә палтар мигдарҹа бир-бириндән фәргли дәйәрләр ола биләр. Кәндли тахылы дәйәриндән баһа сата биләр вә я палтары дәйәриндән уҹуз ала биләр. Дикәр тәрәфдән, ону, палтар сатан алдада да биләр. Лакин бу тәдавүл формасынын өзүнү нәзәрдә тутдугда дәйәрләр арасындаки белә фәрг анҹаг тәсадүфи бир шейдир. Бу тәдавүл формасында һәр ики кәнар нөгтә, мәсәлән тахыл илә палтар бир-биринә еквивалент исә, бу форма, *П—Ә—П* формасынын әксинә олараг, өз мә'на вә әһәмиййәтини һеч дә итирмир. Әксинә, бунларын дәйәрҹә бәрабәрлийи, бурада һәтта просесин нормал ҹәрәяны үчүн шәртдир.

Алғы үчүн олан сатғынын сон мәгсәди, һабелә һәмин просесин енидән башланмасы вә я тәкрар олунмасынын мәгсәди бу просесин хариҹиндәдир, йә'ни истеһлакдан, мүәййән тәләбаты өдәмәкдән ибарәтдир. Сатғы үчүн олан алғыда исә, әксинә, просесин башланғыҹы илә сону ейни шейдир, пулдур, мүбадилә дәйәридир вә тәкҹә буна көрә дә һәмин һәрәкәт интәһасыздыр. Неҹә олурса олсун, *П*-дән $П+\Delta П$ һасил олду; 100 фунт стерлингдән 100+10 фунт стерлинг һасил олду. Лакин 110 фунт стерлингә кейфиййәт ҹәһәтдән бахылдыгда, о да 100 фунт стерлинг кими бир шейдир, йә'ни пулдур. 110 фунт стерлинг мигдар ҹәһәтдән дә 100 фунт стерлинг кими мәһдуд бир мигдар дәйәрдир. Бу 110 фунт стерлинг пул олараг хәрҹләнсәйди, даһа өз ролуну давам

үчүн олан һәр бир алғы еһтикардыр. Беләликлә дә еһтикарла тиҹарәт арасындаки фәрг бүсбүтүн итиб кедир. „Бириси мәһсулу сатмаг мәгсәдилә алырса, һәр бир белә сөвдә һәгигәтдә еһтикардыр“ (Mac Culloch, A Dictionary practical etc. of Commerce, London 1847, p. 1058). Амстердам биржасынын Пиндары олан Пинто даһа садәлөвһдүр; о дейир: „Тиҹарәт гумардыр (бу фикри о Локкдан көтүрмүшдүр) вә, әлбәттә, һеч нәйи олмаян бир адамла гумар ойнадыгда бир шей удмаг олмаз. Буна көрә дә бириси узун заман гумар ойнайыб һәмишә вә һамыны ударса, енидән ојуна башлая билмәк үчүн уддуғу пулун чох һиссәсини өзхошуна гайтармалы олар“ (Pinto, Traité de la Circulation et du Crédit, Amsterdam 1771, p. 231).

етдирә билмәзди. Бу пул даһа капитал ола билмәзди. Тәдавүлдән чыхарылан пул донуб дәфинә олур вә гиямәтә гәдәр дә бу һалында галса, енә үстүнә бир фартинг дә кәлә билмәз. Демәли, мадам ки, дәйәрин артмасындан бәһс эдилир, 100 фунт стерлингин дә, 110 фунт стерлингин дә артмаға эйни дәрәчәдә эһтиячы вардыр, чүнки бу мәбләғләрин һәр икиси мүбадилә дәйәринин мәһдуд ифадәсидир вә, демәли, бунларын һәр икисиндә өз мигдарыны артырмаг йолилә үмумән сәрвәт мәгамына яхынлашмаг габилиййәти вардыр. Доғрудур, ибтидада аванс олараг тәдавүлә бурахылмыш 100 фунт стерлинглик дәйәр, тәдавүл просесиндә онун үстүнә кәлән 10 фунт стерлинг изафи дәйәрдән бир ан айрылыр, лакин бу фәрг дәрһал енә итиб кедир. Просесин сонунда ики нәтичә дейил, йә'ни бир тәрәфдә 100 фунт стерлингдән ибарәт илкин дәйәр, дикәр тәрәфдә исә 10 фунт стерлингдән ибарәт изафи дәйәр дейил, 110 фунт стерлингдән ибарәт ваһид бир дәйәр әлдә эдилир. Бу мәбләғ дә әввәлки 110 фунт стерлинг кими, енидән өз-өзүнә артмаг просесинә башлая биләчәк бир формая маликдир. Һәрәкәт пулла гуртарыр вә бу пул эйни бир ени һәрәкәт үчүн башланғыч олур[5]. Демәли, сатғы үчүн олан алғыдан ибарәт һәр бир айрыча дөвранын сону, өзлүйүндә ени бир дөвранын башланғычы олур. Бәсит әмтиә тәдавүлү, йә'ни алғы үчүн сатғы, тәдавүл харичиндә олан сон нәтичәйә наил олмаг үчүн васитәдир, йә'ни истеһлак дәйәрини мәнимсәмәк, тәләбаты өдәмәк васитәсидир. Пулун капитал кими тәдавүлү исә, әксинә, өзлүйүндә бир мәгсәддир, чүнки дәйәр анчаг даим тәкрар олунан бу һәрәкәт дахилиндә өз-өзүнә артыр. Буна көрә дә капиталын һәрәкәти үчүн һеч бир һәдд йохдур[6].

---

[5] „Капитал... илкин капиталла мәнфәәтә, йә'ни капиталын артымына бөлүнүр... тәчрүбәдә исә мәнфәәт дәрһал енидән капитала битишиб онунла бирликдә тәдавүлә кирир“ (F. Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, „Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx“, Paris 1844, S. 99). [Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels, Stuttgart 1902, Bd. I, S. 445 вә сонракиләр]. [Бах: К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри. II ч., сәһ. 306. Москва. Дөвләтнәшр. 1928.]

[6] Аристотел игтисадиййаты хрематистикая гаршы гоюр. О игтисадиййаты әсас тутур. Игтисадиййат сәрвәт әлдә этмәк сәнәти кими көтүрүлдүкдә, о анчаг яшайыш үчүн лазым олан вә я эв вә дөвләт үчүн файдалы олан не'мәтләр әлдә этмәкдир. „Әсл сәрвәт (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) бу чүр истеһлак дәйәрләриндән ибарәтдир, зира яхшы яшамаг үчүн лазым олан бу чүр әмлакын мигдарынын бир һәдди вардыр. Лакин сәрвәт әлдә этмәк үчүн башга бир йол да вардыр ки, буна тамамилә доғру олараг, адәтән хрематистика дейилир; бу сәнәт нөгтейи-нәзәриндән сәрвәт вә мүлкиййәт үчүн йәгин ки, бир һәдд йохдур. Әмтиә тичарәти („ἡ καπηλική“ һәрфи мә'нада хырда алвер демәкдир. Аристотелин дә бу форманы көтүрмәсинә сәбәб одур ки, бурада гәт'и рол ойнаян истеһлак дәйәридир) өз тәбиәти э'тибарилә хрематистикая аид дейилдир, чүнки әмтиә тичарәтиндә мүбадилә онларын (алычыларла сатычыларын) анчаг өзләри үчүн олан шейләрә шамилдир“. Аристотел сонра язып ки, буна көрә дә әмтиә тичарәтинин илк формасы мүбадилә тичарәти олмушдур, бу тичарәт кенишләндикдә исә, зәрури олараг пул әмәлә кәлмишдир. Пул ихтира эдилдикдән сонра мүбадилә тичарәти һөкмән инкишаф эдиб καπηλική олмалы иди, йә'ни әмтиә тичарәти шәклини алмалы иди, әмтиә тичарәти исә, илк тәмайүлүнүн әксинә олараг, дөнүб хрематистика, йә'ни пул газанмаг сәнәти олмушдур. Хрематистиканын игтисадиййатдан фәрги бундадыр ки, „тәдавүл онун үчүн сәрвәт мәнбәидир“ (ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων διαβολῆς). Хрематистика башдан-баша пул үзәрин-

Бу һәрәкәти шүурлу сурәтдә тәмсил эдән пул саһиби—капиталист олур. Пул саһибинин шәхсиййәти, даһа доғрусу онун чиби мәһз элә бир нөгтәдир ки, пул һәмин нөгтәдән чыхыб тәдавүлә кирир вә енә бу нөгтәйә гайыдыр. Бу тәдавүлүн об'ектив мәзмуну, йә'ни дәйәрин артмасы, пул саһибинин суб'ектив мәгсәдидир; һәм дә онун әмәлиййатынын һәрәкәтверичи еканә мәгсәди, мүчәррәд сәрвәти кетдикчә даһа артыг мигдарда мәнимсәмәкдән ибарәт олдуғуна көрә вә ялныз буна көрә пул саһиби бир капиталист кими, йә'ни чанландырылмыш, ирадә вә шүур верилмиш капитал кими һәрәкәт эдир. Буна көрә дә истеһлак дәйәринә һеч дә капиталистин билаваситә тә'гиб этдийи мәгсәд кими бахмаг олмаз[7]. Һабелә онун мәгсәди тәк бир дәфә мәнфәәт әлдә этмәк дейил, мәнфәәт көтүрмәйи мүттәсил давам этдирмәкдир[8]. Бу мүтләг сурәтдә варланма чәһди, бу дәйәр дүшкүнлүйү[9] һәм капиталистә, һәм дә дәфинә топлаян адама хас олан үмуми сифәтдир, лакин дәфинә топлаян шәхс анчаг диванә бир капиталист икән, капиталист шүурла дәфинә йыған адамдыр. Дәфинә йыған адамын пулу тәдавүлдән горуюб[10] сахламагла әлдә этмәйә чалышдығы нәтичәни, йә'ни дәйәрин дурмадан артмасыны, фәрасәтли капиталист башга йолла, пулу дөнә-дөнә тәдавүл этдирмәк васитәсилә әлдә эдир[10a].

дә гурулмушдур, чүнки бу чүр мүбадиләнин һәм ибтидасы, һәм дә интәһасы пулдур (τό ιων νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Буна көрә хрематистиканын әлдә этмәйә чалышдығы сәрвәтин дә интәһасы йохдур. Мә'лумдур ки, бир шей үчүн васитә олмаг вәзифәси дашымайыб өзлүйүндә сон мәгсәд тәшкил эдән һәр бир сәнәтин кетдикчә бу мәгсәдә даһа артыг яхынлашмаг чәһди интәһасыздыр, һалбуки мүәййән бир мәгсәд үчүн анчаг васитә ахтаран сәнәтләр интәһасыз дейилдир, чүнки бу мәгсәдин өзү онлар үчүн һәдд гоюр. Беләликлә, хрематистиканын тә'гиб этдийи мәгсәд гаршысында һәдд йохдур, мәгсәди исә мүтләг сурәтдә варланмагдыр. Хрематистиканын дейил, игтисадиййатын һәдди вардыр... игтисадиййатын мәгсәди пулда пулун өзүндән фәргли олан бир шей ахтарыб тапмагдыр, хрематистика исә анчаг пулу артырмаг үчүн йол ахтарыр... Бә'зи адамлар, бир-биринә кечән бу ики форманы гарышдырдыгларына көрә пулун сахланылмасына вә һәдсиз мигдарда артырылмасына игтисадиййатын сон мәгсәди кими бахырлар“ (A r i s t o t e l e s, De Republica, edit. Bekker, lib. I, c. 8 вә 9 passim.).

7 „Сәнае капиталистинин нәзәриндә әһәмиййәтли олан чәһәт әмтиә (бурада истеһлак дәйәри мә'насындадыр) дейилдир... онун сон мәгсәди пулдур“ (T h. C h a l m e r s, On Political Economy etc., 2-nd edit., London 1832, p. 166).

8 „Тачир өз элинә кәлән мәнфәәтә даһа, демәк олар, бир мәнфәәт кими бахмыр, одур ки, даим ени мәнфәәт әлдә этмәйә чалышыр“ (A. G e n o v e s i, Lezioni di Economia Civile (1765). Италян игтисадчыларынын нәшри, C u s t o d i, Parte Moderna, vol. VIII, p. 139).

9 „Капиталистләрин фәалиййәтинә һәмишә сонсуз мәнфәәт эһтирасы, auri sacra fames истигамәт верир“ (M a c C u l l o c h, The Principles of Political Economy, London 1830, p. 179). Лакин Мак Куллох вә К°-сы бу нөгтейи-нәзәрлә бәрабәр енә дә нәзәриййәдә чәтинлийә дүшәндә, мәсәлән ифрат истеһсалын тәдгигиндә һәмин капиталисти мәзлум бир адам кими гәләмә вериб элә көстәрирләр ки, куя она анчаг истеһлак дәйәрләри лазымдыр, куя о анчаг чәкмә, папаг, юмурта, чит вә аилә һәяты үчүн эйни дәрәчәдә лазым олан саир бу кими истеһлак дәйәрләри һәрисидир.

10 „Σωεζιν“ [„горумаг“] сөзү юнанлар арасында, сәрвәт йығмағы көстәрмәк үчүн ишләнән характер бир ифадәдир. Һабелә инкилисчә „to save“, һәм „горумаг“ демәкдир, һәм дә „йығмаг“.

10a „Шейләр бир истигамәтдә һәрәкәт эдиркән чата билмәдикләри сонсузлуға дөвран васитәсилә чатырлар“ (G a l i a n i).

Бәсит тәдавүл просесиндә әмтиә дәйәринин алдығы мүстәгил формалар—пул формалары—анчаг әмтиәләрин мүбадиләси үчүн лазымдыр вә һәрәкәтин сон нәтичәсиндә итиб кедир. *П—Ә—П* тәдавүлүндә исә, әксинә, әмтиә дә, пул да анчаг дәйәрин өз мөвчудлуғунун мүхтәлиф нөвләридир,—пул дәйәрин мөвчудлуғунун үмуми нөвү, әмтиә исә хүсуси вә, нечә дейәрләр, маскаланмыш нөвүдүр[11]. Дәйәр даим бир формадан башга формая кечир, лакин бу һәрәкәтиндә һеч бир заман итмир вә, беләликлә, дөнүб автомат кими ишләйән бир суб'ект [өз-өзүнә һәрәкәт эдән бир вүчуд] олур. Өз-өзүнә артан дәйәрин өз даими дөвранында заман-заман дүшдүйү айры-айры тәзаһүр формаларынын сурәти алынса, она белә тә'риф верилә биләр: капитал пулдур, капитал әмтиәдир[12]. Лакин һәгигәтдә дәйәр бу дөвранда мүәййән бир просесин суб'екти [һамили] олуб даим өз пул формасыны әмтиә формасына вә, әксинә, өз әмтиә формасыны пул формасына дәйишмәклә өз кәмиййәтини дә дәйишир, өзүнүн изафи дәйәр олмасыны илкин дәйәр олмасындан узаглашдырыр, өз-өзүнә артыр. Чүнки дәйәрә изафи дәйәр әлавә эдән бу һәрәкәт, дәйәрин өз һәрәкәтидир, демәли, дәйәрин артмасы онун өз-өзүнә артмасыдыр. Онун дәйәр ярадан белә бир э'чазкар габилиййәт кәсб этмәси, онун өзүнүн дәйәр олмасындан ирәли кәлир. Дәйәр балалайыр вә я, бу да олмаса, гызыл юмурта юмуртлайыр.

Һәмин просесин суб'екти олан дәйәр даим бу просесин һүдудуну ашыр; каһ пул формасындан чыхыб әмтиә формасы алыр, каһ да әмтиә формасындан чыхыб пул формасы алыр, эйни заманда бүтүн бу истиһаләләрдә даим һифз олунур вә артыр; о һәр шейдән әввәл элә бир мүстәгил формая мөһтачдыр ки, бу формада онун өзүнүн өзү илә эйниййәти ифадә эдилмиш олсун. Бу формая о анчаг пул шәклиндә малик олур. Буна көрә дәйәрин өз-өзүнә артмасы просесинин башланғыч вә сон нөгтәси пулдур. Бу дәйәр әввәлчә 100 фунт стерлингә бәрабәр иди, инди исә 110 фунт стерлингдир вә и. а. Лакин бурада пул өзү дәйәр формаларындан анчаг бирини тәшкил эдир, чүнки дәйәр формасы ики чүрдүр. Пул әмтиә формасы алмаса, капитал ола билмәз. Беләликлә, пул бурада һеч дә дәфинә йығымында олдуғу кими, әмтиәләрә гаршы мүбаһисәли [дүшмән] бир вәзиййәт алмыр. Капиталист билир ки, һәр бир әмтиә нә гәдәр бичимсиз олса да, нә гәдәр пис ий версә дә, руһән вә һәгигәтдә енә пулдур, батинән сүннәт олунмуш йәһудидир, һәм дә пулдан кетдикчә даһа чох пул һасил этмәк үчүн э'чазкар бир васитәдир.

Бәсит тәдавүлдә әмтиәләрин дәйәри онларын истеһлак дәйәринин әксинә олараг, ән яхшы һалда мүстәгил пул формасы алырдыса, бурада бирдән-бирә башга шәкил алыр, өз-өзүнә инкишаф эдән, өз-өзүнә һәрәкәт эдән бир субстансия олур ки, әмтиә-

---

[11] „Мүәййән бир маддәнин өзү капитал дейил, онун дәйәри капиталдыр“ (J. B. Say, Traité d'Economie Politique, 3-ème éd., Paris 1817, vol. I, p. 428).

[12] „Тәдавүлә бурахылыб (currency!) мәһсулдар мәгсәдлә ишләдилән пул—капиталдыр“ (Mac Leod, The Theory and Practice of Banking, London 1855, vol. I, c. 1). „Капитал—әмтиәләрдир“ (James Mill, Elements of Political Economy, London 1821, p. 74).

ләр илә пул бу субстансия үчүн анчаг тәзаһүр формасыдыр. Бундан әлавә, дәйәр, әмтиәләрин мүнасибәтини ифадә этмәк әвәзинә, бурада, бир нөв өз-өзү илә шәхси мүнасибәтә кирир. Ата аллаһ илә оғул аллаһ бир яшда вә һәгигәтдә бир вүчуд олдуғу һалда бунларын арасында фәрг олдуғу кими, дәйәр дә өзүнүн илкин дәйәр олмасыны изафи дәйәр олмасындан фәргләндирир. Чүнки аванс олараг тәдавүлә бурахылан 100 фунт стерлинг анчаг 10 фунт стерлинг изафи дәйәр сайәсиндә капитал олур вә капитал олан кими, йә'ни оғулун доғулмасилә атанын да доғулдуғу кими, онларын арасындаки фәрг дәрһал енә итиб кедир вә һәр икиси бир вәһдәт: 110 фунт стерлинг олур.

Беләликлә, дәйәр дөнүб өз-өзүнә һәрәкәт эдән дәйәр олур, өз-өзүнә һәрәкәт эдән пул олур ки, бу һалында о—капиталдыр. Дәйәр тәдавүл даирәсиндән чыхыр, сонра—гайыдыб енә тәдавүлә кирир, бурада өзүнү һифз эдир вә чохалдыр, бу чохалмыш һалында кери гайыдыр, тәкрар вә тәкрар эйни дөврана башлайыр[13]. Капиталы илк дәфә тәсвир эдән меркантилистләр дейирләр ки, капитал: *П — П'*-дир, пул доғуран пулдур — money which begets money.

Бир әмтиәни сонра сатмаг үчүн алмаг, даһа доғрусу баһа сатмаг үчүн алмаг, йә'ни *П—Ә—П'* илк бахышда капиталын анчаг бир нөвүнә—тачир капиталына мәхсус бир форма кими көрүнүр. Лакин сәнае капиталы да әмтиәйә чеврилән вә сонра әмтиә сатылмагла даһа артыг мигдар пула чеврилән пулдур. Тәдавүл даирәсиндән харичдә алғы илә сатғы арасында баш верән әмәлийят бу һәрәкәт формасынын өзүнү әсла дәйишдирмир. Нәһайәт, фаиз кәтирән капиталда *П—Ә—П'* тәдавүлү гысалдылмыш шәкилдә ифадә олунур, йә'ни ара васитә олмадан, өз нәтичәсини айдын вә гыса шәкилдә көстәрән *П—П'* шәклиндә, мигдарча даһа чох пула бәрабәр олан пул шәклиндә, өзү-өзүндән артыг олан дәйәр кими ифадә олунур.

Беләликлә, *П—Ә—П'* формуласы капиталын һәгигәтән үмуми формуласыдыр ки, тәдавүл даирәсиндә дә о билаваситә бу чүр тәзаһүр эдир.

2. Үмуми формуланын зиддиййәтләри

О тәдавүл формасы ки, орада пул сүрфәси капитала чеврилир,— һәмин форма әмтиәнин, дәйәрин, пулун вә тәдавүлүн өзүнүн тәбиәти һаггында юхарыда көстәрдиймиз ганунларын һамысына зиддир. Бәсит әмтиә тәдавүлү илә бу тәдавүл формасы арасындаки фәрг, бир-биринә әкс олан ики просесин, йә'ни сатғы илә алғынын әкс истигамәтдә чәрәян этмәсиндәдир. Лакин сирри нәдир ки, бу сырф форма фәрги һәмин просесин тәбиәтини дәйишдирә билир?

Бундан да әлавә, һәмин просес әкслийи, бир-бирилә сөвдәләшән үч шәхсдән анчаг биринә аиддир. Капиталист олмаг э'тибарилә мән әмтиәни *А* шәхсдән алыр вә сонра *В* шәхсә саты-

[13] „Капитал... өзүнү мүттәсил чохалдан дәйәрдир" (Sismondi, Nouveaux Principes de l'Economie Politique, t. I, p. 90).

рам; садәчә әмтиә саһиби олмаг э'тибарилә мән *B* шәхсә әмтиә сатыр вә сонра *A* шәхсдән әмтиә алырам. *A* илә *B* үчүн исә бу фәрг йохдур. Онлар бу просесдә анчаг әмтиә сатан вә әмтиә алан шәхсләрдир. Һәр ики һалда һәтта мән өзүм онларла анчаг пул саһиби вә я әмтиә саһиби кими, алычы вә я сатычы кими үз-үзә дурурам; һәм дә һәр ики истиһалә сырасында сөвдәләшәнләрин бири үчүн мән анчаг алычы, икинчиси үчүн исә анчаг сатычы олурам, бири үчүн анчаг пулу, икинчиси үчүн исә анчаг әмтиәни тәчәссүм этдирирәм, лакин бунларын һеч бири үчүн капиталы тәчәссүм этдирмирәм, йә'ни капиталист дейиләм, яхуд пул вә я әмтиәдән артыг бир шейи тәмсил этмирәм, өз тә'сир даирәсини кенишләдиб пул вә я әмтиә чәрчивәси харичинә чыхара биләчәк бир шейин нүмайәндәси дейиләм. *A*-дан әмтиә алыб *B*-йә сатмаг мәним үчүн бир ардычыл сырадыр. Лакин бу ики мүамилә арасындаки рабитә анчаг мәним үчүн мөвчуддур. Мәним *B* илә олан сөвдәмдән *A*-нын хәбәри олмадығы кими, *A* илә олан сөвдәмдән дә *B*-нин хәбәри йохдур. Әкәр мән бу ики сөвдәнин ардычыл чәрәяныны тәрсинә чевирмәклә, сөвдәләшдийим адамлара хүсуси бир хидмәт көстәрдийими баша салмаг истәсәм, онлар мәнә сүбут эдәрләр ки, мән сөвдәләрин чәрәяныны сәһв баша дүшүрәм, сөвдә бүтүнлүкдә алғы илә башлайыб сатғы илә гуртармамыш, әксинә, сатғы илә башлайыб алғы илә гуртармышдыр. Доғрудан да, мәним биринчи әмәлийятым, йә'ни алғы, *A*-нын нөгтейи-нәзәриндән сатғыдыр, икинчи әмәлийятым, йә'ни сатғы, *B*-нин нөгтейи-нәзәриндән алғыдыр. *A* илә *B* бунунла да кифайәтләнмәйиб дейә биләрләр ки, сөвдәнин бу чәрәяны бүсбүтүн артыг вә лүзумсуз бир һоггабазлыгдыр. *A* өз әмтиәсини *B*-нин өзүнә сата биләр, *B* дә әмтиәни *A*-нын өзүндән ала биләрди. Бунунла бүтүн бу сөвдә дөнүб бәсит әмтиә тәдавүлүнүн бир голу олур, йә'ни *A*-нын нөгтейи-нәзәриндән сатғы, *B*-нин нөгтейи-нәзәриндән исә алғы олур. Беләликлә, биз сөвдәләрин ардычыллыг сырасыны тәрсинә чевирмәклә, бәсит әмтиә тәдавүлү даирәсиндән һеч дә кәнара чыхмадыг; буна көрә дә биз белә бир мәсәләни тәдгиг этмәлийик ки, бу тәдавүл даирәсинин өз тәбиәти, һәмин даирәйә дахил олан дәйәрләрин артмасына вә, демәли, изафи дәйәр әмәлә кәлмәсинә йол верирми.

Тәдавүл просесини, бәсит әмтиә мүбадиләсини тәмсил этдийи формасында көтүрәк. Бу тәдавүл формасыны биз, ики әмтиә саһибинин бир-бириндән әмтиә алдығы вә тә'дийә вахты чатдыгда өз гаршылыглы пул һагг-һесабларына баланс вурдуглары һалларын һамысында көрүрүк. Пул бурада һесаб пулудур, әмтиәләрин дәйәрини онларын гиймәтиндә ифадә эдир, әмтиәләрин өзүнә исә мадди бир шей кими гаршы дурмур. Нә гәдәр ки, бурада мәсәлә истеһлак дәйәрләри үзәриндәдир, йәгин ки, әмтиә мүбадилә эдәнләрин һәр икиси хейир көрә биләр. Һәр икиси бир истеһлак дәйәри кими, өзүнә файдасы олмаян әмтиәни башгасына вериб әвәзиндә өз истеһлакы үчүн лазым олан әмтиә алыр. Лакин сөвдәнин файдасы һәтта бунунла да битмәйә биләр. Ола биләр ки, шәраб сатыб тахыл алан *A*-нын мүәййән иш вахтында истеһсал этдийи шәраб, тахыл әкән *B*-нин эйни иш вахтында истеһсал эдә

биләчәйи шәрабдан артыг олсун вә, әксинә, тахыл әкән *B*-нин муәййән иш вахтында истеһсал етдийи тахыл, шәрабчы *A*-нын ейни иш вахтында истеһсал едә биләчәйи тахылдан артыг олсун. Беләликлә, ейни бир мүбадилә дәйәри әвәзиндә *A*-нын алдығы тахыл илә *B*-нин алдығы шәраб, һәр икисинин мүбадиләйә әл атмайыб һәрәси өзү үчүн һәм шәраб, һәм дә тахыл истеһсал етмәйә мәчбур олачаглары һалда истеһсал едә биләчәкләри мигдардан чохдур. Демәли, истеһлак дәйәри нөгтейи-нәзәриндән демәк олар ки, „мүбадилә, һәр ики тәрәф үчүн хейирли сөвдәдир“[14]. Мүбадилә дәйәри мәсәләсиндә исә вәзиййәт башгадыр. „Чохлу шәрабы олдуғу һалда тахылы олмаян бир адам, чохлу тахылы олдуғу һалда шәрабы олмаян башга бир адамла сөвдәләшир вә онлар 50 дәйәрлик буғданы 50 дәйәрлик шәраба мүбадилә едирләр. Мүбадилә дәйәри бу мүбадилә нәтичәсиндә онларын һеч бири үчүн артмыр, чүнки онлардан һәр бири бу әмәлиййат нәтичәсиндә нә гәдәр дәйәр әлдә едирсә, мүбадиләдән әввәл дә ейни мигдар дәйәрә малик иди“[15]. Пулун тәдавүл васитәси олуб ики әмтиәнин арасына кирмәси вә алғы әмәлиййатынын сатғы әмәлиййатындан мүтләг айрылмасы бурада вәзиййәти һеч дәйишдирмир[16]. Әмтиәләр һәлә тәдавүлә кирмәздән әввәл онларын дәйәри гиймәтләриндә ифадә олунур; демәли дәйәр, тәдавүлүн нәтичәси дейил, онун илк шәртидир[17].

Бу просеси мүчәррәд шәкилдә тәдгиг етдикдә, йә'ни бәсит әмтиә тәдавүлүнүн тәбиәтинә мәхсус ганунлардан доғмаян тәсадүфи кейфиййәтләри нәзәрә алмадыгда, бурада бир истеһлак дәйәринин башга бир истеһлак дәйәрини әвәз етмәсиндән әлавә анчаг бир шей көрүрүк, о да әмтиәнин истиһаләсидир, йә'ни әмтиәнин формасынын садәчә дәйишилмәсидир. Ейни бир дәйәр, йә'ни ейни мигдарда маддиләшмиш ичтимаи әмәк ейни бир әмтиә саһибинин әлиндә әввәлчә әмтиә формасында олур, сонра әмтиәнин дөнүб кәсб етдийи пул формасында вә нәһайәт пулун енидән дөнүб кәсб етдийи әмтиә формасында олур. Дәйәр формасынын бу чүр дәйишмәси, дәйәр кәмиййәтинин дәйишмәси демәк дейилдир. Бу просесдә әмтиә дәйәринин өзүнүн дәйишилмәси анчаг онун пул формасынын дәйишилмәсиндән ибарәт олур. Бу дәйәр әввәлчә, сатылачаг әмтиәнин гиймәти шәклиндә, сонра исә, һәлә әввәлдән гиймәтдә ифадә едилмиш бир мәбләғ пул шәклиндә олур вә нәһайәт еквивалент әмтиәнин гиймәти шәклиндә олур. Беш фунтлуг пулу дөрд дәнә соверенә, бир дәнә ярым-

---

[14] „Мүбадилә елә гәрибә бир сөвдәдир ки, һәр ики тәрәф бундан хейир көтүрүр—өзү дә һәмишә (!)“ (Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets, Paris 1826, p. 68). Һәмин китаб сонралар „Traité d'Economie Politique“ адилә чап едилмишдир.

[15] Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel, Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 544.

[16] „Бу дәйәрләрдән истәр бири пул олсун, истәрсә һәр икиси ади әмтиә олсун, бунун өзлүйүндә һеч бир фәрги йохур“ (Mercier de la Rivière, l. c., p. 543).

[17] „Дәйәри сөвдәләшән тәрәфләр муәййән етмирләр, дәйәр һәлә онлар сөвдәләшмәздән әввәл муәййән олур“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 906).

соверенә вә он шиллингә хырдаладыгда, бу пул өз дәйәрини дәйишдирмәдийи кими, дәйәрин дә формасы дәйишдикдә кәмиййәти дәйишмир. Демәли, әмтиә тәдавүлү әмтиә дәйәринин анчаг формасыны дәйишдирдийинә көрә, бу тәдавүл, мүманиәт олмадығы тәгдирдә, эквивалентләрин мүбадиләсинә сәбәб олур. Һәтта вулгар сияси игтисад да, дәйәрин нә олдуғуну гәт'иййән анламадығына бахмаяраг, һәр дәфә бу һадисәни бачардығы дәрәчәдә халис шәклиндә тәдгиг этмәк истәркән, буну шәрт көтүрүр ки, тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәмәлидир, йә'ни онларын тә'сири үмумиййәтлә арадан галхмалыдыр. Демәли, сөвдәләшән һәр ики тәрәф истеһлак дәйәри нөгтейи-нәзәриндән хейир көтүрә биләрсә дә, мүбадилә дәйәри нөгтейи-нәзәриндән һәр икиси хейир көтүрә билмәз. Бурада, даһа доғрусу, белә бир гайда һөкм сүрүр: „Бәрабәрлик олан ердә, газанч ола билмәз“[18]. Әмтиәләр өз дәйәриндән ашағы вә я юхары гиймәтә сатыла билирсә дә, бу һал әмтиә мүбадиләси ганунларынын позулмасыдыр[19]. Халис һалда олан әмтиә мүбадиләси, эквивалентләрин мүбадиләсидир, буна көрә дә дәйәри артырмаг һесабына варланмаға имкан вермир[20].

Әмтиә тәдавүлүнә изафи дәйәр мәнбәи кими бахмаг тәшәббүсүнүн сәбәби адәтән quid pro quo, истеһлак дәйәрини мүбадилә дәйәри илә гарышдырмагдан ирәли кәлир. Мисал үчүн Кондиляк белә языр: „Әмтиә мүбадиләсиндә бир дәйәрин өзүнә бәрабәр дәйәрә мүбадилә эдилдийи фикри доғру дейилдир. Әксинә, сөвдәләшән ики тәрәфдән һәр бири һәмишә аз дәйәр вериб әвәзиндә чох дәйәр алыр... Әкәр инсанлар доғрудан да ялныз бәрабәр дәйәрләри мүбадилә этсәйдиләр, онда сөвдәләшән тәрәфләрдән һеч бири хейир көрә билмәзди. Һәгигәтдә һәр икиси хейир көрүр вә я һәр һалда хейир көрмәлидир. Лакин нә саягла? Шейләрин дәйәри анчаг бизим тәләбатымыза олан мүнасибәтләриндәдир. Бирисиндән өтрү чох олан шей башгасындан өтрү аздыр вә әксинә... Һеч күман этмәк олмаз ки, биз истеһлак этмәк үчүн өзүмүзә лазым олан бир шейи чыхарыб сатаг... Биз чалышырыг ки, өзүмүз үчүн файдасыз олан бир шей вериб әвәзиндә лазымлы шей алаг; истәйирик ки, аз вериб чох алаг... Мүбадилә эдилән ики шейин дәйәри эйни мигдар пула бәрабәр исә, тамамилә тәбии олараг белә бир нәтичәйә кәлмәк олар ки, мүбадиләдә мүәййән бир дәйәр әвәзиндә она бәрабәр дәйәр верилир... Лакин мәсәләнин башга бир чәһәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр; белә бир суал ортая чыхыр: бәлкә һәр икимиз өзүмүзә лазым оландан артыг бир шейи өзүмүзә лазым олан бир шейә мүбадилә эдирик“[21].

---

[18] Galiani, Della Moneta, Custodi, Parte Moderna, vol. IV, p. 224.

[19] „Кәнар бир сәбәб үзүндән гиймәт әксилдикдә вә я артдыгда мүбадилә ики тәрәфдән бири үчүн әлверишсиз олур: бу һалда бәрабәрлик позулур, лакин мүбадиләнин нәтичәсиндә дейил, бу кәнар сәбәб нәтичәсиндә позулур“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 904).

[20] „Мүбадилә өз тәбиәти э'тибарилә бәрабәрлик мүгавиләсидир ки, бу да ики бәрабәр дәйәрә аиддир. Демәли, мүбадилә варланмаг васитәси дейилдир, чүнки нә гәдәр версән, әвәзиндә тамамилә о гәдәр аларсан“ (Le Trosne, l. c., p. 903).

[21] Condillac, Le Commerce et le Couvernement (1776), éd. Daire et Molinari, „Mélanges d'Economie Politique“, Paris 1847, p. 267.

Көрдүйүмүз кими, Кондиляк нәинки истеһлак дәйәри илә мүбадилә дәйәрини гарышдырыр, һәтта ушаглара мәхсус бир садәлөвһлүклә, әмтиә истеһсалынын инкишаф этмиш олдуғу бир ҹәмиййәти элә бир гурулушла гарышдырыр ки, орада истеһсалчы өз яшайыш васитәләрини өзү ярадыр вә ялныз өз тәләбатыны өдәйәндән сонра артыг галан мәһсулу тәдавүлә бурахыр[22]. Буна бахмаяраг мүасир игтисадчылар, мәһз әмтиә мүбадиләсинин инкишаф этмиш шәклини, йә'ни тиҹарәти изафи дәйәр ярадан бир мәнбә кими көстәрмәк лазым кәлдийи һалларда Кондилякын бу дәлилини тез-тез тәкрар эдирләр. Мәсәлән, дейирләр: „Тиҹарәт мәһсула дәйәр әлавә эдир, чүнки истеһсалчынын әлиндә олан эйни бир мәһсул истеһлакчынын әлиндә даһа артыг дәйәрә маликдир, буна көрә дә тиҹарәтә һәрфи мә'нада (strictly) истеһсал әмәлийяты кими бахылмалыдыр“[23]. Лакин әмтиәнин баһасы ики дәфә өдәнилмир, йә'ни бир дәфә онун истеһлак дәйәри, о бири дәфә исә дәйәри өдәнилмир. Вә әкәр әмтиәнин истеһлак дәйәри алычыя сатычыдан файдалы исә, онун пул формасы сатычыя алычыдан файдалыдыр. Белә олмасайды, сатычы һеч өз әмтиәсини сатардымы? Буна көрә биз эйни дәрәҹәдә һаглы олараг дейә биләрик ки, алычы бир әмтиәни, мәсәлән, таҹирин ҹорабыны пула чевирдикдә, һәрфи мә'нада (strictly) „истеһсал әмәлийяты“ иҹра эдир.

Әкәр мүбадилә дәйәрләри бәрабәр олан ики әмтиә вә я әмтиә илә пул, йә'ни ики эквивалент бир-биринә мүбадилә эдилирсә, бәллидир ки, тәрәфләрдән һеч бири тәдавүлә бурахдығындан артыг дәйәр әлдә этмир. Бу һалда изафи дәйәр әмәлә кәлмир. Саф шәклиндә көтүрүлән әмтиә тәдавүлү просесиндә һөкмән эквивалентләр бир-бирилә мүбадилә олунур. Лакин һәгигәтдә просесләр белә саф шәкилдә ҹәрәян этмир. Буна көрә дә белә фәрз эдәк ки, мүбадилә эдилән ики әмтиә бир-биринә эквивалент дейилдир.

Һәр һалда әмтиә базарында әмтиә саһибинин гаршысында анҹаг әмтиә саһибләри дурур вә бу ики шәхсин бир-биринә һөкмү, онларын анҹаг әмтиәләринин һөкмүдүр. Әмтиәләр арасындаки мадди фәрг, мүбадиләнин мадди сәбәбини тәшкил эдир, әмтиә саһибләринин бир-бириндән асылы олмасы бу фәргдән ирәли кәлир, чүнки бу әмтиә саһибләриндән һәр бири өзүнүн истеһлак эдәҹәйи шейә дейил, өзкәсинин истеһлак эдәҹәйи шейә маликдир. Әмтиәләрин истеһлак дәйәрләри арасындаки бу мадди фәргдән әлавә, әмтиәләр арасында бирҹә фәрг вардыр ки, о да әмтиәлә-

---

[22] Буна көрә дә Летрон өз досту Кондиляка тамамилә дүзкүн ҹаваб вериб дейир: „Тамамилә тәшәккүл тапмыш бир ҹәмиййәтдә үмумиййәтлә десәк, тәләб олундуғундан артыг һеч бир шей йохдур“. Летрон эйни заманда она саташыб дейир ки, „әкәр әмтиә мүбадилә эдәнләрин һәр икиси вердикләринә нисбәтән бәрабәр хейир көтүрүрсә, демәли һәр икисинин әлдә этдийи бәрабәрдир“. Кондиляк мүбадилә дәйәринин тәбиәти һаггында һеч бир тәсәввүрә малик олмадығына көрәдир ки, ҹ. профессор Вилһелм Рошер дә өз ушаг анлайышларыны ярадыркән Кондиляк онунән мүнасиб рәһбәри олмушдур. Онун „Die Grundlagen der Nationalökonomie, dritte Auflage, 1858“ әсәринә бах.

[23] S. P. N e w m a n n, Elements of Political Economy, Andover and New York 1835, p. 175.

рин натурал формасы илә дәйишмиш формалары арасында, йә'ни әмтиәләрлә пул арасында олан фәргдир. Беләликлә, әмтиә саһибләри арасындаки фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, бә'зиләри сатычы, йә'ни әмтиә саһибидир, бә'зиләри исә алычы, йә'ни пул саһибидир.

Инди фәрз эдәк ки, сатычы әмтиәни дәйәриндән юхары сатмаг кими анлашылмаз бир үстүнлүйә маликдир вә дәйәри 100 олан әмтиәни 110-а, йә'ни гиймәтиндән 10% номинал әлавә илә сатыр. Бу васитә илә сатычы 10-а бәрабәр изафи дәйәр әлдә эдир. Лакин о, сатычы олдугдан сонра дөнүб алычы олур. Инди үчүнчү бир әмтиә саһиби онун гаршысына сатычы сифәтилә чыхыр ки, бу да өз әмтиәсини 10% баһа сатмаг үстүнлүйүнә маликдир. Бизим әмтиә саһиби сатычы икән әлдә этдийи 10-у инди алычы олуркән итирир[24]. Демәли, эслиндә бүтүн әмтиә саһибләри бир-биринә сатдыглары өз әмтиәләрини дәйәриндән 10% баһа сатмыш олурлар, бу исә тамамилә, әмтиәләрин өз дәйәринә сатылмасы кимидир. Бүтүн әмтиәләрин гиймәтинә әлавә эдилән бу номинал үстәлийин әһәмиййәти, мисал үчүн, әмтиәнин дәйәрини гызыл әвәзиндә күмүшлә өлчмәйин әһәмиййәтиндән һеч дә фәргли дейилдир. Әмтиәләрин пул адлары, йә'ни гиймәтләри артса да, дәйәрләри арасындаки нисбәт олдуғу кими галыр.

Инди дә, эксинә, фәрз эдәк ки, алычы әмтиәни дәйәриндән ашағы алмаг үстүнлүйүнә маликдир. Алычынын сонра дөнүб сатычы олачағыны бурада хатырлатмаға эһтияч да йохдур. О һәлә алычы олмаздан әввәл сатычы иди. О алычы икән әлдә эдәчәйи 10% хейри һәлә әлдә этмәдән, сатычы икән итирмишдир[25]. Беләликлә, вәзиййәт әввәлки кими галыр.

Демәли, изафи дәйәр әмәлә кәлмәсинин вә буна көрә пулун капитала чеврилмәсинин дә сәбәби, нә сатычыларын өз әмтиәсини дәйәриндән юхары сатмасыдыр, нә дә алычыларын әмтиәни дәйәриндән ашағы алмасы[26].

Әкәр мәсәләйә биз она дәхли олмаян мүнасибәтләри дә хәлвәтчә дахил этсәк, мисал үчүн полковник Торренсин сөйләдикләрини тәкрар эдиб: „Һәгиги тәләб ондан ибарәтдир ки, истеһлакчылар билаваситә вә я билваситә мүбадиләдә әмтиәләр үчүн бунларын истеһсалына лазым олдуғундан артыг мигдарда бүтүн капитал үнсүрләри вермәйә габил вә маил (!) олурлар“[27] десәк, бунунла мәсәлә гәт'иййән садәләшмәз. Тәдавүлдә истеһсалчыларла истеһлакчылар бир-бирләринин гаршысында ялныз сатычы илә

[24] „Мәһсулун номинал дәйәри артдыгда... сатычылар варланмырлар... чүнки сатычы икән нә гәдәр хейир көтүрүрләрсә, алычы олуркән бир о гәдәр итирирләр“ („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“, London 1797, p. 66).

[25] „Әкәр сатычылар, эслиндә 24 ливрә дәйән бир мигдар мәһсулу 18 ливрә сатмаға мәчбур олсайдылар, онлар да әлдә этдикләри пулла, 24 ливрә дәйән бир шейи 18 ливрә алмыш олардылар“ (Le Trosne, p. 897).

[26] „Һәр бир сатычы өз әмтиәсини даим баһаландырарса, башга сатычыларын да әмтиәләрини даим баһа алмаға мәчбур олачагдыр; енә бу сәбәбдәндир ки, һәр бир истеһлакчы үмумиййәтлә алдығы һәр бир шейи учуз ала билмәк үчүн, сатдығы шейләрин гиймәтини эйни дәрәчәдә ашағы салмая билмәз“ (Mercier de la Rivière, L'ordre naturel et essentiel, Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 555).

[27] R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth, London 1821, p. 349.

алычы кими дурурлар. Истеһсалчы үчүн изафи дәйәр, истеһлакчыларын әмтиәйә дәйәриндән артыг пул вермәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир—дейә иддиа этмәк ялныз белә бир ади мүддәанын үстүнү өртмәк демәкдир ки, куя сатычы олан әмтиә саһиби өз әмтиәсини гиймәтиндән юхары сатмаг үстүнлүйүнә маликдир. Сатычы өз әмтиәсини өзү истеһсал этмишдир вә я бу әмтиәнин истеһсалчысыны тәмсил эдир, лакин эйнилә алычы да өз пулунун ифадә этдийи әмтиәләри өзү истеһсал этмиш вә я бунларын истеһсалчысыны тәмсил эдир. Демәли, бурада истеһсалчы илә истеһсалчы үз-үзә дурур. Онларын арасындаки фәрг анчаг будур ки, бири алыр, дикәри исә сатыр. Әкәр әмтиә саһиби истеһсалчы ады илә өз әмтиәсини дәйәриндән юхары сатса вә истеһлакчы ады илә әмтиәйә дәйәриндән артыг пул версә, онда биз мәсәләнин һәллиндә бир аддым да ирәлиләйә билмәрик[28].

Изафи дәйәрин куя гиймәтин үзәринә гоюлан номинал әлавәдән вә я сатычыларын әмтиәни чох баһа сатмаг үстүнлүйү олмасындан әмәлә кәлмәси хүлясыны мүдафиә эдәнләр, ардычыл олмаг истәсәләр, белә бир фикрә дә кәлмәлидирләр ки, сатмадан анчаг алан, демәли, истеһсал этмәдән анчаг истеһлак эдән бир синиф вардыр. Тәһлилимиздә һәләлик кәлиб чатдығымыз нөгтейи-нәзәрдән, бәсит тәдавүл нөгтейи-нәзәриндән, белә бир синфин мөвчуд олмасы һәлә әсасландырыла билмәз. Лакин бир аз габаға кедәк. Йәгин ки, бу синфин даим әмтиәйә вердийи пул, енә эйни әмтиә саһибләриндән даим бу синфин әлинә ахыб кәлмәлидир, өзү дә мүбадиләсиз, һавайы кәлмәлидир, бир һүгуга әсасән вә я гануни шәклә салынмыш бир зоракилик нәтичәсиндә кәлмәлидир. Әмтиәни бу синфин нүмайәндәләринә дәйәриндән юхары сатмаг анчаг, һавайы верилмиш пулун бир һиссәсини кери гайтармаг демәкдир[29]. Мәсәлән, Кичик Асия шәһәрләри гәдим Ромая һәр ил пулла хәрач верирди. Рома әлдә эдилән бу пулла һәмин шәһәрләрдән әмтиә алырды, һәм дә чох баһа гиймәтә. Кичик асиялылар ромалылара кәләк кәләрәк хәрачын бир һиссәсини истилачылардан тичарәт васитәсилә гопарыб кери алырдылар. Буна бахмаяраг, зәрәр чәкән енә дә кичик асиялылар иди, чүнки онларын әмтиәсинә верилән пул һәр һалда онларын өз пулу иди. Бу үсул, варланмаға вә я изафи дәйәр яратмаға чалышанлар үчүн һеч дә мүнасиб бир үсул дейилдир.

Буна көрә дә әмтиә мүбадиләси чәрчивәсиндән кәнара чыхмаяг; бурада исә сатычы алычыдыр, алычы да сатычы. Бәлкә дә биз, шәхсләри фәрди сурәтдә дейил, анчаг тәмсил олунан категориялар кими тәдгиг этдийимизә көрә белә чәтинлийә дүшмүшүк.

---

[28] „Мәнфәәтин истеһлакчылардан әлдә эдилдийи фикри, шүбһәсиз тамамилә чәфәнк бир фикирдир. Бәс бу истеһлакчыларын өзләри кимдир?" (G. R a m s a y, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 184).

[29] Бир рикардочу, халис алычылар вә я истеһлакчылар синфинин игтисади әһәмиййәтини йүксәкләрә галдыран Малтуса вә онун шакирди кешиш Чомерсә һиддәтләнәрәк Малтусдан сорушур: „Бирисинин базары касад оларса, чәнаб Малтус она: алычыя өзүн пул вер, гой сәндән әмтиә алсын, дейә мәсләһәт көрә биләрми?" Бах: „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821, p. 55.

Әмтиә саһиби *A* о гәдәр маһир кәләкбаз ола биләр ки, өз һәмпешәләри *B* илә *C*-ни һәмишә алдадар вә бунлар, истәсәләр дә, *A*-дан әвәзини чыха билмәзләр. *A*, 40 фунт стерлинг дәйәриндә шәрабы *B*-йә сатыр вә бу мүбадилә васитәсилә 50 фунт стерлинг дәйәриндә буғда алыр. Беләликлә, *A* өз 40 фунт стерлингини 50 фунт стерлинг этмиш олур, аз мигдар пулуну чохалдыр вә өз әмтиәсини капитала чевирир. Мәсәләйә бир аз диггәтлә нәзәр етирәк. Мүбадиләдән әввәл *A*-нын әлиндә 40 фунт стерлинглик шәраб, *B*-нин әлиндә исә 50 фунт стерлинглик буғда варды, бунларын дәйәринин ҹәми 90 фунт стерлинг иди. Мүбадиләдән сонра да үмуми дәйәр енә 90 фунт стерлингдир. Тәдавүлдә олан дәйәр зәррә гәдәр дә олса артмыр, анҹаг дәйәрин *A* илә *B* арасында тәгсими дәйишмиш олур. Бурада һәр ики тәрәфдән бири үчүн изафи олан дәйәр, о бири үчүн чатышмаян дәйәрдир, бири үчүн үстәлик олан, о бири үчүн кәсирдир. Әкәр *A*, мүбадилә просеси кими бир пәрдә алтында иш көрмәйиб *B*-дән ачыгҹа 10 фунт стерлинг оғурласайды, енә эйни нәтиҹә алынарды. Айдындыр ки, көһнә сиккә алверчиси олан бир йәһуди, краличә Анна заманындан галма бир фартинги [ярым гәпийи] бир кинейә [бир гызыла] сатмагла өз өлкәсиндә олан нәҹиб металын мигдарыны азаҹыг белә артыра билмәдийи кими, тәдавүлдә олан дәйәрин тәгсимини дәйишдирмәклә дә онун екунуну артырмаг олмаз. Мүәййән бир өлкәнин үмумиййәтлә бүтүн капиталистләр синфи өз һесабына варлана билмәз[30].

Нә эдирсән эт, эйни нәтиҹә һасил олаҹагдыр: эквивалентләр мүбадилә эдилдикдә һеч бир изафи дәйәр әмәлә кәлмир, һабелә эквивалент олмаянлар да мүбадилә эдилдикдә һеч бир изафи дәйәр әмәлә кәлмир[31]. Тәдавүл вә я әмтиә мүбадиләси һеч бир дәйәр яратмыр[32]. Буна көрә дә биз капиталын әсас формасыны, йә'ни мүасир ҹәмиййәтин игтисади гурулушу үчүн әсас олан формасыны тәһлил эдәркән, капиталын ән чох яйылмыш олан вә, демәк ҹаизсә, Нуһ әйямындан галма формаларындан, йә'ни тиҹа-

---

30 Destutt de Tracy институтун (de France) үзвү олдуғуна бахмаяраг, бәлкә дә мәһз онун үзвү олдуғуна көрә, экс фикирдәдир. Онун дедийинә көрә, сәнае капиталистләринин мәнфәәт көтүрмәсинә сәбәб будур ки, „онлар бүтүн әмтиәләри истеһсал эдилдийиндән баһа сатырлар. Бәс онлар бу әмтиәләри кимә сатырлар? Әввәлән, бир-бирләринә“ („Traité de la Volonté et de ses effets“. Paris 1826, p. 239).

31 „Ики бәрабәр дәйәрин мүбадиләси, ҹәмиййәтдәки дәйәрләрин үмуми күтләсини нә артырыр, нә дә азалдыр. Һабелә бәрабәр олмаян дәйәрләрин мүбадиләси... ичтимаи дәйәрләрин мәҹмууну азаҹыг да дәйишдирмәйиб анҹаг биринин варындан көтүрдүйүнү башгасынын варына әлавә эдир“ (J. B. S a y, Traité d'Economie Politique, Paris 1817, vol. I, p. 434, 435). Сэй бу мүддәаны, демәк олар, һәрфиййән физиократлардан көтүрүр вә, әлбәттә, бундан нә кими нәтиҹәләр чыха биләҹәйи фикринә әсла галмыр. Сэйин өз „дәйәрини“ артырмаг үчүн, физиократларын о дөврдә демәк олар тамамилә унудулмуш әсәрләриндән нә гәдәр кениш истифадә этдийи ашағыдаки мисалдан айдын көрүнүр. „Мәһсул анҹаг мәһсулла сатын алыныр“ дейән monsieur Say-ин бу „мәшһур“ мүддәасы (l. c., vol. II, p. 438) бир физиократын әсәриндә (L e T r o s n e, De L'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 899) бу шәкилдәдир: „Мәһсулун әвәзи анҹаг мәһсулла өдәнилир“.

32 „Мүбадилә мәһсула үмумиййәтлә һеч бир дәйәр әлавә этмир“ (F. W a y l a n d, The Elements of Political Economy, Boston 1853, p. 168).

рәт капиталы илә сәләм капиталындан һәләлик гәт'ииййән бәһс этмәйәчәйик.

Әсл тичарәт капиталынын ән саф формасы *П—Ә—П'*-дир, алыб баһа сатмагдыр. Дикәр тәрәфдән, тичарәт капиталынын бүтүн һәрәкәти тәдавүл даирәси дахилиндә давам эдир. Лакин пулун капитала чеврилмәсинә, изафи дәйәрин әмәлә кәлмәсинә анчаг тәдавүлүн өзүнү сәбәб көстәрмәк мүмкүн олмадығы үчүн, эквивалентләр мүбадилә эдилдийи тәгдирдә тичарәт капиталы ола билмәз[33], буна көрә тичарәт капиталы анчаг, әмтиә алан вә сатан әмтиә истеһсалчылары арасына түфейли кими сохулмуш бир тачирин һәр ики тәрәфә кәләк кәлиб онлары алдатмасы нәтичәсиндә мөвчуд ола биләр. Франклин буну нәзәрдә тутуб дейир: „Мүһарибә таланчылыгдыр, тичарәт исә—кәләк“[34]. Тичарәт капиталынын артмасыны, әмтиә истеһсалчыларына кәләк кәлиб онлары ачыгча алдатмагла дейил, башга бир сәбәблә изаһ этмәк үчүн узун бир сыра ара һалгаларын олмасы лазымдыр ки, бунлар да һәлә мейданда йохдур, чүнки һәләлик әсас көтүрдүйүмүз еканә мүгәддәм шәрт, әмтиә тәдавүлү вә онун бәсит чәһәтләридир.

Тичарәт капиталы һаггында дедикләримиз сәләм капиталына даһа чох аиддир. Тичарәт капиталында тәдавүлүн һәр ики кәнар нөгтәси, йә'ни базара бурахылан пул вә артмыш һалда базардан көтүрүлән пул—бир-биринә һеч олмазса алғы-сатғы васитәсилә, тәдавүл просеси васитәсилә бағлыдыр. Сәләм капиталында исә *П—Ә—П'* формасы гысалдылмышдыр, бурада кәнар нөгтәләр арасында васитәчи һалга йохдур, бу форма *П—П'* шәклиндәдир, йә'ни пул мигдарча даһа чох пула мүбадилә эдилир; бу форма пулун тәбиәтинә зиддир, буна көрә дә ону әмтиә мүбадиләси нөгтейи-нәзәриндән изаһ этмәк олмаз. Буна көрә дә Аристотел дейир: „Ики чүр хрематистика вардыр: бунлардан бири тичарәтә, дикәри игтисадиййата аиддир; бунлардан ахырынчысы лазымдыр вә тәгдирә лайигдир, әввәлинчиси исә тәдавүлә әсасланыр, буна көрә дә һаглы олараг писләнилир (чүнки бу тәбии бир һал олмайыб бир-биринә кәләк кәлмәкдән ибарәтдир). Беләликлә, сәләмчиликдән һамы һаглы олараг нифрәт эдир, чүнки сәләмчиликдә пулун өзү варланмаг мәнбәидир вә ихтира эдилдийи мәгсәд үчүн ишләдилмир. Пул әмтиә мүбадиләси үчүн ярадылмышдыр, фаиз исә пулдан ени пул әмәлә кәтирир. Онун ады да элә бурадан әмәлә кәлмишдир („τόκος“ „фаиз“ вә „төрәмә“). Чүнки төрәйән дә төрәдәнә бәнзәйир. Фаиз пулдан төрәйән пулдур вә беләликлә фаиз,

---

[33] „Дәйишмәйән эквивалентләрин һаким олдуғу шәраитдә тичарәт мүмкүн олмазды“ (Q. Opdyke, A Treatise on Political Economy, New York 1851, p. 69). „Реал дәйәрлә мүбадилә дәйәри арасындаки фәргин әсасыны мүәййән бир факт тәшкил эдир, бу да ондан ибарәтдир ки, шейин дәйәри, тичарәтдә бу шейин мүгабилиндә верилиб онун эквиваленти адланан шейдән фәрглидир, йә'ни бу эквивалент—эквивалент дейилдир“ (F. Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, „Deutsch-Französische Jahrbücher“, Paris 1844, сәһ. 95). [Мүгайисә эт: „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels“. Stuttgart 1902, Bd. I, сәһ. 442.] [Бах: К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри. II ч., сәһ. 302. Москва. Дөвләтнәшр. 1928.]

[34] Benjamin Franklin, Works, vol. II, edit. Sparks, „Positions to be examined concerning National Wealth“.

варланма үсуллары арасында тəбиəтə əн чох зидд олан бир үсулдур“[35].

Тəдгигатымызын кедишиндə көрəчəйик ки, тичарəт капиталы вə сəлəм капиталы төрəмə формалардыр; эйни заманда биз көрəчəйик ки, нə үчүн бунларын һəр икиси тарих е’тибарилə капиталын мүасир əсас формасындан əввəл əмəлə кəлмишдир.

Белəликлə көрүрүк ки, изафи дəйəр тəдавүлдəн төрəйə билмəз; демəли, изафи дəйəрин əмəлə кəлмəси үчүн тəдавүлдəн кəнарда элə бир һадисə баш вермəлидир ки, бу да тəдавүл просесинин өзүндə тəзаһүр этмир[36]. Лакин изафи дəйəр тəдавүл просесиндəн дейил, башга бир мəнбəдəн əмəлə кəлə билəрми? Тəдавүл, əмтиə саһиблəри арасындакы бүтүн əмтиə мүнасибəтлəринин [əмтиəлəриндəн асылы олан мүнасибəтлəринин] мəчмуудур. Тəдавүл харичиндə əмтиə саһибинин бирчə мүнасибəти вардыр ки, бу да өз əмтиəсинə олан мүнасибəтидир. Дəйəр нөгтейи-нəзəриндəн бу мүнасибəт анчаг ондан ибарəтдир ки, бу шəхсин əмтиəсиндə, мүəййəн ичтимаи ганунлара əсасəн өлчүлəн мүəййəн мигдар өз əмəйи вардыр. Əмəйин бу мигдары онун əмтиəсинин дəйəр кəмиййəтиндə ифадə олунур; дəйəрин кəмиййəти исə һесаб пулу васитəсилə ифадə олундуғундан, əмəйин мигдары əмтиəнин, мəсəлəн 10 фунт стерлингə бəрабəр гиймəтиндə ифадə олунур. Лакин онун əмəйи əмтиəнин дəйəри илə буна əлавə эдилəн үстəлийин мəчмуунда ифадə олунмур, 10-а вə эйни заманда 11-ə бəрабəр олан гиймəтдə ифадə олунмур, өзү өзүндəн артыг олан бир дəйəрдə ифадə олунмур. Əмтиə саһиби өз əмəйи илə дəйəр ярада билəр, амма өз-өзүнə артан дəйəр ярада билмəз. О, енидəн əмəк сəрф этмəклə, мəсəлəн көндəн чəкмə тикмəклə мөвчуд дəйəрə ени дəйəр əлавə эдиб əмтиəнин дəйəрини артыра билəр. Бу һалда эйни бир шейин дəйəри артмыш олур, чүнки буна инди даһа чох əмəк сəрф олунмушдур. Чəкмəнин дəйəри көнүн дəйəриндəн артыгдыр, лакин көнүн дəйəри олдуғу кими галыр. Чəкмə тикилдикдə көнүн дəйəри өзүнə изафи дəйəр əлавə этмир, артмыр. Демəли, əмтиə истеһсалчысы дəйəри тəдавүл даирəси харичиндə артыра билмəз, башга əмтиə саһиблəри илə əлагəйə кирмəдəн пулу вə я əмтиəни капитала чевирə билмəз.

Демəли, капитал тəдавүлдəн əмəлə кəлə билмəз, һабелə тəдавүл харичиндə дə əмəлə кəлə билмəз. Капитал тəдавүлдə вə эйни заманда да тəдавүл харичиндə əмəлə кəлмəлидир.

Белəликлə, икили бир нəтичə алмыш олуруг.

Пулун капитала чеврилмəси, əмтиə мүбадилəсинин өзүнə мəхсус ганунлар əсасында ашкара чыхарылмалыдыр, йə’ни бурада биз эквивалентлəр мүбадилəсини башланғыч нөгтəси көтүрмəлийик[37]. Һəлəлик анчаг капиталистин сүрфəси олан пул саһиби,

---

[35] A r i s t o t e l e s, De Republica, lib. I, c. 10.

[36] „Ади базар шəраитиндə мəнфəəти мүбадилə яратмыр. Мəнфəəт бу сөвдəдəн əввəл мөвчуд олмасайды, сонра да мөвчуд ола билмəзди“ (R a m s a y, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 184).

[37] Бүтүн бу дедиклəримиздəн сонра охучу, əлбəттə, баша дүшүр ки, бу анчаг бир шей демəкдир: əмтиəлəрин гиймəти дəйəрлəринə бəрабəр олдугда да капитал əмəлə кəлə билмəлидир. Капиталын əмəлə кəлмəсинə, əмтиə гиймəтлəринин

әмтиәләри өз дәйәринә алмалы, өз дәйәринә дә сатмалы вә буна бахмаяраг, нәтиҹәдә һәмин просесә гойдуғу дәйәрдән даһа артыг дәйәр көтүрмәлидир. Сүрфә һалында олан пул саһиби тәдавүл даирәсиндә вә эйни заманда тәдавүл даирәси хариҹиндә дөнүб кәпәнәк олмалы, йә'ни әсл капиталист олмалыдыр. Һәлл эдиләҹәк мәсәләнин шәртләри будур. Hic Rhodus, hic salta! (Инди кәл һүнәрини көстәр!).

3. Иш гүввәсинин алынмасы вә сатылмасы

Дәйәрин артмасы пулун капитала чеврилмәсинә сәбәб олмалыдырса да, дәйәр пулун өзүндә арта билмәз. Пул алғы васитәси вә я тә'дийә васитәси олдугда, һаман пула алынан вә я һаман пулла өдәнилән әмтиәләрин анҹаг гиймәтини реаллашдырыр, амма пул, олдуғу кими галдыгда, өз хүсуси формасыны сахладыгда, анҹаг сабит дәйәр кәмиййәтләринин тәҹәссүмү олур[38].

Беләликлә, *П—Ә—П'* формуласында, йә'ни пулун әмтиәйә чеврилмәси вә əксинә, әмтиәнин әввәлкиндән артыг мигдар пула чеврилмәси формуласында ифадә олунан дәйәр дәйишиклийи анҹаг әмтиәдән баш верә биләр. Лакин бу дәйишиклик тәдавүлүн икинҹи әмәлийятында, йә'ни алынмыш әмтиәнин сатылмасында, *Ә—П* формуласында баш верә билмәз, чүнки бу әмәлийятда әмтиә анҹаг натура формасындан дөнүб енә пул формасы алыр. Әкәр биз биринҹи әмәлийяты, *П—Ә* әмәлийятыны, йә'ни әмтиәнин алынмасыны тәдгиг этсәк, көрәрик ки, бурада эквивалентләр мүбадилә олунур, әмтиә өз дәйәринә көрә өдәнилир, әмтиәнин дәйәри, әмтиәйә чеврилмиш олан пулдан артыг дейилдир. Демәли, бирҹә бу эһтимал галыр ки, бәлкә дәйәр дәйишиклийи әмтиәнин истеһлак дәйәриндән, йә'ни әмтиәнин истеһлак эдилмәсиндән доғур. Лакин пул саһиби әмтиәнин истеһлакындан ялныз бирҹә һалда дәйәр һасил

әмтиә дәйәрләриндән артыг вә я әксик олмасы сәбәб көстәрилә билмәз. Әкәр гиймәтләр дәйәрләрдән һәгигәтән фәрглидирсә, онда әввәлҹә гиймәти дәйәр сәвиййәсинә чатдырмаг, йә'ни бүсбүтүн тәсадүфи олан бу кейфиййәтдән сәрфнәзәр этмәк лазымдыр ки, әмтиә мүбадиләси әсасында капиталын әмәлә кәлмәси һадисәсини халис бир шәкилдә көрмәк мүмкүн олсун вә бу һадисәни тәдгиг эдәркән просесин әсл ҹәрәяныны пәрдәләйән бу әлавә амил фикримиздә янлышлыг доғура билмәсин. О да мә'лумдур ки, гиймәти дәйәр сәвиййәсинә чатдырмаг бир тәк элми, методоложи үсул дейилдир. Базар гиймәтләринин даим дәйишмәси, онларын галхыб-дүшмәси һаллары бир-бирини тамамлайыр, бир-бирини һеҹә вурур вә өзләринин дахили нормасы олан орта гиймәт һәддинә мүнҹәр олур. Бу дахили норма, мәсәлән һәр бир таҹир вә сәнаечи үчүн, аз-чох узун сүрәҹәк һәр бир тиҹарәт вә сәнае әмәлийятында йол көстәрән бир улдуздур. Демәли, әмтиә саһиби билир ки, кифайәт гәдәр узун олан бүтөв бир дөвр көтүрүләрсә, әмтиәләр, һәгигәтән орта гиймәтдән нә юхары, нә дә ашағы сатылмайыб мәһз өз орта гиймәтинә сатылыр. Әкәр әмтиә саһибинә битәрәфанә дүшүнмәк үмумиййәтлә хейирли олсайды о, капиталын неҹә әмәлә кәлмәси мәсәләсини бу шәкилдә ирәли сүрмәли оларды: базар гиймәтләрини орта гиймәт, йә'ни нәтиҹә э'тибарилә әмтиәнин дәйәри тәнзим этдийи һалда капитал неҹә әмәлә кәлә биләр? Мән она көрә „нәтиҹә э'тибарилә" дейирәм ки, орта гиймәтләр, А. Смит, Рикардо вә башгаларынын дүшүндүкләри кими һеч дә әмтиәләрин дәйәр кәмиййәтинә тамамилә тән кәлмир.

[38] „Капитал... пул формасында галдыгда мәнфәәт котирмир" (R i c a r d o, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 267).

едә биләр: кәрәк онун бәхти кәтирсин вә тәдавүл даирәсиндә, йә'ни базарда елә бир әмтиә тапсын ки, бунун истеһлак дәйәринин өзү дәйәр мәнбәи олмаг кими спесифик бир хассәйә малик олсун; елә бир әмтиә тапсын ки, онун фе'лән истеһлак едилмәсинин өзү әмәйи маддиләшдирмәк вә, демәли, дәйәр яратмагдыр. Һәгигәтдә дә пул саһиби базарда елә бир гәрибә әмтиә тапыр; бу әмтиә әмәк габилиййәтиндән, йә'ни иш гүввәсиндән ибарәтдир.

Иш гүввәси вә я чалышмаг габилиййәти дедикдә биз, конкрет организмин, чанлы инсан шәхсиййәтинин малик олдуғу вә һәр дәфә истеһлак дәйәри истеһсал етдикдә ишә салдығы чисмани вә мә'нәви габилиййәтләрин мәчмууну нәзәрдә тутуруг.

Лакин пул саһиби иш гүввәсини базарда һәгигәтән хүсуси бир әмтиә кими тапа билмәк үчүн, әввәлчә мүхтәлиф лазыми шәртләр еринә етирилмәлидир. Әмтиә мүбадиләси өзлүйүндә, онун өз тәбиәтиндән ирәли кәлән асылылыг мүнасибәтләриндән башга һеч бир мүнасибәт тәләб етмир. Мадам ки, беләдир, онда иш гүввәси базара анчаг о заман вә она көрә әмтиә формасында чыха биләр ки, иш гүввәси саһибинин өзү, йә'ни иш гүввәсинә малик олан адамын өзү бу иш гүввәсини базара чыхарыб сатсын. Иш гүввәси саһиби бу гүввәсини әмтиә кими сата билмәк үчүн бу гүввәнин ихтияры онун әлиндә олмалыдыр, демәли о өз әмәк габилиййәтинин сәрбәст саһиби олмалы, азад бир шәхс олмалыдыр[39]. Иш гүввәси саһиби илә пул саһиби базарда, һүгугча бәрабәр әмтиә саһиби кими үз-үзә кәлиб сөвдәләширләр вә араларындаки фәрг анчаг ондан ибарәт олур ки, бунларын бири алыр, дикәри исә сатыр, демәли бунларын һәр икиси һүгугча бәрабәр шәхсләрдир. Белә бир мүнасибәт узун мүддәт давам етсин дейә, кәрәк иш гүввәси саһиби даим өз иш гүввәсини анчаг мүәййән бир мүддәтә сатсын, чүнки о өз иш гүввәсини тамамилә вә һәмишәлик сатса, иш гүввәсилә бәрабәр өзүнү дә сатмыш олар, азад адам икән дөнүб гул олар, әмтиә саһиби икән дөнүб өзү әмтиә олар. Бир шәхсиййәт олмаг е'тибарилә о өз иш гүввәсинә даим өз мүлкиййәти, өз әмтиәси нәзәрилә янашмалы вә бу мүнасибәти давам етдирмәлидир, бу исә анчаг о һалда мүмкүн олар ки, о, алычыя өз иш гүввәсиндән анчаг мүәййән бир мүддәт истифадә етмәк вә я ону истеһлак етмәк имканы версин вә, демәли, өз иш гүввәсини өзкәсинә вермәклә бәрабәр, бу гүввәйә саһиб олмаг һүгугундан әл чәкмәсин[40].

---

[39] Классик гәдим дөврүн реал енсиклопедияларында белә мә'насыз бир иддиая тәсадүф етмәк олар ки, куя антик дүняда капитал тамамилә инкишаф едибмиш вә куя „чатышмаян анчаг азад фәһлә вә кредит идарәләри имиш“. Һәтта ч. Момзен өз „Рома тарихи“ әсәриндә бир quid pro quo ардынча дикәринә юварланыр.

[40] Буна көрә дә мүхтәлиф ерләрдә иш мүгавиләсинин ән юхары мүддәти ганун верилмәк йолу илә мүәййән едилир. Азад әмәйин һөкм сүрдүйү халгларын ганунларында һәмишә, иш мүгавиләләринин ләғв едиләчәйини нечә мүддәт габаг хәбәр вермәк лазым кәлдийи көстәрилир. Бә'зи өлкәләрдә, хүсусилә Мексикада (Американдаки вәтәндаш мүһарибәсиндән әввәлләр. һабелә, Мексикадан алынмыш торпагларда да, Куза чеврилишиндән әввәл исә, әслиндә Дунай вилайәтләриндә дә) көләлик кизли шәкилдә, „peonage“ дейилән шәкилдә мөвчуддур. Ишләйиб өдәмәк йолу илә гайтарылан, һәм дә нәсилдән нәслә кечән борч үзүндән нәинки айрыча бир фәһлә, һәтта онун бүтүн аиләси дә башга бир

Пул саһибинин базарда бир әмтиә олараг иш гүввәси тапыб ала билмәси үчүн лазым олан икинчи мүһүм шәрт ондан ибарәтдир ки, иш гүввәси саһиби өз әмәйинин маддиләшдийи әмтиәләри сатмаг имканындан мәһрум олмалы вә эйни заманда анчаг өз чанлы чисминдә мөвчуд олан иш гүввәсини әмтиә кими сатмаға мәчбур олмалыдыр.

Иш гүввәсиндән фәргли олан һәр бир әмтиәни чыхарыб сата билмәк үчүн, әлбәттә, инсанын кәрәк истеһсал васитәләри, мәсәлән хаммалы, әмәк аләтләри вә башга шейләри олсун. Көнү олмаян, чәкмә тикә билмәз. Ишчийә, бундан әлавә яшайыш васитәләри дә лазымдыр. Һеч кәс, һәтта „кәләчәйин тәранәсини“ бәстәләйән бир хәялпәрәст дә, кәләчәйин мәһсулу илә, һәлә истеһсал эдилиб һазырланмамыш истеһлак дәйәрләринин һесабына яшая билмәз; инсан дүняя кәлдийи күндән э'тибарән һәр күн истеһлак этмәли, истеһсал этмәйә башламаздан әввәл, һабелә истеһсал этдийи заман истеһлак этмәлидир. Әкәр мәһсул бир әмтиә олараг истеһсал эдилирсә, истеһсал эдилиб гуртардыгдан сонра сатылмалыдыр вә анчаг сатылдыгдан сонра истеһсалчынын тәләбатыны өдәйә биләр. Беләликлә, истеһсал үчүн лазым олан вахтын үстүнә, бир дә сатыш үчүн лазым олан вахт кәлир.

Демәли, пул саһиби анчаг базарда азад фәһлә тапдыгдан сонра өз пулуну капитала чевирә биләр; бу фәһлә ики чәһәтдән азад олмалыдыр: әввәлән, азад бир шәхс өз әмтиәсинин саһиби олдуғу кими, о да кәрәк өз иш гүввәсинин саһиби олсун, икинчиси, кәрәк онун сатмаг үчүн башга һеч бир әмтиәси олмасын, тамамилә йохсул олсун, өз иш гүввәсини әмәли сурәтдә тәтбиг этмәк үчүн лазым кәлән һәр шейдән мәһрум олсун.

Бу азад фәһләнин нә үчүн тәдавүл даирәсиндә пул саһибинә гаршы дурмасы мәсәләси, әмәк базарына әмтиә базарынын хүсуси бир бөлмәси кими һазыр шәкилдә раст кәлән пул саһибини марагландырмыр. Бу мәсәлә һәләлик бизи дә марагландырмыр. Пул саһибинин әмәли чәһәтдән япышдығы факта биз нәзәри чәһәтдән янашырыг. Һәр һалда бурасы айдындыр ки, тәбиәт бир тәрәфдә пул вә әмтиә саһибләрини, о бири тәрәфдә исә анчаг иш гүввәсинә малик оланлары яратмыр. Бу мүнасибәт нә тәбиәт тәрәфиндән ярадылан бир мүнасибәтдир, нә дә бүтүн тарихи дөврләрә хас ола биләчәк бир ичтимаи мүнасибәтдир. Йәгин ки, бу мүнасибәтин өзү кечмиш тарихи инкишафын нәтичәсидир, бир чох игтисади чеврилишләрин мәһсулудур, мәһв олуб

адамын вә онун аиләсинин ирси мүлкиййәти олур. Juarez „peonage“ы ләғв этмишди. Лакин император дейилән Максимилиан декрет вериб „peonage“ы енә дә тәтбиг этди. Вашингтон нүмайәндәләр палатасы бу декрети, Мексикада көләлийи бәрпа эдән декрет адландырыб тамамилә һаглы олараг писләди. „Мән бир башгасына өз айры-айры чисмани вә мә'нәви габилиййәтләримдән, мүхтәлиф фәалиййәт көстәрмәк бачарығымдан мәһдуд бир мүддәтә истифадә этмәк ихтияры верә биләрәм, чүнки бу мәһдудиййәтдән сонра мәним бу габилиййәт вә бачарығымын мәним там вә үмуми варлығыма аид олмасы анчаг заһиридир. Лакин мән, әмәк просесиндә конкретләшән бүтүн вахтымы башгасына версәм, мәһсулдар фәалиййәтими тамамилә башгасына версәм, онда бу фәалиййәтин маһиййәтини, өз үмуми фәалиййәт вә варлығымы, өз шәхсиййәтими башга бир адамын мүлкиййәти этмиш оларам“ (H e g e l, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, сәh. 104, § 67).

кетмиш бир сыра чох гәдим ичтимаи истеһсал формасияларынын мәһсулудур.

Юхарыда тәдгиг этдийимиз игтисади категорияларда да онларын өз тарихинин изи вардыр. Мәһсулун әмтиә олмасы үчүн, мүәййән тарихи шәртләрин вүчуда кәлмәси лазымдыр. Мәсәлән, мәһсул истеһсалчынын тәләбатыны билавасите өдәмәк үчүн истеһсал эдилдикдә, бу мәһсул әмтиәйә чеврилмир. Әкәр биз тәдгигатымызда даһа дәринләрә кедиб: бүтүн мәһсулларын вә я һеч олмазса чохунун һансы шәраитдә әмтиә шәкли алдығыны өзүмүздән сорушсаг, көрәрик ки, бу һал анчаг тамамилә мүәййән бир истеһсал үсулу шәраитиндә, йә'ни капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә баш верир. Лакин белә бир тәдгигат, әмтиәнин өз тәһлили илә әлагәдар дейилдир. Мәһсулун билавасите шәхси истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан чох бөйүк бир һиссәси әмтиәйә чеврилмәсә дә вә, демәли, ичтимаи истеһсал просеси мүбадилә дәйәринин һөкмранлығына һәлә тамам өлчүдә табе олмаса да, әмтиә истеһсалы вә әмтиә тәдавүлү мөвчуд ола биләр. Мәһсулун әмтиәйә чеврилмәси үчүн, чәмиййәт дахилиндә әмәк бөлкүсү о дәрәчә инкишаф этмәлидир ки, билавасите мүбадилә тичарәтиндә истеһлак дәйәри илә мүбадилә дәйәри арасында һәлә еничә әмәлә кәлмәйә башлаян фәрг тамамилә баша чатмыш олсун. Лакин бу инкишаф пилләсинә, тарихи чәһәтдән ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасияларда тәсадүф олунур.

Әкәр биз пула яхындан диггәт етирсәк, көрәрик ки, пулун мейдана кәлмәси үчүн әмтиә мүбадиләси мүәййән дәрәчә инкишаф этмиш олмалыдыр. Пулун айрыча формалары, йә'ни садәчә әмтиә эквиваленти, тәдавүл васитәси, тә'дийә васитәси, дәфинә вә дүня пулу олмаг вәзифәси, һәмин вәзифәләрдән һансынын нисбәтән чох әһәмиййәтли вә я үстүн олмасы чәһәтдән ичтимаи истеһсал просесинин ән мүхтәлиф инкишаф пилләләрини көстәрир. Буна бахмаяраг, тәчрүбә көстәрир ки, әмтиә тәдавүлүнүн нисбәтән зәиф инкишаф этмәси дә, бүтүн бу формаларын әмәлә кәлмәси үчүн кифайәтдир. Капитал мәсәләси исә тамамилә башгадыр. Капиталын варлығы үчүн лазым олан тарихи шәраит, анчаг әмтиә вә пул тәдавүлүнүн мөвчуд олмасы илә битмир. Капитал анчаг о ердә әмәлә кәлир ки, истеһсал вә яшайыш васитәләри саһиби базарда, өз иш гүввәсини сатан азад фәһлә тапыр; тәкчә бу тарихи шәртин өзүндә айрыча бир тарихи инкишаф аләми вардыр. Беләликлә, капитал өзүнүн төрәдийи замандан ичтимаи-истеһсал просесиндә хүсуси бир дөвр башландығыны хәбәр верир [41].

Хүсуси бир әмтиә олан иш гүввәсини инди әтрафлы тәдгиг этмәлийик. Бүтүн башга әмтиәләр кими, онун да дәйәри вардыр[42]. Бу дәйәр нә илә мүәййән эдилир?

---

[41] Капитализм дөврүнүн характер хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, фәһләнин иш гүввәси онун өзүнә мәхсус олан бир әмтиә шәкли алыр, буна көрә дә әмәк муздлу әмәк шәкли алыр. Дикәр тәрәфдән, әмтиә формасы анчаг бу замандан э'тибарән бүтүн әмәк мәһсуллары үчүн үмуми бир форма олур.

[42] „Бүтүн башга шейләр кими, инсанын да дәйәри, йә'ни кәрәклийи онун гиймәтидир: йә'ни онун күчүндән истифадә этмәк үчүн нә гәдәр алына биләрсә, о гәдәрдир" (Th. Hobbes, Leviathan, „Works", edit. Molesworth, London 1839—1844, vol. III, p. 76).

Һәр бир башга әмтиә кими, иш гүввәсинин дә дәјәри һәмин спесифик тичарәт чисминин истеһсалы вә, демәли, тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән эдилир. Иш гүввәси дәјәр олдуғуна көрә, о да анчаг, өзүндә маддиләшмиш мүәјјән мигдар ичтимаи орта әмәји тәмсил эдир. Иш гүввәси анчаг чанлы фәрдин габилијјәтиндән ибарәтдир. Буна көрә дә чанлы фәрдин јашамасы иш гүввәсини јашатмаг үчүн лазым бир шәртдир. Бир һалда ки, фәрд мөвчуддур, демәли онун иш гүввәсини истеһсал этмәк, һаман фәрдин өз-өзүнү тәкрар истеһсал этмәси демәкдир, өз-өзүнү јашатмасы демәкдир. Чанлы бир фәрд јашаја билмәк үчүн, мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринә мөһтачдыр. Беләликлә, иш гүввәсини истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахты, бу јашајыш васитәләрини истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахтындан ибарәтдир вә ја иш гүввәсинин дәјәри, онун саһибини јашатмаг үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин дәјәридир. Лакин иш гүввәси анчаг харичи тәзаһүр јолилә вүчуда кәлир вә анчаг әмәк просесиндә мејдана чыхыр. Иш гүввәсинин фәалијјәти просесиндә, јә'ни әмәк просесиндә инсанын мүәјјән мигдар әзәлә, әсәб, бејин вә саирәси сәрф олунур ки, бунларын да јери долдурулмалыдыр. Бунлар нә гәдәр чох сәрф олунурса, јери дә бир о гәдәр чох долдурулмалыдыр[43]. Иш гүввәси саһиби букүн чалышырса, сабаһ да ејни дәрәчә күчлү вә сағлам олуб ејни просеси тәкрар эдә билмәлидир. Демәли, јашајыш васитәләринин мигдары, чалышан бир фәрди чалыша биләчәк вәзијјәтдә сахламаг үчүн кифајәт этмәлидир. Јемәк, палтар, јаначаг, мәнзил вә саир бу кими тәбии эһтијачларын өзү, һәр бир өлкәнин иглими вә башга тәбии хүсусијјәтләриндән асылы олараг мүхтәлифдир. Дикәр тәрәфдән, зәрури дејилән эһтијачларын һәчми, һабелә бу эһтијачлары өдәмәк үсулларынын өзү тарихин мәһсулудур вә чох вахт өлкәнин мәдәни сәвијјәсиндән асылыдыр, әзчүмлә азад фәһләләр синфинин нә шәраитдә вә, демәли, нә кими адәт вә јашајыш тәләбләри әсасында јетишмиш олмасындан асылыдыр[44]. Демәли, башга әмтиәләрин әксинә олараг, иш гүввәсинин дәјәринин тә'рифинә тарихи вә мә'нәви амилләр дә дахилдир. Лакин мүәјјән бир өлкәдә вә мүәјјән бир дөврдә фәһләјә лазым олан јашајыш васитәләринин орта мигдары мә'лум кәмијјәт олур.

Иш гүввәси саһиби ахыры өләчәкдир. Буна көрә дә иш гүввәси саһибләри, даим базарда мөвчуд ола билмәк үчүн,—пулун даим капитала чеврилмәси исә мәһз буну тәләб эдир,—өзләрини „һәр бир фәрдин өзүнү әбәдиләшдирдији кими, јә'ни төрәмә јолу илә“[45] әбәдиләшдирмәлидирләр. Инсанларын үзүлүб сырадан чыхмасы вә өлмәси нәтичәсиндә базардан јох олан иш гүввәсинин јеринә ән азы ејни мигдар јени иш гүввәси кәлмәли-

[43] „Гәдим Ромада villicus-ун, јә'ни кәнд тәсәррүфат гулларына нәзарәт эдән шәхсин иши гуллара нисбәтән јүнкүл олдуғуна көрә иашәси дә онларынкиндән пис олурду“ (Th. Mommsen, Römische Geschichte, 1856, S. 810).

[44] W. Th. Thornton өз „Ober-population and its Remedy“, London 1846 әсәриндә бу гәбилдән мараглы тимсаллар көстәрир.

[45] Petty.

дир. Буна көрә дә, иш гүввәсинин истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин мәчмууна иш гүввәсини әвәз едәчәк оланларын, јә'ни фәһлә ушагларынын јашајыш васитәләри дә дахилдир вә беләликлә әмтиә базарында бу спесифик әмтиә саһибләри ирги әбәдиләшмиш олур[46].

Инсанын үмуми тәбиәтинә лазыми истигамәт верилмәклә онун мүәјјән әмәк саһәсиндә мәһарәт вә тәчрүбә әлдә етмәси үчүн, инкишаф етмиш, һәм дә спесификлик кәсб етмиш бир иш гүввәсинә малик олмасы үчүн она мүәјјән тәһсил вә ја тәрбијә верилмәлидир ки, бу да мүәјјән мигдар әмтиә еквивалентләри баһасына баша кәлир. Бу тәһсил хәрчи, иш гүввәсинин мүрәккәблији дәрәчәсиндән асылы олараг мүхтәлифдир. Демәли, бу тәһсил хәрчи,—ади иш гүввәси үчүн чох чүз'и олмагла,—иш гүввәсинин истеһсалына сәрф едилән дәјәрләр сырасына дахилдир.

Демәк, иш гүввәсинин дәјәри, мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри дәјәринә мүнчәр олур. Буна көрә, һәмин јашајыш васитәләринин дәјәри дәјишдикдә, јә'ни бу васитәләрин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын кәмијјәти дәјишдикдә, иш гүввәсинин дәјәри дә дәјишир.

Јашајыш васитәләринин бир гисми, мәсәлән, ејинти шејләри, јаначаг вә саирә һәр күн истеһлак едилдијинә көрә, онларын ери дә һәр күн долдурулмалыдыр. Палтар, мебел вә саир бу кими јашајыш васитәләри исә аз-чох узун мүддәтдә истеһлак едилир, буна көрә онларын ери дә анчаг узун мүддәт кечдикдән сонра долдурулмалыдыр. Бә'зи әмтиәләр һәр күн, бә'зиләри һәфтәдә бир, бә'зиләри үч ајда бир вә и. а. алыныр вә ја өдәнилир. Лакин бүтүн бу хәрчләрин мәчмуу, мәсәлән, бир ил мүддәтиндә нечә тәгсим едилирсә едилсин, һәр күн әлдә едилән ади, орта варидатла өдәнилмәлидир. Әкәр иш гүввәсинин истеһсалы үчүн һәр күн лазым олан әмтиә күтләси $= A$, һәфтәдә бир тәләб олунан әмтиә күтләси$=B$, һәр үч ајда бир тәләб олунан әмтиә күтләси$=C$ вә и. а. һесабилә көтүрүлсә, онда бу әмтиәләрин күндәлик орта мигдары

$$= \frac{365A + 52B + 4C + \text{вә и. а.}}{365}$$

Фәрз едәк ки, орта һесабла көтүрүлмүш бир күн үчүн лазым олан бу әмтиә күтләсиндә 6 саатлыг ичтимаи әмәк вардыр; онда һәр күн иш гүввәсиндә ичтимаи орта әмәк күнүнүн јарысы маддиләшир, јә'ни иш гүввәсини һәр күн истеһсал етмәк үчүн јарым иш күнү лазым кәлир. Һәр күн иш гүввәси истеһсал етмәк үчүн лазым олан бу мигдар әмәк, иш гүввәсинин күндәлик дәјә-

[46] „Әмәјин тәбии гијмәти... мүәјјән бир өлкәнин тәбиәт вә иглим шәраити вә јашајыш вәрдишләринә көрә фәһләјә һәм өзүнү јашатмаг, һәм дә базарда әмәк тәклифини даим тә'мин едә биләчәк аиләсини сахламаг үчүн лазым кәлдији мигдарда јашајыш вә раһатлыг васитәләриндән ибарәтдир“ (R. Torrens, An Essay on the externae Corn Trade, London 1815, p. 62). Бурада јанлыш олараг „иш гүввәси“ јериндә „әмәк“ сөзү ишләдилмишдир.

рини вә я һәр күн тәкрар истеһсал эдилән иш гүввәсинин дәйәрини тәшкил эдир. Әкәр ярым күнлүк орта ичтимаи әмәк 3 шиллинг вә я бир талер гызыл күтләсиндә ифадә олунурса, онда бир талер, иш гүввәсинин бир күнлүк дәйәринә мүтабиг гиймәтдир. Иш гүввәси саһиби һәр күн өз иш гүввәсини бир талерә сатырса, онда иш гүввәсинин сатыш гиймәти онун дәйәринә бәрабәрдир вә эһтималымыза көрә, өз талерини капитала чевирмәк тәшнәси олан пул саһиби, бу дәйәри доғрудан да өдәйир.

Иш гүввәси дәйәринин ән ашағы һədди вә я минимуму, иш гүввәси саһибинин, йә'ни инсанын өз һәят просесини давам этдирә билмәси үчүн һөкмән һәр күн әлдә этмәли олдуғу әмтиә күтләсинин дәйәриндән, йә'ни бәдәнә лазым олан яшайыш васитәләринин дәйәриндән ибарәтдир. Иш гүввәсинин гиймәти бу ән ашағы һәддә дүшүрсә, онда иш гүввәсинин гиймәти дәйәриндән ашағы дүшмүш олур, чүнки бу шәраитдә иш гүввәси анчаг, кетдикчә зәифләшән бир шәкилдә давам вә тәзаһүр эдә биләр. Һалбуки һәр бир әмтиәнин дәйәри, нормал кейфиййәтли бир әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәййән олунур.

Мәсәләнин маһиййәтинә әсасән иш гүввәсинин дәйәринә верилән бу тә'рифи чох кобуд һесаб эдиб Росси кими наразылыг этмәк, чох ерсиз бир сентименталлыг оларды; Росси шикайәтләниб дейир: „Әмәк габилиййәтини (puissance de travail) тәдгиг эдиркән, истеһсал просесиндә әмәйи давам этдирән яшайыш васитәләрини нәзәрә алмаянлар өз уйдурмаларыны (être de raison) тәдгиг этмиш оларлар. Ким „әмәкдән“, „әмәк габилиййәтиндән“ бәһс эдирсә, эйни заманда „фәһләдән“ вә онун яшайыш васитәләриндән, фәһләдән вә әмәк һаггындан да бәһс эдир“[47]. Емәйи һәзмә вермәк габилиййәти һәлә емәйи фе'лән һәзм этмәкдән ибарәт олмадығы кими, „әмәк габилиййәти“ дә һәлә „әмәк“ демәк дейилдир. Мә'лум олдуғу кими, емәйи һәзм этмәк үчүн инсанын мә'дәсинин яхшы олмасы кифайәт дейилдир. Әмәк габилиййәтиндән бәһс эдән бириси, бу габилиййәти яшатмаг үчүн лазым олан яшайыш васитәләриндән сәрфнәзәр этмир, чүнки мәһз әмәк габилиййәтинин дәйәри бу яшайыш васитәләринин дәйәрини ифадә эдир. Лакин бу һал фәһләйә, онун иш гүввәси үчүн алычы тапылмадыгда, һеч бир файда вермир. Әксинә, бурада фәһлә баша дүшүр ки, онун әмәк габилиййәтинин истеһсалы үчүн мүәййән мигдар яшайыш васитәләринин тәләб олунмасы, бунун тәкрар истеһсалы вә бәрпа эдилмәсинин һәр дәфә енидән яшайыш васитәләри тәләб этмәси, амансыз бир тәбии зәрурәтдир. Бу һалда фәһлә, Сисмонди илә бирликдә, белә бир кәшф эдир: „Әмәк габилиййәти... сатылмадыгда, һечдир“[48].

Бу гәрибә әмтиәнин, йә'ни иш гүввәсинин өзүнә мәхсус тәбиәти бир дә ондан ибарәтдир ки, алычы илә сатычы сөвдәләшдикдән сонра иш гүввәсинин истеһлак дәйәри һәлә фе'лән алычынын ихтиярына кечмир. Һәр бир башга әмтиәнин дәйәри кими,

---

[47] Rossi, Cours d'Economie Politique, Bruxelles 1842, p. 370.
[48] Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 112.

иш гүввәсинин дә дәйәри һәмин әмтиә тәдавүлә бурахылмаздан әввәл мүәййәндир, чүнки иш гүввәсинин истеһсалына һәлә әввәлдән мүәййән мигдар ичтимаи әмәк сәрф эдилмишдир, иш гүввәсинин истеһлак дәйәри исә онун анчаг сонраки фәалиййәтиндән ибарәтдир. Беләликлә, иш гүввәсинин өзкәйә сатылмасилә онун керчәк тәзаһүрү, йә'ни истеһлак дәйәри шәклиндә мөвчуд олмасы арасында бир заман кечмәлидир. Лакин о әмтиәләр ки, онларын истеһлак дәйәринин рәсмән өзкәйә сатылмасы илә, фе'лән алычынын әлинә кечмәси арасында заман фәрги вардыр, бу чүр әмтиәләрин сатылышында алычынын пулу адәтән тә'дийә васитәси вәзифәсини көрүр[49]. Капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүйү бүтүн өлкәләрдә иш гүввәсинин һаггы анчаг о заман өдәнилир ки, иш гүввәси онун сатын алынмасы үчүн бағланмыш мүгавиләдә көстәрилән мүәййән мүддәтдә өз вәзифәсини көрмүш олсун, йә'ни, мисал үчүн, һәр һәфтәнин сонунда өдәнилир. Беләликлә, һәр ердә фәһлә өз иш гүввәсинин истеһлак дәйәрини капиталистә аванс верир; алычы, фәһләнин иш гүввәсинин гиймәтини һәлә өдәмәмишдән, фәһлә өз иш гүввәсини онун истеһлакына верир, бир сөзлә, фәһлә һәр ердә капиталистә кредит вермиш олур. Бу кредит бош бир уйдурма дейилдир, буну ялныз кредит верән фәһләнин, капиталист ифлас этдикдә[50] өз әмәк һаггыны итирмәси дейил, тә'сири узун сүрән бир сыра фактлар да көстәрир[51]. Лакин пул истәр алғы васитәси вә истәрсә

---

[49] „Һәр бир әмәйин һаггы, әмәк анчаг сәрф эдиләндән сонра өдәнилир" („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", London 1821, p. 104). „Һәр бир истеһсалын илк мәнбәи олан фәһлә гәнаәт эдиб йығдығы вәсаит сайәсиндә өз әмәк һаггыны бир һәфтә, ики һәфтә, бир ай, үч ай вә и. а. мүддәт гуртарана гәдәр алмайыб көзләмәйә нә заман имкан тапмышса, тичарәт кредитинин дә о заман әмәлә кәлдиийини сөйләмәк лазымдыр" (Ch. Ganilh, Les Systèmes de l'Economie Politique, 2-ème éd., Paris 1821, vol. II, p. 150).

[50] „Фәһлә өз мәһсулдар гүввәсини борч верир" дедикдән сонра Шторх кәләкбазлыгла әлавә эдир ки, „фәһлә өз әмәк һаггындан..." башга „һеч бир шей итирмәз... чүнки истеһсала һеч бир мадди шей гоймур" (Storch, Cours d'Economie Politique, Pétersbourg 1815, vol. II, p. 37).

[51] Бир мисал кәтирәк. Лондонда ики чүр чөрәкчи дүканы вардыр: чөрәйи там дәйәринә сатан „full priced" дүканлары, бир дә, дәйәриндән ашағы сатан „undersellers" дүканлары. „Undersellers" чөрәкчи дүканлары бүтүн чөрәкчиләрин тәхминән $^3/_4$-нү тәшкил эдир (һөкумәт комиссары H. S. Tremenheere-нин „Grievances complained of by the journeymen bakers etc." һаггында яздығы „Report"ун XXXII сәһифәси, London, 1862). Бу undersellers-дә, демәк олар, анчаг элә чөрәк сатылыр ки, буна зәй, сабун, поташ, кирәч, Дербишир даш тозу вә бу кими ләззәтли, гидалы вә хейирли башга маддәләр гатырлар. (Бах: юхарыда ситат кәтирилән Көй Китаб, һабелә „Commitee of 1855 on the Adulteration of Bread" һесабаты вә доктор Hassall-ын әсәри: Adulterations detected, 2-nd edit., London 1862.) Сер Чон Гордон 1855-чи илдә комитә гаршысында ифадә верәркән демишди: „Күндәлик емәйи ики кирвәнкә чөрәкдән ибарәт олан йохсул, чөрәйин бу чүр сахталашдырылмасы нәтичәсиндә инди ики кирвәнкә чөрәкдәки гидалы маддәләрин һәгигәтлә дөрддә бирини дә әлдә этмир; биз һәлә бу сахтакарлыг нәтичәсиндә онун сәһһәтинә дәйән зәрәрдән данышмырыг". „Фәһлә синфинин хейли һиссәси" бу сахтакарлығы чох яхшы билә-билә зәй, даш тозу вә саирә гатылан чөрәйи нә үчүн енә дә алыр—суалына Tremenheere (юхарыда гейд эдилән һесабатын XLVIII сәһифәсиндә) чаваб верир ки, фәһләләр ез „chandler's shop"унда, өз дүканчысындан вә я чөрәкчисиндән онун кейфи истәйиб тәклиф этдийи чөрәйи алмаға мәчбурдурлар". Онларын әмәк һаггы анчаг иш һәфтә-

тә'дийә виситәси вәзифәсини көрсүн, бунун нәтичәсиндә әмтиә мүбадиләсинин характери дәйишмир. Иш гүввәсинин гиймәти дә, ев кирайәси кими, сазиш бағландығы заман мүәййән эдилир, һәгигәтдә исә анчаг сонралар өдәнилмиш олачагдыр. Иш гүввәси сатылмыш олур, һаггы исә анчаг сонралар алыныр. Лакин бу мүнасибәти саф шәклиндә тәдгиг этмәк үчүн, яхшы олар һәләлик белә фәрз эдәк ки, иш гүввәсинин саһиби һәмишә өз иш гүввәсини сатыркән эйни заманда әмтиәсинин сазишдә көстәрилән гиймәтини дә алыр.

Хүсуси бир әмтиә олан иш гүввәсинин саһибинә пул саһибинин вердийи дәйәрин нечә мүәййән эдилдийи илә таныш олдуг. Иш гүввәсинин истеһлак дәйәри пул саһибинин әлинә мүбадилә заманы кечирсә дә, о анчаг фе'лән истифадә эдилмәси просесиндә, йә'ни иш гүввәсинин истеһлак эдилмәси просесиндә тәзаһүр эдәчәкдир. Пул саһиби бу просес үчүн лазым олан шейләрин—хаммал вә саирәнин һамысыны әмтиә базарында алыб там гиймәтини өдәйир. Иш гүввәсинин истеһлак эдилмәси просеси эйни заманда әмтиә вә изафи дәйәр истеһсалы просесидир. Һәр бир башга әмтиә кими, иш гүввәси дә базардан, йә'ни тәдавүл даирәсиндән кәнарда истеһлак эдилир. Буна көрә дә, чәмиййәтин сәтһиндә һөкм сүрән вә һамынын үзүнә ачыг олан бу сәс-күйлү мүһити тәрк эдәрәк, пул вә иш гүввәси саһибләрилә бәрабәр кедиб гапысында: No admittance except on business („Анчаг иши оланлар дахил ола биләр") язылмыш олан истеһсалын кизли дәринликләринә энәк. Биз бурада нәинки капиталын нечә истеһсал этмәси илә, һәтта онун өзүнүн нечә истеһсал эдилмәсилә дә таныш олуруг.

синин ахырында верилдийинә көрә, онлар да „өз аиләләринин бир һәфтәдә истеһлак этдийи чөрәйин пулуну анчаг һәфтәнин ахырында верә билирләр"; сонра Tremenheere сөзүнү сүбут этмәк үчүн шаһидләрин вердийи ифадәләри дәлил кәтириб әлавә эдир ки, „ичинә башга маддәләр гатылан чөрәйин мәһз бу гәбил мүштәриләр үчүн биширилдийи гәт'и мүәййән эдилмишдир" („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner"). „Инкилтәрәнин (вә хүсусән Шотландиянын) бир чох кәнд тәсәррүфат вилайәтләриндә әмәк һаггы ики һәфтәдә, һәтта айда бир дәфә верилир. Әмәк һаггыны бу гәдәр кеч-кеч алан кәнд тәсәррүфат фәһләси өзүнә лазым олан әмтиәләри нисйә алмаға мәчбур олур... О һәр шейи баһа гиймәтә алмалы олур, онун башы мүәййән бир дүканчыя бағланыб галыр, бу дүканчы да онун ганыны сорур. Мәсәлән Horningsham in Wilts-дә әмәк һаггы айда бир дәфә верилир; фәһләнин башга ердә stone-у (14 кирвәнкәси) 1 шиллинг 10 пенсә алдығы ун бурада она stone-у 2 шиллинг 4 пенсә тамам олур" („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc.", 1864, p. 264). „Пәсли вә Килмарнокда (Гәрби Шотландияда) әллә ишләйән чит басмачылары 1853-чү илдә тә'тил эдиб әмәк һаггынын айда бир дейил, 14 күндә бир верилмәсинә мүвәффәг олмушдулар" („Reports of the Inspectors of Factories for 31-st October 1853", p. 34). Бир чох инкилис көмүр сәнаечиләринин ишләтдийи үсула, фәһләнин капиталистә кредит вермәсинин ени вә чох гәрибә бир инкишафы кими бахмаг олар; бу үсул ондан ибарәтдир ки, көмүр сәнаечиләри фәһләнин һаггыны айын башында верир, ай гуртарана гәдәр исә она борч верир, бу борч да чох вахт әмтиә илә верилир вә фәһлә бу әмтиәни базар гиймәтиндән баһа алыр (Trucksystem). „Фәһләнин әмәк һаггыны айда бир дәфә өдәйиб һәр һәфтәнин ахырында исә она борч вермәк, көмүр сәнаечиләри арасында үмуми бир адәт шәклини алмышдыр. Борч дүканда верилир (tommy-shop да, йә'ни саһибкарын өз дүканында верилир); фәһләләр дүканын бир тәрәфиндә борч алдыглары пулу дәрһал дүканын о бири тәрәфиндә кери гайтарырлар" (Children's Employment Commission. III-rd Report, London 1864, p. 38, n. 192).

Мәнфәәтин әлдә эдилмәси сирри нәһайәт бурада бизә айдынлашмалыдыр.

Иш гүввәсинин алыныб-сатылдығы тәдавүл даирәси, йә'ни әмтиә мүбадиләси даирәси, инсанын фитри һүгугларынын мөвчуд олдуғу һәгиги бир чәннәтдир. Бурада анчаг азадлыг, бәрабәрлик, мүлкиййәт, бир дә Бентам һөкм сүрүр. Азадлыг һөкм сүрүр! Чүнки бир әмтиәни, мәсәлән иш гүввәсини алан да, сатан да анчаг өз азад ирадәсинин әмринә табедир. Онлар азад вә һүгугча бәрабәр шәхсләр кими сөвдәләшиб мүгавилә бағлайырлар. Мүгавилә онларын ирадәсинин үмуми һүгуг ифадәсини әкс этдирән сон нәтичәдир. Бәрабәрлик һөкм сүрүр! Чүнки, онларын бир-биринә гаршы мүнасибәти анчаг әмтиә саһибләри арасындаки мүнасибәтдир вә онлар эквиваленти эквивалентә мүбадилә эдирләр. Мүлкиййәт һөкм сүрүр! Чүнки бунлардан һәр бири ялныз өз ихтиярында олан шейә маликдир. Бентам һөкм сүрүр! Чүнки һәр кәс анчаг өзүнү дүшүнүр. Онлары бир-биринә бағлаян еканә гүввә, онлардан һәр биринин өз хейрини күдмәсидир, өз файдасыны дүшүнмәсидир, шәхси мәнафеидир. Лакин һәр кәс анчаг өзүнү дүшүндүйү үчүн вә һеч кәс башгасынын дәрдинә галмадығы үчүн,—мәһз буна көрә онлар әзәли бир аһәнк нәтичәсиндә вә я э'чазкар бир һикмәтин тә'сирилә анчаг өзләринин гаршылыглы хейринә, үмуми файдасына вә үмуми мәнафеинә чалышырлар.

Капитал вә муздлу әмәк чәмиййәти һаггында vulgaris фритрэдерин өз бахыш вә анлайышларыны, бүтүн дүшүнчә өлчүләрини әхз этдикләри бу бәсит тәдавүл даирәси илә, йә'ни әмтиә мүбадиләси даирәси илә видалашыб орадан айрылдыгда көрүрүк ки, бизим personae dramatis [„иштирак эдәнләрин“] сималары бир гәдәр дәйишмәйә башлайыр. Кечмиш пул саһиби инди бир капиталист сифәтилә габагда, иш гүввәси саһиби исә, онун фәһләси сифәтилә онун далынча кәлир; бунлардан бири мүәммалы бир тәрздә күлүмсәйир вә дәрһал ишә киришмәк һәвәсиндәдир, дикәри исә, өз дәрисини базарда сатмыш бир адам кими, гәмкин-гәмкин башыны саллайыр, аяглары кетмир, зира билир ки, көрәчәйи анчаг бирчә шей олачагдыр: дәрисини аша гоячаглар.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ

МҮТЛӘГ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ӘМӘК ПРОСЕСИ ВӘ ДӘЙӘРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

1. Әмәк просеси вә я истеһлак дәйәрләри истеһсалы

Иш гүввәсинин истеһлак олунмасы әмәйин өзү демәкдир. Иш гүввәсини алан шәхс, ону сатан адамы ишләтмәклә иш гүввәсини истеһлак эдир. Буна көрә дә иш гүввәсини сатан шәхс фәалиййәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәсинә чеврилир, йә'ни фәһлә олур, бундан әввәл исә о анчаг потенсиал фәһлә иди. О өз әмәйини әмтиәләрдә тәчәссүм этдирмәк үчүн, буну биринчи нөвбәдә истеһлак дәйәрләриндә, мүәййән тәләбаты өдәйән шейләрдә маддиләшдирмәлидир. Демәли, капиталист фәһләни мүәййән бир истеһлак дәйәри, мүәййән бир әмтиә һазырламаға мәчбур эдир. Истеһлак дәйәрләринин вә я әмтиәләрин капиталист үчүн вә онун нәзарәти алтында истеһсал эдилмәси, истеһсалын үмуми тәбиәтини һеч дә дәйишдирмир. Буна көрә дә әмәк просесини әввәлчә һеч бир мүәййән ичтимаи формадан асылы олмаяраг тәдгиг этмәк лазымдыр.

Әмәк һәр шейдән әввәл инсанла тәбиәт арасында давам эдән бир просесдир; инсан өз фәалиййәтилә бу просесдә өзү илә тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләсинә сәбәб олур, бу мүбадиләни тәнзим эдир вә ону нәзарәт алтында сахлайыр. Инсан өзү бир тәбиәт гүввәси олмагла тәбиәт маддәсинә гаршы дурур. Инсан тәбиәт маддәсини өз яшайышы үчүн ярарлы олан бир шәкилдә мәнимсәмәк мәгсәдилә өз бәдәниндәки тәбии гүввәләри: әл вә аягларыны, башыны вә бармагларыны һәрәкәтә кәтирир. Бу һәрәкәт васитәсилә харичи тәбиәтә тә'сир эдән инсан ону дәйишдирмәклә бәрабәр өз тәбиәтини дә дәйишдирир. О өз тәбиәтинин рүшейм һалында олан габилиййәтләрини инкишаф этдириб бу гүввәләрин фәалиййәтини өз һакимиййәти алтына алыр. Биз бурада әмәйин илк һейвани инстинктив формаларыны тәдгиг этмәйәчәйик. Инсан әмәйинин һәлә ибтидаи, инстинктив шәкилдән чыхмадығы дөвр, чәмиййәтдә фәһләнин өз иш гүввәсини әмтиә базарында сатдығы

дөврә нисбәтән чох гәдим вә чох ибтидаи дөврдүр. Биз әмәйи анҹаг инсана мәхсус бир фәалиййәт формасы кими нәзәрдә тутуруг. Һөрүмчәк дә тохуҹунун ишини хатырладан бир иш көрүр, бал арысы да шан гайырмаг мәһарәтилә бә'зи ме'марлары утандырыр. Лакин лап әввәлдән ән пис ме'марла ән јахшы бал арысы арасында бир фәрг вардыр ки, ме'мар һәлә мумдан шан гайырмаздан әввәл буну өз бејниндә гайырыб һазырламыш олур. Әмәк просесинин сонунда әлдә едилән нәтиҹә, һәлә просес башланмаздан әввәл хәјалән, јә'ни ишчинин тәсәввүрүндә мөвҹуд олур. Ишчи тәбиәтин вердији шејин шәклини дәјишдирмәклә галмыр: тәбиәтин вердији шејдә о өз шүурлу мәгсәдини дә һәјата кечирир; бу мәгсәд ишчинин нә үсулла вә нә ҹүр һәрәкәт етмәли олдуғуну бир ганун шәклинә салыр вә ишчи өз ирадәсини бу мәгсәдә табе етмәли олур. Һәм дә ишчинин өз ирадәсини бу мәгсәдә табе етмәси ани бир иш дејилдир. Әмәк просесиндә иштирак едән бәдән үзвләринин ишләмәсиндән әлавә, әмәјин сәрф едилдији бүтүн мүддәт әрзиндә мүәјјән мәгсәд тә'гиб едән бир ирадә дә олмалыдыр ки, бу да ишә диггәт вермәкдән ибарәтдир; һәм дә әмәјин мәзмуну вә онун сәрф едилмәси үсулу фәһләни нә гәдәр аз марагландырырса, демәли, фәһлә өз ҹисмани вә әгли гүввәләринин һәрәкәтә кәлмәсиндән ибарәт олан әмәкдән нә гәдәр аз зөвг алырса, һәмин ирадә дә бир о гәдәр артыг олмалыдыр.

Әмәк просесинин бәсит моментләри бунлардыр: 1) мәгсәдәујғун фәалиййәт вә ја әмәјин өзү, 2) әмәјин тә'сир көстәрдији ҹисим вә 3) әмәк әснасында ишләдилән аләтләр.

Әввәлдә инсаны емәклә, һазыр јашајыш васитәләрилә тәҹһиз едән торпаг (игтисади нөгтејi-нәзәрдән су да бураја дахилдир)[1], инсанын һеч бир јардымы олмадан, инсан үчүн үмуми әмәк ҹисми олараг мөвҹуддур. Бүтүн о ҹисимләр ки, әмәк анҹаг онларын торпагла билаваситә әлагәсини кәсиб орадан ајырмалы олур, мәсәлән, овланыб өз мүһитиндән—судан—чыхарылан балыг, әл дәјмәмиш мешәдә кәсилән ағач вә ерин дамарларындан чыхарылан күлчә тәбиәтин вердији әмәк ҹисимләридир. Әксинә, әкәр әмәк ҹисминин өзү әввәлҹә буна сәрф едилән әмәк нәтиҹәсиндә, неҹә дејәрләр, сүзкәҹдән кечирилмишсә, буна хаммал дејирик. Һәр бир хаммал әмәк ҹисмидир, лакин һәр бир әмәк ҹисми хаммал дејилдир. Әмәк ҹисми анҹаг о заман хаммал олур ки, әмәк сәрф едилмәк нәтиҹәсиндә мүәјјән дәрәҹәдә дәјишмиш олсун.

Әмәк васитәси (аләти) елә бир шејдир вә ја мүхтәлиф шејләр мәҹмуудур ки, фәһлә ондан өзү илә әмәк ҹисми арасында дуран бир васитә кими истифадә едир вә онун көмәјилә бу ҹисмә тә'сир көстәрир. Фәһлә бу ҹисимләрин механики, физики вә кимјәви хассәләриндән истифадә едәрәк бунлары өз мәгсәдинә

[1] „Инсана белә кәлир—вә һәгигәтдә дә елә beләдир—ки, кәнҹ бир адамы һәјат јолуна чыхармаг вә она өз күзәраныны гурмаг имканы вермәк мәгсәдилә она бир гәдәр пул верилдији кими, тәбиәт дә, торпағын мигдарҹа мәһдуд олан вә инсандан гәт'ијјән асылы олмајан илк мәһсулуну инсана санки ејни мәгсәдлә вермишдир“ (James Steuart, Principles of Political Economy, Edit., Dublin 1770, vol. I, p. 116).

уйғун шәкилдә башга чисимләрә бир гүввә кими тә'сир көстәрмәйә мәчбур эдир[2]. Фәһләнин балаваситә әлдә этдийи шей әмәк чисми дейил, әмәк васитәсидир; бурада биз һазыр шәкилдә олан јашайыш васитәләринин, мәсәлән мейвәләрин инсан тәрәфиндән әлә кечирилмәсини нәзәрә алмырыг, чүнки бу һалда фәһләнин анчаг өз бәдән үзвләри әмәк васитәси олур. Беләликлә, тәбиәтин вердийи шей фәһләнин фәалиййәт үзвү олур, фәһлә бу үзвү өз бәдән үзвләринә әлавә эдир вә, беләликлә, мүгәддәс китабда дейилдийинә әкс олараг, өз бәдәнинин тәбии һәчмини бөйүдүр. Инсанын илк гида амбары олан торпаг, эйни заманда онун ишләтдийи әмәк васитәләринин дә илк амбары олмушдур. Мәсәлән инсан торпағын она вердийи дашдан истифадә эдиб ону башга шейләрә атыр, онунла башга шейләри сүртүр, әзир, кәсир вә и. а. Сонра торпаг өзү әмәк васитәси олур, лакин әкинчиликдә онун әмәк васитәси олуб өз вәзифәсини еринә етирмәси үчүн бир сыра башга әмәк васитәләринин олмасы вә иш гүввәсинин нисбәтән инкишаф этмәси лазымдыр[3]. Үмумиййәтлә әмәк просеси азачыг да олса инкишаф этдийи заман, сүн'и һазырланмыш әмәк васитәләри тәләб олунур. Биз ән гәдим инсанын јашадығы мағараларда даш аләт вә силаһлара раст кәлирик. Бәшәр тарихинин илк пилләләриндә даш, ағач, сүмүк вә балыггулағындан гайрылмыш аләтләрлә бәрабәр, инсанын әһлиләшдирдийи, демәли, әмәк сәрф эдиб дәйишдирдийи, бәсләйиб етишдирдийи һейванлар да әмәк васитәси олараг әсас рол ойнайыр[4]. Әмәк васитәләри ишләтмәк вә јаратмаг, бә'зи һейван нөвләринә рүшейм һалында хас олса да, инсанын әмәк просесиндә айрыча бир хүсусиййәт тәшкил эдир, буна көрә дә Франклин инсаны „a toolmaking animal“, йә'ни аләт гайыран һейван адландырыр. Нәсли кәсилмиш һейван нөвләринин галмыш сүмүкләринин гурулушу онларын бәдән гурулушуну тәдгиг этмәк үчүн нә гәдәр әһәмиййәтли исә, әмәк васитәләринин галыглары да арадан галхмыш олан ичтимаи-игтисади гурулушлары тәдгиг этмәк үчүн эйни дәрәчәдә әһәмиййәтлидир. Игтисади дөврләрин фәрги бу дөврләрдә нә истеһсал эдилмәсиндә дейил, нечә вә һансы әмәк васитәләри илә истеһсал эдилмәсиндәдир[5]. Әмәк васитәләри инсанын иш гүввәсинин нә дәрәчәдә ин-

---

[2] „Ағыл нә гәдәр гүдрәтли исә, о гәдәр дә һийләкәрдир. Һийләкәрлик үмумиййәтлә васитәчи фәалиййәтдән ибарәт олуб шейләри өз тәбиәтләринә мүвафиг тәрздә бир-биринә тә'сир көстәрмәйә, бир-бирини дәйишдирмәйә мәчбур эдир, һәм дә өзү бу просесә билаваситә гарышмыр, лакин бу йолла өз мәгсәдинә чатмыш олур“ (H e g e l, Encyklopädie, Erster Theil: Die Logik, Berlin 1840, S. 382).

[3] Үмумиййәтлә көтүрсәк, дәйәрсиз бир әсәр олан „Théorie de l'Economie Politique“, Paris 1815, әсәриндә Ганил физиократларла мүбаһисәйә киришиб ибтидаи әкинчилийин илк шәртләрини тәшкил эдән бир сыра әмәк просесләрини јахшы көстәрә билмишдир.

[4] Түрго „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“ (1766), Oeuvres, éd. Daire, vol. 1 [алманча V. Dorn тәрәфиндән эдилән тәрчүмәсинин сәрләвһәси: „Betrachtungen über die Bildung und die Verteilung des Reichtums“, Jena 1903] әсәриндә, мәдәниййәтин башланғычында, әһлиләшдирилмиш һейванларын әһәмиййәтини јахшыча изаһ эдир.

[5] Мүхтәлиф истеһсал дөврләри техноложи чәһәтдән мүгайисә эдилдикдә бүтүн әмтиәләр арасында ән аз әһәмиййәти олан зинәт шейләридир.

кишаф етдијини көстәрән бир өлчү олмагла бәрабәр, әмәјин һансы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә сәрф едилдијини дә көстәрир. Әмәк васитәләринин өзүнә кәлинчә, үмумијјәтлә истеһсалын сүмүк вә әзәлә системи адландырыла биләчәк механики әмәк васитәләри, јалныз әмәк чисимләрини сахламаг үчүн ишләдилиб үмумијјәтлә истеһсалын дамар системи адландырыла биләчәк бору, чәлләк, сәбәт, габ вә саир бу кими әмәк васитәләринә нисбәтән мүәјјән ичтимаи истеһсал дөврүнүн даһа характер хүсусијјәтләрини тәшкил едир. Истеһсалын дамар системи исә анчаг кимја саһәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр[5а].

Әмәк чисминә әмәјин тә'сир көстәрмәси үчүн васитә олан вә, демәли, әмәк фәалијјәтинин бу вә ја башга дәрәчәдә нагили олан шејләрлә бәрабәр, әмәк просесинин үмумијјәтлә әмәлә кәлә билмәси үчүн лазым олан бүтүн мадди шәраит дә, кениш мә'нада көтүрүлән әмәк просеси васитәләри сырасына дахилдир. Бу мадди шәраит әмәк просесинә билавасигә дахил олмур, лакин бу шәраит олмаса әмәк просеси ја һеч мүмкүн олмаз, ја да мүкәммәл шәкилдә чәрәјан едә билмәз. Торпағын өзү бу кими үмуми әмәк васитәсидир, чүнки торпаг фәһлә үчүн, үзәриндә дурдуғу јер (locus standi), онун әмәк просеси үчүн исә фәалијјәт даирәсидир (field of employment). Иш биналары, каналлар, јоллар вә саирә, әввәлчә әмәк просесиндән кечмиш олсалар да, бу гәбил әмәк васитәләриндәндир.

Демәли, инсанын фәалијјәти әмәк чисмини әмәк просесиндә әмәк васитәләринин јардымы илә дәјишдириб әввәлчәдән нәзәрдә тутулан шәклә салыр. Просес мәһсулда көрүнмүр. Әмәк просесинин мәһсулу истеһлак дәјәридир, шәкли дәјишдириләрәк инсанын тәләбатына ујғунлашдырылан тәбиәт маддәсидир. Бурада әмәк чисми әмәклә бирләшмиш олур. Әмәк бурада маддиләшир, чисмин исә шәкли дәјишилир. Фәһлә үчүн һәрәкәт шәклиндә олан әмәк инди мәһсулун варлығында гәрар тапмыш бир хассәдир. Фәһлә әјирмәклә мәшғул олмуш, мејдана чыхан мәһсул да иппикдир.

Бүтүн просесә онун вердији нәтичә, јә'ни мәһсул нөгтеји-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәләри дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәсидир[6], әмәјин өзү исә—мәһсулдар әмәкдир[7].

Бир истеһлак дәјәри әмәк просесиндән мәһсул шәклиндә чыхыркән, кечмиш әмәк просесләринин мәһсулу олан дикәр истеһлак дәјәрләри истеһсал васитәси олараг һәмин просесә дахил

[5а] *2-чи нәшрә гејд.* Тарих елми мадди истеһсалын инкишафыны, демәли, бүтүн ичтимаи һәјатын вә беләликлә дә бүтүн һәгиги тарихин әсасыны бу күнәдәк нә гәдәр аз билсә дә, һәр һалда тарихдән әввәлки заманлар, тарихи тәдгигат адланан тәдгигата әсасән дејил, тәбии-елми тәдгигата әсасән, јә'ни тапылан аләт вә силаһларын нәдән гајрылдығына әсасән: даш, тунч вә дәмир дөврләринә бөлүнүр.

[6] Мәсәлән, һәлә тутулмајан балығы балыгчылығын истеһсал васитәси демәк чох гәрибә көрүнүр. Лакин һәлә индијәдәк елә бир үсул ихтира олунмамышдыр ки, балыг олмајан суларда балыг овламаг мүмкүн олсун.

[7] Мәһсулдар әмәјә бәсит әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән верилән бу тә'риф, капиталист истеһсал үсулу үчүн гәт'ијјән кифајәт дејилдир.

олур. Эйни бир истеһлак дәйәри бир әмәк просесинин [мәһсулу олдуғу һалда, башга бир әмәк просеси үчүн истеһсал васитәси олур. Буна көрә дә мәһсуллар әмәк просесинин ялныз нәтичәси дейил, һабелә онун шәртидир.

Өз әмәк чисмини тәбиәтдән алан мә'дәнчилик, овчулуг, балыгчылыг вә саир бу кими һасилат сәнаеиндән [хаммал һасил эдән сәнаедән] башга (торпаг илк дәфә бечәрилдикдә экинчилик дә бу сырая дахил эдилә биләр), бүтүн сәнае саһәләриндә ишләнилән шейләр, артыг әмәк просеси сүзкәчиндән кечмиш хаммалдыр, әмәк чисмидир, бунларын өзү әмәк мәһсулудур. Мәсәлән, экинчиликдә тохум. Адәтән тәбиәтин мәһсулу һесаб эдилән һейванлар вә биткиләр дә, һәгигәтдә әмәк мәһсулудур, һәм дә нәинки ән азы кечән ил сәрф эдилән әмәйин мәһсулудур, һәтта мүасир шәклиндә көтүрүләрсә, бир чох нәсилләр бою инсанын нәзарәти алтында вә инсанын әмәйи илә әмәлә кәлән дәйишикликләрин мәһсулудур. Әмәк васитәләринин өзүнә кәлинчә, ән сәтһи нәзәрлә бахылдыгда белә, бунларын чохунда кечмишдә сәрф эдилән әмәйин изини көрмәк олур.

Хаммал мәһсулун башлыча субстансиясыны тәшкил эдә биләр, я да онун тәшәккүлүндә анчаг ярдымчы материал кими иштирак эдә биләр. Ярдымчы материалы я әмәк васитәләри истеһлак эдир, мәсәлән: көмүрү—бухар машыны, яғы—тәкәр, оту—иш аты истеһлак эдир; һәмин материал я хаммала гатылыр ки, бунда мадди дәйишиклик әмәлә кәтирсин, мәсәлән: ағардылмамыш кәтана хлор, дәмирә көмүр, юна бояг вурулур; я да ишин көрүлмәсинә ярдым эдир, мәсәлән, иш көрүлән биналары ишыгландырмаг вә гыздырмаг үчүн ишләдилир. Кимя сәнаеинин өзүндә әсас материал илә ярдымчы материал арасындаки фәрг итиб кедир, чүнки бурада ишләдилән хаммалдан һеч бири енидән мәһсул субстансиясы кими бир даһа мейдана чыхмыр[8].

Һәр шейин бир чох хассәләри олуб мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә эдилә билдийинә көрә, эйни бир мәһсул чох мүхтәлиф әмәк просесләриндә хаммал ола биләр. Мәсәлән, тахыл эйни заманда дәйирманчы, нишаста заводчусу, араг чәкән, малдар вә башгалары үчүн хаммалдыр. Тохумлуг тахыл, тахылын өз истеһсалы үчүн хаммалдыр. Һабелә көмүр, мә'дән сәнаеиндән мәһсул шәклиндә чыхыб енә бу сәнаеә истеһсал васитәси шәклиндә дахил олур.

Эйни мәһсул эйни бир әмәк просесиндә һәм әмәк васитәси ола биләр, һәм дә хаммал. Мәсәлән, сахланыб бәсләнилән малгара һәм э'мал олунан хаммалдыр, һәм дә күбрә һазырламаг васитәси.

Истеһлак эдилмәк үчүн һазыр шәкилдә олан бир мәһсул, енә башга бир мәһсул үчүн хаммал ола биләр, мәсәлән үзүм шәраб һазырламаг үчүн хаммалдыр. Яхуд әмәйин мәһсулу элә бир шәкилдә олур ки, о анчаг хаммал кими ишләдилә биләр. Бу һалда олан хаммала ярыммә'мулат дейилир вә бәлкә дә ону натамам

[8] Шторх әсас хаммала „matière“, ярдымчы материала исә „matèriaux“ дейиб бунлары бир-бириндән айырыр, Шербүл'е ярдымчы материала „matières instrumentales“ дейир.

мә'мулат адландырмаг даһа доғру оларды, мәсәлән: памбыг, сап, иплик вә и. а. Илкин хаммал өзлүјүндә мәһсул олдуғу һалда, һәлә бир сыра мүхтәлиф просесләрдән кечмәли, бунларын һәр бириндә даим дәјишилән шәкилдә дәфәләрдә хаммал кими ишләдилмәли вә, нәһајәт, сон әмәк просесинә чатыб бурадан һазыр јашајыш васитәси вә ја һазыр әмәк васитәси шәклиндә чыхмалыдыр.

Беләликлә, мүәјјән бир истеһлак дәјәринин хаммал, әмәк васитәси вә ја мәһсул олмасы тамамилә онун әмәк просесиндә дашыдығы мүәјјән вәзифәдән, бурада тутдуғу ердән асылыдыр вә ери дәјишдикдә вәзифәси дә дәјишир.

Буна көрә дә, мәһсуллар ени-ени әмәк просесләринә истеһсал васитәси кими дахил олдугда өз мәһсул хассәсини итирир. Мәһсуллар бурада чанлы әмәк үчүн анчаг мадди амил вәзифәсини көрүр. Әјиричи өз ијини анчаг әјирмәк үчүн бир васитә, кәтан лифини исә анчаг әјирилән бир шеј һесаб едир. Әлбәттә, әјирмә материалы вә иј олмаса әјирмәк мүмкүн олмаз. Буна көрә дә инсан әјирмәјә башларкән бу мәһсуллар мөвчуд олмалыдыр. Лакин чөрәјин кәндли, дәјирманчы, чөрәкчи вә башгалары тәрәфиндән кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмасынын чөрәјин ејилмәси үчүн һеч бир әһәмијјәти олмадығы кими, кәтан лифи вә ијин дә кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмасынын әјирмә просеси үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әксинә. Истеһсал васитәләри өзләринин кечмишдә сәрф олунан әмәјин мәһсулу олмаг хассәләрини әмәк просесиндә бүрузә верирсә, анчаг өз нөгсанлары үзүндән бүрузә вермиш олурлар. Күт бычаг, тез-тез гырылан иплик вә и. а. һәмишә бычагчы *A* илә әјиричи *B*-ни хатырладыр. Мәһсул јахшы һазырланмыш олдугда исә, онун истеһлак хассәләринин јарадылмасында кечмиш әмәјин иштирак етдијини көстәрән һеч бир из галмыр.

Әмәк просесиндә ишләдилмәјән бир машын фајдасыздыр. Бундан әлавә, бу машын, тәбии маддәләр мүбадиләсинин дағыдычы тә'сири нәтичәсиндә хараб олур. Дәмир пасланыр, ағач чүрүјүр. Бир шеј тохумаг үчүн истифадә едилмәјән иплик, корланмыш памбыгдан башга бир шеј дејилдир. Чанлы әмәк бу өлкүн шејләрә тә'сир едәрәк онлара руһ вериб чанландырмалы, анчаг батинән мөвчуд олан бу истеһлак дәјәрләрини һәгиги вә тә'сирли истеһлак дәјәрләринә чевирмәлидир. Әмәк просесиндә өз гајә вә вәзифәсинә ујғун иш көрмәјә башлајан бу шејләри әмәк өз алову ичәрисиндә тәбдил едиб әмәк чисминә чевирир; буна көрә бу шејләр истеһлак едилирсә дә, мәгсәдәујғун шәкилдә истеһлак едилир, јә'ни фәрди истеһлак даирәсинә јашајыш васитәләри кими вә ја ени әмәк просесинә истеһсал васитәләри кими дахил ола биләчәк ени истеһлак дәјәрләри, ени мәһсуллар јарадан бир үнсүр шәклиндә истеһлак едилир.

Демәли, мөвчуд олан мәһсуллар әмәк просесинин нәтичәси олмагла бәрабәр, әмәк просеси үчүн лазыми бир шәртдирсә, дикәр тәрәфдән, мәһсулларын әмәк просесинә дахил олмасы, јә'ни чанлы әмәклә тәмас етмәси, кечмиш әмәјин бу мәһсуллары истеһлак дәјәри һалында сахламаг вә ондан истифадә етмәк үчүн еканә васитәдир.

Әмәк өз мадди үнсүрләрини, өз об'ект вә васитәләрини истеһлак эдир, онлары ейир, буна көрә дә әмәк истеһлак просесидир. Бу мәһсулдар истеһлак илә шәхси истеһлак арасындаки фәрг ондан ибарәтдир ки, икинчи һалда мәһсул чанлы фәрдин яшайыш васитәси кими, биринчи һалда исә, фәалиййәтдә олан иш гүввәсинин, йә'ни әмәйин мөвчуд олмасы үчүн шәраит ярадан бир васитә кими истеһлак эдилир. Буна көрә дә шәхси истеһлакын мәһсулу истеһлакчынын өзүдүр, мәһсулдар истеһлакын нәтичәси исә, истеһлакчыдан фәргли олан мәһсулдур.

Әмәк васитәләри илә әмәк чисминин өзү мәһсул олдуғуна көрә, мәһсулу әмәк енә дә мәһсул истеһсалы үчүн истеһлак эдир вә я мәһсулдан мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан бир васитә кими истифадә эдир. Лакин әмәк просеси әзәлдән анчаг, инсанын ярдымы олмадан мөвчуд олан торпагла инсан арасында чәрәян этдийи кими, тәбиәтин вердийи истеһсал васитәләри, йә'ни тәбиәт маддәләри илә инсан әмәйинин бирләшмәсиндән ибарәт олмаян истеһсал васитәләри һәлә инди дә әмәк просесиндә иштирак этмәкдәдир.

Юхарыда бәсит мүчәррәд чәһәтләрини көстәрәрәк тәсвир этдийимиз шәкилдә көтүрүлән әмәк просеси истеһлак дәйәрләри вүчуда кәтирмәк үчүн мәгсәдәуйғун фәалиййәтдир, тәбиәтин вердийи шейләри инсан тәләбаты үчүн мәнимсәмәкдир, инсанла тәбиәт арасындаки маддәләр мүбадиләсинин үмуми шәртидир, инсанын яшамасы үчүн әбәди тәбии шәртдир, буна көрә дә бу инсан һәятынын һеч бир формасындан асылы дейилдир, әксинә, бу һәятын бүтүн ичтимаи формаларына эйни дәрәчәдә хасдыр. Буна көрә дә бир фәһләнин башга фәһләләрә мүнасибәтини тәдгиг этмәйә лүзум көрмәдик. Бир тәрәфдә инсанла онун әмәйини, мүгабил тәрәфдә исә тәбиәтлә онун маддәләрини тәдгиг этмәк тамамилә кифайәт иди. Буғданын дадындан ону кимин бечәриб етишдирдийини тә'йин этмәк мүмкүн олмадығы кими, бу әмәк просесиндән дә көрүнмүр ки, о һансы шәраитдә чәрәян эдир: гуллара көз олан нәзарәтчинин амансыз гамчысы алтындамы, яхуд капиталистин тамаһкар нәзәри алтында чәрәян эдир; буну бир нечә юкер торпағыны бечәрән Синсинатмы, йохса йыртычы бир һейваны дашла вуруб өлдүрән вәһши адам ичра эдир[9].

2. Дәйәрин артмасы просеси вә я изафи дәйәр истеһсалы

Инди енә, һәмин ишә башлаян капиталистин үзәринә гайыдаг. Әмтиә базарында бу адам әмәк просеси үчүн лазым олан бүтүн

---

[9] Полковник Торренс, бөйүк бир мәнтигә әсасланан бу фикрә архаланыб белә бир нәтичәйә кәлир ки, вәһши адамын әлиндәки даш капиталын башланғычыдыр. О дейир: „Вәһши адамын һейвана атдығы илк даш, әли чатмадығы мейвәни чәкиб дәрмәк үчүн әлинә алдығы илк ағач, онун бир шейи әлдә этмәк мәгсәдилә башга бир шейи мәнимсәдийини көстәрир вә беләликлә биз капиталын башланғычыны кәшф этмиш олуруг“ (R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth etc., Edinburgh 1836, p. 70, 71). Көрүнүр ки, инкилис дилиндә әл ағачы (stock) сөзүнүн капитал сөзүнә синоним олмасынын сәбәби дә һәмин илк ағач имиш.

амилләри: мадди амилләр, йә'ни истеһсал васитәләри вә шәхси амил, йә'ни иш гүввәси алдыгдан сонра биз ондан айрылмышдыг. Бу адам өз мүәссисәси: әйирмә э'малатханасы, чәкмә фабрикасы вә и. а. үчүн лазым олан истеһсал васитәләрини вә иш гүввәсини әмтиә базарында һийләкәр вә тәчрүбәли бир мүштәри көзү илә сечиб алмышды. Инди, бизим капиталист алдығы әмтиәни, иш гүввәсини истеһлак этмәйә башлайыр, йә'ни иш гүввәсинин һамили олан фәһләни мәчбур эдир ки, истеһсал васитәләрини өз әмәйи илә истеһлак этсин. Әлбәттә, фәһләнин, өзү үчүн дейил, капиталист үчүн әмәк сәрф этмәси, әмәк просесинин үмуми хасиййәтини дәйишдирмир. Һабелә, чәкмә тикмәкдә вә я иплик әйирмәкдә ишләдилән мүәййән үсул да, капиталистин ишә гарышмасы нәтичәсиндә бирдән-бирә дәйишә билмәз. Капиталист илк заманлар иш гүввәсини базарда тапдығы шәкилдә алмалыдыр, демәли, әмәйи дә, һәлә капиталистләрин олмадығы дөврдә инкишаф этмиш олдуғу шәкилдә әлдә этмәлидир. Әмәйин капитала табе олмасы нәтичәсиндә истеһсал үсулунун өзү анчаг сонралар дәйишә биләр, буна көрә дә бу чәһәт анчаг сонра тәдгиг эдилмәлидир.

Әмәк просеси, иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак эдилмәси просесиндән ибарәт олдугда, онун ики спесифик хүсусиййәти олур.

Фәһлә, онун әмәйинә саһиб олан капиталистин нәзарәти алтында ишләйир. Капиталист көз етирир ки,иш лазыми гайдада көрүлсүн вә истеһсал васитәләри мәгсәдәуйғун шәкилдә истеһлак эдилсин, демәли, хаммал исраф эдилмәсин вә әмәк аләтләри сәлигә илә ишләдилсин, йә'ни ялныз ишин тәләб этдийи дәрәчәдә хараб олсун.

Икинчиси: мәһсул, ону билаваситә истеһсал эдән фәһләнин дейил, капиталистин малыдыр. Капиталист, иш гүввәсинин, мисал үчүн, бир күнлүк дәйәрини өдәйир. Демәли, капиталист һәр бир башга әмтиәни истеһлак эдә билдийи кими, мисал үчүн, бир күнлүйә кирайә этдийи аты ишләтдийи кими, иш гүввәсини дә бир күн әрзиндә истеһлак этмәк ихтиярына маликдир. Әмтиәни сатын алан адам ону истеһлак эдә биләр, буна көрә, иш гүввәси саһиби дә өз әмәйини башгасына вермәклә, һәгигәтдә она анчаг сатдығы истеһлак дәйәрини верир. Иш гүввәси саһиби капиталистин э'малатханасына аяг басдығы вахтдан э'тибарән онун иш гүввәсинин истеһлак дәйәри, йә'ни бу иш гүввәсинин истеһлакы, әмәк, капиталистин ихтиярында олур. Капиталист бу иш гүввәсини сатын алмагла, чанлы фермент олан әмәйи, өз малы олуб мәһсул вүчуда кәтирән чансыз үнсүрләрә гатыр. Капиталистин нөгтейи-нәзәриндән әмәк просеси анчаг, сатын алдығы әмтиәни, йә'ни иш гүввәсини истеһлак этмәк демәкдир; лакин капиталист бу иш гүввәсини анчаг, истеһсал васитәләрилә бирләшдирдикдә истеһлак эдә биләр. Әмәк просеси, капиталистин сатын алыб өзүнә мал этдийи шейләр арасында баш верән просесдир. Буна көрә һәмин просесин мәһсулу да, капиталистин шәраб амбарындаки гычгырма просесинин мәһсулу кими, онун малыдыр[10].

[10] „Мәһсуллар капитала чеврилмәздән әввәл мәнимсәнилир; мәһсулларын капитала чеврилмәси онлары мәнимсәнилмәкдән хилас этмир“ (Cherbuliez,

Капиталистин мүлкиййәти олан мәһсул, мүәййән истеһлак дәйәридир: ипликдир, чәкмәдир вә и. а. Доғрудур, мәсәлән чәкмә, ичтимаи тәрәгги үчүн мүәййән дәрәчәдә әсас тәшкил эдир вә бизим капиталист бәрк тәрәггипәрвәрдир, лакин истеһсал етдийи чәкмәнин өзү ону марагландырмыр. Әмтиә истеһсалы шәраитиндә истеһлак дәйәри үмумиййәтлә „qu'on aime pour lui-même“ [өзүнә көрә севилән бир шей] дейилдир. Бурада истеһлак дәйәри үмумиййәтлә мүбадилә дәйәринин анчаг мадди әсасы олдуғуна көрә, ону тәмсил етдийинә көрә, анчаг буна көрә истеһсал олунур. Буна көрә дә бизим капиталист ики мәсәләнин гейдинә галыр. Әввәлән, мүбадилә дәйәринә малик олан истеһлак дәйәри, сатлыг шей, йә'ни әмтиә истеһсал етмәк истәйир. Икинчиси дә, элә бир әмтиә истеһсал етмәк истәйир ки, онун дәйәри өз истеһсалы үчүн лазым кәлән әмтиәләрин үмуми дәйәриндән артыг олсун, әмтиә базарында өз һалал пулуну мая гоюб алдығы истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин үмуми дәйәриндән чох олсун. О анчаг истеһлак дәйәри дейил, һабелә әмтиә дә истеһсал етмәк истәйир, анчаг истеһлак дәйәри дейил, һабелә дәйәр дә вә нәинки тәкчә дәйәр, һәтта изафи дәйәр дә истеһсал етмәк истәйир.

Доғрудан да, бурада әмтиә истеһсалындан бәһс эдилдийинә көрә, айдындыр ки, биз индийәдәк просесин анчаг бир чәһәтини тәдгиг етмишик. Әмтиә өзү истеһлак дәйәри илә дәйәрин вәһдәти олдуғу кими, әмтиә истеһсалы просеси дә әмәк просеси илә дәйәр яратмаг просесинин вәһдәти олмалыдыр.

Беләликлә, инди истеһсал просесини, дәйәр яратмаг просеси кими дә тәдгиг едәк.

Биз билирик ки, һәр бир әмтиәнин дәйәри, әмтиәнин истеһлак дәйәриндә маддиләшмиш әмәйин мигдары илә, йә'ни әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури иш вахты илә мүәййән эдилир. Бу һал, әмәк просеси нәтичәсиндә бизим капиталистин әлдә етдийи мәһсула да аиддир. Демәли, һәр шейдән әввәл, бу мәһсулда маддиләшмиш олан әмәйи һесабламаг лазымдыр.

Фәрз едәк ки, бу мәһсул ипликдир.

Иплик истеһсал етмәк үчүн биринчи нөвбәдә лазыми хаммал, мәсәлән 10 кирвәнкә памбыг олмалыдыр. Памбығын дәйәрини бурада ахтарыб тапмаға эһтияч йохдур, чүнки капиталист ону базарда өз дәйәринә, мәсәлән 10 шиллингә алмышдыр. Памбығын

Riche ou Pauvre, édit., Paris 1841, p. 53, 54). „Пролетар өз әмәйини мүәййән мигдар яшайыш васитәләринә (approvisionnement) сатмагла, мәһсулдан бир пай алмаг һаггындан тамамилә әл чәкир. Мәһсулун мәнимсәнилмәси енә әввәлки гайдада галыр; юхарыда көстәрилән бағлашма буну гәт'иййән дәйишдирмир. Мәһсул анчаг, хаммал вә яшайыш васитәләри гоян капиталистиндир. Бу, мәнимсәмә ганунундан доған гәт'и бир нәтичәдир; һәмин ганунун әсас принсипи исә, әксинә, һәр бир фәһләнин өз мәһсулу үзәриндә мүстәсна мүлкиййәт һүгугуна малик олмасындан ибарәт иди“ (енә орада, сәһ. 58). „Бир һалда ки, фәһлә әмәк һаггы үчүн ишләйир, демәли, капиталист нәинки капиталын (бурада истеһсал васитәләри нәзәрдә тутулур), һәтта әмәйин дә саһибидир. Адәтән олдуғу кими, фәһләйә әмәк һаггы шәклиндә верилән шей дә капитал анлайышына дахил эдилирсә, капиталдан айрылыгда әмәкдән бәһс етмәк мә'насыздыр. Бу чәһәтдән капитал кәлмәсинә бунларын һәр икиси, һәм капитал, һәм дә әмәк дахилдир“ (James Mill, Elements of Political Economy etc., London 1821, p. 70, 71).

истеһсалы үчүн лазым олан әмәк памбығын гиймәтиндә орта ичтимаи әмәк кими ифадә эдилмишдир. Сонра, фәрз эдәк ки, бурада ишләдилән бүтүн әмәк васитәләринин нүмайәндәси олмагла көтүрдүйүмүз ийләрин памбыг э'малында ишләнмәси нәтичәсиндә бу ийләрин дәйәриндән 2 шиллинглик сәрф олунур. Әкәр 12 шиллинглик гызыл 24 иш саатынын вә я 2 иш күнүнүн мәһсулудурса, бурадан belә бир нәтичә чыхыр ки, һәмин ипликдә 2 иш күнү маддиләшмишдир.

Памбығын өз шәклини дәйишдирмәси вә ийләрин истеһлак эдилән һиссәсинин тамамилә йох олмасы бизи чашдырмамалыдыр. Мисал үчүн, әкәр 40 кирвәнкә иплийин дәйәри=40 кирвәнкә памбығын дәйәри+бир ийин дәйәри, йә'ни бу тәнлийин ики һиссәсиндән һәр бирини истеһсал этмәк үчүн эйни мигдар иш вахты тәләб эдилирсә, онда үмуми дәйәр ганununa көрә 10 кирвәнкә иплик, 10 кирвәнкә памбыгла $^{1}/_{4}$ ийин эквивалентидир. Бу һалда эйни бир иш вахты, бир дәфә иплийин истеһлак дәйәриндә, икинчи дәфә исә памбыгла ийин истеһлак дәйәрләриндә тәчәссүм этмиш олур. Демәли дәйәрин ипликдәми, йохса ий вә я памбыгдамы тәзаһүр этмәсинин дәйәр үчүн әсла фәрги йохдур. Ий илә памбығын ади мүбадилә васитәсилә өзүнә эквивалент олачаг гәдәр иплийә дәйишдирилмәси онларын дәйәринә тә'сир этмәдийи кими, ян-яна ятыб галмаг әвәзинә әйирмә просесиндә бирләшиб өз истеһлак формаларыны дәйишдирмәләри вә дөнүб иплик олмалары да онларын дәйәринә тә'сир этмир.

Памбығы истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахты, бу хаммалдан иплик истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссәсидир, буна көрә дә ипликдә тәчәссүм этмиш олур. Памбығы иплийә чевирмәк үчүн нә гәдәр ийин ашынмасы вә я истеһлак эдилмәси лазымдырса, бу гәдәр ийин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты һаггында да эйни сөзләри демәк олар[11].

Демәли, иплийин дәйәри, йә'ни онун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты нәзәрдә тутулурса, памбығын өзүнү вә истеһлак эдилмиш ийләри истеһсал этмәк вә сонра памбыгла ийдән иплик һасил этмәк үчүн, заман вә мәкан э'тибарилә бир-бириндән айры олан бу мүхтәлиф спесифик әмәк просесләринә эйни бир әмәк просесинин мүхтәлиф ардычыл мәрһәләләри кими баха биләрик. Мә'лумдур ки, ипликдә олан әмәйин һамысы кечмишдә сәрф олунан әмәкдир. Иплийи вүчуда кәтирмиш үнсүрләрин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын чохдан кечиб кетмәси, билаваситә сон просесә, йә'ни иплийин әйирилмәсинә сәрф эдилән әмәйин исә ялныз яхынларда сәрф эдилмиш олмасы гәт'ийййән һеч бир әһәмиййәтә малик дейилдир. Бир эвин тикилмәси үчүн мүәййән мигдар әмәк, мәсәлән 30 иш күнү лазымдырса, сәрф эдилән әмәйин 30-чу күнүнүн, биринчисиндән 29 күн сонра сәрф эдилмәси, бу эвдә тәчәссүм эдән иш вахтынын үмуми мигдарыны дәйишдирмир. Буна

[11] „Билаваситә әмтиәйә сәрф эдилән әмәклә бәрабәр, бу әмәк үчүн лазым олан аләт, чиһаз вә биналара сәрф эдилмиш әмәк дә әмтиәнин дәйәринә мүәййәнэдичи тә'сир көстәрир" (Ricardo, The Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 16).

көрә дә биз, әмәк чисми илә әмәк васитәләриндәки иш вахтына о нәзәрлә баха биләрик ки, элә бил бу иш вахты ахырда әјирмә шәклиндә әлавә эдилән әмәкдән әввәл, әјирмә просесинин габагки мәрһәләсиндә сәрф эдилмиш иш вахтыдыр.

Демәли, истеһсал васитәләринин, памбыг вә ијләрин 12 шиллинглик гијмәтдә ифадә олунан дәјәрләри, мәһсул дәјәринин вә ја иплик дәјәринин тәркиб һиссәләри олур.

Лакин бурада ики шәртә әмәл эдилмәлидир. Әввәлән, памбыг вә иј, һәгигәтдә мүәјјән бир истеһлак дәјәринин истеһсалы үчүн ишләдилмәлидир. Кәтирдијимиз мисалда, онлардан иплик истеһсал эдилмәлидир. Дәјәрин һансы бир истеһлак дәјәриндә тәмсил олунмасынын дәјәр үчүн һеч бир фәрги јохдур; лакин дәјәр һәр һалда мүәјјән бир истеһлак дәјәриндә тәмсил олунмалыдыр. Икинчиси, фәрз эдилир ки, анчаг мөвчуд ичтимаи истеһсал шәраитиндә лазым олан гәдәр иш вахты сәрф эдилмишдир. Демәли, 1 кирвәнкә иплик әјирмәк үчүн анчаг 1 кирвәнкә памбыг лазым идисә, 1 кирвәнкә иплик әмәлә кәтирмәк үчүн анчаг 1 кирвәнкә памбыг сәрф эдилә биләр. Иј мәсәләсиндә дә вәзијјәт бунун эјнидир. Әкәр, капиталист дәмир иј әвәзиндә гызыл иј ишләтмәк хәјалына дүшсә иди, иплијин дәјәринә јенә анчаг ичтимаи-зәрури әмәк, јә'ни дәмир иј истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахты дахил оларды.

Инди биз билирик ки, иплик дәјәринин һансы һиссәсини истеһсал васитәләри, јә'ни памбыг вә иј әмәлә кәтирир. Бу һиссә 12 шиллингә вә ја маддиләшмиш ики иш күнүнә бәрабәрдир. Демәли, инди мәсәлә дәјәрин, әјиричи әмәји васитәсилә памбыға әлавә эдилән һиссәси үзәриндәдир.

Инди биз һәмин әмәји, әмәк просесинә јанашдығымыздан тамамилә башга бир нөгтеји-нәзәрлә тәдгиг этмәлијик. Орада биз памбығы иплијә чевирмәк үчүн лазым олан мәгсәдәујғун фәалијјәтдән бәһс эдирдик. Әмәк нә гәдәр чох мәгсәдә ујғундурса, башга шәртләр сабит галдыгда, иплик бир о гәдәр јахшы олур. Әјиричинин әмәји илә башга мәһсулдар әмәк нөвләри арасында спесифик бир фәрг вар иди вә бу фәрг һәм суб'ектив, һәм дә об'ектив шәкилдә тәзаһүр эдирди, әјирмә илә тә'гиб эдилән хүсуси мәгсәддә, әјирмә әмәлијјатынын хүсуси характериндә, онун истеһсал васитәләринин хүсуси тәбиәтиндә, онун мәһсулунун хүсуси истеһлак дәјәриндә мејдана чыхырды. Памбыг вә иј, әјирмә әмәјинин мөвчудијјәт васитәләридир, лакин бунларла шешли топ гајырмаг олмаз. Әксинә, әјиричинин әмәји дәјәр јаратмаг, јә'ни дәјәр мәнбәи олмаг э'тибарилә, топда шеш ачанын әмәјиндән вә ја, бизә даһа јахын олан мисалы кәтүрсәк, иплијин истеһсалы васитәләриндә памбыгчы илә иј истеһсалчысынын тәмсил олунан ишиндән һеч дә фәргли дејилдир. Памбыг бечәрмәк, иј истеһсал этмәк вә әјирмәк, анчаг бу эјнијјәт сајәсиндә, үмуми бир дәјәрин, јә'ни иплијин дәјәринин, бир-бириндән јалныз кәмијјәтчә фәргли олан һиссәләрини тәшкил эдә биләр. Даһа бурада мәсәлә әмәјин кејфијјәти, хассәләри вә мәзмуну үзәриндә дејил, онун анчаг мигдары үзәриндәдир. Әмәјин мигдарыны һесаба алмаг асандыр. Биз фәрз эдирик ки, әјирмә әмәји бәсит

әмәкдир, орта ичтимаи әмәкдир. Сонралар көрәчәйик ки, бунун әкси фәрз эдилсә дә вәзиййәт енә әсла дәйишмир.

Әмәк просесиндә әмәк даим фәалиййәт формасындан варлыг формасына, һәрәкәт формасындан шей формасына кечир. Бир саат гуртардыгдан сонра әйирмә һәрәкәти мүәййән мигдар ипликдә тәчәссүм этмиш олур; демәли, мүәййән мигдар әмәк, бир иш сааты памбыгда маддиләшмиш олур. Биз бир иш сааты дейирик, йә'ни әйиричинин иш гүввәсинин бир саат сәрф эдилмәси дейирик, чүнки бурада әйирмә әмәйинин әһәмиййәти хүсуси әйирмә әмәйи олмасында дейил, анчаг иш гүввәсинин сәрф олунмасындадыр.

Демәли, гәт'и әһәмиййәти олан чәһәт будур ки, просес заманы, йә'ни памбыг иплийә чеврилдийи заман анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты истеһлак олунсун. Нормал, йә'ни орта ичтимаи истеһсал шәраитиндә $1^2/_3$ кирвәнкә памбыг бир иш сааты әрзиндә $1^2/_3$ кирвәнкә иплийә чеврилмәлидирсә[12], анчаг элә бир иш күнүнүн 12 саатлыг иш күнү әһәмиййәти ола биләр ки, һәмин иш күнү $1^2/_3$ кирвәнкә памбыг$\times$12-ни чевириб $1^2/_3$ кирвәнкә иплик$\times$12 этсин. Чүнки дәйәр әмәлә кәлдикдә, анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты һесаба алыныр.

Һәм әмәйин өзү, һәм дә хаммал вә мәһсул, әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән көтүрүлдүйүнә нисбәтән бурада тамамилә башга бир шәкилдә мейдана чыхыр. Бурада хаммалын әһәмиййәти анчаг чанына чәкдийи мүәййән мигдар әмәкдән асылыдыр. Хаммал мүәййән мигдар әмәйи өз чанына чәкмәклә һәгигәтән иплийә чеврилир, чүнки иш гүввәси әйирмә шәклиндә сәрф эдилиб хаммала әлавә олунмушдур. Мәһсул олан иплик исә инди анчаг, памбығын өз чанына чәкдийи әмәйин өлчүсүдүр. Әкәр бир саатда $1^2/_3$ кирвәнкә памбыг әйирилмиш вә я $1^2/_3$ кирвәнкә иплийә чеврилмишсә, демәли, 10 кирвәнкә иплик 6 иш саатыны чанына чәкмиш олур. Мәһсулун тәчрүбәдән мә'лум олан мүәййән мигдары, бурада анчаг мүәййән мигдар әмәйи, бирикмиш мүәййән иш вахты күтләсини тәмсил эдир. Мәһсулун мүхтәлиф мигдары анчаг бир саатлыг, ики саатлыг вә я бир күнлүк ичтимаи әмәйин маддиләшмәсидир.

Әмәк чисминин өзүнүн мәһсул, демәли хаммал олмасынын һеч бир әһәмиййәти олмадығы кими, әмәйин мәһз әйирмә әмәйи, әмәк материалынын—памбыг, мәһсулун исә иплик олмасынын да бурада әһәмиййәти йохдур. Әкәр фәһлә әйирмә е'малатханасында дейил, көмүр мә'дәниндә ишләсәйди, әмәк чисми олан көмүрү тәбиәт вермиш оларды. Буна бахмаяраг, көмүр ятагларындан чыхарылан мүәййән мигдар, мәсәлән бир сентнер көмүр дә өз чанына чәкдийи мүәййән мигдар әмәйи тәмсил этмиш оларды.

Иш гүввәси сатылыркән фәрз эдилмишди ки, онун күндәлик дәйәри 3 шиллингә бәрабәрдир, бу 3 шиллингдә 6 иш сааты тәчәссүм этмишдир вә, демәли, фәһләнин орта һесабла бир күнлүк яшайыш васитәләри мәчмууну истеһсал этмәк үчүн бу гәдәр әмәк тәләб олунур. Әкәр бизим әйиричи бир иш саатында $1^2/_3$

[12] Бурадаки рәгәмләр тамамилә шәрти рәгәмләрдир.

кирвәнкә памбығы $1^2/_3$ кирвәнкә иплийә чевирирсә, демәли 6 саатда 10 кирвәнкә памбығы 10 кирвәнкә иплийә чевирәчәкдир. Беләликлә, әйирмә просеси әснасында памбыг 6 иш саатыны өз чанына чәкир. Эйни иш вахты 3 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Демәли, әйирмә просесиндә памбыға 3 шиллинглик дәйәр әлавә эдилмишдир.

Инди мәһсулун, йә’ни бу 10 кирвәнкә иплийин үмуми дәйәринә нәзәр етирәк. Бу ипликдә $2^1/_2$ иш күнү маддиләшмишдир: 2 иш күнү памбыгла ийләрдәдир, $^1/_2$ иш күнүнү дә әйирмә просеси өз чанына чәкмишдир. Эйни иш вахты 15 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Демәли, бу 10 кирвәнкә иплийин өз дәйәринә мүвафиг гиймәти 15 шиллингдир, 1 кирвәнкә иплийин гиймәти исә 1 шиллинг 6 пенсдир.

Бизим капиталистин ганы гаралыр. Чүнки мәһсулун дәйәри мая гойдуғу капиталын дәйәринә бәрабәрдир. Аванс эдилән дәйәр артмамыш, изафи дәйәр истеһсал этмәмишдир, демәли, пул капитала чеврилмәмишдир. Бу 10 кирвәнкә иплийин гиймәти 15 шиллингә бәрабәрдир, мәһсулу вүчуда кәтирән үнсүрләрә вә я эйни шей демәк олан әмәк просеси амилләринә дә әмтиә базарында 15 шиллинг хәрчләнмишди: 10 шиллинг памбыға, 2 шиллинг ийләрин истеһлак эдилән һиссәсинә, 3 шиллинг дә иш гүввәсинә верилмишди. Иплийин дәйәринин бурада артмасы ишә көмәк этмир, чүнки иплийин дәйәри, әввәлчә памбыг, ий вә иш гүввәси арасында тәгсим олунан дәйәрләрин мәчмуундан башга бир шей дейилдир; мөвчуд дәйәрләри анчаг чәмләдикдә исә, һеч бир заман изафи дәйәр әмәлә кәлә билмәз[13]. Инди бу дәйәрләрин һамысы бир шейдә чәмләнмишдир, лакин бу дәйәрләр үч әмтиәнин алынмасы нәтичәсиндә парчаланмаздан әввәл дә 15 шиллинг бир пул мәбләғиндә енә эйни сурәтдә чәмләнмишди.

Бу нәтичә өзлүйүндә тәәччүблү дейилдир. Бир кирвәнкә иплийин дәйәри 1 шиллинг 6 пенсдир, буна көрә бизим капиталист әмтиә базарында 10 кирвәнкә иплийә 15 шиллинг вермәли иди. Истәр о өзү үчүн базардан һазыр эв алсын, истәрсә бу эви өзү тикдирсин, бу әмәлийятын һеч бири эв әлдә этмәк үчүн сәрф олунан пулун мигдарыны артыра билмәз.

Вулгар игтисаддан аз-чох башы чыхан бир капиталист, бәлкә дә, дейәр ки, мән пулуму истеһсала гойдугда нийййәтим онун мигдарыны артырмаг иди. Лакин мәсәл вар дейәрләр, чәһәннәм дә яхшы нийййәтлә гурулмушдур; одур ки, капиталист дә истеһсал этмәдән пул газанмаг нийййәтиндә ола биләрди[14]. Капиталист һә-

[13] Әкинчиликлә әлагәдар олмаян һәр бир әмәйин мәһсулдар олмадығыны көстәрән физиократларын нәзәрийййәси дә бу әсас мүддәа үзәриндә гурулмушдур вә бу мүддәа пешәкар игтисадчы үчүн шүбһәсиздир. „Бир шейә бир чох башга шейләрин дәйәрини (мәсәлән кәтана тохучунун истеһлак этдийи яшайыш васитәләрини) әлавә этмәк, бир дәйәрин үстүнә бир нечә дәйәр кәлмәк үсулу дәйәрин шишиб мүвафиг мигдар артмасына сәбәб олур... Чәмләмә истилаһы әмәк мәһсулу гиймәтинин нечә әмәлә кәлдийини чох яхшы тәсвир эдир: бу гиймәт, истеһлак эдилән вә чәмләнән бир чох дәйәрләрин чәмидир; лакин чәмләмәк чохалдыб артырмаг демәк дейилдир“ (Mercier de la Rivière, L’Ordre naturel et essentiel etc., Physiocrates, éd. Daire, II Partie, p. 599).

[14] Мәсәлән капиталист 1844—1847-чи илләрдә өз капиталынын бир һиссәсини мәһсулдар мүәссисәләрдән чыхармышды ки, дәмир йол сәһмләри әһтикарын-

дә-горху кәлмәйә башлайыр. Дейир ки, мәни даһа алдада билмәзсиниз. Бундан сонра мән әмтиәни өзүм истеһсал этмәйиб базардан һазыр алачағам. Лакин онун бүтүн капиталист гардашлары да онун кими этсәләр, бу капиталист базарда әмтиәни һарадан тапсын? Пулун өзүнү дә ки, ейә билмәз. Одур ки, капиталист өйүд-нәсиһәт вермәйә башлайыр. Дейир ки, кәрәк мәним пәрһизкарлығымы нәзәрә аласыныз. Истәсәйдим 15 шиллингими хәрчләйиб дағыдардым. Амма мән ону мәһсулдар бир тәрздә истеһлак эдиб иплик һазырламышам. Лакин бурасы да вар ки, о инди вичдан әзабы чәкмәк әвәзинә иплик саһиби олмушдур. Дәфинә йыған шәхс заһидлийин нә илә нәтичәләнәчәйини бизә көстәрди, лакин заһидлик капиталистә һеч ярашмыр. Бу да мә'лумдур ки, һеч бир шей олмаян ердә падшаһ да өз һүгугуну итирир. Капиталист белә тәрк-дүня олмасилә нә гәдәр бөйүк бир хидмәт этмиш олса да, бу хидмәти үчүн она айрыча вериләси бир шей һасил олмур, чүнки истеһсал просесиндән чыхан мәһсулун дәйәри истеһсала гоюлан әмтиә дәйәрләринин мәчмууундан артыг олмур. Онда гой капиталист өзүнә тәсәлли вериб десин ки, яхшылыг өзү яхшылығын әвәзидир. Лакин капиталист бунун әвәзиндә зәһлә төкмәйә башлайыр вә дейир ки, мәнә иплик кәрәк дейилдир. Мән буну сатмаг үчүн истеһсал этмишәм. Нә эйби вар, гой сатсын, яхуд даһа асан олар ки, бундан сонра анчаг өз истеһлакы үчүн лазым олан шейләри истеһсал этсин; әслиндә белә һәрәкәт этмәйи бу капиталистин эв һәкими Мак Куллох она һәлә кечмишдә, ифрат истеһсал хәстәлийинә гаршыән яхшы әлач олараг мәсләһәт көрмүшдү. Лакин капиталист дирәниб шаха галхыр. О дейир ки, мәкәр фәһлә тәкчә өз әлинин әмәйилә әмтиә сәрабындан башга бир шей ярада биләрми, һечдән әмтиә ярада биләрми? Мәкәр фәһлә өз әмәйини ялныз мән капиталистин вердийи материалда вә онун васитәсилә тәчәссүм этдирмирми? Һәм дә чәмиййәтин ән чох һиссәси бу чүр лүтләрдән ибарәт олдуғу бир һалда, мәкәр капиталист өз истеһсал васитәләри, памбығы вә ийләри илә чәмиййәтә, һабелә яшайыш васитәләрилә дә тәчһиз этдийи фәһләнин өзүнә һәдсиз бир хидмәт көстәрмәмишми? Онун бу хидмәтини һесаба салмаг лазым дейилдирми? Бәс фәһлә дә памбығы вә ийләри дөндәриб иплик этмәклә капиталистә хидмәт көстәрмәмишми? Һәм дә бурада мәсәлә һеч дә хидмәт үстүндә дейилдир[15]. Хидмәт, бу вә я башга бир истеһлак дәйәринин, йә'ни

да ишләтсин. О, һабелә Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси заманы фабрикалары бағламыш вә фабрика фәһләләрини күчәйә төкмүшдү ки, Ливерпул памбыг биржасындаки оюна гошулсун.

[15] „Нә гәдәр истәйирсән өйүн, өзүнә бәзәк-дүзәк вер... Ким ки, (вердийиндән) артыг вә я яхшы бир шей алды—сәләмчидир, демәли өз яхын адамына хидмәт этмир, бир оғру вә сойғунчу кими она зәрәр вурур. Адамын өз яхынына көстәрдийи һәр хидмәт вә яхшылыг һәлә һеч дә һәгиги хидмәт вә яхшылыг демәк дейилдир. Чүнки зина эдән бир киши илә гадын да бир-биринә бөйүк хидмәт эдир, бир-биринә бөйүк зөвг верирләр. Рейтар да (сүвари әскәр), гатил вә таланчынын йолларда сойғунчулуг этмәсинә, бир өлкәйә вә адамлара тәчавүз этмәсинә имкан вермәклә, она бир әскәр кими бөйүк хидмәт көстәрмиш олур. Папа тәрәфдарлары да бизимкиләрә бөйүк хидмәт көстәрирләр, чүнки һамыны суда боғмур, тонгалларда яндырмыр, өлдүрмүр вә зинданларда чүрүтмүрләр, бә'зиләрини саламат гоюб өз ерләриндән говур вә я вар-йохларыны

истәр әмтиәнин, истәрсә әмәйин файдалы тә'сириндән башга бир шей дейилдир[16]. Лакин бурада мүбадилә дәйәриндән бәһс едилир. Капиталист фәһләйә 3 шиллинглик дәйәр вермиш, фәһлә дә бунун там эквиваленти олан 3 шиллинглик дәйәри памбыға әлавә эдиб она гайтармыш, йә'ни дәйәр әвәзиндә дәйәр вермишдир. Бир аз бундан әввәл өз капиталы илә ловғаланан бизим бу капиталист достумуз бирдән-бирә өзүнү динмәз-данышмаз фәһләсинин еринә гоюб дейир ки, мәкәр мән өзүм ишләмәмишәм, мәкәр мән әйиричийә нәзарәт этмәк вә көз етирмәклә әмәк сәрф этмәмишәм? Мәним бу әмәйим дә дәйәр яратмырмы? Лакин онун нәзарәтчиси вә мүәссисә мүдири бу сөзләри эшитдикдә тәәччүблә чийинләрини атырлар. Бизим капиталист исә шән бир тәбәссүмлә енә әввәлки һалыны алыр. Бу гәдәр шикайәтләнән капиталист бизи әлә салырмыш. Бүтүн бунларын баһасына бир гәпик дә вермәзләр. Капиталист бүтүн бу вә башга бу кими бош кәләк вә мә'насыз һийләләрлә мәшғул олмағы сияси игтисад професорларынын өһдәсинә бурахыр ки, онлар да элә мәһз бунун үчүн музд алырлар. Капиталист өзү исә иш адамыдыр, о өз ишинә дәхли олмаян һалларда нә данышдығыны бә'зән өлчүб-бичмәсә дә өз иши даирәсиндә нә этдийини һәмишә билир.

Мәсәләйә яхындан нәзәр салаг. Иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 3 шиллингдир, чүнки бу дәйәрдә ярым иш күнү маддиләшмишдир, йә'ни иш гүввәсини һәр күн истеһсал этмәк үчүн лазым олан яшайыш васитәләринин дәйәри ярым иш күнүнә бәрабәрдир. Лакин иш гүввәсинин һави олдуғу кечмиш әмәклә бу иш гүввәсинин фәалиййәтә кәтирә биләчәйи чанлы әмәк тамамилә башга кәмиййәтләр олдуғу кими, иш гүввәсини мүһафизә этмәк үчүн һәр күн чәкилән хәрч илә бу гүввәнин һәр күн сәрф олундуғу мигдар да тамамилә башга кәмиййәтләрдир. Бунлардан биринчиси иш гүввәсинин мүбадилә дәйәрини мүәййән эдир, икинчиси исә онун истеһлак дәйәридир. Фәһләнин 24 саат әрзиндә яшая билмәси үчүн ярым иш күнүнүн кифайәт олмасы һеч дә фәһләнин бүтүн күнү ишләмәсинә мане олмур. Демәли, иш гүввәсинин дәйәри илә әмәк просесиндә бу гүввәдән истифадә эдилмәси ики мүхтәлиф кәмиййәтдир. Капиталист иш гүввәсини сатын алыркән бу дәйәр фәргини нәзәрдә тутмушду. Иш гүввәсинин файдалы хассәси, онун иплик вә я чәкмә истеһсал этмәк габилиййәти анчаг она көрә лабүд бир шәрт иди ки, дәйәр яратмаг үчүн әмәйи файдалы шәкилдә сәрф этмәк лазымдыр. Лакин һәллэдичи әһәмиййәти олан чәһәт бу әмтиәнин спесифик истеһлак дәйәри иди: дәйәр мәнбәи, һәм дә өзүндән артыг бир дәйәрин мәнбәи олмаг хассәси иди. Капиталистин бу әмтиәдән умдуғу

әлләриндән алырлар. Һәтта иблис дә өз пәрәстишкарларына сон дәрәчә бөйүк хидмәт көстәрир... Бир сөзлә, дүня, һәр күн шаһиди олдуғумуз бөйүк, чох көзәл хидмәт вә яхшылыгла долудур“ (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc., Wittenberg 1540).

[16] Мән „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримдә (Berlin 1859, S. 14) бу хүсусда әзчүмлә демишәм: «„Хидмәт“ (service) анлайышынын Ж. Б. Сэй вә Ф. Бастиа гәбилиндән олан игтисадчылара нечә „хидмәти“ олачағыны асанлыгла баша дүшмәк олар». [К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 72.]

спесифик хидмәт дә мәһз бундан ибарәтдир. Капиталист дә бу һалда әмтиә мүбадиләсинин әбәди ганунларына уйғун һәрәкәт эдир. Доғрудан да, һәр бир башга әмтиә сатан адам кими, иш гүввәсини сатан да өз әмтиәсинин мүбадилә дәйәрини реаллашдырыр вә онун истеһлак дәйәрини өзкәсинә верир. О, бу әмтиәнин истеһлак дәйәрини вермәдән онун мүбадилә дәйәрини әлдә эдә билмәз. Сатылан яғын истеһлак дәйәри яғы сатанын олмадығы кими, иш гүввәсинин истеһлак дәйәри дә, йә'ни әмәйин өзү дә ону сатанын дейилдир. Пул саһиби иш гүввәсинин бир күнлүк дәйәрини өдәмишдир, буна көрә дә бу иш гүввәсини бир күн әрзиндә истеһлак этмәк һаггына маликдир, бир күнлүк әмәк онун малыдыр. Иш гүввәсинин күндәлик хәрчинин дәйәри анчаг ярым иш күнүнә бәрабәр олдуғу һалда, иш гүввәси бүтүн күнү фәалиййәтдә олуб ишләйә билирсә вә буна көрә дә иш гүввәсини бир күн истеһлак этмәк васитәсилә ярадылан дәйәр, онун өзүнүн бир күнлүк дәйәриндән ики гат артыгдырса бу һал сатычыя гаршы һеч дә һагсызлыг олмайыб анчаг алычы үчүн хүсуси бир хошбәхтликдир.

Бизим капиталист мәһз онун күлүмсәмәсинә сәбәб олан бу гәрибә һадисәнин баш верәчәйини габагчадан билирди. Буна көрә дә фәһлә капиталистин э'малатханасында ялныз алты саатлыг дейил, там он ики саатлыг әмәк просеси үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин олдуғуну көрүр. 10 кирвәнкә памбыг 6 иш саатыны чанына чәкиб 10 кирвәнкә иплийә чеврилмишсә, 20 кирвәнкә памбыг 12 иш саатыны чанына чәкиб 20 кирвәнкә иплийә чевриләчәкдир. Инди бу узадылмыш әмәк просесинин мәһсулуну тәдгиг эдәк. Бу 20 кирвәнкә ипликдә инди 5 иш күнү маддиләшмишдир: бундан 4 иш күнү истеһлак эдилән мигдар памбыг вә ийләрдә маддиләшмиш, 1 иш күнүнү исә памбыг, әйирилиркән өз чанына чәкмишдир. 5 иш күнүнүн пул ифадәси 30 шиллинг вә я 1 фунт стерлинг 10 шиллингдир. Демәли, бу мәбләғ 20 кирвәнкә иплийин гиймәтидир. Бир кирвәнкә иплийин гиймәти, әввәлки кими енә 1 шиллинг 6 пенсдир. Лакин просесә бурахылан әмтиәләрин үмуми дәйәри 27 шиллинг, иплийин дәйәри исә 30 шиллингдир. Демәли, мәһсулун дәйәри, онун истеһсалы үчүн мая гоюлан дәйәрә нисбәтән $^1/_9$ артмышдыр. Беләликлә, 27 шиллинг дөнүб 30 шиллинг олмуш, йә'ни 3 шиллинг изафи дәйәр вермишдир. Нәһайәт, фокус баш тутмушдур. Пул капитала чеврилмишдир.

Мәсәләнин бүтүн шәртләринә әмәл эдилмиш вә әмтиә мүбадиләсинин ганунлары зәррә гәдәр дә позулмамышдыр. Эквивалент эквивалентә мүбадилә эдилмишдир. Алычы олан капиталист алдығы бүтүн әмтиәләрин: памбыг, ий вә иш гүввәсинин әвәзини дәйәринә көрә өдәмиш, сонра да, әмтиә алан һәр бир башга алычы кими, бунларын истеһлак дәйәрләрини истеһлак этмишдир. Иш гүввәсинин истеһлак эдилмәси просеси, эйни заманда әмтиә истеһсалы просесиндән ибарәт олараг, 20 кирвәнкәлик иплик мәһсул вермишдир ки, бунун дәйәри 30 шиллингдир. Инди капиталист, әввәлчә әмтиә алдығы базара гайыдыб өз әмтиәсини сатыр. О, иплийин кирвәнкәсини 1 шиллинг 6 пенсә сатыр, йә'ни

дəјəриндəн нə бир гəпик јухары, нə дə бир гəпик ашағы сатмыр. Буна бахмајараг, капиталистин тəдавүлдəн əлдə етдији, əввəлчə тəдавүлə бурахдығы мəблəғдəн 3 шиллинг артыг олур. Бүтүн бу процес, јə'ни онун пулунун капитала чеврилмəси һəм тəдавүл даирəсиндə, һəм дə бу даирə харичиндə чəрəјан едир. Тəдавүл даирəсиндə чəрəјан етмəсинə сəбəб одур ки, əмтиə базарындан иш гүввəси алынмасилə əлагəдардыр. Тəдавүл харичиндə чəрəјан етмəсинə сəбəб дə одур ки, тəдавүл, дəјəрин артмасы просесини анчаг һазырлајыр, дəјəр исə анчаг истеһсал даирəсиндə артыр. Белəликлə, „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles" [„алəмлəрин ән јахшысы олан бу алəмдə һəр шејин ахыры хејирдир"].

Капиталист пулу, јени мəһсулун мадди үнсүрлəри вə ја əмək просесинин амиллəри олан əмтиəлəрə чевирмəклə вə чанлы иш гүввəсини əмтиəлəрин чансыз чисминə əлавə етмəклə дəјəри — кечмишдə сəрф олунуб маддилəшəн чансыз əмəји — капитала чевирир, ону өз-өзүнə артан бир дəјəр едир, санки ешг еһтирасынын тə'сирилə „ишлəмəјə" башлајан чанлы бир əждəһаја дөндəрир.

Инди биз дəјəрин јаранмасы просеси илə онун артмасы просесини, јə'ни изафи дəјəрин əмəлə кəлмəси просесини мүгајисə етсəк, көрəрик ки, дəјəрин артмасы просеси анчаг, дəјəр јаранмасы просесини мүəјјəн нөгтəдəн сонра давам етдирмəкдəн ибарəтдир. Əкəр дəјəр јаранмасы просеси анчаг, иш гүввəсинин капитал тəрəфиндəн өдəнилмиш дəјəрини јени бир еквивалентлə əвəз едəн нөгтəјə гəдəр давам едирсə, онда бу просес садəчə, дəјəр јаранмасы просеси олур. Дəјəр јаранмасы просеси бу нөгтəдəн о јана давам етдикдə исə, дəјəрин артмасы просеси олур.

Сонра, биз дəјəр јаранмасы просесини əмəк просеси илə мүгајисə етсəк көрəрик ки, əмəк просеси истеһлак дəјəри истеһсал едəн спесифик фајдалы əмəкдəн ибарəтдир. Һəрəкəт бурада кејфијјəт чəһəтдəн, өз хүсуси характери, мəгсəди вə ја мəзмуну чəһəтдəн тəдгиг едилир. Дəјəр јаранмасы просесиндə ејни əмəк просеси анчаг кəмијјəт чəһəтдəн көтүрүлүр. Бурада мəсəлə анчаг, əмəјə өз əмəлијјаты үчүн тəлəб олунан вахт үзəриндə вə ја анчаг, иш гүввəсинин мəһсулдар шəкилдə сəрф едилдији мүддəт үзəриндəдир. Бурада истеһсал васитəлəри анчаг, əмəји өз чанына чəкəн бир васитə вəзифəсини көрүр, өзлəри дə анчаг тəчəссүм етдирдиклəри мүəјјəн мигдар əмəкдəн ибарəтдир. Булар анчаг мүəјјəн мигдар маддилəшмиш əмəк һесаб олунур. Буна көрə дə əмəк истəр истеһсал васитəлəриндə тəчəссүм етмиш олсун, истəрсə дə иш гүввəси васитəсилə əлавə едилсин, һəр ики һалда анчаг вахт һесабилə, јə'ни филан гəдəр саат, филан гəдəр күн вə и. а. һесабилə көтүрүлүр.

Лакин бу əмəк анчаг о заман нəзəрə алыныр ки, истеһлак дəјəринин истеһсалы үчүн сəрф едилəн вахт ичтимаи-зəрури вахт олсун. Бу сөздə чох кениш мə'на вардыр. Иш гүввəси нормал шəраитдə фəалијјəт көстəрмəлидир. Əјирмə машыны əјирмə ишиндə чəмијјəтин һаким бир əмəк васитəсидирсə, онда фəһлəни гəдимдəн галма чəһрə илə ишлəмəјə мəчбур етмəк олмаз. Она, дəгигə башы үзүлүб гырылан јарарсыз памбыг дејил, нормал кеј-

фиййәтли памбыг верилмәлидир. Йохса фәһлә һәр ики һалда бир кирвәнкә иплик истеһсал этмәк үчүн ичтимаи-зәрури вахтдан артыг иш вахты сәрф этмәли оларды, бу артыг иш вахты исә дәйәр вә я пул ярада билмәзди. Лакин әмәйин мадди амилләринин нормал вәзиййәтдә олмасы фәһләдән дейил, капиталистдән асылыдыр; бир шәрт дә иш гүввәсинин өзүнүн нормал вәзиййәтдә олмасыдыр. Иш гүввәси, тәтбиг олундуғу пешәдә гәрарлашмыш орта мәһарәт, һазырлыг вә сүр'әт дәрәчәсинә малик олмалыдыр. Лакин фәрз эдирик ки, бизим капиталист иш гүввәси базарындан нормал кейфиййәтли иш гүввәси алмышдыр. Бу гүввә, орта дәрәчә һесаб олунан ади кәркинликлә, чәмиййәтдә ади дәрәчә һесаб олунан бир интенсивликлә сәрф олунмалыдыр. Капиталист буна мөһкәм көз етирдийи кими, она да көз гоюр ки, бир дәгигә дә әмәксиз, һәдәр сәрф олунмасын. О, иш гүввәсини мүәййән мүддәтә алмышдыр вә өз малы олан бу шейи әлдә этмәк истәйир. Капиталист истәмир ки, онун малыны есинләр. Нәһайәт, о тәләб эдир ки, хаммал вә әмәк васитәләри сәмәрәсиз ишләдилмәсин,—бунун гаршысыны алмаг үчүн һәмин чәнаб капиталистин өз чинайәт мәчәлләси вардыр,—чүнки исраф эдилән хаммал вә әмәк васитәләри һәдәр сәрф эдилән маддиләшмиш әмәкдир вә, демәли, мәһсулун дәйәрини яратмаг просесиндә иштирак этмир вә һесаба алынмыр[17].

---

[17] Бу чәһәт, көләлик әсасында гурулмуш истеһсалы баһалашдыран чәһәтләрдән биридир. Гәдимләрдә сәрраст дейибләр ки, instrumentum semivocale [сәсли аләт] олан һейвандан вә instrumentum mutum [дилсиз аләт] олан чансыз әмәк аләтиндән фәһләнин фәрги анчаг instrumentum vocale [данышан аләт] олмасындадыр. Лакин фәһлә өзү, һейвана вә әмәк аләтинә һисс этдириб дейир ки, мән сизә охшамырам, мән инсанам. Һейван вә әмәк аләти илә пис рәфтар эдән вә онлары гызғын бир эһтирасла корлаян фәһлә онлардан фәргли олдуғуну дәрк эдир. Буна көрә дә, белә бир истеһсал үсулунун игтисади принсипи, анчаг ән кобуд вә ән йөндәмсиз әмәк аләтләри ишләтмәкдир, чүнки белә әмәк аләтләри мәһз кобуд вә йөндәмсиз олдуғуна көрә чәтинликлә хараб эдилир. Буна көрәдир ки, Мексика көрфәзи әтрафындаки гулдар дөвләтләриндә вәтәндаш мүһарибәсиндән әввәл гәдим Чин котанына бәнзәр бир котан ишләдилирди; бу котан торпагда шырым ачмаг вә торпағы чевирмәк дейил, ону донуз вә я көстәбәк кими эшәләйирди. Бах: J. C. Cairns, The Slave Power, London 1862, p. 46 вә сонракиләр. Olmsted „Seaboard Slave states“ адлы әсәриндә әзчүмлә языр: „Бурада мәнә элә аләтләр көстәрирдиләр ки, ағлы башында олан һеч кәс бу аләтләри муздла ишләйән фәһләйә вермәзди, чүнки бунлар фәһләни әлдән саларды; мәнчә бу аләтләрин сон дәрәчә ағыр вә йөндәмсиз олмасы, зәһмәти адәтән бизим ерләрдә ишләдилән аләтләрә нисбәтән азы 10 фаиз артырыр. Лакин мәни инандырыб дейирдиләр ки, гуллар аләтләри чох диггәтсиз вә кобуд ишләтдикләринә көрә, онлара бундан йүнкүл вә йөндәмли бир аләт вермәк олмаз, бизим даим фәһләйә вериб файда көтүрдүйүмүз аләтләр Виркиниянын тахыл тарлаларында бир күн дә давам кәтирмәзди, һалбуки, Виркиниянын торпағы бизимкиндән юмшагдыр вә бизимки гәдәр дашлы-кәсәкли дейилдир. Һабелә бүтүн фермаларда нә үчүн ат әвәзинә гатыр ишләдилдийини сорушдугда мәнә верилән чаваблардан биринчиси вә, әлбәттә, ән чох бейнимә батаны бу иди ки, ат зәнчиләрин чох кобуд рәфтарына таб кәтирә билмәз; ат зәнчиләрин бу рәфтары нәтичәсиндә тез тагәтдән дүшүр вә я шикәст олур, һалбуки, гатыр дөйүлсә дә, аз есә дә дөзүр вә бу да онун һалына бир о гәдәр тәфавүт этмир; гатыра пис бахсалар да, она союг дәймир, ону һәддиндән артыг ишләтсәләр дә, азарламыр. Бу сәтирләри яздығым отағын пәнчәрәсиндән баханда һәр дәфә һейванла бу чүр кобуд рәфтар эдилдийини көрүрәм; шималда һансы фермерин фәһләси һейванла бу чүр рәфтар этсәйди, ону дәрһал ишдән чыхарыб говарды“.

Демәли, бундан әввәл, әмтиәни тәһлил эдиркән әмәйин истеһлак дәйәри яратмасы илә эйни әмәйин дәйәр яратмасы арасында ашкара чыхардығымыз фәрг, инди истеһсал просесинин мүхтәлиф ҹәһәтләри арасындакы фәрг кими тәзаһүр эдир.

Әмәк просеси илә дәйәр яранмасы просесинин вәһдәтини тәшкил эдән истеһсал просеси—әмтиә истеһсалы просесидир; әмәк просеси илә дәйәрин артмасы просесинин вәһдәтини тәшкил эдән истеһсал просеси исә капиталист истеһсал просесидир, әмтиә истеһсалынын капиталист формасыдыр.

Юхарыда гейд этмишдик ки, капиталистин мәнимсәдийи әмәк истәр бәсит әмәк олсун, истәр орта иҹтимаи әмәк олсун, истәрсә дә даһа мүрәккәб әмәк, даһа йүксәк хүсуси ҹәкийә малик әмәк олсун,—дәйәрин артмасы просеси нөгтейи-нәзәриндән бунун һеч бир фәрги йохдур. Орта иҹтимаи әмәйә нисбәтән даһа йүксәк, даһа мүрәккәб олан әмәк, бәсит иш гүввәсинә нисбәтән даһа чох мәсариф тәләб эдән, истеһсалына даһа чох иш вахты сәрф олунан вә буна көрә дә дәйәри даһа йүксәк олан бир иш гүввәсинин тәзаһүрүдүр. Бу иш гүввәсинин дәйәри йүксәкдирсә, ону тәзаһүр этдирән әмәк дә йүксәк олур, буна көрә дә һәмин иш гүввәси, эйни мүддәт әрзиндә нисбәтән даһа йүксәк дәйәрләрдә маддиләшир. Лакин әйириҹи әмәйинин дәрәҹәси илә зәркәр әмәйинин дәрәҹәси арасында нә кими фәрг олса да, зәркәр фәһләсинин өз иш гүввәсинин дәйәрини өдәмәк үчүн сәрф этдийи әмәк һиссәси илә онун изафи дәйәр яратмаг үчүн сәрф этдийи әлавә әмәк һиссәси арасында кейфиййәтҹә һеч бир фәрг йохдур. Бу һалда да енә изафи дәйәр, анҹаг әмәйин мигдарҹа чох сәрф олунмасындан, эйни бир әмәк просесинин, йә'ни бир һалда иплик истеһсалы просесинин, икинҹи һалда исә зәркәр иши просесинин даһа артыг давам этмәсиндән әмәлә кәлир[18].

Дикәр тәрәфдән, дәйәр әмәлә кәтирән һәр бир просесдә, йүксәк әмәк һәмишә орта иҹтимаи әмәйә, мәсәлән, бир күнлүк йүк-

---

[18] Мүрәккәб әмәклә бәсит әмәк, „skilled" илә „unskilled labour" арасындакы фәрг, гисмән янлыш тәсәввүрдән доғур вә я олса-олса артыг чохдан бәри керчәклийини итириб анҹаг ән'әнәви вә мәшрут бир шәкилдә галан фәргләрә әсасланыр; гисмән дә ондан ирәли кәлир ки, фәһлә синфинин мүәййән тәбәгәләри даһа ҹарәсиз бир вәзиййәтдә олур вә башгаларынын наил олдуғу кими, сәрф этдикләри иш гүввәсинин дәйәринә мүвафиг музд верилмәсинә наил ола билмирләр. Бурада тәсадүфи һаллар о гәдәр бөйүк рол ойнайыр ки, эйни әмәк нөвләринин вәзиййәти дәйишилмиш олур. Мәсәлән, капиталист истеһсал үсулунун инкишаф этмиш олдуғу өлкәләрин һамысында мүшаһидә эдилдийи кими, фәһлә синфинин ҹисмани гүввәсинин зәифләдийи вә нисбәтән тагәтдән дүшдүйү ерләрдә, чох әзәлә гүввәси тәләб эдән кобуд ишләр, даһа инҹә ишләрә нисбәтән, үмумиййәтлә даһа йүксәк пилләдә дурур, инҹә ишләр исә бәсит әмәк дәрәҹәсинә энир; мәсәлән, Инкилтәрәдә bricklayer-ин [бәннанын] әмәйи, нахышлы ипәк парча тохуҹуларынын әмәйинә нисбәтән хейли йүксәк пилләдәдир. Дикәр тәрәфдән исә fustian cutter-ин (манчестер гырханын) әмәйи, даһа чох ҹисмани кәркинлик тәләб эдиб эйни заманда бәдән үчүн зәрәрли олса да, „бәсит әмәк" һесаб олунур. Әслиндә „skilled labour" [ихтисаслы әмәк] дейилән әмәйин милли әмәк сырасында мигдарҹа әһәмиййәтли ер тутдуғу зәнн эдилмәмәлидир. Laing көстәрир ки, Инкилтәрәдә (вә Уэлсдә) 11 милйондан артыг адамын күзәраны бәсит әмәклә кечир. Бир милйон әсилзадә илә милйон ярым йохсул, авара, ҹинайәткар, фаһишәликлә долананлар вә башгалары, Laing-ын әсәри чапдан чыхдығы заман өлкәдә олан 18 милйон әһали сырасындан чыхылдыгда, хырда мүамиләчи-

сәк әмәк ики күнлүк бәсит әмәйә бәрабәр тутулмалыдыр[19]. Әкәр пешәкар игтисадчылар бу „әсассыз фикирдән“ һиддәтләнирләрсә, онда демәк олар ки, бу адамлар мәсәләнин маһиййәтини көрә билмирләр. Онлара нәзәри бир уйдурма кими көрүнән шей, һәгигәтдә һәр күн дүнянын һәр тәрәфиндә баш верән ади бир һадисәдир. Һәр ердә ән мүхтәлиф әмтиәләрин дәйәри пулда, йә'ни мүәййән мигдар гызыл вә я күмүшдә ифадә олунур, бунунла да һәмин дәйәрләрин тәмсил етдийи мүхтәлиф әмәк нөвләри мүхтәлиф нисбәтләрдә мүәййән мигдар эйни нөв ади әмәйә, йә'ни гызыл илә күмүшү истеһсал эдән әмәйә бәрабәр тутулур. Демәли, капиталын ишләтдийи фәһләнин бәсит орта ичтимаи әмәк сәрф етдийини фәрз этсәк, онда лүзумсуз әмәлийята эһтияч галмаз вә тәһлилимиз садәләшмиш олар.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

САБИТ КАПИТАЛ ВӘ ДӘЙИШӘН КАПИТАЛ

Мәһсул дәйәринин әмәлә кәлмәсиндә әмәк просесинин мүхтәлиф амилләри мүхтәлиф шәкилдә иштирак эдир.

Фәһлә әмәйинин конкрет мәзмуну, мәгсәди вә техники характери нечә олурса олсун, фәһлә әмәк чисминә мүәййән мигдар әмәк әлавә этмәклә она ени дәйәр әлавә этмиш олур. Дикәр тәрәфдән, биз истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәрини енә мәһсулун дәйәриндә, онун тәркиб һиссәләри шәклиндә көрүрүк, мәсәлән иплийин дәйәриндә памбыг вә ийләрин дәйәри олдуғуну көрүрүк. Демәли, истеһсал васитәләринин дәйәри итмәйәрәк мәһсулун үзәринә кечир, һәм дә истеһсал васитәләри мәһсула чеврилдийи заман, йә'ни әмәк просесиндә, әмәйин васитәсилә кечир. Лакин нечә кечир?

Фәһлә эйни заман әрзиндә ики дәфә ишләмир, йә'ни айрыча олараг бир өз әмәйи илә памбыға дәйәр әлавә этмәк үчүн, бир дә айрыча олараг памбығын көһнә дәйәрини сахламаг үчүн вә я, башга сөзлә десәк, э'мал этдийи памбығын вә ишләтдийи ийләрин дәйәрини мәһсул олан иплийин үзәринә көчүрмәк үчүн ишләмир. Фәһлә көһнә дәйәри она анчаг ени дәйәр әлавә этмәклә сахлайыр. Лакин әмәк чисминә ени дәйәрин әлавә эдилмәси вә

ләр, гуллугчулар, әдибләр, рәссамлар, мәктәб мүәллимләри вә башгалары дахил олмагла 4 650 000 нәфәрдән ибарәт орта синиф галыр Laing бу $4^2/_3$ милйон рәгәмини һасил этмәк үчүн, банкирләрә вә башгаларына үстәлик, яхшы әмәк һаггы алан бүтүн „фабрика фәһләләрини“ дә орта синфин ишләйән һиссәси сырасына салыр! Онун һесабында һәтта bricklayer-ләр [бәнналар] „ихтисаслы фәһләләр“ сырасына дахил эдилир. Бүтүн бунлары чыхандан сонра юхарыда гейд олунан 11 милйон галыр (S. Laing, National Distress etc., London 1844). „Едиййинин әвәзиндә бәсит әмәкдән башга һеч бир шей верә билмәйән бөйүк бир синиф, халгын әсас күтләсини тәшкил эдир“ (James Mill, Supplement to the Encyclopedia Britannica-да „Colony“ мәгаләси, 1831).

[19] „Әмәкдән бир дәйәр өлчүсү кими бәһс эдилдикдә, һөкмән мүәййән бир әмәк нөвүнү нәзәрдә тутурлар... бу әмәйин дикәр әмәк нөвләринә нисбәтини мүәййән этмәк асандыр“ („Outlines of Political Economy“, London 1832, p. 22, 23).

мәһсулдаки көһнә дәйәрләрин сахланылмасы, йә'ни фәһләнин эйни заман әрзиндә ики дәфә ишләмәдийи һалда бу заман бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики нәтичә әлдә этмәси, бу икили нәтичә, йәгин ки, анчаг әмәйин өзүнүн икили характердә олмасындан ирәли кәлир. Әмәк эйни заман әрзиндә, бир хассәси нәзәрә алындыгда дәйәр яратмалы, икинчи хассәси нәзәрә алындыгда исә дәйәри һифз этмәли вә я мәһсулун үзәринә кечирмәлидир.

Һәр бир фәһлә иш вахтыны вә, демәли, дәйәри мәһсула нечә әлавә эдир? Һәмишә вә ялныз өз мәһсулдар әмәйинин хүсуси формасында әлавә эдир. Әйиричи иш вахтыны анчаг әйирмәклә, тохучу анчаг тохумагла, дәмирчи анчаг дәмири дөймәклә әлавә эдир. Онлар мәһсула әмәйи вә, демәли, ени дәйәри мәһз мәгсәдәуйғун шәкилдә әлавә этдикләринә көрә, йә'ни әйирмәк, тохумаг вә дәмир дөймәк сайәсиндә, истеһсал васитәләри: памбыг вә ий, иплик вә тохума дәзкаһы, дәмир вә зиндан—бүтүн бунлар мәһсул яратмаг үчүн, ени истеһлак дәйәри яратмаг үчүн үнсүр олур[20]. Бу истеһсал васитәләринин көһнә истеһлак дәйәри формасы йох олурса да, сонра ени бир истеһлак дәйәри формасында мейдана кәлир. Лакин биз һәлә дәйәр яранмасы просесини тәдгиг эдиркән көрдүк ки, бир истеһлак дәйәри ени бир истеһлак дәйәринин истеһсалы үчүн мәгсәдәуйғун шәкилдә истеһлак олундугда, истифадә эдилмиш һәмин истеһлак дәйәрини яратмаг үчүн лазым олан иш вахты, ени истеһлак дәйәри яратмаг үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссәсидир, йә'ни истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләриндән ени мәһсул үзәринә кечирилән иш вахтыдыр. Демәли, истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәрләрини сахлаян вә я бу дәйәрләри мәһсул дәйәринин тәркиб һиссәси олараг мәһсулун үзәринә кечирән фәһлә буну үмумиййәтлә өз әмәйини әлавә этмәк васитәсилә кечирмир, фәһләнин буну эдә билмәсинә сәбәб, онун әлавә этдийи әмәйин хүсуси файдалы характердә, спесифик мәһсулдар формада олмасыдыр. Бу чүр мәгсәдәуйғун мәһсулдар фәалиййәт олан әмәк—әйирмәк, тохумаг вә дәмири дөймәк—истеһсал васитәләринә тохунан кими бу өлкүн васитәләри чанландырыр, онлара руһ верир, дөндәриб әмәк просеси амили эдир вә онларла бирләшиб мәһсул шәклинә дүшүр.

Әкәр фәһләнин спесифик мәһсулдар әмәйи әйирмәкдән ибарәт олмасайды, памбығы иплийә чевирә билмәзди, демәли, памбыгла ийләрин дәйәрини дә иплийин үзәринә кечирә билмәзди. Әксинә, бу фәһлә өз пешәсини дәйишиб харрат оларса, енә дә әввәлки кими өз иш күнү васитәсилә мүвафиг материала дәйәр әлавә эдәчәкдир. Демәли, фәһләнин материала өз әмәйи васитәсилә дәйәр әлавә этмәсинин сәбәби онун әмәйинин әйиричи вә я харрат әмәйиндән ибарәт олмасы дейил, сәрф этдийи әмәйин мүчәррәд әмәк, үмумиййәтлә ичтимаи әмәк олмасыдыр; һабелә фәһләнин материала мүәййән мигдар дәйәр әлавә этмәсинин сәбәби әмәйинин хүсуси файдалы мәзмуна малик олмасы дейил, бу әмәйин мүәй-

[20] „Әмәк тәләф этдийи шейин әвәзиндә ени бир шей ярадыр“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, London 1821, p. 13).

јән мүддәт давам етмәсидир. Беләликлә, әјиричинин әмәји, өз мүчәррәд үмуми хассәсинә көрә, јә'ни инсан иш гүввәсинин сәрфи олмаг е'тибарилә памбыг вә ијләрин дәјәринә јени дәјәр әлавә едир, өз конкрет, хүсуси вә фајдалы хассәсинә көрә исә, јә'ни әјирмә просеси олмаг е'тибарилә бу истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсулун үзәринә кечириб буларын дәјәрини мәһсулда сахлајыр. Ејни заман әрзиндә сәрф олунан әмәјин икили нәтичә вермәсинә сәбәб дә будур.

Әмәјин анчаг мигдарча әлавә олунмасы нәтичәсиндә јени дәјәр әлавә олунур, әлавә олунан әмәјин хүсуси кејфијјәти нәтичәсиндә исә истеһсал васитәләринин көһнә дәјәри мәһсулда сахланылыр. Ејни әмәјин өз икили хассәсиндән доған бу икичәһәтли тә'сири, мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр едир.

Фәрз едәк ки, јени бир ихтира нәтичәсиндә әјиричи әвәлләр 36 саатда әјирдији гәдәр памбығы инди 6 саатда әјирә билир. Бу һалда онун әмәји мәгсәдәујғун, фајдалы вә мәһсулдар фәалијјәт олмаг е'тибарилә өз гүввәсини алты гат артырмыш олур. Онун вердији мәһсул да 6 гат артыб 6 кирвәнкә әвәзиндә 36 кирвәнкә иплик олур. Лакин инди бу 36 кирвәнкә памбығын өз јанына чәкдији иш вахты әввәлләр 6 кирвәнкә иплијин өз јанына чәкдији иш вахты гәдәрдир. Бу 36 кирвәнкә иплијә әлавә олунан јени әмәк, әввәлки үсулла ишләдикдә әлавә олундуғундан алты дәфә аздыр, одур ки, кечмишдә әлавә олунан дәјәрин анчаг алтыда бири әлавә олунур. Дикәр тәрәфдән, инди мәһсулда, јә'ни 36 кирвәнкә ипликдә олан памбығын дәјәри 6 гат артыгдыр. Бу 6 саатлыг әјирмә просесиндә 6 дәфә артыг хаммалын дәјәри сахланыб јени мәһсулун үзәринә кечирилмишдир, һалбуки ејни мигдар хаммала әлавә олунан јени дәјәр инди 6 дәфә аздыр. Бу һал, әмәјин ејни бир бүтөв просес әснасында дәјәрләри сахламасына сәбәб олан хассәси илә онун дәјәр јаратмасына сәбәб олан хассәси арасында нә гәдәр бөјүк фәрг олдуғуну көстәрир. Әјирмә просесиндә мә'лум мигдар памбыға дахил олан зәрури иш вахты нә гәдәр чохса, памбыға әлавә олунан јени дәјәр дә бир о гәдәр чохдур, лакин мә'лум гәдәр иш вахтында әјирилән памбығын мигдары нә гәдәр чохса, мәһсулда сахланылан көһнә дәјәр дә бир о гәдәр чох олур.

Инди дә фәрз едәк ки, әксинә, әјиричи әмәјинин мәһсулдарлығы дәјишмәјиб олдуғу кими галыр вә, демәли, бир кирвәнкә памбығы иплијә чевирмәк үчүн әјиричијә әввәлки гәдәр вахт лазымдыр. Лакин фәрз едәк ки, памбығын өзүнүн мүбадилә дәјәри дәјишмиш вә гијмәти 6 дәфә артмыш вә ја әксилмишдир. Һәр ики һалда әјиричи мә'лум мигдар памбыға ејни мигдар иш вахты, демәли, ејни кәмијјәтдә дәјәр әлавә етмәкдәдир вә һәр ики һалда мә'лум мүддәтдә ејни мигдар иплик истеһсал едир. Лакин онун памбыгдан иплијә, мәһсула кечирдији дәјәр әввәлкинә нисбәтән, бир һалда 6 дәфә артыг, о бири һалда исә 6 дәфә әксикдир. Һабелә әмәк васитәләринин баһаландығы вә ја учузлашдығы, лакин әмәк просесиндә јенә дә әввәлки ејни вәзифәни јеринә јетирдији һалда да јухарыдакы нәтичә алыныр.

Әкәр әјирмә просесинин техники шәраити олдуғу кими галыр-

са вə мүвафиг истеһсал васитəлəринин дəйəриндə һеч бир дəйишиклик əмəлə кəлмирсə, əйиричи əввəлки кими эйни иш вахтында енə эйни дəйəрə малик олан эйни мигдар хаммал вə машын истеһлак эдир. Бу һалда онун мəһсулда сахладығы дəйəр, мəһсула əлавə этдийи ени дəйəрлə дүз пропорсионалдыр. Əйиричи ики һəфтəдə мəһсула, бир һəфтəдə əлавə этдийиндəн ики гат артыг əмəк, демəли, ики гат артыг дəйəр əлавə эдир вə эйни заманда ики гат артыг дəйəр ифадə эдəн ики гат артыг материал истеһлак эдир вə ики гат артыг дəйəр ифадə эдəн ики гат артыг машын ишлəдиб көһнəлдир; белəликлə о, ики һəфтəлик мəһсулда бир һəфтəлик мəһсулда сахладығындан ики гат артыг дəйəр сахламыш олур. Истеһсал шəраитинин сабит галдығы тəгдирдə фəһлəнин мəһсула əлавə этдийи дəйəр нə гəдəр чох олурса, онун мəһсулда сахладығы дəйəр дə бир о гəдəр чох олур; лакин онун даһа чох дəйəр сахламасына сəбəб мəһсула даһа чох дəйəр əлавə этмəси дейил, бу дəйəри мəһсула өз əмəйиндəн асылы олмаян вə сабит шəраитдə əлавə этмəсидир.

Əлбəттə, мүəййəн нисби мə'нада демəк олар ки, фəһлəнин сахладығы көһнə дəйəр һəмишə, əлавə этдийи ени дəйəрлə эйни нисбəтдə олур. Памбығын дəйəри истəр баһаланыб 2 шиллингдəн 3 шиллингə галхсын, истəрсə дə учузлашыб 1 шиллингə дүшсүн, бир сөзлə, бу дəйəр нечə дəйиширсə дəйишсин, фəһлəнин бир саатлыг мəһсулда сахладығы памбыг дəйəри ики саатлыг мəһсулда сахладығындан һəмишə ики гат əскикдир. Сонра, фəһлəнин өз əмəк мəһсулдарлығы дəйишəрсə, йүксəлəр вə я ашағы дүшəрсə, фəһлə, мисал үчүн, бир иш саатында əввəлкиндəн чох вə я аз памбыг əйирəчəк вə буна мүвафиг олараг бир иш саатынын мəһсулунда чох вə я аз памбыг дəйəри сахлаячагдыр. Лакин, бунунла бəрабəр фəһлəнин ики иш саатында сахладығы дəйəр, бир иш саатында сахладығы дəйəрдəн ики гат артыг олачагдыр.

Дəйəр нишанында дəйəрин халис символик ифадəсини бир тəрəфə гойсаг, дəйəр анчаг бу вə я башга бир истеһлак дəйəриндə, бу вə я башга бир шейдə мөвчуддур. (Анчаг иш гүввəсинин варлығы кими көтүрүлəн инсанын өзү тəбиəт чисмидир, чанлы вə шүурлу олса да, енə шейдир, əмəк исə бу иш гүввəсинин мадди тəзаһүрүдүр.) Буна көрə дə истеһлак дəйəри йохалдыгда дəйəр дə йохалыр. Истеһсал васитəлəри исə өз дəйəрини өз истеһлак дəйəри илə бир заманда итирмир, чүнки əмəк просеси нəтичəсиндə онлар өз истеһлак дəйəринин илкин шəклини һəгигəтдə анчаг она көрə итирир ки, мəһсулда башга бир истеһлак дəйəри шəклини алсын. Лакин дəйəрин мүəййəн бир истеһлак дəйəри шəклиндə олмасы нə гəдəр мүһүмдүрсə дə, əмтиə истиһалəси көстəрир ки, мəһз һансы бир истеһлак дəйəри шəклиндə олмасынын дəйəр үчүн фəрги йохдур. Бурадан белə бир нəтичə чыхыр ки, əмəк просесиндə истеһсал васитəлəри өз мүстəгил истеһлак дəйəри илə бəрабəр өз мүбадилə дəйəрини нə дəрəчəдə итирирсə, истеһсал васитəлəриндəн дə мəһсула анчаг о дəрəчəдə дəйəр кечир. Онлар истеһсал васитəлəри олмаг э'тибарилə нə гəдəр дəйəр итирирсə, мəһсулун үзəринə дə анчаг о гəдəр дəйəр

кечирир. Лакин бу ҹәһәтдән әмәк просесиндәки мүхтәлиф мадди амилләр мүхтәлиф вәзиййәтдәдир.

Машыны ишләтмәк үчүн яндырылан көмүр, һабелә тәкәрин охуну яғламаг үчүн ишләдилән яғ вә и. а. тамамилә йох олуб кедир. Бояглар вә башга ярдымчы материаллар йох олурса да, мәһсулун хассәләриндә тәзаһүр эдир. Хаммал мәһсулун субстансиясы олур, лакин өз шәклини дәйишир. Демәли, хаммал вә ярдымчы маддәләр истеһлак дәйәри һалында әмәк просесинә кириркән малик олдуглары мүстәгил форманы итирирләр. Әсл әмәк васитәләринә (аләтләринә) кәлдикдә исә, мәсәлә башгадыр. Ҹиһаз, машын, фабрика бинасы, ҹәлләк вә саир бу кими шейләр әмәк просесиндә анҹаг о замана гәдәр хидмәт эдә билир ки, өз илк формаларыны итирмәмиш олсун, әмәк просесинә сабаһ да дүнәнки формада дахил ола билсин. Бу әмәк васитәләри яшадыглары бүтүн мүддәтдә, йә'ни әмәк просеси мүддәтиндә мәһсула нисбәтлә өз мүстәгил формаларыны һифз этдикләри кими, өләндән сонра да һифз эдирләр. Машынларын, аләтләрин, э'малатханаларын вә саирәнин ҹәсәди бу машын, аләт вә э'малатханаларын васитәсилә ярадылмыш мәһсуллардан айрылыгда енә дә яшайыр. Инди биз, белә бир әмәк васитәсинин э'малатханая кәлдийи күндән амбара атылдығы күнәдәк давам эдән бүтүн дөврү тәдгиг этсәк, көрәрик ки, әмәк бу дөврдә онун истеһлак дәйәрини тамамилә истеһлак этмиш, буна көрә дә онун мүбадилә дәйәри тамамилә мәһсула кечмишдир. Мәсәлән, бир әйирмә машынынын өмрү 10 илдә баша чатмышса, демәли, онун бүтүн дәйәри бу он иллик әмәк просесиндә 10 илин мәһсулуна кечмишдир. Демәли, мүәййән бир әмәк васитәсинин өмрү, һәмин әмәк васитәсинин көмәйилә бир мүддәт даим енидән тәкрар олунан әмәк просесләрини әһатә эдир. Әмәк васитәләринин дә өмрү инсанын өмрү кимидир. Һәр күн инсанын өмрүндән 24 саат кедир. Лакин инсанын өмрүндән нечә күн кечдийи онун алнына язылмамышдыр. Буна бахмаяраг, инсан һәятыны сығорта эдән ҹәмиййәтләр инсанын өмрүнүн орта һесабла нә гәдәр давам этдийини мүәййән этмәклә чох дүрүст вә хүсусән чох файдалы нәтиҹәләр чыхара билирләр. Әмәк васитәләри дә эйни вәзиййәтдәдир. Тәҹрүбәдән мә'лумдур ки, мүәййән бир әмәк васитәси, мәсәлән мүәййән бир машын орта һесабла нә гәдәр өмүр сүрә биләр. Фәрз эдәк ки, мүәййән бир машын әмәк просесиндә өз истеһлак дәйәрини анҹаг 6 күн сахлайыр. Бу һалда машын һәр иш күнүндә өз истеһлак дәйәринин орта һесабла $^1/_6$ һиссәсини итирир, буна көрә дә өз дәйәринин $^1/_6$ һиссәсини күндәлик мәһсулун үзәринә кечирир. Бүтүн әмәк васитәләринин ишләниб көһнәлмәси, йә'ни күндә өз истеһлак дәйәринин нә гәдәрини итирдийи вә буна мүвафиг олараг күндә өз дәйәринин нә гәдәрини мәһсула кечирдийи бу үсулла һесабланыр.

Бурадан тамамилә айдын көрүнүр ки, истеһсал васитәсинин мәһсулун үзәринә кечирдийи дәйәр һеч бир заман, әмәк просесиндә өз истеһлак дәйәринин мәһв эдилмәси нәтиҹәсиндә итирдийи дәйәрдән артыг олмур. Әкәр бир истеһсал васитәсинин дәйәри олмасайды, буна көрә дә онда итириләси бир шей олмасайды, йә'ни о өзү инсан әмәйинин мәһсулу олмасайды, мәһсула һеч бир

дәйәр кечирә билмәзди. Бу һалда истеһсал васитәси анҹаг истеһлак дәйәринин ярадылмасына хидмәт эдәр, мүбадилә дәйәри ярадылмасында исә иштирак этмәзди. Инсанын ярдымы олмадан тәбиәтдә һазыр тапылан истеһсал васитәләри: торпаг, күләк, су, мә'дәнләрдәки дәмир, тәбии мешәләрдәки ағаҹ вә саирә, бу гисим истеһсал васитәләриндәндир.

Бурада гаршымыза башга бир мараглы һадисә чыхыр. Фәрз эдәк ки, бир машынын дәйәри, мисал үчүн, 1000 фунт стерлингдир вә бу машын 1000 күндә ишләниб көһнәлир. Бу һалда машынын дәйәринин $^{1}/_{1000}$ һиссәси һәр күн машынын өзүндән айрылыр вә ятратдығы күндәлик мәһсулун үзәринә кечир. Эйни заманда машынын бүтөвү, онун һәят фәалиййәти кетдикҹә азалмагда олса да, енә әмәк просесиндә өз вәзифәсини еринә етирир. Беләликлә мә'лум олур ки, әмәк просесинин бир амили, бир истеһсал васитәси, әмәк просесиндә бүтүнлүклә, дәйәрин артмасы просесиндә исә анҹаг гисмән иштирак эдир. Әмәк просеси илә дәйәрин артырылмасы просеси арасындаки фәрг бурада онларын madди амилләриндә экс олунур, чүнки эйни бир истеһсал васитәси мүәййән истеһсал просесинә, әмәк просеси үнсүрү олараг, бүтүнлүклә дахил олур, дәйәр ярадан үнсүр олмаг э'тибарилә исә анҹаг һиссә-һиссә дахил олур[21].

Дикәр тәрәфдән, әксинә, истеһсал васитәси әмәк просесинә анҹаг гисмән дахил олдуғу һалда дәйәр яратмаг просесинә бүтүнлүклә дахил ола биләр. Фәрз эдәк ки, памбыг әйирилиркән күндә һәр 115 кирвәнкә памбыгдан 15 кирвәнкәси пуча чыхыр, иплик вермир, анҹаг туллантыя чыхыр, памбыг тозу олуб итир. Лакин

---

[21] Бурада мәсәлә әмәк васитәләрини, машынлары, биналары вә саирәни тә'мир этмәк үзәриндә дейилдир. Тә'мир эдилән бир машын тә'мир заманы даһа әмәк васитәси дейил, әмәк ҹисми олур. Бурада бу машын васитәсилә бир иш көрмүрләр, онун өзүнү сазлайырлар ки, истеһлак дәйәриндә олан нөгсанлары арадан галдырсынлар. Биз өз мәгсәдимизә уйғун олараг һәмишә фәрз эдә биләрик ки, бу кими тә'мир ишләри, әмәк васитәләринин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәйә дахилдир. Китабын мәтниндә исә әмәк васитәсинин анҹаг о шәкилдә ишләниб көһнәлмәсиндән бәһс олунур ки, буна һеч бир тәбиб чарә эдә билмәз вә бу көһнәлмә әмәк васитәсини яваш-яваш кәтириб өлүм нөгтәсинә чатдырыр; „бу elә бир ишләниб көһнәлмәдир ки, буну даһа һәрдән-бир ислаһ этмәклә арадан галдырмаг мүмкүн дейилдир вә бурада әмәк васитәси нәһайәт, бир бычаг кими о дәрәҹәдә ишләниб көһнәлир ки, бычагчы дейир: буну даһа тә'мир этмәйинә дәймәз“. Китабын мәтниндә биз көрдүк ки, мисал үчүн, машын һәр бир айрыҹа әмәк просесинә бүтүнлүклә, эйни заман әрзиндә баш верән дәйәр артырма просесинә исә анҹаг һиссә-һиссә дахил олур. Буна көрә дә биз, бу анлайышлары бир-биринә гарышдыран ашағыдаки фикрә лазыми гиймәт верә биләрик. „Рикардо ҹораб машынынын истеһсалы үчүн машын гайыранларын сәрф этдийи әмәйин бир һиссәсиндән бәһс эдәрәк дейир“ ки, бу әмәк һиссәси, мисал үчүн, бир ҹүт ҹорабын дәйәринә дахилдир. „Һалбуки ҹорабын һәр ҹүтүнү истеһсал эдән бүтүн әмәйә... машын гайыранын сәрф этдийи әмәйин бир һиссәси дейил, һамысы дахил олур, чүнки бир машын чохлу ҹораб тохуюрса да, машынын бүтүн һиссәләри иштирак этмәдән бу ҹорабларын бир ҹүтү дә тохуна билмәз“ („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“, London 1821, p. 54). Һәддән артыг тәкәббүрлү вә хырдачы олан бу мүәллиф, өз долашыг фикриндә, һабелә өз мүбаһисәсиндә анҹаг о ҹәһәтдән һаглыдыр ки, нә Рикардо, нә дә ондан әввәлки вә сонраки игтисадчылардан һеч бири, әмәйин бу ики ҹәһәти арасында ҹидди бир һәдд гоймамышдыр вә буна көрә дә, тәбиидир ки, дәйәрин яранмасында бу ики ҹәһәтин ойнадығы мүхтәлиф ролу тәһлил этмәмишдир.

бу 15% тулланты тәбиидирсә, памбыг э’малында орта һесабла бу гәдәр итки олмасы лабүддүрсә, иплик вермәйән бу 15 кирвәнкә памбығын дәйәри дә, иплийин маддәсини тәшкил эдән 100 кирвәнкә памбығын дәйәри кими, иплийин дәйәринә дахил олур. 100 кирвәнкә иплик истеһсал этмәк үчүн 15 кирвәнкә памбығын истеһлак дәйәри тоза чеврилмәлидир. Демәли, бу памбығын пуч олуб кетмәси иплик истеһсалынын шәртләриндән биридир. Мәһз буна көрә дә һәмин памбыг өз дәйәрини иплийә кечирир. Бу һал әмәк просесиндә әмәлә кәлән вә бир даһа истеһсал васитәси олараг истифадә эдилмәйән, буна көрә дә енидән мүстәгил истеһлак дәйәри кими мейдана чыхмаян бүтүн туллантылара аиддир. Мәсәлән, Манчестердәки бөйүк машынгайырма фабрикаларында нәһәнк машынларын йонуб төкдүйү дәмир йонғарынын дағ кими йығылыб галандығыны көрмәк олар; ахшамлар бу йонғары фабрикадан бөйүк арабалара йүкләйиб дәмирәридән завода көндәрирләр, эртәси күн исә бу йонғар парча дәмир шәклиндә енә фабрикая гайтарылыр.

Әмәк просесиндә истеһсал васитәләри анчаг, өз көһнә истеһлак дәйәрләри формасында мөвчуд олан дәйәрини итирдикләринә көрә ени формалы мәһсула дәйәр кечирмиш олур. Йәгин ки, әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин итирә биләчәйи дәйәринән йүксәк һәдди, иш просесинә кириркән малик олдуглары дәйәрдән вә я онларын өзүнү истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахтынын һәчминдән артыг ола билмәз. Буна көрә дә истеһсал васитәләри һеч заман мәһсулун үзәринә, иштирак этдикләри әмәк просесиндән асылы олмаяраг малик олдуғундан артыг бир дәйәр әлавә эдә билмәз. Мүәййән бир әмәк материалы, мүәййән бир машын, мүәййән бир истеһсал васитәси нә гәдәр файдалы олурса олсун, онун дәйәри 150 фунт стерлингдирсә вә я, мәсәлән 500 иш күнүнә бәрабәрдирсә, демәли, ярадылмасында иштирак этдийи мәһсула һеч заман 150 фунт стерлингдән артыг дәйәр әлавә эдә билмәз. Истеһсал васитәләринин дәйәри, онларын бир истеһсал васитәси кими дахил олдуғу просеслә мүәййән олунмур, онлары бир мәһсул кими ярадан просеслә мүәййән олунур. Әмәк просесиндә истеһсал васитәләриндән анчаг бир истеһлак дәйәри кими, файдалы хассәйә малик бир шей кими истифадә олунур, буна көрә дә, һәмин просесә кириркән онларын дәйәри олмазса, мәһсула һеч бир дәйәр кечирә билмәзләр[22].

---

[22] Буна көрә дә шит Ж. Б. Сэйин тамамилә мә’насыз фикирдә олдуғуну асанлыгла баша дүшмәк олур; онун фикринчә изафи дәйәр (фаиз, мәнфәәт, рента), әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин: торпаг, аләт, дәри вә саирәнин өз истеһлак дәйәрләри илә көстәрдийи „services productifs“дән [мәһсуллар хидмәтдән] әмәлә кәлир. Мәһарәтлә уйдурулан мәдһиййәләри дәрһал языб нәзәрә чатдырмагда һеч вахт фүрсәти әлдән вермәйән чәнаб Вилһелм Рошер дейир: „Ж. Б. Сэй (Traité, vol. I, ch. 4) чох доғру гейд эдир ки: „Яғ заводунун истеһсал этдийи дәйәр, бүтүн мәсариф чыхылдыгдан сонра бу заводун өзүнү вүчуда кәтирән әмәкдән тамамилә фәргли олан ени бир шейдир“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3 Auflage, 1858, S. 82, Note). Тамамилә доғрудур! Яғ заводунда һазырланан „яғ“, бу заводун тикилмәсинә сәрф олунан әмәкдән тамамилә фәргли бир шейдир. Чәнаб Рошер исә „дәйәр“ дедикдә „яғ“ кими бир шейи нәзәрдә тутур, чүнки „яғын“ дәйәри вардыр; лакин „тәбиәтдә“, нисбәтән „чох олмаса да“, яначаг яғларына тәсадүф эдилдийинә көрә, чәнаб Рошерин бу

Мәһсулдар әмәк, истеһсал васитәләрини дөндәриб ени мәһсул яратмаг үнсүрү эдиркән, онларын дәйәри, мөвһум руһ кими, бир бәдәндән чыхыб башгасына, истеһлак эдилмиш бәдәндән ени ярадылан бәдәнә кечир. Лакин бу кечмәдә һәгигәтән сәрф эдилән әмәйин санки иштиракы олмур. Фәһлә көһнә дәйәрләри һифз этмәдән ени әмәк әлавә эдә билмәз, демәли, ени дәйәр дә ярада билмәз, чүнки фәһлә һәр дәфә әмәйи мүәййән бир сәмәрәли шәкилдә әлавә этмәлидир, буну исә о, мәһсуллары ени мәһсулун истеһсал васитәләринә чевирмәсә вә бунунла да онларын дәйәрини ени мәһсула кечирмәсә эдә билмәз. Демәли, дәйәр әлавә этмәк йолу илә дәйәри һифз этмәк—фәалиййәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәсинин, йә'ни чанлы әмәйин тәбии хассәсидир, элә бир тәбиәт веркисидир ки, фәһлә үчүн һеч бир әһәмиййәти олмадығы һалда капиталист үчүн чох файдалыдыр, йә'ни онун мөвчуд капитал дәйәрини һифз эдир[22а]. Нә гәдәр ки, капиталистин иши яхшы кедир, мәнфәәт әлдә этмәк фикри онун башыны о гәдәр гарышдырыр ки, мачал тапыб әмәйин бу мүфтә веркисини көрә билмир. Лакин әмәк просеси мәчбуриййәт үзүндән кәсилдикдә, йә'ни бөһран баш вердикдә, капиталист буну көрмәли олур вә һәтта яхындан һисс эдир[23].

Истеһсал васитәләриндә үмумиййәтлә онларын истеһлак дәйәри истеһлак эдилир вә әмәк бу йолла мәһсул ярадыр. Истеһсал васитәләринин дәйәри һәгигәтдә истеһлак эдилмир[24], буна көрә дә

барәдә шүбһәсиз башга бир гейди вар; Рошер дейир: „О (тәбиәт!), демәк олар, һеч бир мүбадилә дәйәри яратмыр!“ Рошерин сөйләдийи тәбиәтдә мүбадилә дәйәри мәсәләси, ушағым „ахы лап балачадыр“ дейән сәфеһ бакирә гызын әһвалатына бәнзәйир. Енә дә һаман „алим“ („savant sérieux“) юхарыдаки мәсәлә һаггында бир дә дейир: „Рикардонун мәктәби адәтән, капиталы да „йығылмыш әмәк“ дейә әмәк анлайышына дахил эдир. Буна мәһарәт демәк олмаз (!), чүнки (!) капитал саһиби (!) һәр һалда (!) садәчә (?!) истеһсал этмәкдән (?) вә (??) ону (нәйи?) һифз этмәкдән әлавә (!) бир иш дә көрмүшдүр: йә'ни (?!?) о өз зөвгсәфасындан имтина этмишдир, бунун үчүн дә, мәсәлән (!!!), фаиз тәләб эдир“. (Енә орада.) Сияси игтисадда „дәйәри“ садәчә „тәләбатла“ изаһ эдән бу „анатомик-физиоложи үсул“ әчәб „мәһарәтли“ үсулдур.

22а „Фермерин истеһсалатындаки бүтүн аләтләр ичәрисиндә инсан әмәйи... элә бир аләтдир ки, фермер өз капиталынын енә кери гайыдачағыны ән чох бундан ума биләр. Дикәр ики шей, йә'ни иш һейванларына гоюлан капитал вә... араба, котан, күрәк вә саирә исә, мүәййән мигдар инсан әмәйи илә бирләшмәсә—һечдир“ (Edmund Burke, Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, edit., London 1800, p. 10).

23 800 фәһләси олан вә һәфтәдә орта һесабла 150 тай Шәрги Һиндустан памбығы вә я тәхминән 130 тай Америка памбығы ишләдән бир әйирмә фабрикасынын саһиби „Times“ гәзетинин 1862-чи ил 26 ноябр нөмрәсиндә килейләниб һәр ил фабрикада иш даяндыгда 6000 фунт стерлинг хәрчә дүшдүйүнү көстәрир. Бу гейри-мәһсулдар хәрчләр сияһисиндә, бизи һәләлик марагландырмаян бир чох хәрчләр вардыр, мәсәлән: торпаг рентасы, верки, сығорта пулу, бир илә тутулан фәһләләрин, фабрика мүдиринин, мүһасиб вә мүһәндисин маашы вә и. а. Сонра. Бу саһибкар фабриканы вахташыры гыздырмаг вә бухар машыныны мүәййән вахтларда һәрәкәтә кәтирмәк үчүн ишләдилән көмүрә вә фабриканын бүтүн механизмини „саз“ сахлаян мүвәггәти фәһләләрин әмәк һаггына сәрф этдийи 150 фунт стерлинги дә бурая дахил эдир. Нәһайәт, 1200 фунт стерлинг машынларын хараб олмасы хәрчидир, чүнки „бухар машыны даяндыгда, һаванын тә'сири вә машыны хараб эдән башга тәбии тә'сирләр арадан галхмыр“. Фабрикант әлавә эдиб ачыгча дейир ки, 1200 фунт стерлинг гәдәр аз бир мәбләғ айрылмасына сәбәб анчаг машынларын ишләниб чох көһнәлмиш олмасыдыр.

24 „Әмтиәнин истеһлакы истеһсал просесинин бир һиссәсини тәшкил этдикдә буна мәһсулдар истеһлак дейилир... Бу һалларда дәйәр истеһлак эдилмир“ (S. P. Newman, Elements of Political Economy, Andover and New York 1835, p. 296).

тәкрар истеһсал эдилә билмәз. Истеһсалваситәләринин дәјәри һифз олунур вә бунун сәбәби әмәк просеси заманы бу дәјәр үзәриндә бир әмәлијјат эдилмәси дејилдир, сәбәб ондадыр ки, әввәлчә ону тәчәссүм этдирән истеһлак дәјәри јох олурса да, башга бир истеһлак дәјәринә кечир. Буна көрә дә истеһсал васитәләринин дәјәри енә мәһсулун дәјәриндә тәзаһүр эдир, лакин, чидди јанашылса, тәкрар истеһсал олунмур. Ени истеһлак дәјәри истеһсал олунур вә көһнә мүбадилә дәјәри бу истеһлак дәјәриндә енидән тәзаһүр эдир[25].

Әмәк просесиндәки суб'ектив, шәхси амил, јә'ни фәалијјәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәси мәсәләси исә башгадыр. Әмәк өз мәгсәдәујғун формасы сајәсиндә истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсула кечириб беләликлә дә ону сахладығы һалда бу әмәк өз һәрәкәтинин һәр анында изафи дәјәр јарадыр, ени дәјәр вүчуда кәтирир. Фәрз эдәк ки, фәһлә өз иш гүввәсинин дәјәринин эквивалентини истеһсал эдиб гуртардығы нөгтәдә, мисал үчүн, өз алты саатлыг әмәји илә мәһсула 3 шиллинг дәјәр әлавә эдәндән сонра истеһсал просеси дајаныр. Бу дәјәр, мәһсулун дәјәриндә истеһсал васитәләринин дәјәриндән әмәлә кәлмиш үнсүрләрә үстәлик бир дәјәрдир. Бу дәјәр һәмин просесдә әмәлә кәлән еканә ени дәјәрдир, мәһсул дәјәринин мәһз бу просес әснасында истеһсал эдилән еканә һиссәсидир. Әлбәттә бу дәјәр анчаг, капиталистин базарда иш гүввәси аларкән аванс этдији вә фәһләнин өз јашајыш васитәләринә сәрф этдији пулу өдәјир. 3 шиллингдән ибарәт олан бу ени дәјәр, әввәлчә хәрчләнән 3 шиллингин садәчә тәкрар истеһсалыдыр. Лакин, истеһсал васитәләринин дәјәри анчаг заһирән тәкрар истеһсал эдилдији һалда, бу ени дәјәр һәгигәтдә тәкрар истеһсал эдилмишдир. Бурада бир дәјәр башга бир дәјәрин ерини, ени дәјәр јарадылмасы васитәсилә долдурур.

Лакин артыг биз билирик ки, әмәк просеси, иш гүввәси дәјәринин эквиваленти тәкрар истеһсал олунуб әмәк об'ектинә әлавә эдилдији һәддән сонра да давам эдир. Бу һәддә чатмаг үчүн 6

---

[25] Шимали Америкада, кәрәк ки, 20 дәфәјә гәдәр нәшр эдилән бир китабда јазылмышдыр: „Капиталын енидән нә формада тәзаһүр этмәсинин гәт'ијјән фәрги јохдур". Дәјәри енидән мәһсулда тәзаһүр эдән мүхтәлиф истеһсал үнсүрләри узун-узады садалandыгдан сонра, ахырда дејилир: „Инсанын јашамасы вә фираванлығы үчүн лазым олан мүхтәлиф әрзаг васитәләри, палтар вә мәнзил дә һәмчинин дәјишилир. Заман кечдикчә бунлар да истеһлак эдилир вә дәјәрләри инсанын, ени бир капитал тәшкил эдән ени чисмани вә әгли гүввәсиндә енидән тәзаһүр эдир ки, бу капиталы да енә истеһсал ишиндә сәрф этмәк олар" (F. W e y l a n d, The Elements of Political Economy, Boston 1853, p. 31, 32). Бу фикрин бүтүн башга гәрибәликләрини һәлә бир тәрәфә гојуб мисал үчүн јалныз буну гејд этмәлијик ки, инсанын бәрпа эдилән гүввәсиндә чөрәјин гијмәти дејил, инсанын бәдәниндә чөрәјин ган әмәлә кәтирән үнсүрләри тәзаһүр эдир. Гүввәнин дәјәри кими енидән тәзаһүр эдән шеј исә, әксинә, јашајыш васитәләри олмајыб бунларын дәјәридир. Ејни јашајыш васитәләринин дәјәри јарыбајары ашағы оларса, енә ејни мигдар әзәлә, сүмүк вә саирә әмәлә кәтирәчәкдир,—сөзүн гысасы, ејни гүввәни јарадачаг, лакин бу гүввәнин дәјәри әввәлки дәјәриндән фәргли олачагдыр. „Дәјәри" дөндәриб „гүввә" шәклинә салмагдан (һәрчәнд, әксинә, „гүввәни" „дәјәрә" чевирмәк дејилсәјди тамамилә доғру оларды), бүтүн бу ријакар јајғын фикирләрдән мәгсәд, әбәс ерә һоггабазлыға әл атыб изафи дәјәри, аванс эдилмиш дәјәрин кери гајытмасы кими садә бир фактла изаһ этмәкдир.

саат кифайәт этдийи һалда, әмәк просеси, мисал үчүн, 12 саат давам эдир. Демәли, иш гүввәсинин фәалиййәти нәтичәсиндә онун өз дәйәри тәкрар истеһсал олунмагла бәрабәр, үстәлик дәйәр дә истеһсал олунур. Бу изафи дәйәр мәһсулун дәйәринин һәмин мәһсулун ярадылмасы үчүн истеһлак эдилмиш үнсүрләрин дәйәриндән, йә'ни истеһсал васитәләри илә иш гүввәсинин дәйәриндән әлавә әмәлә кәлмиш олан һиссәсидир.

Биз мәһсулун дәйәрини яратмагда әмәк просесинин мүхтәлиф амилләринин ойнадығы мүхтәлиф роллары тәсвир этмәклә, капиталын өз дәйәрини артырмасы просесиндә онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин вәзифәләрини дә тәсвир этмиш олдуг. Мәһсулун әмәлә кәлмәсиндә иштирак эдән бүтүн үнсүрләрин дәйәр екуну на нисбәтән, мәһсулун үмуми дәйәриндә әмәлә кәлән үстәлик дәйәр, әввәлдә аванс эдилмиш капиталын дәйәринә нисбәтән артан үстәлик дәйәрдир. Истәр истеһсал васитәләри, истәрсә иш гүввәси, өз пул формасыны тәрк эдиб әмәк просеси амилләри формасына кирән илк капитал дәйәринин анчаг мүхтәлиф мөвчудиййәт формаларыдыр.

Демәли капиталын, истеһсал васитәләринә, йә'ни хаммала, ярдымчы материала вә әмәк васитәләринә чеврилән һиссәси, истеһсал просесиндә өз дәйәринин кәмиййәтини дәйишдирмир. Буна көрә дә мән бу һиссәни капиталын сабит, дәйишмәз һиссәси вә я, гысача, с а б и т к а п и т а л адландырырам.

Капиталын, иш гүввәсинә чеврилән һиссәсинин дәйәри исә, әксинә, истеһсал просесиндә дәйишир. Капиталын бу һиссәси өз эквивалентини тәкрар истеһсал этмәклә бәрабәр, үстәлик олараг изафи дәйәр дә истеһсал эдир; бу изафи дәйәр дә енә дәйишә биләр, чох вә я аз ола биләр. Капиталын бу һиссәси сабит кәмиййәтдән даим дөнүб дәйишән кәмиййәт олур. Буна көрә дә мән капиталын бу һиссәсинә капиталын дәйишән һиссәси вә я, гысача, д ә й и ш ә н к а п и т а л дейирәм. Әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән капиталын об'ектив [мадди] вә суб'ектив [шәхси] амилләрә, истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә айрылыб бир-бириндән фәргләнән тәркиб һиссәләри, дәйәрин артмасы просеси нөгтейи-нәзәриндән сабит вә дәйишән капитала айрылыб бир-бириндән фәргләнир.

Сабит капитал анлайышы, онун тәркиб һиссәләринин дәйәриндә бир ингилаб әмәлә кәлә билмәсини әсла арадан галдырмыр. Фәрз эдәк ки, памбығын кирвәнкәси букүн 1 шиллингдир, сабаһ исә, памбыг мәһсулу аз олдуғуна көрә, гиймәти 2 шиллингә галхыр. Э'мал эдилмәкдә олан көһнә памбығын кирвәнкәси 1 шиллингә алынмышса да, инди мәһсулун дәйәринә 2 шиллинг әлавә эдир. Әйрилмиш вә инди бәлкә дә базарда иплик шәклиндә тәдавүл эдән памбыг да, мәһсула өз әввәлки дәйәриндән ики гат артыг дәйәр әлавә эдир. Лакин биз көрүрүк ки, дәйәрдә әмәлә кәлән бу дәйишиклик әйирмә просесинин өзүндә памбығын дәйәринин артмасилә һеч бир чәһәтдән әлагәдар дейилдир. Әкәр көһнә памбыг һәлә әмәк просесинә дахил олмасайды, инди онун кирвәнкәсини 1 шиллинг әвәзиндә 2 шиллингә сатмаг оларды. Әксинә, памбыг нә гәдәр аз әмәк просесиндән кечмишсә, белә бир нәтичә алына-

чағы бир о гәдәр йәгиндир. Одур ки, эһтикар ганунуна көрә: дәйәрдә белә ингилаб әмәлә кәлдийи һалларда хаммалы ән аз ишләнмиш шәклиндә, йә'ни парчаданса иплик шәклиндә вә ипликдәнсә памбыг шәклиндә сатмаг даһа әлверишлидир. Бу һалда дәйәр, памбығын бир истеһсал васитәси кими вә, демәли, сабит капитал кими иштирак этдийи просесдә дейил, онун өзүнүн истеһсал эдилдийи просесдә дәйишилир. Әмтиәнин дәйәри онда олан әмәйин мигдары илә тә'йин эдилирсә дә, бу мигдарын өзүнүн муәййән эдилмәси ичтимаи характер дашыйыр. Әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури иш вахты дәйишдикдә (она көрә ки, эйни мигдар памбыг, мисал үчүн, мәһсул яхшы олмадыгда яхшы олдуғу илә нисбәтән даһа чох әмәйи тәмсил эдир) бу дәйишиклик көһнә әмтиәйә экс тә'сир көстәрир, зира көһнә әмтиә һәмишә өз чинсинин анчаг айрыча бир нүсхәси ролуну ойнайыр[26] вә онун дәйәри һәмишә ичтимаи-зәрури әмәклә өлчүлүр; ичтимаи-зәрури әмәк дедикдә исә һәмишә һазырки ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә лазым олан әмәк көтүрүлүр.

Хаммалын дәйәри дәйишилдийи кими, истеһсал просесиндә ишләдилмәкдә олан әмәк васитәләринин, машын вә саирәнин дәйәри дә, демәли, бунларын мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәси дә дәйишилә биләр. Мәсәлән, ени бир ихтира нәтичәсиндә муәййән бир машын әввәлкиндән аз әмәклә тәкрар истеһсал эдилә биләрсә, көһнә машынлар аз-чох гиймәтдән дүшүр, буна көрә дә мәһсул үзәринә нисбәтән аз дәйәр кечирир. Лакин бу һалда да дәйәр, машынын истеһсал васитәси вәзифәсини дашыдығы истеһсал просесиндән харичдә дәйишир. Һәмин просесә кәлдикдә исә, бурада машынын мәһсула кечирдийи дәйәр, бу просес харичиндә онун малик олдуғу дәйәрдән һеч вахт артыг олмур.

Истеһсал васитәләринин дәйәриндә әмәлә кәлән дәйишиклик, бу васитәләр истеһсал просесинә дахил олдугдан сонра онлара долайысы илә тә'сир көстәрирсә дә, бу васитәләрин сабит капитал характерини дәйишдирмәдийи кими, сабит капиталла дәйишән капитал арасындаки нисбәтин дә дәйишмәси, онларын вәзифәләри арасындаки фәрги [дәйәр яратмаг просесиндәки роллары арасында олан фәрги] дәйишдирмир. Мәсәлән, әмәк просесинин техники шәраити о гәдәр дәйишә биләр ки, әввәлчә 10 фәһлә дәйәри аз олан 10 аләтлә нисбәтән аз мигдарда хаммал э'мал этдийи һалда, инди 1 фәһлә баһалы бир машынла йүз гат артыг хаммал э'мал эдә биләр. Бу һалда сабит капитал, йә'ни ишләдилән истеһсал васитәләринин үмуми дәйәри хейли артыр, капиталын, иш гүввәсинә аванс эдилмиш дәйишән һиссәси исә хейли азалыр. Лакин бу дәйишиклик анчаг сабит капитал илә дәйишән капиталын кәмиййәтләри арасындаки нисбәтә вә я бүтүн капиталын сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләри арасындаки нисбәтә аиддир, сабит капитал илә дәйишән капитал арасындаки фәргә исә тохунмур.

---

[26] „Әслиндә, эйни чинсдән олан бүтүн мәһсуллар бир күтлә тәшкил эдир вә бу күтләнин гиймәти, айрыча көтүрүлән тәсадүфи шәраитдән асылы олмаяраг үмумиликдә муәййән эдилир" (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates. éd. Daire, Paris 1846, p. 893).

ЕДДИНҸИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЙӘР НОРМАСЫ

1. Иш гүввәсинин истисмар дәрәҹәси

Аванс эдилмиш вә бундан сонра *К* һәрфилә көстәрәҹәйимиз капитал тәрәфиндән истеһсал просесиндә изафи дәйәр ярадылыр, яхуд аванс эдилмиш капитал шәклиндәки дәйәрин, йә'ни *К*-нын артымы әмәлә кәлир. Һәмин изафи дәйәр, яхуд *К*-нын артымы, биринҹи нөвбәдә, мәһсулун дәйәринин һәмин мәһсулун истеһсалында иштирак этмиш үнсүрләрин үмуми дәйәриндән артығы шәклиндә гаршымыза чыхыр.

Капитал *К* ики һиссәйә бөлүнүр: истеһсал васитәләринә хәрҹләнән пул мәбләғи *c* вә иш гүввәсинә хәрҹләнән дикәр пул мәбләғи *v*; *c* — дәйәрин сабит капитала чеврилмиш һиссәси, *v* исә дәйәрин дәйишән капитала чеврилмиш һиссәсидир. Демәли әввәл белә олур: $K=c+v$, мәсәлән, аванс эдилән 500 фунт стерлинглик капитал=410 фунт стерлинг сабит капитал $(c)+90$ фунт стерлинг дәйишән капитал (v). Истеһсал просесинин сонунда әлдә эдилән әмтиәнин дәйәри исә$=(c+v)+m$; бурада *m* изафи дәйәрдир, мәсәлән 410 фунт стерлинг$(c)+90$ фунт стерлинг$(v)+90$ фунт стерлинг(m). Илкин капитал *К* дөнүб *К'* олмуш, 500 фунт стерлингдән 590 фунт стерлингә чеврилмишдир. Бунларын арасындакы фәрг$=m$, йә'ни 90 фунт стерлинг изафи дәйәрдир. Истеһсал үнсүрләринин дәйәри аванс эдилән капиталын дәйәринә бәрабәрдир, буна көрә дә мәһсулун истеһсалында иштирак этмиш үнсүрләрин дәйәринә нисбәтән мәһсулун өз дәйәринин артыглығы, аванс эдилмиш капиталын артымына вә я истеһсал эдилән изафи дәйәрә бәрабәрдир демәк, доғрудан да эйни фикри санки лүзумсуз тәкрар этмәкдир.

Лакин бу лүзумсуз тәкрар әтрафлы шәрһ эдилмәлидир. Мәһсулун ярадылмасында истеһлак эдилән истеһсал үнсүрләринин дәйәри, мәһсулун дәйәри илә мүгайисә эдилир. Лакин биз юхарыда көрдүк ки, истифадә эдилән сабит капиталын әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәси, өз дәйәринин анҹаг бир һиссәсини мәһсулун үзәринә кечирир, дикәр һиссәси исә әввәлҹә мөвҹуд олдуғу формада галыр. Бу һиссә дәйәр ярадылмасында һеч бир рол ойнамадығына көрә ондан сәрфнәзәр эдә биләрик. Чүнки онун һесаба дахил эдилмәси һеч бир дәйишиклик яратмаз. Фәрз эдәк ки, сабит капитал $c=410$ фунт стерлингә, бу да 312 фунт стерлинглик хаммалдан, 44 фунт стерлинглик ярдымчы материалдан вә истеһсал просесиндә ишләниб көһнәлән 54 фунт стерлинглик машындан ибарәтдир; һәгигәтдә ишләдилән машынларын дәйәри исә 1054 фунт стерлингдир. Биз анҹаг бу 54 фунт стерлинглик дәйәри, йә'ни машынын ишләйиб итирдийи вә буна көрә дә мәһсула кечирдийи дәйәри, мәһсулдаки дәйәрин истеһсалы үчүн аванс эдилмиш дәйәр һесаб эдирик. Өз әввәлки шәклиндә, мәсәлән бухар машыны вә саирә шәклиндә галмагда давам эдән 1000 фунт стерлинги дә һесаба дахил этсәк, ону һәр ики тәрәфин, йә'ни һәм аванс эдилән дәйәрин, һәм дә мәһсулун дәйәринин һесаблан-

масына дахил этмәли олар[26a] вә беләликлә бир тәрәфдә 1500 фунт стерлинг, дикәр тәрәфдә исә 1590 фунт стерлинг алмыш оларыг. Арадаки фәрг, йә'ни изафи дәйәр енә 90 фунт стерлинг олар. Буна көрә дә биз дәйәр истеһсалы үчүн аванс эдилмиш сабит капиталдан бәһс эдиркән, вердийимиз шәрһин үмуми мә'насындан әкс нәтичә чыхмадығы бүтүн һалларда сабит капитал дейә анчаг, истеһсалда истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин дәйәрини нәзәрдә тутачағыг.

Бу фәрзиййәләрлә биз енә $K = c + v$ формуласына гайыдырыг; һәмин формула дөнүб $K' = (c + v) + m$ шәклини алыр, бунун да сайәсиндә K дөнүб K' олур. Биз билирик ки, сабит капиталын дәйәри анчаг, енидән мәһсулда мейдана чыхыр. Демәли, истеһсал просесиндә һәгигәтдә ени ярадылан дәйәр, просес нәтичәсиндә әлдә эдилән мәһсулун бүтүн дәйәриндән фәрглидир; буна көрә дә бу ени дәйәр, илк бахышда нәзәрә кәлдийи кими, $(c + v) + m$, яхуд $410c + 90v + 90m$ дейил, $v + m$ вә я $90v + 90m$ олур, йә'ни 590 фунт стерлинг дейил, 180 фунт стерлингдир. Әкәр сабит капитал $c = 0$ олсайды, башга сөзлә десәк, капиталистин нә истеһсал эдилмиш истеһсал васитәләри, нә хаммал, нә ярдымчы материал, нә дә әмәк аләтләри ишләтмәдийи вә анчаг тәбиәтин вердийи материалдан, бир дә иш гүввәсиндән истифадә этдийи сәнае саһәләри олсайды, онда сабит дәйәрин һеч бир һиссәси мәһсула кечмәзди. Көтүрдүйүмүз мисалда мәһсулун дәйәринин 410 фунт стерлинг мәбләғиндә олан бу үнсүрү арадан галхарды, лакин c чох бөйүк бир дәйәр мәбләғи тәшкил этдийи һалларда олдуғу кими, 90 фунт стерлинглик изафи дәйәрин дахил олдуғу ени истеһсал эдилмиш 180 фунт стерлинглик дәйәр кәмиййәтчә олдуғу кими галарды. Бу һалда белә олур: $K = 0 + v = v$; K', йә'ни артмыш капитал $= 0 + v + m$; демәли, $K' - K$ енә әввәлки кими $= m$ олар. Әкәр $m = 0$ олсайды, башга сөзлә десәк, дәйәри дәйишән капитал шәклиндә аванс эдилмиш иш гүввәси анчаг өз эквивалентини истеһсал этсәйди, онда әксинә, $K = c + v$ вә K' (мәһсулун дәйәри) $= (c + v) + 0$ вә буна көрә дә $K = K'$ оларды. Аванс эдилмиш капитал артмазды.

Һәгигәтдә исә артыг биз билирик ки, изафи дәйәр анчаг, v-дә, йә'ни капиталын иш гүввәсинә чеврилмиш һиссәсиндә баш верән дәйәр дәйишиклийинин нәтичәсидир вә демәли, $v + m = v + \Delta v$ демәкдир; бурада Δv һәдди v-нин вердийи артымдыр. Лакин аванс эдилмиш капиталын дәйишән тәркиб һиссәси артдығына көрә бүтүн бу капиталын да артмасы, дәйәрдә әмәлә кәлән һәгиги дәйишиклийи вә дәйәрин дәйишмә нисбәтини көлкәдә бурахыр. Аванс эдилмиш капитал әввәлдә $= 500$, инди исә $= 590$. Демәли, просеси халис шәклиндә тәһлил этмәк үчүн биз, мәһсулун дәйәриндә сабит капитал дәйәрини анчаг енидән мейдана кәтирән һиссәдән тамамилә сәрфнәзәр этмәлийик, йә'ни

[26a] „Аванс эдилән бүтүн капиталын бир һиссәси кими ишләдилән әсас капиталын дәйәрини дә һесаба дахил этмиш олсаг, онда илин ахырында бу капиталын дәйәринин галығыны да иллик варидатын бир һиссәси кими һесаба дахил этмәли оларыг“ (M a l t h u s, Principles of Political Economy, 2-nd. ed., London 1836, p. 269).

сабит капитал c-ни сыфра бәрабәр тутмалыйыг, беләликлә дә бурада риязийятын элә бир ганунуну тәтбиг этмәлийик ки, һаман гануна әсасән риязийят сабит кәмиййәтлә дәйишән кәмиййәт үзәриндә әмәлийят кечиркән бунлары бир-биринә анҹаг ҹәмләмә вә чыхма васитәсилә бағлайыр.

Дәйишән капиталын илкин формасындан ирәли кәлән башга бир чәтинлик дә вар. Мәсәлән, көтүрдүйүмүз мисал белә иди: $K' = 410$ фунт стерлинг сабит капитал $+ 90$ фунт стерлинг дәйишән капитал $+ 90$ фунт стерлинг изафи дәйәр. 90 фунт стерлинг исә мә'лум кәмиййәтдир, демәли, сабит бир кәмиййәтдир, бу сәбәбдән дә ону дәйишән кәмиййәт һесаб этмәк мә'насыз көрүнүр. Лакин бурада 90 фунт стерлинглик дәйишән капитал һәгигәтдә бу дәйәрин кечдийи просесин анҹаг символудур. Капиталын иш гүввәси алмаг үчүн аванс эдилән һиссәси, мүәййән мигдар маддиләшмиш әмәкдир, демәли сатын алынан иш гүввәсинин дәйәри кими сабит олан дәйәр кәмиййәтидир. Истеһсал просесинин өзүндә исә биз аванс эдилмиш 90 фунт стерлинг әвәзиндә фәалиййәтдә олан иш гүввәси көрүрүк, ҹансыз әмәк әвәзиндә ҹанлы әмәк, һәрәкәтсиз кәмиййәт әвәзиндә ахар кәмиййәт вә сабит кәмиййәт әвәзиндә дәйишән кәмиййәт көрүрүк. Нәтиҹәдә v тәкрар истеһсал эдилмәклә бәрабәр артым да һасил эдилир. Капиталист истеһсалы нөгтейи-нәзәриндән бүтүн бу просес, иш гүввәсинә чеврилмиш илкин сабит дәйәрин өз-өзүнә һәрәкәтидир. Бүтүн просес вә онун нәтиҹәси, бу илкин сабит дәйәрә иснад верилир. Буна көрә дә, 90 фунт стерлингдән ибарәт дәйишән капитал вә я өз-өзүнә артан дәйәр формуласы зиддиййәтли бир шей кими көрүнүрсә, бу анҹаг капиталист истеһсалына хас олан дахили зиддиййәти ифадә эдир.

Сабит капиталы сыфра бәрабәр тутмаг илк бахышда гәрибә көрүнүр. Лакин биз буну һәятда һәр күн көрүрүк. Мәсәлән, Инкилтәрәдә памбыг парча сәнаеинин мәнфәәтини һесабламаг истәдикдә, биринҹи нөвбәдә, Бирләшмиш Штатлардан, Һиндустандан, Мисирдән вә саир өлкәләрдән алынан памбығын гиймәти чыхылыр, йә'ни мәһсулун дәйәриндә садәҹә енидән мейдана кәлән капитал дәйәри сыфра бәрабәр тутулур.

Әлбәттә, изафи дәйәрин, капиталын ялныз билаваситә изафи дәйәр әмәлә кәтирән һиссәсинә дейил,—ки изафи дәйәр бу һиссәнин дәйәринин дәйишилмәсини тәмсил эдир,—аванс эдилмиш бүтүн капитала нисбәтинин өз бөйүк игтисади әһәмиййәти вардыр. Буна көрә дә биз үчүнҹү китабда бу нисбәти этрафлы тәдгиг эдирик. Капиталын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә артырмаг үчүн, дикәр һиссәсини истеһсал васитәләринә чевирмәк лазымдыр. Дәйишән капиталын өз вәзифәсини еринә етирә билмәси үчүн, әмәк просесинин мүәййән техники характеринә мувафиг олан мүәййән пропорсияда сабит капитал аванс эдилмәлидир. Лакин мүәййән бир кимйәви просес үчүн реторта вә башга шишә габлар лазым олмасы, тәһлил заманы ретортанын өзүндән сәрфнәзәр эдилмәсинә һеч дә мане олмур. Бир һалда ки, дәйәрин ярадылмасы вә дәйишмәси өзлүйүндә, йә'ни халис шәкилдә тәдгиг эдилир, демәли сабит капиталын мадди формасы олан истеһсал

васитәләри анҹаг, һәрәкәт һалында олуб дәйәр ярадан гүввәнин тәҹәссүмү үчүн лазыми маддә верир. Буна көрә дә бу маддәнин тәбиәтинин һеч бир әһәмиййәти йохдур, йә'ни онун памбыгмы, йохса дәмирми олмасынын фәрги йохдур. Бу маддәнин дәйәринин дә әһәмиййәти йохдур. Анҹаг бу маддә, истеһсал просесиндә сәрф эдилән әмәйи өз ҹанына ҹәкә биләҹәк гәдәр олмалыдыр. Бир һалда ки, бу мигдар маддә мөвҹуддур, онун дәйәри истәр артсын, истәр азалсын, я да истәр торпаг вә дәниз кими онун да һеч бир дәйәри олмасын, дәйәрин яранмасы вә дәйишмәси просесинә һеч бир тә'сири олмаяҹагдыр[27].

Беләликлә, биз биринҹи нөвбәдә капиталын сабит һиссәсини сыфра бәрабәр тутуруг. Бу һалда аванс эдилмиш капитал $c+v$ дөнүб v-дән, мәһсулун дәйәри $(c+v)+m$ исә истеһсал эдилмиш ени дәйәрдән, йә'ни $v+m$-дән ибарәт олур. Ени истеһсал эдилән дәйәр, бүтүн истеһсал просеси әрзиндә давам этмиш әмәйи тәҹәссүм этдирән 180 фунт стерлингә бәрабәрдирсә, онда 90 фунт стерлинглик изафи дәйәри әлдә этмәк үчүн биз, дәйишән капиталын 90 фунт стерлинглик дәйәрини һәмин мәбләғдән чыхмалыйыг. Бурада 90 фунт стерлинг $=m$ ифадәси, һасил эдилмиш изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәтини көстәрир. Изафи дәйәрин нисби кәмиййәти, йә'ни дәйишән капиталын артдығы пропорсия исә, йәгин ки, изафи дәйәрин дәйишән капитала нисбәтилә мүәййән эдилир, йә'ни $\frac{m}{v}$ кәсри илә ифадә олунур. Демәли, көтүрдүйүмүз мисалда бу нисбәт беләдир: $^{90}/_{90}=100\%$. Дәйишән капиталын бу нисби артымына, йә'ни изафи дәйәрин нисби кәмиййәтинә мән **изафи дәйәр нормасы** дейирәм[28].

Биз юхарыда көрдүк ки, фәһлә әмәк просесинин бир һиссәси әрзиндә анҹаг өз иш гүввәсинин дәйәрини, йә'ни өзүнә лазым олан яшайыш васитәләринин дәйәрини истеһсал эдир. Фәһлә буну, иҹтимаи әмәк бөлкүсүнә әсасланан мүнасибәтләр шәраитиндә истеһсал этдийинә көрә өз яшайыш васитәләрини билаваситә истеһсал этмәйиб мүәййән вә хүсуси бир әмтиә шәклиндә, мәсәлән иплик шәклиндә истеһсал эдир, өз яшайыш васитәләринин дәйәринә вә я бу васитәләри алмаг үчүн хәрҹләдийи пула бәрабәр мигдарда дәйәр истеһсал эдир. Фәһләнин өз иш күнүнүн буна сәрф этдийи һиссәси, онун күндәлик орта яшайыш васитәләринин дәйәриндән, йә'ни бу васитәләрин истеһсалы үчүн һәр күн тәләб эдилән орта иш вахтындан асылы олараг я бир гәдәр чох, я да аз олаҹагдыр. Әкәр фәһләнин күндәлик яшайыш васитәләринин дәйәриндә орта һесабла 6 маддиләшмиш иш сааты тәҹәссүм эдирсә, фәһлә бу дәйәри истеһсал этмәк үчүн күндә орта

---

27 *2-ҹи нәшрә гейд.* Айдындыр ки, Лукретси демишкән nil posse creari de nihilo, һечдән һеч бир шей яранмаз. „Дәйәр яратмаг" иш гүввәсини әмәйә чевирмәк демәкдир. Иш гүввәси өзү дә һәр шейдән әввәл, инсан организми шәклинә салынмыш тәбиәт маддәсидир.

28 Эйнән инкилисләр дә „rate of profits", „rate of interest" („мәнфәәт нормасы", „фаиз нормасы") вә саирә дейирләр. Биз 3-ҹү китабда көрәҹәйик ки, изафи дәйәр ганунлары мә'лум олдугдан сонра мәнфәәт нормасыны анламаг асандыр. Әкс тәгдирдә бунларын һеч бирини анламаг мүмкүн дейилдир.

һесабла 6 саат ишләмәлидир. Фәһлә капиталист үчүн ишләмәйиб тәкбашына, өзү үчүн ишләсәйди, бүтүн башга шәртләр дәйишилмәдикдә, әввәлки кими күнүн орта һесабла енә дә эйни һиссәси әрзиндә ишләмәли оларды ки, өз иш гүввәсинин дәйәрини истеһсал этсин, беләликлә дә өзүнү яшатмаг вә я даим тәкрар истеһсал этмәк үчүн лазым олан яшайыш васитәләрини әлдә этмиш олсун. Лакин фәһлә өз иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини, мәсәлән 3 шиллинги истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш күнү һиссәсиндә анчаг, капиталистин она вермиш олдуғу дәйәрин[28a] эквивалентини истеһсал этдийинә көрә, йә'ни аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәрини енидән ярадылан дәйәрлә садәчә өдәдийинә көрә, бу дәйәр истеһсалы садәчә тәкрар истеһсалдыр. Беләликлә, мән, иш күнүнүн бу тәкрар истеһсал үчүн лазым олан һиссәсинә з ә р у р и и ш в а х т ы, бу мүддәтдә сәрф олунан әмәйә исә зәрури әмәк дейирәм[29]. Бу әмәк фәһләләр үчүн она көрә зәруридир ки, онларын сәрф этдийи әмәйин ичтимаи формасындан асылы дейилдир. Капитал вә капиталист аләми үчүн дә она көрә зәруридир ки, фәһләнин даим яшамасы бунларын һәр икиси үчүн бир тәмәлдир.

Фәһлә әмәк просесинин икинчи дөврүндә,—йә'ни зәрури әмәк һәддиндән сонра ишләдийи дөврдә,—енә әмәк гоюр, иш гүввәси сәрф эдирсә дә, бу дөврдә фәһләнин өзү үчүн һеч бир дәйәр һасил эдилмир. Бу дөврдә өзүнүн һечдән яранмаг мәзиййәтилә капиталисти мәфтун эдән изафи дәйәр әмәлә кәлир. Иш күнүнүн бу һиссәсинә мән изафи иш вахты, артыг иш вахты, бу мүддәтдә сәрф олунан әмәйә исә—и з а ф и ә м ә к (surplus labour) дейирәм. Үмумиййәтлә дәйәри дәрк этмәк үчүн ону садәчә донуг бир һал алмыш иш вахты, маддиләшмиш әмәк һесаб этмәйин нә гәдәр һәллэдичи әһәмиййәти варса, изафи дәйәри дәрк этмәк үчүн ону садәчә донуг бир һал алмыш изафи иш вахты, садәчә маддиләшмиш изафи әмәк һесаб этмәйин дә эйни дәрәчә һәллэдичи әһәмиййәти вардыр. Чәмиййәтин игтисади гурулушларыны бирбириндән, мәсәлән көләлик чәмиййәтини муздлу әмәк чәмиййәтиндән фәргләндирән чәһәт анчаг, һәмин изафи әмәйин билаваситә истеһсалчыдан, йә'ни фәһләдән мәһз нә шәкилдә сыхылыб чыхарылмасыдыр[30].

28a [*3-чү нәшрә гейд.* „Мүәллиф бурада, чамаат арасында ишләнән игтисади диллә данышыр. Бурасыны хатырлатмаг лазымдыр ки, һәгигәтдә капиталист фәһләйә „аванс вермир“, фәһлә капиталистә „аванс верир“.—*Ф. Э.*]

29 Биз бу әсәрдә индийәдәк „зәрури иш вахты“ дедикдә, мүәййән бир әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури иш вахтыны нәзәрдә турдуг. Бундан сонра биз иш гүввәси кими спесифик бир әмтиәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтыны көстәрмәк лазым кәлдикдә дә эйни сөзләри ишләдәчәйик. Эйни termini technici [хүсуси истилаһлары] мүхтәлиф мә'нада ишләтмәк мүнасиб дейилдир, лакин һеч бир элмдә бундан тамамилә гачынмаг мүмкүн олмур. Мисал үчүн али риязийятла ибтидаи риязийяты мүгайисә эдин.

30 Чәнаб Вилһелм Фукидид Рошер там Готтшедсаяғы бир даһиликлә "ени бир шей кәшф эдибмиш кими дейир ки, изафи дәйәр вә я изафи мәһсул вә бунунла әлагәдар олан йығым бугүнки шәраитдә капиталистин „гәнаәткарлығындан“ әмәлә кәлдийи һалда вә капиталист „бунун үчүн, мәсәлән, фаиз тәләб этдийи“ һалда, эксинә, „мәдәниййәтин ашағы пилләләриндә“... „гүчлүләр зәифләри гәнаәткар олмаға мәчбур этмишләр“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“,

Дәйишән капиталын дәйәри бу капитала алынмыш иш гүввәсинин дәйәринә бәрабәр олдуғуна көрә вә бу иш гүввәсинин дәйәри иш күнүнүн зәрури һиссәсини мүәййән етдийинә, изафи дәйәр исә иш күнүнүн артыг һиссәсилә мүәййән едилдийинә көрә, бурадан беләә бир нәтичә чыхыр: изафи дәйәрин дәйишән капитала нисбәти, изафи әмәйин зәрури әмәйә олан нисбәти кимидир вә я изафи дәйәр нормасы $\frac{m}{v}=\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$. Бу пропорсиянын һәр ики һиссәси ейни бир нисбәти мүхтәлиф шәкилдә ифадә едир: бир һалда маддиләшмиш әмәк шәклиндә, икинчи һалда исә ахар әмәк шәклиндә.

Буна көрә дә изафи дәйәр нормасы, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән вә я фәһләнин капиталист тәрәфиндән истисмар олунмасы дәрәчәсинин дүрүст ифадәсидир[30a].

Биз белә фәрз етмишдик ки, мәһсулун дәйәри = 410 фунт стерлинг $c+90$ фунт стерлинг $v+90$ фунт стерлинг m; аванс едилмиш капитал исә=500 фунт стерлинг иди. Изафи дәйәр = 90, аванс едилмиш капитал исә = 500 олдуғундан ади үсулла һесабладыгда изафи дәйәр нормасы (буну мәнфәәт нормасы илә гарышдырырлар) = 18% алынар вә бу нисбәтин белә ашағы сәвиййәдә олмасы Кәри чәнабларыны вә башга аһәнкчиләри чох дилхор едәрди. Һәгигәтдә исә изафи дәйәр нормасы $\frac{m}{K}$-я вә я $\frac{m}{c+v}$-йә дейил, $\frac{m}{v}$-йә бәрабәрдир, демәли $\frac{90}{500}$ олмайыб $\frac{90}{90}$-дыр, = 100%-дир, йә'ни заһирдә көрүнән истисмар дәрәчәсиндән 5 дәфәдән дә чох артыгдыр. Биз бу һалда нә иш күнүнүн мүтләг кәмиййәтини, нә әмәк просесинин давам етдийи мүддәти (бир күн, бир һәфтә вә и. а.), нә дә 90 фунт стерлинглик дәйишән капиталын бир заманда һәрәкәтә кәтирдийи фәһләләрин сайыны билмәсәк дә, изафи дәйәр нормасы $\frac{m}{v}$ $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$ ифадәсинә чеврилә билдийинә көрә, иш күнүнүн ики тәркиб һиссәси арасындаки гаршылыглы нисбәти дүрүст көстәрир. Бу нисбәт 100%-ә бәрабәрдир. Демәли,

3 Auflage, 1858, сәһ. 78). Әмәйәми гәнаәт етмәйә мәчбур едир? йохса мөвчуд олмаян артыг мәһсула? Рошер илә K°-сы, капиталистин мөвчуд изафи дәйәри мәнимсәмәкдә өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн ирәли сүрдүйү вә аз-чох мүнасиб көрүнән сәбәбләри тәһриф едир вә бунлары изафи дәйәр ярадан бир мәнбә кими көстәрирләрсә, онлары буна вадар едән сәбәб һәгигәтән чаһил олмалары илә бәрабәр бир дә одур ки, мәддаһлыг хатиринә дәйәри вә изафи дәйәри вичданла тәһлил етмәкдән вә белә бир тәһлилин, полис нөгтейи-нәзәринчә бирдән чох шүбһәли нәтичә верә биләчәйиндән горхурлар.

[30a] *2-чи нәшрә гейд.* Изафи дәйәр нормасы иш гүввәсинин истисмар дәрәчәсини дүрүст ифадә етсә дә, енә истисмарын мүтләг кәмиййәтини ифадә едә билмәз. Мәсәлән, зәрури әмәк=5 саат вә изафи әмәк=5 саат олса, истисмар дәрәчәси 100%-дир. Бу һалда истисмарын кәмиййәти 5 саатдыр. Зәрури әмәк=6 саат вә изафи әмәк=6 саат олдугда исә, истисмар дәрәчәси әввәлки кими 100% олур, һалбуки истисмарын кәмиййәти 20% артыр, йә'ни 5 саатдан 6 саата чатыр.

фәһлә күнүн ярысыны өзүнә, ярысыны да капиталистә ишләмишдир.

Беләликлә, изафи дәйәр нормасыны һесабламаг үсулу, гысача десәк, беләдир: биз бүтүн мәһсулун дәйәрини көтүрүр вә мәһсулун дәйәриндә анҹаг енидән мейдана кәлән сабит капитал дәйәрини сыфра бәрабәр тутуруг. Дәйәрин галан мәбләғи, әмтиәнин ярадылмасы просесиндә һәгигәтән енидән истеһсал эдилән еканә дәйәрдир. Әкәр изафи дәйәр мә'лумдурса, дәйишән капиталы тапмаг үчүн, изафи дәйәри бу ени истеһсал эдилмиш дәйәрдән чыхырыг. Әкәр дәйишән капитал мә'лумдур вә биз изафи дәйәри ахтарырыгса, онда бунун эксини эдирик. Әкәр һәм изафи дәйәр, һәм дә дәйишән капитал мә'лумдурса, онда анҹаг сон әмәлийяты этмәк, изафи дәйәрин дәйишән капитала нисбәтини, йә'ни $\frac{m}{v}$-ни һесабламаг лазым кәлир.

Бу үсул нә гәдәр садә олса да, онун әсасыны тәшкил эдән вә охуҹуларын адәт этмәдикләри тәсәввүр тәрзини онлара бир нечә мисал әсасында көстәрмәк ерсиз олмаз.

Биринҹи мисал олараг, мүл системли 10 000 ийи олан бир әйирмә фабрикасыны көтүрәк; Америка памбығындан 32 №-ли иплик истеһсал эдән бу фабрикада һәр ийлә һәфтәдә бир кирвәнкә иплик һазырланыр. Памбығын туллантысы 6%-дир. Беләликлә, һәфтәдә 10 600 кирвәнкә памбыгдан 10 000 кирвәнкә иплик һазырланыр, 600 кирвәнкәси дә туллантыя чыхыр. 1871-чи илин апрел айында бу памбығын кирвәнкәси $7^3/_4$ пенс иди, йә'ни 10 600 кирвәнкәсинә, юварлаг рәгәмлә десәк, 342 фунт стерлинг верилмишди. Памбығын илкин э'малы үчүн олан машынлар вә бухар машыны да дахил олмагла бу 10 000 ийин дәйәри, һәрәси 1 фунт стерлинг һесабилә 10 000 фунт стерлинг эдир. Илдә ийләрин ишләниб көһнәлән һиссәси $10\% = 1000$ фунт стерлинг вә я һәфтәдә 20 фунт стерлинг. Фабрика бинасынын кирайәси 300 фунт стерлинг вә я һәфтәдә 6 фунт стерлингдир. Һәр ат гүввәсинә саатда 4 кирвәнкә һесабилә 100 ат (индикатор) гүввәсинә һәфтәдә 60 саат әрзиндә лазым олан көмүр (һабелә бинаны гыздырмаг үчүн ишләдилән көмүр) 11 тондур, дәйәри дә, һәр тону 8 шиллинг 6 пенсдән, юварлаг һесабла һәфтәдә $4^1/_2$ фунт стерлингдир; һәфтәдә 1 фунт стерлинглик газ, $4^1/_2$ фунт стерлинглик яғ ишләдилир; демәли, һәфтәдә ишләдилән бүтүн ярдымчы ләвазиматын дәйәри 10 фунт стерлингдир. Беләликлә, дәйәрин сабит һиссәси һәфтәдә 378 фунт стерлинг олур. Әмәк һаггы һәфтәдә 52 фунт стерлингдир. Демәли, сабит капиталла дәйишән капитал бирликдә һәфтәдә $378 + 52 = 430$ фунт стерлинг.

Кирвәнкәси $12^1/_4$ пенс һесабилә 10 000 кирвәнкә иплийин гиймәти 510 фунт стерлингдир. Изафи дәйәри тапмаг үчүн биз бүтүн мәһсулун дәйәриндән, 510 фунт стерлингдән хәрҹләнмиш 430 фунт стерлинглик сабит капитал илә дәйишән капиталы чыхмалыйыг. Онда биз изафи дәйәр олараг 80 фунт стерлинг алмыш оларыг. Капиталын 378 фунт стерлингдән ибарәт олан сабит һиссәсини биз сыфра бәрабәр тутуруг, чүнки бу һиссә һәфтә әрзиндә дәйәр ярадыл-

масында иштирак этмир. О тәзә јаранмыр, мәһсулун үзәринә кечирилир. Демәли, һәфтә әрзиндә енидән истеһсал эдилән 132 фунт стерлинглик дәјәр галыр ки, бу да = 52 фунт стерлинг дәјишән капитал + 80 фунт стерлинг изафи дәјәр. Беләликлә, изафи дәјәр нормасы$= {}^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$. Орта иш күнү он саат олмагла зәрури әмәк $3^{31}/_{33}$ саат, изафи әмәк исә $6^{2}/_{33}$ саат олур[31].

Jacob бир квартер буғданын гијмәтини 80 шиллинг вә һәр акрдан орта һесабла 22 бушел, јә'ни 11 фунт стерлинглик мәһсул көтүрүлдүјүнү фәрз этмәклә 1815-чи ил үчүн бир һесаб чәдвәли дүзәлтмишдир. Ашағыда көстәрдијимиз бу чәдвәлдә чидди нөгсанлар вардыр, чүнки бурадаки мүхтәлиф һесаблар әввәлчәдән бир-бирини чүрүтмүшдүр. Лакин бу һесаб енә дә тә'гиб этдијимиз мәгсәд үчүн кифајәтдир:

1 акрда истеһсал эдилән дәјәр

Тохум (буғда)	1 ф. ст. 9 ш.	Әшәр вә веркиләр	1 ф. ст. 1 ш.
Күбрә	2 „ „ 10 „	Рента	1 „ „ 8 „
Әмәк һаггы	3 „ „ 10 „	Фермерин мәнф. вә фаиз.	1 „ „ 2 „
Екуну	7 ф. ст. 9 ш.	Екуну	3 ф. ст. 11 ш.

Даим фәрз этдијимиз кими, мәһсулун гијмәти дәјәринә бәрабәр көтүрүлмәклә бу һесабда изафи дәјәр мүхтәлиф бөлмәләрә: мәнфәәтә, фаиз, әшәр веркиси вә саирәјә ајрылыр. Бу бөлмәләр бизи марагландырмыр. Биз бунлары чәмләјиб 3 фунт стерлинг 11 шиллинг изафи дәјәр әлдә эдирик. Тохум вә күбрәнин дәјәри олан 3 фунт стерлинг 19 шиллинги, капиталын сабит һиссәси олдуғу үчүн сыфра бәрабәр тутуруг. Ердә галан 3 фунт стерлинг 10 шиллинг, аванс эдилмиш дәјишән капиталдыр ки, бунун әвәзиндә 3 фунт стерлинг 10 шиллинг + 3 фунт стерлинг 11 шиллинглик ени дәјәр һасил эдилмишдир. Беләликлә $\frac{m}{v} = \frac{\text{3 фунт стерлинг 11 шиллинг}}{\text{3 фунт стерлинг 10 шиллинг}}$ јә'ни 100%-дән артыгдыр. Демәли, фәһлә өз иш күнүнүн јарыдан артығыны изафи дәјәр истеһсалына сәрф эдир ки, бу изафи дәјәри дә мүхтәлиф шәхсләр мүхтәлиф бәһанәләрлә өз араларында пајлашдырырлар[31a].

2. Мәһсулун нисби һиссәләриндә мәһсул дәјәринин ифадәси

Инди енә, капиталистин пулу нечә капитала чевирдијини көстәрән мисала гајыдаг. Онун ишләтдији әјиричинин зәрури әмәји

[31] *2-чи нәшрә гејд.* Әсәрин биринчи нәшриндә көстәрилән вә 1860-чы илә аид олан әјирмә фабрикасы мисалындаки мә'луматда бә'зи факт сәһвләри вар иди. Мәтндә верилән вә тамамилә дүрүст олан бу мә'луматы мәнә, манчестерли бир фабрикант вермишдир. Бурасыны да гејд этмәк лазымдыр ки, кечмишдә Инкилтәрәдә ат гүввәси машын силиндринин диаметринә көрә һесабланырды, инди исә ат гүввәси, индикаторун көстәрдији һәгиги гүч һесабилә көтүрүлүр.

[31a] Јухарыдаки һесабламалар анчаг изаһат үчүн көстәрилир. Һәм дә биз бурада фәрз эдирик ки, гијмәтләр = дәјәрләрә. Әсәрин III китабында көрәчәјик ки, һәтта орта гијмәтләрин дә дәјәрләрә һәмин бәрабәрлији о гәдәр асанлыгла әлдә эдилмир.

6 саат, изафи әмәйи дә енә о гәдәр олдуғуна көрә, фәһләнин истисмар олунмасы дәрәҹәси 100%-дир.

Он ики саатлыг иш күнүнүн мәһсулу, 30 шиллинг дәйәриндә 20 кирвәнкә ипликдән ибарәтдир. Бу иплик дәйәринин азы $^8/_{10}$ һиссәси (24 шиллинги) истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин анҹаг енидән тәзаһүр эдән дәйәриндән әмәлә кәлмишдир (20 кирвәнкә памбыг 20 шиллинг, ий вә саирә исә 4 шиллинг) вә я сабит капиталдан ибарәтдир. Галан $^2/_{10}$ һиссәси исә, әйирмә просесиндә әмәлә кәлән вә 6 шиллингдән ибарәт ени дәйәрдир ки, бунун да ярысы иш гүввәсинин аванс эдилмиш бир күнлүк дәйәрини вә я дәйишән капиталы өдәйир, икинҹи ярысы исә 3 шиллингдән ибарәт изафи дәйәрдир. Демәли, бу 20 кирвәнкә иплийин бүтүн дәйәри бу шәкилдә әмәлә кәлир: иплийин дәйәри 30 шиллинг = 24 шиллинг сабит капитал + 3 шиллинг дәйишән капитал + + 3 шиллинг изафи дәйәр.

Бүтүн бу дәйәр 20 кирвәнкә ипликдән ибарәт олан бүтүн мәһсулда тәҹәссүм этдийинә көрә, дәйәрин мүхтәлиф үнсүрләри дә мәһсулун пропорсионал һиссәләриндә ифадә олуна биләр.

Әкәр 30 шиллинглик дәйәр 20 кирвәнкә иплик шәклиндә мөвҹуддурса, онда бу дәйәрин $^8/_{10}$ һиссәси вә я онун 24 шиллинглик сабит һиссәси мәһсулун $^8/_{10}$ һиссәсиндәдир, йә'ни 16 кирвәнкә ипликдәдир. Бу 16 кирвәнкә иплийин $13^1/_3$ кирвәнкәси хаммалын, йә'ни әйирилмиш 20 шиллинглик памбығын дәйәрини, $2^2/_3$ кирвәнкәси исә истеһлак эдилмиш 4 шиллинглик ярдымчы маддәләр вә әмәк васитәләринин, ий вә саирәнин дәйәрини тәмсил эдир.

Демәли иплийин $13^1/_3$ кирвәнкәси бүтүн мәһсул үчүн, йә'ни 20 кирвәнкә иплик үчүн истеһлак эдилмиш бүтүн памбығы, бүтүн мәһсулун хаммалыны тәмсил эдир, бундан башга бир шейи тәмсил этмир. Доғрудур, бу мигдар ипликдә ҹәми $13^1/_3$ шиллинглик $13^1/_3$ кирвәнкә памбыг вардыр, лакин бурая әлавә эдилән $6^2/_3$ шиллинглик дәйәр, иплийин галан $6^2/_3$ кирвәнкәсинә ишләдилмиш памбығын эквивалентини тәшкил эдир. Элә бил ки, бу $6^2/_3$ кирвәнкә иплийин бүтүн памбығыны дидиб чыхармыш вә бүтөв мәһсула ишләдилән памбығын һамысыны $13^1/_3$ кирвәнкә иплийин ичинә тыхамышлар. Анҹаг бурасы вар ки, инди бу $13^1/_3$ кирвәнкә ипликдә нә ишләдилән ярдымчы маддәләрин вә әмәк васитәләринин дәйәриндән, нә дә әйирмә просесиндә әмәлә кәтирилән ени дәйәрдән даһа бир зәррә дә галмыр.

Һабелә, иплийин галан $2^2/_3$ кирвәнкәси, йә'ни сабит капиталын галаныны (=4 шиллинги) тәҹәссүм этдирән һиссәси анҹаг, бүтүн мәһсул үчүн, 20 кирвәнкә иплик үчүн истеһлак эдилмиш ярдымчы маддәләрин вә әмәк васитәләринин дәйәрини тәмсил эдир.

Беләликлә, мәһсулун $^8/_{10}$ һиссәси вә я 16 кирвәнкә иплик бир ҹисим олараг, йә'ни истеһлак дәйәри, иплик олараг көтүрүлдүкдә, мәһсулун галан һиссәләри кими, әйиричи әмәйинин яратдығы мәһсулдур; лакин тәдгигимизлә әлагәдар олараг көтүрүлдүкдә, әйиричи әмәйини, йә'ни әйирмә просесинин өзүндә чанына чәкдийи әмәйи тәҹәссүм этдирмир. Элә бил ки, мәһсулун бу һиссәси әйирилмәдән дөнүб иплик олмуш вә онун бу иплик формасы халис мөв-

һум бир шейдир. Доғрудан да әкәр капиталист мәһсулун бу һиссәсини 24 шиллингә сатыб бу пула өз истеһсал васитәләрини енидән аларса, онда айдындыр ки, 16 кирвәнкә иплик анчаг, донуну дәйишмиш памбыг, ий, көмүр вә саирәдир.

Мәһсулун галан $^{2}/_{10}$ һиссәси вә я 4 кирвәнкә иплик исә, әксинә, 12 саатлыг әйирмә просесиндә һасил эдилән 6 шиллинглик ени дәйәрдән башга бир шей дейилдир. Истеһлак эдилмиш хаммалын вә әмәк васитәләринин бу 4 кирвәнкә ипликдә тәчәссүм эдән дәйәри, артыг онун чанындан чыхарылыб әввәлки 16 кирвәнкә иплийин тәркибинә дахил эдилмишдир. 20 кирвәнкә ипликдә тәчәссүм эдән әйирмә әмәйи, мәһсулун $^{2}/_{10}$ һиссәсиндә топланмышдыр. Элә бил ки, әйиричи 4 кирвәнкә иплийи памбыгдан йох, һавадан әйирмиш вә я инсан әмәйинин иштиракы олмадан тәбиәтин вердийи элә бир памбыгдан вә элә бир ийлә әйирмишдир ки, бунлар мәһсула һеч бир дәйәр әлавә этмир.

Беләликлә, бир күнлүк әйирмә просесиндә һасил эдилмиш дәйәрин һамысыны тәчәссүм этдирән бу 4 кирвәнкә иплийин ярысы анчаг истеһлак эдилмиш иш гүввәсинин дәйәрини, йә'ни 3 шиллингдән ибарәт дәйишән капиталы өдәйир, галан 2 кирвәнкәси исә анчаг 3 шиллинглик изафи дәйәри тәмсил эдир.

Әйиричинин 12 иш сааты 6 шиллингдә маддиләшмиш олдуғуна көрә, иплик дәйәри олан 30 шиллингдә 60 иш сааты маддиләшмиш олур. Һаман 60 иш сааты 20 кирвәнкә ипликдәдир ки, бунун $^{8}/_{10}$ һиссәси вә я 16 кирвәнкәси, әйирмә просеси башланана гәдәр сәрф олунмуш 48 иш саатыны, йә'ни иплийин истеһсал васитәләри шәклиндә олан әмәйи маддиләшдирмишдир [тәчәссүм этдирмишдир], $^{2}/_{10}$ һиссәси вә я 4 кирвәнкәси исә, әйирмә просесинин өзүндә сәрф эдилән 12 иш саатыны маддиләшдирмишдир.

Юхарыда көрдүк ки, иплийин дәйәри, иплик истеһсал эдилдийи заман ярадылан ени дәйәрлә иплийин истеһсал васитәләриндә әввәлчәдән мөвчуд олан дәйәр мәблəғинә бәрабәрдир. Инди көрүрүк ки, мәһсулун дәйәринин вәзифә чәһәтчә вә я мә'на э'тибарилә мүхтәлиф олан тәркиб һиссәләри, мәһсулун өз нисби һиссәләриндә нечә тәмсил эдилә билир.

Истеһсал просесинин нәтичәси олан мәһсул бу чүр парчаланыб ашағыдаки үч һиссәйә айрыла биләр: биринчи, анчаг истеһсал васитәләриндәки әмәйи вә я капиталын сабит һиссәсини тәчәссүм этдирән һиссәдир; икинчиси, анчаг истеһсал просесиндә әлавә олунмуш зәрури әмәйи вә я капиталын дәйишән һиссәсини тәчәссүм этдирән һиссәдир, үчүнчүсү дә, анчаг һәмин просесин өзүндә әлавә олунмуш изафи әмәйи, яхуд изафи дәйәри тәчәссүм этдирән һиссәдир; бу бөлкү садә олмагла бәрабәр әһәмиййәтлидир ки, буну да биз кәләчәкдә, һәлә һәлл эдилмәмиш галан долашыг проблемләрә тәтбиг эдәндә көрәчәйик.

Инди биз бүтөв мәһсулу, 12 саатлыг иш күнүнүн һазыр нәтичәси кими тәдгиг эдирдик. Лакин ону биз әмәлә кәлдийи просес әснасында да изләйә биләр вә енә дә мәһсулун айрыча һиссәләрини бүтүн мәһсулун вәзифә э'тибарилә мүхтәлиф олан һиссәләри кими көстәрә биләрик.

Әйиричи 12 саатда 20 кирвәнкә иплик истеһсал эдир; демәли

бир саатда $1^2/_3$ кирвәнкә, 8 саатда исә $13^1/_3$ кирвәнкә иплик истеһсал эдир ки, бу айрыча мәһсул бүтүн иш күнү әрзиндә әйирилмиш памбығын бүтүн дәйәрини тәмсил эдир. Һабелә сонраки 1 саат 36 дәгигәдә истеһсал эдилән айрыча мәһсул $2^2/_3$ кирвәнкә иплийә бәрабәрдир, буна көрә дә 12 иш сааты әрзиндә истеһлак эдилән әмәк васитәләринин дәйәрини тәмсил эдир. Эйнилә сонраки 1 саат 12 дәгигәдә әйиричи 3 шиллингә бәрабәр 2 кирвәнкә иплик истеһсал эдир ки, бу мәһсулун дәйәри, әйиричинин 6 саат зәрури әмәклә истеһсал этдийи бүтүн ени дәйәрә бәрабәрдир. Нәһайәт, сон $^6/_5$ саатда әйиричи енә 2 кирвәнкә иплик истеһсал эдир ки, бунун да дәйәри, фәһләнин ярым иш күнүндән ибарәт изафи әмәклә истеһсал этдийи изафи дәйәрә бәрабәрдир. Инкилис фабриканты бу һесаблама үсулуну анчаг өзү үчүн ишләдир; мәсәлән, о дейәр ки, мән илк 8 саатда вә я иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсиндә анчаг өз памбығымын әвәзини чыхардырам вә и. а. Биз көрүрүк ки, бу формула доғрудур вә һәгигәтдә анчаг биринчи формуланын өзүдүр, лакин бурада мәкан дейил, заман нәзәрә алыныр, зира мәкан нәзәрә алындыгда мәһсулун һазыр һиссәләри бир-биринин янында дурур, заман нәзәрә алындыгда исә, бу мәһсул һиссәләри бир-биринин ардынча кәлир. Лакин бу формула ән кобуд тәсәввүрләр дә доғура биләр, хүсусән о адамларын бейниндә ки, онлар дәйәрин артмасы просеси илә әмәли чәһәтдән марагландыглары гәдәр, дәйәр һаггында янлыш нәзәри тәсәввүр яратмаға да чалышырлар. Мәсәлән, белә тәсәввүр ояна биләр ки, куя бизим әйиричи өз иш күнүнүн илк 8 саатында памбығын дәйәрини, сонраки 1 саат 36 дәгигәдә—истеһлак эдилмиш әмәк васитәләринин дәйәрини, бундан сонраки 1 саат 12 дәгигәдә—әмәк һаггынын дәйәрини истеһсал эдир вә я бу дәйәрләри өдәйир вә анчаг мәшһур „ахырынчы сааты“ фабрикант үчүн ишләйиб изафи дәйәр истеһсал эдир. Бу һалда әйиричийә ики мө’чүзә иснад верилмиш олур: әввәлән белә чыхыр ки, әйиричи памбығы, ийи, бухар машыны, көмүрү, яғы вә с. мәһз бунларын васитәсилә иплик әйирдийи заман истеһсал эдир, икинчиси дә, белә чыхыр ки, әйиричи мә’лум интенсивликдә олан бир иш күнүнү дөндәриб беш иш күнү эдир. Мәсәлән, юхарыда көтүрдүйүмүз мисалда хаммал вә әмәк васитәләрини истеһсал этмәк үчүн һәрәси 12 саат давам эдән 4 иш күнү вә бунлары иплийә чевирмәк үчүн дә 12 саатлыг әлавә бир иш күнү тәләб олунур. Тарихи шөһрәт газанмыш олан ашағыдаки мисал көстәрир ки, сойғунчулар бу мө’чүзәләрә инаныр вә бу мө’чүзәләри исбат этмәйә чалышачаг ифтирачы-нәзәриййәбазлар ахтармалы олмурлар.

3. Сениорун «ахырынчы сааты»

Игтисадиййат саһәсиндәки билийи вә көзәл үслубу илә мәшһур олуб инкилис игтисадчылары арасында Клаурен кими бир адам сайылан Нассау В. Сениор 1836-чы илдә күнләрин бириндә Оксфорддан Манчестерә чағырылыр ки, Оксфордда сияси игтисад дәрси вермәкдәнсә, кәлиб Манчестердә бу элмдән дәрс алсын. Фабрикантлар бу яхынларда э’лан эдилмиш фабрика гануну әлей-

һинә вә бу ганундан даһа ирәлиләрә кедәрәк, 10 саатлыг иш күнү тәләб едән тәшвигат әлейһинә мүбаризә апармағы она тапшырмышдылар. Бу узагкөрән вә тәҹрүбәли адамлар көрүрләр ки, һәмин ҹәнаб профессору „wanted a good deal of finishing“ [һәддкамала чатдырмаг үчүн үзәриндә һәлә чох ишләмәк лазымдыр]. Буна көрә дә ону Манчестерә кәтирдиләр. Ҹәнаб профессор да Манчестердә фабрикантлардан алдығы дәрсә өз үслубу илә бәзәк-дүзәк вериб бир памфлет языр: „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture“, London 1837. Һәмин памфлетдә белә ибрәтамиз ерләр дә вардыр:

„18 яшындан кичик фәһлә ишләдән һеч бир фабрика индики ганун көрә күндә $11^{1}/_{2}$ саатдан, йә'ни һәфтәнин биринҹи 5 күнүндә 12 саатдан, шәнбә күнү исә 9 саатдан артыг ишләйә билмәз. Ашағыдаки тәһлил (!) көстәрир ки, бу кими фабриканын әлдә етдийи халис мәнфәәтин һамысы ишин ахырынҹы саатындан әмәлә кәлир. Фабрикант 100 000 фунт стерлинг хәрҹләйир: бундан 80 000 фунт стерлинг фабрика биналары илә машынлара, 20 000 фунт стерлинг дә хаммал илә әмәк һаггына сәрф едилир. Капиталын илдә бир дәфә дөвр етдийи вә үмуми мәнфәәтин 15% олдуғу фәрз едиләрсә, бу фабрикадан бурахылан әмтиәнин иллик дөвриййәси 115 000 фунт стерлинг дәйәриндә олмалыдыр. Иш күнүнү тәшкил едән 23 иш ярымсаатынын һәр бириндә бу 115 000 фунт стерлингин $^{5}/_{115}$ вә я $^{1}/_{23}$ һиссәси истеһсал едилир. Һәмин 115 000 фунт стерлингин мәҹмууну (constituting the whole 115 000 ф. ст.) тәшкил едән бу $^{23}/_{23}$-дән $^{20}/_{23}$ һиссәси, йә'ни 115 миндән 100 мини садәҹә олараг капиталы өдәйир; $^{1}/_{23}$ һиссәси вә я үмуми мәнфәәти тәшкил едән 15 000 фунт стерлингдән (!) 5000 фунт стерлинг, фабрика илә машынларын ишләниб көһнәлмәсини өдәйир. Галан $^{2}/_{23}$ һиссәси, йә'ни һәр күнүн ахырынҹы 2 ярымсааты исә, 10% халис мәнфәәт ярадыр. Буна көрә дә, гиймәтләр дәйишмәдийи һалда фабрика $11^{1}/_{2}$ саат әвәзиндә 13 саат ишләсә, дөвриййә капиталы тәхминән 2600 фунт стерлинг артдыгда халис мәнфәәт ики гатдан да чох артмыш олар. Дикәр тәрәфдән иш күнү 1 саат азалдылса халис мәнфәәт йох олар вә әкәр саат ярым азалдылса, онда үмуми мәнфәәт дә йох олар“[32].

[32] Senior, индиҹә ады чәкилән әсәр, сәһ. 12, 13. Биз бурада, тә'гиб етдийимиз мәгсәдә дахил олмаян бә'зи гәрибә фикирләр үзәриндә даянмырыг; мәсәлән, онун белә бир фикри үзәриндә даянмырыг ки, куя фабрикантлар, ишләниб көһнәлмиш машынларын вә саирәнин дәйәрини дә, йә'ни капиталын тәркиб һиссәләриндән биринин дәйәрини брутто вә я нетто, үмуми вә я халис мәнфәәтә дахил едирләр вә и. а. Биз һабелә көстәрилән рәгәмләрин дүзкүн вә я янлыш олмасы үзәриндә дә даянмырыг. Бунлар мүәллифин „тәһлил“ дедийи шейә лайигдир ки, буну да Леонард Һорнер „A Letter to Mr. Senior“ etc. әсәриндә (London 1837) исбат етмишдир. Фабрикаларын вәзиййәтини тәдгиг етмәк үчүн 1833-ҹү илдә тәшкил едилән комисйонун үзвләриндән бири олуб 1859-ҹу илә гәдәр фабрика мүфәттиши, әслиндә исә фабрика сензору вәзифәсиндә ишләйән Леонард Һорнер инкилис фәһлә синфинә әбәди бир хидмәт көстәрмишдир. Бу адам тәкҹә һиддәтләнмиш фабрикантларла дейил, һабелә Ашағы Палатада „фабрикантларын сәсләрини“ саймағы, фабрикадаки „ишләк әлләрин“ иш саатыны саймагдан чох-чох әһәмиййәтли һесаб едән назирләрлә дә өмрүнүн ахырына гәдәр мүбаризә етмишдир.

32-ҹи гейдә әлавә. Сениорун әсәринин мәзмунундаки сахталыг һәлә бир тәрәфә дурсун, орада фикир дә долашыг шәрһ едилмишдир. Әслиндә Сениор

Буна да ҹәнаб профессор „тәһлил“ дейир! Әкәр о, фабрикантларын фәрјадына доғрудан да инанмыш вә бу фикирдә олмушдур ки, фәһләләр иш күнүнүн чох һиссәсини тикинтиләрин, машынларын, памбыг, көмүр вә саирәнин дәјәрини истеһсал этмәјә, демәли, бу дәјәрин тәкрар истеһсалына вә ја өдәнилмәсинә сәрф эдирләр,—онда һеч бир тәһлилә эһтијаҹ јохдур, бу һалда о, фабрикантлара садәҹә олараг белә ҹаваб верә биләрди: мөһтәрәм ҹәнаблар! Әкәр сиз фәһләни күндә $11^1/_2$ саат әвәзинә 10 саат ишләтсәниз, башга шәртләр дәјишмәз галдыгда һәр күн памбыг, машын вә саирә истеһлакы саат јарымлыг азалар, демәли, газанҹыныз иткинизә бәрабәр олар. Бундан сонра сизин фәһләләриниз, аванс эдилән капиталын дәјәрини тәкрар истеһсала вә ја ону өдәмәјә саат јарым аз вахт сәрф эдәҹәкләр. Јох, әкәр Сениор фабрикантларын сөзүнә инанмасајды вә ишә бәләд бир адам кими хүсуси тәһлилә лүзум көрәрдисә, ән әввәл ҹәнаб фабрикантлардан хаһиш этмәли иди ки, онлар, анҹаг халис мәнфәәтлә иш күнүнүн мүддәти арасындаки нисбәт мәсәләсини көтүрәндә, машынлар илә фабрика биналарыны, хаммал илә әмәји бир-биринә гарышдырмасынлар, онлар фабрика биналарында, машын, хаммал вә саирәдә олан сабит капиталы зәһмәт чәкиб бир тәрәфә гојсунлар, әмәк һаггы үчүн аванс эдилән капиталы исә дикәр тәрәфә. Әкәр бу һалда, фабрикантларын һесабындан, мисал үчүн, белә чыхсајды ки, фәһлә әмәк һаггыны $^2/_2$ иш саатында вә ја бир саатда тәкрар истеһсал эдир вә ја өдәјир, онда, бизим тәһлилчи сөзүнә давам эдиб демәли иди:

Сизин һесабыныза көрә фәһлә, иш күнүнүн сон ики саатынын әввәлинҹисиндә өз әмәк һаггыны, ахырынҹысында исә сизин изафи дәјәринизи, јә'ни халис мәнфәәти истеһсал эдир, фәһлә ејни мүддәтләрдә ејни мигдар дәјәр истеһсал эдир, буна көрә дә иш күнүнүн сон ики саатынын әввәлинҹисиндә јарадылмыш мәһсулун дәјәри дә ахырынҹы саатдаки мәһсулун дәјәринә бәрабәрдир. Сонра, фәһлә анҹаг әмәк сәрф этдикдә дәјәр истеһсал эдир вә сәрф этдији әмәјин мигдары онун иш вахты илә өлчүлүр. Сизин һесабыныза көрә фәһләнин иш вахты күндә $11^1/_2$ саатдыр. Фәһлә бу $11^1/_2$ саатын бир һиссәсиндә өз әмәк һаггыны истеһсал эдир вә ја ону өдәјир, дикәр һиссәсиндә исә сизин үчүн халис мәнфәәт истеһсал эдир вә иш күнү әрзиндә бундан артыг бир иш көрмүр. Сизин иддианыза көрә, фәһләнин әмәк һаггы илә онун вердији изафи дәјәр бәрабәрдирсә, онда јәгин ки, о өз әмәк һаггыны $5^3/_4$ саатда, сизин

анҹаг буну демәк истәјир: фабрикант фәһләни күндә $11^1/_2$ вә ја $^{23}/_2$ саат ишләдир. Ајрыҹа бир иш күнү кими бүтүн иллик әмәк дә (бир илдә нә гәдәр иш күнү варса, она зәрб эдилмиш) $11^1/_2$ вә ја $^{23}/_2$ саатдан ибарәтдир. Бу эһтимала көрә $^{23}/_2$ иш саатында илдә 115 000 фунт стерлинглик мәһсул истеһсал эдилир; $^1/_2$ иш саатында $115\,000 \times {}^{23}/_2$ фунт стерлинг; $^{20}/_2$ иш саатында исә $115\,000 \times {}^{20}/_{23} = 100\,000$ фунт стерлинг истеһсал эдилир, јә'ни бу мәбләғ анҹаг аванс эдилмиш капиталы өдәјир. Галан $^3/_2$ иш саатында $115\,000 \times {}^3/_{23} = 15\,000$ фунт стерлинг, јә'ни үмуми мәнфәәт истеһсал эдилир. Бу $^3/_2$ иш саатындан $^1/_2$ иш саатында $115\,000 \times {}^1/_{23} = 5000$ фунт стерлинг, јә'ни анҹаг фабрика илә машынларын ишләниб көһнәлмәсинин әвәзи истеһсал эдилир. Иш саатынын ахырынҹы ики јарым саатында, јә'ни ахырынҹы иш саатында $115\,000 \times {}^2/_{23} = 10\,000$ фунт стерлинг истеһсал эдилир ки, бу да халис мәнфәәтдир. Мәтндә Сениор мәһсулун ахырынҹы $^2/_{23}$ һиссәсини дөндәриб мәһз иш күнүнүн өз һиссәләринә чевирир.

халис мәнфәәтинизи дә галан $5^3/_4$ саатда истеһсал эдир. Сонра. Ики саатлыг әйирмә просесиндә ярадылмыш мәһсулун дәйәри, фәһләнин әмәк һаггынын дәйәри илә сизин халис мәнфәәтинизин мәҹмууна бәрабәр олдуғу үчүн, бу иплийин дәйәри $11^1/_2$ иш сааты илә өлчүлмәлидир: иш күнүнүн сон ики саатынын әввәлинчисиндә әлдә эдилән мәһсул $5^3/_4$ иш сааты илә, ахырынҹы саатдаки мәһсул да эйнән $5^3/_4$ иш сааты илә өлчүлүр. Инди биз мәсәләнин ән назик еринә кәлиб чыхырыг. Диггәт эдин! Иш күнүнүн сон ики саатынын әввәлинҹиси дә иш күнүнүн илк сааты кими ади иш саатыдыр, нә артыгдыр, нә дә әксик. Бәс белә исә, онда әйиричи $5^3/_4$ иш саатына бәрабәр иплик дәйәрини бир саатда неҹә истеһсал эдә биләрди? Әйиричи һәгигәтдә белә бир мө'ҹүзә дә көстәрмир. Бир иш саатында онун истеһсал этдийи истеһлак дәйәри мүәййән мигдар ипликдән ибарәтдир. О иплийин дәйәри $5^3/_4$ иш сааты илә өлчүлүр; бу $5^3/_4$ иш саатындан $4^3/_4$-ү бир саатда истеһлак эдилән истеһсал васитәләриндә, памбыг, машын вә саирәдә, әйиричинин иштиракы йох икән мөвҹуд иди, $^4/_4$-нү, йә'ни бир саатыны исә әйиричи өзү әлавә этмишдир. Демәли, онун әмәк һаггы $5^3/_4$ саатда истеһсал эдилирсә вә бир саатлыг әйирмә нәтиҹәсиндә истеһсал эдилән мәһсулда да эйнән $5^3/_4$ иш сааты варса, онда әйиричинин $5^3/_4$ саатда әйириб истеһсал этдийи ени дәйәрин, бир саатда истеһсал этдийи мәһсулун дәйәринә бәрабәр олмасында һеч бир мө'ҹүзә йохдур. Лакин фәһлә өз иш күнүнүн бирҹә зәррәсини дә памбыг, машын вә саирәнин дәйәрини тәкрар истеһсал этмәйә вә я „өдәмәйә“ сәрф этдийини күман эдирсинизсә, тамамилә янылырсыныз. Әйиричинин өз әмәйи илә памбыг вә ийләрдән иплик истеһсал этмәси сайәсиндә, памбығы әйирмәси сайәсиндә памбыг вә ийләрин дәйәри өз-өзүнә иплийә кечир. Бу һал, онун сәрф этдийи әмәйин кәмиййәтинин дейил, кейфиййәтинин нәтиҹәсидир. Әлбәттә, әйиричинин бир саатда иплийә кечирәҹәйи памбығын вә саирәнин дәйәри $^1/_2$ саатда кечирәҹәйиндән артыг олачагдыр ки, бунун да бирҹә сәбәби вардыр: 1 саатда әйирилән памбығын $^1/_2$ саатда әйирилән памбыгдан артыг олмасыдыр. Инди баша дүшмәлисиниз ки, фәһлә өз иш күнүнүн сон ики саатынын әввәлинҹисиндә әмәк һаггы, ахырынҹысында исә халис мәнфәәт истеһсал эдир,—дейә ирәли сүрдүйүнүз иддиа анҹаг о демәкдир ки, фәһләнин иш күнүндә ики саатын,—истәр әввәлдән, истәрсә ахырдан көтүрүлән ики саатын,—мәһсулу олан ипликдә $11^1/_2$ иш сааты, йә'ни фәһләнин бүтүн иш күнүндә олдуғу гәдәр иш сааты тәҹәссүм этмишдир. Фәһлә әввәлинҹи $5^3/_4$ саатда өз әмәк һаггыны, сонраки $5^3/_4$ саатда исә сизин халис мәнфәәтинизи истеһсал эдир,—дейә ирәли сүрдүйүнүз иддиа исә анҹаг о демәкдир ки, сиз биринҹи $5^3/_4$ саатын һаггыны верир, ахырынҹы $5^3/_4$ саатын һаггыны исә вермирсиниз. Мән анҹаг сизин һәтәрән-пәтәрән дилинизлә данышмаг үчүн иш гүввәсинин һаггыны өдәмәк дейил, әмәк һаггыны өдәмәк дейирәм. Мөһтәрәм ҹәнаблар, инди сиз, һаггыны өдәдийиниз иш вахтынын, һаггыны өдәмәдийиниз иш вахтына нисбәтини көтүрсәниз көрәрсиниз ки, бу нисбәт ярым иш күнүнүн ярым иш күнүнә олан нисбәтинә бәрабәрдир, йә'ни 100%-дир ки, бу

да шүбһәсиз, чох яхшы фаиздир. Һабелә тамамилә шүбһәсиздир ки, әкәр сиз өз ихтиярыныздa олан „ишләк әлләри“ $11^1/_2$ саат әвәзиндә 13 саат ишләтсәниз вә бу артыг $1^1/_2$ сааты, лап үрәйиниздән олдуғу кими, садәчә көтүрүб изафи әмәйә әлавә этмиш олсаныз, онда изафи әмәк $5^3/_4$ саатдан $7^1/_4$ саата чатар, буна көрә изафи дәйәр нормасы да 100%-дән галхыб $126^2/_{23}$% олар. Лакин сиз иш күнүнә саат ярым әлавә этмәклә изафи дәйәр нормасынын 100%-дән галхыб 200% вә һәтта 200%-дән дә артыг олачағыны, йә’ни „ики гатдан чох артачағыны“ умурсунузса, онда сиз шән бир дәлиганлысыныз. Дикәр тәрәфдән, инсанын гәлби,— хүсусән гәлби пул кисәсиндә олан инсанын гәлби,—доғрудан да гәрибә шей имиш: әкәр сиз иш күнү $11^1/_2$ саатдан $10^1/_2$ саата дүшдүкдә бүтүн халис мәнфәәтинизин батачағындан горхурсунузса, онда сиз чох гәлбигара бәдбин адамсыныз. Лакин бу горхунуз тамамилә әбәсдир, чүнки башга шәртләр дәйишмәз галдыгда, изафи әмәк $5^3/_4$ саатдан азалыб $4^3/_4$ саат олар, бу исә енә дә чох яғлы бир изафи дәйәр нормасыдыр, $82^{14}/_{23}$%-дир. Сиз өз мәш’ум „ахырынчы саатыныз“ һаггында о гәдәр нағыл данышырсыныз ки, һеч хилиастлар мәһшәр күнүндән бу гәдәр данышмырлар, лакин билин ки, сизин бу „ахырынчы саатыныз“ тамамилә чәфәнкиятдыр. Бу сааты итирмәклә нә сиз өз „халис мәнфәәтинизи“ итирәрсиниз, нә дә ишләдиб үздүйүнүз оғлан вә гыз ушаглары өз „мә’нәви мә’сумлуғуну“[32a].

[32a] Әкәр Сениор исбат этмишсә ки, фабрикантларын халис мәнфәәти, инкилис памбыг парча сәнаеинин варлығы вә Инкилтәрәнин дүня базарларындакы вәзиййәти „ахырынчы иш саатындан“ асылыдыр, д-р Andrew Ure дә буна үстәлик олараг исбат этмишдир ки, фабрикада ишләйән 18 яшындан кичик ушаг вә ениетмәләр фабрика бинасы кими раһат вә әхлаг чәһәтдән саф бир мүһитә салыныб орада там 12 саат сахланылмаса вә ишдән „бирчә саат“ тез азад эдиләрәк позғун вә нараһат харичи мүһитә бурахылса, бикарчылыг вә әхлагсызлыг онларын бүтүн мә’нәвийятыны позмуш олар. Фабрика мүфәттишләри 1848-чи илдән бәри яздыглары ярымиллик „Reports“да [һесабатларда] „ахырынчы“, „мәш’ум саат“ мәсәләсиндә фабрикантлара даим саташырлар. Мәсәлән, ч. Howell 1855-чи ил май айынын 31-дә яздығы фабрика һесабатында дейир: „Бу гәрибә һесаблама (Сениордан ситат кәтирир) доғру олсайды, Бирләшмиш Краллыгдакы һәр бир памбыг парча фабрикасы 1850-чи илдән бу күнә гәдәр кәрәк зәрәрлә ишләйә иди“ („Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30-th April 1855“, p. 19, 20). 1848-чи илдә 10 саатлыг иш күнүнә даир ганун лайиһәси парламандан кечдикдә, Dorset вә Somerset графлыгларынын кәндләриндә сәпәләнмиш кәтанәйирмә фабрикаларынын саһибләри, бә’зи фәһләләрә ганун әлейһинә эллик әризә яздырмышдылар; бу әризәдә әзчүмлә дейилир: „Бу әризәни верән биз ата-аналар белә күман эдирик ки, ушагларымызын бир саат артыг бикар галмасы, онларын әхлагыны позмагдан башга бир нәтичә верә билмәз, чүнки бүтүн әхлагсызлыглар бикарчылыгдан доғур“. 1848-чи ил октябрын 31-дә язылан фабрика һесабатында бу барәдә дейилир: „Бу гайғыкеш вә меһрибан ата-аналарын ушагларынын ишләдийи кәтанәйирмә фабрикаларында, һавая о гәдәр хаммал тозу вә лифи гарышмышдыр ки, инсан бурада 10 дәгигә дә олса даянмаг истәмир, чүнки бурада даянмаг бөйүк бир әзабдыр, булут кими һәр тәрәфи бүрүйән кәтан тозу дәрһал инсанын көзүнә, гулағына, ағзына, бурнуна долур вә бу тоздан гуртармаг мүмкүн дейилдир. Машынлар о гәдәр сүр’әтлә ишләйир ки, сәрт бир нәзарәт алтында фәһлә һәр ан сайыг вә диггәтли олмаға, чәлд ишләмәйә мәчбурдур, буна көрә дә бир гәдәр инсафсызлыг олар ата-аналары мәчбур эдәсән ки, емәк үчүн сәрф олунан вахт чыхылдыгдан сонра фабрикада там 10 саат бу шәраитдә ишләйән вә бу һавада нәфәс алан өз балаларына „тәнбәл“ десинләр вә... Бу ушаглар, гоншу кәндләрдәки муздурлардан

Сизин „ахыр саатыныз“ доғрудан да кәлиб чатдыгда бу Оксфорд профессоруну јада саларсыныз. Һәләлик ахирәтдә көрүшәнә гәдәр, худаһафиз. Addio!..[33] Сениорун 1836-чы илдә кәшф етдији бу „ахырынчы саат“ сигналы бир дә, 10 саатлыг иш күнү гануну әлејһинә мүбаһисәјә киришән башлыча игтисади мүшавирләрдән Чемс Вилсон тәрәфиндән 1848-чи ил апрелин 15-дә „London Economist“ гәзети сәһифәләриндә верилди.

4. Изафи мәһсул

Мәһсулун, изафи дәјәри екс етдирән һиссәсинә (2-чи §-даки мисалда 20 кирвәнкә иплијин $^1/_{10}$ һиссәсинә вә ја 2 кирвәнкә иплијә) биз, изафи мәһсул (Mehrprodukt, surplus produce, produit net) дејирик. Изафи дәјәр нормасы, изафи дәјәрин бүтүн капитала дејил, капиталын анчаг дәјишән тәркиб һиссәсинә нисбәти илә мүәјјән едилдији кими, изафи мәһсулун сәвијјәси дә, изафи мәһсулун бүтүн галан мәһсула дејил, онун анчаг зәрури әмәји тәчәссүм етдирән һиссәсинә нисбәти илә мүәјјән едилир.

да чох ишләјирләр. Инсафсызлыг едиб бу ушаглары „тәнбәллик вә әхлагсызлыгда“ тагсырландырмаг, там икиүзлүлүк вә ән һәјасызча бир ријакарлыгдыр... Фабрикантын „халис мәнфәәти“ әмәјин күјә „ахырынчы саатындан“ әмәлә кәлирмиш вә буна көрә дә иш күнү бир саат азалдылса халис мәнфәәт тамамилә батармыш—дејән бир фикир, һамынын нәзәриндә бөјүк нүфуз саһиби олан бир адамын разылығы илә тәхминән 12 ил бундан әввәл там бир јәгинликлә ирәли сүрүлдүјү заман чәмијјәтин бир һиссәси бундан һиддәтләнмишди; инди биз дејирик ки, чәмијјәтин бу һиссәси, „ахырынчы саатдан“ доған не'мәт һаггындакы бу гәрибә кәшфин о замандан бәри нә гәдәр тәкмилләшдирилдијини көрдүкдә јәгин ки, өз көзләринә инанмазлар, чүнки бу ихтира инди һәм „әхлага“, һәм дә „мәнфәәтә“ шамил едилмишдир вә әкәр ушагларын иш күнү азалдылыб там 10 саата ендирилсә, саһибкарларын халис мәнфәәти илә бәрабәр ушагларын әхлагы да тамамилә позулуб кедәр, зира бунларын һәр икиси һәмин ахырынчы „мәш'ум саатдан“ асылыдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st Oct. 1848“, p. 101). Сонра енә һаман фабрика һесабатында бу чәнаб фабрикантларын „әхлаг“ вә „хејирхаһлығындан“, ј'ни бу еллик әризәни бир дәстә дилсиз-ағызсыз фәһләјә имзаладыб сонра да парламанда ону там бир сәнаe саһәсинин, бүтөв графлыгларын еллик әризәси кими гәләмә вермәк үчүн онларын ишләтдикләри фырылдаг, һијлә, кәләк, тәһдид, сахтакарлыг вә саирәдән нүмунәләр кәтирилир. Игтисад „елми“ дејилән саһәнин мүасир вәзијјәтиндә ән габарыг сурәтдә көзә чарпан бир чәһәт енә будур ки, нә—сонралар фабрика ганунларынын гызғын тәрәфдары олмагла шәрәфли бир иш көрән—Сениорун өзү, нә дә онун әввәлки вә сонраки әлејһдарлары бу „гәрибә кәшфин“ софизмләриндән баш чыхара билмәдиләр. Онлар анчаг фактлара вә тәчрүбәјә әсасландылар. Бунун нечә вә нә үчүн белә олдуғу онлар үчүн бир сирр олараг галды.

[33] Лакин Манчестер сәфәри чәнаб профессор үчүн һәр һалда бир гәдәр фајдалы олду. Онун „Letters on the Factory Act“ әсәриндә дејилир ки, бүтүн халис мәнфәәт, ј'ни „газанч“ вә „фаиз“, һәтта „something more“ (даһа артыг бир шеј) фәһләнин, һаггы өдәнилмәјән бир иш саатындан асылыдыр! Ондан бир ил әввәл, Оксфорд тәләбәләринин вә елмли филистерләрин хејринә јаздығы „Outlines of Political Economy“ әсәриндә исә Сениор, дәјәри иш вахты илә мүәјјән едән Рикардоја гаршы мүбаһисәјә киришиб „кәшф“ етмишди ки, мәнфәәт күјә капиталистин әмәјиндән, фаиз исә онун „имтинасындан“ әмәлә кәлир. Бу ујдурманын өзү көһнәдир, ишләдилән Abstinenz, „имтина“ сөзү исә тәзә иди. Чәнаб Рошер бу сөзү алманчаја „Enthaltung“ дејә дүз тәрчүмә етмишдир. Лакин онун латын дилинә аз бәләд олан һәмвәтәнләриндән Виртләр, Шултслар вә башга Михелләр бу сөзү раһиб донуна кејдириб „имтина“ „Entsagung“, ј'ни „заһидлик“ шәклинә салмышлар.

Изафи дәйәр истеһсалы капиталист истеһсалынын мәгсәдини мүәййән этдийи кими, сәрвәтин дәрәчәси дә мәһсулун мүтләг кәмиййәтилә дейил, изафи мәһсулун нисби кәмиййәтилә мүәййән эдилир[34].

Зәрури әмәклә изафи әмәйин мәчмуу, йә'ни фәһләнин өз иш гүввәсинин дәйәрини өдәйәчәк гәдәр дәйәр истеһсал этдийи вахтла изафи дәйәр истеһсал этдийи вахтын мәчмуу, онун иш вахтынын мүтләг кәмиййәтини, йә'ни иш күнүнү (working day) тәшкил эдир.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ КҮНҮ

1. Иш күнүнүн һәдләри

Биз белә фәрз этмишдик ки, иш гүввәси өз дәйәринә алыныб сатылыр. Һәр бир башга әмтиәнин дәйәри кими, онун да дәйәри өз истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтилә мүәййән эдилир. Демәли, фәһләнин орта һесабла һәр күн истеһлак этдийи яшайыш васитәләринин истеһсалына 6 саат тәләб олунурса, фәһлә һәр күн өз иш гүввәсини истеһсал этмәк үчүн, яхуд өз иш гүввәсини сатыркән әлдә эдилән дәйәри тәкрар истеһсал этмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәлидир. Бу һалда онун иш күнүнүн зәрури һиссәси 6 саат олур, буна көрә дә, башга шәртләр дәйишмәдикдә мә'лум бир кәмиййәт олур. Лакин иш күнүнүн өз кәмиййәти һәлә бунунла мүәййән олунмур.

Фәрз эдәк ки, $\overset{a}{|}\underset{1}{—}|\underset{2}{—}|\underset{3}{—}|\underset{4}{—}|\underset{5}{—}|\underset{6}{—}\overset{b}{|}$ хәтти зәрури иш вахтынын нә гәдәр давам этдийини вә я узунлуғуну көстәрир ки, бу

---

[34] „Әкәр 20 000 фунт стерлинглик бир капиталын саһиби илдә 2000 фунт стерлинг мәнфәәт көтүрүрсә вә бу мәнфәәтин бүтүн һалларда 2000 фунт стерлингдән ашағы дүшмәдийи фәрз олунурса, бу адам үчүн һеч бир фәрги йохдур: бу капиталла 100 фәһләми ишләдилир, йохса 1000 фәһлә, истеһсал олунан әмтиә 10 000 фунт стерлингәми сатылыр, йохса 20 000 фунт стерлингә. Мәкәр бүтүн милләтин дә реал мәнафеи белә дейилми? Әкәр фәрз олундуғу үзрә милләтин реал халис кәлири, онун әлдә этдийи рента вә мәнфәәт дәйишмирсә, онда бу милләтин әһалисинин 10 вә я 12 милйон нәфәрдән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмиййәти йохдур“ (Ricardo, The principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 416). Изафи мәһсул пәрәстишкары олуб мәсәләйә тәнгид нәзәрилә янаша билмәйән, хидмәти шөһрәтинин эксинә олан бошбоғаз язычы Arthur Young һәлә Рикардодан чох әввәл, әзчүмлә белә язмышды: „Мүасир бир дөвләтдә бүтөв бир вилайәтин торпағы һәтта ән яхшы үсулла бечәрилсә дә, гәдим Ромада олдуғу кими мүстәгил хырда кәндлиләр тәрәфиндән экилсәйди, бу дөвләт ондан нә файда көтүрә биләрди? Бунунла, инсан истеһсал эдиб төрәтмәк кими еканә бир мәгсәддән („the mere purpose of breeding men“), йә'ни өзлүйүндә һеч бир мәгсәди олмаян (is a most useless purpose“) бу мәгсәддән башга нә әлдә эдилә биләрди?“ (Arthur Young, Political Arithmetic etc., London 1774, p. 47).

34-чү гейдә әлавә. Һопкинс доғру гейд эдиб дейир: „Халис кәлири фәһлә синфи үчүн файдалы бир шей кими көстәрмәк... мейли гәрибәдир... зира айдындыр ки, халис кәлирин файдалы олмасы, һеч дә онун халислийиндән ирәли кәлмир“ (Th. Hopkins, On Rent of Land etc., London 1823, p. 126).

да, мәсәлән, 6 саата бәрабәрдир. Әмәк *ab* хәттиндән о яна 1, 3, 6 саат вә и. а. узадыларса, ашағыдаки үч мүхтәлиф хәтт алынар:

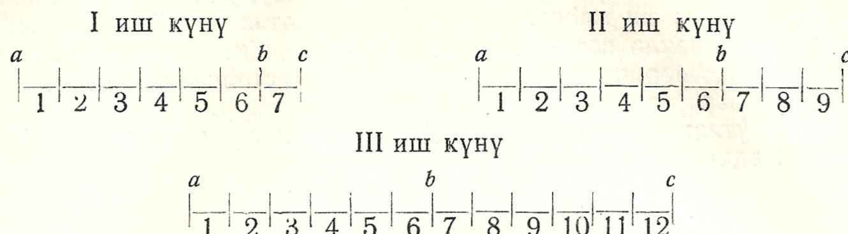

Бу хәтләр 7, 9 вә 12 саатдан ибарәт үч мүхтәлиф иш күнүнү көстәрир. *ab* хәттинин давамы олан *bc* хәтти изафи әмәйин узунлуғуну көстәрир. Иш күнү $= ab + bc$, яхуд *ac* олдуғуна көрә, дәйишән кәмиййәт олан *bc* илә бирликдә дәйишир. *ab* мә'лум кәмиййәт олдуғуна көрә, *bc*-нин *ab*-йә нисбәтини һәмишә өлчмәк олар. Бу нисбәт I иш күнүндә $^1/_6$ *ab*, II иш күнүндә $^3/_6$ *ab* вә III иш күнүндә $^6/_6$ *ab* тәшкил эдир. Сонра $\frac{\text{изафи иш вахты}}{\text{зәрури иш вахты}}$ нисбәти изафи дәйәр нормасыны тә'йин этдийинә көрә, бу ики хәттин нисбәти мә'лум олдугда һәмин норма да мә'лум олур. Бу норма юхарыда гейд этдийимиз үч иш күнүнүн биринчисиндә $16^2/_3$%, икинчисиндә 50%, үчүнчүсүндә исә 100%-дир. Әксинә, тәкчә изафи дәйәр нормасы иш күнүнүн кәмиййәтини бизә көстәрә билмәзди. Мәсәлән изафи дәйәр нормасы 100% олсайды, иш күнү 8, 10, 12 саат вә и. а. мүддәт давам эдә биләрди. Бу норма иш күнүнүн ики тәркиб һиссәсинин, йә'ни зәрури әмәклә изафи әмәйин кәмиййәтчә бәрабәр олдуғуну көстәрәрди, лакин һәр биринин кәмиййәтини көстәрмәзди.

Демәли, иш күнү сабит кәмиййәт дейил, дәйишән кәмиййәтдир. Иш күнүнүн бу ики һиссәсиндән бири фәһләнин өзүнү даим тәкрар истеһсал этмәси үчүн лазым олан иш вахтилә тә'йин олунурса да, иш күнүнүн үмуми кәмиййәти изафи әмәйин узунлуғу вә я мүддәтилә бирликдә дәйишир. Буна көрә дә иш күнү мүәййән олуна биләрсә дә, өзлүйүндә гейри-мүәййән бир кәмиййәтдир[35].

Беләликлә, иш күнү сабит кәмиййәт дейил, дәйишкән кәмиййәт олса да, дикәр тәрәфдән о һәр һалда анҹаг мүәййән һүдуд дахилиндә дәйишә биләр. Лакин онун минимум һәдләри мүәййән эдилә билмәз. Доғрудур, *ab* хәттинин давамы олан *bc* хәттини, яхуд изафи әмәйи=0 фәрз этсәк, иш күнүнүн ән ашағы һәддини, йә'ни фәһлә өзүнү яшатмаг үчүн мүтләг ишләмәли олдуғу һиссәсини аларыг. Лакин капиталист истеһсал үсулунда, зәрури әмәк һәмишә фәһләнин иш күнүнүн бир һиссәсини тәшкил эдир, буна көрә дә иш күнү һеч бир заман бу минимум һәддә дүшә билмәз. Әксинә, иш күнүнүн максимум бир һәдди вардыр. Иш күнү мүәййән бир һәддән о яна узадыла билмәз. Бу максимум һәдди тә'йин эдән ики

---

[35] „Иш күнү гейри-мүәййән бир кәмиййәтдир: узун да ола биләр, гыса да“ („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.“ London 1770, p. 73).

чәһәт вардыр. Биринчиси, иш гүввәсинин чисмани һәддидир. Тәбии узунлуғу 24 саатдан ибарәт олан бир кечә-күндүздә инсан анчаг мүәййән мигдар һәят гүввәси сәрф едә биләр. Мәсәлән, ат далбадал күндә анчаг 8 саат ишләйә биләр. Күнүн мүәййән һиссәсиндә инсан динчәлмәли, ятмалыдыр, дикәр һиссәсиндә башга чисмани тәләбатыны өдәмәли, йә'ни ейиб-ичмәли, юонуб тәмизләнмәли, кейинмәлидир вә и. а. Иш күнү бу халис чисмани һәддән артыг узадылдыгда мә'нәви һәддә кәлиб даяныр; фәһләйә өз зеһни вә ичтимаи тәләбатыны өдәмәк үчүн вахт лазымдыр ки, бу тәләбатын да һәчми вә дәрәчәси үмуми мәдәни сәвиййәдән асылыдыр. Буна көрә дә иш күнүнүн узунлуғунда баш верән дәйишикликләр, чисмани һәдд илә ичтимаи һәдд арасында баш верир. Лакин бу һәдләрин һәр икиси чох бөйүк даирәдә кенишләниб-дарала биләр. Мәсәлән биз 8, 10, 12, 14, 16, 18 саат давам едән, йә'ни узунлуғу чох мүхтәлиф олан иш күнләринә тәсадүф едирик.

Капиталист, иш гүввәсини бир күнлүк дәйәринә алмышдыр. Бир иш күнү әрзиндә бу иш гүввәсинин истеһлак дәйәри капиталистиндир. Беләликлә капиталист фәһләни бир иш күнү әрзиндә өзү үчүн ишләтмәк һүгугуну алмышдыр. Бәс көрәк иш күнү нәдир?[36] Һәр һалда иш күнү тәбии бир күндән гысадыр. Ондан нә гәдәр гысадыр? Иш күнүнүн бу ultima Thule-си [сон һәдди], зәрури һүдуду һаггында капиталистин өз нөгтейи-нәзәри вардыр. Капиталист анчаг, инсан чилдинә кирмиш капиталдыр. Онун чаны капиталын чаныдыр. Капиталын исә һәятда анчаг бир амалы вар ки, о да өз дәйәрини артырмаг, изафи дәйәр яратмаг, өз сабит һиссәсинин, истеһсал васитәләринин ярдымы илә өз чанына мүмкүн гәдәр даһа чох изафи әмәк күтләси чәкмәкдир[37]. Капитал чансыз әмәкдир вә, хортдан кими, анчаг чанлы әмәк сормагла чанланыр. Һәм дә нә гәдәр чанлы әмәк сорса, бир о гәдәр чох яшайыр. Фәһләнин ишләдийи вахт, капиталистин сатын алдығы иш гүввәсини истеһлак етдийи вахтдыр[38]. Әкәр фәһлә, капиталистин ихтиярында олан вахтдан өзү үчүн истифадә етсә, капиталистдән оғурламыш олур[39].

Демәли, капиталист әмтиә мүбадиләси ганунуна әсасланыр.

---

[36] Бу суал сэр Роберт Пилин Бирмингам тичарәт палатасына вердийи „Фунт (стерлинг) нәдир?" дейән мәшһур суалындан чох-чох мүһүмдүр; Пил һаман суалы анчаг она көрә вермишди ки, о да пулун тәбиәтини бирмингамлы little shilling men [бир шиллинглик адамчығазлар] кими, пис баша дүшүрдү.

[37] „Капиталистин вәзифәси, сәрф етдийи капитал васитәсилә мүмкүн гәдәр чох әмәк әлдә етмәкдир" (J. G. Courcelle-Seneuil, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, 2-ème éd., Paris 1857, p. 63).

[38] „Күндә бир саат иш вахтынын һәдәр кетмәси, тичарәт өлкәсинә чох бөйүк зәрәр вурур". „Бу краллыгда йохсул фәһләләрин, хүсусән мануфактурада ишләйән гара чамаатын олдугча чох бәзәк вә зөвг шейләри ишләтдикләри мүшаһидә олунур; бунунла бәрабәр онлар өз вахтларыны да сәрф едирләр ки, бу да исрафчылығын ән тәһлүкәли бир шәклидир" („An Essay on Trade and Commerce", London 1770, p. 47, 153).

[39] „Әкәр фәһлә ишини гуртарыб бир дәгигә динчәлирсә, она бөйүк бир эндишә илә нәзәр етирән ачкөз тәсәррүфат саһиби иддиа етмәйә башлайыр ки, фәһлә онун малыны оғурлайыр" (N. Linguet, Théorie des Lois Civiles etc., London 1767, vol. II, p. 466).

һәр бир башга алычы кими, о да өз алдығы әмтиәнин истеһлак дәйәриндән мүмкүн гәдәр чох файда көтүрмәйә чалышыр. Лакин индийәдәк истеһсал просесинин курултулары ичәрисиндә сәси эшидилмәйән фәһләнин бирдән-бирә сәси учалмаға башлайыр:

Сәнә сатдығым әмтиәнин галан ади әмтиәләрдән фәрги бундадыр ки, онун истеһлакы дәйәр ярадыр, һәм дә өз дәйәриндән артыг бир дәйәр ярадыр. Сән мәним әмтиәми мәһз буна көрә дә алмысан. Сәнин капиталынын дәйәринин артмасы мәним иш гүввәмин изафи сәрф эдилмәси демәкдир. Һәр икимиз үчүн базарда бирҹә ганун вардыр ки, бу да әмтиә мүбадиләси ганунудур. Әмтиә, ону өзкәсинә верән шәхс, йә'ни сатычы тәрәфиндән истеһлак олунмур, ону алан шәхс, йә'ни алычы тәрәфиндән истеһлак олунур. Буна көрә дә мәним бир күнлүк иш гүввәми истеһлак этмәк ихтияры сәниндир. Лакин мән һәр күн иш гүввәми сатдығым гиймәтин васитәсилә һәр күн иш гүввәми тәкрар истеһсал этмәлийәм ки, ону сонра енә сата билим. Гочалыг вә и. а. нәтиҹәсиндә тәбии сурәтдә күчдән душмәйи һәлә нәзәрә алмасаг, мән сабаһ да букүнки кими ишләйә билмәк үчүн лазымынча гүввәтли, сағлам вә күмраһ олмалыям. Сән даим мәнә „гәнаәтчил“ вә „пәрһизкар“ олмагдан вә'з эдирсән. Чох көзәл. Мән еканә варийиәтим олан иш гүввәми дәрракәли вә гәнаәтчил бир саһибкар кими һифз эдиб сахламаг истәйир вә чалышырам ки, ону һеч вахт һәдәр сәрф этмәйим. Мән һәр күн иш гүввәми анҹаг о гәдәр фәалиййәтә кәтирәҹәк, һәрәкәт вә әмәйә чевирәҹәйәм ки, иш гүввәмин нормал мүддәт яшамасына вә нормал инкишафына хәләл етирмәсин. Сән иш күнүнү һәдсиз узатмагла бир күндә мәним о гәдәр иш гүввәми һәрәкәтә кәтирә биләрсән ки, мән онун ерини үч күнә дә долдура билмәрәм. Сәнин бу йолла әмәкдән газандығыны мән әмәк субстансиясында итирирәм. Мәним иш гүввәмдән истифадә этмәк бир шейдир, ону пуч этмәк исә тамамилә башга бир шей. Әкәр орта бир фәһлә ади дәрәҹә әмәк сәрф эдәрәк орта һесабла 30 ил яшая биләрсә, онда сәнин тәрәфиндән мәним иш гүввәмин һәр күн өдәнилән дәйәри $\frac{1}{365 \times 30}$-а, яхуд иш гүввәмин бүтүн дәйәринин $\frac{1}{10950}$ һиссәсинә бәрабәрдир. Сән мәним иш гүввәми 10 илдә ишләтдикдә исә, мәнә онун бүтүн дәйәринин күндә $\frac{1}{3650}$ һиссәси әвәзинә $\frac{1}{10950}$ һиссәсини, йә'ни онун күндәлик дәйәринин анҹаг $^1/_3$ һиссәсини верир вә беләликлә мәним әмтиәмин дәйәринин күндә $^2/_3$ һиссәсини оғурлайырсан. Сән мәним үч күнлүк иш гүввәми истеһлак этдийин һалда бир күнлүк иш гүввәмин һаггыны верирсән. Бу бизим бағладығымыз мүгавиләйә вә әмтиә мүбадиләси ганунуна зиддир. Одур ки, мән нормал мүддәт давам эдән иш күнү тәләб эдирәм, һәм дә буну тәләб эдиркән сәндән мәрһәмәт көзләмирәм, чүнки пул мәсәләси аралыға кәләндә инсаф йох олур. Бәлкә дә сән көзәл бир вәтәндашсан, һәтта һейванлары һимайә ҹәмиййәтинин үзвүсән вә бәлкә дә сәнә бир мүгәддәс адам кими һөрмәт эдирләр,

лакин мәнә гаршы сәндә мәрһәмәт йохдур. Әкәр сәнин көксүндә бир чырпынты һисс олунурса, бу анчаг мәним гәлбимин чырпынтысыдыр. Мән нормал иш күнү тәләб эдирәм, чүнки һәр бир башга сатычы кими мән дә өз әмтиәмин дәйәрини истәйирәм[40].

Биз көрүрүк ки, иш күну һәдләринин чох дәйишкән олдуғуну нәзәрә алмасаг, әмтиә мүбадиләсинин өз тәбиәти иш күнү үчүн вә демәли изафи әмәк үчүн дә һеч бир һәдд гоймур. Капиталист иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаға вә мүмкүн олса бир иш күнүндән икисини чыхармаға чалышыркән өз алычылыг һүгугундан истифадә этмиш олур. Дикәр тәрәфдән, сатылан әмтиәнин хүсуси тәбиәти алычынын бу әмтиәдән истифадә этмәсинә бир һәдд гоюр вә беләликлә фәһлә өз иш күнүнүн мүәййән бир нормал вахтдан артыг олмамасына чалышаркән өз сатычылыг һүгугундан истифадә этмиш олур. Демәли бурада антиномия [гануналар зиддиййәти] мейдана чыхыр, һүгуг һүгуга гаршы гоюлур, һәм дә әмтиә мүбадиләси гануну бунларын һәр икисинә эйни дәрәчәдә йол верир. Ики һүгуг бир-бирилә тоггушдугда исә бу мәсәләни гүввә һәлл эдир. Беләликлә, капиталист истеһсалы тарихиндә иш күнүнүн мүәййән чәрчивәйә алынмасы иш күнүнүн һәдләри уғрунда мүбаризә шәкли алыр, бүтүн капиталистләрлә, йә'ни капиталистләр синфи илә бүтүн фәһләләр, йә'ни фәһлә синфи арасында мүбаризә шәкли алыр.

2. Изафи әмәк һәрислийи. Фабрикант вә бояр

Изафи әмәйи капитал ичад этмәмишдир. О ердә ки, чәмиййәтин бир һиссәси истеһсал васитәләрини инһисара алмышдыр, орада, сәрбәст олан вә я сәрбәст олмаян һәр бир фәһлә өз күзәраны үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләмәклә, истеһсал васитәләри саһиби үчүн яшайыш васитәләри истеһсал этмәлидир[41], һәм дә бу истеһсал васитәләри саһиби ким олурса олсун, истәр Афина καλος κάγαθός [аристократы], истәр этруск теократы [һөкмран каһин], истәр civis romanus [Рома вәтәндашы] олсун, истәр Нормандия барону, истәр Америка гулдары, истәр Валахия бояры, истәр мүасир лэндлорд [мүлкәдар], истәрсә дә капиталист олсун— бунун һеч фәрги йохдур[42]. Өзлүйүндә айдындыр ки, мүәййән бир

---

40 Иш күнүнүн 9 саата эндирилмәсини тәләб эдән Лондон иншаат фәһләләринин бөйүк тә'тили заманы (1860—61-чи илләрдә) онларын комитәси бизим мисалдаки фәһләнин нитгинә чох бәнзәр бир бәяннамә бурахмышды. Бу бәяннамәдә истеһза илә көстәрилир ки, иншаат саһибкарларынын ән тамаһкары олан Sir M. Peto адлы бириси „мүгәддәсликдә ад газанмышдыр". (*2-чи нәшрә әлавә.* Һәмин Peto сонралар чох бөйүк ифласа уғрамасы илә ад газанмышды.)

41 „Ишләйәнләр... һәгигәтдә һәм варлы адланан тәгаүдчүләри, һәм дә өзләрини әмәклә тә'мин эдирләр" (Edmund Burke, Thoughts and Details on Scarcity, London 1800, p. 2).

42 Нибур өз „Römische Geschichte" әсәриндә чох садәлөвһ бир адам кими дейир: „Кизләтмәйә кәлмәз ки, һәтта гырыг-гуруғу да инсаны һейран эдән этруск сәнәт әсәрләри кими әсәрләрә әсасән, хырда (!) дөвләтләрдә ағалар вә гуллар олдуғуну зәнн этмәк олур". Сисмонди бу фикри даһа дәриндән ифадә эдиб демишдир ки, „Брүссел кружевасы" саһибкарларла муздлу фәһләләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир.

ичтимаи-игтисади формасиjада мәһсулун истеһлак дәјәринин әһәмиjjәти мүбадилә дәјәринин әһәмиjjәтиндән үстүн олурса, онда изафи әмәк тәләбаты мәһдудлашыр, белә бир истеһсалын өз хүсусиjjәтиндән исә изафи әмәјә һәдсиз тәләбат доғмур. Гәдим заманлар, мүбадилә дәјәри өз мүстәгил пул формасында һасил эдилән һалларда—гызыл вә күмүш истеһсалында ишчинин һәдсиз ишләдилмәси дәһшәтли шәкил алырды. Бу ерләрдә ишчини зорла о гәдәр ишләдирдиләр ки, нәһаjәт әлдән дүшүб өлүрдү; бу һал рәсми бир шәкил алмышды. Бу барәдә сичилиjалы Диодорун әсәрләрини охумаг кифаjәтдир[43]. Лакин гәдим дүнjада белә һаллар истисна иди. Гул әмәjинин, тәһкимли кәндли әмәjинин вә и. а. һәлә нисбәтән ашағы формаларында истеһсал илә мәшғул олан халглар дүнjа базарына, jә'ни капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүjү вә бу үсулла истеһсал эдилмиш мәһсулларын харичә сатылмасыны әсас мәгсәд шәклинә салан дүнjа базарына чәлб олунар-олунмаз гулдарлыг, тәһкимчилик вә и. а. кими бөjүк дәһшәтләрә үстәлик олараг һәддиндән артыг әмәк кими мәдәни бир дәһшәт дә мејдана кәлир. Буна көрә дә Америка иттифагынын чәнуб штатларында нә гәдәр ки, истеһсалын башлыча мәгсәди адамларын билаваситә өз тәләбатыны өдәмәсиндән ибарәт иди, о замана гәдәр зәнчиләрин әмәjи нисбәтән jүнкүл вә патриархал әмәк характериндә иди. Элә ки, памбыг ихрачы бу штатлар үчүн һәjати бир мәнафе шәкли алмаға башлады, зәнчинин һәдсиз әмәjи, бә'зән едди илдә онун бүтүн өмрүнү түкәдән бу һәдсиз әмәк, габагчадан һагг-һесаб эдилмиш вә муәjjән мәгсәд күдән бир системин амили олду. Бурада мәсәлә даһа зәнчинин әмәjиндән муәjjән мигдар фаjдалы мәһсул чыхармаг үзәриндә деjилди. Бурада мәсәлә мәһз изафи дәјәрин өзүнү истеһсал этмәк үзәриндә иди. Мисал үчүн Дунај князлыгларында бијар әмәjиндән дә бу чүр истифадә олунурду.

Дунај князлыгларындаки изафи әмәк һәрислиjи илә Инкилтәрә фабрикаларындаки изафи әмәк һәрислиjинин мугаjисәси хүсусилә мараглыдыр, зира бијар әмәjи тәтбиг эдилән ердә изафи әмәк мүстәгил вә һисслә гавранылан бир шәкил алыр.

Фәрз эдәк ки, иш күнү 6 саат зәрури әмәкдән, 6 саат да изафи әмәкдән ибарәтдир. Бу һалда азад фәһлә капиталистә һәфтәдә 6×6, jахуд 36 саатлыг изафи әмәк верир. Бу о демәкдир ки, фәһлә һәфтәдә 3 күн өзүнә, 3 күн дә мүфтә олараг капиталистә ишләjир. Лакин иш күнүнүн бу чүр бөлкүсү көзә көрүнмүр. Бурада изафи әмәклә зәрури әмәк бир-бирилә говушур. Буна көрә дә мән һаман нисбәти, мисал үчүн, бу шәкилдә ифадә эдә биләрдим ки, фәһлә һәр дәгигәнин 30 саниjәсини өзүнә, 30 саниjәсини дә

---

[43] „Һәтта өзләрини тәмиз сахламаг вә палтар тапыб киjмәк имканындан мәһрум олан бу бәдбәхтләрин (Мисир, Һәбәшистан вә Әрәбистан арасындаки гызыл мә'дәнләриндә ишләjәнләрин) дәһшәтли күзәраныны көрдүкдә адамын үрәjи јанмаја билмәз. Бурада хәстәләрә, чансызлара, гочалара вә гадынлара һеч кәс ачымыр, һеч кәсин рәһми кәлмир. Бурада һамы гамчы күчүнә ишләдилир вә онлары бу ишкәнчә вә эһтиjачдан анчаг өлүм гуртарыр“ (Diodorus Siculus, Historische Bibliothek, Buch 3, Kap. 13).

капиталистә ишләйир вә и. а. Бияр әмәйиндә исә вәзиййәт башгадыр. Мәсәлән, Валахия кәндлисинин өз күзәраныны тә'мин этмәк үчүн сәрф этдийи зәрури әмәк, бояр үчүн сәрф этдийи изафи әмәкдән мәкан э'тибарилә аралыдыр. Иш вахтынын зәрури әмәк һиссәсини о өз тарласында, изафи әмәк һиссәсини исә аға мүлкүндә чалышыр. Буна көрә дә иш вахтынын һәр ики һиссәси мүстәгил олуб бир-бирилә янашы мөвчуддур. Бияр әмәйи формасында олан изафи әмәк зәрури әмәкдән гәт'и айрылыр. Тәзаһүр формасына аид олан бу фәрг йәгин ки, изафи әмәклә зәрури әмәк арасындаки мигдар нисбәтини әсла дәйишдирмир. Һәфтәдә үч күн сәрф олунан изафи әмәк, истәр бияр әмәйи адлансын, истәрсә дә муздлу әмәк, фәһләнин өзү үчүн эквивалент яратмаян үч күнлүк әмәкдир. Лакин капиталистин изафи әмәйә олан тамаһы иш күнүнү һәдсиз дәрәчә узатмаг чәһдиндән ибарәт олдуғу һалда, боярын тамаһы даһа бәсит шәкилдә тәзаһүр эдир, йә'ни о, билаваситә бияр иш күнләринин сайыны артырмаға чалышыр[44].

Дунай князлыгларында натурал ренталарла вә дикәр тәһкимчилик мүкәлләфиййәтләрилә бирликдә мөвчуд олан бияр, һаким синфә верилән чох бөйүк бир бач иди. Бияр әмәйинин мөвчуд олдуғу ерләрдә бу әмәк чох аз һалларда тәһкимчилик үсулундан доғмушдур, адәтән исә, әксинә, тәһкимчилик үсулу бияр әмәйиндән доғмушдур[44а]. Румыния әяләтләриндә вәзиййәт белә иди. Бурада ибтидаи истеһсал үсулу ичма мүлкиййәти әсасында гурулмушду, лакин бу мүлкиййәт славян вә хүсусилә һинд ичма мүлкиййәти формаларындан фәргли иди. Торпағын бир гисми азад хүсуси мүлкиййәт иди вә бу һиссәни ичма үзвләри һәрә тәкликдә әкирди, ager publicus [ичма тарлалары] сайылан дикәр гисмини исә биркә бечәрирдиләр. Бу биркә әмәйин мәһсулунун бир һиссәси гытлыға вә башга тәсадүфи һаллара гаршы эһтият фондуна, бир һиссәси исә мүһарибә хәрчләринә, дини мәгсәдләрә вә башга ичма хәрчләринә сәрф олунмаг үчүн дөвләт фондуна кедирди. Заман кечдикчә һәрбчиләр вә руһаниләр ичма мүлкиййәтини гәсб этмәклә бәрабәр бу мүлкиййәтлә әлагәдар олан мүкәлләфиййәтләри дә өзләринә табе эдирдиләр. Азад кәндлиләрин

---

[44] Бундан сонра дейәчәкләримиз Крым мүһарибәсиндән сонра Румыния әяләтләриндә баш вермиш тәбәддүлатдан габагки вәзиййәтә аиддир.

[44а] [*3-чү нәшрә гейд*. Бу һәмчинин Алманияя, хүсусән Пруссиянын Элбадан шәргә тәрәфки һиссәсинә дә аиддир. XV әсрдә алман кәндлисинин үзәриндә мүәййән мәһсул вә әмәк мүкәлләфиййәтләри вар идисә дә, үмумиййәтлә, демәк олар һәр ердә бу кәндли азад иди, һеч олмаса фе'лән азад бир инсан иди. Бранденбург, Померания, Силезия вә Шәрги Пруссияда яшаян алман колонистләри юридик чәһәтдән дә азад һесаб олунурдулар. Кәндли мүһарибәсиндә задәканларын гәләбәси бу вәзиййәтә сон гойду. Чәнуби Алманияда мәғлуб олмуш кәндлиләрин енә тәһкимли кәндли вәзиййәтинә дүшмәси илә бәрабәр Шәрги Пруссия, Бранденбург, Померания вә Силезиянын, аз сонра исә Шлезвиг-Голштиниянын азад кәндлиләри дә XVI әсрин орталарындан э'тибарән тәһкимли кәндли вәзиййәтинә салынды (M a u r e r, Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland, Erlangen 1862—63, Bd. IV.—*M e i t z e n*, Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussichen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866. Berlin 1873.—H a n s e n, Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein).—*Ф. Э.*]

өз ичма торпагларындаки әмәйи, ичма торпағыны гәсб едәнләр үчүн сәрф олунан бийар әмәйинә чеврилди. Ейни заманда тәһкимчилик мүнасибәтләри дә мейдана кәлди, лакин һәләлик юридик шәкилдә дейил, анҹаг фе'лән мөвҹуд иди, нәһайәт, бүтүн дүнянын „хиласкары" олан Русия, тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк бәһанәсилә бу мүнасибәтләри гануниләшдирди. Рус кенералы Киселйов тәрәфиндән 1831-ҹи илдә е'лан едилән бийар ишләри мәҹәлләси, әлбәттә, боярларын өзләринин тәләби илә е'лан олунмушду. Беләликлә Русия, Дунай князлыгларындаки магнатлары бир һәмләдә өз тәрәфинә чәкди вә бүтүн Авропадаки күт либералларын рәғбәтини газанды.

Бу „Règlement organique", йә'ни бийар ишләри мәҹәлләсинә әсасән һәр бир Валахия кәндлиси тәфәррүатына гәдәр көстәрилән бир чох натурал мүкәлләфиййәтләрдән әлавә, торпаг саһиби адланан шәхс үчүн: 1) он ики күн үмумиййәтлә ишләмәли; 2) бир күн тарлада ишләмәли вә 3) бир күн одун дашымалы иди. Илдә ҹәми 14 күн едир. Лакин бурада сияси игтисадын даһа дәринләринә кедәрәк, иш күнү ади мә'нада дейил, күндәлик орта мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан иш күнү олараг көтүрүлмүшдүр; күндәлик орта мәһсул исә елә бир һийлә илә тә'йин едилмишдир ки, һеч әждәһа да бир күндә бунун өһдәсиндән кәлә билмәз. Буна көрә дә „мәҹәлләнин"өзүндә гуру ифадәләрлә, руслара мәхсус бир ришхәндлә изаһ едилир ки, 12 иш күнү дедикдә, 36 күнлүк әл әмәйинин мәһсулу нәзәрдә тутулмалыдыр; бир күнлүк тарла иши үч күн демәкдир, бир күн одун дашымаг да енә үч күн демәкдир. Ҹәми 42 бийар күнү едир. Лакин бунун үстүнә „Jobagie", йә'ни истеһсалын тәләбләриндән доған фөвгәл'адә һалларда торпаг саһибинә көстәрилән ярдым да әлавә олунур. Һәр бир кәнд һәр ил „Jobagie" үчүн дә өз әһалисинин мигдарына көрә мүәййән гәдәр иш гүввәси вермәлидир. Һәр бир Валахия кәндлиси үчүн бу әлавә бийар әмәйи 14 күн тә'йин едилмишдир. Беләликлә, мәҹбури бийар әмәйи илдә 56 иш күнү олур. Валахияда исә, иглим пис олдуғуна көрә, кәнд тәсәррүфат или ҹәми 210 күндүр, бундан да 40-ы базар күнләринә вә байрамлара дүшүр, орта һесабла 30 күн һава пис олур; ҹәми 70 күн едир. Беләликлә 140 иш күнү галыр. Бийар әмәйинин зәрури әмәйә нисбәти $^{56}/_{84}$ олур, яхуд $66^{2}/_{3}$ фаиз тәшкил едир, бу исә Инкилтәрәдәки әкинчилик вә я фабрика фәһләсинин әмәйинә нисбәтән хейли аз бир изафи дәйәр нормасы тәшкил едир. Лакин бу анҹаг ганунда көстәрилән бийар әмәйидир. „Règlement organique" исә Инкилтәрә фабрика ганунларындан даһа артыг „либераллыг" көстәрмиш вә, беләликлә, ону позмаг имканы асанлашмышдыр. 12 күнү дөндәриб 54 күн едән бу мәҹәллә 54 бийар күнүнүн һәр бириндә сәрф олунан номинал күндәлик әмәйи енә елә бир шәкилдә мүәййән едир ки, ертәси күнә мүтләг әлавә иш галыр. Мәсәлән, бир күндә о гәдәр әкинин алағы вурулмалыдыр ки, хүсусән гарғыдалы тарласында бу иши көрмәк үчүн һәгигәтдә ики гат артыг вахт лазым кәлир. Бу гануна әсасән бә'зи әкинчилик ишләри үчүн күндәлик әмәк елә тә'йин едилмишдир ки, куя бу иш майда башланыб октябрда гуртарыр. Молдавия үчүн гоюлан гайдалар даһа

ағырдыр. Гәләбәдән мәст олан бир бояр дейир: „„Règlement organique“дә көстәрилән он ики бияр күнү илдә 365 күн тәшкил эдир!“[45].

Әкәр Дунай князлыгларындаки „Règlement organique“ изафи әмәк һәрислийинин мүсбәт ифадәси олуб һәр параграфында ону гануни шәклә салырдыса, Инкилтәрәдәки Factory Acts [фабрика ганунлары] эйни һәрислийин мәнфи ифадәсидир. Дөвләт тәрәфиндән,—һәм дә капиталистлә лэндлордун һаким олдуғу бир дөвләт тәрәфиндән,—иш күнүнә мәчбурән һәдд гоюлмасы васитәсилә бу ганунлар капиталын һәдсиз иш гүввәси сормаг чәһдини ләнкидир. Күндән-күнә даһа зәһмли бир шәкил алан фәһлә һәрәкатынын йүксәлиши һәлә бир яна дурсун, Инкилтәрә тарлаларыны гуш зили илә күбрәләмәйә вадар эдән зәрурәт, фабрика әмәйинә һәдд гоюлмасыны да тәләб этмишди. Бир һалда торпағы күчдән салан шүурсуз гәниматчилик, башга бир һалда милләтин һәят гүввәсини бүсбүтүн сарсыдырды. Бурада вахташыры тәкрар олунан йолухучу хәстәликләр дә, Алмания вә Франсада салдатларын боюнун гысалмасы[46] кими ибрәтли бир һадисә иди.

Инди [1867-чи илдән 1878-чи илә дәк] гүввәдә олан 1850-чи ил фабрика ганунуна әсасән иш күнү һәфтәдә орта һесабла 10 саатдыр; һәфтәнин биринчи 5 күнүндә иш күнү 12 саат, йә'ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ядәк давам эдир вә ганунa көрә бу мүддәтдә $^1/_2$ саат сәһәр емәйинә, 1 саат да наһара вахт верилир; беләликлә $10^1/_2$ саат иш вахты галыр; шәнбәләр иш күнү 8 саат, йә'ни сәһәр саат 6-дан күндүз саат 2-йәдәк давам эдир, о чүмләдән сәһәр емәйинә $^1/_2$ саат вахт верилир. Ердә 60 саат иш вахты галыр: һәфтәнин биринчи беш күнүндә һәр күн $10^1/_2$ саат, ахырынчы күнү исә $7^1/_2$ саат[47]. Ганунун ичрасына көзououмаг үчүн, билаваситә дахили ишләр нәзарәтинә табе олан хүсуси нәзарәтчиләр, фабрика мүфәттишләри тә'йин олунмушдур ки, бунларын да һесабатыны парламан һәр алты айда бир дәфә э'лан

---

[45] Тәфсилатыны билмәк үчүн бах: E. Regnault, Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes, Paris 1855.

[46] „Боюн үмумиййәтлә орта бойдан уча олмасы, бир дәрәчәйә гәдәр үзви бир вүчудун чошғун инкишафыны көстәрир. Тәбии вә я ичтимаи шәраит инсана зәрәрли тә'сир көстәрдикдә, онун бәдәнинин өлчүсү кичилир. Конскрипсия системи мөвчуд олан бүтүн Авропа өлкәләриндә бу систем тәтбиг олунандан бәри яшлы кишиләрин бою орта һесабла гысалмыш вә үмумиййәтлә онларын һәрби хидмәтә ярарлыг дәрәчәси азалмышдыр. Франсада ингилаба гәдәр (1789-чу ил) пияданын бою ән азы 165 *см*, 1818-чи илдә (10 март ганунуна көрә) 157 *см*, 1832-чи ил 21 март ганунуна көрә 156 *см* олмалы иди. Франсада һәрби гуллуға чағырыланларын үмумиййәтлә ярыдан чохунун бою чатмадығына вә бәдәнләриндә эйиб олдуғуна көрә һәрби гуллуға ярамыр. Саксонияда һәрби хидмәтчиләрин бою 1780-чы илдә 178 *см* иди, инди исә 155 *см*-дир. Пруссияда инди 157 *см*-дир. Доктор Мейерин 1862-чи ил 9 май тарихли „Bayerische Zeitung“да дәрч эдилән мә'луматындан айдын олур ки, 9 ил әрзиндә Пруссияда ордуя чағырылан һәр 1000 нәфәрдән орта һесабла 716 нәфәри һәрби ишә ярамырды: бунлардан 317 нәфәринин бою алчаг иди, 399 нәфәринин дә бәдәниндә эйби вар иди... 1858-чи илдә Берлиндән лазыми гәдәр әскәр топламаг мүмкүн олмамышды, 156 нәфәр чатышмырды“ (J. v. Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7 Aufl., 1862, Band I. S. 117, 118).

[47] 1850-чи ил фабрика ганунунун тарихи бу фәслин сонраларында шәрһ эдилир.

этмәлидир. Беләликлә бу һесабат капиталистләрин изафи әмәйә олан тамаһы һаггында даими вә рәсми статистика мә'луматы верир.

Бир дәгигәлийә бу фабрика мүфәттишләрини динләйәк[48].

„Кәләйә әл атан фабрикант иши сәһәр саат 6-я 15 дәгигә галмыш—бә'зән бундан чох, бә'зән исә аз галмыш—башлайыр вә ахшам саат 6-дан 15 дәгигә кечмиш—бә'зән чох, бә'зән исә аз кечмиш—гуртарыр. О, сәһәр емәйинә верилән ярым саатын 5 дәгигә әввәлиндән, 5 дәгигә дә ахырындан кәсир, наһара верилән бир саатын 10 дәгигә әввәлиндән, 10 дәгигә дә ахырындан гыртыр. Шәнбә күнү иши күндүз саат икидән 15 дәгигә кечмиш, бә'зән бундан чох, бә'зән исә аз кечмиш гуртарыр. Беләликлә фабрикант бу гәдәр вахт газанмыш олур:

Сәһәр саат 6-я гәдәр	15 дәгигә	Бир һәфтәдә газаныланвахтын чәми: 340 дәгигә.
Ахшам саат 6-дан сонра . . .	15 „	
Сәһәр емәйи вахтындан . . .	10 „	
Наһар вахтындан	20 „	
	60 дәгигә.	
5 күндә чәми	300 дәгигә.	
Шәнбә күнләри.		
Сәһәр саат 6-я гәдәр	15 дәгигә	
Сәһәр емәйи вахтындан . . .	10 „	
Күндүз саат 2-дән сонра . . .	15 „	

Бу исә һәфтәдә 5 саат 40 дәгигә эдир; байрамлара вә ишин тәсадүфән даяндығы һаллара 2 һәфтә чыхыб буну 50 иш һәфтәсинә вурсаг 27 иш күнү эләр“[49].

„Әкәр иш күнү һәр күн нормал мүддәтиндән 5 дәгигә узадылса, илдә $2^1/_2$ иш күнү элә́р“[50]. „Каһ бурада, каһ орада бир аз

---

[48] Инкилтәрәдә ири сәнае мейдана кәлдийи замандан 1845-чи илә гәдәр давам эдән дөврдән мән анчаг бә'зи ерләрдә бәһс эдирәм вә һәмин дөвру өйрәнмәк истәйән охучуя бу китабы төвсийә эдирәм: „Die Lage der arbeitenden Klasse n England“ von Friedrich Engels, Leipzig 1845. [Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Дөвләтнәшр. 1928. К. Маркс вә Ф. Энкелс Институту.] Фабрика мүфәттишләринин, мә'дән мүфәттишләринин вә башгаларынын 1845-чи илдән сонра дәрч олунмуш һесабатлары капиталист истеһсал үсулунун маһиййәтини Энкелсин нә гәдәр чох дәриндән баша дүшдүйүнү көстәрир; онун әсәрини 18—20 ил сонра нәшр олунмуш „Children's Employment Commission“ (ушаг әмәйини өйрәнән комисйонун) рәсми һесабатларилә (1863—67) һәтта лап сәтһи мүгайиә этдикдә дә, фәһлә синфинин вәзиййәтинә аид тәфсилаты Энкелсин нә гәдәр бөйүк мәһарәтлә тәсвир этдийи ашкар олур. Бу һесабатда 1862-чи иләдәк фабрика ганунларынын тәтбиг эдилмәдийи вә гисмән һәлә инди дә тәтбиг эдилмәдийи сәнае саһәләриндән бәһс олунур. Беләликлә, Энкелсин тәсвир этдийи вәзиййәтдә кәнар гүввәләрин тә'сири нәтичәсиндә һеч бир әһәмиййәтли дәйишиклик олмамышдыр. Кәтирдийим мисаллары әсасән 1848-чи илдән сонраки азад тичарәт дөвүндән алырам; ловға вә элмдә эйни дәрәчәдә ачиз олан азад тичарәт мүбәллиғләри чәннәт дөвру дейилән бу дөвр һаггында алманларын гулағыны олмазын әфсанәләрлә долдурмушдулар. Һәм дә бу әсәрдә Инкилтәрәйә чох ер верилмәсинә сәбәб анчаг одур ки, Инкилтәрә, капиталист истеһсалынын классик нүмайәндәсидир вә бәһс олунан мәсәләләр һаггында мүтәмади нәшр эдилән рәсми статистика мә'луматы анчаг Инкилтәрәдә вардыр.

[49] „Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories“, „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859“, p. 4, 5.

[50] „Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending October 1856“, p. 35.

вахт гыртмагла күндә әлдә эдилән бир саатлыг артыг вахт, илдә 12 айы дөндәриб 13 ай эдәр“[51].

Истеһсалын даянмасына вә анчаг „натамам мүддәт“, йә’ни һәфтәдә анчаг бир нечә күн иш көрүлмәсинә сәбәб олан бөһранлар, әлбәттә, иш күнүнү узатмаг чәһдләринә әсла мане олмур. Истеһсал нә гәдәр чох ихтисар олунса, аз истеһсалдан бир о гәдәр чох газанч көтүрүлмәлидир. Иш нә гәдәр аз мүддәт давам этмәли олса, изафи иш вахты бир о гәдәр чох сүрмәлидир. 1857—1858-чи илләрдәки бөһран дөврү һаггында фабрика мүфәттишләри язырлар:

„Тичарәтдә бу гәдәр касадлыг олдуғу бир заманда фәһләнин һәддән артыг ишләдилмәси мәнтигсиз көрүнә биләр, лакин бу касадлыг утанмаз адамлары даһа чох изафи әмәк әлдә этмәйә тәһрик эдир вә беләликлә онлар фөвгәл’адә мәнфәәт көтүрмәйә наил олурлар...“ Леонард Һорнер дейир: „Мәнә тапшырылмыш маһалда 122 фабрика тамамилә йығышдырылмышдыр, 143-ү ишләмир, галанларынын да һамысы натамам ишләйир, амма буна бахмаяраг, ганунла гоюлан иш мүддәти енә дә позулур“[52].

Ч-б Howell дейир: „Ишләрин пис кетмәси үзүндән фабрикаларын чоху иш вахтынын анчаг ярысыны ишләдийи һалда, фәһләләрин емәк вә истираһәти үчүн ганунда тә’йин эдилмиш вахтдан һәр күн $^1/_2$ вә я $^3/_4$ саат гыртылмасы (snatched) һаггында мәнә енә дә әввәлки гәдәр шикайәт кәлир“[53].

Бу һал 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк памбыг парча сәнаеиндә давам эдән дәһшәтли бөһран заманында да бир гәдәр кичик мигясда тәкрар олунур[54].

„Биз наһар вахты вә я иш вахтындан кәнар бир вахтда фәһләләри иш башында көрдүкдә бу вәзиййәти һаглы көстәрмәк үчүн бә’зән бизә дейирләр ки, куя фәһләләр фабрикадан һеч чыхыб кетмәк истәмирләр, буна көрә дә онлары һәр күн, хүсусән шәнбә күнләри ахшам мәчбур этмәк лазым кәлир ки, иши (машынларын тәмизләнмәси вә и. а.) даяндырыб кетсинләр. Машынлар даянандан сонра да „ишләк әлләр“ фабрикада галырса, бунун сәбәби анчаг одур ки, сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ядәк, йә’ни ганунла гоюлмуш иш саатларында фәһләләрә бу кими ишләрин ичрасы үчүн вахт верилмир“[55].

---

51 „Reports etc. 30-th April 1858“, p. 9.

52 Енә орада, сәһ. 43.

53 Енә орада, сәһ. 25.

54 „Reports etc. for the half year ending 30-th April 1861“. Бах: әлавә № 2: „Reports etc. 31-st October 1862“, p. 7, 52, 53. Бурада 1863-чү илин икинчи ярысында ганун даһа тез-тез позулур. Мүгайисә эт: „Reports etc. ending 31-st October 1863“, p. 7.

55 „Reports etc. 31-st October 1860“, p. 23. Фабрикантларын мәһкәмәдә вердикләри ифадәйә көрә фабрикада ишин арасы кәсилдийи һалларда онларын фабрикадаки ишләк әлләри куя бу һала гаршы гызғын мүгавимәт көстәрирләр вә буну белә бир гәрибә һадисә тәсдиг эдир. 1836-чы ил июнун әввәлләриндә Dewsbury (Иоркшир) полис һакиминә хәбәр верирләр ки, Batley яхынлығында олан 8 бөйүк фабриканын саһибләри фабрика ганунуну позурлар. Бу чәнабларын бир гисми бунда иттиһам эдилирди ки, 12—15 яшлы 5 оғлан ушағыны чүмә

„Гоюлмуш вахтдан артыг давам эдән әмәйин вердийи фөвгәл'-адә мәнфәәт бир чох фабрикант үчүн о гәдәр шириндир ки, бундан әл чәкә билмирләр. Онлар архайындырлар ки, ишләринин үстү ачылмајачаг, ачылса да чәримә пулу вә мәһкәмә хәрчләри чох аз олдуғуна көрә, нәтичәдә енә газанмыш олачаглар“[56]. „Капиталистин әлдә этдийи үстәлик вахт бир күн әрзиндә хырда-хырда оғурладығы вахтлар мәчмуундан („a multiplication of small thefts“) ибарәт олдуғу һалларда мүфәттишләр ганунун позулмасына даир сүбут тапмаг истәркән демәк олар һәлл олунмаз чәтинликләрә раст кәлирләр“[57]. Фәһләләрин наһар вә истираһәт вахтындан капиталистләрин гыртыб оғурламасындан ибарәт олан бу „хырда оғурлуглара“ фабрика мүфәттишләри: „petty pilferings of minutes“, йә'ни дәгигә оғурламаг[58], „snatching a few minutes“, йә'ни дәгигә гыртмаг[59] вә я, фәһләләрин ишләтдийи техника дилилә „nibbling and cribbling at meal times“ [емәк үчүн гоюлан вахтдан кәсиб гыртмаг][60] дейирләр.

Биз көрүрүк ки, белә бир шәраитдә изафи әмәк васитәсилә изафи дәйәр ярадылмасында һеч бир сирр йохдур. „Чох мө'тәбәр бир фабрикант бир дәфә мәнә деди ки, әкәр мәнә фәһләләри һәр күн вахтдан 10-ча дәгигә артыг ишләтмәйә ичазә версәниз, чибимә илдә 1000 фунт стерлинг гоймуш оларсыныз“[61]. „Вахт атомлары мәнфәәт үнсүрләридир“[62].

Бу чәһәтдән ән мараглысы одур ки, өз вахтыны ахыра гәдәр ишләйән фәһләләрә „full timers“ („там фәһлә“), анчаг 6 саат ишләмәләринә ичазә верилән 13 яшындан кичик ушаглара исә „half timers“ („ярымфәһлә“) дейирләр[63]. Бурада фәһлә, инсан шәклиндә

күнү сәһәр саат 6-дан эртәси шәнбә күнү күндүз саат 4-ә гәдәр ишләдиб онлара емәк вахтындан вә кечә ярысы бир саат ятмагдан башга һеч бир истираһәт вермирдиләр. Бу ушаглар „shoddy hole“ адланан бир дахмада 30 саат фасиләсиз ишләмәйә мәчбур олурдулар; чындыр юн парча дидилән бу ердә о гәдәр тоз, килкә вә и. а. олур ки, һәтта яшлы фәһләләр дә чийәрләрини горумаг үчүн даим ағызларыны яйлыгла бағламалы олурлар! Квакерләр кими, анд ичмәкдән горхуб чох диндар олан бу чәнаб мүттәһимләр дә анд ичмәйиб инандырмаг истәйирдиләр ки, рәһм эдиб ушагларын 4 саат ятмасына ичазә верә биләрдиләр, амма бу тәрс ушаглар гәт'иййән ятмаг истәмирләр! Бу чәнаб квакерләр 20 фунт стерлинг чәримә вермәйә мәһкум эдилмишдиләр.

Драйден санки бу квакерләри нәзәрдә тутуб язмышдыр:

„Fox full fraught in seeming sanctity
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!“

(Заһириндән мө'минлик яған риякар бир түлкү ки, анд ичмәкдән горхур, амма иблис кими дилинә доғру сөз кәлмир, өзүнү пәрһизкар бир абид кими көстәрир, һәтта бир бәд әмәл эдәндә дә бисмиллаһ илә башлайыр!)

[56] „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 34.

[57] Енә орада, сәһ. 35.

[58] Енә орада, сәһ. 48.

[59] Енә орада.

[60] Енә орада.

[61] Енә орада.

[62] „Moments are the elements of profit“ („Reports of the Insp. etc. 30-th April 1860“, p. 56.

[63] Бу ифадә һәм фабрикаларда, һәм дә фабрика һесабатында рәсми вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

чанландырылмыш иш вахтындан башга бир шеј дејилдир. Бүтүн фәрди фәргләр „Vollzeitler“ илә „Halbzeitler“, јә'ни „фәһлә“ илә „јарымфәһлә“ арасындакы фәргдән ибарәтдир.

3. Инкилтәрәдә истисмара ганунла һәдд гојулмајан сәнае саһәләри

Иш күнүнү узатмаг чәһдини, изафи әмәјә олан там бир чанавар һәрислијини биз индијәдәк елә бир саһәдә мүшаһидә едирдик ки, бурада баш верән чинајәтләр, бир инкилис буржуа игтисадчысынын дедији кими, һәтта испанијалыларын Америка һиндлиләринә гаршы көстәрдикләри гәддарлыгдан да шиддәтли иди[64], буна көрә дә, нәһајәт, капиталы тәнзимедичи ганунларла зәнчирләмәк лазым кәлди. Инди дә о сәнае саһәләринә нәзәр етирәк ки, орада иш гүввәси сормағын ја инди һеч бир һәдди јохдур, ја да бу јахынлара гәдәр буна һеч бир һәдд гојулмамышды.

„Графлығын барышыг мәһкәмәси сәдри чәнаб Broughton, 1860-чы ил јанварын 14-дә Ноттингһем шәһәр идарәси бинасында чағырылан митингин сәдри сифәтилә демишди ки, шәһәр әһалисиндән кружева истеһсалында чалышанлар ичәрисиндәки јохсуллуг вә мәһрумијјәт, мәдәни аләмин башга һеч бир саһәсиндә көрүнмәмишдир... 9—10 јашлы ушаглары сәһәр саат 2-дә, 3-дә, 4-дә чиркли јатагларындан дургузуб бир парча гуру чөрәјә ахшам саат 10, 11, 12-јә гәдәр ишләдирләр; нәтичәдә бу ушагларын бәдән үзвләри тагәтдән дүшүр, бәдәнләри гурујур, сифәтләриндә бир күтлүк заһир олур вә бүтүн вүчудлары елә сүстләшиб һәрәкәтсиз бир һала дүшүр ки, көрәнләри дәһшәтә салыр. Буна көрә дә ч. Mallett-ин вә башга фабрикантларын һәр чүр мүбаһисәјә гаршы протест етмәләри бизи тәәччүбләндирмир... Мөһтәрәм Montagu Valpy чәнабларынын тәсвир етдијинә бәнзәр систем, һәдсиз köləlik системидир, ичтимаи, чисмани, мә'нәви вә зеһни köləlik системидир... Бир шәһәрдә ки, орада митинг чағырылыб кишиләрин күндә 18 саатдан артыг ишләдилмәмәси хаһиш едилир—белә бир шәһәр һаггында нә дејәсән!.. Биз Вирчинија вә Каролинанын бөјүк тарла саһибләри әлејһинә курултулу нитгләр дејирик. Лакин онларын зәнчи алвери, инсанлары мүзајидә илә сатмасы, гамчыларынын дәһшәти мәкәр капиталистләрә хејир вермәк үчүн дуваг вә јахалыг истеһсалында инсанлары тәдричлә мәһв етмәкдән ијрәнчмидир?“[65].

Стаффордшир сахсы истеһсалы (pottery) сон 22 илдә парламан тәрәфиндән үч дәфә јохлатдырылмышдыр. Бу јохламаларын нәтичәләри ч. Scriven-ин 1841-чи илдә „Children's Employment Com-

---

[64] „Испанијалылар Американы истила етдикләри заман гызыл әлдә етмәк үчүн көстәрдикләри гәддарлыг, чәтин ки, мәнфәәт күдән ачкөз фабрикантларын тамаһкарлығындан даһа шиддәтли олмуш ола“ (J o h n W a d e, History of the Middle and Working Classes, 3-rd ed., London 1835, p. 114). Бу китабын, бир нөв сијаси игтисад хүласәси олан нәзәри һиссәсиндә о заман үчүн бә'зи оржинал шејләр, мәсәлән тичарәт бөһранлары һаггында мүлаһизәләр вардыр. Китабын тарихи һиссәси исә, Sir M. E d e n, History of the Poor, London 1799 әсәриндән һәјасызчасына оғурланмышдыр.

[65] „London Daily Telegraph“, 17 јанвар 1860-чы ил.

missioners"ә тәгдим олунмуш һесабатында, һабелә доктор Greenhow тәрәфиндән верилиб Privy Council (Мәхфи шура) тибб мә'мурунун сәрәнчамы илә нәшр олунмуш һесабатында (Publik Health, 3-rd Report, I, 102—113) вә, нәһайәт, ч. Longe-нин 1863-чү ил 13 июн тарихли „First Report of the Children's Employment Commission"да дәрч олунан 1863-чү ил һесабатында шәрһ эдилмишдир. Истисмар олунан ушагларын өзләринин шаһид сифәтилә вердикләри бә'зи ифадәләри 1860-чы вә 1863-чү илләрдәки һесабатдан көтүрмәк мәним мәгсәдим үчүн кифайәт эдәр. Ушагларын вәзиййәти көтүрүлсә яшлыларын, хүсусән яшлы гыз вә гадынларын да нә вәзиййәтдә олдугларыны тәсәввүр этмәк олар; һәм дә бу дедикләримиз элә бир сәнае саһәсинә аиддир ки, әйиричилик вә с. онун янында олдугча үрәйә ятан вә сағлам бир пешә сайыла биләр[66].

Доггуз яшлы Vilhelm Wood „7 яш 10 айлығындан ишләмәйә башламышдыр". О әввәлләр „ran moulds" иди (һазыр маллары гәлибләрдә апарыб гурутма еринә гоюр, сонра да бош гәлибләри гайтарыб кәтирирди). Бүтүн һәфтәни һәр күн сәһәр саат 6-да ишә кәлир вә тәгрибән ахшам саат 9-да ишини гуртарыр. „Мән бүтүн һәфтәни һәр күн ахшам саат 9-а гәдәр ишләйирәм. Мәсәлән, сон 7—8 һәфтәни белә ишләмишәм". Демәли едди яшында ушағы күндә он беш саат ишләдирләр! Он ики яшлы оғлан ушағы J. Murray дейир: „I run moulds and turn jigger" („мән гәлиб дашыйыр вә чарх фырладырам"). „Мән сәһәр саат 6-да, бә'зән дә саат 4-дә кәлирәм. Дүнән кечә сәһәр саат 8-ә гәдәр ишләмишәм. Ики кечәдир ки, көзүмү юммамышам. Мәндән башга 8 вә я 9 оғлан дүнән кечә сәһәрәдәк ишләйирди. Бир нәфәрдән башга һамымыз букүн сәһәр енә ишә кәлмишик. Мән һәфтәдә 3 шиллинг 6 пенс алырам. Бүтүн кечәни фасиләсиз ишләдикдә дә әмәк һаггыма һеч бир шей әлавә этмирләр. Сон һәфтә мән ики дәфә кечә ишләмишәм". Он яшлы оғлан ушағы Fernyhough дейир: „Наһар үчүн мәнә һәмишә дүз бир саат вахт вермирләр, чох заман чәми ярым саат верирләр; һәр чүмә ахшамы, чүмә вә шәнбә күнләри белә олур"[67].

Доктор Greenhow-ун дедийинә көрә, сахсы истеһсал эдән Stoke-upon-Trent вә Woolstanton маһалларында инсанын өмрү чох аз олур. Stoke маһалында 20 яшындан юхары кишиләрдән чәми 30,6%-нин, Woolstanton-да исә чәми 30,4%-нин сахсы истеһсалында ишләдийинә бахмаяраг, бу яшда кишиләрдән синә хәстәликләри нәтичәсиндә өләнләрин Stoke маһалында ярыдан чоху, Woolstanton маһалында исә $^2/_5$ һиссәйә гәдәри сахсычылардан ибарәтдир. Hanley-дә ишләйән һәким Boothroyd дейир: „Сахсычыларын һәр ени нәсли өзүндән әввәлкинә нисбәтән бойча кодәк, бәдәнчә дә зәиф олур". Башга бир һәким ч. Mac-Bean дә эйнән дейир: „Сахсычылар арасында ишләмәйә башладығым замандан

---

[66] Бах: Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, сәһ. 249—251. [Бах: Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Пролетариатын вә онун синфи мүбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Москва. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 228—230.]

[67] „Children's Employment Commission. First Report etc. 1863". Appendix, p. 16, 18, 19.

бәри бу синфин чылызлашмасы нәзәрими чәлб эдир, буну мән онларын боюнун кетдикчә көдәлмәсиндә, вәзнчә дә йүнкүлләшмәләриндә көрүрәм“. Бу ифадәләр доктор Greenhow-ун 1860-чы ил һесабатындан көтүрүлмүшдүр[68].

1863-чү илдәки комисйонун үзвләри тәрәфиндән верилән һесабатдан ашағыдакиләри алырыг. Шимали Стаффордшир хәстәханасынын баш һәкими доктор J. T. Arledge дейир: „Сахсычы киши вә гадынлар... һәм бәдәнчә, һәм дә мә'нәви чәһәтдән чылызлашан бир синифдир. Онлар адәтән гыса бойлу, бәдәнчә зәиф, көкүс гәфәсләри исә чох заман әйилмиш олур. Онлар чох тез гочалырлар вә өмүрләри аз олур; бу сүст вә гансыз адамларын бәдән зәифлийи онда көрүнүр ки, һәзм чиһазларында шиддәтли санчы олур, гара чийәр вә бөйрәкләринин фәалиййәти позулур вә бәдәнләриндә ревматизм олур. Лакин онлар ән чох синә хәстәликләри: сәтәлчәм, вәрәм, бронхит вә тәнкнәфәслик хәстәликләринә тутулурлар. Тәнкнәфәслик хәстәлийинин бир нөвү вар ки, анчаг онларда олур вә күзәчи тәнкнәфәслийи, яхуд күзәчи вәрәми адилә мәшһурдур. Сахсычыларын үчдә ики һиссәсиндән чоху, вәзләри, сүмүкләри вә башга үзвләри шикәст эдән хәназир хәстәлийинә тутулмуш олур. Бу маһалда әһалинин чылызлашмасы (degenerescence) даһа кениш бир шәкил алмамышса, буна сәбәб анчаг, гоншу кәнд маһалларындан ени адамларын ахышыб кәлмәси вә әһалинин бу сағлам адамларла эвләнмәсидир“. Ондан бир гәдәр әввәл һаман хәстәхананын һәкими олан ч. Charles Pearson комисйон үзвү Longe-а көндәрдийи бир мәктубда әзчүмлә языр: „Мән статистика мә'луматына әсасән йох, анчаг өз мүшаһидәләрим әсасында даныша биләрәм. Мән сизи әмин эдә биләрәм ки, ата-аналарынын вә саһибкарларын ачкөзлүйүнә гурбан эдилән бу языг ушаглары һәр дәфә көрдүкдә үрәйим нифрәт атәшилә алышыб яныр“. О, сахсычылар арасындаки хәстәликләрин сәбәбләрини садылайыр вә ахырда бу сәбәбләрдән ән башлычасы олараг „long hours“ („узун иш күнүнү“) көстәрир. Комисйон өз һесабатында үмидвар олур ки, „бүтүн дүнянын нәзәриндә чох йүксәк мөвге тутан бир мануфактура даһа һеч бир заман белә биабырчылыға разы олмаячагдыр ки, өзү көркәмли мүвәффәгиййәтләр әлдә эдиркән фәһләләр бәдәнчә чылызлашсын, бир чох чисмани әзаблар чәксин вә вахтындан габаг өлсүн, чүнки бу бөйүк наилиййәтләр фәһләләрин әмәйи вә мәһарәти сайәсиндә әлдә эдилмишдир“[69]. Бурада Инкилтәрә сахсы истеһсалы һаггында сөйләниләнләр Шотландия сахсы истеһсалына да аиддир[70].

Кибрит мануфактурасы 1833-чү илдән, йә'ни фосфору кибрит чөпүнүн башына бәркитмәк үсулу кәшф эдилән замандан башланыр. Бу мануфактура 1845-чи илдән э'тибарән Инкилтәрәдә сүр'әтлә инкишаф эдиб Лондонун ән чох әһали яшаян даирәләриндән Манчестер, Бирмингам, Бристол, Норвич, Нүкестл вә Глазгоя кечир вә бу ерләрә чәнә чәнки хәстәлийи яйыр ки, буну һәлә 1845-чи илдә Вяна һәкимләриндән бири кибрит истеһсалын-

[68] „Public Health. 3-rd Report etc.“, p. 102, 104, 105.
[69] „Children's Employment Commission“, 1863, p. 22, 24, XI.
[70] Енә орада, сәһ. XLVII.

да ишләйән фәһләләрә мәхсус бир хәстәлик адландырмышды. Бурадаки фәһләләрин ярысы 13 яшындан кичик ушаглардан вә 18 яшындан ашағы ениетмәләрдән ибарәтдир. Бу мануфактура, фәһләләрин сәһһәтини позмасы вә шәраитинин чох пис олмасы чәһәтдән о гәдәр мәшһурдур ки, фәһлә синфинин анчаг ән бәдбәхт һиссәси, йә'ни ачлыг чәкән дул гадынлар вә башгалары өз ушагларыны, „аз гала ачындан өлән лүт, бичарә вә һеч бир тәрбийә көрмәйән ушаглары"[71] бурая верирләр. Комисйон үзвү White-ын динләдийи (1863-чү ил) шаһидләрдән 270 нәфәри 18 яшындан ашағы, 50 нәфәри 10 яшындан ашағы, 10 нәфәри чәми 8 яшында, 6 нәфәри дә анчаг 6 яшында иди. Бурада иш күнүнүн узунлуғу 12—14 вә 15 саата гәдәрдир, иш кечәләр дә давам эдир, чөрәк емәйә мүәййән вахт верилмир, һәм дә чох заман һавасы фосфорла зәһәрләнмиш э'малатханаларда чөрәк емәк лазым кәлир. Данте буну көрсәйди йәгин эдәрди ки, мануфактуранын бу саһәси онун хәялән дүшүнүб тәсвир этдийи ән дәһшәтли чәһәннәм мәнзәрәләрини өтүб кечмишдир.

Дивар кағызы фабрикасында галын чешидли кағызлар машынла, зәрифләри исә әл үсулу илә (block printing) чап олунур. Бу истеһсалатын ән гызғын иш вахты, октябрын әввәлләриндән апрелин ахырларына гәдәрдир. Бу дөврдә иш чох заман сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-адәк вә һәтта кечә ярысынадәк давам эдир, чох вахт тәнәффүс дә верилмир.

J. Leach өз ифадәсиндә көстәрир: „Кечән гыш (1862-чи ил) 19 гыздан 6-сы һәддән артыг ишләдийинә көрә хәстәләниб ишә чыхмырды. Мән даим онларын үстүнә гышгырмалыям ки, юхламасынлар". W. Duffy дейир: „Ушаглар чох вахт йорғунлугдан көзләрини ача билмирдиләр; әслиндә чох вахт биз өзүмүз дә чәтинликлә көзүмүзү ача билирдик". J. Lightbourne дейир: „Мән 13 яшындаям... Кечән гыш биз ахшам саат 9-а гәдәр, инишил гышда исә саат 10-а гәдәр ишләйирдик. Кечән гыш аягларым яра олмушду, ағрыдан кечәләр гышгырығым көйә чыхырды". G. Apsden дейир: „Оғлум 7 яшында оланда мән һәр күн ону далыма алыр вә гарын ичилә иш еринә апарыб кәтирирдим; ушаг орада адәтән күндә 16 саат ишләйирди!.. Ушаг машынын башында дуруб ишләйәндә мән чох вахт диз үстә чөкүб она емәк вермәли олурдум, чүнки нә машындан узаглаша биләрди, нә дә машыны даяндыра биләрди". Бир Манчестер фабрикасынын саһибләриндән олуб бу фабриканы идарә эдән Smith дейир: „Биз (о „бизим" үчүн ишләйән „әлләри" нәзәрдә тутур) емәк үчүн тәнәффүсә чыхмадан ишләйирик вә беләликлә, $10^1/_2$ саатлыг иш күнү әслиндә ахшам саат $4^1/_2$-дә гуртарыр, бундан сонраки ишләр исә вахтдан артыг көрүлән ишләрдир"[72]. (Көрәсән чәнаб Смит өзү дә бу $10^1/_2$

---

[71] Енә орада, сәһ. LIV.

[72] Бу, бизим ишләтдийимиз мә'нада изафи иш вахты һесаб эдилмәмәлидир. Бу чәнаблар $10^1/_2$ саатлыг әмәйи нормал иш күнү һесаб эдирләр вә, демәли, бурая нормал изафи әмәк дә дахилдир. Бундан сонра исә „әлавә вахт", „ишдән артыг вахт" баш анbыр ки, буна да бир гәдәр яхшы музд верилир. Биз һәлә сонралар көрәчәйик ки, нормал күн адланан вахтда тәтбиг эдилән иш гүввәсинин дәйәриндән ашағы музд верилир, буна көрә дә „әлавә вахт" анчаг, капиталист-

саат әрзиндә доғрудан да бир дәфә олса чөрәк емирми?) „Биз (енә һаман Смит) аз һалларда иши ахшам саат 6-дан габаг гуртарырыг (о белә демәк истәйир: „бизим“, иш гүввәсиндән ибарәт олан чанлы машынларымызын истеһлакыны гуртарырыг), буна көрә дә биз (енә дә Crispinus) әслиндә ил бою вахтдан артыг ишләйирик... Ушаглар вә яшлылар (18 яшындан ашағы олан 152 ушаг вә ениетмә, 140 нәфәр дә яшлы) 18 ай әрзиндә бәрабәр чалышыб орта һесабла һәр бири һәфтәдә ән азы 7 күн вә 5 саат, яхуд $78^1/_2$ саат ишләмишдир. Бу ил (1863-чү ил) майын 2-дә тамам олан 6 һәфтәнин орта һесабла нәтичәси һәфтәдә 8 күндән вә я 84 саатдан артыг олмушдур!“ Лакин бу гәдәр pluralis majestatis [ә'лаһәзрәт кими өзүнә „биз“ демәк] һәвәскары олан бу Смит чәнаблары енә дә тәбәссүмлә әлавә эдиб дейир: „Машын әмәйи асандыр“. Block printing (әл илә чит нахышладан) фабрикантлар исә дейирләр: „Әл әмәйи машын әмәйиндән сағламдыр“. Үмумиййәтлә чәнаб фабрикантлар „һеч олмаса емәк вахты машынлары даяндырмаг“ тәклифинә һиддәтлә э'тираз эдирләр. Borough-да дивар кағызы фабрикасынын директору ч. Ootley бу барәдә дейир: „Иш күнүнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр давам этдирмәмизә ихтияр верәчәк бир ганун бизим (!) лап үрәйимиздән оларды, фабрика ганунунда көстәрилән вә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр давам эдән иш күнү исә бизә (!) әл вермир... Наһар вахты биз машынлары даяндырырыг (нә бөйүк аличәнаблыгмыш!), доғрудур, бунун нәтичәсиндә о гәдәр дә кағыз вә рәнк итмир“. Сонра о, биличи бир адам кими әлавә эдиб дейир: „Лакин мән чох көзәл баша дүшүрәм ки, бурадаки итки о гәдәр дә хошакәлән бир шей дейилдир“. Комисйон өз һесабатында садәдиллик көстәриб күман эдир ки, бә'зи „рәһбәр фирмаларын“ вахты итирмәкдән, йә'ни өзкә әмәйинин мәнимсәнилдийи вахты итирмәкдән вә беләликлә „мәнфәәти итирмәкдән“ горхмасы һәлә һеч дә кафи бир әсас ола билмәз ки, 13 яшына чатмамыш ушаглар вә 18 яшындан ашағы ениетмәләр 12—16 саат әрзиндә „емәкдән мәһрум эдилсин“ вә я әмәк васитәләринә ярдымчы материаллар: машына су вә көмүр, юна сабын, чархлара яғ вә и. а. верилдийи кими, бу ушаглара вә ениетмәләрә дә истеһсал просеси әснасында емәк верилсин[73].

Инкилтәрә сәнаеинин һеч бир саһәсиндә,—машынла чөрәк истеһсалы кими еничә өзүнә йол ачмаға башлаян бир саһәни биз кәнара гоюруг,—чөрәкчиликдәки гәдәр гәдим вә һәтта, Рома шаирләринин инандырдығына көрә, христианлыгдан әввәлки дөврә мәхсус чох гәдим бир истеһсал үсулу галмамышдыр. Лакин юхарыда гейд олундуғу кими, капитал өз тәсәррүфүнә кечирдийи әмәк просесинин техники хүсусиййәтинә әввәлләрдә лагейд янашыр. Капитал әввәлләр әмәк просесини тәсадүф этдийи шәкилдә көтүрүр.

ләрин фәһләләрдән даһа артыг „изафи әмәк“ сормаг мәгсәдилә ишләтдикләри бир һийләдир; әслиндә „нормал күн“ әрзиндә тәтбиг эдилән иш гүввәсинин һәгигәтән там музду верилдийи һалларда да бу вәзиййәт дәйишмир.

[73] „Children's Employment Commission“, 1863, Evidence, p. 123, 124, 125, 140 вә LIV.

Чөрәйин, хүсусилә Лондонда, сон дәрәчә сахталашдырылмасы илк дәфә, ашағы палатада „ейинти маддәләринин сахталашдырылмасы“ мәсәләсинә бахан комитә (1855—1856-чы илләр) тәрәфиндән вә д-р Hassal-ин „Adulteration detected“ әсәриндә ифша эдилмишдир[74]. Бунун нәтичәсиндә „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ [ейинти шейләрини вә ичкиләри сахталашдырмағын гаршысыны алмаг үчүн] 1860-чы ил 6 август гануну верилди, лакин бу ганунун һеч бир тә'сири олмады, чүнки һәмин ганун, сахта мал алыб-сатмаг васитәсилә „to turn an honest penny“ [һалалча гәпик-гуруш газанмаг] истәйән һәр бир фритрэдерә гаршы, әлбәттә чох бөйүк нәзакәт көстәрир[75]. Комитә өзү чох садәлөвһ бир шәкилдә билдирмишдир ки, тичарәт азадлығы әслиндә сахта мәһсул, яхуд инкилисләрин чох ериндә дедикләри кими, „сәфсәтәләшдирилмиш мәһсул“ алвери демәкдир. Доғрудан да белә бир „сәфсәтә“, ағы гарая вә гараны ağa чевирмәкдә Протагордан даһа бачарыглыдыр вә бүтүн варлығын там хүля олдуғуну элеатлардан даһа ad oculos [айдын] нүмайиш этдирир[76].

Һәр һалда комитә чамаатын нәзәрини „едийи бир парча чөрәйә“, бунунла да чөрәк биширмәк мәсәләсинә чәлб этмишди. Эйни заманда Лондонун чөрәкчи шакирдләри ачыг митингләрдә вә парламана көндәрилән әризәләрдә һәддән артыг ишләдикләриндән вә и. а. шикайәт эдирдиләр. Бу шикайәтләр о гәдәр тә'кидли иди ки, дәфәләрлә гейд эдилмиш 1863-чү ил комисйонунун үзвү олан ч. H. S. Tremenheere дөвләт истинтаг комиссары тә'йин эдилмишди. Онун вердийи һесабат[77] вә шаһидләрин ифадәләри чамааты һәйәчана кәтирди, амма чамаатын гәлбини дейил, мә'дәсини һәйәчана кәтирди. Доғрудур, инчили яхшыча охумуш олан бир инкилис көзәл билирди ки, аллаһ-тааланын мәрһәмәти сайәсиндә капиталист, лэндлорд вә кәлирли вәзифә саһиби олмамыш бир адамын нәсиби өз бир парча чөрәйини алын тәри илә газаныб емәкдир, амма билмирди ки, һәр күн едийи чөрәйин ичиндә мүәй-

---

74 Зәйи нарын үйүдүб вә я дуза гатыб башга шейләр кими сатырлар; буна „baker's stuff“ (чөрәкчи тозу) кими гәрибә бир ад верилмишдир.

75 Мә'лум олдуғу кими, дуда чох күчлү карбон олуб күбрә маддәсидир вә бача тәмизләдирмәк ишилә мәшғул олан капиталистләр буну инкилис фермерләринә сатырлар. 1862-чи илдә бир мәһкәмәдә Британия „jurymen“ (мәһкәмә ичласчылары) белә бир мәсәләни һәлл этмәли олмушду: алычыдан хәбәрсиз дудая 90% тоз вә гум гарышдырылдыгда бу дуда „тичарәт“ нөгтейи-нәзәриндән „әсл“ дудамы һесаб олунмалы, йохса, „ганун“ нөгтейи-нәзәриндән „сахта“ дуда сайылмалыдыр. „Amis du commerce“ [„тичарәт достлары“] буну әсл „тичарәт“ дудасы һесаб этмиш вә фермерин иддиасыны рәдд этмишдиләр, фермер һәтта мәһкәмә хәрчләрини дә өдәмәли олмушду.

76 Франсыз кимячысы Шевал'е әмтиәләрин „сәфсәтәләшдирилмәси“ (сахталашдырылмасы) һаггында яздығы мәгаләдә тәдгиг этдийи 600-дән артыг мәһсулдан бә'зиләринин 10, 20, 30 үсулла сахталашдырылдығыны көстәрир. О әлавә эдиб дейир ки, бу үсулларын һамысыны билмир, билдикләринин дә һамысыны көстәрмир. Шевал'е көстәрир ки, гәнди 6 үсулла, зейтун яғыны 9, кәрә яғыны 10, дузу 12, сүдү 19, чөрәйи 20, арағы 23, уну 24, шоколады 28, шәрабы 30 вә гәһвәни 32 үсулла вә и. а. сахталашдырырлар, һәтта рәһим аллаһ да сахталашдырылмагдан яхасыны гуртара билмәмишдир. Бах: R o n a r d d e C a r d, „De la falsification des substances sacramentelles, Paris 1856“.

77 „Reports etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London 1862“ вә „2-nd Report etc. London 1863“.

йән мигдар иринли инсан тәри, гурум, таракан өлүсү вә кифләнмиш алман хәмрәси вардыр. Биз һәлә зәй, гум вә бунлар гәдәр ләззәтли башга минерал гарышыгларындан данышмырыг. Буна көрә дә мүгәддәс „тичарәт азадлығы“ олдуғуна бахмајараг, о вахтадәк „сәрбәст“ олан чөрәк истеһсалы (1863-чү ил парламан сессиясынын ахырларында) дөвләт мүфәттишләринин нәзарәти алтына верилди; бундан башга һаман парламан гануну 18 јашындан ашағы олан чөрәкчи шакирдләринин ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында ишләмәсини гадаған етди. Бу сон маддә, бу гәдәр патриархаллыг изи галан һәмин сәнае саһәсиндә адамларын һәддән артыг ишләдилдијини чилдләрлә китаблардан даһа јахшы көстәрир.

„Лондонда чөрәкчи шакирди адәтән кечә саат 11-дә ишә башлајыр. Бу заман о хәмир тутур. Чох јоручу олан бу иш биширилән чөрәјин мигдар вә кејфијјәтиндән асылы олараг $^1/_2$ саатдан $^3/_4$ саата гәдәр давам едир. Сонра, хәмир тәкнәсинин ағзына гојулан тахтанын үстүндә узаныр вә бир ун кисәсини башынын алтына гојуб бирини дә үстүнә чәкәрәк тәхминән ики саат јатыр. Бундан сонра дөрд саат арамсыз вә чәлд ишләмәк: хәмири јоғурмаг, тәрәзидә чәкиб күндәләмәк, јастыламаг, күрәјә гојмаг, күрәдән чыхармаг вә и. а. лазым кәлир. Чөрәкхананын һәрарәти 75 дәрәчәдән 90 дәрәчәјә гәдәр олур [Фаренһејт бөлкүсү илә көстәрилән бу һәрарәт дәрәчәси Селси илә 24—32 дәрәчә вә ја Реомүр илә 19—26 дәрәчәдир]; кичик чөрәкханаларда исә һәрарәт бундан ашағы јох, јухары олур. Чөрәк, булка вә и. а. һазыр олдугда, онун дашынмасы башланыр вә тәсвир олунан ағыр кечә ишини еничә битирән фәһләләрин бир чоху чөрәји зәнбилә вә ја әл арабасына долдуруб бүтүн күнү евбәев кәзир, һәтта аралыгда бә'зән чөрәкханада башга ишләр дә көрүрләр. Илин фәслиндән вә мүәссисәнин бөјүклүјүндән асылы олараг, иш күндүз саат бир илә алты арасында битир, фәһләләрин бир гисми исә ахшамдан хејли кечәнә гәдәр ишләјир“[78]. „Вестэнддә „гатышыгсыз“ чөрәк биширән чөрәкханаларын шакирдләри Лондонда ишин гызғын вахты мүнтәзәм сурәтдә кечә саат 11-дә ишә башлајыр вә бир-ики гыса фасилә илә о бири күн сәһәр саат 8-ә гәдәр чөрәк биширирләр. Сонра онлар чөрәји дашымагла мәшғул олур, бә'зән чөрәкханада 4, 5, 6 саат, арабир һәтта 7 саат әрзиндә бисквит биширирләр. Иш гуртардыгдан сонра јатмаг вахты кәлир ки, бу да 6 саатдан артыг чәкмир, чох заман исә 5 вә 4 саат олур. Чүмә күнләри һәмишә иш даһа тез, мәсәлән ахшам саат 10-да башланыр вә, бә'зән чөрәк биширмәкдән, бә'зән дә дашымагдан ибарәт олан бу иш шәнбә күнү ахшам саат 8-ә гәдәр, чох заман исә базар күнү сәһәр саат 4 вә 5-ә гәдәр фасиләсиз давам едир. Базар күнләри фәһләләр ики-үч дәфә һәрдән 1—2 саатлыға ишә кәлмәлидирләр ки, ертәси күн үчүн һазырлыг көрсүнләр... „Underselling masters“ [чөрәји там гијмәтиндән ашағы сатан] чөрәкчиләрин ишләтдикләри шакирдләрин иш күнү даһа узун олур, бу чөрәкчиләрин сајы исә, јухарыда гејд олундуғу кими,

---

[78] Јенә орада, First Report etc., p. VI.

Лондон чөрәкчиләринин $^3/_4$ һиссәсиндән дә чохдур; лакин бурадаки шакирдләр анҹаг чөрәкханада ишләйирләр, чүнки бунларын саһибкарлары чөрәйин анҹаг бир гисмини хырда дүканлара верәрәк, әсас һиссәсини өз дүканларында сатырлар. Һәфтә баша чатана яхын..., йә'ни ҹүмә ахшамы бурада иш саат 10-да башланыр вә азачыг бир тәнәффүслә шәнбә күнү ахшамдан хейли кечәнә гәдәр давам эдир"[79].

„Underselling masters"ә кәлдикдә, һәтта буржуа нөгтейи-нәзәриндән дә э'тираф эдилир ки, „фәһләләрин өдәнилмәмиш олан әмәйи (the unpaid labour of the men) онларын арасындаки рәгабәтин әсасыны тәшкил эдир"[80]. Буна көрә дә „full priced baker" [чөрәйи там гиймәтинә сатан чөрәкчи] истинтаг комисйону гаршысында өз „underselling" [ашағы гиймәтә сатан] рәгибләрини ифша эдиб көстәрир ки, онлар өзкә әмәйини оғурлайыр вә сахтакарлыгла мәшғул олурлар. „Онларын иши анҹаг она көрә яхшы кедир ки, ҹамааты алдадыр вә өз фәһләләрини 18 саат ишләдиб ҹәми 12 саатын һаггыны верирләр"[81].

Чөрәйин сахталашдырылмасы вә чөрәйи там гиймәтиндән ашағы сатан чөрәкчиләр зүмрәсинин мейдана кәлмәси—бу ики һадисә Инкилтәрәдә XVIII әсрин әввәлләриндән, йә'ни о замандан инкишаф этмәйә башлайыр ки, сәнәт өз сех характерини итирир вә ады чөрәкчи олан устанын еринә дәйирман саһиби вә я әллаф чилдиндә бир капиталист мейдана чыхыр[82]. Беләликлә дә капиталист истеһсалынын, иш күнүнү һәдсиз узатмағын вә кечә ишләринин тәмәли гоюлмушдур; һәрчәнд ки, кечә ишләри һәтта Лондонун өзүндә дә анҹаг 1824-ҹү илдән э'тибарән кениш интишар тапмышдыр[83].

Бүтүн бу дейиләнләрдән сонра айдындыр ки, нә үчүн чөрәкчи шакирдләри комисйонун һесабатында өмрү көдәк фәһләләр зүмрәсинә дахил эдилир; фәһлә синфинин бүтүн зүмрәләри арасында ушагларын гырылмасы ади бир һал икән, хошбәхтликдән ушаг вахты өлүмдән яхасыны гуртармыш олан бу шакирдләр чох аз һалларда 42 яшына чата билирләр. Буна бахмаяраг, чөрәкчилик пешәсинә һәмишә олдугҹа чох һәвәскар тапылыр. Лондон шәһәри бу „иш гүввәсини" Шотландияда, Инкилтәрәнин гәрби әкинчилик әяләтләриндә вә Алманияда әлдә эдир.

---

79 Енә орада, p. LXXI.

80 George Read, The History of Baking, London 1848, p. 16.

81 First Report etc. Evidence. „Full priced baker" Cheeseman-ин ифадәси, p. 108.

82 George Read, The History of Baking. London 1848. XVII әсрин ахырларында вә XVIII әсрин әввәлләриндә бүтүн пешә саһәләринә сохулан акентләрә (дәллаллара) рәсми дилдә „public nuisances" [„иҹтимаи бәла"] ады верилмишди. Мәсәлән, Somerset графлығында, барышыг мәһкәмәләри һакимләринин дөрдүнҹү сессиясы заманы „Grand Jury" ашағы палатая мүраҹиәтиндә әзҹүмлә язмышды: „that these factors of Blackwell Hall are a Public Nuisances and Prejudice to the Clothing Trade and ought to be put down as a Nuisance". [„Бу Blackwell Hall акентләри иҹтимаи бәладыр, палтар алверинә зәрәр вурурлар вә бир бәла олдугларына көрә онларын көкү кәсилмәлидир"]. („The Case of our English Wool etc. London 1685", p. 6, 7).

83 First Report etc., p. VIII.

1858—1860-чы илләрдә Ирландияда чөрәкчи шакирдләри кечәләр вә базар күнләриндә ишләдилмәләри әлејһинә тәшвигат апармаг үчүн өз вәсаитләри илә бир сыра бөјүк митингләр тәшкил етдиләр. Чамаат бу митингләрдә, мәсәлән 1860-чы ил мај ајында Дублиндәки митингдә олдуғу кими, онлара халис бир ирландијалы чошғунлуғу илә тәрәфдар чыхды. Бу һәрәкатын нәтичәси олараг Wexford Kilkenny-дә, Clonmel-дә, Waterford-да вә башга ерләрдә јалныз күндүзләр ишләмәк гәрары мүвәффәгијјәтлә кечирилди. „Мә'лум олдуғу кими муздлу фәһләләрин һәдсиз әзаблар чәкдији Limerick-дә бу һәрәкат чөрәкхана саһибләринин, хүсусән дәјирман саһиби олан чөрәкчиләрин мүгавимәтинә раст кәлиб нәтичәсиз галды. Limerick-ин тимсалы Ennis вә Tipperary-дә әкс һәрәката сәбәб олду. Ичтимаи наразылығын ән күчлү шәкилдә мејдана чыхдығы Cork-да саһибкарлар өз имканларындан истифадә едиб һәрәкаты дағытдылар вә фәһләләри күчәјә төкдүләр. Дублиндә саһибкарлар ән шиддәтли мүгавимәт көстәрдиләр вә тәшвигата башчылыг едән шакирдләри тә'гиб етмәклә галанларыны күзәштә кетмәјә, јә'ни кечәләр вә базар күнләри ишләмәјә мәчбур етдиләр"[84]. Ирландијада тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш олан Инкилтәрә һөкумәтинин комисјону Дублин, Лимерик, Корк вә и. а. чөрәкханаларынын амансыз саһибләринә мәктублар јазыб шикајәтләнир. „Комитә бу фикирдәдир ки, иш күнүнә һәдд гојан тәбии ганунлар вардыр вә бунлары һеч кәс поза билмәз. Өз фәһләләрини ишдән чыхармагла һәдәләјән саһибкарлар онлары өз дини е'тигадларыны позмаға, өлкәнин ганунларына табе олмамаға, әфкар-үмумијјәни тәһгир етмәјә вадар едирләр (бунларын һамысы базар күнләри ишләмәк мәсәләсинә аиддир), беләликлә дә капиталла әмәк арасына әдавәт тохуму сачыр, дин, әхлаг вә ичтимаи ганун-гајда үчүн тәһлүкәли олан бир нүмунә көстәрирләр... Комитә бу фикирдәдир ки, иш күнүнү 12 саатдан артыг узатмаг, фәһләнин аилә һәјатына, шәхси һәјатына тәчавүз етмәк демәкдир вә мә'нәви чәһәтдән фәлакәтли нәтичәләр доғура биләр; иш күнүнү белә узатмаг инсанын аилә мәишәтинә, оғулун, гардашын, әрин вә атанын аиләдә өз вәзифәсини еринә етирмәсинә мүдахилә етмәк демәкдир. 12 саатдан артыг ишләмәк фәһләнин сәһһәтини позур, онун вахтындан әввәл гочалмасына вә тез өлмәсинә, беләликлә дә фәһлә аиләләринин бәдбәхтлијинә сәбәб олур, аилә өз башчы вә саһибини буна ән чох еһтијачы олдуғу бир заманда итирир (are deprived)"[85].

Биз индичә Ирландија илә таныш олдуг. Каналын о бири тајында, Шотландијада котан сүрән бир кәнд тәсәррүфат фәһләси, чох сәрт иглимдә 13—14 саат ишләдијини, базар күнләри дә иш вахтындан әлавә дөрд саат ишләдијини һиддәтлә көстәриб шикајәтләнир (өзү дә елә бир өлкәдә ки, бурада шәнбә күнләри мүгәддәс сајылыр!)[86]; ејни заманда үч нәфәр дәмир јол фәһләси:

---

[84] „Report of Commitee on the Baking Trade in Ireland for 1861".
[85] Енә орада.
[86] 1866-чы ил јанварын 5-дә Glasgow јахынлығында Lasswade кәнд тәсәррүфат фәһләләринин издиһамлы митинги (Бах: „Workman's Advocate", 13 јанвар

бир миник гатары кондуктору, бир машынист, бир дә сигналчы Лондон Grand Jury-синин һүзуруна кәтирилмишди. Дәмир йолда баш верән бөйүк бир гәза үзүндән йүзләрлә миник о дүняя кетмишди. Бу гәзая сәбәб дәмир йол фәһләләринин диггәтсизлийи иди. Онлар һамысы мәһкәмә гаршысында бир ағыздан дейирләр ки, 10—12 ил бундан әввәл күндә чәми 8 саат ишләйирдик. Сон 5—6 ил әрзиндә исә иш вахтыны 14, 18 вә 20 саата чатдырмышлар, миник лап чох оланда исә, мәсәлән сәяһәт мөвсиминин гызғын чағында иш вахты 40—50 саат фасиләсиз давам эдир. Лакин бу дәмир йол фәһләләри әждәһа дейил, ади адамдырлар. Мүәййән бир заман ишләйәндән сонра йорулуб әлдән дүшүрләр, бәдәнләри сүстләшир, бейинләри ишләмир, көзләри көрмүр. Сон дәрәчә „respectable British Juryman" бу ифадәләрә чаваб олараг чыхардығы һөкмдә онлары manslaughter (адам өлдүрмәк) үстүндә енидән мәһкәмәйә верир вә әлавә бир бәнддә бир мө'мин дили илә юмшагча дейир ки, чәнаб дәмир йол капиталы магнатлары кәләчәкдә лазыми „иш гүввәси" алыркән бир гәдәр сәхавәтли олсунлар вә алдыглары иш гүввәсинин ширәсини соруркән бир гәдәр „пәрһизкар" вә я „заһид", я да „гәнаәтчил" олсунлар[87].

Гаршымызда мүхтәлиф пешә, яш вә чинсдән олан гарышыг фәһләләр күтләси дурур. Онлар бизи о гәдәр шиддәтли тә'гиб

1866-чы ил). 1865-чи илин ахырларында кәнд тәсәррүфат фәһләләри трэд-юнионунун тәшкили вә бунун ән әввәл Шотландияда тәшкил олунмасы, тарихи бир һадисәдир. Buckinghamshir-дә, йә'ни Инкилтәрәнин ән чох зүлм алтында олан әкинчилик маһалларындан бириндә муздлу фәһләләр һәфтәлик әмәк һаггыны 9—10 шиллингдән 12 шиллингә чатдырмаг мәгсәдилә 1867-чи илин март айында бөйүк бир тә'тил дүзәлтмишдиләр. (Юхарыда дейиләнләрдән көрүнүр ки, 1830-чу илдән вә хүсусән йохсуллар һаггында ени ганун тәтбиг олунандан сонра, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат пролетариатынын гызғын нүмайишләри дағыдылан заман онун тамамилә ятырылмыш һәрәкаты, алтмышынчы иллләрдән э'тибарән енидән башланыр вә, нәһайәт, 1872-чи илдә ени бир дөврүн башланмасына сәбәб олур. II китабда мән бу мөвзу үзәринә, һабелә Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзиййәти һаггында 1867-чи илдән сонра чыхан Көй Китаблар үзәринә гайыдачағам. *3-чү нәшрә әлавә.*)

[87] „Reynold's Newspaper", 20 январ 1866-чы ил. Енә бу һәфтәлик гәзет дәмир йолда бир чох ени гәза баш вердийини һәр нөмрәсиндә белә „курултулу сәрлөвһәләрлә" хәбәр верир: „Дәһшәтли вә фәлакәтли бир һадисә", „Мүдһиш фачиә" вә и. а. Буна Шимали Стаффордшир дәмир йолунун бир фәһләси белә чаваб вермишди: „Машынист вә очагчынын бирчә дәгигә белә диггәтсизлик көстәрмәсинин нә кими нәтичәләр верә биләчәйи һамыя мә'лумдур. Ән пис бир һавада, иш вахты һәдсиз узадылыб һеч бир фасилә вә истираһәт верилмәдийи һалда башга чүр ола билярми? Һәр күн баш верән белә бир һадисәни кәтүрәк: кечән базар эртәси очагчы сүбһ тездән ишә башламыш вә 14 саат 50 дәгигәдән сонра гуртармышды. Һәлә чайыны ичиб гуртармамыш ону енидән ишә чағырдылар... Бу дәфә онун иши 14 саат 25 дәгигә чәкди. Беләликлә, о 29 саат 15 дәгигә фасиләсиз ишләди. Һәфтәнин сонраки күнләриндә исә: чаршәнбә күнү 15 саат, чүмә ахшамы 15 саат 35 дәгигә, чүмә күнү 14½ саат, шәнбә күнү 14 саат 10 дәгигә вә беләликлә бир һәфтәдә 88 саат 40 дәгигә ишләмишди. Бунун үчүн она чәми 6 иш күнүнүн әмәк һаггы верилдикдә онун нә гәдәр һейрәтләндийини тәсәввүр этмәк чәтин дейилдир. О тәзә ишчи иди, хаһиш этди ки, иш күнүнүн нә демәк олдуғуну она изаһ этсинләр. Она чаваб вердиләр ки, иш күнү 13 саат, йә'ни һәфтәдә 78 саатдыр. Бәс онда әлавә 10 саат 30 дәгигәнин һаггы нечә олсун? О чох данышыб өчәшдикдән сонра әлавә 10 пенс (тәгрибән 40 гәпик) мүзд ала билди". („Reynold's Newspaper", 4 феврал 1866-чы ил.)

эдирләр ки, һеч Одиссейин өлдүрдүйү адамларын көлкәләри дә ону бу гәдәр тә'гиб этмәмишдиләр. Онлары әлдән салан һәддиндән артыг әмәйин дәрәҹәсини тәсәввүр этмәк үчүн, голтугларындаки Көй Китаблары охумадан тәкҹә сималарына нәзәр салынса кифайәтдир. Бу гарышыг күтлә ичәрисиндән ики шәхси: бир дәрзи гадынла бир дәмирчи көтүрәк; бунларын арасындаки кәскин фәрг, капитал гаршысында бүтүн инсанларын бәрабәр олдуғуну ән яхшы сүбут эдир.

1863-ҹү илин ахырынҹы һәфтәсиндә Лондонун бүтүн гәзетләри „Death from simple Overwork" [Анҹаг һәддиндән артыг ишләмәкдән ирәли кәлән бир өлүм] кими „курултулу" сәрлөвһә илә бир хәбәр дәрҹ этмишдиләр. Бу мәгаләдә Mary Anne Walkley адлы 20 яшында бир дәрзи гызын өлүмүндән бәһс олунурду. Бу гыз, ады гәшәнк олан Элиза адлы бир гадынын ишләтдийи чох мө'тәбәр бир сарай дәрзиханасында чалышырды. Тез-тез тәкрар олунан көһнә бир әһвалат[88] бурада енидән баш вермишди: бурада гызлар күндә орта һесабла $16^{1}/_{2}$ саат ишләйир, ишин гызғын чағында исә чох заман 30 саат фасиләсиз чалышырлар, онларын „иш гүввәләри" түкәндикдә, гүввәтә кәлмәк үчүн арабир херес, портвейн вә гәһвә ичирләр. Бир дәфә ишин гызғын вахты иди, харичдән eничә идхал эдилмиш шаһзадә Уэлс ханымын шәрәфинә верилән зияфәт мәҹлисиндә иштирак эдәҹәк нәчиб ханымлара көзәл либас тикмәк лазым иди. Mary Anne Walkley 60 нәфәр башга гызла бирликдә $26^{1}/_{2}$ саат фасиләсиз ишләйир. Һәр отагда 30 гыз ишләдийинә көрә, һәр адама лазым олан һаванын һеч $^{1}/_{3}$ һиссәси дә чатмырды. Үфунәтли бир дахмада, тахта аракәсмә илә бир-бириндән айрылан бөлмәләрдә һәр ятагда ики гыз ятырды[89]. Бу, һәлә Лондонун ән яхшы дәрзиханаларын-

---

[88] Мүгайисә эт: F. Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig 1845, сәһ. 253, 254. [Бах: русча тәрҹүмәси, сәһ. 231, 232.]

[89] Board of Health (сәһиййә идарәсинин) һәкими доктор Letheby о заман демишди: „Яшлы бир адамын ятаг отағында азы 300 куб фут, яшадығы отагда исә азы 500 куб фут һава олмалыдыр". Лондон хәстәханаларындан биринин баш һәкими доктор Richardson дейир: „Мүхтәлиф тикиш ишләрилә мәшғул олан: шляпа, үст кейими вә алт палтары тикән гадынлар үч ҹүр фәлакәтә мәһкумдурлар—һәддән артыг ишләмәк, һава вә емәк азлығы, мә'дә позғунлуғу. Үмумиййәтлә белә ишләр кишиләрдән артыг гадынлара ярашыр. Лакин бу пешә саһибләринин бәдбәхтлийи ондадыр ки, хүсусилә пайтахтда ҹәми 26 капиталист һәмин пешәни инһисара алмышдыр вә капиталын онлара вердийи бүтүн имканлардан (that spring from capital) истифадә эдәрәк, әмәкдән гәнаәт чыхарырлар (force economy out of labour; демәк истәйир ки, иш гүввәсини исраф эдиб хәрҹә гәнаәт эдирләр). Бүтүн бу ишчи гадынлар зүмрәси онларын әлиндә әсирдир. Бир дәрзи гадын өзүнә һеч олмаса бир нечә мүштәри тапдыгда онлары әлдә сахламаг үчүн рәгабәт үзүндән эвдә дәридән чыхынчая гәдәр ишләмәйә мәҹбур олур. О өз көмәкчиләрини дә һәддиндән артыг ишләдиб үзмәли олур. Иши баш тутмадыгда вә я тәкбашына ишләйә билмәдикдә, бир мүәссисәйә ишә кирир вә орада эвдәкиндән аз ишләмирсә дә, амма мүәййән бир һагг алыр. Беләликлә бу гадын дөнүб бир кәниз олур вә ән кичик бир иҹтимаи далға да ону о тәрәф-бу тәрәфә атыр; о каһ өз кичик отағында аҹындан өлүр вә я өлмәк дәрәҹәсинә чатыр, каһ да енидән күндә 15, 16 саат, бә'зән һәтта 18 саат ишләйир, һәм дә ишләдийи ердә инсан чох чәтинликлә нәфәс ала билир, едийи шейләр яхшы олса да, тәмиз һава олмадығына көрә һәзмә кетмир. Ялныз һаванын пислийиндән доған вәрәм хәстәлийинин гурбанлары да мәһз бу адамлардыр„ („Dr. Richardson, Work and Overwork, „Social Science Review", 18 июл 1863-ҹү ил).

дан бири иди. Mary Anne Walkley чүмә күнү хәстәләниб базар күнү өлмүш вә зәһмәт чәкиб әлиндәки ахырынчы зијафәт палтарыны тикиб гуртармамагла Элиза ханымы дәрин бир һејрәтдә бурахмышды. Онун анчаг чәназәси үстүнә чағырылан һәким чәнаб Keys „Coroner's Jury“ [мејитләрә бахан мәһкәмә һеј'әти] гаршысында ифадә верирkән бир нечә гуру сөзлә белә демишди: „Mary Anne Walkley ағзына гәдәр долу бир е'малатханада чох узун мүддәт ишләмәкдән вә һавасы тәмизләнмәјиб чох пис олан сон дәрәчә дарысгал јатагханада јатмагдан өлмүшдүр“. „Coroner's Jury“ бу һәкимә јахшы рәфтар етмәк дәрси вермәк үчүн, онун ифадәсинә чаваб олараг демишди: „Мәрһумә бејнинә ган вурмагдан өлмүшдүр. Лакин күман етмәк олар ки, ағзына гәдәр ишчи илә долу олан е'малатханада һәддиндән артыг ишләмәк вә и. а. онун өлүмүнү сүр'әтләндирмишдир“. Кобден вә Брајт кими фритрәдер чәнабларын органы „Morning Star“ бу мүнасибәтлә белә јазмышды: „Бизим ағ гулларымыз чаны чыханадәк ишләјир вә сәссизсәмирсиз һәлак олуб кедирләр“[90]. „Чаны чыханадәк ишләмәк“ — бир тәк зәриф палтар тикән дәрзиханалара дејил, мин јерә, даһа доғрусу ишләри саз олан һәр јерә аиддир... Мүсаидә едиләрсә инди дә бир дәмирчини мисал кәтирәк. Шаирләрин сөзүнә инансаг, дүнјада дәмирчидән гүввәтли, үзүкүләр вә шән бир адам јохдур. Дәмирчи дан јери сөкүләндә јухудан галхыр, һәлә күн чыхмамыш онун чәкичи әтрафа гығылчымлар сачыр; јемәкдә, ичмәкдә вә јатмагда она тај ола биләчәк бир адам јохдур. Тәкчә чисмани шәраит нәзәрә алынарса, мө'тәдил әмәк шәраитиндә дәмирчи доғрудан да ән әлверишли вәзијјәтдә оланлардан биридир. Лакин онун ардынча шәһәрә кедәк вә онун гүввәтли чијинләри үзәринә нә гәдәр ағыр бир зәһмәт дүшдүјүнә, өлкәмиздә өләнләр чәдвәлиндә онун нә кими бир јер тутдуғуна бир нәзәр салаг. Marylebon-да (Лондонун ән бөјүк шәһәр мәһәлләләриндән бириндә) илдә һәр 1000 нәфәр дәмирчидән 31 нәфәри өлүр, бу исә Инкил-

---

[90] „Morning Star“, 23 июн 1863-чү ил. „Times“ бу һадисәдән истифадә едиб Америка гулдарларыны Брајт вә башгаларындан мүдафиәјә галхышмышды. „Times“ дејир: „Бир чохларымызын фикринчә, нә гәдәр ки, биз өзүмүз өз чаван гадынларымызы шаллаг горхусу әвәзинә ачлыг горхусу алтында сахлајыб өлүнчәјә гәдәр ишләдирик, анадан кәлмә гулдар олан вә өз гулларыны һеч олмазса јахшы једириб онлардан анчаг орта дәрәчәдә иш тәләб едән аиләләрә гаршы биз нә һагла бунча һиддәтләнә биләрик“ („Times“, 2 июл 1863-чү ил). Ториләрин „Standard“ гәзети дә руһани Newman Hall чәнабларыны һаман диллә тәнгид едиб јазырды: „О, гулдарлары диндән кәнар е'лан етдији һалда, Лондон фајтончуларыны, омнибус кондукторларыны вә и. а. күндә үмумијјәтлә 16 саат ишләдиб онлара тула пајы верән мө'тәбәр шәхсләрлә бирликдә ибадәт едир“. Нәһајәт, каһин Томас Карлејл чәнабларынын сәси ешидилди ки, онун да һаггында мән һәлә 1850-чи илдә ашағыдакы сөзләри јазмышдым: „Даһилик пәрәстишиндән... даһилик јох олмуш, пәрәстиш галмышдыр“. Өз гыса вә'зиндә о мүасир тарихин диггәтәлајиг јеканә һадисәсинә, јә'ни Американдакы вәтәндаш мүһарибәсинә анчаг белә бир мә'на верир ки, гуја шималдакы Пјотр вар гүввәсилә чәнубдакы Павелин башыны әзмәк истәјир, чүнки шималдакы Пјотр фәһләни „күнәмузд“, чәнубдакы Павел исә „өмүрлүк“ тутур („Macmillans Magazine“. Ilias Americana in nuce. Август 1863-чү ил). Ториләрин шәһәрләрдәки муздлу фәһләләрә — кәндләрдәкиләрә јох һа! — бәсләдији дәбдәбәли рәғбәт, бир сабын көпүјү кими нәһајәт белә партлајыб дағылды. Бу рәғбәтин өзәји исә көләлик адланыр!

тәрәдә орта һесабла өлән яшлы кишиләрин сайындан 11 нәфәр артыгдыр. Әслиндә һеч бир эйби олмаян вә инсанын сөвг-тәбии мәшғәләсиндән ибарәт олан бу пешә, һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә инсанын мәһвинә сәбәб олур. Инсан күндә филан гәдәр чәкич вура биләр, филан гәдәр аддым ата биләр, филан дәфә нәфәс ала биләр, филан чүр иш көрә биләр вә орта һесабла, мәсәлән, 50 ил яшаяр. Ону филан гәдәр артыг чәкич вурмаға, филан гәдәр артыг аддым атмаға, филан гәдәр артыг нәфәс алмаға мәчбур эдирләр, бу исә үмумиййәтлә онун һәятдаки вәзифәсини дөрддә бир һиссә артырыр. О һәмин вәзифәни еринә етирмәйә чалышыр вә нәтичәдә мә'лум олур ки, мүәййән мүддәтдә көрдүйү иш доғрудан да дөрддә бир һиссә артыр вә 50 яш әвәзинә 37 яшында өлүр[91].

4. Күндүз вә кечә әмәйи. Нөвбә системи

Дәйәри артырмаг просеси нөгтейи-нәзәриндән сабит капитал, истеһсал васитәләри анчаг әмәйи өз чанына чәкмәк вә һәр дамчы әмәклә бирликдә мүвафиг мигдар изафи әмәйи дә чанына чәкмәк үчүндүр. Истеһсал васитәләри бу вәзифәни еринә етирмәзсә, бунларын мөвчуд олмасынын өзү дә капиталист үчүн мәнфи кәмиййәтдир, чүнки истеһсал васитәләри, истифадәсиз галдыглары бүтүн мүддәтдә файдасыз аванс эдилмиш капитал олур; даяндырылмыш истеһсалын енидән ишә салынмасы һөкмән әлавә хәрч чәкилмәсини тәләб эдәндә һәмин итки гәт'и бир итки олур. Иш күнүнүн тәбии күндән артыг узадылмасы, кечәнин һесабына узадылмасы, анчаг ярымчыг бир чарә олур, чанлы әмәк ганы сормаг әтәшини анчаг мүәййән дәрәчәдә сөндүрә билир. Буна көрә дә күнүн бүтүн 24 сааты әрзиндә әмәйи мәнимсәмәк, капиталист истеһсалынын фитри хассәсидир. Лакин эйни иш гүввәсини һәм күндүз, һәм дә кечә сормаг чисмән мүмкүн олмадығына көрә, бу чисмани маниәләри арадан галдырмаг үчүн, күндүз һәзмдән кечирилән иш гүввәси илә кечә һәзмдән кечирилән иш гүввәсини нөвбәйә салмаг лазым кәлир ки, белә бир нөвбә мүхтәлиф үсуллар ишләтмәйә имкан вермәлидир, мәсәлән, элә тәшкил олунмалыдыр ки, фәһләләрин бир гисми бир һәфтә күндүз ишләсин, кәлән һәфтә—кечә вә и. а. Мә'лум олдуғу үзрә белә бир нөвбә системи, белә бир нөвбәли тәсәррүфат, Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин вә башга сәнае саһәләринин там сағлам кәнчлик дөврүндә һөкм сүрмүшдүр, инди дә Москва губерниясынын памбыг парча сәнаеиндә кениш интишар тапмагдадыр. Бөйүк Британия сәнаеинин индийәдәк һәлә дә „сәрбәст“ галмыш олан бир чох саһәләриндә, о чүмләдән Инкилтәрә, Уэлс вә Шотландиянын домна собалары, дәмирчиханалары, дәмир-прокат заводлары вә башга металлуржи мануфактураларында бу 24 саатлыг истеһсал просеси бир систем кими һәлә енә дә давам эдир. Әмәк просеси һәфтәнин алты иш күнүнүн һәр бириндә 24 саат давам этмәкдән

---

[91] Dr. Richardson, Work and Overwork, „Social Science Review“, 18 июл 1863-чү ил.

башга, чох заман базар күнләринә дә кечир. Фәһләләр киши вә гадынлардан, оғлан вә гыз ушагларындан ибарәтдир. Бурада 8 (бә'зән 6) яшындан 18 яшынадәк һәр чүр ушаг вә ениетмәләр вардыр[92]. Бә'зи саһәләрдә гыз вә гадынлар кечә ишиндә кишиләрлә бирликдә ишләйирләр[93].

Кечә ишинин үмумиййәтлә зәрәрли нәтичәләри һәлә бир яна дурсун[94], бүтүн кечә-күндүз арасы кәсилмәдән давам эдән истеһсал просеси номинал иш күнү һүдудуну кечмәк үчүн олдугча әлверишли шәраит ярадыр. Мәсәлән, юхарыда көстәрдийимиз вә бөйүк кәркинлик тәләб эдән сәнае саһәләриндә рәсми иш күнү чох заман 12 саат давам эдән кечә вә я күндүз ишиндән ибарәтдир. Лакин бу һәдди кечәндән сонраки әмәк, Инкилтәрәнин бир рәсми һесабат дилилә десәк, бир чох һалларда „һәгигәтән дәһшәтли“ (truly fearful)[95] олур. Бу һесабатда дейилир: „Шаһидләрин ифадәсинә көрә 9—12 яшлы оғлан ушагларыны о гәдәр ишләдирләр ки, инсан һеч бир заман буну ағлына кәтирә билмәз вә һөкмән белә бир нәтичәйә кәлмәлидир ки, ата-аналарын вә саһибкарларын бу чүр өзбашыналығына даһа йол вермәк олмаз“[96].

„Үмумиййәтлә оғлан ушагларынын каһ күндүз, каһ да кечә

---

[92] „Children's Employment Commission“. Third Report. London 1864, p. IV, V, VI.

[93] „Стаффордшир вә чәнуби Уэлсдә чаван гыз вә гадынлар даш көмүр мә'дәнләриндә вә кокс собаларында тәкчә күндүзләр дейил, кечәләр дә ишләйирләр. Парламана тәгдим олунан һесабатларда чох заман бу һал һамыя мә'лум олан чидди бир бәланын сәбәби сайылырды. Кишиләрлә бирликдә ишләйән вә кейимләри онларынкиндән чох аз сечилән, үст-башлары һисли-кирли гадынлар һейсиййәтләрини итирмәклә мә'нәви сималарыны да итирмәк тәһлүкәси гаршысында галырлар, зира гадынлар гадына мүнасиб олмаян ишләрдә ишләйирләр“ (енә орада, 194, сәһ. XXVI. Мүгайисә эт: Fourth Report (1685), 61, p. XIII). Шүшә заводларында да вәзиййәт бунун эйнидир.

[94] Кечәләр ушаг ишләдән бир полад фабриканты дейир: „Әлбәттә, тәбиидир ки, кечәләр ишләйән ениетмәләр күндүзләр ятыб лазымынча динчәлә билмир вә бүтүн күнү сәһәрдән ахшама гәдәр авара кәзмәли олурлар“ („Children's Employment Commission. Fourth Rep.“, 63, p. XIII). Бир һәким бәдәнин сағламлығы вә инкишаф этмәсинә күн ишығынын хейри һаггында дейир: „Ишыг бәдәнин тохумаларына билаваситә тә'сир эдиб мөһкәмләдир, бәдәнә эластиклик верир. Кифайәт гәдәр ишыг көрмәйән һейванларын әзәләләри бошалыб эластиклийини итирир, гычыгландырычы амилләр олмадығы үчүн әсәб гүввәси фәалиййәтдән дүшүр вә бәдәндә бөйүмә просесиндә олан һәр шейин инкишафы ләнкийир... Ушаглара кәлдикдә, даим бол күн ишығы көрмәк вә күнүн бир һиссәсини күнәш шүаларынын билаваситә тә'сири алтында олмаг онларын сағламлығы үчүн хүсусилә вачибдир. Ишыг гиданын яхшы һәзм олунуб ойнаг гана чеврилмәсинә ярдым эдир вә тәзә лифләри мөһкәмләдир. Ишыг көз органларыны да гычыгландырыр вә беләликлә бейнин мүхтәлиф вәзифәләри даһа интенсив ифа этмәсинә сәбәб олур“. Бу парчаны Worcester-дә „General Hospital“ын баш һәкими ч. W. Strange-ин „Сағламлыг һаггында“ әсәриндән (1864-чү ил) кәтүрмүшүк; о, тәһгигат комисйонунун үзвү ч. White-а мәктубунда языр: „Габагларда мән Ланкаширдә кечә әмәйинин фабрикада ушаглара нечә тә'сир этдийини көрмүшәм вә бә'зи саһибкарларын адәтән дедикләринин тамамилә әксинә олараг гәт'иййәтлә дейирәм ки, кечә әмәйи ушагларын сағламлығына анчаг зәрәр вурур“ („Children's Employment Commission. 4-th Report“, 284, 55). Белә мәсәләләрин үмумиййәтлә чидди мүбаһисәйә сәбәб ола билмәсинин өзү, капиталистләрин вә әлалтыларынын „бейин фәалиййәтинә“ капиталист истеһсалынын нечә тә'сир этдийини чох көзәл сүбут эдир.

[95] Енә орада, 57, p. XII.

[96] Енә орада (4-th Report, 1865), 58, p. XII.

ишләмәйә мәчбур эдилмәси өзү дә, ишин истәр гызғын вә истәрсә ади вахтларында иш күнүнүн биабырчасына узадылмасына сәбәб олур. Иш күнүнүн узадылмасы бир чох һалларда дәһшәтли вә һәтта ағлакәлмәз бир шәкил алыр. Арабир елә лабүд һаллар олур ки, вахты гуртаранлары әвәз этмәли олан ушаглардан бә'зиләри нә исә бир сәбәбә көрә ишә кәлмир. Бу һалда өз иш күнүнү битирән оғланлардан бири вә я бир нечәси ишә кәлмәйәни әвәз этмәлидир. Бу систем о гәдәр мәшһур олмушдур ки, мән бир прокат заводунун директорундан: ишә чыхмаян ушаглары кимлә әвәз эдирсиниз, дейә сорушдугда: „Мән билирәм ки, бу мәсәлә мәнә мә'лум олдуғу кими сизә дә яхшыча мә'лумдур" чавабыны верди вә һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән юхарыдаки факты тәсдиг этди"[97].

„Номинал иш күнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат $5^1/_2$-ә гәдәр давам эдән бир прокат заводунда бир оғлан ушағы 6 ай әрзиндә һәфтәдә азы дөрд кечә, эртәси күн ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр ишләмишдир...". „Доггуз яшында башга бир оғлан ушағы бә'зән һәрәси он ики саатлыг үч нөвбәни далбадал ишләйир, он яшына чатдыгда исә ики күн ики кечә фасиләсиз ишләйирди". „Инди 10 яшы олан үчүнчү бир оғлан ушағы үч кечә далбадал сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр, галан кечәләр исә ахшам саат 9-а гәдәр ишләйирди". „Инди, 13 яшында олан дөрдүнчү бир оғлан ушағы бүтүн һәфтә бою ахшам саат 6-дан эртәси күн күндүз саат 12-йә гәдәр, бә'зән исә үч нөвбә далбадал, мәсәлән базар эртәси сәһәрдән тәк күнү кечәйә гәдәр ишләйирди". „Инди 12 яшы олан бешинчи бир оғлан ушағы Stavely-дә чугун заводунда ики һәфтә сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр ишләйирди вә инди даһа белә ишләйә билмир". Доггуз яшлы George Allinsworth дейир: „Мән бурая кечән чүмә күнү кәлмишәм. Биз эртәси күн сүбһ саат үчдә ишә башламалыйдыг, одур ки, бүтүн кечәни бурада галдым, эвимизлә буранын арасы 5 милдир. Дәри дөшлүйү алтыма салдым, гыса курткамы да үстүмә чәкиб ердә ятдым. Сонраки ики күндә ишә сәһәр саат 6-да кәлирдим. Бәли! Доғрудан да яхшы ердир! Бурая кирәндән габаг бир ил домна собасында ишләмишдим. Бу завод кәнддә чох бөйүк бир завод иди. Орада да шәнбә күнү ишә сәһәр саат 3-дә башлайырдым, амма эвимиз яхын олдуғуна көрә һеч олмаса кедиб эвдә ята билирдим. Башга күнләр сәһәр саат 6-да ишә башлайыб ахшам саат 6-да вә я 7-дә гуртарырдым" вә и. а.[98].

---

[97] Енә орада.

[98] Енә орада, сәһ. XIII. Бу „иш гүввәләринин" нә кими бир инкишаф дәрәчәсиндә олмасы, тәһгигат комисйону үзвләриндән бири илә олан ашағыдаки мүсаһибәдән көрүнүр: 12 яшлы Jeremias Haynes дейир: „...дөрд дәфә дөрд эйләр сәккиз, амма дөрд дәнә дөрдлүк (4 fours) эйләр он алты... Онун фикринчә крал о адамдыр ки, бүтүн пуллар вә бүтүн гызыллар онун олсун. Бизим бир кралымыз вар; дейирләр ки, о гадындыр, адына да шаһзадә Александра дейирләр. Дейирләр ки, о, краличәнин оғлуна әрә кетмишдир. Краличә кишидир". Он ики яшлы Wm. Turner дейир: „Мән Инкилтәрәдә яшамырам. Күман эдирәм ки, белә бир өлкә вар, амма онун барәсиндә индийәдәк һеч бир шей билмирдим". Он дөрд яшлы John Morris дейир: „Мән эшитмишәм ки, дүняны аллаһ яратмыш вә анчаг бүтүн чамаат батыб бирчә нәфәр галмышдыр, о да, эшитдийимә көрә, балача бир гуш имиш". Он беш яшлы William Smith дейир: „Аллаһ кишини, киши дә гадыны яратмышдыр". Он беш яшлы Edward Taylor дейир: „Лондон барәсин-

Инди көрәк бу 24 саатлыг системи капитал өзү нечә гәләмә верир. Әлбәттә капитал бу системин ярамаз чәһәтләрини пәрдәләйир, бу системдән иш күнүнү „дәһшәтли вә ағлакәлмәз дәрәчәдә“ узатмаг үчүн истифадә эдилмәсинин үзәриндән сүкутла кечир. О, бу системин анчаг „нормал“ формасындан данышыр.

Naylor вә Vickers чәнабларынын полад фабрикаларында 600-дән 700-ә гәдәр фәһлә ишләйир, бунларын анчаг 10%-и 18 яшына чатмаян ениетмәләрдир, бунлардан да 20 нәфәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләйир. Бу чәнаб фабрикантлар белә дейир: „Оғланлара исти гәт'ийән әзийәт вермир. Һәрарәт йәгин ки, Селси илә 30—32 дәрәчәйә чатыр... Ишләк әлләр дәмирчи вә прокат э'малатханаларында нөвбә илә каһ күндүз, каһ да кечә ишләйирләр, бүтүн галан э'малатханаларда исә, әксинә, иш анчаг күндүзләр, йә'ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр давам эдир. Дәмирчиханада саат 12-дән саат 12-йә гәдәр ишләйирләр. Ишләк әлләрдән бә'зиләри даим кечә ишләйәрәк, күндүз нөвбәсиндә ишләмирләр... Биз зәнн этмирик ки, кечә иши илә күндүз ишинин сағламлыға (Naylor вә Vickers чәнабларынын сағламлығына?) тә'сири мүхтәлиф олсун вә йәгин ки, адам мүхтәлиф

дә һеч бир шей билмирәм“. Он едди яшлы Henry Matthewman дейир: „Бир нечә дәфә килсәйә кетмишәм... Онларын тәблиғ эләдикләри адам Иса адлы бирисидир, башга ад билмирәм, бу Исанын өзү һаггында да бир шей дейә билмәрәм. Ону өлдүрмәмишләр, о да башга адамлар кими өз әчәли илә өлмүшдүр. О бә'зи чәһәтчә башга адамлардан сечилирмиш, чүнки бир нөв диндар имиш, башгалары исә диндар дейилмишләр“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n't). (Енә орада, 74, сәһ. XV). „Иблис яхшы вүчуддур. Мән онун һарада яшадығыны билмирәм. Иса яман адам имиш“ („The devil is a good person. I dont know where he lives“. „Christ was a wicked man“). „Бу гыз (10 яшындадыр) God (аллаһ) әвәзинә Dog (ит) дейирди вә краличәнин адыны билмирди“ („Children's Employment Commission. 5-th Report“, 1866, p. 55, n. 278). Металлуржи мануфактураларындакы систем шишә вә кағыз фабрикаларында да һөкм сүрүр. Кағызын машынла истеһсал эдилдийи фабрикаларда чынданы сечмәкдән башга, бүтүн просесләр адәтән кечә дә давам эдир. Бә'зи һалларда кечә ишини нөвбәләр васитәсилә фасиләсиз бүтүн һәфтә узуну, адәтән базар күнү кечәдән башлаяраг кәлән һәфтә шәнбә күнү кечә саат 12-йә гәдәр давам этдирирләр. Күндүз нөвбәсиндә олан фәһләләр һәфтәнин беш күнүнү һәр күн 12 саат, бир күнүнү дә 18 саат ишләйирләр, кечә нөвбәсиндә оланлар исә һәфтәнин 5 кечәсини һәр кечә 12 саат, бир кечәсини исә 6 саат ишләйирләр. Бә'зән, нөвбәләрин ери дәйишилән күнләрдә һәр нөвбә сыра илә 24 саат ишләйир. Бир нөвбә базар эртәси 6 саат вә шәнбә күнү 18 саат ишләйир ки, 24 саат тамам олсун. Бә'зи һалларда ара нөвбәләр системи тәтбиг олунур вә бурада, кағыз машынларында чалышан бүтүн фәһләләр бүтүн һәфтә узуну күндә 15—16 саат ишләйирләр. Тәһгигат комисйонунун үзвү Lord дейир: „Бу систем санки 12 саатлыг вә 24 саатлыг нөвбә системләринин бүтүн фәлакәтләрини өзүндә бирләшдирир. Бу системлә гурулмуш кечә ишләриндә 13 яшындан ашағы ушаглар, 18 яшындан ашағы ениетмәләр вә гадынлар ишләйир. Он ики саатлыг системдә онлар ишә кәлмәйән фәһләләри әвәз этмәк үчүн бә'зән ики нөвбә, йә'ни 24 саат ишләмәли олурлар. Шаһидләрин ифадәләриндән мә'лум олур ки, оғлан вә гызлар чох заман вахтдан артыг 24 саат вә һәтта 36 саат фасиләсиз ишләдилирләр. Кағыз чилаламаг кими „фасиләсиз вә дәйишкән бир ишдә“ он ики яшлы гызлара раст кәлмәк олур; бунлар „емәк үчүн ики вә я ән чоху үч дәфә верилән ярым саатлыг тәнәффүсләрдән башга һеч бир мүнтәзәм истираһәт вә я тәнәффүс көрмәдән“ бүтүн айы күндә 14 саат ишләйирләр. Даими кечә ишинин тамамилә ләғв олундуғу бә'зи фабрикаларда иш вахтындан артыг ишләрин мүддәти дәһшәтли бир дәрәчәйә чатыр, һәм дә бу ишләр „чох заман сон дәрәчә исти бир ердә көрүлән ән натәмиз вә ән дарыхдырычы ишләрдән ибарәт олур“ („Children's Employment Commission. 4-th Report, 1865“, p. XXXVIII and XXXIX).

вахтларда дейил, өз истираһәт вахтыны дәйишмәйиб һәмишә эйни заманда динчәлмәйә адәт этсә даһа яхшы ятыр... 18 яшындан кичик 20-йә гәдәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләйир... Кечәләр биз 18 яшындан кичик оғлан ушағы ишләтмәсәк кечинә билмәрик (not well do), чүнки бунсуз истеһсал хәрчләри артыр. Ихтисаслы ишчи вә шө'бә мүдирләри тапмаг асан дейилдир, оғлан ушаглары исә истәнилдийи гәдәр вар... Әлбәттә, биздә ишләйән оғлан ушагларынын нисбәтән аз олдуғу нәзәрә алынарса, кечә ишини азалтмағын бизим үчүн бөйүк бир әһәмиййәти вә я мә'насы ола билмәз"[99].

John Brown and Co ҹәнабларынын полад вә дәмир заводлары фирмасында 3000 киши вә ениетмә ишләйир, һәм дә полад вә дәмир һазырланмасы кими ағыр ишләрин бир һиссәси „нөвбә илә күндүз вә кечә" көрүлүр; һәмин фирманын нүмайәндәси J. Ellis ҹәнаблары дейир ки, полад прокаты заводларында ағыр шәраитдә ишләйән һәр ики нәфәр яшлы фәһләйә бир вә я ики ениетмә дүшүр. Онларын мүәссисәләриндә 18 яшындан ашағы 500 ениетмә вардыр вә бунлардан 170 нәфәри, йә'ни тәхминән $^{1}/_{3}$ һиссәси 13 яшындан кичик ушаглардыр. Ҹәнаб Ellis ганунда эдиләҹәк дәйишиклик барәсиндә дейир: „Зәннимҹә 18 яшына чатмамыш шәхсләрин күндә 12 саатдан артыг ишләдилмәси гадаған олунса, о гәдәр дә пис (very objectionable) олмаз. Лакин зәнн этмирәм ки, кечә ишиндә 12 яшындан юхары ениетмәләр ишләтмәдән кечинмәк мүмкүн олдуғу сүбут эдилә билсин. Биздә ишләйән ениетмәләрин кечә ишләмәсини гадаған эдән ганунларданса, биз 13 яшына вә я һәтта 15 яшына чатмамыш ушагларын үмумиййәтлә ишләмәсини гадаған эдән бир ганун верилмәсинә даһа тез разы олардыг. Күндүзләр чалышан ениетмәләр нөвбә илә кечәләр дә ишләмәлидирләр, чүнки яшлы фәһләләр даим кечә ишләйә билмәзләр, даим кечә ишләмәк онларын сәһһәтини тамамилә поза биләр. Һәфтәашыры кечә иши исә, зәннимҹә, зәрәрли олмаз. (Өз мүәссисәләринин мәнафеини күдән Naylor вә Vickers ҹәнаблары беләә күман эдирдиләр ки, әксинә, даим кечә ишләмәк дейил, мәһз вахташыры кечә иши зәрәрли ола биләр!) Биз көрүрүк ки, каһ күндүз, каһ кечә илшәйәнләр дә тәкҹә күндүз ишләйәнләр кими сағламдырлар... 18 яшындан ашағы ениетмәләр үчүн кечә ишинин гадаған олунмасына биз она көрә э'тираз эдирик ки, бу һалда хәрҹләримиз артар; бизим еканә әсасымыз да мәһз будур. (Нә гәдәр ачыг бир һәясызлыг!) Зәннимизҹә, хәрҹләрин белә артмасы, сәнаеин (the trade) мүвәффәгиййәт газанмасына лазыми диггәт вериләҹәйи тәгдирдә онун гаршысына гоюла биләҹәк тәләбин һәддини ашарды. (As the trade with due regard to its being successfully carried out could fairly bear! Нә гәдәр шит бир данышыг!) Бурада онсуз да ишләйән аздыр, әмәк бу ҹүр тәнзим эдилдикдә исә һеч кифайәт этмәзди" (йә'ни Ellis, Brown and Co иш гүввәсинин там дәйәрини өдәмәк кими мәш'ум бир вәзиййәтә дүшәрдиләр)[100].

---

[99] Fourth Report etc., 1865, 79, p. XVI.
[100] Енә орада, 80, p. XVI.

Cammell and Co чәнабларынын „Нәһәнк“ адлы полад вә дәмир заводлары да, юхарыда көстәрилән John Brown and Co мүәссисәси кими ири мүәссисәләрдәндир. Бунларын директору шаһид сифәтилә һөкумәт комиссары White-а тәһрири мә'лумат вермиш, сонра исә, дүзәлдилмәк үчүн өзүнә гайтарылан әлязмасыны кизләтмәйи лазым билмишдир. Лакин ч. White-ын һафизәси яхшыдыр. Онун яхшы ядындадыр ки, ушагларын вә ениетмәләрин кечә ишләмәсинин гадаған эдилмәси бу чәнаб нәһәнкләр үчүн „мүмкүн олмаян бир шейдир; бу онларын заводларыны бағламаг демәк оларды“, онсуз да бунларын мүәссисәсиндә 18 яшындан ашағы ениетмәләр анчаг 6%-дән бир гәдәр артыг, 13 яшындан кичик ушаглар исә чәми 1%-дир!“[101].

Attercliffe-дә олан Sanderson, Bros and Co поладәритмә, прокат вә дәмир заводлары фирмасынын нүмайәндәси ч. E. F. Sanderson һаман мәсәлә барәсиндә дейир: „18 яшындан ашағы ениетмәләрин кечә ишләмәсинин гадаған эдилмәси бөйүк чәтинликләр төрәдә биләр; башлыча чәтинлик одур ки, ушагларын әвәзинә яшлы кишиләри ишләтмәк лазым кәләр вә бу да хәрчләри артыра биләр. Мән бунун нечәйә тамам олачағыны дейә билмәрәм, амма, йәгин, хәрчләр о гәдәр артмаячагдыр ки, фабрикант буна әсасән поладын гиймәтини артыра билсин, демәли зәрәр фабрикантын үзәринә дүшәчәкдир, чүнки фәһләләр (нә тәрс мәхлугдур!) бу зәрәри чәкмәк истәмәйәчәкләр“. Ч-б Sanderson ушаглара нә гәдәр әмәк һаггы вердийини билмир, лакин дейир ки, „эһтимал, һәфтәдә адам башына 4—5 шиллинг дүшүр... Ушагларын көрдүйү иш элә ишдир ки, буна үмумиййәтлә („generally“; әлбәттә, һеч дә һәмишә „хүсуси һалларда“ дейил, үмумиййәтлә) ениетмәләрин тамамилә күчү чатар, буна көрә дә яшлы фәһләләрин чохлу гүввәси зәрәрин әвәзини өдәйәчәк һеч бир хейир верә билмәз, яхуд да, чох ағыр метал ишләтмәк лазым кәлдийи надир һалларда хейир верәрди. Бундан әлавә, яшлы фәһләләрин эли алтында оғланларын олмамасы, онлар үчүн әлверишли олмазды, чүнки яшлы кишиләр о гәдәр дә үзүйола олмурлар. Бир дә, оғланлар иши өйрәнмәк үчүн кичик яшларындан ишә башламалыдырлар. Одур ки, ениетмәләри анчаг күндүз ишләтмәк бу мәгсәдин әлдә эдилмәсинә мане олардь". Нә үчүн? Нә сәбәбә ениетмәләр өз „пешәләрини“ күндүз өйрәнә билмәзләр? Дәлилиниз нәдир? „Она көрә ки, бир һәфтә күндүз, бир һәфтә кечә ишләйән вә бүтүн бу мүддәтдә өз нөвбәләриндәки ениетмәләрдән айры дүшән яшлы фәһләләр ениетмәләрдән көтүрә биләчәкләри хейирин ярысыны итирмиш оларлар, чүнки онларын ениетмәләрә рәһбәрлик этмәси ениетмәләрин әмәк һаггынын бир һиссәси һесаб олунур, бу исә яшлы фәһләләрә ениетмәләри учуз ишләтмәк имканы верир. Беләликлә, һәр бир яшлы фәһлә өз мәнфәәтинин ярысыны итирмиш оларды“. Башга сөзлә десәк: чәнаб Sanderson-лар яшлы фәһләләрин әмәк һаггынын мүвафиг һиссәсини ениетмәләрин кечә әмәйи һесабына вермәк әвәзинә, өз чибләриндән вермәли олардылар. Бу һалда чәнаб Sanderson-ларын мәнфәәти бир гәдәр азалмыш

[101] Енә орада, 82, р. XVII.

оларды, буну исә онлар ениетмәләрин өз пешәләрини нә сәбәбә күндүз өйрәнмәли олмадыгларыны сүбут этмәк үчүн кафи бир әсас һесаб эдирләр[102]. Бундан әлавә, бүтүн даими кечә иши инди ениетмәләрин әвәз этдийи яшлы фәһләләрин үзәринә дүшәрди вә онлар буна таб кәтирә билмәздиләр. Мүхтәсәр, о гәдәр бөйүк чәтинликләр мейдана чыхарды ки, йәгин кечә ишинин тамамилә ләғв олунмасына сәбәб оларды. „Полад истеһсалынын өзүнә кәлдикдә исә,—E. F. Sanderson дейир ки,—бунун һеч бир фәрги олмазды, амма!“ Аммасы будур ки, чәнаб Sanderson-лар полад истеһсалындан башга, бир шейин дә фикрини чәкирләр. Полад истеһсалы мәнфәәт истеһсал этмәк үчүн ялныз бир бәһанәдир. Поладәритмә собаларынын, прокат э'малатханаларынын вә саирәнин, тикинтиләрин, машынларын, дәмир, көмүр вә саирәнин полада чеврилмәкдән даһа вачиб вәзифәси вардыр. Онларын вәзифәси өз чанларына изафи әмәк чәкмәкдән ибарәтдир вә 24 саат әрзиндә, әлбәттә 12 саатдакиндән чох изафи әмәк чәкә биләрләр. Доғрудан да, бу сайдығымыз шейләрә саһиб олан Сандерсонлар, аллаһ-тааланын вә инсанларын гойдуғу ганунлара көрә, мүәййән мигдар ишләк әли бүтүн кечә-күндүз ишләтмәк ихтияры әлдә эдирләр; бу сайдығымыз шейләрин өз чанына әмәк чәкмәси ишиндә фасилә әмәлә кәлдикдә бунлар дәрһал өз капитал хүсусиййәтини итирир, буна көрә дә Сандерсонлар үчүн халис зәрәр олур. „Бу һалда чох гиймәтли машынлар вахтын ярысыны даянар, бу сәбәбдән дә итки үз верәрди вә биз индики системдә истеһсал эдә билдиййимиз гәдәр мәһсул истеһсал этмәк үчүн биналарын һәчмини вә машынларын мигдарыны ики гат артырмалы олардыг, бу исә хәрчләри ики гат артырарды“. Лакин сәбәб нәдир ки, бу Сандерсонлар, ялныз күндүзләр фәһлә ишләтмәләринә ичазә верилән вә тикинтиләрини, машынларыны, хаммалларыны кечәләр „ишләтмәйән“ капиталистләрдән әлверишли вәзиййәтдә олмаг иддиасындадырлар? E. F. Sanderson бүтүн Сандерсонлар адындан чаваб вериб дейир ки: „Доғрудур, машынларын ишләдилмәмәси үзүндән баш верән итки анчаг күндүзләр ишләйән бүтүн мануфактуралара аиддир. Әритмә собаларынын тәтбиги бу һалда һәдсиз иткиләрә сәбәб оларды. Бу собалары даим янар һалда сахладыгда, яначаг исраф олунур (инди бунун әвәзинә фәһләләрин һәяты исраф олунур), собалары даим янар һалда сахламадыгда исә, онлары енидән яндырыб лазыми һәрарәт әлдә этмәк үчүн вахт итир (һалбуки лап сәккиз яшлы ушагларын юху вахтыны итирмәләри бүтүн Сандерсонлар үчүн хейирлидир); бундан башга, һәрарәтин дәйишилмәси собаларын өзүнү дә хараб эдәрди“ (һалбуки адамларын күндүз вә кечә нөвбәләриндә ишләдилмәсиндән собалара һеч бир хәләл кәлмир)[103].

---

[102] „Һәр шейдә бир мә'на вә дәлил ахтармаг зәманәси олан зәманәмиздә һәр шей үчүн, һәтта ән пис вә чиркин һәрәкәтләр үчүн яхшы бир дәлил кәтирә билмәйән адам һеч шейә наил ола билмәз. Дүнядa корланмыш олан нә варса, яхшыча дәлилләр әсасында корланмышдыр“ (Hegel, Enzyklopädie, Erster Teil: Die Logik. Berlin 1840, сәһ. 249).

[103] „Children's Employment Commission. 4-th Report etc.“, 1865, сәһ. 85. Шишә заводу саһибләриндән бир чәнаб фабрикант да белә нәзакәтлә дейирди ки, куя ушагларын „наһар этмәси үчүн гәт'и бир вахт“ гоймаг мүмкүн дейилдир,

5. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнүн узадылмасы һаггында XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк верилән ичбари ганунлар

„Иш күнү нәдир?" Капитал, күндәлик дәјәрини вердији иш гүввәсини нә мүддәтдә истеһлак әдә биләр? Иш гүввәсинин өзүнү тәкрар истеһсал этмәјә лазым олан иш вахты гуртарандан сонра иш күнүнү нә гәдәр узатмаг олар? Көрдүјүмүз кими, капитал бу суаллара белә чаваб верир: иш күнү там 24 саатдыр, ялныз динчәлмәк үчүн азачыг вахт верилир, чүнки бунсуз иш гүввәси тамамилә ярарсыз һала дүшүр вә бир даһа өз вәзифәсини көрә билмир. Дикәр тәрәфдән өзлүјүндә айдындыр ки, фәһлә бүтүн өмрү бою иш гүввәсиндән башга бир шей дејилдир, буна көрә дә онун бүтүн өмрү тәбии сурәтдә вә һүгуг нөгтейи-нәзәриндән иш вахтыдыр вә, демәли, бүтүнлүјү илә капиталын артмасы просесиндә иштирак этмәлидир. Адамын тәһсил алмасы, өз зеһнини инкишаф этдирмәси, ичтимаи вәзифәләрини еринә етирмәси, йолдашлары илә үлфәт этмәси, өз чисмани вә зеһни гүввәләриндән сәрбәст истифадә этмәси үчүн, һәтта—шәнбә күнү мүгәддәс тутулан бир өлкәдә дә[104]—базар күнүнү байрам этмәси үчүн лазым

чүнки бунун нәтичәсиндә собаларын вердији һәрарәтин мүәјјән мигдары „тамамилә итиб кедәр" вә „исраф олунар". Капиталистләрин өз пулларыны хәрчләмәкдә „хәсис", „пәрһизкар" вә „гәнаәтчил" олмасына, инсан һәятыны хәрчләмәкдә исә Теймур Ләнк кими „исрафчы" олмасындан мүтәәссир олан Ure, Senior вә башгаларына, һабелә Алманияда онларын Рошер вә дикәрләри кими мискин һәмрә'йләринә һеч дә охшамаян тәһгигат комисйону үзвү White һаман фикрә белә чаваб верир: „Наһар үчүн мүнтәзәм фасилә вермәк нәтичәсиндә индикиндән мүәјјән гәдәр артыг һәрарәт сәрф олунса да, белә бир исраф һәтта пула чеврилсә, шүшә заводларында ишләјиб инди бөјүмә дөврүндә олан ушагларын раһат хөрәк ейиб һәзм әдә билмәк үчүн мачал тапмамасы үзүндән инди краллыгда исраф эдилән һәят гүввәси („the waste of animal power") илә әсла мүгайисәјә кәлмәз" (енә орада, сәһ. XLV). Өзү дә „тәрәгги или" олан 1865-чи илдә! Биз һәлә ағыр шейләри көтүрүб дашымаға нә гәдәр гүввә сәрф этмәк лазым кәлдијиндән данышмырыг: бутылка вә флинтглас һазырлаян заводларда фасиләсиз о ян-бу яна кедиб ишләјән бир ушаг 6 саат әрзиндә 15—16 мил (инкилис мили) йол кетмәлидир! Иш исә чох заман 14—15 саат давам эдир! Бир чох белә шүшә заводларында да Москва әјиричи фабрикаларында олдуғу кими алты саатлыг нөвбә системи һөкм сүрүр. „Бир иш һәфтәси әрзиндә ән узун сүрән фасиләсиз истираһәт 6 саатдыр! Лакин фабрикая кедиб кәлмәк, юнмаг, кейинмәк, хөрәк емәк үчүн лазым олан вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунларын һамысы вахт истәјир. Беләликлә, истираһәт үчүн чох аз вахт галыр. Әкәр ятмаг вахтындан кәсилмәсә, ойнамаға вә тәмиз һава алмаға вахт галмаз, һалбуки һавасы чох исти бир бинада бу гәдәр кәркин ишлә мәшғул олан ушагларын тәмиз һава алмасы вачибдир... Лакин кечә ятанда сәһәр ишә кечикмәмәк фикри, күндүз ятанда исә күчәдән кәлән сәс-күй, ушағын гыса бир мүддәт юхуламасына да мане олур". Ч-б White бир енистмәнин 36 саат фасиләсиз ишләдијини вә он ики яшында оғланларын кечә саат 2-јә гәдәр ишләјәндән сонра сәһәр саат 5-ә гәдәр (чәми 3 саат!) заводда ятараг сәһәр енә дуруб енидән ишә башладыгларыны көстәрир. Үмуми һесабатын редакторлары Tremenheere вә Tufnell дејирләр: „Күндүз нөвбәсиндә, йә'ни иш нөвбәсиндә (spell of labour) оғланлар, гызлар вә гадынлар ағлакәлмәз дәрәчәдә чох ишләјирләр" (енә орада, сәһ. XLIII вә XLIV). Һалбуки шүшә сәнаеинин „пәрһизкар" капиталы бәлкә дә кечә ярысы портвейнин тә'сириндән йыхыла-йыхыла клубдан эвә гайыдыркән додағынын алтында сарсағчасына зүмзүмә эдиб дејир ки: „Britons never, never, shall be slaves!" (Йох, британиялылар һеч вахт гул олмаячаглар!).

[104] Мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи ерләриндә һәтта инди дә тәсадүфән бир фәһләни шәнбә күнү өз эвинин габағындаки бағчада ишләјән көрдүкдә: сән

олан вахта кәлдикдә исә—бунлар һамысы бош чәфәнкиятдыр! Ачкөз гурд кими бүтүн варлығилә изафи әмәк һәриси олан капитал, иш күнүнүн нәинки мә'нәви һәддини, һәтта ән йүксәк чисмани һәддини дә ашыр. Капитал, бәдәнин бөйүмәси, инкишафы вә сағламлығы үчүн лазым олан вахты да гәсб эдир. Капитал, тәмиз һава алмаг вә күн ишығы көрмәк үчүн лазым олан вахты да оғурлайыр. Капитал наһар вахтыны да кәсиб мүмкүн олдугча истеһсал просесинә әлавә эдир вә нәтичәдә бухар газанына көмүр, машына исә яғ верилдийи кими, фәһләйә дә емәк элә верилир ки, дейәсән о да ади бир истеһсал васитәсидир. Һәят гүввәсини бәрпа этмәк вә тәзәләмәк үчүн яхшыча ятмаг лазым кәлдийи һалда, капитал бу ятмаг вахтыны да кәсир вә бүсбүтүн тагәтдән дүшән бәдәнин анчаг енидән һала кәлмәси үчүн гәт'и зәрури олан бир нечә саат вахт верир ки, бу һалда инсан ятмаг дейил, өлү кими йыхылыб галыр. Беләликлә, бурада иш күнүнүн һәдди, иш гүввәсини нормал вәзиййәтдә сахламаг мүлаһизәсилә мүәййән эдилмир, әксинә, фәһләнин истираһәти, һәр күн нә гәдәр әзаб вә әзиййәтлә ишләсә дә ону мүмкүн гәдәр чох иш гүввәси сәрф этмәйә мәчбур этмәк мүлаһизәсилә мүәййән олунур. Капиталы иш гүввәсинин нә гәдәр өмүр сүрәчәйи мараглandырмыр. Ону анчаг, иш күнү әрзиндә фәһләнин иш гүввәсиндән ән чоху нә гәдәр истифадә олуна биләчәйи мараглandырыр. Тамаһкар бир торпаг саһиби чох кәлир көтүрмәк үчүн торпағын мәһсулдарлығыны түкәтдийи кими, капитал да өз мәгсәдинә чатмаг үчүн иш гүввәсинин өмрүнү көдәлдир.

Беләликлә, әслиндә изафи дәйәр истеһсалындан, изафи әмәк сормагдан ибарәт олан капиталист истеһсалы, иш күнүнү узатмагла нәинки инсанын иш гүввәсини сарсыдыб ону өз инкишафы вә фәалиййәти үчүн лазым олан нормал мә'нәви вә чисмани шәраитдән мәһрум эдир, һәтта иш гүввәсинин өзүнүн дә вахтындан әввәл түкәнмәсинә вә мәһв олмасына сәбәб олур[105]. Капиталист истеһсалы фәһләнин ишләмәк мүддәтини мүәййән гәдәр узатмагла фәһләнин өмрүнү гысалтмыш олур.

Лакин иш гүввәсинин дәйәринә, фәһләнин тәкрар истеһсалы

мүгәддәс шәнбә күнүнү тәһгир этмисән,—дейә ону һәбсә мәһкум эдирләр. Һаман фәһлә, дини сәбәбләрә көрә олса да, базар күнү металлуржи, кағыз вә я шишә заводуна ишә кетмәдикдә дә: сән мүгавиләни позмусан—дейә енә она чәза верирләр. Әкәр шәнбә күнүнүн мүгәддәслийи капиталын „дәйәрини артырмаг просесиндә“ позулмушса, диндарлар парламаны буну гулаг ардына вурур. Лондонун балыг вә гуш алвериндә күнәмузд ишләйән фәһләләр бир мәктубда (август 1863-чү ил), һәфтәнин илк 6 күнүнү орта һесабла күндә 15 саат, базар күнү исә 8—10 саат ишләдикләрини билдирир вә базар күнү ишләмәйин гадаған олунмасыны тәләб эдирләр. Енә һәмин мәктубдан көрүнүр ки, „базар күнләри ишләмәйә“ мәһз Exeter Hall-дан ләззәтли емәкләр дүшкүнү олан диндар аристократлар сәбәб олур; „cute curanda“ [өз чан сағлығынын гайғысына галмагда] бу гәдәр чанфәшанлыг эдән һәмин „мүгәддәс сималар“ өз рәһмдил хачпәрәстликләрини бунунла көстәрирләр ки, башгаларынын һәддән артыг ишләмәсини, мәһрумиййәт вә ачлыға дүчар олмасыны рәва көрүрләр. Obsequium ventri istis (фәһләләрә) perniciosius est [эйш-ишрәт онлар (фәһләләр) үчүн чох зәрәрлидир].

[105] „Бундан әввәлки һесабатларда биз, һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә... инсан иш гүввәсинин шүбһәсиз вахтындан әввәл түкәндийинә даир мүхтәлиф тәчрүбәли фабрикантларын рә'йләрини көстәрмишдик“ (Енә орада, 64, сәһ. XIII).

үчүн вә ја фәһлә синфинин төрәјиб артмасы үчүн лазым олан әмтиәләрин дәјәри дахилдир. Беләликлә, һәдсиз артыб чохалмаға чан атан капитал, иш күнүнү тәбиәтә зидд бир шәкилдә узатмаға чалышмагла, ајры-ајры фәһләләрин өмрүнү вә бунунла да онларын иш гүввәсинин фәалијјәт мүддәтини гысалдырса, сырадан чыхан иш гүввәләринин ерини даһа сүр'әтлә долдурмаг лазым кәлир, јә'ни иш гүввәсинин тәкрар истеһсалына даһа чох иш гүввәсинин ишләниб сырадан чыхмасы мәсарифи дахил олмалыдыр; бу тамамилә она бәнзәјир ки, машын нә гәдәр тез ишләниб сырадан чыхырса, онун дәјәринин һәр күн тәкрар истеһсал едилмәли олан һиссәси дә бир о гәдәр чох олур. Беләликлә санки капиталын өз мәнафеи нормал иш күнү гоюлмасыны тәләб етмәли иди.

Фәһлә алмаг гулдар үчүн ат алмаг кими бир шејдир. Онун гулу әлиндән чыхдыгда, капиталы да әлиндән чыхыр вә бунун ерини долдурмаг үчүн, гул базарында јенидән хәрч чәкмәли олур. Лакин „Кеоркијанын чәлтик тарлалары вә Миссисипинин батаглыглары инсанын вүчудуну нә гәдәр сарсытса да, орада инсан тәләфаты о гәдәр дејил ки, онун ерини Виркинија вә Кентуккинин јығын-јығын зәнчиләри һесабына долдурмаг мүмкүн олмасын. Саһибкарын мәнафеини гулун саламат галмасы илә әлагәләндирән игтисади мүлаһизәләр гулла инсан кими рәфтар едилмәси үчүн мүәјјән бир тә'минат ола биләрди, лакин гул алвери башланандан сонра игтисади мүлаһизәләр, әксинә, гулла амансыз рәфтар едилмәсинә сәбәб олур, зира инди һаман гулу башга зәнчи мәнбәләриндән кәтирилән јени гулла әвәз етмәк мүмкүндүр, буна көрә дә онун өмрүнүн әһәмијјәти өмрү бою вердији мәһсулун әһәмијјәтиндән аз олур. Бу сәбәбдәндир ки, харичдән гул кәтирдән өлкәләрин гулдарлыг тәсәррүфатында белә бир гајда вардыр: әсл тәсәррүфат одур ки, инсан шәклиндә олан һејвандан (human cattle) мүмкүн гәдәр аз вахтда мүмкүн гәдәр чох әмәк сыхыб чыхарсын. Мәһз тропик әкин өлкәләриндә, јә'ни чох заман иллик мәнфәәтин мүлкәдар әкинләринә гоюлан бүтүн капитала бәрабәр олдуғу ерләрдә зәнчиләр даһа амансызлыгла ишләдилиб гырылырлар. Әсрләрдән бәри һәдсиз сәрвәт мәнбәи олан Вест-Һинд әкинчилији, Африка иргинә мәнсуб милјонларла адамын гырылмасына баис олмушдур. Кубада, јә'ни елә бир өлкәдә ки, милјонларла кәлир көтүрүрләр вә бөјүк тарла саһибләри князлара бәнзәјирләр, белә бир өлкәдә һәлә бизим заманәмиздә дә гулларын хејли һиссәсини илбәил гырыб мәһв едирләр; сәбәби дә одур ки, гулларын емәји пис олмагла вә онлар даим ағыр әзаблар чәкмәклә бәрабәр, һәддиндән артыг ишләдилир, доюнча јатыб динчәлмир вә нәтичәдә тәдричлә тагәтдән дүшүрләр“[106].

Mutato nomine de te fabula narratur! [Башгасынын адына сөјләнилән бу әһвалат сәнә аиддир!] Инди кәлин, гул алвери јеринә фәһлә базарыны, Кентукки вә Виркинијанын еринә Ирландијаны, Инкилтәрә, Шотландија вә Уәлсин әкинчилик вилајәтләрини, Африканын еринә исә Алманијаны көтүрәк! Һәддиндән артыг ишлә-

---

[106] J. C. Cairns, The Slave Power. London 1862, p. 110, 111.

мәк нәтиҹәсиндә Лондон чөрәкчиләринин гырылдығыны көрдүк, лакин буна бахмајараг, Лондонун әмәк базары һәмишә, чөрәкчилик пешәсиндә өлмәјә намзәд олан алманларла вә башгаларилә долу олур. Биз ону да көрдүк ки, сахсы сәнаеинин фәһләләри ән аз өмүр сүрән фәһләләрдәндир. Лакин буна бахмајараг, сахсычыларын чатышмамасы һеч мүшаһидә олунурму? Мүасир сахсы истеһсалынын ихтирачысы вә нәсилҹә ади бир фәһлә олан Josiah Wedgwood 1785-ҹи илдә нүмајәндәләр палатасында демишди ки, бүтүн бу мануфактура саһәсиндә 15 миндән 20 минә гәдәр адам ишләјир[107]. 1861-ҹи илдә Бөјүк Британијада сахсы сәнаеинин тәкҹә шәһәр мәркәзләриндә 101 302 нәфәр әһали вар иди. „Памбыг парча сәнаеи 90 илдир ки, јашајыр. Инкилис иргинин үч нәслинин өмрүнә бәрабәр олан бир мүддәт әрзиндә памбыг парча сәнаеиндәки фәһләләрин доггуз нәсли гырылыб кетмишдир“[108]. Доғрудур, ајры-ајры гызғын јүксәлиш дөврләриндә әмәк базарында иш гүввәси хејли азлыг едирди. Мәсәлән, 1834-ҹү илдә белә иди. Лакин о заман ҹәнаб фабрикантлар Poor Law Commissioners [јохсул ҹәмијјәтләринә] әкинчилик вилајәтләринин „артыг әһалисини“ шимала көндәрмәји тәклиф едиб демишдиләр ки, биз „фабрикантлар бу әһалини истеһлак едиб һәзмдән кечирәрик“[109]. Онлар һәрфијјән белә дејирдиләр. „Poor Law Commissioners-ин разылығы илә Манчестерә акентләр көндәрилмишди. Әкинчилик фәһләләринин сијаһиси дүзәлдилиб бу акентләрә верилмишди. Фабрикантлар бүролара ахышыб кәләрәк, лазым олан адамлары сечиб көтүрүрдүләр вә сонра бунлары Инкилтәрәнин ҹәнубундан аиләләрлә јола салырдылар. Бу инсан јүкләринин үзәринә мал тајлары кими дамға вурулуб су јолу илә вә арабаларла кәтирилмишди; бә’зиләри пијада кәлиб чыхмышдылар, бир чохлары да јолу азыб мануфактура әјаләтләриндә аҹ-јалаваҹ долашырдылар. Бу вәзијјәт там бир алвер шәкли алмышды. Нүмајәндәләр палатасы буну, демәк олар, ағлакәлмәз бир шеј һесаб едәҹәкдир. Белә бир мүнтәзәм тиҹарәт, инсан әтинин белә алыныб-сатылмасы мүтәмадијјән давам едир вә, ҹәнуб штатларында зәнҹиләр памбыг тарлалары саһибләринә мүнтәзәм сурәтдә сатылдығы кими, Манчестер акентләри дә мүнтәзәм сурәтдә адамлары алыб Манчестер фабрикантларына сатырдылар... 1860-чы ил памбыг парча сәнаеинин ән јүксәк тәрәгги или олур... Енә фәһлә чатышмыр. Енә фабрикантлар инсан әти алыб-сатан акентләрә мүраҹиәт едирләр вә бунлар да бүтүн Dorset саһил гумлугларыны, Devon тәпәләрини, Wilts дүзләрини кәзиб ахтарырлар, лакин әһалинин артыг һиссәси һәзм едилиб гуртармышды“. „Bury Guardian“ бәрк шикајәтләнирди ки, Инкилтәрә-Франса тиҹарәт мүгавиләси бағландыгда 10 000 әлавә фәһләјә иш тапылар вә аз сонра даһа 30—40 мин фәһләјә еһтијаҹ оларды. Инсан әти алверилә мәшғул олан акентләр вә онларын әлалтылары 1860-чы илдә

---

107 John Ward, History of the Borough of Stoke-upon-Trent. London 1843, p. 42.

108 1863-ҹү ил апрелин 27-дә нүмајәндәләр палатасында Феррандын нитги.

109 „Памбыг парча фабрикантлары лап белә демишдиләр“ (енә орада).

әкинчилик вилайәтләрини кәзиб адам тапмадыгдан сонра, фабрикантларын нүмайәндәләри Poor Law Board (йохсуллар мәсәләсинә бахан али идарәнин) сәдри ч. Villiers-ә мүрачиәтлә хаһиш етдиләр ки, енә етимләри вә иш евләриндәки йохсулларын ушагларыны ишә көтүрмәйә ичазә версин[110].

Капиталист үмумиййәтлә тәчрүбәдән көрүр ки, даим мүәййән бир әһали артыглығы олур, йә'ни һәр бир мүәййән заманда капиталын өз дәйәрини артырмаға олан тәләбинә нисбәтән әһали

[110] Енә орада. Villiers-ин фабрикантлара бөйүк ихласы олдуғуна бахмајараг „гануна" әсасән фабрикантларын бу усандырычы хаһишини рәдд етмәйә мәчбур олду. Лакин бу чәнаблар ерләрдә йохсуллара гәйюмлуг едәнләрин гуллуг көстәрмәси сайәсиндә өз мәгсәдләринә чатдылар. Фабрика мүфәттиши A. Redgrave чәнаблары инандырмаға чалышараг дейир ки, етимләрин вә паупер [йохсул] ушагларынын „гануна әсасән" шакирд (apprentices) һесаб олундуғу „системдә бу дәфә әввәлки ганунсузлуглара йол верилмәмишди". (Бу „ганунсузлуглар" һаггында мә'лумат алмаг үчүн бах: E n g e l s, „Die Lage der arbeitenden Klasse in England", Leipzig 1845) [Бах: Ф. Э н к е л с, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Пролетариатын тарихи вә онун синфи мүбаризәси һаггында тәдгигат. Москва. Дөвләтнәшр. 1928.] Лакин бир дәфә „бу систем позулмуш вә Шотландиянын әкинчилик әјаләтләриндән Ланкаширә вә Чеширә кәтирилән гызлар вә чаван гадынлар һаггында ганунсузлуға йол верилмишди". Бу „систем" ондан ибарәтдир ки, фабрикант йохсул евләринин мүдириййәтилә мүәййән мүддәтә мүгавилә бағлайыр, ушаглара емәк, палтар, мәнзил вә бир аз да пул вермәйи өһдәсинә көтүрүр. Нәзәрә алынса ки, Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин һәтта чичәкләмә илләриндән 1860-чы ил хүсуси ер тутур вә о илдә әмәк һаггы гейриади дәрәчәдә йүксәлмишди, чүнки сон дәрәчә чохлу фәһлә тәләб олундуғу һалда Ирландияда әһали азалмыш, Инкилтәрә вә Шотландиянын әкинчилик әјаләтләриндән чамаат мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә көчүб Австралияя вә Америкая кедирди, Инкилтәрәнин бә'зи әкинчилик әјаләтләриндә әһали хейли азалмышды, бу исә гисмән һәят гүввәсинин чохлуча түкәдилмәси, гисмән дә инсан тачирләринин бүтүн артыг әһалидән истифадә едиб гуртармаларынын нәтичәси иди,—хүсусән бунлары нәзәрә алдыгда ч. Redgrave-ин ашағыдакы мүлаһизәси чох гәрибә көрүнүр, чүнки бүтүн бунлара бахмајараг ч. Redgrave дейир:

„Бунунла белә бу чүр әмәкдән (йохсул евләриндәки ушагларын әмәйиндән) анчаг башгасыны тапа билмәдикдә истифадә олунур, чүнки бу әмәк баһадыр (high-priced labour). 13 яшындан юхары бир ениетмәнин ади әмәк һаггы һәфтәдә тәхминән 4 шиллингдир; амма 50 вә я 100 белә ениетмәйә емәк, палтар вә мәнзил вермәк, тибби ярдым көстәрмәк, онлара лазыми нәзарәт етмәк вә үстәлик бир аз да пул вермәк үчүн адамбашына һәфтәдә 4 шиллинг кифайәт етмәз" („Reports of the Insp. of Factories for 30-th April 1860", p. 27). Чәнаб Redgrave унудараг демир ки, әкәр бунлары фабрикант, бир ердә яшаян, һамысына бирликдә хәрч чәкилән, өзләри дә үмуми нәзарәт алтында олан 50 вә я 100 ушаға верә билмирсә, онда бәс фәһлә өз ушагларынын 4 шиллинг маашы илә онлара бүтүн бу шейләри нечә верә биләр. Бурадан янлыш нәтичәләр чыхарылмасын дейә буну да гейд етмәлийәм ки, Инкилтәрә памбыг парча сәнаеи, иш күнүнү вә саирәни тәнзим етмиш олан 1850-чи ил фабрика ганунуна табе едилдийи вахтдан е'тибарән Инкилтәрәнин нүмунәви сәнаеи һесаб едилмәлидир. Инкилтәрәнин памбыг парча сәнаеиндә ишләйән фәһлә, континентдәки өз мүгәддәрат йолдашларына нисбәтән һәр чәһәтдән үстүн вәзиййәтдәдир. „Пруссиядакы фабрика фәһләси өз инкилис рәгибинә нисбәтән һәфтәдә азы 10 саат артыг ишләйир, евдә өз тохучу дәзкаһында ишләдикдә исә, әлавә иш саатларынын бу һәдди дә арадан галхмыш олур" („Reports of Insp. of Fact. 31-st Oct. 1855", p. 103). Юхарыда көстәрилән фабрика мүфәттиши Redgrave 1851-чи илдәки сәнае сәркисиндән сонра континентә, йә'ни Франсая вә Пруссияя кетмишди ки, бу өлкәләрин фабрика ганун-гайдаларыны өйрәнсин. Пруссия фабрика фәһләси һаггында о дейир: „Онун алдығы әмәк һаггы анчаг, адәт етдийи вә кифайәтләндийи ади бир емәйә вә чүз'и истираһәтә бәс едир... О өз инкилис гардашындан пис яшайыр вә ондан чох ишләйир" („Reports of Insp. of Fact. 31-st Oct. 1853", p. 85).

артыглыг эдир, лакин бу артыг əһали əлдəн дүшмүш, тезликлə өлүб кетмəкдə олан, бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхаран, нечə дейəрлəр, ачылмамыш солан инсан нəсиллəриндəн ибарəт олур[111]. Дикəр тəрəфдəн, дəрин душүнəн бир мүшаһидəчи тəчрүбəдəн көрүр ки, тарих нөгтейи-нəзəриндəн десəк, һəлə дүнəн мейдана кəлмиш олан капиталист истеһсалы халгын һəят гүввəсини бөйүк бир сүр'əтлə вə чох дəриндəн сарсытмышдыр; о көрүр ки, сəнаедəки əһалинин чылызлашмасы анчаг кəндлəрдəн даим сағлам вүчудлу үнсүрлəрин ахышыб кəлмəси сайəсиндə лəнкийир; о көрүр ки, һəтта тəмиз һавада яшаян вə араларында тəбии сечмə принсипинин һөкм сүрдүйү кəнд фəһлəлəри дə мəһв олуб кедирлəр, һалбуки һəмин принсипə əсасəн мəһз əн гүввəтли фəрдлəр яшамалыдырлар[112]. Мүасир фəһлəлəр нəслинин əзабəзиййəтлəрини инкар этмəк үчүн капиталын əлиндə белə „кафи əсаслар" варса, демəли, бəшəриййəтин кəлəчəкдə чылызлаша билəчəйи, йə'ни əн нəһайəт лабүддəн мəһв олуб кедəчəйи дə капиталын əмəли фəалиййəтинə, ерин күнəш үзəринə дүшə билəчəйи эһтималы гəдəр аз тə'сир эдəр. Һамы билир ки, һəр чүр сəһм эһтикарында бир заман туфан гопмалыдыр, лакин һəр кəс дə белə үмид эдир ки, яғыш кими яған гызылы о өзү йығышдырыб əмин бир ердə кизлəдəндəн сонра туфан гоншусунун башында гопачагдыр. Һəр бир капиталистин вə һəр бир капиталист миллəтин шүары будур: Après moi le deluge! [Биздəн сонра гой лап туфан гопсун.] Буна көрə дə чəмиййəт капиталы фəһлəнин сəһһəт вə һəятына гаршы мүнасибəтини дəйишдирмəйə мəчбур этмəдийи һəр ердə капитал фəһлəнин сəһһəт вə һəятына амансыз янашыр[113]. Чисмани вə мə'нəви чəһəтдəн шикəст олмаг, тез өлмəк вə һəддиндəн артыг ишлəйиб əзаб чəкмəкдəн шикайəт эдилдикдə капи-

---

[111] „Адамлар һəддиндəн артыг ишлəмəк нəтичəсиндə дəһшəтли бир сүр'əтлə өлүрлəр; лакин өлəнлəрин ерини дəрһал башгалары тутур вə адамларын тез-тез дəйишилмəси сəһнəдə һеч бир дəйишиклийə сəбəб олмур" („England and America", London 1833, vol. I, 55, мүəллифи—E. G. Wakefield).

[112] Бах: „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863". 1864-чү илдə Лондонда нəшр олунмушдур. Бу һесабатда мəһз əкинчилик фəһлəлəриндəн бəһс олунур. „Sutherland графлығыны һəятын хейли яхшылашдырылмыш олдуғу бир ер кими тəсвир эдирдилəр; лакин бу яхынларда апарылан тəдгигат көстəрди ки, вахтилə кишилəринин көзəллийи вə əскəрлəринин икидлийи илə шөһрəт газанмыш олан бу графлығын əялəтлəриндə əһали чинсини итириб арыг вə чылыз бир иргə чеврилмишдир. Дəниз кəнарларында, тəпəлəрин дөшүндə, һавасы чох сағлам олан ерлəрдə ушаглар үздəн о гəдəр арыг вə солғундурлар ки, дейəсəн Лондонун хəфə бир ериндə үфунəтли һавада яшайырлар" (Thornton, Overpopulation and its Remedy. London 1846, p. 74, 75). Əслиндə онлар Глазгонун wynds вə closes [харабалыгларында вə фаһишəханаларында] фаһишə вə оғруларла бир арая гатылмыш олан 30 000 „gallant Highlanders" [гочаг дағ əһлинə] бəнзəйирлəр.

[113] „Əһалинин сағламлығы милли капиталын чох мүһүм бир үнсүрү олдуғуна бахмаяраг, дейəсəн, тəəссүфлə э'тираф этмəли олдуғумуз кими, капиталистлəр һеч дə бу сəрвəти горумаг вə онун гайғысына галмаг фикриндə дейиллəр... Фабрикантлар анчаг мəчбуриййəт үзүндəн фəһлəлəрин сағламлығына фикир вермəли олурлар" („Times", 5 ноябр 1861-чи ил). „West Riding-дəки кишилəр бүтүн бəшəриййəтин маһуд тохуяны олмушдурлар... Фəһлəлəрин сағламлығы гурбан верилмишди вə, əкс тə'сир олмасайды, бу ирг бир нечə нəсилдəн сонра тамамилə чылызлашачаг иди. Ушагларын иш вахтына мүəййəн бир һəдд гоюлду вə и. а." („Report of the Registrar General for October 1861").

тал буна белә ҹаваб верир: бизим нәш'әмизи (мәнфәәтимизи) артыран бу әзаблар бизи нараһат едә биләрми? Лакин үмумијјәтлә десәк, бу мәсәлә ајрыҹа бир капиталистин хејирхаһлығындан вә ја бәдхаһлығындан асылы да дејилдир. Капиталист истеһсалына хас олан дахили ганунлар азад рәгабәт шәраитиндә ајрыҹа бир капиталистә, хариҹи бир иҹбари ганун кими тә'сир едир[114].

Нормал иш күнү гојулмасы капиталистлә фәһлә арасында әсрләр боју давам едән мүбаризәнин нәтиҹәси иди. Лакин бу мүбаризәнин тарихиндә бир-биринә әкс ики ҹәрәјан нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Инкилтәрәнин һазырки фабрика ганунларилә XIV әсрдән XVIII әсрин орталарына гәдәр олан Инкилтәрә әмәк ганунларыны [statutes of labourers] мүгајисә едәк[115]. Мүасир фабрика гануну иш күнүнү зор күҹүнә гысалтдығы һалда, о вахтки ганунлар иш күнүнү зор күҹүнә узатмаға чалышырды. Лакин буну да демәлијик ки, капитал рүшејм һалында олуб јениҹә әмәлә кәлмәјә башладығы вә демәли кифајәт гәдәр изафи әмәк сормаг һүгугуну һәләлик тәкҹә игтисади мүнасибәтләр күҹүнә дејил, дөвләт һакимијјәтинин јардымилә дә һәјата кечирдији бир заманда онун ирәли сүрдүјү тәләбләр, јаша долдугдан сонра мүгавимәт көстәрмәклә, дејинә-дејинә мәҹбур олуб етдији күзәштләрлә мүгајисә олундугда, һәмин тәләбләр сон дәрәҹә ҹүз'и көрүнүр. Јалныз әсрләр кечәндән сонра, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нәтиҹәсиндә „азад фәһлә" өмрүнүн бүтүн фәал вахтыны, һәтта өз иш габилијјәтини ади јашајыш васитәләри дәјәринә сатмаға, өз варлығыны бир гарын шорбаја сатмаға көнүллү сурәтдә разылашмыш, јә'ни иҹтимаи шәраит үзүндән разылашмаға мәҹбур олмушдур. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларына гәдәр капитал, һәддбүлуға чатмыш фәһләләр үчүн дөвләт һакимијјәтинин јардымилә нә гәдәр узун бир иш күнү гојулмасына чалышырдыса, XIX әсрин икинҹи јарысында да, ушаг ганыны капитала чевирмәк үчүн

[114] Буна көрә дә биз көрүрүк ки, мәсәлән, Staffordshire-дә бөјүк сахсы е'малатханалары олан 26 фирма, о ҹүмләдән J. Wedgwood-ла оғуллары 1863-ҹү илин әввәлләриндә „дөвләтин ишә гарышмасыны" хаһиш едирләр. „Башга капиталистләрлә рәгабәт етмәк" онлара ушагларын иш вахтыны „көнүллү сурәтдә" мәһдуд етмәк имканы вермир вә и. а. „Буна көрә биз һәмин бәладан нә гәдәр килејләнсәк дә, бу бәла фабрикантларын өз араларындакы бир сазишлә арадан галдырыла билмәз... Бүтүн бунлары нәзәрә алараг јәгин етдик ки, иҹбари ганун лазымдыр" („Children's Employment Commission. 1-st Report 1863", p. 322).

2-ҹи нәшрдә 114-ҹү гејдә әлавә. Ән јахын кечмиш бизим үчүн даһа ајдын бир мисалдыр. Ишләр гызғын кетдији заман памбығын јүксәк гијмәтә сатылмасы Blackburn памбыг парча фабрикаларынын саһибләрини вадар етмишди ки, сазишә кәлиб өз фабрикаларында иш вахтыны бир мүддәт азалтсынлар. Бу мүддәт тәхминән нојабрын ахырларында (1871-ҹи илдә) гуртармышды. Ејни заманда, һәм әјириҹиликлә, һәм дә тохуҹулугла мәшғул олан күҹлү фабрикантлар бу сазиш нәтиҹәсиндә истеһсалын азалмасындан истифадә едиб өз ишләрини кенишләндирдиләр вә беләликлә хырда саһибкарларын һесабына бөјүк мәнфәәт көтүрдүләр. Хырда саһибкарлар исә белә чәтин бир вәзијјәтдә фабрика фәһләләринә мүраҹиәт едиб онлары доггуз саатлыг иш күнү уғрунда ҹидди тәшвигат апармаға чағырдылар вә бу мәгсәдлә онлара пул јардымы вә'д етдиләр!

[115] Ејни заманда Франса, Нидерланд вә башга јерләрдә дә тәсадүф етдијимиз бу әмәк ганунлары, Инкилтәрәдә истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә чохдан бәри арадан галхмыш олдуғу һалда, рәсмән анҹаг 1813-ҹү илдә ләғв едилмишди.

бә'зи ерләрдә дөвләт тәрәфиндән тәхминән эйни дәрәчә узун иш күнү тә'йин олунур. Мәсәлән, Шимали Америка республикасында бу яхынлара гәдәр ән азад штат сайылан Массачузетс штатында инди 12 яшындан кичик ушаглар үчүн гоюлан гануни иш вахты, һәлә XVII әсрин орталарында Инкилтәрәдә ән сағлам сәнәткарларын, гүввәтли әкинчи муздурларын вә пәһләван кими күчлү дәмирчиләрин нормал иш вахты иди[116].

Биринчи „Statute of Labourers" (23, Eduard III, 1349)[116a] верилмәси үчүн, бөйүк вәба хәстәлийи бир васитә олмушду (сәбәб олмушду—демирик, чүнки бу кими ганунларын верилмәси үчүн әсас олан васитә арадан галхдыгдан сонра да һәмин ганунлар әсрләр бою давам эдир), бу хәстәлик әһалинин сайыны о гәдәр азалтмышды ки, тори язычыларындан бири демишкән, „мүнасиб гиймәтлә (йә'ни фәһләләрин саһибләри үчүн мүнасиб мигдар изафи әмәк галмасына имкан верә биләчәк гиймәтлә) фәһлә тапмаг, ағлакәлмәз дәрәчәдә чәтин олмушду"[117]. Буна көрә дә ганун йолилә мәчбури сурәтдә мүнасиб әмәк һаггы вә иш күнү үчүн мүнасиб һәдд гоюлмаға башланды. Бурада бизи марагландыран еканә маддә, иш күнү мүддәтинин мәчбурән мүәййән эдилдийини көстәрән сон маддәдир ки, бу да 1496-чы ил ганунунда (VII Һенрих дөврүндә) тәкрар олунмушдур. Мартдан сентябра гәдәр бүтүн сәнәткарларын (artificers) вә әкинчилик фәһләләринин иш күнү сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7—8-әдәк давам этмәли иди,— лакин буну ишдә һәята кечирмәк әсла мүмкүн олмады,—әзчүмлә 1 саат сәһәр емәйинә, $1^1/_2$ саат наһара, $^1/_2$ саат да икинди емәйинә вахт верилирди, бу исә индики фабрика ганунунда көстәрилдийиндән дүз ики дәфә артыгдыр[118]. Гышда да иш эйни фасилә-

---

[116] „12 яшындан кичик олан һеч бир ушаг һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 10 саатдан артыг ишләмәмәлидир" („General Statutes of Massachusetts", 63, ch. 12.—Бу гәрарлар 1836—1858-чи илләрдә верилмишдир). „Бүтүн чит, юн, ипәк, кағыз, шишә, кәтан фабрикаларында, дәмир вә мис мә'мулаты заводларында күндә он саатлыг иш, ганунла гоюлмуш күндәлик иш һесаб олунмалыдыр. Һабелә әмр эдилир ки, һәр бир фабрикада ишләйән аз яшлы ушаг бундан сонра күндә 10 саатдан вә я һәфтәдә 60 саатдан артыг ишдә сахланмасын вә я ишләдилмәсин, бундан сонра һәмин штатда 10 яшындан кичик олан һеч бир ушаг һеч бир фабрикада фәһләлийә гәбул олунмасын" (State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc. 61 вә 62".—1855-чи ил 11 март гануну). „Бүтүн сәнае мүәссисәләриндә 12—15 яшлы ушаглары күндә 11 саатдан артыг, һәм дә сәһәр саат 5-дән габаг вә ахшам саат $7^1/_2$-дән сонра ишләтмәк гадаған олунур" („Revispe Statutes of the State of Rhode Island etc. Ch. 39, § 23, 1-st July 1857").

[116a] Инкилтәрәдә парламан тәрәфиндән верилән гануна статут вә я акт дейилир. Ганун лайиһәсинә билл дейилир. Парламанын мүәййән сессиясында гәбул олунан ганунлара сыра нөмрәләри гоюлур, кралын ады вә краллыг этдийи ил дә әлавә олунур. Беләликлә 23, Эдуард III о демәкдир ки, бу ганун III Эдуардын краллығынын 23-чү илиндә верилмишдир.—*К.*

[117] „Sophisms of Free Trade" 7-th edit. London 1850, p. 205. Һаман тори әзчүмлә дейир: „Әмәк һаггыны фәһләләрин зәрәринә, фәһлә ишләдәнләрин исә хейринә тәнзим эдән парламан ганунлары 464 ил сүрән узун бир мүддәт әрзиндә давам этмишди. Инди әһали артдығына көрә, бу ганунлар да лүзумсуз вә дөзүлмәз бир йүк олмушдур" (енә орада, сәһ. 206).

[118] J. Wade бу ганун барәсиндә һаглы олараг дейир: „1496-чы ил ганунундан беләә чыхыр ки, сәнәткарын емәк хәрчи кәлиринин $^1/_3$ һиссәсинә, әкинчилик фәһләсинин емәк хәрчи исә кәлиринин ярысына бәрабәр имиш; бу көстәрир

ләрлә сәһәр саат 5-дән һава гаралана гәдәр давам етмәли иди. Елизаветанын 1562-чи илдә вердийи ганун „һәм күнәмузд, һәм дә һәфтәлик ишләйән“ бүтүн фәһләләрин иш күнү мүддәтини дәйишмәйиб анчаг фасиләләрин азалдылыб яйда $2^1/_2$ саат вә гышда 2 саат едилмәсинә чалышырды. Наһар бирчә саат давам етмәли, „наһардан сонра ятмаг үчүн ярым саатлыг фасиләйә“ исә ялныз майын орталарындан августун орталарына гәдәр ичазә верилирди. Фәһлә иш вахтында иши бурахыб кетсә, һәр сааты үчүн әмәк һаггындан 1 пенни (4 гәпийә гәдәр) чыхылыр. Лакин әслиндә фәһләләрин шәраити, ганунун тәләб етдийиндән хейли әлверишли иди. Сияси игтисадын атасы вә мүәййән мә'нада статистиканын ихтирачысы сайылан Вилям Петти XVII әсрин сон сүлсүндә чап едилмиш бир әсәриндә дейир: „Фәһләләр (labouring men, о заман әслиндә әкинчилик фәһләләри) күндә 10 саат ишләйир вә һәфтәдә 20 дәфә емәк ейирләр, йә'ни ади күнләрдә һәр күн үч дәфә, базар күнләри исә ики дәфә ейирләр; бурадан айдын олур ки, онлар чүмә күнү ахшам пәрһиз сахламаг истәсәләр вә наһара индики кими саат 11-дән 1-ә гәдәр 2 саат дейил, $1^1/_2$ саат вахт сәрф етмәк истәсәләр, йә'ни вахтын $^1/_{20}$-и гәдәр артыг ишләйиб бу гәдәр дә аз истеһлак етсәләр, бу, юхарыда көстәрилән веркинин $^1/_{10}$-ини өдәмәйә кифайәт едәрди“[119]. Он ики саатлыг иш күнү һаггында 1833-чү ил ганун лайиһәси зүлмәтли кечмишә гайытмагдыр,—дейә һарай салан доктор Andrew Ure доғрудан да һаглы дейилмишми? Әлбәттә, ганунларда көстәрилән вә Петтинин дә бәһс етдийи маддәләр „apprentices“ (шакирдләрә) дә аиддир. Лакин һәлә XVII әсрин ахырларында ушаг әмәйинин мәһз нә вәзиййәтдә олдуғуну бу шикайәтдән билмәк олар: „Инкилтәрәдәки чаванларымыз шакирдлийә кирәнә гәдәр һеч бир иш көрмүрләр; буна көрә дә, әлбәттә, онларын яхшы сәнәткар олмасы үчүн чохлу вахт, едди ил лазым кәлир“. Алманияны исә, әксинә, тә'рифләйиб дейирләр ки, орада ушаглар һәтта бешикдә икән онлара „һеч олмазса аз-чох бир иш өйрәдилир“[120].

ки, о заман фәһләләр индикиндән чох мүстәгил вәзиййәтдә имишләр, чүнки инди әкинчилик вә мануфактура фәһләсинин емәйи онларын әмәк һаггынын даһа бөйүк бир һиссәсини тәшкил едир“ (J. Wade, History of the Middle and Working Classes. 3-rd ed. London 1835, p. 24, 25, 577). Бу фәрг куя емәклә палтарын индики гиймәтинин о заманки гиймәтиндән фәргли олмасындан доғурмуш,—дейәнләрин фикринә кәлдикдә, бунун янлышлығыны билмәк үчүн ашағыдаки әсәрлә лап сәтһи таныш олмаг да кифайәтдир: „Chronicon Pretiosum etc. by Bishop Flecwod. 1-st edit. London 1707. 2-nd edit. London 1745“.

[119] W. Petty, Political Anatomy of Ireland, Verbum Sapienti, 1672. Ed. 1691, p. 10.

[120] „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry. London 1689“, p. 13. Вигиләрин вә буржуазиянын хейринә Инкилтәрәнин тарихини тәһриф едән Маколей нағыл ачыб дейир: „XVII әсрдә ушаглары вахтындан әввәл ишә гоймаг адәти, сәнаеин о заманки вәзиййәтинә нисбәтән ағлакәлмәз бир дәрәчәйә чатмышды. Юн сәнаеинин башлыча мәркәзи олан Norwiche-дә алты яшында ушаглар ишләмәйә ярарлы һесаб олунурду. О дөврүн мүхтәлиф мүәллифләри—о чүмләдән сон дәрәчә хошниййәт һесаб олунан бир чох мүәллифләр—exultation илә (вәчдлә) гейд едиб дейирләр ки, бу шәһәрдә тәкчә оғлан вә гыз ушагларынын зәһмәтилә илдә, онлара чәкилән хәрчдән әлавә 12 000 фунт стерлинглик сәрвәт ярадылыр. Биз кечмиш тарихи даһа әтрафлы өйрәндикчә, әсримиздә ени ичтимаи фәлакәтләр баш верәчәйини сөйләйәнләрин фикринә шәрик олмамаг үчүн даһа чох әсас тапырыг... Бурада бир енилик варса, о да

Һәлә XVIII әсрин хейли һиссәси әрзиндә, ири сәнае дөврүнә гәдәр, инкилис капиталы иш гүввәсинин һәфтәлик дәйәрини вердийи һалда фәһләнин бүтүн һәфтәсини өз ихтиярына кечирә билмирди; бу ҹәһәтдән анҹаг кәнд тәсәррүфат фәһләләри истисна тәшкил эдирди. Фәһлә дөрд күнлүк әмәк һаггы илә бүтүн һәфтәни яшая билирдисә, фәһләнин фикринҹә бу һеч дә о демәк дейилди ки, фәһлә һәфтәнин галан ики күнүнү дә капиталист үчүн ишләмәлидир. Бир ҹәрәяна мәнсуб олуб капитала хидмәт эдән инкилис игтисадчылары өз мәнафеини горуян фәһләләрә шиддәтли һүчум эдирдиләр, башга бир ҹәрәяна мәнсуб олан игтисадчылар исә онлары мүдафиә эдирдиләр. Мәсәлән, Мак Куллох илә Мак Грегорун индики тиҹарәт лүғәти кими бир заман шөһрәт газанмыш олан тиҹарәт лүғәтинин мүәллифи Postlethwayt илә юхарыда ситат кәтирдийимиз „Essay on Trade and Commerce“ мүәллифи арасындаки мүбаһисәни динләйәк[121].

Postlethwayt әзҹүмлә дейир: „Бу бир нечә мүлаһизәдән сонра, бир чохларындан эшидилән баяғы бир ибарә үзәриндә даянмая билмәрәм; дейирләр ки, куя фәһлә [industrious poor] өз доланаҹағы үчүн 5 күн әрзиндә кифайәт гәдәр пул газана билсә, тамам 6 күн ишләмәк истәмәз. Буну дейәнләр белә бир нәтиҹәйә кәлирләр ки, веркиләр гоймагла вә я башга бир йолла, һәтта яшайыш үчүн зәрури олан шейләри баһаландырмагла сәнәткарлары вә мануфактура фәһләләрини һәфтәдә фасиләсиз алты күн ишләмәйә мәҹбур этмәк лазымдыр. Мүсаидә эдиләрсә, мән бу крал-

һәмин фәлакәтләри ачыб көстәрән зиялылардан вә бу фәлакәтләрә әлаҹ эдән инсанпәрвәрликдән ибарәтдир“ („History of England“, vol. I, p. 419). Маколей ону да дейә биләрди ки, XVII әсрин „сон дәрәҹә хошнийййәт“ amis du commerce [тиҹарәт достлары] „exultation“ илә нағыл эдирләр ки, Һолландияда йохсул һимайәси эвләриндән бириндә 4 яшлы бир ушағы ишләтмәйә мәҹбур этмишләр, һәм дә бу „vertu mise en pratique“ [әмәли хейирхаһлыг] нүмунәсинә А. Смит дөврүнә гәдәр à la Macaulay инсанпәрвәрлик нүмайәндәләринин бүтүн әсәрләриндә тәсадүф олунур. Доғрудур, мануфактура мейдана кәлдикдә, ушагларын истисмар олунмасы әламәтләри көрүнүр; сәнәткарлыг дөврүндә бу йох иди; о вахтадәк ушаглар анҹаг кәндлиләр арасында мүәййән дәрәҹәдә истисмар олунмуш вә әкинчийә эдилән зүлм артдыгҹа, бу истисмар да артмышдыр. Капиталын һарая мейл этдийи айдындыр, лакин фактлар өзү һәлә, икибашлы ушаглар доғулмасы гәдәр мүстәснадыр. Буна көрәдир ки, кәләҹәкдә нәләр олаҹағыны һисс эдән „amis du commerce“ өз мүасирләринә вә кәләҹәк нәсилләрә нәсиһәт олараг бу фактлары хүсусилә диггәтәшаян вә гәрибә бир шей кими „exultation“ илә тәсвир эдир вә онларын бу йолла кетмәсини мәсләһәт көрүрдүләр. Енә һаман шотландиялы чуғулчу бошбоғаз Маколей дейир: „Бизә инди анҹаг тәнәззүлдән данышырлар, һалбуки биз анҹаг тәрәгги көрүрүк“. Әһсән бу көзләрә, гулаглара исә һеч сөз ола билмәз!

[121] Фәһләләри иттиһам эдәнләрин ән гәддары, „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.“ (London 1770) әсәринин мәтндә көстәрилән адсыз мүәллифидир. Бу ҹәһәтдән о өзүнү һәлә әввәлләр „Considerations on Taxes“ (London 1765) адлы әсәриндә көстәрмишди. Статистикада Полонинин тайы олан мисилсиз бошбоғаз Артур Юнг да бу гәбилдәндир. Фәһләләри мүдафиә эдәнләр арасында хүсусилә нәзәрә чарпан бунлардыр: Jacob Vanderlint—„Money answers all things“, London 1734. Reverend Nathaniel Forster D. D.—„An Enquiry into the Causes of the Present Price of Provisions“, London 1767. Dr. Price вә хүсусән Postlethwayt һәм өз „Universal Dictionary of Trade and Commerce“ әсәринә этдийи бир әлавәдә, һәм дә „Great Britain's Commerical Interest explained and improved. 2-nd edit.“ (London 1775) әсәриндә. Фактларын өзүнү о заманын бир чох башга мүәллифләри, о ҹүмләдән Josiah Tucker-дә гейд эдир.

лығын фәһләләрини һәмишәлик гул вәзиййәтиндә сахламаг („the perpetual slavery of the working people") үчүн чанфишанлыг эдән о бөйүк сиясәтчиләрин рә'йинә шәрик олмадығымы билдирмәлийәм; онлар мәшһур мәсәли унудурлар ки: „all work and no play" [makes Jack a dull boy,—адам даим ишләйиб арабир әйләнмәйәндә күтләшир]. Мәкәр инкилисләр Британия малларына бу вахта гәдәр һәр ердә э'тибар вә шөһрәт газандырмыш олан өз сәнәткарлары вә мануфактура фәһләләринин зирәклик вә мәһарәтилә фәхр этмирләрми? Буна биз нәйин сайәсиндә наил олмушуг? Йәгин ки, биз буна анчаг, тәбиәтчә шән олан фәһләләримизин әйләнмәсинә йол верән үсулун сайәсиндә наил олмушуг. Онлар бүтүн ил бою, һәфтәнин бүтүн алты күнүнү ишләмәли олуб һәр күн эйни иши көрсәйдиләр, күтләшмәздиләрми, гывраг вә зирәк олдуглары һалда, сүстләшиб дүшкүнләшмәздиләрми, беләбир әбәди әсарәт боюндуруғу алтында фәһләләримиз өз нүфуз вә э'тибарларыны итирмәздиләрми, буну һеч мүһафизә эдиб сахлая биләрдиләрми?.. Бу гәдәр тагәтдән дүшмүш һейванлардан (hard driven animals) даһа нә габилиййәт көзләмәк олардыр?.. Бунларын чоху бир франсызын анчаг 5—6 күндә көрдүйү иши 4 күндә көрүр. Лакин инкилисләр даим ишләйиб әзаб чәкән фәһлә вәзиййәтинә дүшсәләр, горхурам ки, франсызлардан да чох чылыз (degenerate) олсунлар. Әкәр халгымыз өз һәрби рәшадәти илә шөһрәт газанмышса, бунунла биз ики шейә миннәтдарыг: бири будур ки, халгын едийи хөрәк яхшы инкилис ростбифи илә пуддингдир; эйни дәрәчәдә әһәмиййәтли олан бир чәһәт дә будур ки, бизим конститусиямызда азадлыг руһу вардыр. Нә үчүн дә сәнәткарларымызын вә мануфактура фәһләләримизин бачарыг, зирәклик вә мәһарәтинин чох һиссәси истәдикләри кими әйләнмәк азадлығындан ирәли кәлмәсин? Үмидварам ки, онлар һеч бир заман нә бу имтиязлардан, нә дә ишдәки мәһарәтләринин вә һабелә мәрдликләринин эйни дәрәчәдә әсасыны тәшкил эдән яхшы һәят шәраитиндән мәһрум олмаячаглар"[122].

„Essay on Trade and Commerce"ин мүәллифи буна белә чаваб вермишдир:

„Әкәр һәфтәнин еддинчи күнүнү байрам этмәк аллаһ әмридирсә, бу о демәкдир ки, һәфтәнин галан күнләри әмәйә (индичә көрәчәйик ки, о демәк истәйир: капитала) һәср олунмалыдыр вә инсанлары аллаһын бу һөкмүнү еринә етирмәйә мәчбур этмәк, зүлм адландырыла билмәз... Үмумиййәтлә, бәшәриййәт фитрәтән раһатлыг вә тәнбәллийә маилдир, буну биз мануфактура күруһунун һәрәкәтләриндән алынан мәнһус тәчрүбәдә көрүрүк, зира онлар яшайыш васитәләринин баһаландығы һаллардан башга һәмишә һәфтәдә орта һесабла 4 күндән артыг ишләмирләр... Фәрз эдәк ки, фәһләнин бүтүн яшайыш васитәләри бир бушел буғдадан ибарәтдир, дәйәри дә 5 шиллинг эдир вә фәһлә өз әмәйилә күндә бир шиллинг газаныр. Бу һалда фәһлә һәфтәдә чәми 5 күн, буғданын бушели 4 шиллинг олдугда исә чәми 4 күн ишләмәлидир. Лакин бу краллыгда әмәк һаггы яшайыш васитәләринин гиймә-

---

[122] Postlethwayt. Енә орада, First Preliminary Discourse, p. 14.

тинә нисбәтән хейли артыг олдуғуна көрә, 4 күн ишләйән мануфактура фәһләсинин артыг пулу галыр вә һәфтәнин галан күнләрини ишләмәйиб бу пулла яшая биләр... Зәннимҹә, дедикләримдән кифайәт гәдәр айдындыр ки, һәфтәнин 6 күнүнү орта сәвиййәдә ишләмәк—көләлик дейилдир. Бизим әкинчилик фәһләләри һәфтәдә мәһз 6 күн ишләйирләр вә, һәр ҹәһәтдән көрүнүр ки, бунлар фәһләләрин (labouring poor)ән хошбәхтидир[123]; һолландиялылар да мануфактураларда о гәдәр күн ишләйирләр вә еһтимал ки, онлар чох хошбәхт халгдыр. Франсызлар да беләдир, лакин орада бир чох байрамлар иш күнләринин арасыны кәсиб буна мане олур...[124] Бизим күруһ исә өз бейнинә белә бир фикир ерләшдирмишдир ки, куя һәр бир Аврупа өлкәсинин [фәһләләриндән] үстүн олмаг, онлардан даһа азад вә даһа мүстәгил яшамаг инкилис олдуглары үчүн бу күруһун фитри бир һаггыдыр. Бу фикир әскәрләримизин мәрдлийинә тә'сир көстәрир, буна көрә дә, ола билсин, мүәййән файда верир; лакин бу фикир мануфактура фәһләләри арасында нә гәдәр аз яйылса, онларын өзләринә вә дөвләтә бир о гәдәр яхшы олар. Фәһләләр һеч бир заман өзләрини мүдирләринә гаршы мүстәгил („independent of their superiors“) һесаб етмәмәлидирләр... Бизим дөвләт кими бир сәнае дөвләтиндә, бүтүн әһалинин бәлкә дә $^{7}/_{8}$ һиссәсинин анҹаг азаҹыг бир мүлкиййәтә саһиб олдуғу вә я һеч бир мүлкиййәти олмадығы бир дөвләтдә гара ҹамаата үз вермәк чох тәһлүкәлидир...[125] Нә гәдәр ки, сәнаедәки йохсулларымыз инди 4 күндә газандыглары мәбләғи әлдә етмәк үчүн һәфтәдә 6 күн ишләмәйә мәҹбур едилмәмишләр, там чарә әлдә едилә билмәз“[126]. Бу мәгсәдлә, һәмчинин „тәнбәллийин, позғунлуғун вә азадлыг һаггындаки романтик һәдянларын көкүнү кәсмәк“ үчүн, һабелә „йохсуллара чәкилән хәрҹләри азалтмаг, тәшәббүскарлыг һиссини артырмаг вә мануфактураларда әмәйин гиймәтини ашағы салмаг“ үчүн капиталын сәдагәтли Еккарты белә бир сынанмыш чарә тәклиф едир ки, ҹәмиййәтдән ианә ярдымы көзләйән фәһләләр, йә'ни пауперләр „нүмунәви иш евинә“ (an ideal workhouse) салынсынлар. „Бу ев дәһшәт евинә (house of terror) дөндәрилмәлидир“[127]. Бу „дәһшәт евиндә“, бу нүмунәви „workhouse“да иш күндә 14 саат давам етмәлидир, лакин емәк вахты

---

[123] „An Essay etc.“. Һәлә 1770-ҹи илдә Инкилтәрәдә әкинчилик фәһләләринин „хошбәхтлийинин“ нәдән ибарәт олдуғуну о өзү 96-чы сәһифәдә нағыл едир. „Онларын иш гүввәси („their working powers“) һәмишә сон дәрәҹә кәркиндир („on the stretch“), онлар нә индикиндән пис яшая биләр („they cannot live cheaper than they do“), нә дә индикиндән артыг ишләйә („nor work harder“) биләрдиләр“.

[124] Протестантлыг ән'әнәви байрам күнләринин тәгрибән һамысыны дөндәриб иш күнү едир вә мәһз буна көрә дә капиталын төрәнишиндә мүһүм рол ойнайыр.

[125] „An Essay etc.“, p. 15, 41, 55, 57, 69, 96, 97.

[126] Енә орада, p. 69. Һәлә 1734-чү илдә Jacob Vanderlint изаһ етмишдир ки, фәһләләрин тәнбәллийи һаггында капиталистләрин бүтүн шикайәтләринин сирри анҹаг бундан ибарәтдир: капиталистләр әввәлки әмәк һаггы илә 4 иш күнү әвәзиндә 6 иш күнү әлдә етмәк истәйирләр.

[127] Енә орада, сәһ. 242: „Елә етмәли ки, бу нүмунәви иш еви, йохсулларын бол емәк, исти вә яхшы палтар алдығы вә чох аз ишләдийи бир далданаҹаг олмайыб „дәһшәт еви“ олсун“.

да бураја дахил олдуғуна көрә ердә дүз 12 саатлыг әмәк галыр"[128].

„Ideal workhouse"да, 1770-чи илин дәһшәт евиндә он ики саатлыг иш күнү! Бундан алтмыш үч ил сонра, 1833-чү илдә, Инкилтәрә парламаны дөрд гисим фабрикаларда 13 јашындан 18 јашына гәдәр ушагларын иш күнүнү азалдыб дүз 12 иш саатына ендирдикдә күман етмәк олар ки, Инкилтәрә сәнаеинин сон сааты кәлиб чатмышдыр! 1852-чи илдә Л. Бонапарт буржуазијанын нәзәриндә өз мөвгеини мөһкәмләтмәк мәгсәдилә ганунда көстәрилән иш күнүнә гәсд етмәк фикринә дүшдүкдә, франсыз фәһләләри бир ағыздан дедиләр: „12 саатлыг иш күнү гануну республика ганунларындан бизә галан еканә бир не'мәтдир!"[129]. Сүрихдә 10 јашындан јухары ушаглар 12 саат ишләдилир, Ааргауда 1862-чи илдә 13 јашындан 16 јашына гәдәр ушагларын иш вахты $12^1/_2$ саатдан 12 саата ендирилмишди; Австријада да 1860-чы илдә 14 јашындан 16 јашына гәдәр ушагларын иш вахты 12 саата ендирилмишди[130]. Маколеј „exultation"ла дејәрди: „1770-чи илдән бәри нә гәдәр бөјүк тәрәгги" олмушдур!

1770-чи ил капиталистләри пауперләр үчүн „дәһшәт еви" јарадылмасынын һәсрәтини чәкирдиләр, һәмин „дәһшәт еви" бир нечә илдән сонра мануфактура фәһләләринин өзләри үчүн дүзәлдилән нәһәнк бир „иш еви" шәклиндә вүчуда кәлди. Бунун ады фабрика иди. Бу дәфә һәгигәт хәјалы олдугча өтүб кечди...

6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнә ичбари һәдд гојулмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрика ганунлары

Капитал әсрләр бою чалышараг иш күнүнү артырыб ән узун нормал һәддә, сонра исә бу һәдди дә ашыб он ики саатлыг тәбии

---

[128] „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour" (енә орада). О дејир: „Франсызлар бизим азадлыг һаггындакы јүксәк идејаларымыза күлүрләр" (енә орада, сәһ. 78).

[129] „Онлар әсасән күндә 12 саатдан артыг ишләмәјә е'тираз едирдиләр, чүнки 12 саатлыг иш күнү гојан ганун, республика ганунларындан онлара галан еканә не'мәтдир" (Reports of Insp. of Fact. 31-st Octob. 1856, p. 80). Франсада мүвәггәти һөкумәтин 1848-чи ил 2 март тарихли гәрарынын буржуазија хејринә дәјишдирилмиш нәшри олуб он ики саатлыг иш күнү һаггында верилән 1850-чи ил 5 сентјабр гануну истиснасыз олараг бүтүн е'малатханалара аиддир. Бу гануна гәдәр Франсада иш күнү үчүн һәдд гојулмамышды, фабрикаларда иш күнү 14, 15 саат вә даһа артыг давам едирди. Бах: „Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848. Par M. Blanqui". Һөкумәт фәһләләрин вәзијјәти һаггында мә'лумат топламағы Бланки—ингилабчы дејил, игтисадчы Бланки—чәнабларына тапшырмышды.

[130] Иш күнүнү тәнзим етмәк мәсәләсиндә дә Белчика нүмунәви бир буржуа дөвләтидир. Инкилтәрәнин Брүссел елчиси лорд Howard de Welden 1862-чи ил мајын 12-дә Инкилтәрә Foreign Office [харичи ишләр назирлијинә] белә бир мә'лумат верир: „Назир Rogier мәнә деди ки, нә үмуми ганунда, нә дә ерли гәрарларда ушаг әмәји үчүн һеч бир һәдд көстәрилмир; сон үч ил әрзиндә һөкумәт һәр сессија заманы палатаја бу мәсәлә һаггында бир ганун лајиһәси тәгдим етмәк фикриндә олмуш, лакин һәмишә мөһкәм бир мүгавимәтә раст кәлмишдир ки, бу да там әмәк азадлығы принсипинә зидд олан һәр бир ганун гаршысында худпәсәнд бир горхаглыг көстәрилмәсиндән ибарәтдир!"

күн һәддинә[131] чатдырдыгдан сонра XVIII әсрин сон үчдә бириндә ири сәнае мейдана кәләндән э’тибарән бу саһәдә, бүтүн маниәләри дағыдан күчлү сел кими чошғун бир һәрәкат башланды... Иш күнүнүн мүддәти үчүн адәт вә тәбиәтлә, яш вә чинслә, кечә вә күндүзүн дәйишилмәсилә мүәййәнләшән бүтүн һәдләр силинди. Көһнә ганунларда кәндлинин дә баша дүшәчәйи гәдәр айдын олан күндүз вә кечә мәфһумлары о гәдәр яйғын бир шәкил алды ки, һәлә 1860-чы илдә инкилис мәһкәмә сәдрләриндән бири доғрудан да төвратдаки гәдәр һикмәт ишләдиб күндүз вә кечәнин нә олдуғуну мәһкәмә гәрары васитәсилә изаһ этмәли олмушду[132]. Капитал өз зәфәри мүнасибәтилә ишрәт аләминдә иди.

Истеһсалатын курултусундан биһуш олан фәһлә синфи бир гәдәр өзүнә кәлән кими мүгавимәт көстәрмәйә, һәм дә ән әввәл ири сәнаеин вәтәни олан Инкилтәрәдә мүгавимәт көстәрмәйә башлады. Лакин онун отуз ил әрзиндә әлдә этдийи күзәштләр ялныз гуру бир сөз олараг галды. 1802—1833-чү илләрдә парламан әмәк барәсиндә 5 ганун верди, лакин о гәдәр һийлә ишләтди ки, бу ганунларын мәчбури һәята кечирилмәси, лазыми гәдәр мә’мур сахланмасы вә саирә үчүн бир гәпик дә пул бурахылмасыны гәрара алмады[133]. Буна көрә дә һәмин ганунлар кағыз үзәриндә галды. „Бу бир һәгигәтдир ки, 1833-чү ил гануну вериләнәдәк ушаглар вә ениетмәләр ad libitum [истәнилдийи кими] бүтүн кечәни, бүтүн күндүзү вә я фасиләсиз олараг кечә-күндүз ишләмәйә мәчбур эдилирдиләр („were worked“)“ [134].

---

[131] „Шүбһәсиз, чох тәәссүф эдиләчәк бир һалдыр ки, инсанларын мүәййән бир синфи һәр күн 12 саат бөйүк әзабла ишләмәли олур. Емәк вә э’малатханая кедиб гайытмаг үчүн лазым олан вахт да бурая дахил эдиләрсә, бу һәгигәтдә күнүн 24 саатындан 14 саатыны тәшкил эдир... Зәннимчә, һеч кәс инкар этмәз ки, 13 яшындан,—сәнаеин „азад“ саһәләриндә исә бундан да тез башлаяраг,—зәһмәткеш синифләрин бүтүн вахтынын даим әлиндән алынмасы, һәлә сағламлыға тә’сири бир яна дурсун, мә’нәви нөгтейи-нәзәрдән дә сон дәрәчә зәрәрлидир, мүдһиш бир бәладыр... Чәмиййәтин мә’нәви мәнафеи хатиринә, сағлам әһали етишдирмәк мәгсәдилә, халгын әксәриййәтинин һәятдан лазымынча истифадә эдә билмәси үчүн исрарла тәләб олунмалыдыр ки, бүтүн сәнае саһәләриндә һәр иш күнүнүн бир һиссәси истираһәт үчүн галсын“ (Leonhard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st December 1841“).

[132] Бах: „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860“.

[133] Буржуазия кралы [„буржуа крал“] олан Луи Филиппин үсул-идарәсинин ән чох характер бир хүсусиййәти будур ки, онун заманында верилән 1841-чи ил 22 март тарихли еканә фабрика гануну һеч бир заман һәята кечирилмәмишди. Бу ганун да анчаг ушаг әмәйинә аиддир. Һәмин ганунла 8—12 яшлы ушаглар үчүн сәккиз саат, 12—16 яшлы ушаглар үчүн он ики саат вә и. а. иш вахты гоюлур; һәм дә бурада бир чох истисналар вардыр ки, бунлар һәтта сәккиз яшлы ушагларын кечә ишләмәсинә йол верир. Бу ганунун тәтбигинә нәзәр етирмәк вә ону һәята кечирмәйә мәчбур этмәк „amis de commerce“ [„тичарәт досттарынын“] өз инсафына бурахылмышды,—өзү дә элә бир өлкәдә ки, орада һәр бир сичан да полисин нәзарәти алтындадыр. Ялныз 1853-чү илдән э’тибарән анчаг бир департаментдә, Département du Nord-да маашлы бир дөвләт мүфәттиши вәзифәси гоюлур. Үмумиййәтлә, Франса чәмиййәтинин инкишафында эйни дәрәчәдә характер чәһәт дә будур ки, Francанын ганунверичи фабрикасы һәятын бүтүн саһәләринә аид ганунлар вердийи һалда, Луи Филиппин бу гануну 1848-чи ил ингилабына гәдәр һәмин саһәдә еканә бир ганун олараг галмышды.

[134] „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1860“, p. 51.

Памбыг парча, юн, кәтан вә ипәк фабрикалары һаггында ялныз 1833-чү ил фабрика гануну верилдийи замандан е'тибарән мүасир сәнаедә нормал иш күнү башланыр. Капиталын затыны һеч бир шей, 1833-чү илдән 1864-чү илә гәдәр верилән инкилис фабрика ганунларынын тарихи гәдәр айдын көстәрмир!

1833-чү ил ганунунда дейилир ки, фабрикада ади иш күнү сәһәр саат $5^1/_2$-дә башланыб ахшам саат $8^1/_2$-дә гуртармалыдыр. Ганун бу 15 саат әрзиндә күнүн һәр вахтында ениетмәләрин (йә'ни 13—18 яшында оланларын) әмәйиндән истифадә олунмасына ичазә верир, лакин бурада һөкмән белә бир шәрт көзләнилмәлидир ки, бу яшда олан бириси, айрыча көстәрилән бә'зи һаллардан башга, һеч вахт кәрәк күндә 12 саатдан артыг ишләмәсин. Ганунун 6-чы бөлмәсиндә дейилир ки, „иш вахты үчүн һәдд гоюлмуш һәр бир шәхсә һәр күн емәк үчүн азы $1^1/_2$ саат вахт верилмәлидир“. Ашағыда көстәрилән бирчә һалдан башга, 9 яшына гәдәр ушагларын ишләдилмәси гадаған олунурду; 9—13 яшлы ушагларын иш вахты күндә 8 саатдан артыг олмамалы иди, 9—18 яшында оланларын һамысынын кечә ишләмәси, йә'ни бу гануна көрә ахшам саат $8^1/_2$-дән сәһәр саат $5^1/_2$-ә гәдәр ишләмәси гадаған олунурду.

Ганун верәнләр яшлыларын иш гүввәсини капиталын азад сурәтдә сормасына, яхуд онларын өз дедийи кими, „әмәк азадлығына“ әсла гәсд етмәк фикриндә олмадыгларына көрә, фабрика ганунунун доғурдуғу белә бир дәһшәтли нәтичәнин гаршысыны алмаг үчүн хүсуси бир систем дүзәлтмишдиләр.

Комисйонун мәркәзи шурасынын 1833-чү ил 25 июн тарихли биринчи һесабатында дейилир: „Фабрика системинин индики гурулушунда ән бөйүк бәла ондан ибарәтдир ки, бу систем, ушагларын иш вахтыны узадыб яшлыларын иш күнүнүн сон һәддинә чатдырмаг зәрурәти доғурур. Бу бәлая гаршы еканә чарә, яшлыларын әмәйинә һәдд гоймаға чалышмадан ушаглар үчүн ики нөвбәли иш планы тәтбиг етмәкдир, зира яшлыларын әмәйинә һәдд гоймаг тәшәббүсү, арадан галдырылмасы нәзәрдә тутулан бәладан даһа бөйүк бир бәла төрәтмиш оларды“. Бу „план“ Relaissystem ады илә һәята кечирилмишди („System of Relays“; Relay сөзүнүн инкилисчә, һабелә франсызча мә'насы, почт атларынын һәр мәнзилдә нөвбә илә дәйишдирилмәси демәкдир); бу систем үзрә биринчи нөвбәдә ишләйән 9 яшындан 13 яшына гәдәр ушаглары, мисал үчүн, сәһәр саат $5^1/_2$-дән күндүз саат $1^1/_2$-ә гәдәр, икинчи нөвбәдә ишләйәнләри исә күндүз саат $1^1/_2$-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр ишә гошурлар вә и. а.

Сон 22 ил әрзиндә ушаг әмәйинә даир верилән бүтүн ганунлары чәнаб фабрикантларын там бир һәясызлыгла поздуғуна бахмаяраг, онларын атмалы олдуғу һәбби бу дәфә дә гызыл суюна басмышдылар. Парламан гәрара алмышды ки, 1834-чү ил мартын 1-дән е'тибарән 11 яшындан ашағы һеч бир ушаг, 1835-чи ил мартын 1-дән е'тибарән 12 яшындан ашағы һеч бир ушаг вә 1836-чы ил мартын 1-дән е'тибарән 13 яшындан ашағы һеч бир ушаг фабрикада 8 саатдан артыг ишләмәмәлидир! „Капитала“ гаршы белә рәһмдиллик көстәрән бу либерализм она көрә хүсуси

тәшәккүрә лайиг иди ки, д-р Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie вә башгалары,—мүхтәсәр, Лондонун ән көркәмли physicians вә surgeons-ләри (һәкимләри) ашағы палата гаршысында шаһид сифәтилә вердикләри ифадәләрдә демишдиләр ки, „periculum in mora!“ [ләнкимәк тәһлүкәлидир!]. Доктор Farre бу барәдә даһа кәскин демишди: „Инсанларын һәр һансы бир сәбәбә көрә вахтындан әввәл өлмәсинә баис олмағын гаршысыны алмаг үчүн ганунлар вермәк лазымдыр, бу үсул (фабрика үсулу) исә, әлбәттә, инсанларын эркән өлмәсинә сәбәб олан ән амансыз үсуллардан һесаб олунмалыдыр“. Ҹәнаб фабрикантлара мәрһәмәт көстәриб 13 яшындан кичик ушаглары енә бир нечә иллийә һәфтәдә 72 саат фабрикада ишләмәк кими бир ҹәһәннәм әзабына мәһкум эдән „ислаһ олунмуш“ эйни парламан, енә дә азадлығы дамчы-дамчы верән башга бир фәрманында, зәнчи гулларын һәфтәдә 45 саатдан артыг ишләдилмәсини бөйүк тарла саһибләринә гадаған этмишдир!

Лакин әсла кифайәтләнмәйән капитал, илләр бою курултулу бир тәшвигат апарырды. Бу тәшвигат әсасән яш мәсәләси әтрафында, йә'ни нечә яшында ушагларын 8 саатдан артыг ишләмәмәси вә мүәййән мә'нада ичбари тәһсил көрмәси әтрафында иди. Капиталист антроположисинә бахылса, ушаглыг дөврү 10 яшында, я да узаг башы 11 яшында гуртарыр. Фабрика ганунуну тамам һәята кечирмәк вахты, йә'ни мәш'ум 1836-чы ил яхынлашдыгҹа фабрикантлар күруһу даһа чох азғынлашырды. Фабрикантлар доғрудан да һөкумәтин көзүнү о гәдәр горхуда билмишдиләр ки, һөкумәт ушаглыг һәддини 13-дән 12 яша эндирмәйи тәклиф этди. Лакин кәнардан эдилән тәзйиг кетдикҹә дәһшәтли бир шәкил алырды. Буна көрә дә ашағы палатанын буна ҹәсарәти чатмады, 13 яшлы ушаглары капиталын Ҹаһаннәтһа[135] арабасынын тәкәрләри алтына күндә 8 саатдан артыг атмагдан ҹәкинди, беләликлә дә, 1833-ҹү ил гануну күҹә минди вә 1844-ҹү илин июн айына гәдәр дәйишилмәди.

Фабрика әмәйи бу гануна әсасән әввәлҹә гисмән, сонра да бүтүнлүкдә тәнзим эдилдийи он ил әрзиндә фабрика мүфәттишләринин вердикләри рәсми һесабатлар бу гануну һәята кечирә билмәдикләринә даир шикайәтләрлә долудур. 1833-ҹү ил гануну сәһәр саат $5^1/_2$ илә ахшам саат $8^1/_2$ арасындаки он беш саатлыг мүддәт ичәрисиндә һәр бир „ениетмәнин“ вә һәр бир „ушағын“ өз он ики саатлыг вә я сәккиз саатлыг ишини һансы саатда башлайыб һансы саатда тәнәффүсә чыхаҹағыны вә һансы саатда гуртараҹағыны мүәййән этмәк ихтиярыны ҹәнаб капиталистләрә вермәклә бәрабәр, мүхтәлиф шәхсләрә мүхтәлиф саатларда емәк вахты тә'йин этмәк ихтиярыны да онлара вердийинә көрә, бу ҹәнаблар чох кечмәдән ени бир „Relaissystem“ ичад этдиләр; бу системә көрә, һәмин иш атлары даһа мүәййән почт мәнзилләриндә дәйишилмәйиб ара мәнзилләрдә даим тәзәдән иш арабасына гошулур-

---

[135] Ҹаһаннәтһа—һиндуларда бир бүт адыдыр ки, ону һәрдән бөүйк бир арабая гоюб кәздирирләр вә мө'мин һиндулар өзләрини арабанын тәкәрләри алтына атыб бүтә гурбан олурлар.

лар. Биз сонралар бир даһа бу системин үзәринә гайытмалы олачағымыз үчүн инди онун гәрибәликләриндән әтрафлы бәһс этмирик. Лакин әлә илк бахышда айдын көрүнүр ки, бу систем фабрика ганунунун нәинки маһиййәтини, һәтта өзүнү дә тамамилә арадан галдырыб йох этди. Һәр бир ушаг вә һәр бир ениетмәнин иш вахтынын һесабы бу гәдәр долашыг олдуғу бир заманда, фабрика мүфәттишләри фабрикантлары ганунда көстәрилән иш вахтына риайәт этмәйә вә емәк үчүн гануни тәнәффүсләр вермәйә нечә дә мәчбур эдә биләрдиләр? Одур ки, әввәлләр һөкм сүрән бөйүк биабырчылыглар һеч бир мүгавимәт көрмәдән тез бир заманда енә дә фабрикаларын чохунда гол-будаг атмаға башлады. Дахили ишләр назиринин иштиракилә кечирилән бир мүшавирәдә (1844-чү илдә) фабрика мүфәттишләри сүбут этдиләр ки, ени ичад олунмуш Relaissystem шәраитиндә һеч бир нәзарәт мүмкүн дейилдир[136]. Лакин вәзиййәт олдугча дәйишмишди. Фабрика фәһләләри хартияны өзләри үчүн сияси шүар этдикләри кими, сонралар, хүсусән 1838-чи илдән э'тибарән, он саатлыг иш гануну лайиһәсини өзләринә игтисади шүар этмишдиләр. Һәтта өз фабрикаларыны 1833-чү ил ганунуна әсасән ишләдән фабрикантлар да „өз хәбис һәмкарларынын“ абырсыз „рәгабәти“ һаггында парламана йығын-йығын мәктуб көндәриб язырдылар ки, онлар чох һәясыз олдугларына көрә вә я онларын ерли шәраити даһа әлверишли олдуғуна көрә, гануну поза билирләр. Лакин айры-айры фабрикантлар өз тамаһларына нә гәдәр сәрбәстлик вермәк истәсәләр дә, фабрикантлар синфинин нүмайәндәләри вә сияси рәһбәрләри фәһләләрлә башга чүр рәфтар этмәйи вә башга диллә данышмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар тахыл ганунларынын ләғв эдилмәси уғрунда фәалиййәтә башламышдылар вә бу ишдә галиб кәлмәк үчүн фәһләләрин ярдымына мөһтач идиләр! Буна көрә дә онлар мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтиндә чөрәк көмбәсинин чәкисини ики гат артырмағы вә'д этмәклә бәрабәр, он саатлыг иш гануну лайиһәсини гәбул эдәчәкләрини дә вә'д эдирдиләр[137]. Демәли, мәгсәди тәкчә 1833-чү ил ганунуну һәята кечирмәк олан бир тәдбирә гаршы мүбаризә апармаг һеч дә онларын мәрамына дахил дейилди. Нәһайәт, торпаг рентасы кими мүгәддәс мәнафеләри тәһлүкә гаршысында олан ториләр өз дүшмәнләринин „биабырчы һәрәкәтләрини“[138] инсанпәрвәрлик һиссләриндән доған бөйүк бир гәзәблә ифша этмәйә башладылар.

Беләликлә 1844-чү ил 7 июн тарихли әлавә фабрика гануну мейдана кәлди вә 1844-чү ил сентябрын 10-дан гүввәйә минди. Һәмин ганун ени бир фәһлә зүмрәсини, йә'ни 18 яшындан юхары гадынлары мүдафиә эдир. Бу гадынлар һәр чәһәтдән ениетмәләрлә бәрабәр тутулурду: онларын иш күнү үчүн 12 саатлыг һәдд гоюлду, онларын кечә ишләмәләри гадаған эдилди вә и. а. Демәли,

---

[136] „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1849“, p. 6.

[137] „Repots of Insp. of Fact. for 31-st October 1848“, p. 98.

[138] Гейд этмәк лазымдыр ки, Leonhard Horner „nefarious practices“ (чиркин һәрәкәт) ифадәсини рәсми олараг ишләдир („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1859“, p. 7).

илк дәфә олараг ганун, һәдд-булуға чатанларын әмәйини дә билаваситә вә рәсмән нәзарәт алтына алмаг мәчбурийјәтиндә галды. 1844—1845-чи ил фабрика һесабатында истеһза илә дејилир: „Јашлы гадынларын һүгугларына бу чүр мүдахилә эдилмәсинә гаршы онлардан бир дәфә дә олса шикајәт эшитмәмишик“[139]. 13 јашындан ашағы ушагларын иш күнү гысалдылыб күндә $6^1/_2$ саат, мүәјјән шәраитдә исә 7 саат эдилмишди[140].

Ујдурма Relaissystem-дән суи-истифадә олунмасына даһа јол вермәмәк үчүн ганунда беләбир мүһүм тәфәррүат да көстәрилмишди: „Ушагларын вә ениетмәләрин иш күнүнү һәр һансы бир ушаг вә ениетмә сәһәр фабрикада ишә башладығы вахтдан һесабламаг лазымдыр“. Беләликлә, мәсәлән *A* сәһәр саат 8-дә, *B* исә саат 10-да ишә башлајырса, онда *A*-нын иш күнү гуртаран заман *B*-нин дә иш күнү гуртармалыдыр. Иш күнү мүәјјән бир үмуми саатла, мәсәлән јахынлыгдаки дәмир јол сааты илә башланмалы, фабриканын зәнки дә бу саатла вурулмалыдыр. Фабрикант кәрәк фабрикада ири һәрфләрлә чап олунмуш чәдвәл асыб иш күнүнүн нә вахт башландығыны, нә вахт гуртардығыны вә нә вахт тәнәффүс верилдијини көстәрсин. Сәһәр саат 12-дән әввәл ишә башлајан ушаглары күндүз саат бирдән сонра даһа ишә гошмаг олмаз. Беләликлә, наһардан сонраки нөвбәдә ишләјән ушаглар сәһәр нөвбәсиндә ишләјәнләрдән ибарәт олмамалыдыр. $1^1/_2$ саатлыг наһар вахты, ганунун мүдафиә этдији бүтүн фәһләләрә эјни вахтда верилмәли, һәм дә бунун азы 1 сааты күндүз саат үчә гәдәр верилмәлидир. Саат 1-ә гәдәр ишләјән ушаглара, јахуд ениетмәләрә емәк үчүн һеч олмазса јарым саат вахт верилмәсә, онлар 5 саатдан артыг ишләмәмәлидирләр. Ушаглар, ениетмәләр вә я гадынлар, емәк үчүн верилән һәр һансы бир тәнәффүс вахты, мүәјјән бир ишин көрүлдүјү фабрика бинасында галмамалыдырлар вә и. а.

Биз көрдүк ки, иш вахтыны, онун һәддини вә тәнәффүсләри, һәрби ишдә олан бир екнәсәгликлә, зәнк чалмагла тәнзим эдән бу тәфсилат гајдалары һеч дә парламанда ичад олунмамышдыр. Бунлар мөвчуд мүнасибәтләрдән доғмуш, мүасир истеһсал үсулунун тәбии ганунлары шәклиндә тәдричлә мејдана кәлмишдир. Бунларын тәртиби вә дөвләт тәрәфиндән рәсми сурәтдә гәбул эдилиб э'лан олунмасы узун мүддәт давам эдән синфи мүбаризәнин нәтичәсидир. Бу гајдаларын ән јахын нәтичәләриндән бири ондан ибарәт олмуш ки, әмәли иш, јашлы фәһләләрин иш күнүнү дә эјни һәдләрә табе этмишдир, чүнки истеһсал просесләринин чохунда ушагларын, ениетмәләрин вә гадынларын иши бир-бирилә әлагәдардыр. Буна көрә дә үмумијјәтлә 1844—47-чи илләр дөврүндә он ики саатлыг иш күнү, фабрика ганунларына табе олан бүтүн сәнае саһәләринә эјни шәкилдә үмуми тә'сир көстәрмиш олду.

Лакин бу чүр бир „тәрәггијә“ јол верән фабрикантлар бунун

---

[139] „Reports etc. for 30-th Sept. 1844“, p. 15.

[140] Ганун ушагларын әмәјиндән күндә 10 саат истифадә этмәјә о һалларда ичазә верир ки, онлар һәр күн дејил, күнашыры ишләсинләр. Үмумијјәтлә десәк, бу гејд-шәрт тәтбиг олунмамыш галмышды.

әвәзини мүәййән бир „тәнәззүл“ илә тә'мин этмишдиләр. Онларын тә'кидилә ашағы палата ушагларын фабрикада 9 яшындан дейил, 8 яшындан э'тибарән истисмар эдилмәсини гәрара алмышды. Бундан мәгсәд о иди ки, капитал аллаһ-тааланын вә инсанларын гойдуғу бүтүн ганунлара әсасән она чатасы „әлавә фабрика ушаглары илә“[141] тә'мин эдилмиш олсун.

1846—47-чи илләр Инкилтәрәнин игтисади тәрихиндә там бир дөвр тәшкил эдир. Бу дөврдә тахыл ганунлары ләғв эдилмиш, памбыг вә башга хаммаллара гоюлан идхал көмрүйү арадан галдырылмыш, тичарәт азадлығы бүтүн ганунлара йол көстәрән бир улдуз э'лан эдилмишди! Мүхтәсәр, мин иллик бир сәлтәнәт яранмышды. Дикәр тәрәфдән, һәмин илләрдә чартизм һәрәкаты вә он саатлыг иш күнү уғрунда апарылан тәшвигат ән йүксәк бир нөгтәйә чатмышды. Интигам арзусу илә чошан торилә р чартизм һәрәкатына вә 8 саатлыг иш күнү уғрунда тәшвигата ярдымчы олдулар. Башда Брайт вә Кобден олмагла хаин азад тичарәт ордусунун гызғын мүгавимәт көстәрдийинә бахмаяраг, парламан, чохдан бәри әлдә эдилмәсинә чалышылан он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун лайиһәсини гәбул этди.

1847-чи ил 8 июн тарихли ени фабрика ганунунда тә'йин эдилди ки, 1847-чи ил июлун 1-дән э'тибарән „ениетмәләрин“ (13 яшындан 18 яшына гәдәр оланларын) вә бүтүн ишчи гадынларын иш күнүнүн һәдди әввәлчә 11 саатдан, 1848-чи ил майын 1-дән э'тибарән исә һеч бир заман 10 саатдан артыг ола билмәз. Бүтүн галан мәсәләләрдә бу ганун 1833 вә 1844-чү илләрин ганунларынын тәсһиһ эдилмиш әлавәсиндән башга бир шей дейилдир.

Капитал әввәлчә һүчума кечди ки, 1848-чи ил майын 1-дә ганунун бүтүнлүкдә һәята кечирилмәсинә мане олсун. Һәм дә санки тәчрүбәдән дәрс алмыш олан фәһләләрин өзләри өз ишләринин позулмасына ярдым этмәли идиләр. Бунун үчүн яхшы бир фүрсәт дүшмүшдү. „Хатырламаг лазымдыр ки, 1846—47-чи илләрдәки дәһшәтли бөһран үзүндән фабрика фәһләләри бөйүк бир эһтияч ичиндә идиләр, чүнки бир чох фабрикалар натамам ишләйирди, бә'зиләри исә тамамилә даянмышды. Бу сәбәбдән дә фәһләләрин хейли һиссәси бәрк сыхынты чәкирди, бир чохлары борч ичиндә иди. Буна көрә дә гәт'и фәрз эдилә биләрди ки, фәһләләр даһа узун иш күнүнә разы олачаг вә чалышачаглар ки, кечмишдә чәкдикләри зәрәри өдәсинләр, бәлкә борчларыны верә билсинләр, яхуд ломбарддан өз мебелләрини кери алсынлар, сатдыглары мүхәлләфатын еринә тәзәсини алсынлар, яхуд өзләри вә аиләләри үчүн тәзә палтар алсынлар“[142]. Чәнаб фабрикантлар әмәк һаггыны үмумиликдә 10% ашағы салмагла бу вәзиййәтин тәбии тә'сирини даһа да артырмаға чалышдылар. Бу, ени азад тичарәт дөврүнүн, нечә дейәрләр, тәгдис эдилмәси байрамы кими бир шейди. Сонра, иш күнү 11 саата эндирилдикдә, әмәк һаггы да дәрһал енидән

[141] „Онларын иш вахты гысалдылса, ишә лазым олан ушагларын сайыны артырмаг лазым кәләчәкдир, буна көрә дә онлар бу гәрара кәлдиләр ки, 8 яшындан 9 яшына гәдәр ушаглар әлавә олараг тәклиф эдилсә, артан тәләб өдәниләр“. (Енә орада, сәһ. 13.)

[142] „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1848“, p. 16.

$8^1/_3$% азалдылды, иш күнү һәмишәлик 10 саата эндирилдикдә исә, әмәк һаггы ики гат артыг ихтисар эдилди. Буна көрә дә шәраитин капиталистләрә имкан вердийи һәр ердә әмәк һаггы азы 25% ашағы салынды[143]. Мәһз белә яхшы һазырланмыш бир шәраитдә, 1847-чи ил ганунунун ләғв олунмасы үчүн фәһләләр арасында тәшвигат апарылмаға башланды. Алдатмаг, ширникдирмәк, һәдәләмәк кими васитәләрин һеч бири истифадәсиз галмамышды, лакин бунларын һеч бири нәтичә вермирди. Фәһләләрдән „бу ганунун онлар үчүн бир зүлм олдуғу һаггында“ беш-алты мүштәрәк әризә топламаг мүмкүн олмушдуса да, әризә верәнләрин өзләри диндирилдикдә демишдиләр ки, онлара зорла гол чәкдирибләр. „Фәһләләрә зүлм олунур, бу доғрудур, лакин зүлм эдән фабрика гануну дейил, башгасыдыр“[144]. Фабрикантлар фәһләләри истәдикләри кими данышмаға вадар эдә билмәдикләринә көрә, өз-өзләри мәтбуатда вә парламанда фәһләләрин адындан даһа артыг чығыр-бағыр салырдылар. Онлар фабрика мүфәттишләрини белә гәләмә верирдиләр ки, гуя мүфәттишләр конвент комиссарлары кими бир шей олуб дүняны яхшылашдырмаг һаггындакы хүлялары илә бәдбәхт фәһләләрин башына бәлалар ачырлар. Лакин бу һийлә дә баш тутмады. Фабрика мүфәттиши Leonhard Horner өзү вә онун көмәкчиләри Ланкашир фабрикаларында бир чох шаһидләрин ифадәләрини топламышды. Диндирилән фәһләләрин 70%-ә гәдәри 10 саатлыг иш күнүнә, бундан хейли аз һиссәси 11 саатлыг иш күнүнә, чох чүз'и бир гисми дә әввәлки 12 саатлыг иш күнүнә тәрәфдар олдуғуну билдирмишди[145].

„Хейирхаһлыг“ ады илә ишләдилән башга бир һийлә дә, яшлы киши фәһләләри 12—15 саат ишләмәйә мәчбур этмәкдән вә сонра буну пролетариатын әсл арзуларынын ән дүзкүн ифадәси э'лан этмәкдән ибарәт иди. Лакин „рәһмсиз“ фабрика мүфәттиши Leonhard Horner бурада да заһир олур. Иш вахтындан артыг ишләйән фәһләләрин чоху билдирмишдиләр ки, „онлар үчүн ән яхшысы аз әмәк һаггы алыб 10 саат ишләмәкдир, лакин мәчбуриййәт гаршысында галмышлар: онларын арасында о гәдәр ишсиз вар, о гәдәр әйиричи ади piecers (эшмәчи) вәзифәсиндә чалышмаға мәчбурдур ки, иш күнүнүн узадылмасына разы олмасайдылар, дәрһал онларын ерини башгалары тутарды; буна

---

143 „Мән йәгин этдим ки, һәфтәдә 10 шиллинг аланларын әмәк һаггыны әввәлчә, үмумиййәтлә әмәк һаггынын 10% ашағы дүшдүйүнә әсасланараг, 1 шиллинг азалтмышдылар, сонра да, иш күнүнүн гысалдығыны әсас тутуб даһа 1 шиллинг 6 пенни азалтмышдылар ки, бунун да чәми 2 шиллинг 6 пенни эләйир; буна бахмаяраг чохлары он саатлыг иш күнү һаггындакы ганун лайиһәсинә мөһкәм тәрәфдар иди“. (Енә орада.)

144 „Мән әризәни имзалаяркән ону да дедим ки, нә исә пис иш көрүрәм.—Бәс онда әризәни нә үчүн имзаладыныз?—Чүнки, имзаламасайдым мәни күчәйә атардылар.—Әризә верән өзүнү доғрудан „зүлм алтында“ һисс эдирдисә дә бунун һеч дә фабрика гануну тәрәфиндән олмадығыны билирди“. (Енә орада, сәһ. 102.)

145 Енә орада, сәһ. 17. Беләликлә, ч. Horner-ин бахдығы әялэтдә 181 фабрикада 10270 нәфәр яшлы киши фәһлә диндирилмишди. Онларын ифадәләрини фабрика мүфәттишлийинин 1848-чи ил октябр айына гәдәр олан ярым иллик һесабатынын әлавәсиндә тапмаг олар. Бу шаһидләрин вердикләри ифадәләрдә башга чәһәтләрдән дә чох гиймәтли мә'лумат вардыр.

көрә дә онларын бирчә чарәси вар иди: я даһа чох ишләмәли, я да күчәйә атылмалы идиләр“[146].

Капиталын әввәлки һүчуму боша чыхды вә он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун 1848-чи ил майын 1-дән гүввәйә минди. Лакин чартистләр партиясынын мәғлубиййәти, рәһбәрләринин һәбсханая салынмасы вә тәшкилатынын дағыдылмасы Инкилтәрә фәһлә синфинин өз гүввәсинә олан инамыны сарсытды. Бундан азачыг сонра Парисдә баш верән июн үсяны вә онун вәһшичәсинә ятырылмасы, Авропа континентиндә, һабелә Инкилтәрәдә һаким синифләрин бүтүн зүмрәләрини: торпаг саһибләрини вә капиталистләри, биржа гурдларыны вә дуканчылары, һимайәчиләри вә азад тичарәт тәрәфдарларыны, һөкумәти вә мүхалифәти, кешишләри вә азад фикир саһибләрини, чаван фаһишәләри вә гарымыш раһибәләри үмуми бир шүар алтында: мүлкиййәти, дини, аилә вә чәмиййәти хилас этмәк шүары алтында бирләшдирди! Һәр ердә фәһлә синфинә ләʼнәт яғдырылырды, ону тәʼгиб эдирдиләр, онунла „loi des suspects“ [шүбһәлиләрә гаршы ганун] әсасында рәфтар олунурду. Беләликлә, чәнаб фабрикантлар чәкинмәйә биләрдиләр. Онлар тәкчә он саатлыг иш күнү ганунуна гаршы дейил, 1833-чү илдән эʼтибарән иш гүввәсинин „азад“ сорулмасынын габағыны бир гәдәр алмаға чалышан бүтүн ганунлара гаршы да ачыг үсян галдырдылар. Бу да ики илдән юхары азғын бир һәясызлыгла вә шиддәтли тәчавүз васитәсилә кечирилән кичик бир „Proslavery Rebellion“ [көләлийи мүдафиә гиямы] иди вә буну хүсусилә асанлашдыран чәһәт о иди ки, гиям этмиш капиталист, өз фәһләсинин чанына дәйән зәрәрдән башга һеч бир зиян чәкмәйәчәкдир.

Бундан сонраки һадисәләри баша дүшмәк үчүн хатырлатмаг лазымдыр ки, 1833, 1844 вә 1847-чи илләрдә верилән фабрика ганунларынын һеч бири өзүндән әввәлкиләри дәйишдирмәдийинә көрә, бунларын һәр үчү өз ганунн күчүндә галыр; бунларын һеч бири 18 яшындан юхары киши фәһләләрин иш күнүнә һәдд гоймур, 1833-чү илдән эʼтибарән сәһәр саат $5^1/_2$-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр давам эдән он беш саатлыг иш күнү енә дә ганунн „иш күнү“ һесаб олунурду вә ганунда көстәрилән шәртләрлә ишләйән ениетмә вә гадынлар күндә ялныз бу „иш күнү“ дахилиндә әввәлчә он ики саат, сонра исә он саат ишләмәли идиләр.

Бәʼзи ерләрдә фабрикантлар ән әввәл, фабрикаларда ишләйән ениетмә вә гадынларын бир һиссәсини, бәʼзи һалларда исә ярысыны ишдән чыхартдылар вә яшлы киши фәһләләр артыг чохдан бәри кечә ишләдилмәдикләри һалда, онлары енә дә кечә ишләтмәйә башладылар. Фабрикантлар инандырмаға чалышырдылар ки, он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун веriләндән сонра онларын башга чарәси йохдур![147]

---

[146] Дәфәләрлә ады чәкилән һесабатын „әлавәсиндә“ бах: шәхсән Leonhard Horner тәрәфиндән топланмыш 69, 70, 71, 72, 92, 93 №-ли ифадәләр, һабелә мүфәттиш көмәкчиси А. тәрәфиндән топланылан 51, 52, 58, 59, 62, 70 №-ли ифадәләр. Бир фабрикант һәтта лап ачыг данышмышды. Һесабатын 14-чү вә 265-чи №-ләринә бах.

[147] „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 133, 134.

Атылан икинчи аддым, емәк үчүн гоюлмуш гануни тәнәффүсләрә аид олду. Көрәк фабрика мүфәттишләри нә дейир: „Иш күнү үчүн он саатлыг һәдд гоюландан бәри фабрикантлар,—һәләлик тәчрүбәдә гәт'и нәтичәләр чыхармасалар да,—иддиа эдирләр ки, мәсәлән, сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-йәдәк давам эдән иш мүддәтиндә емәк үчүн сәһәр саат 9-а гәдәр 1 саат вә ахшам саат 7-дән сонра $^1/_2$ саат вахт вермәклә, демәли, фәһләләрә чәми $1^1/_2$ саат емәк вахты вермәклә ганунда көстәрилән тәләбләри лазымынча еринә етирмиш олурлар. Инди онлар бә'зи һалларда наһар үчүн ярым саат вә я там бир саат вахт верирләр, лакин исрар эдирләр ки, онлар бу $1^1/_2$ саатын һеч бир һиссәсини он саатлыг иш күнү һесабына вермәйә борчлу дейилдирләр“[148]. Беләликлә, чәнаб фабрикантлар иддиа эдирдиләр ки, 1844-чү ил ганунунда емәк вахтына аид верилән чох дүрүст көстәришләр фәһләләрин анчаг фабрикая кәләндән габаг вә фабрикадан кедәндән сонра, йә'ни өз эвләриндә ейиб-ичмәсинә ичазә верир! Доғрудан да, нийә кәрәк фәһлә сәһәр саат 9-дан габаг наһар эләмәсин? Лакин дөвләт һүгугшүнаслары бу гәрара кәлдиләр ки, ганунда көстәрилән емәк вахты „әсл иш күнүндә верилән тәнәффүсләрдән ибарәт олмалыдыр вә фәһләни сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-йә гәдәр 10 саат фасиләсиз ишләтмәк ганунсуздур“[149].

Бу хейирхаһ нүмайишләрдән сонра капитал гиям һазырламаг мәгсәдилә элә бир тәдбирә әл атды ки, бу тәдбир 1844-чү ил ганунунун рәсми чәһәтинә уйғун иди вә, демәли, ганунa зидд дейилди.

Әлбәттә, 1844-чү ил ганунуна көрә, күндүз саат 12-йә гәдәр ишләйән 8—13 яшлы ушагларын күндүз саат 1-дән сонра енидән ишә гошулмасы гадаған иди. Лакин бу ганун саат 12-дә вә бундан сонра ишә башлаян ушагларын $6^1/_2$ саатлыг иш күнү мәсәләсини әсла тәнзим этмирди! Буна көрә дә күндүз саат 12-дә ишә башлаян сәккиз яшлы ушаглары саат 12-дән 1-ә гәдәр, йә'ни 1 саат, күндүз саат 2-дән саат 4-ә гәдәр, йә'ни 2 саат вә ахшам саат 5-дән $8^1/_2$-ә гәдәр, йә'ни $3^1/_2$ саат, чәми исә, ганунда көстәрилдийи кими $6^1/_2$ саат ишләтмәк олар! Яхуд бундан да яхшы бир үсул. Ушагларын ишини ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр ишләйән яшлы киши фәһләләрин иши илә бир вахта салмаг үчүн фабрикантларын күнорта саат 2-йә гәдәр ушаглара иш вермәйиб сонра да онлары ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр тәнәффүссүз олараг фабрикада сахламалары кифайәт иди! „Инди ачыгча э'тираф эдирләр ки, тамаһкар фабрикантлар машынлары күндә 10 саатдан артыг мүттәсил ишләтмәйә чалышдыглары үчүн сон заманлар Инкилтәрәдә 8—13 яшлы оғлан вә гыз ушагларыны бүтүн ениетмәләр вә гадынлар ишдән чыхыб кедәндән сонра ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр тәкчә яшлы кишиләрлә бирликдә ишләтмәк адәт олмушдур“[150]. Фәһләләр вә фабрика мүфәттишләри сәһиййә вә әхлаг мүлаһизәләрини әсас тутуб э'тираз эдирдиләр. Капитал исә буна [Шейлокун дилилә] беләчаваб верирди:

148 „Reports etc. for 31-th April 1848“, p. 47.
149 „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 130.
150 Енә орада, сәһ. 142.

„Тутдуғум әмәлләрим гој мәнә олсун гәним.
Гануни бир мәһкәмә тәләб эдирәм анчаг,—
Тәмәссүк үзрә кәрәк верилсин һаггым мәним“.

Доғрудан да, 1850-чи ил ијулун 26-да ашағы палатаја тәгдим олунан статистика мә'луматына көрә, бүтүн э'тиразлара бахмајараг, 1850-чи ил ијулун 15-нә гәдәр 257 фабрикада 3742 ушаг һаман „адәт“ үзрә ишләдилирди[151]. Амма бу һәлә һарасыдыр! Капитал ити көзләрилә көрмүшдү ки, 1844-чү ил гануну истираһәт үчүн азы 30 дәгигәлик тәнәффүс вермәдән наһардан әввәл беш саат ишләмәјә јол вермир, наһардан сонра ишләмәјә даир исә бу ганунда һеч бир белә шеј көстәрилмир. Буна көрә дә капитал 8 јашлы фәһлә ушаглары нәинки күндүз саат 2-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр фасиләсиз ишләдиб тагәтдән салмаг, һабелә онлары һаман мүддәтдә ач сахламаг кими бир сәадәтә чатмаг истәмиш вә буна наил олмушдур!

„Бәли, дөшү кәсилсин, сәнәддә сөјләнибдир!“[152].

Ушаг әмәјини тәнзим эдән 1844-чү ил ганунунун рәсми чәһәтинә Шејлоксајағы пәрәстишкарлыг этмәк, „ениетмә вә гадынларын“ әмәјини тәнзим эдән ејни гануна гаршы ачыгча гијам һазырланмасына сәбәб олмалы иди. Хатырлатмаг лазымдыр ки, бу ганунун башлыча мәгсәд вә мәзмуну „дүзкүн олмајан Relais-system“и арадан галдырмагдыр. Фабрикантлар гијама башлајаркән садәчә олараг белә демишдиләр: „нә гәдәр ки, иш вахтынын һәдди 12 саат иди“, 1844-чү ил ганунунун фабрикада он беш саатлыг иш күнү әрзиндә ениетмә вә гадынларын иш гүввәсиндән истәнилдијин шәкилдә вә истәнилән вахтда истифадә олунмасыны гадаған эдән маддәләри дә „нисбәтән зәрәрсиз“ (comparatively harmless) иди. „Он саатлыг иш күнү һаггында ганун вериләндән сонра исә бу маддәләр дөзүлмәз бир һагсызлыг (hardship) олмушдур“[153]. Буна көрә дә онлар мүфәттишләрә сојугганлылыгла билдирдиләр ки, ганунда дејиләнләри нәзәрә алмаг истәмирләр вә көһнә системи өз билдикләри кими тәтбиг этмәк фикриндәдирләр[154]. Бу һал сарсаг мәсләһәтләрә гулаг асыб јолдан чыхмыш фәһләләрин куја өзләринә дә хејирдир, чүнки „онлара даһа

---

151 „Reports etc. for 31-st October 1850“, p. 5, 6.

152 Капитал истәр инкишаф этмәмиш формаларда олсун, истәрсә инкишаф этмиш формаларда,—онун тәбиәти олдуғу кими галыр. Американда вәтәндаш мүһарибәси башланандан бир гәдәр әввәл Јени Мексика торпагларында гул саһибләринин һөкмранлығы нәтичәсиндә верилән ганунлар мәчмуәсиндә дејилир: Капиталист фәһләнин иш гүввәсини алмышса, онда фәһлә онун (капиталистин) пулудур („The labourer is his [the capitalist's] money“). Бу бахыш Рома патрисиләри арасында да јајылмышды. Онларын плебејә борч вердикләри пул, јашајыш васитәләри алмагла дөнүб борчлу шәхсин эти, ганы олур. Демәли, бу „әт-ган“ онларын „пулу“ имиш. Шејлок гануну олан 10 чәдвәл гануну да бурадан доғур! Куја алачаглы патрисиләр Тибр чајынын о тајында арабир бајрам шәнлији дүзәлдәрәк борчлуларын этини бишириб јејирләр дејән Linguet фәрзијјәси дә хачпәрәстләрин тәбәррүк шәрабы ичмәк ајини һаггында Daumer фәрзијјәси кими шүбһәли галмагдадыр.

153 „Reports etc. for 30 th April 1848“, p. 28.

154 Әзчүмлә инсанпәрвәр Ashworth да буну Leonhard Horner-ә јаздығы квакерчә ијрәнч мәктубунда билдирмишди („Reports etc. April 1849“, p. 4).

йүксәк әмәк һаггы вермәк имканы ярадыр". „Он саатлыг иш күнү һаггындаки ганунун тәтбиг олунмасы шәраитиндә Бөйүк Британиянын сәнае үстүнлүйүнү анчаг бу васитә илә сахламаг олар"[155]. „Ола билсин нөвбәли систем тәтбиг олундугда ганунун позулмасы һалларыны ашкара чыхармаг бир гәдәр чәтин олачаг, амма нә эйби вар? (what of that?) Әчәба, фабрика мүфәттишләрини вә көмәкчиләрини бир гәдәр артыг зәһмәтдән (Some little trouble) хилас этмәк үчүн бу өлкәнин бөйүк сәнае мәнафеини икинчи дәрәчәли бир шей һесаб этмәк олармы?"[156].

Бүтүн бу кәләкләр, әлбәттә, һеч бир файда вермәди. Фабрика мүфәттишләри мәһкәмәйә мүрачиәт этмәйә башладылар. Лакин бир аздан сонра фабрикантлар дахили ишләр назири сэр Чорч Грэйин башына о гәдәр эризә яғдырдылар ки, о да 1848-чи ил 5 август тарихли тә'мимнамәсиндә мүфәттишләрә белә мәсләһәт көрдү: ганунун рәсми чәһәтдән позулмасы һаллары һаггында мәһкәмәйә мүрачиәт эдилмәйиб анчаг о заман мүрачиәт эдилсин ки, „ениетмә вә гадынлар 10 саатдан артыг ишләдилмәклә Relaissystem-ин позулдуғу сүбут эдилмиш олсун". Бундан сонра фабрика мүфәттиши J. Stuart фабрикада он беш саатлыг иш күнү әрзиндә нөвбәләр системи дейилән системин бүтүн Шотландияда тәтбиг олунмасына ичазә верди вә бу систем орада тезликлә әввәлки кими интишар тапды. Инкилтәрә фабрика мүфәттишләри исә, әксинә, назирин бир һөкмдар кими һәрәкәт эдиб гануну ләғв этмәйә ихтияры йохдур—дедиләр вә proslavery rebels әлейһинә мәһкәмә васитәсилә мүбаризәни давам этдирдиләр.

Лакин мәһкәмәләр, county magistrates[157], бәраәт һөкмләри чыхардыглары бир заманда мәһкәмәйә мүрачиәт этмәйин нә файдасы ола биләрди? Бу мәһкәмәләрин ичласчылары чәнаб фабрикантлар өзләри иди вә демәли өз-өзләрини мүһакимә этмәли идиләр. Бир мисал кәтирәк. Kershaw, Leese and C⁰ иплик фирмасындан Eskrigge адлы бириси өз фабрикасы үчүн дүзәлдилмиш Relaissystem планыны һәмин әйаләтин фабрика мүфәттишинә тәгдим этмишди. Рәдд чавабы алдыгда о әввәлчә һеч бир тәдбир көрмәмишди. Бир нечә ай сонра Робинзон адлы башга бир ипликчи, йә'ни Eskrigge-ин Чүмәси олмаса да һәр һалда гоһуму олан бир шәхс өз мүәссисәсиндә, Eskrigge-ин гурдуғу системә бәнзәр нөвбәли бир иш системи тәтбиг этмәк үстүндә мүттәһим сифәтилә Стокпортда мәһкәмәйә чәлб олунмушду. Дөрд нәфәр һаким ичлас эдирди, бунларын үчү ипликчи, башчылары да енә һаман Eskrigge иди. Eskrigge Робинзону һаглы чыхартды вә деди ки, Робинзон үчүн ганун һесаб олунан бир шей Eskrigge үчүн дә ганунидир. Eckrigge өзүнүн чыхардығы вә ганун күчү алан гәрарына әсасланараг, бу системи дәрһал өз фабрикасында да тәтбиг этди[158]. Әлбәт-

[155] „Reports etc. for 30-th April 1848", p. 134.

[156] Енә орада, p. 140.

[157] W. Cobbett демишкән бу „county magistrates", „great unpaid" („маашсыз ишләйән бу бөйүк адамлар") графлыгларын мө'тәбәр адамларындан ибарәт олан бир нөв пулсуз барышыг һакимләридир. Әслиндә онлар һөкмран синифләрин ерли мәһкәмәләридир.

[158] „Reports etc. for 30-th April 1849", p. 21, 22. Бу чүр мисаллар, енә орада, сәһ. 4, 5.

тә мәһкәмәнин бу кими һакимләрдән ибарәт олмасынын өзү ганууну ачыгча позмаг демәк иди[159]. Мүфәттиш Howell һәйәчанла дейир: „Бу чүр мәһкәмә оюнбазлыглары ачыгча көстәрир ки, бу ишә сон гоюлмалыдыр... икисиндән бири олмалыдыр: я гануну бу һөкмләрә уйғунлашдырын, я да гәрар чыхармаг ихтиярыны нисбәтән әйбсиз бир трибунала верин ки, бүтүн бу чүр һалларда... өз гәрарларыны гануна уйғунлашдырсын. Чидди чалышмаг лазым кәлир ки, һаким вәзифәси пуллу вәзифә олсун!“[160]

Дөвләт һүгугшүнаслары 1848-чи ил ганунуну фабрикантлар кими тәфсир этмәйи мә'насыз бир шей адландырырдылар, лакин чәмиййәтин хиласкары олан фабрикантлар дедикләриндән дөнмәдиләр. Leonhard Horner билдирир: „7 мүхтәлиф мәһкәмә әйаләтиндә 10 нәфәри гануна әмәл этдирмәк мәгсәдилә мәһкәмәйә чәлб этдимсә дә, анчаг бириндә һакимләрдән ярдым көрдүм... буна көрә дә зәнн эдирәм ки, ганунун позулмасы үстүндә мәһкәмәйә вермәни давам этдирмәк файдасыздыр. Ганунун, иш саатларыны һәр ердә эйни шәклә салмаг мәгсәдилә тәртиб олунмуш һиссәсинә... инди Ланкаширдә гәт'иййән әмәл олунмур. Бундан әлавә Relaissystem адланан системин һөкм сүрдүйү фабрикаларда ениетмә вә гадынларын доғрудан да 10 саатдан артыг ишләдилмәдиййини йәгин этмәк үчүн нә мәним, нә дә көмәкчиләримин әлиндә гәт'иййән һеч бир маситә йохдур... 1849-чу ил апрелин ахырларында мәним бахдығым әйаләтдә 114 фабрика бу үсулла ишләйирди, сон заманларда онларын сайы сүр'әтлә артыр. Үмумиййәтлә инди бу фабрикалар сәһәр саат 6-дан ахшам саат $7^1/_2$-ә гәдәр $13^1/_2$ саат ишләйир; бә'зи һалларда онлар сәһәр саат $5^1/_2$-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр, 15 саат ишләйир“[161]. Һәлә 1848-чи илин декабрында Leonhard Horner-ин әлиндә 65 фабрикантын вә 29 фабрика нәзарәтчисинин сияһиси вар иди ки, бунларын үмуми рә'йинә көрә һәмин нөвбәләр системи давам этдикдә һәддиндән артыг ишләмәйин ән кениш бир даирәдә яйылмасына һеч бир нәзарәт системи мане ола билмәз[162]. Эйни ушаг вә ениетмәләр каһ әйирмә э'малатханасындан тохучулуг э'малатханасына, я да 15 саат әрзиндә бир фабрикадан башгасына кечирилир (shifted)[163]. Инди кәлин белә бир системи нәзарәт алтында сахлайын, көрәк нечә сахлайырсыныз, чүнки „нөвбә сөзүндән суи-истифадә эдән бу систем, фәһләләри оюн карты кими мин бир шәкилдә гарышдырыр вә һәр күн мүхтәлиф шәхсләрин иш вә истираһәт саатларыны элә дәйишдирир ки, эйни дәстәдән олан фәһләләр һеч бир заман әввәлки вахтда вә әввәлки ериндә ишләмир!“[164]

---

159 Sir John Hobhouse-ун IV Вилһелмин фабрика гануну ады илә мәшһур олан 1-чи вә 2-чи гануна (§ 24, сәһ. 10) әсасән һеч бир иплик вә я тохучулуг фабрикасы саһибинә, һабелә онун атасына, оғлуна вә я гардашына ичазә верилмир ки, фабрика гануну илә әлагәдар олан бир мәсәләйә бахылдығы һалларда мәһкәмәдә һаким олсун.

160 „Reports etc. for 30-th April 1849“.

161 Енә орада, p. 5.

162 „Reports etc. for 31-st October 1849“, p. 6.

163 „Reports etc. for 30-th April 1849“, p. 21.

164 „Reports etc. for 1-st December 1848“, p. 95.

Лакин фәһләләрин һәгигәтән һәддән артыг ишләдилмәси бир яна дурсун, нөвбәләр системи (Relaissystem) адланан бу систем капиталын хәјалындан доған елә бир систем иди ки, буну һеч Фур'е дә „courtes séances“ [гыса ичласлар] һаггындакы мәзһәкәләриндә һеч бир заман хәјалына кәтирмәмишди; фәрги анчаг онда иди ки, бурада әмәјин чазибәси (attraction) капиталын чазибәсинә чеврилмишди. Фабрикантларын јаратдығы вә хејирхаһ мәтбуатын бир нүмунә кими көстәриб: „кифајәт гәдәр гејдкешлик вә интизамла нәләр әлдә етмәк олар“ („what a reasonable degree of care and method can accomplish) дејә тә'рифләдији бу схемалары нәзәрдән кечирәк. Бә'зән фәһләләр 12—15 дәрәчәјә бөлүнүр вә бу дәрәчәләрин дә тәркиби даим дәјишдирилирди. Капитал фабриканын он беш саат давам едән иш күнү әрзиндә фәһләни каһ 30 дәгигәлијә, каһ бир саатлыға ишә чәлб едир, сонра ону ишдән ајырыр, сонра јенә фабрикаја чәлб едир вә сонра јенә ишдән ајырырды; фәһләни парча-парча вә гырыг-гырыг ишләмәк үчүн о јан-бу јана говурду, лакин он саатлыг иш күнү тамамилә гуртармајынча ону өз ихтијарында сахлајыб бурахмырды. Театр сәһнәсиндә олдуғу кими, ејни шәхсләр мүхтәлиф пәрдәләрин мүхтәлиф сәһнәләриндә нөвбә илә иштирак етмәли идиләр. Әсәрин ојнанылдығы бүтүн мүддәтдә артист сәһнәнин ихтијарында олдуғу кими, фәһләләр дә инди, фабрикаја кедиб-кәлмәк вахтындан әлавә, бүтүн 15 саат әрзиндә фабриканын ихтијарында иди. Беләликлә, истираһәт саатлары мәчбури бикарчылыг саатларына чеврилирди ки, бу да јенијетмәләрин мејханалара, чаван фәһлә гадынларын исә фаһишәханалара кетмәсинә сәбәб олурду. Фәһләләрин сајыны артырмадан өз машынларыны 12 вә ја 15 саат ишләтмәјә чалышан капиталистин һәр күн ичад етдији јени үсул нәтичәсиндә фәһлә өз јемәјини јалныз мүхтәлиф вахтларда әлинә фүрсәт дүшән кими ичәри өтүрмәли олурду. Он саатлыг иш күнү үчүн тәшвигат апарылан заман фабрикантлар чығыр-бағыр салыб дејирдиләр ки, авара фәһләләр әризә вериб шикајәт етмәклә он саатлыг иш үчүн он ики саатлыг әмәк һаггы алмаг нијјәтиндәдирләр. Капиталистләр инди дедикләринин тәрсини едирдиләр, иш гүввәсини он ики вә он беш саат өз ихтијарларында сахлајыб анчаг он саат үчүн әмәк һаггы верирдиләр[165]. Әсл мәтләб дә бунда иди; бу он саатлыг иш ганунунун фабрикантлар тәрәфиндән ујдурулан шәкли иди. Бунлар күлаб әтри сачан вә сималарындан инсанпәрвәрлик јаған һаман фритрэдерләр иди ки, тахыл ганунлары әлејһинә тәшвигат апарылдығы заман там 10 ил әрзиндә гәпијинә гәдәр һесаблајыб фәһләләрә дејирдиләр ки, харичдән тахыл азад кәтирилсә, Инкилтәрә сәнаејинин малик олдуғу васитәләрлә капиталистләри варландырмаг үчүн күндә он саат ишләмәк тамамилә кифајәтдир[166].

---

[165] Бах: „Reports etc. for 30-th April 1849“, p. 6 вә, shifting system [кечирмә системи] һаггында фабрика мүфәттишләри Howell илә Saunders-ин вердикләри мүфәссәл изаһат—„Reports etc. for 31-st October 1848“; һабелә бах: 1849-чу илин јазында Ashton шәһәри вә әтрафындакы руһанилерин shift system әлејһинә краличәјә вердикләри әризә.

[166] Мәсәлән, мүгајисә ет: R. H. Greg, The Factory Question and the Ten Hours Bill, London 1837.

Капиталын ики иллик гиямы, нәһайәт, Инкилтәрәнин дөрд али мәһкәмә органларындан биринин, Court of Exchequer [хәзинә мәһкәмәсинин] чыхардығы гәрарла нәтичәләнди; бу мәһкәмә она кәлән ишләрдән бири һаггында 1850-чи ил февралын 8-дә чыхардығы гәрарда көстәрмишди ки, доғрудур фабрикантлар 1844-чү ил ганунунун мә'насына зидд һәрәкәт этмишләр, лакин бу ганунун өзүндә олан бә'зи сөзләр ону мә'насыз бир шейә чевирир. „Бу гәрарын чыхарылмасы он саатлыг иш күнү ганунуну ләғв этмиш олурду“[167]. Бу вахта гәдәр нөвбәләр системини (Relaissystem) ениетмәләр вә гадынлар һаггында тәтбиг этмәкдән чәкинән бир чох фабрикант, инди ондан ики әлли япышды[168].

Лакин капиталын санки гәт'и гәләбәси кими көрүнән бу гәләбәнин ардынча дәрһал дөнүш әмәлә кәлди. Фәһләләр бу анадәк һәр күн инадлы мүгавимәт көстәрирдиләрсә дә, онларын бу мүгавимәти пассив бир мүгавимәт иди. Инди исә Ланкашир вә Йоркширдә фәһләләр әзәмәтли митингләрә топланыб ачыг протест этмәйә башламышдылар. Демәли, ады вар өзү йох он саатлыг иш күнү гануну анчаг бир кәләкмиш, парламан фырылдағындан башга бир шей дейилмиш, бу ганун әслиндә йох имиш! Фабрика мүфәттишләри һөкумәти тә'кидлә хәбәрдар эдирдиләр ки, синфи зиддиййәт ағлакәлмәз дәрәчә кәркинләшмишдир. Һәтта фабрикантларын да бир һиссәси дейинирди: „Мәһкәмәләрин бир-биринә зидд гәрарлары там бир позғунлуг вә һәрчмәрчлик төрәтмишдир. Йоркширдә бир ганун, Ланкаширдә башга бир ганун, Ланкаширин бир мәһәлләсиндә бамбашга бир ганун, онун лап гоншулуғунда исә тамамилә айры бир ганун вардыр. Бөйүк шәһәрләрдәки фабрикант йол тапыб ганунa әмәл этмәйә билир, кәнд ерләриндәки фабрикант исә нөвбәләр системи (Relaissystem) үчүн вә хүсусән фәһләләри бир фабрикадан башгасына кечирмәк үчүн адам тапмыр вә и. а.“. Иш гүввәсини истисмар этмәкдә бәрабәрлик исә капиталын нәзәринчә инсанын биринчи һүгугудур.

Белә бир шәраитдә фабрикантларла фәһләләр арасында сазиш әмәлә кәлмиш вә парламан буну 1850-чи ил августун 5-дә верилән әлавә бир ени фабрика гануну илә тәсдиг этмишди. „Ениетмә вә гадынларын“ иш күнү һәфтәнин илк беш күнүндә 10 саатдан артырылыб $10^1/_2$ саата чатдырылмыш, шәнбә күнү исә $7^1/_2$ саат тә'йин эдилмишди. Иш сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр давам этмәли[169], емәк үчүн $1^1/_2$ саатлыг тәнәффүс верилмәли, һәм дә бу тәнәффүс бүтүн фәһләләрә эйни заманда вә 1844-чү ил гәрарына уйғун олараг верилмәлидир вә и. а. Беләликлә Relaissys-

---

167 F. Engels, Die englische Zehnstundenbill (мәним нәшр этдийим „Neue Rheinische Zeitung“, Politisch-ökonomische Revue. Aprilheft 1850, p. 13) [„Gesammelte Schriften von Karl Marx und Fr. Engels“. Stuttgart 1902, Bd. III, S. 384]. Һаман „али“ мәһкәмә Американда вәтәндаш мүһарибәси заманы әлә бир ибарәнин учундан тутмушду ки, бу да дәниз гулдурларынын кәмиләрини силаһландырмаг әлейһинә олан ганунy тамамилә әкс бир шейә чевирирди.

168 „Reports etc. for 30-th April 1850“.

169 Гышда бунун әвәзинә сәһәр саат 7-дән ахшам саат 7-йә гәдәр ишләмәйә ичазә верилирди.

tem һәмишәлик мәһв эдилмиш олурду[170]. Ушаг әмәйи һаггында исә 1844-чү ил ганну гүввәдә галмышды.

Фабрикантларын бир гисми, кечмишдә олдуғу кими, пролетар балалары үзәриндә енә дә өзләри үчүн хүсуси сенйорлуг һүгугу тә’-мин этди. Бунлар ипәк фабрикантлары иди. 1833-чү илдә онлар тәһдидлә бағырырдылар ки, „әкәр яшына бахмаяраг бүтүн ушаглары күндә 10 саат ишләтмәк азадлығы әлимиздән алынса фабрикаларымыз даяначагдыр“ (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works). Онлар дейирдиләр ки, 13 яшындан юхары лазыми гәдәр ушаг сатын ала билмирләр. Беләликлә, онлар истәдикләри имтияза наил олдулар. Сонраки тәһгигат нәтичәсиндә мә’лум олду ки, онларын бу бәһанәси башдан-баша ялан имиш[171], буна бахмаяраг онлар һәтта, бойлары чатмадығына көрә күрсүйә отурдулан хырдача ушаглары там он ил күндә 10 саат ишләдиб ганларындан ипәк чыхарырдылар[172]. 1844-чү ил гануну 11 яшындан ашағы ушаглары күндә $6^1/_2$ саатдан артыг истисмар этмәк „азадлығыны“ бу фабрикантларын әлиндән „чыхармышдыса“ да, әвәзиндә 11—13 яшлы ушаглары күндә 10 саат истисмар этмәк имтиязы вермиш вә фабрикада ишләйән башга ушагларын мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәси гайдасыны ләғв этмишди. Бу дәфә дә белә бир бәһанә кәтирилди: „Зәриф парча тохуянын бармаглары инчә олмалыдыр, бунун үчүн дә ушаглар лап көрпә вахтындан фабрикада ишләмәйә башламалыдырлар“[173]. Русиянын чәнубунда мал-гараны көнү вә пийи үчүн кәсдикләри кими, бурада да ушаглары бармагларынын инчәлийи хатиринә өлдүрүрдүләр. Нәһайәт, 1844-чү илдә верилән имтияз 1850-чи илдә ипәк фабрикаларынын анчаг эшмә вә ачма шө’бәләриндә галмышды; лакин өз „азадлығындан“ мәһрум олмуш капиталын зәрәрини өдәмәк үчүн 11—13 яшлы ушагларын иш вахты 10 саатдан артырылыб $10^1/_2$ саата чатдырылды. Бәһанә дә бу иди: „Башга фабрикалара нисбәтән ипәк фабрикаларында ишләмәк асандыр вә инсанын сәһһәти үчүн һеч дә о гәдәр зәрәрли дейилдир“[174]. Сонралар апарылан рәсми тибби мүайинә көстәрди ки, әксинә, „ипәк истеһсал олунан әяләтләрдә орта һесабла өләнләрин сайы сон дәрәчә йүксәкдир, гадынлардан өләнләр исә, Ланкаширин памбыг парча истеһсал эдилән әяләтләриндәкиндән даһа чохдур“[175]. Фабрика мүфәттишләринин һәр ярым

---

[170] „Бу ганун (1850-чи ил гануну) бир сазиш нәтичәсиндә верилмишди ки, бу сазишә көрә фәһләләр он саатлыг иш күнү ганунунун хейриндән әл чәкдиләр вә иш вахтына һәдд гоюланларын эйни заманда ишә башлайыб эйни заманда гуртармасы кими бир үстүнлүйү гәбул этдиләр“ („Reports etc. for 30-th April 1852“, p. 14).

[171] „Reports etc. for 30-th Sept. 1844“, p. 13.

[172] Енә орада.

[173] Енә орада, сәһ. 20.

[174] „Reports etc. for 31-st October 1861“, p. 26.

[175] Енә орада, сәһ. 27. Фабрика ганунунун аид эдилдийи фәһлә әһалинин сәһһәти үмумиййәтлә хейли яхшылашмышдыр. Бу барәдә тәбибләрин һамысы һәмрә’йдир, мүхтәлиф дөврләрдәки шәхси мүшаһидәләрин нәтичәсиндә мән дә буну йәгин этмишәм. Буна бахмаяраг вә көрпә ушаглар арасында өләнләрин чох

илдән бир тәкрар е'тираз етмәсинә бахмајараг, бу биабырчылыг һәлә индијәдәк давам едир[176].

1850-чи ил гануну сәһәр саат $5^1/_2$-дән ахшам саат $8^1/_2$-ә гәдәр давам едән он беш саатлыг иш дөврүнү анчаг „ениетмә вә гадынлар" үчүн дәјишдириб сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едән он ики саатлыг иш дөврүнә чевирди. Беләликлә, бу дәјишиклик ушаглара аид дејилди вә онлары енә дә иш вахты башланандан әввәл $^1/_2$ саат, гуртарандан сонра да $2^1/_2$ саат истисмар етмәк оларды, лакин онларын үмуми иш мүддәти $6^1/_2$ саатдан артыг олмамалы иди. Ганун мүзакирә едилиркән фабрика мүфәттишләри бу ујғунсузлугдан нә кими биабырчылыгла суи-истифадә олуна биләчәји һаггында парламана статистика мә'луматы вермишдиләр. Лакин нә фајда! Әсл мәгсәд ондан ибарәт иди ки, чошғун тәрәгги илләриндә ушагларын васитәсилә јашлы фәһләләрин иш күнү енә 15 саата чатдырылсын. Сонраки 3 илин тәчрүбәси көстәрди ки, белә бир тәшәббүс јашлы киши фәһләләрин мүгавимәтинә раст кәлиб боша чыха биләрди[177]. Буна көрә дә нәһајәт 1853-чү илдә 1850-чи ил ганунуна бир әлавә едилди ки, бурада да дејилирди: „ениетмә вә гадынлар сәһәр ишә башла-

олдуғуну һәлә бир тәрәфә гојсаг, доктор Greenhow-ун рәсми һесабатлары көстәрир ки, „әһалиси нормал дәрәчәдә сағлам олан әкинчилик әјаләтләринә" нисбәтән фабрика әјаләтләриндә әһалинин сағламлығы писдир. Буна сүбут олараг, әзчүмлә онун 1861-чи ил һесабатындан ашағыдакы чәдвәли мисал кәтирирәм:

Әјаләтләрин ады	Сәнаедә ишләјән јашлы кишиләрин фаизи	Һәр 100 000 кишидән чијәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Сәнаедә ишләјән јашлы гадынларын фаиз нисбәти	Һәр 100 000 гадындан чијәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Гадынларын пешәси
Wigan	14,9	598	18,0	644	Памбыг
Blackburn	42,6	708	34,9	734	Әјзән
Holifax	37,3	547	20,4	564	Јун
Bradford	41,9	611	30,0	603	Әјзән
Macclesfield . . .	31,0	691	26,0	804	Ипәк
Leck	14,9	588	17,2	705	Әјзән
Stoke-upon-Trent .	36,6	721	19,3	665	Сахсы габ
Woolstanton . . .	30,4	726	13,9	727	Әјзән
Сәккиз сағлам әкинчилик әјаләти .	—	305	—	340	—

[176] Мүһафизә көмрүкләри гојулмасы һаггында ипәк мануфактуралары саһибләринин истәјини рәдд етмәкдә инкилис „фритрәдерләринин" нә гәдәр тәрәддүд көстәрдикләри мә'лумдур. Франсадан мал идхалына гаршы тәдбир көрмәк әвәзинә инди Инкилтәрә фабрикаларында ишләјән ушагларын мүдафиәсизлијиндән истифадә олунур.

[177] „Reports etc. for 30-th April 1853", p. 31.

яндан әввәл вә ахшам иши гуртарандан сонра ушаг әмәйиндән истифадә этмәк“ гадаған олунур. Бу замандан э’тибарән 1850-чи ил фабрика ганунунун аид олдуғу сәнае саһәләриндә бә’зи истисналарла бүтүн фәһләләрин иш күнү һәмин ганун әсасында гайдая салынырды[178]. Биринчи фабрика гануну э’лан эдилдийи замандан ярым әср кечмишдир[179].

Ганун верәнләр 1845-чи илдә верилән „Printwork's Act“да (читбасан фабрикалар вә и. а. һаггында ганунда) илк дәфә өз әввәлки мүһит даирәсиндән кәнара чыхды. Бу ени „сәрсәмлийә“ капиталын нә гәдәр мәмнунийәтсизликлә йол вердийи, ганунун һәр сәтриндән сезилир! Бу ганун 8—13 яшлы ушагларын вә гадынларын иш күнү үчүн сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-а гәдәр 16 саатлыг һәдд гоюр вә емәк үчүн һеч бир ганури тәнәффүс көстәрмир. Бу ганун 13 яшындан юхары ушаглары истәнилдийи шәкилдә, ара вермәдән кечәли-күндүзлү ишләдиб әлдән салмаға ичазә верир[180]. Бәли, бу парламанын ярымчыг салдығы бир ушаға бәнзәр[181].

Һәр һалда принсип, мүасир истеһсал үсулунун спесифик мәһсулу олан ири сәнае саһәләриндә галиб кәлмәклә гәт’и гәләбә чалды. 1853—1860-чы илләрдә бу саһәләрин чошғун инкишафы вә эйни заманда фабрика фәһләләринин чисмани вә мә'нәви йүксәлиши лап корларын да көзүнү ачды. Ярым әсрдән бәри давам эдән вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә яваш-яваш иш күнүнә ганун йолилә һәдд гоймаг вә ону гайдая салмаг мәчбурийәтиндә галан фабрикантлар өзләри бу сәнае саһәләрилә һәлә „азад“ галан истисмар саһәләри арасындаки кәскин фәрги ловғалыгла көстәрирдиләр[182]. „Сияси игтисад“ риякарлары иш күнүнү ганун

---

[178] Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин ән йүксәк тәрәгги илләри олан 1859-чу вә 1860-чы илләрдә бә'зи фабрикантлар чалышырдылар ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә йүксәк әмәк һаггы вермәклә әйиричиликдә ишләйән яшлы кишиләри вә башгаларыны ширникдириб онлары иш күнүнүн узадылмасына разы этсинләр. Әл дәзкаһларында вә селфакторларда ишләйән әйиричиләр өз саһибкарларына яздыглары бир эризәдә бу тәшәббүсә сон гойдулар; һаман эризәдә әзчүлмә дейилир: „Ачыг десәк, яшайышымыз бир әзабдыр; нә гәдәр ки, фабрикада бизи башга фәһләләрдән һәфтәдә **ики күнә гәдәр** (20 саат) артыг сахлайырлар, биз өлкәдә өзүмүзү гул кими һисс эдирик, һәм өзүмүзә, һәм дә нәслимизә чисмани вә мә'нәви чәһәтдән зәрәр верән белә бир системи әбәдиләшдирдийимизә көрә өзүмүзү данлайырыг... Буна көрә бу мәктубла гуллуғунуза әрз эдирик ки, ени илин биринчи күнүндән э'тибарән ганунда көстәрилән $1^1/_2$ саатлыг тәнәффүс чыхылмагла, һәфтәдә 60 саатдан бирчә дәгигә артыг ишләмәйәчәйик, йә'ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр ишләйәчәйик“ („Reports etc. for 30-th April 1860“, p. 30).

[179] Бу ганунун мәтниндә онун позулмасына имкан верән чәһәтләр һаггында парламан һесабатына бах: „Factory Regulations Acts“ (6 август 1859-чу ил). Енә орада **Leonhard Horner**, Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prewent illegal working, now become very prevalent.

[180] „Сон ярым илдә (1857-чи ил) мәним бахдығым әйаләтдә 8 яшлы вә бундан бөйүк ушаглары һәгигәтдә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр ишләдиб әлдән салырлар“ („Reports etc. for 31-st October 1857“, p. 39).

[181] „Printwork's Act“ (читбасан фабрикалар гануну) һәм тәһсил, һәм дә әмәк мүһафизәси һаггындаки гәрарлар чәһәтдән ярытмаз һесаб олунур“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 52).

[182] Мәсәлән, E. Potter 1863-чү ил мартын 24-дә „Times“да белә дейир. „Times“ она он саатлыг иш күнү гануну әлейһинә фабрикантларын үсян этдикләрини хатырладыр.

васитәсилә тәнзим етмәк лазым кәлдикдә гәнаәтини дәрһал өз „әмәлләринин" ени бир хүсуси наилијјәти адландырдылар[183]. Асанлыгла баша дүшмәк олур ки, фабрика магнатлары мәчбуријјәт үзүндән бојун әјдикдән сонра капиталын мүгавимәт күчү тәдричән зәифләјирди вә, әксинә, бу ишдә билаваситә мәнафеи олмајан ичтимаи тәбәгәләр арасында фәһлә синфинин мүттәфигләри чохалдыгча, фәһлә синфинин һүчум гүввәси дә артырды. 1860-чы илдән сонра башланан нисбәтән сүр'әтли тәрәггијә сәбәб будур.

1850-чи ил фабрика гануну, бојахана вә ағартмаханалара[184] 1860-чы илдә, кружева фабрикалары вә чораб е'малатханаларына исә 1861-чи илдә аид едилмишди. „Ушаг әмәји комисјонунун" вердији биринчи һесабатын (1863-чү ил) нәтичәси ондан ибарәт олду ки, килдән мә'мулат һазырлајан бүтүн мануфактуралар (нәинки тәкчә сахсы мүәссисәләри), кибрит, пистон, патрон мүәссисәләри, дивар кағызы фабрикалары, плис гырхмаг (fustian cutting) вә үмумијјәтлә „finishing" (сон пардахлама) ады верилмиш бир чох просесләр дә ејни вәзијјәтә дүшдү. „Ачыг һавадаки ағартмаханалар"[185] вә чөрәкчиханалар 1863-чү илдә хүсуси ганунлара

---

[183] Мәсәлән, Tooke-ун „History of Prices"инин әмәкдаш вә нашири ч. W. Newmarch белә сөјләмишдир. Мәкәр горхаглыг үзүндән әфкар-үмумијјәјә күзәштә кетмәк елмдә тәрәггидирми?

[184] Ағартмахана вә бојаханалар һаггындакы 1860-чы ил ганунунда көстәрилир ки, иш күнү 1861-чи ил августун 1-дән һәләлик 12 саата, 1862-чи ил августун 1-дән дә һәмишәлик 10 саата ендириләчәкдир, јә'ни ади күнләрдә $10^1/_2$ саат вә шәнбә күнү $7^1/_2$ саат давам едәчәкдир. Лакин уғурсуз 1862-чи ил кәлиб чатдыгда көһнә ојун тәкрар олунду. Чәнаб фабрикантлар парламана әризә вериб јенидән етмә вә гадынларын он ики саат ишләдилмәсинә бирчә ил дә јол верилмәсини хаһиш етдиләр... „Сәнаеин һазыркы вәзијјәтиндә (памбыг гытлығы заманында) фәһләләрин күндә 12 саат ишләјиб мүмкүн гәдәр чох әмәк һаггы алмасына ичазә верилсә, онлар үчүн чох әлверишли олар... Һәтта бу руһда бир ганун лајиһәси тәртиб олунуб ашағы палатанын мүзакирәсинә верилмишди. Лакин Шотландија ағартмахана фәһләләринин тәшвигаты нәтичәсиндә бу лајиһә кечмәди" („Reports etc. for 31-st October 1862", p. 14, 15). Куја фәһләләрин адындан данышдығыны иддиа едән вә һаман фәһләләр тәрәфиндән мәғлуб едилән капитал инди һүгугшүнас ејнәји васитәсилә кәшф етмишди ки, 1860-чы ил гануну да „әмәк мүһафизәси" үчүн верилән бүтүн парламан ганунлары кими, анлашылмаз ифадәләрлә тәртиб олундуғуна көрә, „һәмин гануну" „calenderers" [мәнкәнәчи] вә „finishers" [пардахчы] кими фәһләләрә аид етмәмәк имканы верир. Һәмишә капиталын садиг нөкәри олан Инкилтәрә әдлијјәси, „Common Pleas" [мәһкәмәнин мүлки шө'бәси] адланан идарә васитәсилә ганундакы бу кәләји тәсвиб етмишди. „Бу һал фәһләләр арасында бөјүк наразылыға сәбәб олду, һәм дә чох тәәссүф етмәк лазым кәлир ки, ганунларын мәгсәдләри ајдын олдуғу һалда, ајры-ајры сөзләрин лазымынча ајдын олмадығыны бәһанә кәтириб бу мәгсәдләри һечә чыхарырлар". (Јенә орада, сәһ. 18.)

[185] „Ачыг һавадакы ағартмаханалар", һәмин мүәссисәләр һаггында 1860-чы илдә верилән ганундан белә бир бәһанә илә азад едилмишдиләр ки, куја орада гадынлар кечә ишләмирләр. Фабрика мүфәттишләри бу јаланын үстүнү ачдылар, ејни заманда фәһләләрин вердикләри әризәләр, „ачыг һавада", „әтирли сәрин чәмәнләрдә јерләшән ағартмаханалар" һаггында парламанын ширин хүлјаларыны боша чыхартды. Бу ачыг һавалы ағартмаханаларда Фаренһејтлә 90—100 дәрәчә [Селси илә 32—38 дәрәчә] һәрарәти олан гурутма шө'бәләриндә башлыча олараг гызлар ишләјир. Бурада һәтта „Cooling" (сәринләмәк) кими хүсуси бир техники истилаһ да ишләнир ки, бу да гурутма шө'бәләриндән арабир тәмиз һаваја чыхмаға дејилир. „Гурутма шө'бәсиндә 15 гыз ишләјир, кәтан парча гурудулан јердә 80—90 дәрәчә [Селси илә 27—32 дәрәчә], батист гурудулан јердә исә 100 дәрәчә [Селси илә 38 дәрәчә] вә даһа артыг һәрарәт олур. Бөјүклүјү

табе эдилди; бу ганунлардан биринчиси, əзҹүмлə, ушагларын, ениетмəлəрин вə гадынларын кечə вахты (ахшам саат 8-дəн сəһəр саат 6-я гəдəр) ишлəмəсини, икинчиси исə 18 яшындан кичик чөрəкчи шакирдлəринин əмəйиндəн ахшам саат 9 илə сəһəр саат 5 арасында истифадə олунмасыны гадаған эдир. Биз бу комисйонун, əкинчилик, мə'дəн иши вə нəглийят сəнаеи истисна олмагла, Инкилтəрə сəнаеинин бүтүн мүһүм саһəлəрини „азадлыгдан“ мəһрум этмəк тəһлүкəси доғуран сонраки тəклифлəриндəн һəлə бəһс эдəҹəйик[185a].

7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризə. Инкилтəрə фабрика ганунларынын башга өлкəлəрə тə'сири

Охуҹунун ядындадыр ки, изафи дəйəр истеһсалы вə я изафи əмəк əлдə эдилмəси, капиталист истеһсалынын спесифик мəзмун вə мəгсəдини тəшкил эдир вə, əмəйин капитала табе эдилмəси нəтиҹəсиндə капиталист истеһсалы гурулушунда баш верəн дəйишикликлəрдəн гəт'иййəн асылы дейилдир. Охуҹунун ядындадыр ки, бу вахта гəдəр еритдийимиз нөгтейи-нəзəрдəн анҹаг мүстəгил фəһлə вə, демəли, һүгугча һəдд-булуға чатмыш фəһлə, əмтиə сатычысы олуб капиталистлə сөвдəлəшир. Буна көрə дə, вердийи-

---

тəхминəн он квадрат футлуг кичик бир отағын ортасында ағзы кип өртүлмүш собанын башында он ики гыз (батист) үтүлəйиб гатлайыр. Дəһшəтли бир һəрарəт сачан собанын əтрафында дөврə вурмуш гызлар үтүлəнмəк үчүн кəлəн батисти чəлд гурудурлар. Бу „ишлəк əллəрин“ иш саатына һəдд гоюлмамышдыр. Иш чох оланда онлар бир нечə күн далбадал кечə саат 9-а вə я 12-йə гəдəр ишлəйирлəр“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 56). Бир һəким белə дейир: „Сəринлəмəк үчүн хүсуси саатлар айрылмамышдыр, лакин һəрарəт лап дөзүлмəз дəрəҹəйə чатдыгда вə я гызларын əллəри тəрлəйиб чирклəндикдə, бир нечə дəгигə ишдəн айрылмаларына иҹазə верилир... Мəн бу фəһлə гызлардан хəстəлəнəнлəри мүалиҹə эдирəм вə өз тəҹрүбəмə əсасəн гейд этмəлийəм ки, онларын сəһһəти памбыг əйирəн гадынларын сəһһəтиндəн хейли писдир (капитал исə парламана вердийи эризəлəриндə онлары Рубенс фырчасилə тəсвир эдиб көстəрмишди ки, куя онларын үзүндəн сағламлыг яғыр!). Онларын əн чох мүбтəла олдуглары хəстəликлəр: вəрəм, бронхит, гадын хəстəликлəри, əн шиддəтли əсəбилик вə ревматизмдир. Зəннимҹə, бу хəстəликлəрин һамысыны билавааситə вə я долайы йолла доғуран сəбəблəр, онларын ишлəдийи э'малатханаларда һаванын сон дəрəҹə исти олмасы вə гыш айларында ишдəн эвə гайыдаркəн онлары рүтубəтли вə союг һавадан горуячаг лазымынҹа исти палтарларынын олмамасыдыр“. (Енə орада, сəһ. 56, 57.) Фабрика мүфəттишлəри ачыг һавадакы ағартмаханаларын күлəр үзлү саһиблəриндəн зорла гопарылан 1863-ҹү ил əлавə гануну һаггында белə дейирлəр: „Куя фəһлəлəрин əмəйини мүһафизə этмəли олан бу ганун нəинки өз мəгсəдинə наил олмур... һəтта элə бир дилдə язылмышдыр ки, ушаг вə гадынлар анҹаг ахшам саат 8-дəн сонра ишдə сахланылдыгда онларын əмəйи мүһафизə олунур; һəтта бу һалда да һəмин ганунун позулдуғуну сүбут этмəк иши о гəдəр əнкəллидир ки, ону позанлара ҹəза вердирмəк чəтин мəсəлəдир“. (Енə орада, сəһ. 52.) „Инсанпəрвəрлик вə тəрбийə нөгтейи-нəзəриндəн бу ганун һеч бир шейə дəймəз. Гадын вə ушагларын күндə 14 саат вə бəлкə дə даһа артыг ишлəмəсинə изн вермəк, яхуд, башга сөзлə десəк, онлары буна məҹбур этмəк вə эйни заманда онлара емəк үчүн каһ тəнəффүс вериб каһ да вермəмəк, яш вə ҹинслəринə фəрг гоймамаг, ағартмаханаларын яхынлығында яшаян аилəлəрин иҹтимаи адəтлəрини нəзəрə алмамаг мəкəр инсанпəрвəрлик адландырыла билəрми“ („Reports etc. for 30-th April 1863“, p. 40).

[185a] *2-ҹи нəшрə гейд.* Əсəрин мəтниндə дейилəнлəри яздығым замандан, йə'ни 1866-ҹы илдəн экс һəрəкəт башланды.

миз тарихи хүласәдә бир тәрәфдән мүасир сәнае, дикәр тәрәфдән дә бәдәнчә вә һүгугча һәдд-булуға чатмаянларын әмәйи башлыча рол ойнайырдыса, бизим үчүн бунлардан биринчисинин әһәмиййәти ялныз, онун әмәк сорулан хүсуси бир саһә олмасыдыр, икинчисинин әһәмиййәти исә ялныз, әмәйин бу чүр сорулдуғуну көстәрән хүсусилә габарыг бир нүмунә олмасыдыр. Лакин ирәлиләрә гачмадан да биз анчаг тарихи фактлар арасындаки үмуми рабитәйә әсасланараг, ашағыдаки нәтичәләрә кәлирик:

1. Капиталын, иш күнүнү һәдсиз дәрәчәдә вә амансызлыгла узатмаг сә'йи биринчи нөвбәдә мүасир истеһсал үсулунун илк мәһсулу олан сәнае саһәләриндә, йә'ни су, бухар вә машынларын ән әввәл ингилаб әмәлә кәтирдийи саһәләрдә: памбыг парча, юн, кәтан вә ипәк әйирмә вә тохума мүәссисәләриндә мүвәффәгиййәт газаныр. Мадди истеһсал үсулунун дәйишмәси вә истеһсалчыларын ичтимаи мүнасибәтләриндә әмәлә кәлмиш мүвафиг дәйишикликләр[186] әввәлчә иш күнү һәдләринин интәһасыз позулмасына сәбәб олур, сонра исә, буна гаршы бир мүгавимәт олараг ичтимаи нәзарәт ярадыр ки, бу да фасиләли иш күнүнә ганун васитәсилә һәдд гоюр, иш күнүнү тәнзим эдир вә ваһид бир гайдая салыр. Буна көрә дә XIX әсрин биринчи ярысында анчаг мүстәсна һалларда ганун верилиб бу чүр нәзарәт гоюлурду[187]. Лакин ганун ени истеһсал гайдасы илә ишләйән илк саһәни өз тә'сири алтына алан кими мә'лум олду ки, нәинки бир чох башга истеһсал саһәләри әсл фабрика режиминин тә'сири алтына дүшмүшдүр, һәтта мүәййән дәрәчәдә гәдим истеһсал гайдалары илә ишләйән мануфактуралар, мәсәлән сахсы габ мүәссисәләри, шишә заводлары вә саирә, һабелә гәдим пешәләр, мәсәлән чөрәкчилик вә, нәһайәт, эв сәнаеи адланан чох дағыныг пешәләр, мәсәлән мисмар гайырмаг вә саирә бу кими пешәләр дә[188] чохдан бәри фабрикалар гәдәр капиталист истисмарынын тә'сири алтына дүшмүшдүр. Буна көрә дә ганунверичилик мүстәсналыг маһиййәтиндән кетдикчә әл чәкмәли, я да—Инкилтәрәдә олдуғу кими, Рома казуистикасы йолу илә кедәрәк, айры-айры һалларда тәтбиг олундуғу ердә—иш көрүлән һәр бир эви учдантутма фабрика (factory) адландырмалы олмушдур[189].

---

[186] „Бу ики синифдән (капиталист вә фәһлә синифләриндән) һәр биринин һәрәкәти, онларын арасында әмәлә кәлән гаршылыглы мүнасибәтләрин нәтичәсидир" („Reports etc. for 31 st October 1864", p. 113).

[187] „Иш күнүнә һәдд гоюлан мүәссисәләр, мүәййән дәрәчәдә тохума маллар истеһсалы илә әлагәдар иди ки, бу истеһсал үчүн дә бухар вә су күчүндән истифадә олунур. Мүәййән бир әмәк саһәсинин нәзарәт алтына алынмасы үчүн ики шәрт лазым иди: бири бухар вә я су күчүндән истифадә олунмасы, бири дә мүәййән нөв лиф э'мал эдилмәси" („Reports etc. for 31-st October 1864", p. 8).

[188] Эв сәнаеи адланан бу сәнаеин вәзиййәти һаггында „Children's Employment Commission"ун ахырынчы һесабатларында олдугча зәнкин мә'лумат вардыр.

[189] „Ахырынчы сессиянын (1864-чү ил) вердийи ганунлар... чох мүхтәлиф истеһсал гайдалары илә ишләйән мүхтәлиф истеһсал саһәләринә аиддир; машынлары һәрәкәтә кәтирмәк үчүн механики гүввәдән истифадә олунмасы инди һеч дә әввәлләрдә олдуғу кими, ганунун нәзәринчә мүәссисәнин „фабрика" һесаб эдилмәси үчүн зәрури шәрт дейилдир" („Reports etc. for 31-st October 1864", p. 80).

2. Бә'зи истеһсал саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим эдилмәси тарихи вә башга истеһсал саһәләриндә онун тәнзим эдилмәси уғрунда һәлә дә давам эдән мүбаризә айдын сүбут эдир ки, айрыча бир фәһлә, йә'ни өз иш гүввәсини „азад“ сурәтдә сатан фәһлә, капиталист истеһсалынын мүәййән инкишаф пилләсиндә һеч бир мүгавимәт көстәрә билмир. Буна көрә дә нормал иш күнү гоюлмасы, капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында узун мүддәт вә аз-чох кизли шәкилдә давам эдән вәтәндаш мүһарибәсинин мәһсулудур. Бу мүбаризә мүасир сәнае саһәсиндә башландығына көрә, әввәлчә, бу санаеин вәтәни олан Инкилтәрәдә гызышыр[190]. Инкилтәрә фабрика фәһләләри тәкчә Инкилтәрә фәһлә синфинин дейил, бүтүн мүасир фәһлә синфинин пешәкар мүбаризләри олмушлар, һәмчинин капиталын нәзәриййәсинә илк дәфә мейдан охуян да онларын нәзәриййәчиләри олмушдур[191]. Буна көрә дә фабрика системинин философу Ure, Инкилтәрә фәһлә синфинин „әсарәт олан фабрика ганунларыны“ өзүнә шүар этмәсини вә буну „там әмәк азадлығы“ уғрунда мәрдликлә мүбаризә апаран капитала гаршы гоймасыны Инкилтәрә фәһлә синфи үзәриндә силинмәз бир ләкә адландырыр[192].

Франса яваш-яваш Инкилтәрәнин ардынча сүрүнүр. Анчаг Феврал ингилабы сайәсиндә он ики саатлыг иш күнү гануну[193] верилди ки, бу Инкилтәрәдәки орижиналындан да ярытмаз иди.

---

[190] Авропа гит'әсиндә либерализм чәннәти олан Белчикада бу һәрәкатын һеч изи йохдур. Белчиканын һәтта көмүр вә метал мә'дәнләриндә дә һәр ики чинсдән олан мүхтәлиф яшлы фәһләләр истәнилдийи заман вә истәнилдийи гәдәр там „азад“ сурәтдә истеһлак олунурлар. Бу сәнае саһәләриндә ишләйән һәр мин нәфәрдән 738 нәфәри киши, 88 нәфәри гадын, 135 нәфәри ениетмә, 44 нәфәри дә 16 яшындан кичик гызлардыр; домна собаларында вә саирәдә һәр мин нәфәр киши ичәрисиндә 149 нәфәр гадын, 98 нәфәр ениетмә вә 85 нәфәр 16 яшындан кичик гыз ушағы вардыр. Бундан әлавә, еткин вә сүтүл иш гүввәсинин һәдсиз истисмар олунмасы мүгабилиндә чох аз әмәк һаггы: күндә орта һесабла кишиләрә 2 шиллинг 8 пенс, гадынлара 1 шиллинг 8 пенс, ениетмәләрә исә 1 шиллинг $2^1/_2$ пенс верилир. Һалбуки эйни заманда Белчика 1863-чү илдә ихрач этдийи көмүр, дәмир вә саирәнин мигдарыны вә дәйәрини 1850-чи илә нисбәтән, демәк олар, ики гат артырмышды.

[191] Бу әсрин икинчи он илинин лап әввәлләриндә Роберт Оуэн иш күнүнә һәдд гоймаг зәрурәтини нәзәри чәһәтдән әсасландырмагдан башга, Ню-Лэнаркдаки фабрикасында доғрудан да он саатлыг иш күнү гойдугда онун бу тәчрүбәсини коммунист хүлясы адландырдылар вә „Мәһсулдар әмәйин ушаг тәрбийәси илә бирләшдирилмәси“ әсәрини вә яратдығы фәһлә кооператив мүәссисәләрини лаға гойдуглары кими, һаман тәчрүбәсини дә лаға гоюрдулар. Һалбуки биринчи хүля инди дөнүб фабрика гануну олмуш, икинчи хүля һәр бир „Factory Act“ (фабрика ганунунда) ишләнән рәсми бир ифадә олмуш, үчүнчү хүля исә һәтта иртичачыларын фырылдагларынын үстүнү өртмәк үчүн бир пәрдә олмушдур.

[192] Ure (франсызча тәрчүмәси): „Philosophie des Manufactures, Paris 1836, vol. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.

[193] „Парис Бейнәлхалг статистика конграсынын 1855-чи ил“ Compte Rendu-сында (һесабатында) әзчүмлә дейилир: „Фабрика вә э'малатханаларда күндүз иши үчүн 12 саатлыг һәдд гоян Франса ганунунда бунун үчүн даими вә мүәййән иш саатлары (мүддәтләр) көстәрилмир, зира бу ганунда ялныз ушагларын сәһәр саат 5 илә ахшам саат 9 арасындаки мүддәтдә ишләмәли олдуглары көстәрилир. Буна көрә дә фабрикантларын бир гисми, иш саатларынын көстәрилмәмәси кими мәш'ум бир сүкутун вердийи имкандан истифадә эдиб фәһләләри, бәлкә базар күнләри истисна олмагла, даим фасиләсиз ишләдирләр. Бу мәгсәдлә онлар фәһләләри ики мүхтәлиф нөвбәдә ишләдирләр вә нөвбәләрдән һеч бири э'ма-

Буна бахмаяраг, Франсадаки ингилаби үсул өз хүсуси мәзиййәтләрини көстәрир. Бу үсул бир зәрбә илә истиснасыз олараг бүтүн э'малатхана вә фабрикаларда иш күнү үчүн эйни бир һәдд гоюр, Инкилтәрә ганунверичилийи исә инад эдәрәк, анчаг айры-айры сәбәбләрин тәзйиги алтында һәрдән бир мәсәләдә күзәштә кедир вә ени-ени һүгугшүнаслыг һийләләри уйдурмаг үчүн мүнасиб бир йол сечир[194]. Бундан әлавә, Франса ганунунда үмуми принсип э'лан олунан шей Инкилтәрәдә һәләлик анчаг ушаглар, ениетмәләр вә гадынләр үчүн әлдә эдилмәкдә олуб анчаг сон заманлар һамыя верилмәли бир һүгуг кими тәләб эдилмәйә башланмышдыр[195].

Нә гәдәр ки, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын бир һиссәсиндә көләлик кими бир биабырчылыг вар иди, бу республикада һеч бир мүстәгил фәһлә һәрәкаты мүвәффәгиййәт газанмырды. Гараларын әмәйинә һәгарәт дамғасы вурулмуш олдуғу бир ердә, ағларын әмәйи азад ола билмәз. Көләлийин өлүб кетмәси исә дәрһал ени бир кәнч һәятын яранмасына сәбәб олду. Вәтәндаш мүһарибәсинин илк нәтичәси, сәккиз саатлыг иш күнү уғрунда апарылан тәшвигатдан ибарәт олду ки, бу да бир локомотив сүр'әтилә Атлантик океанындан Сакит океана вә Ени Инкилтәрәдән Калифорнияя гәдәр һәр тәрәфә яйылды. Балтиморда үмуми фәһлә конграсы (16 август 1866-чы ил) билдирир: „Зәманәмизин биринчи вә ән бөйүк тәләби бу өлкәдә әмәйи капиталист көләлийиндән азад этмәкдир ки, бунун үчүн дә бир ганунла сәккиз саатлыг иш күнү Америка иттифагынын бүтүн штатларында нормал иш күнү э'лан олунмалыдыр. Биз бу шәрәфли мәгсәдә чатмаг уғрунда мүбаризә апармаг" үчүн вар гүввәмизи сәрф этмәк гәрарына кәлмишик"[196]. Эйни заманда (1866-чы ил сент-

---

латханада 12 саатдан артыг галмыр, истеһсал исә кечә-күндүз давам эдир. Ганунун тәләбләри еринә етирилмиш олур, амма һуманизм тәләбләри дә еринә етирилирми?" „Кечә ишинин инсан бәдәнини мәһв этмәси" илә бәрабәр „ишығы зәиф олан э'малатханаларда кишиләрлә гадынларын кечә вахты бир ердә олмасынын фәлакәтли тә'сири дә" гейд олунур.

[194] „Мәсәлән, мәним бахдығым әяләтдә эйни бир фабрика бинасында эйни фабрикант, ағардычы вә боягчы олмаг э'тибарилә „ағартмахана вә бояхана ганунуна", чит нахышчысы олмаг э'тибарилә „Printwork's Act-a", finisher (пардахчы) олмаг э'тибарилә дә „Fabrikat-a" табедир... (Report of Mr. Baker in „Reports etc. for 31-st October 1861", p. 20) Ч-б Baker бу ганунларын мүхтәлиф көстәришләрини вә бурадан доған чәтинликләри сайдыгдан сонра дейир: „Биз көрүрүк ки, фабрика саһиби ганунa кәләк кәлмәк истәсә, парламанын бу үч ганунуна әмәл олунмасыны тә'мин этмәк нә гәдәр дә чәтиндир". Һәр һалда чәнаб вәкилләр мәһкәмәдә бол ишлә тә'мин олунурлар.

[195] Мәсәлән, фабрика мүфәттишләри нәһайәт чүр'әт эдиб дейирләр: „Бу э'тиразлар (иш күнүнә ганун йолилә һәдд гоюлмасы әлейһинә капиталын э'тиразлары) әмәк һүгуглары кими бөйүк бир принсип гаршысында рәдд эдилмәлидир... Бир вахт кәлир ки, ишчинин әмәйи даһа өз саһибкарынын ихтиярында олмур вә ишчи һәлә тагәтдән дүшмәсә дә өз вахтынын саһиби олур" („Reports etc. for 31-st October 1862", p. 54).

[196] „Биз Dunkirk фәһләләри билдиририк ки, индики системдә тәләб олунан иш вахты чох узундур, фәһләнин динчәлмәсинә вә инкишаф этмәсинә имкан вермир, әксинә, ону әсарәт алтына алыб көләликдән о гәдәр дә яхшы олмаян бир вәзиййәтә салыр" („a condition of servitude but little better than slavery"). Буна көрә дә биз гәт этдик ки, иш күнү сәккиз саат олса кифайәтдир вә ганун

ябрын әввәлләриндә) Ченеврәдә „Бейнәлхалг фәһлә иттифагынын конграсы“ Лондон баш шурасынын тәклифинә әсасән белә бир гәрар чыхармышды: „Иш күнүнә һәдд гоюлмасыны биз илкин шәрт э’лан эдирик, бунсуз азадлыг уғрундаки бүтүн тәшәббүсләр лабүд мүвәффәгиййәтсизлийә уғраяҹагдыр... Биз 8 саатлыг әмәйин, иш күнү үчүн гануни һәдд һесаб олунмасыны тәклиф эдирик“.

Беләликлә, Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә, истеһсал мүнасибәтләринин өзүндән тәбии олараг доған фәһлә һәрәкаты, Инкилтәрә фабрика мүфәттиши R. J. Saunders-ин бу сөзләринин доғру олдуғуну көстәрди: „Әввәлҹә иш күнүнә һәдд гоюлмаса вә тә’йин эдилән һәдләрә мәҹбури сурәтдә дүрүст риайәт олунмаса, ҹәмиййәтин ислаһаты йолунда мүвәффәгиййәтли бир аддым атыла биләҹәйини үмид этмәк олмаз“[197].

Э’тираф этмәк лазым кәлир ки, бизим фәһлә, истеһсал просесинә нә вәзиййәтдә кирмишсә, бу просесдән о вәзиййәтдә чыхмыр. Базарда бу фәһлә „иш гүввәси“ адланан әмтиәнин саһиби кими, башга әмтиәләрин саһибләри илә үз-үзә дурмушду, йә’ни бир әмтиә саһиби олуб әмтиә саһибләринин гаршысында дурмушду. Онун өз иш гүввәсини сатаркән капиталистлә сөвдәләшмәси ачыг-айдын көстәрирди ки, о азаддыр вә ихтияры өз әлиндәдир. Сөвдәләшдикдән сонра исә мә’лум олур ки, о һеч дә „азад сатыҹы“ дейилмиш вә әкәр о өз иш гүввәсини азад сурәтдә мүәййән мүддәтә сатырса, ону һаман мүддәтдә сатмаға мәҹбур имиш[198], һәм дә „сорула биләҹәк бирҹә әзәләси, бирҹә дамары, бирҹә гәтрә ганы галынҹа“[199] зәли онун бәдәниндән гопмаяҹагдыр. Фәһләләр өзләрини бу „әзаб иланындан“ [Һенрих Һейне] мүдафиә этмәк үчүн бирләшмәли вә бир синиф кими һәрәкәт эдиб дөвләти гүдрәтли иҹтимаи маниә олаҹаг элә бир ганун вермәйә мәҹбур этмәлидирләр ки, бу ганун фәһләләрин капиталла көнүллү мүгавилә әсасында өзләрини вә нәсилләрини сатыб өлүмә вә көләлийә мәһкум этмәсинә мане ол-

---

буну кафи һесаб этмәлидир; биз гүдрәтли бир васитә олан мәтбуаты имдада чағырырыг... бизә ярдым көстәрмәкдән имтина эдәнләрин һамысыны исә фәһләләрә аид ислаһатын вә фәһлә һүгугунун дүшмәни һесаб эдәҹәйик“. (Нью-Йорк штаты, Dunkirk-дә фәһләләрин гәрарлары, 1866-чы ил.)

197 „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 112.

198 „Бу һәрәкәтләр (мәсәлән, 1848—50-чи илләрдә капиталын ишләтдийи һийләләр) чох тез-тез ирәли сүрүлән белә бир фикрин янлыш олдуғуну да гәт’и сүбут этди ки, гуя фәһләләр һимайә олунмаға мөһтаҹ дейилдирләр вә онлары өз еканә мүлкиййәтиндән, йә’ни әлләринин зәһмәти вә алынларынын тәриндән тамамилә азад бир сурәтдә истифадә эдән сатыҹы һесаб этмәк лазымдыр“ („Reports etc. for 30-th April 1850“, p. 45). „Азад әмәк ифадәсини ишләтмәк әкәр үмумиййәтлә ҹаизсә, демәк лазымдыр ки, бу әмәк һәтта азад бир өлкәдә дә гүввәтли бир ганун васитәсилә мүдафиә олунмаға мөһтаҹдыр“ („Reports etc. for 30-st October 1864“, p. 34). „Емәк үчүн истәр тәнәффүс верилсин, истәрсә верилмәсин, күндә 14 саат ишләмәйә изин вермәк... яхуд, һеч фәрги йохдур, буна мәҹбур элә мәк etc.“ („Reports etc. for 30-th April 1863“, p. 40).

199 Friedrich Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig 1845. [Бах: Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Пролетариатын вә онун синфи мүбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Москва. Дөвләтнәшр. 1928.]

сун[200]. „Инсанын әлиндән алынмаз һүгуглары“ кими дәбдәбәли бир сияһинин ерини ганунла һәдд гоюлмуш иш күнү һаггында садә бир Magna Charta [әсас һүгуглар] тутур ки, бу да „нәһайәт, фәһләнин сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вә онун өз ихтиярында олан вахтын нә заман башландығыны изаһ эдир“[201]. Quantum mutatus ab illo! [Нә гәдәр дә бөйүк бир мәсафә!]

ДОГГУЗУНҸУ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЙӘРИН НОРМА ВӘ КҮТЛӘСИ

Әввәлләрдә олдуғу кими, биз бу фәсилдә дә фәрз эдирик ки, иш гүввәсинин дәйәри, демәли иш гүввәсини тәкрар истеһсал этмәк вә я һифз этмәк үчүн иш күнүнүн сәрф эдилмәли олан һиссәси мә'лум кәмиййәтдир, сабит кәмиййәтдир.

Белә фәрз этдикдә, йә'ни изафи дәйәр нормасы мә'лум олдугда, һәр бир айрыча фәһләнин мүәййән вахт әрзиндә капиталистә вердийи изафи дәйәр күтләси дә мә'лум олур. Мәсәлән, зәрури әмәк күндә 6 саат вә бунун гызылла ифадәси 3 шиллинг вә я 1 талердирсә, онда 1 талер гызыл иш гүввәсинин күндәлик дәйәридир вә я иш гүввәси алмаг үчүн аванс эдилмиш капитал дәйәридир. Бу 1 талер, капиталистә нә гәдәр изафи дәйәр верәҹәкдир? Бу, изафи дәйәрин нормасындан асылыдыр. Изафи дәйәр нормасы 50%-ә бәрабәрдирсә, изафи дәйәр $^1/_2$ талер олаҹагдыр; әкәр изафи дәйәр нормасы=100% олса, 1 талердән ибарәт бу дәйишән капитал 1 талерлик изафи дәйәр күтләси истеһсал эдир вә я фәһлә һәр күн 6 саатлыг изафи дәйәр күтләси верир. Демәли, әкәр иш гүввәси мә'лум кәмиййәтдирсә, онда изафи дәйәр нормасы айрыча бир фәһләнин истеһсал этдийи изафи дәйәрин екунуну вә я күтләсини мүәййән эдир.

---

[200] Он саатлыг иш күнү һаггындакы ганун лайиһәси, аид эдилдийи сәнае саһәләриндә „фәһләләри тамамилә чылызлашмагдан хилас этди вә онларын сәһһәтини горумаға башлады“ (Reports etc. for 31-st October 1859“, p. 47). „Капитал (фабрикаларда) машынлары мүәййән вахтдан артыг һәрәкәтдә сахласа, бурада чалышан фәһләләрин сағламлығына вә әхлагына зәрәр вурмая билмәз, фәһләләр исә өзләрини мүдафиә эдә билмирләр“. (Енә орада, сәһ. 8.)

[201] „Даһа хейирли ҹәһәт бундан ибарәтдир ки, һеч олмазса, фәһләнин өз ихтиярындакы вахты илә саһиби үчүн ишләдийи вахт арасында айдын бир һәдд гоюлур. Инди фәһлә сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вә өз ихтиярында олан вахтын нә заман башландығыны билир вә нә гәдәр вахты олдуғуну әввәлдән дүрүст билдийинә көрә, өз ихтиярындакы дәгигәләрдән ән сәмәрәли бир шәкилдә истифадә эдә билир“. (Енә орада, сәһ. 52.) „Бу ганунлар (фабрика ганунлары) фәһләнин вахтыны онун өз ихтиярына вермәклә она элә бир мә'нәви гүввә вермишдир ки, бу гүввә ону сияси һакимиййәт әлдә этмәк йолуна салыр“. (Енә орада, сәһ. 47). Фабрика мүфәттишләри пәрдәли бир истеһза илә вә чох эһтиятлы ифадәләрлә ишарә эдиб дейирләр ки, он саатлыг иш күнү һаггында верилмиш индики ганун, капиталын садәҹә тәҹәссүмү олмаг э'тибарилә капиталистә хас олан ибтидаи кобудлугдан ону мүәййән бир дәрәҹә азад этмиш вә бир гәдәр „тәһсил“ алмаг үчүн она вахт вермишдир. Әввәлләр „саһибкар пул газанмагдан башга һеч бир шейә вахт тапмырды, гуллугчунун исә ишләмәкдән башга һеч бир шейә вахты йох иди“. (Енә орада, сәһ. 48.)

Лакин дәйишән капитал, капиталистин эйни заманда ишләтдийи бүтүн иш гүввәләринин үмуми дәйәринин пул ифадәсидир. Демәли, аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәри, бир иш гүввәсинин орта дәјәри илә, ишләдилән иш гүввәләринин сайынын һасилинә бәрабәрдир. Буна көрә дә иш гүввәсинин дәйәри бәлли олдугда дәйишән капиталын кәмиййәти, эйни заманда ишләйән фәһләләрин сайы илә дүз пропорсионалдыр. Беләликлә, бир иш гүввәсинин күндәлик дәйәри=1 талер олдугда, 100 иш гүввәсини истисмар этмәк үчүн 100 талерлик капитал, һәр күн n иш гүввәсини истисмар этмәк үчүн исә n талерлик капитал аванс эдилмәлидир.

Һабелә 1 талерлик дәйишән капитал, йә'ни бир иш гүввәсинин күндәлик дәйәри күндә 1 талерлик изафи дәйәр истеһсал эдирсә, онда 100 талердән ибарәт дәйишән капитал күндә 100 талерлик изафи дәйәр, n талерлик капитал исә күндә 1 талер$\times n$ талерлик изафи дәйәр истеһсал эдир. Демәли, истеһсал эдилән изафи дәйәрин күтләси һәр бир айрыча фәһләнин иш күнү әрзиндә вердийи изафи дәйәр илә, ишләдилән фәһләләрин сайынын һасилинә бәрабәрдир. Лакин иш гүввәсинин дәйәри бәлли олдугда, һәр бир айрыча фәһләнин истеһсал этдийи изафи дәйәрин күтләси изафи дәйәрин нормасындан, йә'ни фәһләнин изафи әмәйинин зәрури әмәйинә нисбәтиндән асылы олдуғуна көрә, бурадан ашағыдаки биринчи ганун мейдана чыхыр: дәйишән капиталын истеһсал этдийи изафи дәйәрин күтләси, аванс эдилмиш бу дәйишән капиталын кәмиййәти илә изафи дәйәр нормасынын һасилинә бәрабәрдир; яхуд иш гүввәсинин дәйәрини бу гүввәнин истисмар олунмасы дәрәҹәсинә, буну да эйни заманда ишләдилән иш гүввәләринин сайына вурмагла алынан һасилә бәрабәрдир.

Биз даим иш гүввәсинин орта дәйәрини сабит кәмиййәт, капиталын ишләтдийи фәһләнин исә орта бир фәһлә олдуғуну фәрз эдирик. Бә'зи мүстәсна һалларда, истеһсал эдилән изафи дәйәр истисмар эдилән фәһләләрин сайына пропорсионал артмыр, лакин бу кими һалларда иш гүввәсинин дәйәри дә сабит кәмиййәт олмур.

Демәли, изафи дәйәр күтләсини M, айрыча бир фәһләнин күндә орта һесабла вердийи изафи дәйәри m, бир иш гүввәсини сатын алмаг үчүн һәр күн аванс эдилән дәйишән капиталы v, дәйишән капиталын үмуми мәбләғини V, орта иш гүввәсинин дәйәрини k, бу иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәҹәсини $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}\right)$, ишләдилән фәһләләрин сайыны исә n илә көстәрсәк, ашағыдаки формуланы аларыг:

$$M=\begin{cases}\frac{m}{v}\times V\\ k\times\frac{a'}{a}\times n\end{cases}$$

Вурулан әдәдләрдән бири нечә азалдылырса, дикәри дә о нисбәтдә артырылдыгда һасилин әдәди кәмиййәти дәйишмир.

Буна көрә дә мүәййән изафи дәйәр күтләси истеһсал эдилдикдә, амилләрдән бири азалырса, дикәр амилин артмасы онун ерини долдура биләр. Изафи дәйәр нормасынын азалмасы, хәрчләнмиш дәйишән капитал вә я ишләдилән фәһләләрин сайы артырса, изафи дәйәрин күтләсини дәйишдирмир. Изафи дәйәр нормасы 100% олдугда, 100 фәһлә ишләдән 100 талерлик дәйишән капитал 100 талерлик изафи дәйәр күтләси истеһсал эдир. Изафи дәйәр нормасы ики гат азалдыгда, дәйишән капиталын мигдары вә ишләйән фәһләләрин сайы ики гат артарса, изафи дәйәр күтләси әввәлки кими галар. Вә әксинә. Дәйишән капитал азалыб изафи дәйәр нормасы эйни нисбәтдә артса, истеһсал олунан изафи дәйәрин күтләси дәйишмәз галачагдыр. Фәрз эдәк ки, капиталист күндә 100 фәһлә истисмар этмәк үчүн 100 талер аванс этмәли олур, иш күнү 9 саатдыр, бунун да 6 сааты зәрури әмәк, 3 сааты изафи әмәкдир; изафи дәйәр нормасы да 50%-дир; бу һалда 100 талерлик дәйишән капитал, 50 талерлик вә я 3 × 100 иш сааты мигдарында изафи дәйәр верир. Капиталист өз дәйишән капиталыны ики гат азалдыб 100 талердән 50 талерә эндирсә вә инди анчаг 50 фәһлә ишләтсә, эйни заманда изафи дәйәр нормасыны ики гат артыра билсә, вә я башга чүр десәк, изафи әмәк вахтыны артырыб 3 саатдан 6 саата, бүтүн иш күнүнү исә 9 саатдан 12 саата чатдырса, о енә дә әввәлки изафи дәйәр күтләсини әлдә этмиш олачагдыр, чүнки $50 \text{ талер} \times \frac{100}{100} = 100 \text{ талер} \times \frac{50}{100} = 50$ талер. Демәли, 6 иш сааты × 50 нә гәдәр изафи дәйәр верирсә, 3 иш сааты × 100 дә о гәдәр изафи дәйәр верир. Демәли, дәйишән капиталын азалмасынын ери, иш гүввәсинин истисмар олунмасы нормасынын эйни нисбәтдә артырылмасы илә долдурула биләр, яхуд ишләйән фәһләләрин сайча азалмасынын ери, иш күнүнүн эйни нисбәтдә узадылмасы илә дулдурула биләр. Демәли, капиталын тәләби илә әмәлә кәлә билән әмәк тәклифи, мүәййән һүдуд дахилиндә, фәһләләрин тәклифиндән асылы дейилдир[202].

Лакин изафи дәйәр нормасыны артырмаг вә я иш күнүнү узатмагла бир мигдар фәһләни вә я бир мигдар дәйишән капиталы әвәз этмәйин мүәййән һәдди вардыр вә бу һәдди ашмаг мүмкүн дейилдир. Иш гүввәсинин дәйәри нәйә бәрабәр олурса олсун вә фәһләни яшатмаг үчүн лазым кәлән иш вахты истәр 2, истәрсә 10 саат олсун, һәр һалда фәһләнин һәр күн истеһсал эдә биләчәйи үмуми дәйәр 24 иш саатынын маддиләшдийи дәйәрдән аздыр, 12 шиллингдән вә я, фәһлә һәр иш саатында $^{1}/_{6}$ талер истеһсал эдирсә, 4 талердән аздыр. Изафи дәйәр даһа мәһдуд чәрчивә ичәрисиндәдир. Әкәр бир күнлүк әмәк һаггыны тәкрар истеһсал этмәк үчүн иш күнүнүн тәләб олунан һиссәси 6 саат олса, онда тәбии күндән 18 саат галыр. Бу вахтын бир һиссәси,

---

[202] Көрүнүр бу гәдәр садә бир ганун чәнаб вулгар игтисадчылара мә'лум дейилдир; зира бу гондарма Архимедләр белә күман эдирләр ки, әмәйин базар гиймәтинин тәләблә тәклифдән асылы олдуғуну билмәклә истинад нөгтәси— дүняны чевирмәк үчүн дейил, ону даяндырмаг үчүн истинад нөгтәси—тапмышлар.

биоложи ганунлара көрә, иш гүввәсини бәрпа этмәк үчүн истираһәтә сәрф олунмалыдыр. Әкәр биз бурада истираһәт үчүн ән азы 6 саат лазым кәлдийини фәрз этсәк вә иш күнүнү узадыб ән чоху 18 саата чатдырсаг, изафи әмәк 12 саатдан артыг ола билмәз, ики талердән артыг дәйәр истеһсал эдә билмәз.

Әввәлки эһтималымызы котүрсәк, йә'ни иш гүввәсинин өзүнү вә я онун алынмасы үчүн аванс эдилмиш капитал дәйәрини тәкрар истеһсал этмәкдән өтрү күндә 6 иш сааты тәләб олундуғуну фәрз этсәк, изафи дәйәр нормасы 100% вә я иш күнү 12 саат олдугда, 500 фәһлә ишләдән 500 талерлик дәйишән капитал һәр күн 500 талерә вә я 6×500 иш саатына бәрабәр изафи дәйәр истеһсал эдир. Изафи дәйәр нормасы 200% вә я иш күнү 18 саат олдугда, һәр күн 100 фәһлә ишләдән 100 талерлик капитал анҹаг 200 талерә вә я 12×100 иш саатына бәрабәр изафи дәйәр күтләси истеһсал эдир. Бу капитал үчүн ярадылан бүтүн ени дәйәр, йә'ни аванс эдилмиш дәйишән капиталын эквиваленти үстә кәл изафи дәйәр, һеч бир заман вә һеч бир күн 400 талерә вә я 24×100 иш саатына чата билмәз. Беләликлә, дәйишән капиталын азалмасынын ерини изафи дәйәр нормасынын артырылмасы илә долдурмаг вә я, башга сөзлә десәк, ишләйән фәһләләрин сайынын азалмасынын ерини иш гүввәсинин истисмар дәрәҹәсинин артырылмасы васитәсилә долдурмаг ялныз, иш күнүнүн физиоложи һәдләри дахилиндә, демәли, һабелә һәмин күнүн тәркибиндә олан изафи әмәк һәдләри дахилиндә мүмкүндүр.

Тамамилә айдын олан бу икинҹи ганунун бир чох мүрәккәб һадисәләри изаһ этмәк үчүн әһәмиййәти вардыр. Артыг биз билирик ки, капитал мүмкүн гәдәр чох изафи дәйәр күтләси истеһсал этмәйә чалышыр. Сонралар көрәҹәйик ки, капитал эйни заманда өз дәйишән һиссәсини, яхуд ишләтдийи фәһләләрин сайыны өз мүәссисәсинин һәҹминә нисбәтән даим мүмкүн гәдәр азалтмаға ҹәһд эдир. Изафи дәйәр күтләсини мүәййән эдән амилләрдән биринин азалмасыны дикәринин артырылмасилә тәнләшдирмәк мүмкүн олмадыгда, капиталын һәмин ики мейли арасында зиддиййәт башланыр.

Үчүнҹү ганун, истеһсал эдилән изафи дәйәр күтләсинин ики амиллә мүәййән эдилмәсиндән, йә'ни изафи дәйәрин нормасы вә аванс эдилмиш дәйишән капиталын мигдары илә мүәййән эдилмәсиндән доғур. Дәйәр реаллашдырылмыш әмәкдән башга бир шей олмадығына көрә, капиталистин истеһсал этдирә билдийи дәйәр күтләси дә, йәгин ки, анҹаг капиталистин һәрәкәтә кәтирдийи әмәк күтләсиндән асылыдыр. Фәһләләрин сайы дәйишмәдикдә, капиталист иш күнүнүн чох вә я аз давам этмәсиндән асылы олараг чох вә я аз мигдар әмәйи һәрәкәтә кәтирә биләр. Лакин иш гүввәсинин дәйәри вә изафи дәйәр нормасы, башга сөзлә десәк, иш күнүнүн узунлуғу вә онун зәрури әмәклә изафи әмәйә бөлүнмәси мә'лум кәмиййәтләрдирсә, онда капиталистин реаллашдырдығы изафи дәйәр дә дахил олмагла үмуми дәйәр күтләси, анҹаг капиталистин истисмар этдийи фәһләләрин сайындан, бу да онун аванс этдийи дәйишән капиталын мигдарындан асылыдыр.

Изафи дәйәр нормасы вә иш гүввәсинин дәйәри бәлли олдугда, истеһсал эдилән изафи дәйәрин күтләси, аванс эдилмиш дәйишән капиталларын кәмиййәтилә дүз пропорсионал олур. Лакин артыг биз билирик ки, капиталист өз капиталыны ики һиссәйә бөлүр. О, капиталын бир һиссәсини истеһсал васитәләринә сәрф эдир. Бу һиссә, капиталын сабит һиссәсидир. Капиталын дикәр һиссәсини исә чанлы иш гүввәсинә чевирир. Бу һиссә, капиталистин дәйишән капиталыдыр. Эйни бир истеһсал үсулуна әсасланан мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә капитал, сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләринә мүхтәлиф шәкилдә бөлүнүр. Эйни бир истеһсал саһәсиндә, истеһсал просесинин техники әсаслары вә ичтимаи шәраити дәйишдикдә, бу нисбәт дә дәйишир. Лакин мүәййән бир капитал сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләринә нечә бөлүнүрсә бөлүнсүн, мәсәлән, дәйишән капиталын сабит капитала нисбәти истәр 1 : 2, истәр 1 : 10, истәрсә 1 : x олсун, бу һал индичә мүәййән этдийимиз гануна әсла хәләл кәтирмир, чүнки әввәлки тәһлилимизә көрә, сабит капиталын дәйәри мәһсулун дәйәриндә енидән мейдана кәлсә дә, ени дәйәр ярадылмасында иштирак этмир. Әлбәттә, 1000 әйиричи ишләтмәк үчүн, 100 әйиричи ишләдиликән тәләб олундуғундан даһа чох хаммал, ий вә саирә тәләб эдилир, лакин бу әлавә истеһсал васитәләринин дәйәри истәр артсын, истәр азалсын, истәрсә дә дәйишмәйиб олдуғу кими галсын, истәр чох олсун, истәрсә аз, һәр һалда бу истеһсал васитәләрини һәрәкәтә кәтирән иш гүввәләринин истеһсал этдийи дәйәрин артырылмасы просесинә һеч бир тә'сир көстәрмир. Беләликлә, юхарыда гейд этдийимиз ганун белә бир шәкил алыр: иш гүввәсинин дәйәри мүәййән олуб онун истисмар эдилмәк дәрәчәси дә бәрабәр олдугда, мүхтәлиф капиталларын истеһсал этдийи дәйәр вә изафи дәйәр күтләси, һәмин капиталларын дәйишән тәркиб һиссәләринин, йә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилмиш олан тәркиб һиссәләринин кәмиййәтләрилә дүз пропорсионалдыр.

Бу ганун һадисәләрин заһири көрүнүшүнә әсасланан бүтүн тәчрүбәйә ачыгдан-ачыға зидд кими көрүнүр. Һәр кәс билир ки, бир памбыг әйирмә фабрикасы саһибинин мүәссисәйә гойдуғу бүтүн капиталын тәркибиндә фаиз һесабилә сабит капитал нисбәтән чох, дәйишән капитал исә нисбәтән аздырса, онун әлдә этдийи мәнфәәт вә я изафи дәйәр һеч дә нисбәтән чохлу дәйишән капитал вә нисбәтән аз сабит капитал ишләдән чөрәкчинин әлдә этдийиндән аз дейилдир. Ади чәбрдә $\frac{0}{0}$ ифадәсинин һәгиги бир кәмиййәт ола биләчәйини баша дүшмәк үчүн бир чох ярдымчы әмәлийят тәләб олундуғу кими, бурада да бу заһири зиддиййәти һәлл этмәк үчүн һәлә бир чох ара васитәләр лазымдыр. Классик игтисад бу гануна һеч бир заман тә'риф вермәмишсә дә, ону гейри-ихтияри олараг әсас тутмушдур, чүнки бу ганун дәйәр ганунунун зәрури нәтичәсидир. Классик игтисад зораки тәчрид васитәсилә бу гануну, тәзаһүр эдәркән мейдана чыхан зиддиййәтләрдән хилас

етмәйә чалышыр. Рикардо мәктәбинин нечә бу маниәйә илишиб бүдрәдийини ирәлидә[203] көрәчәйик. „Доғрудан да ахырадәк һеч бир шей өйрәнмәмиш олан“ вулгар игтисад, һәр ердә олдуғу кими, бурада да һадисәнин ганунуна әкс олараг, онун заһири көрүнүшүндән япышыр. Вулгар игтисад, Спинозанын әксинә олараг, белә күман эдир ки, „чәһаләт кафи бир әсасдыр“.

Мүәййән чәмиййәтдәки бүтүн капиталын күндән-күнә һәрәкәтә кәтирдийи әмәйә ваһид бир иш күнү кими бахыла биләр. Мәсәлән, фәһләләрин сайы бир милйон, айрыча бир фәһләнин орта иш күнү дә 10 саатдырса, ичтимаи иш күнү 10 милйон саатдан ибарәтдир. Бу иш күнүнүн узунлуғу мүәййән олдугда,—онун һədди истәр чисмани шәраитдән асылы олсун, истәрсә дә ичтимаи шәраитдән,—изафи дәйәр күтләси анчаг, фәһләләрин сайыны, йә’ни фәһләлик эдән әһалинин мигдарыны артырмагла чохалдыла биләр. Бу һалда әһалинин артмасы, чәмиййәтдәки бүтүн капиталын истеһсал этдийи изафи дәйәрин риязи һәддини тәшкил эдир. Әһалинин мигдары мүәййән олдугда бу һәдд, әксинә, иш күнүнүн узадылмасы имканындан асылы олур[204]. Кәлән фәсилдә көрәчәйик ки, һәмин ганун, анчаг индийә гәдәр тәдгиг этдийимиз изафи дәйәр формасы үчүн әһәмиййәтлидир.

Изафи дәйәр истеһсалы әтрафында индийәдәк апардығымыз тәдгигатдан бу нәтичә чыхыр ки, һеч дә һәр пулу вә я дәйәр мәбләғини капитала чевирмәк мүмкүн дейилдир, әксинә, белә бир чевирмә үчүн, айрыча бир пул саһибинин вә я әмтиә саһибинин әлиндә мүәййән минимум пул вә я мүбадилә дәйәри олмасы тәләб олунур. Дәйишән капиталын минимуму—изафи дәйәр әлдә етмәк мәгсәдилә бүтүн ил бою күндә ишләдилән бир иш гүввәсини истеһсал етмәк үчүн гоюлмуш хәрчдән ибарәтдир. Фәһләнин өз истеһсал васитәләри олсайды вә бу фәһлә бир фәһлә кими яшамаға гане олсайды, она өз яшайыш васитәләрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр иш вахты, мәсәлән күндә 8 саат кифайәт эдәрди. Демәли, истеһсал васитәләри дә она анчаг 8 саатлыг иш вахты үчүн лазым оларды. Фәһләни бу 8 саатдан әлавә, мәсәлән, 4 саат да изафи әмәк сәрф етмәйә мәчбур эдән капиталист үчүн, әксинә, әлавә истеһсал васитәләри әлдә етмәкдән өтрү әлавә пул лазымдыр. Лакин фәрз етдийимиз шәраитдә капиталист, һәр күн мәнимсәдийи изафи дәйәрлә анчаг бир фәһлә кими яшамаг үчүн, йә’ни анчаг өз зәрури тәләбатыны өдәйә билмәк үчүн ики фәһлә ишләтмәли оларды. Бу һалда капиталистин истеһсалдан мәгсәди өз сәрвәтини артырмаг дейил, анчаг өз яшайышыны тә’мин етмәкдән ибарәт оларды; һалбуки капиталист истеһсал үсулунда мәгсәд мәһз сәрвәт артырмагдыр. Капиталист, ади фәһләдән анчаг ики гат яхшы яшамаг вә истеһсал эдилән

---

203 „Дөрдүнчү китабда“ бу мәсәләдән әтрафлы бәһс олуначагдыр.

204 „Чәмиййәтин әмәйи, йә’ни тәсәррүфата сәрф олунан вахт мүәййән бир кәмиййәтдир, мәсәлән бир милйон әһалинин һәр нәфәри үчүн күндә 10 саатдыр, яхуд чәми он милйон саатдыр... Капитал мүәййән һәддә гәдәр арта биләр. Һәр бир мүәййән дөврдә бу һәддә о заман чатылыр ки, мәһсулдар ишләтмәк үчүн мөвчуд олан бүтүн вахтдан тамамилә истифадә эдилмиш олсун“ („An Essay on the Political Economy of Nations“. London 1821, p. 47, 49).

изафи дәјәрин јарысыны енидән капитала чевирмәк үчүн, фәһләләрин сајы илә бәрабәр, аванс етдији минимум капиталы да сәккиз гат артырмалы оларды. Әлбәттә, капиталист өзү дә истеһсал просесиндә өз фәһләси кими билаваситә ишләјә биләр, лакин бу һалда о, капиталистлә фәһлә арасында орта бир сима олар, „хырдача саһибкар", „хырдача уста" олар. Капиталист истеһсалы мүәјјән сәвијјәјә чатдыгда тәләб едир ки, капиталист бүтүн капиталистлији дөврүндә, јә'ни чанлы капитал олдуғу мүддәтдә бүтүн вахтыны өзкә әмәјини мәнимсәмәјә вә, демәли, һәмин әмәји нәзарәт алтында сахламаға вә онун мәһсулуну сатмаға сәрф едә билсин[205]. Орта әсрләрдәки сехләр, ајрыча бир устанын сахлаја биләчәји фәһләләрин максимум сајыны сон дәрәчә мәһдуд етмәклә сәнәткар устанын дөнүб капиталист олмасына зорла мане олмаға чалышырды. Пул вә ја әмтиә саһиби анчаг о заман доғрудан да дөнүб капиталист олур ки, онун истеһсала аванс етдији минимум мәбләғ, орта әсрләрдәки максимум мәбләғдән хејли артыг олсун. Һекелин өз „Мәнтиг" әсәриндә кәшф етдији ганунун, јә'ни халис кәмијјәт дәјишмәләринин мүәјјән пилләдә кејфијјәт фәргләринә кечмәси ганунунун доғрулуғу[205a], тәбиәтшүнаслыгда олдуғу кими, бурада да тәсдиг олунур.

Ајрыча бир пул саһиби вә ја әмтиә саһибинин дөнүб капиталист олмасы үчүн онун малик олмасы лазым кәлән минимум дәјәр мәбләғи, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә дәјишир, инкишафын мә'лум пилләсиндә исә, мүхтәлиф

---

205 „Фермер тәкчә өз әмәјилә кечинә билмәз вә кечинсә дә, мән иддиа едә биләрәм ки, о бундан зијан көрәр. Онун вәзифәси бүтүн ишә үмуми нәзарәт етирмәкдән ибарәт олмалыдыр: тахыл дөјәнин ишинә көз гојмаг лазымдыр, јохса тахыл дөјүлмәмиш галар вә она верилән муяд батар; о һабелә өз бичинчиләринә, от чаланлара вә башгаларына нәзарәт етмәлидир; о даим өз горугларыны кәзиб јохламалы вә фикир вермәлидир ки, һеч бир ердә әјәрәксик олмасын; әкәр о даим бир ердә галса, ишиндә кәсир олар" („An Enquiry into the Connection between the Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Far er", London 1773, p. 12). Бу чох мараглы бир әсәрдир. Бу әсәри охуjуб „капиталист фермерин" вә ја бурада ачыгча дејилдији кими, „таҹир фермерин" („capitalist farmer" вә ја „merchant farmer") нечә мејдана кәлдијини изләмәк вә әсасән ејинти шејләри әлдә етмәкдән башга иши-күчү олмаян „small farmer"ин (кичик фермер) гаршысында онун өзүнү нечә өјдүјүнү көрмәк олар. „Капиталистләр синфи өз әли илә ишләмәк мәчбуријјәтиндән әввәлчә гисмән вә ән нәһајәт тамамилә азад олур" (Richard Jones, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. Herdford 1852, Lecture III, p. 39).

205a Мүасир кимјада тәтбиг едилән вә илк дәфә Лоран илә Жерар тәрәфиндән елми сурәтдә инкишаф етдирилән молекула нәзәријјәси, мәһз бу гануна әсасланыр. [*3-чү нәшрә Енкелсин әлавәси.* Кимјаја бәләд олмајанлар үчүн хејли гаранлыг олан бу мәсәләни изаһ етмәк үчүн көстәрәк ки, бурада мүәллиф, әввәлчә 1843-чү илдә Жерарын „һомоложи сыралар" адландырдығы карбоһидратлы бирләшмәләрдән бәһс едир ки, бунлардан да һәр биринин өзүнә мәхсус чәбр формуласы вардыр. Мәсәлән, парафин сырасы: C_nH_{2n+2}; нормал алкооллар сырасы: $C_nH_{2n}+O_2$; нормал јағлы туршулар сырасы: $C_nH_{2n}O_2$ вә бир чох башгалары. Бүтүн бу мисалларда молекул формуласына анчаг кәмијјәтчә CH_2 әлавә едилдикдә һәр дәфә кејфијјәтчә мүхтәлиф чисим әлдә едилир. Бу мүһүм фактын мүәјјән едилмәсиндә Лоран илә Жерарын Маркс тәрәфиндән бир гәдәр мүбалиғәли көстәрилән иштиракы һаггында бах: Kopp, „Entwicklung der Chemie", München 1873, сәһ. 709 вә 716 вә Schorlemmer, „Rise and Progress of Organic Chemistry", London 1879, p. 54.—*Ф. Е.*]

истеһсал саһәләриндә, бу саһәләрин хүсуси техника шәраитиндән асылы олараг, мүхтәлиф олур. Бә'зи истеһсал саһәләри капиталист истеһсалынын лап әввәлләриндә дә айры-айры фәрдләрин һәлә малик олмадығы гәдәр минимум капитал тәләб едир. Буна көрә дә бир тәрәфдән Колбер дөврүндә Франсада вә бу күнә гәдәр бә'зи алман дөвләтләриндә олдуғу кими, дөвләт айры-айры шәхсләрә тәхсисат бурахыр, дикәр тәрәфдән дә, мүасир сәһмдар ҹәмијјәтләринин сәләфи олан ҹәмијјәтләр әмәлә кәлиб мүәјјән сәнае вә тиҹарәт саһәләрини инһисара алыр вә буну гануни шәклә салырлар[206].

Биз, истеһсал просесиндә капиталистлә муздлу фәһләнин мүнасибәтләриндә әмәлә кәлмиш дәјишикликләрин тәфсилаты үзәриндә дајанмырыг, демәли, капиталын өзүнә верилән тә'рифләри даһа әтрафлы шәрһ етмәјәҹәјик. Јалныз бә'зи башлыҹа ҹәһәтләри гејд едәҹәјик.

Истеһсал просесиндә капитал инкишаф едиб әмәјә, jә'ни фәалијјәтдә олан иш гүввәсинә вә ја фәһләнин өзүнә һаким олур. Ҹанлы капитал, jә'ни капиталист көз ҝојур ки, фәһлә өз ишини лазымынҹа көрсүн вә тәләб олундуғу гәдәр интенсив ишләсин.

Сонра, капитал инкишаф едиб фәһлә синфини өз мәһдуд һәјат еһтијаҹларынын тәләб етдијиндән артыг ишләмәјә мәҹбур едән бир зоракилик мүнасибәти шәкли алмышдыр. Башгаларыны чалышганлыға вадар едән, изафи әмәк соран вә иш гүввәсини истисмар едән капитал, бу ишдәки сә'ји, ачкөзлүјү вә активлији ҹәһәтдән, кечмишдә билаваситә иҹбари әмәјә әсасланан бүтүн истеһсал системләрини өтүб кечир.

Капитал әмәјә тарихдә нә кими техники шәраит дахилиндә раст кәлирсә, ону өзүнә әввәлҹә һәмин шәраитдә табе едир. Демәли, капитал истеһсал үсулуну дәрһал дәјишдирмир. Буна көрә дә изафи дәјәр истеһсалынын индијә гәдәр тәдгиг етдијимиз формасы, jә'ни иш күнүнү садәҹә узатмаг васитәсилә изафи дәјәр истеһсал олунмасы, истеһсал просесинин өзүндә әмәлә кәлән һәр һансы бир дәјишикликдән асылы дејилди. Көһнә гајда илә ишләјән бир чөрәкчи дуканында да мүасир иплик фабрикасында олдуғу кими, изафи дәјәр истеһсал едилирди.

Биз истеһсал просесинә әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән јанашырыгса, фәһлә истеһсал васитәләрилә бир капитал кими дејил, өзүнүн мәгсәдәујғун мәһсулдар фәалијјәтинин васитә вә материалы кими рәфтар едир. Мәсәлән, көн фабрикасында фәһлә көнә анҹаг өз әмәк чисми кими јанашыр. Көнү о ашлајыркән капиталисти нәзәрдә тутмур. Истеһсал просесинә дәјәрин артмасы нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда исә, вәзијјәт башга шәкил алыр. Бу һалда истеһсал васитәләри дәрһал дөнүб өзкә әмәјини сормаг васитәси олур. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини сәрф етмир,

---

[206] Мартин Лүтер бу гәбилдән олан мүәссисәләри „Die Gesellschaft Monopolia“, jә'ни инһисар ҹәмијјәтләри адландырыр.

эксинә, истеһсал васитәләри фәһләни сәрф эдир. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини өз мәһсулдар фәалиййәтинин мадди үнсүрләри кими истеһлак этмир, эксинә, истеһсал васитәләри фәһләни өз һәят просесләринин ферменти [маясы] кими истеһлак эдир, капиталын һәят просеси исә анҹаг, онун өз-өзүнә артан бир дәйәр кими һәрәкәтдә олмасындадыр. Кечәләр динҹәлиб ҹанлы әмәк сормаян әритмә собалары вә э'малатханалар, капиталист үчүн „халис иткидир" („mere loss"). Буна көрә дә әритмә собалары вә э'малатханалар, фәһләләрин „кечә ишләдилмәси тәләби" кими мә'лум бир тәләби әсасландырмыш олур. Пулун садәҹә олараг дөнүб истеһсал просесинин мадди амилләри, йә'ни истеһсал васитәләри олмасы, бунлары өзкә әмәйинин вә изафи әмәйин мәнимсәнилмәси үчүн юридик әсаса, зоракилик әсасына чевирир. Кәтирәҹәйимиз даһа бир мисал, ән нәһайәт, бизә көстәрәҹәкдир ки, капиталист истеһсалына хас олуб онун хүсусиййәтини тәшкил эдән һал, йә'ни ҹансыз әмәклә ҹанлы әмәк арасындаки, дәйәрлә ону ярадан гүввә арасындаки гаршылыглы мүнасибәтләрин гарышмасы вә һәтта тәһрифи, капиталист кәлләләринин шүурунда неҹә экс олунур. „Гәрби Шотландиянын чох гәдим вә мө'тәбәр фирмаларындан олуб 1752-ҹи илдән бәри нәсләнбәнәсл бир аиләнин әлиндә олан Carlile, оғуллары вә К° фирмасынын Paisley-дәки кәтан вә иплик фабрикасынын башчысы",—бу чох нәзакәтли ҹентлмен, 1848—50-ҹи илләрдә инкилис фабрикантларынын гиямы заманында „Glasgow Daily Mail" гәзетинин 1849-ҹу ил 25 апрел нөмрәсинә „Нөвбәли систем" сәрлөвһәсилә бир мәктуб[207] язмышды; бу мәктубда әзҹүмлә аҕлакәлмәз дәрәҹәдә садәлөвһлүклә язылмыш ашағыдаки сөзләрә тәсадүф олунур: „Иш вахты 12 саатдан 10 саата эндириләҹәйи тәгдирдә баш верәҹәк фәлакәтләри көздән кечирәк... Бу фәлакәтләр фабрикантын кәләҹәйи вә мүлкиййәти үчүн ән ҹидди бир зәрәр „тәшкил эдир". Әкәр о (йә'ни онун „ишләк әлләри") кечмишдә 12 саат ишләмишсә вә инди иш вахты 10 саата эндирилирсә, демәли, онун фабрикасындаки һәр 12 машын вә я ий азалыб 10 олаҹагдыр („then every 12 machines or spindles in his establishement shrink to 10") вә әкәр о өз фабрикасыны сатмаг истәсә, һәр 12 машына вә я ийә анҹаг 10 дәнәсинин гиймәти веriләр; беләликлә дә, өлкәдә һәр фабрика өз дәйәринин алтыда бирини итирмиш олар"[208].

Ата-бабадан бир капиталист кими дүшүнән бу гәрби шотландиялынын бейниндә истеһсал васитәләринин, ий вә саирәнин дәйәри, бу васитәләрин өз-өзүнә артмаг габилиййәти илә, йә'ни һәр күн башгасынын мүәййән мигдар мүфтә әмәйини һопдурмагдан ибарәт олан капиталист хассәси илә о гәдәр сых говушур ки, Carlile вә К° фирмасынын башчысы доғрудан да белә

[207] „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1849", p. 59.

[208] Енә орада, сәһ. 60. Инкилис фабрика мүфәттишләринин эксинә олараг тамамилә капиталист кими дүшүнән шотландиялы фабрика мүфәттиши Stuart ачыгҹа дейир ки, өз һесабатына әлавә этдийи бу мәктуб „нөвбәли систем тәтбиг эдән фабрикантларын вердийи мә'луматын ән файдалысыдыр, бундан да мәгсәд әсасән, һәмин систем һаггындаки бүтүн янлыш фикир вә ерсиз э'тиразлары арадан галдырмагдыр".

хәјал эдир ки, өз фабрикасыны сатдыгда она тәкҹә ијләрин дәјәрини вермирләр, бундан әлавә һәмин дәјәрин артымыны да верирләр; тәкҹә бу ијләрдә олан вә һаман чүр иј истеһсал этмәк үчүн лазым кәлән әмәјин гаршылығыны дејил, бундан әлавә һәмин ијләрин васитәсилә Paisley-дәки көвдәли гәрби шотландијалыларын дамарларындан һәр күн сорулуб чыхарылан изафи әмәјин гаршылығыны да верирләр; мәһз бу сәбәбдән дә о күман эдир ки, иш күнү ики саат азалдыгда, һәр 12 әјирмә машынынын сатыш гијмәти дә азалыб 10 машынын гијмәти гәдәр олар!

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӘ

НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

ОНУНЧУ ФӘСИЛ

НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР АНЛАЙЫШЫ

Иш күнүнүн бир һиссәси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дәйәринин эквивалентини истеһсал этмәйә сәрф олунур ки, һәмин һиссәни биз индийәдәк сабит кәмиййәт кими көтүрүрдүк вә бу һиссә муәййән истеһсал шәраитиндә вә чәмиййәтин муәййән игтисади инкишаф пилләсиндә доғрудан да сабит кәмиййәтдир. Биз фәрз эдирдик ки, фәһлә бу зәрури иш вахтындан әлавә даһа 2, 3, 4, 6 саат вә и. а. ишләдилә биләр. Изафи дәйәр нормасы вә иш күнүнүн узунлуғу да, фәһләнин һәмин зәрури иш вахтындан нә гәдәр артыг ишләдилдийиндән асылыдыр. Беләликлә, зәрури иш вахты сабит кәмиййәт исә, бүтүнлүкдә көтүрүлән иш күнү дәйишән кәмиййәтдир. Инди фәрз эдәк ки, һәм иш күнүнүн үмуми узунлуғу, һәм дә бунун нә гәдәриндә зәрури вә нә гәдәриндә изафи әмәк сәрф олундуғу бизә мә'лумдур. Мәсәлән, тутаг ки *ac* хәтти 12 саатлыг иш күнүнү, бу хәттин *ab*

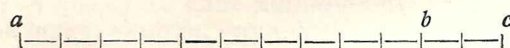

һиссәси 10 саатлыг зәрури әмәйи, *bc* һиссәси исә 2 саатлыг изафи әмәйи көстәрир. Белә бир суал ортая чыхыр: *ac* хәтти һеч узадылмадан яхуд *ac* хәттинин узадылмасындан әсла асылы олмаяраг изафи дәйәр истеһсалы нечә артырыла биләр вә я, башга сөзлә десәк, изафи әмәк нечә узадыла биләр?

Иш күнүнүн һәддини тәшкил эдән *ac* хәттинин мә'лум олмасына бахмаяраг, *bc* хәттини, эйни заманда иш күнүнүн сон нөгтәсини тәшкил эдән *c* нөгтәсиндән сағa узатмаг йолу илә олмаса да, бу һиссәнин башланғыч нөгтәсини тәшкил эдән *b* нөгтәсини экс истигамәтдә, йә'ни *a* нөгтәсинә доғру чәкмәклә артырмаг олар.

Фәрз эдәк ки, *ac* хәттинин *b'—b* һиссәси *bc*-нин ярысына, йә'ни бир иш саатына бәрабәрдир. Инди биз белә фәрз этсәк ки, он ики саатлыг иш күнүнү көстәрән *ac* хәттиндә *b* нөгтәси өз ерини дәйишиб *b'* нөгтәсинә кечир вә бу һалда иш күнү әввәлки кими он ики саатлығында галмагла бәрабәр *bc* хәтти узаныб *b'c* олур,

йә'ни изафи әмәк әввәлкинин ярысы гәдәр артыб 2 саатдан 3 саата чатыр. Лакин, айдындыр ки, эйни заманда зәрури әмәйи *ab*-дән азалдыб *ab'* этмәдән, йә'ни 10 саатдан 9 саата эндирмәдән изафи әмәйи *bc*-дән артырыб *b'c* этмәк, йә'ни 2 саатдан 3 саата чатдырмаг мүмкүн дейилдир. Бу һалда изафи әмәйин артмасына мүвафиг олараг зәрури әмәк азалмалы вә я фәһләнин индийәдәк фе'лән өзүнә сәрф этдийи иш вахтынын бир һиссәси дөнүб капиталистин хейринә сәрф эдилән иш вахты олмалыдыр. Бу һалда иш күнүнүн узунлуғу дейил, онун зәрури вә изафи әмәк һиссәләри арасындакы нисбәт дәйишмиш олар.

Дикәр тәрәфдән айдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғу вә иш гүввәсинин дәйәри мә'лумдурса, демәли изафи әмәйин кәмиййәти дә мә'лумдур. Иш гүввәсинин дәйәрини тәкрар истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахты, иш гүввәсинин дәйәриндән, йә'ни онун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан асылыдыр. Бир саатлыг әмәк, гызылла ярым шиллинг вә я 6 пенсдә ифадә олунур, иш гүввәсинин бир күнлүк дәйәри дә 5 шиллингдирсә, бу һалда фәһлә өзүнүн капитал тәрәфиндән өдәнилән бир күнлүк иш гүввәсинин дәйәринин әвәзини вермәк үчүн, йә'ни өзүнә лазым олан яшайыш васитәләри дәйәринин эквивалентини истеһсал этмәк үчүн күндә он саат ишләмәлидир. Фәһләнин бу яшайыш васитәләринин дәйәри онун иш гүввәсинин дәйәрини тә'йин эдир[1], онун иш гүввәсинин дәйәри исә онун зәрури иш вахтынын узунлуғуну. Лакин изафи әмәйин кәмиййәти, бүтүн иш күнүндән зәрури иш вахтыны чыхмагла әлдә эдилир. Он ики саатдан он саат чыхылдыгда ики саат галыр вә юхарыда гейд этдийимиз шәраитдә йәгин ки, изафи әмәйи бу ики саат һәддиндән о яна артырмаг үчүн һеч бир имкан йохдур. Әлбәттә, капиталист фәһләйә 5 шиллинг әвәзиндә анчаг 4 шиллинг 6 пенс, һәтта даһа аз әмәк һаггы верә биләр. Һәмин 4 шиллинг 6 пенсдән ибарәт дәйәри тәкрар истеһсал этмәк үчүн 9 иш сааты кифайәт эдәр вә беләликлә инди, 12 саатлыг иш күнүндән изафи әмәйин пайына 2 саат әвәзиндә 3 саат дүшәр, бунун нәтичәсиндә дә изафи дәйәрин өзү 1 шиллингдән артыб 1 шиллинг 6 пенсә чата биләр. Лакин белә бир нәтичә анчаг, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәйәриндән дә ашағы салмагла әлдә эдилә биләр. Фәһләнин 9 саат әрзиндә үмумиййәтлә истеһсал этдийи 4 шиллинг 6 пенсә алдығы яшайыш ва-

[1] Орта һесабла күндәлик әмәк һаггынын дәйәри „яшамаг, чалышмаг вә төрәйиб артмаг үчүн" (William Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, p. 64) фәһләйә лазым олан шейләрлә мүәййән олунур. „Әмәйин гиймәти һәмишә, зәрури яшайыш васитәләринин гиймәтиндән ибарәт олур". „...Әкәр фәһләнин алдығы әмәк һаггы әксәр һалларда фәһләләрин чохунун өһдәсинә дүшән аиләсини өз ашағы мөвгеинә вә адына мүвафиг бир сәвиййәдә сахламаг имканы вермирсә...", демәли, фәһлә лазыми гәдәр әмәк һаггы алмыр (J. Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 15). „Әлиндән вә пешәсиндән башга һеч бир шейи олмаян ади фәһлә, өз әмәйини башгасына нә гәдәр сата билирсә, анчаг о гәдәр алыр... Фәһләнин әмәк һаггы анчаг, онун яшамасы үчүн шүбһәсиз зәрури олан вәсаити өдәйәчәк мигдардан артыг олмур, бүтүн әмәк саһәләриндә белә олмалы вә һәгигәтдә дә беләдир" (Turgot, Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses. Oeuvres, éd. Daire, vol. I, p. 10). „Яшамаг үчүн лазым олан васитәләрин гиймәти, һәгигәтдә әмәк истеһсалынын дәйәридир" (Malthus, Inquiry into etc., Rent., London 1815, p. 48, Note).

ситәләринин мигдары әввәлкинә нисбәтән $^1/_{10}$ әксиләр, буна көрә дә онун иш гүввәси анҹаг кәсирлә тәкрар истеһсал эдилмиш олар. Бу һалда изафи әмәк, анҹаг онун нормал һәдләрини позмагла артырыла биләр, изафи әмәк саһәси анҹаг зәрури иш вахты саһәсинин бир һиссәсини гәсб этмәклә кенишләндирилә биләр. Изафи әмәйин бу үсулла артырылмасы, әмәк һаггынын һәгиги дәйишмәсиндә чох мүһүм рол ойнайырса да, бурада нәзәрә алынмамалыдыр, зира бизим фәрз этдийимиз кими, бүтүн әмтиәләр,—демәли иш гүввәси дә,—там дәйәринә сатылыб-алыныр. Бир һалда ки, биз белә фәрз этмишик, фәһләнин иш гүввәсинин истеһсалы вә я бунун дәйәринин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан сәбәб, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәйәриндән ашағы салмаг дейил, анҹаг бу дәйәрин өзүнү әксилтмәкдән ибарәт ола биләр. Иш күнүнүн узунлуғу бәлли олдугда, зәрури иш вахтынын азалмасы изафи әмәйин артмасындан ирәли кәлмәк дейил, әксинә, изафи әмәйин артмасы зәрури иш вахтынын азалмасындан ирәли кәлмәлидир. Юхарыда кәтирдийимиз мисалда зәрури иш вахтынын $^1/_{10}$ азалмасы үчүн, йә'ни 10 саатдан 9 саата энмәси үчүн вә демәли изафи әмәйин артыб 2 саатдан 3 саата чатмасы үчүн, иш гүввәси дәйәринин һәгигәтән $^1/_{10}$ әксилмәси лазымдыр.

Лакин иш гүввәси дәйәринин онда бир әксилмәси үчүн әввәлҹә 10 саатда истеһсал эдилән эйни мигдарда яшайыш васитәләринин инди 9 саатда истеһсал эдилмәси тәләб олунур. Бу исә, әмәйин мәһсулдар гүввәси артмадан мүмкүн дейилдир. Мәсәлән, фәрз эдәк ки, мүәййән истеһсал васитәләри ишләтдикдә чәкмәчи бир ҹүт чәкмәни 12 саатлыг иш күнүндә тикә билир. Чәкмәчинин эйни мүддәтдә ики ҹүт чәкмә тикә билмәси үчүн, онун әмәйинин мәһсулдар гүввәси ики гат артмалыдыр, бу исә, онун әмәк васитәләри вә я әмәк үсуллары, я да эйни заманда бунларын һәр икиси дәйишмәдән ики гат арта билмәз. Демәли, чәкмәчи әмәйинин истеһсал шәраитиндә, йә'ни чәкмәнин истеһсал эдилмәси үсулунда вә, демәли, әмәк просесинин өзүндә дә ингилаб әмәлә кәлмәлидир. Бурада әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы дедикдә биз, әмәк просесиндә әмәлә кәлән вә мүәййән бир әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иҹтимаи-зәрури иш вахтыны азалдан үмумийyәтлә һәр ҹүр дәйишиклийи нәзәрдә тутуруг; беләликлә, мәһсулдарлығын артмасы сайәсиндә мигдарҹа даһа аз әмәк даһа чох истеһлак дәйәри истеһсал этмәк габилиййәти кәсб эдә билир[2]. Изафи дәйәр истеһсалыны индийәдәк көтүрдүйүмүз шәклиндә тәдгиг эдәркән истеһсал үсулуну бәлли бир шей кими фәрз этмишдиксә, инди, зәрури әмәйин изафи әмәйә чеврилмәси йолу илә изафи дәйәрин нечә истеһсал эдилдийини баша дүшмәк

[2] „Сәнәтләр тәкмилләшдирилдикдә элә ени үсуллар ихтира эдилмиш олур ки, бу үсулларын сайәсиндә мүәййән бир иш даһа аз адамын ишләмәсилә вә я әввәлкинә нисбәтән аз мүддәтдә (ки бу да эйни шейдир) көрүлә билир“ (Galiani, Della Moneta, vol. III. Custodi „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“, Parte Moderna, Milano 1801, p. 159). „Истеһсал хәрҹләринә гәнаәт, истеһсалда сәрф эдилән әмәйин мигдарына эдилән гәнаәтдән башга бир шей ола билмәз“ (Sismondi, Etudes etc., vol. I, p. 22).

үчүн, даһа һеч дә белә фәрз эдә билмәрик ки, куя капитал, әмәк просесинә тарихән ирс алдығы шәкилдә, мөвчуд шәклиндә һаким олур вә бу просеси анчаг узадыр. Әмәк просесинин техники вә ичтимаи шәраитиндә, демәли, истеһсал үсулунун өзүндә дә чеврилиш әмәлә кәлмәлидир ки, әмәйин мәһсулдар гүввәси артсын, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәйәри эксилсин вә иш күнүндә бу дәйәрин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан һиссә азалсын.

Иш күнүнү узатмаг йолу илә истеһсал эдилән изафи дәйәри мән, мүтләг изафи дәйәр адландырырам. Зәрури иш вахтынын азалдылмасы вә буна мүвафиг олараг иш күнүнүн һәр ики тәркиб һиссәсинин кәмиййәтләри арасындаки нисбәтин дәйишмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән изафи дәйәрә исә, эксинә, нисби изафи дәйәр дейирәм.

Иш гүввәсинин дәйәрини азалтмаг үчүн кәрәк әмәк мәһсулдарлығы сәнаеин о саһәләриндә йүксәлсин ки, бунларын мәһсулу иш гүввәсинин дәйәрини мүәййән эдир, йә'ни бу мәһсул я ади яшайыш васитәләри сырасына дахилдир, я да бунлары әвәз эдә биләр. Лакин әмтиәнин дәйәри тәкчә, әмтиәни сон шәклинә салан әмәйин мигдарындан дейил, һабелә бу әмтиәнин истеһсал васитәләриндә тәчәссүм эдән әмәйин мигдарындан да асылыдыр. Мәсәлән, чәкмәнин дәйәри тәкчә чәкмәчинин әмәйиндән дейил, һабелә көн, гәтран, сап вә саирәнин дәйәриндән дә асылыдыр. Беләликлә, иш гүввәсинин дәйәри сабит капиталын мадди үнсүрләрини һазырлаян, йә'ни зәрури яшайыш васитәләри һазырламаг үчүн лазыми әмәк васитәләри вә әмәк материалы бурахан сәнае саһәләриндә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә буна мүвафиг олараг әмтиәләрин учузлашмасы нәтичәсиндә дә эксилир. Нә зәрури яшайыш васитәләри, нә дә бунлары һазырламаг үчүн истеһсал васитәләри бурахмаян истеһсал саһәләриндә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы исә, эксинә, иш гүввәсинин дәйәрини дәйишдирмир.

Әлбәттә, әмтиәнин учузлашмасы иш гүввәсинин дәйәрини анчаг, иш гүввәсинин тәкрар истеһсалында бу әмтиәнин иштирак этдийи дәрәчәдә эксилдир. Мәсәлән, көйнәк зәрури яшайыш васитәсидир, лакин бир чох яшайыш васитәләриндән анчаг биридир. Бу әмтиәнин учузлашмасы, фәһләнин анчаг көйнәк хәрчини азалдыр. Зәрури яшайыш васитәләринин үмуми екуну исә мүхтәлиф әмтиәләрдән, айры-айры сәнае саһәләринин ән мүхтәлиф мәһсулундан ибарәтдир вә һәр бир белә әмтиәнин дәйәри һәмишә, иш гүввәси дәйәринин мүвафиг һиссәсини тәшкил эдир. Иш гүввәсинин дәйәри, онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә бирликдә эксилир; бу иш вахтынын үмумиййәтлә эксилмәси исә, юхарыда көстәрилән айры-айры истеһсал саһәләриндәки эксилмәләрин екунуна бәрабәрдир. Биз бурада әлдә эдилән үмуми нәтичәни, санки һәр бир хүсуси һалда билавасите әлдә эдилән бир нәтичә вә билавасите тә'гиб олунан бир мәгсәд кими көтүрүрүк. Айрыча бир капиталист, әмәйин мәһсулдар гүввәсини артырмагла өз әмтиәсини, мәсәлән көйнәйи учузлашдырдыгда, буна мүтабиг олараг иш гүввәсинин дәйәрини вә, демәли, зәрури иш вахтыны да эксилт-

мәк мәгсәдини ола билсин һеч гаршысына гоймур; лакин о, әввәл-ахыр бу нәтичәнин әлдә эдилмәсинә ярдым этдийинә көрә, үмуми изафи дәйәр нормасынын йүксәлмәсинә дә ярдым көстәрмиш олур[3]. Капиталын үмуми вә зәрури тәмайүлләрини бу тәмайүлләрин тәзаһүрү формаларындан айырд этмәк лазымдыр.

Капиталист истеһсалына хас олан дахили ганунлар капиталларын харичи һәрәкәтиндә мәһз нечә тәзаһүр эдир, мәчбури рәгабәт ганунлары кими мәһз нечә тә'сир көстәрир вә айрыча бир капиталистин шүурунда онун фәалиййәтинин һәрәкәтверичи амили шәклиндә әкс олунур,—бүтүн бу мәсәләләри бурада көздән кечирмәйин ери дейилдир. Һәр һалда бир шей айдындыр ки, сәма чисимләринин заһири һәрәкәти ялныз бу чисимләрин керчәк, лакин билависитә гавранылмаян һәрәкәтини мүшаһидә эдәнләр үчүн айдын олдуғу кими, рәгабәтин элми тәһлили дә, анчаг капиталын дахили тәбиәти дәрк эдилдикдән сонра мүмкүн олур. Изафи дәйәр истеһсалыны анламаг үчүн, тәһлилимизлә әлдә эдилмиш олан нәтичәләр зәмининдән кәнара чыхмаяраг, бизә анчаг ашағыдаки чәһәти гейд этмәк галыр.

Бир иш сааты гызылла 6 пенс вә я $^1/_2$ шиллингдә ифадә олунурса, 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 6 шиллинглик дәйәр истеһсал эдиләчәкдир. Фәрз эдәк ки, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин мөвчуд сәвиййәсиндә бу 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 12 дәнә әмтиә һазырланыр. Тутаг ки, әмтиәнин һәр дәнәсинә сәрф олунан истеһсал васитәләри, хаммал вә саирәнин дәйәри 6 пенсдир. Бу һалда һәр бир айрыча әмтиәнин дәйәри бир шиллингдир, йә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дәйәридир, 6 пенс дә бу васитәләрин э'малы әснасында онлара әлавә эдилән ени дәйәрдир. Инди фәрз эдәк ки, бир капиталист әмәйин мәһсулдар гүввәсини ики гат артырмаға мүвәффәг олур вә беләликлә инди 12 саатлыг иш күнү әрзиндә эйни әмтиәдән 12 дәнә дейил, 24 дәнә истеһсал эдир. Истеһсал васитәләринин дәйәри, олдуғу кими галыб дәйишмәмишсә, әмтиәнин һәр дәнәсинин дәйәри 9 пенсә дүшүр, йә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дәйәридир, 3 пенс дә әмәйин бу васитәләрә әлавә этдийи ени дәйәрдир. Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин ики гат артмасына бахмаяраг, иш күнү әрзиндә, әввәлчә олдуғу кими, енә 6 шиллинглик ени дәйәр әмәлә кәтирилир, лакин бу ени дәйәр мигдарча ики гат артыг әмтиә арасында бөлүнүр. Буна көрә дә һәр бир айрыча мәһсулун пайына бу үмуми дәйәрин $^1/_{12}$ һиссәси дейил, анчаг $^1/_{24}$ һиссәси, йә'ни 6 пенс әвәзиндә 3 пенс дүшүр, вә я, башга чүр десәк: истеһсал васитәләри дөнүб һазыр мәһсул олуркән, әмтиәнин һәр дәнәсинә әввәл бир саатлыг әмәк әлавә олундуғу һалда, инди анчаг ярым саатлыг әмәк әлавә олунур. Бу һалда һәмин әмтиәнин фәрди дәйәри, онун ичтимаи дәйәриндән ашағы олур, йә'ни бу әмтиәнин иш вахты илә өлчүлән дәйәри, эйни нөвдән олуб орта ичтимаи шәраитдә истеһсал эдилән күлли

[3] „Фабрикант машынлары тәкмилләшдирмәклә әлдә этдийи мәһсулун мигдарыны ики гат артырдыгда... газаныр (нәтичә э'тибарилә), анчаг она көрә газаныр ки, фәһләни даһа учуз кейиндирә билир... вә, демәли, бүтүн мәһсулун даһа аз һиссәси фәһләнин пайына дүшүр“ (R a m s a y, An Essay on the Distribution of Wealth, London 1821, p. 168, 169).

мигдар мәһсулун дәйәриндән аздыр. Әмтиәнин бир дәнәсинин дәйәри орта һесабла 1 шиллингдир вә я бу бир дәнә әмтиә 2 саатлыг ичтимаи әмәйи тәмсил эдир; истеһсал үсулу дәйишдийи мүәссисәдә исә бу әмтиәнин дәнәсинин дәйәри анҹаг 9 пенсдир, йә'ни о анҹаг $1^{1}/_{2}$ саатлыг әмәйи тәҹәссүм этдирир.

Лакин әмтиәнин һәгиги дәйәри онун фәрди дәйәриндән дейил, ичтимаи дәйәриндән ибарәтдир, йә'ни бу дәйәр айрыҹа бир мүәййән һалда әмтиәнин өз истеһсалчысына һәгигәтдә нә гәдәр иш вахтына баша кәлдийи илә өлчүлмүр, әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури иш вахты илә өлчүлүр. Демәли, ени үсул тәтбиг эдән капиталист өз әмтиәсини ичтимаи дәйәринә көрә 1 шиллингә сатырса, фәрди дәйәриндән 3 пенс артыға сатмыш олур вә беләликлә 3 пенс әлавә изафи дәйәри реаллашдырыр. Дикәр тәрәфдән, 12 саатлыг иш күнү онун үчүн, һеч дә әввәлки кими, 12 дәнә әмтиәдә ифадә олунмайыб 24 дәнә әмтиәдә ифадә олунур. Демәли, капиталист бир иш күнүнүн мәһсулуну сатмаг үчүн өз әмтиәсинин сатышыны вә я сатыш базарыны ики гат артырмалыдыр. Бүтүн башга шәртләр олдуғу кими галдыгда, онун әмтиәси үчүн анҹаг, малын гиймәтини сындырмагла даһа кениш базар тапыла биләр. Буна көрә дә капиталист өз әмтиәсини фәрди дәйәриндән юхары, ичтимаи дәйәриндән исә ашағы, мәсәлән бирини 10 пенсә сатаҹагдыр. Беләликлә, капиталист әмтиәнин һәр дәнәсиндән енә дә 1 пенс әлавә изафи дәйәр сыхыб чыхараҹагдыр. Капиталистин бу әмтиәси зәрури яшайыш васитәләри ҹүмләсиндән олса да, олмаса да, иш гүввәсинин үмуми дәйәрини мүәййән эдән бир амил олса да, олмаса да, капиталист бу артыг изафи дәйәри әлдә эдәҹәкдир. Демәли, ишин бу ҹәһәтиндән асылы олмаяраг, һәр бир капиталист айрылыгда өзү әмәйин мәһсулдар гүввәсини артырмаг йолу илә өз әмтиәсини уҹузлашдырмаг истәйир.

Лакин көздән кечирдийимиз бу һалда да изафи дәйәрин артыг истеһсалы, енә зәрури иш вахтынын азалмасындан вә буна мүвафиг олараг изафи әмәйин артмасындан әмәлә кәлир[3а]. Фәрз эдәк ки, зәрури иш вахты 10 саатдыр, йә'ни иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 5 шиллинг, изафи әмәк—2 саат, һәр күн истеһсал эдилән изафи дәйәр исә 1 шиллингдир. Лакин бизим капиталист инди 24 дәнә әмтиә истеһсал эдир вә бунларын бирини 10 пенсә, йә'ни ҹәми 20 шиллингә сатыр. Истеһсал васитәләринин дәйәри 12 шиллингә бәрабәр олдуғуна көрә, әмтиәнин $14^{2}/_{5}$ дәнәси анҹаг, аванс эдилмиш сабит капиталын ерини долдурур. 12 саатлыг иш күнү исә ердә галан $9^{3}/_{5}$ дәнә әмтиәдә ифадә олунур. Иш гүввәсинин гиймәти=5 шиллинг олдуғуна көрә, зәрури иш вахты әмтиәнин 6 дәнәсиндә, изафи әмәк исә $3^{3}/_{5}$ дәнәсиндә ифадә олу-

---

[3а] „Инсанын әлдә этдийи мәнфәәт, өзкә әмәйинин мәһсулуна һаким олмасындан асылы дейил, бу әмәйин өзүнә һаким олмасындан асылыдыр. Әкәр онун фәһләләринин әмәк һаггы олдуғу кими галыб дәйишмәдийи һалда о өз мәһсулуну даһа йүксәк гиймәтә сата билирсә, айдындыр ки, газанаҹагдыр... Бу һалда онун истеһсал этдийи мәһсулун даһа аз һиссәси бу әмәйи һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кафидир вә, демәли, мәһсулун даһа чох һиссәси онун өзү үчүн галыр“ („Outlines of Political Economy“, London 1832, p. 49, 50).

нур. Орта ичтимаи шәраитдә зәрури әмәклә изафи әмәк арасындаки нисбәт 5 : 1 олдуғу һалда, инди анҹаг 5 : 3 олур.

Ејни нәтиҹәни ашағыдаки јолла да әлдә етмәк олар. 12 саатлыг иш күнү мәһсулунун дәјәри 20 шиллингдир. Бундан 12 шиллинг истеһсал васитәләринин дәјәридир ки, мәһсулун дәјәриндә анҹаг енидән тәзаһүр едир. Демәли, ердә галан 8 шиллинг, иш күнүнү тәмсил едән дәјәрин пул ифадәсидир. Бу пул ифадәси, ејни нөвдән олан ичтимаи орта әмәјин пул ифадәсиндән артыгдыр, чүнки бу ичтимаи орта әмәјин 12 сааты анҹаг 6 шиллингдә ифадә олунур. Мүстәсна дәрәҹәдә јүксәк мәһсулдар гүввәси олан әмәк, зәрб олунмуш әмәк вәзифәсини көрүр, јә'ни бәрабәр мүддәтләрдә, ејни нөвдән олан орта ичтимаи әмәјә нисбәтән, кәмијјәтҹә даһа чох дәјәр вүҹуда кәтирир. Лакин капиталист, әввәлдә олдуғу кими, фәһләнин күндәлик иш гүввәсинин дәјәринә енә дә анҹаг 5 шиллинг верир. Демәли, бу дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн фәһләјә әввәл 10 саат лазым олдуғу һалда, инди анҹаг $7^1/_5$ саат лазымдыр. Буна көрә дә онун изафи әмәји $2^4/_5$ саат артыр, истеһсал етдији изафи дәјәр исә 1 шиллингдән 3 шиллингә чатыр. Беләликлә, јахшылашдырылмыш истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталист, ејни истеһсал саһәсиндәки башга капиталистләрә нисбәтән, иш күнүнүн даһа чох һиссәсини изафи әмәк шәклиндә мәнимсәјир. Бу капиталистин ајрылыгда етдији, нисби изафи дәјәр истеһсалында бүтүн капиталын үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә етдијинин ејнидир. Дикәр тәрәфдән, ени истеһсал үсулу јајылыб үмуми бир шәкил алар-алмаз бу әлавә изафи дәјәр дәрһал јохалыр вә уҹуз истеһсал едилән әмтиәнин фәрди дәјәри илә онун ичтимаи дәјәри арасындаки фәрг дә арадан галхыр. Дәјәрин иш вахты илә тә'јин олунмасы гануну, ени истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталисти өз әмтиәсини ичтимаи дәјәриндән ашағы сатмаға вадар едән бу ганун, мәҹбури рәгабәт гануну олуб капиталистин рәгибләрини дә өз мүәссисәләриндә ени истеһсал үсулу тәтбиг етмәк мәҹбуријјәти гаршысында гојур[4]. Беләликлә, бүтүн бу просес үмуми изафи дәјәр нормасына анҹаг о заман тә'сир көстәрәр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы, зәрури јашајыш васитәләри сырасына дахил олан, буна көрә дә иш гүввәси дәјәринин үнсүрләрини тәшкил едән әмтиәләрин истеһсал олундуғу саһәләрә јајылсын вә бу истеһсал саһәләриндәки әмтиәләри уҹузлашдырсын.

Әмтиәләрин дәјәри әмәјин мәһсулдар гүввәсинә тәрс пропорсионалдыр. Бу, иш гүввәсинин дәјәринә дә аиддир, чүнки иш гүввәсинин дәјәри дә әмтиәләрин дәјәриндән асылыдыр. Нисби изафи дәјәр исә, әксинә, әмәјин мәһсулдар гүввәсинә дүз пропорсионалдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда, нисби изафи дә-

[4] „Әкәр мәним гоншум аз әмәклә чох әмтиә истеһсал едиб ону уҹуз сата билирсә, мән дә онун кими уҹуз сатмаға чалышмалыјам. Белә ки, аз әмәлә ишләтмәк вә, демәли, әмтиәни уҹуз истеһсал етмәк имканы верән һәр бир ихтира, аләт вә ја машын, башгаларыны, нечә дејәрләр, јарышмаг мәҹбуријјәти гаршысында гојур вә онлар ја ејни үсул, аләт вә машындан истифадә етмәк васитәсилә, ја да бунлара бәнзәр бир шеј ихтира етмәк јолу илә јарышырлар ки, һамы бәрабәр шәраитдә олсун вә һеч кәс әмтиәни өз гоншусундан уҹуз сата билмәсин“ („The Advantages of East-India Trade to England“, London 1720, p. 67).

јәр дә артыр, азалдыгда—азалыр. Пулун дәјәри сабит галдыгда 12 саатлыг орта ичтимаи иш күнү, һәмишә 6 шиллинглик дәјәр истеһсал едир вә бу дәјәр мәбләғинин нә кими нисбәтдә иш гүввәси дәјәринин еквивалентинә вә изафи дәјәрә бөлүнмәсинин мәтләбә дәхли јохдур. Лакин әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә күндәлик јашајыш васитәләринин дәјәри вә, демәли, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 5 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, изафи дәјәр 1 шиллингдән 3 шиллингә галхыр. Иш гүввәсинин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн әввәл 10 саатлыг әмәк тәләб олунурдуса, инди анчаг 6 иш сааты тәләб олунур. Артыг галан бу 4 саат, изафи әмәјә әлавә едилә биләр. Әмтиәләри учузлашдырмаг мәгсәдилә әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг вә әмтиәләри учузлашдырмагла фәһләнин өзүнү учузлашдырмаг јолунда капиталын көстәрдији фитри чәһдин вә даими мејлин сәбәби дә мәһз будур[5].

Әмтиәнин мүтләг дәјәринин, бу әмтиәни истеһсал едән капиталист үчүн өзлүјүндә әһәмијјәти јохдур. Капиталисти анчаг әмтиәдә олан вә әмтиә сатылыркән реаллашан изафи дәјәр марагландырыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, изафи дәјәрин реаллашдырылмасы, аванс едилмиш дәјәрин еринин долдурулмасыны тәләб едир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә нисби изафи дәјәр дә ејни нисбәтдә артдығына көрә, әмтиәнин дәјәри исә, әксинә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча азалдығына көрә,—башга сөзлә десәк: ејни бир просес әмтиәни учузлашдырыб ондаки изафи дәјәри артырдығына көрә, белә бир сиррин үстү ачылмыш олур ки, нә үчүн анчаг мүбадилә дәјәри истеһсал етмәк гејдинә галан капиталист һәмишә өз әмтиәсинин мүбадилә дәјәрини әксилтмәјә чалышыр;—бу елә бир зиддијјәтдир ки, сијаси игтисад баниләриндән олан Кенә, бунун сәбәбини өз әлејһдарларындан сорушмагла онлары тәнкә кәтирмиш вә бир чаваб ала билмәмишдир. Кенә дејирди: „Сиз күман едирсиниз ки, сәнае мәһсулу һазырланыркән истеһсала зәрәр вурмадан нә гәдәр аз хәрч чәкилсә вә я баһалы ишләр нә гәдәр аз көрдүрүлсә бир о гәдәр фајдалыдыр, чүнки белә бир гәнаәт, мәһсулун гијмәтини ашағы салыр. Буна бахмајараг, сиз күман едирсиниз ки, сәнаечиләрин әмәјиндән доған сәрвәтин истеһсалы, онларын мәһсулунун мүбадилә дәјәрини артырмагдан ибарәтдир“[6].

---

[5] „Фәһләнин хәрчи нә нисбәтдә азалырса, онун әмәк һаггы да о нисбәтдә азалыр, бу шәртлә ки, ејни заманда сәнае һәр чүр маниәләрдән азад едилмиш олсун“ („Considerations concerning taking of the Bounty on Corn exported etc.“, London 1752, p. 7). „Сәнае вә тичарәтин мәнафеи тәләб едир ки, чөрәк вә үмумијјәтлә һәр чүр ејинти шејләри мүмкүн гәдәр учуз олсун, зира бунлары баһалашдыран амил әмәји дә баһалашдырыр... Сәнаеи мәһдудијјәтләрдән азад олан бүтүн өлкәләрдә ејинти шејләринин гијмәти әмәјин гијмәтинә тә'сир көстәрмәлидир. Һәмишә зәрури јашајыш васитәләри учузлашдыгда, әмәјин гијмәти дә дүшүр“. (Енә орада, сәһ. 3.) „Истеһсалдаки гүввәләр нә нисбәтдә артырса, әмәк һаггы да ејни нисбәтдә азалыр. Доғрудур, машын јашајыш васитәләрини учузлашдырыр, лакин фәһләнин өзүнү дә учузлашдырыр“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation“, London 1834, p. 27).

[6] Quesnay, Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, éd. Daire, Paris 1846, p. 188, 189.

Беләликлә, капиталист истеһсалы шәраитиндә, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәси олараг әмәйә эдилән гәнаәтдән[7] мәгсәд, һеч дә иш күнүнү гысалтмаг дейилдир. Бундан мәгсәд анчаг, мүәййән мигдар әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны гысалтмагдыр. Әкәр фәһлә өз әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәси нәтичәсиндә бир саатда әввәлкиндән, мәсәлән, 10 гат артыг әмтиә истеһсал этмәйә башласа вә, демәли, әмтиәнин һәр дәнәсинә әввәлкиндән 10 гат аз иш вахты сәрф этсә, ону енә дә әввәлки кими күндә 12 саат ишләмәйә вә 120 дәнә әмтиә әвәзинә 1200 дәнә әмтиә истеһсал этмәйә мәчбур эдирләр. Онун иш күнү һәтта узана да биләр вә, беләликлә, 14 саатда 1400 дәнә әмтиә истеһсал эдәр вә и. а. Буна көрә дә Мак Куллох, Ure, Сениор вә бу гәбилдән олан дикәр игтисадчылар өз әсәрләринин бир сәһифәсиндә язырлар ки, капитал, мәһсулдар гүввәләри инкишаф этдирдийинә көрә вә нәтичәдә зәрури иш вахты гысалдығына көрә фәһлә она миннәтдар олмалыдыр, дикәр сәһифәсиндә исә дейирләр ки, фәһлә кәләчәкдә күндә 10 саат әвәзинә 15 саат ишләмәклә бу миннәтдарлығыны көстәрмәлидир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә әмәйин мәһсулдар гүввәсини инкишаф этдирмәкдән мәгсәд, иш күнүндән фәһләнин өзүнә сәрф этдийи һиссәни гысалтмаг вә иш күнүнүн мәһз дикәр һиссәсини, йә'ни фәһләнин капиталистләрә мүфтә ишләдийи һиссәсини узатмагдыр. Әмтиә учузлашдырылмадан бу нәтичәнин нә дәрәчәдә әлдә эдилә биләчәйи, нисби изафи дәйәр истеһсалы үсуллары этрафлы тәдгиг эдилдикдә ашкара чыхачагдыр ки, биз дә инди бу тәдгигә кечирик.

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ

КООПЕРАСИЯ

Юхарыда көрдүк ки, капиталист истеһсалы фе'лән анчаг мә'лум бир капиталын эйни заманда бир чох фәһләйә иш вердийи вә, демәли, әмәк просесинин һәчмчә кенишләниб мигдарча чохлу мәһсул күтләси вердийи ердән башланыр. Бир чох фәһләнин эйни чешид әмтиә истеһсал этмәк үчүн эйни бир капиталистин идарәси алтында эйни бинада (вә я, истәсәниз, һәтта эйни әмәк саһәсиндә) топланыб биркә ишләмәси, тарихи вә мәнтиги чәһәтдән капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсидир. Мәсәлән, истеһсал үсулунун өзүнү көтүрсәк, ени инкишафа башлаян мануфактуранын сех сәнәткарлыг дөврү сәнаеиндән фәрги анчаг, бир капиталын эйни заманда даһа чохлу фәһлә ишләтмәсидир. Бурада сех устасынын э'малатханасы анчаг кенишләнмиш олур.

---

[7] „Бу мөһтәкирләр фәһләләрин әмәйини өдәмәли олдуглары үчүн әмәйә бу гәдәр гәнаәт эдирләр" (J. N. Bidault, Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, Paris 1828, p. 13). „Саһибкар һәмишә чалышачагдыр ки, вахта вә әмәйә гәнаәт этсин" (Dugad Stewart, Works, ed. bu Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy", p. 318). „Онларын (капиталистләрин) мәнафеи тәләб эдир ки, ишләтдикләри фәһләләрин мәһсулдар гүввәси мүмкүн гәдәр чох олсун. Буна көрә дә онлар, демәк олар ки, бүтүн диггәтләрини анчаг бу мәһсулдарлыг гүввәсини артырмаға верирләр" (R. Jones, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852, Letcure III).

Демәли, әввәлчә анҹаг мигдарҹа фәрг олур. Юхарыда көрдүк ки, мә'лум бир капиталын истеһсал этдийи изафи дәйәр күтләси, айрыҹа бир фәһләнин яратдығы изафи дәйәрлә, эйни заманда ишләйән бүтүн фәһләләрин сайынын һасилинә бәрабәрдир. Эйни заманда ишләйән фәһләләрин сайы өзлүйүндә, изафи дәйәр нормасына вә я иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәҹәсинә һеч дә тә'сир көстәрмир; әмәк просесинин кейфиййәт дәйишикликләринә кәлдикдә исә, көрүнүр ки, бу дәйишикликләрин, үмумиййәтлә һәр бир әмтиә дәйәри истеһсалы үчүн һеч бир фәрги йохдур. Бу, дәйәрин тәбиәтиндән доғур. Он ики саатлыг иш күнү 6 шиллингдә маддиләширсә, 1200 белә иш күнү: 6 шиллинг $\times$1200, йә'ни 7200 шиллингдә маддиләшәҹәкдир. Бир һалда мәһсулда 12$\times$1200, йә'ни 14 400 иш сааты, дикәр һалда исә анҹаг 12 иш сааты тәҹәссүм этмиш олур. Дәйәр истеһсалында бөйүк әдәдин әһәмиййәти анҹаг, бир чох айры-айры ваһидләрин екунундан ибарәт олмасындадыр. Демәли, 1200 фәһләдән һәр бири истәр айрылыгда истеһсал этсин, истәрсә һамысы эйни бир капиталын идарәси алтында бирләшмиш олсун, дәйәр истеһсалы нөгтейи-нәзәриндән бунун әсла фәрги йохдур.

Лакин, бурада мүәййән һүдуд дахилиндә бир гәдәр модификасия [дәйишиклик] әмәлә кәлир. Дәйәрдә тәҹәссүм эдән әмәк, кейфиййәтҹә орта иҹтимаи әмәкдир, йә'ни орта иш гүввәсинин тәзаһүрүдүр. Лакин орта кәмиййәт һәмишә, эйни нөвдән олан бир чох мүхтәлиф фәрди кәмиййәтләрин орта кәмиййәтидир. Һәр бир сәнае саһәсиндәки фәрди фәһлә, мәсәлән, Пйотр я Павел, орта фәһләдән аз-чох тәфавүтлү олур. Бир һалда ки, биз сайҹа чох фәһлә көтүрүрүк, риязиййатчыларын дилиндә „хәта“ дейилән бу фәрди тәфавүтләр бир-бирини силиб апарыр. Мәшһур софист вә ифтирачы Эдмунд Бөрк өзүнүн фермерлик тәҹрүбәсинә әсасланараг һәтта иддиа эдир ки, 5 нәфәр кәнд тәсәррүфат муздурундан ибарәт „ҹүз'и бир дәстә“ ишләдилдикдә дә, әмәкдәки бүтүн фәрди фәргләр итиб кедир; демәли, онун дедийинә көрә ишләдиләҹәк яшда олан һәр 5 инкилис муздуру биркә ишләдикдә, мүәййән бир мүддәт әрзиндә, һәр бир башга 5 инкилис муздурунун көрдүйү иши көрәр[8]. Һәр һалда айдындыр ки, эйни заманда ишләйән бир чох фәһләнин мәҹму иш күнүнү фәһләләрин сайына бөлдүкдә, иҹтимаи орта әмәк күнү алырыг. Фәрз эдәк ки, бир нәфәрин иш күнү, мәсәлән, он ики саат давам эдир. Бу һалда эйни заманда ишләйән 12 фәһләнин иш күнү 144 саатлыг мәҹму иш күнүдүр вә бу он ики нәфәр фәһләдән һәр биринин әмәйи

[8] „Шүбһәсиз ки, мүхтәлиф шәхсләрин күчү, баҹарығы вә виҹданла ишләмәси арасындаки фәргдән асылы олараг, онларын әмәйинин дәйәри арасында бөйүк фәрг вардыр. Лакин мән чох диггәтли мүшаһидәләримә әсасән тамамилә йәгин этмишәм ки, һәр 5 адамын бирликдә сәрф этдийи әмәк мигдарҹа, көстәрдийим яшда олан һәр бир башга 5 нәфәрин әмәйинә бәрабәрдир; бу о демәкдир ки, бу 5 нәфәрдән бири яхшы ишләйән вә чалышган ишчи олар, бири пис ишчи олар, ердә галан үчү исә миянә ишчи олуб каһ бириничийә яхынлашар, каһ да икинҹийә. Демәли, 5 нәфәрлик бир дәстәдә сиз, үмумиййәтлә 5 адамын верә биләҹәйинин бүтүн мәҹмууну тапарсыныз“ (E. Burke, Thoughts and Details of Scarcity, London 1800, p. 16). Бундан башга, Кетлэнин, орта фәрд һаггында яздыглары илә мүгайисә этмәли.

орта ичтимаи әмәкдән аз-чох фәргли олса да вә һәр бир айрыча фәһлә эйни иш көрмәк үчүн ичтимаи орта иш вахтына нисбәтән бир гәдәр чох вә я аз вахт сәрф этсә дә, айрыча бир фәһләнин иш күнү 144 саатлыг мәчму иш күнүнүн $^1/_{12}$ һиссәси кими көтүрүлдүкдә, орта ичтимаи кейфиййәтдә олур. Лакин он ики нәфәр фәһлә ишләдән капиталистин нәзәриндә иш күнү анчаг, он ики нәфәр фәһләнин мәчму иш күнүдүр. Истәр бу 12 нәфәр бирликдә чалышсын, истәрсә дә онларын иши арасындаки бүтүн рабитә ялныз эйни бир капиталист үчүн ишләмәләриндән ибарәт олсун,— бунлардан әсла асылы олмаяраг, һәр бир айрыча фәһләнин иш күнү мәчму иш күнүнүн анчаг мүвафиг һиссәси кими мөвчуддур. Лакин бу 12 фәһләдән һәр ики нәфәри хырда бир устанын янында ишләсә, бу усталардан һәр бири анчаг тәсадүфи олараг о бирининкинә бәрабәр кәмиййәтдә дәйәр истеһсал эдә биләр вә, демәли, үмуми изафи дәйәр нормасыны анчаг тәсадүфи еринә етирә биләр. Бу шәраитдә, фәрди фәргләр лабүддән ашкара чыхмыш олар. Әкәр фәһлә әмтиәнин истеһсалына ичтимаи-зәрури иш вахтындан хейли артыг вахт сәрф эдирсә, әкәр онун фәрди-зәрури иш вахты, ичтимаи-зәрури вә я орта иш вахтындан хейли фәргли дирсә, бу һалда онун әмәйи орта әмәк һесаб эдилә билмәз, онун иш гүввәси дә орта иш гүввәси сайыла билмәз. Белә бир иш гүввәси я һеч сатыла билмәз, сатылса да иш гүввәсинин орта дәйәриндән ашағы сатыла биләр. Беләликлә, һәмишә мүәййән бир минимум иш габилиййәти олмалыдыр вә сонралар көрәчәйик ки, капиталист истеһсалы һәмин минимуму өлчмәк үчүн һәтта үсул да тапыр. Бу минимум, иш гүввәсинә онун орта дәйәри илә мүзд верилдийинә бахмаяраг, орта сәвиййәдән фәргли олур. Буна көрә дә мисал үчүн көтүрүлән алты нәфәр устадан бә'зиси, үмуми изафи дәйәр нормасындан артыг, бә'зиси дә әксик изафи дәйәр әлдә эдәчәкдир. Бу фәргләр айры-айры усталар үчүн дейил, бүтүн чәмиййәт дахилиндә таразлашачагдыр. Беләликлә, дәйәрин артмасы гануну, айрыча бир истеһсалчы һаггында анчаг о заман тамамилә һәята кечир ки, бу истеһсалчынын истеһсалы капиталист истеһсалы олуб эйни заманда бир чох фәһлә ишләтсин, йә'ни әввәл башдан орта ичтимаи әмәйи һәрәкәтә кәтирмиш олсун[9].

Һәтта әмәк үсулу дәйишмәдикдә дә, хейли фәһләнин эйни заманда ишләдилмәси, әмәк просесинин мадди шәраитиндә ингилаб әмәлә кәтирир. Ичәрисиндә бир чох адамын ишләдийи тикинтиләр, хаммал анбарлары вә саирә, габлар, аләтләр, апаратлар вә эйни заманда, я да мүхтәлиф вахтларда бир чохларына хидмәт эдән саир бу кими шейләр, бир сөзлә, истеһсал васитәләринин бир һиссәси инди әмәк просесиндә биркә истеһлак эдилир. Бир тәрәфдән, әмтиәләрин вә, демәли, истеһсал васитәләринин дә

---

[9] Профессор Рошер чәнаблары өз кәшфиндән бәһс эдиб бизә билдирир ки, онун ханымына ики күн ишләмиш олан бир дәрзи гадынын сәрф этдийи әмәк, ханыма бир күн биркә ишләйән ики дәрзи гадынын сәрф этдийи әмәкдән чохдур. Чәнаб профессор кәрәк анласын ки, капиталист истеһсал просесини ушаг отағында, йә'ни башлыча рол ойнаян симанын—капиталистин олмадығы бир шәраитдә мүшаһидә этмәзләр.

истеһлак дәйәриндән сүр'әтли истифадә олунмасы, бунларын мүбадилә дәйәрини гәт'ийййән артырмыр. Дикәр тәрәфдән, биркә истеһлак эдилән истеһсал васитәләринин мигясы артмалыдыр. 20 тохучунун 20 дәзкаһда ишләдийи бир отаг, мүстәгил бир тохучунун ики шакирди илә бирликдә ишләдийи отагдан бөйүк олмалыдыр. Лакин 20 фәһлә үчүн э'малатхана тикмәк, һәрәси 2 нәфәр үчүн олан 10 э'малатхана тикмәкдән учуз баша кәлир; үмумиййәтлә күтләви вә тәмәркүзләшмиш биркә истеһсалда истеһсал васитәләринин дәйәри, бу васитәләрин бөйүклүйүндән вә вердийи файданын артмасы дәрәчәсиндән яваш артыр. Биркә ишләдилән истеһсал васитәләри мәһсулун һәр ваһидинә өз дәйәринин нисбәтән аз һиссәсини кечирир; гисмән она көрә ки, бу васитәләрин мәһсула кечирдийи бүтүн дәйәр эйни заманда даһа чох мәһсул күтләси арасында бөлүнүр, гисмән она көрә ки, биркә ишләдилән бу истеһсал васитәләринин истеһсал просесинә кәтирдийи дәйәр мүтләг кәмиййәт чәһәтдән бөйүк олса да, бу васитәләрин тә'сир даирәси нөгтейи-нәзәринчә нисбәтән кичикдир. Бунунла бирликдә сабит капиталын бир һиссәсинин дәйәри ашағы дүшүр вә демәли, бу һиссәнин дәйәр кәмиййәти азалдығы нисбәтдә әмтиәнин мәчму дәйәри дә әксилир. Бурада алынан нәтичә, әмтиәләрин истеһсал васитәләри учуз истеһсал олундуғу тәгдирдә әлдә эдилән нәтичәнин эйни олар. Истеһсал васитәләринин ишләдилмәсиндәки бу гәнаәт анчаг онун нәтичәсидир ки, әмәк просесиндә бу васитәләр бир чох шәхс тәрәфиндән биркә истеһлак олунур. Һәм дә истеһсал васитәләринин белә бир характер кәсб этмәсинә сәбәб ялныз одур ки, бунлар, айры-айры мүстәгил фәһләләрин вә я хырда усталарын пәракәндә вә нисбәтән баһалы истеһсал васитәләриндән фәргли олараг, әмәйин ичтимаи шәртләридир вә я ичтимаи әмәйин шәртләридир,—бунлар һәтта, бир чох фәһлә биркә ишләмәк э'тибарилә дейил, анчаг мәкан э'тибарилә бирләшмиш олдугда да һаман характери кәсб этмиш олур. Бу ичтимаи характери, истеһсал васитәләринин бир гисми, һәтта әмәк просесинин өзүндән дә әввәл кәсб этмиш олур.

Истеһсал васитәләринә гәнаәт мәсәләси үмумиййәтлә ики нөгтейи-нәзәрдән мараглыдыр. Бир тәрәфдән она көрә ки, әмтиәләри учузлашдырыр, бунунла да иш гүввәсинин дәйәрини азалдыр. Дикәр тәрәфдән исә, она көрә ки, изафи дәйәрин аванс эдилмиш бүтүн капитала, йә'ни бу капиталын сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләринин дәйәринин екунуна олан нисбәтини дәйишдирир. Ахырынчы мәсәлә анчаг, һәмин әсәрин үчүнчү китабынын биринчи бөлмәсиндә тәдгиг эдиләчәкдир; мәсәләнин шәрһиндә дахили рабитә олмасы үчүн, бурада тохундуғумуз мөвзуа даир бир чох башга чәһәтләри дә орая кечирмәк лазым кәләчәкдир. Тәһлилин кедиши үмуми мөвзуун бу шәкилдә парчаланмасыны тәләб эдир вә бу һал капиталист истеһсалынын руһуна да уйғундур, чүнки капиталист истеһсалында әмәк шәртләри, фәһләйә мүстәгил бир шей кими гаршы дурдуғуна көрә әмәк шәртләриндә эдилән гәнаәт дә фәһләйә һеч бир дәхли олмаян айрыча бир әмәлийят кими вә, беләликлә, фәһләнин фәрди мәһсулдарлығыны йүксәлдән үсуллардан айрыча бир әмәлийят кими көрүнүр.

Бир чох шәхсин эйни бир әмәк просесиндә вә я бир-бирилә әлагәдар олан мүхтәлиф әмәк просесләриндә мүнтәзәм шәкилдә вә биркә иштирак этдийи әмәк формасына кооперасия дейилир[10].

Бир сәвари эскадронунун һүчум гүввәси вә я бир пияда полкунун мүгавимәт гүввәси, һәр бир айрыча сәвари вә пияда әскәрин һүчум вә мүгавимәт гүввәси екунундан хейли фәргли олдуғу кими, айры-айры фәһләләрин сәрф этдийи гүввәнин механики екуну да, эйни бир бүтөв иши бир чох ишләк әл бирликдә көрдүйү заман, мәсәлән ағыр бир шейи галдырмаг, чығрыг һәрләмәк, йол үстүндәки бир маниәни рәдд этмәк лазым кәлдикдә сәрф олунан ичтимаи гүввәдән фәрглидир[11]. Бүтүн бу кими һалларда биркә әмәйин нәтичәси айрылыгда көстәрилән сә'йлә я һеч әлдә эдилә билмәз, я да анчаг даһа узун мүддәт әрзиндә вә я анчаг чүз'и мигясда әлдә эдилә биләр. Бурада мәсәлә ялныз, кооперасия васитәсилә фәрди мәһсулдар гүввәни йүксәлтмәк үстүндә дейил, һабелә, маһиййәтчә күтләви гүввә олан ени мәһсулдар гүввә яратмаг үстүндәдир[11a].

Лакин бир чох гүввә бирләшдикдә ени бир гүввә әмәлә кәлмәсиндән башга, мәһсулдар ишләрин чохунда ичтимаи тәмасын өзү ярыша вә айры-айры шәхсләрин фәрди иш габилиййәтини йүксәлдән һәят энержисинин (animal spirits) артмасына сәбәб олур. Бунун нәтичәси олараг, 144 саатдан ибарәт бир мәчму иш күнү әрзиндә 12 нәфәрин истеһсал этдийи мәһсул һәрәси 12 саат ишләйән 12 айрыча фәһләнин вә я 12 күн далбадал ишләйән тәк бир фәһләнин истеһсал этдийи мәһсулдан хейли чох олур[12]. Бунун сәбәби одур ки, инсан өз тәбиәтинә көрә, Аристотелин дүшүндүйү кими сияси һейван олмаса да[13], һәр һалда ичтимаи һейвандыр.

---

[10] „Concours de forces" („гүввәләри бирләшдирмәк") (Destutt de Tracy. „Traité de la volonté et de ses effets", Paris 1826, p. 78).

[11] „Бир чох элә бәсит әмәлийят вар ки, бунлары парчалайыб бөлмәк олмаз вә анчаг бир чох ишләк әлин бирләшмәси нәтичәсиндә көрүлә биләр. Мәсәлән бөйүк бир дирәйи галдырыб арабая гоймаг... вә үмумиййәтлә эйни бир ишдә, бир-биринә эйни заманда көмәк эдән ялныз бир чох ишләк әлин иштиракилә көрүлә биләчәк һәр чүр иш, бу гәбилдәндир" (E. G. Wakefield, „A View of the Art of Colonization", London 1849, p. 168).

[11a] „Бир нәфәрин һеч галдыра билмәдийи бир тон ағырлыгда йүкү, 10 нәфәр анчаг күчәниб галдыра биләрсә, 100 нәфәр тәкчә бир бармағы илә галдыра биләр" (John Bellers, „Proposals for raising a college of industry", London 1696, p. 21).

[12] „Бунда да (йә'ни, 10 хырда фермердән һәрәсинин 30 акр торпагда ишләтдийи эйни мигдар фәһләни бир фермерин 300 акр торпагда ишләтмәсиндә дә) енә, бир чох ишчинин биркә ишләмәсинин үстүнлүйү вардыр ки, ишә тәчрүбәдә бәләд олмаянлар бу үстүнлүйү асанлыгла баша дүшә билмәзләр; доғрудан да, ким инкар эдә биләр ки, 1-ин 4-ә нисбәти, 3-үн 12-йә нисбәти кимидир; лакин тәчрүбәдә бу фикир доғру дейилдир: бичин заманы вә бә'зи башга тә'чили ишләр көрүлдүкдә бир хейли ишләк әл бирләшдириләндә иш даһа яхшы вә даһа мүвәффәгиййәтлә кедир; мәсәлән: 2 арабачынын, тахыл йүкләйән 2 нәфәрин, тахыл дашыян 2 нәфәрин, тахыл топлаян 2 нәфәрин, таяларын башында вә я хырманда ишләйән даһа бир нечә нәфәрин көрдүйү иш, эйни мигдарда ишләк әлин кичик дәстәләрә бөлүнүб айры-айры фермаларда көрдүйү ишдән ики гат артыг олар" („An Enquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms. By a Farmer", London 1773, p. 7, 8).

[13] Даһа доғрусу, Аристотелин вердийи тә'рифә көрә, инсан өз тәбиәти э'тибарилә шәһәр республикасынын вәтәндашыдыр. Инсан аләтләр ярадычысыдыр— дейән Франклинин бу тә'рифи янки әсри үчүн характер олдуғу кими, Аристотелин һәмин тә'рифи дә классик гәдим дөвр үчүн эйни дәрәчәдә характердир.

Бир чох адам эйни заманда вә я бирликдә эйни иши, яхуд екчинс бир иш көрүрсә дә, буна бахмаяраг, һәр бир айрыча шәхсин фәрди әмәйи, умуми әмәйин бир һиссәси олараг, мүәййән бир әмәк просесинин мүхтәлиф фазаларыны тәшкил эдә биләр вә э'мал олунан шей һәмин фазалардан коопераСия нәтичәсиндә даһа сүр'әтлә кечир. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бир бинанын ашағысындан кәрпичи бинанын юхарысына чатдырмаг үчүн бәнналар чәркәйә дүзүлүрләрсә, онлардан һәр бири эйни иши көрүр, лакин буна бахмаяраг, онларын айры-айры әмәлийяты умуми ишин бир-биринә бағлы пилләләридир, онун хүсуси фазаларыдыр вә әмәк просесиндә кәрпич бүтүн бу фазалардан кечмәлидир; нәтичәдә тахтабәндә галхыб-энән айрыча бир фәһләнин ики әлилә кәтирдийи кәрпич лазыми еринә, коллектив фәһләнин ийирми дөрд әлиндән кечдикдә даһа тез кәлиб чатыр[14]. Бу һалда әмәк чисми эйни мәсафәни даһа гыса мүддәтдә кечир. Дикәр тәрәфдән, мәсәлән, бир бинаны эйни заманда бир нечә ердән тикмәйә башладыгда, кооперасия тәрзилә ишләйән ишчиләрин эйни иши, яхуд екчинс бир иш көрдүкләринә бахмаяраг, бурадаки әмәк енә коллектив әмәкдир. 144 саатдан ибарәт гурашыг иш күнү шәраитиндә әмәк чисми эйни заманда бир нечә тәрәфдән э'мал олунур, чүнки гурашыг вә я коллектив фәһләнин габагдан да көзү вә әли вардыр, далдан да; онда бир гәдәр һәр ердә мөвчуд олмаг габилиййәти вардыр. Бу һалда биркә әмәк мәһсулу, бир-бириндән аз-чох айрылыгда ишләйән вә һәр бири әмәк чисминин даһа мәһдуд бир чәһәтилә мәшғул олмалы олан он ики фәһләнин он ики саатлыг иш күнүндә һазырланан мәһсулдан даһа тез истеһсал олунуб гуртарыр. Мәһсулун мәкан э'тибарилә мүхтәлиф һиссәләри эйни бир заманда һазырланмыш олур.

Биз бир-бирини тамамлаян фәһләләрин эйни иш, яхуд екчинс бир иш көрдүкләрини хүсусилә гейд эдирик, чүнки биркә әмәйин бу ән бәсит формасы, кооперасиянын ән чох инкишаф этмиш нөвләриндә дә бөйүк рол ойнайыр. Әмәк просеси мүрәккәбдирсә, биркә ишләйән бөйүк бир күтләнин тәкчә бирләшмәсинин өзү, мүхтәлиф әмәлийяты мүхтәлиф фәһләләр арасында бөлүшдүрмәйә, демәли, бу ишләри бир заманда көрмәйә, беләликлә дә мәчму әмәк мәһсулуну һазырламаг үчүн лазым олан иш вахтыны азалтмаға имкан верир[15].

---

[14] „Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, бүтүн фәһләләр һәтта эйни ишлә мәшғул олдугда да енә бу чүр һиссә әмәк бөлкүсү ола биләр. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бир бинанын габағындаки мүвәггәти тахта пилләканла кәрпичи әлдән-әлә вериб юхарыя галдыран фәһләләрин һамысы эйни иши көрүрләрсә дә, буна бахмаяраг онларын арасында енә мүәййән бир әмәк бөлкүсү вардыр; бу бөлкү ондан ибарәтдир ки, бунлардан һәр бири кәрпичи мүәййән мәсафәйә вериб онун ерини дәйишдирир вә һамысы бирликдә кәрпичи лазыми еринә даһа тез чатдырырлар, һалбуки онлардан һәр бири кәрпичи тахта пилләканла тәкликдә дашыса бу иш кеч көрүләр“ (F. Skarbek, Théorie des richesses sociales, 2-me ed., Paris 1840, vol. I, p. 97, 98).

[15] „Мүрәккәб бир иши көрмәк лазым кәлдикдә, бу ишин мүхтәлиф әмәлийяты бир заманда ичра олунмалыдыр. Бири бир иш көрәндә, о бири башга иш көрүр, һамы бирликдә исә, бир нәфәрин тәкликдә һеч дә әлдә эдә билмәйәчәйи нәтичәйә наил олур. Бири авар чәкәндә, о бири сүкан башында дурур, бириси дә я

Бир чох истеһсал саһәләриндә иш просесинин өз тәбиәтиндән доған элә вахтлар олур ки, бу вахт әрзиндә әмәкдән гәт'и бир нәтичә алынмасы лазым кәлир. Мәсәлән, бир сүрү гоюну гырхмаг вә я филан гәдәр тахылы бичиб йығмаг лазым кәлирсә, әлдә эдилән мәһсулун гәдәри вә кейфиййәти, һәмин ишин мүәййән заманда башланыб гуртармасындан асылыдыр. Бурада әмәк просесинин ичра олунмасы мүддәти, мисал үчүн, рынга балығы овунда олдуғу кими, әввәлчәдән мүәййәндир. Тәк бир адам бир кечә-күндүздән анчаг бир иш күну, мисал үчүн, 12 саатлыг бир иш күну айыра биләр, һалбуки 100 нәфәрин кооперасиясы 12 саатлыг иш күнүнү кенишләдиб 1200 саатдан ибарәт бир иш күнүнә чатдырыр. Бурада әмәк мүддәтинин гысалығыны, ишин һәллэдичи чағында иш еринә чыхарылан әмәк күтләсинин кәмиййәти тә'мин эдир[16]. Бу һалда нәтичәнин вахтында әлдә эдилмәси бир чох гурашыг иш күнүнүн бир заманда тәтбиг эдилмәсиндән, верәчәйи файданын һәчми исә фәһләләрин сайындан асылыдыр; һәм дә һәмишә бу фәһләләрин сайы, айрылыгда ишләйиб һаман иши эйни мүддәтдә көрә биләчәк фәһләләрин сайындан аздыр. Бирләшмиш штатларын гәрбиндә һәр ил күлли мигдар тахылын, Ост-Һинддә исә инкилис һакимиййәти үзүндән көһнә ичмаларын дағылдығы ерләрдә күлли мигдар памбығын тәләф олмасына сәбәб мәһз белә бир кооперасиянын олмамасыдыр[17].

Кооперасия бир тәрәфдән әмәйин сәрф эдилдийи мәкан даирәсини кенишләндирмәйә имкан верир, буна көрә дә мүәййән әмәк просесләриндә әмәк чисимләринин мәканча ерләшмәсинин өзү кооперасия олмасыны тәләб эдир; мәсәлән, батаглыглары гурутмаг, су бәндләри чәкмәк, суварма ишләриндә, канал газылмасында, араба йолу салынмасында вә дәмир йоллар чәкилмәсиндә вә саир ишләрдә кооперасия лазымдыр. Дикәр тәрәфдән дә кооперасия истеһсал саһәсини мәканча нисбәтән, йә'ни истеһсалын мигясына нисбәтән даралтмаг имканы верир. Әмәйин тә'сир даирәсинин кенишләнмәси илә янашы олараг, онун мәкан даирәсинин даралмасы вә нәтичәдә гейри-мәһсулдар истеһсал хәрчләринә (faux frais) хейли гәнаәт эдилмәси, фәһлә күтләсинин бир ерә

тор атыр, я да балығы гарпунла вурур вә беләликлә балыг ову элә бир нәтичә верир ки, инсанлар бирликдә чалышмаса бу нәтичәни әлдә эдә билмәзләр" (Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets, Paris 1826, p. 78).

16 „Бу ишләрин (әкинчилик ишләринин) һәллэдичи чағында көрүлмәсинин чох бөйүк әһәмиййәти вардыр" („An Enquiry into the Connection between the present price etc.", p. 9). „Әкинчиликдә заман амилиндән мүһүм бир амил йохдур" (Liebig, Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft, 1856, S. 23).

17 „Олса-олса Чин илә Инкилтәрә мүстәсна олмагла, дүнянын һәр бир башга өлкәсинә нисбәтән даһа чох әмәк ихрач эдән бир өлкәдә һәр кәсин бәлкә дә көзләмәдийи белә бир бәла баш вермишдир ки, памбығы йығмаг үчүн даһа кифайәт гәдәр ишләк әл тапмаг мүмкүн дейилдир. Нәтичәдә мәһсулун хейли һиссәси йығылмыр, ердә галан һиссәси исә гозалар ачылыб памбыг ерә төкүләндән, буна көрә дә рәнки соландан вә гисмән дә чүрүйәндән сонра йығылыр; беләликлә, лазыми вахтда ишләк әл чатышмадығына көрә, памбыг тарласы саһиби, Инкилтәрәдә бу гәдәр һәсрәтлә көзләнилән мәһсулун чох һиссәсиндән фе'лән мәһрум олур" (Bengal Hurkaru, „Bi-Monthly Overland Summary of News", 22-nd July, 1861).

топлашмасындан, мүхтәлиф әмәк просесләринин говушмасындан вә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсиндән ирәли кәлир[18].

Айры-айры фәрди иш күнләринин екунуна бәрабәр олан гурашыг иш күнү бу фәрди иш күнләри екунуна нисбәтән даһа чохлу истеһлак дәйәри истеһсал эдир, буна көрә дә мүәййән файдалы нәтичә әлдә этмәк үчүн лазым олан иш вахтыны гысалдыр. Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин бу шәкилдә артырылмасы мүхтәлиф һалларда мүхтәлиф үсулларла әлдә эдилә биләр: я әмәйин механики гүввәси артырылыр, я әмәйин механики гүввәсинин тә'сир даирәси мәканча кенишләндирилир, я истеһсал мейданы истеһсалын һәчминә нисбәтән даралдылыр, я һәллэдичи вахтларда гыса мүддәт әрзиндә чохлу мигдар әмәк һәрәкәтә кәтирилир, я адамларда рәгабәт һисси оянbackыр вә онларын animal spirit-и [һәят энержиси] кәркинләшир, я бир чох шәхсин көрдүйү екчинс ишләрә фасиләсиз вә чохчәһәтли бир шәкил верилир, я мүхтәлиф ишләр бир заманда көрүлмәйә башланыр, я истеһсал васитәләри биркә ишләдилмәклә бунлара гәнаәт эдилир, я да фәрди әмәк орта ичтимаи әмәк характери алыр. Лакин бүтүн бу һалларда гурашыг иш күнүнүн спесифик мәһсулдар гүввәси, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсидир, яхуд ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәсидир. Бу гүввә кооперасиянын өзүндән төрәйир. Башгалары илә мүнтәзәм әмәкдашлыг эдән фәһлә, фәрди һүдудлары силиб арадан галдырыр вә өз нәсли имканларыны инкишаф этдирир[19].

Әкәр фәһләләр бир ерә топланмадан билаваситә әмәкдашлыға башлая билмирләрсә, буна көрә дә мүәййән бир нөгтәйә топлашмаг онларын кооперасиясы үчүн шәртдирсә, дикәр тәрәфдән дә муздлу фәһләләр анчаг эйни капитал тәрәфиндән, эйни капиталист тәрәфиндән эйни заманда ишләдилдикдә, йә'ни һәмин капи-

---

[18] „Бир заман 500 акр торпағы бабат бечәрмәк үчүн нә гәдәр капитал вә әмәк сәрф этмәк лазым кәлирдисә, инди, әкинчилийин тәрәггиси сайәсиндә, 100 акр торпағы даһа мүкәммәл бечәрмәк үчүн бир о гәдәр вә я даһа артыг капитал вә әмәк бир ерә топланыр“. Доғрудур, „ишләдилән капиталын вә әмәйин гәдәринә нисбәтән мәкан кичилмишдир, истеһсал даирәси исә, әввәлчә һәр бир айрыча вә мүстәгил истеһсал хадиминин фәалиййәтини мәһдуд эдән истеһсал чәрчивәсинә нисбәтән кенишләнмишдир“ (R. Jones, „An Essay on the Distribution of Wealth. Part I. On Rent“, London 1831, p. 191, 199).

[19] „Айрыча бир инсанын гүввәси чох чүз'идир, лакин бу чүз'и гүввәләр бирләшдикдә һәмин фәрди гүввәләрин екунундан даһа чох үмуми бир гүввә әмәлә кәлир, белә ки, бу гүввәләр тәкчә бирләшмәклә өз сәрф олунма вахтыны азалдар вә өз тә'сир даирәсини кенишләндирә биләр“ (P. Verri-нин илк дәфә 1773-чү илдә италян игтисадчыларынын нәшрийяты Custodi тәрәфиндән нәшр эдилән Meditazioni sulla Economia Politica әсәринә (Parte Moderna, vol. XV, p. 196) G. R. Carli-нин гейди).

Франсызча нәшринә әлавә: „Үмуми әмәк, айрыча бир фәһләнин әмәйинин һеч бир заман верә билмәйәчәйи нәтичәләр верир. Инсанларын сайы артдыгча биркә ишләрин мәһсулу, һәмин артым нәтичәсиндә садәчә чәмләмәк йолилә алыначаг екундан хейли артыг олмаға башлайыр... Механика ишләри вә элм сайәсиндә инсанын фе'лән бир күндә көрдүйү иши айрыча бир фәрд бүтүн өмрү бою көрә билмәз. Риязийятчылар дейир ки, там кәмиййәт һәмишә өз һиссәләринин екунуна бәрабәрдир; онларын бу иддиасы бизим мөвзуумуза тәтбиг эдилдикдә доғру олмур. Инсан һәятынын бөйүк даяғы олан әмәк һаггында буну демәк олар ки, биркә фәалиййәтин мәһсулу, айры-айры фәрдләрин фәалиййәти нәтичәсиндә әлдә эдилә биләчәк мәһсулдан хейли чох олур“ (Th. Sadler, „The Law of Population“, London 1850).

талист онларын иш гүввәсини эйни заманда сатын алдыгда онлар бирләшә биләрләр. Демәли, бу иш гүввәләринин үмуми дәйәри вә я фәһләләрин бир күнлүк, бир һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггыны тәшкил едән мәбләғ габагчадан, йә'ни бу иш гүввәләри истеһсал просесиндә бирләшдирилмәздән әввәл капиталистин ҹибиндә олмалыдыр. 300 фәһләнин бирҹә күнлүк әмәйини бу гайда илә бирдән өдәмәк үчүн тәләб олунан капитал, нисбәтән аз мигдар фәһләнин бүтүн ил бою һәр һәфтә әмәйини өдәмәк үчүн лазым кәлән капиталдан чохдур. Беләликлә, биркә чалышан фәһләләрин сайы вә я кооперасиянын мигясы, биринҹи нөвбәдә, иш гүввәси алмаг үчүн айрыҹа бир капиталистин сәрф едә биләҹәйи капиталын гәдәриндән, йә'ни һәр бир айрыҹа капиталистин бир чох фәһләйә вермәк үчүн малик олдуғу яшайыш васитәләринин гәдәриндән асылыдыр.

Һәм дә бу, тәкҹә дәйишән капитала дейил, сабит капитала да аиддир. Мәсәлән, 300 фәһләси олан бир капиталистин хаммал мәсарифи, һәрәсинин 10 фәһләси олан отуз капиталистин һәр биринин хаммал мәсарифиндән 30 гат артыгдыр. Биркә тәтбиг едилән әмәк васитәләриндән ибарәт материалын дәйәри вә күтләси, ишләйән фәһләләрин сайы нисбәтиндә артмырса да, һәр һалда олдугҹа чох артыр. Беләликлә, хейли мигдар истеһсал васитәләринин айрыҹа бир капиталистин әлиндә тәмәркүзләшмәси фәһләләрин кооперасиясы үчүн мадди шәртдир вә кооперасиянын һәҹми вә я истеһсалын мигясы, һәмин тәмәркүзләшмәнин дәрәҹәсиндән асылыдыр.

Әввәлләр, мүәййән минимум кәмиййәтдә фәрди капиталын олмасы она көрә лазым иди ки, бир заманда истисмар едилән фәһләләрин сайы вә, демәли, онларын истеһсал етдийи изафи дәйәр күтләси, истисмарчынын өзүнү әл ишиндән азад етмәк үчүн, хырда бир устаны капиталистә чевирмәк вә капиталист мүнасибәтини формал вүҹуда кәтирмәк үчүн кифайәт етсин. Инди исә бу минимум, парчаланмыш, бир-бириндән асылы олмаян бир чох фәрди әмәк просесләрини гурашыг иҹтимаи әмәк просеси һалына салмаг үчүн мадди шәртдир.

Һабелә әввәлләр, капиталын әмәк үзәриндәки һакимиййәти, фәһләнин өзү үчүн дейил, капиталист үчүн ишләмәсинин вә, демәли, капиталистин нәзарәти алтында ишләмәсинин анҹаг формал нәтиҹәси иди. Бир чох муздлу фәһләнин кооперасиясы инкишаф етдикдән сонра исә капиталын һакимиййәти, әмәк просесинин өзүнү иҹра етмәк үчүн зәрури олур, йә'ни истеһсалын һәгиги шәрти олур. Вурушма мейданында кенералын команда вермәси нә гәдәр зәрури исә, бу һалда капиталистин истеһсал саһәсиндә команда вермәси дә бир о гәдәр зәрури олур.

Һәр ҹүр билаваситә иҹтимаи әмәк вә я үмуми әмәк мүәййән дәрәҹәдә рәһбәрлийә мөһтаҹдыр, зира бу рәһбәрлик фәрдләрин фәалиййәти арасында аһәнк ярадыр вә, истеһсал организминин мүстәгил үзвләринин һәрәкәтиндән дейил, бүтүн истеһсал организминин һәрәкәтиндән доған үмуми вәзифәләри еринә етирир. Айрыҹа бир скрипкачы өзү-өзүнү идарә едир, оркестри идарә етмәк үчүн исә дирижор лазымдыр. Капитала табе олан әмәк кооперасия шәкли алдыгда ону идарә етмәк, она нәзарәт етмәк вә ону

аһәнкдар бир шәклә салмаг иши дәрһал капитал үчүн бир вәзифә олур. Лакин бу рәһбәрлик вәзифәси капиталын спесифик бир вәзифәси олмаг е'тибарилә өзүнә аид мүәјјән хүсусијјәтләр кәсб едир.

Капиталист истеһсал просесинин мәрамы, онун әсас мәгсәди һәр шејдән әввәл одур ки, капиталын дәјәри мүмкүн гәдәр чох артсын[20], јә'ни мүмкүн гәдәр чох изафи дәјәр истеһсал олунсун вә, демәли, иш гүввәси капиталист тәрәфиндән мүмкүн гәдәр чох истисмар едилсин. Бир заманда ишләдилән фәһлә күтләси артдыгҹа, онларын мүгавимәти дә артыр вә, демәли, бу мүгавимәти әзмәк үчүн капиталын тәзјиги дә лабүддән артыр. Капиталистин идарә етмәк вәзифәси, иҹтимаи әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған вә бу просесин тәркибинә дахил олан анҹаг хүсуси бир вәзифә олмагла бәрабәр, ејни заманда һәмин иҹтимаи әмәк просесини истисмар етмәк вәзифәсидир вә белә бир вәзифә олдуғуна көрә истисмарчы илә онун истисмар етдији ҹанлы материал арасындакы һәллэдилмәз антагонизмлә әлагәдардыр. Сонра. Муздлу фәһләјә башгасынын мүлкијјәти кими гаршы дуран истеһсал васитәләринин һәҹми артдыгҹа, бу васитәләрин сәмәрәли ишләдилмәси үзәриндә нәзарәт гојмаг лүзуму да артыр[21]. Бундан әлавә, муздлу фәһләләрин кооперасијасы анҹаг, бу фәһләләри бир заманда ишләдән капиталын фәалијјәти нәтиҹәсидир. Муздлу фәһләләрин вәзифәләри арасындакы рабитә, бир мәһсулдар коллектив ҹисим олмаг е'тибарилә онларын бирлији, бу фәһләләрин өзүндән асылы дејилдир, онлары бирләшдириб бир јердә сахлајан капиталдан асылыдыр. Буна көрә дә онлар өз ишләри арасындакы рабитәни фикрән, өзләринә гаршы дуран бир план кими тәсәввүр едир, әмәли ҹәһәтдән исә, капиталистин нүфузу кими, онларын фәалијјәтини өз мәгсәдләринә табе едән өзкә ирадәсинин һакимијјәти кими һисс едирләр.

Беләликлә, капиталистин рәһбәрлијинә табе олан истеһсал просеси икили характердә олдуғу үчүн, бу рәһбәрлијин өзү дә икили характердәдир, чүнки истеһсал просеси бир тәрәфдән мәһсул һазырламаг үчүн иҹтимаи әмәк просесидир, дикәр тәрәфдән исә капитал дәјәринин өз-өзүнә артмасы просесидир. Капиталистин рәһбәрлији формаҹа истибдад хасијјәтиндәдир. Кооперасијанын мигјасы кенишләниб инкишаф етдикҹә бу истибдадын да өзүнә мәхсус ајрыҹа формалары инкишаф едир. Јухарыда көрдүк

---

[20] „Мәнфәәт... истеһсалын еканә мәгсәдидир“ (J. Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 11).

[21] Инкилис филистерләринин органы олан „Spectator“ гәзети 1866-ҹы ил 3 ијун тарихли нөмрәсиндә јазыр ки, мәфтил истеһсал едән Манчестер компанијасында капиталистләрлә фәһләләр арасында ширкәтә бәнзәр бир шеј тә'сис едилдикдән сонра „әлдә едилән илк нәтиҹә, материал исрафынын бирдән-бирә азалмасындан ибарәт олду, чүнки адамлар баша дүшдүләр ки, һәр бир башгасы кими онлар да өз варларыны корлајыб хараб етмәмәлидирләр вә сәнаедәки иткиләрин ән бөјүк сәбәби мә'насыз борҹлардан сонра, бәлкә дә материалы исраф етмәкдир“. Ејнә һаман гәзет Рочдэл кооператив тәҹрүбәләринин даһа бир әсас нөгсаныны гејд едиб јазыр: „Бу тәҹрүбә көстәрди ки, фәһлә ҹәмијјәтләри тәрәфиндән дүканлар, фабрикалар вә, демәк олар, һәр ҹүр сәнае мүәссисәләри мүвәффәгијјәтлә идарә едилә билир; бу ҹәмијјәтләр фәһләләрин өз вәзијјәтини олдугҹа јахшылашдырмышдыр, амма (!) капиталистләри бүтүн имканлардан мәһрум едир“. Нә бөјүк дәһшәт!

ки, капиталистин капиталы әсл капиталист истеһсалына имкан верәҹәк бир минимума чатдыгда, капиталист дәрһал әл әмәйиндән азад олур. Һабелә, айры-айры фәһләләрә вә фәһлә групларына билаваситә вә даим нәзарәт этмәк вәзифәси дә сонралар, муздла ишләйән хүсуси ишчиләр зүмрәсинә тапшырылыр. Орду-да һәрби командирләр силсиләсинә эһтияҹ олдуғу кими, эйни капиталын командасы алтында бирләшиб бирҝә ишләйән фәһлә күтләси үчүн дә, әмәк просеси әснасында капиталын адындан әмрләр верән сәнае баш забитләри (мүдирләр, managers) вә кичик забитләри (усталар, foremen, overlookers, contre-maîtres) лазымдыр. Бунларын даими вәзифәси анҹаг нәзарәтдән ибарәт олур. Игтисадчы, мүстәгил кәндлиләрин вә я мүстәгил сәнәткарларын истеһсал үсулуну бөйүк әкин саһибинин көләлик үзәриндә гурулан тәсәррүфаты илә мүгайисә эдиркән, бу нәзарәт ишини истеһсалын faux frais [гейри-мәһсулдар хәрҹләри] сырасына кечирир[21a]. Капиталист истеһсал үсулуну тәдгиг этдикдә исә, әксинә, ичтимаи әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған рәһбәрлик вәзифәсини, бу просесин капиталист характериндән, демәли антагонист [зиддиййәтли] характериндән доған һәмин вәзифә илә эйниләшдирир[22]. Капиталист она көрә капиталист дейил ки, сәнае мүәссисәсини идарә эдир, әксинә, о, капиталист олдуғу үчүн сәнаеин рәһбәри олур. Феодализм дөврүндә һәрби ишдә вә мәһкәмәдә али һакимиййәт торпаг мүлкиййәтинин атрибуту олдуғу кими, сәнаедә дә али һакимиййәт капиталын атрибуту олур[22a].

Фәһлә анҹаг капиталистлә сөвдәләшиб өз иш гүввәсини она сатана гәдәр бу иш гүввәсинин саһибидир, онун сата биләҹәйи шей исә, анҹаг малик олдуғу өз фәрди иш гүввәсидир. Капиталистин бир иш гүввәси дейил, 100 иш гүввәси алмасы, бир фәһлә илә дейил, бир-бириндән асылы олмаян 100 фәһлә илә сөвдәләшмәси, вәзиййәти һеч дә дәйишдирмир. Капиталист бу 100 фәһләни, араларында коопераси‌я яратмадан да ишләдә биләр. Демәли, капиталист 100 нәфәрин гурашыг иш гүввәсини өдәмәк дейил, 100 мүстәгил иш гүввәсинин дәйәрини өдәйир. Мүстәгил шәхсләрдән ибарәт олан фәһләләр эйни капитал илә мүәййән мүнасибәтә кирән, лакин бир-бири илә мүнасибәтә кирмәйән фәрдләрдир. Онларын коопераси‌ясы анҹаг әмәк просесиндә башлайыр, лакин әмәк просесиндә онлар даһа өзләринин саһиби олмурлар. Әмәк просесинә кирдикдән сонра онлар капиталын бир һис-

---

[21a] Профессор Кэрнс „superintendence of labour" („әмәк үзәриндә нәзарәти") Шимали Американын ҹәнуб штатларында көләлик әмәйинин характер бир ҹәһәти кими гейд этдикдән сонра языр: „Өз торпағынын бүтүн мәһсулуну мәнимсәйән (шималдаки) мүлкиййәтчи кәндлинин, ишләмәк үчүн башга бир васитә илә һәвәсләндирилмәйә эһтияҹы йохдур. Бурада нәзарәтә гәт'иййән лүзум йохдур" (Cairnes, The Slave Power, London 1862, p. 48, 49).

[22] Мүхтәлиф истеһсал үсулларынын характер ичтимаи хүсусиййәтләрини көзәлчә көрә билән сэр Ҹемс Стүарт дейир ки: „Сәнаедә бөйүк мүәссисәләрин хүсуси мүәссисәләри дағытмасынын сәбәби, мәкәр, бунларын бәсит көләлик тәсәррүфатына даһа яхын олмасы дейилдирми?" („Principles of Political Economy", London 1767 vol. I, p. 167, 168).

[22a] Буна көрә дә Огүст Конт вә онун ҹәрәяны капиталист һөкмранлығынын лазым олдуғуну исбат этмәйә чалышыркән кәтирдийи дәлилләрә әсасән феодал һөкмранлығынын әбәди мөвҹуд олмасы лүзумуну да исбат эдә биләрди.

сәси олурлар. Өз араларында кооперасия үсулилә ишләйән, фәалиййәтә башламыш бир организмин үзвләри олан бу фәһләләр анҹаг, капиталын мөвҹудиййәтинин хүсуси үсулларыдыр. Буна көрә дә фәһләнин бир иҹтимаи фәһлә олараг фәалиййәтә кәтирдийи мәһсулдар гүввә, капиталын мәһсулдар гүввәсидир. Фәһлә мүәййән шәраитә салындыгда,—капитал исә ону мәһз белә бир шәраитә салыр,—әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәси әвәзсиз фәалиййәтә кәлир. Әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәси капитал үчүн әвәзсиз баша кәлир, дикәр тәрәфдән исә, фәһләнин әмәйи капиталын ихтиярына кечмәйинҹә әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәси фәалиййәтә кәлмир, буна көрә дә инсана белә кәлир ки, куя һәмин мәһсулдар гүввә капиталын фитрәтән малик олдуғу бир шейдир, куя бу, капитала хас олан бир мәһсулдар гүввәдир.

Бәсит кооперасиянын әһәмиййәтини ән кениш мигясда биз гәдим Асия халгларынын, мисирлиләрин, етрускларын вә башгаларынын нәһәнк тикинтиләриндә көрүрүк. „Гәдим заманларда белә олурду ки, бу Асия дөвләтләри өз мүлки вә һәрби еһтияҹларыны өдәдикдән сонра, бир гәдәр артыг яшайыш васитәләри галырды ки, буну да мөһтәшәм биналара вә я әллик тикинтиләрә сәрф едә билирдиләр. Гейри-әкинчи әһалинин, демәк олар ки, бүтүн ишләк әлләри һәмин дөвләтләрин ихтиярында олдуғуна көрә вә бу артыг яшайыш васитәләриндән истифадә етмәк ихтияры анҹаг һөкмдарын вә каһинин әлиндә олдуғуна көрә, о дөвләтләр өлкәнин һәр тәрәфиндә әзәмәтли абидәләр тикдирмәк үчүн лазыми васитәләрә малик идиләр... Нәһәнк һейкәлләр тикилдикдә вә неҹә дашындығы инсаны һейрәтә салан сон дәрәҹә ағыр шейләр бир ердән башга ерә апарылдыгда, демәк олар ки, анҹаг инсан әмәйиндән истифадә едилир вә бу әмәк бөйүк исрафчылыгла сәрф олунурду. Бу ишләрин көрүлмәси үчүн бир чох фәһләнин ишләмәси вә биркә чалышмасы кифайәт иди. Бөйүк мәрҹан гаялары да бу васитә илә дәрин океанларын дибиндән үзә чыхараг адалар вә гурулар әмәлә кәлир, һалбуки бу просесдә иштирак едәнләрин һәр бири (depositary) өзлүйүндә аҹиз вә зәиф бир шейдир. Асиянын бир мүтләгиййәт дөвләтиндә гейри-әкинчи фәһләләр, демәк олар ки, ишә анҹаг өз фәрди ҹисмани гүввәләрини сәрф едә билирдиләр, лакин онларын сайынын өзү бир гүввә иди вә бу күтләләрин бир мәркәздән идарә олунмасындан доған гүввәт сайәсиндә, юхарыда гейд едилән әзәмәтли тикинтиләрин әсасы гоюлмушдур. Бу кими ишләрин көрүлмәси анҹаг она көрә мүмкүн иди ки, фәһләләрә яшамаг имканы верән кәлир ялңыз бир вә я бир нечә адамын әлиндә топланмышды“[23]. Асия вә Мисир падшаһларынын вә я етруск каһинләри вә башгаларынын һакимиййәти мүасир ҹәмиййәтдә капиталистин әлинә кечмишдир, һәм дә бу капиталист истәр айрыча бир капиталист олсун, истәрсә дә сәһмдарлар ҹәмиййәтиндә олдуғу кими, шәрикли олсун, бунун фәрги йохдур.

---

[23] R. Jones, „Textbook of Lectures etc.“, Hertford 1852, p. 77, 78. Лондонда вә Авропа өлкәләринин башга пайтахтларында олан гәдим Ассурия, Мисир вә и. а. коллексияларыны сейр етдикдә, бу кооператив әмәк просесләринин шаһиди олуруг.

Бәшәр мәдәниййәтинин илк пилләләриндә, мәсәлән, овчу халглар арасында[23a] вә я Һиндустанын әкинчи ичмаларында әмәк просесиндә көрдүйүмүз һаким кооперасия формалары бир тәрәфдән инсанларын истеһсал васитәләринә елликлә саһиб олмалары үзәриндә гурулур, дикәр тәрәфдән исә она әсасланыр ки, айрыча бир фәрд, өз гәбиләси вә я ичмаы илә өз арасындаки рабитә телини һәлә гырмамышдыр вә айрыча бир ары өз пәтәйинә бағлы олдуғу кими, о да өз ичмаына бағлыдыр. Бу әламәтләрин һәр икиси һәмин кооперасия формаларыны капиталист кооперасиясындан фәргләндирир. Гәдим дүнядa, орта әсрләрдә вә мүасир мүстәмләкәләрдә айры-айры һалларда тәтбиг эдилән кооперасия, билаваситә ағалыг вә табелик мүнасибәтләри үзәриндә, адәтән көләлик үзәриндә гурулмушдур. Капиталист кооперасия формасы исә, әксинә, әввәл башдан, өз иш гүввәсини капитала сатан сәрбәст муздлу фәһләнин олмасыны тәләб эдир. Лакин кооперасиянын капиталист формасы тарих бою инкишаф эдиркән кәндли тәсәррүфатынын вә сех шәклиндә олан яхуд олмаян мүстәгил сәнәткар истеһсалынын әксини тәшкил эдир[24]. Капиталист кооперасиясы, кәндли тәсәррүфаты илә сәнәткар истеһсалы формаларына гаршы кооперасиянын айрыча бир тарихи формасы кими мейдана чыхмыр, кооперасия принсипинин өзү, капиталист истеһсал просесинә хас олан вә онун айрыча хүсусиййәтини тәшкил эдән тарихи бир форма олуб һәмин кәндли тәсәррүфаты илә сәнәткар истеһсалы формаларына гаршы гоюлур.

Әмәйин, кооперасия нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән иҹтимаи мәһсулдар гүввәси капиталын мәһсулдар гүввәси шәклини алдығы кими, кооперасиянын өзү дә, айры-айры мүстәгил ишчиләрин вә я хырда усталарын истеһсал просесинә гаршы капиталист истеһсал просесинин хүсуси формасы кими көрүнүр. Һәгиги әмәк просеси капитала табе эдилдикдә һәмин просесдә әмәлә кәлән илк дәйишиклик будур. Бу дәйишиклик тамамилә кортәбии шәкилдә әмәлә кәлир. Бу дәйишиклийин илк шәрти, йә'ни бир чох муздлу фәһләнин эйни әмәк просесиндә эйни заманда ишләдилмәси капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил эдир. Бу шәрт олмаса капиталын өзү мөвҹуд ола билмәз. Беләликлә, бир тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулу, әмәк просесинин иҹтимаи просесә чеврилмәси үчүн тарихи бир зәрурәтдирсә, дикәр тәрәфдән, әмәк просесинин бу иҹтимаи формасы, әмәйин мәһсулдар гүввәсини йүксәлтмәк йолу илә ону даһа әлверишли истисмар этмәк үчүн капиталын ишләтдийи бир методдур.

[23a] Linguet өз „Théorie des Lois civiles" адлы әсәриндә ову кооперасиянын илк шәкли, инсан овуну [мүһарибәни] исә овун илк шәкли адландырыр вә бәлкә дә бунда һагсыз дейилдир.

[24] Һәм хырда кәндли тәсәррүфаты, һәм дә мүстәгил хырда сәнәткарлар истеһсалы гисмән феодализм истеһсал үсулунун тәмәлини тәшкил эдир, гисмән дә, феодализм истеһсал үсулу дағылдыгдан сонра, капиталист истеһсалы илә янашы галыб давам эдир. Эйни заманда хырда кәндли тәсәррүфаты илә мүстәгил хырда сәнәткар истеһсалы классик ҹәмиййәтин ән чох тәрәгги этдийи дөврдә, йә'ни Шәргдәки ибтидаи ичма мүлкиййәти артыг дағылдыгдан сонра, көләлик исә һәлә истеһсалда аз-чох көзә чарпачаг мөвге тутмадығы заманларда бу классик ҹәмиййәтин игтисади әсасыны тәшкил эдир.

Кооперасиянын юхарыда көздән кечирдийимиз бәсит шәкли, кениш мигясда гурулмуш истеһсала мүтабиг кәлир, лакин һәлә капиталист истеһсал үсулунун инкишафында хүсуси бир дөврү көстәрән мөһкәм бир форма тәшкил этмир. Бәсит кооперасия формасы тәхминән белә бир әһәмиййәтә анҹаг, һәлә рүшейм һалында олуб сәнәткарлыг типиндә гурулан сәнәт мануфактурасында[25] вә өз типинә көрә мануфактура дөврүнә мүвафиг кәлән бөйүк әкинчиликдә малик ола билир ки, бу бөйүк әкинчилийин дә кәндли тәсәррүфатындан фәрги анҹаг эйни заманда ишләтдийи фәһләләрин чохлуғу вә бирләшдирдийи истеһсал васитәләринин мигясындан ибарәтдир. Бәсит кооперасия һәмишә, капиталын кениш мигясда фәалиййәт көстәрдийи, әмәк бөлкүсү илә машынларын исә һәлә көркәмли бир рол ойнамадығы истеһсал саһәләриндә һаким форма олур.

Кооперасиянын бәсит шәклинин өзү, даһа чох инкишаф этмиш башга формалары илә янашы олараг кооперасиянын анҹаг хүсуси бир формасыны тәшкил этсә дә, кооперасия капиталист истеһсал үсулунун әсас формасы олараг галыр.

ОН ИКИНҸИ ФӘСИЛ

ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАНУФАКТУРА

1. Мануфактуранын ики мәншәи

Әмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасиянын классик формасы мануфактурада яраныр. Капиталист истеһсал просесинин характер формасы олан кооперасия, әсл мануфактура дөврүндә, йә'ни тәхминән XVI әсрин ярысындан XVIII әсрин ахырынҹы үчдә биринә гәдәр һаким олмушдур.

Мануфактура ики йолла әмәлә кәлир.

Биринҹи һалда чүрбәчүр мүстәгил сәнәтлә мәшғул олан фәһләләр бир е'малатханада эйни капиталистин командасы алтында бирләшмиш олур ки, мәһсул да тамамилә һазырланыб гуртаранадәк бу фәһләләрин әлиндән кечир. Мәсәлән, карет әввәлҹә бир чох мүстәгил сәнәткарын: каретчи, сәррач, дәрзи, чилинкәр, мискәр, торначы, шәрбаф, шишәчи, ширчи, лакчы, зәрбаф вә башгаларынын әлиндән чыхан үмуми бир мәһсул иди. Карет мануфактурасы бүтүн бу мүхтәлиф сәнәткарлары бир е'малатханада бирләшдирир вә онлар бу е'малатханада бирликдә ишләйирләр. Әлбәттә, карет гайрылыб һазыр олмадан ону зәрләмәк мүмкүн дейилдир. Лакин, эйни заманда бир чох карет гайрылырса, бунлардан бир гисми истеһсал просесинин һәлә илк мәрһәләсиндә олдуғу заман дикәр гисмини ара вермәдән зәрләмәк олар. Бу

---

[25] „Мәкәр эйни ишлә мәшғул олан бир чох адамын баҹарығыны, чалышганлығыны вә ярышыны бирләшдирмәк—бу иши тәкмилләшдирмәк үсулу дейилдирми? Мәкәр Инкилтәрә өз юн мануфактурасыны башга бир йолла бу гәдәр йүксәк бир дәрәҹәдә тәкмилләшдирә биләрдими?" (Berkeley, „The Querist", London 1750, p. 56, § 521).

кооперасия һәлә бәсит кооперасиядыр, о өзүнә лазым олан инсан материалыны вә мадди ләвазиматы һазыр шәкилдә тапыр. Лакин, чох кечмәдән мүһүм дәйишиклик әмәлә кәлир. Дәрзи, чилинкәр, мискәр вә башгалары, анчаг карет ишиндә мәшғул олдугда, өз көһнә сәнәти илә там һәчмдә мәшғул олмаг вәрдиши вә бачарығыны яваш-яваш итирир. Дикәр тәрәфдән, онун бу мәһдуд даирә дахилиндә биртәрәфли фәалиййәти инди ән мәгсәдәуйғун формалара кирир. Карет мануфактурасы әввәлчә мүстәгил сәнәтләрин гурашығындан ибарәт иди. Сонралар карет истеһсалы тәдричән мүхтәлиф һиссә әмәлиййятына айрылыр вә бунларын һәр бири айрыча мүтәхәссис фәһләйә мәхсус бир вәзифә шәкли алыр вә бу әмәлиййятын мәчмуу олан иш, һиссә фәһләләри бирләшмәси тәрәфиндән ичра олунур. Маһуд мануфактурасы вә бир сыра башга мануфактуралар да енә мүхтәлиф сәнәтләри эйни капиталын идарәси алтында гурашдырмаг васитәсилә әмәлә кәлмишдир[26].

Лакин мануфактура әкс йолла да әмәлә кәлир. Эйни иш вә я екчинс бир иш көрән, мәсәлән кағыз, һүруфат, яхуд ийнә гайыран бир чох сәнәткары бир капиталист үмуми бир э'малатханада бирләшдирир. Бу—кооперасиянын ән бәсит бир шәклидир. Бу сәнәткарлардан һәр бири (бәлкә дә бир-ики нәфәр әлалты илә бирликдә) бүтөв бир әмтиә һазырлайыр, йә'ни бу әмтиәни һазырламаг үчүн лазым олан мүхтәлиф әмәлиййяты бир-биринин ардынча ичра эдир. Онун әмәйи енә өз көһнә сәнәткар әмәйи характериндә галыр. Лакин чох кечмәдән харичи сәбәбләр, фәһләләрин бир биная топланылыб эйни заманда ишләдилмәләриндән башга шәкилдә истифадә этмәк мәчбуриййәти доғурур. Мәсәлән, мә'лум мүддәт әрзиндә даһа чохлу әмтиә һазыр эдилмәси үчүн тәдбир көрүлүр. Буна көрә дә әмәк бөлкүсү ортая чыхыр. Мүхтәлиф әмәлиййятларын ардычыл ичрасыны эйни бир сәнәткара тапшырмаг әвәзиндә бунлары бир-бириндән айырырлар, тәчрид эдирләр, мәканча бир-биринә янашдырырлар, бу ишләрин һәрәсини айрыча бир сәнәткара тапшырырлар, әмәлиййятын бүтөвү исә эйни заманда, биркә ишләйән ишчиләр тәрәфиндән көрүлүр. Бу тәсадүфи әмәк бөлкүсү тәкрар эдилир, онун үстүнлүкләри ашкара чыхыр вә тәд-

---

[26] Мануфактуранын бу йолла әмәлә кәлдийинә даир даһа мүасир бир мисал көстәрмәк үчүн, ашағыдаки ситаты кәтирәк. Лионда вә Нимдә ипәк әйирмәк вә ипәк парча тохумаг иши „тамамилә ибтидаи характердәдир; бу сәнае саһәләриндә чохлу гадын вә ушаг мәшғулдур, лакин бу иш онлары тагәтдән салмыр вә сәһһәтләринә зәрәр вурмур; ишчиләр өз ерләриндә, Дрома, Рар, Изера, Воклүза чайларынын көзәл вадиләриндә яшайыб барама гурду бәсләйир вә һасил этдикләри барамадан ипәк һазырлайырлар; бу истеһсал һеч бир заман әсл фабрика шәкли алмыр. Даһа яхындан нәзәр етирдикдә... бурада әмәк бөлкүсү принсипинин гәрибә хүсусиййәтләри ашкара чыхыр. Ипәк сарыян, эшән, бояян, чиришләйән мүтәхәссисләр вә, нәһайәт, тохучулар вардыр; лакин онлар бир бинада бирләшмәмишләр вә эйни бир саһибкардан асылы дейилдирләр; онларын һамысы мүстәгил ишләйир“ (A. Blanqui, „Cours d'Economie industrielle. Recueilli par A Blaise. Paris 1838—39“, p. 79). Бланки буну яздығы замандан бәри вәзиййәт дәйишмишдир вә вахтилә мүстәгил олан фәһләләрин бир һиссәси инди фабрикаларда бирләшдирилмишдир. [*4-чү нәшрә гейд.* Маркс буну язандан бәри исә, һәмин фабрикаларда механики тохума дәзкаһы өзүнә мөһкәм ер этмишдир вә әл дәзкаһыны сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхарыр. Бу һадисә Крефелд ипәк сәнаеинин дә башына кәләчәкдир.—*Ф. Э.*]

ричлә сабитләшиб мүтәмади бир әмәк бөлкүсү шәкли алыр. Әмтиә, әввәлчә бир чох әмәлиййатлары еринә етирән мүстәгил бир сәнәткарын фәрди мәһсулу икән, инди дөнүб һәр бири һәмишә эйни бир һиссә һазырлаян сәнәткарларын биркә ичтимаи мәһсулу олур. Алман кағыз истеһсалындаки сех устасынын көрдүйү вә бир-биринин ардынча кәлиб бирләшән бир сыра ишләрин мәчмуундан ибарәт олан әмәлиййатлар Һолландия кағыз мануфактурасында мүстәгил әмәлийят олур вә бурада биркә ишләйән бир чох фәһләнин эйни заманда көрдүйү һиссә әмәлиййатлары шәклиндә ичра олунур. Ийнә гайыран Нүрнберг сех устасы, Инкилтәрә ийнә мануфактурасынын әсас үнсүрүнү тәшкил эдир. Лакин Нүрнберг сәнәткары, бир-биринин ардынча бәлкә дә 20 әмәлийят ичра этдийи һалда, инкилис мануфактурасында эйни заманда 20 сәнәткар ишләйиб һәр бири бу 20 әмәлиййатдан анчаг бирини ичра эдир, һәм дә тәчрүбә нәтичәси олараг бу әмәлиййатлар даһа чох парчаланыр, бир-бириндән тәчрид эдилир вә анчаг айры-айры фәһләләрин хүсуси вәзифәси шәклини алыр.

Демәли, мануфактура ики йолла мейдана чыхыр, сәнәтдән әмәлә кәлир. О, бир тәрәфдән, чүрбәчүр мүстәгил сәнәтләрин гурашдырылмасындан төрәйир; беләликлә бу сәнәтләр өз мүстәгиллийини итирир вә биртәрәфли сәнәт шәкли алырлар, анчаг о дәрәчәдә ки, эйни бир әмтиәнин истеһсалында бир-бирини тамамлаян һиссә әмәлиййаты ола билсинләр. Дикәр тәрәфдән исә мануфактура, екчинс пешәйә мәнсуб сәнәткарларын кооперасиясындан төрәйир, мүәййән бир фәрди сәнәти бир-бириндән айрылмыш әмәлиййатлара парчалайыр, бунлары бир-бириндән тәчрид эдир вә бунлардан һәр бирини, анчаг айрыча бир фәһләнин хүсуси вәзифәси ола билмәк үчүн лазым кәлдийи дәрәчәдә мүстәгил бир әмәлийят шәклинә салыр. Буна көрә дә, мануфактура бир тәрәфдән истеһсал просесинә әмәк бөлкүсү кәтирир вә я бу бөлкүнү даһа чох инкишаф этдирир, дикәр тәрәфдән исә, вахтилә мүстәгил олан сәнәтләри гурашдырыр. Лакин бу вә я дикәр һалда мануфактуранын мәншәи нәдән ибарәт олурса олсун, һәр һалда онун сон шәкли эйни бир шейдир: үзвләри инсанлардан ибарәт олан бир истеһсал механизмидир.

Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү дүзкүн баша дүшмәк үчүн, ашағыдаки чәһәтләрә диггәт етирмәк чох әһәмиййәтлидир. Һәр шейдән әввәл истеһсал просесинин хүсуси фазалара парчаланмасы бу һалда, сәнәт ишинин мүхтәлиф һиссә әмәлиййатларына бөлүнмәсинә тамамилә уйғундур. Белә бир әмәлийят истәр мүрәккәб, истәрсә бәсит олсун, һәр һалда онун сәнәт хасиййәти галыр вә, демәли, о һәр бир айрыча фәһләнин күчүндән, зирәклийиндән, чәлдлийиндән вә әлиндәки аләти ишләтмәк бачарығындан асылыдыр. Тәмәл енә дә сәнәтдир. Бу техники тәмәл истеһсал просесини һәгигәтән элми сурәтдә парчаламаг имканыны арадан галдырыр, чүнки мәһсулун кечмәли олдуғу һәр бир һиссә просеси сәнәткарлыгдаки бир һиссә иши кими ичра олунмалыдыр. Беләликлә, сәнәткарлыг истеһсал просесинин әсасы олараг галдығына көрәдир ки, һәр бир фәһлә анчаг мүәййән бир һиссә вәзифәсини ифа этмәйә уйғунлашыр вә онун иш гүввәси бүтүн

өмрү бою бу һиссә вәзифәсини ифа едән бир үзв һалында галыр. Нәһайәт, әмәк бөлкүсү һәлә өзлүйүндә кооперасиянын айрыча бир нөвүдүр вә онун бир чох үстүнлүкләри, кооперасиянын бу хүсуси шәклиндән дейил, үмуми маһиййәтиндән ирәли кәлир.

2. Һиссә фәһләси вә онун ишләтдийи аләт

Мәсәләни даһа әтрафлы тәһлил етмәйә башларкән биз биринчи нөвбәдә белә бир айдын факты гейд етмәлийик ки, бүтүн өмрү бою ейни бир бәсит әмәлийяты ичра едән фәһлә, бүтүн өз вүчудуну дөндәриб бу әмәлийятын биртәрәфли автомат аләти едир, она көрә дә бу әмәлийята, нөвбә илә бир сыра әмәлийяты ичра едән сәнәткардан аз вахт сәрф едир. Лакин мануфактуранын чанлы организмини тәшкил едән гурашыг коллектив фәһлә, анчаг бу кими биртәрәфли һиссә фәһләләриндән ибарәтдир. Беләликлә, мүстәгил сәнәтә нисбәтән бурада даһа аз мүддәтдә чох мәһсул истеһсал едилир, йә'ни әмәйин мәһсулдар гүввәси артыр[27]. Бир һиссә иши, анчаг мүәййән фәһләнин мүстәгил хүсуси бир вәзифәси шәклини алдығына көрә бу ишин үсулу да тәкмилләшир. Ейни бир бәсит ишин даим тәкрар олунмасы вә бүтүн диггәтин мәһдуд бир саһәйә верилмәси сайәсиндә фәһлә, ахтарылан файдалы нәтичәйә тәчрүбәдә ән аз гүввә сәрф етмәклә наил олмағы өйрәнир. Мүхтәлиф фәһлә нәсилләринин һәмишә ейни мануфактура саһәләриндә биркә ишләмәси нәтичәси олараг, юхарыда көстәрилән йолла әлдә едилән техники мәһарәт үсуллары тез бир заманда көк салыб мөһкәмләнир, тәдричлә зәнкинләшир вә нәсилдән-нәслә кечир[28].

Мануфактура, чәмиййәт дахилиндә сәнәткарлыг саһәсиндә раст кәлдийи тәбии әмәк бөлкүсүнү е'малатхана дахилиндә давам етдирир, ону мүтәмадийән, сон һәддинә гәдәр инкишаф етдирир вә беләликлә һиссә фәһләләринин өз ишләриндәки маһирлийи [усталығы] яратмыш олур. Дикәр тәрәфдән, мануфактура, һиссә ишини тәк бир шәхсин һәят вәзифәси шәклинә салыр ки, бу да әввәлки ичтимаи гурулушларын, сәнәти ирси бир пешә шәклинә салмаг, ону мүәййән тәбәгәләрин малы етмәк вә я, мүәййән тарихи шәраит үзүндән фәрдләр дәйишдикдә вә, демәли, тәбәгәләрин әмәлә кәлмәси мүмкүн олмадыгда сәнәти сех шәклинә салмаг чәһдинә уйғундур. Тәбәгәләр вә сехләр дә, мисал үчүн, һейван вә биткиләрин нөв вә чүрләрә бөлүнмәсини тәнзим едән ейни тәбии ганунун тә'сирилә әмәлә кәлир; еканә фәрг ондан ибарәтдир ки, тәбәгәләрин ирсилийи вә сехләрин имтиязлары мүәййән инкишаф пилләсиндә һабелә рәсмән ичтимаи ганун шәклинә салыныр[29].

---

[27] „Мүрәккәб мануфактурада әмәк, мүхтәлиф һиссә ишчиләри арасында нә гәдәр чох бөлүнмүш олса, бир о гәдәр яхшы ичра олунур, кәркинлийи бир о гәдәр чох олур, вахт вә әмәк иткиси бир о гәдәр аз“ („The Advantages of the East-India Trade“, London 1720, p. 71).

[28] „Асан әмәк—нәсилдән-нәслә кечән мәһарәтдир“ (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, London 1827, p. 48).

[29] „Мисирдә сәнәт дә... хейли тәкмилләшмишди. Чүнки тәкчә бу өлкәдә сәнәткарлара, башга зүмрәләрә мәнсуб вәтәндашларын пешәсилә мәшғул олмаға ичазә верилмирди вә онлар анчаг, гануна көрә өз нәсилләринә тәһким едил-

„Зәрифликлә Дакка муслини, көзәлликдә вә рәнкинин сабитлийиндә исә Коромандел чити вә гумашларынын һәлә мисли олмамышдыр. Һалбуки бу парчалар капиталсыз, машынсыз вә әмәк бөлкүсү олмадан истеһсал эдилир, бунларын истеһсалында Авропадаки парча истеһсалына бу гәдәр үстүнлүк газандыран үсуллардан һеч бири тәтбиг эдилмир. Орада тохуҹу сәнәткар тәкбашына ишләйәрәк парчаны истеһлакчыларын сифариши илә һазырлайыр, ишләдийи дәзкаһ да, бә'зән чох габа шәкилдә гурашдырылмыш ағаҹ парчаларындан ибарәт ән садә гурулушлу дәзкаһ олур. Онун һәтта әриши тарым чәкмәк үчүн лазым олан һеч бир ҹиһазы да йохдур, буна көрә дәзкаһ һәмишә башдан-баша узадылмыш һалда галмалыдыр; одур ки, дәзкаһ чох йөндәмсиз олур вә о гәдәр ер тутур ки, истеһсалчынын дахмасына ерләшмир, буна көрә дә истеһсалчы ачыг һавада ишләмәли олур вә һәр дәфә һава хараблашдыгда иши даяндырмаға мәҹбур олур“[30].

Һөрүмчәк кими, һинду да анҹаг нәсилдән-нәслә топланан, атадан оғула кечән хүсуси вәрдиш сайәсиндә йүксәк усталыг мәһарәти кәсб этмиш олур. Буна бахмаяраг, белә бир һинду тохуҹусунун көрдүйү иш, мануфактура фәһләләриндән әксәринин ишинә нисбәтән чох мүрәккәбдир.

Мәһсулун истеһсалындаки мүхтәлиф һиссә иши просесләрини бир-биринин ардынча иҹра эдән сәнәткар, иш заманы каһ бир ердән башга ерә кечмәли, каһ да ишләтдийи аләтләри дәйишмәлидир. Бир әмәлийятдан башгасына кечилдикдә сәнәткарын әмәк просесинин арасы кәсилир вә онун иш күнүндә, нечә дейәрләр, мәсамәләр [фасиләләр] әмәлә кәлир. Сәнәткар бүтүн күнү фасиләсиз олараг эйни бир иш көрдүкдә бу мәсамәләр долур вә сәнәткарын иҹра этдийи әмәлийят нә гәдәр аз дәйиширсә, һәмин мәсамәләр дә о дәрәҹә йохалыр. Бурада әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәсинә сәбәб я мүәййән мүддәт әрзиндә даһа чох иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр, йә'ни әмәйин интенсивлийинин артмасыдыр, я да иш гүввәсинин гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилмәси һалларынын азалмасы. Бу һалда һәр дәфә һәрәкәти даяндырыб сонра енә һәрәкәтә кечмәк нәтиҹәсиндә артыг сәрф олунан гүввәнин ери, нормал сүр'әт дәрәҹәсинә чатан вә даһа узун мүддәт сәрф олунан әмәклә долдурулур. Дикәр тәрәфдән, ишин даим фасиләсиз вә екрәнк бир шәкилдә давам этмәси фәһләнин диггәт вә ҹиддийyәт кәркинлийини зәифләдир, чүнки фәһ-

---

миш олан сәнәтлә мәшғул олмалы идиләр... Башга халгларда исә биз, сәнәткарларын чох мүхтәлиф ишләрлә мәшғул олдугларыны көрүрүк... Онлар каһ торпаг беҹәрмәк истәйирләр, каһ тиҹарәтә әл атырлар, каһ да бир заманда ики-үч сәнәтлә мәшғул олурлар. Азад дөвләтләрдә онлар адәтән халг мәҹлисләринә кедирләр... Мисирдә исә, әксинә, дөвләт ишләринә гарышан вә я эйни заманда бир нечә сәнәтлә мәшғул олан сәнәткара ағыр ҹәза верилир. Беләликлә, һеч бир шей сәнәткарын бүтүн диггәтини өз сәнәтинә вермәсинә мане ола билмир... Бундан башга, сәнәткарлар, өз ата-бабаларындан ирс галан бир чох үсуллары сә'йлә тәкмилләшдирмәйә чалышырлар“ (Diodorus Siculus, Historische Bibliothek, Bd. I, Kap. 74).

[30] „Historical and descriptive Account of British India etc.“ by Hugh Murray James Wilson etc., Edinburgh 1832, vol. II, p. 449. Һиндуларын тохума дәзкаһы чох һүндүрдүр, чүнки әриш дикинә чәкилир.

ләни, фәалијјәтин дәјишмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән истираһәт вә һәвәсдән мәһрум әдир.

Лакин әмәк мәһсулдарлығы јалныз ишчинин маһирлијиндән дејил, онун ишләтдији аләтләрин мүкәммәллијиндән дә асылыдыр. Ејни нөв аләтләр, мисал үчүн кәсән, дешән, тәкан верән, зәрбә ендирән вә саир бу кими аләтләр мүхтәлиф әмәк просесләриндә ишләдилир, дикәр тәрәфдән исә, ејни әмәк просесиндә ејни бир аләт мүхтәлиф әмәлијјат үчүн дә ишләдилир. Лакин мүәјјән бир әмәк просесиндәки мүхтәлиф әмәлијјатын бир-бириндән ајрылдығы вә һиссә фәһләсинин әлиндә һәр бир һиссә әмәлијјатынын мүмкүн гәдәр мүкәммәл вә, демәли, мүстәсна бир шәкил алдығы вахтдан е'тибарән, кечмишдә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн ишләдилән аләтләри дәјишдирмәк лазым кәлир. Бу аләтләрин формасыны һансы истигамәтдә дәјишдирмәк лазым кәлдији, тәҹрүбәдә ашкара чыхыр, чүнки тәҹрүбә, әввәлки шәклиндә галан аләтләрдән истифадә едиләркән мәһз нә кими хүсуси чәтинликләр төрәндијини көстәрир. Мануфактуранын характер хүсусијјәтләри ондан ибарәтдир ки, бир тәрәфдән иш аләтләрини мүхтәлиф нөвләрә ајырыр вә нәтиҹәдә, ејни нөвдән олан аләтләр тәтбиг олундуглары һәр бир хүсуси саһә үчүн сабит форма алыр, дикәр тәрәфдән дә, мануфактурада бу аләтләр ихтисаслара ујғунлашдырылыр вә нәтиҹәдә бу аләтләрин һәр бири анҹаг, спесифик һиссә ишчисинин әлиндә долғун иш верә билир. Тәкҹә Бирмингамда 500-ә гәдәр мүхтәлиф чәкич гајрылыр вә бу чәкичләрдән һәр бири хүсуси истеһсал просесиндә ишләдилмәклә бәрабәр, һәтта чох заман бир нөвдән олан чәкичләрин бир гисми ејни бир просесин ајры-ајры әмәлијјатында ишләдилир. Мануфактура дөврү иш аләтләрини анҹаг ајры-ајры һиссә фәһләләринин вәзифәләринә ујғунлашдырмагла бу аләтләри садәләшдирир, јахшылашдырыр вә чохалдыр[31]. Бунунла да мануфактура дөврү, бир чох бәсит аләтләрин гурашдырылмасындан ибарәт олан машынын мадди шәртләрини јаратмыш олур.

Һиссә фәһләси вә онун ишләтдији аләт, мануфактуранын бәсит үнсүрләридир. Инди исә бүтөвлүкдә көтүрүлән мануфактураны тәдгиг едәк.

3. Мануфактуранын ики әсас формасы: һетероҝен мануфактура вә үзви мануфактура

Мануфактуралар өз дахили гурулушуна көрә ики әсас формаја бөлүнүр; бунлар бә'зән гарышыг шәкилдә тәсадүф едилирсә

---

[31] Дарвин әлмдә јени бир дөвр ачан „Нөвләрин мәншәи" адлы әсәриндә биткиләр вә һејванларын тәбии үзвләри һаггында дејир: „Ејни бир үзв мүхтәлиф иш көрдүјү һалларда үзвләрин дәјишмәсинә сәбәб бәлкә дә будур ки, бу һалда тәбии сечмә гануну форманын һәр бир ҹүз'и дәјишмәсинә, бир үзвүн анҹаг мүәјјән бир ајрыҹа вәзифә дашыдығы һаллардакинә нисбәтән даһа аз јардым көстәрир вә ја она даһа аз мане олур. Мәсәлән, ән мүхтәлиф шејләри кәсмәјә јарајан бычаглар аз-чох ејни формада гала биләр; лакин бир аләт анҹаг мүәјјән бир мәгсәдлә ишләдилмәк үчүндүрсә, башга бир мәгсәдлә ишләдилдикдә өз формасыны да дәјишмәлидир".

дә, маһиййәтҹә бир-бириндән фәргләнән ики формада олур вә мануфактура сонралар бөйүк машын сәнаеинә чеврилдикдә бу формалар һеч дә эйни рол ойнамыр. Мануфактуранын бу икили характери мәһсулун өз тәбиәтиндән ирәли кәлир. Мәһсул я айры-айры һиссә мәһсулларынын сырф механики бирләшмәси йолу илә алыныр, я да бир-биринә бағлы олан вә бир-биринин ардынҹа кәлән бир сыра просес вә әмәлиййатын нәтиҹәсиндә әлдә эдилир.

Мәсәлән, локомотив 5000-дән артыг мүстәгил һиссәдән ибарәтдир. Лакин локомотив ири сәнаеин мәһсулу олдуғуна көрә, биринҹи нөвдән олан әсл мануфактурая нүмунә ола билмәз. Саат исә буна чох көзәл бир мисалдыр вә һәлә Вилям Петти, мануфактурадаки әмәк бөлкүсүнү тәсвир этмәк үчүн сааты мисал көстәрмишдир. Нүрнберг сәнәткарынын фәрди мәһсулу олан саат, дөнүб бир йығын һиссә фәһләсинин иҹтимаи мәһсулу олмушдур. Мәсәлән: Rohwerkmacher саатын яйыны һазырлаян, сиферблат һазырлаян, спирал яйлар һазырлаян, саатын дашларыны салан, әгрәб гайыран, саатын футлярыны гайыран, йив ачан фәһлә; бир чох голлара айрылан зәрләмә иши, мәсәлән, чархлары э'мал эдән фәһлә (һәм дә латун чарх э'мал эдәнләр айры, полад чарх э'мал эдәнләр дә айрыдыр), Triebmacher, Zeigerwerkmacher, acheveur de pignon (чархлары механизмин лазыми ерләринә салыб бәркидир, facettes пардахлайыр вә и. а.), Zapfenmacher, planteur de finissage (механизмә мүхтәлиф чархлар вә яйлар салыр), finisseur de barillet (чархлара диш ачыр, дешикләри лазыми гәдәр бөйүдүр вә көвдәни бәркидир), Hemmungmacher вә, бу ишин бир саһәси олуб бә'зи һалларда силиндр гайыран, мүтәгабил чархлары һазырлаян, рәггас гайыран, raquette (саатын тәнзим механизмини) һазырлаян, planteur d'echappement; сонра: repasseur de barillet, полад пардахлаян, чархлары пардахлаян, винтләри пардахлаян, рәгәм язан, Blattmacher (миси миналаян), fabricant de pendants (анҹаг саатын футляры үчүн һалгалар гайырыр), finisseur de charnière (латун әгрәб охуну көвдәнин ортасына кечирир вә и. а.), faiseur de secret (саатын гапағыны ачан яйы еринә салыр), нәггаш, ciseleur саатын футлярыны пардахлаян фәһлә вә и. а. вә саирә, нәһайәт, repasseur, саатын бүтүн механизмини гурашдырыб бирләшдирән вә сааты ишә салан фәһлә. Саатын чох аз һиссәси мүхтәлиф әлләрдән кечир вә бүтүн бу membra disjecta [бир-бириндән айры олан үзвләр], лап ахырда бир фәһләнин әлинә кәлир, о да һәмин үзвләри бирләшдириб бүтөв бир механизм һалына салыр.

Бурада вә бу кими башга истеһсал саһәләриндә, һазыр мәһсулун өз мүхтәлиф тәркиб һиссәләринә мүнасибәти сырф хариҹи мүнасибәт олдуғуна көрә, бир чох һиссә фәһләсинин бир э'малатханада бирләшмәси һаллары анҹаг тәсадүфи олур. Һиссә ишләри дә, Ваадт вә Невшател кантонларында олдуғу кими, айрыҹа мүстәгил сәнәт шәклиндә иҹра олуна биләр, һалбуки, мәсәлән, Ҹеневрәдә бөйүк саат мануфактуралары вардыр, йә'ни һиссә фәһләләри бир капиталын идарәси алтында билаваситә коперасия тәрзиндә ишләйирләр. Лакин бурада да чох аз һаллар олур ки, саатын сиферблаты, яйы вә футляры мануфактуранын өзүндә һазырлансын. Бурада мәһсулун мануфактура үсулу илә

гурашыг һазырланмасы анчаг мүстәсна һалларда әлверишлидир, чүнки эвдә ишләјән фәһләләр арасындаки рәгабәт олдугча бөјүкдүр, истеһсалын бир чох мүхтәлиф просесләрә парчаланмасы исә әмәк аләтләринин биркә ишләдилмәси имканыны, демәк олар, тамамилә арадан галдырыр; һалбуки истеһсал мәканча сәпәләнмиш олдугда, капиталист фабрика биналарына гојулан хәрҹләрдән вә саирәдән азад олур[32]. Лакин гејд этмәк лазымдыр ки, эвдә өзләри үчүн дејил, капиталист (Fabricant établisseur) үчүн ишләјән бу һиссә фәһләләринин вәзијјәти дә, анчаг өз сифаришчиләри үчүн ишләјән мүстәгил сәнәткарын вәзијјәтиндән тамамилә фәрглидир[33].

Мануфактуранын икинчи нөвүнүн, јә'ни мүкәммәл формасынын истеһсал этдији мәһсул, бир-биринә бағлы олан инкишаф фазаларындан, ардычыл просесләр сырасындан кечир; мәсәлән, ијнә мануфактурасы бу гәбилдәндир, бурада мәфтил 72 вә һәтта 92 нәфәр спесифик һиссә фәһләсинин әлиндән кечир.

Бу мануфактура әввәлдә дағыныг һалда олан сәнәтләри гурашдырдығына көрә, мәһсулун ајры-ајры истеһсал фазалары арасындаки мәкан мәсафәсини азалдыр. Бунунла бәрабәр мәһсулун бир мәрһәләдән башгасына кечмәси үчүн лазым олан вахт вә, демәли, буна сәрф олунан әмәк дә азалыр[34]. Бу јолла әмәк мәһсулдарлығы сәнәтдәкинә нисбәтән артыр вә бу һалда мәһсулдарлығын артмасы үмумијјәтлә мануфактуранын кооперасија характериндән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, мануфактураја хас олан әмәк бөлкүсү принсипи нәтиҹәсиндә истеһсалын мүхтәлиф фазалары бир-бириндән ајрылыр вә сәнәт характери дашыјан мүтабиг мигдар мүстәгил һиссә иши шәкли алыр. Бир-бириндән ајрылмыш вәзифәләр арасында рабитә јаратмаг вә бу рабитәни давам этдирмәк үчүн, мәһсулун даим бир әлдән башга әлә, бир просесдән башга просесә кечмәси лазым кәлир. Мәсарифин артмасына сәбәб олан бу һал ири сәнаје нөгтеји-нәзәриндән, ману-

---

[32] 1854-чү илдә Ченеврәдә 80 000 саат гајрылмышды ки, бу да Невшател кантонундаки саат истеһсалынын бешдә бириндән дә аздыр. Ваһид бир саат мануфактурасы һесаб эдилә биләҹәк Chaux-de-Fonds һәр ил Ченеврәдән ики гат артыг саат һазырлајыр. Ченеврәдә 1850-чи илдән 1861-чи иләдәк 750 000 саат һазырланмышдыр. Бах: „Report from Geneva of the Watch Trade", „Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.", № 6, 1863. Мүрәккәб мәһсул истеһсалындаки ајры-ајры просесләрин бир-бириндән асылы олмамасынын өзү бу кими мануфактураларын бөјүк сәнаедәки машынлы истеһсал шәклинә чеврилмәсини хејли чәтинләшдирирсә, саат истеһсалында даһа ики хүсуси маниә вардыр: биринчиси бу истеһсалын тәркиб үнсүрләринин чох хырда вә зәрифлијидир, икинчиси дә, зинәт шеји олан саатын чох мүхтәлиф шәкилләрдә гајрылмасыдыр. Лондонда ән јахшы фирмаларын бир илдә һазырладығы саатларын чәтин ки, он дәнәси бир-биринә тамамилә охшасын. Мүвәффәгијјәтлә машын тәтбиг эдән Vacheron et Constantin саат фабрикасы бөјүклүк вә формача ән чоху 3—4 чүр саат һазырлајыр.

[33] Сәнәт ишинин, јухарыда гејд эдилдији кими, парчаландығыны вә буна көрә дә иш аләтләринин бир-бириндән ајрылдығыны [јә'ни әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлән фәргләри] вә ихтисас әсасында бөлүндүјүнү, һетерокен мануфактуранын (екчинс олмајан просесләри бирләшдирән мануфактуранын) классик нүмунәси олан саат истеһсалы тимсалында тәдгиг этмәк хүсусилә асандыр.

[34] „Инсанлар бир-биринә бу гәдәр јахын мәсафәдә јашадыгда нәглијјат үчүн ән аз әмәк сәрф олунмалыдыр" („The Advantages of the East-India Trade", p.106).

фактурая хас олан вә онун өз принсипиндән ирәли кәлән бир мәһдудиййәтдир[35].

Мүәййән мигдар хаммалы, мәсәлән, кағыз мануфактурасында чындыры вә я ийнә мануфактурасында мәфтили көтүрсәк мә'лум олар ки, мәһсул сон шәклини аланадәк бу хаммал мүхтәлиф һиссә фәһләләринин әлиндән вә бир-биринин ардынча кәлән истеһсал фазалары пилләләриндән кечир. Лакин е'малатхананы бүтөв бир механизм кими көздән кечирсәк, хаммалын эйни заманда бүтүн истеһсал фазаларында олдуғуну көрәрик. Һиссә фәһләләриндән ибарәт олан мәчму фәһлә, аләтләрлә тәчһиз эдилмиш бир чох әлләринин бир гисми илә мәфтили чәкиб узатдығы һалда, һаман вахтда башга әлләри вә аләтләри бу мәфтили дүзәлдир, кәсир, уҹларыны итиләйир вә и. а. Беләликлә, просесин айры-айры мәрһәләләринин әввәлчә заман е'тибарилә бир-биринин ардынча кәлмәси, инди онларын мәкан е'тибарилә бир-биринин янында ерләшмәсинә чеврилир. Нәтичәдә мүәййән бир мүддәт әрзиндә даһа чох һазыр әмтиә әлдә эдилир[36]. Мүхтәлиф ишләрин бу чүр эйни заманда чәрәян этмәси, биркә иш просесинин үмуми кооперасия формасындан ирәли кәлирсә дә, кооперасия шәраитини мануфактура нәинки һазыр шәкилдә тапмыш олур, һәтта сәнәткарлығы парчаламагла һәмин шәраити гисмән өзү ярадыр. Дикәр тәрәфдән мануфактура, әмәк просесинин белә ичтимаи сурәтдә тәшкил эдилмәсини анчаг, мәһсулун даим эйни бир һиссәсинин һазырланмасыны мүәййән бир фәһләйә тәһким этмәклә әлдә эдир.

Һәр бир һиссә фәһләсинин әлиндән чыхан һиссә мәһсулу эйни заманда бир мәһсулун мүәййән инкишаф пилләси олдуғуна көрә, бир фәһлә башга бир фәһләйә вә я бир дәстә фәһлә башга бир дәстәйә хаммал вермиш олур. Бунлардан биринин әмәйинин нәтичәси, дикәринин әмәйи үчүн башланғыч олур. Беләликлә, бурада бир фәһлә башга бир фәһләйә билавасиտә иш вермиш олур. Һәр бир һиссә иши просесиндә көзләнилән файдалы нәтичәни әлдә этмәк үчүн лазым олан иш вахты тәчрүбәдә мүәййәнләшир вә мануфактуранын мәчму механизми белә бир эһтимала әсасланыр ки, мә'лум иш вахтында мүәййән нәтичә әлдә эдилмәлидир. Бир-бирини тамамлаян мүхтәлиф әмәк просесләри, анчаг бу шәртлә заман вә мәканча ян-яна вә эйни заманда фасиләсиз чәрәян эдә биләр. Айдындыр ки, айры-айры ишләрин вә демәли айры-айры фәһләләрин дә бир-бириндән бу чүр билавасиտә гар-

---

[35] „Мануфактурада мәһсулун кечдийи мүхтәлиф истеһсал мәрһәләләринин бир-бириндән айрылмыш олмасы вә әл әмәйи шәраитиндә бунун лабүдлүйү, истеһсал мәсарифини олдугча артырыр, һәм дә итки башлыча олараг айры-айры истеһсал просесләринин бир-бириндән хейли аралы олмасындан ирәли кәлир“ („The Industry of Nations“, London 1855, Part II, p. 200).

[36] „Әмәк бөлкүсү әмәйи эйни заманда ичра эдилә биләчәк мүхтәлиф әмәлийята парчаламагла, вахта да гәнаәт эдир... Айрыча бир адамын далбадал ичра эдәчәйи мүхтәлиф әмәк просесләринин һамысы бирдән ичра олундуғуна көрә, мәсәлән, мүәййән бир мүддәт әрзиндә бир чох тамамилә һазыр санчаг истеһсал этмәк имканы әлдә эдилир, һалбуки әкс тәгдирдә эйни мүддәтдә анчаг тәк бир санчағын учуну кәсмәк вә итиләмәк оларды“ (Dugald Stewart, Works, edited by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy“, p. 319).

шылыглы сурәтдә асылы олмасы, бу фәһләләрдән һәр бирини өз вәзифәсинә анчаг зәрури иш вахты сәрф этмәйә мәчбур эдир вә бунун нәтичәси олараг, мүстәгил сәнәтдәкинә вә һәтта бәсит коопераслядакинә нисбәтән әмәкдә даһа йүксәк дәрәчә фасиләсизлик, аһәнкдарлыг, дүзкүнлүк, интизам[37] вә хүсусән даһа йүксәк интенсивлик әмәлә кәлмиш олур. Мәһсулун истеһсалына анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты сәрф олунмасы лазым кәлдийини көстәрән ганун, әмтиә истеһсалы шәраитиндә, үмумиййәтлә десәк, анчаг рәгабәтин кәнардан көстәрдийи мәчбури тәзйиг шәклиндә ашкара чыхыр вә она көрә реаллашыр ки, бәсит ифадә илә десәк, һәр бир айрыча истеһсалчы өз әмтиәсини базар гиймәтинә сатмалыдыр. Һалбуки мануфактурада муәййән иш вахтында муәййән мигдар мәһсул һазырламаг, истеһсал просесинин өзүнүн техники гануну олур[38].

Лакин мүхтәлиф әмәлиййатларын ичра олунмаг үчүн тәләб этдийи вахт бир-биринә бәрабәр дейилдир, буна көрә дә бу әмәлиййатлар бәрабәр мүддәтдә мүхтәлиф мигдар һиссә мәһсулу верир. Демәли, бир һалда ки, һәр бир фәһлә һәр күн эйни бир ишлә мәшғул олмалыдыр, онда мүхтәлиф ишләр үчүн мүхтәлиф мигдар фәһлә лазымдыр; мәсәлән һәрфханада һәрф төкән һәр 4 фәһләйә, һәрфи галыбдан чыхармаг үчүн 2 фәһлә, чилаламаг үчүн исә бир фәһлә тәләб олунур, чүнки һәрф төкән фәһлә саатда 2000 һәрф төкүр, галыбдан чыхаран—4000 һәрфи галыбдан чыхарыр, чилачы исә 8000 һәрфи чилалайыр. Бурада коопераслия принсипи ән бәсит формасына, йә'ни екчинс иш көрән бир чох адамын эйни заманда ишләмәси формасына гайыдыр, лакин бу принсип инди мүәййән бир үзви мүнасибәти ифадә эдир. Беләликлә, мануфактурадаки әмәк бөлкүсү, ичтимаи мә'нада мәчму фәһләнин кейфиййәтчә мүхтәлиф үзвләрини садәләшдирмәк вә чохалтмагла бәрабәр, бу үзвләрин кәмиййәтләри арасында, йә'ни бу хүсуси вәзифәләрин һәр бириндә чалышан фәһләләрин нисби кәмиййәтләри илә фәһлә групларынын нисби кәмиййәтләри арасында мөһкәм риязи нисбәт дә ярадыр. Мануфактурадаки әмәк бөлкүсү ичтимаи әмәк просесини кейфиййәтчә парчаламагла бәрабәр бу просесин кәмиййәт нормалары вә пропорсияларыны да муәййәнләшдирир.

Бир һалда ки, мүәййән һәчмли истеһсал үчүн, тәчрүбәйә әсасән, мүхтәлиф һиссә фәһләси груплары арасында ән мүвафиг сай нисбәти мүәййәнләшмишдир, демәли, истеһсалын мигясы анчаг, айры-айры фәһлә групларынын сайыны мүтәнасиб сурәтдә артырмаг йолу илә кенишләндирилә биләр[39]. Бундан әла-

---

[37] „Мануфактура ишчиләринин тәркиби нә гәдәр чох мүхтәлиф олса... һәр бир ишдә бир о гәдәр чох гайда вә низам олар, бу ишә бир о гәдәр аз вахт вә әмәк сәрф олунар" („The Advantages of the East-India Trade", London 1720, p. 68).

[38] Бурасыны да гейд этмәли ки, бир чох истеһсал саһәләриндә мануфактура гәбилиндән олан мүәссисәләр бу нәтичәни анчаг гисмән әлдә эдир, чүнки мануфактура, истеһсал просесинин үмуми кимйәви вә физики шәраитини там нәзарәт алтына алмаға гадир дейилдир.

[39] „Бир һалда ки, тәчрүбә һәр бир мүәййән мануфактура мәһсулунун хүсуси тәбиәтинә уйғун олараг истеһсалы ән әлверишли шәкилдә һиссә әмә-

вә, бир пара ишләри эйни бир адам, бу ишләрин һәчмчә бөйүк вә я кичиклийиндән асылы олмаяраг, эйни дәрәчә асанлыгла көрә биләр; мәсәлән, йүксәк нәзарәтчиләрин әмәйи, һиссә мәһсулларынын бир истеһсал фазасындан башгасына кечмәси вә саирә—бу гәбилдәндир. Буна көрә дә бу кими ишләри айрыб хүсуси фәһләләр тәрәфиндән көрүлән мүстәгил вәзифәләр шәклинә салмаг анчаг истеһсалда мәшғул олан фәһләләрин сайы артырылдыгда әлверишли олур; лакин эйни заманда бүтүн фәһлә групплары да эйни пропорсияда артмалыдыр.

Эйни һиссә вәзифәсини ичра эдән һәр бир айрыча фәһлә групу, йә'ни мүәййән бир мигдар фәһлә, екчинс үнсүрләрдән ибарәт олуб мәчму механизмин айрыча бир үзвүнү тәшкил эдир. Лакин бә'зи мануфактураларда һәр бир айрыча груп, ишләк чисмин айры-айры парчасыдыр, бүтөв механизм исә, бу бәсит истеһсал организмләринин тәкрары вә я чохалмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Мисал үчүн бутылка мануфактурасыны көтүрәк. Бу мануфактура бир-бириндән хейли фәргли үч мүхтәлиф фазая бөлүнүр. Әввәлән, һазырлыг фазасы: бурада шишәни әмәлә кәтирмәк үчүн ишләдилән гум, әһәнк вә саирә бир-биринә гатышдырылыр вә әридилиб сыйыг шишә күтләси һалына салынып[40]. Бу биринчи фазада, һабелә бутылканы күрәдән чыхартмаг, чешидләмәк, габлашдырмаг вә саир бу кими ишләрдән ибарәт олан сонунчу фазада мүхтәлиф һиссә фәһләләри мәшғулдур. Бутылканын әсл мә'нада истеһсал эдилмәси, йә'ни сыйыг шишә күтләсиндән бутылка һазырламаг фазасы, һәмин ики фаза арасындадыр. Күрәнин ағзында бир груп фәһлә ишләйир; Инкилтәрәдә „hole“ (дешик) фәһләләри адланан бу група бир bottle maker (бутылкачы) вә я finisher (күндәчи), бир blower (үфләйичи), бир gatherer (гурашдырычы), бир putter up (топлайычы) вә я whetter off (пардахчы), бир дә taker (гондарычы) дахилдир. Бу беш һиссә фәһләси ваһид бир ишләк чисмин айры-айры үзвләридир, һәмин ваһид чисим исә анчаг бүтөв һалда, йә'ни анчаг беш нәфәрин билаваситә кооперасиясы кими ишләйә биләр. Бу беш үзвдән бири чатышмаса бүтүн чисим һәрәкәтсиз галачагдыр. Лакин эйни бир әритмә күрәсинин бир нечә,—мәсәлән Инкилтәрәдә 4—6,—ағзы олур, бунлардан һәр биринин габағында сахсыдан гайрылмыш вә сыйыг шишә илә долу әритмә тияны вардыр ки, һәр биринин башында һәмин ихтисас саһиби олан беш нәфәрдән ибарәт бир фәһлә групу ишләйир. Бурада һәр бир айрыча групун парчаланмасы билаваситә әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлир, һалбуки екчинс олан бир нечә груп арасындаки иттифаг истеһсал васитәләринин бириндән,—кәтирдийимиз мисалда әритмә күрәсиндән,—ән чох

лийятларына нечә бөлүшдүрмәк лазым кәлдийини вә һәр бир әмәлийят үчүн нә гәдәр фәһлә тәләб олундуғуну көстәрмишдир, демәли, тәҹрүбә нәтиҹәсиндә мүәййән эдилән бу сай нисбәтинә дүрүст риайәт этмәйән мүәссисәләрин һамысында истеһсал хәрҹләри артыг олачагдыр... Сәнае мүәссисәләринин чох бөйүк өлчүдә кенишләнмәси сәбәбләриндән бири будур“ (Ch. Babbage, On the Economy of Machinery London 1832, ch. XXI, p. 172, 173).

[40] Инкилтәрәдә әритмә күрәси, шишә шейләрин һазырландығы күрәдән айры олур, башга ерләрдә исә, мәсәлән Белчикада бу просесләрин һәр икиси үчүн эйни күрәдән истифадә олунур.

гәнаәтлә истифадә етмәк үчүн дүзәлдилән бәсит кооперасиядыр. 4—6 груп фәһләнин ишләдийи һәр бир белә күрә, шишә гайыран мүстәгил е'малатхана кими бир шейдир вә шишә мануфактурасы, истеһсалын башланғыч вә сон фазалары үчүн лазым олан бүтүн аваданлыг вә фәһләләри илә бирликдә бир нечә бу кими е'малатхананы әһатә едир.

Нәһайәт, бә'зи һалларда мүхтәлиф сәнәтләрин гурашдырылмасындан әмәлә кәлән мануфактуранын өзү дә инкишаф едиб мүхтәлиф мануфактуралар гурашығы шәклини ала биләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бөйүк шишә мүәссисәләри өзләринә лазым олан сахсы әритмә тиянларыны өзләри гайырырлар, чүнки мәһсулун һазырлана билиб-билмәйәчәйи хейли дәрәчә бу тиянларын кейфиййәтиндән асылыдыр. Бурада мүәййән истеһсал васитәси һазырлаян мануфактура, мәһсул мануфактурасы илә әлагәдардыр. Мүәййән бир мәһсул мануфактурасы исә, әксинә, вердийи мәһсул һансы мануфактуралар үчүн хаммал олурса вә я сонралар һансы мануфактуранын мәһсулу илә бирләширсә, о мануфактураларла әлагәдар ола биләр. Мәсәлән, бә'зи вахт флинтглас мануфактурасы шишә чилалаян мануфактура илә, һабелә мүхтәлиф шишә габлар үчүн металдан гулп-гапаг һазырлаян латунәритмә мануфактурасы илә бирләшир. Гурашыг мануфактуралар бу һалда ваһид биркә мануфактуранын мәканча аз-чох айрылмыш шө'бәләридир вә ейни заманда бир-бириндән асылы олмаян истеһсал просесләридир,—бунлардан һәр биринин өзүнә мәхсус әмәк бөлкүсү олур. Гурашыг мануфактура, бә'зи үстүнлүкләри олдуғуна бахмаяраг, өзлүйүндә һәгиги техники бирлик ярада билмир. Бу бирлик анчаг, мануфактура дөнүб машынлы истеһсал олдугдан сонра мейдана кәлир.

Әмтиә истеһсалына лазым олан иш вахтынын азалдылмасыны тез бир заманда өзү үчүн шүурлу бир принсип шәклинә салан мануфактура дөврүндә[41] айры-айры һалларда, хүсусән чохлу адам ишләмәсини вә чохлу гүввә сәрф олунмасыны тәләб едән бә'зи бәсит һазырлыг просесләриндә машын ишләтмәйә башлайырлар. Мәсәлән, чох кечмәди ки, кағыз мануфактурасында чынданы дидмәк үчүн хүсуси дәйирманлар, метал мүәссисәләриндә исә күлчәни охаламаг үчүн һәвәнк машынлары[42] ишә салынды. Ән ибтидаи машын һәлә Рома императорлуғундан мирас галмышдыр ки, бу да су дәйирманыдыр[43]. Сәнәт дөврүндән дә бир чох бөйүк кәшфләр: компас, барыт, китаб чап еләмәк вә автомат [механизмли] саат кими кәшфләр галмышдыр. Лакин бундан сонра да машын

[41] Буну биз, әзчүмлә W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton әсәрләриндән, „The Advantages of the East-India Trade" мүәллифинин вә J. Vanderlint әсәрләриндән көрүрүк.

[42] Һәлә XVI әсрин ахырларында Франсада, күлчәни хырдаламаг вә юмаг үчүн һәвәнк илә гәлбир ишләдилирди.

[43] Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дәйирманынын инкишаф тарихиндән көрмәк олар. Инкилисчә фабрикая һәлә бу күнә гәдәр mill (дәйирман) дейилир. XIX әсрин биринчи он илләриндә технолоҗи һаггында алманча язылан әсәрләрдә дә, нәинки тәбиәт гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән машынларын, һәтта механики чиһазлар тәтбиг едән һәр бир мануфактуранын „дәйирман" (Mühle) адландырылдығына тәсадүф едирик.

енә, Адам Смитин әмәк бөлкүсү илә янашы олараг она иснад вердийи икинчи дәрәчәли ролу ойнамагда давам эдир[44]. XVII әсрдә бә'зи саһәләрдә машын ишләдилмәси чох мүһүм рол ойнамышдыр, чүнки машынларын бу чүр тәтбиги о заманын бөйүк риязиййатчылары үчүн мүасир механиканы яратмагда әмәли даяг нөгтәси олмуш вә онлары һәвәсләндирмишдир.

Мәһз мануфактура дөврүнә хас олан механизм, бир чох һиссә фәһләсиндән ибарәт олан коллектив фәһләнин өзүдүр. Әмтиә истеһсалчысынын өз әмәк просесиндә вахташыры ичра этдийи вә онун говушуб бирләшән мүхтәлиф әмәлиййатлар, истеһсалчыдан мүхтәлиф габилиййәтләр көстәрилмәсини тәләб эдир; о бир һалда чохлу гүввә сәрф этмәли, дикәр бир һалда чох чевик олмалы, башга бир һалда чох диггәтли олмалыдыр вә и. а.; лакин бир шәхсин бүтүн бу габилиййәтләри эйни дәрәчәдә олмур. Мүхтәлиф әмәлиййатлар бөлүндүкдә, бир-бириндән айрылдыгда вә тәчрид олундугда фәһләләр дә өз башлыча габилиййәтләринә көрә бөлүнүр вә груплара айрылырлар. Беләликлә, фәһләләрин тәбии хүсусиййәтләри, әмәк бөлкүсүнүн көк салыб инкишаф этмәси үчүн бир зәмин олурса, дикәр тәрәфдән, мануфактура тәтбиг эдилдикдә, өз тәбиәтинә көрә ялныз биртәрәфли хүсуси вәзифәләрин ичрасы үчүн яранан иш гүввәләрини инкишаф этдирир. Бу һалда мәчму фәһлә истеһсалчынын малик олдуғу бүтүн мәһарәтә эйни дәрәчә мүкәммәл малик олур, һәм дә бу бачарыгларыны сон дәрәчә гәнаәтлә сәрф эдир, чүнки о айрыча бир фәһләдән вә я айрыча бир фәһлә групундан ибарәт олан һәр бир үзвүнү анчаг, онун өз спесифик вәзифәсиндә чалышдырыр[45]. Биз һиссә фәһләсини мәчму фәһләнин бир үзвү кими көтүрмүш олсаг, онун биртәрәфли олмасы вә һәтта билаваситә нөгсанлары, онун үчүн мәзиййәт һесаб олунмалыдыр[46]. Биртәрәфли вәзифә ичра этмәк адәти ону инстинктив бир архайынлыгла һәрәкәт эдән бир үзвә чевирир, биркә механизм дахилиндәки рабитә исә, ону машынын айрыча бир һиссәси кими мүнтәзәм ишләмәйә вадар эдир[47].

---

[44] Охучу бу әсәрин дөрдүнчү китабындан көрәчәкдир ки, Адам Смит әмәк бөлкүсү һаггында һеч бир ени фикир сөйләмәмишдир. Мануфактура дөврү һаггында үмуми нәтичәләр чыхаран бир игтисадчы олмаг э'тибарилә ону таныдан чәһәт, әмәк бөлкүсүнә хүсуси әһәмиййәт вермәсидир. Адам Смитин машына вердийи икинчи дәрәчәли рола, ири сәнае инкишаф этдикдән сонра Lauderdale, даһа сонраки дөврдә исә Ure э'тираз этмишдир. Бундан башга, аләтләрин нөвләрә айрылмасыны, йә'ни һиссә фәһләләринин өзләринин бөйүк рол ойнамыш олдуғу бу иши А. Смит, машынларын ихтирасы илә гарышдырыр. Машын ихтира этмәк саһәсиндә мануфактура фәһләләри дейил, алимләр, сәнәткарлар, һәтта кәндлиләр (Brindley) вә башгалары рол ойнамышлар.

[45] „Мануфактурада истеһсал просеси, мүхтәлиф дәрәчәдә бачарыг вә гүввәт тәләб эдән бир нечә мүхтәлиф әмәлиййата бөлүндүйүнә көрә, мануфактура саһиби өзүнү мәһз һәр бир әмәлиййат үчүн лазым олдуғу гәдәр гүввә вә бачарыгла тә'мин эдә биләр. Мәһсулун һазырланмасы просеси баштан-баша тәк бир фәһләнин өһдәсинә дүшдүкдә исә, эйни бир фәрдин ән зәриф ишләри көрә билмәк үчүн кифайәт гәдәр мәһарәти вә ән ағыр ишләри көрә билмәк үчүн кифайәт гәдәр гүввәси олмалы иди“ (Ch. Babbage, „On the Economy of Machinery“, London 1832, ch. XIX).

[46] Мәсәлән, әзәләләрин биртәрәфли инкишаф этмәси, сүмүкләрин әйилмәси вә и. а.

[47] Бир шишә мануфактурасынын баш мүдири чәнаб В. Маршалл, ениетмә фәһләләрин нә йолла даим кәркин ишләдилдийинә даир истинтаг комисйону

Мәчму фәһләнин мүхтәлиф вәзифәләри бир-бириндән садә вә я мүрәккәб, бир-бириндән кобуд вә я инчә ола биләчәјинә көрә, онун үзвләри, јә'ни фәрди иш гүввәләри чох мүхтәлиф дәрәчәли тәһсилә малик олмалыдыр, буна көрә онларын дәјәри дә чох мүхтәлифдир. Беләликлә мануфактура, там бир иш гүввәси силсиләси [пилләләр системи] јарадыр вә бу силсиләјә мүтабиг әмәк һаггы дәрәчәләри олур. Фәрди фәһлә бир тәрәфдән бүтүн өмрү бою ичра етдији биртәрәфли вәзифәјә алышырса, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф иш әмәлијјаты да ејни дәрәчәдә бу тәбии вә тәчрүбәдә әлдә едилмиш вәрдишләр силсиләсинә ујғунлашыр[48]. Һалбуки һәр бир истеһсал просеси, һәр адамын ејни дәрәчәдә бачара биләчәји бир пара бәсит һәрәкәтләр дә тәләб едир. Инди бу һәрәкәтләр, истеһсал фәалијјәтинин даһа мәзмунлу чәһәтләри илә өз өтәри әлагәсини кәсир вә ајрыча шәхсләрә тапшырылмыш хүсуси вәзифәләр шәклини алыр.

Буна көрә дә мануфактура, әһатә етдији һәр бир сәнәт саһәсиндә, истеһсалын сәнәт үсулу илә тәшкилинә әсла лазым олмајан, вәрдишсиз (һеч бир ајрыча ишә алышмајыб ихтисассыз галан) фәһләләр синфи јарадыр. Мануфактура биртәрәфли ихтисасы, үмумијјәтлә чалышмаг габилијјәти һесабына ән јүксәк мәһарәт дәрәчәсинә чатдырыр вә һәр бир инкишафдан мәһрум олмағын өзүнү хүсуси бир ихтисас шәклинә салыр. Дәрәчәләр силсиләси илә јанашы олараг фәһләләр арасында садәчә, ихтисаслы вә ихтисассыз фәһләләр бөлкүсү дә әмәлә кәлир. Ихтисассыз фәһләләри өјрәтмәк хәрчи тамамилә арадан галхыр, ихтисаслы фәһләләри өјрәтмәк хәрчи исә, онларын вәзифәси бәситләшдијинә көрә, сәнәткарларын хәрчиндән аз олур. Һәр ики һалда иш гүввәсинин дәјәри дүшүр[49]. Јалныз о заман мүстәсна һаллар олур ки, әмәк просесинин парчаланмасы, бир-бирилә әлагәдар олан вә сәнәт истеһсалында я һеч олмајан, я да мәһдуд мигјасда мөвчуд олан јени вәзифәләр доғурур. Фәһләни өјрәтмәк хәрчләринин арадан галхмасы вә я азалмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин нисбәтән учузлашмасы, капиталын өз-өзүнә артмасынын билаваситә гүввәтләнмәси демәкдир, чүнки иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан һәр шеј, изафи әмәк саһәсини кенишләндирир.

үзвү тәрәфиндән верилән суала чох јахшы чаваб вериб демишдир: „Онлар өз ишләриндә е'тинасыз ола билмәзләр; ишә башладыларммы, ону давам етдирмәлидирләр; онлар ејни бир машынын һиссәләри кими бир шејдирләр“ („Children's Employment Commission. Fourth Report 1865“, p. 247).

[48] Доктор Ure ири сәнаеә јаздығы мәдһијјәсиндә мануфактуранын спесифик характерини, онун кими мүбаһисә нијјәтиндә олмамыш әввәлки игтисадчылара, һәтта өз мүасирләринә, мәсәлән ријазијјатчы вә механик олмаг е'тибарилә өзүндән јүксәк олуб сәнаеи әслиндә мануфактура нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едән Babbage-ә нисбәтән даһа инчә гавраjыр. Ure дејир: „Фәһләнин һәр бир һиссә әмәлијјатына ујғунлашмасы, әмәк бөлкүсүнүн маһијјәтини тәшкил едир“. Дикәр тәрәфдән Ure бу бөлкүнү „ишләрин мүхтәлиф фәрди габилијјәтләрә ујғунлашдырылмасы“ адландырыр вә, нәһајәт, бүтүн мануфактура системини „мәһарәт дәрәчәләри системи“, „әмәјин мүхтәлиф мәһарәт дәрәчәләринә көрә бөлүнмәси“ вә саирә кими тәсвир едир (Ure, „Philosophy of Manufacture“, p. 19—23, passim).

[49] „Һәр бир пешәкар фәһлә... бир иши вәрдиш едиб тәкмилләшмәк имканы әлдә етмәклә... учузлашыр“ (Ure, „Philosophy of Manufacture“, p. 19).

4. Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсү вә чәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү

Биз әввәлчә мануфактуранын мәншәини, сонра онун бәсит үнсүрләри олан һиссә фәһләси илә онун ишләтдийи аләти вә, нәһайәт, мануфактуранын бүтөв механизмини тәдгиг етдик. Инди исә, мануфактура әмәк бөлкүсү илә, һәр бир әмтиә истеһсалынын үмуми әсасыны тәшкил едән ичтимаи әмәк бөлкүсү арасындаки мүнасибәтдән гысача бәһс едәк.

Анчаг әмәйин өзү нәзәрдә тутуларса, ичтимаи истеһсалын өз бөйүк саһәләринә, мәсәлән екинчилийә, сәнаеә вә саирәйә бөлүнмәсини үмуми (im Allgemeinen) әмәк бөлкүсү адландырмаг олар, бу истеһсал саһәләринин нөвләрә вә ярымнөвләрә бөлүнмәсини— хүсуси (im Besonderen) әмәк бөлкүсү, е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү исә фәрди (im Einzelnen) әмәк бөлкүсү адландырмаг олар[50].

Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсү кими, чәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн дә вә буна мүвафиг олараг һәр фәрдин анчаг мүәййән бир пешәйә алышдырылмасынын инкишафында да бир-биринә екс ики башланғыч нөгтәси вардыр. Аилә дахилиндә, сонраки инкишаф әснасында исә тайфа дахилиндә дә— тәбии әмәк бөлкүсү чинс вә яш фәргиндән доғур, йә'ни халис физиоложи зәмин үзәриндә әмәлә кәлир вә ичтимаи һәят кенишләндикчә, әһали артдыгча, хүсусилә дә мүхтәлиф тайфалар арасында ихтилафлар әмәлә кәлиб бир тайфа башгаларына табе едилдикчә, әмәк бөлкүсүнүн зәмини дә кенишләнир. Дикәр тәрәфдән, артыг юхарыда гейд етдийим кими, мәһсул мүбадиләси мүхтәлиф аиләләрин, тайфаларын вә ичмаларын тәмаса кәлдикләри нөгтәләрдә башланыр, чүнки инсан мәдәниййәтинин илк чағларында айры-айры фәрдләр дейил, аиләләр, тайфалар вә и. а. бир-бирләрилә мүстәгил ваһид кими әлагәйә кирирләр. Мүхтәлиф ичмалар өз мүһитләриндә мүхтәлиф истеһсал васитәләри вә мүхтәлиф һәят васитәләри тапырлар. Буна көрә дә онларын арасында да истеһсал үсуллары, һәят тәрзи вә истеһсал етдикләри мәһсул чәһәтдән фәрг вардыр. Тәбии сурәтдә мейдана кәлиб артан мәһз бу фәргләрин нәтичәсидир ки, ичмалар бир-бирилә тәмас етдикдә мәһсул мүбадиләсинә башлайырлар, беләликлә дә һәмин мәһсуллар тәдричлә әмтиәйә чеврилир. Мүбадилә истеһсал даирәләри арасында фәрг төрәтмәк дейил, артыг бир-бириндән фәргли

---

[50] „Әмәк бөлкүсү ән мүхтәлиф пешәләрин бир-бириндән айрылмасындан башланыр вә фәһләләри, мануфактурада олдуғу кими, эйни мәһсул һазырламагла мәшғул олан айры-айры групlara бөлмәк дәрәчәсинә чатыр“ (Storch, „Cours d'Economie Politique“. Парис нәшри, I чилд, p. 173). „Мүәййән мәдәниййәт дәрәчәсинә чатан халглар арасында үч нөв әмәк бөлкүсүнә тәсадүф едирик: үмуми әмәк бөлкүсү адландырдығымыз биринчи бөлкү истеһсалчыларын милли истеһсалда үч башлыча будаг олан екинчиләрә, сәнаечиләрә вә алверчиләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир; хүсуси әмәк бөлкүсү адландырыла биләчәк икинчи бөлкү һәр бир истеһсал саһәсинин нөвләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир... нәһайәт, әсл әмәлиййат вә я әмәк бөлкүсү адландырыла биләчәк үчүнчү нөв истеһсал бөлкүсү, айры-айры сәнәт вә я пешәләр дахилиндәки бөлкүдүр ки... бу да мануфактура вә е'малатханаларын чохунда мүшаһидә едилир“ (Skarbeck, „Théorie des richesses sociales“, 2-ème éd., Paris 1840, vol. I, p. 84, 85).

олан бу даирәләр арасында рабитә ярадыр вә онлары мәчму ичтимаи истеһсалын бир-бириндән аз-чох асылы олан саһәләринә чевирир. Бурада ичтимаи әмәк бөлкүсү, әввәлдә мүхтәлиф олан, лакин бир-бириндән асылы олмаян истеһсал даирәләри арасында мүбадилә васитәсилә әмәлә кәлир. О ердә ки, физиоложи әмәк бөлкүсү башланғыч нөгтәсидир, орада үзвләри билаваситә мәрбут олан там парчаланыр,—бу парчаланманын башлыча сәбәби исә башга ичмаларла әмтиә мүбадиләсидир,—онун әлаһиддә үзвләри бир-бириндән айрылыр, мүстәгилләшир вә бунларын арасында галан рабитә анчаг, айры-айры ишләрин вердийи мәһсуллар бир әмтиә кими мүбадилә олунмагла һәмин ишләр арасында әмәлә кәлән рабитәдән ибарәт олур. Бир һалда әввәлчә мүстәгил олан шей өз мүстәгиллийини итирир, дикәр һалда исә әввәлчә мүстәгил олмаян шей мүстәгиллик әлдә эдир.

Инкишаф этмиш олан вә әмтиә мүбадиләси васитәсилә мейдана чыхан һәр бир әмәк бөлкүсүнүн әсасы шәһәрин кәнддән айрылмасыдыр[51]. Демәк олар ки, чәмиййәтин бүтүн игтисади тарихи, бу әкслийин һәрәкәтиндә екунлашыр. Лакин бурада биз даһа бу мәсәлә үзәриндә даянмаячағыг.

Юхарыда көрдүйүмүз кими, мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн илк мадди шәрти, бир заманда ишләйән фәһләләрин мүәййән мигдарда олмасыдыр; чәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә исә, эйни ролу әһалинин мигдары вә сыхлығы ойнайыр вә бурада әһалинин сыхлығы, эйни э'малатханада инсанларын бир ерә йығышмасыны әвәз эдир[52]. Лакин әһалинин сыхлығы нисби бир шейдир. Әһалиси нисбәтән аз, рабитә васитәләри исә инкишаф этмиш олан бир өлкәдә әһалинин сыхлығы, әһалиси чох, рабитә васитәләри исә инкишаф этмәмиш олан башга бир өлкәйә нисбәтән даһа артыг олур; бу мә'нада көтүрсәк Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин сыхлығы, мисал үчүн, Һиндустандакиндән артыгдыр[53].

---

[51] Sir James Steuart бу чәһәти башгаларындан даһа яхшы айдынлашдырмышдыр. Онун яздығы вә Адам Смитин „Wealth of Nations" әсәриндән он ил әввәл чапдан чыхмыш әсәрин инди нә гәдәр аз мәшһур олдуғу ондан көрүнүр ки, Малтусун пәрәстишкарлары һәтта билмирләр ки, онун „әһали гануну" һаггындаки әсәринин биринчи нәшри, әсәрин сырф тәмтәраглы һиссәси нәзәрә алынмазса, демәк олар, башдан-баша Steuart-дан, һабелә кешиш Wallace илә кешиш Townsend-ин әсәрләриндән чырпышдырылмышдыр.

[52] „Истәр ичтимаи әлагәләрин инкишаф эдә билмәси үчүн, истәрсә дә әмәк мәһсулдарлығынын артмасындан өтрү лазым олан гүввәләрин гурашдырылмасы үчүн әһалинин мүәййән гәдәр сых олмасы лазымдыр" (James Mill, „Elements of Political Economy", London 1821, p. 50). „Фәһләләрин сайы артдыгда чәмиййәтин мәһсулдар гүввәси мүрәккәб пропорсияда артыр; бу пропорсия фәһләләрин сайынын чохалмасыны онларын арасындаки әмәк бөлкүсү нәтичәсинә вурмаг йолу илә әлдә эдилир" (Th. Hodgskin, „Popular Political Economy", p. 120).

[53] 1861-чи илдән э'тибарән, Ост-Һиндин әһалиси сых олан бә'зи әяләтләриндә памбыға бөйүк тәләб олдуғуна көрә, чәлтик истеһсалы азалыр вә әвәзиндә памбыг истеһсалы артырды. Бир чох ердә ачлыг башланмышды, чүнки йолларын азлығы үзүндән, йә'ни әяләтләр арасында тәбии рабитә олмадығына көрә чәлтийи гыт олан әяләтләрә чәлтийи бол олан әяләтләрдән дүйү кәтирилә билмирди.

Әмтиә истеһсалы вә әмтиә тәдавүлү капиталист истеһсал үсулунун үмуми илк шәрти олдуғуна көрә, мануфактура әмәк бөлкүсү дә чәмиййәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн мүәййән дәрәчә инкишаф этмиш олмасыны тәләб эдир. Әксинә, мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә чәмиййәтдәки әмәк бөлкүсүнә тә'сир көстәриб ону даһа да инкишаф этдирир вә парчалайыр. Әмәк аләтләри мүхтәлиф нөвләрә айрылдыгча, бу аләтләри һазырлаян истеһсал саһәләри дә кетдикчә даһа чох нөвләрә айрылыр[54]. Мануфактура типиндә олан истеһсал, бу вахтадәк дикәр сәнае саһәләри илә әсас вә яхуд ярдымчы бир саһә кими әлагәдар олан вә эйни истеһсалчыларын өзләринин ишләдийи бир сәнае саһәсинә яйылдыгда, дәрһал парчаланма вә бир-бириндән айрылма просеси башланыр. Мануфактура мүәййән бир әмтиә истеһсалынын айрыча бир мәрһәләсинә яйылырса, һәмин әмтиәнин истеһсалындакы мүхтәлиф мәрһәләләр мүстәгил пешә олур. Юхарыда гейд этдик ки, һазыр бир мәһсул һиссә мәһсулларынын халис механики бирләшмәсиндән ибарәт олдугда, һиссә ишләри дә айрыча сәнәт шәклиндә мүстәгил характер ала биләр. Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү даһа мүкәммәл олмаг үчүн, мүәййән бир истеһсал саһәси,—бу саһәдәки хаммалларын мүхтәлифлийиндән вә эйни бир хаммалын ала биләчәйи мүхтәлиф шәкилләрдән асылы олараг,—мүхтәлиф мануфактуралара, бә'зән дә тамамилә ени мануфактуралара бөлүнмәлидир. Мәсәлән, тәкчә Франсада һәлә XVIII әсрин биринчи ярысында 100 чешиддән артыг ипәк парча тохунурду вә Авинйонда белә бир ганун гоюлмушду ки, „һәр шакирд бүтүн варлығыны анчаг бирчә мәһсулун һазырланмасыны өйрәнмәйә һәср этмәли вә бирдән бир нечә мәһсулун һазырланмасы үсулларыны өйрәнмәмәлидир“. Әрази принсипинә әсасланан вә мүәййән истеһсал саһәләрини өлкәнин мүәййән вилайәтләриндә топлаян әмәк бөлкүсү һәр чүр хүсусиййәтдән истифадә эдән мануфактура истеһсалы сайәсиндә ени бир тәкан алмыш олур[55]. Мануфактура дөвүрүндә дүня базарынын кенишләнмәси вә мүстәмләкә системи чәмиййәт дахилиндә әмәк бөлкүсү үчүн кениш бир зәмин ярадыр ки, бунларын да һәр икиси ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн үмуми илк шәртләри сырасына дахилдир. Әмәк бөлкүсүнүн игтисади саһә илә бирликдә чәмиййәтин бүтүн башга саһәләрини дә әһатә этдийини вә һәр ердә инсанлары мәһдуд пешә вә ихтисаслара айырмаг, инсаны парчаламаг ишинин бинөврәсини гойдуғуну бурада тәдгиг этмәйин ери дейилдир; һәлә А. Смитин мүәллими А. Феркүсон инсанын бу чүр парчаланмасы һаггында демишдир: „Биз илотлар милләтийик, арамызда азад адам йохдур!“[56].

---

[54] Мәсәлән, Һолландияда тохума мәкийи истеһсал эдилмәси һәлә XVII әсрдә айрыча бир сәнае саһәси иди.

[55] „Мәкәр Инкилтәрәнин юн сәнаеи мүәййән ерләрдә дәрин көк салан мүхтәлиф һиссә вә я саһәләрә бөлүнмәмишдирми вә бүтүн истеһсалат тамамилә вә я әксәриййәтлә бу саһәләрдә бирләшмәмишдирми: зәриф юн парчалар Сомерсетширдә, габа юн парчалар Иоркширдә, икиэн парчалар Эксетердә, креп—Норвичдә, ярыюн парчалар Кендалда, әдял—Уитнейдә вә и. а. истеһсал эдилмирми“ (Berkeley, „The Querist“. 1750, § 520).

[56] A. Ferguson, „History of Civil Society. Edinburgh 1767“, Part IV, sect. II, p. 285.

Лакин ҹәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү илә э'малатхана ичәрисиндәки әмәк бөлкүсү арасында бир чох бәнзәйиш вә рабитә васитәләри олдуғуна бахмаяраг, бу ики тип арасында ялныз дәрәҹә э'тибарилә дейил, маһиййәт э'тибарилә дә фәрг вардыр. Бу бәнзәйиш, мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында дахили рабитә олдуғу ердә, шүбһәсиз, даһа айдын көзә чарпыр. Мәсәлән, малдар дәри верир, даббағ бу дәридән көн һазырлайыр, чәкмәчи дә бундан чәкмә тикир. Бунлардан һәр бири бурада анҹаг ярыммә'мулат истеһсал эдир, тамамилә һазыр мәһсул исә бу айрыҹа ишләрин гурашыг нәтиҹәсидир. Даббаға вә чәкмәчийә истеһсал васитәләри верән мүхтәлиф әмәк саһәләри дә бурая әлавә олур. А. Смит исә бизи инандырмаға чалышыр ки, куя белә иҹтимаи әмәк бөлкүсү илә мануфактура әмәк бөлкүсү арасындаки фәрг анҹаг суб'ектив фәргдир, анҹаг мүшаһидәчинин нәзәриндә мөвҹуд олан фәргдир, чүнки мүшаһидәчи мануфактурада мәкан э'тибарилә бирләшмиш олан мүхтәлиф һиссә ишләрини бир бахышда көрә билир, иҹтимаи истеһсалда исә, онун айры-айры саһәләри мәканча хейли дағыныг олдуғуна вә һәр бир саһәдә чохлу фәһлә ишләдийинә көрә бу рабитә пәрдәләнмиш олур[57]. Малдар, даббағ вә чәкмәчинин бир-бириндән асылы олмаян ишләри арасында рабитә ярадан нәдир? Бунларын мәһсулунун әмтиә кими мөвҹуд олмасыдыр. Бәс, мануфактурадаки әмәк бөлкүсүнүн характер ҹәһәти нәдир? Бурада һиссә фәһләсинин үмумиййәтлә мүстәгил әмтиә истеһсал этмәмәсидир[58]. Анҹаг бир чох һиссә фәһләсинин мәҹму мәһсулу дөнүб әмтиә олур[58a]. Ҹәмиййәт

[57] О дейир ки, әсл мануфактураларда әмәк бөлкүсүнүн даһа кениш олдуғу нәзәрә кәлир, чүнки „бурада, мүхтәлиф әмәк саһәләринин һәр бириндә ишләйән фәһләләри чох вахт эйни бир э'малатханада бирләшдирмәк олур, беләликлә мүшаһидәчи дә онлары бир бахышда гаврайыр. Бир йығын әһалинин бир чох тәләбләрини тә'мин этмәли олан бөйүк мануфактураларда (!) исә, эксинә, һәр бир айрыҹа әмәк саһәсиндә о гәдәр фәһлә ишләйир ки, онларын һамысыны бир э'малатханада бирләшдирмәк мүмкүн дейилдир... бурада әмәк бөлкүсү һеч дә о гәдәр чох нәзәрә чарпмыр" (A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. 1). Енә һаман фәслин: „Мәдәни вә мүтәрәгги бир өлкәдә ади сәнәткарын вә я күнәмузд фәһләнин күзәранына бир нәзәр етирин..." сөзләрилә башланан, сонра да, ади бир фәһләнин тәләбатыны тә'мин этмәк үчүн нә гәдәр чох истеһсал саһәсинин биркә сә'йлә чалышдығы тәсвир олунан мәшһур ери, демәк олар ки, һәрфиййән B. de Mandeville-нин өз Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits әсәриндәки гейдләрдән чырпышдырылмышдыр (1706-чы илдәки биринчи нәшриндә гейдләр йохдур, 1714-чү ил нәшриндә исә вар).

[58] „Даһа бурада, һәр бир фәрдин сәрф этдийи әмәк үчүн тәбии мүкафат адландырыла биләҹәк һеч бир шей йохдур. Һәр фәһлә, тамын анҹаг бир һиссәсини истеһсал эдир вә бу һиссәләрдән һәр биринин өзлүйүндә һеч бир дәйәри вә я файдасы олмадығына көрә, бурада элә бир шей йохдур ки, фәһлә дуруб дейә билсин: „Бу мәним мәһсулумдур, буну мән өзүм үчүн сахлайырам" („Labour defended against the claim of capital", London 1825, p. 25). Бу көзәл әсәрин мүәллифи, әсәриндән юхарыда ситатлар кәтирдийимиз Th. Hodgskin-дир [мүгайисә эт: Thomas Hodgskin, Verteidigung der Arbeit gegen die Ansprüche des Kapitals, übersetzt von Dr. Friedr. Raffel. Hauptwerke des Socialismus und der Socialpolitik, 10 Heft. Leipzig 1909, S. 61 etc.].

[58a] *2-ҹи нәшрә гейд.* Янкиләр иҹтимаи әмәк бөлкүсү илә мануфактура әмәк бөлкүсү арасындаки бу фәргин әмәли тимсалыны вермишләр. Вәтәндаш мүһарибәси заманы Вашингтонда иҹад эдилән ени веркиләрдән бири дә „сәнае мәһсулунун һамысындан" алынан 6% аксиз пулу иди. Лакин суал олунур: сәнае мәһсулу нә демәкдир? Ганунверичи бунун ҹавабында белә дейир: „Гайрылмыш

дахилиндәки әмәк бөлкүсү, мүхтәлиф әмәк саһәләри мәһсулунун алыныб-сатылмасыны тәләб эдир; мануфактура дахилиндә һиссә ишләри арасындакы рабитә исә, мүхтәлиф иш гүввәләринин эйни бир капиталистә сатылмасы вә бу иш гүввәләрини һәмин капиталистин гурашдырылмыш бир иш гүввәси кими ишләтмәси васитәсилә әлдә эдилир. Мануфактурадакы әмәк бөлкүсү тәләб эдир ки, истеһсал васитәләри бир капиталистин әлиндә топланмыш олсун; ичтимаи әмәк бөлкүсү исә—истеһсал васитәләринин, бир-бириндән асылы олмаян бир чох әмтиә истеһсалчысы арасында парчаланмыш олмасыны тәләб эдир. Мануфактурада чох дүрүст мүәййәнләшән пропорсия вә нисбәтләр ганунy, фәһлә күтләләрини мүхтәлиф вәзифәләрә бөлүшдүрүр; әмтиә истеһсалчылары вә онларын истеһсал васитәләринин мүхтәлиф ичтимаи әмәк саһәләри арасында бөлүнмәси исә, эксинә, өзбашына вә тәсадүфән әмәлә кәлир. Доғрудур, мүхтәлиф истеһсал саһәләри өз араларында даим мүвазинәт әмәлә кәтирмәйә чалышыр, чүнки бир тәрәфдән, һәр бир әмтиә истеһсалчысы истеһлак дәйәри истеһсал этмәлидир, йә'ни мүәййән ичтимаи тәләбаты өдәмәлидир,—бу тәләбат исә мигдарча мүхтәлифдир вә мүхтәлиф тәләбат дахили рабитә илә бир-биринә бағлы олуб ваһид бир тәбии систем тәшкил эдир,—дикәр тәрәфдән исә, һәр бир мүәййән әмтиә нөвүнү истеһсал этмәк үчүн чәмиййәтин өз ихтиярында олан иш вахтындан нә гәдәр сәрф эдә биләчәйини әмтиәләрин дәйәр ганунy тә'йин эдир. Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләринин даим бу кими бир мүвазинәтә мейл көстәрмәси анчаг, бу мүвазинәтин даим позулмасына гаршы бир экс тә'сир кими тәзаһүр эдир. Э'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү шәраитиндә ишин әввәлиндән мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилән норма, чәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү шәраитиндә анчаг сонралар, дахили, кор тәбиәт гүввәси кими тә'сир көстәрир вә бу гүввә әмтиә истеһсалчыларынын интизамсыз, өзбашына һәрәкәтләрини өзүнә табе эдир, өзү дә анчаг базар гиймәтләринин бир барометр кими галхыб-дүшмәси шәклиндә гавранылыр. Мануфактурадакы әмәк бөлкүсү тәләб эдир ки, капиталист өз ихтиярындакы үмуми механизмин ади үзвләри олан фәһләләр үзәриндә гейд-шәртсиз нүфуза малик олсун; ичтимаи әмәк бөлкүсү исә, бир-бириндән асылы әмтиә истеһсалчыларыны үз-үзә кәтирир; һейванат аләминдә bellum omnium contra omnes [һамынын һамыя гаршы мүбаризәси] бүтүн нөвләрин яша-

---

олан (when it is made) һәр бир шей—мәһсулдур вә бу шей сатыша һазырдырса, демәли гайрылмышдыр". Бир чох мисаллардан бирини көстәрәк: „Көһнә заманлар Ню-Йорк вә Филаделфия мануфактураларында күнлүйүн өзүнү вә бүтүн һиссәләрини бир ердә „гайырырдылар". Лакин күнлүк тамамилә мүхтәлиф һиссәләрин mixtum compositum [бирләшмәсиндән] ибарәт олдуғуна көрә, бу һиссәләрин һазырланмасы тәдричлә дөнүб бир-бириндән асылы олмаян вә мүхтәлиф ерләрдә олан хүсуси истеһсал саһәләринин иши олду. Онларын һиссә мәһсуллары күнлүк мануфактурасына айрыча әмтиә шәклиндә дахил олур ки, бу мануфактура да бүтүн бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини анчаг бирләшдирирди. Янкиләр бу кими мәһсуллара „йығма мәһсуллар" (assembled articles) ады вермишдиләр; верки „топлайычысы" олмаг э'тибарилә онлар бу ада доғрудан да лайиг идиләр. Чүнки күнлүк һәр бир һиссәсинин гиймәтиндән 6% верки „йығмагла" бәрабәр һазыр мәһсулун гиймәтиндән дә 6% верки „йығыр".

йышы үчүн чох вә я аз дәрәҹәдә шәрт олдуғу кими, һәмин әмтиә истеһсалчылары да рәгабәтдән вә өз гаршылыглы мәнафеләринин мүбаризәси нәтиҹәси олан зоракиликдән башга һеч бир шейлә һесаблашмаг истәмирләр. Буна көрә дә эйни буржуа дүшүнҹәси бир тәрәфдән мануфактура әмәк бөлкүсүнү, ишчинин мүәййән бир әмәлиййата өмүрлүк тәһким эдилмәсини вә һиссә фәһләсинин капитал һакимиййәтинә данышыгсыз табе эдилмәсини тә'рифләйиб дейир ки, бунлар әмәйин мәһсулдарлығыны йүксәлдән бир әмәк тәшкилидир, дикәр тәрәфдән дә һәр бир шүурлу иҹтимаи нәзарәти вә иҹтимаи истеһсал просесинин тәнзим эдилмәсини эйни бир эһтирасла писләйиб дейир ки, бунлар фәрди капиталистин тохунулмаз мүлкиййәт һүгугуна, онун азадлығына вә тәшәккүл тапмагда олан „дүһасына“ гәсд этмәкдир. Чох мараглыдыр ки, фабрика системинин гызғын мәддаһлары, иҹтимаи әмәйин үмумән тәшкил эдилмәси әлейһинә э'тираз этмәк үчүн ән күҹлү дәлил олараг буну көстәрирләр ки, әмәйин белә бир тәшкили бүтүн ҹәмиййәти дөндәриб бир фабрика һалына сала биләр.

Капиталист истеһсал үсулу үзәриндә гурулмуш олан ҹәмиййәтдә иҹтимаи әмәк бөлкүсүндәки һәрҹмәрҹлик илә мануфактура әмәк бөлкүсүндәки истибдад бир-бири үчүн гаршылыглы шәртдирсә, бундан хейли габагки ҹәмиййәт формаларында сәнае саһәләринин бир-бириндән айрылмасы тәбии шәкилдә инкишаф эдир, сонра кристаллашыр вә, нәһайәт, ганун васитәсилә сабитләшир, буна көрә дә бурада бир тәрәфдән иҹтимаи әмәйин планла вә нүфуз үзәриндә гурулдуғуну, дикәр тәрәфдән дә э'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн тамамилә олмадығыны вә я чох кичик бир мигясда, я да анҹаг дағыныг шәкилдә вә тәсадүфи олараг инкишаф этдиййини көрүрүк[59].

Мәсәлән, бир гисми һәлә индиййәдәк галан ибтидаи хырда һинд иҹмалары, эллик торпаг саһиблийи, әкинчилийин сәнәтлә билаваситә бирләшмәси вә һәр бир ени иҹмаын әсасы гоюлдугда истеһсал үчүн һазыр план вә схема верән сабит әмәк бөлкүсү әсаслары үзәриндә гурулмушдур. Һәр бир белә иҹма, өзүнү тә'мин эдән мүстәгил истеһсал ваһидидир вә онун истеһсал даирәси 100 акрдан бир нечә мин акра гәдәр бир саһәни эһатә эдир. Мәһсулун әсас һиссәси, әмтиә кими дейил, иҹмаын өзүнүн билаваситә истеһлак этмәси үчүн истеһсал эдилир, буна көрә дә истеһсалын өзү, бүтүн һинд ҹәмиййәтиндә әмтиә мүбадиләси васитәсилә һәята кечән әмәк бөлкүсүндән асылы дейилдир. Мәһсулун анҹаг артыг галан гисми әмтиәйә чеврилир, һәм дә бунун хейли һиссәси анҹаг, чох гәдим заманлардан бәри натурал рента шәклиндә мүәййән мигдар мәһсул алан дөвләтин әлиндә дөнүб әмтиә олур.

---

[59] „Үмуми бир гайда кими демәк олар ки, ҹәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү нүфуза нә гәдәр аз табе эдилмиш олса, э'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү бир о гәдәр чох инкишаф эдир вә тәк бир шәхсин нүфузуна бир о гәдәр чох табе эдилмиш олур. Беләликлә, әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә э'малатхана дахилиндәки нүфуз илә ҹәмиййәт дахилиндәки нүфуз бир-биринә тәрс пропорсионалдыр“ (Karl Marx, Misère de la Philosophie, Paris 1847, p. 130, 131). [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928, сәһ. 130.] [Бах: „Das Elend der Philosophie“. 2. Auflage, Stuttgart 1892, сәһ. 120.]

Һиндустаның мүхтәлиф ерләриндә мүхтәлиф ичма формаларына тәсадүф эдилир. Ән бәсит типли ичмаларда торпаг биркә бечәрилир, мәһсул исә айры-айры үзвләр арасында бөлүшдүрүлүр; сап әйирмәк, парча тохумаг вә саирә исә, һәр аиләнин айрылыгда эвдә мәшғул олдуғу ярдымчы пешәдир. Екчинс ишлә мәшғул олан бу күтләдән башга, ашағыдаки шәхсләрин дә олдуғуну көрүрүк: һаким, полис рәиси вә верки йыған вәзифәләрини ифа эдән ичма „башчысы“; экин ишләринин һесабыны сахлаян вә бу ишләрә аид бүтүн лазыми мә'луматы топлаян мүһасиб; чаниләри тә'гиб эдән, әчнәби сәйяһлара кәндбәкәнд бәләдчилик эдән үчүнчү мә'мур; ичмаын сәрһәдләрини гоншу ичмаларын тәчавүзләриндән горуян сәрһәд кешикчиси; көлләрә бахан вә тарлалары сувармаг үчүн эллик көлләрин суюну пайлаян мираб; дин айинләрини ичра эдән браһма; ичма ушагларына гум үстүндә охуюб язмаг өйрәдән мәктәб мүәллими; мүнәччим вәзифәсини ифа эдиб экин вә бичин вахтыны вә үмумиййәтлә мүхтәлиф экин ишләринин көрүлмәси үчүн вахтын хош олуб-олмадығыны билдирән мүнәччим браһма; бүтүн экин аләтләрини гайыран вә тә'мир эдән дәмирчи вә харрат; бүтүн кәнд үчүн габ-гачаг һазырлаян күзәчи; дәлләк; палтар юян; зәркәр, бир дә, бә'зи ичмаларда зәркәр әвәзинә, бә'зиләриндә исә мәктәб мүәллими ериндә ишләйән шаир. Бу адамлар бүтүн ичмаын һесабына яшайыр. Әһали артдыгча, чамаат хам торпагларда көһнә ичмалара бәнзәр ени ичмалар гурур. Ичма тәркибиндә мүнтәзәм әмәк бөлкүсү олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү бурада мүмкүн дейилдир, чүнки дәмирчи, харрат вә я башгаларынын базары дәйишмәйиб даим олдуғу кими галыр; олса-олса, кәндин бөйүклүйүндән асылы олараг, бир дәмирчи, харрат вә саирә еринә ики-үч дәмирчи, күзәчи вә и. а. олдуғуну көрүрүк[60]. Ичма әмәк бөлкүсүнү низама салан ганун, бурада гаршысы алынмаз бир тәбиәт гануну һөкмүндә олур: һәр бир айрыча сәнәткар, мәсәлән дәмирчи вә саирә, өз пешәсинә аид ишләрин һамысыны гәт'и мүәййәнләшмиш ән'әнәви үсулла көрүр, лакин тамамилә мүстәгил олуб э'малатхана дахилиндә һеч кәсин нүфузуна табе олмур. Һәмишә эйни шәкилдә давам эдән вә дағылдығы тәгдирдә енә дә эйни ердә вә эйни адла мейдана кәлән бу мүстәгил ичмаларын[61] истеһсал гурулушундаки бәситликдән

---

[60] Lieut. Col. Mirk Wilks, Historical Sketches of the South of India, London 1810—1817, vol. I, p. 118—20. Һинд ичмаларындаки мүхтәлиф формаларын этрафлы мүгайисәсини George Campbell-ин Modern India адлы әсәриндә тапмаг олар, London 1852.

[61] „Өлкә сакинләри ән гәдим заманлардан бәри... бу бәсит шәкилләр даирәсиндә яшайыр. Айры-айры кәндләрин сәрһәдди чох аз һалларда дәйишилирди; бә'зән мүһарибә, ачлыг вә я хәстәлик дүшмәси нәтичәсиндә кәндләр дағылыр вә һәтта тамамилә мәһв олурдуса да, тәзәдән енә көһнә ады илә көһнә сәрһәдләри дахилиндә вә эйни мәрамла, һәтта эйни аиләләр шәклиндә мейдана кәлир вә әсрләр бою яшайырды. Дөвләтин дағылмасы вә я парчаланмасы кәнд сакинләрини чох аз нараһат эдирди; кәнд ки, саламат галды, демәли бу кәнд кимин һакимиййәти алтына кечирсә кечсин, һансы һөкмдара табе олурса олсун, кәндин сакинләри буна фәрг гоймурдулар; кәндләрин дахили игтисади һәяты олдуғу кими галырды“ (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, The History of Java. London 1817, vol. II, p. 285).

мә'лум олур ки, нә үчүн Асия дөвләтләри даим дағылдығы, енидән әмәлә кәлдийи вә онлардаки сүлаләләр тез-тез дәйишилдийи һалда Асия чәмиййәтләриндә бир дәйишиклик олмур. Думанлы сиясәт аләминдә гопан фыртыналар бу чәмиййәтдәки әсас игтисади үнсүрләрин гурулушуна тә'сир этмир.

Юхарыда гейд эдилдийи кими, сех ганунлары, бир устанын ишләдә биләчәйи шакирдләрин сайыны гәт'и мәһдуд этмәклә сех усталарынын дөнүб капиталист олмасына даим мане олурду. Һабелә уста сахладығы шакирдләри анчат өз сәнәтиндә ишләдә биләрди. Сех өзүнү, тачир капиталынын һәр чүр тәчавүзүндән бөйүк бир сә'йлә горуюрду, зира тачир капиталы, сехләрә гаршы дуран еканә сәрбәст капитал формасы иди. Тачир һәр бир әмтиәни сатын ала биләр, лакин әмәйи әмтиә кими сатын ала билмәзди. Тачирин олмасына дөзүрдүләрсә, бунун сәбәби анчаг о иди ки, сәнәткарларын мәһсулуну алырды. Харичи сәбәбләр әмәк бөлкүсүнү кенишләндирдийи һалларда мөвчуд сехләр ярымнөвләрә парчаланырды вә я мөвчуд сехләрлә янашы олараг енидәри гурулурду, лакин мүхтәлиф сәнәтләр эйни бир э'малатханада бирләшмирди. Беләликлә, сех тәшкилатынын әмәк саһәләрини бир-бириндән айырмасы, тәчрид этмәси вә инкишаф этдирмәси мануфактура дөврү үчүн илк мадди шәрт олмушдурса да, сех тәшкилатынын өзү, мануфактура әмәк бөлкүсүнә имкан вермирди. Илбиз өз чанағына япышыг олдуғу кими фәһлә дә үмумиййәтлә өз истеһсал васитәләринә эйни дәрәчә мөһкәм битишмиш олурду вә, демәли, мануфактуранын илк шәрти, йә'ни истеһсал васитәләринин фәһләдән айрылыб бир капитал кими она гаршы дурмасы шәрти йох иди.

Бүтүн чәмиййәтдәки әмәк бөлкүсү,—истәр әмтиә мүбадиләси васитәсилә, истәрсә бу мүбадиләдән асылы олмадан һәята кечсин,—ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади гурулушлара хас олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталист истеһсал үсулунун тамамилә спесифик бир төрәмәсидир.

5. Мануфактуранын капиталист характери

Бир капиталын командасы алтында хейли фәһләнин бир ерә йығылмасы истәр үмумиййәтлә кооперасиянын, истәрсә дә хүсусән мануфактуранын тәбии башланғыч нөгтәсини тәшкил эдир. Мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә ишләдилән фәһләләрин сайча артмасыны техники зәрурәтә чевирир. Артыг бурада һәр бир капиталистин ән азы нә гәдәр фәһлә ишләтмәли олдуғу мөвчуд әмәк бөлкүсүндән асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, әмәк бөлкүсүнүн тәкмилләшмәсиндән доған хейир, фәһләләрин сайынын даһа да артмасилә әлагәдардыр; фәһләләрин сайы исә бүтүн мүхтәлиф истеһсал групларынын мүәййән нисбәтдә вә эйни заманда кенишләндирилмәси йолилә артырыла биләр. Лакин капиталын дәйишән тәркиб һиссәси илә бирликдә, онун сабит һиссәси дә артмалыдыр, нәинки истеһсалын үмуми шәртләри олан тикинтиләр, собалар вә саирәнин һәчми, хүсусилә хаммалын мигдары да артмалыдыр,

һәм дә хаммалын мигдары фәһләләрин сайына нисбәтән хейли сүр'әтлә артыр. Мүәййән мүддәтдә мүәййән мигдар фәһләнин ишләтдийи хаммалын күтләси, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлдийи нисбәтдә артыр. Беләликлә, айры-айры капиталистә лазым олан минимум капиталын артмасы вә я кетдикчә даһа чохлу мигдар ичтимаи яшайыш васитәләринин вә истеһсалын капитала чеврилмәси, мануфактуранын өз техники характериндән ирәли кәлән бир гանундур[62].

Бәсит кооперасияда олдуғу кими, мануфактурада да фәалиййәтдә олан ишләк чисим капиталын мөвчудиййәт формасыдыр. Бир чох фәрди һиссә фәһләләриндән тәшкил эдилән ичтимаи истеһсал механизми капиталистин малыдыр. Буна көрә дә мүхтәлиф ишләрин биркә көрүлмәсиндән доған мәһсулдар гүввә капиталын мәһсулдар гүввәсидир. Әсл мә'нада мануфактура, әввәлләр мүстәгил олан фәһләни капиталын әмр вә интизамына табе этмәкдән башга, фәһләләрин өзләринин арасында дәрәчәләр силсиләси дә ярадыр. Бәсит кооперасия һәр бир айрыча шәхсин истеһсал үсулуну әсас э'тибарилә дәйишдирмәйиб олдуғу кими сахладығы һалда, мануфактура ону башдан-баша ингилабиләшдирир вә фәрди иш гүввәсини тамамилә өзүнә табе эдир. Мануфактура фәһләнин анчаг бир бачарығыны сүн'и сурәтдә инкишаф этдирмәклә, онун там бир аләм тәшкил эдән бүтүн башга мәһсулдарлыг габилиййәт вә исте'дадларыны боғмагла ону әйбәчәр һала салыр. Мануфактура фәһләдән Ла-Плата дөвләтләриндә мал-гарадан истифадә олундуғу кими истифадә эдир; орада мал-гараны анчаг дәриси вә я пийи үчүн кәсирләр. Айры-айры натамам ишләр мүхтәлиф фәрдләр арасында бөлүшдүрүлмәкдән әлавә, һәтта айрыча бир фәрд дә парчаланыб мүәййән бир һиссә ишини ичра эдән автомат аләтә чеврилир[63], беләликлә дә, инсаны өз чисминин бир һиссәси кими [фәһләләри—үзв, истисмарчылары исә—мә'дә кими] тәсвир эдән Менени Агриппанын баяғы тәмсили[64] ишдә һәята кечмиш олур. Әввәлләр фәһлә әмтиә истеһсал этмәк үчүн лазым олан мадди

---

[62] „Чәмиййәтдә, мүәййән нөв сәнәт үчүн лазым олан капиталын (кәрәк беlә дейилә иди: яшайыш васитәләри вә истеһсалын) олмасы һәлә һеч дә кифайәт дейилдир; бундан әлавә, кениш мигясда истеһсал илә мәшғул олмаг үчүн саһибкарларын әлиндә кифайәт гәдәр чох белә капитал топланмасы да лазымдыр... Әмәк бөлкүсү инкишаф этдикчә эйни мигдар фәһләнин ишләдилмәси, аләт, хаммал вә саирә шәклиндә кетдикчә даһа чох капитал сәрф олунмасыны тәләб эдир“ (Storch, Cours d'Economie Politique, Парис нәшри, ч. I, p. 250, 251). „Сияси гурулушда ичтимаи һакимиййәтин мәркәзләшмәси илә хүсуси мәнафеин парчаланмасы бир-бириндән айрыла билмәйәчәйи кими, истеһсал аләтләринин мәркәзләшмәси илә әмәк бөлкүсү дә бир-бириндән айрыла билмәз“ (Karl Marx, Micère de la Philosophie, Paris 1847, p. 134. [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928, сәһ. 132.] [Бах: „Das Elend der Philosophie“. 2 Auflage, Stuttgart 1892, S. 123, 124.]

[63] Dugald Stewart мануфактура фәһләләрини „истеһсалда һиссә ишләрини көрмәк үчүн ишләдилән... чанлы автомат“ [өз-өзүнә һәрәкәт эдән ирадәсиз машын] адландырыр (Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy“, p. 318).

[64] Мәрчанларын һәр бир фәрди, доғрудан да бүтүн груп үчүн мә'дәдир. Лакин о, плебейләрин гида маддәләрини әлләриндән алан Рома патрисиләри кими, һеч дә бүтүн групун гида маддәләрини әлиндән алмыр, әксинә, бүтүн група гида маддәләри верир.

васитәләрә малик олмадығына көрә өз иш гүввәсини капитала сатырдыса, инди онун фәрди иш гүввәсинин өзү капитала сатылмайынҹа истифадә эдилә билмәз. Бу иш гүввәси анҹаг башга иш гүввәләри илә әлагәйә кирдикдә фәалиййәт көстәрә биләр, бу әлагә исә анҹаг иш гүввәси сатылдыгдан сонра, капиталистин э'малатханасында әмәлә кәлир. Өз тәбии габилиййәти илә мүстәгил бир иш көрә билмәйән мануфактура фәһләси инди анҹаг, капиталист э'малатханасынын ярдымчы бир үнсүрү кими мәһсулдар фәалиййәт көстәрә билир[65]. Сечмә халгын алнында: Иегованын мүлкиййәтидир—дейә язылмыш олдуғу кими, әмәк бөлкүсү дә мануфактура фәһләсинин алнына капиталын малы олдуғуну көстәрән дамға вурур.

Вәһшинин бүтүн һәрби мәһарәти онун шәхси фәндкирлийиндән ибарәт олдуғу кими, мүстәгил кәндли вә я сәнәткарын да, кичик мигясда олса да көстәрдийи идрак, дүшүнҹә вә ирадә, мануфактурада анҹаг бүтүнлүкдә э'малатханадан тәләб олунур. Истеһсалын мә'нәви гүввәләринин [мүһәррик гүввәләринин] бир тәрәфдә кенишләнмәсинә сәбәб, мәһз башга тәрәфләрдә бу гүввәләрин тамамилә йохалмасыдыр. Һиссә фәһләләринин итирдикләри, һәмин фәһләләрә гаршы капиталда ҹәмләнир[66]. Мануфактура әмәк бөлкүсү нәтиҹәсиндә мадди истеһсал просесинин мә'нәви гүввәләринин фәһләләрә бир өзкә мүлкиййәти кими, онлары әсарәт алтына алан бир гүввә кими гаршы дурур. Бу айрылма просеси бәсит кооперасиядан башланыр; орада капиталист айрыча бир фәһләйә гаршы, иҹтимаи әмәк организминин вәһдәт вә ирадәсини тәмсил эдир. Сонра бу айрылма просеси мануфактурада инкишаф эдир; бурада фәһлә һиссә фәһләси һалына салыныр. Нәһайәт, бу просес ири сәнаедә тамамланыр; ири сәнае, элми фәһләдән айырыр, ону истеһсалын мүстәгил бир гүввәси кими капитала хидмәт этмәйә мәҹбур эдир[67].

Мануфактурада мәҹму фәһләнин вә, демәли, капиталын иҹтимаи мәһсулдар гүввә ҹәһәтинҹә варланмасы, фәһләнин фәрди мәһсулдар гүввә ҹәһәтинҹә йохсуллашмасындан ирәли кәлир. „Ҹәһаләт мөвһуматын анасы олдуғу кими, сәнаеин дә анасыдыр. Тәфәккүр вә тәсәввүрдә сәһвләр ола биләр; лакин әл вә я аяг илә мүәййән һәрәкәтләр этмәк вәрдиши нә тәфәккүрдән асылыдыр, нә

[65] „Өз сәнәтини там һәҹмдә биләнбир ишчи һәр ердә мәһсулдар иш көрүб өзү күзәраныны тә'мин эдә биләр; башга бир фәһлә (мануфактура фәһләси) исә, әксинә, өз йолдашларындан айрылыгда нә чалышмаг габилиййәти олан, нә дә мүстәгил чалыша билән әһәмиййәтсиз әлавә үнсүрдән башга бир шей дейилдир вә иш саһибинин тәклиф этдийи һәр бир шәрти гәбул этмәйә мәҹбурдур“ (Storch, Cours d'Economie Politique. Edit. Pétersbourg 1815, vol. I, p. 204).

[66] A. Ferguson, History of Civil Society, Edinburgh 1767, Part IV, sect. I, p. 281: „Ола биләр, биринчи (фабрика устасы, рәһбәр дөвләт хадими, кенерал) дикәринин (фәһләнин, ашағы мә'мурун, әскәрин) итирдийини әлдә этмиш олур“.

[67] „Элм саһиби илә мәһсулдар фәһлә арасында там бир учурум әмәлә кәлир вә элм фәһләнин өз мәһсулдар гүввәсини артырмасы үчүн бир васитә олмаг әвәзинә, демәк олар һәр ердә өзүнү фәһләйә мүгабил гоюр... Идрак әмәкдән айрылыр вә она дүшмән ола биләҹәк бир аләт олур“ (W. Thompson, An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, London 1824, p. 274).

дә тәсәввүрдән. Буна көрә дә мануфактура, мә’нәви һаятын ән чох тапдаландығы ерләрдә ән яхшы тәрәгги эдир, белә ки, э’малатхана, һиссәләри инсанлардан ибарәт олан бир машын һесаб эдилә биләр“[68]. Доғрудан да XVIII әсрин орталарында бә’зи мануфактуралар, бәсит олан, лакин фабрика сирри тәшкил эдән мүәййән ишләрдә ағылдан кәм адамларын ишләдилмәсини даһа мүнасиб билирдиләр[69].

А. Смит дейир: „Инсанларын бөйүк эксәриййәтинин мә’нәви инкишафы лабүд олараг, онларын күндәлик мәшғәләсиндән асылы олур. Бүтүн өмрү бою анчаг бир нечә бәсит әмәлиййатла мәшғул олан бир адамын... өз бейнини ишләтмәйә имканы олмамышдыр... Белә бир шәхс адәтән о гәдәр күт вә чаһил олур ки, инсанлар арасында ондан күт вә чаһилинә раст кәлмәк олмаз“. А. Смит һиссә фәһләсинин күтлүйүнү тәсвир этдикдән сонра сөзүнә давам эдиб дейир: „Онун һеч дәйишмәйән һәятынын екрәнклийи әлбәттә, онун мә’нәви варлығыны сарсыдыр... Бу екрәнклик онун һәтта чисмани гүввәсини дә сарсыдыр вә өз ихтисасындан башга бүтүн саһәләрдә узун мүддәт вә кәркин чалышмасына имкан вермир. Беләликлә фәһлә айрыча бир пешәдә әлдә этдийи усталығы өз зеһни, ичтимаи вә һәрби бачарыглары һесабына әлдә этмиш олур. Һәм дә һәр бир мәдәни сәнае өлкәсиндә зәһмәткеш йохсуллар (the labouring poor), йә’ни халгын эксәр күтләси, һөкмән мәһз бу вәзиййәтә дүшмәлидир“[70]. А. Смит, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә халг күтләсинин тамамилә шикәст олмасына йол верилмәмәси үчүн мәсләһәт көрүр ки, дөвләт өзү халг маарифи ишләрини тәшкил этсин, лакин бу иш чох эһтиятла вә ән чүз’и мигясда тәшкил эдилсин. А. Смитин әсәрини франсызчая тәрчүмә эдиб тәфсир эләйән вә биринчи императорлуг заманы, тәбии олараг сенаторлуға кечән Гарн’е бу фикрә гаршы тамамилә ардычыл бир сурәтдә э’тираз эдир. Онун фикринчә халг маарифи әмәк бөлкүсүнүн биринчи ганунуна зиддир; о дейир ки, биз халг маарифи ишини тәшкил этмәклә „бүтүн ичтимаи системимизи мәһв эдә биләрик“. О дейир: „Һәр бир башга әмәк бөлкүсү кими, чисмани әмәйин әгли әмәкдән айрылмасы да[71], чәмиййәт варландыгча (бу ифадәни о,

---

[68] A. Ferguson, History of Civil Society, Edinburgh 1767, Part IV, sect. I. p. 280.

[69] J. D. Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846, vol. I, p. 149.

[70] A. Smith, Wealth of Nations, b. V, ch. I, art. II. Феркүсонун шакирди олуб әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли нәтичәләрини тәһлил этмиш олан А. Смит бу нөгтәни тамамилә айдын тәсәввүр эдирди. О өз әсәринин әввәлиндә, әсәрин планына көрә әмәк бөлкүсүнү мәдһ этдийи ердә бу бөлкүнүн ичтимаи бәрабәрсизликләр мәнбәи олдуғуну анчаг өтәри гейд эдир. Ялныз дөвләт кәлирләринә һәср эдилән бешинчи китабында Феркүсонун фикирләрини тәкрар эдир. Мән, әмәк бөлкүсүнүн тәнгидиндә Феркүсон, А. Смит, Лемонтей вә Сэй арасындакы тарихи рабитә һаггында лазым олан нә варса, һамысыны „Misère de la Philosophie“дә көстәрмишәм; һәмин әсәримдә мән мануфактура әмәк бөлкүсүнү, илк дәфә олараг, капиталист истеһсал үсулунун хүсуси формасы кими тәсвир этмишәм (сәһ. 122 вә сонракиләр). [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 124 вә сонракиләр.] [Бах: „Elend der Philosophie“, Stuttgart 1892, сәһ. 112 вә сонракиләр.]

[71] Феркүсон һәлә „History of Civil Society“ әсәриндә (part IV, sect. I, p. 281) дейир: „Бу әмәк бөлкүсү эсриндә һәтта тәфәккүр өзү айрыча бир сәнәт олур“.

капитал, торпаг саһибләри вә онларын дөвләти һаггында дүзкүн ишләдир) даһа дәрин вә даһа гәт'и бир шәкил алыр. Башга әмәк бөлкүләри кими бу әмәк бөлкүсү дә кечмиш тәрәггинин нәтиҹәси вә кәләҹәк тәрәггинин сәбәбидир... Нә сәбәбә кәрәк һөкумәт бу әмәк бөлкүсүнә мане олсун вә онун тәбии инкишафыны даяндырсын? Нә сәбәбә кәрәк һөкумәт, парчаланыб бир-бириндән айрылмаға чалышан ики нөв әмәйи бир-биринә гатыб бирләшдирмәк мәгсәдилә тәҹрүбә апарылмасына дөвләт кәлиринин бир гисмини сәрф этсин?"[72].

Мүәййән бир дәрәҹәдә мә'нәви вә ҹисмани шикәстлик һәтта, бүтүн ҹәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә дә лабүддүр. Лакин мануфактура дөврү мүхтәлиф әмәк саһәләринин бу иҹтимаи парчаланма просесини хейли ирәлилэтдийинә көрә вә, дикәр тәрәфдән, анҹаг мануфактурая хас олан спесифик әмәк бөлкүсү фәрдләрин һәятына ән чох тә'сир этдийинә көрә, сәнае патоложиси [йә'ни сәнае фәһләләринин хәстәликләри һаггындаки элм] үчүн илк дәфә зәмин ярадан вә бу элми тәрәгги этдирән анҹаг мануфактура дөврү олмушдур[73].

„Бир адам өлүм ҹәзасына мәһкум эдилдикдә онун парчаланмасына э'дам дейилир, өлүм ҹәзасына мәһкум эдилмәдикдә исә—гәтл. Әмәйи парчаламаг халгы гәтл этмәк демәкдир"[74].

Әмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасия, яхуд мануфактура, әввәлдә өзбашына, тәбии йолла әмәлә кәлиб бөйүйән бир төрәмәдир. Лакин мүәййән бир сабитлик кәсб эдиб кифайәт гәдәр кениш яйылдыгда дәрһал капиталист истеһсал үсулунун шүурлу, мүтәмади вә мүнтәзәм тәтбиг эдилән бир формасы олур. Әсл мануфактуранын тарихи көстәрир ки, она хас олан әмәк бөлкүсү әввәлдә, санки иштиракчыларын өзләринин хәбәри олмадан, халис тәҹрүбә йолу илә мейдана кәлиб мәгсәдәуйғун бир шәкил алыр, сонра исә, сех сәнәти кими, бир дәфә әлдә эдилмиш олан формалары ән'әнәви шәкилдә сабитләшдирмәйә вә айры-айры һалларда мөһкәмләдиб әсрләр бою яшатмаға чалышыр. Бу формалар дәйиширсә,—тамамилә ҹүз'и дәйишикликләр мүстәсна олмагла,—һәми-

---

[72] G. Garnier, онун тәрҹүмәсинин V ҹилди, p. 2—5.

[73] Падуя шәһәриндә әмәли тибб элмләри профессору Ramazzini өз „De morbis artificum" әсәрини 1713-ҹү илдә нәшр этдирмишди; сонрадан, 1781-ҹи илдә франсызҹа тәрҹүмә эдилән бу әсәр 1841-ҹи илдә „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7-ème Discours: Auteurs Classiques"дә тәкрар чап эдилмишди. Ири сәнае дөврү фәһләләр арасында яйылан вә мүәллифин өз әсәриндә көстәрдийи пешә хәстәликләринин сияһисини әлбәттә анҹаг кенишләндирмишди. Әзҹүмлә бах: „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonterel. Paris 1858", вә „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bände. Ulm 1860". 1854-ҹү илдә Society of Arts сәнаедәки пешә хәстәликләрини өйрәнмәк үчүн бир комисйон тә'йин этмишди. Охуҹу, бу комисйонун топладығы сәнәдләрин сияһисини „Twickenham Economic Museum" ҹәдвәлиндә тапа билэр. Рәсми „Reports on Public Health"да да чох мүһүм мә'лумат вардыр. Һәмчинин бах: Eduard Reich, M. D., Ueber die Entartung des Menschen. Erlangen 1868.

[74] D. Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 119. Һекел әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә тамамилә башга бир фикирдә иди. О өз „Һүгуг фәлсәфәси" әсәриндә дейир: „Биринҹи нөвбәдә о адама элмли демәк лазымдыр ки, о, башгаларынын көрдүйү ишләрин һамысыны көрә билир".

шә анҹаг әмәк аләтләриндә баш верән ингилаб нәтиҹәсиндә дәйишир. Мүасир мануфактура, —мән бурада, машын тәтбигинә әсасланан ири сәнаедән бәһс этмирәм,—өз үнсүрләрини я, дағыныг һалда олса да, һазыр шәкилдә тапыр,—мисал үчүн бөйүк шәһәрләрдә әмәлә кәлән палтар мануфактурасында олдуғу кими,—вә бу дағыныг үзвләри анҹаг бир ерә топламасы лазым кәлир, я да бөлкү принсипи (мәсәлән, чилдчиликдә олдуғу кими) өзлүйүндә көзә чарпыр вә сәнәт истеһсалынын айры-айры иш әмәлийятынын садәҹә олараг хүсуси һиссә фәһләләринә верилмәсини тәләб эдир. Белә һалларда һәр бир вәзифәни ифа этмәкдән өтрү лазым олан ишләк әлләрин сайы арасындаки нисбәти тапмаг үчүн һеч бир һәфтәлик дә тәҹрүбә тәләб олунмур[75].

Мануфактура әмәк бөлкүсү, сәнәткарлығы парчаламагла, әмәк аләтләрини ихтисаслара айырмагла, һиссә фәһләләри яратмагла вә онлары груплара айырыб мәҹму бир механизм шәклиндә гурашдырмагла иҹтимаи истеһсалын просесләри арасында кейфиййәт айрылығы вә кәмиййәт пропорсионаллығы әмәлә кәтирир, йә'ни иҹтимаи әмәйи мүәййән тәрздә тәшкил эдир, бунунла да әмәйин ени, иҹтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф этдирир. Мануфактура әмәк бөлкүсү иҹтимаи истеһсал просесинин спесифик капиталист формасы олмаг э'тибарилә,—өз ярандығы тарихи әсас үзәриндә исә о ялныз капиталист формасында инкишаф эдә биләр,—анҹаг элә бир хүсуси үсулдур ки, бу үсулла фәһләнин һесабына нисби изафи дәйәр истеһсал эдилир, йә'ни капиталын өз-өзүнә артмасы сүр'әтләндирилир ки, онун бу ҹүр артмасына да, адәтән иҹтимаи сәрвәт, „Wealth of Nations“ вә и. а. дейилир. Мануфактура әмәк бөлкүсү, әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәсини фәһлә үчүн дейил, капиталист үчүн инкишаф этдирмәкдән башга, һәтта бу мәгсәдлә һәр бир фәһләни эйбәҹәр бир һала салыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталын әмәк үзәриндәки һакимиййәти үчүн ени шәраит ярадыр. Буна көрә дә, мануфактура әмәк бөлкүсү бир тәрәфдән тарихи бир тәрәгги вә ҹәмиййәтин игтисади инкишафында зәрури бир һал олса да, дикәр тәрәфдән мәдәни вә инҹә истисмар аләтидир.

Анҹаг мануфактура дөврүндә әсл бир элм дәрәҹәсинә чатмыш олан сияси игтисад, үмумиййәтлә десәк, иҹтимаи әмәк бөлкүсүнә анҹаг мануфактура әмәк бөлкүсү нөгтейи-нәзәрилә бахыр[76], йә'ни ону, эйни мигдар әмәклә даһа чох әмтиә истеһсал этмәк, демәли, әмтиәни уҹузлашдырмаг вә капитал йығымыны сүр'әтләндирмәк васитәси һесаб эдир. Классик гәдим мүәллифләр мәсәләнин кәмиййәт ҹәһәтинин вә мүбадилә дәйәринин белә тә'кидлә гейд

---

[75] Әмәк бөлкүсү саһәсиндә айры-айры капиталистләрин лап әввәлдән ихтираҹылыг дүһасы көстәрдийинә һәлә енә дә садәлөвһлүклә инананлар варса, йәгин ки, анҹаг алман профессорларыдыр; ҹәнаб Рошер, өз Юпитер кәлләсиндә тамамилә һазыр шәкилдә әмәк бөлкүсү иҹад эдән капиталистә, тәшәккүр әламәти олараг, „мүхтәлиф әмәк һаггы“ („diverse Arbeitslöhne“) тә'йин эдир. Әмәйин чох вә я аз дәрәҹәдә бөлүнмүш олмасы дүһанын бөйүклүйүндән дейил, пул кисәсинин бөйүклүйүндән асылыдыр.

[76] Көһнә мүәллифләр, мәсәлән Petty, „Advantages of the East-India Trade“ әсәринин имзасыз мүәллифи вә башгалары, мануфактура әмәк бөлкүсүнүн капиталист характерини А. Смитдән даһа айдын көстәрирләр.

эдилмәсинә тамамилә әкс олараг, мәсәләнин анҹаг кейфиййәт ҹәһәтинә вә истеһлак дәйәринә диггәт етирирләр[77]. Иҹтимаи истеһсал саһәләриндәки бөлкү нәтиҹәсиндә әмтиәләр даһа яхшы һазырланыр, мүхтәлиф мейл вә исте'дада малик олан адамлар өзләри үчүн мүнасиб фәалиййәт саһәси сечә билирләр[78]; фәалиййәт даирәси мәһдуд эдилмәдикдә исә һеч бир саһәдә көзә чарпачаг бир иш көрмәк олмаз[79]. Беләликлә, һәм мәһсул, һәм дә онун истеһсалчысы әмәк бөлкүсү васитәсилә тәкмилләшир. Классик дөвр мүәллифләри истеһсал эдилән мәһсул күтләсинин артдығыны өз әсәрләриндә һәрдән бир гейд эдирләрсә дә, бурада онлары анҹаг истеһлак дәйәрләринин боллуғу марагландырыр. Онлар мүбадилә дәйәринә, әмтиәнин уҹузлашдырылмасына бир сәтир дә һәср этмирләр. Истеһлак дәйәри нөгтейи-нәзәри, ҹәмиййәтин тәбәгәләрә бөлүнмәсинин әсасыны әмәк бөлкүсүндә көрән Платонун[80] әсәр-

---

[77] Ени зәманә мүәллифләри арасында анҹаг XVIII әср мүәллифләриндән бә'зиләри истисна тәшкил эдир ки, бунлар әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә гәдим дүня мүәллифләрини, демәк олар, ялныз тәкрар этмәклә кифайәтләнирләр. Мәсәлән Беккариа илә Ҹемс Һаррис бу гәбил мүәллифләрдәндир. Беккариа дейир: „Һәр кәс өз тәҹрүбәсиндән билир ки, о өз әлләрини вә бейнини һәмишә екҹинс бир әмәйә вә эйни бир мәһсулун һазырланмасына сәрф этдикдә даһа асанлыгла, даһа бөйүк вә даһа яхшы нәтиҹәләр әлдә эдир... һалбуки һәр кәс өзү үчүн лазым олан шейләри өзү һазырласайды, бу нәтиҹәләри әлдә эдә билмәзди... Беләликлә, инсанлар һамынын вә һәр бир фәрдин хейринә олараг мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләрә бөлүнмүшләр“ (Cesare Beccaria, Elementi di Economia Publica, ed. Custodi, Parte Moderna, vol. XI, p. 28). Сонрадан граф Малмсбери адыны дашыян вә Петербургда сәфир олдуғу мүддәт һаггында яздығы „Diaries“ („Күндәлик хатират“) әсәрилә мәшһур олан Ҹемс Һаррис өз „Dialogue concerning Happiness“ адлы әсәринә (London 1741) (сонралар тәкрар чап эдилмишдир, „Three Treatises etc.“, 3-rd ed., London 1772) яздығы гейдләрдән бириндә беләдейир: „Ҹәмиййәтин тәбиилийи һаггындаки сүбутларын (йә'ни „мәшғәлә бөлкүсү“ принсипинә әсасланан сүбутларын) һамысыны мән Платонун „Республика“ әсәринин икинҹи китабындан көтүрмүшәм“.

[78] Мәсәлән, Одиссея әсәринин XIV маһнысынын 228-ҹи ше'риндә белә дейилир: „Инсанлар бир-биринә бәнзәмәз: бә'зиләри бир шейи, бә'зиләри исә башга шейи севәрләр“. Секст Эмпирикин әсәриндә Архилох да белә дейир: „Биринин көнлү бир шейдән шад олур, дикәрининки башга шейдән“.

[79] „О чох иш биләрди, амма һамысыны пис биләрди“ (бу сөзләр, Һомеринки һесаб эдилән бир шеирдә, күлмәли дәрәҹәдә фәрасәтсиз олан бир адам һаггында сөйләнир). Афиналы, әмтиә истеһсалчысы олдуғуна көрә өзүнү спарталылардан үстүн һисс эдирди, чүнки спарталыларын мүһарибә этмәк үчүн пуллары йох иди, анҹаг адамлары вар иди; Фукидид, нитг сөйләйиб афиналылары Пелопоннес мүһарибәсинә чағыран Периклә бу фикри белә дедирдир: „Өз истеһлакы үчүн истеһсал эдәнләр, мүһарибә йолунда ҹанларындан кечәрләр ки, пулларындан кечмәзләр“ (Фукидид, „Пелопоннес мүһарибәси тарихи“, I китаб, 141-ҹи бөлмә). Буна бахмаяраг, һәтта мадди истеһсал саһәсиндә онларын гайәси, әмәк бөлкүсүнә зидд олан αὐτάρκεια (өз истеһлакы үчүн ишләйән, өзүнү тә'мин эдән истеһсал) иди: „Не'мәт һарадан әмәлә кәлирсә, мүстәгиллик дә орадан әмәлә кәлир“. Бурада ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта 30 мүстәбиддин деврилдийи дөврдә торпаг мүлкү олмаян афиналыларын сайы 5000 нәфәрдән аз иди.

[80] Платон бу нәтиҹәйә кәлир ки, иҹма дахилиндә олан әмәк бөлкүсү, фәрдин тәләбатынын мүхтәлиф, габилиййәтләринин исә биртәрәфли олмасындан ирәли кәлир. Онун әсас мүддәасы бундан ибарәтдир ки, иш ишчийә уйғунлашмаг дейил, ишчи ишә уйғунлашмалыдыр; лакин бир һалда ки, ишчи бирдән бир нечә пешә илә мәшғул олур, йә'ни бу ишләрдән бирини әлавә бир иш кими иҹра эдир, онда ишин ишчийә уйғунлашмасы лабүддүр. „Чүнки иш истеһсалчынын бикар олмасыны көзләмир; кәрәк истеһсалчы өз ишини, башдансов-

ләриндә һаким олдуғу кими, өз буржуа инстинкти илә е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү принсипинә даһа яхын кәлән Ксенофонтун[81] әсәрләриндә дә һакимдир. Платонун республикасында әмәк бөлкүсү дөвләт гурулушунун әсас принсипи олдуғуна көрә, бу республика, Мисирдәки тәбәгәләр гурулушуну Афина шәраитиндә тәгдис етмәкдән башга бир шей дейилдир; Платонун мүасири олан башга мүәллифләр дә, мәсәлән, Изократ да[82] Мисрә бир сәнае өлкәси нүмунәси кими бахырдылар; Мисир бу әһәмиййәтини, һәтта Рома империторлуғу заманындаки юнанларын нәзәриндә дә итирмәмишди[83].

ду дейил, сә'йлә көрсүн.—Кәрәк көрсүн.—Мә'лумдур ки, инсан анҹаг үрәйинә ятан тәк бир иши көрдүкдә, һәм дә буну һеч бир башга ишлә мәшғул олмадығы мүнасиб бир вахтда көрдүкдә, һәр шей даһа асан, даһа яхшы вә даһа чох истеһсал эдилмиш олур" („Республика", 2-чи китаб, сәһ. 12). Бу кими фикирләрә биз Фукидидин „Пелопоннес мүһарибәсинин тарихи" әсәриндә дә раст кәлирик (I китаб, 142-чи бөлмә): „Дәнизчилик дә һәр бир башга иш кими сәнәтдир вә ону әлавә бир иш һесаб эдиб онунла өтәри мәшғул олмаг олмаз; һәтта әксинә, дәнизчиликлә мәшғул олан заман һеч бир башга әлавә иш көрүлә билмәз". Платон дейир ки, иш даяныб ишчини көзләсә, чох заман истеһсалын фүрсәт дәми әлдән гачырыла биләр вә мәһсул корланар. Платонун бу фикринә биз, фабрика ганунунун фәһләләрә наһар үчүн мүәййән саат айыран маддәсинә гаршы Инкилтәрә ағартмахана саһибләринин э'тиразында да тәсадүф эдирик. Онларын истеһсалаты фәһләләрин тәләбләринә уйғунлаша билмәз, чүнки „гайнатмаг, юмаг, ағартмаг, тәпмәк, пардахламаг вә боямаг үчүн көрүлән ишләр әввәлҹәдән тә'йин эдилән вахтда даяндырыларса, мәһсул хараб ола биләр... бүтүн фәһләләр үчүн эйни вахтда мәҹбури наһар фасиләси тә'йин этмәк, иш әмәлиййаты гуртармадығына көрә гиймәтли мәһсулу хараб олмаг тәһлүкәси гаршысында гоймаг демәкдир". Көрәсән элә ер вар ки, платонизм орая кедиб чыхмасын?

[81] Ксенофонт нәгл эдир: Иран шаһынын сүфрәсиндән бир шей көтүрүб емәк она көрә хошдур ки, бу бөйүк бир шәрәф олмагла бәрабәр шаһын емәкләри дә башгаларынкиндән ләззәтлидир. „Бу тәәҹҹүблү дейилдир, зира бүтүн башга сәнәтләр, бөйүк шәһәрләрдә хүсусилә тәкмилләшдийи кими, шаһ сүфрәсинин емәкләри дә ләззәтдә мисилсиздир. Хырда шәһәрләрдә эйни бир адам тахт, гапы, котан вә стол гайырыр; бундан баша бә'зән эв дә тикир; бу адам өз күзәраныны тә'мин этмәк үчүн лазым олан бу кими сифаришләрдән кифайәт гәдәр аланда чох шад олур. Һеч ола билмәз ки, бу гәдәр мүхтәлиф ишләр көрән бир адам бунларын һамысыны яхшы көрә билсин. Лакин бөйүк шәһәрләрдә һәр бир ишчинин мүштәриси чох олдуғуна көрә, долана билмәк үчүн о бирҹә сәнәт дә билсә кифайәтдир. Чох заман һәтта бир сәнәти дә тамам билмәйә эһтияҹ олмур; мәсәлән, элә олур ки, бириси анҹаг киши башмағы, башгасы да анҹаг гадын башмағы тикир. Айры-айры һалларда исә бири анҹаг башмаг тикир, дикәри башмағын анҹаг үзүнү бичир, яхуд бири анҹаг палтар бичир, башгасы да бичилмиш парчаны анҹаг бир-биринә ҹалайыр. Шүбһәсиздир ки, ән бәсит иш көрән бир адам, ону ән мүкәммәл бир шәкилдә көрүр. Эйни сөзләри ашбазлыг һаггында да демәк олар" (Xenophon, Cyropaedie, lib. VIII, c. 2). Бурада анҹаг истеһлак дәйәринин кейфиййәтинә фикир верилмишдир, һәрчәнд Ксенофонт артыг билир ки, әмәк бөлкүсүнүн мигясы сатыш базарынын һәҹминдән асылыдыр.

[82] „О (Бузирис) һамыны айры-айры тәбәгәләрә бөлүрдү... һөкм этмишди ки, эйни бир адам һәмишә эйни ишлә мәшғул олсун, зира о билирди ки, өз пешәсини тез-тез дәйишәнләр бу пешәләрдән һеч бирини мүкәммәл өйрәнмирләр; һәмишә эйни ишлә мәшғул оланлар исә, бу иши мүкәммәл көрүрләр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, мисирлиләрин сәнәт саһәсиндә өз рәгибләриндән үстүнлүйү, бир устанын һәлә сәнәт өйрәнмәмиш ишчийә гаршы олан үстүнлүйүндән даһа артыг иди; онлар падшаһларын һакимиййәтини вә дөвләт гурулушуну горумаг үчүн о гәдәр мүкәммәл тәшкилатлар яратмышдылар ки, бу мәсәләдән бәһс эдән ән мәшһур философлар Мисрин дөвләт гурулушуну башгаларындан даһа чох тә'рифләйирләр" (Isocrates, Busiris, c. 8).

[83] Бах: Diodorus Siculus.

Әсл мануфактура дөврүндә, йә'ни мануфактура капиталист истеһсал үсулунун һаким формасы олдуғу дөврдә мүхтәлиф маниәләр мануфактуранын өз мейлләрини долғун шәкилдә һәята кечирмәсинә йол вермирди. Мануфактура, юхарыда көрдүйүмүз кими фәһләләри дәрәчәләрә бөлмәклә бәрабәр бир дә онлары садәчә олараг ихтисаслы вә ихтисассыз фәһләләрә бөлүрсә, ихтисассыз фәһләләрин сайы ихтисаслыларын әһәмиййәтинә нисбәтән сон дәрәчә аз олур. Мануфактура айры-айры әмәлиййаты өз чанлы иш үзвләринин мүхтәлиф бачарыг, гүввә вә инкишаф сәвиййәләринә уйғунлашдырса да вә, демәли, гадын вә ушагларын мәһсулдар сурәтдә истисмар эдилмәсинә йол ачса да, бу мейл, үмумиййәтлә десәк, яшлы фәһләләрин адәтләринә зидд олдуғуна көрә, онларын мүгавимәтинә раст кәлиб мүвәффәгиййәтсизлийә уғрайыр. Сәнәт ишинин парчаланмасы фәһләйә сәнәт өйрәтмәк хәрчләрини вә, демәли, фәһләнин дәйәрини азалдырса да, даһа чәтин һиссә ишләрини өйрәнмәк үчүн енә дә узун бир мүддәт тәләб олунур, һәм дә бу гәдәр узун бир мүддәт лүзумсуз олдуғу һалларда да фәһләләр ону чох мөһкәм мүдафиә эдирләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә уста шакирдләри үчүн едди иллик тәһсил (laws of apprenticeship) һаггындаки ганунлар мануфактура дөврүнүн ахырынадәк там гүввәдә галыр вә анчаг ири сәнаеин тәзйиги алтында ләғв эдилир. Сәнәт иши мануфактуранын әсасы олуб галдығына көрә вә мануфактурадаки мәчму механизм фәһләдән асылы олмаян об'ектив скелетә малик олмадығына көрә капитал, фәһләләр тәрәфиндән интизамын позулмасына гаршы даим мүбаризә этмәли олур. Бизим мөһтәрәм Ure дейир: „Инсан тәбиәтинин зәиф чәһәти дә орасындадыр ки, фәһлә нә гәдәр чох уста олса, бир о гәдәр дикбаш олур, ону интизама табе этмәк бир о гәдәр чәтин олур вә, демәли, фәһләнин бу назы мәчму механизмә бир о гәдәр чох зәрәр вурмуш олур“[84]. Буна көрә дә бүтүн мануфактура дөврүндә фәһләләрин интизамсызлығындан даим шикайәтләр эдилир[85]. Һәтта о заманки мүәллифләрин әсәрләри әлимиздә олмасайды да, XVI әсрдән башламыш ири сәнае дөврүнә гәдәр мануфактура фәһләсинин бүтүн иш күнүнү капиталын өзүнә табе эдә билмәмәси, мануфактураларын өмрүнүн узун олмамасы вә фәһләләр бир өлкәни тәрк эдәндә вә я башга өлкәдән орая кәләндә мануфактуранын да бир өлкәдән йох олуб дикәриндә пейда олмасы факты бизим үчүн кифайәт эдәрди, чүнки тәкчә бу садә фактлар бизә китабханалар долусу әсәрләрдән чох мә'лумат верир. Дәфәләрлә ситат кәтирдиймиз „Essay on Trade and Commerce“ әсәринин мүәллифи 1770-чи илдә дейир ки: „Бир йол тапыб гайда-ганун гоймаг лазымдыр“. 66 ил кечәндән сонра доктор Andrew Ure да онун сәсинә сәс вериб дейир ки, „әмәк бөлкүсүнә даир схоластик әһкам“ үзәриндә гурулан мануфактурада „гайда-ганун“ йох иди, „Аркрайт гайда-ганун яратды“.

Эйни заманда мануфактура нә ичтимаи истеһсалы бүтүнлүкдә әһатә эдә биләр, нә дә ону көкүндән дәйишиб енидән гура биләр-

---

[84] Ure, Philosophy of Manufacture, p. 20.

[85] Бу сөзләр Франсадан чох Инкилтәрәйә вә Һолландиядан чох Франсая аид ола биләр.

ди. Мануфактура, шәһәр сәнәти илә кәндләрдәки эв сәнаеиндән ибарәт кениш бир тәмәл үзәриндә йүксәлән бир игтисади саһә иди. Онун өз дар техники тәмәли, инкишафын мүәййән пилләсиндә, мәһз өзүнүн истеһсалда вүчуда кәтирдийи тәләбата зидд кәлир.

Мануфактуранын яратдығы ән мүкәммәл шейләрдән бири дә, әмәк аләтләри вә артыг о заман ишләдилән мүрәккәб механики чиһазлар истеһсал эдән э'малатхана иди. Ure дейир ки: „Белә бир э'малатханада әмәк бөлкүсүнүн бүтүн пилләләрини көрмәк оларды. Һәр бир аләтин: матгабын, кәсмә аләти вә торна дәзкаһынын өз фәһләси вар иди ки, бу фәһлә дә өз ихтисас дәрәчәсинә көрә дикәр фәһләләрлә бу вә я башга бир йолла әлагәдар иди". Мануфактура әмәк бөлкүсүнүн мәһсулу олан бу э'малатхана өзү дә машын истеһсал эдирди. Машынлар исә, ичтимаи истеһсалда әсас принсип олмуш сәнәткарлыг әмәйи нөвүнү арадан галдырыр. Бунунла да, бир тәрәфдән, фәһләни өмрү бою мүәййән бир һиссә вәзифәсинә тәһким этмәк лүзумунун техники әсасы арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән исә, капиталын һакимиййәтинә гаршы бу принсипин һәлә енә дә төрәтдийи маниәләр йыхылмыш олур.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

МАШЫНЛАР ВӘ ИРИ СӘНАЕ

1. Машынларын инкишафы

Чон Стүарт Милл өз „Сияси игтисадын әсаслары" әсәриндә дейир: „Индиййәдәк механика саһәсиндә олан бүтүн ихтиралар нәтичәсиндә чәтин ки, бирчә нәфәрин дә олса әмәйи йүнкүлләшмиш олсун"[86]. Капиталист үсулу илә машын тәтбигинин гаршысында әслиндә белә бир мәгсәд гоюлмур да. Әмәйин мәһсулдар гүввәсини инкишаф этдирмәк үчүн тәтбиг олунан бүтүн башга үсуллар кими, машынлар да әмтиәләри учузлашдырмалы, иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән өзүнә сәрф эдилән һиссәсини гысалтмалы, беләликлә дә фәһләнин иш күнүнүн капиталистә мүфтә вердийи дикәр һиссәсини узатмалыдыр. Машынлар—изафи дәйәр истеһсал этмәк васитәсидир.

Мануфактурада истеһсал үсулундаки чеврилишин башланғыч нөгтәси иш гүввәсидир, ири сәнаедә исә—әмәк васитәси. Буна көрә дә һәр шейдән әввәл, әмәк васитәси олан аләтин нә йолла машына чеврилдийини, яхуд машынла сәнәткарын ишләтдийи аләт арасында нә кими фәрг олдуғуну тәдгиг этмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада бизи марагландыран анчаг бөйүк, үмуми, характер хүсусиййәтләрдир, чүнки ер күрәси тарихинин дөврләри арасында олдуғу кими, чәмиййәт тарихинин дөврләри арасында да мүчәррәд шәкилдә дүрүст һудуд хәтләри ола билмәз.

---

[86] Милл: „өзкә әмәйи илә яшамаян бир нәфәрин дә олса әмәйини" демәли иди, зира машынлар шүбһәсиз ки, адлы-санлы авараларын сайыны артырмышдыр.

Риязийятчыларла механикләр дейир—бә’зи инкилис игтисадчылары да тәкрар эдирләр—ки, аләт садә машындыр, машын исә мүрәккәб аләт. Онлар машынла аләт арасында һеч бир мүһүм фәрг көрмүр вә һәтта садә механика васитәләрини, мәсәлән линк, маил мүстәви, винт, паз вә саирәни машын адландырырлар[87]. Доғрудан да һәр бир машын бу кими бәсит васитәләрдән ибарәтдир вә бу бәсит васитәләрин нә чүр дәйишилмиш вә нә чүр гурашдырылмыш олмасынын фәрги йохдур. Лакин бу тә'риф игтисади нөгтейи-нәзәрдән әсла ярамыр, чүнки бурада тарих үнсүрү йохдур. Дикәр тәрәфдән, аләт илә машын арасындаки фәрги тапмаг үчүн буну әсас көтүрмәк истәйирләр ки, аләти һәрәкәтә кәтирән гүввә инсандырса, машына һәрәкәт верән гүввә, әксинә, инсан гүввәсиндән фәргли олан тәбиәт гүввәсидир, мәсәлән һейван, су, күләк вә саирәдир[88]. Лакин белә олсайды, онда ән мүхтәлиф истеһсал дөврләриндә өкүз гошулан котан машын оларды, бир фәһләнин әлилә һәрәкәтә кәтирилән вә дәгигәдә 96 000 илкәк вуран Claussens circular loom (Клауссенин даирәви тохучу дәзкаһы) исә—садәчә аләт. Һәтта, эйни бир тохучу дәзкаһы әл илә һәрәкәтә кәтирилдикдә аләт оларды, бухарла һәрәкәтә кәтирилдикдә исә—машын. Һейван гүввәсиндән истифадә этмәк бәшәриййәтин ән гәдим ихтираларындан бири олдуғуна көрә, белә зәнн эдилә биләрди ки, машынлы истеһсал сәнәт истеһсалындан әввәл вар имиш. 1735-чи илдә John Wyatt әйирмә машыны ихтира этдийини, бунунла да XVIII әср сенае ингилабыны дүняя э'лан этдикдә, әсла демәмишди ки, бу машыны инсан дейил, улаг һәрәкәтә кәтирир; буна бахмаяраг, бу вәзифә доғрудан да улағын өһдәсинә дүшмүшдү. John Wvatt-ын мәрамнамәсиндә дейилирди: бу машын „бармагсыз әйирә билмәк үчүндүр"[89].

---

[87] Мәсәлән бах: Hutton, Course of Mathematics.

[88] „Бу нөгтейи-нәзәрдән аләтлә машына чидди фәрг гоймаг олар: бел, чәкич, искәнә вә и. а., манивела вә винт системләри нә гәдәр мәһарәтлә дүзәлдилмиш олса да, бунлара һәрәкәт верән гүввә инсандыр... бунлар һамысы аләт мәфһумуна дахил олур; һалбуки, һейван гүввәсилә ишләдилән котан, ел дәйирманлары вә башга дәйирманлар машын һесаб эдилмәлидир" (Wilhem Schulz, Die Bewegung der Produktion, Zürich 1843, S. 38). Бу әсәр бә'зи чәһәтләрдән тә'рифә лайигдир.

[89] Әйирмә машынлары һәлә John Wyatt-дан габаг, чох эһтимал ки, ән әввәл Италияда тәтбиг олунмуш, лакин бунлар чох ибтидаи машынлар олмушдур. Технолоҗи тарихинин тәнгидлә тәдгиг олунмасы үмумиййәтлә көстәрә биләрди ки, XVIII әсрдәки ихтираларын чох азы айрыча бир шәхсин ихтирасы олмушдур. Лакин индийәдәк белә бир әсәр мейдана кәлмәмишдир. Дарвин тәбиәт технолоҗиси тарихинә, йә'ни нәбатат вә һейванатын һәятында истеһсал аләтләри ролу ойнаян битки вә һейван ә'заларынын әмәлә кәлмәсинә гаршы мараг оятды. Ичтимаи инсанын мәһсулдар ә'заларынын әмәлә кәлмәси тарихи, йә'ни һәр бир айрыча ичтимаи гурулушун мадди тәмәлинин тарихи дә эйни дәрәчәдә диггәтә лайиг дейилми? Һәм дә бу тарихи язмаг даһа асан олмаздымы? Зира, Виконун дедийи кими, бәшәриййәт тарихинин тәбиәт тарихиндән фәрги ондадыр ки, бунлардан биринчисини биз яратмышыг, икинчисини исә биз яратмамышыг. Технолоҗи инсанын тәбиәтә гаршы фәал мүнасибәтини, онун һәятынын, һабелә ичтимаи һәят мүнасибәтләринин вә бурадан доған мә'нәви тәсәввүрләринин билаваситә истеһсал олунмасы просесини ашкара чыхарыр. Һәтта, бу мадди тәмәли нәзәрә алмаян һәр бир дин тарихи дә гейри-тәнгидидир. Әлбәттә, мүбһәм дини тәсәввүрләрин ер үзүндә нәдән доғдуғуну тәһлил йолу илә тапмаг, керчәк

Һәр бир мүкәммәл машын бир-бириндән чох фәргли олан үч һиссәдән: һәрәкәт механизминдән, трансмиссиядан [интигал механизминдән] вә, нәһайәт, ичра механизминдән, йә'ни әсл иш машынындан ибарәтдир. Һәрәкәт механизми бүтүн машыны һәрәкәтә кәтирән гүввәдир. Бу механизм өз һәрәкәт гүввәсини я өзү ярадыр, мәсәлән бухар машыны, калори машыны [йә'ни гыздырылмыш һава илә ишләйән машын], электро-магнит машыны вә и. а. кими, я да кәнардан мүәййән һазыр бир тәбиәт гүввәси она тәкан верир, мәсәлән су чархына су тәкан верир, ел дәйирманына ел тәкан верир вә и. а. Назим чархлардан, һәрәкәт валларындан, дишли чархлардан, экссентрикләрдән, милләрдән, интигал лентләриндән, гайышлардан, ән мүхтәлиф нөвлү ара һиссәләриндән вә ләвазиматдан ибарәт олан интигал механизми һәрәкәти тәнзим эдир, лазым кәлдикдә онун шәклини дәйишдирир, мәсәлән перпендикуляр һәрәкәти даирәви һәрәкәтә чевирир, һәрәкәти бөлүшдүрүб ичра механизмләринә верир. Механизмин бу һиссәләринин һәр икиси анчаг ичра машыныны һәрәкәтә кәтирмәк үчүндүр вә бу сурәтлә һәрәкәтә кәтирилән ичра машыны әмәк чисмини гаврайыб тәләб олундуғу шәклә салыр. XVIII әсрдәки сәнае ингилабы машынын мәһз бу һиссәсиндән—ичра механизминдән башланмышдыр. Инди дә сәнәт вә я мануфактура истеһсалы машынлы истеһсала чеврилдикдә, бу чеврилиш ичра механизминдән башланыр.

Әкәр биз ичра механизминә, йә'ни әсл иш машынына яхындан бахсаг мә'лум олар ки, һәмин машын, чох заман хейли дәйишилмиш шәкилдә олса да, үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә сәнәткар вә мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән эйни гурғу вә аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дейилдир, механизмин аләтләридир, йә'ни механики аләтләрдир. Бурада, мәсәлән механики тохума дәзкаһында олдуғу[90] кими, я машынын бүтөву анчаг көһнә сәнәткар аләтләринин аз-чох дәйишилмиш шәкилдә олан механики нәшридир, я да иш машынынын көвдәсинә бәркидилән ишләк үзвләр, көһнәдән таныш олдуғумуз аләтләрдир, мәсәлән әйирмә машынынын ийләри, чораб машынынын милләри, тахта чәкән машынын мишарлары, кәски машынынын бычаглары вә и. а. Иш машынынын бу аләтләрилә көвдәси арасындаки фәрг о гәдәр бөйүкдүр ки, һәтта бунларын һәр икисинин истеһсалында да ашкара чыхыр, йә'ни бу аләтләрин чох һиссәси һәлә дә сәнәткар вә я мануфактура үсулу илә истеһсал олунур вә сонра, ичра механизминин машын үсулу илә һазыр-

---

һәятдаки мөвчуд мүнасибәтләри әсас көтүрүб бу мүнасибәтләрә мүвафиг кәлән дини тәсәввүрләри тапмаға нисбәтән чох асандыр. Сонунчу метод еканә материалист методудур вә, демәли, еканә элми методдур. Тарихи просеси нәзәрә алмаян мүчәррәд тәбии-элми материализмин мүдафиәчиләри өз ихтисаслары даирәсиндән кәнара чыхмаг истәдикдә бу матерализмин гүсурлары дәрһал онларын мүчәррәд вә мәфкурә тәсәввүрләриндә өзүнү көстәрир.

[90] Хүсусән ибтидаи шәкилдә олан механики тохума дәзкаһынын көһнә тохума дәзкаһы олдуғуну лап илк нәзәрдә көрмәк олар. Бу дәзкаһ хейли дәйишдириләндән сонра мүасир шәклинә дүшмүшдүр.

ланмыш көвдәсинә бәркидилир[91]. Демәли, ичра механизми элә бир механизмдир ки, лазыми шәкилдә һәрәкәтә кәтирилдикдә өз аләтләрилә, әввәлләр фәһләнин һаман аләтләрә бәнзәр аләтләрлә көрдүйү иши көрүр. Бу һәрәкәт гүввәсинин инсанданмы вә я бир машынданмы нәш'әт этмәси, мәсәләнин маһиййәтини әсла дәйишдирмир. Әсл мә'нада көтүрүлән аләт инсан әлиндән механизмә кечдикдән сонра, машын садә аләтин ерини тутмуш олур. Илк мотор [һәрәкәт гүввәси] һәтта инсандан ибарәт олдугда да, машынла аләт арасындаки фәрг илк нәзәрдә дәрһал көзә чарпыр. Инсанын эйни заманда ишләдә билдийи аләтләрин сайы онун тәбии истеһсал аләтләринин сайындан, йә'ни вүчудундаки ә'заларын сайындан артыг ола билмәз. Алманияда бир заманлар әйиричини ики әйирмә чархы ишләтмәйә, йә'ни эйни заманда ики әли вә ики айағы илә ишләмәйә мәчбур этмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин бу иш чох бөйүк кәркинлик тәләб эдирди. Сонралар, ики ийи олан вә интигалла һәрәкәтә кәтирилән бир әйирмә дәзкаһы ичад этдиләр, лакин эйни заманда ики сапы бирдән әйирә билән ән маһир бир әйиричи тапмаг, икибашлы адам тапмаг гәдәр чәтин иди. Jenni исә, әксинә, дүняя кәлдийи күндән 12—18 ийлә сап әйирир, чораб машыны да эйни заманда минләрчә мили бирдән ишләдиб чораб тохуюр вә и. а. Беләликлә, фәһләнин әл илә ишләтдийи аләтләрин сайы онун мүвафиг ә'заларынын сайындан артыг ола билмәдийи һалда, эйни бир машынын эйни заманда ишләтдийи аләтләрин сайы лап ибтидадан истәнилдийи гәдәр ола билир.

Садәчә һәрәкәт гүввәсиндән ибарәт олан инсанын билаваситә әл иши илә мәшғул олан фәһләдән фәрги, бир чох әл аләтләриндә һисслә гавранылан бир шәкил алыр. Мәсәлән, әйирмә дәзкаһында ишләйиркән аяг анчаг һәрәкәт гүввәси вәзифәсини ичра этдийи һалда, ийи ишләдән әл дидмәклә вә һөрмәклә, йә'ни әсл әйирмә иши илә мәшғул олур. Сәнае ингилабы сәнәткар аләтинин ән әввәл мәһз һәмин һиссәсини гаврайыр вә элә дәйишикликләр ярадыр ки, инсан машынын ишинә көз етириб онун сәһвләрини әли илә дүзәлтмәк кими ени бир иш көрмәклә бәрабәр бир дә, илк заманлар, мүһәррик гүввә олараг халис механики рол ойнамалы олур. Инсанын лап әввәлдә анчаг садәчә бир һәрәкәт гүввәси вәзифәсини ифа эдиркән, мәсәлән дәйирман дашыны һәрләмәк[92], насос ишләтмәк, көрүк басмаг, һәвәнкдә шей дөймәк вә и. а. бу кими ишләри ичра эдиркән һәрәкәтә кәтирдийи аләтләр исә, әксинә, һәр шейдән әввәл мүһәррик гүввә олараг һейванлардан, судан вә күләкдән истифадә эдилмәсинә сәбәб

---

[91] Инкилтәрәдә тәгрибән анчаг 1850-чи илдән э'тибарән иш машыны аләтләринин кетдикчә даһа чох һиссәси машын үсулу илә һазырланмаға башланыр, лакин бунлары истеһсал эдән фабрикантлар машынларын өзләрини һазырлаян фабрикантлар дейилдиләр. Белә механики аләтләри, мәсәлән, бу машынлар һазырлайыр: automatic bobbin making engine, card-setting engine—дидмә машыны үчүн дараг, мүл машыны вә тохума машыны үчүн ий һазырлаян машынлар.

[92] Мисирли Муса дейир: „Өкүз илә тахыл дөйәркән өкүзүн ағзыны бағлама". Инсанпәрвәр хачпәрәст алманлар исә, әксинә, ун үйүдүркән мүһәррик гүввә кими истифадә этдикләри тәһкимли кәндлиләрин бойнуна тахтадан ири бир һалга кечирирдиләр ки, онлар әлләрилә уну ағызларына гоя билмәсинләр.

олмушдур[93]. Бу аләтләр мануфактура дөврүндә гисмән, бундан чох әввәлләр исә надир һалларда инкишаф эдиб машына чеврилир, лакин истеһсал үсулунда ингилаб яратмыр. Бу аләтләрин сәнәткарлар тәрәфиндән ишләдилән шәкилдә дә машын олдуғу, ири сәнае дөврүндә ашкара чыхыр. Мәсәлән 1836—1837-чи илләрдә Һарлем көлүнүн суюну бошалдыркән һолландиялыларын истифадә этдикләри насослар ади насос принсипи илә гайрылмыш насослар иди, анҹаг бунларын пистону инсан әлилә дейил, нәһәнк бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилирди. Инкилтәрәдә һәлә инди дә бә'зи һалларда ади вә ибтидаи дәмирчи көрүйүнүн дәстәсини садәҹә оларaг бухар машынына бағлайыб ону механики көрүк шәклинә салырлар. Һәтта бухар машыны да XVII әсрин ахырларында, йә'ни мануфактура дөврүндә ихтира эдилдийи вә XVIII әсрин 80-чы илләринин әввәлләринә гәдәр галдығы шәклиндә[94] сәнаедә һеч бир ингилаб яратмамышды. Әксинә, мәһз иш машынларынын ярадылмасы, сәнаедә ингилаб төрәдән бухар машынынын яранмасы зәрурәтини доғурду. Инсан аләт васитәсилә әмәк ҹисминә тә'сир көстәрмәк әвәзинә садәҹә мүһәррик гүввә олуб иш машынына тә'сир көстәрмәйә башладығы замандан э'тибарән мүһәррик гүввәнин инсан әзәләләри шәкли алмасы анҹаг тәсадүфи бир һал олур, зира инсан әзәләләрини күләк, су, бухар вә саирә әвәз эдә билир. Әлбәттә бундан өтрү, әввәлләр анҹаг инсанын мүһәррик гүввәсилә ишләмәк үчүн дүзәлдилмиш механизмдә, ола биләр ки, бөйүк техники дәйишикликләр этмәк лазым кәләр. Һәлә инди дә өзүнә йол аҹмалы олан бүтүн машынлар, мәсәлән тикиш машыны, чөрәк биширән машын вә башгалары, кичик мигясда да ишләдиләҹәкләри нәзәрдә тутулдуғу һалларда элә һазырланыр ки, бунлар эйни дәрәҹәдә һәм инсанын һәрәкәт гүввәси илә, һәм дә халис механики гүввә илә ишләдилә билсин.

Сәнаедә ингилаб ярадан машын, бир заманда ялныз бир аләтлә ишләйән фәһләни элә бир механизмлә әвәз эдир ки, бу механизм эйни заманда бир чүр вә я екҹинс олан бир чох аләти һәрәкәтә кәтирир, өзү дә, һәр нөвдән ола биләҹәк бир мүһәррик гүввә илә ишләйир[95]. Бу механизм машындыр, лакин о һәләлик машынлы истеһсалын анҹаг бәсит бир үнсүрүдүр.

---

[93] Гисмән тәбии шәлаләләрин азлығы, гисмән дә башга шәкилләрдә олан артыг су илә мүбаризә апарылмасы һолландиялылары елдән мүһәррик гүввә кими истифадә этмәйә мәҹбур эдирди. Һолландиялылар ел дәйирманыны Алманиядан көтүрмүшдүләр. Алманияда бу ихтира нәтиҹәсиндә мүлкәдарлар, кешишләр вә император: ел һансынын „малыдыр"—дейә бир-бирилә ҹидди мүбаризәйә башламышдылар. Алманияда дейирдиләр ки, һава инсаны әзкәнин мүлкийәти эдир (Luft macht eigen); һалбуки Һолландияны азад эдән мәһз ел олмушду. Бурада ел һолландиялыларын өзләрини мүлкиййәтә чевирмәк дейил, торпағы һолландиялыларын мүлкиййәтинә чевирмишди. Һәлә 1836-чы илдә Һолландияда 6000 ат күҹүндә 12 000 ел мүһәррики вар иди вә бунлар өлкәнин үчдә ики һиссәсинин енидән батаглыға чеврилмәсинин гаршысыны алырды.

[94] Доғрудур, Уаттын садә һәрәкәтли бухар машыны адланан илк машыны, бухар машынынын хейли тәкмилләшмиш шәкли иди, лакин онун бу шәкилдә олан бухар машыны, су вә дуз мәһлулу чыхармаг үчүн ишләдилән садәҹә бир машын һалында галмагда иди.

[95] „Үмуми бир мүһәррикин һәрәкәтә кәтирдийи бүтүн бу бәсит аләтләрин бирләшмәсиндән машын әмәлә кәлир" (Babbage, On the Economy of Mashinery, London 1832).

Иш машынынын һәчмини бөйүтмәк вә онун эйни заманда ишләйән аләтләринин сайыны артырмаг үчүн даһа ири бир һәрәкәт механизми олмалыдыр, бу механизми һәрәкәтә кәтирмәк үчүн исә инсанын һәрәкәт гүввәсиндән даһа гүдрәтли бир мүһәррик гүввә лазымдыр ки, механизмин өз мүгавимәтинә үстүн кәлсин,—биз һәлә ону демирик ки, екнәсәг вә фасиләсиз һәрәкәт һасил этмәк үчүн инсан әсла әлверишли олмаян бир васитәдир. Бир һалда ки, биз, инсанын даһа ялныз садә бир һәрәкәт гүввәси кими ишләдийини вә, демәли, онун ишләтдийи аләтин машынла әвәз олундуғуну фәрз этмиш олдуг, онда мә'лум олур ки, тәбиәт гүввәләри инсаны мүһәррик гүввә олмаг ишиндә дә әвәз эдә биләр. Мануфактура дөврүндән ирс галан бүтүн ири мүһәррик гүввәләрдән ән писи ат иди, гисмән она көрә ки, атын өз башы вар, гисмән дә она көрә ки, ат баһадыр, буна көрә дә фабрикаларда анчаг аз мигдар ат ишләдилә биләр[96]. Буна бахмаяраг, ири сәнаеин илк чағларында атдан чох тез-тез истифадә олунурду; буну тәкчә о дөврдәки агрономларын шикайәтләри дейил, һабелә механики гүввәнин кәмиййәтини индийәдәк ат күчү илә ифадә этмәк үсулу да сүбут эдир. Елә кәлдикдә исә о гәт'иййән сабит дейилдир вә ону идарә этмәк мүмкүн олмур; ири сәнаеин вәтәни олан Инкилтәрәдә һәлә мануфактура дөврүндә ән чох су гүввәсиндән истифадә олунурду. Һәлә XVII әсрдә бир су чархы илә бир чүт дәйирманы һәрәкәтә кәтирмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин интигал механизми бөйүдүлдүкдә буна суюн күчү чатмамышды вә бу һал адамлары, сүртүнмә ганунларыны даһа дүрүст өйрәнмәйә вадар эдән сәбәбләрдән бири олмушду. Һабелә чийинлик васитәсилә вурмаг вә дартмагла ишләдилән дәйирманларда һәрәкәт гүввәсинин мүнтәзәм олмамасы, сонралар ири сәнаедә чох бөйүк рол ойнамаға башлаян назим чархын ярадылмасына вә әмәли тәтбигинә сәбәб олмушдур[97]. Беләликлә мануфактура дөврүндә ири сәнаеин

---

[96] 1861-чи илин январында John C. Morton „әкинчиликдә тәтбиг олунан гүввәләр" һаггында Society of Arts-да бир мә'рузә эләмишди. Һаман мә'рузәдә әзчүмлә дейилир: „Торпағы һәр ердә һамар бир шәкилдә салмаг үчүн көрүлән һәр бир тәдбир, бухар машыныны халис механики гүввә һасил этмәк үчүн әлверишли һала салыр... Ат гүввәси о ердә лазым кәлир ки, әйри-үйрү мәрзләр вә башга маниәләр, екнәсәг һәрәкәтә имкан вермәсин. Бу чүр маниәләр күндән-күнә даһа чох арадан галдырылыр. Нисбәтән чох ирадә вә аз чисмани гүввә тәләб эдән ишләрдә анчаг инсан гүввәсиндән истифадә этмәк олар, чүнки инсан әгли һәр ан бу гүввәни идарә эдир". Сонра Ч. Мортон бухарын күчүнү, ат күчүнү вә инсан күчүнү бухар машынлары үчүн гәбул олунмуш өлчү ваһидинә, йә'ни 33 000 кирвәнкәни бир дәгигәдә бир фут йүксәклийә галдыра билән гүввәйә чевирир вә бухарын вердийи бир ат күчүнә гоюлан хәрчләри һесаблайыб көстәрир ки, бухар машыны ишләтдикдә һәр ат күчүнә саатда 3 пенс, ат ишләтдикдә исә саатда $5^1/_2$ пенс хәрч гоймаг лазымдыр. Сонра, ат саламат галмагдан өтрү кәрәк күндә 8 саатдан артыг ишләдилмәсин. Торпағы бечәрмәк үчүн бухар күчүндән истифадә этдикдә һәр едди атдан азы 3-нү ихтисар этмәк олар, һәм дә бухар машынына чәкилән хәрч, ихтисар олунан атларын һәгигәтән ишләдийи 3 вә я 4 ай әрзиндә онлара чәкилән хәрчдән артыг олмаз. Нәһайәт, бухар күчү тәтбиг эдилә биләчәк әкин ишләриндән көтүрүлән мәһсулун кейфиййәти, ат күчү тәтбиг эдиларкән алынан мәһсулдан яхшы олур. Бир бухар машынынын ишини көрмәк үчүн саатда чәми 15 шиллинг әмәк һаггы вермәклә 66 фәһлә ишләтмәк, бир атын ишини көрмәкдән өтрү исә саатда чәми 8 шиллинг әмәк һаггы вермәклә 32 фәһлә ишләтмәк лазым кәләрди.

[97] Faulhaber, 1625. De Caus 1618.

илк элми вә техники үнсүрләри инкишаф этмәйә башламышдыр. Аркрайтын сап әйирмә мүәссисәси лап әввәлдән су илә ишләйирди. Һалбуки әсас һәрәкәт гүввәси олараг су гүввәсиндән истифадә олунмасы да мүхтәлиф чәтинликләрлә әлагәдар иди. Сую истәнилән сәвиййәйә галдырмаг мүмкүн дейилди, чатышмамасында артырмаг олмурду; су бә'зән кәсилирди, үмумиййәтлә дә ондан анчаг, мөвчуд олдуғу ердә истифадә этмәк олурду[98]. Ялныз Уаттын икинчи машыны, йә'ни гоша кедишли бухар машыны адланан машын ихтира эдилдикдә, көмүр вә су илә ишләйиб өзү һәрәкәт гүввәси һазырлаян вә тамамилә инсанын нәзарәти алтында ишләйән илк мотор тапылды. Бу өзү һәм мүһәррикдир, һәм дә нәглиййат васитәси; бу мүһәррик, истеһсалы дағыныг һалда кәндләрә яймаг әвәзинә шәһәрләрә топламаг имканы верир[99]. Нәһайәт, бу мүһәррик техники чәһәтдән һәр саһәдә ишләдилә биләр вә һарада ишләдилмәсинин вә я башга шәраитин она тә'сири нисбәтән аз олур. Уаттын бөйүк дүһасы ондан көрүнүр ки, 1784-чү илин апрел айында онун көтүрдүйү патент, бухар машыныны анчаг хүсуси мәгсәдләр үчүн олан бир ихтира кими дейил, ири сәнае үчүн олан универсал бир мүһәррик кими тәсвир эдир. Уаттын бу патентдә көстәрдийи бухар тәтбиги саһәләриндән бә'зиләри, мәсәлән бухар чәкичи, анчаг ярым әср кечәндән сонра мейдана кәлди. Лакин Уатт бухар машынынын дәниз кәмиләриндә тәтбиг эдилә биләчәйинә шүбһә эдирди. Онун хәләфләри олан Болтон вә Уатт 1851-чи илдә Лондон сәнае сәркисиндә океан пароходлары үчүн олан нәһәнк бир бухар машыны нүмайиш этдирмишдиләр.

Анчаг аләтләр инсан ә'залары илә ишләдилән аләт һалындан чыхыб механики апарат аләтләринә, йә'ни аләтләрлә ишләйән машынлара чеврилдикдән сонра, мүһәррик машын да мүстәгил шәкил алыр вә инсан гүввәси ишләдиләркән тәсадүф олунан мәһдудлуглардан тамамилә азад олур. Бурая гәдәр нәзәрдән кечирдийимиз айрыча иш машыны бу замандан э'тибарән машынлы истеһсалын садә бир үнсүрү дәрәчәсинә эндирилир. Инди бир һәрәкәт механизми эйни заманда бир чох иш машыныны һәрәкәтә кәтирә билир. Эйни заманда һәрәкәтә кәтирилән иш машынларынын сайы артдыгча һәрәкәт механизми дә бөйүйүр вә бунунла бәрабәр интигал механизми кенишләниб мүрәккәб бир апарат олур.

---

[98] Турбин кими ән ени бир ихтира, су гүввәсиндән сәнае мәгсәдләри үчүн истифадә олунуркән кечмишдәки бир чох маниәләри арадан галдырыр.

[99] „Тохучу мануфактураларынын мөвчуд олдуғу илк дөврдә истеһсалын һарада ерләшмәси, су чархыны һәрләйә биләчәк бир шәлаләнин олмасындан асылы иди; су илә ишләйән фабрикаләр тикилмәси эв мануфактура системинә вурулан илк зәрбә идисә дә, мәчбуриййәт үзүндән шәлаләләрин яхынлығында вә чох заман бир-бириндән хейли узагда тикилән бу фабрикалар, шәһәр системи үнсүрү олмагдан даһа чох кәнд системи үнсүрү иди; анчаг су гүввәси әвәзинә бухар гүввәсиндән истифадә олунмаға башланандан сонра бу фабрикалар шәһәрләрдә, бухар истеһсалы үчүн кифайәт гәдәр су вә көмүр тапыла билән ерләрдә топланмаға башлайыр. Бухар машыны сәнае шәһәрләринин анасыдыр" (A. Redgrave, „Reports of the Insp. of Fact. for 30-th April 1866", p. 36).

Инди биз ики шејии: бир чох екчинс машынлар кооперасијасы илә машынлар системини бир-бириндән ајырд етмәлијик.

Биринчи һалда бүтүн мәһсул ејни бир иш машынында истеһсал олунур. Сәнәткарын өз ишләтдији аләтлә, мәсәлән тохучунун өз тохума дәзкаһы илә көрдүјү ишләри, јахуд кечмишдә мүхтәлиф сәнәткарларын ја мүстәгил сурәтдә, ја да ејни мануфактуранын үзвү олараг мүхтәлиф аләтләрлә бир-биринин ардынча көрдүјү бүтүн ишләри инди һәмин иш машыны көрүр[100]. Мәсәлән, почт конвертләри һазырлајан ән јени бир мануфактурада бир фәһлә кағызы бүкүр, дикәри јапышганлајыр, үчүнчүсү конвертин монограм чап олуначаг һиссәсини гатлајыр, дөрдүнчүсү буну јапышдырырды вә и. а., бу һиссә ишләриндән һәр бири көрүлдүкдә һәр бир конверт әлдән-әлә кечмәли иди. Инди конверт һазырлајан тәк бирчә машын бүтүн бу ишләри бирдән көрүр вә саатда 3000 вә даһа артыг конверт һазырлајыр. Американлыларын 1862-чи илдә Лондон сәнае сәркисиндә нүмајиш етдирдикләри бир кағыз торба машыны, кағызы кәсир, јапышганлајыр, бүкүр вә дәгигәдә 300 дәнә торба һазырлајыр. Мануфактурада парчаланмыш олан вә мүәјјән гајда илә бир-биринин ардынча ичра едилән бүтүн просеси бурада, мүхтәлиф аләтләри бирләшдирмәк васитәсилә ишләјән тәк бирчә иш машыны ичра едир.

Ф а б р и к а д а, јә'ни машынлы истеһсал әсасында гурулан е'малатханада һәр дәфә даим јенидән садә кооперасија мејдана чыхыр, һәм дә бу кооперасија,—бурада фәһләни кәнара гојсаг,—һәр шејдән әввәл ејни заманда вә биркә ишләјән екчинс иш машынларынын бир мәканда топланмасындан ибарәт олур. Бу—кооперасијанын әлә мүстәсна бир формасыдыр ки, бурада мәһсул һәр бир иш машынындан һазыр шәкилдә чыхыр; һәм дә иш машыны истәр анчаг мүрәккәб сәнәт аләтинин механики шәклиндән, истәрсә дә өз хүсуси вәзифәләрини ичра едән мүхтәлиф нөвлү бәсит аләтләрин бирләшмәсиндән ибарәт олсун—фәрги јохдур. Мәсәлән, тохума фабрикасы бир чох механики тохума дәзкаһынын, тикиш фабрикасы исә бир чох тикиш машынынын ејни е'малатханада биркә мөвчуд олмасындан ибарәтдир. Лакин бурада техники вәһдәт вардыр, зира бу бир чох екчинс иш машынлары, мәркәзи үмуми бир илк мотордан ејни заманда вә мүнтәзәм сурәтдә һәрәкәт алыр; һәм дә бу һәрәкәти һаман иш машынларына интигал механизми чатдырыр ки, о да јенә бүтүн иш машынлары үчүн гисмән үмумидир, чүнки бу интигал механизминдән һәр бир ајрыча иш машынына анчаг хүсуси голлар ајрылыр. Бир чох аләт үмуми бир иш машынынын анчаг ә'залары олдуғу кими, бурада да бир

---

100 Мануфактурадакы әмәк бөлкүсү нөгтеји-нәзәриндән тохучулуг һеч дә садә дејил, мүрәккәб бир сәнәткар иши иди, буна көрә дә механики тохума дәзкаһы чох мүрәккәб ишләр көрән бир машындыр. Мүасир машынларда күја илк әввәл, мануфактура әмәк бөлкүсү васитәсилә садәләшдирилмиш ишләрин көрүлмәјә башландығыны ирәли сүрән нөгтеји-нәзәр үмумијјәтлә јанлышдыр. Мануфактура дөврүндә әјиричиликлә тохучулуг јени нөвләрә бөлүнмүшдү, бунлара мүвафиг аләтләр тәкмилләшдирилиб јениләшдирилмишди, лакин әсла парчаланмамыш олан әмәк просесинин өзү, сәнәткар әмәји просеси олараг галырды. Машынын инкишафында башланғыч нөгтәси әмәк дејил, әмәк васитәсидир.

чох иш машыны эйни бир һәрәкәт механизминин анҹаг екҹинс ә’заларыны тәшкил эдир.

Лакин әсл мә’нада машынлар системи айрыҹа мүстәгил бир машынын ерини анҹаг о заман тутур ки, әмәк ҹисми, мүхтәлиф гәбилдән олан, лакин гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамлаян мүхтәлиф иш машынларынын иҹра этдийи вә бир-бирилә әлагәдар олан бир сыра һиссә просесләриндән далбадал кәлиб кечсин. Бурада енә мануфактурая хас олуб әмәк бөлкүсү әсасында гурулмуш бир коопераси̇я көрүрүк, лакин бу коопераси̇я инди даһа һиссә иш машынларынын бирләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Мүхтәлиф һиссә фәһләләринин ишләтдийи спесифик аләтләр, мәсәлән юн мануфактурасында юн чырпанларын, дидәнләрин, дараянларын, әйирәнләрин вә башгаларынын ишләтдикләри аләтләр, инди мүхтәлиф иш машынларынын аләтләринә чеврилир ки, бу машынларын һәрәси, гурашыг иҹра механизми системинин хүсуси ә’засы олуб айрыҹа бир иш көрүр. Машынлар системи илк дәфә тәтбиг олунан саһәләрдә үмумиййәтлә мануфактуранын өзү, истеһсал просесинин бөлүнмәси үчүн вә, демәли, онун тәшкили үчүн тәбии бир әсас вермиш олур[101]. Лакин мануфактура истеһсалы илә машынлы истеһсал арасында олан мүһүм бир фәрг дә лап әввәлдән мейдана чыхыр. Мануфактурада тәк-тәк вә я дәстә илә ишләйән фәһләләр айрыҹа һәр бир һиссә ишини өз әл аләтләри илә көрмәлидирләр. Бурада фәһлә просесә уйғунлашдырылмыш олурса, просес өзү дә әввәлҹәдән фәһләйә уйғунлашдырылмыш олур. Машынлы истеһсал шәраитиндә әмәк бөлкүсүнүн бу суб’ектив принсипи арадан галхыр. Бурада бүтүн просес өз характериндән асылы олараг, об’ектив шәкилдә өз тәркиб фазаларына бөлүнүр; һәр бир һиссә просесинин иҹрасы вә мүхтәлиф һиссә просесләринин бирләшдирилмәси мәсәләси бурада механика, кимя вә саирәнин техники тәтбиги васитәсилә һәлл олунур[102], һәм дә, ай-

---

[101] Ири сәнае дөврүнә гәдәр юн мануфактурасы Инкилтәрәдә һаким мануфактура иди. Буна көрә дә XVIII әсрин биринҹи ярысында апарылан тәҹрүбәләрин чоху юн мануфактурасында апарылмышдыр. Юн саһәсиндә әлдә эдилән тәҹрүбә памбыг үчүн файдалы олду, зира памбыг механики үсулла э’мал эдилиркән даһа аз һазырлыг ишләри тәләб олунур. Һабелә сонраки дөврләрдә, бунун әксинә олараг механики юн сәнаеи, механики васитә илә памбыг әйирмәк вә ондан парча тохумаг үсуллары әсасында инкишаф этмишдир. Юн мануфактурасында көрүлән айры-айры ишләр, мәсәлән юнун даранмасы, анҹаг ахырынҹы он илләр әрзиндә фабрика системи шәклинә дүшмүшдүр. „„Дарама машыны“, хүсусән Листерин машыны... тәтбиг олунандан бәри юн дарамаг ишиндә механики гүввәдән кениш истифадә олунмасы, шүбһәсиз ки, бир йығын адамын ишсиз галмасына баис олду. Әввәлләр юн әл илә даранырды, һәм дә ән чох һалларда юн дараянын эвиндә даранырды. Инди исә юну адәтән фабрикада дарайырлар вә, әл илә даранан юнун һәлә дә үстүн тутулдуғу бә’зи хүсуси ишләрдән башга, әл әмәйи тамамилә арадан галдырылмышдыр. Әл илә юн дараянларын бир чоху фабрикаларда ишә кирмишдир, лакин онларын вердийи мәһсул машынын мәһсулуна нисбәтән о гәдәр аздыр ки, юн дараянларын чох бөйүк һиссәси ишсиз галмышдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856“, p. 16).

[102] „Демәли, фабрика системи принсипи ондан ибарәтдир ки,... әмәйин сәнәткарлар арасында бөлүнмәси вә я парчаланмасы әвәзиндә просес өз мүһүм тәркиб һиссәләринә бөлүнүр“ (Ure, Philosophy of Manufacture p. 20).

дындыр ки, әввәлләр олдуғу кими енә дә бу мәсәләнин нәзәри чәһәтдән мүкәммәл һәлл олунмасы үчүн бөйүк әмәли тәчрүбә топламаг лазымдыр. Һәр бир һиссә машыны билаваситә өз ардынча кәлән дикәр машына хаммал верир вә бүтүн бу машынлар эйни заманда ишләдийинә көрә, мәһсул даим өз яранма просесинин мүхтәлиф пилләләриндә олур, даим бир истеһсал фазасындан дикәринә кечир. Мануфактурада һиссә фәһләләринин билаваситә кооперасиясы айры-айры фәһлә групларı арасында мүәййән кәмиййәт нисбәтләри ярадтығы кими, үзвләри бир-бириндән айрылыгда ишләйән машынлар системиндә дә бир гисим һиссә машынларынын дикәр һиссә машынларына арды кәсилмәдән иш верә билмәси үчүн онларын мигдары, бөйүклүйү вә сүр'әти арасында мүәййән нисбәт олмалыдыр. Инди айры-айры мүхтәлиф иш машынларындан вә иш машыны групларындан ибарәт олуб өз үзвләринә айрылмыш бир систем тәшкил эдән гурашыг иш машынынын ичра этдийи бүтүн просес нә гәдәр аз фасиләли олурса, йә'ни хаммал биринчи фазадан ахырынчы фазая нә гәдәр аз фасилә илә кечирсә, демәли, һаман хаммалын бир истеһсал фазасындан дикәринә кечмәсиндә инсан әли дейил, механизмин өзү нә гәдәр чох иштирак эдирсә, һаман гурашыг иш машыны да бир о гәдәр мүкәммәл һесаб олунур. Буна көрә дә әкәр мануфактурада айры-айры просесләрин айрылмасы әмәк бөлкүсүнүн өзүндән доған бир принсипдирсә, инкишаф этмиш фабрикада, әксинә, башга бир принсип: айры-айры просесләрин бир-биринә фасиләсиз бағлы олмасы принсипи һөкм сүрүр.

Машынлар системи истәр тохучулугда олдуғу кими екчинс иш машынларынын садә кооперасиясы әсасында, истәрсә дә әйиричиликдә олдуғу кими мүхтәлиф нөв машынларын бирләшдирилмәси әсасында гурулмуш олсун, бу машынлар системи өз-өзүнү һәрәкәт этдирән бир илк мотордан һәрәкәт гүввәси алдығына көрә өзү бөйүк бир автоматдыр. Лакин системин бүтөвү бир машынла, мәсәлән бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилә биләр, һалбуки айры-айры иш машынларынын мүәййән һәрәкәтләри үчүн һәлә дә фәһләләрин ярдымы лазым кәлир, мәсәлән автомат мүл (selfacting mule) тәтбиг олунмаздан әввәл мүл машынлары ишләдиликркән фәһләнин ярдымы тәләб олунурду, зәриф саплар әйирилмәсиндә исә һәлә инди дә тәләб олунур; яхуд машынын мүәййән һиссәләринин ишләмәси үчүн фәһлә бу һиссәләрә бир аләт кими истигамәт вермәлидир; мәсәлән машынгайырма сәһәсиндә slide rest (торна апараты) автомат механизмә (selfactor-a) чевриләндән әввәл белә олмушдур. Әкәр иш машыны хаммалын э'мал эдилмәси үчүн лазым кәлән бүтүн һәрәкәтләри инсанын ярдымы олмадан өзү ичра эдирсә вә она фәһләнин анчаг көз етирмәси лазым кәлирсә, бу автоматик машынлар системидир ки, онун айры-айры һиссәләри даим тәкмилләшдирилә биләр. Мәсәлән, сапын тәкчә бири гырылдыгда әйирмә машынынı өз-өзүнә даяндыран апарат вә тохума мәкийиндәки аргач сапы гуртардыгда бухарла ишләйән мүкәммәл тохучу дәзкаһыны даяндыран selfacting stop, там мүасир ихтиралардыр. Мүасир кағыз фабрикасы

һәм истеһсалын фасиләсизлийи, һәм дә автомат үсулунун тәтбиг эдилмәси чәһәтдән нүмунә ола биләр. Һәм мүхтәлиф истеһсал васитәләри әсасында гурулан мүхтәлиф истеһсал үсуллары арасындаки фәрги, һәм дә ичтимаи истеһсал мүнасибәтләринин мүхтәлиф истеһсал үсуллары илә әлагәсини үмумиййәтлә кағыз истеһсалы тимсалында әтрафлы өйрәнмәк оларды: Алманиядаки гәдим кағызгайырма үсулу, сәнәткар истеһсалы нүмунәсидир; XVII әср Һолландиясы вә XVIII әср Франсасы кағыз истеһсалында әсл мануфактура нүмунәсидир, мүасир Инкилтәрә исә автоматик үсулла кағыз истеһсалы нүмунәсидир, һалбуки бу сәнаеин гәдим Асияда мөвчуд олмуш ики мүхтәлиф формасы Чин вә Һиндустанда һәлә индийәдәк галыр.

Интигал механизми васитәсилә анчаг үмуми бир мәркәзи автомат тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән иш машынларынын тәкбәтәк ишләдийи систем шәраитиндә машынлы истеһсал ән мүкәммәл бир шәкил алыр. Бурада айрыча бир машынын еринә нәһәнк бир механизм кечир ки, онун көвдәси бүтүн фабрика бинасыны тутур, бөйүк гүввәси исә әввәлчә онун нәһәнк ә'заларынын әһтишамлы аһәнкдар һәрәкәтиндә сезилмәйәчәк шәкилдә олдуғу һалда, инди онун сайсыз-һесабсыз ишләк ә'заларынын ағлакәлмәз дәрәчәдә шыдырғы рәгсиндә өзүнү көстәрир.

Инсанлар һәлә дәрзи мейдана кәлмәздән әввәл дә палтар кейдикләри кими, механики дәзкаһлар, бухар машынлары вә саирә дә, пешәси ялныз бунлары истеһсал этмәкдән ибарәт олан фәһләдән әввәл мейдана кәлмишдир. Лакин Vaucanson, Arkwight, Watt вә башгалары тәрәфиндән эдилмиш ихтираларын һәята кечириләбилмәсинин сәбәби анчаг, бу ихтирачыларын заманында, механика саһәсиндә ишләйә билән хейли мигдарда маһир фәһләнин олмасы иди ки, бунлар һәлә мануфактура дөвүндә һазырланмышды. Бу фәһләләрин бир гисми мүхтәлиф пешә саһиби олан мүстәгил сәнәткарлардан ибарәт иди, дикәр гисми исә, юхарыда гейд этдийимиз кими, чох чидди бир әмәк бөлкүсүнүн һөкм сүрдүйү мануфактуралара топланмышды. Ихтираларын сайы чохалдыгча вә ени ихтира эдилән машынлара тәләб артдыгча, бир тәрәфдән машынгайырма ишинин бир чох мүстәгил саһәләрә бөлүнмәси кетдикчә кенишләнир, дикәр тәрәфдән дә машынгайырма мануфактуралары дахилиндә әмәк бөлкүсү кетдикчә инкишаф эдирди. Демәли биз белә мануфактурада ири сәнаеин билаваситә техники әсасыны көрүрүк. Мануфактуранын истеһсал этдийи машынлар васитәсилә ири сәнае, бу машынларын ән әввәл һаким олдуғу истеһсал саһәләриндә сәнәткар вә мануфактура истеһсалына сон гоймушдур. Демәли, илк заманлар машынлы истеһсал өзүнә мүвафиг олмаян мадди зәмин үзәриндә мейдана кәлмишдир. Мүәййән инкишаф пилләсинә чатан машын истеһсалы, ибтидада һазыр шәкилдә раст кәлдийи вә көһнә формасыны сахлайыб тәкмилләшдирдийи мадди зәмини көкүндән дәйишдирмәли вә өзү үчүн ени зәмин, өз истеһсал үсулуна мүвафиг бир зәмин яратмалы иди. Нечә ки, ялныз инсан гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән айрыча бир машын чүз'и бир шей олараг галыр, нечә ки, тәтбиг эдилмәкдә олан мүһәррик гүввәләрин—һейванларын, күләйин вә

һәтта суюн—ерини бухар машыны тутана гәдәр машынлар системи сәрбәст инкишаф едә билмирди, әләчә дә, нә гәдәр ки, ири сәнаеин характер истеһсал васитәси олан машынын өзү анчаг фәрди гүввә, фәрди мәһарәт сайәсиндә яранырды, йә'ни онун варлығы өз хырдача аләтилә ишләйән мануфактура һиссә фәһләсинин вә я сәнәткарын әзәлә гүввәсиндән, көзүнүн итилийиндән вә әлләринин чәлдлийиндән асылы иди, о вахтадәк ири сәнаеин бүтүн инкишафы ләнкийирди. Бу үсулла әмәлә кәлән машынларын баһалы олмасы,—шүурлу сәбәб олуб капитала һәллэдичи тә'сир көстәрән бу һал,—бир яна галсын, машынлы сәнае характери кәсб етмиш сәнаеин кенишләнмәси вә машынларын ени истеһсал саһәләринә кечмәси тамамилә һаман фәһләләр зүмрәсинин артмасы кими бир шәртдән асылы иди; бу зүмрә исә, көрдүйү ишләрин хүсуси мәһарәт тәләб етмәси үзүндән, сычрайыш йолу илә дейил, ялныз тәдричән арта биләр. Лакин мүәййән инкишаф пилләсиндә ири сәнае илә онун өз сәнәткар вә мануфактура зәмини арасында техники зиддиййәт дә әмәлә кәлир. Мүһәррик машынларын, интигал механизминин вә иш машынларынын һәчми бөйүмәли иди; иш машыны сәнәт дөврүндәки шәклини, йә'ни ибтидада онун бүтүн гурулушуну мүәййәнләшдирән шәклини итириб инди ялныз ифа етдийи механики вәзифәләрдән асылы олараг сәрбәст шәкил алдыгча даһа чох мүрәккәбләшмәли, мүхтәлифләшмәли, онун тәркиб һиссәләри даһа чох дүрүстләшмәли, автомат системи инкишаф етмәли иди, чәтин е'мал олунан материаллар, мәсәлән ағач әвәзинә дәмир[103], лабүд олараг даһа чох тәтбиг олунмалы иди—тәбии сурәтдә мейдана кәлән бүтүн бу вәзифәләрин һәлли һәр ердә мүәййән чәрчивәйә раст кәлирди; бу чәрчивә ондан ибарәт иди ки, көрүлән ишләр фәһләнин шәхсиййәтиндән асылы иди вә һәтта мануфактурада гурашыг үсулла ишләйән фәһләләр дә бу чәрчивәни маһиййәтчә мәһв едә билмәйиб ону анчаг бир гәдәр кенишләндирә билирдиләр. Мәсәлән мануфактура, мүасир мәтбәә дәзкаһы кими, яхуд бухарла ишләйән мүасир тохума дәзкаһы вә мүасир дарама машыны кими машынлар ярада билмәзди.

Бир сәнае саһәсинин истеһсал үсулунда баш верән чеврилиш, башга саһәләрдә дә белә бир чеврилиш баш вермәсинә сәбәб олур. Бу һал ән әввәл, үмуми бир просесин айры-айры фазалары олуб бир-биринә говушан, лакин ичтимаи әмәк бөлкүсү нә-

---

[103] Ибтидаи шәкилдә олан механики тохума дәзкаһы әсасән ағачдан иди, тәкмилләшдирилмиш мүасир тохума дәзкаһы исә дәмирдәндир. Истеһсал васитәсинин көһнә формасынын ени формасына ибтидада нә дәрәчәдә һаким олдуғуну көрмәк үчүн, мәсәлән бухарла ишләйән мүасир тохума дәзкаһыны көһнә тохума дәзкаһы илә, чугунәритмә заводларындаки мүасир көрүк гурғуларыны ади дәмирчи көрүйүнә бәнзәр илк зәиф механики көрүклә ән сәтһи сурәтдә мүгайисә етмәк кифайәтдир; ән инандырычы бир сүбут исә, зәннимизчә, индики паравозлар ичад олунандан әввәл паравоз яратмаг йолунда едилән илк тәшәббүсдүр: илк паравозун әслиндә ики аяғы вар иди вә о ат кими аягларынын каһ бирини, каһ да о бирини галдырыб атырды. Ялныз механика инкишаф етдикдә вә әмәли тәчрүбә әлдә едилдикдә, машынын формасы тамамилә механика ганунларына табе олур, буна көрә дә, инди инкишаф едиб машын шәкли алан аләтин гәдим формасындан тамамилә айрылыр.

тичәсиндә бир-бириндән айрылыб һәр бири мүстәгил әмтиә истеһсал едән сәнае саһәләринә аиддир. Мәсәлән, машынла әйирмәк, машынла тохумаг зәрурәтини доғурмуш вә бунларын һәр икиси ағартма, читбасма вә бояма истеһсалында механика-кимя ингилабы яранмасына сәбәб олмушдур. Эйнилә дә, памбыг әйирмә истеһсалындаки ингилаб, памбыг лифләрини чийиддән айыран gin машынынын ихтира эдилмәсинә сәбәб олмуш вә ялныз бу машын сайәсиндә инди лазым олдуғу гәдәр бөйүк мигясда памбыг истеһсал этмәк мүмкүн олмушдур[104]. Сәнае вә әкинчиликдәки истеһсал үсулунда әмәлә кәлән ингилаб нәтичәсиндә исә ичтимаи-истеһсал просесинин үмуми шәраитиндә, йә'ни әлагә вә нәглийят васитәләриндә ингилаб яранмышдыр. Белә бир чәмиййәтин, йә'ни Фур'е демишкән, ярдымчы эв сәнаеинә малик хырда әкинчиликдән вә шәһәр сәнәтиндән ибарәт олан бир чәмийййәтин әлагә вә нәглийят васитәләри мануфактура дөврү истеһсалынын тәләбләрини даһа әсла өдәмирди, зира бу дөврдә кениш ичтимаи әмәк бөлкүсү яранмыш, әмәк васитәләри вә фәһләләр тәмәркүзләшмиш вә мүстәмләкә базарлары яранмышды; буна көрә дә һәмин васитәләр һәгигәтән тамамилә дәйишилди. Эйнилә дә мануфактура дөврүндән мирас галан нәглийят вә әлагә васитәләри чох кечмәдән ири сәнае үчүн бөйүк бир маниәйә чеврилир, зира ири сәнаедә истеһсал ағлакәлмәз бир сүр'әтлә кенишләниб күтләви бир мигяс алмышды, йығын-йығын капитал вә фәһлә күтләләрини бир истеһсал саһәсиндән башгасына көчүрүрдү вә кенишләниб дүня базары шәкли алан ени әлагәләр ярадырды. Беләликлә, елкән кәмиләри истеһсалында там бир чеврилиш әмәлә кәлмәси һәлә бир яна галсын, чай пароходлары, дәмир йоллар, океан пароходлары вә телеграфын мейдана кәлмәси сайәсиндә нәглийят васитәләри яваш-яваш ири сәнае истеһсалы үсулуна уйғунлашырды. Лакин бу заман күлли мигдарда дәмир дөймәк, гайнаг әритмәк, кәсмәк, дешмәк вә мүәййән шәкилләрә салмаг лазым кәлдийи үчүн әлә нәһәнк машынлар тәләб олунурду ки, мануфактура машынгайырма сәнаеи бунлары һазырламаг игтидарында дейилди.

Демәли, ири сәнае өзүнә характер олан истеһсал васитәсини, машыны өзү гайырмалы иди, йә'ни машын васитәсилә машын истеһсал этмәли иди. Ири сәнае ялныз буна наил оландан сонра өзүнә мүвафиг техники зәмин яратды вә өзү мүстәгил еримәйә башлады. Доғрудан да, XIX әсрин илк он илләриндә машынлы истеһсал артдыгча тәдричән машын васитәсилә иш машынлары гайрылмаға башланыр. Лакин ялныз сон он илдә [1867-чи ил әрәфәсиндә] чохлу дәмир йолларын чәкилмәси вә океан пароходларынын гайрылмасы, инди илк моторларын һазырланмасында ишләнән нәһәнк машынларын яранмасына сәбәб олду.

---

[104] Eli Whitney адлы бир янки тәрәфиндән ихтира эдилән cottongin [лифи чийиддән айыран машын] лап сон заманлара гәдәр, XVIII әсрин бүтүн башга машынларына нисбәтән ән аз дәйишиклийә уғрамыш бир машындыр. Ялныз әллинчи илләрдә Ню-Йорк штатынын Албани шәһәри әһлиндән олан башга бир америкалы ч. Emery чох садә вә әлверишли бир тәкмилләшдирмә васитәсилә Whitney-ин машыныны истифадәдән чыхартмышды.

Машынлар васитәсилә машын истеһсалынын ән мүһүм шәрти, истәнилән гүввә илә ишләйә билән вә эйни заманда тамамилә нәзарәт алтында сахланыла билән мүһәррикдән ибарәт олмушдур. Бухар машынындан ибарәт олан бу мүһәррик машын исә артыг мөвчуд иди. Лакин бунунла бәрабәр бир вәзифә дә, машын васитәсилә машынларын айры-айры һиссәләри үчүн лазым олан дүрүст һәндәси формалар: чизкиләр, мүстәвиләр, даирәләр, силиндрләр, конуслар вә күрәләр истеһсал этмәк иди. Henry Maudsley XIX әсрин биринчи он илиндә slide rest-и ихтира этмәклә бу мәсәләни һәлл эләди вә, әввәлчә торна дәзкаһы үчүн ихтира олунан бу slide rest тезликлә автомат механизмә чеврилди вә ени шәклә салыныб башга машынгайырма машынларында да тәтбиг эдилмәйә башлады. Бу автомат механизм хүсуси бир аләти әвәз этмәк дейил, кәски чиһазынын ағзыны әмәк материалына, мәсәлән дәмирә яхынлашдырыб кәсмәклә вә я әмәк материалынын үзәринә йөнәлтмәклә мүәййән формалы чисимләр һазырлаян инсан әлинин өзүнү әвәз эдир. Беләликлә айры-айры машын һиссәләринин һәндәси формаларыны, „ән тәчрүбәли вә ән маһир бир фәһләйә дә мүйәссәр олмаячаг бир дәрәчәдә асан, дүрүст вә чәлд“ һазырламаг мүмкүн олду[105].

Әкәр биз машынгайырмада тәтбиг олунан машынлара әсл иш машыны нәзәрилә бахсаг енә дә гаршымызда сәнәткар аләти, лакин нәһәнк бир аләт олдуғуну көрәрик. Мәсәлән, дешмә машынынын ичра механизми, бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилән бөйүк бир бурғудур, бу бурғу олмаса, бөйүк бухар машынларынын вә су мәнкәнәләринин силиндрләрини һазырламаг мүмкүн олмаз. Механики торна дәзкаһы аягла ишләдилән ади торна дәзкаһынын нәһәнк шәкилдә гайрылмыш нүсхәсидир; йонғу машыны, дүлкәрин ағач йонмаг үчүн ишләтдийи аләтлә дәмири йонан, өзү дә дәмирдән гайрылмыш олан бир дүлкәрдир; Лондонун кәми тәрсанәләриндә дәмири вәрәг шәклиндә кәсән аләт, нәһәнк бир үлкүчдүр; дәрзи гайчысы маһуду кәсдийи кими дәмири кәсән машынын кәски аләти—мөһтәшәм бир гайчыдыр, бухарла ишләйән чәкич исә ади бир чәкичдир, лакин о гәдәр ағырдыр ки, Тор өзү дә буну галдырыб вура билмәзди[106]. Мәсәлән, Nasmyth-ин ихтира этдийи бу чүр бухар чәкичләриндән бири 6 тон ағырлығындадыр вә 7 фут йүксәкликдән эниб 36 тон ағырлыгда зинданын үстүнә дүшүр. Бу чәкич ири бир гранит дашыны асанлыгла әзиб тоза дөндәрир,

---

105 „The Industry of Nations“, London 1855, Part II, p. 239. Бурадача дейилир: „Дәзкаһа әлавә эдилән бу һиссә нә гәдәр садә вә илк бахышда нә гәдәр әһәмиййәтсиз көрүнсә дә, зәннимизчә, мүбалиғәсиз демәк олар ки, машынларын тәкмилләшиб интишар тапмасына бунун тә'сири дә бухар машынынын өзүндә Уаттын этдийи тәкмилләшдирмәнин тә'сири гәдәр бөйүк олмушдур. Бунун тәтбиг эдилмәси дәрһал бүтүн машынларын тәкмилләшиб учузлашмасына сәбәб олду, ени ихтира вә тәкмилләшдирмәләрә тәкан верди“.

106 Лондонда paddle-wheel shafts [пароходларын авар чархлары үчүн ох] һазырларкән дәмири дөйән машынын адына „Тор“ дейирләр. Дәмирчи налы нә гәдәр асанлыгла дөйүрсә, бу машын да $16^1/_2$ тонлуг оху о гәдәр асанлыгла дөйүб сазлайыр.

һабелә бир нечә йүнкүл зәрбә илә юмшаг бир тахтая мых да чала биләр[107].

Машын шәклиндә мейдана чыхан әмәк воситәси элә бир мадди варлыг формасы алыр ки, бу форма, инсан гүввәсини тәбиәт гүввәләрилә әвәз этмәк вә көһнә эмпирик үсуллар әвәзиндә тәбиәтшүнаслыгдан шүурла истифадә этмәк имканы ярадыр. Мануфактурада ичтимаи әмәк просеси халис суб'ектив шәкилдә айры-айры үзвләрә бөлүнүр, бу бөлүнмә һиссә фәһләләринин садәҹә гурашдырылмасындан ибарәтдир; машынлар системиндә исә ири сәнае там об'ектив бир истеһсал организминә маликдир ки, фәһлә дә буну, истеһсалын һазыр мадди шәрти кими гәбул этмәли олур. Садә кооперасияда вә һәтта әмәк бөлкүсүнүн нәтиҹәси олараг ихтисаслашан бир кооперасияда, айрылыгда чалышан фәһләнин ерини коллектив фәһләнин тутмасы һәлә енә дә аз-чох тәсадүфи бир һал кими көрүнүрдү. Машынлар исә, сонралар көстәрәҹәйимиз бә'зи истисналардан башга һәмишә, билавоситә ичтимаиләшдирилмиш әмәк вә я биркә әмәк шәраитиндә ишләдилир. Демәли, бурада әмәк просесинин кооперасия характери дашымасы, әмәк воситәсинин өз тәбиәтинин тәләб этдийи бир техники зәрурәт олур.

2. Машынын мәһсула вердийи дәйәр

Биз көрдүк ки, кооперасиядан вә әмәк бөлкүсүндән доған мәһсулдар гүввәләр капитал үчүн мүфтә баша кәлир. Бу мәһсулдар гүввәләр, ичтимаи әмәйин тәбии гүввәләридир. Истеһсал просесиндә тәтбиг олунан бухар, су вә и. а. бу кими тәбии гүввәләр дә мүфтәдир. Лакин инсанын нәфәс алмасы үчүн ағ ҹийәр лазым олдуғу кими, һаман тәбии гүввәләри мәһсулдар шәкилдә истеһлак этмәк үчүн дә капитал „инсан әлинин ярадыҹылығына“ мөһтаҹдыр. Суюн мүһәррик гүввәсиндән истифадә этмәк үчүн су чархы олмалыдыр, бухарын тәзйигиндән истифадә эдә билмәк үчүн бухар машыны лазымдыр. Элм дә тәбии гүввәләр вәзиййәтиндәдир. Электрик ҹәрәянынын тә'сир даирәсиндә магнит әгрәбинин дөнмәси гануну вә я дәмирин әтрафындан кечән электрик ҹәрәянынын тә'сири нәтиҹәсиндә дәмирин магнитләшмәси гануну кәшф эдилдикдән сонра бунлар тамамилә мүфтә бир шей олмушдур[108]. Лакин бу ганунлардан телеграфда вә саирәдә истифадә этмәк үчүн чох баһалы вә мүрәккәб бир апарат олмасы лазым кәлир. Көрдүйүмүз кими, машын һеч дә аләти сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инсан әли илә ишләдилән хырдача бир аләт өз

---

[107] Ағаҹ э'малында ишләнән вә кичик мигясда тәтбиг эдилә билән машынларын чохуну америкалылар ихтира этмишләр.

[108] Элм үмумиййәтлә капиталистә „мүфтә“ тамам олур вә бу һал онун элми истисмар этмәсинә әсла мане олмур. Капитал өзкә әмәйини мәнимсәдийи кими, „өзкә“ элмини дә гәсб эдир. Лакин истәр элмин, истәрсә мадди бир сәрвәтин „капиталистҹәсинә“ мәнимсәнилмәси илә „шәхси“ мәнимсәмә тамамилә мүхтәлиф шейләрдир. Dr. Ure өзү, машынлардан истифадә эдән өз мөһтәрәм фабрикантларынын механикая әсла бәләд олмадыгларындан шикайәтләнир, Либих исә инкилис кимя фабрикантларынын кимя саһәсиндә надан олдугларыны сөйләйир.

һәчми вә мигдары е'тибарилә артыр вә инсан тәрәфиндән ярадылан механизмин аләти олур. Бу һалда капитал фәһләйә әл аләти илә иш көрдүрмүр, она өз аләтләрилә ишләйән машында иш көрдүрүр. Лакин ири сәнаеин беләликлә бөйүк тәбиәт гүввәләриндән вә тәбиәтшүнаслыгдан истеһсал просеси үчүн истифадә этмәклә әмәк мәһсулдарлығыны сон дәрәчә йүксәлтмәли олдуғу илк нәзәрдә айдын олурса, орасы һеч дә о гәдәр айдын олмур ки, бәлкә әмәк мәһсулдарлығынын бу гәдәр йүксәлмәси, дикәр бир саһәдә даһа артыг әмәк сәрф олунмасы һесабына әлдә эдилир. Сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машын да һеч бир дәйәр яратмыр, амма машынын өз дәйәри, онун васитәсилә истеһсал олунан мәһсулун үзәринә кечир. Машынын дәйәри олдуғу үчүн вә буна көрә дә о өз дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирдийи үчүн, машын һәмин мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәсини тәшкил эдир. Машын бу мәһсулу учузлашдырмаг әвәзинә, өз дәйәринә мүвафиг дәрәчәдә ону баһалашдырыр. Шүбһәсиздир ки, ири сәнаеин характер әмәк васитәси олан машын вә машынлар системи, сәнәткар вә мануфактура истеһсалындаки әмәк васитәләринә нисбәтән, мүгайисә эдилмәз дәрәчәдә чох дәйәр тәмсил эдир.

Һәр шейдән әввәл гейд этмәк лазымдыр ки, машын әмәк просесиндә һәмишә бүтөвлүкдә, дәйәр яранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак эдир. Машын һеч бир заман мәһсула, ишләниб хараб олмаг нәтичәсиндә өзүнүн орта һесабла итирдийиндән артыг дәйәр әлавә этмир. Одур ки, машынын бүтүн дәйәри илә, һәмин машындан даим мәһсул үзәринә кечән дәйәр һиссәси арасында бөйүк фәрг вардыр. Машынын дәйәр ярадан бир үнсүр олмасы илә мәһсул ярадан бир үнсүр олмасы арасында бөйүк фәрг вардыр. Бир машын эйни бир әмәк просесиндә нә гәдәр узун мүддәт ишләсә, бу фәрг дә о гәдәр бөйүк олур. Доғрудур, биз көрдүк ки, һәр бир әсл әмәк васитәси вә я истеһсал аләти һәмишә әмәк просесиндә бүтөв иштирак эдир, дәйәр яранмасы просесиндә исә анчаг гисмән, йә'ни күндә орта һесабла ишләниб хараб олдуғу нисбәтдә иштирак эдир. Лакин әмәк вәсаитиндән, йә'ни истеһсал аләтиндән истифадә олунмасы илә онун ишләниб хараб олмасы арасындаки фәрг, аләтә нисбәтән машында даһа чохдур, чүнки мөһкәм материалдан гайрылан машынын өмрү узун олур вә машын там элми ганунлара әсасән тәтбиг эдилдийинә көрә, онун тәркиб һиссәләринин вә истеһлак этдийи ләвазиматын сәрфиндә даһа чох гәнаәт эдилмәсинә имкан верир вә, нәһайәт, машынын истеһсал даирәси аләтин истеһсал даирәсиндән чох-чох кенишдир. Машын вә аләтә һәр күн орта һесабла чәкилән хәрчләри онлардан чыхсаг, яхуд һәр күн орта һесабла ишләниб хараб олмаг нәтичәсиндә вә, мәсәлән, яғ, көмүр вә и. а. кими ярдымчы маддәләр ишләтмәк нәтичәсиндә мәһсул үзәринә кечирдикләри дәйәр һиссәсини чыхсаг, мә'лум олар ки, машын вә аләтләр дә, инсан әмәйинин иштиракы олмадан мөвчуд олан тәбиәт гүввәләри кими мүфтә ишләйир. Аләтин мәһсулдар фәалиййәтинә нисбәтән машынын мәһсулдар фәалиййәти нә гәдәр артыг олса аләтә нисбәтән машынын мүфтә хидмәти бир о гәдәр

чох олур. Ялныз ири сәнаедә инсан, маддиләшмиш олан өз кечмиш әмәйинин мәһсулуну, тәбиәт гүввәләри кими кениш мигясда мүфтә ишләмәйә мәчбур этмәйи өйрәнир[109].

Биз кооперасияны вә мануфактураны өйрәниркән көрдүк ки, бә'зи үмуми истеһсал шәртләри, мәсәлән тикили вә саирә биркә истеһлак эдилдикдә, тәк-тәк фәһләләр тәрәфиндән истеһлак эдилмәсинә нисбәтән гәнаәтли олур, демәли бу һалда мәһсул да нисбәтән аз баһалашыр. Машынлы истеһсал шәраитиндә бир тәрәфдән иш машынынын көвдәсини онун бир чох аләтләри истеһлак эдир, дикәр тәрәфдән исә эйни бир мүһәррик машыныны вә интигал механизминин бир һиссәсини бир чох иш машынлары биркә истеһлак этмиш олур.

Машынын дәйәри илә онун һәр күн өз мәһсулу үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәси арасындаки фәрг мә'лум олдугда, бу дәйәр һиссәсинин мәһсулу нә дәрәчә баһалашдырмасы һәр шейдән әввәл мәһсулун һәчминдән, санки онун сәтһиндән асылы олур. Блэкбөрнлү Baynes 1858-чи илдә чап олунмуш бир мүһазирәсиндә һесаблайыб көстәрир ки, „һәр бир реал механики ат гүввәси[109a] 450 мүл ийини вә онун чиһазларыны, яхуд 200 әйирмә ийини, я

---

[109] Рикардо машынларын бу чүр ишләдилмәсинә,—әмәк просеси илә дәйәр яранмасы просеси арасындаки үмуми фәрги мүәййән эдә билмәдийи кими чох аз айдынлашдырмыш олдуғу бу мәсәләйә,—бә'зән о гәдәр мүстәсна бир әһәмиййәт верир ки, машынларын мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәрин һиссәсини арабир унудур вә ону тәбиәт гүввәләрилә бүсбүтүн эйниләшдирир. Мәсәлән дейир ки: „Адам Смит тәбиәт гүввәләринин вә машынларын бизә көстәрдийи хидмәтләрә һеч ердә аз гиймәт вермир, лакин бунларын мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәрин тәбиәтини чох дүзкүн фәргләндирир... бунлар мүфтә ишләдийинә көрә, онларың бизә көстәрдийи ярдым мүбадилә дәйәринә һеч бир шей әлавә этмир“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 336, 337). Айдын мәсәләдир ки, Рикардонун сөзләри анчаг, Ж. Б. Сэй һаггында дейилдийи үчүн һагг сөзләрдир, зира Ж. Б. Сэй бошбоғазлыг эдиб дейир ки, гуя машынларын көстәрдийи „хидмәт“ дәйәр яратмагдан ибарәтдир ки, бу дәйәр дә „мәнфәәтин“ бир һиссәсини тәшкил эдир.

[109a] [*3-чү нәшрә гейд.* Бир ат гүввәси дәгигәдә 33 000 фут-кирвәнкә гүввәйә бәрабәрдир, йә'ни 1 дәгигәдә 33 000 кирвәнкәни 1 фут (инкилис футу) йүксәклийә галдыран вә я 1 кирвәнкәни 33 000 фут йүксәклийә галдыран гүввәйә бәрабәрдир. Юхарыда ады чәкилән ат гүввәси дә мәһз будур. Лакин ади тичарәт дилиндә, һабелә бу китабдаки бә'зи ситатларда эйни машынын күчү „номинал“ ат гүввәси вә „тичарәт“, яхуд „индикатор“ ат гүввәси илә көстәрилир. Гәдим ат гүввәси вә я номинал ат гүввәси анчаг пистонун һәрәкәти вә силиндрин диаметри илә өлчүлүр, бурада бухарын тәзйиги вә пистонун сүр'әти әсла нәзәрә алынмыр. Әслиндә бу о демәкдир ки, экәр машынын күчү, мәсәлән 50 ат гүввәси һесаб олунурса, демәли бухарын тәзйиги Болтон вә Уатт дөврүндә олдуғу кими зәиф, пистонун да сүр'әти чүз'идир. Лакин о замандан бәри бу ики амилин тә'сири олдугча артмышдыр. Инди машынын һәгигәтдә вердийи механики гүввәни өлчмәк үчүн бухарын тәзйигини көстәрән индикатор ихтира эдилмишдир. Пистонун һәрәкәт сүр'әтини тә'йин этмәк исә чәтин дейилдир. Беләликлә, „индикатор“ ат гүввәси вә я „тичарәт“ ат гүввәсиндән ибарәт олан өлчү ваһиди элә бир риязи формуладыр ки, бурада эйни заманда силиндрин диаметри, пистонун галхма йүксәклийи, онун сүр'әти вә бухарын тәзйиги нәзәрә алыныр; бу формула бир машынын бир дәгигәдә һәгигәтән нечә дәфә 33 000 фут-кирвәнкә гүввә вердийини көстәрир. Буна көрә дә бир номинал ат гүввәси һәгигәтдә үч, дөрд вә һәтта беш индикатор ат гүввәси вә я һәгиги ат гүввәси верә биләр. Бу гейддән мәгсәд сонралар кәтирилән мүхтәлиф ситатлары изаһ этмәкдир.—*Ф. Э.*]

да 40-дүймә парча үчүн олан 15 тохума дәзкаһыны, онларын әриш гуран, әриш чиришләйән вә саир чиһазларыны һәрәкәтә кәтирир“. Бир бухар ат гүввәсинин бир күнлүк хәрчләри вә бу гүввәнин һәрәкәтә кәтирдийи машынларын бир күндә ишләниб хараб олмасы биринчи һалда 450 мүл ийинин күндәлик мәһсулуна бөлүнүр, икинчи һалда 200 throstles ийинин мәһсулуна, үчүнчү һалда исә 15 механики тохума дәзкаһынын мәһсулуна бөлүнүр, буна көрә дә бир унсиялыг иплик вә я бир аршын кәтан үзәринә дәйәрин чох чүз'и бир һиссәси кечир. Юхарыда көстәрилән бухар чәкичи мисалында да бунун эйнини көрүрүк. Һәмин бухар чәкичинин бир күндә ишләниб хараб олмасы, ишләдилән көмүр вә и. а., бу чәкичлә бир күндә дөйүлән күлли мигдар дәмир күтләсинә бөлүндүйүнә көрә, дәмирин һәр сентнеринә дәйәрин анчаг азачыг бир һиссәси дүшүр; лакин бу нәһәнк аләт хырда мых чалмаг ишиндә ишләдилсә иди, дәйәрин мәһсул үзәринә кечән һиссәси чох бөйүк оларды.

Иш машынынын фәалиййәт даирәси, йә'ни бу машынын аләтләринин мигдары мә'лум олдугда, әкәр гүввәдән бәһс олунурса, онда аләтләрин һәчми мә'лум олдугда, машынын вердийи мәһсул күтләси онун ишләмәси сүр'әтиндән асылыдыр, йә'ни мәсәлән, ийләрин һәрләнмә сүр'әтиндән вә я бир дәгигәдә чәкичин вурдуғу зәрбәләрин сайындан асылыдыр. Бу нәһәнк чәкичләрдән бә'зиләри дәгигәдә 70 зәрбә вурур, Ryder-ин, балача бухар чәкичи илә ий гайыран патентли машыны исә дәгигәдә 700 зәрбә вурур.

Әкәр машынын өз дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирмәси пропорсиясы мә'лумдурса, дәйәрин бу һиссәсинин кәмиййәти машынын өз дәйәринин кәмиййәтиндән асылы олур[110]. Машын өзү нә гәдәр аз әмәк тәмсил эдирсә, мәһсул үзәринә дә бир о гәдәр аз дәйәр кечирир. Машын мәһсул үзәринә нә гәдәр аз дәйәр кечирирсә, бир о гәдәр мәһсулдар олур вә көстәрдийи хидмәт чәһәтдән тәбиәт гүввәләринә бир о гәдәр чох яхынлашыр. Машынларын машын васитәсилә истеһсал эдилмәси исә машынларын дәйәрини онларын һәчминә вә ишинә нисбәтән азалдыр.

Сәнәт вә я мануфактура үсулу илә истеһсал эдилән әмтиәләрин гиймәтләрини машынла истеһсал олунан эйни әмтиәләрин гиймәтләри илә тутушдуруб тәһлил этдикдә үмумиййәтлә белә бир нәтичә чыхыр ки, мәһсул машынла истеһсал олундугда, дәйәрин тәркибиндә әмәк васаитиндән мәһсулун үзәринә кечән һиссәнин нисби кәмиййәти артыр, лакин мүтләг кәмиййәти аза-

---

[110] Капиталист тәсәввүрләринин әсири олан бир охучу, әлбәттә, дейәчәкдир ки, бурада машынын өз капитал дәйәринә пропорсионал олараг мәһсул үзәринә кечирдийи „фаиздән“ әсәр йохдур. Лакин асанлыгла йәгин этмәк олар ки, сабит капиталын башга тәркиб һиссәләри кими машын да ени дәйәр истеһсал этмәдийи үчүн мәһсулун үзәринә „фаиз“ адилә бир дәйәр дә кечирә билмәз. Сонра, айдындыр ки, изафи дәйәр истеһсалындан бәһс олунан бу ердә, һәмин изафи дәйәрин һеч бир һиссәсини a priori „фаиз“ дейә зәнн этмәк олмаз. Илк нәзәрдә мә'насыз вә дәйәр яранмасы ганунларына зидд көрүнән капиталист һесаблама үсулу, бу әсәрин үчүнчү китабында изаһ эдиләчәкдир.

лыр, йә'ни һәмин дәйәр һиссәсинин мүтләг кәмиййәти азалыр, лакин мәһсулун, мәсәлән бир кирвәнкә иплийин үмуми дәйәринә нисбәтән көтүрүлән кәмиййәти артыр[111].

Айдындыр ки, мүәййән бир машынын истеһсалы үчүн сәрф олунан әмәк, ону ишләдиркән гәнаәт эдилән әмәйә бәрабәрдирсә, онда әмәк анчаг өз ерини дәйишмиш олур, йә'ни әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин үмуми мигдары азалмыр, яхуд әмәйин мәһсулдар гүввәси артмыр. Лакин машынын дәйәрини тәшкил эдән әмәклә онун тәтбиги нәтичәсиндә гәнаәт эдилән әмәк арасындаки фәрг, яхуд машынын мәһсулдарлыг дәрәчәси, әлбәттә, онун әвәз этдийи аләтин дәйәри илә өз дәйәри арасындаки фәргдән асылы дейилдир. Биринчи фәрг о вахтадәк мөвчуд олур ки, машына гоюлан әмәк вә демәли машындан мәһсул үзәринә кечән дәйәр һиссәси, фәһләнин өз әмәк аләти васитәсилә әмәк чисми үзәринә кечирә биләчәйи дәйәрдән аз олур. Буна көрә дә машынын мәһсулдарлығы, онун инсан иш гүввәсини әвәз этмәси дәрәчәси илә өлчүлүр. Ч-б Baynes-ин фикринчә, бир бухар ат гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән 450 мүл ийинә вә һазырлыг әмәлийяты машынларына $2^1/_2$ фәһлә дүшүр[112]; һәм дә һәр бир автомат ий (selfacting mule spindle) он саатлыг иш күнү әрзиндә 12 унсия (орта йоғунлугда) иплик әйирир ки, буну да $2^1/_2$ фәһлә һесабилә көтүрдүкдә һәфтәдә $365^5/_8$ кирвәнкә иплик эдәр. Демәли, тәгри-

---

[111] Машынын мәһсул үзәринә кечирдийи бу дәйәр һиссәсинин һәм мүтләг, һәм дә нисби кәмиййәти о һалларда азалыр ки, машынын сыхышдырыб ерини тутдуғу атлар вә үмумиййәтлә иш һейванлары, маддәләр мүбадиләси үчүн олан бир машын кими дейил, анчаг мүһәррик гүввә кими ишләдилсин. Ери кәлмишкән демәлиййик ки, һейванлары садә машын адландыран Декарт мәсәләйә, һейванларын инсана көмәкчи һесаб эдилдийи орта әср нәзәрилә дейил вә сонралар ч. фон Һаллерин дә өз „Restauration der Staatswissenschaften" әсәриндә шәрик олдуғу нөгтейи-нәзәрлә дейил, мануфактура дөврү нәзәрилә бахырды. Бэкон кими Декарт да истеһсал үсулунун дәйишилмәсини вә тәбиәт үзәриндә инсанын әмәли һөкмранлығыны, тәфәккүр үсулундаки дәйишиклийин нәтичәси сайырды; буну биз онун „Discours de la Méthode" әсәриндән көрүрүк; бу әсәрдә әзчүмлә дейилир: „Әлбәттә, һәятда чох файдалы олан биликләрә чатмаг вә мәктәбләрдә тәдрис эдилән нәзәри фәлсәфә әвәзинә әмәли фәлсәфә тапмаг (онун фәлсәфәдә ишләтдийи үсул васитәсилә тапмаг) олар; сәнәткарларымызын мүхтәлиф пешәләрини билдийимиз кими, одун, суюн, һаванын, улдузларын вә әтрафымыздаки бүтүн башга чисимләрин гүввә вә тә'сирини билдикдә, һәмин әмәли фәлсәфәнин көмәйилә бунлардан да мүхтәлиф ишләрдә эйни үсулла истифадә эдә биләр вә беләликлә тәбиәтә саһиб вә һаким олардыг", бунунла да бирликдә „инсан һәятынын тәкмилләшмәсинә ярдым көстәрмиш олардыг". Сәр Dudley North-ун „Discourses upon Trade" (1691) әсәринин мүгәддимәсиндә дейилир ки, Декартын методу сияси игтисада тәтбиг эдилдикдә ону пул, тичарәт вә и. а. һаггындаки гәдим нағыл-һекайәтдән вә мөвһум тәсәввүрләрдән азад этмәйә башламышдыр. Үмумиййәтлә илк инкилис игтисадчылары, Бэкон вә Һоббс фәлсәфәсинин тәрәфдары олмушлар, һалбуки сонралар Инкилтәрә, Франса вә Италияда сияси игтисад „философу" Локк олмушду.

[112] Эссендәки тичарәт палатасынын иллик һесабатында (октябр 1863-чү ил) дейилдийинә көрә, Круппун поладәритмә заводу 161 әритмә, сувермә вә семент собасы, 32 бухар машыны (1800-чү илдә Манчестердә ишләдилмиш бүтүн бухар машынлары тәгрибән бу гәдәр иди) вә—мәчмуу 1236 ат гүввәси тәшкил эдән—14 бухар чәкичи, 49 дәмирчи күрәси, 203 иш машыны вә тәгрибән 2400 фәһлә васитәсилә 1862-чи илдә 13 милйон кирвәнкә әринмиш полад һасил этмишди. Бурада бир ат гүввәсинә 2 фәһләдән дә аз дүшүр.

бән 366 кирвәнкә памбыг (садә олсун дейә памбығын туллантысыны нәзәрә алмырыг) иплийә чеврилиркән бу памбығын өз чанына чәкдийи иш вахты чәми 150 иш сааты, яхуд 15 он саатлыг иш күнү олур, һалбуки әл илә иплик әйирән бир әйиричи 60 саатда 13 унсия иплик әйирдийинә көрә, эйни мигдар памбыг өз чанына 2700 он саатлыг иш күнү вә я 27 000 иш сааты чәкмиш олур[113]. Көһнә blockprinting үсулу, яхуд чити әл илә басмаг үсулунун машын басмасы илә әвәз эдилдийи ерләрдә бир нәфәр яшлы фәһләнин вә я ениетмәнин васитәсилә бир машын 1 саатда, әввәлләр 200 нәфәр яшлы фәһләнин вердийи гәдәр дөрдрәнкли чит верир[114]. Eli Whitney 1793-чү илдә cottongin-и ихтира эдәнә гәдәр, бир кирвәнкә памбығын чийидини тәмизләмәйә орта һесабла бир иш күнү сәрф олунурду. Онун ихтираы сайәсиндә бир зәнчи гадын күндә 100 кирвәнкә памбығын чийидини тәмизләйә билир; һәм дә о замандан бәри cottongin-ин мәһсулдарлығы хейли артырылмышдыр. Әввәлләр 50 сент хәрчлә истеһсал олунан бир кирвәнкә памбыг лифи сонралар 10 сентә сатылыр, һәм дә әввәлкиндән чох мәнфәәт верирди, йә'ни онун тәркибиндә даһа чох мигдар өдәнилмәмиш әмәк вар иди. Һиндустанда памбығын чийидини тәмизләмәк үчүн churka дейилән бир чиһаз ишләдирләр; ярыммашына бәнзәр бу чиһазла бир киши вә бир гадын күндә 28 кирвәнкә памбығын чийидини тәмизләйир. Бир нечә ил бундан әввәл доктор Forbes-ын ихтира этмиш олдуғу churka васитәсилә 1 киши илә 1 ениетмә күндә 250 кирвәнкә памбығын чийидини тәмизләйир; мүһәррик гүввә олараг өкүз, бухар вә я судан истифадә эдилдикдә исә, feederes (йә'ни машынын ағзына материал верән ишчи) вәзифәсини көрмәк үчүн анчаг бир нечә оғлан вә гыз ушағы тәләб олунур. Өкүзлә һәрәкәтә кәтирилән он алты белә машын бир күндә, әввәлләр үмумиййәтлә 750 нәфәрин көрдүйү иши көрүр[115].

Юхарыда дедийимиз кими, бухар котаны ишләдән бухар машыны 1 саатда 3 пенсә вә я $^1/_4$ шиллингә 66 адамын 1 саатда 15 шиллингә көрдүйү гәдәр иш көрүр. Мән тәкрар бу мисалын үзәринә онун үчүн гайыдырам ки, янлыш тәсәввүр оянмасын. Йә'ни демәк истәйирәм ки, бу 15 шиллинг һеч дә, 66 фәһләнин 1 саатда мәһсул үзәринә кечирдийи әмәйин ифадәси дейилдир. Әкәр изафи әмәйин зәрури әмәйә нисбәти 100%-дирсә, онда бу 66 фәһлә бир саатда 30 шиллинглик дәйәр истеһсал эдирмиш. Һалбуки онларын алдығы эквивалентдә, йә'ни 15 шиллинг әмәк һаггында бүтүн 66 саатын анчаг 33 сааты тәчәссүм эдир. Демәли, әкәр биз фәрз этсәк ки, машынын дәйәри, онун сыхышдырыб ерини тутдуғу 150 фәһләнин иллик әмәк һаггына, мәсәлән 3000 фунт стер-

---

[113] Babbage һесаблайыб көстәрир ки, Ява адасында тәкчә әйиричинин әмәйи сәрф эдилмәклә памбығын дәйәри 117% артырылыр. Эйни заманда (1832-чи илдә) Инкилтәрәдә назик иплик әйирилиркән машынларын вә әмәйин памбыға кечирдийи үмуми дәйәр, хаммалын дәйәринин 33%-ә гәдәрини тәшкил эдирди („On the Economy of Machinery", London 1832, p. 214).

[114] Бундан әлавә, чит машынла басылдыгда рәнкә гәнаәт олунур.

[115] Бах: Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

лингә бәрабәрдир, онда бу 3000 фунт стерлинг һеч дә һаман 150 фәһләнин сәрф этдийи вә әмәк чисми үзәринә кечирдийи бүтүн әмәйин пул ифадәси дейил, онларын иллик әмәйинин анҹаг әмәк һаггында ифадә олунан һиссәсинин ифадәсидир. Машынын пул дәйәри олан 3000 фунт стерлинг исә, әксинә, машынын истеһсалына сәрф олунан бүтүн әмәйи ифадә эдир; бу әмәкдән нә гәдәринин фәһләйә верилән әмәк һаггы вә нә гәдәринин капиталистә галан изафи дәйәр олдуғунун һеч бир әһәмиййәти йохдур. Демәли, машынын дәйәри, онун әвәз этдийи иш гүввәсинин дәйәри гәдәр олса да, машында тәҹәссүм эдән әмәк һәмишә, онун әвәз этдийи инсан гүввәсиндән хейли аз олур[116].

Тәкҹә мәһсулу уҹузлашдырмаг васитәси кими көтүрүлдүкдә, машын ялныз о замана гәдәр тәтбиг эдилә биләр ки, онун истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәк, онун тәтбиги нәтиҹәсиндә әвәз эдилән әмәкдән аз олсун. Лакин капиталын нәзәриндә бу һүдуд хейли дар көрүнүр. Капитал, тәтбиг эдилән әмәйин һаггыны дейил, тәтбиг эдилән иш гүввәсинин дәйәрини өдәдийинә көрә, машын тәтбиг эләмәк капитал үчүн анҹаг, машынын дәйәри илә онун әвәз этдийи иш гүввәсинин дәйәри арасындаки фәрг даирәсиндә әлверишлидир. Иш күнүнүн зәрури әмәклә изафи әмәйә бөлүнмәси дәрәҹәси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф олур; бу бөлкү һабелә эйни бир өлкәдә мүхтәлиф дөврләрдә вә я эйни бир дөврдә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә дә мүхтәлиф олур; сонра, фәһләнин һәгиги әмәк һаггы онун иш гүввәсинин дәйәриндән каһ юхары олур, каһ да ашағы; буна көрә, машынын истеһсалына лазым олан әмәйин мигдары илә онун әвәз этдийи әмәйин үмуми мигдары сабит галдыгда да, машынын гиймәтилә онун әвәз этдийи иш гүввәсинин гиймәти арасындаки бу фәрг, чох дәйишилә биләр[116a]. Лакин капиталист үчүн әмтиә истеһсалынын хәрҹләрини мүәййән эдән вә иҹбари рәгабәт ганунлары васитәсилә она тә'сир көстәрән мәһз икинҹи фәргдир. Буна көрә дә XVI вә XVII әсрләрдә Алманиянын ихтира этдийи машынлар ялныз Һолландияда тәтбиг эдилдийи кими вә XVIII әсрдә Франсанын бә'зи ихтираларындан ялныз Инкилтәрәдә истифадә эдилдийи кими, инди дә Инкилтәрәдә ихтира эдилән машынлар ялныз Шимали Америкада тәтбиг олунур. Чохдан бәри инкишаф этмәйә башламыш олан өлкәләрдә машынын өзү бә'зи сәнае саһәләриндә тәтбиг эдилиркән дикәр саһәләрдә элә бир әмәк артыглығы (Рикардо демишкән, redundancy of labour) төрәдир ки, бу саһәләрдә әмәк һаггынын иш гүввәсинин дәйәриндән ашағы дүшмәси, машын тәтбиг эдилмәсинә манечилик төрәдир вә капиталын нөгтейи-нәзәриндән машыны кәрәксиз һала салыр, онун тәтбиг эдилмәсинә чох заман әсла имкан вермир, чүнки капитал үмумиййәтлә тәт-

---

116 „Бу дилсиз-ағызсыз ишчиләр (машынлар), әвәз этдикләри әмәклә там бәрабәр дәрәҹәдә пул дәйәринә малик олсалар да, һәмишә бу әмәкдән хейли аз әмәйин мәһсулу олурлар“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 40)

116a *2 чи нәшрә гейд.* Буна көрә дә коммунизм ҹәмиййәтиндә машынлар, буржуа ҹәмиййәтиндәкиндән тамамилә башга әсаслар үзрә тәтбиг олунарды.

биг эдилән әмәйин дейил, анҹаг өдәдийи әмәйин ихтисар эдилмәсиндән мәнфәәт көтүрүр. Инкилтәрә јун мануфактурасынын бә'зи саһәләриндә сон илләр ушаг әмәйи чох азалмыш, бә'зи ерләрдә исә тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр. Нә сәбәбә? Фабрика гануну ушаглары ики нөвбәдә ишләтмәйә мәҹбур этмишдир ки, бу нөвбәләрдән бири 6 саат, о бири 4 саат, яхуд һәр бири анҹаг 5 саат давам эдир. Лакин ушагларын ата-анасы half-times [ярымфәһләләри], әввәлләр full-times [там фәһләләрин] сатылдығы гиймәтдән уҹуз сатмаг истәмәдиләр. Буна көрә дә half-times, ярым фәһләләр машынла әвәз эдилди[117]. Мә'дәнләрдә гадынларын вә аз яшлы (10 яшындан ашағы) ушагларын ишләдилмәси гадаған олунана гәдәр капитал көмүр мә'дәнләриндә вә башга мә'дәнләрдә чылпаг гадын вә гызлары чох заман кишиләрлә бирликдә ишләмәйә мәҹбур этмәйи өз әхлаг ганунларына, хүсусән өз мүһасибат китабына чох уйғун бир шей һесаб эдирди вә ялныз бу иш гадаған эдиләндән сонра машынлардан истифадә этмәйә башлады. Янкиләр дашгыран машынлар ихтира этмишләр. Инкилисләр исә бу машынлары тәтбиг этмирләр, чүнки бу иши көрән „бәдбәхтләр" („wretch"—Инкилтәрә сияси игтисадынын экинчилик фәһләләринә вердийи техники аддыр) сәрф этдикләри әмәйин о гәдәр ҹүз'и бир һиссәсинин һаггыны алырлар ки, машын тәтбиг олунмасы, капиталистләр үчүн истеһсалы баһалашдыра биләр[118]. Инкилтәрәдә каналлар бою йүк баржларыны чәкмәк вә саирә үчүн ат әвәзинә бә'зән һәлә дә гадынлардан истифадә олунур[119], чүнки ат вә машын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәк, риязи муәййән бир кәмиййәтдир, артыг әһали сырасындан олан гадынларын хәрҹи исә һеч һесаба кәлмәйән ҹүз'и бир шейдир. Буна көрә дә һәр ҹүр мә'насыз вә бош ишләр үчүн инсан гүввәси һеч ердә, мәһз машын өлкәси олан Инкилтәрәдәки гәдәр бир һәясызлыгла исраф олунмур.

3. Машынлы истеһсалын фәһләйә илк тә'сирләри

Көрдүйүмүз кими, ири сәнаеин башланғыч нөгтәси, әмәк васитәсиндә баш верән ингилаб олмушдур, тәбәддүлата уғрамыш

117 „Саһибкарлар, 13 яшындан ашағы ушаглардан ибарәт ики нөвбәни лүзумсуз ерә сахламазлар... Доғрудан да фабрикантларын бир гисми, мәсәлән јун әйиртдирәнләр инди анҹаг надир һалларда 13 яшындан ашағы ушаг, йә'ни ярымфәһлә ишләдирләр. Онларын тәтбиг этдийи ҹүрбәҹүр мүкәммәл ени машынлар ушаглары (йә'ни 13 яшындан ашағы ушаглары) ишләтмәк лүзумуну, демәк олар тамамилә арадан галдырыр. Бу йолла ушагларын сайынын азалдығыны көстәрмәк үчүн мән бир әмәк просесини мисал көстәрәҹәйәм: бурада мөвҹуд машынлара piecing machine (эшмә машыны) дейилән бир ҹиһаз әлавә этмәк нәтиҹәсиндә, һәр машынын хүсусиййәтиндән асылы олараг, алты вә я дөрд нәфәр ярымфәһләнин ишини бир ениетмә (13 яшындан юхары бир ушаг) көрә билир... „Ярым иш вахты" системи, „piecing machine ихтира эдилмәсинә" сәбәб олду" („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1858").

118 „Машынлар... чох заман әмәк (о, әмәк һаггыны нәзәрдә тутур) галхмайынча тәтбиг олунмур" (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 579).

119 Бах: „Report of the Social Science Congress at Edinburgh". October 1863.

әмәк васитәси исә фабрикада өз үзвләринә айрылан машынлар системиндә ән чох инкишаф этмиш форма кәсб эдир. Инсан материалынын бу об'ектив организмә нечә бирләшдирилдийини нәзәрдән кечирмәздән әввәл, фәһләнин өзүнә бу ингилабын көстәрдийи бә'зи үмуми тә'сирләрлә таныш олаг.

а) Капиталын әлавә иш гүввәләри мәнимсәмәси. Гадын вә ушаг әмәйи

Машын тәтбиги әзәлә гүввәсини кәрәксиз этдийинә көрә, машынлар әзәлә гүввәсинә малик олмаян, йә'ни бәдәнчә зәиф олан, лакин ә'залары даһа чевик һәрәкәт эдән фәһләләр ишләтмәк үчүн бир васитә олур. Буна көрә дә машынларын капиталист үсулу илә тәтбигинин илк нәтичәси гадын вә ушаг әмәйинин тәтбигиндән ибарәт олмушдур! Беләликлә, әмәйи вә фәһләләри әвәз эдә билән бу гүдрәтли васитә дәрһал дөнүб муздлу фәһләләрин сайыны артырмаг васитәси олмуш, гадынла кишийә вә бөйүклә кичийә фәрг гоймадан фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини билаваситә капиталын һөкмранлығына табе этмишдир. Капиталистин ишиндә ичбари ишләмәк ялныз ушагларын ойнамаг вахтыны дейил, аиләнин эвдә өз эһтиячлары үчүн адәтән тәләб олундуғу гәдәр ишләмәси вахтыны да онун әлиндән алмышдыр[120].

Биз көрдүк ки, иш гүввәсинин дәйәри айрыча бир яшлы фәһләнин дейил, бүтүн фәһлә аиләсинин яшамасы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәййән эдилир. Фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини әмәк базарына сөвг эдән машынлар, кишинин иш гүввәсинин дәйәрини, онун бүтүн аилә үзвләри арасында тәгсим эдир. Буна көрә дә машынларын тәтбиги, кишинин иш гүввәсинин дәйәрини ашағы салыр. Ола билсин, 4 иш гүввәсинә бөлүнән аиләни сатын алмаг, әввәлләр тәк аилә башчысынын иш гүввәсини сатын алмагдан баһа тамам олур, лакин инди бир иш күнү әвәзинә 4 иш күнү ортая чыхыр вә дөрд нәфәрин изафи әмәйи бир нәфәрин изафи әмәйиндән нә гәдәр артыгса, 4 иш күнүнүн гиймәти дә о нисбәтдә ашағы дүшүр. Бир аиләнин яшамасындан өтрү инди капитал үчүн дөрд нәфәр ишләмәли вә үстәлик олараг онл изафи

---

120 Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә баш верән памбыг бөһраны заманы д-р Edward Smith Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән Ланкаширә, Чеширә вә башга ерләрә көндәрилмишди ки, памбыг парча сәнаеиндә чалышан фәһләләрин сәһиййә вәзиййәтини өйрәнсин. О әзчүмлә билдирирди ки, бөһран нәтичәсиндә фәһләләрин фабрика мүһитиндән узаглашмасы һәлә бир яна дурсун, бөһранын сәһиййә чәһәтдән дә бир чох башга мүсбәт нәтичәләри олмушдур. Фәһлә арвадлары өз ушагларыны Годфрей cordial-ы илә (тирйәкли дәрманла) зәһәрләмәк әвәзинә инди лазыми гәдәр бош вахт тапыб әмиздирирләр. Инди онлар хөрәк биширмәйи өйрәнмәйә мачал тапырлар. Бәдбәхтликдән онлар хөрәк биширмәйи элә бир вахтда өйрәнмишләр ки, бишириб емәйә бир шей тапмырлар. Лакин бунлардан көрмәк олар ки, өз артымыны тә'мин этмәйә чалышан капитал, аиләнин эһтиячларына лазым олан әмәйи нә дәрәчәдә гәсб эдирмиш. Бөһрандан, фәһлә гызларына хүсуси мәктәбләрдә тикиш ишләри өйрәтмәк мәгсәдилә дә истифадә эдилмишди. Бүтүн дүня үчүн сап әйирән фәһлә гызларын тикиш өйрәнмәси үчүн кәрәк Америка ингилабы вә дүня бөһраны баш верә имиш!

әмәк дә сәрф этмәлидир. Беләликлә машынлар, капитал үчүн әсл истисмар саһәси[121] олан инсан күтләсини артырыб истисмар этмәйә башламагла бәрабәр лап әввәлдән истисмарын дәрәҹәсини дә артырыр.

Машынлар капиталист мүнасибәтинин формал ифадәсини, йә'ни фәһлә илә капиталист арасындаки мүгавиләни дә көкүндән дәйишдирир. Әмтиә мүбадиләси әсасларына көрә һәр шейдән әввәл фәрз олунурду ки, капиталист илә фәһлә бир-биринин мүгабилиндә дуран азад шәхсләрдир, мүстәгил әмтиә саһибләридир, бунларын бири пул вә истеһсал васитәләринин, дикәри исә иш гүввәсинин саһибидир. Лакин инди капитал еткин олмаян, я да ярыеткин адамлары сатын алыр. Әввәлләр фәһлә формал азад бир шәхс олмаг э'тибарилә малик олдуғу өз иш гүввәсини сатырды. Инди о өз арвадыны вә ушагларыны сатыр. Фәһлә инди гул сатан олур[122]. Ушаг әмәйинә олан тәләб чох заман форма ҹәһәтдән дә, зәнчи гуллара олан вә нүмунәләрини Америка гәзетләриндәки э'ланларда көрмәйә адәт этдийимиз тәләбә охшайыр. Мәсәлән, инкилис фабрика мүфәттишләриндән бириси белә дейир: „Мәним әяләтимдәки чох бөйүк мануфактура шәһәрләриндән бириндә ерли гәзетдә дәрч олунмуш бир э'лана нәзәрими ҹәлб этдиләр. Э'ланда дейилир: „13 яшында олдуглары зәнн эдилә би-

---

[121] „Киши әмәйини гадын әмәйилә вә хүсусән яшлыларын әмәйини аз яшлыларын әмәйилә кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә әвәз этмәк нәтиҹәсиндә фәһләләрин сайы чох артмышды. Һәфтәдә 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан 13 яшлы үч гыз ушағы һәфтәдә 18 шиллингдән 45 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан бир кишини әвәз эдир“ (Th. de Quincey, The Logic of Political Economy, London 1845, 147-чи сәһифәйә гейд). Аиләдә бә'зи ишләр, мәсәлән ушаглара бахмаг вә онлары едиздирмәк кими ишләр лабүд олдуғуна көрә, капиталын аиләдән айырдығы аналар һәр һалда өзләринә көмәкчи тутмалы олурлар. Аиләнин истеһлакы үчүн тәләб олунан ишләр, мәсәлән тикиш, ямаг вә саирә әвәзинә һазыр мал алмаг лазым кәлир. Демәли, эвдә сәрф эдилән әмәйин азалдығы дәрәҹәдә пул хәрҹләри артыр. Буна көрә дә фәһлә аиләсинин истеһсал хәрҹләри артыб кәлиринин артымыны мүвазиләшдирир. Һәлә орасы да вар ки, яшайыш васитәләринин истифадәсиндә вә һазырланмасында гәнаәт эләмәк вә бунлардан истәнилдийи кими истифадә этмәк мүмкүн олмур. Рәсми сияси игтисадын кизләтдийи бу фактлар һаггында, фабрика мүфәттишләринин „Reports“унда, „Children's Employment Commission“ун һесабатларында, хүсусән „Reports on Public Health“да этрафлы мә'лумат тапмаг олар.

[122] Инкилтәрә фабрикаларында капиталистләри гадын вә ушаг әмәйинә һәдд гоймаға мәҹбур эдән яшлы киши фәһләләр олмушдур; бу бөйүк фактын әксинә олараг „Children's Employment Commission“ун лап бу яхынлардаки һесабатларында, фәһлә ата-аналарын ушаг алверинә мүнасибәтиндә һәгигәтән бiабырчы вә тамамилә гул алверини хатырладан әламәтләр олдуғу гейд эдилир. Риякар капиталистләр исә, һәмин „Reports“дан көрүндүйү кими, башга һалларда „әмәк азадлығы“ адландырдыглары бу вәһшилийи писләйирләр, һалбуки буну онлар өзләри яратмышлар, өзләри буну әбәдиләшдирир вә ондан файда көтүрүрләр. „Ушаглары, аиләйә көмәк олмаг үчүн вә... һәтта өз едикләри чөрәйин пулуну газанмаг үчүн ишә көндәририрдиләр. Нә белә һәдсиз бир зәһмәтә дөзә биләҹәк бәдәни олан, нә дә кәләҹәкдә өзләринә һәят гурмаг үчүн лазымы һазырлыглары олан бу ушаглар ҹисмани вә мә'нәви позғунлуг доғуран бир вәзиййәтә салынмышдылар. Бир йәһуди тарихчиси Титин Бейтүл-Мүгәддәси дағытмасы мүнасибәтилә демишдир ки, бу шәһәрин дағылыб белә виран эдилмәси һеч дә тәәҹҹүблү дейилдир, зира аҹлыг әзабындан хилас олмаг истәйән мәрһәмәтсиз бир ана күнаһ эдиб өз баласыны емишдир“ („Public Economy Concentrated“, Carlisle 1833, p. 56).

ләҹәк 12—20 нәфәр оғлан ушағы лазымдыр. Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллингдир. Мүрачиәт етмәли" вә и. а.[123]. „13 јашында олдуглары зәнн едилә биләҹәк" сөзләринин јазылмасына сәбәб одур ки, 13 јашындан кичик ушаглар фабрика ганунуна көрә анҹаг 6 саат ишләјә биләрләр. Рәсми тә'јин олунмуш бир һәким (certifying surgeon) ушагларын јашыны мүәјјән етмәлидир. Буна көрә дә фабрикант елә оғлан ушаглары истәјир ки, заһири көрүнүшләри е'тибарилә 13 јашы тамам олмуш зәнн едилә билсинләр. Фабрикантларын муздла ишләтдикләри 13 јашындан кичик ушагларын сајы, Инкилтәрәнин сон 20 ил әрзиндәки статистикасындан көрүндүјү кими, чох заман елә бир сүр'әтлә азалыр ки, адамы һејрәтә салыр. Фабрика мүфәттишләринин өз дедикләринә көрә, бунун сәбәби чох һалларда һәмин certifying surgeons иди, чүнки онлар ушагларын јашыны дәјишдириб капиталистләрин истисмарчылыг һәрислијинә вә ата-аналарын өз ушагларыны сатмаг еһтијаҹына ујғун бир шәклә салырдылар. Лондонун писликдә ад газанмыш Bethnal Green әјаләтиндә һәр базар ертәси вә тәк күнү сәһәрдән базар гурулур вә бурада 9 јашындан јухары оғлан вә гыз ушаглары өзләрини Лондон ипәк мануфактураларына тәслим едиб фәһләлијә кедирләр. „Әмәк һаггы олараг адәтән: һәфтәдә 1 шиллинг 8 пенс (бу пул ата-анама чатыр), әлавә өзүмә 2 пенс, бир дә чај" верилир. Мүгавиләләр анҹаг бир һәфтәјә бағланыр. Бу базарда һәгигәтән биабырчы мәнзәрәләр олур вә биабырчы бир дилләданышырлар[124]. Инкилтәрәдә һәлә индијәдәк гадынлар „иш евләриндәки өз оғлан ушагларыны көтүрүб һәфтәдә 2 шиллинг 6 пенс әмәк һаггы илә истәнилән алычыја верирләр"[125]. Гануна зидд олараг, Бөјүк Британијада һәлә дә азы 2000 оғлан ушағы өз ата-аналары тәрәфиндән бача тәмизләјән ҹанлы машын олараг сатылыр (һалбуки онлары əвәз етмәк үчүн һәгиги машынлар вардыр)[126]. Иш гүввәси аланла сатан арасындакы һүгуг мүнасибәтиндә машынын јаратдығы ингилаб, бүтүн бу сөвдәнин хүја азад шәхсләр арасында бағланан бир мүгавилә олмаг көрүнүшүнү дәхи арадан галдырды вә, сонралар дөвләтин фабрика ишләринә гарышмасыны һаглы көстәрмәк үчүн, Инкилтәрә парламанына һүгуг дәлилләри дә верди. Һәлә фабрика ганунуна табе едилмәјән сәнае саһәләриндә һәр дәфә белә ганун ушаг әмәјинә 6 саатлыг һәдд гојдугда, фабрикантлар јенидән фәрјад едиб дејирләр: бә'зи ата-аналар өз ушагларыны ганунун шамил олдуғу сәнаедән анҹаг она көрә чыхарырлар ки, „әмәк азадлығынын" һәлә дә һөкм сүрдүјү саһәләрә, јә'ни 13 јашындан кичик ушагларын јашлыларла бәрабәр ишләмәјә мәҹбур едилдији вә, демәли, ушагларын нисбәтән баһа сатыла билдији саһәләрә сатсынлар. Лакин капитал өз тәбиәтинҹә левеллердир, јә'ни әмәјин истисмар шәраитинин бүтүн истеһсал саһәләриндә бәрабәр олмасыны инсанын анадан-

---

[123] A. Redgrave, „Peports of Insp. of Fact. for 31-st October 1858", p. 40, 41.

[124] „Children's Employment Commission. 5-th Report. London 1866", p. 81, n. 31. [4-чү нәшрдә Енкелсин вердији мә'лумата көрә Bethnal Green-дә олан ипәк сәнаеи һазырда демәк олар тамамилә дағылмышдыр].

[125] „Child. Employm. Comm. III Report. Lond. 1864", p. 53, n. 15.

[126] L. c., 5-th Report, p. XXIII, n. 137.

кәлмә һүгугу һесаб эдир, буна көрә дә ганун васитәсилә бир сәнае саһәсиндә ушаг әмәјинә һәдд гојулмасы, башга саһәдә дә һәдд гојулмасына сәбәб олур.

Машынын әввәлҹә билаваситә,—јә'ни машын әсасында мејдана кәлән фабрикаларда,—сонралар исә долајы јолла, јә'ни бүтүн башга сәнае саһәләриндә капиталын истисмарына табе этдији фәһләләрин ушагларынын, һәтта арвадларынын да бәдәнҹә чылызлашдығыны биз һәлә јухарыда көстәрмишдик. Буна көрә дә биз бурада бирҹә нөгтә үзәриндә, көрпә јашларында өлән фәһлә балаларынын һәддән артыг олмасы үзәриндә дајанаҹағыг. Инкилтәрәдәки гејдолунма даирәләриндән 16-сында саламат доғулан һәр 100 000 ушагдан бир јашына гәдәр өләнләрин сајы илдә орта һесабла анҹаг 9000 нәфәрдир (бир даирәдә ҹәми 7047 нәфәрдир); 24 даирәдә 10 000-дән чох, 11 000-дән аздыр; 39 даирәдә 11 000-дән чох, 12 000-дән аздыр; 48 даирәдә 12 000-дән чох, 13 000-дән аздыр; 22 даирәдә 20 000-дән чохдур; 25 даирәдә 21 000-дән чохдур; 17 даирәдә 22 000-дән чохдур; 11 даирәдә 23 000-дән чохдур; Hoo, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne вә Preston-да 24 000-дән чохдур. Nottingham, Stockport вә Bradford-да 25 000-дән чохдур; Wisbeach-да 26 000 вә Манчестердә 26 125 нәфәрдир[127]. 1861-ҹи илдәки рәсми сәһијјә јохламасы көстәрмишди ки, өлән ушагларын бу гәдәр чох олмасынын башлыҹа сәбәби ерли шәраитдән башга бир дә аналарын эвдән кәнарда мәшғул олмасы вә бу сәбәбдән ушаглара лазымынҹа бахылмамасыдыр, онларла пис рәфтар эдилмәсидир, бир сәбәби дә ушаглара лазыми емәк верилмәмәсидир, емәјин азлығы, тирјәкли дәрманлар верилмәси вә саирәдир; бундан әлавә, тәбиәт ганунларына зидд олараг аналары өз балаларындан ајырырлар, сонра да ушаглара гәсдән аз емәк верир вә онлары зәһәрләјирләр[128]. Бунун әксинә олараг әкинчилик әјаләтләриндә „гадынлар ишлә ән аз мәшғул олур, өләнләрин фаизи дә лап аздыр“[129].

Лакин 1861-ҹи ил тәһгигат комисјону һеч көзләнилмәдији һалда белә бир нәтиҹәјә кәлмишди ки, Алман дәнизи саһилләриндәки бә'зи сырф әкинчилик әјаләтләриндә бир јашындан кичик ушагларын өлмәси, бу ҹәһәтдән ән чох ад чыхармыш олан фабрика әјаләтләриндәки дәрәҹәјә чатыр. Буна көрә дә доктор Julian Hunter-ә тәклиф эдилмишди ки, бу һадисәни ериндә јохласын. Онун вердији һесабат „Sixth Report on Public Health“а[130] әлавә олунмушдур. О вахта гәдәр белә зәнн эдирдиләр ки, ушагларын гырылмасына сәбәб, аран вә батаглыг ерләрдәки гыздырма вә башга хәстәликләрдир. Тәдгигат нәтиҹәси исә бунун тамамилә

---

[127] „Sixth Report on Public Health“, London 1864, p. 34.

[128] „О (1861-ҹи ил тәһгигаты)... бундан әлавә, көстәрди ки, тәсвир олунан шәраитдә аналар фабрикада ишләдијинә көрә ушаглара јахшы баха билмирләр, онлары лазымынҹа бәсләјә билмирләр вә нәтиҹәдә ушаглар өлүр, һәм дә аналар өз балаларына олан тәбии һиссләрини о гәдәр итирирләр ки, адәтән ушаг өләндә кәдәрләнмирләр, бә'зән дә һәтта... өзләри ушағын өлмәсинә чалышырлар“ (енә орада).

[129] Енә орада, p. 454.

[130] Енә орада, p. 454—463. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England“.

әксинә олараг көстәрди ки, „мәһз гыздырманын арадан галдырылмасына сәбәб олан амилин өзү, йә'ни гышда батаглыг вә яйда әһәмиййәтсиз отлаг олан торпагларын мүнбит әкин ерләринә чеврилмәси, судәмәр ушагларын һәддән артыг өлмәсинә баис олмушдур“[131]. Бу әяләтдә ишләйән вә доктор Hunter тәрәфиндән диндирилән 70 нәфәр һәкимин һамысы бу мәсәләдә „тамамилә һәмрә'й олмушлар“. Мә'лум олмушдур ки, мәһз әкинчилик саһәсиндә баш верән ингилабла бир заманда бурада сәнае системинин дә бинөврәси гоюлмушду. „Ениетмә гыз вә оғланларла бирликдә ишләйән әрли гадынлары, „gangmaster“ (дәстәбашы) адланан вә бүтүн дәстәни йығыб ишләмәйә кәтирән хүсуси бир шәхс, муәййән мәбләғ алараг дәстә-дәстә кәтириб ичарәдара тәслим эдир. Бу дәстәләр чох заман өз кәндләриндән бир нечә мил узаглара апарылыр; онлара сәһәр-ахшам кәнд йолларында раст кәлмәк олар; бу гадынлар көдәк туман, буна мүвафиг кофта, узунбоғаз чәкмә, бә'зән дә киши туманы кейирләр; онлар заһирән чох гүввәтли вә сағламдырлар, лакин адәт этдикләри позғун һәят онлары корламышдыр, онлар белә бир гызғын вә лаүбали һәята алудә олмағын эвдә солуб кедән ушагларына көстәрдийи зәрәрли тә'сири әсла нәзәрә алмырлар“[132]. Фабрика әяләтләриндә баш верән бүтүн һаллар: ушагларын мүхтәлиф бәһанәләрлә өлдүрүлмәси вә онлара тирйәкли дәрманлар верилмәси бурада эйнилә, һәм дә кениш өлчүдә тәкрар олунур[133]. Инкилтәрә Privy Council [Мәхфи Шурасынын] һәкими вә „Public Health“ [халг сәһиййәси] һаггындаки һесабатларын баш редактору доктор Simon дейир ки, „яшлы гадынларын узун мүддәт сәнаедә ишләмәсиндән доған фәлакәтә бәләд олмағым, бу ишә нифрәт бәсләмәкдә мәнә һагг газандырмалыдыр“[134]. Фабрика мүфәттиши R. Baker бир рәсми һесабатда дейир: „Доғрудан да, аиләси олан әрли гадынларын һәр һансы фабрикада ишләмәси гадаған эдилсә, Инкилтәрәнин мануфактура әяләтләри үчүн хошбәхтлик олар“[135].

Гадын вә ушаг әмәйинин капиталист истисмарындан доған мә'нәви эйбәчәрлийи Ф. Энкелс „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти“ әсәриндә, һабелә башга мүәллифләр о гәдәр мүкәммәл тәсвир этмишләр ки, мән бурада буну анчаг хатырлатмагла кифайәтләнирәм. Еткинләшмиш адамларын изафи дәйәр һасил этмәк үчүн садәчә дөндәрилиб машын эдилмәси нәтичәсиндә сүн'и сурәтдә ярадылан зеһни күтлүйә кәлдикдә,—буну ибтидаи авам-

---

131 Енә орада, p. 35, 455, 456.

132 Енә орада, p. 456.

133 Инкилтәрәнин истәр фабрика әяләтләриндә, истәрсә дә әкинчилик әяләтләриндә яшлы фәһләләр вә фәһлә гадынлар кетдикчә даһа чох тирйәк истe'мал эдирләр. „Тирйәк сатышыны артырмаг... бә'зи зирәк тачирләрин башлыча мәгсәдидир. Әттарлар тирйәки ән рәвач мал һесаб эдирләр“ (енә орада, p. 459). Тирйәк верилән судәмәр ушагларын „үз-көзү гырышыр, онлар көрпә икән гочая бәнзәйир, я да бүзүшүб балача меймуна охшайырлар“ (енә орада, p. 460). Һиндустанла Чин Инкилтәрәдән бах белә интигам алыр!

134 Енә орада, p. 37.

135 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 59. Бу фабрика мүфәттиши әввәлчә һәким иди.

лыгдан айырмаг асандыр, чүнки о авамлыг инсанын әглини инкишаф этдирмәсә дә, онун инкишаф этмәк габилиййәтинә, тәбии бәһрәдарлығына зәрәр вурмур,—бу күтлүк нәһайәт, Инкилтәрә парламаныны да вадар этди ки, ибтидаи тәһсили, фабрика ганунларына табе эдилмиш бүтүн сәнае саһәләриндә 14 яшындан кичик ушагларын „мәһсулдар“ истеһлак эдилмәси үчүн мәчбури бир шәрт э’лан этсин. Фабрика ганунларында тәрбийә маддәләри дейилән маддәләрин долашыг бир дилдә язылмасы, бу ичбари тәһсилин һәятда чох заман бир хәяла чеврилмәсинин гаршысыны ала биләчәк инзибати тәдбирләрин көрүлмәмәси, фабрикантларын һәтта тәһсил һаггындаки бу ганунa да зидд чыхыб ишдә она кәләк кәлмәк үчүн мүхтәлиф һийлә вә фырылдаг ишләтмәләри,—бүтүн бунларда капиталист истеһсалынын тәбиәти ачыгча мейдана чыхыр. „Анчаг ганун верәнләри тагсырландырмаг лазым кәлир, чүнки элә бир сахта ганун (delusive law) вермишләр ки, бу ганун заһирдә куя ушагларын тәрбийә олунмасы гайғысына галыр, әслиндә исә, бу мәгсәдә чатмаг үчүн һеч бир йол көстәрмир. Бу ганун анчаг ону көстәрир ки, ушаглар күндә муәййән саатлар (3 саат) әрзиндә мәктәб адланан бинанын дөрд дивары арасына салынмалы вә бу ишин ичра олунмасы һаггында һәр һәфтә ушагларын ағасына, мүәллим вә я мүәллимә адилә имза эдән бир шәхс тәрәфиндән вәсигә көндәрилмәлидир“[136]. Ислаһ олунмуш фабрика гануну 1844-чү илдә э’лан эдиләндән әввәл, мәктәбә давам этмәк һаггында верилән вәсигәләрә мүәллим вә я мүәллимәләр чох заман гол чәкмәк әвәзинә хач шәкли чәкирдиләр, чүнки онлар өзләри язы яза билмирдиләр. „Бу чүр вәсигәләр верән бир мәктәбә кетдикдә мүәллимин наданлығы мәни о дәрәчә тәәччүбләндирди ки, ондан сорушдум: „Лүтфән сөйләйин, сиз языны охуя билирсинизми?“—„Үмумиййәтлә охуя билирәм“ чавабыны верди вә өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн: „Һәр һалда өз шакирдләримә көз етирә билирәм“—деди. 1844-чү ил гануну һазырланан заман фабрика мүфәттишләри шикайәтләниб дейирдиләр ки, мәктәб адланан мүәссисәләр биабырчы вәзиййәтдәдир, һалбуки бунларын вердийи вәсигәләри мүфәттишләр ганунa көрә э’тибарлы һесаб этмәли олурлар. Лакин мүфәттишләр анчаг буна наил олдулар ки, 1844-чү илдән э’тибарән „мүәллим мәктәб вәсигәсинә рәгәми өз әлилә гейд этмәли вә өз әлилә өз адыны вә фамилиясыны язмалы олду“[137]. Шотландияда фабрика мүфәттиши сәр John Kincaid дәхи, өз гуллуг тәчрүбәсинә әсасән эйни һаллары гейд эдир. „Кетдиййимиз биринчи мәктәби Mrs. Ann. Killin адлы бир гадын сахлайырды. Мән она тәклиф этдим ки, өз фамилиясыны язсын; о язмаг истәркән, дәрһал сәһв салыб фамилиясыны C һәрфилә башлады, сонра да деди ки, фамилиясы K һәрфилә башланыр. Лакин мәктәб вәсигәләри китабына бахдыгда көрдүм ки, онун имзасы чүрбәчүрдүр, хәтти исә, онун дәрс демәк габилиййәти олмадығына һеч бир шүбһә ери гоймур. Өзү дә

---

[136] Leonhard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 30-th June 1857“, p. 17.

[137] Leonhard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1855“, p. 18, 19.

бойнуна алды ки, журнал гейдләрини яза билмир... Дикәр бир мәктәбдә 15 фут узунлугда вә 10 фут энindә бир дәрс отағы көрдүм; бурада 75 ушаг отуруб өз-өзләринә нә исә һөччәләйирдиләр"[138]. „Лакин ушаглара һеч бир тәһсил вермәдән онлара мәктәб вәсигәси верән бир тәк бу рәзаләтханалар дейилдир; кифайәт гәдәр һазырлыглы мүәллимләрин дәрс вердийи бир чох мәктәбләр дә вардыр, лакин үч яшындан тутмуш ән мүхтәлиф яшлы ушаглар бир ерә гатылдығына көрә, мүәллимләрин бүтүн зәһмәти һәдәр кедир. Мүәллимин кәлири ән яхшы һалда диләнчи пайы гәдәр аз олмагла бәрабәр, ала биләчәйи пенсләрин мигдары да дәрс отағына нә гәдәр чох ушаг дордурула биләчәйиндән асылыдыр. Бундан әлавә, мәктәб аваданлығы, китаб вә башга тәдрис ләвазиматы чатышмыр, отағын боғуг вә үфунәтли һавасы исә языг ушаглара чох пис тә'сир эдир. Мән бир чох бу кими мәктәбләрә кетдим вә бу мәктәбләрдә бир чох ушагдан һеч бирини дәрс охуян көрмәдим, сонра да бу ушаглара мәктәбдә охумаг вәсигәси верирләр вә рәсми статистикада тәһсил көрмүш (educated) ушаглар сырасына салырлар"[139]. Шотландияда фабрикантлар мәктәбә кетмәли олан ушаглары мүмкүн олдугча ишдән чыхармаға чалышырлар. „Бу һал, ушагларын тәһсил алмасы һаггындаки гәрарлардан фабрикантларын әсла хошланмадыгларыны көстәрмәк үчүн кифайәтдир"[140]. Хүсуси фабрика ганунуна табе эдилмиш читбасан мүәссисәләрдә вә башгаларында бу һал эйбәчәр вә ийрәнч бир шәкил алыр. Һаман гануна көрә „бу кими мүәссисәләрдә ишә кирмәк истәйән һәр бир ушаг ишә кирәндән габаг азы бир ай мәктәбә кетмәли, яхуд 6 ай әрзиндә азы 150 саат мәктәбдә охумалыдыр. Бу ушаг, читбасан мүәссисәдә ишләдийи заман, енә һәр ярым ил кечәндән сонра о бири ярым ил әрзиндә 30 күн вә я 150 саат мәктәбә кетмәлидир... Мәктәбә сәһәр саат 8 илә ахшам саат 6 арасында кетмәк лазымдыр. Ушағын мәктәбдә күндә $2^1/_2$ саатдан аз, яхуд 5 саатдан артыг галдығы вахт, көстәрилән 150 саат һесабына дахил эдилә билмәз. Ади шәраитдә ушаглар 30 күн әрзиндә һәр күн сәһәр вә ахшам мәктәбә кедиб күндә 5 саат охуюр вә 30 күн тамам олдугда ганунда көстәрилән 150 сааты битирир, өз дедикләри кими, китабы баша вурур вә енә мүәссисәйә гайыдырлар; алты ай ишләдикдән сонра енә өз борчларыны өдәмәк, йә'ни мәктәбә кетмәк вахты чатанда тәкрар мәктәбә гайыдыр вә өз китабларыны енә баша вурана гәдәр мәктәбдә галырлар... Ганунда көстәрилән 150 саат әрзиндә мәктәбә давам этмиш олан ушагларын чоху, алты ай мүәссисәдә ишләдикдән сонра мәктәбә гайыданда һәр шейи енә тәзәдән башламалы олурлар... Чүнки 6 ай әввәл мәктәбә кетдикләри заман өйрәндикләринин һамысы, әлбәттә, яддан чыхыр. Бә'зи читбасан мүәссисәләрдә ишләйән ушагларын мәктәбә кетмәси, тамамилә фабрикада ишләрин кедишиндән, фабриканын тәләбатындан асылы эдилмишдир. Һәр ярым илдә тәләб олунан саатлар, ушағын ярым ил вә даһа артыг бир

---

[138] Sir John Kincaid, „Reports of. Insp. of Fact. for 31-st October 1858", p. 31. 32.
[139] Leonhard Horner, „Reports etc. for 31-st October 1857", p. 17, 18.
[140] Sir J. Kincaid, „Reports of Insp. etc. for 31-st October 1856", p. 66.

мүддәт әрзиндә һәрдән бир мәктәбә кетдийи 3—5 сааты топламагла бирдән өдәнилир. Мәсәлән, ушаглар бир күн сәһәр саат 8-дән 11-әдәк, о бири күн саат 1-дән ахшам саат 4-ә гәдәр мәктәбдә олур; ушаг бир нечә күн мәктәбә кәлмәйәндән сонра енә күнләрин бир күнү саат 3-дән ахшам саат 6-ядәк дәрсә кәлир; 3—4 күн, яхуд бир һәфтә далбадал дәрсә давам эдәндән сонра енә 3 һәфтә вә я тамам бир ай йох олур вә тәсадүфән саһибкарын көрдүрмәйә иши олмадығы бош күнләрдә енә бир нечә саатлыға мәктәбә гайыдыр; беләликлә 150 саат тамам олана гәдәр ушағы каһ ора, каһ бура, каһ мәктәбдән фабрикая, каһ да фабрикадан мәктәбә говурлар (buffet)“[141]. Ушаг вә гадынларын чох бөйүк гисмини гурашыг фәһлә һейәти сыраларына чәлб эдән машын, мануфактурада киши фәһләнин капитала көстәрмәкдә олдуғу мүгавимәти нәһайәт гырыр[142].

b) Иш күнүнүн узадылмасы

Әкәр машын әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг, йә'ни әмтиәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтыны азалтмаг йолунда ән гүдрәтли бир васитәдирсә, капитал һамили олмаг э'тибарилә машын, ән әввәл билаваситә тәтбиг олундуғу сәнае саһәләриндә, иш күнүнү бүтүн тәбии һәдләрдән дә артыг узатмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитә олур. Машын бир тәрәфдән, капиталын бу өз даими мейлинә там сәрбәстлик верә билмәси үчүн ени шәраит ярадыр, дикәр тәрәфдән дә капиталын өзкә әмәйини мәнимсәмәк үчүн олан һәдсиз тамаһыны даһа да артыран ени амилләр доғурур.

Һәр шейдән әввәл әмәк васитәсинин һәрәкәт вә фәалиййәти машында, фәһләдән асылы олмаян мүстәгил бир характер кәсб эдир. Әмәк васитәси өзлүйүндә сәнае perpetuum mobile-синә [даим һәрәкәт эдән чисмә] чеврилир вә әкәр гаршысында өз ярдымчыларындан, йә'ни адамлардан ибарәт мүәййән тәбии сәдд олмасай-

---

[141] A. Redgrave, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1857“, p. 41, 42. Инкилтәрә сәнаеинин чохдан бәри фабрика ганунуна (индичә әсәрин мәтниндә бәһс олунан Printwork's Act-ы нәзәрдә тутмуруг) табе эдилмиш олан саһәләриндә тәһсил һаггындаки гәрарлара көстәрилән манечилик сон илләр мүәййән дәрәчә арадан галдырылмышдыр. Фабрика ганунуна табе эдилмәмиш олан сәнае саһәләриндә исә, бир шишә заводунун саһиби J. Geddes тәрәфиндән ирәли сүрүлән фикирләр инди дә чох интишар тапмышдыр. Бу адам, тәһгигат комисйонунун үзвү White-а өйүд вериб дейирмиш: „Мәним баша дүшдүйүмә көрә, сон илләр фәһлә синфинин мүәййән һиссәсинин чох тәһсил алмасы—фәлакәтдир, тәһлүкәлидир, чүнки бу тәһсил фәһләләри чох сәрбәстләшдирир“ („Children's Employment Commission. 4-th Report. London 1865“, p. 253).

[142] „Фабрикант Е. чәнаблары мәнә деди ки, өз механики тохума дәзкаһларында ялныз гадынлара иш верир, һәм дә әрли гадынлары, хүсусән аилә сахлаян гадынлары үстүн тутур, чүнки онлар әрсиз гадынлардан чох диггәтли вә итаәткар олур вә лазыми яшайыш васитәләри әлдә этмәк үчүн сон дәрәчә кәркин ишләмәйә мәчбурдурлар. Беләликлә, яхшы сифәтләр,—анчаг гадынлара хас олан яхшы сифәтләр!—дөнүб онларын өзләри үчүн зәрәрли олур, онларын исмәтли вә зәриф олмасы, өзләринин әсарәт алтына дүшмәси үчүн васитә олур, өзләри үчүн бир ишкәнчә мәнбәи олур“ („Ten Hour's Factory Bill“. The Speech of Lord Ashley, 15-th March. London 1844, p. 20).

ды, адамларын бәдән зәифлийи вә өзбашыналығы олмасайды, о даянмадан даим истеһсал эдәрди. Капиталист капиталын,—һәмчинин ону тәчәссүм этдирән автоматын,—шуур вә ирадәсидир; әмәк вәсаити, өзүнә мүгавимәт көстәрән, лакин чох эластик олан инсан тәбиәтинин экс тә'сирини минимум дәрәчәйәдәк азалтмаға чалышыр[143]. Әслиндә машында ишләмәйин заһирән асан олмасы, һәмчинин гадын вә ушагларын мүлайимлийи вә итаәткарлығы бу мүгавимәти онсуз да зәифләтмишдир[144].

Көрдүйүмүз кими, машынларын мәһсулдарлығы, онларын мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәсинин кәмиййәтилә тәрс пропорсионалдыр. Машынын ишләдийи дөвр нә гәдәр узун олурса, үзәринә дәйәр кечирдийи мәһсул күтләси бир о гәдәр чох олур вә һәр бир әмтиә ваһиди үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәси бир о гәдәр аз олур. Машынын өмрү вә ишләмәси дөврү исә йәгин ки, иш күнүнүн узунлуғуну вә я күндәлик әмәк просесинин мүддәтини бу просесин тәкрар олундуғу күнләрин сайына вурмагла әлдә эдилән мүддәтә бәрабәр олмалыдыр.

Машынын ашынмасы һеч дә ондан истифадә эдилдийи вахта риязи бир дүрүстлүклә мүвафиг олмур. Лакин белә бир мүвафиглик мөвчуд олдуғу фәрз эдилсә дә, $7^1/_2$ ил әрзиндә күндә 16 саат ишләйән бир машынын истеһсалда иштирак этдийи дөвр вә үмуми мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәр, һаман машынын 15 ил әрзиндә һәр күн чәми 8 саат ишләйәчәйи тәгдирдә үмуми мәһсул үзәринә кечирәчәйи дәйәр мигдарында олур. Лакин биринчи һалда машынын дәйәри икинчи һала нисбәтән ики гат артыг сүр'әтлә тәкрар истеһсал эдилмиш оларды вә капиталист икинчи һалда 15 ил әрзиндә һәмин машынын васитәсилә әлдә эдәчәйи изафи әмәйи биринчи һалда $7^1/_2$ ил әрзиндә әлдә эдәрди.

Машынын мадди ашынмасы ики чүрдүр. Биринчиси машынын ишләнмәси нәтичәсидир—бу, сиккәнин тәдавүл нәтичәсиндә сүртүлүб ейилмәсинә бәнзәр, икинчиси исә, машынын ишләнмәмәси нәтичәсидир,—бу да гылынчын ишләмәйиб өз гынында галараг

---

143 „Баһалы машынлар кениш яйыландан э'тибарән инсан өз орта күчүндән артыг ишләмәйә мәчбур эдилмишдир“ (Robert Owen, „Observations on the effects of the manufacturing system“, 2-nd ed., London 1817).

144 Һәр бир илк харичи тәзаһүр формасыны сәбәб дейә гәбул этмәк мейлиндә олан инкилисләр чох заман белә зәнн эдирләр ки, фабрикаларда иш вахтынын узун олмасына сәбәб, фабрика системи яранаркән капиталын Ирод кими һәрәкәт эдиб йохсул вә етим эвләриндән чохлу ушаг оғурламасы вә, беләликлә, тамамилә мүти инсан материалы әлә кечирмәсидир. Мәсәлән, өзү инкилис фабриканты олан Fielden дейир: „Айдындыр ки, иш вахтынын узадылмасына сәбәб, өлкәнин мүхтәлиф ерләриндән һәдсиз мигдарда бахымсыз ушаглар кәтирилмәси олмушду, зира бунун нәтичәсиндә саһибкарлар даһа фәһләләрдән асылы олмадым вә бу йолла әлә кечирдикләри һаман ачиз ушаглардан истифадә эдәрәк узун мүддәт ишләмәйи адәт шәклинә салдылар вә сонра бу адәти асанлыгла өз гоншуларына да гәбул этдирдиләр“. (J. Fielden, „The Curse of the Factory System“, London 1836, p. 11). Фабрика мүфәттиши Saunders 1844-чү ил фабрика һесабатында гадын әмәйиндән бәһс эдиб дейир: „Фәһлә гадынлар арасында эләләри вар ки, онлар ялныз бир нечә күн истисна олмагла һәфтәләр узуну сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр ишләйирләр; наһар үчүн верилән тәнәффүс 2 саатдан да аз олур, буна көрә дә онларын һәфтә әрзиндә һәр күн эвә кедиб гайытмаға вә ятыб динчәлмәйә анчаг 6 саат вахты галыр“.

пасланмасына бәнзәр. Икинчи һалда машын кор тәбиәт ганунларынын гурбаны олур. Биринчи һалдаки ашынма, машынын ишләдилмәсилә аз вә я чох дәрәчәдә дүз пропорсионалдыр, икинчи һалда исә машынын ишләдилмәсилә тәрс пропорсионалдыр[145].

Лакин машын мадди ашынмагдан башга, бир дә, нечә дейәрләр, мә'нәви чәһәтдән ашыныр. Һәр машын эйни гурулушлу машынлар даһа учуз истеһсал эдилдикдә вә я даһа яхшы машынлар онунла рәгабәтә кирдикдә өз мүбадилә дәйәрини итирир[146]. Машын нә гәдәр тәзә вә ишләк олса да, һәр ики һалда машынын дәйәри даһа онда һәгигәтән маддиләшмиш иш вахты илә дейил, инди ону тәкрар истеһсал этмәк вә я даһа яхшы машыны истеһсал этмәк үчүн лазым кәлән иш вахты илә мүәййән олунур. Буна көрә дә һаман машын өз дәйәрини аз-чох итирир. Машынын бүтүн дәйәринин тәкрар истеһсал эдилмәси үчүн лазым кәлән дөвр нә гәдәр гыса олурса, онун мә'нәви ашынмасы тәһлүкәси бир о гәдәр аз олур, иш күнү исә нә гәдәр узун олурса, бу дөвр бир о гәдәр гыса олур. Әкәр мүәййән бир истеһсал саһәсиндә илк дәфә машын тәтбиг олунурса, бу машынын тәкрар истеһсалыны учузлашдырмаг үчүн далбадал ени-ени үсуллар яраныр[147] вә ялныз айры-айры һиссә вә апаратлар дейил, механизмин бүтөвү ени үсулларла тәкмилләшдирилир. Буна көрә дә машынын өмрүнүн илк дөврүндә иш күнүнүн узадылмасыны тәләб эдән бу хүсуси амил, ән бөйүк тә'сир көстәрир[148].

Башга шәртләр дәйишмәз галдыгда вә иш күнүнүн узунлуғу сабит олдугда, сайча ики гат артыг фәһләнин истисмар эдилмәси үчүн, сабит капиталын машын вә биналара, һабелә хаммала, ярдымчы ләвазимата вә саирәйә сәрф олунан һиссәсинин дә ики гат артырылмасы тәләб олунур. Иш күнү узандыгда истеһсалын һәчми дә артыр, капиталын машын вә тикилиләрә сәрф олунан һиссәси исә дәйишмир[149]. Бунун сайәсиндә изафи дәйәр артмагла бәрабәр изафи дәйәрин әлдә эдилмәси үчүн лазым олан хәрчләр

---

145 „Метал механизм ишләмәдикдә онун мүтәһәррик зәриф һиссәләри... хараб олур“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 28).

146 Әввәлләрдә адыны чәкдийимиз „Manchester Spinner“ („Times“, 26 November 1862-чи ил) „машынлар һәлә өз хәрчини чыхармамышкән, онларын ени вә даһа мүкәммәл машынларла әвәз эдилмәси үзүндән даим әмәлә кәлән иткиләрин өдәнилмәсини (машынларын ашынмасына көрә һесабдан чыхарылмасыны)“ машына чәкилән хәрчләр сырасына дахил эдир.

147 Үмумиййәтлә беләһесаб эдирләр ки, ени ихтира эдилмиш бир машынын биринчи нүсхәсини гайырмаг икинчисини гайырмагдан, демәк олар, беш гат баһа тамам олур (Babbage, On the Economy of Mahchinery, London 1832, p. 211).

148 „Түл истеһсалында чәми бир нечә ил әрзиндә о гәдәр чох вә чидди тәкмилләшдирмә әмәлә кәлмишди ки, әввәлләр гиймәти 1200 фунт стерлинг олан бир машын бир нечә илдән сонра һәтта тәзә галдыгда да, 60 фунт стерлингә сатылырды... Машынлар бир-биринин ардынча о гәдәр сүр'әтлә тәкмилләшдирилирди ки, машын истеһсалчылары гайырмаға башладыглары машынлары гайырыб гуртара билмирдиләр, чүнки даһа мүкәммәл ихтираларын мейдана кәлмәси нәтичәсиндә бу машынлар гайрылыб гуртармадан көһнәлмиш олурду“. Бу фыртына вә һүчум дөврүндә түл фабрикантлары әввәлләр 8 саат олан иш күнүнү узадыб ики нөвбәдә 24 саата чатдырмышдылар (енә орада, сәһ. 233).

149 „Өзлүйүндә айдындыр ки, базар рәвач вә касад олдугда вә тәләб артыб-азалдыгда даим элә һаллар ола биләр ки, әлавә мигдар хаммалын э'малы үчүн

дә азалыр. Әлбәттә, бу һал үмумиййәтлә иш күнүнүн узадылдығы бүтүн һалларда аз-чох мүшаһидә олунур, лакин бурада онун һәллэдичи әһәмиййәти вардыр, зира капиталын әмәк васитәләринә чеврилән һиссәсинин ролу бурада үмумиййәтлә даһа бөйүкдүр[150]. Доғрудан да, машынлы истеһсалын инкишафы капиталын мүтәмадийән артан тәркиб һиссәсини элә бир формада сабитләшдирир ки, бу формада, бир тәрәфдән, дәйәр ярадылмасы просеси үчүн ондан узун мүддәт истифадә эдилә билир, дикәр тәрәфдән исә, онун чанлы әмәклә әлагәси кәсилдикдә, о дәрһал өз истеһлак дәйәрини вә мүбадилә дәйәрини итирмиш олур. Инкилтәрәдә бөйүк памбыг парча сәнаечиләриндән ч. Ashworth профессор Нассау В. Сениора өйүд вериб дейирди: „Әкинчи, әлиндәки бели ерә гоянда бу мүддәтдә 18 пенслик бир капиталы файдасыз этмиш олур. Бизим адамлардан (йә'ни фабрика фәһләләриндән) бири фабриканы бурахыб кетдикдә, 100 000 фунт стерлинг дәйәриндә олан капиталы файдасыз һала салмыш олур“[151]. Бирчә дүшүнүн! 100 000 фунт стерлинг дәйәри олан капиталы, бир анлыға да олса, „файдасыз“ һала салмаг! Үмумиййәтлә адамларымыздан биринин фабриканы бурахыб кетмәси, тамам биабырчылыгдыр! Ashworth-дан дәрс алмыш олан Сениорун фикринчә, машынларын һәчминин даим артмасы, иш күнүнүн дә кетдикчә даим узадылмасыны „арзу олунан бир иш“ эдир[152].

Машынын нисби изафи дәйәр истеһсал этмәсинин сәбәби ялныз, иш гүввәсинин дәйәрини билаваситә азалтмасы вә онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан маллары учузлашдырмагла ону долайы йол илә дә учузлашдырмасы дейилдир, бунун бир сәбәби дә одур ки, машын илк дәфә, һәлә тәк-түк һалларда ишләдиләндә, өз саһиби тәрәфиндән тәтбиг олунан әмәйи йүксәк дәрәчәли әмәйә чевирир, машын мәһсулунун ичтимаи дәйәрини фәрди дәйәриндән юхары галдырыр вә бунун сайәсиндә капиталист, иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини, күндәлик мәһсул дәйәринин нисбәтән кичик бир һиссәсилә өдәйә билир. Буна көрә дә беләә бир кечид дөврүндә, йә'ни машынлы истеһсал һәлә бир нөв инһисар вәзиййәтиндә икән мәнфәәт фөвгәл'адә бир дәрәчәйә галхыр вә

ени тикилиләр вә машынлар гурулмасы, буна көрә дә әлавә хәрч гоюлмасы тәләб олунмазса... фабрикант ишдә олан әсас капиталы артырмадан, әлавә дөвриййә капиталы тәтбиг эдә биләр“ (R. Torrens, On Wages and Combination, London 1834, p. 63).

150 Әсәрин мәтниндә бәһс олунан әһвалаты бурада мисал кәтирмәкдән мәгсәд ялныз там тәсәввүр әлдә эдилмәсидир, чүнки мәнфәәт нормасыны, йә'ни изафи дәйәрин мая гоюлан бүтүн капитала нисбәтини мән ялныз үчүнчү китабда тәдгиг эдирәм.

151 Senior, Letters on the Factory Act., London 1837, p. 13, 14.

152 „Әсас капиталын дөвриййә капиталындан артыг олмасы... иш күнүнү узатмаг арзусу доғурур“. Машынларын вә саирәнин һәчми артдыгча „иш күнүнү узатмаг әсаслары гүввәтләнир, чүнки бу, әсас капиталын нисбәтән артмасындан мәнфәәт көтүрмәк үчүн еканә васитәдир“ (енә орада, p. 11—13). һәр бир фабрикада олан бир гисим хәрчләр, мәсәлән: бина кирайәси, ерли веркиләр вә дөвләт веркиләри, янғына гаршы сығорта пулу, мүхтәлиф даими фәһләләрә верилән әмәк һаггы, машынларын хараб олмасы вә бир сыра башга хәрчләр, фабрикада иш күнүнүн узун вә я гыса олмасына бахмаяраг сабит галыр вә истеһсалын һәчми артдыгча бу хәрчләрин мәнфәәтә олан нисбәти азалыр“ („Reports of the Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 19).

капиталист, иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмагла бу „бал айындан“ мүмкүн гәдәр чох истифадә этмәйә чалышыр. Мәнфәәт артдыгча даһа чох мәнфәәт көтүрмәк һәвәси дә артыр.

Машын мүәййән бир истеһсал саһәсинин һәр нөгтәсинә яйылдыгда, машын мәһсулунун ичтимаи дәйәри өз фәрди дәйәри дәрәчәсинә дүшүр вә онда һәмин ганун өз тә’сирини көстәрмәйә башлайыр ки, изафи дәйәри ярадан иш гүввәләри капиталистин машынла әвәз этдийи иш гүввәләри дейил, әксинә, онун бу машында тәтбиг этдийи иш гүввәләридир. Изафи дәйәр капиталын ялныз дәйишән һиссәсиндән доғур; биз юхарыда көрмүшдүк ки, изафи дәйәр күтләси ики амилдән: изафи дәйәр нормасындан вә бир вахтда ишләйән фәһләләрин сайындан асылыдыр. Иш күнүнүн узунлуғу мә’лум олдугда изафи дәйәр нормасы, иш күнүнүн зәрури әмәйә вә изафи әмәйә нә нисбәтдә бөлүнмәсиндән асылыдыр. Бир вахтда ишләйән фәһләләрин сайы исә капиталын дәйишән һиссәсинин сабит һиссәсинә олан нисбәтилә мүәййән олунур. Инди айдындыр ки, машынлы истеһсал, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан истифадә эдиб зәрури әмәк һесабына изафи әмәйи нә гәдәр артырса да, бу нәтичәни ялныз бир йол илә, йә’ни мүәййән мигдар капиталын ишләтдийи фәһләләрин сайыны азалтмаг йолу илә әлдә эдир. Машынлы истеһсал, әввәлләр дәйишән капитал олан, йә’ни чанлы иш гүввәсинә чеврилән капиталын бир һиссәсини машына дөндәрир, йә’ни һеч бир изафи дәйәр истеһсал этмәйән сабит капитала чевирир. Мә’лумдур ки, мәсәлән, ики фәһләнин чанындан чыхарылан изафи дәйәр 24 фәһләнин чанындан чыхарылдығы гәдәр ола билмәз. Әкәр 24 фәһләдән һәр бири һәр он ики саатлыг иш әрзиндә чәми бир саатлыг изафи әмәк верирсә, онлар бирликдә 24 саатлыг изафи әмәк вермиш олур, һалбуки ики фәһләнин бүтүн әмәйи чәми 24 саатдыр. Беләликлә, изафи дәйәр истеһсалы үчүн машын тәтбигиндә белә бир дахили зиддиййәт вардыр ки, машын анчаг, мә’лум мигдар капиталын яратдығы изафи дәйәрин ики амилиндән бирини, йә’ни фәһләләрин сайыны азалтмагла дикәр амили, йә’ни изафи дәйәр нормасыны артырыр. Бу дахили зиддиййәт о заман мейдана чыхыр ки, машынлар мүәййән бир сәнае саһәсинин һәр еринә яйылдыгда, машынла истеһсал эдилән әмтиәнин дәйәри, бүтүн бу нөв әмтиәләрин дәйәрини тәнзим эдән ичтимаи бир дәйәр олур; бу зиддиййәтин дикәр бир чәһәти дә вар ки, капиталист буну дәрк этмир[153], лакин бунун тә’сири алтында енә дә иш күнүнү сон дәрәчә узатмаға, истисмар эдилән фәһләләрин сайынын нисбәтән азалмасынын ерини ялныз нисби изафи әмәйин артырылмасы илә дейил, һабелә мүтләг изафи әмәйин дә артырылмасы илә долдурмаға чалышыр.

Беләликлә, машынларын капиталистчәсинә тәтбиги бир тәрәфдән, иш күнүнү һәдсиз узатмаг үчүн ени гүдрәтли амилләр ярадыр, иш үсулунун өзүндә вә ичтимаи иш организминин гурулу-

---

[153] Бу дахили зиддиййәти нә сәбәбә һәр бир капиталистин баша дүшмәдийини, буна көрә дә һабелә онун тәсәввүрләринин тә’сири алтында олан сияси игтисадын баша дүшмәдийини үчүнчү китабын илк бөлмәләриндә көрәчәйик.

шунда элә бир ингилаб ярадыр ки, иш күнүнүн узадылмасы үчүн олан бу мейлә гаршы һәр чүр мүгавимәти гырыр; дикәр тәрәфдән, гисмән фәһлә синфинин әввәлләр капиталын әли чатмаян тәбәгәләрини капитала табе этмәклә, гисмән дә, машынларын сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләри ишсиз гоймагла артыг фәһлә әһалиси ярадыр[154] вә бу әһали капиталын гойдуғу ганунлара табе олмаг мәчбуриййәтиндә галыр. Буна көрә дә мүасир сәнае тарихиндә, иш күнүнүн бүтүн мә'нәви вә тәбии һәдләрини машынын позмасы кими гәрибә бир һал мейдана кәлир. Бурадан да белә бир игтисади уйғунсузлуг ортая чыхыр ки, иш вахтыны гысалтмагда ән гүдрәтли бир васитә олан машын дөнүб фәһләнин вә аиләсинин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирән вә бу иш вахтыны капиталын дәйәрини артырмаг үчүн онун сәрәнчамына верән ән э'тибарлы бир васитә олур. Гәдим дүнянын ән бөйүк мүтәфәккирләриндән олан Аристотел хәяла далыб дейирди: „Әкәр Дедалын ичад этдийи аләтләр өз-өзүнә ишләдийи кими вә я Кефест очаглары өз-өзүнә башлайыб өз мүгәддәс вәзифәләрини ичра этдийи кими һәр бир аләт дә буйругла вә я гейбдән өз вәзифәсини еринә етирә билсәйди вә, беләликлә, тохума мәкикләри өз-өзүнә тохусайды, онда нә устая көмәкчи лазым оларды, нә дә ағая гул“[155]. Сисерон дөврүнүн юнан шаири Антипарос да бүтүн мәһсулдар машынларын ән бәсит формасы олан су дәйирманынын ихтира эдилмәсини алгышлайыб дейирди ки, бу дәйирман кәнизләрин хиласкары вә гызыл әсринин бәрпачысыдыр![156] „Кафәрләр,—бәли,—кафәрләр!“ Онлар, зәкалы Бастианын вә ондан әввәл әлламә Мак Куллохун кәшф этдийинә көрә, сияси игтисаддан вә хачпәрәстликдән тамамилә бихәбәр имишләр. Онлар буну да баша дүшмүрмүшләр ки, машын, иш күнүнү узатмаг үчүн ән э'тибарлы бир васитәдир. Вә әкәр бә'зиләринин гул олмасыны лазым билирдиләрсә, буну баш-

---

[154] Рикардо илә Сисмондинин бөйүк хидмәтләриндән бири будур ки, онлар машынлары ялныз әмтиә истеһсалы үчүн дейил, һабелә „redundant population“ [артыг әһали] истеһсалы үчүн дә бир васитә һесаб эдирдиләр.

[155] F. Biese, Die Philosophie des Aristoteles, Berlin 1842, Bd. II, S. 408.

[156] Бурада бу шеирләрин Штолберг тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш мәтнини верирәм, чүнки әмәк бөлкүсү һаггында әввәлләр мисал кәтирилән ситатлар кими бу шеир дә, антик дөврүн бахышлары илә мүасир бахышларын бир-биринә экс олдуғуну көстәрир:

„Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und jetzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt“.

(Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg. Hamburg 1782).

(„Эй фәһлә гызлар, раһат ятын, гоюн голларынызын динчи чыхсын, хоруз банлайыб сәһәрин ачылдығыны сизә хәбәр вермәсин! Дэо гызларын ишини нимфалара тапшырмышдыр, инди онлар чархларын үстүндә атылыб-дүшдүкчә охлар вә пәрләр фырланыб ағыр дәйирман дашыны һәрләдир. Кәлин биз дә ата-бабаларымыз кими өмр сүрәк, илаһәнин бәхш этдийи не'мәтләрдән зәһмәт чәкмәмиш фейзяб олаг“).

галарынын там инсанчасына тәрәгги етмәси үчүн бир васитә һесаб едирдиләр. Лакин онлар әсил-нәчабәтсиз кобуд вә кәмсавадларын дөнүб „eminent spinners“, „extensive sausage makers“, „influential shoe black dealers“ [„көркәмли әјиричи фабрикант“, „бөјүк калбасчы“, „мө’тәбәр чәкмә јағы тачири“] олмасы үчүн күтләләрин гул һалына салынмасыны тәблиғ етмирдиләрсә, буна сәбәб анчаг онларда хүсуси хачпәрәст һиссләри олмамасы иди.

с) Әмәјин интенсивләшдирилмәси[156a]

Көрдүјүмүз кими, капиталын ихтијарында олан машынларын васитәсилә иш күнүнүн һәдсиз узадылмасы, чәмијјәтин һәјаты үчүн тәһлүкә доғурдуғуна көрә, сонралар чәмијјәтин екс тә’сир көстәрмәсинә сәбәб олур вә нәтичәдә ганун васитәсилә иш күнүнә нормал һәдд гојулур. Иш күнүнә ганун васитәсилә һәдд гојулдугда, һәлә әввәлләр раст кәлдијимиз бир вәзијјәт, јә’ни әмәјин интенсивләшдирилмәси һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир. Мүтләг изафи дәјәр тәһлил едиләркән һәр шејдән әввәл әмәјин екстенсив кәмијјәтиндән [јә’ни кенишләндирилмәсиндән] бәһс олунурду, онун интенсивлик [кәркинлик] дәрәчәси исә мә’лум кәмијјәт һесаб олунурду. Инди исә биз екстенсив кәмијјәтин интенсив кәмијјәтә, гүввәт ифадәсинә чеврилмәсини нәзәрдән кечирмәлијик.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, машынлар инкишаф етдикчә вә машында ишләјән фәһләләр зүмрәси тәчрүбәләндикчә, әмәјин сүр’әти вә, демәли, интенсивлији дә тәбии олараг артыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә јарым әсрдир ки, иш күнүнүн узадылмасы илә јанашы олараг фабрика әмәјинин интенсивлији дә артыр. Лакин ајдын олдуғу үзрә бир иш ки, һәрдән бир баш верән мүвәггәти кәркин фәалијјәт характериндә олмајыб һәр күн мунтәзәм екнәсәгликлә тәкрар олунур, бу һалда лабүд олараг елә бир ан кәлиб чатыр ки, иш күнүнүн узадылмасы имканы илә әмәјин интенсивләшдирилмәси имканы бир-бирини арадан галдырыр, буна көрә дә иш күнүнү јалныз әмәјин интенсивлик дәрәчәсини ашағы салмагла узатмаг олур, әмәјин интенсивлик дәрәчәсини артырмаг исә, әксинә, анчаг иш күнүнүн гысалдылмасы нәтичәсиндә мүмкүн олур. Фәһлә синфинин һиддәти кетдикчә артдығына көрә дөвләт иш күнүнү гысалтмаға вә һәр шејдән әввәл әсл фабрикада нормал иш күнү гојмаға мәчбур олдугда, јә’ни иш күнүнү узатмаг васитәсилә изафи дәјәр истеһсалыны артырмаг имканы һәмишәлик арадан галхдығы замандан е’тибарән, капитал вар гүввәси вә шүуруну машын системини сүр’әтлә инкишаф етдирмәклә нисби изафи дәјәр истеһсал етмәјә верир. Ејни заманда нисби изафи дәјәрин характери дә дәјишилир.

Нисби изафи дәјәр истеһсал етмәк үсулу, үмумијјәтлә десәк, ондан ибарәтдир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә фәһлә әввәлки мүддәтдә вә әввәлки гәдәр әмәк сәрф етмәклә

156a Франсызча нәшринин бу јериндә Марксын белә бир гејди вар: „Әмәјин интенсивләшдирилмәси дедикдә мән, иш гүввәсинин јүксәк кәркинлијә чатдырылмасы үсулуну нәзәрдә тутурам“.—*К.*

даһа чох мәһсул истеһсал эдә билир. Әввәлки иш вахты үмуми мәһсулун үзәринә әввәлки гәдәр дәйәр кечирир, лакин дәйишмәз галан бу мүбадилә дәйәри инди сайча даһа чох мүбадилә дәйәриндә тәчәссүм эдир, буна көрә дә һәр әмтиә ваһидинин дәйәри ашағы дүшүр. О заман ки, иш күнүнүн мәчбури сурәтдә гысалдылмасы мәһсулдар гүввәнин инкишафына вә истеһсал шәраитиндән гәнаәтлә истифадә эдилмәсинә гүввәтли бир тәкан вериб фәһләни мүәййән мүддәт әрзиндә сәрф этдийи әмәйи артырмаға, иш гүввәсинин кәркинлийини йүксәлтмәйә, иш вахтынын мәсамәләрини [бошлугларыны] даһа артыг долдурмаға, йә'ни әмәйи, гысалдылмыш иш күнү чәрчивәсиндә мүмкүн олачағы гәдәр сыхлашдырмаға мәчбур эдир,—о заман, тамамилә башга бир һал мүшаһидә олунур. Мә'лум мүддәт чәрчивәсинә сыхышдырылан бу даһа бөйүк әмәк күтләси инди даһа чох әмәк кими һесаба алыныр ки, элә әслиндә дә беләдир. „Экстенсив кәмиййәт" кими көтүрүлән иш вахтынын өлчүсү илә бәрабәр инди иш вахтынын сыхлыг дәрәчәсинин өлчүсү дә мейдана чыхыр[157]. Фәһләнин даһа интенсив ишләдийи он саатлыг иш күнүнүн бир саатында олан әмәк, йә'ни сәрф олунмуш иш гүввәси, аз интенсив олан он ики саатлыг иш күнүнүн бир саатындаки гәдәр вә я ондан да чох олур. Буна көрә дә һәмин интенсив иш сааты мәһсулунун дәйәри аз интенсив олан $1^1/_5$ иш сааты әрзиндә һасил эдилән мәһсулун дәйәри гәдәрдир вә я ондан да артыгдыр. Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә нисби изафи дәйәрин артмасы һәлә бир яна галсын, инди, мәсәлән, $6^2/_3$ саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндә олан $3^1/_3$ саатлыг изафи әмәк капиталистә, әввәлләр 8 саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндә олан 4 саатлыг изафи әмәйин вердийи гәдәр дәйәр күтләси верир.

Инди суал олунур ки, бәс әмәк нечә интенсивләшдирилир?

Иш күнүнүн гысалдылмасындан әмәлә кәлән биринчи нәтичә, өзлүйүндә айдын олан элә бир гануна әсасланыр ки, бу гануна көрә, иш гүввәсинин фәалиййәт бачарығы онун фәалиййәтдә олдуғу вахт илә тәрс пропорсионалдыр. Буна көрә дә мүәййән һүдуд дахилиндә иш вахтынын гысалдылмасындан баш верән иткинин ерини, әмәйин интенсивлийи долдурур. Һәм дә фәһләнин һәгигәтән чохлу иш гүввәси сәрф этмәси үчүн, капитал, музд вермәк үсулуну дәйишдирмәк кими[158] хүсуси тәдбирләр көрүр. Машынларын демәк олар һеч бир рол ойнамадығы вә я анчаг чүз'и бир рол ойнадығы мануфактураларда, мәсәлән сахсы мүәссисәләриндә фабрика ганунунун һәята кечирилмәси тамамилә айдын көстәрди ки, иш күнүнүн садәчә гысалдылмасы нәтичәсиндә әмәйин сәласәти, екнәсәглийи, мүнтәзәмлийи, фаси-

---

[157] Айдындыр ки, үмумиййәтлә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әмәйин интенсивлийиндә фәргләр олдуғу көрүнүр. Һәлә А. Смитин көстәрдийи кими, бу фәргләри гисмән, көрүлән ишин һәр бир айрыча нөвү илә әлагәдар олан ярдымчы амилләр таразлайыр. Лакин бу фәргләр дә, дәйәр өлчүсү олан иш вахтына анчаг она көрә тә'сир көстәрә билир ки, интенсив вә экстенсив кәмиййәтләр эйни мигдар әмәйин, бир-бирини һечә чыхаран экс ифадәләридир.

[158] Хүсусән ишәмузд үсулу тәтбиг эдир; бу форманы биз алтынчы бөлмәдә тәдгиг эдәчәйик.

ләсизлийи вә ҹәлдлийи һейрәт эдиләҹәк гәдәр артыр[159]. Лакин әсл фабрикада да белә бир нәтиҹә һасил олаҹағы шүбһәли көрүнүрдү, зира фәһлә машынын фасиләсиз вә екнәсәг ишләмәсиндән асылы олдуғу үчүн бурада артыг чохдан бәри ән ҹидди бир интизам яранмышдыр. Буна көрә дә 1844-ҹү илдә, иш күнүнүн гысалдылыб 12 саатдан ашағы салынмасы мәсәләси мүзакирә олунаркән фабрикантларын демәк олар һамысы бирсәслә дедиләр ки, „бизим нәзарәтчиләр мүхтәлиф иш биналарында ишләк әлләрә көз гоюр вә онлар бирҹә дәгигә дә вахт итирмирләр“, „фәһләләрин сайыг вә диггәтли олмаг дәрәҹәсини („the extent of vigilance and attention on the part of the workmen“) чәтин ки, артырмаг олар“; дедиләр ки, бүтүн башга шәртләр, мәсәлән машынларын сүр'әти бәрабәр фәрз эдилдикдә, „яхшы гурулмуш фабрикаларда фәһләләрин диггәтчиллийини артырмағын вә саирәнин аз-чох әһәмиййәтли бир нәтиҹә верәҹәйини көзләмәк мә'насыздыр“[160]. Тәҹрүбә бу сөзләри боша чыхартды. Ҹ-б R. Gardner Престондаки ики бөйүк фабрикасында 1844-ҹү ил апрелин 20-дән э'тибарән 12 саатлыг иш күнү әвәзинә 11 саатлыг иш күнү гойду. Тәгрибән бир илдән сонра мә'лум олду ки, „әввәлки гәдәр хәрҹ чәкилмәклә әввәлки гәдәр мәһсул әлдә эдилмишдир вә бүтүн фәһләләр инди 11 саат әрзиндә әввәлләр 12 саата газандыглары гәдәр газанмышлар“[161]. Мән бурада әйирмә вә дарама шө'бәләриндә апарылмыш тәҹрүбәләрдән бәһс этмирәм, чүнки бунлар машынларын сүр'әтинин (2%) артмасы илә әлагәдар иди. Тохума шө'бәсиндә исә, чох мүхтәлиф чешидли зәриф вә күллү парчалар истеһсал эдилдийинә бахмаяраг, әксинә, истеһсалын об'ектив шәраитиндә һеч бир дәйишиклик баш вермәмиш вә нәтиҹә белә олмушдур: „1844-ҹү ил январын 6-дан апрелин 20-нәдәк иш күнү 12 саат олмагла бүтүн фәһләләрин орта әмәк һаггы һәфтәдә 10 шиллинг $1^1/_2$ пенс олмуш, 1844-ҹү ил апрелин 20-дән июнун 29-надәк исә иш күнү 11 саат олдуғу һалда, орта әмәк һаггы һәфтәдә 10 шиллинг $3^1/_2$ пенс олмушдур“[162]. Бу һалда 11 саатда истеһсал эдилән мәһсул әввәлләр 12 саатда истеһсал эдилән мәһсулдан артыг олмушдур, сәбәби дә анҹаг фәһләләрин иш баҹарығынын артмасы, бу баҹарығын даһа мүнтәзәм сәрф олунмасы вә онларын иш вахтына гәнаәт эдилмәсидир. Фәһләләр әввәлки гәдәр әмәк һаггы алдыглары вә бир саат бош вахт газандыглары һалда, капиталист әввәлки гәдәр мәһсул күтләси әлдә этмиш вә көмүр, газ вә саирә хәрҹләринә бир саатлыг гәнаәт этмишдир. Horrocks вә Jacson ҹәнабларынын фабрикаларында да бу ҹүр тәҹрүбәләр кечирилмиш вә эйни нәтиҹәләр әлдә эдилмишдир[163].

---

[159] Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“.

[160] „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30-th April 1845“, p. 20, 21.

[161] Енә орада, p. 19. Ишәмузд һаггы дәйишилмәдийиндән, һәфтәлик әмәк һаггынын мигдары мәһсулун мигдарындан асылы иди.

[162] Енә орада, p. 22.

[163] Енә орада, p. 21. Юхарыда көстәрдийимиз тәҹрүбәләрдә мә'нәви амил әһәмиййәтли рол ойнамышдыр. Фәһләләр фабрика мүфәттишинә демишләр ки, „Биз даһа артыг сә'йлә ишләйирик; биз мүкафат алаҹағымызы, йә'ни кечә тез эвә кедә биләҹәйимизи һәмишә нәзәрдә тутуруг; бүтүн фабрикада, лап ҹаван кө-

Иш күнүнүн гысалдылмасы, йә’ни әмәйин сыхлашдырылмасындан өтрү әввәлләрдә суб’ектив шәраит ярадыб фәһләйә мә’лум вахт әрзиндә даһа чох гүввә сәрф этмәк имканы верән бу тәдбир мәчбури сурәтдә, йә’ни ганун вермәк йолу илә һәята кечирилдийи заман машын, эйни вахт әрзиндә фәһләдән даһа чох әмәк гопармаг үчүн капиталын әлиндә, мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилән об’ектив бир васитә олур. Бу исә ики үсул илә әлдә эдилир: биринчиси машынын сүр’әтини артырмагдыр, икинчиси исә эйни бир фәһләнин нәзарәти алтында олан механизмин һәчмини артырмаг, йә’ни фәһләнин иш саһәсини кенишләтмәкдир. Машынларын гурулушуну гисмән она көрә тәкмилләшдирирләр ки, фәһләйә көстәрилән тәзйиг артырылсын, гисмән дә бу тәкмилләшдирмәләрин өзү әмәйин интенсивләшмәсинә сәбәб олур, чүнки иш күнү мәһдудлашдырылдыгда капиталист, истеһсал хәрчләринә ән чох гәнаәт этмәйә чалышыр. Мәсәлән, бухар машыны тәкмилләшдирилдикдә онун пистонунун дәгигәдә вурдуғу зәрбәләрин сайы артыр вә гүввә даһа гәнаәтлә сәрф эдилдийинә көрә, әввәлки һәчмдә олан мотор васитәсилә даһа бөйүк бир механизм һәрәкәтә кәтирилә билир, сәрф эдилән көмүр исә әввәлки гәдәр галыр вә я һәтта бир гәдәр дә азалыр. Интигал механизминин тәкмилләшдирилмәси сайәсиндә сүртүнмә азалыр, бөйүк вә кичик валлар кетдикчә назикләшир, онларын вәзни йүнкүлләшир вә нәтичәдә мүасир машынлар көһнә машынлара әсла бәнзәмир. Нәһайәт, иш машынынын тәкмилләшдирилмәси онун сүр’әтини артырыб фәаллийәтини кенишләндирмәклә бәрабәр һәчмини дә кичилдир,— бухарла ишләйән мүасир тохума дәзкаһы буна мисал ола биләр,— яхуд машынын көвдәсини бөйүтмәклә бәрабәр онун аләтләринин һәчмини вә сайыны да артырыр,—әйирмә машыны буна мисал ола биләр,—я да нәзәрә чарпмаян кичик дәйишикликләр васитәсилә бу аләтләрин һәрәкәтини артырыр,—мәсәлән, әллинчи илләрин орталарында selfacting mule машынындаки ийләрин сүр’әти бу йолла $^1/_5$ артырылмышды.

Иш күнүнүн 12 саата эндирилмәси тәдбири Инкилтәрәдә 1833-чү илдә һәята кечирилмишдир. Артыг 1836-чы илдә бир нәфәр инкилис фабриканты демишди ки: „Фабрикаларда сәрф эдилән әмәк әввәлкинә нисбәтән олдугча артмышдыр, чүнки машынларын сүр’әтинин хейли артмасы, фәһләнин чох диггәтли вә чалышган олмасыны тәләб эдир“[164]. Инди граф Shaftesbury олан лорд Ashley 1844-чү илдә нүмайәндәләр палатасында сәнәдләрә әсасланыб беләә бир мә’лумат вермишди:

„Фабрика әмәлийятында чалышан шәхсләрин әмәйи, бу әмәлийят тәтбиг эдилмәйә башладығы замана нисбәтән инди үч гат артыгдыр. Шүбһәсиз ки, машынларын көрдүйү иш, милйонларла адамын дамар вә әзәләләрини әвәз эдир, лакин машынлар өз дәһшәтли һәрәкәтинә табе этдийи адамларын әмәйини һейрәт эдиләчәк гәдәр (prodigiously) артырмышдыр... 40 №-ли иплик әйи-

---

мәкчидән тутмуш гоча фәһләйә гәдәр һамыда зирәклик вә чалышганлыг һисс олунур, биз инди бир-биримизә даһа чох көмәк эдирик“ (енә орада).

[164] John Fielden, The Curse of the Factory System, London 1836, p. 32.

ририкән 12 саат әрзиндә ики мүл ардынча дала-габаға кетмәли олан фәһлә 1815-чи илдә 8 мил мәсафә гәт этмәли олмушду. 1832-чи илдә исә, енә 40 №-ли иплик әйирикән фәһләнин ики мүл ардынча дала-габаға кедиб гәт этмәли олдуғу мәсафә 20 милә чатыр, чох заман һәтта бундан да артыг олурду. 1815-чи илдә әйиричи 12 саат әрзиндә һәр мүл машынында сапы 820 дәфә, икисиндә исә 1640 дәфә дартмалы олурду. 1832-чи илдә әйиричи өз он ики саатлыг иш күнү әрзиндә һәр мүл машынында сапы 2200 дәфә, чәми 4400 дәфә, 1844-чү илдә исә һәр мүл машынында 2400 дәфә, чәми 4800 дәфә дартмалы олурду; бә'зи һалларда исә даһа бөйүк әмәк күтләси (amount of labour) тәләб олунурду... Бурада мәним әлимдә 1842-чи илә аид башга бир сәнәд дә вардыр ки, бу сәнәдин көстәрдийинә көрә әмәйин прогрессив сурәтдә артмасына сәбәб ялныз даһа узун мәсафә гәт этмәк лазым кәлмәси дейилдир; бунун бир сәбәби дә одур ки, истеһсал олунан малларын мигдары артдығы һалда ишләк әлләрин сайы мүвафиг сурәтдә азалыр; сонра, дикәр бир сәбәб дә будур ки, инди әйирилән памбыг чох заман әввәлкиндән пис олур, бу исә даһа чох әмәк тәләб эдир... Дарама шө'бәсиндә дә иш чох артмышдыр. Әввәлләр ики нәфәрин көрдүйү иши инди бир адам көрүр... Әксәрийyәтлә гадынлардан ибарәт олан бир йығын адамын ишләдийи тохума шө'бәсиндә сон илләр машынларын сүр'әти артдығына көрә ишләрин һәчми там 10% артмышдыр. 1838-чи илдә һәфтәдә 18 000 hanks (стренд) әйирилирди, 1843-чү илдә исә бу рәгәм 21 000-ә чатмышды. Бухарла ишләйән тохума дәзкаһындаки picks-ин (мәкик зәрбәләринин) сайы 1819-чу илдә дәгигәдә 60 икән 1842-чи илдә 140 олмушду ки, бу да әмәйин олдугча артмасы демәкдир"[165].

Артыг 1844-чү илдә, 12 саатлыг иш күнү ганунунун тәтбиг эдилдийи шәраитдә әмәк бу гәдәр һейрәт эдиләчәк дәрәчәдә интенсивләшдийинә көрә, инкилис фабрикантлары заһирән һаглы олараг иддиа эдирләр ки, бу йолда даһа тәрәггийә имкан йохдур вә иш күнүнүн даһа да гысалдылмасы, истеһсалын азалдылмасы демәк олар. Онларын ирәли сүрдүйү бу фикрин ялныз заһирән доғру олдуғуну, фабрикантларын йорулмаз сензору олан фабрика мүфәттиши Леонард Һорнерин о заманки бир бәянаты көзәлчә сүбут эдир; о дейир:

„Истеһсал олунан мәһсулларын мигдары әсасән машынларын сүр'әтилә тәнзим эдилдийинә көрә, фабрикант һөкмән машынларын сүр'әтини сон дәрәчә артырмаға чалышыр, лакин бу шәртлә ки, машынлар чох тез хараб олмасын, һазырланан малларын кейфийyәти ашағы дүшмәсин, фәһлә машынын сүр'әтиндән кери галмасын, һәм дә фәһлә даим ишләйә биләчәйи бир кәркинликлә ишләсин. Чох заман элә олур ки, фабрикант тәләсәрәк машынларын һәрәкәтини һәддиндән чох сүр'әтләндирир. Онда машынларын сынмасы вә мәһсулун хараблашмасы, сүр'әт нәтичәсиндә көтүрүлән файданы һечә эндирир вә һәтта зәрәр верир, буна көрә

[165] Lord Ashley, The ten Hours Factory Bill. Speech of the 15-th March, London 1844, p. 6—9 passim.

дə фабрикант машынларын сүр'əтини азалтмалы олур. Зирəк вə диггəтли бир фабрикант, əлдə эдилə билəн бир шейин əн юхары һəддини мүтлəг тапа билəр, буна көрə дə мəн күман этмирдим ки, 12 саата истеһсал эдилəн мəһсул 11 саатда истеһсал эдилə билсин. Мəн һабелə зəнн эдирдим ки, ишəмуздла чалышан фəһлə өз күчүнү сон дəрəчə кəркинлəшдирир вə бундан о яна кечсə даим эйни бир интенсивликлə ишлəйə билмəз“[166]. Буна көрə дə Гарднерин тəчрүбəсинə вə саирəйə əкс олараг Һорнер бу нəтичəйə кəлмишди ки, 12 саатлыг иш күнүнүн даһа да гысалдылмасы һөкмəн мəһсулун мигдарыны азалдачагдыр[167]. Һорнер 1845-чи илдə ирəли сүрдүйү шүбһəлəри 10 илдəн сонра өзү мисал кəтирир, бунунла да сүбут этмəк истəйир ки, машынларын вə инсан иш гүввəсинин эластиклийини о заман баша дүшмүрмүш, зира мə'лум олур ки, иш күнү мəчбури гысалдылдыгда һəм машынлар, һəм дə инсанын иш гүввəси сон дəрəчə кəркинлəшə билир.

Инди дə 1847-чи илдəн сонраки дөврү, Инкилтəрəнин памбыг парча, юн, ипəк вə кəтан фабрикаларында ганун йолу илə 10 саатлыг иш күнү тəтбиг эдилəндəн сонраки дөврү нəзəрдəн кечирəк.

„Throstles-дə ийлəрин сүр'əти дəгигəдə 500 дөвр, mules-дə исə 1000 дөвр артмышдыр, йə'ни throstles ийлəринин сүр'əти 1839-чу илдə дəгигəдə 4500 дөвр икəн инди (1862-чи илдə) 5000 олмуш, mules ийлəринин сүр'əти исə дəгигəдə 5000 дөвр икəн инди дəгигəдə 6000 олмушдур; бу исə о демəкдир ки, биринчи һалда сүр'əт $^1/_{10}$, икинчи һалда исə $^1/_5$ артмышдыр“[168]. Манчестер яхынлығындаки Patricroft əһалисиндəн мəшһур мүлки мүһəндис James Nasmyth 1848-чи ил илə 1852-чи ил арасында бухар машынынын тəкмиллəшдирилмəси һаггында 1852-чи илдə Леонард Һорнерə көндəрдийи бир мəктубда əввəлчə гейд эдир ки, рəсми фабрика статистикасында көстəрилəн бухар ат гүввəси һəлə дə 1828-чи илдəки бухар машынларынын күчүнə əсасəн тə'йин эдилəн халис номинал ат гүввəсидир[169], бу да һəгиги гүввəнин анчаг көстəричиси ола билəр; James Nasmyth буну гейд эдəндəн сонра əзчүмлə языр: „Һеч шүбһə ола билмəз ки, əввəлки вəзндə олан бухар машынлары (чох заман һəтта эйни машынлардан ибарəт олуб ялныз мүасир шəкилдə тəкмиллəшдирилəн машынлар) əввəлкинə нисбəтəн орта һесабла 50% артыг иш көрүр вə дəгигəдə 220 футлуг бир сүр'əт əн бөйүк сүр'əт һесаб эдилдийи заман 50 ат гүввəси верəн машынлар инди бир чох һалларда, əввəлкиндəн аз көмүр ишлəтмəклə 100 ат гүввəсиндəн артыг

---

166 „Peports of Insp. of Fact. for quarter ending 30-th September 1844, and from 1-st October 1844 to 30-th April 1845“, p. 20.

167 Енə орада, p. 22.

168 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 62.

169 1862-чи ил „Parliamentary Return“ заманындан бəри бу һал дəйишилмишдир. Бурада номинал бухар ат гүввəсинин ерини артыг, мүасир бухар машынларынын вə су чархларынын һəгиги бухар ат гүввəси тутур [бах: гейд 109а, сəһ. 319]. Эйнилə, икибашлы ийлəр дə əсл əйирмə ийлəрилə гарышдырылмыр (1839, 1850 вə 1856-чы иллəрдəки „Returns“да исə бунлар гарышдырылырды); сонра, юн фабрикаларындакы „gigs“ин [дарама машынларынын] сайы көстəрилир, чут вə кəндир фабрикалары илə кəтан фабрикалары айрылыгда көтүрүлүр; нəһайəт, чораб тохума истеһсалы илк дəфə һесабата дахил эдилмишдир.

верир... Әввәлки гәдәр номинал ат гүввәсинә малик олан мүасир бухар машыны, өз гурулушунун тәкмилләшмәси, һәчминин кичилмәси, бухар газанынын гурулушча дәјишилмәси вә саирә нәтичәсиндә әввәлкиндән артыг гүввә илә ишләјир... Буна көрә дә инди номинал ат гүввәси һесабилә әввәлки гәдәр адам ишләјирсә дә, иш машынлары һесабилә көтүрүләндә адамларын сајы азалмышдыр“[170]. 1850-чи илдә Бирләшмиш Краллыгдакы фабрикаларда 25 638 716 иј вә 301 495 тохума дәзкаһы ишләдән 134 217 номинал ат гүввәси тәтбиг олунурду. 1856-чы илдә ијләрин сајы 33 503 580, тохума дәзкаһларынын сајы исә 369 205 олмушду. Тәләб олунан ат гүввәси 1850-чи илдәки кими галсајды, 1856-чы илдә 175 000 ат гүввәси лазым кәләрди. Лакин рәсми мә’лумата көрә, чәми 161 435 ат гүввәси олмушду, јә’ни 1850-чи ил һесабына көрә нә гәдәр лазым олардыса, ондан 10 000 ат гүввәси әксик, һәтта даһа аз олмушду[171]. „1856-чы илин сон рәсми статистика мә’луматындан ашкар олдуғу үзрә фабрика системи чох сүр’әтлә јајылыр, ишләк әлләрин сајы машынлара нисбәтән азалмышдыр, бухар машынында гүввәнин гәнаәтлә сәрф олунмасы вә башга тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә даһа ағыр иш машынларыны һәрәкәтә кәтирир вә мәһсулун мигдарынын артмасына сәбәб иш машынларынын тәкмилләшдирилмәси, истеһсал үсулларынын дәјишдирилмәси, машынларын сүр’әтинин артырылмасы вә бир чох башга бу кими амилләрдир“[172]. „Чүрбәчүр машынларда эдилән бөјүк тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә онларын мәһсулдар гүввәси хејли артмышдыр. Һеч шүбһә јохдур ки, бу тәкмилләшдирмәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб... иш күнүнүн гысалдылмасы олмушдур. Бу тәкмилләшдирмәләр вә фәһләнин даһа интенсив ишләмәси нәтичәсидир ки, инди гысалдылмыш (2 саат, јахуд $^1/_6$ гысалдылмыш) иш күнү әрзиндә әввәлләрдәки даһа узун иш күнүндә истеһсал эдилдији гәдәр мәһсул һазырланыр“[173].

Иш гүввәсинин даһа интенсив истисмары нәтичәсиндә фабрикантларын нә гәдәр чох варландыгларыны мәһз ондан көрмәк олар ки, Инкилтәрә памбыг парча вә саирә фабрикаларынын орта һесабла нисби артымы 1838-чи илдән 1850-чи иләдәк 32%, 1850-чи илдән 1856-чы иләдәк исә 86% олмушдур.

1848-чи илдән 1856-чы иләдәк 8 ил әрзиндә Инкилтәрә сәнаеи нә гәдәр чох тәрәгги этмиш олса да, 1856-чы илдән 1862-чи иләдәк олан сонракы алты ил әрзиндә 10 саатлыг иш күнү шәраитиндә бу тәрәгги олдугча керидә бурахылмышды. Мәсәлән, ипәк фабрикаларында 1856-чы илдә 1 093 799 иј, 1862-чи илдә исә 1 388 544 иј вар иди; 1856-чы илдә 9260 тохума дәзкаһы, 1862-чи илдә исә 10 709 тохума дәзкаһы олмушдур. Фәһләләрин сајы исә, әксинә, 1856-чы илдә 56 131 нәфәр, 1862-чи илдә 52 429 нәфәр иди. Беләликлә, ијләрин сајы 26,9% вә тохума дәзкаһлары-

---

170 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856“, p. 11.
171 Јенә орада, p. 14, 15.
172 L. c., p. 20.
173 „Reports etc. for 31-st October 1858“, p. 9, 10. Мүгајисә эт: „Reports etc. for 30-th April 1860“, p. 30 sqq.

нын сайы 15,6% артдығы һалда фәһләләрин сайы 7% азалмышдыр. 1850-чи илдә эшмә юн фабрикаларында 875 830 ий ишләйирди, 1856-чы илдә 1 324 549 ий (51,2% артыг), 1862-чи илдә исә 1 289 172 (2,7% аз). Лакин икибашлы ийләрин 1856-чы ил һесабына дахил олуб 1862-чи ил һесабына дахил олмадығы нәзәрә алынса, мә'лум олар ки, 1856-чы илдән э'тибарән ийләрин сайы, демәк олар һеч дәйишилмәмишдир. Ийләрин вә тохума дәзкаһларынын сүр'әти исә, әксинә, 1850-чи илдән э'тибарән бир чох һалларда ики гат артмышдыр. Эшмә юн фабрикаларында бухарла ишләйән тохума дәзкаһларынын сайы 1850-чи илдә 32 617, 1856-чы илдә 38 956 вә 1862-чи илдә 43 048 олмушдур. Бу дәзкаһларда 1850-чи илдә 79 737 нәфәр, 1856-чы илдә 87 794 нәфәр вә 1862-чи илдә 86 063 нәфәр ишләмишдир; бунлардан 14 яшындан кичик ушаглар 1850-чи илдә 9956 нәфәр, 1856-чы илдә 11 228 нәфәр вә 1862-чи илдә 13 178 нәфәр олмушдур. Беләликлә, 1856-чы илә нисбәтән 1862-чи илдә тохума дәзкаһларынын сайча хейли артмасына бахмаяраг, бурада ишләйән фәһләләрин үмуми сайы азалмыш, истисмар олунан ушагларын сайы исә артмышдыр[174].

Парламан үзвү Ferrand 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатада демишди: „Ланкашир вә Чеширин 16 әяләтиндәки фәһләләрин нүмайәндәләринин тапшырығы илә демәк истәйирәм ки, онларын мәнә вердийи мә'лумата көрә машынларын тәкмилләшдирилмәси нәтичәсиндә фабрикаларда фәһләләрин зәһмәти кетдикчә артыр. Әввәлләр бир фәһлә өз көмәкчиси илә ики тохума дәзкаһында ишләйирди, инди исә көмәкчиси олмаян бир фәһлә үч дәзкаһда вә чох заман һәтта дөрд дәзкаһда вә и. а. ишләйир. Бу фактлардан көрүндүйү кими, он ики саатлыг әмәк инди 10 иш саатындан да аз бир мүддәтдә сәрф олунур. Буна көрә дә өзлүйүндә айдын олур ки, сон илләрдә фабрика фәһләләринин зәһмәти нә дәрәчә чох артмышдыр[175].

Буна көрә дә, фабрика мүфәттишләри 1844-чү вә 1850-чи илләрдә верилмиш ганунларын мүсбәт нәтичәләрини йорулмадан вә тамамилә һаглы олараг тә'рифләсәләр дә, енә э'тираф эдирләр ки, иш күнүнүн гысалдылмасы нәтичәсиндә артыг инди әмәйин сон дәрәчә интенсивләшмәси фәһләләрин сағламлығы үчүн тәһлүкә доғурур вә демәли, иш гүввәсинин өзүнә сарсыдычы тә'сир көстәрир. „Памбыг парча, юн вә ипәк фабрикаларынын чохунда ахыр илләр сон дәрәчә бөйүк бир сүр'әтлә һәрәкәт эдән машын-

---

174 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862", 100 вә 300.

175 Бухарла һәрәкәтә кәтирилән ики мүасир тохума дәзкаһында инди бир тохучу һәфтәдә 60 саат ишләмәклә мүәййән узунлугда вә эндә 26 топ мүәййән чешидли кәтан истеһсал эдир, әввәлләр исә бухарла ишләйән көһнә тохума дәзкаһында ялныз 4 топ истеһсал эдә билирди. Бир топ belə парчанын тохунмасы үчүн чәкилән хәрчләр артыг 1850-чи илин әввәлләриндә 2 шиллинг 9 пенсдән $5^1/_8$ пенсә дүшмүшдү.

2-чи нәшрә әлавә. „30 ил бундан әввәл (1841-чи илдә) 3 көмәкчи илә ишләйән бир тохучудан ялныз 300—324 ийи олан бир чүт мүл машынына көз етирмәк тәләб олунурду. Инди исә (1871-чи илин ахырларында) 5 көмәкчи илә ишләйән бир тохучу 2200 ийи олан мүл машынларына нәзәр етирмәли олмушдур вә 1841-чи илдәкиндән азы едди гат артыг кәтан истеһсал эдир" (фабрика мүфәттиши Alexander Redgrave, „Journal of Arts", 5 January 1872).

ларда кәркин ишләмәк инсаны лап тагәтдән салыр вә йәгин ки, доктор Greenhow-нун өз ахырынчы көзәл һесабатында көстәрдийи вәзиййәти, йә'ни чийәр хәстәликләриндән өләнләрин бу гәдәр чохалмасыны доғуран сәбәбләрдән биридир“[176].

Һеч шүбһә йохдур ки, ганун гоюландан сонра капитал даһа иш күнүнү узада билмәдийинә көрә, бунун әвәзини чыхмаг үчүн әмәйин интенсивлик дәрәчәсини даим артырмаға вә машынлары һәр чүр тәкмилләшдирмәклә фәһләдән даһа чох иш гүввәси сормаға чалышыр, буна көрә дә тезликлә енә элә бир дөнүш нөгтәси чатачагдыр ки, бурада иш күнүнү енидән гысалтмаг лазым кәләчәкдир[177]. Дикәр тәрәфдән, 1838—1847-чи илләр дөврүндә, йә'ни он ики саатлыг иш күнү дөврүндә сәнаеин инкишаф сүр'әти, фабрика системи тәтбиг олунандан сонра биринчи ярым әсрдә, йә'ни һәдсиз иш күнү дөврүндә олан инкишаф сүр'әтини нә гәдәр өтүб кечмишдисә, 1848-чи илдән индийәдәк (1866-чы илә гәдәр), йә'ни он саатлыг иш күнү дөврүндә Инкилтәрә сәнаеинин чошғун инкишафы, 1838—1847-чи иллэрдәки дөврү ондан да чох өтүб кечмишдир[178].

[176] „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1861“, p. 25, 26.

[177] Инди (1867-чи илдә) Ланкашир фабрика фәһләләри арасында сәккиз саатлыг иш күнү уғрунда тәшвигат апарылмаға башланмышдыр.

[178] Ашағыдаки бир нечә рәгәм 1848-чи илдән э'тибарән Бөйүк Британияда вә Ирландияда әсл „фабрикаларын“ тәрәггисини көстәрир:

	ИХРАЧАТЫН МИГДАРЫ			
	1848	1851	1860	1865
Памбыг-парча фабрикалары				
Иплик	135 831 162 кирв.	143 966 106 кирв.	197 343 655 кирв.	103 751 455 кирв.
Тикиш саплары	3 728 909 „	4 392 176 „	6 297 554 „	4 648 611 „
Памбыг парча	1 096 751 823 ярд	1 543 161 789 ярд	2 776 218 427 ярд	2 015 237 851 ярд
Кәтан вә кәндир фабрикалары				
Сап	11 722 182 кирв.	18 841 326 кирв.	31 210 612 кирв.	36 777 334 кирв.
Парча	89 002 431 ярд	129 106 753 ярд	143 996 773 ярд	247 012 529 ярд
Ипәк фабрикалары				
Сап	194 815 кирв.	462 513 кирв.	897 402 кирв.	812 589 кирв.
Парча	411 147 ярд	1 181 455 ярд	1 060 466 ярд	2 869 837 ярд
Юн фабрикалары				
Сап	8 429 152 кирв.	14 670 880 кирв.	27 533 968 кирв.	31 669 267 кирв.
Парча	84 791 846 ярд	141 120 973 ярд	190 381 537 ярд	278 837 438 ярд

4. Фабрика

Биз бу фәслин әввәлиндә фабриканын чисмини, машынлар системи мәчмууну нәзәрдән кечирдик. Сонра биз көрдүк ки, машынлар гадын вә ушаг әмәйини мәнимсәйәрәк капиталын истисмар этдийи инсан материалыны артырыр, иш күнүнү һәдсиз узатмагла фәһләнин бүтүн өмрүнү әлиндән алыр, нәһайәт, машынларын инкишафы кетдикчә даһа гыса мүддәтдә һейрәт эдиләчәк гәдәр чохлу мәһсул истеһсал эдилмәсинә имкан ярадараг, даим

	ИХРАЧАТЫН ДӘЙӘРИ			
	1848 фунт стерл.	1851 фунт стерл.	1860 фунт стерл.	1865 фунт стерл.
Памбыг парча фабрикалары				
Иплик	5 927 832	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Памбыг парча	16 753 369	23 454 810	42 141 505	45 903 796
Кәтан вә кәндир фабрикалары				
Сап	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Парча	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 318
Ипәк фабрикалары				
Сап	77 780	195 380	918 342	768 067
Парча	410 328	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Юн фабрикалары				
Сап	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 017
Парча	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Бах: Көй китаблар, „Statistical Abstract for the United Kingdom“, № 8 вә № 13, London 1861 вә 1866).

Ланкаширдә фабрикаларын сайы 1839—1850-чи илләр арасында чәми 4%, 1850—1856-чы илләр арасында 19%, 1856—1862-чи илләр арасында 33% артмышдыр, һалбуки бу он бир иллик дөврүн һәр икисиндә ишләйән шәхсләрин сайы мүтләг кәмиййәтчә артмыш, нисби чәһәтдән исә ашағы дүшмүшдүр. Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st Oct. 1862“, p. 63. Ланкаширдә памбыг парча фабрикалары башгаларындан чохдур. Үмумиййәтлә сап вә парча истеһсалында бу фабрикаларын нә гәдәр бөйүк нисби рол ойнадыглары исә бундан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә, Уэлсдә, Шотландияда вә Ирландияда олан бүтүн бу нөв фабрикаларын 45,2%-и, бүтүн ийләрин 83,3%-и, бухарла ишләйән бүтүн тохума дәзкаһларынын 81,4%-и, тохума фабрикаларыны һәрәкәтә кәтирән бүтүн бухар ат гүввәсинин 72,6%-и, бүтүн ишләйән адамларын 58,2%-и памбыг парча фабрикаларынындыр (енә орада, p. 62, 63).

мүәййән мүддәт әрзиндә даһа чохлу мигдар әмәйин һәрәкәтә кәтирилмәси үчүн, йә'ни иш гүввәсинин кетдикчә даһа интенсив истисмар эдилмәси үчүн бир васитә олур. Инди исә биз фабриканы бүтөвлүкдә, һәм дә ән чох инкишаф этмиш шәклиндә көтүрүрүк.

Автомат фабриканын Пиндары олан доктор Ure фабриканы тәсвир эдәрәк, бир тәрәфдән көстәрир ки, фабрика, „мәркәзи гүввә (илк мүһәррик) васитәсилә арасы кәсилмәдән һәрәкәтә кәтирилән мәһсулдар машынлар системинә тәчрүбә вә сә'й илә нәзәр етирән һәм яшлы, һәм дә һәдд-булуға чатмамыш фәһләләрдән ибарәт мүхтәлиф фәһлә зүмрәләринин кооперасиясыдыр“; дикәр тәрәфдән дә көстәрир ки, фабрика „эйни бир шейи истеһсал этмәк үчүн рабитәли вә фасиләсиз ишләйән бир чох механики вә шүурлу үзвләрдән ибарәт бөйүк бир автоматдыр вә бүтүн бу үзвләр өз-өзүнү һәрәкәтә кәтирән ваһид бир мүһәррик гүввәйә табедир“. Бу ики тә'риф һеч дә бир-биринин эйни дейилдир. Биринчи тә'рифдә, гурашыг коллектив фәһлә, яхуд ичтимаи әмәк организми фәалиййәт көстәрән суб'ектдир, механики автомат исә об'ектдир; икинчи тә'рифдә автомат өзү суб'ектдир, фәһләләр исә онун шүурсуз үзвләри илә бирләшдирилән шүурлу үзвдүр вә онларла бирликдә мәркәзи мүһәррик гүввәйә табе эдилмишдир. Биринчи тә'риф машынларын кениш мигясда тәтбиг эдилә билдийи бүтүн һаллара аиддир, икинчи тә'риф исә машынларын капиталист үсулу илә тәтбиг эдилдийини вә, демәли, мүасир фабрика системини көстәрир. Буна көрә дә Ure, һәрәкәт верән мәркәзи машыны тәкчә автомат шәклиндә дейил, һәтта автократ [һөкмдар] шәклиндә тәсвир эдир. О дейир ки, „Бу бөйүк э'малатханаларда мәрһәмәтли бухар гүввәси, сайсыз-һесабсыз тәбәәләрини өз этрафына топлайыр“[179].

Фәһләнин иш әләти илә бәрабәр, бу әләти ишләтмәк усталығы да машына кечир. Әләтин иш вермәк габилиййәти, инсан иш гүввәсинин фәһләнин шәхсиййәти илә әлагәдар олмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән мәһдудиййәтдән азад олур. Беләликлә, мануфактурада әмәк бөлкүсүнүн әсасыны тәшкил эдән техники тәмәл арадан галхыр. Буна көрә дә мануфактурадакы ихтисаслашмыш фәһләләр силсиләсинин ерини автомат фабрикада, машын көмәкчиләри тәрәфиндән көрүлмәли олан ишләри тәнләшдирмәк вә таразлашдырмаг тәмайүлү[180] мейдана чыхыр; һиссә фәһләләри арасында яранмыш сүн'и фәргләр әвәзиндә яш вә чинс фәргләри кими тәбии фәргләр үстүн олур.

Автомат фабрикада әмәк бөлкүсү енидән мейдана кәлирсә, бу әмәк бөлкүсү, һәр шейдән әввәл, фәһләләрин ихтисаслашдырылмыш машынларда ишләмәсиндән вә дахилән мүтәшәккил груплар һалында олмаян фәһлә күтләләринин фабрикада мүхтәлиф шө'бәләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир ки, фәһләләр бурада бир-

---

[179] U r e, Philosophy of Manufacture, p. 18.

[180] Енә орада, p. 31. Мүгайисә эт: K a r l M a r x, Misère de la Philosophie, Paris 1847, 140, 141 [К. М а р к с, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 137] [Мүгайисә эт: „Das Elend der Philosophie“, 2 Auflage, Stuttgart 1892, S. 127, 128.]

биринин янында гурулмуш екчинс иш машынларында чалышырлар, йә'ни анчаг бәсит кооперасия шәклиндә бирләшмиш олурлар. Мануфактурада дәстәләрә бөлүнмүш олан фәһлә групунун әвәзинә бурада әсас фәһлә илә онун аз мигдар көмәкчиләри бирләшмиш олур. Билаваситә иш машынларында чалышан фәһләләрлә (о чүмләдән мүһәррик машына бахан вә я она гида верән фәһләләрлә) ади гара фәһләләр вә я машынларда ишләйән фәһләләрин (демәк олар тамамилә ушаглардан ибарәт олан) көмәкчиләри арасында әһәмиййәтли фәрг олдуғу көрүнүр. Бүтүн feeders дә (йә'ни садәчә олараг әмәк материалыны машынларын ағзына верәнләр дә) мүәййән дәрәчәдә һаман гара фәһләләр сырасына дахилдир. Бу башлыча зүмрәләрлә бәрабәр, бүтүн машынлара көз етирән вә даим онлары тә'мир едән аз мигдар ишчиләр, мәсәлән мүһәндисләр, механикләр, харратлар вә башгалары да вардыр. Бунлар гисмән элмли адамлардан, гисмән дә сәнәткар гәбилиндән олан йүксәк фәһлә зүмрәсидир; бу фәһләләр фабрика фәһләләри зүмрәсинә мәнсуб олмайыб анчаг кәнардан бу зүмрәйә дахил эдилмишләр[181]. Бу әмәк бөлкүсү халис техники характер дашыйыр.

Машында көрүлән һәр чүр иш фәһләнин габагчадан мүәййән һазырлығы олмасыны тәләб эдир. Фәһлә һәлә ушаг икән автоматын екрәнк вә фасиләсиз һәрәкәтләринә уйғун давранмағы даһа асанлыгла өйрәнә билир. Фабрикадакы мәчму машынларын өзү, бир заманда ишләйән мүхтәлиф гурашыг машынлар системиндән ибарәт олдуғу үчүн, бу машынлар системи үзәриндә гурулан коопераисия да, мүхтәлиф фәһлә групларынын мүхтәлиф машынлар арасында бөлүшдүрүлмәсини тәләб эдир. Лакин машынлы истеһсал бу бөлкүнү мануфактурада олдуғу кими сабитләшдирмәк, эйни фәһләләри даим эйни вәзифәләрә тәһким этмәк лүзумуну арадан галдырыр[182]. Фабриканы бүтүнлүкдә һәрәкәтә кәтирән фәһлә дейил, машындыр, буна көрә бурада әмәк просесинин арасыны кәсмәдән фәһләләри даим дәйишдирмәк мүмкүндүр. Бунун ән яхшы сүбуту, 1848—1850-чи илләрдә фабрикантлар гиям этдикләри заман тәтбиг эдилмиш олан нөвбәли системдир (Relaissystem). Нәһайәт, инсанын кәнч яшларында машында ишләмәйи тезликлә өйрәнмәси, машында ишләйән хүсуси фәһләләр зүмрәси яранмасы лүзумуну арадан

[181] Статистикада гәсдән ишләдилән—вә тәфәррүаты илә ашкара чыхарыла билән—сахтакарлығын мараглы бир нүмунәси дә одур ки, Инкилтәрә фабрика ганунлары мәтнин ахырында көстәрилән фәһләләри фабрика фәһләси һесаб этмир вә бу ганунлар һаман фәһләләрә гәт'ийийән аид эдилмир; дикәр тәрәфдән исә парламанын нәшр этдийи һесабатларда ялныз мүһәндисләр, механикләр вә башгалары дейил, һабелә фабрика мүдирләри, ичрачылар, кур'ерләр, амбардарлар, габлайычылар вә башгалары,—бир сөзлә, фабрика саһибиндән башга һамы эйни гәт'иййәтлә фабрика фәһләләри зүмрәсинә дахил эдилир.

[182] Ure буну э'тираф эдир. О дейир ки, „зәрури һалларда" фабрика мүдири фәһләни бир машындан башгасына кечирә биләр; сонра да Ure тәнтәнәли бир эда илә дейир ки: „Фәһләнин бир машындан башгасына кечирилмәси, әмәйи бөлүб санчағын башыны гайырмағы бир адама, учуну итиләмәйи исә башга бир адама тапшырмаг кими көһнә адәтләрә (гәдим, ән'әнәви үсуллара) ачыгча зиддир". Ure бу „көһнә адәтин" автоматик фабрикада нә үчүн анчаг „зәрури һалларда" тәрк эдилдийини суал этсә иди, даһа доғру оларды.

галдырыр[183]. Гара фәһләнин фабрикада көрдүйү иши исә гисмән машынлар көрә биләр[184], гисмән дә бу ишләр чох ади олдуғуна көрә онларла мәшғул оланлары даим вә тез-тез дәйишдирмәк олар.

Беләликлә, машын көһнә әмәк бөлкүсү системини техники ҹәһәтдән йыхыб кечмиш олса да, әввәлләр бу систем мануфактурадан галмыш бир ән'әнә олараг адәт күчүнә фабрикада сөнүк бир шәкилдә давам эдир, сонралар исә, иш гүввәсини истисмар этмәк васитәси олмаг э'тибарилә капитал тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә вә даһа ийрәнҹ бир шәкилдә енә бәрпа эдилиб сабитләшдирилир. Һиссә аләтини идарә этмәк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб һиссә машынына гуллуг этмәкдән ибарәт бир өмүрлүк ихтисас олур. Машындан суи-истифадә эдиб фәһләни та ушаг чағларындан һиссә машынынын бир һиссәсинә чевирирләр[185]. Беләликлә, фәһләнин өзүнү тәкрар истеһсал этмәк хәрҹләринин хейли азалмасындан башга фәһләнин үмумиййәтлә фабрикадан вә, демәли, капиталистдән тамамилә асылы олмасы да мүкәммәл бир шәкил алыр. Бүтүн башга һалларда олдуғу кими бурада да, иҹтимаи истеһсал просесинин инкишафы нәтиҹәсиндә мәһсулдарлығын артмасыны, һәмин инкишафдан капиталистҹәсинә истифадә этмәк

---

[183] Лазым кәлдийи һалларда, мәсәлән Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси заманы олдуғу кими буржуалар фабрика фәһләләрини күчәләрә даш дөшәмәк вә саирә бу кими ән кобуд ишләрдә ишләдир. Инкилтәрәдә ишсиз галан памбыг парча фәһләләри үчүн 1802-ҹи илдә вә сонраки илләрдә тәшкил олунмуш „ateliers nationaux“ [милли э'малатханаларын] 1848-ҹи илдә Франсада олан милли э'малатханалардан фәрги онда иди ки, Франса э'малатханаларында фәһләләрә дөвләт һесабына сәмәрәсиз ишләр көрдүрүлдүйү һалда, Инкилтәрә э'малатханаларында буржуаларын хейринә шәһәр тәсәррүфатында сәмәрәли ишләр көрдүрүлүрдү, һәм дә бу ишләри даими фәһләләрә гаршы рәгабәт апармаға мәҹбур эдилән ишсизләр иҹрә эдәндә даһа учуз баша кәлирди. „Памбыг парча фабрикалары фәһләләринин ҹисмани көрүнүшү шүбһәсиз яхшылашмышдыр. Кишиләри көтүрсәк мән бунун сәбәбини... онларын ачыг һавада иҹтимаи ишләрдә ишләмәсиндә көрүрәм“. Бу сөзләр „Престон батаглығы“ гурудулуркән ишә көтүрүлмүш Престон фабрика фәһләләри һаггында дейилмишдир („Reports of Insp. of Fact. for October 1865“, p. 59).

[184] *Мәсәлән*: 1844-ҹү ил гануну верилән замандан э'тибарән юн фабрикаларында ушаг әмәйини әвәз этмәк үчүн тәтбиг эдилән мүхтәлиф механики апаратлары көстәрмәк олар. О заман ки, ҹәнаб фабрикантларын өз ушаглары фабрикада ади көмәкчи „тә'лими“ алмалы олаҹаглар, механиканын демәк олар ки, һәлә тохунулмамыш олан бу саһәси сүр'әтлә ирәлиләйәҹәкдир. „Чәтин ки, selfacting mules гәдәр чох тәһлүкәли олан икинҹи бир машын тапыла билсин. Хырда ушаглара үз верән фәлакәтләрин чохуна сәбәб будур ки, онлар дөшәмәни сүпүрәндә, ишләмәкдә олан мүл машынларынын алтына кирирләр. Бир чох „minders“ (мүл машынларында ишләйән фәһләләр) белә һәрәкәтләр үстүндә (фабрика мүфәттишләри тәрәфиндән) мәһкәмәйә верилиб ҹәримә эдилмишсә дә, бунун әһәмиййәтли бир нәтиҹәси олмамышдыр. Әкәр машын гайыранлар бу көрпәләри машынын алтына кирмәк мәҹбуриййәтиндән гуртара биләҹәк бир сүпүрмә машыны ихтира этсә идиләр, мүһафизә тәдбирләримизә файдалы бир тәдбир әлавә этмиш олардылар“ („Reports of Insp. of Factories for 31-st October 1866“, p. 63).

[185] Буна көрә машынлары, әмәк васитәләринин синтези кими дейил, фәһләләр үчүн олан һиссә ишләринин синтези кими „әсасландыран“ Прудонун ағлакәлмәз уйдурмасынын нә олдуғуну баша дүшмәк олур. Бундан башга Прудон гәрибә олдуғу гәдәр дә тарихи олан белә бир шей кәшф эдир ки, „машынлар дөврүнү фәргләндирән хүсуси әламәт, муздлу әмәкдир“.

нəтичəси олараг мəhсулдарлығын артмасындан фəрглəндирмəк лазымдыр.

Мануфактурада вə сəнəткарлыгда фəhлə ишлəтдийи алəти өзүнə гуллуг етмəйə мəчбур эдирди, фабрикада исə фəhлə өзү машына гуллуг эдир. Фəhлə орада əмəк алəтини həрəкəтə кəтирдийи hалда, бурада əмəк алəтинин həрəкəтинə табе олмалыдыр. Мануфактурада фəhлəлəр ваhид бир чанлы механизмин ə'засыдырлар. Фабрикада исə чансыз механизм фəhлəлəрдəн асылы олмајараг мөвчуддур вə фəhлəлəр чанлы hиссəлəр шəклиндə она əлавə эдилмишлəр. „Усандырычы бир екнəсəгликлə даим эйни бир механики просесин тəкрарындан ибарəт олан сон дəрəчə үзүнтүлү əмəк, Сизифин көрдүйү ишə бəнзəйир: əмəйин ағырлығы бөйүк гаялар кими далбадал кəлиб йорғун фəhлəлəри өз алтына алыр“[186]. Машын əмəйи инсанын əсəб системини тамамилə гавраяраг əзəлəлəрин həртəрəфли ойнаглығына мане олур, инсанын сəрбəст чисмани вə мə'нəви фəалиййəт көстəрмəк имканларыны əлиндəн алыр[187]. Həтта əмəйин асанлашмасы да инсан үчүн ишкəнчə мəнбəи олур, чүнки машын фəhлəни əмəкдəн азад этмəк дейил, онун əмəйини тамамилə мəзмунсуз бир hала салыр. Həр бир капиталист истеhсалы əмəк просеси олмагдан башга эйни заманда капиталын дəйəрини артырмаг просеси олдуғуна көрə, онун белə бир хүсусиййəти вардыр ки, фəhлə əмəк шəртини тəтбиг этмəли икəн, əксинə, əмəк шəрти фəhлəни тəтбиг эдир, həм дə бу тəрс мүнасибəт ялныз машынлар инкишаф этдикдə техники чəhəтдəн дуюласы бир варлыг hалыны алыр. Əмəк васитəси автомата чеврилмəк нəтичəси олараг əмəк просесиндə фəhлəнин гаршысына бир капитал кими, чанлы иш гүввəсини өзүнə табе эдəн вə онун ширəсини соран чансыз бир əмəк кими чыхыр.

Истеhсал просесиндəки зеhни гүввəлəрин əл əмəйиндəн айрылыб капиталын əмəк үзəриндə hөкмранлығына чеврилмəси, юхарыда көстəрдийимиз кими, машын əсасында гурулан ири сəнаедə тамамланыр. Күтлəшмиш айрыча бир машын фəhлəсинин шəхси мəhарəти, машынлар системиндə тəчəссүм эдəн вə онунла бирлəшиб „саhибкарын“ (Meister, master) ағалығыны ярадан элм, бөйүк тəбиəт гүввəлəри вə ичтимаи күтлəви əмəк гаршысында, hеч бир əhəмиййəтə малик олмаян чүз'и бир шей кими итиб

[186] F. Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, S. 217 (Штутгарт нəшри, сəh. 180). [Ф. Энкелс, Инкилтəрəдə фəhлə синфинин вəзиййəти. Пролетариатын вə онун синфи мүбаризəсинин тарихинə даир тəдгиглəр. Дөвлəтнəшр. 1928. Сəh. 206.] Həтта əн ади вə никбин бир фритрэдер олан чəнаб Молинари дейир ки: „Машынларын екнəсəг ишлəмəсинə күндə 15 саат нəзəр етирəн бир адам о дəрəчə əлдəн дүшүр ки, эйни мүддəтдə кəркин чисмани бир ишлə мəшғул олсайды бу гəдəр əлдəн дүшмəзди. Нəзəр етирмəкдəн ибарəт олан бу əмəк həддиндəн артыг узун олмасайды, инсан зеhни үчүн файдалы бир мəшг оларды, лакин həддиндəн артыг узун олдуғуна көрə, əн нəhайəт инсанын həм зеhнини, həм дə бəдəнини пуча чыхарыр“ (G. de Molinari, Etudes Economiques, Paris 1846).

[187] F. Engels, Lage вə и. а., S. 216. (Штутгарт нəшри, сəh. 179). [Ф. Энкелс, Инкилтəрəдə фəhлə синфинин вəзиййəти. Пролетариатын вə онун синфи мүбаризəсинин тарихинə даир тəдгиглəр. Дөвлəтнəшр. 1928. Сəh. 205.]

кедир. Буна көрә дә өз зеһниндә машын мәфһуму илә машынлар үзәриндәки өз инһисарчылығыны бир-биринә чалаян бу саһибкар „ишләк әлләрлә“ тоггушдуғу заман онлара һәгарәтлә дејир: „Гој фабрика фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәјин ихтисаслы әмәјин чох алчаг нөвләриндәндир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвү бу гәдәр асанлыгла өјрәнилмир вә, кејфијјәти нәзәрә алынарса һеч бир башга әмәјә бундан артыг музд верилмир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвүнүн бундан гыса мүддәтдә, даһа аз тә’лим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә эдилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машынлары истеһсал ишиндә фе’лән фәһләнин әмәк вә ихтисасындан даһа мүһүм бир рол ојнајыр, зира бу ихтисасы 6 ај әрзиндә өјрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өјрәнә биләр“[188].

Фәһләнин техники чәһәтдән әмәк васитәсинин екнәсәг ишләмәсинә табе эдилмәси вә әмәк организминин һәр ики чинсдән оланән мүхтәлиф јашлы фәрдләрин спесифик бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси там бир казарма интизамы јарадыр, сонра бу интизам мүкәммәл бир фабрика режими шәклини алыр вә јухарыда көстәрилән нәзарәтчи әмәјини јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатырмагла бәрабәр, фәһләләрин әл әмәји фәһләләринә вә әмәк нәзарәтчиләринә, сәнае нәфәрләринә вә кичик сәнае забитләринә бөлүнмәсини дә тамамилә инкишаф этдирир. „Автомат фабрикада башлыча чәтинлик элә бир интизам јаратмагдан ибарәт иди ки, бу интизам адамлары интизамсыз ишләмәк адәтиндән әл чәкмәјә мәчбур этсин вә онлары даим мүнтәзәм ишләјән бөјүк бир автомат һалына сала билсин. Автомат системинин тәләбат вә сүр’әтинә ујғун бир интизам мәчәлләси јарадыб буну мүвәффәгијјәтлә тәтбиг этмәк иши,—анчаг Һеркулесин көрә биләчәји бу иш, Аркрајтын әнчам вердији нәчиб бир иш олду! Һәтта инди бу систем тамамилә мүкәммәл тәшкил олундуғу бир заманда да, әркәнләшмиш фәһләләр арасында автоматик систем үчүн јарарлы олан көмәкчиләр тапмаг, демәк олар ки, имкан харичиндәдир“[189]. Фабрика интизамы мәчәлләсиндә капитал фәһләләр үзәриндәки өз һөкмранлығыны, буржуазијанын үмумијјәтлә чох севдији шәрикли һакимијјәт системинә вә даһа чох севдији нүмајәндәли идарә системинә риајәт этмәдән фәрди һүгуг тәрзиндә, мүтләгијјәтчиликлә ифадә эдир; белә бир интизам мәчәлләси, кооперасијанын бөјүк бир мигјас алдығы вә әмәк васитәләринин, хүсусән машынларын биркә тәтбиг эдилдији шәраитдә әмәк просесинин ичтимаи гајдада тәнзим эдилмәси лүзумунун анчаг капиталистчәсинә ејбәчәрләшдирилмиш шәклидир. Гулларын үстүндә дуруб онлары

---

[188] „The Master Spinner's and Manufactures Defence Fund. Report of the Commitee“, Manchester 1854, p. 17. Сонра көрәчәјик ки, „саһибкарлар“ өз „чанлы“ автоматларыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында галанда бүсбүтүн башга бир дилдә данышмаға башлајырлар.

[189] Ure, Philosophy of Manufacture, p. 15. Аркрајтын тәрчүмеји-һалына бәләд оланлар һеч бир заман бу даһи дәлләјә „нәчиб“ демәзләр. XVIII әсрин бүтүн бөјүк ихтирачылары ичәрисиндә бу адам, шүбһәсиз, өзкәләрин ихтираларыны оғурлајан ән бөјүк бир оғру вә ән алчаг бир вүчуд олмушдур.

ишләдәнин гамчысыны фәһләләр үзәриндәки нәзарәтчинин чәримә дәфтәри әвәз эдир. Бүтүн чәза тәдбирләри, тәбиидир ки, пул чәримәләриндән вә әмәк һаггыны кәсмәкдән ибарәт олур, һәм дә фабрика Ликургларынын ганунверичилик зәкасы сайәсиндә, өз ганунларынын позулмасы онлар үчүн, кәрәк ки, бу ганунларын еринә етирилмәсиндән даһа мәнфәәтли олур[190].

---

190 „Буржуазиянын пролетариаты зәнчирләйиб гул этмәси һеч бир ердә фабрика системиндәки гәдәр айдын көрүнмүр. Бурада истәр юридик чәһәтдән, истәрсә дә фе'лән һәр чүр азадлыға сон гоюлмушдур. Фәһлә сәһәр саат $5^1/_2$-дә фабрикада олмалыдыр; әкәр бир нечә дәгигә кечиксә, ону чәримә эдирләр, 10 дәгигә кечиксә ону сәһәр емәйи гуртарана гәдәр фабрикая бурахмырлар вә иш күнүнүн дөрддә бир һиссәсинин әмәк һаггыны итирир. Фәһлә команда үзрә ейиб-ичмәли вә ятмалыдыр... Рәһмсиз зәнкин сәси ону ятагдан галхмаға, сәһәр емәйини вә наһары битириб ишә гайытмаға чағырыр. Һәлә фабриканын өзүндә нәләр олур! Бурада фабрикант ганун вермәкдә һаким-мүтләгдир. О, фабрикада истәдийи кими ганун-гайда гоюр, өз мәчәлләсини истәдийи кими дәйишдирир, она истәдийи тәләбләр әлавә эдир; һәтта бу мәчәлләйә тамамилә мә'насыз бир шей дахил этмиш олса да, мәһкәмәдә фәһләйә дейирләр ки: сиз бу мүгавиләйә өз хошунузла разылыг вермишсиниз вә инди ону еринә етирмәлисиниз... Бу фәһләләрин нәсиби доггуз яшындан башламыш өлән күнә гәдәр мә'нәви вә чисмани дәйәнәк алтында яшамагдыр“ (F. Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, S. 217 ff.) [Бах: Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Пролетариатын вә онун синфи мүбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Сәһ. 206.] „Мәһкәмәләрдә дейиләнләри“ мән икичә мисалла көстәрәчәйәм. 1866-чы илин ахырларында Шеффилддә бир әһвалат олмушду. Орада бир фәһлә ики иллийә бир метал фабрикасында ишә кирмишди. Бу адам бир күн фабрикантла савашараг ишдән чыхыр вә дейир ки, нә олурса олсун, бир дә о фабрикантын янында ишләмәрәм. Бу фәһлә мүгавиләни позмагда мүттәһим эдиләрәк ики айлыг һәбс чәзасына мәһкум эдилир. (Мүгавиләни фабрикант поздугда исә ялныз мүлки гайда илә мәс'улиййәтә чәлб эдилә биләр вә ондан анчаг пул чәримәси алмаг олар.) Фәһлә ики ай һәбсдә ятдыгдан сонра һәмин фабрикант көһнә мүгавиләйә әсасән ону фабрикая гайытмаға дә'вәт эдир. Фәһлә кәлмәк истәмир. О дейир ки, мүгавиләни позмағын чәзасыны чәкмишәм гуртарыбдыр. Фабрикант исә ону енидән мәс'улиййәтә чәлб эдир, мәһкәмә она енидән иш кәсир; һалбуки һакимләрдән бири Mr. Shee ачыгча э'тираз эдиб дейир ки, бирисинә эйни бир хәта вә я чинайәт үстүндә бүтүн өмрү бою дөнә-дөнә чәза вермәк, һүгуг нөгтейи-нәзәриндән ағласығмаз бир шейдир. Бу һөкмү чыхаран „Great Unpaid“ [„маашсыз бөйүк адамлар“, йә'ни кәндләрдәки барышыг һакимләри] вә я әяләт Dogberries-ләри дейил, Лондонда али мәһкәмә органларындан бири иди. [*4-чү нәшрә гейд.* Инди бу ләғв эдилмишдир. Инди Инкилтәрәдә бә'зи һаллар,—мәсәлән ичтимаи газ заводлары,—истисна олмагла, мүгавиләни позмаг чәһәтдән фәһлә саһибкарла бәрабәрләшдирилмишдир вә ону анчаг мүлки гайда илә мәс'улиййәтә алмаг олар.—*Ф. Э.*]—Икинчи әһвалат 1863-чү ил ноябрын ахырларында Wiltshire-дә олмушдур. Leower's Mill, Westbury Leigh-дә Harrupp адлы бирисинин маһуд фабрикасында бухар мүһәррикли тохума дәзкаһында ишләйән 30-а гәдәр гадын фәһлә тә'тил эдир, сәбәби дә бу олур ки, гадынлар сәһәр ишә кечикдикдә һәмин Harrupp онларын әмәк һаггындан 2 дәгигә үчүн 6 пенс, 3 дәгигә үчүн 1 шиллинг вә 10 дәгигә үчүн 1 шиллинг 9 пенс пул чыхырмыш. Саатда 9 шиллинг һесабилә көтүрүлсә күндә 4 фунт стерлинг 10 шиллинг эдәр, һалбуки онларын әмәк һаггы бүтүн ил бою орта һесабла һеч бир заман һәфтәдә 10—12 шиллингдән артыг олмур. Бундан башга, Harrupp бир ушаға тапшырыбмыш ки, бору чалмагла фабрикада ишин башландығыны билдирсин, бу ушаг да бә'зән сәһәр саат 6-дан габаг бору чалырмыш; бору чалыб гуртаранда фәһләләр өз ерләриндә олмасаймыш, фабриканын дарвазасы бағланыр вә байырда галанлар чәримә олунурмушлар; һәм дә фабрикада саат олмадығына көрә, бичарә фәһләләрин мүгәддәраты, Harrupp-ин тапшырығы илә бору чалан һаман ушағын әлиндә имиш. „Тә'тил“ эдән ишләк әлләр, йә'ни аилә сахлаян гадынлар вә гызлар демишдиләр ки, әкәр бору чалан һәмин ушағын әвәзиндә фабрикая саат гоюлса вә чәримәләр нисбәтән мүнасиб бир шәклә

Биз бурада фабрика әмәйинин анчаг нә кими бир мадди шәраитдә ичра олундуғуну гейд эдирик. Бир-биринин бөйрүнә дүзүлмүш олан вә илин фәсилләри гәдәр мүнтәзәм сурәтдә мүәййән мигдар фәһләнин өлмәсинә вә яраланмасына сәбәб олан машынлар арасында кәзмәйин һәят үчүн нә гәдәр тәһлүкәли олдуғу һәлә бир яна галсын[190a], сүн'и сурәтдә йүксәлдилән һәрарәт, хаммал зәррәләри илә долмуш һава, гулаглары батыран курулту вә саирә, инсанын бүтүн һисс үзвләринә эйни дәрәчәдә хәтәр етирир. Ичти-

---

салынса, дәрһал ишә гайыдарлар. Harrupp 19 нәфәр гадын вә гызы мүгавиләни позмаг үстүндә мәһкәмәйә верир. Мәһкәмәдәки чамаатын бәрк һиддәтләнмәсинә бахмаяраг, мәһкәмә бу гадын вә гызлардан һәр биринин 6 пенс чәримә, 2 шиллинг 6 пенс дә мәһкәмә хәрчи вермәси һаггында һөкм чыхарыр. Harrupp мәһкәмәдән чыханда чамаат ону фитә басыр.—Фабрикантларын хошладыглары үсуллардан бири дә бундан ибарәтдир ки, фәһләләрин вердийи мәһсулун кейфиййәти пис оланда онларын әмәк һаггындан пул тутурлар. Бу үсул 1866-чы илдә Инкилтәрәнин сахсычылыг әйаләтләриндә үмуми тә'тилә сәбәб олмушду. „Children's Employment Commission" һесабатларында (1863—1866) кәтирилән мисаллардан бәлли олур ки, бә'зән фәһләләр ишләйиб әмәк һаггы алмаг әвәзинә, һәм әмәк сәрф эдир, һәм дә чәримә чәдвәлләринә әсасән өз аличәнаб „саһибләринә" борчлу чыхырлар. Сон памбыг бөһраны да әмәк һаггындан пул чыхмагда мүстәбид фабрикантларын кәшф этдикләри ени үсулларын ибрәтли чәһәтләрини көстәрди. Фабрика мүфәттиши R. Baker дейир: „Мән өзүм бу яхынларда бир нәфәр памбыг парча фабрикантыны мәһкәмәйә вермәли олдум; индики ағыр вә мәшәггәтли күнләрдә бу адам өз фабрикасында ишләтдийи „ениетмәләрдән" (йә'ни 13 яшындан юхары оланлардан) бә'зиләринә яшы һаггында верилән тибби вәсигә үчүн онларын әмәк һаггындан 10 пенс тутмушду; һалбуки, бу вәсигә онун өзүнә чәми 6 пенсә тамам олур вә бунун үчүн гануна әсасән анчаг 3 пенс тутула биләр, адәтә көрә исә кәрәк һеч пул алынмасын... Башга бир фабрикант, гануна зидд кетмәдән эйни мәгсәдә чатмаг үчүн, өз фабрикасында ишләйән бичарә ушагларын һәрәсинә, әйиричилик сәнәтини вә онун сирләрини өйрәтмәк мүгабилиндә бир шиллинг верки гоюр вә тибби вәсигә һәмин ушагларын лазыми яша чатдыгларыны, буна көрә дә һәмин ишә ярадыгларыны тәсдиг этдикдә бу верки дәрһал алыныр. Демәли, элә үстү өртүлү чәрәянлар вар ки, бунлара бәләд олмадан индикинә бәнзәр вахтларда тә'тил кими фөвгәл'адә һадисәләрин сәбәбләрини анламаг мүмкүн дейилдир" (Darven механики фабрикасында чалышан тохучуларын 1863-чү илин июн айындаки тә'тилиндән бәһс олунур.) („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863", p. 50, 51. Фабрика һесабатлары һәмишә өз рәсми тарихиндән сонралары да әһатә эдир).

190a Фәһләләри тәһлүкәли машынлардан горумаг үчүн верилмиш ганунларын мүсбәт нәтичәләри олду. „Лакин... инди бәдбәхт һадисәләрә сәбәб олан ени һаллар мейдана кәлмишдир. 20 ил бундан әввәл мөвчуд олмаян бу сәбәбләр машынларын сүр'этинин артмасындан ибарәтдир. Инди чархлар, валлар, ийләр вә тохума дәзкаһлары бөйүк вә кетдикчә даһа артан бир гүввә илә һәрәкәтә кәтирилир; гырылан саплары фәһлә даһа чәлд вә даһа дүрүст тутмалыдыр, чүнки ләнк вә мүтәрәддид тәрпәнсә бармагларыны машын апарачагдыр... Бәдбәхт һадисәләрин бир чохуна да сәбәб, фәһләләрин иши тез гуртармаға чалышмасыдыр. Хатырлатмаг лазымдыр ки, өз машынларыны даим ишләтмәк, йә'ни арасы кәсилмәдән иплик әйиртдирмәк вә парча тохутдурмаг фабрикантлар үчүн сон дәрәчә әһәмиййәтлидир. Машынларын бир дәгигә дә олса даянмасы, ялныз мүһәррик гүввәнин дейил, мәһсулун да итмәсинә сәбәб олур. Буна көрә, чох мәһсул һазырланмасыны истәйән нәзарәтчиләр машынлар даянмасын дейә, фәһләләри даим тәләсдирирләр; әкәр фәһләләр мәһсулун чәкисинә, яхуд сайына көрә әмәк һаггы алырларса, онда бу һал фәһләләрин өзләри үчүн дә аз әһәмиййәтли дейилдир. Буна көрәдир ки, фабрикаларын чохунда машынлары ишләркән тәмизләмәк рәсмән гадаған эдилмиш олса да, һәгигәтдә онлары һәмишә ишләркән тәмизләйирләр. Тәкчә бу сәбәбдән сон алты айда 906 бәдбәхт һадисә олмушдур... Машынлар һәр күн тәмизләнсә дә, шәнбә күнләри адәтән онлар мүкәммәл тәмизләнмәлидир вә онлары чохт вахт ишләркән тәмизләйирләр... Бу ишә һагг верил-

маи истеһсал васитәләринә гәнаәт эдилмәси, фабрика системиндә илк дәфә шишәбәнд биткиси гәдәр бир еткинлийә чатыр вә, истеһсал просесилә мәшғул олан фәһләнин малик олдуғу бүтүн яшайыш васитәләринин: мәканын, һаванын, ишығын, һабелә истеһсал просесиндә һәят үчүн тәһлүкәли вә я сағламлыг үчүн зәрәрли олан шәраитдән фәһләни горуян бүтүн васитәләрин капитал тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә гарәт эдилмәси шәклини алыр; фәһләнин раһатлығы үчүн шәраит ярадылмасындан исә һеч данышмаға кәлмәз[191]. Фур'е дүз дейир ки, фабрика „йүнкүл каторгадыр"[192].

5. Фәһләләрлә машын арасында мүбаризә

Капиталистлә муздлу фәһлә арасындаки мүбаризә, лап капиталист мүнасибәтләри мейдана кәлән замандан башланыр вә бүтүн мануфактура дөврүндә гызғын бир шәкилдә давам эдир[193]. Лакин

мир, о сәбәбдән дә фәһләләр бу иши мүмкүн гәдәр тез гуртармаға чалышырлар. Буна көрә чүмә вә хүсусән шәнбә күнләри башга иш күнләринә нисбәтән хейли чох бәдбәхт һадисә олур. Орта һесабла һәфтәнин биринчи дөрд күнүндә баш верән бәдбәхт һадисәләрә нисбәтән чүмә күнләри 12%-ә гәдәр артыг вә һәфтәнин 5 күнүндәки бәдбәхт һадисәләрә нисбәтән орта һесабла шәнбә күнләри 25% артыг бәдбәхт һадисә олур, шәнбә күнләри фабрикада иш күнүнүн чәми $7^1/_2$ саат, галан иш күнләриндә исә $10^1/_2$ саат давам этдийи нәзәрә алынса, көрәрик ки, шәнбә күнләри 65%-дән артыг бәдбәхт һадисә баш верир" („Reports of Insp. of Factories for 31-st October 1866. London 1867", p. 9, 15, 16, 17).

191 Фабрика ганунунда „ишләк әлләрин" ә'заларыны тәһлүкәли машынлардан горумаг мәгсәдилә язылмыш маддәләр үзәринә инкилис фабрикантларынын сон заманларда һүчума кечдикләриндән мән үчүнчү китабын биринчи бөлмәсиндә бәһс эдәчәйәм. Бурада исә фабрика мүфәттиши Леонард Һорнерин рәсми һесабатындан бирчә ситат кәтирмәк кифайәтдир; о дейир: „Фабрикантларын бә'зи бәдбәхт һадисәләрә нечә бағышланмаз бир э'тинасызлыгла янашдыгларыны эшитмишәм; мәсәлән дейирләр ки, бармағын кәсилмәси бош бир шейдир. Һәгигәтдә исә фәһләнин һәяты вә истигбалы үчүн бармагларынын о гәдәр әһәмиййәти вар ки, бармағын кәсилмәси фәһлә үчүн олдугча бөйүк бир һадисәдир. Мән белә бир мә'насыз чәфәнкияты эшитдикдә фабрикантлара дедим: „Фәрз эдәк ки, сизә әлавә бир фәһлә лазымдыр вә яныныза ики нәфәр фәһлә кәлмишдир. Онларын икиси дә һәр чәһәтдән эйни дәрәчәдә яхшыдыр, лакин биринин баш бармағы вә я шәһадәт бармағы йохдур; сиз онлардан һансыны ишә көтүрәрсиниз?" Онлар һеч тәрәддүд этмәдән: бүтүн бармаглары ериндә олан фәһләни көтүрәрик—дедиләр... Бу чәнаб фабрикантлар, сахта инсаниййәтпәрвәрлик ганунлары адландырдыглары шейә әбәс зидд чыхырлар" („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1855"). Бу чәнаблар „дәрракәли инсанлардыр" вә гулдарларын гиямына һеч дә әбәс ерә рәғбәт бәсләмирдиләр.

192 Иш вахтына мәчбури һәдд гоян вә башга тәдбирләр көрән фабрикаларда, әввәлки бәлаларын бә'зиләри арадан галхмышдыр. Машынларын тәкмилләшмәсинин өзү мүәййән бир нөгтәйә чатдыгда „фабрика биналарынын мүкәммәл гурулмасыны" тәләб эдир ки, бу да фәһләләрин хейринәдир (мүгайисә эт: „Reports etc., for 31-st October 1863", p. 109).

193 Әзчүмлә бах: John Houghton, Husbandry and Trade improved, London 1727. The Advantages of the East-India Trade, 1720. John Bellers, Proposals for raising a College of Industry, London 1696. „Саһибкарларла фәһләләр, тәәссүф ки, даим бир-бирләрилә вурушурлар. Саһибкарларын даим мәгсәди мүмкүн гәдәр учуз гиймәтлә әмәк әлдә этмәкдир; бу мәгсәдә чатмаг үчүн онлар һәр чүр кәләк ишләдирләр, фәһләләр дә эйни бир тә'кидлә һәр бир фүрсәтдән истифадә эдиб өз саһибкарларынын гаршысына йүксәк тәләбләр гоюрлар" („An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions, 1767", p. 61, 62. Мүәллиф—Nathaniel Forster—тамамилә фәһләләрин тәрәфини сахлайыр).

фәһлә ялныз машын тәтбиг эдилдикдә әмәк васитәләринә гаршы, йә'ни капиталын варлығынын мадди ифадәсинә гаршы мүбаризә апармаға башлайыр. Бу заман фәһлә, капиталист истеһсал үсулунун мадди әсасына гаршы, истеһсал васитәләринин бу мүәййән формасына гаршы үсян эдир.

XVII әсрдә демәк олар ки, бүтүн Авропада фәһләләр, лент вә күләбәтин машынына—Bandmühle-йә (лент дәзкаһы, буна Schnurmühle вә я Mühlenstuhl да дейилирди) гаршы үсян этмишләр. Bandmühle Алманияда ихтира эдилмишди. Италян кешиши Lancellotti 1636-чы илдә Венесияда нәшр олунмуш бир әсәриндә нағыл эдир ки: „Дансигли Антон Мүллер тәгрибән 50 ил бундан әввәл (Lancellotti буну 1579-чу илдә язмышдыр) Дансигдә бирдән-бирә 4—6 парча тохуян чох көзәл бир машын көрмүшдү; лакин шәһәр шурасы бу машынын бир чох фәһләләри диләнчи көкүнә сала биләчәйиндән горхараг, онун тәтбигини гадаған этмиш, ону ихтира эдән адамы исә кизличә боғмаг, я да суя атмаг әмрини вермишди". Лейдендә дә 1629-чу илдә илк дәфә белә бир машын тәтбиг олунмушду. Шәрбафларын гиямы нәтичәсиндә шәһәр идарәси әввәлчә бу машынын тәтбигини гадаған этмәйә мәчбур олмушду; сонра Баш штатлар 1623, 1639-чу вә сонраки илләрдә гәрар чыхарыб онун тәтбигини мәһдуд этмәли олдулар; нәһайәт, 1661-чи ил декабрын 15-дә чыхарылан бир гәрара әсасән бу машынын ишләдилмәсинә мүәййән шәртләрлә ичазә верилди. Лейдендә лент дәзкаһынын тәтбиг эдилмәси һаггында Boxhorn дейир ки: „Бу шәһәрдә тәгрибән 20 ил бундан әввәл элә бир тохума дәзкаһы ихтира олунмушду ки, бу дәзкаһда ишләйән бир нәфәр ишчи, дәзкаһсыз ишләйән бир нечә адамын эйни мүддәтдә истеһсал эдә биләчәйиндән даһа асанлыгла вә даһа чох парча истеһсал эдә билирди. Лакин бу дәзкаһ тохучуларын шикайәт вә наразылығына сәбәб олду, буна көрә дә шәһәр идарәси ән нәһайәт онун ишләдилмәсини гадаған этди"[194]. Бу машын 1676-чы илдә Көлндә дә гадаған эдилмишди; бу заман онун Инкилтәрәдә тәтбиги исә фәһләләрин һәйәчанына сәбәб олмушду. 1685-чи ил февралын 19-да верилән император фәрманына әсасән бүтүн Алманияда бу машынын ишләдилмәси гадаған эдилмишди. Һамбургда бу машын шәһәр идарәсинин әмри илә чамаатын көзүнүн габағында яндырылмышды. 1719-чу ил февралын 9-да VI Карл 1685-чи илдә верилән фәрманы бәрпа этмиш, Саксония вилайәтиндә исә бу машынын һәр ердә тәтбигинә анчаг 1765-чи илдә ичазә верилмишди. Бу гәдәр курулту гопаран бу машын доғрудан да әйирмә вә тохума машынларынын вә, демәли, XVIII әсрдәки сәнае ингилабынын сәләфи олмушдур. Тохучулугда һеч бир тәчрүбәси олмаян бир ениетмә бу машынын милиндән япышыб ону ирәлийә вә керийә итәләмәклә дәзкаһы вә онун бүтүн чиһазларыны һәрәкәтә кәтирә билирди; тәкмил-

[194] „In hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbae ortae et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prohibitus est" (Boxhorn, Institutiones politicae, Leyden 1663).

ләшдирилмиш һалында бу машын бирдән 40—50 топ парча истеһсал эдирди.

XVII әсрин әввәлинчи отуз илинин ахырларында Лондон яхынлығында бир нәфәр һолландиялынын тикдирдийи ел мүһәррикли тахта заводу, гиям эдән гара чамаат тәрәфиндән дағыдылмышды. Су мүһәррикли тахта машыны һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә, халгын вә парламанын мүгавимәтини чәтинликлә гыра билирди. 1758-чи илдә Everet су мүһәррикли илк гырхын машыныны ихтира этдикдә ишсиз галан 100 000 адам йығылыб бу машыны яндырмышды. Аркрайтын scribbling mills [кардовал машынлары] вә дарама машынлары мейдана кәләнә гәдәр юн дарамагла яшаян 50 мин фәһлә йығылыб парламана бу машынларын әлейһинә әризә вермишди. XIX әсрин биринчи 15 или әрзиндә Инкилтәрәнин мануфактура әяләтләриндә машынларын вә хүсусән бухар мүһәррикли тохума дәзкаһларынын күтләви сурәтдә сындырылмасы,—луддитләр һәрәкаты ады илә мәшһур олан бу һәрәкат,—Sidmouth, Castlereagh вә башгаларындан ибарәт антиякобин һөкумәтинин ән мүртәче чәбр тәдбирләри көрмәси үчүн бир бәһанә олду. Кәрәк мүәййән вахт кечсин вә мүәййән тәчрүбә әлдә эдилсин ки, фәһлә, машын илә онун капиталистчәсинә тәтбигини бир-бириндән сечмәйи өйрәнсин вә мадди истеһсал васитәләринә гаршы мүбаризәдән онларын ичтимаи истисмар формаларына гаршы мүбаризәйә кечсин[195].

Мануфактурада әмәк һаггынын мигдары үстүндә кедән мүбаризә, мануфактуранын мөвчуд бир факт олдуғуну гәбул эдир вә һәр һалда онун варлығына гаршы олан бир мүбаризә дейилдир. Мануфактураларын яранмасына гаршы апарылан мүбаризәйә кәлдикдә исә бу, муздлу фәһләләрин дейил, сех усталары вә имтиязлы шәһәрләрин мүбаризәсидир. Буна көрә дә мануфактура дөврүндәки мүәллифләр әсасән бу фикирдәдирләр ки, әмәк бөлкүсү, әсас фәһләләри ишдән сыхышдырмаг васитәси дейил, [чатышмаян] фәһләләри әвәз этмәк имканы верән бир васитәдир. Бунларын арасындаки фәрг айдын көрүнүр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә инди 500 000 адамын машынла әйирдийи гәдәр памбығы көһнә чәһрә илә әйирмәк үчүн 100 милйон адам лазым кәлдийини сөйләйирләрсә, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дейилдир ки, машын, милйонларла адамын ерини тутмушдур, зира һәгигәтдә бу адамлар мөвчуд олмамышдыр. Бу анчаг о демәкдир ки, әйирмә машынларыны әвәз этмәк үчүн милйонларла фәһлә лазым оларды. Бунун әксинә олараг, әкәр бухарла ишләйән тохума дәзкаһынын Инкилтәрәдә 800 000 тохучуну күчәйә атдығыны сөйләйирләрсә, онда һеч дә мөвчуд машынларын мүәййән мигдар фәһлә илә әвәз эдилмәсиндән дейил, тәрсинә, һәгигәтдә машынларын әвәз этдийи вә я сыхышдырыб ерини тутдуғу мүәййән мигдар фәһлә олмасындан бәһс эдилир. Сәнәт истеһсалы позулмаға башламыш олса да, һәр һалда мануфактура дөврүндә әсас форма олараг галырды. Орта

---

[195] Һәлә инди дә бә'зән көһнә мануфактураларда фәһләләрин машынлара гаршы кобуд шәкилдә һиддәтләнмәси һаллары тәкрар олунур. Мәсәлән, 1865-чи илдә Шеффилддә әйә истеһсалындаки һадисәни көстәрмәк олар.

әсрләрдән галма шәһәр фәһләләринин нисбәтән аз олдуғу бир шәраитдә ени мүстәмләкә базарларынын тәләбаты өдәниләбилмәзди, одур ки, о заманки әсл мануфактуралар, феодализм дағылдығча торпагдан говулан кәнд әһалиси үчүн ени иш саһәләри ачмыш олду. Буна көрә о заман э'малатханадаки әмәк бөлкүсү вә кооперасия, башлыча олараг өз мүсбәт ҹәһәтини көстәрирди ки, бу да ишләмәкдә олан фәһләләрин мәһсулдарлығыны йүксәлтмәкдән ибарәт иди[196]. Доғрудур, әкинчиликдә әмәк васитәләринин кооперасиясы вә бир нечә адамын әлиндә бирләшмәси,—бир чох өлкәләрдә ири сәнае дөвүндән чох әввәл,—әкинчиликдәки истеһсал үсулларында вә демәли кәнд әһалисинин яшайыш шәраитиндә вә газанҹ васитәләриндә дә көзләнилмәдән чох бөйүк вә зораки ингилаблар яратмышды. Лакин илк заманлар бу мүбаризә капитал илә муздлу әмәк арасында кетмәкдән даһа чох ири торпаг саһибләри илә хырда торпаг саһибләри арасында кедир; дикәр тәрәфдән, әмәк васитәләри—гоюн, ат вә и. а.—фәһләләри торпагдан сыхышдырыб чыхардығына көрә, бурада билавраситә зоракилик һаллары сәнае ингилабы үчүн илк шәраит ярадыр. Әввәлҹә фәһләләр торпагдан говулур, сонра да онларын ерини гоюнлар тутур. Һәм дә ялныз торпағын Инкилтәрәдә олдуғу кими кениш мигясда гәсб эдилмәси, ири кәнд тәсәррүфаты үчүн мейдан ачыр[196а]. Буна көрә, әкинчиликдәки бу чеврилиш, башланғыҹда заһири көрүнүш э'тибарилә сияси ингилаба охшайырды.

Әмәк васитәси машын шәкли алан кими дәрһал фәһләнин өзүнә рәгиб олур[197]. Машынларын ярдымы илә капитал дәйәринин өз-өзүнә артмасы, машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә һәят шәраитиндән мәһрум галан фәһләләрин сайы илә дүз пропорсионалдыр. Бүтүн капиталист истеһсалы системи, фәһләнин өз иш гүввәсини

---

[196] Сэр James Steuart һәтта машынларын тә'сирини дә һәлә тамамилә бу нөгтейи-нәзәрдән гиймәтләндирир. „Мән машынлары, емәксиз ишләйән фәһләләрин сайыны артырмаг васитәси кими бир шей һесаб эдирәм... Машынын тә'сири илә ени әһали төрәмәсинин тә'сири арасында нә фәрг вар?“ (Principles of Political Economy“, франсызча тәрҹүмәси, I ҹилд, 1-ҹи китаб, XIX фәсил). Бу мүәллифдән чох садәдиллик көстәрән Петти дейир ки, машын „полигамияны“ әвәз эдир. Бу нөгтейи-нәзәр олса-олса Бирләшмиш Штатларын бә'зи ерләри һаггында доғру ола биләр. Әксинә: „Чох аз һал ола биләр ки, айрыҹа бир фәһләнин әмәйини азалтмаг үчүн машындан мүвәффәгиййәтлә истифадә эдилсин; машынын гайрылмасына сәрф олунан вахт онун ишләдилмәси нәтиҹәсиндә гәнаәт эдиләҹәк вахтдан артыг оларды. Машын ялныз о заман һәгигәтән файдалы ола биләр ки, кениш мигясда ишләдилсин, бир машын минләрлә адамын ишинә көмәк этсин. Буна көрә дә даһа чох әһалиси вә даһа чох ишсизи олан өлкәләрдә машын даһа чох тәтбиг олунур. Онларын тәтбиг олунмасына сәбәб адам азлығы дейил, хейли адамы асанлыгла ишә ҹәлб этмәйин мүмкүн олмасыдыр“ (Piercy Ravenstone, Thoughts on the Funding System and its Effects, London 1824, p. 15).

[196а] [*4-ҹү нәшрә гейд.* Бу һал Алманияя да аиддир. Биздә бөйүк әкинчилик тәсәррүфатлары олан ерләрдә, йә'ни хүсусилә Шәргдә бу әкинчилик XVI әсрдән башлаяраг вә хүсусән 1648-ҹи илдән сонра „Bauernlegen“ нәтиҹәсиндә, кәндли тәсәррүфатларынын арадан галдырылмасы нәтиҹәсиндә ярана билмишдир.—*Ф. Э.*]

[197] „Машын илә әмәк арасында даим рәгабәт кедир“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed. London 1821, p. 479).

бир әмтиә кими сатмасы үзәриндә гурулмушдур. Әмәк бөлкүсү бу иш гүввәсини биртәрәфли инкишаф этдирир вә ону айрыча бир һиссә аләтинин ишләдилмәси кими бир халис һиссәчилик ихтисасына чевирир. Аләтин идарә олунмасы иши дә машына кечдикдән сонра иш гүввәсинин истеһлак дәйәри һечә чыхмагла бәрабәр онун мүбадилә дәйәри дә итмиш олур. Ләғв эдилән кағыз пул кими фәһлә дә өзүнә даһа алычы тапа билмир. Беләликлә, машын фәһлә синфинин бир гисмини артыг әһалийә, йә'ни капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн даһа билаваситә лазым олмаян әһалийә чевирир вә бу әһали, бир тәрәфдән, көһнә сәнәт вә мануфактура истеһсалынын өзүндән күчлү машынлы истеһсала гаршы мүбаризәсиндә мәһв олуб кедир, дикәр тәрәфдән дә, кетдикчә даһа күчлү бир ахынла кәлиб иш олан сәнае саһәләринә долур, әмәк базарынын һәддиндән артыг долмасына сәбәб олур, буна көрә дә иш гүввәсинин гиймәтини дәйәриндән ашағы салыр. Дейирләр куя пауперләшдирилмиш [диләнчи һалына салынмыш] фәһләләр үчүн бөйүк тәсәлли олмалыдыр ки, әввәлән, онларын әзаблары анчаг „мүвәггәти әзаблардыр“ („a temporary inconvenience“), дикәр тәрәфдән исә машын бүтүн истеһсал саһәләрини анчаг яваш-яваш ишғал этдийинә көрә, онун мәһвэдичи тә'сиринин вүс'әт вә шиддәти азалмыш олур. Лакин бу ики тәсәллинин бири дикәрини батил эдир. Машын мүәййән истеһсал саһәсини яваш-яваш ишғал этдикдә, онун өз рәгиби олан фәһлә тәбәгәләринин дә даим диләнчи вәзиййәтиндә галмасына сәбәб олур. Кечид сүр'әтли олдугда исә онун тә'сири дә күтләви вә кәскин бир характер алыр. Үмум дүня тарихиндә, Инкилтәрә памбыг парча тохучуларынын он илләр бою тәдричлә тагәтдән дүшүб нәһайәт 1838-чи илдә мәһв олмасы гәдәр дәһшәтли бир мәнзәрә йохдур. Бу тохучуларын бир чоху ачындан өлмүш, бир чоху да узун заман өз аиләләри илә бирликдә күндә $2^1/_2$ пенс илә ачыначаглы бир һәят сүрмүшдүр[198].

---

[198] Йохсуллар һаггындаки 1833-чү ил гануну верилләндән габаг Инкилтәрәдә әл илә ишләйән тохучуларла машын тохучулуғу арасындаки рәгабәтин узанмасына сәбәб бу иди ки, минимумдан да ашағы дүшмүш олан әмәк һаггына килсә пулундан ианә әлавә эдилирди. „1827-чи илдә Чешир фабрика әялэтиндә Vilmslow баш кешиши, мөһтәрәм чәнаб Turner иди. Мүһачирәт ишләрини йохлаян комитәнин суаллары вә Turner-ин чаваблары, машынлара гаршы әл әмәйинин рәгабәтинә нә васитә илә көмәк эдилдийини көстәрир. Суал: „Механики дәзкаһлар тәтбиг эдилмәси әл дәзкаһларыны сыхышдырыб арадан чыхармамышдырмы?“ Чаваб: „Шүбһәсиз сыхышдырыб арадан чыхармышдыр; һәм дә әл илә ишләйән тохучулар өз әмәк һагларынын азалдылмасына разы ола билмәсә идиләр, инди һәгигәтдә мүшаһидә эдилдийиндән даһа артыг сыхышдырарды“. Суал: „Бәс онлар буна разы олуркән билмирләрми ки, алачаглары әмәк һаггы илә яшая билмәйәчәкләр; бәлкә онлар үмид эдирләр ки, яшайыш васитәләринин чатышмаян һиссәсини өдәмәк үчүн килсәдән ярдым алачаглар?“ Чаваб: „Бәли, һәгигәтдә дә әл дәзкаһы илә механики дәзкаһ арасындаки рәгабәтин давам этмәсинә сәбәб, йохсуллар хейринә верки алынмасыдыр“. Демәли, машынларын тәтбиг эдилмәсинин зәһмәткешләрә хейри, онларын алчалыб диләнчи һалына дүшмәсиндән вә я мүһачирәт этмәсиндән ибарәт олмушдур. Ондан ибарәт олмушдур ки, зәһмәткешләр һөрмәтли вә бир дәрәчәйә гәдәр мүстәгил сәнәткар вәзиййәтиндән дөнүб ианә шәклиндә алдыглары һәгарәтли чөрәклә яшаян дилсиз-ағызсыз сәфилләр вәзиййәтинә салынырлар. Капиталистләрин мүвәггәти чәтинлик адландырдыглары мәһз будур“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation“, London 1834, p. 29).

Бунун әксинә олараг, Инкилтәрәнин памбыг парча машынлары Ост-Һиндә кәскин тә'сир көстәрмиш вә буранын кенерал-губернатору 1834—1835-чи илләрдә играр этмишди ки: „Тичарәт тарихиндә бу фәлакәтин мислини тапмаг чәтиндир. Һиндустан чөлләриндә о гәдәр памбыг парча фәһләсинин сүмүйү сәпилмишдир ки, бу ерләр ағаппаг ағарыр“. Әлбәттә, мадам ки һәмин тохучулар бу мүвәггәти һәятдан әл чәкиб кетмишләр, демәли, машынын онлара вердийи әзаб да анчаг „мүвәггәти әзаб“ олмушдур. Лакин машынларын „мүвәггәти“ тә'сири даими тә'сир шәкли алыр, чүнки машынлар кетдикчә ени-ени истеһсал саһәләрини ишғал эдирләр. Беләликлә, капиталист истеһсал үсулунда үмумиййәтлә әмәк шәраитинин вә әмәк мәһсулунун фәһләдән асылы олмаян бир мүстәгиллик кәсб этмәси, машынлар мейдана кәлдикдә инкишаф эдиб фәһләләрлә әмәк шәраити вә әмәк мәһсулу арасында там бир әкслийә чеврилир[199]. Буна көрә, машын мейдана кәлдикдә илк дәфә фәһләдә әмәк васитәсинә гаршы гызғын бир һиддәт ояныр.

Әмәк васитәси фәһләнин лап ахырына чыхыр. Ени тәтбиг олунан бир машын көһнә сәнәт вә я мануфактура истеһсалы илә рәгабәтә кирдикдә һәмин ачыг антагонизм әлбәттә, даһа айдын һисс олунур. Лакин ири сәнаеин өзүндә дә машынларын даим тәкмилләшдирилмәси вә автомат системинин инкишаф этдирилмәси эйни тә'сири көстәрир. „Машынларын тәкмилләшдирилмәсиндән мәгсәд һәмишә одур ки, фабрикада инсан апараты дәмир апаратла әвәз эдиләрәк, әл әмәйи азалдылсын вә я истеһсал просеси тәкмилләшдирилсин“[200]. „Әввәлләр әл илә һәрәкәтә кәтирилән машынларын бухар вә я су илә һәрәкәтә кәтирилмәси һалларыны һәр күн көрмәк олар... Даим машынларда ени-ени, нисбәтән хырда чәһәтләр тәкмилләшдирилир ки, бундан да мәгсәд мүһәррик гүввәйә гәнаәт этмәк, мәһсулу яхшылашдырмаг, эйни мүддәтдә даһа чох мәһсул истеһсал этмәк, яхуд ушаг, гадын вә я кишиләри сыхышдырыб арадан чыхармагдыр; бу тәкмилләшдирмәләр илк бахышда о гәдәр әһәмиййәтли олмаса да мүһүм нәтичәләр верир“[201]. „Һәмишә мүәййән бир әмәлийят үчүн фәһләнин чох чевик вә зирәк олмасы лазым кәлдикдә чалышырлар ки, бу иш, чох маһир олан вә һәр чүр интизамсызлыға тез мейл көстәрән фәһләнин әлиндән мүмкүн гәдәр тезликлә алынсын вә, һәтта, кичик бир ушағын да идарә эдә биләчәйи гәдәр

---

[199] „Өлкәнин халис кәлирини (йә'ни, Рикардонун бурадача изаһ этдийи кими, торпаг саһибләри илә капиталистләрин кәлирини, Wealth-ы ки, бунларын да сәрвәти игтисади нөгтейи-нәзәрдән Wealth of the Nation-а, үмумиййәтлә милләтин сәрвәтинә бәрабәрдир) артыра билән сәбәбин өзү, эйни заманда әһали артыглығы ярада биләр вә фәһләнин вәзиййәтини писләшдирә биләр“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed. London 1821, p. 469). „Механизмләрин һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндә даим бир шейә мейл эдилир вә бир мәгсәд тә'гиб олунур ки, о да инсан әмәйини тамамилә арадан галдырмаг, яхуд яшлы киши фәһләләрин әмәйини гадын вә ушаг әмәйи илә вә я ихтисаслы фәһләләрин әмәйини гара фәһләләрин әмәйи илә әвәз эдәрәк, инсан әмәйинин гиймәтини ашағы салмагдан ибарәтдир“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 25).

[200] „Reports of Insp. of Fact. 31-st October 1858“, p. 43.

[201] „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 15.

мүнтәзәм ишләйән хүсуси бир механизмә верилсин"[202]. „Автомат системи шәраитиндә ихтисаслы фәһлә кетдикҹә сыхышдырылыб арадан чыхарылыр"[203]. „Машынларын тәкмилләшдирилмәси, мүәййән нәтиҹә әлдә этмәк үчүн тәләб олунан яшлы фәһләләрин сайыны азалтмаға имкан вермәклә бәрабәр, бир гисим инсан әмәйини башга гисим инсан әмәйи илә: чох ихтисаслы оланлары аз ихтисаслы оланларла, яшлылары ушагларла, кишиләри гадынларла әвәз эдир. Бүтүн бу дәйишикликләр әмәк һаггы сәвиййәсинин даим артыб-азалмасына сәбәб олур"[204]. „Машын даим яшлылары фабрикадан говуб чыхарыр"[205].

Әмәли тәҹрүбә топланмасы, механики васитәләрин индики дәрәҹәдә тәтбиг эдилмәси вә техниканын даими тәрәггиси нәтиҹәсиндә машын системинин кәсб этдийи фөвгәл'адә эластиклик иш күнүнүн гысалдылмасы тә'сири алтында машын системинин ҹошғун инкишаф этмәсиндә өзүнү көстәрир. Лакин 1860-ҹы илдә, йә'ни Инкилтәрәнин памбыг парча сәнаеи ән йүксәк бир нөгтәйә чатдығы заман ким күман эдә биләрди ки, Америкада баш верән вәтәндаш мүһарибәси кими бир амил нәтиҹәсиндә сонраки үч илдә машынлар бу гәдәр сүр'әтлә тәкмилләшәҹәк вә әл әмәйи буна мүвафиг дәрәҹәдә сыхышдырылыб арадан чыхарылаҹагдыр? Бурада инкилис фабрика мүфәттишләринин бу мәсәләйә даир рәсми һесабатындан икиҹә мисал көстәрмәк кифайәтдир. Бир Манчестер фабриканты дейир: „75 дарама машыны әвәзинә инди бизә анҹаг 12 машын лазым олур вә бунларын васитәсилә биз әввәлки гәдәр вә әввәлки кейфиййәтдә, һәтта әввәлкиндән дә яхшы мәһсул әлдә эдә билирик... Әмәк һаггына һәфтәдә 10 фунт стерлинг, памбығын туллантысында исә 10% гәнаәт эдилир". Назик сап әйирән Манчестер фабрикаларындан бириндә „һәрәкәтин сүр'әтини артырмаг вә мүхтәлиф автомат (selfacting) просесләр тәтбиг этмәк васитәсилә бир шө'бәдә фәһләләрин дөрддә бири, дикәриндә исә ярыдан чоху ишдән чыхарылмышдыр, һалбуки икинҹи кард машыныны әвәз эдән дарама машыны кечмишдә дарама шө'бәсиндә чалышан ишләк әлләрин сайыны онсуз да хейли азалтмышды". Башга бир әйирмә фабрикасы „ишләк әлләрә" үмумиййәтлә 10% гәнаәт этдийини көстәрир. Манчестердәки әйирмә

---

202 Ure, Philosophy of Manufacture, p. 19. „Кәрпич заводларында ишләдилән машынлар она көрә чох файдалыдыр ки, саһибкарын ихтисаслы фәһләләрдән асылы олмасыны тамамилә арадан галдырыр" („Children's Employment Commission. 5-th Report. London 1866", p. 180, n. 46).

2-ҹи нәшрә әлавә. „Great Northern Railway", машын шө'бәсинин баш мүдири ҹ-б A. Sturrock, машын (локомотив вә саирә) гайрылмасы һаггында дейир: „Баһалы (expensive) инкилис фәһләләринә олан тәләб күндән-күнә азалыр. Тәкмилләшдирилмиш аләтләр тәтбиг эдилмәси васитәсилә истеһсал гүввәтләндирилир, бу аләтләри исә даһа ашағы фәһлә зүмрәси (a low class of labour) идарә эдир... Кечмишдә бухар машынынын бүтүн һиссәләрини һөкмән ихтисаслы фәһләләр истеһсал эдирдиләр. Инди һәмин һиссәләри яхшы аләтләр васитәсилә әввәлкиндән аз ихтисаслы фәһләләр истеһсал эдир... Аләт дедикдә мән, машынгайырма сәнаеиндә ишләдилән машынлары нәзәрдә тутурам" („Royal Commission on Railways Minutes of Evidence, n. 17 862 вә 17 863, London 1867").

203 Ure, Philosophy of Manufacture, p. 20.

204 Енә орада, p. 321.

205 Енә орада, p. 23.

фабрикаларынын саһибләри олан Gilmore чәнаблары дейирләр: „Бизим дарама шө'бәсиндә ени машынлар тәтбиг эдилмәси сайәсиндә ишләк әлләрә вә әмәк һаггына эдилән гәнаәт, зәннимизчә, там үчдә бир һиссә тәшкил эдир". Дикәр ики һазырлыг просесиндә „хәрчләрә вә ишләк әлләрә эдилән гәнаәт үчдә бир һиссәйә гәдәрдир; әйирмә шө'бәсиндә хәрчләрә эдилән гәнаәт исә енә үчдә бир һиссәйә гәдәрдир. Һәлә бундан башга, тохучунун әлинә кәлән иплийимиз, ени машынлар тәтбиг эдилмәси сайәсиндә о гәдәр яхшылашмышдыр ки, тохучу, әввәлки машын иплийиндән тохунан парчадан даһа чох вә даһа яхшы парча тохуя билир"[206]. Фабрика мүфәттиши А. Redgrave бу хүсусда дейир: „Мәһсулун артмасы илә бәрабәр фәһләләрин сайынын азалмасы сүр'әтләнир; бу яхынларда юн фабрикаларында ишләк әлләрин сайы енә дә азалдылмаға башламыш вә һәлә дә давам этмәкдәдир; Рочдәл яхынлығында яшаян бир мәктәб мүәллими бир нечә күн әввәл мәнә деди ки, мәктәбдә охуян гызларын хейли азалмасына сәбәб ялныз бөһранын көстәрдийи тәзйиг дейилдир, бунун бир сәбәби дә юн фабрикаларында машынларын дәйишдирилмәсидир ки, бунун нәтичәсиндә, ярым күн ишләйән там 70 фәһлә ишдән чыхарылмышдыр"[207].

Ашағыдаки чәдвәл, Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә Инкилтәрәнин памбыг парча сәнаеиндә механики тәкмилләшдирмәләрин вердийи үмуми нәтичәни көстәрир:

Фабрикаларын сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уэлс	2 046	2 715	2 405
Шотландия	152	163	131
Ирландия	12	9	13
Бирләшмиш краллыг . . .	2 210	2 887	2 549

Бухар мүһәррикли тохума дәзкаһларынын сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уэлс	275 590	368 125	344 719
Шотландия	21 624	30 110	31 864
Ирландия	1 633	1 757	2 746
Бирләшмиш краллыг . . .	298 847	399 992	379 329

206 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863", p. 108 вә сонракиләр.

207 Енә орада, p. 109. Памбыг бөһраны заманы машынларын сүр'әтлә тәкмилләшдирилмәси сайәсиндә инкилис фабрикантлары, Америкада вәтәндаш мүһарибәси гуртаран кими дүня базарларыны тез бир заманда енә парча илә долдурмаға имкан тапдылар. Артыг 1866 чы илин икинчи ярысында, демәк олар, гәт'иййән парча сатмаг мүмкүн дейилди. Онда маллары Чинә вә Һиндустана көндәрмәйә башладылар, бу исә, әлбәттә, онсуз да долмуш олан („glut") базары даһа артыг долдурду. 1867-чи илин әввәлләриндә фабрикантлар өз ади үсулларына әл атыб әмәк һаггыны 5% ашағы салдылар. Фәһләләр буна мүгавимәт көстәрдиләр вә—нәзәри чәһәтдән тамамилә доғру олараг—билдирдиләр ки, еканә бир чарә варса, о да әввәлкиндән аз, йә'ни һәфтәдә 4 күн ишләмәкдир. Өзләрини сәнаеин сүканчылары адландыран чәнаблар узун мүддәт мүгавимәт көстәрдикдән сонра буна разы олмаг мәчбурийyәтиндә галдылар, һәм дә бә'зи ерләрдә әмәк һаггы 5% азалдылды, башга ерләрдә исә әввәлки дәрәчәсиндә галды.

Ийләрин сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уэлс . . .	25 818 576	28 352 152	30 478 228
Шотландия	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ирландия	150 512	119 944	124 240
Бирләшмиш краллыг . .	28 010 217	30 387 494	32 000 014

Ишләйән фәһләләрин сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уэлс . . .	341 170	407 598	357 052
Шотландия	34 698	41 237	39 809
Ирландия	3 345	2 734	4 203
Бирләшмиш краллыг . .	379 213	451 569	401 064

Демәли, 1861-чи илдән 1868-чи илә гәдәр 338 памбыг парча фабрикасы арадан чыхмыш, йох олмушду, йә'ни мәһсулдарлығы артан вә ириләшән машынлар, әввәлкиндән аз мигдар капиталистин әлиндә чәмләнмишдир. Бухарла ишләйән тохума дәзкаһларынын сайы 20 663 әдәд азалмыш, вердикләри мәһсул исә артмышдыр; беләликлә, тәкмилләшмиш тохума дәзкаһы инди көһнә дәзкаһдан чох мәһсул верир. Нәһайәт, ийләрин сайы 1 612 541 әдәд артмыш, ишләйән фәһләләрин сайы исә 50 505 нәфәр азалмышдыр. Демәли, машынларын сүр'әтлә вә дурмадан тәкмилләшмәси, памбыг бөһраны нәтичәсиндә фәһләләри боған „мүвәггәти" еһтийачы гүввәтләндириб сабитләшдирмишдир.

Лакин машын муздлу фәһләни даим „кәрәксиз" едә биләчәк енилмәз бир рәгиб олуб галмыр. Капитал, машынын фәһләйә дүшмән бир гүввә олдуғуну ачыгча вә дүшүнүлмүш мәгсәдлә билдирир вә бу гүввәдән истифадә едир. Машын капиталын һөкмранлығына гаршы фәһләләрин көстәрдикләри вахташыры наразылығы, тә'тил вә саирәни ятырмаг үчүн ән гүввәтли вә кәскин бир силаһа чеврилир[208]. Гаскелин фикринчә бухар машыны лап әввәлдән „инсан гүввәсинин" антагонисти олмушдур вә бундан истифадә едән капиталистләр фәһләләрин кетдикчә артан тәләбләрини, яранмагда олан фабрика системи үчүн бөһран тәһлүкәси доғуран тәләбләрини һечә чыхара билмишләр[209]. 1830-чу илдән е'тибарән ялныз фәһләләрин наразылығына гаршы капиталын әлиндә дөйүш силаһы олмаг үчүн мейдана кәлән бу кими ихтиралар һаггында бүтөв бир тарих язмаг оларды. Биз ән әввәл, автоматик системин тарихиндә ени бир дөвр ачмыш олан selfacting mule-и көстәрәчәйик[210].

[208] „Шишә вә бутылка заводларында саһибкарларла ишләк әлләр арасындакы мүнасибәт, арасы кәсилмәйән даими бир тә'тилдир". Буна көрә дә әсас ишләрин машынла көрүлдүйү басылды шишә истеһсалы сүр'әтлә инкишаф едир. Нүкәстлдә бир фирма әввәлләр илдә 350 000 кирвәнкә үфүрүлмүш шишә истеһсал етдийи һалда, инди 3 000 500 кирвәнкә басылы шишә истеһсал едир" („Children's. Employment Commission". 4-th Report 1865, p. 262, 263).

[209] Gaskell, The Manufacturing Population of England, London 1833, p. 3, 4.

[210] Чәнаб Failbairn өз машынгайырма фабрикасында баш верән тә'тилләрин тә'сирилә машынгайырма сәнаеиндә машынлардан бә'зи чох мүһүм шәкилләрдә истифадә етмишдир.

Бухар чәкичини ихтира этмиш Nasmyth, трэдюнионлар һаггында тәһгигат апаран комисйона вердийи ифадәсиндә, 1851-чи илдә машынгайырма фәһләләри узун сүрән бөйүк тә'тилә башладыгларына көрә машынлары нечә тәкмилләшдирдийи һаггында мә'лумат вериб демишдир: „Мүасир механики тәкмилләшдирмә тәдбирләримизин башлыча хүсусиййәти—өзү ишләйән иш машынлары тәтбиг этмәкдән ибарәтдир. Механизм фәһләси инди даһа өзү ишләмир, о анчаг гәшәнкчә ишләйән машына нәзәр етирмәли олур ки, буну да һәр бир ениетмә эдә билир. Ялныз өз мәһарәтинә күвәнән бүтүн фәһләләр зүмрәси инди арадан галдырылмышдыр. Кечмишдә мәним фабрикамда һәр механикә дөрд ениетмә дүшүрдү. Инди бу ени ярдымчы механики васитәләр сайәсиндә мән, киши фәһләләрин сайыны 1500 нәфәрдән 750 нәфәрә эндирмишәм вә нәтичәдә мәнфәәтим хейли артмышдыр".

Чит рәнкләйән фабрикаларын бириндә читә рәнк вуран бир машын һаггында Ure белә дейир: „Нәһайәт, капиталистләр бу дөзүлмәз көләликдән (йә'ни ағыр сайдыглары шәртләр әсасында фәһләләрлә мүгавилә бағламаг мәчбуриййәтиндән) хилас олмаға чалышараг элмин наилиййәтләринә әл атдылар вә чох кечмәдән өз гануни һүгугларыны, йә'ни бәдәнин дикәр ә'заларына баш олмаг һүгугларыны өзләринә гайтардылар". Әриши япышганламаг ишиндә, билаваситә тә'тилин нәтичәси олараг мейдана кәлән бир ихтира һаггында о белә дейир: „Көһнә әмәк бөлкүсү истеһкамлары архасында өзләрини мәғлубэдилмәз һесаб эдән наразылар күруһу көрдү ки, чинаһлардан һүчум эдиб ону тутмуш вә онун мүдафиә васитәләрини мүасир механики тактика васитәсилә дағытмышлар. Наразылар галибләрә итаәтлә боюн әймәйә мәчбур олдулар". Selfacting mule-ин ихтира эдилмәси һаггында о дейир: „Һәмин ихтира сәнаедәки синифләр арасында асайиши бәрпа этмәли иди... Бу ихтира, ирәли сүрмүш олдуғумуз нәзәриййәнин доғрулуғуну сүбут эдиб көстәрир ки, капитал элми өзүнә хидмәт этдирмәклә, гиямчы ишләк әлләри даим итаәтдә сахлайыр"[211].

Ure-ун әсәри, 1835-чи илдә, демәли, фабрика системи һәлә нисбәтән зәиф инкишаф этдийи бир дөврдә мейдана кәлдийинә бахмаяраг, бу әсәр ялныз ачыг һәясызлыг чәһәтдән дейил, капиталистин бейниндә олан, лакин һаггында бир дәгигә дә олса фикирләшмәдийи зиддиййәтләри садәдилликлә ачыб сөйләмәк чәһәтдән дә индийәдәк фабриканын маһиййәтини мүкәммәл сурәтдә ифадә эдән бир әсәр олараг галмагдадыр. Мәсәлән, капиталын мааш вериб истифадә этдийи элмин ярдымы илә „гиямчы ишләк әлләри даим итаәтдә сахламасы" „нәзәриййәсини" ирәли сүрән бу адам сонра һиддәтлә языр: „Мүәййән даирәләр механика-физика элмини тәгсирләндириб дейирләр ки, куя бу элм варлы капиталистләрин истибдадыны артырыр вә йохсул синифләри әзән бир аләт дәрәчәсинә энир". Ure машынларын сүр'әтлә инкишаф этмәсинин фәһләләр үчүн нә гәдәр файдалы олдуғу һаггында курултулу бир вә'дән сонра фәһләләрә хәбәрдарлыгла дейир ки, онлар өз итаәтсизлийи, тә'тилләри вә саирә илә машынларын

[211] Ure, Philosophy of Manufacture, p. 368—70.

инкишафыны сүр'әтләндирирләр. О язып ки: „Бу ҹүр зоракилик вә наразылыглар инсанын там фәрасәтсизлийини, инсаны өз-өзүнүн ҹәллады эдән фәрасәтсизлийи көстәрир". Бир нечә сәтр юхарыда исә бунун әксинә олараг дейилир ки: „Фәһләләрин янлыш фикирдә олмасындан ирәли кәлән бу гызғын тоггушмалар вә фасиләләр олмасайды, фабрика системи даһа сүр'әтлә вә әлагәдар тәрәфләрин һамысы үчүн даһа файдалы бир шәкилдә инкишаф эдәрди". Сонра енә дә курулту гопарыб дейир: „Бөйүк Британиянын фабрика әяләтләриндә яшаян әһалинин хошбәхтлийидир ки, механика саһәси анҹаг тәдриҹлә тәкмилләшир. Буну (машынларын тәкмилләшмәсини) тәгсирләндириб дейирләр ки, гуя бу һал яшлы фәһләләрин әмәк һаггынын азалмасына сәбәб олур, зира онларын мүәййән һиссәсини сыхышдырыб ерини тутур вә нәтиҹәдә фәһләләрин сайы әмәйә олан тәләби өтүр. Һалбуки мә'лум олдуғу үзрә, машынларын тәкмилләшдирилмәси ушаг әмәйинә олан тәләби артырыр вә беләликлә дә онларын әмәк һаггыны йүксәлдир".

Лакин, фәһләләрә тәсәлли верән бу адам, дикәр тәрәфдән, ушагларын аз әмәк һаггы алмасыны мүдафиә эдиб дейир ки, „белә оланда ата-аналар өз ушагларыны чох кичик яшларындан фабрикая көндәрмәкдән чәкинирләр". Бу адамын бүтүн китабы, һәдд гоюлмамыш иш күнүнү мәдһ этмәкдән ибарәтдир, ганунун 13 яшлы ушаглара күндә 12 саатдан артыг ишкәнҹә вермәйи гадаған этмәси исә, онун либерал гәлбиндә орта әсрләрин ән дәһшәтли заманларыны ҹанландырыр. Буна бахмаяраг о, фабрика фәһләләрини аллаһ-тәалая шүкр-сәна этмәйә чағырыр, зира аллаһ-тәала машынлар васитәсилә „онлара имкан верир ки, бош вахт тапыб өзләринә ахирәт үчүн дә бир күн ағласынлар"[212].

6. Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә'мин олунмасы нәзәриййәси

Ҹемс Милл, Мак Куллох, Торренс, Сениор, Ҹон Стүарт Милл вә башга бу кими бир чох буржуа игтисадчылары иддиа эдирләр ки, фәһләләри сыхышдырыб ишдән чыхаран бүтүн машынлар, һәмишә вә лабүд олараг, эйни заманда бу фәһләләрә иш верән мүвафиг мигдар капитал да азад эдир[213].

Фәрз эдәк ки, бир капиталист, мәсәлән, дивар кағызы фабрикасына 6000 фунт стерлинг капитал гоюр ки, бунун да ярысы хаммала сәрф олунур. Биз бурада бина, көмүр вә саирәни кәнара гоюруг. Тутаг ки, бу капиталист адам башына илдә 30 фунт стерлинг һесабилә 100 фәһлә ишләдир. Демәли, капиталистин бир илдә сәрф этдийи дәйишән капитал 3000 фунт стерлингдир. Фәрз эдәк ки, капиталист фәһләләрин 50 нәфәрини ишдән чы-

---

212 Ure, Philosophy of Manufacture, p. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

213 Рикардо әввәлҹә бу фикрә шәрик олмуш, лакин элмдә гәрәзсиз олдуғу вә һәгигәти севдийи үчүн сонралар бу фикирдән әл чәкмишдир. Бах: David Ricardo, Principles of Political Economy, фәсил XXXI „on Machinery".

харыр, ердә галан 50 нәфәрини исә, 1500 фунт стерлингә алмыш олдуғу машынларда ишләдир. Сонра, фәрз эдәк ки, бир илдә ишләдилән хаммал әввәлки кими 3000 фунт стерлингә тамам олур[214].

Бу дәйишиклик нәтиҹәсиндә мүәййән бир мигдар капитал „азад“ олдуму? Ишләр көһнә үсулла кедәндә, сәрф олунан 6000 фунт стерлинг мәбләғин ярысы сабит капиталдан, ярысы да дәйишән капиталдан ибарәт иди. Инди исә 4500 фунт стерлинг сабит капиталдан (3000 фунт стерлинги—хаммал, 1500 фунт стерлинги дә машынлар) вә 1500 фунт стерлинг дәйишән капиталдан ибарәтдир. Даһа инди капиталын дәйишән һиссәси, йә’ни ҹанлы иш гүввәсинә чеврилән һиссәси бүтүн капиталын ярысыны дейил, анҹаг $^1/_4$ һиссәсини тәшкил эдир. Бурада капитал азад олмаг дейил, элә бир шәклә дүшүр ки, даһа иш гүввәсинә мүбадилә эдилмир, йә’ни дәйишән капитал сабит капитала чеврилир. Инди, башга шәртләр дәйишилмәз галдыгда, 6000 фунт стерлинглик капиталла 50-дән артыг фәһлә ишләтмәк олмаз. Һәр дәфә машын тәкмилләшдирилдикдә, бу капиталла ишләдилән фәһләләрин дә сайы кетдикҹә азалыр.

Ишлә тә’мин олунмаг нәзәриййәсини ирәли сүрәнләрин фикрини айдынлашдырмаг үчүн фәрз эдәк ки, ени тәтбиг олунан машынлар онларын әвәз этдикләри иш гүввәсиндән вә әмәк аләтләриндән уҹуздур, демәли, мәсәлән, 1500 фунт стерлинг дейил, анҹаг 1000 фунт стерлингдир.

Белә фәрз эдилдикдә, 1000 фунт стерлинг мәбләғиндә дәйишән капитал сабит капитала чевриләрди, йә’ни бәнд оларды, 500 фунт стерлинг мәбләғиндә капитал исә азад оларды. Бу капитал дивар кағызы фабрикасына даһа кәрәк олмазды вә ени бир капитал кими ишә бурахыла биләрди. Иллик әмәк һаггынын әввәлки кими галдығыны фәрз этсәк,—50 фәһлә ишдән чыхарылмыш олдуғу һалда,—бу капитал тәхминән анҹаг 16 фәһләнин вә һәтта 16-дан да аз фәһләнин ишләмәси үчүн мая ола биләрди, чүнки бу 500 фунт стерлинги капитал кими ишләтмәк үчүн онун бир һиссәсини сабит капитал этмәк лазым кәләр, демәли, онун анҹаг галан һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәк олар.

Ени машынларын истеһсалы һәр һалда әввәлкиндән чох механикә иш вермиш олар, лакин бу һал дивар кағызы фабрикасынын күчәйә салынан фәһләләри үчүн иш тә’мин эдә биләрми? Ән яхшы һалларда машынларын һазырланмасы, онларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин сайындан аз фәһлә тәләб эдәр. Әввәлләр кағыз фабрикасында, ишдән чыхарылан фәһләләрин анҹаг әмәк һаггындан ибарәт олан 1500 фунт стерлинг, инди машынлар шәклиндә: 1) машын гайырмаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин дәйәриндән; 2) онлары гайыран механикләрин әмәк һаггындан вә 3) онларын „саһибинә“ чатан изафи дәйәрдән ибарәтдир. Сонра: элә ки, машын гайрылды, демәли ону та мәһв олунҹая гәдәр тәзәләмәк лазым кәлмир. Демәли мүәййән гәдәр

---

[214] NB. Мән юхарыда көстәрилән игтисадчыларын үрәйинә ятан мисаллар кәтирирәм.

әлавә механикин даими иш ала билмәси үчүн, фәрз этмәк лазым кәлир ки, фабрикантлар бир-биринин ардынча даим фәһләләри машынларла әвәз эдирләр.

Әслиндә капиталын мүдафиәчиләри капиталын бу чүр азад олунмасыны һеч дә нәзәрдә тутмурлар. Онлар азад олунан фәһләләрин яшайыш васитәләрини нәзәрдә тутурлар. Инкар этмәк олмаз ки, мәсәлән, юхарыда көстәрдийимиз мисалда машынлар 50 нәфәр фәһләни „азад“ этмәкдән әлавә, 1500 фунт стерлингдән ибарәт яшайыш васитәләри илә бу фәһләләрин әлагәсини дә кәсир вә беләликлә бу яшайыш васитәләрини „азад“ эдир. Демәли, машынларын фәһләни яшайыш васитәләриндән азад этмәси кими ади вә мә’лум бир факт игтисадчыларын дилиндә о демәкдир ки, машынлар фәһләләр үчүн яшайыш васитәләри азад эдир, йә’ни бу яшайыш васитәләрини фәһләләрин ишләтдийи капитала чевирир. Көрдүйүмүз кими, һәр шей ифадә тәрзиндән асылыдыр. Nominibus mollire licet mala (пис бир шей тә’рифләндикдә онун പислийи аз нәзәрә чарпыр).

Бу нәзәриййәйә көрә 1500 фунт стерлинг дәйәриндә олан яшайыш васитәләри, дивар кағызы фабрикасындан чыхарылан әлли фәһләнин әмәйи илә өз дәйәрини артыран бир капитал иди. Демәли әлли нәфәр фәһлә ишдән чыхарыланда бу капитал да кәрәксиз галыр вә һәмин әлли нәфәр фәһлә тәрәфиндән енә дә сәмәрәли шәкилдә тәтбиг олунмаға имкан верән ени бир „ер“ тапынчая гәдәр сакит ола билмир. Белә чыхыр ки, капитал илә фәһләләр тез-кеч енә бирләшәчәкләр вә о заман бу фәһләләр үчүн иш дә тә’мин олуначагдыр. Демәли, машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин изтираблары да бу дүнянын сәрвәт вә не’мәти кими фанидир.

1500 фунт стерлинг мәбләғиндә олан яшайыш васитәләри һеч вахт, ишдән чыхарылан фәһләләрә бир капитал кими гаршы дурмамышдыр. Онлара бир капитал кими гаршы дуран мәбләғ инди машынлара чеврилмиш олан 1500 фунт стерлинг иди. Яхындан диггәт етирдикдә мә’лум олур ки, бу 1500 фунт стерлинг, ишдән чыхарылан әлли фәһләнин һәр ил истеһсал этдийи дивар кағызынын анчаг, һәмин фәһләләрин әмәк һaггы олараг өз саһибкарындан in natura [мәһсул шәклиндә] дейил, пул шәклиндә алдыглары һиссәсидир. Онлар 1500 фунт стерлингә чеврилмиш олан бу дивар кағызларына эйни мәбләғдә яшайыш васитәләри алырдылар. Буна көрә һәмин яшайыш васитәләри онлар үчүн капитал дейил, әмтиә иди, онлар өзләри дә бу әмтиәнин мүгабилиндә муздлу фәһлә дейил, алычы идиләр. Машынлар онлары алғы васитәләриндән „азад“ этдийинә көрә, онлар алычыдан дөнүб гейри-алычы олурлар. Буна көрә дә мүвафиг әмтиәләрә олан тәләб азалыр. Voilà tout [вәссалам].

Бурада тәләб азалыркән, бунун мүгабилиндә башга бир ердә тәләб артмазса, әввәлкиндән аз тәләб олунан әмтиәләрин базар гиймәти ашағы дүшәр. Ола биләрми бу һал һәмин яшайыш васитәләри истеһсалында тәтбиг олунан капиталы вадар этсин ки, дивар кағызы фабрикасынын ишсиз галан фәһләләринә иш версин? Әксинә, һәмин гиймәтләрин дүшмәси нисбәтән узун сүрсә, онда

яшайыш васитәләри истеһсалында ишләйән фәһләләрин әмәк һаггыны азалтмаға башлаячаглар. Зәрури яшайыш васитәләри үчүн касадлыг узун сүрсә, онда буларын истеһсалына гоюлан капиталын бир һиссәси орадан чыхыб өзү үчүн башга бир саһә ахтарачагдыр. Базар гиймәтләри ашағы дүшдүкдә вә капитал өз ерини дәйишдирдикдә, зәрури яшайыш васитәләри истеһсалында ишләйән фәһләләр дә өз әмәк һагларынын бир һиссәсиндән „азад олунурлар“. Беләликлә, ҹәнаб мәддаһ [капиталын ҹәнаб мүдафиәчиси] машынын фәһләләри яшайыш васитәләриндән азад эдиркән эйни заманда бу васитәләри һәмин фәһләләрә иш верән капитала чевирдийини сүбут этмәк әвәзиндә, бунун әксини сүбут эдир; о өз даими, дәйишмәз гануну илә сүбут этмиш олур ки, машын ялныз тәтбиг олундуғу саһәдә дейил, тәтбиг олунмадығы саһәләрдә дә фәһләләри күчәйә төкүр.

Никбин игтисадчыларын тәрсинә чевирдикләри һәгиги факт будур ки, машынын сыхышдырыб ишдән чыхардығы фәһләләр э'малатханадан әмәк базарына көндәрилир вә истисмар эдилмәк үчүн орада капиталистләрин сәрәнҹамында олан иш гүввәләринин сайыны артырыр. Биз еддинчи бөлмәдә көрәҹәйик ки, бурада машынларын тә'сири фәһлә синфи үчүн иш тә'мин эдилмәси кими гәләмә верилдийи һалда, һәгигәтдә бу тә'сир фәһлә синфи үчүн ән мүдһиш бир бәладыр. Инди исә анҹаг ону гейд эдәҹәйик ки, бир сәнае саһәсиндән чыхарылан фәһләләр, әлбәттә, башга бир саһәдә өзләринә иш ахтара биләрләр. Әкәр онлар иш тапсалар вә, демәли, өзләри илә бирликдә азад эдилмиш олан яшайыш васитәләринә енидән говушсалар буна сәбәб һеч дә кечмишдә ишә гоюлан вә инди машынлара чеврилмиш олан капитал дейил, тәтбиг олунмаг үчүн ер ахтаран ени, әлавә капиталдыр.

Һәтта белә олмуш олса да, енә онларын иш тапмаг үмидләри олдугҹа аздыр. Әмәк бөлкүсү үзүндән шил-күт олмуш бу бичарәләрин өз көһнә иш ерләриндән кәнарда дәйәри о гәдәр аздыр ки, ялныз, садәлийинә көрә даим ағзына гәдәр долу олан бир нечә аз маашлы ашағы әмәк саһәсинә йол тапа билирләр[215].

Сонра. Һәр бир сәнае саһәси, мәсәлән дивар кағызы сәнаеи һәр ил өзүнә бир йығын ени адам ҹәлб эдир вә һәмин сәнаеин кенишләнмәси үчүн лазым олан әлавә фәһләләр бу ени адамларын һесабына тә'мин эдилмиш олур. Машынлар о вахта гәдәр мүәййән сәнае саһәсиндә ишләйән фәһләләрин бир гисмини азад этдикдә исә, һәмин сәнае саһәсиндә ишә кирмәйә намзәд оланлар орадан узаглашыб тәдричлә башга әмәк саһәләринә долурлар, башланғычда азад олунанларын чоху исә, кечид дөврүндә сәфаләтә уғрайыб мәһв олур.

---

[215] Бир нәфәр рикардочу, Ж. Б. Сэйин ҹәфәнкиятына гаршы мүбаһисә эдиркән бу хүсусда дейир: „Инкишаф этмиш әмәк бөлкүсү шәраитиндә фәһләнин мәһарәти анҹаг, онун ихтисаслашмыш олдуғу хүсуси саһәдә ишә кәлә биләр; фәһлә өзү бир нөв машындыр. Буна көрә туту гушу кими бош-бош данышмағын: һәр шейдә өз сәвиййәсини ахтарыб тапмаг мейли вардыр демәйин һеч бир файдасы ола билмәз. Биз әтрафымыза бир нәзәр салсаг дәрһал көрәрик ки, онлар узун мүддәт өз сәвиййәләрини тапа билмирләр, тапсалар да бу сәвиййә, просесин әввәлиндәки сәвиййәдән ашағы олур“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, London 1821, p. 72).

Һеч шүбһә йохдур ки, машынларын тәтбиги үзүндән чәкилән изтирабларын баиси машынларын өзү дейилдир. Әкәр машын мүасир мүнасибәтләр шәраитиндә фәһләни „азад эдир“ вә ону яшайыш васитәләриндән айырырса, бунун тәгсири һеч дә машынын өзүндә дейилдир. Машынлар тәтбиг эдилдикләри саһәдә мәһсулу учузлашдырыб артырыр вә башга сәнае саһәләриндә истеһсал олунан яшайыш васитәләри күтләсинә илк заманларда тохунмур. Демәли, машынлар тәтбиг эдиләндән сонра вә бундан габаг чәмиййәтдә, иллик мәһсулун хейли һиссәсинин ишләмәйәнләр тәрәфиндән исраф эдилдийи һәлә бир яна дурсун, азад олунмуш фәһләләр үчүн әввәлки гәдәр вә я даһа артыг яшайыш васитәләри олур. Игтисадчыларын мәддаһлығы бу фактын тәсвириндә ән айдын вә ән парлаг шәкилдә мейдана чыхыр. Машынларын капиталистчәсинә тәтбигиндән айрылмаз олан зиддиййәт вә антагонизмләр йохдур, чүнки бунлары доғуран машынларын өзү дейил, онларын капиталистчәсинә тәтбиг эдилмәсидир! Лакин бир һалда ки, машын өзлүйүндә иш вахтыны азалдыр, онун капиталистчәсинә тәтбиг олунмасы исә иш күнүнү узадыр; бир һалда ки, машын өзлүйүндә әмәйи асанлашдырыр, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә әмәйин интенсивлийини артырыр; бир һалда ки, машын өзлүйүндә инсанын тәбиәт гүввәләри үзәриндә гәләбәси демәкдир, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә инсаны тәбиәт гүввәләри әлиндә гул эдир; бир һалда ки, машын өзлүйүндә истеһсалчынын сәрвәтини артырыр, капиталистчәсинә тәтбиг олундугда исә истеһсалчыны пауперә дөндәрир вә и. а.—белә бир һалда буржуа игтисадчысы садәчә олараг дейир ки, машынын бир машын олараг нәзәрдән кечирилмәси нәтичәсиндә лазымынча айдын сүбут олундуғу кими бүтүн бу ашкар зиддиййәтләр анчаг баяғы һәятын заһири көрүнүшүдүр, һәгигәтдә исә, — демәли нәзәриййәдә дә,—бунлар әсла мөвчуд дейилдир. Беләликлә, буржуа игтисадчысы дүшүнүб баш сындырмаг лүзумундан яхасыны гуртарыр, бундан да әлавә өз әлейһдарына белә бир чәфәнкияты иснад верир ки, куя онун әлейһдары машынын капиталистчәсинә тәтбиг олунмасына гаршы дейил, машынын өзүнә гаршы мүбаризә апарыр.

Әлбәттә, буржуа игтисадчысы бурада мүвәггәти уйғунсузлугларын баш вердийини һеч дә инкар этмир. Лакин мә’лум олдуғу үзрә һәр медалын тәрс үзү дә олур! Буржуа игтисадчысынын фикринчә машындан истифадә этмәк үчүн капиталист үсулундан башга бир үсул ола билмәз. Демәли, онун нәзәриндә фәһләнин машын васитәсилә истисмар эдилмәси илә фәһләнин машыны истисмар этмәси эйни шейдир. Буна көрә дә, машынларын капиталист үсулу илә ишләдилмәсинин һәгигәтдә нә олдуғуну ашкара чыхаранлар, үмумиййәтлә машынларын ишләдилмәсини истәмәйәнләр имиш, ичтимаи тәрәггинин дүшмәни имиш![216] Бу лап машынларын

[216] Бу ловға кретинизмин устабашыларындан бири дә Мак Куллохдур. Бу адам 8 яшында бир ушаг садәдиллийи илә гейри-тәбии бир тәрздә мисал үчүн белә дейир: „Фәһләнин ихтисасыны кетдикчә даһа чох артырыб ону әввәлки гәдәр вә я әввәлкиндән дә аз әмәк сәрф этмәклә кетдикчә даһа чох мәһсул истеһсал

һур гулдур Билл Сайксын [Диккенсин „Оливер Твист“ әсәриндә] сөзләринә бәнзәјир; о демишди ки: „Ҹәнаб һакимләр, доғрудур, мән бу таҹирләрин башыны кәсмишәм. Лакин буна мүгәссир мән дејиләм, бычагдыр. Олмаја, белә мүвәггәти дилхорлуглар үзүндән биз бычаг ишләдилмәсини гадаған едәҹәјик? Бирҹә дүшүнүн! Бычаг олмаса, әкинчиләр вә сәнәткарлар нә едәр? Бычаг ҹәрраһлыгда инсаны өлүмдән хилас етмирми, инсана тәшриһ елми өјрәтмирми? Бундан башга, бычаг кејф мәҹлисләриндә инсана көмәк едән севимли бир аләт дејилми? Бычағы мәһв етсәниз, бизи керијә, ән гәдим барбарлыг дөврүнә гајтармыш оларсыныз“[216a].

Машынлар тәтбиг едилдикләри әмәк саһәләриндән фәһләләри һөкмән сыхышдырыб чыхарсалар да, башга әмәк саһәләриндә иши чохалда биләрләр. Лакин бунун иш тә'мин етмәк нәзәријјәси дејилән шејә гәт'ијјән дәхли јохдур.

Машынла истеһсал олунан һәр бир мәһсул, мәсәлән машында тохунан бир аршын парча, сыхышдырыб арадан чыхардығы ејни ҹинсли әл әмәји мәһсулундан уҹуз олдуғуна көрә, бурадан белә бир мүтләг ганун мејдана чыхыр: машын үсулу илә истеһсал олунан әмтиәләрин үмуми мигдары, бунларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы сәнәт вә ја мануфактура әмтиәләринин үмуми мигдарына бәрабәр галырса, онда, сәрф едилән әмәјин үмуми мигдары азалмыш олур. Әмәк васитәләринин, мәсәлән машынларын, көмүр вә саирәнин истеһсалы илә әлагәдар олараг артыг сәрф едилән әмәјин мигдары, машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә гәнаәт едилән әмәјин мигдарындан аз олмалыдыр. Јохса машынла истеһсал едилән мәһсул әл илә истеһсал едилән мәһсулдан уҹуз олмазды, бәлкә баһа оларды. Лакин әввәлкиндән аз мигдар фәһләнин машынла истеһсал етдији әмтиәләрин үмуми күтләси нәинки сабит галмыр, һәтта, әксинә олараг, онларын сыхышдырыб арадан чыхардығы сәнәт әмтиәләринин үмуми күтләсиндән чох-чох артыг олур. Фәрз едәк ки, машынла 400 000 аршын парча истеһсал едән фәһләләрин сајы әл илә 100 000 аршын парча истеһсал едән фәһләләрин сајындан аздыр. Дөрд гат артыг мәһсулда олан хаммал да дөрд гат артыгдыр. Демәли, хаммал истеһсалы дөрд гат артмалыдыр. Сәрф олунмуш әмәк васитәләринә, мәсәлән бина, көмүр, машын вә саирәјә кәлинҹә, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан әлавә әмәјин артмасы һәддләри, ејни мигдар фәһләнин машында истеһсал етдији мәһсулун мигдары илә әлдә истеһсал етдији мәһсулун мигдары арасындаки фәрг нисбәтиндә дәјишилир.

едә биләҹәји дәрәҹәјә чатдырмаг фајдалыдырса, бу нәтиҹәнин әлдә едилмәсинә даһа јахшы көмәк едән машынлардан истифадә етмәси кәрәк бундан аз фајдалы олмасын“ (Mac Culloch, Principles of Political Economy, London 1830, p. 166).

[216a] „Әјирмә машынынын ихтирачысы Һиндустаны союб вар-јохдан чыхартды, лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир етмир“ (A. Thiers, De la Propriété, Paris 1848). Бу бөјүк дөвләт адамы бурада әјирмә машыныны механики тохума дәзкаһы илә гарышдырыр, „лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир етмир“.

Буна көрә сәнаеин бир саһәсиндә машынлы истеһсал кенишләндикдә, биринчи нөвбәдә, һәмин саһәјә истеһсал васитәләри верән башга саһәләрин истеһсалы да артыр. Ишләјән фәһлә күтләсинин бу сәбәбдән нә гәдәр артмасы, иш күнүнүн мә'лум узунлуғу вә әмәјин мә'лум интенсивлијии шәраитиндә, тәтбиг олунан капиталларын тәркибиндән, јә'ни онларын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләри арасындаки нисбәтдән асылыдыр. Мүәјјән сәнае саһәсиндә машынларын нә дәрәҹә јајылмыш вә ја јајылмагда олмасындан асылы олараг, һәмин нисбәт өзү дә хејли дәјишилир. Инкилтәрәдә машын тәтбиги инкишаф етдикдә, көмүр вә метал мә'дәнләриндә ишләмәјә мәһкум олан фәһләләрин сајы сон дәрәҹә артды, лакин сон он илләр әрзиндә мә'дән ишиндә јени машынлар тәтбиг едилмәси бу артымы ләнкитмәкдәдир[217]. Машынла бәрабәр, јени нөв фәһлә, јә'ни машын истеһсал едән фәһлә дә мејдана кәлир. Бизә артыг мә'лумдур ки, машынлы истеһсал бу истеһсал саһәсиндә дә кетдикҹә даһа артыг јајылмагдадыр[218]. Сонра, хаммала кәлдикдә[219], шүбһәсиздир ки, мәсәлән, иплик әјирмә сәнаеинин ҹошғун инкишафы, Бирләшмиш Штатларда памбыг бечәрилмәсини, һабелә Африкада гул алверини бөјүк бир сүр'әтлә ирәлиләтмәкдән башга, зәнҹиләрә тәрбијә вермәјин сәрһәд штатлары дејилән гулдарлыг штатларында әсас пешә етди. 1790-ҹы илдә Бирләшмиш Штатларда гуллар илк дәфә сијаһыја алындығы заман бурада 697 000 нәфәр гул вар иди; 1861-ҹи илдә исә онларын сајы тәхминән дөрд милјона чатмышды. Дикәр тәрәфдән о да доғрудур ки, механики јун фабрикаларынын инкишафы илә бәрабәр әкин јерләринин кетдикҹә даһа кениш мигјасда гојун отлагларына чеврилмәси, әкин фәһләләринин күтләви сурәтдә говулмасына вә „артыг“ фәһлә һалына салынмасына сәбәб олду. Ирландијада һәлә индијә гәдәр давам етмәкдә олан бу просес ондан ибарәтдир ки, 1845-ҹи илдән сонра тәхминән јарыбајары азалмыш олан Ирландија әһалисинин сајы азалдылыб бу өлкәдәки ләндлордларын вә ҹәнаб инкилис јун фабрикантларынын тәләбатына тамамилә ујғун бир мигдара чатдырылыр.

Әкәр машын, әмәк ҹисминин там һазыр шәклә дүшәнә гәдәр кечмәли олдуғу илк пилләләрдә вә ја ара пилләләрдә ишләнирсә,

---

[217] 1861-ҹи ил сијаһысынын вердији мә'лумата көрә (London 1863, ч. II) Инкилтәрә вә Уелсин көмүр мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин сајы 246 613 нәфәр, о ҹүмләдән 20 јашындан ашағы 73 546 нәфәр вә 20 јашындан јухары 173 067 нәфәр олмушдур. 20 јашындан ашағы оланларын 835 нәфәри 5—10 јашында, 30 701 нәфәри 10—15 јашында, 42 010 нәфәри исә 15—19 јашында оланлар иди. Дәмир, мис, гургушун, галај вә с. мә'дәнләриндә ишләјәнләр 319 222 нәфәр иди.

[218] 1861-ҹи илдә Инкилтәрә вә Уелсдә машын истеһсалында 60 807 нәфәр чалышырды; бураја фабрикантлар, онларын кантор ишчиләри вә и. а., һабелә бу саһәдәки бүтүн мүвәккилләр вә таҹирләр дә дахилдир; хырда машын, мәсәлән тикиш машынлары вә и. а. истеһсал едәнләр, һабелә иш машынлары үчүн аләтләр, мәсәлән ијә вә с. истеһсал едәнләр исә бураја дахил едилдирләр. Бүтүн мүлки мүһәндисләрин сајы 3329 нәфәр иди.

[219] Дәмир—ән мүһүм хаммал нөвләриндән олдуғу үчүн бурада гејд етмәк лазымдыр ки, 1861-ҹи илдә Инкилтәрә вә Уелсдә 125 771 нәфәр дәмир әридән вар иди; буларын 123 430 нәфәри киши вә 2341 нәфәри гадын иди. Кишиләрин 30 810 нәфәри 20 јашындан кичик, 92 620 нәфәри 20 јашындан бөјүк иди.

әмәк материалына тәләб артмагла бәрабәр, һәлә сәнәт вә ја мануфактура үсулу илә ишләмәкдә олан вә машындан чыхмыш мәһсулу э'мал едән әмәк саһәләриндә әмәјә олан тәләб дә артыр. Мәсәлән, машынла иплик әјириләндә о гәдәр учуз вә о гәдәр бол иплик әлдә едилирди ки, әл илә ишләјән тохучулар һеч дә мәсарифи артырмадан, илк заманлар бүтүн иш күнүнү ишләјә билирдиләр. Беләликлә онларын кәлири артмышды[220]. Бу сәбәбдән дә фәһләләр ахышыб памбыг парча сәнаеинә кәлирдиләр, бу һал о вахта гәдәр давам етди ки, нәһајәт, Инкилтәрәдә Jenny, Throstle вә Mule машынларынын тәтбиги нәтичәсиндә мејдана кәлмиш 800 000 тохучу, бухар мүһәррикли тохума дәзкаһынын зәрбәси алтында мәһв едилди. Машында бол-бол палтарлыг парча истеһсал едилмәсилә бирликдә, киши вә гадын дәрзиләринин, алт палтар тикәнләрин вә башгаларынын да сајы әјнилә артыр вә бу һал тикиш машыны мејдана кәләнә гәдәр давам едир.

Машынлы истеһсал шәраитиндә нисбәтән аз мигдар фәһләнин һазырладығы хаммал, јарымфабрикат, иш аләтләри вә и. а. күтләсинин артмасына мүвафиг олараг, бу хаммалын вә јарымфабрикатын сонраки е'малы бир чох ајры-ајры просесләрә бөлүнүр, бу сәбәбдән дә ичтимаи истеһсал саһәләринин мүхтәлифлији даһа чох артыр. Машынлы истеһсал ичтимаи әмәк бөлкүсүнү мануфактурада олдуғундан чох-чох ирәлиләдир, чүнки машынлы истеһсалын әһатә етдији сәнае саһәләринин мәһсулдар гүввәсини мүгајисә едилмәз дәрәчәдә артырыр.

Машын тәтбигинин ән биринчи нәтичәси ондан ибарәтдир ки, машын, изафи дәјәри, бунунла да бирликдә ону тәчәссүм етдирән мәһсул күтләсини артырыр; демәли, бу нәтичә ондан ибарәтдир ки, машын тәтбиги, капиталистләр синфи вә капиталистләр күруһу тәрәфиндән истеһлак едилән маддәләри артырмагла бирликдә бу ичтимаи тәбәгәләрин өзләрини дә артырыр. Бу тәбәгәләрин сәрвәтинин артмасы вә зәрури јашајыш васитәләри истеһсал етмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сајынын даим нисбәтән азалмасы, зөвг шејләринә јени тәләбат доғурмагла бәрабәр бу тәләбаты өдәмәк үчүн јени васитәләр дә доғурур. Ичтимаи мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси әлавә мәһсула чеврилир вә изафи мәһсулун кет-кедә даһа чох һиссәси кетдикчә даһа инчә вә даһа мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрар истеһсал олунуб истеһлак едилир. Башга сөзлә десәк: зөвг шејләринин истеһсалы артыр[221]. Мәһсулларын кетдикчә даһа инчә вә даһа мүхтәлиф

---

[220] „Дөрд нәфәр (памбыг парча тохујан) јашлы вә ики нәфәр wi ders [сарыјычы] ушагдан ибарәт бир аилә, кечән әсрин ахырларында вә бу әсрин әввәлләриндә күндә он саат ишләмәклә һәфтәдә 4 фунт стерлинг газанырды; иш чох тә'чили оланда даһа чох газанырдылар... Кечмишдә онлар иплик тәклифи азлығындан даим корлуг чәкирдиләр“ (Gaskell, The Manufacturing Population of England, London 1833, p. 25—27)

[221] F. Engels, „Lage der arbeitenden Klasse in England“ [Бах: Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти. Пролетариатын вә онун синфи мүбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Москва. Дөвләтнәшр. 1929.] көстәрир ки, мәһз бу зөвг шејләрини истеһсал едәнләрин чох һиссәси ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Буну тәсдиг едән бир чох јени сүбутлар үчүн бах: „Children's Employment Commission“ун һесабатлары.

шәкил алмасынын бир сәбәби дә, ири сәнаеин дүнја базарында јаратдығы јени мүнасибәтләрдир. Иш јалныз онда дејилдир ки, харичдә гајырылмыш истеһлак васитәләринин чох гисми јерли мәһсуллара мүбадилә олунур, иш һабелә ондадыр ки, кетдикчә јерли сәнаеә, харичдә һазырланмыш вә истеһсал васитәләри ролу ојнајан даһа чох хаммал, ајры-ајры маддәләр, јарымфабрикат вә и. а. дахил олур. Дүнја базарындакы бу мүнасибәтләрин инкишафы илә јанашы олараг, нәглијјат сәнаеиндә әмәјә олан тәләб артыр вә бу сәнае бир чох јени кичик нөвләрә бөлүнүр[222].

Фәһләләрин сајы нисби чәһәтдән азалдығы һалда истеһсал васитәләри илә јашајыш васитәләринин артмасы, нисбәтән узаг кәләчәкдә бәһрә верәчәк истеһсал саһәләриндә, мәсәлән канал, док, тунел, көрпү вә с. кими саһәләрдә ишләрин кенишләнмәсинә тәкан верир. Билаваситә машынлы истеһсал әсасында, ја да она мүвафиг үмуми сәнае чеврилиши әсасында тамамилә јени истеһсал саһәләри вә, демәли, јени әмәк саһәләри мејдана кәлир. Лакин онларын үмуми истеһсалдакы нисби ролуну ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә дә әһәмијјәтли бир рол һесаб етмәк олмаз. Буларда ишләјән фәһләләрин сајы, ән кобуд әл әмәјинин тәләб олунмасы дәрәчәсинә мүтабиг сурәтдә артыр. Инди газ заводларыны, телеграф, фотографија, пароход вә дәмир јол ишләрини бу чүр сәнаеин башлыча саһәләриндән һесаб етмәк олар. 1861-чи ил сијаһисинин (Инкилтәрә вә Уәлс) мә'луматына көрә газ сәнаеиндә (газ заводлары, механики апаратлар истеһсалы, газ ширкәтләринин мүвәккилләри вә и. а.) 15 211 нәфәр, телеграф ишиндә 2399 нәфәр, фотографијада 2366 нәфәр, кәмиләрдә 3570 нәфәр вә дәмир јолларда бүтүн инзибати вә тичарәт ишчиләриндән башга 70 599 нәфәр, о чүмләдән јер газымаг ишиндә ишләјән 28 000 нәфәр „ихтисассыз“ фәһлә аз-чох даими олараг ишләјирди. Демәли, бу беш јени сәнае саһәсиндә үмумијјәтлә 94 145 нәфәр ишләјир.

Нәһајәт, ири сәнаедә мәһсулдар гүввәнин сон дәрәчә јүксәлмәси вә бунунла јанашы олараг бүтүн дикәр сәнае саһәләриндә иш гүввәсинин истисмар олунмасынын, адәтән мүшаһидә едилдији кими, интенсив вә екстенсив шәкилдә артмасы, фәһлә синфинин кетдикчә даһа чох һиссәсини гејри-мәһсулдар ишләтмәјә, беләликлә дә „ев гуллугчулары синфи“ ады илә, мәсәлән: нөкәр, кәниз, лакеј вә и. а. кими гәдим ев көләләрини кетдикчә даһа кениш даирәдә тәкрар истеһсал етмәјә имкан верир. 1861-чи ил сијаһисинин вердији мә'лумата көрә Инкилтәрә вә Уәлсин бүтүн әһалиси 20 066 244 нәфәр, о чүмләдән 9 776 259 нәфәри киши вә 10 289 965 нәфәри гадын иди. Бу рәгәмдән ишләјә билмәјән бүтүн гочалар вә ушаглар, һабелә бүтүн „гејри-мәһсулдар“ гадынлар, аз јашлылар вә көрпәләр; сонра да һөкумәт, кешишләр, һүгугшүнаслар, гошун вә и. а. кими „мәфкурәви“ тәбәгәләр; даһа сонра, јалныз торпаг рентасы, сәләм вә и. а. шәклиндә өзкә әмәјини истеһлак етмәклә мәшғул оланлар; нәһајәт пауперләр, сә-

---

[222] 1861-чи илдә Инкилтәрә вә Уәлсин тичарәт донанмасында 94 665 дәнизчи ишләјирди.

филләр, чаниләр вә и. а. чыхыларса истеһсалатда, тичарәтдә, малиййә саһәсиндә вә саирәдә мүәййән шәкилдә иштирак эдән бүтүн капиталистләр дә дахил олмагла ән мүхтәлиф яшларда олан там 8 милйон киши вә гадын галар. Һаман 8 милйон адам бунлардан ибарәтдир:

Кәнд тәсәррүфат фәһләләри (о чүмләдән чобанлар вә фермерләрин сахладыглары оғлан вә гыз муздурлар)	1 098 261	нәфәр
Памбыг, юн, ярыюн, кәтан, кәндир, ипәк вә чутдан парча тохуян фабрикаларда, һабелә машынла палтар вә кружева тохумаг ишиндә	642 607 [223]	„
Көмүр вә дәмир мә'дәнләриндә ишләйән бүтүн шәхсләр	565 835	„
Бүтүн металлуржи заводларында (домна собалары, прокат заводлары вә и. а.) вә мүхтәлиф метал мануфактураларында	396 998 [224]	„
Эв гуллугчулары синфи	1 208 648 [225]	„

Тохучу фабрикаларында ишләйәнләрин сайынын үстүнә көмүр вә метал мә'дәнләриндә ишләйәнләри кәлсәк 1 208 442 нәфәр олар; онларын сайынын үстүнә бүтүн метал заводлары вә мануфактураларынын ишчиләрини кәлдикдә исә 1 039 605 нәфәр олар; демәли, һәр ики һалда бунларын сайы индики эв көләләринин сайындан аз олур. Будур машынларын капиталистчәсинә истисмар олунмасынын фәрәһли нәтичәси!

7. Машынлы истеһсалын инкишафы илә әлагәдар олараг фәһләләрин кәнар вә чәлб олунмасы. Памбыг парча сәнаеиндә бөһранлар

Ағлы башында олан бүтүн сияси игтисад нүмайәндәләри э'тираф эдирләр ки, ени бир машын тәтбиг эдилдикдә, көһнә сәнае вә мануфактуралардан ән әввәл һансыларилә рәгабәтә кирирсә, бунларын фәһләләринә бир таун кими тә'сир көстәрир. Бу игтисадчыларын демәк олар һамысы фабрика фәһләсинин гул вәзиййәтиндә олмасына ағлайыр. Лакин онларын башлыча дәлили нәдән ибарәтдир? Онларын башлыча дәлили белә бир мүлаһизәдән ибарәтдир ки, машынларын тәтбиг эдилмәйә башланмасы вә ин-

---

[223] О чүмләдән 13 яшындан юхары кишиләр чәми 177 596 нәфәр.
[224] О чүмләдән гадынлар 30 501 нәфәр.
[225] О чүмләдән кишиләр 137 447 нәфәр. Бу рәгәмдән, йә'ни 1 208 648 нәфәрдән, хүсуси шәхсләрин эвиндә ишләмәйән бүтүн гуллугчулар чыхылмышдыр.

2-чи нәшрә әлавә. 1861-чи илдән 1870-чи иләдәк киши эв гуллугчуларынын сайы демәк олар ки, ики гат артмыш, 267 671 нәфәрә чатмышдыр. 1847-чи илдә овлагларда (аристократларын овлагларында) 2697 горугчу олдуғу һалда, 1869-чу илдә, әксинә, артыб 4921 олмушду. Лондонда хырда буржуалара гуллуг эдән кәнч гызлара халг арасында „little slaveys“, балача көлә дейирләр.

кишафы дөврүндә баш вермиш бүтүн фәлакәтләрдән сонра, машынлар нәтиҹә е'тибарилә әмәк көләләринин сайыны азалтмаг дейил, артырыр! Бәли, сияси игтисад бир ийрәнҹ фикри,— капиталист истеһсал үсулунун әбәдилийинә вә тәбии зәрурәтинә инанан һәр бир „инсанийәтпәрвәр" үчүн ийрәнҹ олан белә бир фикри,—тә'рифләйир ки, һәтта машынлы истеһсал үзәриндә гурулмуш бир фабрика да мүәййән йүксәлиш дөврүндән сонра, аз-чох узун сүрән „кечид дөврү" гуртардыгдан сонра, ибтидада күчәйә атдығындан даһа чох фәһләни изтираблар ичиндә боғмаға башлайыр!

Һаман сияси игтисад нүмайәндәләри ичәрисиндә Ганил мүстәснадыр. Онун фикринҹә машынлы истеһсалын сон нәтиҹәси ондан ибарәтдир ки, әмәк көләләринин сайы мүтләг мә'нада азалыр; сонра да онларын һесабына, Фур'енин шиддәтлә лаға гойдуғу мәшһур "perfectibilité perfectible"ы [„тәкмилләшмәйә габил олан тәкмилләшмә габилийәтләрини"] инкишаф этдирән даһа чох миг-дар „gens honnêtes" [„мө'тәбәр адамлар"] ейиб яшайырлар. Ганил истеһсалын һәрәкәт хәттини нә гәдәр пис анласа да, һәр һалда һисс эдир ки, машын чох мәш'ум бир шейдир, зира машынын тәтбиг олунмасы ишләйән фәһләләри пауперә дөндәрир, машын инкишаф этдикдә исә әввәлҹә мәһв этдийиндән артыг гул доғурур. Онун нөгтейи-нәзәринин сарсаглығыны анҹаг өз сөзләрилә ифадә этмәк олар. О дейир: „Истеһсал вә истеһлак этмәйә мәһкум олан синифләр азалыр, әмәйи идарә эдән, бүтүн халгы севиндирән вә маарифләндирән синифләр исә артыр... вә әмәк хәрҹләринин азалмасындан, мәһсулун боллашмасындан, истеһлак шейләринин уҹузлашмасындан һасил олан бүтүн не'мәтләри мәнимсәйир. Бу ҹәһәтдән бәшәрийәт инсан дәһасынын ән йүксәк ярадыҹылыг пилләсинә галхыр, динин дәрин сирләринә вагиф олур, инсаны бәд әмәлдән сахлаян әхлаг принсипләри („бүтүн не'мәтләри мәнимсәмәк" вә и. а. кими принсипләр) ярадыр, азадлығы („истеһсал этмәйә мәһкум олан синифләринми" азадлығыны?) вә һөкмранлығы, итаәт вә әдаләти, борҹ вә инсанийәти горуян, мүдафиә эдән ганунлар ярадыр"[226].

Доғрудур, бә'зи тимсаллар, Инкилтәрәнин юн вә ипәк фабрикаларынын тимсалы—көстәрир ки, мүәййән инкишаф пилләсиндә фабрика сәнаеи саһәләринин сон дәрәҹә кенишләнмәси илә бәрабәр, ишләйән фәһләләрин сайы һәм нисби мә'нада, һәм дә мүтләг мә'нада азала биләр. 1860-ҹы илдә парламанын сәрәнҹамы илә Бирләшмиш краллығын бүтүн фабрикаларында хүсуси сияһи апарылдығы заман Ланкашир, Чешир вә Иоркшир фабрика даирәләриндә фабрика мүфәттиши Р. Беккерә тапшырылан ерләрдә 652 фабрика вар иди; бунларын 570-индә бухар мүһәррикли 85 622 тохума дәзкаһы, 6 819 146 ий (икибашлы ийләрдән башга), бухар машынларында 27 439 ат гүввәси, су чархларында 1390 ат гүввәси олмагла һәмин фабрикаларда 94 119 ишчи ишләйирди. 1865-ҹи

[226] Бу әсәр ашағыдаки әсәрдә язылмышдыр: M. Ch. Ganilh, Des Systèmes d'Économie Politique etc. 2-ème éd. Paris 1821, vol. II, p. 224. Бах: енә орада, сәһ. 212.

илдә исә, әксинә олараг, һаман фабрикаларда: 95 163 тохума дәзкаһы, 7 025 031 ий, бухар машынларында 28 925 ат гүввәси, су чархларында 1445 ат гүввәси вә 88 913 ишчи вар иди. Демәли, 1860-чы илдән 1865-чи илә гәдәр бу фабрикаларда бухар мүһәррикли тохума дәзкаһлары 11%, ийләр 3%, бухар машынларынын күчү 5% артмыш, эйни мүддәтдә ишчиләр исә 5,5% азалмышдыр[227]. 1852-чи ил илә 1862-чи ил арасында Инкилтәрәнин юн сәнаеи хейли кенишләнмиш, бурада ишләйән фәһләләрин сайы исә демәк олар, дәйишилмәмишдир. „Бу һал, әввәлки дөврләрин әмәйини ени тәтбиг эдилән машынларын нә гәдәр чох сыхышдырыб арадан чыхартдығыны көстәрир“[228]. Бир чох һалларда, ишләйән фабрика фәһләләринин сайы анчаг заһирән артмыш олур, йә’ни машынлы истеһсал әсасында гурулан фабрикаларын кенишләнмәси нәтичәсиндә дейил, бу фабрикалар даирәсинә тәдричлә ярдымчы саһәләрин чәлб олунмасы нәтичәсиндә артыр. Мәсәлән, „1838—1858-чи илләрдә (Инкилтәрә) памбыг парча сәнаеиндә механики тохума дәзкаһларынын вә бу дәзкаһларда ишләйән фабрика фәһләләринин артмасына сәбәб бу мүәссисәләрин садәчә кенишләнмәси иди; башга фабрикаларда исә, әксинә, бунун сәбәби о иди ки, әввәлләр инсан әзәләләринин күчү илә ишләйиб халча, бафта, кәтан вә саирә тохуян дәзкаһлар инди бухар гүввәсилә ишләдилмәйә башламышды“[229]. Демәли, һәмин фабрика фәһләләринин сайынын артмасы анчаг, ишләйән фәһләләрин үмуми сайынын азалмасынын ифадәси иди. Нәһайәт, биз бурада даһа ондан бәһс этмирик ки, метал фабрикаларындан башга һәр ердә фабрика ишчиләринин ән бөйүк һиссәси ениетмәләрдән (18 яшындан ашағы оланлардан), гадын вә ушаглардан ибарәтдир.

Бунунла белә айдындыр ки, машынларын бир йығын фәһләни фе’лән әвәз этмәсинә вә я әвәз эдә биләчәйинә бахмаяраг, ән нәһайәт фабрика фәһләләринин сайы әвәз эдилән мануфактура фәһләләринин вә я сәнәткарларын сайындан артыг ола биләр, чүнки машынлы истеһсалын өзү артыр, йә’ни бир нөв’дән олан фабрикалар чохалыр вә я мөвчуд фабрикаларын һәчми бөйүйүр. Фәрз эдәк ки, көһнә истеһсал үсулу шәраитиндә, мәсәлән бир һәфтәдә сәрф эдилән 500 фунт стерлинг капиталын $^2/_5$ һиссәси сабит капиталдан вә $^3/_5$ һиссәси дәйишән капиталдан ибарәт

---

227 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 58 sq. Лакин эйни заманда кетдикчә чохалан фәһләләри ишләтмәк үчүн madди әсаслар да ярадылмышдыр: бухарла ишләйән 11 625 тохума дәзкаһы, 628 756 ийи олан вә 2695 бухар вә су ат гүввәсинә малик 110 ени фабрика тә’сис эдилмишдир (енә орада).

228 „Reports etc for 31-st October 1862“, p. 79.

2-чи нәшрә әлавә. 1871-чи ил декабрын ахырларында фабрика мүфәттиши A. Redgrave Брадфордда, „New Mechanic's Institution“да этдийи бир мә’рузәдә демишди: „Сон заманлар юн фабрикаларынын заһири көрүнүшүнүн чох дәйишилмәси мәни һейрәтә салмаға башламышдыр. Әввәлләрдә бу фабрикалар гадын вә ушагларла долу олдуғу һалда, инди дейәсән бүтүн ишләри машын көрүр. Фабрикантлардан бири мәним суалыма белә изаһат верди: көһнә үсулла ишләйәндә мән 63 адам ишләдирдим; тәкмилләшмиш машынлар тәтбиг эдилдикдән сонра ишләк әлләрин сайыны 33-ә эндирдим, бу яхынларда исә ени бөйүк тәкмилләшмәләр нәтичәсиндә онларын сайыны 33-дән 13-ә эндирә билдим“.

229 „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 16.

имиш, йә'ни 200 фунт стерлинг истеһсал васитәләринә вә, мисал үчүн, һәр фәһләйә бир фунт стерлинг һесабы илә 300 фунт стерлинг дә иш гүввәсинә сәрф олунурмуш. Машынлы истеһсал мейдана кәлдикдә бүтүн капиталын тәркиби дәйишилир. Инди онун $^4/_5$ һиссәси сабит капиталдан вә $^1/_5$ һиссәси дәйишән капиталдан ибарәт олур, башга сөзлә десәк: иш гүввәсинә ҹәми 100 фунт стерлинг сәрф эдилир. Демәли, әввәл ишләйән фәһләләрин үчдә ики һиссәси ишдән чыхарылыр. Әкәр һәмин фабрика истеһсалы кенишләнирсә вә бурая гоюлан бүтүн капитал, истеһсал шәраити дәйишилмәдикдә, 500 фунт стерлингдән артыб 1500 фунт стерлингә чатырса, онда бурада 300 фәһлә, йә'ни сәнае ингилабындан әввәлки гәдәр фәһлә ишләйәҹәкдир. Гоюлан капитал даһа чох артыб 2000 фунт стерлингә чатарса, онда 400 фәһлә, йә'ни әввәлки шәраитдә олдуғундан $^1/_3$ артыг фәһлә ишләйәҹәкдир. Ишләйән фәһләләрин сайы мүтләг мә'нада 100 нәфәр артмыш, нисби мә'нада исә, йә'ни мая гоюлан бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән исә 800 нәфәр азалмышдыр, чүнки әввәлки шәраитдә 2000 фунт стерлинг капитал 400 нәфәр дейил, 1200 нәфәр фәһлә ишләтмәли оларды. Демәли, ишләйән фәһләләрин сайы нисби мә'нада азалдығы һалда мүтләг мә'нада арта биләр.

Биз юхарыда фәрз этмишдик ки, капиталын бүтөвү артдыгда, онун тәркиби дәйишилмир, чүнки истеһсал шәраити эйни галыр. Лакин инди билирик ки, һәгигәтдә машынлы истеһсалын инкишафынын һәр аддымында капиталын машын, хаммал вә саирәдән ибарәт олан сабит һиссәси артыр, иш гүввәсинә сәрф олунан дәйишән һиссәси исә азалыр; ону да билирик ки, истеһсалын тәкмилләшмәси һеч бир истеһсал үсулу шәраитиндә машынлы истеһсалда олдуғу гәдәр даими бир һал олмур, буна көрә дә бүтүн капиталын тәркиби һеч бир ердә орадаки гәдәр дәйишкән дейилдир. Лакин баш верән фасиләләр вә мөвҹуд техники тәмәл үзәриндә әмәлә кәлән халис кәмиййәт артымы да эйни даимиликлә һаман даими дәйишилмәләрин арасыны кәсир. Буна көрә дә ишләйән фәһләләрин сайы артыр. Мәсәлән, Бирләшмиш краллығын памбыг, юн, ярымюн, кәтан вә ипәк парча тохуян фабрикаларындаки бүтүн фәһләләрин сайы 1835-ҹи илдә 354 684 нәфәр олдуғу һалда, 1861-ҹи илдә тәкҹә бухар дәзкаһларында ишләйән тохуҹуларын (8 яшындан башламыш ән мүхтәлиф яшларда олан киши вә гадын тохуҹуларын) сайы 230 654 нәфәр олмушду. Һәлә 1838-ҹи илдә Инкилтәрәдә әл илә ишләйән памбыг парча тохуҹуларынын вә өзләрилә бәрабәр ишләйән аилә үзвләринин 800 000 нәфәр олдуғу нәзәрә алынарса, һаман артым о гәдәр дә әһәмиййәтли көрүнмәз[230], биз һәлә Асияда вә Авропа континентиндә әл илә

---

[230] „Әл илә ишләйән тохуҹуларын (памбыг парча вә памбыг гарышыглы парча тохуянларын) чәкдийи әзаблары крал комисйону йохламышды вә онларын фәлакәт ичәрисиндә олдуғуну тәәссүфлә э'тираф этмишдиләрсә дә, енә дә онларын вәзиййәтинин яхшылашаҹағыны (!) тәсадүф вә заманын өһдәсинә бурахмышдылар вә үмид этмәк олар ки, инди (20 ил кечәндән сонра!) онларын бу әзаблары демәк олар (nearly) йох олмушдур, буна да сәбәб, чох эһтимал ки, бухарла ишләйән тохума дәзкаһларынын инди сон дәрәҹә кениш яйылмасыдыр" („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856", p. 15).

ишләйән вә сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш олан тохучулардан бәһс этмирик.

Бу мәсәләнин бир нечә чәһәти галыр ки, бунлардан бәһс эдиркән гисмән дә, тәчрүбәдә фе'лән баш верән мүнасибәтләрдән бәһс эдәчәйик ки, һәлә бунларын нәзәри шәрһинә кәлиб чыхмамышыг.

Нә гәдәр ки, машынлы истеһсал мүәййән сәнае саһәсиндә көһнә сәнәт вә я мануфактура һесабына кенишләнир, онун мүвәффәгиййәт газаначағы, мәсәлән, ийнәли түфәнклә силаһланмыш ордунун ох илә силаһланмыш бир орду үзәриндә мүвәффәгиййәт газаначағы гәдәр шәксиздир. Машын васитәсилә фөвгәл'адә мәнфәәт көтүрүлдүйү үчүн, машынын һәлә өзүнә тәтбиг даирәси әлдә этмәкдә олдуғу бу илк дөврүн һәллэдичи әһәмиййәти вардыр. Бу мәнфәәт өзлүйүндә сүр'әтлә капитал йығылмасы мәнбәи олмагдан башга, даим тәкрар әмәлә кәлән вә тәтбиг олунмаг үчүн ени-ени саһәләр ахтаран әлавә ичтимаи капиталын хейли һиссәсини дә, хүсуси бир әлверишли вәзиййәтдә олан һәмин истеһсал саһәсинә чәлб эдир. Илк фыртына вә һүчум дөврү илә әлагәдар олан хүсуси имтиязлар, машынларын илк дәфә тәтбиг олундуғу истеһсал саһәләриндә даим тәкрар олунур. Лакин фабрика кифайәт гәдәр интишар тапдыгда вә мүәййән дәрәчә еткинләшдикдә, билхассә, фабриканын техники тәмәли олан машынлар өзләри дә машын васитәсилә истеһсал олунмаға башладыгда, һәм көмүр вә дәмир һасилатында, һәм дә метал э'малында вә нәглиййат ишиндә ингилаб баш вердикдә, мүхтәсәр, ири сәнаеә уйғун бир үмуми истеһсал шәраити әмәлә кәлдикдә бу истеһсал үсулу элә бир эластиклик вә сүр'әтли сычрайыш йолу илә кенишләнә билмәк габилиййәти кәсб эдир ки, онун гаршысына анчаг хаммалын мигдары вә сатыш базары һәдд гоя билир. Лакин бир тәрәфдән, машынлар хаммалын артмасына билаваситә ярдым эдир, нечә ки, мисал үчүн, cottongin памбыг истеһсалыны артырмышдыр[231]. Дикәр тәрәфдән дә машын мәһсулунун учузлуғу, һабелә нәглиййат вә рабитә васитәләриндә әмәлә кәлән чеврилиш, харичи базарлар фәтһ этмәк үчүн васитә олур. Машынлы истеһсал бу базарларда сәнәт истеһсалыны йыхыб дағыдараг зорла һәмин базарлары өз истәдийи хаммалын истеһсал мәнбәләринә чевирир, нечә ки, мәсәлән, Ост-Һинд Бөйүк Британия үчүн памбыг, юн, кәндир, чут, индиго вә саирә истеһсал этмәйә мәчбур эдилмишдир[232]. Ири сәнае өлкәләриндә фәһләләрин даим „артыг әһләйә“ дөндәрилмәси, бу өлкәләрин әһалисини көчүб башга ерләрә кетмәйә мәчбур эдир вә ени-ени өлкәләрин мүстәмләкә һалына дүшүб метрополия үчүн хаммал истеһсал эдән мәнбәләрә чеврилмәсинә сәбәб олур, нечә ки, мәсә-

---

[231] Машынын хаммал истеһсалына тә'сир көстәрмәсинин башга үсуллары 3-чү китабда шәрһ олуначагдыр.

[232] Ост-Һинддән Бөйүк Британияя: 1846-чы илдә 34 540 143 кирвәнкә, 1860-чы илдә 204 141 168 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 445 947 600 кирвәнкә памбыг апарылмышдыр.

Ост-Һинддән Бөйүк Британияя: 1846-чы илдә 4 570 581 кирвәнкә, 1860-чы илдә 20 214 173 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 20 679 111 кирвәнкә юн апарылмышдыр.

лән, Австралия јун истеһсалы мәнбәинә чеврилмишдир[233]. Башлыча машынлы истеһсал мәркәзләринин мәканларына уйғун олараг ени бейнәлхалг әмәк бөлкүсү мејдана кәлир, бу да дүнјанын бә'зи ерләрини әсасән әкинчилик истеһсалы саһәләринә, бә'зи ерләрини дә әсасән сәнае истеһсалы саһәләринә чевирир. Бу ингилаб, әкинчиликдә баш верән вә бу ада һәләлик әтрафлы тәдгиг эдилмәсинә лүзум көрүлмәјән чеврилишләрлә сых әлагәдардыр[234].

Нүмајәндәләр палатасы 1867-чи ил февралын 17-дә чәнаб Гладстонун тәшәббүсү илә гәрара алды ки, Бирләшмиш краллығын 1831-чи илдән 1866-чы илә гәдәр ун вә дән һалында идхал вә ихрач этдији бүтүн тахыл һаггында статистика мә'луматы топланылсын. Мән ашағыда бу статистика мә'луматынын екунуну верирәм. Бурада ун да квартер һесабы илә дәнә чеврилмишдир (381-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Фабрика истеһсалынын бөјүк сычрајышла кенишләнмәси вә дүнја базарындан асылы олмасы нәтичәсиндә лабүд олараг әввәлчә истеһсал гызғынлашыр, бунун ардынча да базарлар һәддиндән артыг әмтиә илә долур, базарлар кичилдикдә исә сарсынты баш верир. Сәнаеин һәјаты, бир-биринин ардынча кәлән вә бир-биринә бағлы олан орта дәрәчә чанланма, чичәкләнмә, ифрат истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләри силсиләсинә чеврилир. Сәнае дөврәсинин мәрһәләләри бу гајда илә бир-бирини әвәз этдикдә, машынлы истеһсал адәтән әмәк һаггыны вә, демәли, фәһләнин

---

[233] Үмид бурнундан Бөјүк Британијаја: 1846-чы илдә 2 958 457 кирвәнкә, 1860-чы илдә 16 574 345 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 29 920 623 кирвәнкә јун апарылмышдыр.

Австралијадан Бөјүк Британијаја: 1846-чы илдә 21 789 346 кирвәнкә, 1860-чы илдә 59 166 616 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 109 734 261 кирвәнкә јун апарылмышдыр.

[234] Бирләшмиш Штатларын игтисади инкишафынын өзү, Авропа вә хүсусән Инкилтәрә ири сәнаеинин мәһсулудур. Бирләшмиш Штатлары индики (1867-чи илдәки) вәзијјәтиндә һәлә енә Авропанын мүстәмләкәси һесаб этмәк лазымдыр. [*4-чү нәшрә гејд.* О вахтдан бәри Бирләшмиш Штатлар өз мүстәмләкә хасијјәтини һәлә енә тамамилә итирмәмиш олса да, инкишаф эдиб дүнјанын икинчи сәнае өлкәси олмушдур.—*Ф. Э.*]

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја памбыг ихрачы
(кирвәнкә һесабилә):

1846-чы ил	401 949 393	1859-чу ил	961 707 264
1852-чи ил	765 630 544	1860-чы ил	1 115 890 608

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја тахыл вә с. ихрачы
(1850 вә 1862-чи илләрдә) (инкилис сентнери һесабилә):

	1850-чи ил	1862-чи ил
Буғда	16 202 312	41 033 503
Арпа	3 669 653	6 624 800
Јулаф	3 174 801	4 426 994
Човдар	388 749	7 108
Буғда уну	3 819 440	7 207 113
Мәрчи	1 054	19 571
Гарғыдалы	5 473 161	11 694 818
Bere вә ја Bigg (арпанын бир нөвүдүр)	2 039	7 675
Нохуд	811 620	1 024 722
Лобја	1 822 972	2 037 137
Ихрачын екуну:	34 365 801	74 083 351

өз яшайышыны да дәйишкән вә гейри-сабит бир һала салыр. Капиталистләр, истеһсалын чичәкләнмә дөврләриндән башга һәмишә базарда өз фәрди мөвгеләрини сахламаг үстүндә бир-бирилә гызғын мүбаризә апарырлар. Онларын базардаки мөвгеи, мәһсулларын учузлуғу илә дүз пропорсионалдыр. Иш гүввәсини әвәз эдән мүкәммәл машынлар вә ени истеһсал үсуллары тәтбиг этмәк саһәсиндә бу сәбәбдән рәгабәт әмәлә кәлмәсиндән башга, әмәк һаггыны зорла иш гүввәсинин дәйәриндән дә ашағы салмаг васитәсилә әмтиәләрин учузлашмасына наил олмаг чәһди, мүәййән заманларда һәр дәфә тәкрар мейдана чыхыр[235].

Демәли, фабрика фәһләләринин сайынын артмасы, фабрикалара гоюлан бүтүн капиталын нисбәтән чох сүр’әтлә артмасындан асылыдыр. Лакин фәһләләрин бу артмасы просеси анчаг, сәнае дөврәсинин йүксәлиш вә тәнәззүл мәрһәләләри илә әлагәдар олараг баш верир. Бундан әлавә, каһ ишә ени фәһләләр гәбул этмәмәйә имкан верән, каһ да ишләйән фәһләләри фе’лән әвәз эдән техники тәрәгги дә тез-тез һәмин просесин арасыны кәсир. Машынлы истеһсалда баш верән бу чүр кейфиййәт дәйишмәләри даим фәһләләри фабрикадан кәнар эдир вә я фабриканын гапыларыны ахышыб кәлән ени фәһләләрин үзүнә бағлайыр, фабрикалар анчаг кәмиййәтчә кенишләндикдә исә, нәинки кәнар эдилмиш фәһләләрә, һәтта ени кәлән фәһләләрә дә иш тапылыр. Беләликлә, фәһләләр даим сәнаеә каһ чәлб олунур, каһ да орадан кәнар олунур, бир тәрәфдән башга тәрәфә говулур, эйни заманда, ишә көтүрүлән фәһләләрин чинсиййәти, яшы вә ихтисасы да даим дәйишилир.

---

235 Лейстердә чәкмә фабрикантларынын э’лан этдийи локаут нәтичәсиндә (1866-чы ил июл айында) күчәйә салынмыш фәһләләрин „Trade Societies of England“а мүрачиәтнамәсиндә әзчүмлә дейилир: „Тәгрибән 20 ил бундан әввәл Лейстер чәкмә фабрикаларында, чәкмәнин алтыны тикмәк әвәзинә мыхламаг үсулу тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндә чеврилиш баш вермишди. О заманлар яхшы әмәк һаггы ала билирдик. Чох кечмәдән бу ени үсул хейли кенишләнди. Ән зәриф мал истеһсал эдән мүхтәлиф фирмалар арасында күчлү рәгабәт башланды. Лакин бундан бир аз сонра, учуз гиймәтә (undersell) мал сатмаг васитәсилә базарда бир-бирини сыхышдырмаг кими даһа пис бир рәгабәт башланды. Бунун зәрәрли тә’сири, чох кечмәдән әмәк һаггынын азалдылмасы шәклиндә мейдана чыхды, һәм дә әмәйин гиймәти о дәрәчә сүр’әтлә ашағы дүшүрдү ки, инди бир чох фирмалар әввәлки әмәк һаггынын анчаг ярысыны верир. Лакин әмәк һаггынын кетдикчә даһа чох ашағы дүшмәсинә бахмаяраг, һәр дәфә иш гиймәтләри дәйишдирилдикдә йәгин ки, мәнфәәт артыр“.—Фабрикантлар сәнаеин һәтта әлверишсиз дөврләриндән дә истифадә эдиб фәһләнин әмәк һаггыны һәддиндән артыг ашағы салмагла, йә’ни фәһләнин зәрури яшайыш васитәләрини ачыгча оғурламагла чох бөйүк мәнфәәт көтүрүрләр. Мисал үчүн Coventry ипәк парча сәнаеиндәки бөһраны көтүрәк: „Һәм фабрикантлардан, һәм дә фәһләләрдән алдығым мә’лумат айдын көстәрир ки, әмәк һаггы, харичи истеһсалчыларла рәгабәтин вә башга амилләрин тәләб этдийиндән чох ашағы салынмышдыр. Тохучуларын чоху 30—40% ашағы салынмыш әмәк һаггына ишләйир Тохучу беш ил бундан әввәл бир топ бафта тохуюб 6—7 шиллинг алдығы һалда, инди анчаг 3 шиллинг 3 пенс вә я 3 шиллинг 6 пенс алыр; кечмишдә 4 шиллингә вә 4 шиллинг 3 пенсә көрүлән бир иш инди анчаг 2 шиллингә вә я 2 шиллинг 3 пенсә көрүлүр. Әмәк һаггы, әмтиәнин рәвач сатылмасы үчүн лазым олдуғундан чох кәсилмишдир. Һәгигәтдә, бафта тохуян фәһләләрдән бир чохунун әмәк һаггы ашағы салындығы һалда әмтиәнин гиймәти гәт’иййән ашағы дүшмәмишдир“ (Комисйон үзвү F. D. Longe-ун һесабаты: „Children’s Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. 114, n. 1).

Бешиллик дөврләр вә 1866-чы ил.

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Орта һесабла бир илдә. Идхал (квартер һесабилә)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 912 612	15 009 871	16 457 340
Орта һесабла бир илдә. Ихрач (квартер һесабилә)	225 363	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 751	216 318
Орта һесабла бир илдә идхалын ихрачдан артығы	871 010	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 022
Әһали. Һәр бир дөврүн орта һесабла бир илиндә	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 460	29 935 404
Мәһсулун бүтүн әһали арасында бәрабәр бөлүнмәси шәртилә һәр адамын илдә истеһлак етдийи вә ерли истеһсала бир әлавә тәшкил едән тахыл вә саирәнин квартер һесабилә орта мигдары	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

Биз Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин мүгәддәратына өтәри бир нәзәр салсаг, фабрика фәһләсинин мүгәддәраты ән айдын бир шәкилдә мејдана чыхар.

1770-чи илдән 1815-чи илә гәдәр памбыг парча сәнаеи 5 ил өлкүнлүк вә ја дурғунлуг дөврү кечирмишдир. Бу биринчи 45 ил әрзиндә машын тәтбиги вә дүнја базары инкилис фабрикантларынын инһисарында иди. 1815-чи илдән 1821-чи илә гәдәр өлкүнлүк дөврү, 1822-чи вә 1823-чү илләрдә чичәкләнмә башланыр. 1824-чү илдә иттифаглар әлејһинә олан ганун ләғв эдилир вә һәр ердә фабрикалар бөјүк бир вүс'әтлә кенишләнир. 1825-чи илдә бөһран башланыр. 1826-чы илдә памбыг парча сәнаеиндәки фәһләләр бөјүк эһтијач ичиндә галыб иғтишаш галдырырлар. 1827-чи илдә вәзиијјәт бир гәдәр јахшылашыр. 1828-чи илдә бухар мүһәррикли тохума дәзкаһларынын мигдары вә ихрачат хејли артыр. 1829-чу илдә ихрачат, хүсусән Һиндустана олан ихрачат габагки илләрин һамысыны өтүб кечир. 1830-чу илдә базарлар һәддиндән артыг долур, фәһләләр бөјүк эһтијач чәкирләр. 1831—1833-чү илләрдә арамсыз өлкүнлүк давам эдир. Шәрги Асија (Һиндустан вә Чин) илә тичарәт инһисары Ост-Һинд ширкәтинин әлиндән алыныр. 1834-чү илдә фабрикалар чох артыр, машынлы истеһсал чох интишар эдир вә иш гүввәси чатышмыр; јохсуллар һаггында верилән ени ганун кәнд фәһләләринин фабрика әјаләтләринә көчүрүлмәсинә јардым эдир; кәнд графлыгларындан јығын-јығын ушаглары говуб сәнаеә көндәрирләр; ағ гул тичарәти башланыр. 1835-чи илдә чошғун чичәкләнмә башланыр; әјни заманда, әл илә памбыг парча тохујанлар ачындан гырылырлар. 1836-чы илдә чошғун чичәкләнмә давам эдир. 1837-чи вә 1838-чи илләрдә өлкүнлүк вә бөһран олур. 1839-чу илдә сәнае чанланыр. 1840-чы илдә фәһләләр бәрк сыхынты чәкир вә иғтишаш галдырырлар, гошун ишә гарышыр. 1841-чи вә 1842-чи илләрдә фабрика фәһләләри дәһшәтли изтираблар кечирир. 1842-чи илдә фабрикантлар тахыл ганунларыны ләғв этдирмәк үчүн фәһләләри фабрикалардан чыхарырлар; минләрлә фәһлә күтләси Јоркширә јөнәлир, гошун онлары говуб кери гајтарыр, башчылары да Ланкастердә мәһкәмәјә верилир. 1843-чү илдә фәһләләр бөјүк эһтијач чәкирләр. 1844-чү илдә сәнае енидән чанланыр. 1845-чи илдә сәнае чох тәрәгги эдир. 1846-чы илдә әввәлчә јүксәлиш олур, сонра исә тәнәззүл әламәтләри көрүнүр; тахыл ганунлары ләғв эдилир. 1847-чи илдә бөһран башланыр; „big loaf" [„бөјүк көмбә"] шәрәфинә һәр ердә әмәк һаггы 10% вә даһа чох азалдылыр. 1848-чи илдә фәһләләрин сыхынтысы давам эдир; Манчестер гошунла мүһафизә олунур. 1849-чу илдә сәнае енә чанланыр. 1850-чи илдә чичәкләнмә башланыр. 1851-чи илдә әмтиә гијмәтләри дүшүр, әмәк һаггы азалыр, тез-тез тә'тилләр олур. 1852-чи илдә вәзиијјәт јахшылашмаға башлајыр, тә'тилләр давам эдир, фабрикантлар фәһләләри һәдәләјиб харичдән фәһлә кәтирәчәкләрини сөјләјирләр. 1853-чү илдә ихрачат артыр; Престонда 8 ај тә'тил олур вә фәһләләр бөјүк эһтијач чәкирләр. 1854-чү илдә чичәкләнмә башланыр, базарлар һәддиндән артыг долур. Бирләшмиш Штатлардан, Канададан вә Шәрги Асија базарларындан ифлас хәбәрләри кәлир. 1856-чы илдә сәнаедә чошғун

чичәкләнмә башланыр. 1857-чи илдә бөһран башланыр. 1858-чи илдә вәзиййәт яхшылашыр. 1859-чу илдә чошғун чичәкләнмә башланыр, фабрикалар артыр. 1860-чы илдә Инкилтәрәнин памбыг парча сәнаеи ән йүксәк инкишаф нөгтәсинә чатыр; Һиндустан, Австралия базарлары вә и. а. о гәдәр долур ки, пәсмандә маллар 1863-чү илә гәдәр күчлә сатылыб гуртарыр; Франса илә тичарәт мүгавиләси бағланыр; фабрикалар вә машынлы истеһсал олдугча артыр. 1861-чи илдә йүксәлиш бир мүддәт давам эдир, сонра тәнәззүлә кечир, Америкада вәтәндаш мүһарибәси вә памбыг гытлығы башланыр. 1862—1863-чү илләрдә там фәлакәт баш верир.

Памбыг гытлығы әһвалаты о гәдәр мараглыдыр ки, онун үзәриндә бир гәдәр даянмамаг олмаз. 1860—1861-чи илләрдә дүня базарынын вәзиййәти һаггындакы гысача мә'луматдан көрүнүр ки, памбыг гытлығы фабрикантларын лап үрәйиндән иди вә онлар үчүн гисмән хейри вар иди: бу факт Манчестер тичарәт палатасынын һесабатында э'тираф эдилмиш, Палмерстон вә Дерби тәрәфиндән парламанда э'лан олунмуш вә һөкумәт тәрәфиндән дә тәсдиг эдилмишдир[236]. Әлбәттә, 1861-чи илдә Бирләшмиш краллығын 2887 памбыг парча фабрикасындан бир чоху хырда фабрика иди. Һәмин 2887 фабрикадан 2109-унун дахил олдуғу әјаләтин фабрика мүфәттиши A. Redgrave тәрәфиндән верилән мә'лумата көрә, бу 2109 фабрикадан 392-синин, йә'ни 19%-инин һәр бири 10 бухар ат гүввәсиндән аз, 345-инин, йә'ни 19%-инин һәр бири 10 ат гүввәсиндән 20 ат гүввәсинә гәдәр, 1372-синин дә һәр бири 20 вә даһа артыг ат гүввәси ишләдирди[237]. Хырда фабрикаларын чоху 1858-чи илдән сонраки чичәкләнмә дөврүндә, башлыча олараг мөһтәкирләр тәрәфиндән тә'сис эдилән фабрикалар иди ки, бу мөһтәкирләрдән бә'зиләри иплик, бә'зиләри машын, бә'зиләри дә бина гоймушду; һәмин фабрикаларын саһибләри кечмиш фабрика усталарындан вә я аз таваналы олан башга адамлардан ибарәт иди. Бу хырда фабрикантларын чоху ифлас этди. Памбыг гытлығы олмасайды лабүд баш вермәли олан тичарәт бөһраны да енә онлары ифласа уғрадачагды. Онлар бүтүн фабрикантларын $^{1}/_{3}$ һиссәсини тәшкил этдикләри һалда, фабрикаларына гоюлан капитал, памбыг парча сәнаеинә гоюлан үмуми капиталын чох аз бир һиссәсини тәшкил эдирди. Истеһсалын нә дәрәчәдә ихтисар олундуғуна кәлинчә, э'тибарлы мә'лумата көрә 1862-чи илин октябр айында ийләрин 60,3%-и вә тохума дәзкаһларынын 58%-и ишләмирди. Бу рәгәмләр бүтүн бу сәнае саһәсинә аиддир вә, тәбии ки, айры-айры даирәләрдә бундан хейли артыг вә я әксикдир. Долғун ишләйән (һәфтәдә 60 саат ишләйән) фабрикалар чох аз иди, галанлары исә фасилә илә ишләйирди. Һәтта долғун ишләйән вә адәтән ишәмузд үсулу илә әмәк һаггы алан аз мигдар фәһләнин һәфтәлик газанчы да лабүд олараг азалырды, чүнки яхшы нөв памбыглар пис нөв памбыгла, Sea Island памбығы (зәриф сап әйирәндә) Мисир памбығы илә, Америка вә Мисир памбығы сурат (Ост-Һинд) памбығы илә, халис памбыг исә тулланты гары-

---

[236] Мүгайисә эт: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862", p. 30.
[237] Енә орада, p. 19.

шыглы сурат памбығы илə əвəз эдилирди. Сурат памбығы лифинин гысалығы, бу памбығын зибилли олмасы, сапларынын тез-тез гырылмасы, əриши чиришлəркəн ун əвəзинə мүхтəлиф ағыр ингредиентлəр ишлəдилмəси вə и. а.—бүтүн бунлар машынларын сүр'əтини вə я бир тохуҹунун ишлəтдийи дəзкаһларын сайыны азалтмаға мəҹбур эдирди, машынлары тəнзим этмəк үчүн сəрф олунан əмəйи артырырды вə мəһсулун мигдарыны азалтдығына көрə фəһлəнин ишəмузд əмəк һаггыны да əксилдирди. Там иш мүддəтиндə ишлəйиб сурат памбығындан парча тохуян фəһлə əмəк һаггынын 20, 30 вə даһа чох фаизини итирирди. Лакин фабрикантларын чоху һəтта ишəмузд əмəк һаггы нормасыны да 5, $7^1/_2$ вə 10% азалтмышды. Буна көрə дə һəфтəдə 3, $3^1/_2$, 4 күн вə я күндə анҹаг 6 саат ишлəйəнлəрин нə вəзиййəтдə олдуғуну тəсəввүр этмəк чəтин дейилдир. 1863-ҹү илдə, вəзиййəт нисбəтəн яхшылашмаға башлаяндан сонра тохуҹуларын, əйириҹилəрин вə башгаларынын əмəк һаггы һəфтəдə 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 10 пенс, 4 шиллинг 6 пенс, 5 шиллинг 1 пенс вə и. а. олмушду[238]. Һəтта фəһлəлəр бу гəдəр əзаб-əзиййəт чəкдиклəри бир заманда да фабрикантлар енə онларын əмəк һаггындан пул чыхмаг үчүн ени васитəлəр иҹад эдирдилəр. Бу васитəлəрдəн бири дə мəһсулун пис кейфиййəтли олмасы үстүндə алынан ҹəримəлəр иди, һалбуки мəһсулун пис кейфиййəтли олмасына сəбəб памбығын пис олмасы, машынларын пис ишлəмəси вə саирə иди. Фəһлə коттеҹлəри дə [дахмалары да] фабрикантынкы олдугда исə о өзү фəһлəнин номинал əмəк һаггындан мəнзил кирайəси чыхырды. A. Redgrave сөйлəдийинə көрə Selfacting minders (һəрəси ики автомат мүл машыны идарə эдəн фəһлəлəр) көрүрмүшлəр ки, „там 14 күн ишлəйəндəн сонра 8 шиллинг 11 пенс газанмышлар; бу пулдан мəнзил кирайəси дə тутулурмуш, лакин фабрикант мəнзил кирайəсинин ярысыны пешкеш олараг фəһлəлəрə гайтарыр вə белəликлə фəһлəлəр эвлəринə там 6 шиллинг 11 пенс кəтирирмишлəр. Selfacting minders-ин һəфтəлик музду бир чох ерлəрдə 5 шиллингдəн 9 шиллингə гəдəр олурмуш, 1862-ҹи илин сон айларында исə тохуҹуларын һəфтəлик музду азы 2 шиллинг 6 пенс имиш“[239]. Фəһлəлəр анҹаг гыса бир мүддəт ишлəдиклəри һалларда да чох вахт əмəк һагларындан мəнзил кирайəси тутулурду[240]. Буна көрə һеч дə тəəҹҹүблү дейил ки, Ланкаширин бə'зи ерлəриндə аҹлыг яталағына бəнзəр бир хəстəлик дүшмүшдү! Лакин бунларын һамысындан мараглысы о иди ки, истеһсал просеси фəһлəнин һесабына тəкмиллəшдирилирди. Бу, тəшриһчинин гурбаға үзəриндə тəҹрүбə апармасы кими əсл experimenta in corpore vili [дəйəрсиз ҹанлылар үзəриндə апарылан тəҹрүбə] иди. Фабрика мүфəттиши Redgrave дейир: „Һəрчəнд мəн бир чох фабрикаларда фəһлəлəрин фе'лəн нə гəдəр алдыгларыны көстəрдим, лакин күман эдилмəсин ки, онлар һəр һəфтə бу мəбləғи алырлар. Фабрикантларын даим тəҹрүбə апармасы [„experimentalizing“] үзүндəн фəһлəлəрин

[238] „Reports etc. for 31-st October 1865“, p. 41—45
[239] „Reports etc. for 31-st October 1863“, p. 41, 42.
[240] Енə орада, p. 51

вәзиййәтиндә чох бөйүк дәйишикликләр баш верир... онларын әмәк һаггы, памбыг гатғысынын кейфиййәтиндән асылы олараг артыб-әксилир: әввәлки әмәк һагларындан каһ 15% әксик олур, каһ да—бир вә я ики һәфтә сонра 50—60% ашағы дүшүр“[241]. Бу тәчрүбәләр фәһләләрин тәкчә яшайыш васитәләри һесабына дейил, һабелә онларын бүтүн беш дуйғу үзвүнүн һесабына кечирилирди.

„Сурат памбығы ә’мал эдәнләрдән чохлу шикайәт кәлирди. Онлар мәнә билдирирдиләр ки, памбыг тайларыны ачанда галхан уфунәтдән адамын лап үрәйи ағзына кәлир... Памбыгдан галхан тоз вә зибил, памбығы гарышдыран вә дидән фәһләләрин боғазына долуб онлары өскүрдүр вә тәнкнәфәс эдир... Памбыг лифи гыса олдуғуна көрә иплийи чиришләркән она чохлу чириш япышыб галыр, бу чириш исә кечмишдә ишләдилән ун әвәзинә инди чүрбәчүр һейванат вә нәбатат мәһсулларындан һазырланылыр. Буна көрә дә тохучуларда үрәк буланмасы вә мә’дә хәстәликләри әмәлә кәлир. Тоздан әмәлә кәлән бронхит, һабелә боғаз илтиһабы кениш яйылмыш хәстәликләрдир; сурат памбығынын чирки дәрини гычыгландырдығына көрә дәри хәстәликләри дә әмәлә кәлир“.

Дикәр тәрәфдән, ун әвәзинә суррогат ишләдилмәси чәнаб фабрикантлар үчүн көзәл бир газанч мәнбәи иди, чүнки суррогатлар иплийин чәкисини артырырды. Суррогат гатылмасы нәтичәсиндә, 15 кирвәнкә хаммал иплийә чеврилдикдә 26 кирвәнкә кәлирди[242].

Фабрика мүфәттишләринин 1864-чү ил 30 апрел тарихли һесабатында дейилир: „Инди сәнае бу әлавә кәлир мәнбәиндән лап биабырчы бир дәрәчәдә истифадә эдир. Мө’тәбәр бир шәхсдән өйрәндийимә көрә, 8 кирвәнкә парча һазырламаг үчүн $5^{1}/_{4}$ кирвәнкә памбыг вә 2¾ кирвәнкә чириш ишләдилир. Башга бир һалда $5^{1}/_{4}$ кирвәнкәлик парчада ики кирвәнкә чириш олур. Бу парчалар ихрач олунмаг үчүн тохунан ади көйнәк парчасыдыр. Башга нөв парчалара бә’зән 50% чириш гатылыр; беләликлә, фабрикантлар парчаны онда олан иплийин номинал гиймәтиндән дә учуз сатмагла бәрабәр енә дә варландыгларыны сөйләйиб өйүнә биләрдиләр вә доғрудан да өйүнүрләр“[243]. Лакин фәһләләрә әзаб верән, тәкчә фабрикада фабрикантларын вә фабрика харичиндә шәһәр идарәләринин тәчрүбә апармасы дейилди, тәкчә әмәк һаггынын азалдылмасы вә ишсизлик, сәфаләт вә диләнчилик дейилди, тәкчә лордларын вә ашағы палата нүмайәндәләринин тә’рифли нитгләри дейилди. „Памбыг гытлығы нәтичәсиндә бу гытлығын лап әввәлиндән ишсиз галан бичарә гадынлар чәмиййәтин туллантысы олмуш вә бу вәзиййәтдә галмышлар... Инди ишләр енидән чанланмыш вә истәнилән гәдәр иш вардыр, лакин бу гадынлар һәмин башыбәлалы синфин үзвләри олараг галмыш вә йәгин ки, бундан сонра да бу һалда галачаглар. Инди шәһәрдә чаван фаһишәләрин сайы сон 25 илдә көрүлдүйүндән хейли артыгдыр“[244].

---

241 Енә орада, p. 50, 51.
242 Енә орада, p. 62, 63.
243 „Reports etc. for 30-th April 1864“, p. 27.
244 Болтонда Chief Constable Harris-ин мәктубундан, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 61, 62.

Беләликлә, Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин 1770-чи илдән 1815-чи илә гәдәр давам эдән биринчи 45 или әрзиндә биз анчаг 5 ил бөһран вә дурғунлуг олдуғуну көрүрүк, лакин бу дөвр онун дүняны инһисара алдығы бир дөвр иди. 1815-чи илдән 1863-чү илә гәдәр давам эдән сонраки 48 иллик дөврдә 28 ил өлкүнлүк вә дурғунлуг олдуғу һалда, анчаг 20 ил чанланма вә чичәкләнмә олмушдур. 1815—1830-чу илләрдә Авропа континенти илә вә Бирләшмиш Штатларла рәгабәт башланыр. 1833-чү илдән э'тибарән „инсан нәслини кәсмәк" (әл илә ишләйән һинду тохучуларыны күтләви сурәтдә мәһв этмәк) васитәсилә Асия базарлары зорла кенишләндирилир. Таҳыл гануну ләғв эдиләндән сонра 1846-чы илдән 1863-чү илә гәдәр сәнаедә 8 ил бабат чанланма вә чичәкләнмә олдуғу һалда, 9 ил өлкүнлүк вә дурғунлуг дөврү олмушдур. Памбыг парча тохуян киши фәһләләрин һәтта чичәкләнмә дөврүндә дә нә вәзиййәтдә олдугларыны бу ашағыдакы гейддән билмәк олар[245].

8. Ири сәнаеин мануфактураны, сәнәти вә эв истеһсалыны ингилабиләшдирмәси

а) Сәнәт вә әмәк бөлкүсү әсасында гурулан кооперасиянын мәһв эдилмәси

Биз көрдүк ки, машын, сәнәтә әсасланан кооперасияны вә сәнәт характерини итирмәмиш әмәк бөлкүсүнә әсасланан мануфактураны мәһв эдир. Биринчийә мисал олараг, бичинчиләр коопера-

[245] Памбыг парча сәнаеи фәһләләринин 1863-чү илин язында мүһачирләр чәмиййәти тәшкил этмәйә чағыран бир мүрачиәтнамәсиндә әзчүмлә дейилирди: „Инди чохлу фабрика фәһләләрининн мүтләг мүһачирәт этмәли олдуғуну инкар эдәнләр аз тапылар. Мүһачирәтин һәр заман зәрури олдуғуну вә ади һалларда онсуз кечинә билмәдиймимизи исә ашағыдаки фактлар сүбут эдир: 1814-чү илдә ихрач эдилән памбыг парча малларынын рәсми дәйәри (бу дәйәр рәгәмләри исә анчаг мигдар көстәричисидир) 17 665 378 фунт стерлинг, онларын һәгиги базар дәйәри исә 20 070 824 фунт стерлинг иди. 1858-чи илдә ихрач эдилән памбыг парча малларын рәсми дәйәри 182 221 681 фунт стерлинг, онларын һәгиги базар дәйәри исә анчаг 43 001 312 фунт стерлинг иди; демәли ихрачатын мигдары он гат артдығы һалда, гиймәти анчаг ики дәфәдән бир аз чох артмышды. Үмумиййәтлә өлкә үчүн вә хүсусән фабрика фәһләләри үчүн чох фәлакәтли олан бу нәтичә, бир чох сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бу сәбәбләрин ән чох нәзәрә чарпанларындан бири ондан ибарәтдир ки, һәмин сәнае саһәси үчүн лазым олан әмәк даим артыглыг эдир вә бу сәнае саһәси мәһв олмамаг үчүн базарын даим кенишләнмәсини истәйир. Мүасир гурулушда тичарәтдә вахташыры баш верән вә инсан өлүмү кими лабүд олан дурғунлуглар үзүндән памбыг парча фабрикаларымыз бә'зән иши даяндырмалы олур. Буна бахмаяраг инсанларын ихтирачылығы давам эдир. Сон 25 илдә бу өлкәдән ән азы 6 милйон адам көчүб кетмишсә дә, енә һәтта ән йүксәк чичәкләнмә дөврләриндә яшлы кишиләрин чох бөйүк фаизи фабрикаларда һеч бир гиймәтә иш тапа билмир; буна сәбәб мәһсулу учузлашдырмаг мәгсәдилә әмәйин даим сыхышдырылыб арадан чыхарылмасыдыр" („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863", p. 51, 52). Сонраки фәсилләрин бириндә көрәчәйик ки, памбыг парча сәнаеиндә фәлакәт баш вердийи заман чәнаб фабрикантлар фабрика фәһләләринин өлкәдән көчүб кетмәсинә һәр васитә илә, һәтта дөвләт һакимиййәтинин ярдымы илә мане олмаға чалышырдылар.

сиясыны әвәз эдән бичин машыныны көстәрмәк олар. Икинчийә исә тикиш ийнәси гайыран машын көзәл бир мисалдыр. Адам Смитә көрә, онун заманында 10 адам әмәк бөлкүсү илә ишләйиб күндә 48 000 ийнә гайырырмыш. Бир машын исә, әксинә, 11 саатлыг иш күнү әрзиндә 145 000 ийнә верир. Бир гадын вә я гыз орта һесабла 4 дәнә бу чүр машын ишләдир вә, демәли, бу машынларын васитәсилә күндә 600 000-ә гәдәр, яхуд һәфтәдә 3 000 000-дан артыг ийнә истеһсал эдир[246]. Айрыча бир иш машыны кооперасияны вә я мануфактураны әвәз этдикдә, о өзү ени сәнәт истеһсалы үчүн тәмәл ола биләр. Лакин сәнәт истеһсалынын машын әсасында бу шәкилдә енидән мейдана кәлмәси анчаг, фабрика истеһсалына кечид демәкдир ки, доғрудан да фабрика истеһсалы, машынлары һәрәкәтә кәтирән инсан әзәләләри әвәзиндә мүәййән бир механики гүввә, мәсәлән бухар вә я су гүввәси тәтбиг эдилмәйә башландығы замандан э'тибарән мейдана кәлир. Хырда истеһсал механики мүһәррик гүввәдән тәк-тәк һалларда вә анчаг мүвәггәти олараг, мәсәлән Бирмингамын бә'зи мануфактураларында олдуғу кими бухар кирайә этмәк васитәсилә, яхуд тохучулуг ишинин бә'зи саһәләриндә олдуғу кими, хырда һәрарәт машынлары ишләтмәк вә с. васитәсилә истифадә эдә биләр[247]. Ковентринин ипәк парча сәнаеиндә кортәбии сурәтдә „cottage“-фабрикалар, йә'ни коттеч фабрикалары яратмаг тәчрүбәси мейдана кәлмишди. Квадрат шәклиндә сыралара дүзүлмүш коттечләрин ортасында бухар машыны үчүн engine house [машын бинасы] дейилән бина тикилир вә бурада гурулан бухар машыны коттечләрдәки тохума дәзкаһларыны охлар васитәсилә һәрәкәтә кәтирир. Бу коттечләрин һамысы, мәсәлән һәр дәзкаһа $2^1/_2$ шиллинг һесабилә бухар кирайә эдирдиләр. Дәзкаһлар ишләсә дә, ишләмәсә дә һәмин бухар пулу һәр һәфтә верилмәли иди. Һәр коттечдә фәһләләрин нисйә алдыглары вә я мүвәггәти кирайә этдикләри 2—6 тохума дәзкаһы вар иди. Коттеч фабрикалары илә әсл фабрикалар арасында мүбаризә 12 илдән артыг давам этмиш вә һәмин 300 коттеч фабрикасынын бүсбүтүн ифласа уғрамасы илә нәтичәләнмишди[248].

Просесин тәбиәти лап әввәлдән кениш мигяслы истеһсал тәләб этмәдийи саһәләр, мәсәлән конверт, полад гәләм учу истеһсалы вә саирә,—ахырынчы он илләрдә мейдана кәлмиш олан бу сәнае саһәләри, фабрика истеһсалы шәклинә дүшәнә гәдәр әввәлчә адәтән сәнәт вә сонра да мануфактура истеһсалы кими гыса аралыг мәрһәләләриндән кечир. Мәһсулун мануфактура үсулу илә истеһсалы, бир-бирилә ардычыл сурәтдә әлагәдар просесләр силсиләсиндән ибарәт олмайыб бир чох рабитәсиз просесләрдән ибарәт олдуғу һалларда һәмин истиһалә даһа бөйүк чәтинликләр-

---

246 „Children's Employment Commission. 4-th Report 1864“, p. 108, n. 447.

247 Сәнәтин машын әсасында бу чүр енидән мейдана кәлмәси һалларына Бирләшмиш Штатларда аз тәсадүф эдилмир. Мәһз буна көрә дә орада истеһсалын тәмәркүзләшмәси вә бунун нәтичәси олараг һөкмән фабрика истеһсалына кечилмәси Авропадакиндән вә һәтта Инкилтәрәдәкиндән хейли бөйүк бир сүр'әтлә давам эдир.

248 Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 64.

лә баш верир. Бу, мәсәлән, полад гәләм учу фабрикасынын инкишафы јолунда дуран бөјүк бир манеәдир. Лакин тәхминән 15 ил бундан әввәл 6 мүхтәлиф иши бирдән көрән бир автомат ихтира эдилди. 1820-чи илдә илк полад гәләм учу сәнәткарлар тәрәфиндән гроссу [он ики дүжүнү] 7 фунт стерлинг 4 шиллингә истеһсал олунурду, 1830-чу илдә һәмин гәләм учуну мануфактуралар 8 шиллингә истеһсал эдирди, инди исә фабрика онлары топдан сатыш тачирләринә гроссу 2—6 пенсә верир[249].

b) Фабриканын мануфактураја вә эв истеһсалына экс тә'сири

Фабрика инкишаф этдикчә вә эјни заманда экинчиликдә ингилаб баш вердикчә бүтүн дикәр сәнае саһәләриндә истеһсалын һәчми кенишләнмәкдән башга, һәмин саһәләрин характери дә дәјишилир. Машынлы истеһсалын принсипи, јә'ни истеһсал просесини өз тәркиб мәрһәләләринә [ону тәшкил эдән ајры-ајры һиссә просесләринә] ајырмаг вә бурадан доған вәзифәләри механика, кимја вә и. а. васитәсилә, мүхтәсәри, тәбиәт элмләринин васитәсилә һәлл этмәк принсипи һәр ердә һәлледичи әһәмијјәт кәсб эдир. Буна көрә дә машынлар мануфактураја јол тапараг арада каһ бу, каһ да башга бир һиссә просесини ифа эдир. Беләликлә, көһнә әмәк бөлкүсү әсасында әмәлә кәлиб сабит вә мүкәммәл шәкил алан мануфактура гурулушу парчаланыр вә фасиләсиз бир тәбәддүлата уғрајыр. Бундан башга, мәчму фәһләнин, јахуд гурашыг фәһлә һеј'әтинин тәркибиндә дә әсаслы дәјишиклик әмәлә кәлир. Мануфактура дөврүнүн әксинә олараг, әмәк бөлкүсү планы инди, мүмкүн олан һәр ердә гадын әмәјиндән, һәр јашда олан ушагларын әмәјиндән, ихтисассыз фәһләләрин әмәјиндән, мүхтәсәр: инкилисләрин ишләтдији ифадә илә десәк „cheap labour"дан, учуз әмәкдән истифадә олунмасына әсасланыр. Бу һал, кениш мигјасда гурашдырма үсулилә гурулан вә машын ишләдән вә ја ишләтмәјән һәр чүр истеһсала аид олмагла бәрабәр, мүасир эв сәнаеи дејилән сәнаеә дә аиддир вә фәһләләрин өз эвләриндә вә ја хырда э'малатханаларда бу сәнаелә мәшғул олуб-олмамасынын бунда фәрги јохдур. Мүасир эв сәнаеи дејилән бу сәнаеин адындан башга һеч бир шеји гәдим эв сәнаеинә охшамыр, зира гәдим эв сәнаеи шәраитиндә шәһәрләрдә мүстәгил сәнәт олурду, мүстәгил кәнд тәсәррүфаты олурду, һәр шејдән дә әввәл, фәһлә аиләсинин өз эви олурду. Инди һәмин сәнае фабриканын, мануфактуранын вә ја тичарәт мүәссисәсинин кәнарда ишләјән бир шө'бәси олмушдур. Капитал, чохлу

[249] Чәнаб Gillot Бирминкамда кениш мигјасда илк полад гәләм учу мануфактурасы тә'сис этмишди. Артыг 1851-чи илдә бу мануфактура 180 милјондан артыг гәләм учу истеһсал эдир вә илдә 120 тон тәбәгә полад ишләдирди. Бирләшмиш краллыгда бу сәнае саһәсини инһисара алмыш олан Бирминкам инди илдә милјардларла полад гәләм учу истеһсал эдир. 1861-чи илдә кечирилмиш сијаһынын вердији мә'лумата көрә орада 1428 нәфәр ишләјирди вә бунларын 1268 нәфәри 5 јашында гызлардан башламыш јухары јашлара гәдәр олан гадынлар иди.

фабрика фәһләләрини, мануфактура фәһләләрини вә сәнәткарлары бир ерә топлайыб билаваситә идарә этмәкдән башга, бөйүк шәһәрләрә вә кәндләрә сәпәләнмиш олан там бир орду гәдәр эв фәһләләрини дә көзә көрүнмәз телләр васитәсилә һәрәкәтә кәтирир. Ирландиянын Лондондерри шәһәриндә 1000 нәфәр фабрика фәһләси вә 9000 нәфәр кәндә сәпәләнмиш эв фәһләси ишләдән Tille ҹәнабларынын көйнәк фабрикасы буна мисал ола биләр[250].

Мүасир мануфактурада уҹуз ишләйән гадын вә ушагларын истисмары әсл фабрикадакинә нисбәтән даһа биабырчы бир шәкил алыр, чүнки әсл фабриканын техники әсасы, йә'ни әзәлә гүввәсинин машынла әвәз эдилмәси вә әмәйин асанлығы чох заман мануфактурада олмур; һәм дә мануфактурада гадын организми вә я һәлә бәркимәмиш олан ушаг организми бөйүк бир инсафсызлыгла зәһәрли маддәләрин вә саирәнин тә' siринә дүчар эдилир. Эв әмәйи дейилән әмәк шәраитиндә истисмар мануфактурада олдуғундан даһа биабырчы бир шәкил алыр, она көрә ки, фәһләләрин дағыныг олмасы онларын мүгавимәт күҹүнү азалдыр вә әсл иш саһиби илә фәһләләрин арасына там бир сыра йыртыҹы түфейлиләр сохулур, она көрә ки, һәр ердә эв әмәйи эйни саһәнин машынлы истеһсалы илә вә я һеч олмазса мануфактура истеһсалы илә мүбаризә апарыр, йохсуллуг фәһләни әмәк үчүн ән зәрури шәртләрдән: кениш бинадан, ишыгдан, тәмиз һавадан вә саирәдән мәһрум эдир; эв әмәйи шәраитиндә ишин мүнтәзәмлийи даһа аз тә'мин эдилмиш олур вә, нәһайәт, ири сәнаеин вә әкинҹилийин „артыг“ адамлар ҹәркәсинә салдығы һәр кәс үчүн сон пәнаһ ери олан эв әмәйи саһәсиндә фәһләләр арасындаки рәгабәт лабүд олараг ән йүксәк бир дәрәҹәйә чатыр.

Мүәййән бир сәнае саһәсиндә әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәси вә гурашыг әмәк просесләринин техники әсасы нә гәдәр аз инкишаф этмиш олурса, илк дәфә машынлы истеһсал васитәләринә мүнтәзәм гәнаәт эдилмәси, бунунла да янашы олараг иш гүввәсинин ән амансыз бир сурәтдә исраф эдилмәси вә әмәйин нормал фәалиййәт шәраитинә вәһшиҹәсинә янашылмасы даһа артыг гырыҹылыг вә гатиллик хасиййәти кәсб эдир.

c) Мүасир мануфактура

Юхарыда ирәли сүрдүйүм мүддәалары бир нечә мисалла изаһ эдәҹәйәм. Әслиндә охуҹуя иш күнү бөлмәсиндән бир чох мисаллар мә'лумдур. Бирмингамда вә онун әтрафында олан металлуржи мануфактуралары, әксәриййәтлә чох ағыр ишләрдә 30 000 ушаг вә ениетмә вә 10 000 нәфәр гадын ишләдир. Бурада биз онлара сағламлыг үчүн зәрәрли олан мисәритмә мүәссисәләриндә, дүймә фабрикаларында, метал ширләмә, галванопластика вә лакламa мүәссисәләриндә раст кәлирик[251]. Лондонун мүхтәлиф

[250] „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. LXVIII, n. 415.
[251] Шеффилддә һәтта эйә ҹилаламаг ишиндә дә ушаглар ишләйир!

гәзет вә китаб мәтбәәләриндә яшлыларын вә ушагларын дөзүлмәз дәрәчәдә ишләдилмәси, бу мәтбәәләрә „саллаххана“ ады кими фәхри бир ад газандырмышдыр[251a]. Китаб тикмә шө'бәләриндә дә гадынлар, гызлар вә ушаглар эйни дәрәчәдә һәддиндән артыг ишләмәйә мәһкумдурлар. Кәтан фабрикаларында аз яшлы ушаглара ағыр ишләр көрдүрүлүр, дуз заводларында, шам вә дикәр кимя мануфактураларында, механики мүһәррик гүввәсиндән истифадә этмәйән ипәк парча мүәссисәләриндә фәһләләр кечә ишләдилир, тохума дәзкаһларыны һәрләмәк кими ағыр ишләрдә ушаг әмәйиндән истифадә олунур ки, бу да ушаглары мәһв эдир[252]. Башлыча олараг чаван гызлара вә гадынлара көрдүрүлән ән ийрәнч, ән чиркли вә ән аз маашлы ишләрдән бири дә чындыр чүрләмәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә, күлли мигдар чындыры олан Бөйүк Британия эйни заманда бүтүн дүняда чындыр тичарәтинин мәркәзидир. Япониядан, ән узаг Чәнуби Америка өлкәләриндән вә Канар адаларындан бурая чындыр кәтирилир. Лакин Бөйүк Британияя кәтирилән чындырын башлыча мәнбәләри Алмания, Франса, Русия, Италия, Мисир, Түркийә, Белчика вә Һолландиядыр. Чындырдан күбрә һазырланылыр, ондан кноп (йорған-дөшәйә долдурмаг үчүн), shoddy (сүн'и юн) гайрылыр вә кағыз истеһсалында хаммал кими истифадә олунур. Чындыр чүрләйән бу гадынлар чичәк хәстәлийинин вә башга бу кими йолухма хәстәликләринин илк гурбанлары олмагдан башга бу азарларын яйылмасына да сәбәб олурлар[253]. Фәһләләрин һәддиндән артыг, һәм дә ағыр вә намүнасиб ишләрдә ишләдилмәсини вә бунунла әлагәдар олараг, лап кәнч яшларындан истисмар олунан фәһләләрин кобудлашмасыны көстәрән ән айдын нүмунәләри дәмир вә көмүр мә'дәнләриндән башга, кирәмид вә кәрпич заводларында да тапмаг олар. Ени ихтира олунан машын Инкилтәрәнин кирәмид вә кәрпич заводларында (1867-чи илдә) анчаг тәк-тәк һалларда тәтбиг олунур. Бурада май айындан сентябр айына гәдәр ишләр сәһәр саат 5-дән ахшам саат 8-әдәк, кәрпич вә кирәмид ачыг һавада гурудулдугда исә, сәһәр саат 4-дән ахшам саат 9-адәк давам эдир. Сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7-йәдәк давам эдән иш күнү — „гыса“, „бабат“ иш күнү һесаб олунур. Оғланлар вә гызлар 6 яшындан вә һәтта 4 яшындан ишә көтүрүлүр. Онлар да ишдә яшлылар гәдәр, чох вахт яшлылардан да артыг галырлар. Ишин ағыр олмасындан әлавә, яйын истиси инсаны даһа чох тагәтдән салыр. Мәсәлән, Mosley-дәки кәрпич заводунда 23 яшлы бир гыз күндә 2000 кәрпич кәсирди. Торпаг дашыян вә кәрпичләри үст-үстә йыған кичик яшлы ики гыз да она көмәк эдирди. Бу гызлар 30 фут дәринликдә, кәнарлары сүрүшкән бир чухурдан күндә 10 тон торпаг чыхарыб 210 фут мәса-

---

[251a] „Children's Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. 3, n. 24, p. 6, n. 55, 56, p. 7, n. 59, 60.

[252] Енә орада. p. 114, 115, n. 6, 7. Комисийон үзвү һаглы олараг дейир ки, машын үмумиййәтлә инсаны әвәз эдирсә, бурада аз яшлылар там мә'насилә машыны әвәз эдирләр.

[253] Чындыр алвери һаггында һесабаты вә бу барәдә бир чох мисаллар охумаг үчүн бах: „Public Health. 8-th Report“. London 1866. Appendix, p. 196—208.

фәйә дашыйырдылар. „Кәрпич заводу кими бир гыл көрпүдән кечән бир ушаг, әхлагча позулмая билмәз... Онлар ән көрпә яшларындан налайиг сөзләр эшидәрәк, өмүрләрини чәһаләтдә кечириб чиркин, налайиг, әдәбсиз шейләрә адәт этдикләринә көрә бөйүдүкдә әхлагсыз, дүшкүн вә сәфил олурлар... Фәһләләрин мәнзил шәраити дә дәһшәтли бир әхлаг позғунлуғу мәнбәидир. Һәр бир moulder (йә'ни галыбчы, маһир бир фәһлә олан дәстәбашы) 7 нәфәрдән ибарәт олан өз артелинә дахмасында вә я коттечиндә ятмаг үчүн ер вә емәк верир. Бу дахмада һәм галыбчынын аиләсиндән олан, һәм дә кәнардан кәлән кишиләр, ениетмәләр вә гызлар ятыб-дурурлар. Дахма адәтән 2 отагдан вә ялныз мүстәсна һалларда 3 отагдан ибарәт олур. Һамысы ер бәрабәриндә олан бу отаглар кифайәт гәдәр тәмиз һава көрмүр. Бүтүн күн давам эдән ағыр иш фәһләни о гәдәр тагәтдән салыр ки, бурада тәмизлик вә әдәб көзләмәкдән данышмаға кәлмәз. Бу дахмаларын чоху интизамсызлыг вә натәмизлик нүмунәси ола биләр... Гызларын бу чүр ишләрдә чалышмасына сәбәб олан системин доғурдуғу ән бөйүк бәла ондадыр ки, бу гызлар адәтән ушаг яшларындан башламыш бүтүн өмүрләри бою ән сәфил үнсүрләр ичәрисиндә галмалы олурлар. Тәбиәт онларын гадын олдугларыны өзләринә һисс этдирәнәдәк бу гызлар кобуд вә сөйүшкән оғлан ушаглары („rough, foul-mouthed boys") көкүнә дүшүрләр. Палтарлары чиркли вә чындыр, балдырлары диздән чох юхары чылпаг, үз-көзләрини вә сачларыны чирк басмыш олан бу гызлар әдәб вә һәя дейилән шейин нә олдуғуну билмирләр. Онлар наһар заманы чәмәнләрдә сәрилиб ятыр вә я яхынлыгдакы архда чимән ениетмәләрә көзалты тамаша эдирләр. Өз ағыр иш күнләрини гуртарандан сонра исә бир гәдәр яхшы палтар кейәрәк кишиләрә гошулуб мейхана вә пивәханалара кедирләр". Бу зүмрәдән олан бүтүн фәһләләр арасында лап ушаг яшларындан мүдһиш бир сәрхошлуғун һөкм сүрмәси тамамилә тәбиидир. Ән бәдтәри одур ки, кәрпиччи фәһләләр өзләриндән тамамилә әл чәкирләр. Онларын ән яхшыларындан бири Southallefield-дә бир кешишә демишди ки: „Чәнаб, сиз иблиси йола кәтириб ислаһ эдә билсәниз, кәрпиччини дә йола кәтириб ислаһ эдә биләрсиниз!" („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[254].

Мүасир мануфактурада (бурада, әсл фабрикалар мүстәсна олмагла бүтүн ири э'малатханалар нәзәрдә тутулур) әмәк шәртләринә капиталистчәсинә гәнаәт эдилмәсинә даир, дөрдүнчү (1861-чи ил) вә алтынчы (1864-чү ил) „Public Health Report"да чох зәнкин рәсми материал тапмаг олар. Workshops (э'малатханаларын), хүсусән Лондон мәтбәәләри вә дәрзи э'малатханаларынын тәсвири өз ийрәнчлийи чәһәтдән роман язанларымызын дүшүнүб ярада биләчәкләри һәр шейи өтүб кечир. Фәһләләрин сәһһәтинә бунун нечә тә'сир этдийи өзлүйүндә айдындыр. Privy Council баш тибби мә'муру вә „Public Health Report"ун рәсми редактору

---

[254] „Children's Employment Commission. 5-th Report 1866", p. XVI, n. 96, 97, p. 130, n. 39, 61. Мүгайисә эт: енә орада, 3-rd Report 1864, p. 48, 56.

д-р Simon әзчүмлә дейир: „Мән дөрдүнчү һесабатымда (1863-чү ил) көстәрмишдим ки, фәһләләрин биринчи һүгуглары олан өз сағламлыг һүгугуну мүдафиә этмәләри нә гәдәр чәтиндир; фәһләләр тә'кид эдә билмирләр ки, саһибкар онлары мүәййән бир ишә көтүрдүкдә, сағламлыг үчүн зәрәрли олан бүтүн чәһәтләр саһибкардан асылы олдуғу дәрәчәдә, мүмкүн гәдәр арадан галдырылмыш олсун. Мән гейд этмишдим ки, фәһләләр өз гүввәләри илә бу сағламлыг һүгугунун ишдә һәята кечирилмәсинә наил ола билмәдикләри кими, сәһиййә полиси мә'мурларындан да һәгиги ярдым көрмүрләр... Инди он минләрлә киши вә гадын фәһләнин һәяты һәдсиз чисмани әзаблар нәтичәсиндә биһудә ерә зәһәрләнир, өмүрләри кәдәлир, сәбәби дә анчаг будур ки, онлар ишләйирләр“[255]. Фәһләләрин сағламлығына э'малатханаларын нечә тә'сир этдийини д-р Simon өләнләрин мигдары һаггындаки беләбир чәдвәлдә көстәрир[256]:

Сәнае саһәләри вә онларын сағламлыға тә'сири	Мүтабиг сәнае саһәләриндә ишләйән мүхтәлиф яшлы шәхсләрин сайы	Мүтабиг сәнае саһәләриндә һәр 100 000 нәфәрдән өләнләрин (яша көрә) нормасы		
		25—35 яш	35—45 яш	45—55 яш
Инкилтәрә вә Уэлсдә экинчилик	958 265	743	805	1 145
Лондон дәрзиләри . . .	{22 301 киши} {12 379 гадын}	958	1 262	2 093
Лондон чапчылары . . .	13 803	894	1 747	2 367

d) Мүасир эв әмәйи

Инди мән эв әмәйи дейилән саһәни көтүрүрәм. Ири сәнаеин архасында капитал үчүн яранан бу истисмар саһәсини вә бу истисмарын нә гәдәр дәһшәтли олмасыны тәсәввүр этмәк үчүн, мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи узаг кәндләриндә олан мыхгайырма сәнәти[257] кими, заһирән чох көзәл көрүнән бир сәнәти көздән

[255] „Public Health. 6-th Report. London 1864“, p. 31.

[256] Енә орада, p. 30. Д-р Simon гейд эдир ки, 25—35 яшларында өлән Лондон дәрзиләри вә чапчыларынын сайы һәгигәтдә даһа чохдур, зира кәндләрдән Лондон саһибкарларынын мүәссисәләринә 30 яшындан ашағы кәнчләрдән ибарәт чохлу „шакирд“ вә „improvers“ (өз ихтисасыны артырмаг истәйәнләр) кәлир. Лондон әһалиси сияһисинә дүшән бу адамлар, Лондонда өләнләрин сайыны мүәййән этмәк үчүн нәзәрә алынан әһалинин мигдарыны артырырлар, һалбуки онлардан Лондонда өләнләрин сайы нисбәтән аз олур. Онларын хейли һиссәси, хүсусән ағыр хәстәләндикдә кәндә гайыдыр (енә орада).

[257] Бурада машын үсулу илә һазырланан кәсмә мых дейил, әлдә дөйүлүб гайрылан мых нәзәрдә тутулур. Бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. XI, XIX, n. 125—130, p. 53, n. 11, p. 114, n. 487, p. 137, n. 674.

кечирмək олар. Лакин бурада кружева вə һəсир шейлəр тохума истеһсалынын я һəлə гəт'ииййəн машын ишлəтмəйəн, я да машынлы истеһсал вə мануфактура истеһсалы илə рəгабəт апаран саһəлəриндəн бир нечə мисал кəтирмəклə кифайəтлəнмəк олар.

Инкилтəрəдə кружева истеһсал этмəклə мəшғул олан 150 000 нəфəрдəн тəхминəн 10 000 нəфəринə 1861-чи ил тарихли фабрика гануну аид эдилмишдир. Ердə галан 140 000 нəфəрин əн чоху гадынлар, ениетмəлəр, оғлан вə гыз ушагларыдыр, һəм дə бунларын ичəрисиндə киши вə оғланлара чох аз раст кəлмəк олур. Бу „учуз“ истисмар материалынын сағламлыг вəзиййəти, Ноттингамда, General Dispensary һəкими доктор Trueman-ин бу ашағыдаки мə'луматындан көрүнүр. Əксəри 17—24 яшында олан 686 нəфəр хəстə кружевачы гадындан вəрəмлилəр бу гəдəр олмушдур[258]:

1852-чи илдə	45 нəфəрдəн	1		1857-чи илдə	13 нəфəрдəн	1
1853-чү „	28 „	1		1858-чи „	15 „	1
1854-чү „	17 „	1		1859-чу „	9 „	1
1855-чи „	18 „	1		1860-чы „	8 „	1
1856-чы „	15 „	1		1861-чи „	8 „	1

Вəрəм хəстəлийинə тутуланларын бу дəрəчə артмасы, əн никбин тəрəггипəрвəрлəри дə, азад тичарəт нəзəриййəсинин риякар алман тəблиғатчыларыны да гане этмəлидир.

1861-чи ил фабрика гануну машын үсулу илə кружева тохунмасыны тəнзим эдир, Инкилтəрəдə исə бир гайда олараг кружева машынла тохунур. Бурада мүхтəсəр бəһс эдəчəйимиз,—һəм дə мануфактураларда, мағазаларда вə саирəдə топланан фəһлəлəри дейил, эв фəһлəси дейилəнлəри нəзəрдə тутмагла бəһс эдəчəйимиз,—саһəлəр ашағыдаки бөлмəлəрə айрылыр: 1) lace finishing (машында тохунан кружева үзəриндə сон əмəлийят; бу əмəлийят өзү дə бир чох һиссəлəрə бөлүнүр), 2) кружеванын тохунмасы.

Lace finishing ишлəри „mistresses houses“ дейилəн эвлəрдə [саһибкар, уста гадынларын эвлəриндə] я да тəкбашына вə я өз ушаглары илə бирликдə ишлəйəн гадынларын өз мəнзиллəриндə көрүлүр. „Mistresses houses“ сахлаян гадынлар өзлəри йохсулдурлар. Э'малатхана онларын өз мəнзиллəринин бир һиссəсиндəн ибарəтдир. Онлар фабрикантлардан, мағаза мүдирлəриндəн вə башгаларындан сифариш көтүрүр вə муздла ишлəтдиклəри гадын, гыз вə көрпə ушагларын сайы, отагларынын һəчминдəн, һабелə һəмин сəнае саһəсиндə тəлəбин артыб-азалмасындан асылы олур. Бу э'малатханаларын бə'зилəриндə 20 нəфəрдəн 40 нəфəрə гəдəр, бə'зилəриндə исə 10 нəфəрдəн 20 нəфəрə гəдəр фəһлə гадын ишлəйир. Ушаглар орта һесабла 6 яшындан ишлəмəйə башлайырлар, лакин беш яшына чатмамыш ушаглары ишə көтүрəнлəр дə вардыр. Иш вахты адəтəн сəһəр саат 8-дəн ахшам саат 8-ə гəдəр

[258] „Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. XXII, n. 166.

давам эдир вә емәк үчүн арада $1^1/_2$ саат фасилә верилир; лакин фасилә мүнтәзәм верилмәдийинә көрә чох заман һәмин үфунәтли иш дахмаларында наһар этмәк лазым кәлир. Ишләр яхшы оланда чох вахт иш сәһәр саат 8-дән (бә'зән дә 6-дан) кечә саат 10, 11 вә я 12-йә гәдәр давам эдир.

Гануна көрә Инкилтәрә казармаларында һәр әскәрә 500—600 куб фут, һәрби хәстәханаларда исә 1200 куб фут һава дүшмәлидир. Иш ери олан бу дахмаларда исә адам башына чәми 67—100 куб фут һава дүшүр. Бундан башга, газ ишығы һаванын оксикенини удур. Кружеваны чиркләндирмәмәк үчүн ушаглар аяггабыларыны чыхармаға вә һәтта гышда да чох вахт даш вә я кәрпич дөшәмә үзәриндә аяглын кәзмәйә мәчбур эдилирләр. „Ноттингамда 14—20 нәфәр ушағын тәхминән 12 квадрат фут бөйүклүйүндә кичик бир отаға салыныб күндә 15 саат ишләдилмәси, һәм дә ән натәмиз бир шәраитдә, инсаны йоран екрәнк вә дарыхдырычы ишләр көрмәйә мәчбур эдилмәси ади бир шей һесаб олунур... Һәтта ән хырда ушаглар да инсаны һейрәтә салачаг гәдәр кәркин бир диггәт вә сүр'әтлә ишләйирләр, бармагларыны демәк олар бир ан белә динчәлмәйә гоймур вә я азачыг да олса яваш ишләтмирләр. Онлардан бир шей сорушдугда бир санийә дә олса вахт итирмәкдән горхараг, көзләрини юхары галдырмырлар". Иш вахты нә гәдәр узадылырса, ушаглары да бир о гәдәр чох ишләмәйә мәчбур этмәк үчүн „mistresses" янларында „узун чубуг" сахлайырлар. „Көзә зәрәр етирән вә бәдән даим бир вәзиййәтдә галдығына көрә инсаны йоран узун вә екрәнк ишин ахырында ушаглар яваш-яваш йорулуб тагәтдән дүшүр вә гуш кими чырпынмаға башлайырлар. Бу—әсл гул әмәйидир" („Their work like slavery")[259]. Гадынларын ушаглары илә бирликдә өз эвләриндә, йә'ни мүасир диллә десәк—кирайә эдилмиш отагда ишләдикләри ерләрдә вәзиййәт интәһа дәрәчәдә пис олур. Бу чүр ишләр Ноттингамдан 80 мил мәсафәдә олан бүтүн әтраф ерләрә пайланыр. Мағазада ишләйән ушаг ахшам саат 9-да вә я 10-да эвләринә кедәндә она эвдә ишләмәк үчүн дә әлавә бир бағлама верирләр. Риякар капиталист буну верәркән, әлбәттә өз сатгын кәдаларындан биринин дили илә ушағы диллә тутуб: „бу да анан үчүндүр"—дейир вә көзәл билир ки, бу языг ушаг өзү дә отуруб анасына көмәк этмәли олачагдыр[260].

Кружева сәнаеи башлыча олараг Инкилтәрәнин ики әкинчилик әяләтиндә: кружева тохунан Honiton әяләтиндә, йә'ни Шимали Девонун бә'зи ерләри дә дахил олмагла Девонширин чәнуб саһили боюнча 20—30 мил саһәдә, бир дә башга бир әяләтдә,— Букинкем, Бедфорд, Нортһемптон графлыгларынын хейли һиссәсини, һабелә Оксфордшир илә Һентингдонширин бурая яхын һиссәләрини әһатә эдән әяләтдә интишар тапмышдыр. Әкин муздурларынын коттечләри эйни заманда үмумиййәтлә э'малатханадыр. Бә'зи мануфактурачылар башлыча олараг гыз ушагларындан вә ениетмә гызлардан ибарәт 3000 нәфәрдән артыг бу чүр эв фәһ-

---

259 „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864", p. XIX, XX, XXI.
260 Енә орада, p. XXI, XXVI.

ләси ишләдир. Lace finishing һаггында тәсвир этдийимиз шәраити бурада енидән көрүрүк. Бунларын арасындаки фәрг анҹаг ондан ибарәтдир ки, бурада „mistresses houses“ ерини, йохсул гадынларын өз дахмаларында ачдыглары „lace schools“ (кружевачылыг мәктәбләри) тутур. Бу мәктәбләрдә 5 яшындан, бә'зән һәтта даһа кичик яшларындан та 12—15 яшына гәдәр олан ушаглар ишләйирләр; ән кичик ушаглар биринҹи ил һәрәси 4—8 саат, сонралар исә сәһәр саат 6-дан ахшам 8—10-на гәдәр ишләйирләр. „Отаглар, үмумиййәтлә десәк, хырда коттеҹләрдәки ади яшайыш дахмаларындан ибарәтдир; бухарынын баҹасыны тыхыблар ки, союг кәлмәсин; бу дахмаларда яшаянлар бә'зән гышда да анҹаг өз бәдәнләринин истиси илә гызынырлар. Бә'зән дә бу „мәктәбләрин“ отаглары һеч бир очаг ери олмаян хырда амбарлара охшайыр... Бу дахмаларын ағзына гәдәр долу олмасы, бу сәбәбдән дә һавасынын корланмасы чох вахт һәддән ашыр. Бундан әлавә, хырда коттеҹләрин кирәҹәйиндә олан аягйолулар, зибил йығынтысы вә башга натәмизликләр дә зәрәрли тә'сир көстәрир. Биналара кәлдикдә: „Бир уста гадынла 18 гызын чалышдығы бир кружева мәктәбиндә адам башына 35 куб фут һава дүшүр; үфунәтдән баш чатлаян башга бир мәктәбдә 18 нәфәр чалышыр вә адам башына $24^1/_2$ куб фут һава дүшүр. Бу сәнае саһәсиндә $2—2^1/_2$ яшында ушагларын ишләмәйә мәҹбур эдилмәси һалларына тәсадүф олунур“[261].

Букинкем вә Бедфорд кәнд графлыгларынын кружева тохунулмаян ерләриндә һәсир шейләр тохумаға башлайырлар. Бу иш Һертфордширин хейли һиссәсиндә вә Эссексин гәрб вә шимал һиссәләриндә яйылмышдыр. 1861-ҹи илдә һәсир тохумаг вә һәсир папаг һазырламаг иши илә 40 043 нәфәр мәшғул иди; бунлардан 3815 нәфәри кишиләр вә оғланлар, галаны гадынлар вә гызлар иди, гадын вә гызларын 14 913 нәфәри 20 яшына гәдәр оланлар, о ҹүмләдән 7000 нәфәрә гәдәри ушаглар иди.

Бурада кружева мәктәбләри әвәзиндә „straw plait schools“ (һәсир шей тохума мәктәбләри) мейдана чыхыр. Бу мәктәбләрдә ушаглара 4 яшындан, бә'зән дә 3 яшындан кечиб 4 яшына чатмамышкән һәсир тохумаг өйрәдилир. Әлбәттә, бу ушаглар һеч бир тәрбийә көрмүрләр. Онлар өзләри ишкәнҹә очаглары олан һәсир тохума мәктәбләри илә ибтидаи мәктәбләрин фәргини баша дүшүб ибтидаи мәктәбләри „natural schools“ (тәбии мәктәб) адландырырлар, зира һәсир тохума мәктәбләриндә ушаглары ишләтмәкдән мәгсәд анҹаг одур ки, онлар өз аҹ аналарынын вердийи вә адәтән күндә 30 ярд һәсир тохумагдан ибарәт олан тапшырығы еринә етирсинләр. Аналар чох вахт бу ушаглары сонра эвдә дә кечә саат 10, 11 вә 12-йә гәдәр ишләдирләр. Һәсир ушагларын бармагларыны вә ағзыны кәсир, чүнки онлар даим һәсири ағызларына салыб ислатмалы олурлар. Лондон тибб мә'мурларынын доктор Ballard тәрәфиндән ифадә олунмуш үмуми рә'йинә көрә, ятаг отаглары вә э'малатханаларда адам башына ән азы 300 куб фут һава олмалыдыр. Һалбуки һәсир тохума мәктәбләринин бинасы кру-

---

[261] Енә орада, p. XXIX, XXX.

жева мәктәбләринин бинасындан да дарысгалдыр: һәр адама $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ куб фут, үмумиј̆јәтлә 22 куб футдан аз һава дүшүр. Комисјон үзвү White дејир: „Бу рәгәмләрдән ән кичијини көтүрсәк бу бөјүклүкдә бир бинанын һәчми бир көрпә ушағын ерләшә биләчәји 27 куб футлуг бир гутунун һәчминин ярысындан да аз олар“. 12—14 яшына чатмамыш ушаглар белә бир шән өмүр сүрүрләр. Бичарә сәфил ата-аналарын чалышдыглары анчаг одур ки, өз ушагларындан мүмкүн гәдәр чох хејир көтүрсүнләр. Тәбиидир ки, ушаглар бөјүдүкдә ата-аналарыны саймыр вә онлары атыб кедирләр. „Бу чүр тәрбијә алан бу әһалинин чаһил вә әхлагча позғун олмасы тәәччүблү дејилдир... Онлар әхлаг чәһәтчә ән ашағы сәвијјәдә олурлар... Гадынлардан чохунун кәбинсиз ушағы олур, чоху элә сүтүл яшларында доғмаға башлајыр ки, һәтта чинајәт статистикасынын бөјүк мүтәхәссисләри дә һејрәтдә галыр[262]. Бу нүмунәви аиләләрин вәтәни исә,—христианлыг мәсәләләриндән шүбһәсиз бахәбәр олан граф Монталамберин дедији кими,—Авропанын нүмунәви христиан өлкәсидир!

Индичә тәсвир етдијимиз сәнае саһәләриндә үмумијјәтлә чох чүз'и дәрәчәдә олан әмәк һаггы (һәсир тохума мәктәбләриндә ушагларын алдығы ән јүксәк әмәк һаггы 3 шиллингдир), хүсусән кружева истеһсалы әјаләтләриндә кениш интишар тапмыш truck-систем [әмәк һаггы әвәзинә мал верилмәси] үзүндән өз номинал мигдарындан да ашағы дүшүр[263].

е) Мүасир мануфактурадан вә ев әмәјиндән ири сәнаеә кечилмәси. Фабрика ганунларынын бу истеһсал үсулларына аид эдилмәси нәтичәсиндә һәмин ингилабын сүр'әтләнмәси.

Гадын вә азяшлыларын иш гүввәсиндән ачыгча суи-истифадә этмәк васитәсилә, фәһләләри нормал ишләјиб яшамаг үчүн лазым олан һәр чүр шәраитдән садәчә мәһрум этмәк васитәсилә, адамлары рәһмсизликлә һәддиндән артыг вә кечәләр ишләтмәк васитәсилә иш гүввәсинин учузлашдырылмасы ән нәһајәт элә бир тәбии һәддә кәлиб чатыр ки, даһа бундан о яна кечмәк мүмкүн дејилдир; ejни заманда әмтиәләрин бу әсаслар үзәриндә учузлашдырылмасы вә үмумијјәтлә капиталист истисмары да ejни һәддә кәлиб чатыр. Нәһајәт, бу нөгтәјә етишдикдә,—буна гәдәр исә узун вахт кечир,—элә бир заман кәлиб чатыр ки, машынлар тәтбиг олунмаға башлајыр вә бу андан э'тибарән дағыныг ев әмәји (һәмчинин мануфактура) сүр'әтлә фабрика истеһсалына чеврилир.

„Wearing apparel“ [кејим шејләри] истеһсалы буна ән ајдын бир мисал ола биләр. „Children's Employment Commission“ тәснифатына көрә, бу сәнае саһәси һәсир папагла гадын шляпасы вә кечә папағы истеһсал эдәнләри, дәрзиләри, milliners вә dress-

262 Енә орада, p. XL, XLI.
263 „Children's Employment Commission. 1-st Report 1863“, p. 185.

makers[264], туман-көйнәк, корсет, әлҹәк вә аяггабы тикән гадынлары, һабелә бир чох хырда саһәләри, мәсәлән яхалыг, боюнлуг вә и. а. истеһсалыны әһатә эдир. 1861-ҹи илдә Инкилтәрә вә Уэлсдә бу сәнае саһәләриндә 586 298 нәфәр гадын чалышырды, онлардан ән азы 115 242 нәфәри 20 яшындан ашағы, 16 650 нәфәри дә 15 яшындан ашағы оланлар иди. Бирләшмиш краллыгда бу фәһлә гадынларын сайы (1861-ҹи илдә) 750 334 нәфәр иди. Енә һәмин илдә Инкилтәрә вә Уэлсдә шляпа, аяггабы, әлҹәк вә палтар тикмәк ишиндә ишләйән кишиләрин сайы 437 960 нәфәр иди, онларын 14 964 нәфәри 15 яшындан ашағы, 89 285 нәфәри 15 яшындан 20 яшына гәдәр, 333 117 нәфәри дә 20 яшындан юхары оланлар иди. Бурая аид олан бир чох нисбәтән хырда саһәләр бу рәгәмләрә дахил дейилдир. Лакин 1861-ҹи илдә апарылмыш сияһидә көстәрилән юхарыдаки рәгәмләри топласаг, онда тәкҹә Инкилтәрә вә Уэлсдә бу саһәдә ишләйәнләрин 1 024 277 нәфәр, йә'ни тәхминән әкинчиликдә вә малдарлыгда чалышанлар гәдәр олдуғуну көрәрик. Биз инди баша дүшүрүк ки, нә үчүн машынлар бу гәдәр чох мәһсул верир вә бу гәдәр чох фәһлә күтләсинин „азад“ эдилмәсинә сәбәб олур.

„Wearing apparel“ истеһсал эдән мануфактуралар, әмәк бөлкүсүнүн membra disjecta [айры-айры һиссәләрини] һазыр шәкилдә тапан вә бу әмәк бөлкүсүнү өз мүәссисәләриндә тәтбиг эдән мануфактуралардыр; бу мәһсулу, инди даһа әввәлки кими айры-айры истеһсалчылар үчүн дейил, мануфактуралар вә мағазалар үчүн ишләйән хырда сәнәткар усталар истеһсал эдирләр; буна көрә дә мәсәлән, чәкмәчилик вә башга бу кими истеһсал саһәләри чох вахт бүтөв бир шәһәрин вә бүтөв бир маһалын хүсуси пешәси олур; нәһайәт, „wearing apparel“ин чох бөйүк мигдарыны мануфактураларын, мағазаларын вә һәтта нисбәтән хырда усталарын кәнардаки шө'бәләри сайылыб эв фәһләси адландырыланлар истеһсал эдир[265].

Әмәк материалыны, хаммалы, ярымфабрикатлары вә саирәни ири сәнае верир, уҹуз инсан материалы (taillable à merci et miséricorde,—мәрһәмәт вә гәзәбдән асылы олан бу материал) исә, ири сәнаеин вә әкинчилийин „азад этдийи“ күтләдән ибарәтдир. Бу сәнае саһәсиндәки мануфактураларын мейдана кәлмәсинә башлыҹа сәбәб одур ки, капиталистләрин әлиндә, тәләбин һәр ҹүр артыб-азалмасына уйғунлаша биләҹәк һазыр бир ордунун олмасы лазым иди[266]. Лакин бу мануфактуралар өзләринин кениш тәмәли олан дағыныг сәнәт вә эв истеһсалынын да енә яшамасына йол верирди.

---

[264] Millinery—баш өртүйүндән башга, гадынлар үчүн чийин шалы вә голсуз кейим истеһсалы демәкдир; dressmakers бизим шляпачы гадынларын эйнидир.

[265] Инкилтәрәдә millinery вә dressmaking гисмән саһибкарын бинасында яшаян муздлу фәһлә гадынлар тәрәфиндән, гисмән дә кәнарда яшайыб күнәмузд ишләйән гадынлар тәрәфиндән иҹра олунур.

[266] Комисйон үзвү White тәхминән һамысы гадынлардан ибарәт 1000—1200 ишчиси олан бир һәрби кейим мануфактурасыны, тәхминән ярысы ушаглардан вә ениетмәләрдән ибарәт 1300 фәһләси олан бир башмаг мануфактурасыны вә саирәни кәзмишдир („Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. XVII, n. 319).

Бу әмәк саһәләриндә чохлу изафи дәйәр истеһсал эдилмәсинә вә эйни заманда истеһсал олунан әмтиәләрин кетдикҹә уҹузлашмасына башлыҹа сәбәб одур ки, һәмин әмәк саһәләриндә әмәк һаггы анҹаг диләнчи көкүндә яшамаг үчүн кифайәт эдәҹәк гәдәр аздыр вә иш күнү инсан үчүн чәтинликлә баша вурула биләҹәк гәдәр узундур. Сатыш базарыны, Инкилтәрә үчүн исә хүсусилә мүстәмләкә базарыны,—онсуз да инкилис адәт вә зөвгүнүн һөкм сүрдүйү мүстәмләкә базарыны,—даим кенишләндирән вә һәр күн кенишләндирмәкдә олан амил, мәһз әмтиәйә чеврилән инсан тәри илә инсан ганынын уҹузлуғудур. Нәһайәт дөнүш нөгтәси кәлиб чатды. Базарлар кенишләндикдә вә капиталистләр арасындаки рәгабәт даһа сүр'әтлә артдыгда, көһнә үсулун әсаслары, йә'ни иш гүввәсинин кобудҹасына истисмар олунмасы вә бунунла бирликдә әмәк бөлкүсүнүн аз-чох мүнтәзәм инкишафы даһа кифайәт этмирди. Машын тәтбиг эдилән вахт кәлиб чатды. Һәллэдиҹи ингилаби рол ойнаян вә бу истеһсалын бүтүн сайсыз-һесабсыз саһәләрини, мәсәлән дәб олмуш маллар истеһсалыны, дәрзилик, чәкмәчилик, тикиш, папагчылыг вә и. а. сәнәтләрини мүнтәзәм сурәтдә фәтһ эдән машын—тикиш машыны иди.

Бу машынын билаваситә фәһләләрә көстәрдийи тә'сир үмумиййәтлә ири сәнае дөврүндә илк дәфә ени истеһсал саһәләрини фәтһ эдән бүтүн машынларын тә'сири кимидир. Көрпә ушаглар ишдән кәнар эдилир. Машында ишләйән фәһләләрин әмәк һаггы, эксәриййәтлә „йохсуллар ичәрисиндә ән йохсул" („the poorest of the poor") олан эв фәһләләринин әмәк һаггына нисбәтән артыр. Вәзиййәти нисбәтән яхшы олмуш сәнәткарларын әмәк һаггы азалыр, чүнки машынлар онларла рәгабәтә башлайыр. Машында ишләйән ени фәһләләр ялныз гызлардан вә кәнҹ гадынлардан ибарәт олур. Онлар кишиләрин ағыр ишләрдәки инһисарыны механики гүввәнин ярдымы илә ләғв эдир вә гоча гадынларла көрпә ушаглары бир гәдәр йүнкүл иш саһәләриндән сыхышдырыб чыхарырлар. Әл илә ишләйән фәһләләрин зәифләри, гызғын рәгабәт нәтиҹәсиндә мәһв олурлар. Ахырынҹы он илдә Лондонда аҹындан өләнләрин (death from starvation) олдугҹа артмасы, машын тикишинин яйылмасы илә янашы кедир[267]. Тикиш машыныны әлләри вә аяглары илә, я да анҹаг әлләри илә ишләдән ени фәһлә гадынлар, машынын ағырлығындан, бөйүклүйүндән вә хүсусиййәтиндән асылы олараг я отурдуглары ердә, я да аяг үстә ишләйиб даһа чох иш гүввәси сәрф этмәли олурлар. Онларын иши көһнә системә нисбәтән гыса олса да, просесин узунлуғу нәтиҹәсиндә сәһһәтә зәрәрли олур. Һәр ердә, мәсәлән чәкмә, корсет, шляпа вә и. а. истеһсалында тикиш машыны онсуз да ағзына гәдәр долу олан дарысгал э'малатханалары фәтһ этдикдә, оранын сәһиййә шәраитини даһа да писләшдирир. Комисйон үзвү Лорд дейир: „Эйни заманда 30—40 адамын машында ишләдийи алчаг э'малат-

---

[267] Мәсәлән: 1864-чү ил февралын 26-да Registrar General өләнләр һаггында һәфтәлик һесабатда беш адамын аҹындан өлдүйүнү көстәрир. Һәмин күн „Times" бир нәфәрин дә аҹындан өлдүйүнү хәбәр верир. Демәли, бир һәфтәдә алты адам аҹындан өлмүшдүр!

хана биналарына кирдикдә, инсанда чох пис тә'сир ояныр... Бурада адам истидән боғулур; бунун бир сәбәби дә үтүләри гыздырмаг үчүн газ собаларынын янмасыдыр... Белә э'малатханаларда иш мүддәти һәтта бабат олдугда да, йә'ни сәһәр саат 8-дән ахшам саат 6-я гәдәр давам этдикдә дә һәр күн 3—4 адам өзүндән кедир“[268].

Истеһсал васитәсиндә баш верән чеврилишин зәрури нәтичәси олараг ичтимаи истеһсал үсулунда әмәлә кәлән чеврилиш бир чох мүхтәлиф кечид формаларында мейдана чыхыр. Бу кечид формалары тикиш машынынын бу вә я башга сәнае саһәсини нә дәрәчәдә вә нә замандан бәри фәтһ этмәсиндән, бир аз әввәл фәһләләрин нә вәзиййәтдә олмасындан, мануфактура, сәнәт вә эв истеһсалындан һансынын чох яйылмасындан, э'малатхана бинасынын кирайәсиндән вә саирәдән асылы олараг дәйишилир[269]. Мәсәлән, дәбдә олан әмтиәләр истеһсалы саһәсиндә, йә'ни әмәйин хейли һиссәсинин башлыча олараг бәсит коопераси шәклиндә тәшкил эдилмиш олдуғу саһәдә тикиш машыны әввәлчә мануфактура истеһсалынын анчаг ени бир амили олмушдур. Дәрзилик, көйнәк тикмәк, чәкмәчилик вә и. а. сәнәтләриндә бүтүн формалар гарышыр. Бириндә истеһсал әсл фабрика истеһсалыдыр. Дикәриндә васитәчиләр әсас капиталистдән хаммал алыб 10-дан 50-йә гәдәр вә даһа чох фәһләни „һинләрә“ вә „мансардлара“ топлаяраг тикиш машынларында ишләдирләр. Нәһайәт, мүнтәзәм вә бөлкүлү систем тәшкил этмәйән вә чох мәһдуд мигясда тәтбиг эдилә билән бүтүн машынларын ишләдилдийи кими, сәнәткарлар вә я эв фәһләләри дә өз аиләләринин, я да кәнардан чәлб эдилән аз мигдар фәһләләрин көмәйилә өз тикиш машынларыны ишләдирләр[270]. Һазырда Инкилтәрәдә эксәриййәтлә элә бир систем тәтбиг эдилир ки, бу систем үзрә капиталист өз биналарында нисбәтән чохлу тикиш машыны топлайыб ишләдир вә машындан чыхан мәһсулун үзәриндә әлавә ишләмәк үчүн ону бир йығын эв фәһләләринә пайлайыр[271].

Лакин кечид формаларынын мүхтәлифлийи онларын әсл фабрика истеһсалына чеврилмәк мейлини кизләдә билмир. Бу мейл тикиш машынынын өз характериндән гида алыр, чүнки бу машынларын мүхтәлиф шәкилдә тәтбиг эдилә билмәси, әввәлләрдә бир-бириндән айры олан истеһсал саһәләрини бир бинада, бир капиталын командасы алтында бирләшдирмәйә сәбәб олур; сонра, бу мейлә гида верән чәһәт одур ки, габагчадан әл илә көрүлән тикиш ишләрини вә бә'зи башга ишләри машын олдуғу ердә көрмәк даһа әлверишлидир; нәһайәт, бу мейл, өз машынлары илә мәһсул һазырлаян сәнәткарларын вә эв фәһләләринин һөкмән

268 „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. LXVII, n. 406—9, p. 84, n. 124, p. LXXIII, n. 441, p. 66, n. 6, p. 84, n. 126, p. 78, n. 85, p. 76, n. 69, p. LXXII, n. 483.

269 „Йәгин э'малатхана кирайәси вермәк үзүндәндир ки, көһнә систем, йә'ни хырда саһибкарлара вә аиләләрә иш пайламаг системи—көзләнилдийи кими, хүсусән пайтахтларда—ән чох давам этмиш вә ән тезликлә бәрпа олунмушдур“ (енә орада, p. 83, n. 123). Сон чүмлә ялныз чәкмәчилик сәнәтинә аиддир.

270 Әлчәк вә с. истеһсалында бу һал йохдур; бурадаки фәһләләрин вәзиййәти пауперләрин вәзиййәтиндән азачыг фәргләнир.

271 „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. 2, n. 122.

експроприасия [мүлкиййәтдән мәһрум] едилмәсиндән дә гида алыр. Тикиш машынларына гојулан капитал күтләсинин даим артмасы[272] истеһсалын кенишләнмәсинә јардым едир вә базарда дурғунлуг јарадыр ки, бу да ев фәһләләрини өз тикиш машынларыны сатмаға мәчбур едир. Һәддән артыг тикиш машыны истеһсал олунмасы, өз әмтиәләрини сатмаға еһтијачы олан машын истеһсалчыларыны бу машынлары һәфтәлик кирајәјә вермәјә вадар едир вә беләликлә хырда машын саһибләри арасында фәлакәтли бир рәгабәт башланыр[273]. Һәлә дә давам етмәкдә олан даими тәбәддүлат вә машынларын учузлашмасы көһнә машынлары ејни сурәтлә даим гијмәтдән салыр, нәтичәдә дә ағлакәлмәз дәрәчә учуз гијмәтлә чохлу машын ала билән анчаг бөјүк капиталистләр бу машынлары ишләтмәкдән мәнфәәт көтүрүрләр.

Нәһајәт, бүтүн бу чүр чеврилиш просесләриндә олдуғу кими, бурада да инсанын бухар гүввәсилә әвәз едилмәсинин һәллэдичи әһәмиййәти вардыр. Бухар гүввәсинин тәтбиги әввәлләр, машынларын титрәмәси, онларын сүр'әтини тәнзим етмәјин чәтинлији, нисбәтән јүнкүл машынларын тез хараб олмасы вә саир бу кими халис техники маниәләрә раст кәлир, лакин тезликлә, тәчрүбә әсасында бу маниәләрин арадан галдырылмасы јоллары өјрәнилир[274]. Бир тәрәфдән, бир чох иш машынынын нисбәтән ири мануфактураларда топланмасы бухар гүввәсиндән истифадә етмәк мејли ојадырса, дикәр тәрәфдән, бухарын инсан әзәләләри илә рәгабәтә кирмәси, фәһләләрин вә иш машынларынын бөјүк фабрикалара топланмасыны сүр'әтләндирир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә чох кениш саһә тәшкил едән „wearing apparel“ истеһсалында [һазыр палтар истеһсал едән сәнаедә], һабелә башга истеһсал саһәләринин бөјүк гисминдә һазырда мануфактурадан, сәнәтдән вә ев әмәјиндән фабрика истеһсалына кечмәк ингилабы башланмышдыр, лакин бүтүн бу көстәрилән формалар һәлә фабрика истеһсалына кечмәздән әввәл ири сәнаеин тә'сири алтында бүсбүтүн дәјишилмиш, позулмуш, өз симасыны итирмиш вә фабрика системинин мүсбәт чәһәтләрини, инкишаф етмә чәһәтләрини мәнимсәмәдән, онун бүтүн биабырчылыгларыны тәкрар етмиш вә һәтта өтүб кечмишдир[275].

Бу кортәбии сәнае ингилабы фабрика ганунларынын гадынлар, јениетмәләр вә ушаглар ишләјән бүтүн сәнае саһәләринә аид

[272] Лејстердә һәлә 1864-чү илдә топдан сатыш үчүн тәкчә чәкмә-башмаг истеһсал едән 800 тикиш машыны ишләјирди.

[273] „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. 84, n. 124.

[274] Мәсәлән, Pimlico-да (Лондон) һәрби палтар депосунда, Лондондерридә, Tillie вә Henderson көјнәк фабрикасында, Лимерикдә 1200 „ишләк әл“ ишләдән Tait ширкәтинин палтар фабрикасында.

[275] „Фабрика системинә мејл“ (јенә орада, p. LXVII). „Инди бүтүн истеһсал кечид вәзиййәтиндәдир вә кружева истеһсалында, тохучулуг вә и. а. саһәсиндә баш вермиш дәјишикликләр бурада да әмәлә кәлир“ (јенә орада, n. 405). „Бүтөв бир ингилаб“ (јенә орада, p. XLVI, n. 318). 1840-чы ил „Children's Employment Commission“ дөврүндә чораб сәнаеи һәлә јенә дә әл иши олараг галырды. 1846-чы илдән е'тибарән мүхтәлиф машынлар ишә салыныр ки, инди бунлар бухар гүввәсилә ишләјир. Инкилтәрәнин чораб сәнаеиндә ишләјән 3 јашындан јухары мүхтәлиф јашлы гыз вә оғлан ушагларынын үмуми сајы 1862-чи илдә тәхминән 119 000 нәфәр иди. 1862-чи ил 11 феврал тарихли Parliamentary Return-а көрә бунлардан анчаг 4063 нәфәри фабрика ганунуна табе едилмишди.

эдилмәси васитәсилә сүн'и шәкилдә сүр'әтләндирилир. Иш мүддәтинин, фасиләләрин, ишә башламаг вә иши гуртармаг вахтынын мәҹбури тәнзим эдилмәси, ушаглар үчүн нөвбәләр системи, мүәййән яша гәдәр бүтүн ушагларын ишә бурахылмамасы вә саирә, бир тәрәфдән, даһа чох машын ишләтмәк[276] вә мүһәррик гүввә олан әзәләләри бухарла әвәз этмәк мейли доғурур[277]; дикәр тәрәфдән дә, иш вахтынын азалмасынын әвәзини бина васитәсилә чыхмагдан өтрү үмуми истифадә үчүн олан истеһсал васитәләри: собалар, биналар вә и. а. кенишләндирилир, мүхтәсәр: истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси гүввәтләнир вә буна мүвафиг олараг фәһлә күтләси даһа чох сыхлашдырылыр. Һәр дәфә мануфактура фабрика ганунуна табе эдилмәк тәһлүкәси гаршысында галдыгда, даим эйни бир әсас бәһанәни тә'кидлә ирәли сүрәрәк э'тираз эдиб дейирләр: фабрика ганунуна табе эдилдикдән сонра ишләри әввәлки өлчүдә давам этдирмәк үчүн даһа чох капитал сәрф этмәк лазым кәләҹәкдир. Мануфактура илә эв әмәйи арасындаки кечид формаларына вә эв әмәйинин өзүнә кәлдикдә исә, иш күнүнә вә ушаг әмәйинә һәдд гоюлдугда бунлар өз зәминини итирир. Уҹуз иш гүввәсинин һәдсиз истисмары онларын рәгабәт апара билмәси үчүн еканә базисдир.

Фабрика истеһсалынын мүһүм шәрти, хүсусән бурада иш күнү тәнзим эдилмәйә башландыгдан сонра, һөкмән нормал нәтиҹәнин әлдә эдилә билмәсидир, йә'ни мүәййән вахт әрзиндә мүәййән мигдар әмтиә истеһсал олунаҹағына вә я истәнилән файдалы нәтиҹәнин әлдә эдиләҹәйинә әмин олмагдыр. Сонра, тәнзим эдилән иш күнүндә ганунa әсасән верилмәли олан фасилә тәләб эдир ки, ишин гәфләтән вә я арабир даяндырылмасы истеһсал просесиндә олан мәһсула зәрәр вурмасын. Әлбәттә, истәнилән нәтиҹәнин әлдә эдилмәси вә ишин арасынын кәсилә билмәси, кимйәви вә физики просесләрин мүәййән рол ойнадығы истеһсал саһәләринә, мәсәлән сахсы, чит, ағартмачылыг, боягчылыг вә чөрәкчилийә, һабелә металлуржи мануфактураларынын чохуна нисбәтән, халис механики истеһсал саһәләриндә даһа асандыр. Һәдсиз иш күнү, кечә иши вә инсан гүввәсинин сәрбәст исраф эдилмәси кими көһнә адәтләрин һөкм сүрдүйү ердә өз-өзүнә мейдана кәлән һәр бир маниәни дәрһал истеһсал үчүн „тәбии һәдд“ һесаб этмәйә башлайырлар. Фабрика гануну бу кими „тәбии һәдләри“ о дәрәҹә ашыб кечир ки, һеч бир зәһәр һәшәраты бу тезликлә гыра билмәз. Һеч кәс сахсы сәнәтиндәки ҹәнаблар гәдәр уҹадан бағырыб „мүмкүн дейил“ демирди. 1864-ҹү илдә

---

276 Мәсәлән, сахсы истеһсалы һаггында Cochrane „Britain Pottery, Glasgow“ фирмасы белә дейир: „Истеһсалы әввәлки өлчүдә сахламаг үчүн даһа чох машын тәтбиг этмәйә башладыг ки, бу машынларда да ихтисассыз фәһләләр ишләйир; һәм дә һәр күн йәгин эдирик ки, көһнә үсула нисбәтән инди даһа чох мәһсул истеһсал эдә биләрик“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 13) „Фабрика гануну даһа чох машын ишләтмәйә мейл оятмаг кими бир тә'сир көстәрир“ (енә орада, p. 13, 14).

277 Мәсәлән, фабрика гануну сахсы истеһсалына аид эдилдикдән сонра, сахсы шейләр һазырламаг үчүн әл дәзкаһлары әвәзинә механики дәзкаһларын хейли чох артдығы мүшаһидә олунур.

фабрика гануну онлара да аид эдилди вә мүмкүн олмаян нә вардыса 16 ай ичәрисиндә йоха чыхды.

Фабрика ганунунун тәтбиги нәтичәсиндә, „тәкмилләшдирилмиш үсулларла сахсы күтләси (slip) һазырланмасы, бунун үчүн сахсынын гурудулмаг әвәзинә мәнкәнәдә сыхылмасы, чий сахсыны гурутмаг үчүн ени үсулла собалар тикилмәси вә и. а.—сахсы сәнәти үчүн бөйүк әһәмиййәти олан бүтүн бу һадисәләр сон әсрдә мисли көрүнмәмиш бир тәрәгги иди... Собаларын һәрарәти хейли азалмыш, эйни заманда көмүр ишләдилмәси хейли әксилмиш вә һәрарәт мәһсула даһа тез тә'сир этмәйә башламышды“[278]. Шүбһә эдәнләрин дедикләринин әксинә олараг, сахсы малларын истеһсал хәрчләри артмады, мәһсулун күтләси артды вә нәтичәдә 1864-чү илин декабрындан 1865-чи илин декабрына гәдәр 12 ай әрзиндә ихрач олунан әмтиәнин дәйәри, о вахта гәдәр сон үч илдә орта һесабла олан иллик ихрачатын дәйәриндән 138 628 фунт стерлинг артыг олду.

Кибрит сәнаеиндә ениетмәләрин һәтта хөрәк ейәркән исти фосфорун зәһәрли бухары үзләринә вура-вура чөпләри фосфор маеинә батырмалы олдуглары тәбии бир ганун һесаб эдилирди. Вахта гәнаәт олунмасыны мәчбур эдән (1864-чү ил) фабрика ганунy фабрикантлары „dipping machine“ (чөпләри фосфора батыран машын) ишләтмәйә вадар этди вә инди фосфорун бухары даһа фәһләйә дәймир[279].

Инди кружева мануфактурасынын һәлә фабрика ганунуна табе эдилмәйән саһәләри һаггында да эйнилә иддиа эдиб дейирләр ки, куя кружева тохумаға лазым олан мүхтәлиф материалларын һәрәсини гурутмаг үчүн эйни бир вахт дейил, үч дәгигәдән бир саата гәдәр вә даһа артыг вахт тәләб олундуғуна көрә, бурада емәк үчүн мүнтәзәм вахт верилә билмәз. „Children's Employment Commission“ үзвләри буна белә чаваб верирләр: „Бурадаки шәраит дивар кағызы истеһсалындаки шәраитин эйнидир. Бу саһәдәки бөйүк фабрикантлардан бә'зиләри чох тә'кидлә дейирдиләр ки, ишләдилән материалларын хүсусиййәти вә буларын э'мал олунмасы просесләринин мүхтәлифлийи, емәк үчүн бирдән-бирә иши даяндырмаға имкан вермир, чүнки бу һал бөйүк иткийә сәбәб ола биләр... Factory Act's Extension Act's-ын* (1864-чү ил) 6-чы маддәсинин 6-чы бәндинә әсасән, бу ганун э'лан олунандан э'тибарән фабрикантлара 18 айлыг мөһләт верилир вә бу мөһләт гуртардыгдан сонра онлар, фабрика ганунунда көстәрилдийи кими, истираһәт үчүн фасиләләр вермәли олачаглар“[280]. Бу ганун парламан тәрәфиндән тәсдиг олунар-олунмаз чәнаб фабрикантлар

278 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 96, 127.

279 Кибрит фабрикасында бу вә башга бу кими машынларын тәтбиг эдилмәси нәтичәси олараг бир шө'бәдә 230 нәфәр ениетмәнин 14—17 яшында олан 32 нәфәр оғлан вә гызла әвәз эдилмәсинә сәбәб олду. Иш гүввәсинә эдилән бу гәнаәт 1865-чи илдә бухар гүввәсиндән истифадә этмәк васитәсилә даһа да артырылды.

* [Фабрика ганунунун ени сәнае саһәсинә тәтбиг эдилмәсинә даир ганун.— И. С.].

280 „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. IX, n. 50.

башладылар ки: „Фабрика ганунунун тәтбигиндән һеч дә бизим көзләдийимиз чәтинликләр төрәнмәди. Зәннимизчә, мәһсул истеһсалы әсла зәифләмәмишдир. Әслиндә биз инди эйни мүддәтдә даһа чох мәһсул истеһсал эдирик[281]. Беләликлә һеч кәсин даһилик көзләмәдийи Инкилтәрә парламаны тәчрүбә йолу илә бу әгидәйә кәлди ки, иш күнүнә һәдд гоюлуб тәнзим эдилмәсиндә куя истеһсалын яратдығы бүтүн тәбии маниәләри садәчә иҹбари ганун вермәклә арадан галдырмаг олар. Буна көрә дә фабрика гануну мүәййән бир сәнае саһәсиндә һәята кечирилдикдә 6 айдан 18 ая гәдәр вахт гоюлур вә бу мүддәтдә техники маниәләри арадан галдырмаға чалышмаг фабрикантын өз ишидир. Мирабонун: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [„Нечә йә'ни мүмкүн дейил? Һеч вахт мәнә белә ахмаг сөз демәйин!“] сөзләринин мүасир технолокия үчүн хүсуси әһәмиййәти вардыр. Лакин мануфактура истеһсалынын фабрика истеһсалына чеврилмәси үчүн лазым кәлән мадди үнсүрләри, нечә дейәрләр, шитиллик биткиләри гәдәр тез етишдирән фабрика гануну, капитал сәрфинин артмасына сәбәб олмагла бәрабәр, хырда усталарын мәһв олмасыны вә капиталын тәмәркүзләшмәсини дә сүр'әтләндирир[282].

Иш күнүнүн тәнзими, техники үсулла арадан галдырыла биләҹәк халис техники маниәләр бир яна галсын, фәһләләрин өзләринин интизамсыз ишләмәк адәти кими бир маниәйә раст кәлир; хүсусән ишәмузд әмәк һаггынын һөкм сүрдүйү ерләрдә фәһләләр күнүн, яхуд һәфтәнин мүәййән һиссәсини ишләмәдикдә бунун әвәзини башга вахт гызғын чалышмаг вә я кечәләр ишләмәклә өдәйирләр: бу үсул фәһләләри күтләшдирир, онларын азяшлы йолдашларынын вә гадынларын сәһһәтини сарсыдыр[283]. Иш гүввәсинин сәрф эдилмәсиндәки бу интизамсызлыг, инсаны усандыран екрәнк вә ағыр әмәйә гаршы тәбии вә кобуд бир ҹаваб олса да, ән чоху истеһсалын өзүндәки һәрҹмәрҹликдән доғур ки, бу да иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән һәдсиз истисмар эдилмәсиндән ирәли кәлир.

---

[281] „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 22.

[282] „Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәкмилләшдирмә тәдбирләри бә'зи мүәссисәләрдә тамамилә һәята кечирилмиш олса да, һәр ердә һәята кечирилмәмишдир вә бу тәдбирләри бир чох көһнә истеһсал саһәләриндә тәтбиг этмәк үчүн индики мүәссисә саһибләринин чохунун васаитиндән артыг капитал сәрф этмәк лазым кәләрди... Фабрика ганунунун һәята кечирилмәси лабүддән мүвәггәти позғунлуға сәбәб олур. Бу позғунлуғун һәҹми, фабрика ганунунун арадан галдырмалы олдуғу энкәлләрин һәҹмилә дүз пропорсионалдыр“ (енә орада p. 96, 97).

[283] Мәсәлән, домна собаларында „адәтән һәфтәнин ахыр күнләриндә иш вахты хейли узаныр, сәбәби дә одур ки, фәһләләр базар эртәси вә бә'зән тәк күнүнүн мүәййән һиссәсини вә я һәтта бүтүн тәк күнү ишләмәмәйә адәт этмишләр“ („Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. VI). „Хырда усталарын иш саатлары адәтән чох аз мүнтәзәм олур. Онлар бирдән 2—3 күн ишләмир, сонра да бунун әвәзини чыхмаг үчүн бүтүн кечәни ишләйирләр. Әкәр ушаглары варса һәмишә онлары да ишләмәйә мәҹбур эдирләр“ (енә орада, p. VII). „Ишин әввәлиндә мүнтәзәм ишләмәмишләр, сәбәби дә одур ки, сонра иш саатларыны артырмагла бунун әвәзини чыхмаг мүмкүндүр вә һәгигәтдә дә тәҹрүбәдә бу имкандан истифадә эдирләр“ (енә орада, p. XVIII). „Бирмингамда хейли чох вахт итирилир... Бир мүддәт бикар кәзирләр, бир мүддәт дә тагәтдән дүшәнә гәдәр кәркин ишләйирләр“ (енә орада, p. XI).

Сәнае дөврәсинин вахташыры үмуми дәјишмәләриндән вә базарда һәр истеһсал саһәси үчүн әмәлә кәлән ајрыча рәвач вә касадлыг һалларындан башга, хүсусән мөвсим дејилән шеј мејдана чыхыр вә бир чох көзләнилмәз сифаришләрин ән гыса бир мүддәтдә еринә етирилмәси лазым кәлир; һәм дә бу мөвсим ишләри истәр кәмиләрин ишләмәси үчүн әлверишли фәслин кәлиб чатмасындан, истәрсә дә мүәјјән шејләрин дәб дүшмәсиндән доғсун,— әһәмијјәти јохдур. Дәмир јол вә телеграф кениш јајылдыгча, гәфләтән сифаришләр алынмасы ади бир һал алыр. Мәсәлән, Лондон фабрикантларындан бири белә дејир: „Дәмир јол шәбәкәсинин бүтүн өлкәјә јајылмасы тә'чили сифаришләр вермәк адәтини хејли гүввәтләндирмишдир; инди Глазгодан, Манчестердән вә Эдинбургдан алычылар 2 һәфтәдә бир кәлиб Ситидә, биздән мал көтүрән бөјүк мағазалардан күлли мигдар мал алырлар. Онлар амбарлардан мал алмаг əвәзинә сифаришләр верир, биз дә бу сифаришләри дәрһал еринә етирмәли олуруг. Кечмишдә әмтиәјә тәләб аз олдуғу заман биз кәлән мөвсимин тәләбләрини өдәмәк үчүн һәмишә габагчадан әмтиә һазырлаја билирдик, инди исә һеч кәс дејә билмәз ки, кәлән мөвсимдә һансы әмтиә тәләб олуначагдыр“[284].

Һәлә фабрика ганунуна табе эдилмәмиш олан фабрикаларда вә мануфактураларда вахташыры олараг, jә'ни мөвсим дејилән вахтларда вә гәфләтән сифаришләр кәләндә фәһләләрин һәддиндән артыг ишләдилмәси мүдһиш бир дәрәчәјә чатыр. Фабриканын, мануфактура вә мағазанын кәнар бөлмәсиндә, jә'ни онсуз да әсла мүнтәзәм ишләмәјән, хаммал вә сифариш тапмаг чәһәтчә тамамилә капиталистин кејфиндән асылы олан эв истеһсалы саһәсиндә капиталист бинадан, машын вә саирәдән истифадә этмәк фикрини чәкмәли олмур, бурада капиталистә һеч бир зәрәр дәјә билмәз, анчаг фәһләнин чаны кедә биләр; одур ки, бурада даим сәнае үчүн эһтијат ордусу јараныр; капиталистин һәмишә истифадә эдә биләчәји бу орду, илин бир јарысында дөзүлмәз әмәк боюндуруғу алтында ишләјир, дикәр јарысында исә ишсизлик үзүндән сәфил көкүнә салыныр. „Children's Employment Commission“ дејир: „Саһибкарлар эв әмәјинин ади бир һал алдығы гејри-мүнтәзәмлијиндән истифадә эдәрәк, тә'чили иш көрүлмәси лазым кәлдикдә иш мүддәтини кечә саат 11, 12 вә 2-јә гәдәр, јa да, эл арасында дејилдији кими, „истәдикләри саата“ гәдәр узадырлар; һәм дә бу иш элә биналарда көрдүрүлүр ки, „бурада тәкчә үфунәт адамы јыха биләр“ (the stench is enough to knock you down). Ола биләр сиз гапыја гәдәр кедиб гапыны ачасыныз, амма ичәри кирмәјә чәсарәт этмәзсиниз“[285]. Шаһид сифәтилә диндирилән бир чәкмәчи дејир: „Бизим саһибкарлар гәрибә адамдырлар; онлар элә билирләр ки, енијетмә ушаглар илин бир јары-

---

[284] „Children's Employment Commission. 4-th Report“, p. XXXII, XXXIII. „Дејирләр ки, дәмир јол шәбәкәсинин кенишләнмәси, гәфләтән сифаришләр алынмасы адәтини хејли гүввәтләндирмиш вә бунун нәтичәси олараг иши тәләсик көрмәјә, емәк саатлары илә һесаблашмамаға вә кечәдән чох кечинчәјә гәдәр ишләмәјә башламышлар“ (енә орада, p. XXXI).

[285] Енә орада, p. XXXV, n. 235, 237.

сыны үзүнтүлү ишләрдә тагәтдән дүшәнә гәдәр ишләдилиб илин дикәр ярысыны аз гала лап бош кәзмәйә мәчбур эдилирләрсә, бунун онлара һеч бир зәрәри тохунмур“[286].

Ишдә мәнафеи олан капиталистләр һәм техники маниәләри, һәм дә „тичарәт адәтләри“ („usages which have grown with the growth of trade“) дейилән бу адәтләри истеһсал үчүн „тәбии һәдд“ адландырмыш вә адландырырлар; бу, фабрика ганунунун илк дәфә памбыг парча сәнаеи лордларына тохуначағы тәһлүкәси мейдана чыхдығы дөврдә онларын даим яғдырдыглары шикайәт иди. Онларын сәнаеи дүня базарындан вә, демәли, кәмиләрин ишләмәсиндән бүтүн башга сәнае саһәләринә нисбәтән даһа чох асылы олса да, һәят онларын яланчылығыны көстәрди. О вахтдан э’тибарән инкилис фабрика мүфәттишләри „тичарәт маниәләрини“ бош бир бәһанә һесаб эдирләр[287]. Доғрудан да, „Children's Employment Commission“ун апардығы әтрафлы вә дүрүст тәдгигат сүбут эдир ки, бә’зи сәнае саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим эдилмәси анчаг, инди орада истифадә олунан әмәк күтләсини бүтүн ил бою даһа бәрабәр бөлмүш оларды[288]; сүбут эдир ки, инсанлары мәһв эдән, мә’насыз олан вә әслиндә ири сәнае системинә уйғун кәлмәйән ахмаг дәбләрин гаршысыны алмаг үчүн илк сәмәрәли бир васитә оларды[289]; сүбут эдир ки, доғрудан да океан кәмичилийинин вә үмумиййәтлә нәглийят васитәләринин инкишафы, мөвсим ишләринин әсл техники әсасыны арадан галдырмышдыр[290]; биналарын кенишләндирилмәси, әлавә машынлар ишләдилмәси, бир заманда ишләйән фәһләләрин сайынын артырылмасы[291]

---

[286] Енә орада, р. 127, n. 56.

[287] „Дәниз йолу илә дашынмалы олан сифаришләрин вахтында еринә етирилмәмәсиндән тичарәтә зәрәр дәймәси мәсәләсинә кәлдикдә, ядымдадыр ки, 1832 вә 1833-чү илләрдә фабрика саһибләри буну чох һәвәслә дәлил кәтирирдиләр. Инди бу хүсусда нә дейилә билсә, бунларын күчү, бухарын һәлә бүтүн мәсафәләри ярыбаяры эксилтмәмиш вә йүк дашымаг үчүн ени васитәләр яратмамыш олдуғу замандан әввәлки гәдәр олмаз. Һәлә о заман һәят тәчрүбәси гаршысында боша чыхан бу дәлил, инди әсла баш тутмаз“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, р. 54, 55).

[288] „Children's Employment Commission. 4-th Report“, р. XVIII, n. 118.

[289] Артыг 1699-чу илдә John Bellers дейирди: „Дәбләрин тез-тез дәйишилмәси лабүддән йохсулларын сайыны артырыр. Онун ики бөйүк бәласы вар: 1) фәһләләр гышда ишин аз олдуғуна көрә йохсуллуг чәкирләр, парча алверчиләри вә саһибкар тохучулар горхараг, көзләйирләр ки, яз кәлсин вә нәйин дәб дүшәчәйи мә’лум олсун, одур ки, өз капиталларыны сәрф эдиб фәһләләрә иш вермәк истәмирләр; 2) язда фәһлә чатышмыр, буна көрә дә саһибкар тохучулар үч айлығa вә я алты айлығa краллығын тичарәти үчүн лазыми гәдәр мал верә билмәкдән өтрү ишә чохлу шакирд көтүрмәли олурлар, бу исә ишләк әлләри әкинчиликдән айырыр, кәнди ишчисиз гоюр вә шәһәрләри ағзына гәдәр диләнчи илә долдурур; диләнчилик этмәкдән хәчаләт чәкәнләр гышда ачындан өлүрләр“ („Essays about the Poor, Manufactures etc.“, р. 9).

[290] „Children's Employment Commission. 5-th Report“, р. 171, n. 31.

[291] Мәсәлән, эмтиә ихрач эдән Бредфорд тачирләри шаһид сифәтилә диндирилиркән демишләр: „Белә бир шәраитдә айдындыр ки, мағазаларда ушаглары сәһәр саат 8-дән ахшам саат 7-йә вә $7^1/_2$-ә гәдәр ишләтдикдән сонра артыг ишләтмәйә эһтияч йохдур. Мәсәлә анчаг әлавә вәсаит сәрф этмәк вә әлавә фәһлә тутмаг үзәриндәдир. Әкәр бә’зи саһибкарлар мәнфәәтә бу гәдәр һәрис олмасайдылар, ушаглар индики кими кечәдән хейли кечәнә гәдәр ишләмәйә

вә бунун ири тичарәт системинә олан әкс тә'сири[292], куя нәзарәт алтына алына билмәйән бүтүн башга шәртләри арадан галдырыр. Лакин капитал, дәфәләрлә өз нүмайәндәләринин дили илә дедийи кими, белә бир чеврилишә анчаг, ичбари ганун вермәклә иш күнүнү тәнзим едән „үмуми парламан ганунунун тәзйиги алтында“ разылашыр[293].

9. Фабрика ганунлары (сәһиййә шәраити вә тәрбийә һаггындаки гәрарлар). Бу ганунларын бүтүн Инкилтәрәйә йайылмасы

Фабрика ганунлары, кортәбии йолла әмәлә кәлән ичтимаи истеһсал просесинин гурулушуна чәмиййәтин илк дәфә көстәрдийи шүурлу вә мәгсәдәуйғун тә'сир олмушдур вә, көрдүйүмүз кими, иплик, селфактор вә електрик телеграф ири сәнаеин зәрури мәһсулу олдуғу кими фабрика ганунлары да ири сәнаеин зәрури нәтичәсидир. Фабрика ганунларынын бүтүн Инкилтәрәйә йайылмасы һаггында данышмаздан әввәл, онларда иш күнү саатларынын сайына аид олмаян бә'зи тәләбләри гысача шәрһ етмәк лазымдыр.

Сәһиййә гайдалары, капиталистләр тәрәфиндән асанлыгла позула биләчәк бир тәрздә язылмагдан башга, сон дәрәчә мәһдуддур, бу гайдалар анчаг диварларын ағардылмасыны тәләб етмәк вә натәмизлийә йол верилмәмәси, һаванын дәйишдирилмәси вә фәһләләрин тәһлүкәли машынлардан горунулмасы тәдбирләри һаггында бә'зи башга көстәришләр вермәклә кифайәтләнир. Фабрикантлары ишләтдикләри „әлләрин“ бәдән үзвләрини горумаг үчүн азачыг хәрч чәкмәйә мәчбур едән гәрарлара гаршы онларын нечә бир чанфәшанлыгла мүбаризә апармасы мәсәләсини үчүнчү китабда бир даһа арашдырачағыг. Антагонист мәнафеләрин мөвчуд олдуғу чәмиййәтдә һәр кәс өз шәхси хейринә чалышмагла, әйни заманда һамынын хейринә чалышмыш олур—дейән фритрәдерләрин бу әһкамы бурада бир даһа парлаг сурәтдә тәсдиг олунур. Бирчә мисал кәтирсәк кифайәтдир. Мә'лумдур ки, гырхынчы илләрин орталарындан е'тибарән Ирландияда кәтан сәнаеи вә онунла бирликдә scutching mills (кәтандидән фабрикалар) олдугча кенишләнмишдир. 1864-чү илдә орада 1800-ә гәдәр белә mills вар иди. Машына әсла бәләд олмаян адамлар, башлыча олараг ени-

---

мәчбур олмаздылар; әлавә бир машынын баһасы чәми 16—18 фунт стерлингдир,—фәһләләри иш вахтындан артыг ишләтмәйин сәбәби чох заман машын вә бинанын азлыг етмәсидир“ (енә орада, р. 171, п. 31, 36 вә 38).

[292] Енә орада. Иш күнүнүн мәчбурән тәнзим едилмәсини фәһләләрин фабрикантлардан вә фабрикантларын өзләринин топдан сатыша гаршы мүдафиә едилмәси үчүн васитә һесаб едән бир Лондон фабриканты диндирилдикдә белә демишдир: „Әмтиә ихрач едәнләр бизим саһәйә тәзйиг көстәрирләр; онлар мәсәлән, әмтиәләри елкән кәмисиндә көндәрмәк истәйирләр; онлар мүәййән мөвсим башланана гәдәр кедиб мал апардыглары ерә чатмаг, һәм дә елкән кәмиси илә бухар кәмисинин кирайә гиймәтләри арасындаки фәрги чибләринә гоймаг истәйирләр; я да ән тез йола дүшән параходлар илә мал көндәрмәйә чалышырлар ки, харичи базара өз рәгибләриндән әввәл кедиб чатсынлар“.

[293] Бир фабрикант дейир: „Парламан тәрәфиндән үмуми ганун верилсә иди, истеһсалы кенишләндирмәк васитәсилә бунун гаршысыны алмаг оларды“ (енә орада, р. X, п. 38).

етмәләр вә гадынлар, гоншулугдаки хырда фермерләрин оғуллары, гызлары вә арвадлары scutching mills-ин яйма машынларынын ағзына кәтан вермәк үчүн пайызда вә гышда вахташыры олараг тарла ишләриндән айрылырлар. Бурада баш верән бәдбәхт һадисәләр өз сайы вә интенсивлийи ҹәһәтдән машынлар тарихиндә әсла мисли көрүнмәмиш бир дәрәҹәйә чатмышдыр. Килдинанда (Корк яхынлығында) тәкҹә бир scutching mill-дә 1852-ҹи илдән 1856-чы илә гәдәр 6 адам өлмүш вә 60 адам тамамилә шикәст олмушдур; һалбуки бир нечә шиллингә баша кәләҹәк ән садә тәдбирләр көрмәклә бу бәдбәхт һадисәләрин һамысынын гаршысыны алмаг мүмкүн иди. Downpatrick фабрикаларынын certifying surgeon [вәсигә верән һәкими] доктор White 1865-ҹи ил 15 декабр тарихли рәсми һесабатында дейир: „Scutching mills-дә бәдбәхт һадисәләр дәһшәтли бир шәкил алыр. Чох заман бәдәнин дөрддә бир һиссәси үзүлүб дүшүр. Яралананлар адәтән я өлүр, я да өмрүнүн ахырына гәдәр ишләйә билмәйиб әзаб чәкмәйә мәһкум олурлар. Өлкәдә фабрикаларын чохалмасы, әлбәттә, белә дәһшәтли һадисәләрин артмасына сәбәб олаҹагдыр. Мән әминәм ки, scutching mills үзәриндә дөвләт тәрәфиндән лазыми нәзарәт гоюлса, йығын-йығын адамын шикәст вә тәләф олмасынын гаршысы алынар“[294]. Дөвләт тәрәфиндән иҹбари ганун вермәклә капиталист истеһсал үсулуну ән ади сәһиййә гайдаларына әмәл этмәйә мәҹбур этмәк лазым кәлирсә, бу һал һаман үсулун маһиййәтини һәр шейдән яхшы көстәрмирми? „1864-ҹү ил фабрика гануну сахсы истеһсалында 200-дән артыг э’малатхананын ағардылыб тәмизләнмәсинә сәбәб олду, һалбуки онлар 20 ил әрзиндә вә я һәмишәлик олараг бу кими әмәлийятдан имтина эдирдиләр (будур капиталын „имтина этмәси“!). Бу мүәссисәләрдә чалышан 27 800 фәһлә индийәдәк күндүз вә чох вахт кечә һәддән артыг ишләркән хараб һава тәнәффүс эдир, одур ки, үмумиййәтлә нисбәтән зәрәрсиз олан бу истеһсалда ишләйәнләр даим хәстәләнмәк вә өлмәк тәһлүкәси гаршысында олурдулар. Ганун саһибкарлары һаваны дәйишдирмәк васитәләрини хейли артырмаға мәҹбур этди“[295].

Эйни заманда фабрика ганунларынын бу саһәси айдын көстәрир ки, капиталист истеһсал үсулу өз маһиййәтинә көрә, мүәййән һәдди ашдыгда даһа һеч бир ярарлы яхшылашдырма тәдбирләринә йол вермир. Артыг бир нечә дәфә гейд этдийимиз кими, Инкилтәрә һәкимләри һамылыгча тәсдиг эдирләр ки, даими ишдә адам башына ән азы 500 куб фут һава лазымдыр. Чох яхшы! Бир һалда ки, фабрика гануну бүтүн өз иҹбари тәдбирләрилә хырда э’малатханаларын фабрикалара чеврилмәсини долайысилә сүр’әтләндирир, бунунла да хырда капиталистләрин мүлкиййәт һүгугуна долайысилә гәсд эдир, ири капиталистләр үчүн исә инһисар ярадыр,—онда айдындыр ки, ганун, э’малатханаларда һәр бир фәһлә үчүн кифайәт гәдәр һава олмасыны тә’мин эдәрсә, бир зәрбә илә минләрҹә хырда капиталистин мүлкиййәтини әлиндән алмыш олар! Бу һал капиталист истеһсал үсулуну, йә’ни иш гүв-

---

294 Енә орада, р. XV, п. 72 вә сонракиләр.
295 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 127.

вәсинин „азад“ сурәтдә сатын алыныб ишләдилмәси васитәсилә һәм ири, һәм дә хырда капиталын өз-өзүнә артмасыны көкүндән сарсытмыш оларды. Буна көрә дә фабрика ганунлары бу 500 куб фут һаваны тә’мин этмәк ишиндә аҹиз галырлар. Санитар идарәләри, сәнае мүәссисәләрини йохлаян комисйонлар, фабрика мүфәттишләри бу 500 куб фут һаванын зәрури олдуғуну дәфәләрлә гейд эдиб көстәрмишләр ки, буну капиталдан гопармаг мүмкүн олмур. Беләликлә онлар фе’лән демиш олурлар ки, вәрәм вә башга ҹийәр хәстәликләри капиталын яшамасы үчүн шәртдир[296].

Фабрика ганунунда тәрбийә ишләринә аид гәрарлар үмумиййәтлә нә гәдәр аз олса да бу гәрарлар ибтидаи тәһсили ишләйәнләр үчүн мәҹбури шәрт э’лан этмишдир[297]. Бу гәрарларын мүвәффәгиййәт газанмасы илк дәфә сүбут этди ки, тәһсили вә идманы[298] ҹисмани әмәклә вә, демәли, ҹисмани әмәйи дә тәһсил вә идманла бирләшдирмәк мүмкүндүр. Фабрика мүфәттишләри, мүәллимләрин ифадәләрини динләдикдән сонра тезликлә мүәййән этдиләр ки, доғрудур, фабрикада ишләйән ушаглары күндүз охуян ади мәктәблиләрин ярысы гәдәр охудурлар, амма онлар да эйни гәдәр вә чох вахт һәтта даһа артыг дәрс кечирләр. „Бунун сәбәби чох садәдир. Күнүн анҹаг ярысыны мәктәбдә кечирән ушаглар һәмишә гывраг олур вә демәк олар һәмишә дәрс охумаға һазыр вә мүгтәдир олурлар. Нөвбә илә һәм ишләйиб һәм дә дәрс охудугда ушаглар бу мәшғәләләрин бириндән дикәринә кечәндә динҹәлир вә гывраглашырлар, демәли ушаг үчүн бу систем һаман мәшғәләләрдән биринин фасиләсиз давам этмәси системиндән даһа файдалыдыр. Сүбһ тездән хүсусилә исти һавада мәктәбдә отуран бир ушаг, ишдән чыхыб зеһни ачыг вә гывраг бир һалда охумаға кәлән ушагла аяглаша билмир“[299]. 1863-ҹү илдә Един-

---

[296] Тәҹрүбә йолу илә мүәййән эдилмишдир ки, сағламлығы орта дәрәҹә олан вә орта сүр’әтлә нәфәс алан бир адам дәгигәдә 20 дәфәйә гәдәр нәфәс алыр вә һәр дәфә 25 куб дүймә гәдәр һава удур. Буна әсасән, һәр адам күндә 720 000 куб дүймә вә я 416 куб фут һава тәнәффүс этмәлидир. Лакин бу да мә’лумдур ки, бир дәфә тәнәффүс эдилмиш һава, тәбиәтин мөһтәшәм э’малатханасында тәмизләнмәйинҹә бир даһа тәнәффүс үчүн ярамаз. Valentin-ин вә Brunner-ин тәҹрүбәләринә әсасән эһтимал олунур ки, сағлам бир адам тәнәффүс заманы саатда һавая 1300 куб дүймә гәдәр карбон туршусу бурахыр, бу исә ҹийәрләрин күндә һавая 8 унсийя гәдәр бәрк көмүр бурахмасына бәрабәрдир. „Адам башына азы 800 куб фут һава дүшмәлидир“ (Huxley).

[297] Инкилтәрә фабрика ганununа әсасән валидейнләр өз ушагларынын эйни заманда ибтидаи тәһсил алмасыны тә’мин этмәсәләр, онлары 14 яшына чатынҹая гәдәр „нәзарәт алтында олан“, йә’ни фабрика ганununа табе олан фабрикаларда ишләмәйә көндәрә билмәзләр. „Фабрикант ганунун еринә етирилмәсинә мәс’улдур. Фабрикаларда тәһсил вермәк мәҹбуридир, бу, ишләмәк үчүн шәртдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 111).

[298] Идманы (оғланлар үчүн исә һәмчинин һәрби мәшғәләләри) фабрикаларда вә йохсул мәктәбләриндә ушагларын иҹбари тәһсили илә бирләшдирмәйин чох көзәл нәтиҹәләр вердиййини билмәк үчүн бах: „National Association for the Promotion of Social Science“ин еддинҹи конграсында Н. В. Сениорун нитги, „Reports of Proceedings etc. London 1863“, p. 63, 64, һабелә фабрика мүфәттишләринин 1865-ҹи ил 31 октябр тарихли һесабаты, p. 118, 119, 120, 126 вә сонракиләр.

[299] „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 118. Бир нәфәр садәдил ипәк фабриканты тәһгигат апаран „Children's Employment Commission“ үзвүнә

бургда сосиологлар конграсында Сениорун сөјләдији нитгдә дә бу барәдә әлавә сүбутлар тапмаг олар. Сениор бурада әзҹүмлә гејд едир ки, јухары вә орта синифләрдә мәктәблиләрин дәрс күнүнүн биртәрәфли, сәмәрәсиз вә узун олмасы әбәс ерә мүәллимләрин зәһмәтини артырыр „вә ејни заманда ушаглары да өз вахтларыны, сәһһәт вә гүввәләрини нәинки һәдәр ерә, һәтта ачыгҹа зәрәрли бир шәкилдә сәрф етмәјә мәҹбур едир“[300]. Роберт Оуэнин тәҹрүбәсиндән әтрафлы көрмәк олур ки, кәләҹәк нәслин тәрбијәсинин рүшејми фабрика системиндән доғмушдур; бу тәрбијә үсулу мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушагларын мәһсулдар әмәјини тәһсил вә идманла бирләшдирәҹәк вә бу үсул иҹтимаи истеһсалы јүксәлтмәк үсулу олмагдан башга, һабелә һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн јеканә бир үсул олаҹагдыр.

Биз көрдүк ки, ири сәнае, бүтүн инсаны өмрү бою мүәјјән бир һиссә һазырламаг ишинә тәһким едән мануфактура әмәк бөлкүсүнү техника әсасында мәһв едир; ири сәнаеин капиталист формасы исә, әксинә, бу әмәк бөлкүсүнү даһа ејбәҹәр бир шәкилдә јенидән ҹанландырыр: буну әсл фабрика дахилиндә фәһләни һиссә һазырлајан машынын шүурлу бир әлавәсинә дөндәрмәк васитәсилә, галан һәр јердә исә,—гисмән арабир машынлар вә машын әмәји тәтбиг етмәк васитәсилә[301], гисмән дә әмәк бөлкүсү-

---

белә демишдир: „Мән тамамилә әминәм ки, јахшы фәһлә јетишдирмәк үсулу, ушаг јашларындан башлајыб фәһләләрин әмәјини тәһсил илә бирләшдирмәкдән ибарәтдир. Әлбәттә, әмәк нә һәддиндән артыг кәркин, нә дә усандырыҹы вә сағламлыг үчүн зәрәрли олмамалыдыр. Мән истәрдим ки, өз ушагларым дәрсдән сонра ишләјиб, ојнајыб динҹәләјдиләр“ („Children's Employment Commission“. 5-th Report, p. 82, n. 36).

300 Senior, „National Association for the Promotion of Social Science“ин једдинҹи иллик конграсынын „Report of Proceeding“индә, p. 66. Мүәјјән инкишаф пилләсинә чатан ири сәнаеин, мадди истеһсал үсулунда вә иҹтимаи истеһсал мүнасибәтләриндә чеврилиш јаратмагла инсанларын зеһниндә дә чеврилиш јаратдығыны ајдын көрмәк үчүн Н. В. Сениорун 1863-ҹү илдәки нитгини онун 1833-ҹү ил фабрика ганунуна гаршы кәскин чыхышы илә мүгајисә етмәк, ја да һәмин конгранын бахышларыны белә бир фактла мүгајисә етмәк лазымдыр ки, Инкилтәрәнин бә'зи кәнд јерләриндә, јохсул ата-аналары һәр ҹүр јардымдан мәһрум етмәклә горхудуб өз ушагларыны охутмаларыны гадаған едирләр. Мәсәлән ч. Snell дејир ки, әкәр Сомерсетширдә бир адам јохсуллуг үзүндән мәһәллә килсә тәшкилатына мүраҹиәт едиб орадан ианә истәјирсә, адәтән ону өз ушагларыны мәктәбдән чыхармаға мәҹбур едирләр. Белә ки, Feltham кешиши ч. Wollaston-ун дедијинә көрә бә'зи аиләләрә гәт'ијјән һеч бир ианә верилмирди, „чүнки онлар өз ушагларыны мәктәбә гојмушлар!“

301 Инсан гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән сәнәт машынлары, механики һәрәкәт гүввәси тәләб едән мүкәммәл машынларла ачыг вә ја долајы јолла рәгабәтә кирдији һалларда, машыны һәрәкәтә кәтирән фәһлә үчүн бөјүк бир дәјишиклик әмәлә кәлир. Әввәлләр бухар машыны бу фәһләни әвәз едирди, инди исә бу фәһлә өзү бухар машыныны әвәз етмәлидир. Буна көрә дә һаман фәһләни вә хүсусән бу әзаба мәһкум едилән јенијетмәләри мүдһиш бир кәркинликлә ишләдирләр. Мәсәлән, комисјон үзвү Longe Ковентридә вә әтрафындаки јерләрдә лент дәзкаһыны һәрләмәк үчүн 10—15 јашында оғлан ушагларынын вә кичик дәзкаһлары һәрләмәк үчүн даһа көрпә ушагларын ишләдилдијини көрмүшдүр. „Бу сон дәрәҹә ағыр бир ишдир. Бурада ушаглар садәҹә олараг бухар күҹүнү әвәз едирләр“ („Children's Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. 114, n. 6). Рәсми һесабатда адландырылдығы кими, „бу көләлик системинин“ инсаны неҹә мәһв етдији јенә орада вә сонраки сәһифәләрдә тәсвир олунмушдур.

нүн ени әсасы олараг гадын вә ушаг әмәйиндән вә ихтисассыз әмәкдән истифадә этмәк васитәсилә чанландырыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү илә ири сәнаеин маһиййәти арасындаки зиддиййәт өзүнә зорла йол ачыб мейдана чыхыр. Бу зиддиййәт әзҹүмлә белә дәһшәтли бир фактда өзүнү көстәрир ки, мүасир фабрика вә мануфактураларда ишләйән вә ән көрпә яшларындан ән бәсит вә үзүнтүлү әмәлийята мәһкум эдилән ушагларын бөйүк әксәриййәти илләр узуну истисмар олунур вә кәләҹәкдә һеч олмазса һәмин мануфактура вә я фабриканын өзүндә кәрәкли бир ишчи олмаларына имкан верәҹәк бир пешә өйрәнә билмирләр.

Мәсәлән, кечмишдә Инкилтәрә мәтбәәләриндә көһнә мануфактура вә сәнәт системинә уйғун белә бир адәт вар иди ки, шакирдләр нисбәтән йүнкүл ишдән даһа мүрәккәб ишә кечирдиләр. Онлар ихтисаслы мүрәттиб олана гәдәр мүәййән тәһсил алырдылар. Бу сәнәтә кирмәк истәйән һәр кәс үчүн языб охумаг зәрури бир шәрт иди. Чап машыны мейдана кәлдикдә бунлар һамысы дәйишилди. Бу машын ики ҹүр фәһлә тәләб эдир: бир, машына бахан яшлы фәһлә лазымдыр, бир дә, адәтән 11—17 яшында олан оғлан ушаглары лазымдыр ки, бунларын да иши анҹаг кағызы машына салмаг вә я чап олунмуш вәрәги машындан чыхармагдыр. Һәмин ушаглар, хүсусән Лондонда, бу йоруҹу ишлә һәфтәнин бә'зи күнләриндә фасиләсиз 14, 15, 16 саат мәшғул олур, чох вахт исә, емәк вә ятмаг үчүн икиҹә саат фасилә верилмәклә мүтәмадиййән 36 саат чалышырлар![302] Бу ушагларын бөйүк әксәриййәти савадсыздыр, онлар бир гайда олараг тамамилә адамлыгдан чыхыб кобудлашмышлар. „Онларын өз ишләрини баҹара билмәси үчүн һеч бир зеһни тә'лим тәләб олунмур; онларын сәнәт өйрәнмәк имканлары аздыр, инкишаф этмәк имканлары исә бундан да аздыр, чүнки онларын бурада һәлә ениетмә икән алдыглары әмәк һаггы нисбәтән йүксәк олса да, яша долдугҹа әмәк һаглары артмыр; онларын бөйүк әксәриййәти үчүн машын нәзарәтчиси кими кәлирли вә мәс'ул бир мөвге тутмаг имканы йохдур, чүнки һәр машына ҹәми бирҹә нәзарәтчи вә чох вахт 4 ениетмә лазым олур“[303]. Онлар бөйүдүкдә, йә'ни ән чоху 17 яшына чатдыгда вә ушаг иши даһа онлара ярашмадыгда, онлары мәтбәәдән чыхарырлар. Онлар ҹанилийә намзәд олурлар. Онлара башга бир иш вермәк үчүн эдилән бә'зи тәшәббүсләр нәтиҹә вермир, чүнки онлар ҹаһил, кобуд, ҹисмани вә зеһни ҹәһәтдән корланмыш олурлар.

Э'малатхана дахилиндәки мануфактура әмәк бөлкүсү һаггында дедикләримиз ҹәмиййәтдәки әмәк бөлкүсүнә дә аиддир. Нә гәдәр ки, сәнәт вә мануфактура бүтүн иҹтимаи истеһсал үчүн үмуми тәмәл тәшкил эдир, истеһсалчынын анҹаг бир мүәййән истеһсал саһәсинә табе олмасы вә өз мәшғәләләринин әввәлки мүхтәлифлийини итирмәси[304] инкишаф үчүн зәрури шәртдир. Бу тәмәл үзә-

[302] Енә орада, р. 3, п. 24.
[303] Енә орада, р. 7, п. 60.
[304] „Статистика мә'луматына көрә, Шотландиянын бә'зи дағлыг ерләриндә... чобанларла коттерләрин [эвә баханларын] чоху вә онларын арвад-ушағы анҹаг өзләринин һазырладыглары көндән тикдикләри чарыг кейирдиләр, әйин-

риндә һәр бир айрыҹа истеһсал саһәси эмпирик йолла [тәҹрүбә васитәсилә] өзүнә уйғун техника тәмәли тапыр, буну яваш-яваш тәкмилләшдирир вә мүәййән еткинлик һәддинә чатар-чатмаз ону дәрһал сабитләшдирир. Арабир дәйишикликләр баш верир, сәбәби исә, тиҹарәт васитәсилә ени әмәк материалы әлдә эдилмәси, бир дә әмәк аләтинин тәдриҹлә дәйишилмәсидир. Лакин тәҹрүбә йолу илә мүнасиб аләт формасы тапылдыгда, иш аләти дә бир нөгтәдә донуб галыр ки, бу да онун бә'зән мин ил әрзиндә нәсилдән-нәслә кечмәсиндән мә'лумдур.

Мараглыдыр ки, XVIII әсрә гәдәр айры-айры сәнәтләр mysteries (mystères), йә'ни сирр адландырылырды вә бу сиррә анҹаг һәмин сәнәтләр саһәсиндә тәҹрүбәси вә ихтисасы оланлар вагиф идиләр[305]. Эт'ен Буалонун мәшһур „Livre des métiers"индә әзҹүмлә тәләб эдилир ки, шакирдләр усталыға гәбул олундугда, „өз һәмкарларыны гардаш кими севәҹәкләринә, өз сәнәтләри даирәсиндә онлара көмәк эдәҹәкләринә, сәнәтин сирләрини көнүллү олараг кимсәйә вермәйәҹәкләринә" анд ичсинләр.

Ири сәнае, инсанларын өз иҹтимаи истеһсал просесини онларын өзүндән кизләдән вә истеһсалын кортәбии сурәтдә әлаһиддәләшмиш мүхтәлиф саһәләрини бир-бири үчүн вә һәтта онлардан һәр биринә бәләд олан адамлар үчүн сиррә дөндәрән пәрдәни йыртды. Ири сәнаеин принсипи һәр бир истеһсал просесини өзлүйүндә олдуғу кими көтүрмәк, башлыҹасы да бурада инсан әлинин габилиййәтини нәзәрә алмайыб бу просеси өз тәркиб һиссәләринә айырмаг принсипидир ки, бу да бүтүн мүасир техноложи элминин яранмасына сәбәб олмушдур. Иҹтимаи истеһсал просесинин санки бир-бири илә дахили рабитәси олмаян вә дәйишмәз галан рәнкарәнк формалары тәбиәтшүнаслығын әлдә эдиләҹәк файдалы нәтиҹәйә мүтабиг кәлән вә дүшүнҹәли, мәгсәдәуйғун сурәтдә тәтбиг олунан саһәләри арасында парчаланды.

Һабелә, техноложи бир нечә әсас һәрәкәт формаларыны кәшф эдиб көстәрмишдир ки, ишләдилән аләтләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, инсан бәдәнинин бүтүн мәһсулдар фәалиййәти даим бу формалар дахилиндә ҹәрәян эдир, нечә ки, машынларын сон дәрәҹә мүрәккәб олмасына бахмаяраг, механикадан мә'лум олдуғу үзрә, бунларын һамысы бәсит механики васитәләрин даими тәкрарыдыр.

Мүасир сәнае мә'лум истеһсал просесинин мөвҹуд формасыны һеч вахт там форма һесаб этмир. Буна көрә дә мүасир сәнаеин тәмәли ингилаби тәмәлдир, һалбуки бүтүн кечмиш истеһсал үсул-

---

ләриндәки палтарлар исә, өзләриндән башга кимсәнин әли дәймәйән палтарлар иди; бу палтарларын парчасы өзләринин гырхдыглары гоюнун юнундан вә өзләринин бечәрдикләри кәтандан тохунмуш парчалардыр. Онлар палтар тикәркән, сатыналма шейләрдән чох аз истифадә эдирдиләр, анҹаг биз, ийнә, үскүк вә тохуҹулугда ишләдилән бир нечә дәмир аләт һиссәләрини сатын алырдылар. Бояглары гадынлар өзләри ағаҹлардан, коллардан, отлардан гайырырдылар вә и. а." (Dugald Stewart, Works, ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—28).

305 О һәтта анд ичмәли иди ки, бүтүн сәнәтин үмуми мәнафеини нәзәрдә тутаҹаг вә өз малыны алыҹыя бәйәндирмәк үчүн башгаларынын мәһсулундаки эйбләри алыҹынын диггәтинә чатдырмаяҹагдыр.

ларынын тәмәли маһиййәтҹә мүһафизәкар тәмәл иди[306]. Мүасир сәнае машынларын, кимјәви просесләрин вә башга үсулларын васитәсилә истеһсалын техники тәмәлиндә вә, демәли, фәһләләрин көрмәли олдуғу ишләрдә вә әмәк просесинин ичтимаи әлагәләриндә дә даим чеврилишләр әмәлә кәтирир. Беләликлә, мүасир сәнае ҹәмиййәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнү дә ејни дәрәҹәдә даим әсаслы сурәтдә дәјишдирир вә капитал күтләләрини, һабелә фәһлә күтләләрини мүтәмадијјән бир истеһсал саһәсиндән башгасына атыр.

Буна көрә ири сәнаеин тәбиәти әмәкдә, көрүлән ишләрдә дәјишиклик јаранмасына вә фәһләнин һәртәрәфли мүтәһәрриклијинә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, ири сәнаеин капиталист формасы, көһнә әмәк бөлкүсүнү вә онун сабитләшмиш ихтисасларыны тәкрар әмәлә кәтирир. Биз көрдүк ки, бу мүтләг зиддиййәт фәһләнин јашајыш вәзиййәтинин бүтүн сәлислијини, сабитлијини вә тә'минатыны позур, даим фәһләни әмәк васитәләри илә бәрабәр јашајыш васитәләриндән дә мәһрум этмәк[307], онун һиссә һазырламаг вәзифәси илә бәрабәр өзүнү дә кәрәксиз бир шејә чевирмәк тәһлүкәси доғурур; көрдүк ки, бу зиддиййәт, һәмишә капиталистләрин тәләбини өдәмәјә һазыр олмаг үчүн диләнчи көкүндә јашамалы олан еһтијат сәнае ордусунун әмәлә кәлмәси кими мүдһиш бир һала сәбәб олур; көрдүк ки, бу мүтләг зиддиййәт фәһлә синфинин даим гурбанлар вермәсиндә, иш гүввәсинин һәдсиз исраф олунмасында вә һәр бир игтисади тәрәггини ичтимаи фәлакәтә чевирән ичтимаи һәрҹмәрҹликлә әлагәдар сарсынтыларда сәрт бир шәкилдә ифадә олунур. Бу—мәнфи ҹәһәтдир.

Лакин әмәјин дәјишилмәси инди анҹаг тәбиәтин гәт'и бир гануну кими мејдана чыхыр вә һәр јердә маниәләрә раст кәлән тәбиәт ганунунун шүурсуз, дағыдыҹы гүввәсилә өзүнә јол ачырса[308], дикәр тәрәфдән, фәлакәтләр доғуран ири сәнаеин өзү әмәјин дәјишилмәсини вә, демәли, фәһләләрин мүмкүн гәдәр чох ихтисас саһиби олмасыны ичтимаи истеһсал үчүн үмуми ганун

---

[306] „Буржуазия, истеһсал аләтләрини вә, демәли, истеһсал мүнасибәтләрини, һәмчинин бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри дә даим әсаслы сурәтдә дәјишдирмәдән јашаја билмәз. Һалбуки көһнә истеһсал үсулуну олдуғу шәкилдә сахламаг, кечмишдәки бүтүн сәнае синифләринин варлығы үчүн биринчи шәрт иди. Истеһсалда даими чеврилиш, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин даим тәбәддүлатда олмасы, даими гәрарсызлыг вә һәрәкәт буржуа дөврүнү бүтүн әввәлки дөврләрдән фәргләндирир. Пас басмыш бүтүн сабит мүнасибәтләр вә онларла әлагәдар олуб гәдимләрдән тәгдис олунан тәсәввүр вә бахышлар пуч олур, јени әмәлә кәләнләр исә сабитләшмәдән көһнәлир. Һәрәкәтсиз силк хүсусиййәтләринин һамысы арадан чыхыр, мүгәддәс нә варса һамысы өз мүгәддәслијини итирир вә инсанлар нәһајәт өз јашајыш вәзиййәтләринә, өз гаршылыглы мүнасибәтләринә ачыг көзлә бахмаға мәҹбур олурлар“ (F. Engels und Karl Marx, Manifest der Kommunistischen Partei, London 1848, S. 5). [К. Маркс вә Ф. Энкелс, Коммунист манифести. Элми сосјализм китабханасы. К. Маркс вә Ф. Энкелс институту. Дөвләтнәшр. 1930. 6-чы нәшри. Сәһ. 52.]

[307] „You take my life,
When you do take the means whereby I live“.
(„Сиз мәним јашајыш васитәләрими әлимдән алмагла һәјатымы әлимдән алырсыныз“).
(Шекспир, Венесија таҹири).

[308] Сан-Франсискодан гајытмыш бир нәфәр франсыз фәһләси јазыр: „Мән һеч бир заман күман этмәздим ки, Калифорнијада мәшғул олдуғум пешәләрин

һесаб этмәйи өлүм-дирим мәсәләси дәрәҹәсинә чатдырыр вә мүнасибәтләрин дә бу ганунун нормал һәята кечирилмәсинә уйғунлашдырылмасыны тәләб эдир. Ири сәнае өлүм-дирим мәсәләси олараг гаршыя белә бир вәзифә гоюр ки, капиталын дәйишилән истисмар тәләбләрини өдәмәк мәгсәдилә бир йығын бичарә фәһләни эһтиятда сахламаг кими мүдһиш бир гайданын әвәзинә элә эдилсин ки, инсан, дәйишилән әмәк тәләбатыны өдәмәйә тамамилә ярарлы олсун; иҹтимаи вәзифәнин анҹаг мүәййән бир һиссәсини ифа эдән һиссә фәһләси, һәртәрәфли инкишаф этмиш фәрдлә әвәз эдилсин вә һәмин мүхтәлиф иҹтимаи вәзифәләр бу фәрд үчүн бир-бирини әвәз эдән тәбии фәалиййәт үсулларына чеврилсин.

Бу чеврилиш просесинин ири сәнае әсасында кортәбии олараг мейдана кәлмиш ҹәһәтләриндән бири, политехника вә кәнд тәсәррүфат мәктәбләридир, дикәр бир ҹәһәти исә—тәһсили давам этдирмәк үчүн олан сәнае мәктәбләридир ки, бурада фәһлә балалары техноложи илә вә мүхтәлиф истеһсал аләтләринин ишләдилмәси гайдалары илә бир гәдәр таныш олурлар. Капиталдан зорла гопарылмыш илк хырда күзәшт олан фабрика гануну фабрика әмәйи илә анҹаг ибтидаи тәһсили бирләшдирирсә, демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәрурәт олараг сияси һакимиййәти әлә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли техноложи тәһсил дә лайигли ер тутаҹагдыр. Эйни дәрәҹәдә о да шүбһәсиздир ки, капиталист истеһсал формасы вә фәһләләрин буна уйғун олан игтисади мүнасибәтләри, бу ҹүр чеврилиш ферментләринә вә бунларын тә’гиб этдийи мәгсәдә, йә’ни көһнә әмәк бөлкүсүнүн арадан галдырылмасына тамамилә зиддир. Лакин мүәййән бир тарихи истеһсал формасынын зиддиййәтләринин инкишаф этмәси, һәмин форманын дағылмасы вә ени форманын әмәлә кәлмәси үчүн еканә тарихи йолдур. „Ne sutor ultra crepidam!" [„Чәкмәчи, сән өз галыбларынла мәшғул ол!"] Сәнәткарлыг аләминин бу һикмәтли сөзләри, саатсаз Уатт бухар машыныны, дәлләк Аркрайт тохуҹу машыныны, зәркәр фәһләси Фултон параходу иҹад этдийи замандан э’тибарән дөнүб мә’насыз бир шей олмушдур[309].

Нә гәдәр ки, фабрикаларда, мануфактураларда вә саирәдә әмәйи фабрика гануну тәнзим эдир, бу әввәлҹә капиталын истисмар һүгугларына садәҹә бир мүдахилә кими көрүнүр. Эв әмәйи

һамысы илә мәшғул ола биләм. Мән белә бир гәт’и гәнаәт һасил этмишдим ки, китаб чап этмәкдән башга һеч бир ишә ярамарам... Өз пешәләрини көйнәкләриндән даһа тез-тез дәйишән—инанын ки, беләдир!—бу авантүристләр аләминин кирдабына дүшдүкдә мән дә башгалары кими эдирдим. Филиз газмачысы олмағын о гәдәр дә файдалы бир пешә олмадығыны көрдүкдә ону бурахыб шәһәрә кетдим вә орада каһ мәтбәәчи, каһ дама дәмир дөшәйән, каһ гургушун төкән вә и. а. пешәләриндә чалышдым. Әлимдән һәр иш кәлдийини тәҹрүбәдә көрдүм вә инди өзүмү даһа бир онурғасыз дейил, һәгиги бир инсан һисс эдирәм" (A. Corbon, De l'enseignement professionnel. 2-ème éd., p. 50).

309 Сияси игтисад тарихиндә һәгигәтән әлламә олан John Bellers һәлә XVII әсрин ахырларында тамамилә айдын баша дүшүрдү ки, ҹәмиййәтин һәр ики гүтбүндә, бир-биринә экс истигамәтдә олса да, һипертрофия [хәстәлик әламәти олараг һәддиндән артыг кенишләнмә] вә атрофия [зәифләмә, мәһв олма] төрәдән индики тәрбийә вә әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг лазымдыр. О сөз-

дейилән әмәйин[310] һәр чүр тәнзим эдилмәси исә, әксинә, лап әввәлдән patria potestas [ата һүгугларына], мүасир дилля десәк, валидейн сәлаһиййәтинә ачыгча гәсд этмәк кими көрүнүр, вә бу һал, нәчиб инкилис парламанынын риякарлыгла дедийи кими, куя ону узун заман сарсыдан тәәссүфлү бир аддым олмушдур. Лакин фактларын күчүнә нәһайәт э'тираф этмәк лазым кәлди ки, ири сәнае көһнә аиләнин вә она мүтабиг олан аилә әмәйинин игтисади тәмәлини йыхыб дағытмагла бәрабәр көһнә аилә мүнасибәтләрини дә йыхыб дағыдыр. Ушаглара һүгуг вермәк лазым иди.

„Children's Employment Commission“ун 1866-чы ил тарихли сон һесабатында дейилир: „Бәдбәхтлик орасындадыр ки, бүтүн шаһидләрин дедикләриндән бир шей айдын олур: оғлан вә гыз ушагларыны һамыдан әввәл өз валидейнләриндән горумаг лазым кәлир“. Үмумиййәтлә ушагларын һәддиндән артыг истисмар эдилмәси вә хүсусән ушагларын эвдә ишләдилмәси системинин „давам этмәсинә сәбәб одур ки, ата-аналар өз көрпә, зәриф балалары илә истәдикләри кими һәдсиз бир гәддарлыгла рәфтар эдирләр... Ата-аналарын кәрәк өз ушагларыны һәфтәдә филан гәдәр пул газанмалы олан ади машына чевирмәк ихтияры олмасын... Ушагларын вә ениетмәләрин һаггы вар тәләб этсинләр ки, ганун онлары ата-аналарынын өз сәлаһиййәтиндән суи-истифадә этмәсинә гаршы мүдафиә этсин, зира бу суи-истифадә нәтичәсиндә онларын вүчуду вахтындан тез зәифләйир, өзләри дә мә'нәви вә зеһни чәһәтдән күтләширләр“[311].

Лакин ушагларын иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән билаваситә вә я долайысилә истисмар олунмасыны, ата-аналарынын өз сәлаһиййәтиндән суи-истифадә этмәси төрәтмәмишдир, әксинә, капиталист истисмар үсулу ата-аналарын сәлаһиййәтинә уйғун олан игтисади мәишәт тәмәлини йыхыб дағытмыш вә бу сәлаһиййәтдән суи-истифадә эдилмәсинә сәбәб олмушдур.

Амма капиталист системиндә көһнә аиләнин позулуб дағылмасы нә гәдәр дәһшәтли вә ийрәнч олса да, буна бахмаяраг ири сәнае эвдән кәнарда, ичтимаи мигясда гурулан истеһсал просесиндә гадынларын, ениетмә вә ушаг яшларында олан оғлан вә гызларын ролуну һәлледичи рол дәрәчәсинә чатдырараг, аиләнин вә киши илә гадын арасындаки мүнасибәтләрин даһа йүксәк форма-

---

арасы чох көзәл демишдир ки: „Бош ерә дәрс охумаг, бош галмаға өйрәнмәкдән о гәдәр дә яхшы дейилдир... Чисмани әмәк—аллаһ-тәаланын биринчи буйруғудур... Бәдәнин яшамасы үчүн емәк нә гәдәр вачибдирсә, бәдәнин сағламлығы үчүн дә әмәк бир о гәдәр вачибдир; чүнки инсанын өзүнү нараһат этмәмәк үчүн тәнбәллик этмәси, она хәстәлик кәтирир... Әмәк һәят чырағына яғ төкүр, фикир исә ону яндырыр... Бош ерә сәрф олунан ушаг әмәйи (бу сөзләр Базедовлара вә онларын дедикләрини кор-коранә тәкрар эдән мүасирләримизә һәкиманә бир э'тираздыр) ушагларын күтбейин галмасына сәбәб олур“ („Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry. London 1696“, p. 12, 14, 18).

[310] Бу чүр әмәк хырда э'малатханаларда ичра олундугда да хейли дәрәчәдә эйни хасиййәтдә олур; биз буну кружева вә һәсир тохума мануфактураларынын тимсалында көрмүшдүк вә буну Шеффилддә, Бирмингамда вә башга ерләрдәки метал мануфактураларынын тимсалында хүсусилә этрафлы көстәрмәк олар.

[311] „Children's Employment Commission“. 5-th Report, p. XXV, n. 162 вә 2-nd Report, p. XXXVIII, n. 285, 289, p. XXXV, n. 191.

сы үчүн ени игтисади тәмәл ярадыр. Айдындыр ки, христиан-алман аилә формасыны вә я гәдим Рома формасыны, я да гәдим юнан формасыны, яхуд Шәрг формасыны, тарихи инкишаф ардычыллығы чәһәтдән бир-биринә бағлы олан бу формаларын бирини аилә үчүн мүтләг форма һесаб этмәк мә'насыздыр. Һәмчинин о да айдындыр ки, гурашыг фәһлә организминдә ән мүхтәлиф яшларда олан киши вә гадынларын биркә ишләмәси,—нә гәдәр ки, бу биркә ишләмәк билаваситә тәшәккүл тапдығы өз кобуд капиталист формасында галыр, йә'ни нә гәдәр ки, истеһсал просеси фәһлә үчүн дейил, фәһлә истеһсал просеси үчүндүр,—әхлаг позғунлуғу вә көләлик мәнбәи икән, мүнасиб шәраит кәлиб етишдикдә, әксинә, дөнүб бәшәр инкишафынын мәнбәи олмалыдыр[312].

Фабрика ганунуну ялныз, машынлы истеһсалын илк төрәмәси олан әйирмә вә тохума фабрикаларына аид бир ганун һалындан чыхарыб ону бүтүн ичтимаи истеһсала аид үмуми бир гануна дөндәрмәк зәрурәти, көрдүйүмүз кими, ири сәнаеин тарихи инкишаф просесиндән доғур; ири сәнаеин арха сәмтиндә мануфактуранын, сәнәтин вә эв әмәйинин ән'әнәви формалары там бир ингилаб кечирир: мануфактура даим фабрикая чеврилир, сәнәт даим дөнүб мануфактура олур вә, нәһайәт, сәнәт вә эв әмәйи саһәләри ағлакәлмәз бир гыса мүддәтдә дөнүб капиталист истисмарынын дәһшәтли бир шәкил алдығы ачыначаглы учгарлар һалына дүшүр. Нәтичә э'тибарилә ики чәһәт һәллэдичи рол ойнайыр: әввәлән, даим мүшаһидә олундуғу үзрә нә гәдәр ки, капитал ичтимаи даирәнин анчаг бә'зи нөгтәләриндә дөвләт нәзарәти алтына алыныр, бунун башга нөгтәләрдә бир о гәдәр артыгламасилә әвәзини чыхыр[313]; икинчиси, капиталистләр өзләри фәряд эдиб дейирләр ки, рәгабәт шәраити бәрабәр олмалы, йә'ни әмәйи истисмар этмәк һәдләри бәрабәр олмалыдыр[314].

Бу хүсусда бир-ики аһ-наләни динләйәк. W. Cooksley чәнаблары (Бристолда мых, зәнчир вә и. а. фабрикантлары) фабрика ганунундаки тәләби өз мүәссисәләриндә көнүллү олараг һәята кечирмишдиләр. „Гоншу мүәссисәләрдә көһнә систем давам эдиб иш күнү тәнзим эдилмәдийинә көрә онлар өз ениетмә фәһләләринин һәмин гоншу мүәссисәләр тәрәфиндән тамаһа салыныб (entiked) ахшам саат 6-дан сонра ишләдилмәси кими бир әдаләтсизлик гаршысында галырлар“. Онлар тәбии олараг дейирләр ки, „бу бизә гаршы бир һагсызлыгдыр вә бизә зәрәрдир, чүнки бунун нәтичәсиндә ениетмәләрин күчүнүн бир һиссәси сәрф олунур, һалбуки онларын вердийи бүтүн мәнфәәт тамамилә бизә чатмалыдыр“[315]. Чәнаб J. Simpson (Лондонда кағыз торба вә кағыз гуту фабриканты) „Children's Employment Commission“ үзвләринә дейир ки: „О, фабрика ганунларынын һәята кечирилмәсини тәләб эдәчәк һәр бир әризәйә гол гоймаға һазырдыр. О индики шә-

---

[312] „Фабрика әмәйи дә эвдар гадынын әмәйи гәдәр вә бәлкә ондан да артыг тәмиз вә хош бир әмәк ола биләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 127).

[313] Енә орада, p. 27, 32.

[314] „Reports of Insp. of Fact.“да буна даир бир чох мисал тапмаг олар.

[315] „Children's Employment Commission. 5-th Report“, p. X, n. 35.

раитдә ахшамлар өз э'малатханасыны бағлаяндан сонра һәмишә кечәни раһат ята билмир („he always felt restless at night"), нәзәринә кәтирир ки, башгалары өз фәһләләрини артыг ишләдир вә, беләликлә, она вериләчәк сифаришләри көзү көрә-көрә онун әлиндән чыхарырлар"[316]. „Children's Employment Commission" екун вураг дейир: „Ири фабрикаларда иш күнүнү тәнзим етмәк онларын саһибләринә гаршы һагсызлыг оларды, чүнки һаман саһәдән олан хырда мүәссисәләрдә иш күнүнә ганун васитәсилә гәт'иййән һәдд гоюлмур. Иш күнүнә һәдд гоян ганунун хырда э'малатханалара аид эдилмәмәси үзүндән рәгабәт шәраитинин бәрабәр олмамасы кими һагсызлыгдан башга, ири фабрика саһибләри үчүн әлверишли олмаян бир чәһәт дә одур ки, ишә кирмәк истәйән ениетмә вә гадынлар онларын фабрикаларында ишә кирә билмир вә фабрика ганунуна табе эдилмәйән э'малатханалара кирмәйә мейл эдирләр. Нәһайәт бу һал халгын сағламлығы, раһатлығы, тәрбийәси вә үмумиййәтлә вәзиййәтинин яхшылашдырылмасы чәһәтдән, демәк олар, ән аз әлверишли олан хырда э'малатханаларын чохалмасына тәкан вермиш оларды"[317].

„Children's Employment Commission" (ушаг әмәйини йохламаг үчүн 1862-чи илдә ярадылмыш комисйон) өз сон һесабатында белә бир тәклиф эдир ки, фабрика гануну 1 400 000 нәфәрдән артыг ушаға, енеитмә вә гадына аид эдилсин, буларын исә, демәк олар ки, ярысы хырда истеһсал вә эв әмәйи системиндә истисмар олунур[318]. Комисйон дейир: „Әкәр парламан бизим тәклифимизи бүтүнлүкдә гәбул этсә, белә бир ганун ялныз биринчи нөвбәдә аид олдуғу азяшлылара вә зәифләрә дейил, билаваситә (гадынлар) вә я долайысилә (кишиләр) аид эдиләчәйи чох бөйүк мигдарда яшлы фәһләләрә дә шүбһәсиз, олдугча көзәл тә'сир бағышлар. Белә бир ганун һәмин фәһләләри тәнзим эдилән гыса иш күнү әрзиндә чалышмаға вадар эдәр, онларын өз рифаһы вә өлкәнин рифаһы үчүн чох лазым олан чисмани гүввә эһтиятыны топлайыб сахламаға башлар; кәләчәк нәслин кәнч яшларында һәддиндән артыг кәркин ишләйиб тагәтдән дүшмәсинин вә эркән гочалмасынын гаршысыны алар; нәһайәт, ушаглара, һеч олмазса 13 яшындан ашағы ушаглара ибтидаи тәһсил алмаг, бу-

---

316 Енә орада, p. IX, n. 28.

317 Енә орада, p. XXV, n. 165—167. Ири истеһсалын хырда истеһсалдан үстүнлүйү һаггында мә'лумат алмаг үчүн бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report", p. 13, n. 144, p. 25, n. 121, p. 26, n. 125, p. 27, n. 140 вә и. а.

318 Фабрика ганунларына табе эдилмәли олан сәнае саһәләри булардыр: кружева мануфактурасы, чораб тохума истеһсалы, һәсир тохума, кейим шейләри вә бу гәбилдән олан бир чох дикәр ләвазимат мануфактурасы, сүн'и чичәк истеһсалы, башмаг, шляпа вә әлчәк истеһсалы, дәрзилик пешәси, домна собаларындан башламыш ийнә фабрикалары вә саирәйәдәк бүтүн металлуржи фабрикалары, кағыз фабрикалары, шүшә мануфактуралары, түтүн мануфактуралары, резин истеһсалы, дараг (тохучулуг дарағы) истеһсалы, әл илә халча тохунмасы, күнлүк мануфактурасы, ий вә мәкик истеһсалы, чапчылыг, чилдчилик, язы ләвазиматы тичарәти (Stationery; кағыз гуту, карт, кағыз үчүн рәнкләр вә с. һазырланмасы да бурая дахилдир), канат истеһсалы, мунчуг мануфактурасы, кәрпич заводлары, әл илә ипәк парча тохуян мануфактуралар, дуз, шам вә семент заводлары, шәкәр истеһсалы, сухары истеһсалы, мүхтәлиф ағач шейләр гайрылмасы вә башга әлагәдар истеһсал ишләри.

нунла да, комисйонун һесабатында чох доғру тәсвир эдилән вә инсаны сон дәрәчә ачындыран, милли һейсиййәтини алчалдан ағлагәлмәз вәһаләтә сон гоймаг имканы верәр[319].

Ушаг әмәйини йохламаг үчүн һәлә 1840-чы илдә парламан комисйону тә'йин олунмушду. Бу комисйонун 1842-чи ил һесабаты, Н. В. Сениорун дедийинә көрә, „капиталистләр вә валидейнләр тәрәфиндән көстәрилән ачкөзлүк, худпәсәндлик вә рәһмсизлийин вә ушаглар, ениетмәләр арасында һөкм сүрән сәфаләт, чылызлашма вә сәһһәт позғунлуғунун дүнјада йәгин ки, һәлә мисли көрүнмәмиш бир мүдһиш мәнзәрә тәшкил этдийини ашкара чыхартды... Әкәр бу һесабатда кечмиш күнләрин дәһшәтләри тәсвир олунсайды енә дәрд яры иди. Тәәссүф ки, бу һесабат һаман дәһшәтләрин енә дә кечмишдәки гәдәр шиддәтлә давам этдийини көстәрир. Ики ил бундан әввәл Hardwicke тәрәфиндән нәшр эдилән бир китабчада дейилир ки, 1842-чи илдәки кәдәрли ганунсузлуглар инди дә (1863) давам эдир... Бу һесабата (1842-чи ил һесабатына) ийирми ил әрзиндә һеч бир әһәмиййәт верилмәмиш вә бу мүддәтдә, нә бизим әхлаг адландырдығымыз шейдән, нә дә тәһсил, дин вә тәбии аилә мәһәббәтиндән азачыг да хәбәрдар олмадан бөйүмүш ушаглара, индики нәслин валидейни олмаг имканы верилмишдир“[320].

Бу арада ичтимаи вәзиййәт дәйишилмишди. Парламан 1862-чи ил комисйонунун тәләбләрини, вахтилә 1842-чи ил комисйонунун тәләбләри кими рәдд этмәк чәсарәтиндә олмады. Буна көрә дә һәлә 1864-чү илдә комисйон өз һесабатынын анчаг бир һиссәсини э'лан этдийи заман кил мә'мулаты (о чүмләдән сахсы) сәнаеи, дивар кағызы, кибрит, патрон вә пистон истеһсалы, һабелә мәхмәр гырхылмасы, о вахта гәдәр анчаг тохучулуг сәнаеинә аид олан ганунлара табе эдилди. Ториләрдән ибарәт олан о заманки һөкумәт 1867-чи ил февралын 5-дә ачылыш нитгиндә, 1866-чы илдә өз ишини гуртармыш олан комисйонун сон тәклифләри әсасында тәртиб олунмуш ени ганун лайиһәләрини э'лан этди.

1867-чи ил августун 15-дә Factory Act's Extension Act вә һәмин ил августун 21-дә Workshops' Regulation Act, крал тәрәфиндән тәсдиг олунду; бу ганунларын биринчиси ири истеһсал саһәләрини, икинчиси исә хырда истеһсал саһәләрини тәнзим эдир.

Factory Act's Extension Act домна собаларыны, дәмир вә мис заводларыны, металтөкмә мүәссисәләрини, машын фабрикаларыны, металлуржи э'малатханаларыны, гуттаперч, кағыз, шишә вә түтүн фабрикаларыны, сонра чапчылыг вә чилдчилик мүәссисәләрини вә үмумиййәтлә бу гәбилдән олуб 50 нәфәр вә даһа артыг адамын илдә 100 күндән аз олмаяраг бир заманда ишләдийи бүтүн сәнае э'малатханаларыны фабрика ганунуна табе эдир[320a].

Бу ганунун әһатә этдийи саһәнин бөйүклүйү һаггында мүәййән тәсәввүр оятмаг үчүн, бу ганунда айры-айры саһәләрә верилән тә'рифләрдән бә'зиләрини гейд эдәк:

---

[319] Енә орада, р. XXV, п. 169.

[320] Senior. Social Science Congress, p. 55, 56.

[320a] Бу ганундан, 1872-чи ил тарихли ени Mining Act-дан вә саирәдән мән икинчи чилддә бир даһа бәһс эдәчәйәм.

„Сәнәт (handicraft) дедикдә (бу гануна көрә)—һәр бир сатлыг шейин вә я онун бир һиссәсинин һазырланмасы, дәйишдирилмәси, көзәлләшдирилмәси, тә'мир эдилмәси вә я сон һазырлама әмәлийяты үчүн, я да бунларла әлагәдар ишләрдә пешә вә я ихтисас саһибинин әл илә ишләмәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

„Э'малатхана дедикдә—ушағын, ениетмә вә я гадынын мүәййән бир „сәнәтлә“ мәшғул олдуғу вә бунлара иш верән шәхсин кириб нәзарәт этмәйә ихтияры олдуғу һәр бир отаг, я да үстү өртүлү вә я ачыг ер нәзәрдә тутулмалыдыр.

„Мәшғул адам дейилдикдә—о шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр ки, ашағыда этрафлы тә'риф верилдийи кими, устанын вә я валидейнләрдән биринин янында муздла, я да пулсуз олараг мүәййән сәнәтдә ишләсин.

„Валидейн дедикдә—ата, ана, гәйюм вә я мүәййән бир ушағы, яхуд ениетмәни гәйюмлуға көтүрмүш, я да ондан мүгәййәд олан башга бир шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр“.

Ушаглары, ениетмәләри вә гадынлары бу ганундаки гайдалара әмәл этмәйиб ишләдәнләри чәзаландырмаг һаггындаки 7-чи маддәдә көстәрилир ки, ялныз э'малатхана саһибиндән дейил,—бу э'малатхана саһиби истәр валидейнләрдән бири олсун, истәр олмасын, фәрги йохдур,—һәмчинин „валидейнләрдән вә ушағын, ениетмәнин, я да гадынын гәйюму оланлардан вә я онларын әмәйиндән мәнфәәтбәрдар олан шәхсләрдән дә пул чәримәси алыныр“.

Ири мүәссисәләрә аид олан Factory Act's Extension Act, бир чох ерсиз истисналар үзүндән вә капиталистләрә горхагчасына күзәштләр этмәк нәтичәсиндә әсас фабрика ганунундан чох-чох керидә галыр.

Бүтүн тәфәррүаты бир һеч олан Workshops' Regulation Act, ону һәята кечирмәли олан шәһәр вә ерли һөкумәт идарәләринин әлиндә бош бир кағыз парчасы олараг галды. 1871-чи илдә парламан бу вәзифәни һәмин идарәләрдән алыб фабрика мүфәттишләринә вердикдә исә, һәмин мүфәттишләрин нәзарәти алтында олан э'малатханаларын сайы бирдән-бирә 100 000-ә гәдәр вә бир тәк кәрпич заводларынын сайы 300-ә гәдәр артдығы һалда, о вахтадәк сайча онсуз да аз олан мүфәттишләр һей'әтинин сәхавәтлә артырылмасы онлара чәми 8 көмәкчи вермәкдән ибарәт олмушду[321].

Беләликлә, Инкилтәрәнин бу 1867-чи ил ганунларында бир тәрәфдән, сойғунчу капиталист истисмарына гаршы бу гәдәр фөвгәл'адә вә кениш тәдбирләр көрүлмәсини һаким синифләрдән ибарәт парламанын принсипчә зәрури һесаб этмәйә мәчбур олмасы, дикәр тәрәфдән дә, сонрадан парламанын бу тәдбирләри ишдә ярымчыг, гәт'иййәтсиз вә вичдансыз еринә етирмәси нәзәрә чарпыр.

1862-чи илдәки тәһгигат комисийону мә'дән сәнаеиндә дә әмәк шәраитинин енидән тәнзим олунмасыны тәклиф этди; бу сәнаелә

---

[321] Фабрика мүфәттишләри һей'әти 2 мүфәттишдән, 2 көмәкчидән вә 41 кичик мүфәттишдән ибарәт иди. 1871-чи илдә 8 нәфәр ени кичик мүфәттиш тә'йин эдилди. Инкилтәрәдә, Шотландияда вә Ирландияда фабрика ганунларынын һәята кечирилмәси хәрчләри, гануну позанларын мүһакимә олунмасы хәрчләри дә дахил олмагла, 1871—1872-чи илләрдә чәми 25 347 фунт стерлинг тәшкил эдирди.

ердә галан дикәр сәнаеләр арасында бир фәрг вар ки, бурада торпаг саһибләри илә сәнае капиталистләринин мәнафеи бир-биринә уйғун кәлир. Бу ики гисим мәнафе арасындаки әкслик, фабрика ганунлары верилмәсинә ярдым эдирди; бу әкслийин олмамасы исә нә сәбәбә мә'дән сәнаеи һаггында ганунлар верилмәсинин ләнкидилдийини вә бу саһәдә нә үчүн һийләләр ишләдилдийини айдынлашдырмаг үчүн кифайәтдир.

1840-чы илдәки тәһгигат комисйону элә мүдһиш вә биабырчы һаллары ашкара чыхарыб бүтүн Авропада элә бир курулту гопарды ки, парламан өзүнү вичдан әзабындан хилас этмәк үчүн, гадынлара вә 10 яшындан ашағы ушаглара ер алтында ишләмәйи гадаған этмәклә кифайәтләнән 1842-чи ил Mining Act-ыны (мә'дән ганунуну) вермәйә мәчбур олду.

Сонра 1860-чы илдә Mines' Inspection Act (мә'дәнләрә нәзарәт гануну) мейдана кәлди; бу гануна әсасән мә'дәнләр, хүсуси тә'йин эдилмиш дөвләт мә'мурларынын нәзарәтинә табе эдилир вә тәһсил һаггында вәсигәси олмаян, я да мүәййән мигдар саат мәктәбдә охумамыш олан 10—12 яшлы ушаглары ишә көтүрмәк гадаған эдилирди. Лакин тә'йин олунмуш мүфәттишләрин сайы күлүнч дәрәчәдә аз иди, онларын сәлаһиййәти һеч дәрәчәсиндә иди; буна көрә вә шәрһимизин сонрасында даһа чох айдынлашдырылачаг башга сәбәбләрә көрә бу ганун бош бир кағыз парчасы олараг галды.

„Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence 23 July 1866“ мә'дән сәнаеинә аид ән ени Көй китаблардан биридир. Бу әсәр—ашағы палата үзвләриндән тәшкил олунан вә шаһидләр чағырыб динләмәк сәлаһиййәти олан комитәнин әсәридир; in folio галын бир чилддән ибарәт бу әсәрдә „Report“ (һесабат) өзү анчаг беш сәтир олуб бу кими сөзләрдән ибарәтдир: комитә һеч бир шей дейә билмир, даһа чох шаһид динлирмәк лазымдыр! Китабын бүтүн галан һиссәси исә шаһид ифадәләриндән ибарәтдир.

Шаһидләрин динлирилмәси үсулу, Инкилтәрә мәһкәмәләриндә олдуғу кими, вәкилләрин чүрбәчүр һәясыз долашыг суаллар вермәклә шаһиди чашдырмаға вә сөзләрини тәһриф этмәйә чалышдыглары cross examinations-ы [чарпаз динлирмә үсулуну] хатырладыр. Һәм дә бурадаки вәкилләр—парламан комисйону үзвләринин өзләридир, о чүмләдән мә'дән саһибләри вә истисмарчылардыр; шаһидләр исә, әксәрән даш көмүр мә'дәнләри фәһләләриндән ибарәтдир. Бүтүн бу оюнбазлыг капиталын тәбиәтини о гәдәр дүрүст әкс этдирир ки, бурада бир нечә игтибас кәтирмәмәк олмаз. Ичмалы асанлашдырмаг үчүн тәһгигатын нәтичәләрини вә саирәни фәсилләрә бөлүрәм. Ону да хатырлатмалыям ки, Инкилтәрәнин Көй китабларында суаллар вә верилмәси мәчбури олан чаваблар нөмрәләнмишдир вә бурада ифадәләри ситат кәтирилән шаһидләр даш көмүр мә'дәнләринин фәһләләридир.

1) 10 *яшындан юхары ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәси.* Мә'дәнләрә кедиб гайытмаг үчүн лазым кәлән вахт да дахил олмагла онлар адәтән 14—15 саат, мүстәсна һалларда исә даһа чох, йә'ни сәһәр саат 3, 4 вә 5-дән ахшам

саат 4—5-ә гәдәр ишләјирләр (п. 6, 83, 452). Јашлы фәһләләр һәр бири 8 саатдан ибарәт ики нөвбәдә ишләјирләр, азјашлылар үчүн исә, хәрҹ аз олсун дејә, һеч бир белә нөвбә јохдур (п. 80, 203, 204). Хырда оғлан ушагларындан башлыҹа олараг мә'дәнин мүхтәлиф шө'бәләриндә гапылары ачыб-өртмәк ишиндә, даһа јухары јашлылардан исә көмүр дашымаг вә саир бу кими бир гәдәр ағыр ишләрдә истифадә олунур (п. 122, 739, 1747). Ер алтында узун иш күнү 18—22 јашына чатана гәдәр давам едир; бу заман онлар әсл газмачы ишинә кечирләр (п. 161). Ушаглары вә јениетмәләри инди кечмиш дөврләрдәкиндән даһа амансыз ишләдирләр (п. 1663—1667). Көмүр мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр демәк олар бирсәслә тәләб едирләр ки, парламан 14 јашына чатмајан ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәсини гадаған едән ганун версин. Лакин мәһз бурада Hussey Vivian (көмүр мә'дәни истисмарчысынын өзү) белә бир суал верир: „Ушагларын бу ҹүр ишләдилмәси валидејнләрин чох вә ја аз јохсул олмасындан ирәли кәлмирми?—Сонра да Mr. Bruce дејир: „Ушағын атасы өлмүш, јахуд шикәст олмушса вә и. а., аиләни бу кәлир мәнбәиндән мәһрум етмәк рәһмсизлик олмазмы? Зира нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу ушагларын ишләмәсини гадаған етмәк һамыја аид олаҹагдыр... Сиз 14 јашындан ашағы ушагларын ер алтында ишләмәсинин бүтүн һаллардамы гадаған олунмасыны истәјирсиниз?“ Ҹаваб: „Бүтүн һалларда“ (п. 107—110). Vivian: „14 јашындан ашағы ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәси гадаған едилсә онда валидејнләр өз ушагларыны фабрикалара көндәрмәзләрми вә и. а.?“—„Үмумијјәтлә десәк, көндәрмәзләр“ (п. 174). Фәһлә: „Гапыны ачыб-өртмәк асан көрүнүр. Лакин бу чох әзаблы бир ишдир. Даим сојуг һаванын кәлмәси һәлә бир јана галсын, ушаглар, һәбсханада олдуғу кими гаранлыг бир дар дахмаја салынырлар“. Буржуа Vivian: „Ушаг гапынын ағзында отурдуғу заман шам олса китаб охуја билмәзми?“—„Әввәлән, ушаг бу һалда шам алмалы олар. Шам да алса јенә китаб охумасына иҹазә вермәзләр. Ушағы бураја гојмушлар ки, өз ишинә бахсын, мүәјјән бир вәзифәни јеринә јетирсин. Мән һеч вахт көрмәмишәм ки, мә'дәндә бир ушаг китаб охусун“ (п. 141—160).

2) Тәрбијә. Мә'дән фәһләләри тәләб едирләр ки, ушаглара, фабрикаларда олдуғу кими, иҹбари тәһсил верилмәси һаггында ганун верилсин. Онлар дејирләр ки, 1860-чы ил ганунунда 10—12 јашында ушагларын ишә кирмәк үчүн һөкмән тәһсил вәсигәси кәтирмәси һаггындакы маддә тамамилә бош шејдир. Капиталист мүстәнтигләринин „горхунҹ“ истинтагы бурада һәгигәтән күлүнҹ бир шәкил алыр (п. 115). „Ганун кимләрә гаршы даһа чох лазымдыр, саһибкарлара гаршымы, јохса валидејнләрә гаршы?—Бунларын һәр икисинә гаршы“ (п. 116). „Биринә нисбәтән дикәринә гаршы даһа чох лазым дејилми?—Мән бу суала нә ҹаваб верим?“ (п. 137). „Саһибкарлар иш саатларыны тәһсил саатлары илә ујғунлашдырмаг үчүн аз-чох чалышырларммы?—Јох; һеч заман бунун үчүн иш саатларыны азалтмырлар“ (п. 211). „Мә'дән фәһләләринин тәрбијәси сонралар тәкмилләширми?—Үмумијјәтлә көтүрсәк, онлар даһа да корланырлар; пис әмәлләрә

алышырлар; ичкичилийә, гумара вә и. а. адәт эдир вә тамамилә хараб олурлар“ (п. 109). „Нә сәбәбә ушаглары кечә мәктәбләринә көндәрмирләр?—Даш көмүр мә’дәнләри олан ерләрин чохунда кечә мәктәбләри һеч йохдур. О ерләрдә ки вар вә ушаглардан бә’зиләри орада охумаг истәрдиләр, онлар һәддиндән артыг ишләйиб о гәдәр тагәтдән дүшмүш олурлар ки, дурдуглары ердә көзләри юмулур“. Буржуа бундан нәтичә чыхарыб дейир:—„Демәли сиз тәһсилин әлейһинәсиниз?—Әсла йох, амма“ вә и. а. (п. 443). „Мәкәр 1860-чы ил гануну мә’дән саһибләрини вә и. а. мәчбур этмирми ки, 10 яшындан 12 яшына гәдәр ушаглары ишә көтүрдүкдә онлардан тәһсил вәсигәси тәләб этсинләр?—Ганун мәчбур эдир, амма онлар тәләб этмирләр“ (п. 444). „Сиз дейирсиниз ки, ганунун бу маддәси һәр заман еринә етирилмир, эләми?—Тамамилә еринә етирилмир“ (п. 717). „Мә’дән фәһләләри тәрбийә мәсәләләри илә чохму марагланырлар?—Онларын бөйүк әксәриййәти бу мәсәлә илә марагланыр“ (п. 718). „Онлар бу ганунун һәята кечирилмәси фикринә галырлармы?—Онларын бөйүк әксәриййәти бунун фикринә галыр“ (п. 720). „Бәс нә үчүн онлар бу ганунун һәята кечирилмәси үзәриндә тә’кид этмирләр?—Фәһләләрдән бә’зиләри тәһсил вәсигәси олмаян ушаглары ишә бурахмаг истәмәзди, лакин бунун үстүндә ады пислийә чыхмыш олар (a marked man)“ (п. 721). „Кимин нәзәриндә?—Өз саһибкарынын“ (п. 722). „Олмая сиз күман эдирсиниз ки, саһибкарлар гануна табе олмаг үстүндә адамы тә’гиб эдәрләр?—Зәннимчә, тә’гиб эдәрдиләр“ (п. 723). „Сиз һеч эшитмишсинизми ки, бир фәһлә языб-охуя билмәйән 10—12 яшында бир ушағы ишә көндәрмәк истәмәсин?—Бу онларын өз ихтиярында дейилдир“ (п. 1634). „Сиз парламанын ишә гарышмасынымы тәләб эдирсиниз?—Мә’дән фәһләләринин ушагларына һәгигәтән тәрбийә верилмәсинә наил олмаг үчүн буну мәчбури сурәтдә, парламан гануну васитәсилә этмәк лазымдыр“ (п. 1636). „Бу, Бөйүк Британиянын бүтүн фәһләләрининми ушагларына аид олмалыдыр, йохса анчаг мә’дән фәһләләринин ушагларына?—Мән бурая мә’дән фәһләләри адындан данышмаға кәлмишәм“ (п. 1638). „Мә’дән фәһләләринин ушаглары илә башга ушагларын нә фәрги вар?—Фәрги ондадыр ки, онлар тамамилә башга вәзиййәтдәдирләр“ (п. 1639). „Нә чәһәтдән?—Бәдән чәһәтдән“ (п. 1640). „Нә сәбәбә белә бир тәрбийә онлар үчүн, башга синифләрдән олан оғлан ушагларына нисбәтән даһа гиймәтли оларды?—Мән демирәм ки, бу тәрбийә онлар үчүн даһа гиймәтли оларды. Лакин онлар мә’дәнләрдә һәддиндән артыг ишләдикләринә көрә күндүз мәктәбләриндә вә базар күнү мәктәбләриндә онларын тәрбийә алмаг имканы башгаларындан аздыр“ (п. 1644). „Белә мәсәләләрдән үмуми шәкилдә бәһс этмәк олмаз, дейилми?“ (п. 1646). „Мә’дән олан ерләрдә кифайәт гәдәр мәктәб вармы?—Йох“ (п. 1647). „Әкәр дөвләт бүтүн ушагларын мәктәбә көндәрилмәсини тәләб этсә, бу гәдәр ушаг үчүн мәктәб тапылармы?—Зәннимчә, бу тәләб ирәли сүрүлсә мәктәб дүзәләр. Ялныз ушагларын дейил, яшлы мә’дән фәһләләринин дә бөйүк әксәриййәти нә язмаг билир, нә дә охумаг“ (п. 705, 726).

3) Гадынларын әмәйи. 1842-чи илдән э'тибарән фәһлә гадынларын ер алтында ишләмәсинә йол верилмирсә дә, онлар ер үстүндә көмүр йүкләмәкдә вә саирәдә ишләйирләр, көмүрү ведрәләрә долдуруб каналлара вә дәмир йол вагонларына дашыйырлар, көмүрү чешидләмәк вә с. бу кими ишләрдә ишләйирләр. Сон 3—4 илдә гадын әмәйинин тәтбиги хейли артмышдыр (п. 1727). Фәһлә гадынлар әксәрән мә'дән фәһләләринин арвадлары, гызлары вә дул арвадларыдыр: бунлар 12 яшындан 50—60 яшына гәдәр гыз вә гадынлардыр (п. 645, 1779, 648). „Мә'дән фәһләләри, мә'дәнләрдә гадынларын ишләмәсинә нечә бахырлар? —Һамылыгла бунун әлейһинәдирләр". „Нә сәбәбә?—Онлар бу иши гадынлар үчүн һәгарәт һесаб эдирләр" (п. 649). „Һәмин гадынлар хүсуси палтар кейирләр?—Бәли... онлар киши палтарына бәнзәр палтар кейирләр. Бунунла да чох вахт бүтүн абыр-һәя арадан көтүрүлмүш олур. Гадынлардан бә'зиләри папирос чәкир. Онларын көрдүкләри ишләр дә, мә'дәнләрин өзүндәки ишләр гәдәр чиркли ишләрдир. Бу гадынлардан бир чохунун ушағы вардыр вә онлар өз аналыг вәзифәләрини еринә етирә билмирләр" (п. 651 вә сонракиләр, 709). „Дул гадынлар эйни дәрәчәдә кәлирли (һәфтәдә 8—10 шиллинг верән) башга бир иш тапа биләрдиләрми?—Мән бу барәдә бир шей дейә билмәрәм" (п. 709). „Лакин сиз онларын бу рузи мәнбәини әлләриндән алмаг истәйирсиниз (нә гәдәр даш үрәклисиниз!), белә дейилми?—Шүбһәсиз беләдир" (п. 710). „Белә бир әһвал-руһиййәйә сәбәб нәдир?—Һамы бу рә'йдәдир ки, бу иш гадынлары алчалдыр; биз мә'дән фәһләләринин гадынлара чох һөрмәтимиз вар, буна көрә дә онларын көмүр мә'дәнләриндә ишләдилмәсинә разы ола билмирик... Бу иш әксәрән чох ағыр ишдир. Һәмин гызларын бир чоху күндә 10 тона гәдәр йүк дашыйыр" (п. 1715, 1717). „Сизин фикринизчә мә'дәнләрдә ишләйән фәһлә гадынлар әхлагча фабрикаларда ишләйән фәһлә гадынлардан даһамы позғундурлар?—Әхлагы позулмуш гызларын фаизи фабрикалардакинә нисбәтән артыгдыр" (п. 1731). „Лакин сиз фабрикаларда ишләйән гадынларын да әхлагындан наразысыныз, дейилми?—Йох" (п. 1733). „Бәлкә сиз фабрикаларда да гадын әмәйинин гадаған олунмасыны истәйирсиниз?—Йох, истәмирәм" (п. 1734). „Нә үчүн белә?—Фабрикаларда гадын әмәйи бир гәдәр абырлы вә гадынлар үчүн мүнасибдир" (п. 1735). „Лакин фабрика әмәйи дә гадынларын әхлагы үчүн зәрәрли дейилми?—Йох, һеч дә мә'дәнләрдә олдуғу гәдәр зәрәрли дейилдир. Бир дә мән бу сөзләри дейиркән ишин тәкчә әхлаг чәһәтини дейил, чисмани вә ичтимаи мүлаһизәләри дә нәзәрдә тутурам. Гызларын ичтимаи керилийи мүдһиш, ифрат бир дәрәчәйә чатмышдыр. Онлардан 400—500 нәфәри мә'дән фәһләләринә әрә кетдикдә, бу ичтимаи керилик онларын әрләринә чох пис тә'сир бағышлайыр, онлары эвдән узаглашдырыб сәрхошлуға сөвг эдир" (п. 1736). „Лакин дәмир заводларында ишләйән гадынлар һаггында да эйни сөзләри демәк лазым кәлмәзми?—Мән башга истеһсал саһәләри һаггында бир сөз дейә билмәрәм" (п. 1737). „Дәмир заводларында ишләйән гадынларла мә'дәнләрдә ишләйән гадынлар арасында нә фәрг вар?—Мән бу мәсәлә илә мәшғул олмамышам"

(п. 1740). „Сиз бу ики зүмрə арасында бир фəрг тапа билмəзсинизми?—Мəн бу хүсусда там йəгинликлə бир шей дейə билмəрəм, лакин бизим даирəни эвбəəв кəзəрəк бурадаки биабырчы вəзиййəти көрмүшəм“ (п. 1741). „Сиз чохму истəйирсиниз ки, гадын əмəйи онлары алчалтдығы һəр ердə гəт’и арадан галдырылсын?—Бəли... һəр бир инкилисин əн яхшы дуйғулары анасындан алдығы тəрбийəнин нəтичəсидир“ (п. 1750). „Бу ки, эйнилə гадынларын əкинчиликдə ишлəмəсинə дə аиддир?—Əкинчилик ишлəри илин анчаг ики фəслиндə олур, биздə исə гадынлар илин дөрд фəслинин дөрдүндə дə ишлəйирлəр (п. 1751). Онлар чох вахт кечə-күндүз ишлəйир, сүмүклəринə гəдəр исланырлар, бəдəнлəри зəифлəйир, сəһһəтлəри позулур“. „Сиз бу мəсəлəни (гадын əмəйи мəсəлəсини) үмумиййəтлə тəдгит этмишсинизми?—Мəн көрдүклəримə фикир вермишəм, анчаг буну дейə билəрəм ки, һеч бир ердə һеч бир шей гадынлара мə’дəндə ишлəмəк гəдəр тə’сир көстəрмир. Мə’дəндə ишлəмəк киши ишидир, һəм дə гүввəтли кишилəрин ишидир (п. 1753, 1793, 1794). Мə’дəн фəһлəлəринин əн яхшылары йүксəлиб маарифлəнмəк истəдикдə өз арвадларындан һеч бир ярдым көрмүрлəр, əксинə, онларын үзүндəн даһа да кери кедирлəр“.

Буржуалар даһа бир нечə долама-долашыг суаллар вердикдəн сонра нəһайəт айдын олду ки, онларын нə үчүн дул гадынлара, йохсул аилəлəрə вə башгаларына „үрəйи яныр“: „Мə’дəн саһиби баш нəзарəтчи вəзифəсини мүəййəн чентлменлəрə тапшырыр, бунлар да саһибкарын хошуна кəлмəк үчүн һəр шейдə мүмкүн гəдəр гəнаəт этмəк сиясəти еридирлəр, нəтичəдə дə фəһлə гызлар, кишилəрин 2 шиллинг 6 пенсə көрəчəйи иш үчүн күндə 1 шиллингдəн 1 шиллинг 6 пенсə гəдəр музд алырлар“ (п. 1816).

4) Мейиитлəри мүайинə эдəн һей’əт. „Сизин бахдығыныз даирəлəрдə бəдбəхт һадисəлəр баш вердикдə, мейиитлəри мүайинə эдəн шəхсин апардығы тəһгигат нөгтейи-нəзəриндəн фəһлəлəр мəһкəмə ишиндəн разыдырлармы?—Йох, разы дейилдирлəр“ (п. 360). „Нəйə көрə разы дейиллəр?—Хүсусəн она көрə ки, мəһкəмə ичласчысы вəзифəсинə мə’дəн ишлəриндəн гəт’иййəн хəбəри олмаян адамлар тə’йин эдилир. Фəһлəлəри мүһакимəйə анчаг шаһид сифəтилə чəлб эдирлəр. Үмумиййəтлə, гоншулугдаки дүканчылары дə’вəт эдирлəр ки, бунлар да өз мүштəрилəри олан мə’дəн саһиблəринин тə’сири алтындадырлар вə һəтта шаһидлəрин ишлəтдийи техники ифадəлəри дə баша дүшмүрлəр. Биз тəлəб эдирик ки, мəһкəмə ичласчыларынын бир һиссəси мə’дəн фəһлəлəриндəн олсун. Чыхарылан һөкмлəр адəтəн шаһидлəрин ифадəлəринə зидд олур“ (п. 361, 364, 366, 368, 371, 375). „Бу ичласчылар кəрəк тəрəфкир олмасын, белə дейилми?—Бəли, белəдир. „Фəһлəлəр тəрəфкирлик этмəзлəрми?—Зəннимчə, фəһлəлəрин тəрəфкир олмалары үчүн һеч бир əсас йохдур. Һəр һалда онлар ишə даһа яхшы бəлəддирлəр“. „Онлар фəһлəлəрин хейринə олараг ағыр əдалəтсиз һөкмлəр чыхармаға чалышмазлармы?—Йох, зəннимчə чалышмазлар“ (п. 378, 379, 380).

5) Өлчүнүн, чəкинин вə и. а. дүзкүн олмамасы. Фəһлəлəр тəлəб эдирлəр ки, əмəк һаггы ики һəфтəдə бир дейил, һəр һəфтə верилсин, мəһсул ведрəнин һəчминə көрə дейил, чəки-

синә көрә һесаблансын, дүзкүн чәкмәйән тәрәзидән истифадә эдилмәсинә йол верилмәсин вә и. а. „Әкәр ведрәнин һәчмини бөйүдүб фәһләни алдатмаг истәсәләр, фәһлә 14 күн әввәл саһибкары хәбәрдар эдиб мә'дәндә ишдән чыха биләр, белә дейилми?—Беләдир, амма фәһлә башга бир ердә ишә кирсә, орада да эйни вәзиййәтә раст кәләчәкдир“ (п. 1071). „Һәр һалда фәһлә һагсызлыг эдилән ердән чыхыб кедә биләр, белә дейилми?—Һәр ердә вәзиййәт бир чүрдүр“ (п. 1072). „Лакин фәһлә нә вахт истәсә 14 күн әввәлдән хәбәрдарлыг эдиб ишдән чыха биләр, белә дейилми?—Бәли“ (п. 1073). Вәссалам!

6) М ә'д ә н м ү ф ә т т и ш л и й и. Фәһләләрин фәлакәти тәкчә газ партлайышлары заманы баш верән бәдбәхт һадисәләрдән ибарәт дейилдир. „Биз көмүр мә'дәнләриндә һаванын пислийиндән дә эйни дәрәчәдә шикайәт этмәли олуруг; мә'дәнләрдә һава пис олдуғуна көрә, фәһләләр чәтинликлә нәфәс ала билирләр; нәтичәдә онлар бүтүн иш габилиййәтләрини итирирләр. Мәсәлән, мә'дәнин инди мән ишләдийим саһәсиндә һаванын пис олмасы үзүндән фәһләләрин чоху хәстәләниб һәфтәләрлә ятаға дүшүбләр. Әсас йолларда адәтән һава кифайәт гәдәр олса да, мәһз биз ишләдийимиз ерләрдә аздыр“. „Нә үчүн сиз мүфәттишә мүрачиәт этмирсиниз?—Тәәссүф ки, бурада фәһләләрин чохунун көзү горхубдур. Elә һаллар олмушдур ки, мә'дән фәһләси мүфәттишә мүрачиәт этмәк үстүндә тагсырландырылыб ишдән чыхарылмышдыр“. „Нечә? Бунун үстүндә—Бәли“. „Нечә билирсиниз, сизин даирәдә мә'дәнләр үзәриндә нәзарәт кифайәтлидирми, вә, демәли, ганунун һәята кечирилмәси тә'мин олунмушму?—Йох. Мүфәттишләр мә'дәнләрә һеч кәлмирләр... 7 ил әрзиндә мүфәттиш мә'дәнә бирчә дәфә кәлмишдир. Мән ишләйән даирәдә кифайәт гәдәр мүфәттиш йохдур. 70-дән артыг яшы олан гоча бир адам 130-дан артыг көмүр мә'дәнинә нәзарәт эдә билмәз. Бизә чохлу мүфәттиш лазым олмагдан башга, кичик мүфәттишләр дә лазымдыр“ (п. 234, 241, 251, 254, 274, 275, 276, 293). „Бу һалда демәли һөкумәт о гәдәр мүфәттиш сахламалыдыр ки, фәһләләр мә'лумат вермәдән онлар сизин бүтүн истәдикләринизи өзләри еринә етирсинләр?—Бу мүмкүн дейилдир, лакин мә'лумат алмаг үчүн онлар өзләри мә'дәнләрә кәлмәлидирләр“ (п. 277, 280). „Сиз зәнн этмирсинизми ки, бунун нәтичәсиндә һаванын пис тәмизләнмәси вә и. а. мәс'улиййәти (!) мә'дән саһибләринин үзәриндән көтүрүлүб һөкумәт мә'мурларынын үзәринә гоюларды?—Гәт'иййән йох; онларын вәзифәси бундан ибарәт олмалыдыр ки, саһибкарлар ганунларын еринә етирилмәсинә мәчбур эдилсин“ (п. 285). „Сиз кичик мүфәттиш дедикдә, индики мүфәттишләрдән бир гәдәр аз мааш алан вә онлардан аз габилиййәтли адамлары нәзәрдә тутмурсунузму?—Әкәр сиз яхшы адамлар версәниз, мән һеч дә онларын ашағы мааш алмасына тәрәфдар дейиләм“ (п. 294). „Сиз даһа чох мүфәттишми истәйирсиниз, йохса индики мүфәттишләрдән аз габилиййәтли адамлар?—Бизә elә адамлар лазымдыр ки, өзләри мә'дәнләрдә олсунлар, өз чанларындан горхмасынлар“ (п. 295). „Сизин истәдийиниз бачарыгсыз мүфәттишләр верилсә, онларын бачарыгсызлығы вә и. а. тәһлүкә доғурмазмы?—Йох, һөкумәтин вәзифәси мүнасиб адамлар тә'йин этмәкдир“ (п. 297).

Белә истинтаг үсулунун чох сарсаг бир үсул олдуғуну нәһайәт тәһгигат комисйону сәдринин өзү дә баша дүшдү. О өзү мүкалимәйә гарышыб дейир: „Сиз елә адамлар истәйирсиниз ки, өзләри мә'дәнләри нәзәрдән кечириб мүфәттишә мә'лумат версинләр, беләликлә дә мүфәттиш өз мүкәммәл билийиндән истифадә едә билсин“ (п. 298, 299). „Бүтүн бу көһнә мә'дәнләрдә һаванын дәйишдирилмәси чох бөйүк хәрҹ тәләб етмәзми?—Бәли, йәгин ки, хәрҹ артар, лакин инсанларын һәяты да горунмуш олар“ (п. 531). Көмүр фәһләләриндән бири 1860-ҹы ил ганунунун 17-ҹи бөлмәсинә е'тираз едәрәк дейир: „Инди бир мә'дән мүфәттиши мә'дәнин бир еринин ишә ярарлы олмадығыны көрдүкдә буну мә'дән саһибинә вә дахили ишләр назиринә хәбәр вермәлидир. Сонра мә'дән саһибинә, фикирләшмәк үчүн 20 күн вахт верилир; бу 20 күн кечәндән сонра мә'дән саһиби һәр ҹүр дәйишикликдән боюн гачыра биләр. Бу һалда о, дахили ишләр назиринә языб билдирмәли вә 5 нәфәр мә'дән мүһәндисинин адыны көстәрмәлидир; назир дә бу мүһәндисләрдән мүнсифләр тә'йин етмәлидир. Биз дейирик ки, бу һалда мә'дән саһиби өз ишинә бахмаг үчүн өзү мүнсифләр тә'йин етмиш олур“ (п. 581). Өзү мә'дән саһиби олуб имтаһан тутан буржуа дейир: „Бу гәт'иййән әсли олмаян бир е'тираздыр“ (п. 586). „Демәли, сизин фикринизҹә мә'дән мүһәндисләри чох да виҹданлы дейилдир?—Мән дейирәм ки, бу чох янлыш вә әдаләтсиз бир ишдир“ (п. 588). „Мә'дән мүһәндисләринин тутдуглары мүәййән рәсми мөвгеә көрә онларын һөкмләри сизи горхудан тәрәфкирликдән йүксәк дейилми?—Мән бу адамларын шәхси характеринә аид суаллара ҹаваб вермәк истәмирәм. Мән әминәм ки, бир чох һалларда онлар чох тәрәфкирлик едирләр вә инсанын мүгәддәраты һәлл олунан ердә онлары белә сәлаһиййәтдән мәһрум етмәк лазымдыр“ (п. 589).

Һәмин буржуа утанмайыб енә сорушур: „Сизин фикринизҹә партлайышдан мә'дән саһибләри дә зәрәр чәкмирми?“ Нәһайәт (п. 1042): „Сиз фәһләләр һөкумәтдән ярдым истәмәйиб өзүнүз өз мәнафеинизи мүдафиә едә билмәзсинизми?—Йох“.

1865-ҹи илдә Бөйүк Британияда 3217 даш көмүр мә'дәни вә ҹәми 12 мүфәттиш вар иди. Иоркшир мә'дән саһибләриндән биринин („Times“, 26 январ 1867-ҹи ил) өз һесабына көрә, мүфәттишләрин бүтүн вахтыны әлләриндән алан халис дәфтәрхана вәзифәләрини һәлә нәзәрә алмасаг, мүфәттиш бир мә'дәнә анҹаг 10 илдә бир дәфә кәлә биләр. Буна көрә дә тәәҹҹүблү дейилдир ки, сон илләр (хүсусән 1866 вә 1867-ҹи илләрдә) фәлакәтләрин сайы вә һәҹми кетдикҹә артмышдыр (бә'зән фәлакәтә дүчар олан фәһләләрин сайы 200—300 нәфәрә чатыр). Будур „азад“ капиталист истеһсалынын мәзиййәтләри.

1872-ҹи ил ганунунда нә кими нөгсанлар олса да һәр һалда бу ганун мә'дәнләрдә ишләйән ушагларын иш саатларынын сайыны тәнзим едән вә бәдбәхт һадисә дейилән һадисәләрин мәс'улиййәтини мүәййән дәрәҹәдә мә'дән истисмарчылары вә саһибләринин үзәринә гоян илк ганундур.

Әкинчиликдә ушаг, ениетмә вә гадын әмәйини йохлаян 1867-ҹи ил крал комисйону бир нечә чох мүһүм һесабат нәшр етмишдир.

Фабрика ганунларынын принсипләрини, дәйишдирилмиш шәкилдә олса да, әкинчилийә тәтбиг етмәк үчүн бир нечә тәшәббүс едилмиш, лакин бу тәшәббүсләр индийәдәк һеч бир нәтичә вермәмишдир. Мән бурада бир чәһәти гейд етмәлийәм, бу да ондан ибарәтдир ки, фабрика ганунларынын принсипләрини һәр ердә тәтбиг етмәйә бөйүк бир мейл көстәрилмәкдәдир.

Әкәр фабрика ганунлары бир тәрәфдән, фәһлә синфини чисмани вә мә'нәви чәһәтдән горумаг васитәси олараг лабүддән бүтүн саһәләрдә тәтбиг едилмәли олмушса, бу һал, дикәр тәрәфдән, юхарыда көстәрилдийи кими, чох кичик мигясда ичра олунан дағыныг әмәк просесләринин бөйүк мигясда, ичтимаи мигясда гурашыг әмәк просесинә чеврилмәсини дә үмуми бир һал едир, ону сүр'әтләндирир, йә'ни капиталын тәмәркүзләшмәсини вә фабрика үсулунун мүтләг һөкмранлығыны үмумиләшдириб сүр'әтләндирир. Капиталын һөкмранлығыны һәлә дә гисмән пәрдәләйән бүтүн көһнә формалары, кечид формаларыны сөкүб дағыдыр, бу формалары капиталын пәрдәләнмәмиш ачыг һөкмранлығы илә әвәз едир. Беләликлә, фабрика ганунларынын бүтүн саһәләрдә тәтбиги, билаваситә бу һөкмранлыға гаршы апарылан мүбаризәни дә үмуми мигясда апарылан бир мүбаризә шәклинә салыр. Айры-айры е'малатханалары ейни бир тәрздә, ейни дәрәчәдә мүнтәзәм вә гәнаәтлә ишләмәйә мәчбур едәрәк иш күнүнә һәдд гоюлмасы вә онун тәнзим едилмәси сайәсиндә техниканын алдығы гүввәтли тәкан, бүтүн капиталист истеһсалындаки һәрчмәрчлийи вә сарсынтылары, һабелә әмәйин интенсивлийини вә машынларын фәһлә илә рәгабәтини артырыр. Хырда истеһсал вә ев әмәйи саһәләрини арадан галдырмагла бәрабәр „артыг“ фәһләләрин сон пәнаһкаһыны да дағыдыр вә, демәли, бүтүн ичтимаи механизмин о вахтадәк малик олдуғу горуючу гапағыны да мәһв едир. Истеһсал просесинин мадди шәраити вә ичтимаи гурашыглығы илә бәрабәр, онун капиталист формасынын зиддиййәт вә антагонизмләрини дә етишдирир, демәли, ейни заманда ени чәмиййәтин әмәлә кәлмәси үнсүрләрини вә көһнә чәмиййәтин деврилмәси вахтыны етишдирир[322].

---

[322] Кооператив фабрикаларын вә дүканларын баниси Роберт Оуэн чәмиййәтдәки тәбәддүлатын айрылыгда көтүрүлән бу үнсүрләринин әһәмиййәти мәсәләсиндә, юхарыда гейд етдийимиз кими, өз тәглидчиләринин хүляларына гәт'иййән шәрик дейилди вә о өз тәчрүбәләриндә фабрика системини фе'лән әсас көтүрмәкдән башга, нәзәри чәһәтдән дә бу системи ичтимаи ингилабын башланғыч нөгтәси е'лан етмишди. Лейдендә сияси игтисад профессору олан чәнаб Wissering санки буна бәнзәр бир шей олачағыны габагчадан һисс едир вә вулгар игтисадын бүтүн ейбәчәрликләрини ән мүнасиб бир шәкилдә тәгдим едән өз „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde“ (Amsterdam 1860—1862) адлы әсәриндә ири сәнаеә гаршы сәнәт истеһсалыны чанфәшанлыгла мүдафиә едир.—[*4-чү нәшрә гейд:* Бир-биринә зидд олан Factory Act's, Factory Extension Act вә Workshops' Act кими ганунлар верилдийинә көрә инкилис ганунверичилийинин яратдығы „ени һүгуг долашыглығы“ (сәһ. 264), нәһайәт дөзүлмәз бир һал алды, буна көрә дә бу саһәйә аид бүтүн ганунлар 1878-чи ил Factory and Workshop Act-да мәчәллә шәклинә салынды. Инкилтәрәнин һәлә индийәдәк гүввәдә галан бу сәнае мәчәлләсини, әлбәттә, бурада мүфәссәл тәнгид етмәк мүмкүн дейилдир. Буна көрә дә ашағыдаки гейдләрлә кифайәтләнирик. Ганунун аид едилдийи саһәләр бунлардыр: 1) тохума фабрикалары. Бурада һәр шей үмумий-

10. Ири сәнае вә әкинчилик

Ири сәнаеин әкинчиликдә вә әкинчилик истеһсалында ишләйәнләрин ичтимаи мүнасибәтләриндә яратдығы ингилабы анчаг сонралар шәрһ этмәк олар. Бурада исә бир гәдәр ирәлийә кедәрәк һәмин ингилабын бә'зи нәтичәләриндән бәһс этмәк кифайәтдир. Әкинчиликдә машын ишләдилмәси чох заман, фабрика фәһләсинә көстәрдийи гәдәр зәрәрли чисмани тә'сир көстәрмирсә дә[323], бурада онун фабрикая нисбәтән даһа интенсив тә'сири олур вә, ирәлидә даһа әтрафлы көстәрәчәйимиз кими, мүгавимәт көрмәдийи үчүн фәһләләри „кәрәксиз" эдир. Мәсәлән, Кэмбрич вә Суффолк графлыгларында әкилән торпағын саһәси сон ийирми илдә хейли артдығы һалда кәнд әһалиси һәмин мүддәтдә ялныз нисби кәмиййәтчә дейил, мүтләг кәмиййәтчә дә азалмышдыр. Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында кәнд тәсәррүфат машынлары һәләлик фәһләләри анчаг потенсиал мә'нада әвәз эдир, йә'ни истеһсалчыя даһа бөйүк саһәдә әкин әкмәк имканы верир, лакин ишләйән фәһләләри фе'лән сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инкилтәрә вә Уэлсдә кәнд тәсәррүфат машынлары истеһсалында иштирак эдән шәхсләрин сайы 1861-чи илдә 1034

йәтлә кечмишдә олдуғу кими галыр: 10 яшындан юхары ушагларын күндә $5^1/_2$ саат вә я шәнбә күнү ишләмәмәк шәртилә күндә 6 саат ишләмәсинә изин верилир; ениетмәләр вә гадынлар беш күн күндә 10 саат, шәнбә күнү исә ән чоху $6^1/_2$ саат ишләмәлидирләр.—2) Тохума саһәсинә аид олмаян фабрикалар. Бунлара аид гәрарлар 1)-чи маддәдә көстәрилән гәрарлара әввәлкиндән даһа чох яхынлашдырылмышдыр, лакин һәлә дә капиталистләр үчүн бә'зи әлверишли истисналар сахланмышдыр ки, бунлар мүәййән һалларда дахили ишләр назиринин хүсуси ичазәсилә даһа да кенишләндирилә биләр.—3) Workshops [э'малатханалар]; бунлара да тәхминән бундан әввәлки ганунда олдуғу кими тә'риф верилмишдир. Бунларда ушаглар, ениетмәләр вә я гадынлар ишләдикдә, бу э'малатханалар тохучулуг саһәсинә аид олмаян фабрикалара бәрабәрләшдирилмиш кимидир, лакин бунун да айры-айры чәһәтләриндә енә мүәййән күзәштләрә йол верилир. —4) ушаг вә ениетмәләр ишләмәйән вә ялныз 18 яшындан юхары киши вә гадынларын ишләдийи Workshops; бу э'малатханалар үчүн әлавә күзәштләр вардыр. —5) Domestic Workshops [эв э'малатханалары]; бурада ялныз аилә үзвләри өз мәнзилләриндә ишләйирләр; бунларын һаггында гоюлан гайдалар даһа кениш имканлар верир. Бундан да башга әлә мәһдудиййәтләр гоюлмушдур ки, назирликдән вә я мәһкәмәдән ичазә олмаса мүфәттиш анчаг о биналара кедә биләр ки, бунлар эйни заманда һәм э'малатхана, һәм дә яшайыш ери олмасын; нәһайәт, аиләдә һәсир, кружева вә әлчәк тохума ишләри там сәрбәст бурахылмышдыр. Бу ганун, бүтүн нөгсанларына бахмаяраг, Исвечрә федерасиясынын 1877-чи ил 23 март тарихли фабрика гануну илә бир сырада һәлә дә мүтабиг саһәдә ән яхшы ганундур. Бу гануну индичә адыны чәкдийимиз Исвечрә федерасиясы гануну илә мүгайисә этмәк она көрә хүсусилә әһәмиййәтлидир ки, бу мүгайисә ики ганунверичилик үсулунун—бир тәрәфдән, дүшәндән-дүшәнә ишә гарышан „тарихи" инкилис үсулунун, дикәр тәрәфдән дә, Франса ингилабынын ән'әнәләри әсасында гурулан вә даһа чох үмумиләшдиричи үсул олан континент үсулунун—мәзиййәт вә нөгсанларыны чох айдын көстәрир. Тәәссүф ки, Инкилтәрә ганун мәчәлләси э'малатханалар һаггында һәләлик, мүфәттишләрин сайы аз олдуғуна көрә, әксәриййәтлә тәтбиг олунмамыш галыр.—*Ф. Э.*].

[323] Инкилтәрә әкинчилийиндә ишләдилән машынлар Dr. W. Hamm тәрәфиндән „Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands" (2. Auflage 1856) әсәриндә әтрафлы тәсвир эдилмишдир. Чәнаб Һамм Инкилтәрәдә әкинчилийин инкишафына даир хүласәсиндә Léonce de Lavergne чәнабларыны чох гейри-тәнгиди бир сурәтдә тәглид эдир.

нәфәр олдуғу һалда, бухар вә иш машынларында чалышан әкинчилик фәһләләринин сайы ҹәми 1205 нәфәр олмушдур.

Әкинчилик саһәсиндә ири сәнае көһнә ҹәмиййәтин даяғы олан „әкинчини“ мәһв этмәк вә онун ериндә муздлу фәһлә яратмагла чох күчлү ингилаби тә'сир көстәрир. Беләликлә, кәнддә дә шәһәрдә олдуғу кими ичтимаи чеврилиш эһтиячы вә антагонизмләр мейдана кәлир. Ишләрин ата-баба гайдасилә, ән сәмәрәсиз, әлверишсиз үсулларла апарылмасы әвәзиндә элмин шүурлу сурәтдә техноложи тәтбиги башланыр. Капиталист истеһсал үсулу, ибтидада әкинчиликлә сәнае арасында олуб онларын инкишаф этмәмиш илк формаларыны бирләшдирән аиләви иттифагын дағылмасыны баша чатдырыр. Лакин бу үсул эйни заманда ени, йүксәк бир синтез үчүн, йә'ни әкинчиликлә сәнаеин антагонизм йолу илә инкишаф этмиш формалары әсасында гурулан иттифагы үчүн мадди шәраит ярадыр. Капиталист истеһсалы, бөйүк мәркәзләрә топладығы шәһәр әһалисинин кәнд әһалисиндән артыглығыны даим гүввәтләндирир, бунунла да бир тәрәфдән, ҹәмиййәтин тарихи инкишафы үчүн гүввә топлайыр, дикәр тәрәфдән дә инсанла торпаг арасындаки маддәләр мүбадиләсинә, йә'ни торпағын тәркиб һиссәләринин—ейинти вә кейим васитәләри шәклиндә инсан тәрәфиндән истифадә эдилмиш һиссәләринин—енә торпаға гайтарылмасына мане олур, йә'ни торпағын даими мүнбитлийинин әбәди тәбии шәртини арадан галдырыр. Бу сәбәбдән дә о эйни заманда һәм шәһәр фәһләләринин бәдән сағламлығыны, һәм дә кәнд фәһләләринин мә'нәви һәятыны позур[324]. Лакин капиталист истеһсалы бу маддәләр мүбадиләсинин тамамилә кортәбии йолла яранмыш шәртләрини арадан галдырмагла эйни заманда бу маддәләр мүбадиләсинин мүнтәзәм сурәтдә, ичтимаи истеһсалы тәнзим эдән бир ганун шәклиндә, һәм дә инсанын там инкишафына уйғун кәлән бир шәкилдә бәрпа эдилмәсинә вадар эдир. Сәнаедә олдуғу кими әкинчиликдә дә истеһсал просесинин енидәшдирилиб капиталистҹәсинә гурулмасы эйни заманда истеһсалчыларын мартирологу [изтираблар тарихи] олмушдур; әмәк васитәси—фәһләни әсарәт алтына алмаг, истисмар этмәк вә диләнчи көкүнә салмаг васитәсидир; әмәк просесләринин ичтимаи тәрздә гурашдырылмасы исә, фәһләнин шәхси һәятыны, азадлығыны вә истиглалиййәтини мүтәшәккил сурәтдә тапдаламагдыр. Кәнд фәһләләринин кениш бир саһәйә сәпәләнмәси онларын мүгавимәт күчүнү сарсытдығы һалда, шәһәр фәһләләринин бир ерә топланмасы онларын мүгавимәт күчүнү артырыр. Шәһәр сәнаеиндә олдуғу кими мүасир әкинчиликдә дә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси вә интенсивлийинин артмасы, иш гүввәсинин

---

[324] „Сиз халгы ики дүшмән ҹәбһәйә: кобуд кәндлиләрә вә зәриф чыртданлара бөлүрсүнүз. Кәраминә шүкүр, аллаһ! Әкинчиликлә тиҹарәтин мәнафе фәргләринә әсасән ики ерә бөлүнән бир милләт өзүнү бу әҹаиб вә гейри-тәбии бөлкүйә рәғмән дейил, санки мәһз онун сайәсиндә сағлам бир милләт һесаб эдир вә һәтта өзүнү мә'луматлы вә мәдәни бир милләт адландырыр“ (David Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 119). Бу сөзләр мүасир һәяты һәм арашдырмағы, һәм дә писләмәйи баҹаран, лакин ону анлая билмәйән бир тәнгидин һәм күҹүнү, һәм дә зәифлийини көстәрир.

өзүнү сарсыдыб түкәтмәк баһасына әлдә эдилир. Һәм дә капиталист әкинчилийиндәки һәр бир тәрәгги, фәһләләри талан этмәк мәһарәтинин тәрәггиси олмагдан башга, эйни заманда торпағы гарәт этмәк мәһарәтинин тәрәггиси демәкдир, торпағын мүнбитлийинин мүвәггәти артырылмасындакы һәр бир тәрәгги эйни заманда бу мүнбитлийин даими мәнбәләринин сарсыдылмасынын тәрәггиси демәкдир. Мүәййән бир өлкә, мәсәлән Шимали Америка Бирләшмиш Штатлары кими мә'лум бир өлкә өз инкишафында ири сәнае кими бир өртүлү базисә нә гәдәр чох архаланмыш олурса, бу сарсынты просеси дә бир о гәдәр сүр'әтли олур[325]. Буна көрә капиталист истеһсалы техниканы вә ичтимаи истеһсал просесинин гурашдырылмасыны анҹаг элә инкишаф этдирир ки, бу инкишафла бәрабәр, һәр бир сәрвәтин мәнбәини, йә'ни торпағы вә фәһләни дә сарсытмыш олур.

---

[325] Мүгайисә эт: Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. 7. Auflage 1862, хүсусән биринчи ҹилддә: „Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues". Тәбиәтшүнаслыг нөгтейи-нәзәриндән мүасир әкинчилийин мәнфи ҹәһәтини ашкара чыхармаг Либихин унудулмаз хидмәтләриндән биридир. Онун әкинчилик тарихинә аид гейдләриндә кобуд сәһвләр олса да, һәр һалда бу гейдләр бә'зи мәсәләләри айдынлашдырыр. Анҹаг тәәссүф этмәк олар ки, о тутарлы бир әсасы олмадан белә фикирләр еридир: „Торпағын кетдикҹә нарынлашдырылмасы вә тез-тез шумланмасы, торпағын мәсамәли һиссәҹикләри ичәрисиндә һава мүбадиләсини гүввәтләндирир, бу һиссәҹикләрин һава дәймәли олан сәтһини кенишләндириб тәзәләйир; лакин асанлыгла баша дүшмәк олар ки, мәһсул, тарлада сәрф эдилән әмәйин мигдарилә эйни нисбәтдә арта билмәз, әксинә, мәһсул ондан чох-чох аз нисбәтдә артыр". Либих әлавә эдәрәк дейир: „Бу ганун илк дәфә Ч. Ст. Милл тәрәфиндән онун „Principles of Political Economy" (v. I, p. 17) әсәриндә белә ифадә олунмушдур: „Башга шәртләр дәйишилмәдикдә, торпагдан көтүрүлән мәһсул, ишләйән фәһләләрин сайынын артмасына нисбәтән аз артыр (ҹәнаб Милл һәтта Рикардонун мәшһур ганунуну да бурада янлыш бир шәкилдә тәкрар эдир, чүнки „the decrease of the labourers employed", „ишләйән фәһләләрин сайынын азалмасы" Инкилтәрәдә даим әкинчилийин тәрәггисилә янашы олмушдур, буна көрә дә Инкилтәрәдә вә Инкилтәрә үчүн кәшф эдилмиш бир ганунун тәтбиги, ән азы Инкилтәрәнин өзүндә гәт'иййән мүмкүн олмазды); бу, әкинчилийин универсал ганунудур". Бу кәшф тәәҹҹүблү бир кәшф иди, чүнки һәмин ганунун әсасыны тәшкил эдән сәбәб Миллә мә'лум дейилди" (Liebig, ситат кәтирилән әсәр, Bd. I, S. 143 вә гейд). Либихин „әмәк" дедикдә мәһз сияси игтисадын нәзәрдә тутдуғундан башга бир шейи нәзәрдә тутмадығы һалда она янлыш тә'риф вермәси һәлә бир яна галсын, „тәәҹҹүблүсү" будур ки, Либих Ч. Ст. Милли элә бир нәзәриййәнин баниси адландырыр ки, ону Ҹемс Андерсон илк дәфә А. Смит дөврүндә э'лан этмиш вә сонра XIX әсрин әввәлинә гәдәр мүхтәлиф әсәрләриндә тәкрар этмишдир; үмумиййәтлә әдәбийят оғурлуғунда маһир олан Малтус (онун әһали һаггындакы нәзәриййәси башдан-баша виҹдансыз бир оғурлугдан ибарәтдир) бу нәзәриййәни 1815-чи илдә өз адына чыхмышдыр; Уэст дә бу нәзәриййәни Андерсонла бир заманда вә ондан асылы олмаяраг инкишаф этдирмишдир; Рикардо да 1817-чи илдә бу нәзәриййәни дәйәр һаггындакы үмуми нәзәриййә илә әлагәләндирмиш вә бу нәзәриййә о замандан э'тибарән Рикардонун ады илә бағлы олараг бүтүн дүняны кәзмишдир; 1820-чи илдә бу нәзәриййә Ҹемс Милл (Ч. Ст. Миллин атасы) тәрәфиндән баяғылашдырылмышдыр; нәһайәт, бу нәзәриййә сәтһи бир шейә чеврилән мәктәб әһкамы шәклиндә ҹәнаб Ч. Ст. Милл тәрәфиндән дә тәкрар эдилмишдир. Шүбһәсиз ки, Ч. Ст. Милл һәр һалда „тәәҹҹүбә лайиг олан" өз нүфузуну, демәк олар, анҹаг бу ҹүр янлышлыглар сайәсиндә газанмышдыр.

БЕШИНЧИ БӨЛМӘ

МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҺСАЛЫ

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ИЗАФИ ДӘЙӘР

Биз юхарыда (бешинчи фәслә бах) әмәк просесини мүчәррәд шәкилдә, йә'ни онун тарихи формаларыны нәзәрә алмадан инсанла тәбиәт арасындаки бир просес кими тәдгиг этмишдик. Биз орада демишдик: „Бүтүн просесә онун вердийи нәтичә, йә'ни мәһсул нөгтейи-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәләри дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәсидир, әмәйин өзү исә — м ә һ с у л д а р ә м ә к д и р". 7-чи гейддә буна әлавә олараг демишдик ки: „Мәһсулдар әмәйә бәсит әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән верилән бу тә'риф, капиталист истеһсал үсулу үчүн гәт'иййән кифайәт дейилдир" Мәһз һәмин чәһәт бурада әтрафлы тәдгиг эдилмәлидир.

Нә гәдәр ки, әмәк просеси халис фәрди просесдир, эйни бир фәһлә, сонралар бөлүнүб айрылан бүтүн вәзифәләри тәкликдә еринә етирир: тәбиәтдәки шейләри өз эһтиячлары үчүн тәкликдә мәнимсәркән о өзү өзүнүн нәзарәтчисидир. Сонралар ону башгалары нәзарәт алтына алыр. Айрыча бир шәхс, өз әзәләләрини өз бейнинин нәзарәти алтында һәрәкәтә кәтирмәдән тәбиәтә тә'сир көстәрә билмәз. Яранылышын өзүндә баш илә әл эйни бир вүчуда мәхсус олдуғу кими, әмәк просесиндә дә бейин әмәйи илә әл әмәйи бирләшир. Сонраларда бунлар бир-бириндән айрылыр вә араларында дүшмәнчәсинә бир экслик әмәлә кәлир. Фәрди истеһсалчынын билаваситә һазырладығы мәһсул дөнүб ичтимаи мәһсул олур, коллектив фәһләнин үмуми мәһсулу олур, бу фәһлә һей'әти исә элә гурашдырылмыш олур ки, бурая дахил олан мүхтәлиф фәрдләр әмәк чисминә көстәрилән билаваситә тә'сирдән бир гәдәр яхында вә я бир гәдәр узагда ерләшир. Буна көрә дә әмәк просесинин кооператив хасиййәтинин өзү, м ә һ с у л д а р ә м ә к анлайышыны вә бу әмәйин һамили олан м ә һ с у л д а р ф ә һ л ә анлайышыны лабүд олараг кенишләндирир. Инди мәһсулдар һалда ишләмәк үчүн инсанын өз әлләрини билаваситә ишә салмасына эһтияч йохдур; коллектив фәһләнин бир үзвү олуб онун табе вәзифәләриндән бирини еринә етирмәк кифайәтдир. Юхарыда, мадди истеһсалын тәбиәтинә әсасән мәһ-

сулдар әмәйә вердийимиз илк тә'риф, бир там кими тәдгиг олунан коллектив фәһлә һаггында даим өз әһәмиййәтини сахлайыр. Коллектив фәһләнин айрылыгда көтүрүлән һәр бир фәрдинә исә даһа мүнасиб кәлмир.

Лакин, мәһсулдар әмәк анлайышы бир тәрәфдән дә мәһдудлашыр. Капиталист истеһсалы бир тәк әмтиә истеһсалы дейилдир, өз маһиййәтинә көрә изафи дәйәр истеһсалыдыр. Фәһлә өзү үчүн дейил, капиталист үчүн истеһсал эдир. Буна көрә дә фәһләнин үмумиййәтлә истеһсал этмәси даһа кифайәт дейилдир. О, изафи дәйәр истеһсал этмәлидир. Анчаг о фәһлә мәһсулдар һесаб олунур ки, капиталист үчүн изафи дәйәр истеһсал этсин, яхуд капитал дәйәринин артмасына хидмәт этмиш олсун. Әкәр madди истеһсал даирәси харичиндән мисал кәтирмәк чаизсә, онда мәсәлән, бир мәктәб мүәллими анчаг о заман мәһсулдар фәһлә һесаб олунур ки, ушагларын бейнини ишләтмәклә бәрабәр, саһибкары варландырмаг үчүн өзүнү дә ишләтмиш олсун. Саһибкар өз капиталыны истәр тәдрис фабрикасына гойсун, истәрсә калбас фабрикасына, бу һал тәдгиг этдийимиз мүнасибәти әсла дәйишдирмир. Буна көрә, мәһсулдар фәһлә анлайышы, һеч дә бир тәк фәалиййәтлә онун файдалы нәтичәси вә фәһлә илә онун әмәйинин мәһсулу арасындаки мүнасибәтдән ибарәт дейилдир; бу анлайыша һабелә, фәһләни капиталын артырылмасына билаваситә хидмәт эдәчәк бир аләтә дөндәрән хүсуси ичтимаи мүнасибәт, тарихән мейдана кәлмиш олан истеһсал мүнасибәти дә дахилдир. Демәли, мәһсулдар фәһлә олмаг һеч дә сәадәт дейилдир, әзаб вә ишкәнчәдир. Бу әсәрин дөрдүнчү китабында, нәзәриййәнин тарихиндән бәһс олунан ердә әтрафлы сурәтдә көстәриләчәкдир ки, классик сияси игтисад, гисмән инстинктлә, гисмән дә шүурлу олараг, лап әввәлдән, и з а ф и д ә й ә р истеһсал этмәйи мәһсулдар фәһләнин әсас фәргләндиричи әламәти һесаб этмишди. Буна көрәдир ки, классик сияси игтисад изафи дәйәрин тәбиәтинә олан бахышыны дәйишдирдикдә, онун мәһсулдар фәһләйә вердийи тә'риф дә дәйишилир. Мәсәлән, физиократларын дедийинә көрә мәһсулдар әмәк анчаг, торпаға гоюлан әмәкдир, чүнки ялныз бу әмәк изафи дәйәр ярадыр. Онлар изафи дәйәри анчаг торпаг рентасы шәклиндә көрүрдүләр.

Мүтләг изафи дәйәр истеһсалы ондан ибарәтдир ки, иш күнү узадылыб фәһләнин ялныз өз иш гүввәси дәйәринин эквивалентини истеһсал эдә билдийи һədди ашыр вә бу изафи әмәйи капитал мәнимсәйир. Бу просес, капиталын ярдымы олмадан тарихдән мирас галмыш истеһсал үсуллары әсасында чәрәян эдә биләр вә һәгигәтдә дә белә олур. Бу кими һалларда ялныз формача истиһалә әмәлә кәлир, яхуд, башга сөзлә десәк, капиталист истисмар үсулу илә ондан әввәлки истисмар үсуллары, мәсәлән гулдарлыг системи вә и. а. арасындаки фәрг анчаг ондадыр ки, гулдарлыг системиндә изафи әмәк ачыг зоракиликлә гәсб эдилир, капитализм системиндә исә, иш гүввәсинин „көнүллү сурәтдә" сатылмасы арада бир васитә олур. Демәли, мүтләг изафи дәйәр истеһсалы үчүн әмәйин капитала ялныз формал табе олмасы лазымдыр.

Мүтләг изафи дәйәр истеһсалы, капитализм системинин үмуми әсасыны вә нисби изафи дәйәр истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил эдир. Нисби изафи дәйәр истеһсалында иш күнү лап әввәлдән ики һиссәйә: зәрури әмәйә вә изафи әмәйә бөлүнмүш олур. Изафи әмәйи артырмаг үчүн, әмәк һаггынын эквивалентини даһа гыса мүддәтдә истеһсал этмәйә имкан верән үсуллар ишләтмәк васитәсилә зәрури әмәк вахтыны азалдырлар. Мүтләг изафи дәйәр истеһсалы анҹаг иш күнүнүн узунлуғу илә әлагәдардыр; нисби изафи дәйәр истеһсалы исә әмәйин һәм техники просесләрини, һәм дә иҹтимаи груплашмасыны көкүндән дәйишдирир.

Демәли, нисби изафи дәйәр истеһсалы, спесифик капиталист истеһсал үсулунун олмасыны тәләб эдир. Бу үсул өзүнә мәхсус методлар, васитәләр вә шәртләрлә бирликдә ялныз, әмәйин капитала формал табе олдуғу ердә кортәбии сурәтдә әмәлә кәлиб инкишаф эдир. Бунунла бәрабәр әмәйин капитала формал табелийи дөнүб реал табелик олур.

Бурада, ярымчыг формаларын мөвҹуд олдуғуну садәҹә гейд этмәк кифайәтдир; бу формалар шәраитиндә изафи әмәк даһа истеһсалчынын ҹанындан ачыг зоракиликлә чыхарылмыр, дикәр тәрәфдән дә, истеһсалчынын капитала формал табелийи һәлә мейдана чыхмамыш олур. Бурада капитал әмәк просесини һәлә билаваситә әлә алмамышдыр. Ата-бабалардан галма ән'әнәви формаларда сәнәт вә я әкинчиликлә мәшғул олан мүстәгил истеһсалчыларла янашы, онлары зәли кими соруб истисмар эдән сәләмчи вә я таҹир, сәләм вә я тиҹарәт капиталы мейдана чыхыр. Ҹәмиййәтдә бу истисмар формасынын кәмиййәтҹә чохлуғу, капиталист истеһсал үсулунун мөвҹуд олмасына имкан вермир, дикәр тәрәфдән исә мәһз бу истисмар формасы, капиталист истеһсал үсулуна кечмәк үчүн бир ара пилләси ола биләр; буну биз орта әсрләрин ахырларында көрүрүк. Нәһайәт, мүасир эв әмәйи тимсалындан көрүнүр ки, мүәййән ярымчыг формалар ири сәнае зәмининдә дә гисмән тәкрар вүҹуда кәлир, лакин бурада тамамилә башга бир шәкил алыр.

Бир тәрәфдән, мүтләг изафи дәйәр истеһсалы үчүн әмәйин капитала формал табелийи тамамилә кифайәтдирсә, мәсәлән, кечмишдә мүстәгил олуб өзү үчүн ишләйән, яхуд сех устасына шакирдлик эдән бир сәнәткарын дөнүб билаваситә капиталын нәзарәти алтында ишләйән муздлу бир фәһлә олмасы кифайәтдирсә, дикәр тәрәфдән, нисби изафи дәйәр истеһсалы методлары көрдүйүмүз кими, эйни заманда мүтләг изафи дәйәр истеһсалы методларыдыр. Биз көрдүк ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы, мәһз ири сәнаеин ән характер мәһсулудур. Үмумиййәтлә, спесифик капиталист истеһсал үсулу, бүтөв бир истеһсал саһәсини вә я билхассә бүтүн мүһүм истеһсал саһәләрини гаврадыгда, даһа нисби изафи дәйәр истеһсал этмәк үчүн ади бир васитә олмур. О дөнүб истеһсал просесинин ҹәмиййәтдә һаким бир үмуми формасы олур вә, нисби изафи дәйәр истеһсалы үчүн хүсуси бир метод олараг анҹаг ашағыдаки һалларда давам эдир: әввәлән, бу вахтадәк капитала анҹаг формал табе олан сәнае саһәләрини

гаврадыгда вә, демәли, кетдикчә даһа кениш яйылдыгда, икинчиси исә, онун һакимиййәти алтына кечән сәнае саһәләринин истеһсал методлары дәйишилдийинә көрә бу саһәләр мүтәмадийән тәкмилләшдикдә.

Мүәййән нөгтейи-нәзәрдән мүтләг изафи дәйәрлә нисби изафи дәйәр арасындаки фәрг үмумиййәтлә хәяли бир шей кими көрүнүр. Нисби изафи дәйәр мүтләгдир, чүнки иш күнүнү фәһләнин өз яшайышы үчүн лазым олан иш вахты чәрчивәсиндән кәнара чыхарыб мүтләг сурәтдә узадыр. Мүтләг изафи дәйәр нисбидир, чүнки әмәк мәһсулдарлығынын инкишафыны тәләб эдир ки, бу сурәтлә зәрури иш вахты иш күнүнүн анчаг бир һиссәсиндән ибарәт ола билсин. Лакин изафи дәйәрин инкишафына фикир верилдикдә бу заһири эйниййәт арадан галхыр. Капиталист истеһсал үсулу мейдана кәлиб үмуми истеһсал үсулу олдугда, демәли, үмумиййәтлә изафи дәйәр нормасынын артырылмасында мүтләг изафи дәйәрлә нисби изафи дәйәр арасындаки фәрг өзүнү һисс этдирир. Иш гүввәси үчүн өз дәйәринә көрә музд верилдийини фәрз этдикдә биз ики нәтичәдән бирини чыхармаға мәчбуруг: әкәр әмәйин мәһсулдар гүввәси вә нормал интенсивлик дәрәчәси мә'лумдурса, онда изафи дәйәр нормасы анчаг, иш күнүнү мүтләг сурәтдә узатмаг васитәсилә артырыла биләр; дикәр тәрәфдән, иш күнүнүн һәдди мүәййән олдугда изафи дәйәр нормасы анчаг, иш күнүнүн тәркиб һиссәләринин, йә'ни зәрури әмәклә изафи әмәйин нисби кәмиййәтләрини дәйишдирмәк васитәсилә артырыла биләр, бу исә енә әмәйин мәһсулдарлығыны вә я интенсивлийини дәйишдирмәйи тәләб эдир, зира шәртимизә көрә әмәк һаггы иш гүввәсинин дәйәриндән ашағы дүшмәмәлидир.

Әкәр фәһлә өз ихтиярында олан бүтүн вахтыны өзүнүн вә аиләсинин яшамасы үчүн лазым олан вәсаитин истеһсалына сәрф этмәйә мәчбурдурса, әлбәттә онун башгалары үчүн һавайы ишләмәйә вахты галмаз. Беләликлә, нә гәдәр ки әмәк мәһсулдарлығы мүәййән сәвиййәйә чатмамышдыр, фәһләнин артыг вахты галмыр, бунсуз исә изафи әмәк мүмкүн ола билмәз, демәли, бу һалда капиталистләр дә ола билмәз, эйни заманда гулдарлар да, феодал баронлар да, бир сөзлә, һеч бир ири мүлкиййәтчиләр синфи ола билмәз[1].

Беләликлә, изафи дәйәрин тәбии тәмәли олмасындан бәһс эдилә биләрди, лакин бундан ялныз белә бир тамамилә үмуми мә'нада бәһс этмәк оларды ки, тәбиәтдә бир адамын өз яшайышыны тә'мин этмәк үчүн өзү ишләмәйиб башгасыны ишләтмәсинә йол вермәйәчәк һеч бир мүтләг маниә йохдур. Эйни дәрәчәдә һаглы олараг демәк оларды ки, мәсәлән, бир адам башгасынын әтини емәк истәсә, тәбиәтдә буна йол вермәйәчәк һеч бир мүтләг маниә йохдур[1a].

---

[1] „Хүсуси бир синиф олмаг э'тибарилә капиталист саһибкарларын мөвчуд олмасы, әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр" (Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, London 1821, p. 206) „Һәр бир адамын әмәйи, анчаг өз емәйини истеһсал этмәк үчүн кифайәт этсәйди, онда мүлкиййәт ола билмәзди" (Ravenstone, Thuoghts on the Funding System, London 1824, p. 14, 15).

[1a] Бу яхынлардаки һесабламая көрә анчаг авропалыларын тәдгиг этмиш олдуглары өлкәләрдә азы 4 000 000 адамхор яшайыр.

Лакин билаваситә мейдана кәлән бу әмәк мәһсулдарлығы илә мөвһум тәсәввүрләри, кечмишдә бә'зән эдилдийи кими, һеч дә әлагәләндирмәк доғру олмаз. Ялныз инсанлар өз әмәйи сайәсиндә ибтидадаки һейван вәзийиәтиндән чыхмыш олдугда вә беләликлә онларын әмәйи мүәййән дәрәчәдә ичтимаиләшдикдә—ялныз о заман элә шәраит яраныр ки, бурада бир адамын изафи әмәйи башгасынын яшамасы үчүн шәрт олур. Мәдәнийиәтин ибтидаи пилләләриндә әмәйин мәһсулдар гүввәси чох аз олур, лакин тәләбат да эйни дәрәчә аз олур, зира инсанын тәләбаты, онлары өдәйән васитәләрлә бирликдә вә онларын инкишафындан билаваситә асылы олараг инкишаф эдир. Сонра. Көстәрилән бу илк пилләләрдә чәмийиәтин өзкә әмәйи илә яшаян һиссәләринин нисби кәмийиәти әсл истеһсалчылар күтләсинә нисбәтән чох чүз'и олур. Әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәси артдыгча бу һиссәләрин мүтләг вә нисби кәмийиәти артыр[2]. Бундан әлавә, ичтимаи мүнасибәт олмаг э'тибарилә капитал, узун бир инкишаф просесинин мәһсулу олан игтисади зәмин үзәриндә мейдана кәлир. Капиталын инкишафы үчүн әсас тәшкил эдән мөвчуд әмәк мәһсулдарлығы, тәбиәтин вердийи бир не'мәт дейилдир. О, йүз илләр дейил, йүз мин илләр давам эдән тарихин вердийи не'мәтдир.

Әкәр биз ичтимаи истеһсалын чохму вә я азмы инкишаф этмәсиндән сәрфнәзәр этсәк, әмәк мәһсулдарлығынын тәбии шәраитдән асылы олдуғу мейдана чыхар. Бу тәбии шәраит исә тамамилә, инсанын өз тәбиәтиндән, иргиндән вә саирәсиндән, һабелә онун этрафындаки тәбиәтдән ибарәт сайыла биләр. Харичи тәбии шәраит игтисади чәһәтчә ики бөйүк гисмә айрылыр: бири яшайыш васитәләриндән ибарәт олан тәбии сәрвәтдир, демәли торпағын мүнбитлийи, суларда балығын боллуғу вә саирәдир, бири дә әмәк васитәләриндән ибарәт олан тәбии сәрвәтдир, мәсәлән: мөвчуд шәлаләләр, кәми ишләйән чайлар, ағач, метал, көмүр вә и. а. Мәдәнийиәтин ашағы пилләләриндә тәбии сәрвәтин биринчи нөвү, йүксәк пилләләриндә исә икинчи нөвү һәлледичи әһәмийиәтә малик олур. Мәсәлән Инкилтәрәни Һиндустанла, яхуд гәдим дүняда Афина илә Коринфи Гара дәниз саһилиндәки өлкәләрлә мүгайисә эдин.

Өдәнилмәси мүтләг зәрури олан тәбии тәләбатын сайы нә гәдәр аз оларса, торпағын тәбии мүнбитлийи нә гәдәр чох вә иглим нә гәдәр әлверишли оларса, истеһсалчынын яшамасы вә яшайышыны давам этдирмәси үчүн лазым кәлән иш вахты бир о гәдәр аз олар. Демәли, артыг галан вә башгасына сәрф этдийи әмәк дә өзүнә сәрф этдийи әмәйә нисбәтән бир о гәдәр чох ола биләр. Белә ки, һәлә Диодор гәдим мисирлиләрдән бәһс эдиркән дейир: „Онлар ушагларыны бәсләйиб бөйүтмәйә һеч инанылмаячаг гәдәр аз әмәк вә вәсаит сәрф эдирләр. Онлар өз ушаглары үчүн әлләринә кечән садә хөрәкләр биширирләр; һәтта папирус биткисинин көкләри-

[2] „Америкадаки вәһши һиндлиләр ичәрисиндә мәһсулун демәк олар һамысы ишчининдир, мәһсулун 99 фаизини ишләйәнин пайына айырмаг лазым кәлир; Инкилтәрәдә исә мәһсулун, ола билсин, $^2/_3$ һиссәси дә фәһләнин пайына дүшмүр“ („The Advantages of the East-India Trade“ etc., London 1720, p. 73).

ни одда гызардыб онлара едирирләр, һабелә батаглыг биткиләринин көк вә ярпагларыны гисмән чий һалда, гисмән дә пөртләдиб вә я гызардыб ушаглара верирләр. Һава чох мүлайим олдуғундан ушагларын чоху аягялын вә чылпаг кәзир. Буна көрә дә бир ушағы бөйүтмәк онун ата-анасына ән чоху ийирми дирһәмә баша кәлир. Мисирдә әһали чохлуғунун башлыча сәбәби будур вә әһалинин чох олмасы орада бу гәдәр чохлу мөһтәшәм тикилиләр ярадылмасына имкан вермишдир"[3]. Һәгигәтдә исә гәдим Мисирдәки мөһтәшәм тикилиләрин ярадылмасына сәбәб, Мисир әһалисинин чохлуғундан зиядә бу әһалинин хейли һиссәсинин һәмин тикилиләрин ярадылмасында ишләдилә билмәсидир. Айрыча бир фәһләнин зәрури иш вахты нә гәдәр аз оларса, о бир о гәдәр артыг изафи әмәк верә биләр; эйни шейи, ишләйән әһалинин бүтөвү һаггында да демәк олар: зәрури яшайыш васитәләри истеһсал этмәк үчүн бу әһалинин нә гәдәр аз гисми ишләмәли оларса, башга бир ишдә ишләдилә биләчәк дикәр гисми бир о гәдәр чох олар.

Капиталист истеһсалы мөвчуддурса, онда бүтүн башга шәртләр дәйишилмәз галдыгда вә иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда изафи әмәйин мигдары әмәйин тәбии шәраитиндән, о чүмләдән торпағын мүнбитлийиндән асылы олараг дәйишилир. Лакин бурадан белә бир экс нәтичә чыхмыр ки, ән чох мүнбит олан торпаг капиталист истеһсал үсулунун артмасы үчүн ән чох әлверишлидир. Капиталист истеһсал үсулу инсанын тәбиәтә һаким олмасыны тәләб эдир. Һәддән артыг сәхавәтли олан тәбиәт „инсаны ушаг кими әлиндән тутуб кәздирир". О, инсанын өз инкишафыны тәбии бир зәрурәт шәклинә салмыр[4]. Бол битки етишдирән тропик иглим дейил, мүлайим иглимли гуршаг, капиталын вәтәни олмушдур. Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн тәбии әсасыны, торпағын мүтләг мүнбитлийи дейил, мүнбитлик чәһәтдән мүхтәлиф олмасы вә мүхтәлиф тәбии мәһсул вермәси тәшкил эдир, ки бу да инсанын мәшғул олдуғу тәсәррүфатын тәбии шәраитини дәйишдирмәклә инсанын өз тәләбатынын, бачарығынын, әмәк васитәләри вә үсулларынын артмасына ярдым эдир. Тәбиәтин мүәййән бир гүввәсини тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн ичтимаи даирәдә нәзарәт алтына алмаг зәрурәти, инсанын әли илә ярадылан тикилиләр васитәсилә һәмин тәбиәт гүввәсиндән бөйүк мигясда истифадә этмәк вә я бу гүввәнин дағыдычы тә'сиринин гаршысыны алмаг

[3] Diodorus Siculus, Bibliotheca historica, lib. I, c. 80.

[4] „Биринчиси (тәбии сәрвәтләр) даһа бол вә әлверишли олдуғу үчүн халгы гайғысызлыға, ловғалыға, исрафчылыға алышдырыр, һалбуки икинчиси мүшаһидәнин, элмин, инчәсәнәтин вә сияси тәшкилатларын инкишафына ярдым эдир" („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London Merchant, and now published for the common good by his son John Mun". London 1669, p. 181, 182). „Мәнчә бир халг үчүн ән бөйүк бәла онун элә бир торпагда яшамасыдыр ки, орада тәбиәт өзү инсана боллуча яшайыш васитәси вә гида верир, иглим исә кейинмәк вә союгдан горунмаг үчүн инсанын чох гайғы чәкмәсини тәләб этмир вә я буна эһтияч доғурмур.. Бунун там экси дә мүмкүндүр. Әмәк сәрф этмәк васитәсилә бечәрилдикдә мәһсул верә билмәйән торпаг да, һеч бир әмәк сәрф эдилмәдән бол мәһсул верән торпаг гәдәр писдир" („An Inquiry into the Present High Price of Provisions", London 1767, p. 10).

зәрурәти, сәнаеин тарихиндә һәлледичи рол ојнајыр. Мисирдә[5], Ломбардијада, Һолландијада вә и. а., јахуд Һиндустанда, Иранда вә саирәдә сујун тәнзим едилмәси буна мисал ола биләр; бу мәмләкәтләрдә чәкилән архлар, әкинләри сувармагдан башга, дағлардан кәлән лилин ичиндә минерал күбрәләр дә кәтирир. Испанијада вә Сичилијада әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә сәнаеин чошғун тәрәггисинин сиррини, архларын чәкилмәсиндә көрмәк лазымдыр[6].

Әлверишли тәбии шәраит һәмишә изафи әмәк үчүн анчаг имкан јарадыр; бу шәраит өзлүјүндә һәгиги изафи әмәк јаратмыр, демәли, изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул да јаратмыр. Әмәјин тәбии шәраити мүхтәлиф олдуғуна көрә ејни мигдар әмәк, мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф мигдар тәләбаты өдәјир[7], демәли, һәмин өлкәләрдә башга шәртләр ејни олса да зәрури иш вахты мүхтәлиф олур. Әмәјин тәбии шәраитинин мүхтәлиф олмасы, изафи әмәк үчүн анчаг тәбии бир һәдд олур, јә'ни анчаг, өзкәләри үчүн көрүлән ишин һансы нөгтәдән сонра башлаја биләчәјини мүәјјән едир. Сәнае нә гәдәр инкишаф едирсә, бу тәбии һәдд дә бир о гәдәр керијә атылмыш олур. Гәрби Авропа чәмијјәтиндә фәһлә өзүнү јашатмаг үчүн ишләмәк ичазәсини јалныз изафи әмәклә сатын ала билдијинә көрә асанлыгла белә бир јанлыш тәсәввүр әмәлә кәлир ки, куја изафи мәһсул јаратмаг инсан әмәјинин фитри габилијјәтидир[8]. Лакин, мисал үчүн Асија архипелагындакы шәрг адаларынын әһалисини көтүрәк; бурада чөрәк ағачы мешәдә јабаны һалда битир. „Ерли әһали ағачы бир јериндән дешиб өзәјинин јетишдијини јәгин етдикдә ағачы кәсиб доғрајыр, өзәјини чыха-

---

[5] Нил чајынын дашдығы вахтлары һесаблајыб билмәк зәрурәти Мисирдә астрономија елмини вә бунунла бирликдә, әкинчилијә рәһбәрлик едән каһинләр зүмрәсинин һөкмранлығыны јаратмышды. „Һәр ил күнәш дөнүмү заманы Нил дашмаға башлајыр; мисирлиләр буну хүсуси бир диггәтлә изләмәли идиләр... Онлар өз кәнд тәсәррүфат ишләрини көрә билмәк үчүн илин бу дөврүнү тә'јин едә билмәли идиләр. Одур ки, мисирлиләр көјдә, илин бу дөврүнүн јенә гајыдыб кәлдијини көстәрән бир әламәти ахтарыб тапмалы идиләр" (Cuvier, Discours sur les révolutions du globe. Ed. Hoefer. Paris 1863. p. 141).

[6] Һиндустанда бир-биринә әлагәдар јашамајан хырда истеһсал организмләри үзәриндә дөвләт һакимијјәтини сахлајан мадди әсаслардан бири, су тәчһизатынын тәнзими иди. Һиндустанын мүсәлман һөкмдарлары буну, өз хәләфләри олан инкилис һөкмдарларындан јахшы билирдиләр. Биз анчаг 1866-чы илдәки ачлығы хатырладачағыг; бу ачлыг Бенгалијанын Орисса әјаләтиндә бир милјондан артыг һиндунун гырылмасына сәбәб олмушдур.

[7] „Дүнјада һеч елә ики өлкә јохдур ки, ејни мигдар әмәк сәрф едиб ејни дәрәчә бол олан ејни мигдар јашајыш васитәи јарада билсин. Инсанларын еһтијачы, јашадыглары јердә иглимин сәртлијиндән вә ја мүлајимлијиндән асылы олараг артыр вә ја азалыр; демәли, мүхтәлиф өлкәләрин әһалисинин гурмалы олдуғу сәнаеин һәчми бир-биринин ејни ола билмәз вә бу фәрги тә'јин етмәк үчүн, исти илә сојуғун дәрәчәсиндән башга һеч бир шеји әсас көтүрмәк олмаз; бурадан белә бир үмуми нәтичә чыхармаг олар ки, мүәјјән мигдар әһалини јашатмаг үчүн сојуг иглимдә ән чох, исти иглимдә исә ән аз әмәк тәләб олунур, зира исти иглимә нисбәтән сојуг иглимдә адамларын кејимә даһа чох еһтијачы олмагдан башга, торпағын да бечәрилмәјә даһа чох еһтијачы вардыр" („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", London 1750, p. 60). Там бир дөвр тәшкил етмиш олан бу адсыз әсәрин мүәллифи J. Massey-дир. Јум өз фаиз нәзәријјәсини бу әсәрдән көтүрмүшдүр.

[8] „Кәрәк һәр бир әмәк (санки бу да вәтәндашын һүгуг вә вәзифәләринә дахилдир) артым версин" (Прудон).

рыб ичинә су гатыр вә суюну сүздүкдән сонра, тамамилә һазыр чөрәк уну әлдә эдир. Бир ағач адәтән 300 кирвәнкә чөрәк уну верир, һәтта 500-дән 600 кирвәнкәйә гәдәр верә биләр. Бизим ерләрин адамлары одун гырмаг үчүн мешәйә кетдийи кими, онлар да өзләринә чөрәк ағачы гырмаг үчүн мешәйә кедирләр"[9]. Фәрз эдәк ки, Шәрги Асияда чөрәк ағачы гыран белә бир адамын өз тәләбатыны тамамилә өдәмәси үчүн һәфтәдә 12 саат ишләмәси лазымдыр. Әлверишли тәбии шәраит она билаваситә анҹаг бирҹә шей верир ки, о да бош вахтынын чох олмасыдыр. Онун бу бош вахтыны өз эһтияҹларына сәмәрәли сәрф эдә билмәси үчүн бир сыра тарихи шәраит лазымдыр, бу бош вахтыны изафи әмәк олараг башгалары үчүн сәрф этмәсиндән өтрү исә хариҹдән мәҹбур эдилмәси лазымдыр. Әкәр орада капиталист истеһсал үсулу тәтбиг эдилмиш олсайды, йәгин ки, бизим бу гочаг, бир иш күнүнүн мәһсулуну өз эһтияҹына сәрф эдә билмәк үчүн һәфтәдә алты күн ишләмәли оларды. Тәбиәтин сәхавәтли олмасы һеч дә бу адамын инди нә үчүн һәфтәдә алты күн ишләдийини вә я нә үчүн 5 күнлүк изафи әмәк, йә'ни күлли мигдарда изафи мәһсул вердийини изаһ этмир. Тәбиәтин сәхавәтли олмасы анҹаг, бу адамын зәрури иш вахтынын нә үчүн һәфтәдә ялныз бир күн олдуғуну көстәрир. Лакин онун вердийи изафи мәһсул һеч бир һалда инсан әмәйинин куя өз фитрәтиндә олан әсрарәнкиз хассәдән мейдана кәлә билмәз.

Капитал әмәйи өз тәсәррүфүнә кечирәндән сонра әмәйин һәм тарих бою инкишаф эдән иҹтимаи мәһсулдар гүввәләри, һәм дә тәбии шәраитдән асылы олан мәһсулдар гүввәләри, капиталын мәһсулдар гүввәләри кими көрүнүр.

Рикардо изафи дәйәрин һарадан әмәлә кәлмәси суалыны һеч вахт өз гаршысына гоймамышдыр. О, изафи дәйәри капиталист истеһсал үсулуна хас олан бир шей һесаб эдир; онун нәзәриндә капиталист истеһсал үсулу һәр ҹүр иҹтимаи истеһсалын тәбии формасыдыр. Рикардо әмәк мәһсулдарлығындан бәһс эдиркән, бунда, изафи дәйәрин мөвҹуд олмасынын сәбәбини ахтармыр, ялныз онун кәмиййәтини мүәййән эдән сәбәби ахтарыр. Һалбуки онун мәктәби бүтүн дүняя э'лан этмишдир ки, мәнфәәтин (йә'ни изафи дәйәрин) әмәлә кәлмәсинә сәбәб әмәйин мәһсулдар гүввәсидир. Бу фикир, һәр һалда меркантилистләрә нисбәтән бир тәрәггидир, зира меркантилистләр мәһсулун гиймәтинин онун истеһсал хәрҹләриндән артыг олмасынын сәбәбини мүбадиләдә, мәһсулун өз дәйәриндән юхары сатылмасында көрүрләр. Лакин Рикардо мәктәби дә бу мәсәләни һәлл этмәмишдир, онун анҹаг үстүндән кечмишдир. Сәбәби дә айдындыр: һәмин буржуа игтисадчылары фәһмлә лап доғру дуймушдулар ки, изафи дәйәрин һарадан әмәлә кәлмәси кими назик бир мәсәләни чох дәриндән тәһлил этмәк онлар үчүн олдугҹа тәһлүкәлидир. Амма Рикардодан әлли ил сонра Ҹон Стүарт Милл ҹәнаблары, Рикардонун фикрини илк дәфә баяғылашдыранларын нәтиҹәсиз кәләкләрини даһа пис шә-

[9] F. Shouw, Die Erde, die Pflanze und der Mensch. 2. Auflage, Leipzig 1854, S. 148.

килдә тәкрар эдирсә вә буна әсасән ловғаланыб меркантилистләрдән үстүн олдуғуну көстәрмәк истәйирсә, даһа буна нә дейәсән?

Милл дейир: „Мәнфәәтин сәбәби одур ки, әмәк өз хәрҹи үчүн лазым олдуғундан артыг истеһсал эдир“. Һәлә ки, бу сөзләр анҹаг чағырылмыш баятыдыр; лакин Милл бурая өзүндән дә бир шей әлавә этмәк истәйир. „Яхуд, башга ҹүр десәк, капиталын мәнфәәт кәтирмәсинин сәбәби одур ки, ейинти, палтар, хаммал вә әмәк васитәләринин өмрү, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан вахтдан узундур“. Милл бурада иш вахтынын узунлуғу илә бу иш вахтында һасил эдилән мәһсулларын өмрүнү гарышдырыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән бахыларса, анҹаг бир күнлүк өмрү олан мәһсул бурахмыш чөрәкчинин муздла ишләтдийи фәһләләрдән көтүрдүйү мәнфәәт һеч вахт ийирми ил вә даһа артыг өмрү олан мәһсул бурахмыш машын гайыранын әлдә этдийи мәнфәәт гәдәр ола билмәз. Һәр һалда шүбһәсиздир ки, әкәр гуш ювасы анҹаг онун тикилмәси үчүн сәрф олунан вахт гәдәр өмр сүрсә иди онда гушлар ювасыз галардылар.

Милл бу әсас һәгигәти мүәййән этдикдән сонра, меркантилистләрә нисбәтән өз үстүнлүйүнү ашкар этмәйә башлайыр. О дейир: „Беләликлә биз көрүрүк ки, мәнфәәт, мүбадилә факты кими бир кәнар фактдан әмәлә кәлмир, әмәйин мәһсулдар гүввәсиндән әмәлә кәлир; бир өлкәнин әлдә этдийи мәнфәәтин мәҹмуу, мүбадилә олса да, олмаса да, һәмишә әмәйин мәһсулдар гүввәсиндән асылы олур. Мәшғәлә бөлкүсү олмасайды, нә сатғы оларды, нә дә алғы, лакин мәнфәәт енә дә галарды“. Демәли, бурада мүбадилә, алғы вә сатғы, йә'ни капиталист истеһсалынын бу үмуми шәртләри тамамилә кәнар бир шей э'лан олунур; һәтта иш гүввәси алыныб-сатылмадығы шәраитдә дә мәнфәәт енә галырмыш!

Сонра: „Әкәр бир өлкәдәки фәһләләрин мәҹмуу өз әмәк һагларынын үмуми мәбләғиндән 20% артыг истеһсал эдирсә, әмтиә гиймәтләри нә вәзиййәтдә олурса олсун, мәнфәәт 20% олаҹагдыр“. Бу, бир тәрәфдән, дейиләнләрин чох баҹарыгла кәрәксиз тәкрарыдыр, зира фәһләләр өз капиталистләри үчүн 20% изафи дәйәр истеһсал эдирләрсә, өзлүйүндә айдындыр ки, капиталистләрин мәнфәәти илә фәһләләрин әмәк һаггынын мәҹмуу арасындаки нисбәт 20 : 100 олаҹагдыр. Дикәр тәрәфдән, мәнфәәт „20% олаҹагдыр“ — демәк, гәт'иййән доғру дейилдир. Мәнфәәт һөкмән бундан аз олаҹагдыр, чүнки мәнфәәт, ишә гоюлан капиталын бүтүн мәбләғинә көрә һесабланыр. Фәрз эдәк ки, капиталист 500 фунт стерлинг мая гоймушдур вә бу мәбләғин 400 фунт стерлинги истеһсал васитәләри шәклиндә, 100 фунт стерлинги дә әмәк һаггы шәклиндә гоюлмушдур. Тутаг ки, изафи дәйәр нормасы, юхарыда фәрз эдилдийи кими, 20%-дир. Белә олдугда мәнфәәт нормасы 20% дейил, 20 : 500, йә'ни 4% олаҹагдыр.

Милл сөзүнә давам эдиб языр: „Мән азаҹыг истисна илә һәр ердә һөкм сүрән вәзиййәти, йә'ни капиталистләрлә фәһләләрин мүхтәлиф синифләр тәшкил этдийи мүасир вәзиййәти нәзәрдә

тутурам, йә'ни фәрз эдирәм ки, фәһләнин әмәк һаггы да дахил олмагла габагча гоюлан бүтүн хәрҹләри капиталист чәкир". Әлбәттә ки, Миллин фәрз этдийи кими, „бунун һәгигәтдә дә белә олмасы", һәтта „капиталистләрлә фәһләләрин мүхтәлиф синифләр тәшкил этдикләри" һалларда да „мүтләг зәрури дейилдир". Әксинә, „фәһлә иш тамамилә гуртарана гәдәр көзләйиб өз әмәк һаггынын, ән ваҹиб яшайыш васитәләри әлдә этмәк үчүн лазым кәлдийиндән артыг олан һиссәсини алмая да биләр; бу мүддәт әрзиндә яшамаг үчүн лазыми васаити олса, һәтта бүтүн әмәк һаггыны да алмайыб көзләйә биләр. Лакин онда фәһлә, өз капиталыны бир ишә гоян вә бу ишин мәсариф фондунун бир һиссәсини верән бир нөв капиталист оларды". Милл эйни әсасларла дейә биләрди ки, өзүнә нәинки ялныз яшайыш васаити, һәтта әмәк васаити дә верән бир фәһлә һәгигәтдә өзү өзүнүн муздлу фәһләсидир. Яхуд дейә биләрди ки, американ кәндлиси, өзү өзүнүн гулудур вә онун ади гулдан фәрги ялныз, аға үчүн дейил, өзү үчүн бияр ишләмәсиндәдир.

Беләликлә, Милл тамамилә айдын көстәрир ки, куя капиталист истеһсалы һәтта мөвҹуд олмасайды, енә дә мөвҹуд оларды; сонра, Милл енә эйни ардычыллыгла сүбут эдир ки, куя капиталист истеһсалы һәтта мөвҹуд олдугда да енә мөвҹуд дейилдир. „Лакин, һәтта бу һалда (йә'ни капиталист муздлу фәһләнин бүтүн яшайыш васаитини оңа габагчадан вермиш олса да) фәһләйә енә һәмин нөгтейи-нәзәрдән бахмаг олар (йә'ни ону капиталист һесаб этмәк олар). Чүнки фәһлә өз әмәйини базар гиймәтиндән ашағы (!) вермәклә, фәргини (?) санки өз саһибкарына аванс верир вә сонра ону фаизлә кери алыр"[9a]. Һәгигәтдә исә фәһлә өз әмәйини капиталистә бир һәфтә вә и. а. мүддәтинә һавайы аванс верир ки, һәфтәнин вә и. а. сонунда онун базар гиймәтини алсын. Миллин фикринҹә бу да фәһләни капиталист эдир! Дүзәнкаһда һәр торпаг комасы адама бир тәпә кими көрүнүр; мүасир буржуа тәфәккүрүнүн нә гәдәр сәтһи олдуғуну ән яхшысы буржуазиянын „бөйүк мүтәфәккирләрининин" сәвиййәсилә өлчмәк олар.

ОН БЕШИНҸИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИНИН ГИЙМӘТИ ИЛӘ ИЗАФИ ДӘЙӘРИН КӘМИЙЙӘТИ АРАСЫНДАКИ НИСБӘТ

Биз көрдүк ки, иш гүввәсинин дәйәри, орта бир фәһләнин адәт эдилмиш зәрури яшайыш васитәләринин дәйәри илә мүәййән олунур. Бу яшайыш васитәләри күтләси, формача дәйишилә билсә дә, мүәййән бир дөврдә вә мүәййән бир ҹәмиййәтдә мә'лум олур, буна көрә дә сабит бир кәмиййәт кими көтүрүлә биләр. Бу күтләнин анҹаг дәйәри дәйишилир. Иш гүввәси дәйәринә тә'йинэдиҹи тә'сир көстәрән даһа ики амил вардыр. Бунлардан бири, иш гүввәсинин инкишаф этмәси хәрҹләридир ки, бу

[9a] J. St. Mill, Principles of Political Economy, London 1868, p. 252—53, passim.

да истеһсал үсулу дәјишдикҹә дәјишилир; икинҹиси исә киши әмәјин илә гадын әмәјин арасында, јашлы фәһлә әмәјин илә јениетмә әмәјин арасындакы тәбии фәргләрдир. Бу мүхтәлиф иш гүввәсиндән,—јенә дә истеһсал үсулунун тәләб етдијинә көрә,—истифадә олунмасы, фәһлә аиләсинин тәкрар истеһсалы хәрҹләриндә вә јашлы киши фәһләнин дәјәриндә чох бөјүк фәрг әмәлә кәтирир. Лакин тәдгигатымызын сонрасында бу амилләрин һеч бири нәзәрә алынмыр.

Биз фәрз едирик ки: 1) әмтиәләр өз дәјәринә сатылыр; 2) иш гүввәсинин гијмәти бә'зән дәјәриндән бир гәдәр јухары галха билир, лакин һеч вахт дәјәриндән ашағы дүшмүр.

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәси гијмәтинин вә изафи дәјәрин нисби кәмијјәтләри, көстәрилдији кими, бу үч амиллә тә'јин олунур: 1) иш күнүнүн узунлуғу, јә'ни әмәјин екстенсив кәмијјәти илә; 2) әмәјин нормал интенсивлији, јә'ни мә'лум мүддәт әрзиндә нә гәдәр әмәк сәрф олундуғуну көстәрән интенсивлик кәмијјәти илә; 3) нәһајәт, әмәјин мәһсулдар гүввәси илә, јә'ни истеһсал шәраитинин инкишаф дәрәҹәсиндән асылы олараг мә'лум мигдар әмәјин мә'лум мүддәт әрзиндә чох вә ја аз мигдар мәһсул верә билмәси илә. Ајдындыр ки, әкәр бу үч амилдән бири сабит галыб икиси дәјишилсә, јахуд икиси сабит галыб бири дәјишилсә, ја да, нәһајәт, һәр үчү бирдән дәјишилсә бурада һәр ҹүр гурашма ола биләр. Гурашмаларын сајы бир дә она көрә артыр ки, мүхтәлиф амилләр ејни заманда дәјишилдикдә онларын дәјишилмәсинин кәмијјәти вә истигамәти мүхтәлиф ола биләр. Тәдгигатын сонраларында јалныз башлыҹа гурашмалар араşдырылмышдыр.

1. Иш күнүнүн кәмијјәти вә әмәјин интенсивлији сабитдир, әмәјин мәһсулдарлығы исә дәјишилир

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәсинин дәјәри вә изафи дәјәр үч гануна әсасән тә'јин олунур:

1. Әмәјин мәһсулдарлығы вә онунла бирликдә мәһсулларын күтләси, демәли, әмтиә ваһидинин гијмәти дә нечә дәјишилирсә дәјишилсин, мә'лум кәмијјәтли иш күнү һәмишә, јени истеһсал едилән ејни дәјәрдә ифадә олунур.

Әкәр нормал интенсивлик дәрәҹәсиндә олан 1 иш сааты $^1/_2$ шиллинглик дәјәр истеһсал едирсә, онда 12 саатлыг 1 иш күнү даим 6 шиллинглик јени дәјәр верәҹәкдир. Биз пулун дәјәринин даим сабит олдуғуну фәрз едирик. Әмәјин мәһсулдар гүввәси артса вә ја азалса, ејни бир иш күнү даһа чох вә ја даһа аз мәһсул верәҹәк вә, беләликлә, 6 шиллинглик дәјәр даһа чох вә ја даһа аз мигдар әмтиә арасында бөлүнәҹәкдир.

2. Иш гүввәсинин дәјәрилә изафи дәјәр бир-биринә екс истигамәтдә дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишилмәси, онун артмасы вә ја азалмасы, иш гүввәсинин дәјәрини екс истига-

мәтдә, изафи дәйәри исә дүз истигамәтдә дәйишдирир.

Он ики саатлыг иш күнүндә истеһсал олунан ени дәйәр сабит кәмиййәтдир, мәсәлән 6 шиллингдир. Бу сабит кәмиййәт изафи дәйәрдән, бир дә фәһләнин эквивалентлә өдәдийи иш гүввәси дәйәриндән ибарәтдир. Өзлүйүндә айдындыр ки, сабит бир кәмиййәтин ики чәмләнәниндән бири азалмаса, дикәри арта билмәз. Изафи дәйәр 3 шиллингдән эниб 2 шиллинг олмаса, иш гүввәсинин дәйәри 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз вә, әксинә, иш гүввәсинин дәйәри 3 шиллингдән эниб 2 шиллинг олмаса, изафи дәйәр 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз. Демәли, бу мә'лум шәраитдә иш гүввәси дәйәринин вә изафи дәйәрин нисби вә я гияси кәмиййәтләри дәйишилмәдән онларын мүтләг кәмиййәти дәйишилә билмәз. Бунлар икиси дә эйни заманда арта вә я азала билмәз.

Сонра. Әмәйин мәһсулдар гүввәси артмаса иш гүввәсинин дәйәри азала билмәз вә, демәли, изафи дәйәр дә арта билмәз; мәсәлән, юхарыда кәтирдийимиз мисалда иш гүввәсинин дәйәри анчаг о заман 3 шиллингдән эниб 2 шиллинг ола биләр ки, кечмишдә 6 саат әрзиндә истеһсал олунан яшайыш васитәләри күтләси инди, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә 4 саатда истеһсал эдилә билсин. Әмәйин мәһсулдар гүввәси азаларса, йә'ни кечмишдә 6 саат әрзиндә истеһсал олунан эйни яшайыш васитәләри күтләсинин истеһсалы үчүн инди 8 саат тәләб олунарса, онда әксинә, иш гүввәсинин дәйәри 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг олачагдыр. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, әмәк мәһсулдарлығынын артмасы иш гүввәсинин дәйәрини азалдыр, демәли, изафи дәйәри артырыр вә, әксинә, әмәк мәһсулдарлығынын азалмасы иш гүввәсинин дәйәрини артырыр вә изафи дәйәри азалдыр.

Рикардо бу гануну өйрәниб ифадә эдиркән бир чәһәти көздән гачырмышдыр: изафи дәйәр вә я изафи әмәк кәмиййәтинин дәйишилмәси иш гүввәси дәйәринин вә я зәрури әмәйин кәмиййәтини әкс истигамәтдә дәйишдирирсә дә, бурадан әсла белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, бу дәйишмәләр мүтәнасибдир. Бурада артма вә я азалма эйни кәмиййәтдә олур. Лакин истеһсал эдилән ени дәйәрин вә я иш күнүнүн тәркиб һиссәләриндән һәр биринин артдығы вә я азалдығы нисбәт, әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишиләнә гәдәр олан илкин бөлкүдән асылыдыр. Тутаг ки, иш гүввәсинин дәйәри 4 шиллинг вә я зәрури иш күнү 8 саатдыр, изафи дәйәр 2 шиллинг вә я изафи әмәк 4 саатдыр; әкәр әмәйин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә иш гүввәсинин дәйәри азалыб 3 шиллинг оларса вә я зәрури иш вахты эниб 6 саат оларса, онда изафи дәйәр артыб 3 шиллингә чатар вә я изафи әмәк артыб 6 саат олар. 2 саат вә я 1 шиллингдән ибарәт эйни бир кәмиййәт бир һалда үстә кәлинир, дикәр һалда исә үстдән чыхылыр. Лакин кәмиййәтләрин нисби дәйишилмәси һәр ики һалда мүхтәлифдир. Иш гүввәсинин дәйәри 4 шиллингдән эниб үч шиллинг олдугда, демәли, $^1/_4$ вә я 25% азалдыгда, изафи дәйәр 2 шиллингдән галхыб 3 шиллинг олур, йә'ни ярысы гәдәр вә я 50% артыр. Бундан көрүнүр ки, әмәйин мәһсулдар гүввәси-

нин мүәййән дәрәчәдә дәйишилмәси нәтичәсиндә изафи дәйәрин артдығы вә я азалдығы нисбәт, иш күнүнүн изафи дәйәрдә ифадә олунан һиссәси аз олдугча чохалыр вә чох олдугча азалыр.

3. Изафи дәйәрин артмасы вә я азалмасы, һеч вахт иш гүввәси дәйәринин мүтабиг сурәтдә азалмасы вә я артмасынын сәбәби дейил, һәмишә онун нәтичәси олур[10].

Иш күнү сабит кәмиййәт олдуғуна көрә, йә'ни кәмиййәтчә дәйишилмәйән дәйәрдә ифадә олундуғуна көрә, сонра, изафи дәйәр һәр дәфә кәмиййәтчә дәйишдикдә буна мүтабиг олараг иш гүввәсинин дәйәри дә экс истигамәтдә дәйишдийинә көрә вә иш гүввәсинин дәйәри анчаг әмәк мәһсулдарлығы дәйишдикдә дәйишә биләчәйинә көрә, бурадан, йәгин белә бир нәтичә чыхыр ки, көстәрилән шәраитдә изафи дәйәр кәмиййәтиндә әмәлә кәлән һәр бир дәйишиклик, иш гүввәси дәйәринин кәмиййәтчә экс истигамәтдә дәйишмәсинин нәтичәсидир. Биз юхарыда көрдүк ки, иш гүввәси дәйәринин вә изафи дәйәрин нисби кәмиййәтләри дәйишмәдикчә онларын мүтләг кәмиййәтләриндә һеч бир дәйишиклик әмәлә кәлә билмәз. Юхарыда дейиләнләрдән мә'лум олур ки, һәмчинин эксинә, иш гүввәси дәйәринин мүтләг кәмиййәти дәйишмәдикчә иш гүввәси дәйәринин вә изафи дәйәрин нисби кәмиййәтләриндә һеч бир дәйишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Үчүнчү гануна әсасән, изафи дәйәр кимиййәтинин дәйишмәси үчүн, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин дәйишмәси нәтичәси олараг иш гүввәсинин дәйәри дәйишмәлидир. Биринчи дәйишмәнин һәддини иш гүввәси дәйәринин ени сәвиййәси тә'йин эдир. Лакин шәраит тәдгиг этдийимиз ганунун өз тә'сирини көстәрә билмәсинә имкан вердийи тәгдирдә дә, иш гүввәси гиймәтинин иш гүввәси дәйәрилә уйғунлашмасына йол вермәйән ара дәйишикликләр ола биләр. Мәсәлән, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дәйәри 4 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, яхуд зәрури иш вахты 8 саатдан эниб 6 саат олурса, иш гүввәсинин гиймәти анчаг эниб 3 шиллинг 8 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 2 пенс вә и. а. ола биләр, демәли, изафи дәйәр галхыб анчаг 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 10 пенс вә и. а. ола биләр. Сон һәдди 3 шиллинг олан азалманын дәрәчәси, капиталын тәзйиги илә фәһләләрин мүгавимәти арасындаки нисбәтдән асылыдыр.

---

[10] Бу үчүнчү гануна Мак Куллох әзчүмлә белә мә'насыз бир шей әлавә эдир ки, капиталистин, габагда вердийи веркиләр ләғв эдиләрсә онда, иш гүввәсинин дәйәри азалмадыгда да изафи дәйәр арта биләр. Бу кими веркиләрин ләғв эдилмәси, сәнае капиталистинин фәһләдән билавасит сыхыб чыхардығы изафи дәйәрин мигдарыны гәт'ййән дәйишдирмир. Бу веркиләрин ләғв эдилмәси анчаг изафи дәйәри капиталистин өз чиби илә башга шәхсләр арасында бөлүшдүрдүйү нисбәти дәйишдирир. Демәли, һәмин веркиләрин ләғв эдилмәси иш гүввәсинин дәйәрилә изафи дәйәр арасындаки нисбәти әсла дәйишдирмир. Беләликлә, Мак Куллохун бу әлавәси анчаг онун үмуми ганууну баша дүшмәдийини көстәрир; Ж. Б. Сэй А. Смити баяғылашдырыркән тез-тез фәлакәтә уғрадығы кими, Мак Куллох да Рикардону баяғылашдырыркән эйни дәрәчә тез-тез фәлакәтә уғрайыр.

Иш гүввәсинин дәйәри, мүәййән мигдар яшайыш васитәләринин дәйәри илә мүәййән олунур. Әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишдикдә бу яшайыш васитәләринин күтләси дейил, дәйәри дәйишир. Әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгда һәм фәһләнин, һәм дә капиталистин яшайыш васитәләри күтләси эйни заманда вә эйни нисбәтдә арта биләр, лакин иш гүввәси гиймәтинин вә изафи дәйәрин кәмиййәтиндә һеч бир дәйишиклик төрәтмәз. Әкәр иш гүввәсинин илкин дәйәри 3 шиллинг, зәрури иш вахты да 6 саатдырса вә әкәр изафи дәйәр 3 шиллинг, йә'ни изафи әмәк дә 6 саатдырса, иш күнү әввәлки бөлкүсүндә галдығы тәгдирдә әмәйин мәһсулдар гүввәси ики гат артса, иш гүввәсинин гиймәти вә изафи дәйәр дәйишилмәйиб олдуғу кими галачагдыр. Инди фәрз эдәк ки, бунлардан һәр бири мигдарча ики гат артмыш, лакин ярыбаяры учузлашмыш истеһлак дәйәрләриндә ифадә олунур. Иш гүввәсинин гиймәти дәйишилмәйиб олдуғу кими галмышса да инди енә иш гүввәсинин дәйәриндән йүксәкдир. Әкәр иш гүввәсинин гиймәти энсә, лакин бу иш гүввәсинин ени дәйәрилә тә'йин олунан $1^1/_2$ шиллингдән ибарәт минимум һәддә чатмайыб 2 шиллинг 10 пенс, 2 шиллинг 6 пенс вә и. а. олса, һәтта бу минимум гиймәтин өзү дә, енә артмыш мигдарда яшайыш васитәләри күтләсини тәмсил эдәчәкдир. Беләликлә, әмәйин мәһсулдар гүввәси артыркән иш гүввәсинин гиймәти даим азалар вә эйни заманда фәһләнин яшайыш васитәләри күтләси мүтәмадийән чохаларды. Лакин бу һалда иш гүввәсинин дәйәри нисби олараг, йә'ни изафи дәйәрә нисбәтән даим азаларды вә, демәли, фәһләнин яшайыш сәвиййәсилә капиталистин яшайыш сәвиййәси арасындаки учурум кетдикчә дәринләшәрди[11].

Юхарыда тә'йин эдилән үч гануна илк дәфә Рикардо гәт'и тә'риф вермишдир. Онун вердийи тә'рифин нөгсанлары бунлардыр: 1) бу ганунларын тә'сир көстәрмәси үчүн тәләб олунан хүсуси шәраити Рикардо, капиталист истеһсалынын ади, үмуми вә мүстәсна шәраити һесаб эдир. Рикардо нә иш күнүнүн узунлуғунда, нә дә әмәйин интенсивлийиндә дәйишиклик баш верә биләчәйини нәзәрә алмыр, буна көрә дә әмәйин өзүнүн мәһсулдар гүввәсини еканә дәйишән амил һесаб эдир. 2) Башга игтисадчылар кими, Рикардо да изафи дәйәри һеч вахт өзлүйүндә, йә'ни онун хүсуси формалары олан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәдән айрылыгда тәдгиг этмәмишдир. Һәм дә бу икинчи хәта онун тәһлилиндә биринчи хәтадан даһа бөйүк сәһвләр доғурмушдур. Рикардо изафи дәйәр нормасына аид ганунлары мәнфәәт нормасы ганунлары илә гарышдырыр. Һалбуки юхарыда дедийимиз кими, мәнфәәт нормасы изафи дәйәрин ишә гоюлмуш бүтүн капитала нисбәти олдуғу һалда, изафи дәйәр нормасы изафи дәйәрин анчаг һәмин капиталын дәйишән һиссәсинә олан нисбәтидир. Тутаг

---

[11] Сәнаеин мәһсулдарлығында дәйишиклик әмәлә кәлдикдә вә эйни мигдар әмәк вә капиталла әввәлкиндән чох вә я аз мәһсул истеһсал олундугда, әмәк һаггынын нисби кәмиййәти хейли дәйишә биләр, һалбуки һәмин нисби кәмиййәтин тәмсил этдийи мәһсулун мигдары енә дә олдуғу кими галар, яхуд мәһсулун мигдары дәйишә биләр, лакин нисби кәмиййәт дәйишмәз галар („Outlines of Political Economy“, London 1832, p. 67).

ки, 500 фунт стерлинглик капитал (K), чәми 400 фунт стерлинг тәшкил едән хаммал, әмәк васаити вә саирә (c) илә 100 фунт стерлингдән ибарәт әмәк һаггына (v) бөлүнүр; сонра, тутаг ки, изафи дәјәр (m)=100 фунт стерлинг. Бу һалда изафи дәјәр нормасы: $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$. Һалбуки, мәнфәәт нормасы: $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%$. Бундан башга, ајдындыр ки, мәнфәәт нормасы, изафи дәјәр нормасына һеч бир тә'сир көстәрмәјән шәртләрдән асылы ола биләр. Сонралар, бу әсәрин үчүнчү китабында мән көстәрәчәјәм ки, мүәјјән шәраитдә ејни изафи дәјәр нормасы ән мүхтәлиф мәнфәәт нормаларында вә ән мүхтәлиф изафи дәјәр нормалары ејни мәнфәәт нормасында ифадә олуна биләр.

2. Иш күнү вә әмәјин мәһсулдар гүввәси сабитдир, әмәјин интенсивлији исә дәјишир

Әмәјин интенсивлијинин кетдикчә артмасы үчүн, ејни мүддәт әрзиндә әввәлкиндән артыг әмәк сәрф олунмасы лазымдыр. Буна көрә даһа интенсив иш күнү, аз интенсив олан ејни узунлугда иш күнүнә нисбәтән даһа чох мәһсулда тәҹәссүм едир. Доғрудур, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда да ејни иш күнү даһа чох мәһсул верир. Лакин бу һалда мәһсул ваһидинин дәјәри дүшмүш олур, чүнки мәһсулдарлыг артдығына көрә мәһсул үчүн әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунур; биринчи һалда исә әксинә, мәһсула әввәлки гәдәр әмәк сәрф олундуғундан дәјәр дәјишмәз галыр. Бу һалда мәһсулун гијмәти дүшмәдән мигдары артыр. Мәһсулун мигдары илә бирликдә дәјәринин мәҹмуу да артыр, һалбуки мәһсулдарлыг артдыгда ејни дәјәр мәҹмуу, әввәлкиндән артыг мәһсул күтләсиндә ифадә олунур. Беләликлә, иш саатларынын гәдәри дәјишмәмәклә бәрабәр даһа интенсив иш күнү, јени јарадылмыш даһа јүксәк дәјәрдә, демәли, даһа чох мигдар пулда тәҹәссүм етмиш олур, чүнки пулун дәјәри дәјишмир. Иш күнү әрзиндә истеһсал олунан јени дәјәр, иш күнүндәки интенсивлијин нормал иҹтимаи сәвијјәдән кәнара чыхмасы нәтиҹәсиндә дәјишилир. Ејни иш күнү инди даһа һәмишәки мигдарда дејил, дәјишән мигдарда истеһсал олунан јени дәјәрдә ифадә олунур, мәсәлән, интенсивлији артыг олан он ики саатлыг иш күнү, интенсивлији ади олан он ики саатлыг иш күнүнүн ифадә етдији 6 шиллингдә дејил, 7 шиллингдә, 8 шиллингдә вә и. а. ифадә олунур. Ајдындыр ки, иш күнү әрзиндә јарадылан јени дәјәр дәјиширсә, мисал үчүн 6 шиллингдән галхыб 8 шиллинг олурса, демәли, истеһсал едилән бу јени дәјәрин һәр ики тәркиб һиссәси, јә'ни иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр, ејни заманда һәмин нисбәтдә вә ја мүхтәлиф нисбәтләрдә арта биләр. Јарадылан јени дәјәр 6 шиллингдән артыб 8 шиллинг олурса, иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр дә ејни заманда 3 шиллинг-

дән артыб 4 шиллинг ола биләр. Бу һалда иш гүввәси гиймәтинин артмасы, бу гиймәтин галхыб иш гүввәси дәйәриндән һөкмән артыг олмасы илә әлагәдар дейилдир. Әксинә, иш гүввәсинин гиймәти артмагла бәрабәр бу гиймәт дәйәрдән ашағы да дүшә биләр. Бу, иш гүввәсинин гиймәти артса да, сүр'әтлә сәрф олунуб кедән иш гүввәсинин әвәзини тә'мин едә билмәдийи бүтүн һалларда баш верир.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, кечичи мүстәсна һаллар нәзәрә алынмазса, әмәк мәһсулдарлығынын дәйишмәси, иш гүввәси дәйәринин кәмиййәтини, демәли, изафи дәйәрин дә кәмиййәтини анҹаг о һалда дәйишдирир ки, мисал кәтүрдүйүмүз сәнае саһәсинин мәһсулу фәһләнин адәтән истеһлак етдийи мәһсуллардан бири олсун. Бу һалда һәмин шәрт арадан галхмыш олур. Сәрф олунан әмәйин мигдары истәр екстенсив сурәтдә дәйишсин, истәрсә дә интенсив сурәтдә, һәр һалда бу кәмиййәт дәйишдикдә, истеһсал едилмиш ени дәйәрин кәмиййәти дә, бу дәйәри тәҹәссүм етдирән мәһсулларын тәбиәтиндән асылы олмаяраг, мүтабиг сурәтдә дәйишәҹәкдир.

Әкәр әмәйин интенсивлийи бүтүн сәнае саһәләриндә бир вахтда вә бәрабәр өлчүдә артмыш оларса, бу ени йүксәк интенсивлик дәрәҹәси дөнүб ади иҹтимаи-нормал бир сәвиййә оларды вә, демәли, бундан сонра екстенсив бир кәмиййәт һесаб олунмазды. Лакин бу һалда да әмәйин мүхтәлиф өлкәләрдәки орта интенсивлик дәрәҹәси мүхтәлиф галарды вә буна көрә дә дәйәр ганунунун, мүхтәлиф өлкәләрдәки иш күнләринә тәтбигини дәйишдирмиш оларды. Бир милләтин чох интенсив иш күнү, башга бир милләтин аз интенсив иш күнүнә нисбәтән даһа бөйүк пул мәбләғиндә ифадә олунур[12].

3. Әмәйин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи сабитдир, иш гүввәси исә дәйишир

Иш күнү ики истигамәтдә дәйишә биләр. О гысала да биләр, узана да биләр. Бу шәраитдә биз ашағыдаки ганунларын әмәлә кәлдийини көрүрүк:

1. Иш күнү дәйәрдә тәҹәссүм едир, дәйәрин кәмиййәти исә, иш күнүнүн дәйишдийи ейни истигамәтдә дәйишир: иш күнү илә бирликдә артыб-азалыр, йә'ни сабит кәмиййәт дейил, дәйишән кәмиййәтдир.

2. Изафи дәйәрин кәмиййәти илә иш гүввәси дәйәринин кәмиййәти арасындаки нисбәтдә баш верән һәр ҹүр дәйишиклик,

[12] „Харичи фабрикантла ейни шәраитдә олан инкилис фабриканты ейни вахт әрзиндә харичи фабрикантдан хейли чох мәһсул истеһсал едә билир вә бунун нәтиҹәсиндә биздәки 60 саатлыг иш һәфтәси илә харичдәки 72 саатлыг вә я 80 саатлыг иш һәфтәләри арасында олан фәрг таразлашыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1885“, p. 65). Континент фабрикаларында иш күнүнүн аз-чох гысалдылмасы, континентдәкиләрин иш сааты илә Инкилтәрәдәки иш сааты арасында олан фәрги азалтмаг үчүн ән һәгиги бир васитә оларды.

изафи әмәйин вә, демәли, изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәтиндәки дәйишикликдән ирәли кәлир.

3. Иш гүввәсинин мүтләг дәйәри анҹаг, изафи әмәйин узадылмасы нәтиҹәсиндә иш гүввәсинин сәрф олунуб түкәнмәсинә көстәрилән әкс тә'сир үзүндән дәйишә биләр. Демәли, иш гүввәсинин мүтләг дәйәриндәки һәр ҹүр дәйишиклик, изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәтиндә баш верән дәйишиклийин һеч вахт сәбәби олмайыб һәмишә онун нәтиҹәсидир.

Бу фәсилдә олдуғу кими, бундан сонра да биз даим белә фәрз эдирик ки, әввәлдә иш күнү 12 саатдыр вә бунун 6 сааты зәрури әмәк, 6 сааты да изафи әмәкдир; мәһсулун гиймәти 6 шиллингдир, бунун ярысы фәһләйә чатыр, ярысы да капиталистә.

Ән әввәл иш күнүнүн гысалдылмасыны, мәсәлән 12 саатдан 10 саата эндирилмәсини нәзәрдән кечирәк. Белә олдугда иш күнү анҹаг 5 шиллинглик дәйәр верир. Изафи әмәк 6 саатдан эниб 4 саат, изафи дәйәр дә 3 шиллингдән эниб 2 шиллинг олмушдур. Изафи әмәйин мүтләг кәмиййәтинин белә азалмасы нәтиҹәсиндә изафи әмәйин вә изафи дәйәрин нисби кәмиййәти дә азалыр. Изафи дәйәрин иш гүввәси дәйәринә нисбәти 3 : 3 иди, инди исә анҹаг 2 : 3 олур. Лакин иш гүввәсинин дәйәри, мүтләг кәмиййәт ҹәһәтдән дәйишмәдийи һалда, нисби кәмиййәт ҹәһәтдән артыр. 3 : 3-дән галхыб 3 : 2 олур.

1) Шәраит дәйишмәз галдыгда, йә'ни әмәйин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи олдуғу кими галыб дәйишмәдийи тәгдирдә иш күнүнүн гысалдылмасы, иш гүввәсинин дәйәрини вә, демәли, зәрури иш вахтыны дәйишдирмир. О анҹаг изафи әмәйи вә изафи дәйәри азалдыр. Изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәти азалдыгда онун нисби кәмиййәти дә, йә'ни сабит кәмиййәтли иш гүввәси дәйәринә нисбәтән көтүрүлән кәмиййәти дә азалыр. Капиталист бу һалда анҹаг, иш гүввәсинин гиймәтини дәйәриндән ашағы салмагла иткиләрдән яхасыны гуртара биләр.

Иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы әсассыз э'тиразлары ирәли сүрәнләрин һамысы белә күман эдир ки, иш күнү бурада фәрз эдилән шәраитдә гысалыр, һалбуки һәгигәтдә бунун әкси олур: әмәйин мәһсулдарлығы вә интенсивлийиндәки дәйишиклик я иш күнү гысаландан габаг, я да билаваситә онун ардынҹа баш верир[13].

Иш күнү узадылыб, мәсәлән 12 саатдан 14 саата чатдырылдыгда, бу 2 саат капиталистин ҹибинә кедән үстәлик изафи әмәк олурса, изафи дәйәр 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг олур. Изафи дәйәр һәм мүтләг, һәм дә нисби олараг артыр, һалбуки иш гүввәси дәйәринин мүтләг кәмиййәти дәйишмәз галыр, нисби кәмиййәти исә 3 : 3-дән дүшүб 3 : 4 олур. 1-ҹи параграфда фәрз олундуғу шәраитдә, иш гүввәси дәйәринин мүтләг кәмиййәти дәйишмәдән онун нисби кәмиййәти дәйишә билмәзди. Бурада исә, әксинә, иш гүввәси дәйәринин нисби кәмиййәтинин дәйишмәси, изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәтинин дәйишмәсиндән ирәли кәлир.

---

[13] „Он саатлыг фабрика ганунунун тәтбиги нәтиҹәсиндә мә'лум олду ки... бунун әвәзини өдәйән ҹәһәтләр вардыр" („Reports of Insp. of Fact. for 1-st December 1848", p. 7).

Иш күнү узандыгча, бу иш күнүнү ифадә едән вә бу иш күнү әрзиндә истеһсал олунан ени дәйәр дә артдығына көрә, иш гүввәсинин гиймәти вә изафи дәйәр ейни заманда вә кәмиййәтчә ейни дәрәчәдә вә я мүхтәлиф дәрәчәдә арта биләр. Демәли, ейни заманда баш верән бу артым ики һалда ола биләр: иш күнү мүтләг сурәтдә узандыгда вә иш күнү узанмадан әмәйин интенсивлийи артдыгда.

Иш күнү узандыгда иш гүввәсинин гиймәти номинал чәһәтдән сабит галса вә я һәтта артса да, өз дәйәриндән ашағы дүшә биләр. Ядымыздадыр ки, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри, фәһләнин орта нормал яшама мүддәти илә, йә'ни онун нормал өмрү илә вә чанлы субстансиясынын инсан тәбиәтинә хас олан нормал бир сурәтдә һәрәкәтә чеврилмәсилә мүәййән олунур[14]. Иш күнүнүн узадылмасы илә билаваситә әлагәдар олараг иш гүввәсинин күчлү сәрф едилиб түкәнмәсинин әвәзи, мүәййән бир нөгтәйәдәк бәдәнин мәсрәфини күчлү тә'мин етмәклә өдәнилә биләр. Бу нөгтә өтдүкдән сонра иш гүввәсинин ишләниб түкәнмәси һәндәси прогреслә артыр вә ейни заманда иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы вә фәалиййәти үчүн лазым олан бүтүн нормал шәраит позулур. Бу андан е'тибарән иш гүввәсинин гиймәти илә онун истисмар дәрәчәси даһа ортаг өлчүлү кәмиййәтләр олмур.

4. Әмәйин мүддәти, мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи ейни заманда дәйишир

Йәгин ки, бурада бир чох гурашмалар ола биләр. Үч амилин һәр үчү ейни заманда дәйишә биләр, яхуд бунлардан һәр һансы бири сабит галдығы һалда дикәр икиси дәйишә биләр. Бунлар ейни вә я мүхтәлиф дәрәчәдә, ейни вә я мүгабил истигамәтләрдә дәйишә биләр, һәм дә мүгабил истигамәтләрдә дәйишдикдә бу дәйишикликләр гисмән вә я бүтүнлүкдә өдәнилмиш олур. Гейд едәк ки, I, II вә III параграфларда чыхарылан нәтичәләрдән сонра, мүмкүн олан бүтүн һалларын тәһлили һеч дә чәтин дейилдир. Амилләрдән биринин дәйишән, галанларынын исә сабит олдуғу фәрз едилиб онлар ардычыл сурәтдә тәдгиг олунарса, һәр гурашманын нәтичәси асанлыгла тапыла биләр. Одур ки, бурада биз анчаг ики мүһүм һалы мүхтәсәр гейд едәчәйик.

1. *Иш күнүнүн узанмасы илә бәрабәр әмәйин мәһсулдар гүввәси азалмагдадыр.*

Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин азалмасындан бәһс едиркән биз бурада о әмәк саһәләрини нәзәрдә тутуруг ки, иш гүввәсинин дәйәрини бу саһәләрин вердийи мәһсул тә'йин едир. Мәсәлән, торпағын кетдикчә аз бәһрә вермәси вә буна көрә дә екинчилик мәһсулларынын баһаланмасы нәтичәсиндә әмәйин мәһсулдар

---

[14] „Инсанын 24 саат әрзиндә сәрф етдийи әмәйин екуну, онун бәдәниндә баш вермиш кимйәви дәйишикликләри тәдгиг етмәк васитәсилә тәгрибән мүәййән олуна биләр, чүнки материянын дәйишилмиш формалары, һәрәкәт гүввәсинин сәрф едилмиш олдуғуну көстәрир" (Grove, On the Correlation of Physical Forces, London 1864).

гүввәсинин азалмасы кими һаллары нәзәрдә тутуруг. Фәрз эдәк ки, иш күнү 12 саат давам эдир, бу мүддәтдә истеһсал олунан ени дәйәр 6 шиллингдир вә бунун ярысы иш гүввәсинин дәйәрини өдәйир, ярысы да изафи дәйәрдир. Демәли, иш күнү 6 саатлыг зәрури вә 6 саатлыг изафи әмәйә бөлүнүр. Тутаг ки, әкинчилик мәһсуллары баһаландығына көрә иш гүввәсинин дәйәри 3 шиллингдән 4 шиллингә галхыр вә демәли зәрури иш вахты 6 саатдан артыб 8 саат олур. Әкәр иш күнү сабит галса, изафи әмәк 6 саатдан эниб 4 саат, изафи дәйәр исә 3 шиллингдән азалыб 2 шиллинг олачагдыр. Әкәр иш күнү ики саат узанса, йә'ни 12 саатдан 14 саата чатса, изафи әмәк 6 саата, изафи дәйәр дә 3 шиллингә бәрабәр олар. Лакин изафи дәйәрин кәмиййәти, зәрури әмәклә өлчүлән иш гүввәси дәйәринә нисбәтән азалыр. Әкәр иш күнү 4 саат артараг 12 саатдан 16 саата чатса, изафи дәйәрин иш гүввәси дәйәринә вә изафи әмәйин зәрури әмәйә нисбәти дәйишмәз галыр, лакин изафи дәйәрин мүтләг кәмиййәти 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг олур, изафи әмәйин мүтләг кәмиййәти дә 6 саатдан артыб 8 саат олур, демәли $^1/_3$ һиссә вә я $33^1/_3\%$ артыр. Беләликлә, әмәйин мәһсулдар гүввәси азалдыгда вә эйни заманда иш күнү узандыгда, изафи дәйәрин нисби кәмиййәти дүшсә дә, мүтләг кәмиййәти сабит гала биләр; онун мүтләг кәмиййәти артдығы һалда нисби кәмиййәти сабит гала биләр вә, нәһайәт, иш күнү мүәййән дәрәчә узандыгда изафи дәйәрин һәм нисби, һәм дә мүтләг кәмиййәти эйни заманда арта биләр.

Әмәйин мүддәти илә бәрабәр интенсивлийи дә артдыгда бу нәтичә даһа тез әлдә эдилмиш олур.

1799—1815-чи илләр арасындаки дөврдә Инкилтәрәдә яшайыш васитәләринин гиймәтинин артмасы, әмәк һаггынын номинал йүксәлмәсинә сәбәб олмушду, яшайыш васитәләри һесабилә көтүрүлән һәгиги әмәк һаггы исә ашағы дүшмүшдү. Она көрә West вә Рикардо бундан белә бир нәтичә чыхармышдылар ки, әкинчилик әмәйинин мәһсулдарлығы азалдығындан изафи дәйәр нормасы дүшмүшдүр; онлар анчаг өз хәялларында мөвчуд олан бу эһтималы әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы арасындаки кәмиййәт нисбәтләринин тәһлили кими мүһүм бир тәһлил үчүн әсас көтүрмүшдүләр. Һәгигәтдә исә, әмәйин интенсивлийи артдығына көрә вә иш күнү мәчбури сурәтдә узадылдығындан,—бунунла да янашы олараг капитал сүр'әтлә артырды вә фәһләләр сүр'әтлә йохсуллашырды,—изафи дәйәрин һәм мүтләг, һәм дә нисби кәмиййәти артмышды[15]. О дөврдә иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы, гануни бир шәкил алмышды[16].

---

15 „Мүһарибә әрзиндә капиталын артмасынын башлыча сәбәби, һәр бир чәмиййәтдә сайча ән чох олан фәһлә синифләринин бөйүк сә'йлә ишләмәсиндән, бәлкә дә, даһа бөйүк мәһрумиййәтләрә дүчар олмасындан ирәли кәлирди. Вәзиййәт тәләб этдийинә көрә даһа чох гадын вә ушаг сәнаедә ишләмәйә мәчбур олмушду; әввәлдән сәнаедә ишләйән ишчиләр дә эйни сәбәбә көрә өз вахтларынын даһа чох һиссәсини истеһсалын артырылмасына сәрф этмәли олмушдулар“ („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress“, London 1830, p. 248).

16 „Чөрәклә әмәк (гиймәт э'тибарилә) чох аз һалларда аяглашырлар. Лакин айдын бир һәдд вар ки, буну кечдикдә онлар даһа бир-бирләриндән ай-

2. Иш күнү гысалмагла бәрабәр әмәйин интенсивлийи вә мәһсулдар гүввәси артыр.

Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси илә интенсивлийинин артмасы бир ҹәһәтдән эйни нәтиҹә верир. Бунларын һәр икиси, мүәййән бир мүддәт әрзиндә истеһсал олунан мәһсул күтләсини артырыр. Демәли бунларын һәр икиси иш күнү әрзиндә фәһләнин өз яшайыш васитәләрини, яхуд бу васитәләрин эквивалентини истеһсал этмәйә сәрф этдийи вахты азалдыр. Иш күнүнүн минимал мүтләг һәдди, онун үмумиййәтлә зәрури олан, лакин гысалдыла билән бу тәркиб һиссәсилә мүәййән олунур. Әкәр бүтүн иш күнү бу зәрури һиссәдән ибарәт олсайды, изафи әмәк арадан галхмыш оларды ки, бу да капиталын һөкмранлығы шәраитиндә мүмкүн дейилдир. Капиталист истеһсал үсулунун арадан галдырылмасы, иш күнүнүн анҹаг зәрури әмәк һәддиндә олмасына имкан верәр. Лакин бу һалда, башга шәртләр дәйишмәз галдыгда зәрури әмәк өз даирәсини кенишләндирмәлидир. Бир тәрәфдән фәһләнин һәят шәраити кетдикҹә яхшылашмалы, онун яшайыш тәләбаты артмалыдыр. Дикәр тәрәфдән индики изафи әмәйин бир гисмини, йә'ни иҹтимаи эһтият фонду илә йығым фонду (истеһсалы кенишләндирмәк вә зәрәрләри, әзҹүмлә бәдбәхт һадисәләрдән дәйә билән зәрәрләри өдәйә биләҹәк гәдәр истеһсал васитәләри вә яшайыш васитәләри эһтияты) яратмаг үчүн тәләб олунан әмәйи зәрури әмәйә әлавә этмәк лазым кәләрди.

Әмәйин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чох артса, иш күнү бир о гәдәр чох гысалдыла биләр, иш күнү дә нә гәдәр гыса олса, әмәйин интенсивлийи бир о гәдәр арта биләр. Иҹтимаи нөгтейи-нәзәрдән әмәйин мәһсулдарлығы һәмчинин әмәйә гәнаәт этмәк [ондан яхшы вә сәмәрәли истифадә этмәк] нәтиҹәсиндә дә

рыла билмәзләр. Баһалыг дөврүндә фәһлә синифләринин көстәрдикләри харигүл'адә ҹәһдләр,—шаһидләрин ифадәсинә (мәһз 1814—15-чи илләрин парламан комитәләри гаршысында вердикләри ифадәйә) әсасән мүәййән әдилдийи үзрә әмәк һаггынын дүшмәсинә сәбәб олан бу ҹәһдләр исә, әлбәттә, айры-айры шәхсләрә шөһрәт газандырыр вә капиталын артмасына ярдым эдир. Лакин һеч бир инсанийййәтпәрвәр адам истәмәз ки, бу ҹәһдләр даими галсын вә азалмасын. Вәзиййәтдән чыхмаг үчүн мүвәггәти чарә олан бу ҹәһдләр һәр ҹәһәтдән тә'рифә лайигдир; лакин бу ҹәһдләр даими бир шәкил аларса, бурадан ирәли кәлән нәтиҹәләр, бир халгын төрәйиб артмаг дәрәҹәси күчләниб өз яшайыш васитәләринин имкан вердийи сон һәддә чатдыгда алынан нәтиҹәләрә бәнзәр" (Malthus, Inquiry into the Nature and Progress of Rent, London 1815, p. 48, гейд). Малтус бурада иш күнүнүн узадылмасыны тә'кидлә гейд эдир; о бу мәсәләни өз памфлетинин башга ериндә дә ачыгҹа көстәрир, һалбуки Рикардо вә башгалары бу ҹүр һейрәтәнкиз фактларын олмасына бахмаяраг, бүтүн өз әсәрләриндә иш күнүнү сабит бир кәмиййәт кими көтүрүрләр. Әлбәттә, бу Малтус үчүн шәрәфдир. Лакин Малтусун хидмәт этдийи мүһафизәкарлыг мәнафеи онун көзүнү тутмуш, бу сәбәбдән дә о көрә билмәмишдир ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вә эйни заманда машынларын сон дәрәҹә инкишаф этмәси, һабелә гадын вә ушаг әмәйинин истисмар эдилмәси нәтиҹәсиндә, билхассә мүһарибәнин яратдығы тәләблә Инкилтәрәнин дүня базарларындакы инһисары арадан галхдыгдан сонра фәһлә синфинин хейли һиссәси „кәрәксиз" олмалы иди. Әлбәттә, бу „әһали артыглығынын" сәбәбини анҹаг капиталист истеһсалынын тарихи тәбии ганунлары илә дейил, әбәди тәбиәт ганунлары илә изаһ этмәк, Малтусун там бир кешиш сә'йилә тә'рифләйиб көйләрә галдырдығы һаким синифләр үчүн даһа әлверишли, онларын мәнфәәтинә даһа уйғун оларды.

артыр. Әмәйә гәнаәт этмәк, анҹаг истеһсал васитәләринә гәнаәт этмәк дейилдир, бурая һабелә әмәйин һәр ҹүр файдасыз шәкилдә сәрф олунмасыны арадан галдырмаг да дахилдир. Капиталист истеһсал үсулу һәр бир айрыҹа мүәссисәдә гәнаәт этмәк мәҹбурийјәти ярадырса да, онун һәрҹмәрҹ рәгабәт системи, истеһсалда инди арадан галдырылмасы мүмкүн олмаян, әслиндә исә тамамилә лүзумсуз олан бир йығын әмәлийятын олмасы үзүндән иҹтимаи истеһсал васитәләринин вә иш гүввәләринин һәдсиз исраф эдилмәсинә сәбәб олур.

Әмәйин интенсивлийи вә мәһсулдар гүввәси мә'лум олдугда әмәк ҹәмийјәтин бүтүн чалыша билән үзвләри арасында нә гәдәр бәрабәр бөлүнмүш олса, тәбии әмәк зәрурәтини бир иҹтимаи тәбәгәнин өз үзәриндән көтүрүб башга бир иҹтимаи тәбәгәнин үзәринә йүкләмәси имканы нә гәдәр аз олса, иҹтимаи иш күнүнүн мадди истеһсал үчүн лазым олан һиссәси бир о гәдәр гыса олар вә, демәли, инсанын зеһни вә иҹтимаи ишлә мәшғул олмасы үчүн галан бош вахт бир о гәдәр чох олар. Бу нөгтейи-нәзәрдән иш күнүнүн гысалдылмасынын мүтләг һәдди, ҹәмийјәтдә һамынын ишләмәси әсасында әлдә эдилә биләр. Капитализм ҹәмийјәтиндә бир синфин ишләмәмәси имканы, күтләләрин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирмәк васитәсилә ярадылыр.

ОН АЛТЫНҸЫ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЙӘР НОРМАСЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМУЛАЛАРЫ

Биз күрдүк ки, изафи дәйәр нормасы ашағыдакы формулаларда ифадә олунур:

I

$$\frac{\textit{Изафи дәйәр}}{\textit{дәйишән капитал}}\left(\frac{m}{v}\right)=\frac{\textit{изафи дәйәр}}{\textit{иш гүв. дәйәри}}=\frac{\textit{изафи әмәк}}{\textit{зәрури әмәк}}$$

Биринҹи ики формулада дәйәрләрин нисбәти шәклиндә ифадә олунан эйни шей, үчүнҹү формулада, һәмин дәйәрләрин истеһсалына сәрф олунмуш вахтларын нисбәти шәклиндә ифадә олунур. Бир-бирини әвәз эдә билән бу формулаларда там бир мәнтиги сәласәт вардыр. Одур ки, биз бу формулалара һәлә классик сияси игтисадда тәсадүф эдирик, лакин орада бу формулалар мүнтәзәм шәкилдә тәртиб эдилмәмишдир, анҹаг маһийјәт э'тибарилә верилмишдир. Лакин биз орада ашағыдакы төрәмә формулалара раст кәлирик:

II[16a]

$$\left(\frac{\textit{изафи әмәк}}{\textit{иш күнү}}\right)=\frac{\textit{изафи дәйәр}}{\textit{мәһсулун дәйәри}}=\frac{\textit{изафи мәһсул}}{\textit{үмуми мәһсул}}$$

[16a] Буржуа сияси игтисад элминдә биз айдын ифадә олунмуш изафи әмәк мәфһумуна тәсадүф этмәдийимиз үчүн биринҹи формуланы мө'тәризә арасына алырыг [*франсызҹа нәширинә гейд*].

Эйни нисбәт бурада каһ иш вахтлары шәклиндә, каһ һәмин иш вахтларыны тәҹәссүм этдирән дәйәрләр шәклиндә, каһ да бу дәйәрләрин тәҹәссүм этдийи мәһсуллар шәклиндә ифадә олунур. Өзлүйүндә айдындыр ки, бурада мәһсулун дәйәри дедикдә иш күнү әрзиндә ярадылмыш ени дәйәр нәзәрдә тутулмалы, мәһсулун дәйәринин сабит һиссәси исә нәзәрә алынмамалыдыр.

Бүтүн бу [II гисим] формулаларда әмәйин һәгиги истисмар дәрәҹәси, яхуд изафи дәйәр нормасы янлыш ифадә олунмушдур. Тутаг ки, иш күнү 12 саатдыр. Габагки мисалымызда фәрз этдийимиз бүтүн дикәр кәмийиәтләри эйнилә сахласаг, әмәйин һәгиги истисмар дәрәҹәсини ашағыдаки нисбәтләр шәклиндә ифадә эдә биләрик:

$$\frac{\textit{6 саат изафи әмәк}}{\textit{6 саат зәрури әмәк}} = \frac{\textit{3 шиллинг изафи дәйәр}}{\textit{3 шиллинг дәйишән капитал}} = 100\%.$$

Һалбуки II гисим формулалары тәтбиг этдикдә нәтиҹәси белә олар:

$$\frac{\textit{6 саат изафи әмәк}}{\textit{12 саатлыг иш күнү}} = \frac{\textit{3 шиллинг изафи дәйәр}}{\textit{6 шиллинг ени дәйәр}} = 50\%.$$

Бу төрәмә формулалар һәгигәтдә, иш күнүнүн вә я иш күнүндә истеһсал олунмуш дәйәрин капиталист илә фәһлә арасында бөлүндүйү нисбәти көстәрир. Лакин бу формулалар капиталын өз-өзүнә артмасы дәрәҹәсини билаваситә көстәрән формулалар дейә зәнн эдилсә, онда янлыш бир ганун мүәййән эдилмиш олар; изафи әмәк, яхуд изафи дәйәр һеч вахт 100 фаизә чата билмәз[17]. Изафи әмәк һәмишә иш күнүнүн анҹаг бир һиссәсини,

[17] Мисал үчүн мугайисә эт: „Dritter Brief an v. Kirchman von Rodbertus. Wiederlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie". Berlin 1854. Мән сонралар бу әсәрин үзәринә гайыдаҹағам, зира бунун торпаг рентасы нәзәрийиәси янлыш олса да, капиталист истеһсалынын маһиййәтини дүзкүн сезир.—[*3-ҹү нәшрә гейд*. Охуҹу көрүр ки, Маркс өз сәләфләринин әсәрләриндә ирәлийә һәгиги бир аддым атылдығыны, дүзкүн бир ени фикир ирәли сүрүлдүйүнү көрдүкдә онлара нә гәдәр хейирхаһлыгла янашырды. Лакин Марксын юхарыда вердийи гиймәти, сон заманлар Родбертусун Руд. Мейерә мәктублары нәшр эдиләндән сонра бир гәдәр мәһдудлашдырмаг лазым кәлир. Родбертус языр: „Капиталы ялныз әмәкдән хилас этмәк дейил, өзүнү дә өзүндән хилас этмәк лазымдыр, буна наил олмаг үчүн ән яхшы йол исә одур ки, саһибкар капиталистин фәалиййәти онун үчүн капиталист мүлкиййәтиндән ирәли кәлән бир вәзифә, халг вә дөвләт тәсәррүфаты вәзифәси, онун кәлири исә хүсуси бир мааш нөвү һесаб олунсун, зира биз һәлә һеч бир башга иҹтимаи тәшкилат олдуғуну көрмүрүк. Лакин бу маашлар әмәк һаггынын һәддән артыг һиссәсини тәшкил эдирсә, онда бунлары азалтмаг лазымдыр. Марксын ҹәмиййәтә гаршы һүҹумуну — мән онун китабыны белә адландырардым — дәхи бу сурәтлә дәф этмәк лазымдыр... Үмумиййәтлә Марксын китабы, капиталын тәдгигинә һәср эдилмиш бир әсәр олмагдан зиядә капиталын мүасир формасына гаршы мүбаһисәдир; Маркс капиталын бу формасыны капитал анлайышынын өзү илә гарышдырыр вә онун бүтүн сәһвләри дә бурадан ирәли кәлир" („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer". Berlin 1881, I Bd., S. 111, Родбертусун 48-ҹи мәктубу).—Родбертусун „Иҹтимаи мәктубларындаки" ҹәсарәт әламәтләри мәфкурәви характердә олан бу кими үмуми сөзләрлә гәт'и түкәнир.—*Ф. Э.*]

изафи дәјәр исә истеһсал олунмуш бүтүн ени дәјәрин анҹаг бир һиссәсини тәшкил етдијинә көрә изафи әмәк һәмишә бүтүн иш күнүндән, јахуд изафи дәјәр һәмишә истеһсал олунмуш бүтүн ени дәјәрдән һөкмән аз олмалыдыр. Лакин бу ики кәмијјәтин бир-биринә нисбәти $\frac{100}{100}$ олмаг үчүн бунлар бәрабәр кәмијјәт олмалыдырлар. Бүтүн иш күнүнүн изафи әмәкдән ибарәт ола билмәси үчүн (иш күнү дедикдә иш һәфтәсинин, иш илинин вә саирәнин орта һесабла көтүрүлән бир күнү нәзәрдә тутулур), зәрури әмәк сыфыр дәрәҹәсинә енмәлидир. Лакин зәрури әмәк јох олдугда изафи әмәк дә јох олур, чүнки изафи әмәк зәрури әмәјин анҹаг функсијасыдыр [јә'ни ондан асылы вә онунла һөкмән әлагәдар бир кәмијјәтдир]. Буна көрә дә

$$\frac{\textit{изафи әмәк}}{\textit{иш күнү}} = \frac{\textit{изафи дәјәр}}{\textit{истеһсал олунмуш ени дәјәрин һамысы}}$$

нисбәти һеч вахт $\frac{100}{100}$ һәддинә чата билмәз, $\frac{100+x}{100}$ дәрәҹәсинә исә һеч чата билмәз. Лакин бу һал әмәјин һәгиги истисмар дәрәҹәсини көстәрән изафи дәјәр нормасы үчүн тамамилә мүмкүндүр. Мисал олараг L. de Lavergne ҹәнабларынын һесаблајыб чыхартдығы нәтиҹәни көтүрәк; бу нәтиҹәјә көрә Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфаты фәһләси мәһсулун вә ја онун дәјәринин анҹаг $^1/_4$ һиссәсини алыр, капиталистә (иҹарәдара) исә $^3/_4$ һиссәси чатыр[18]; бу ғәнимәтин сонра капиталист, торпаг саһиби вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәси мәсәләсини биз бурада тамамилә кәнара гојуруг. Бу мисалда Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин изафи әмәји илә зәрури әмәјинин нисбәти 3 : 1, истисмар нормасынын фаизи исә 300-дүр.

Иш күнүнү сабит кәмијјәт һесаб едән схоластик үсул II гисим формулаларын тәтбиги нәтиҹәсиндә мөһкәмләнмишдир, чүнки бурада изафи әмәк һәмишә бир кәмијјәтдә олан иш күнү илә мүгајисә едилир. Истеһсал олунмуш ени дәјәрин анҹаг тәгсиминә диггәт верилдикдә дә ејни нәтиҹә алыныр, чүнки истеһсал едилмиш дәјәрдә тәҹәссүм едән иш күнү һәмишә, кәмијјәтҹә мә'лум иш күнүдүр.

Изафи дәјәр вә иш гүввәсинин дәјәри, истеһсал олунмуш ени дәјәрин һиссәләри кими тәсвир едилдикдә,—бу ҹүр тәсвир үсулу исә тәбии олараг капиталист истеһсал үсулу зәмининдә мејдана кәлир вә биз сонралар бунун мә'насыны ајдынлашдыраҹағыг,—капиталист мүнасибәтинин хүсуси характери кизләнмиш олур, јә'ни дәјишән капиталын ҹанлы иш гүввәсинә мүбадилә олунмасы вә беләликлә фәһләнин мәһсулдан мәһрум едилмәси фактыны пәрдәләјир. Бунун әвәзиндә белә бир јанлыш

---

[18] Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу һесабламада мәһсулун анҹаг, сәрф едилмиш сабит капиталы өдәјән һиссәси чыхылмышдыр.— Инкилтәрәјә кор-коранә пәрәстиш едән L. de Lavergne ҹәнаблары чох јухары нисбәт дејил, даһа доғрусу чох ашағы нисбәт көстәрир.

тәсәввүр ояныр ки, куя капиталист илә фәһлә арасында ширкәт вардыр вә куя онун үзвләри, йә'ни капиталист илә фәһлә, ярадылан мәһсулу, ону ярадан мүхтәлиф амилләрә мүтәнасиб олараг өз араларында бөлүшдүрүрләр[19].

Лакин II гисим формулалар һәмишә гайтарылыб I гисим формулалара чеврилә биләр. Мәсәлән, әкәр биз $\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{12 саатлыг иш күнү}}$ нисбәтини көтүрсәк, зәрури иш вахты, үстүндән алты саатлыг изафи әмәк чыхылан он ики саатлыг иш күнүнә бәрабәр олар вә, демәли, биз белә бир нәтиҹә аларыг:

$$\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{6 саат зәрури әмәк}} = \frac{100}{100}.$$

Юхарыда бә'зән һәлә вахты чатмамышкән көстәрдийим үчүнҹү формула будур:

III

$$\frac{\textit{изафи дәйәр}}{\textit{иш гүввәсинин дәйәри}} = \frac{\textit{изафи әмәк}}{\textit{зәрури әмәк}} = \frac{\textit{өдәнилмәмиш әмәк}}{\textit{өдәнилмиш әмәк}}$$

$\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ формуласы белә бир фикир доғура биләрди ки, куя капиталист бурада иш гүввәсини дейил, әмәйи өдәмиш олур, лакин юхарыдаки изаһатымыз бу кими бир анлашылмазлыг имканыны арадан галдырыр. $\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ формуласы $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$ формуласынын анҹаг даһа анлашыглы ифадәсидир. Капиталист иш гүввәсинин дәйәрини, яхуд бу дәйәрдән юхары вә я ашағы олан гиймәтини өдәйир вә бу мүбадилә васитәсилә ҹанлы иш гүввәсинин өзүнү өз ихтиярына алыр. Бу иш гүввәсиндән капиталистин истифадә этдийи мүддәт ики дөврә айрылыр. Биринҹи дөврдә фәһлә анҹаг, өз иш гүввәсинин дәйәри бәрабәриндә бир дәйәр, демәли анҹаг өз иш гүввәсинин эквивалентини истеһсал эдир. Беләликлә капиталист, иш гүввәсинин аванс олараг вердийи гиймәти мүгабилиндә эйни гиймәтдә олан мәһсул әлдә эдир. Санки капиталист базардан һазыр мәһсул алмыш олур. Изафи әмәк дөврүндә исә, эксинә, иш гүввәсиндән истифадә олунмасы капиталист үчүн дәйәр ярадыр ки, капиталист

[19] Капиталист истеһсал просесинин бүтүн инкишаф этмиш формалары коопераси формасы олдуғуна көрә, әлбәттә, бу формалара хас олан барышмаз зиддиййәтдән сәрфнәзәр эдиб онлары азад ширкәт формалары кими көстәрмәкдән асан бир шей ола билмәз. Граф A. de Laborde дә мәһз белә этмишдир, „De l'Esprit de l'Association dans tous les interêts de la Communauté. Paris 1818". Америкалы янкиләрдән H. Carey бу оюну бә'зән эйни мүвәффәгиййәтлә һәтта гулдарлыг системинә дә тәтбиг эдир.

бунун мүгабилиндә һеч бир дәйәр сәрф этмир[20]. Бурада, иш гүввәсинин фәалиййәти нәтиҹәләри капиталистә һавайы баша кәлир. Изафи дәйәрә бу мә'нада, өдәнилмәмиш әмәк дейилә биләр.

Беләликлә капитал ялныз, А. Смитин дедийи кими, әмәк үзәриндә һөкмранлыгдан ибарәт дейилдир. Капитал өз әсасы э'тибарилә, өдәнилмәмиш әмәк үзәриндә һөкмранлыгдыр. Һәр ҹүр изафи дәйәр, сонрадан нә шәкилдә: мәнфәәт, фаиз, рента вә саирә шәклиндә кристаллашмыш олурса олсун, маһиййәт э'тибарилә, өдәнилмәмиш иш вахтынын тәҹәссүмүдүр. Капиталын өз-өзүнә артмасынын сирри, онун ихтиярында мүәййән мигдарда өдәнилмәмиш өзкә әмәйинин олмасыдыр.

---

[20] Физиократлар изафи дәйәр сиррини ачмамышдыларса да, онлара һеч олмазса айдын иди ки, изафи дәйәр „саһибкарын ихтиярында олан мүстәгил сәрвәтдир,—онун сатын алмадығы, лакин сатдығы бир сәрвәтдир“ (Turgot, Réflixions sur la Formation et la Distribution des Richesses, p. 11).

АЛТЫНЧЫ БӨЛМӘ

ӘМӘК ҺАГГЫ

ОН ЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИ ДӘЙӘРИНИН ВӘ БУНА МҮТАБИГ ОЛАРАГ ГИЙМӘТИНИН ӘМӘК ҺАГГЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

Буржуа чәмиййәтинә заһирән нәзәр салдыгда элә кәлир ки, фәһләнин алдығы һагг әмәйин гиймәтидир, мүәййән мигдар әмәк үчүн верилән мүәййән мигдар пулдур. Бу һалда әмәйин дәйәриндән бәһс эдир вә онун пул ифадәсини әмәйин зәрури вә я тәбии гиймәти адландырырлар. Дикәр тәрәфдән әмәйин базар гиймәтиндән данышырлар, йә'ни әмәйин зәрури гиймәтиндән юхары галхан вә я ашағы дүшән гиймәтләриндән бәһс эдирләр.

Лакин әмтиәнин дәйәри нәдир? Онун истеһсалына сәрф олунмуш ичтимаи әмәйин чисимләшмиш формасыдыр. Бәс бу дәйәрин кәмиййәтини биз нә илә өлчүрүк? Онда тәчәссүм этмиш әмәйин мигдары илә. Мисал үчүн, он ики саатлыг иш күнүнүн дәйәри нә илә өлчүлә биләр? Айдындыр ки, анчаг он ики саатлыг иш күнүндә олан он ики саатлыг әмәклә өлчүлә биләр; лакин бу эйни бир фикрин бош ерә тәкрарыдыр[21].

Әмәк базарда бир әмтиә кими сатыла билмәк үчүн әлбәттә, бу сатышдан әввәл мөвчуд олмалыдыр. Лакин фәһлә өз әмәйинә мүстәгил мөвчуд олмаг имканы верә билсәйди, әмәйин өзүнү дейил, бу әмәклә истеһсал этдийи әмтиәни сатарды[22].

---

[21] Дәйәр, истеһсала сәрф олунмуш әмәйин мигдарындан асылыдыр дейән Рикардо бу нәзәриййәсини илк бахышда алт-үст эдә биләчәк чәтинликдән чох маһарәтлә яхасыны гуртарыр. Онун бу принсипи чох чидди тәдгиг эдиләрсә, белә бир нәтичә чыхар ки, әмәйин дәйәри, онун истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдарындан асылыдыр; бу исә әлбәттә мә'насыз бир шейдир. Буна көрә дә Рикардо өз фикрини маһарәтлә ифадә эдәрәк әмәйин дәйәрини, әмәк һаггыны истеһсал этмәк үчүн лазым олан әмәйин мигдарындан асылы бир шәклә салыр, йә'ни онун өз сөзү илә сөйләсәк, дейир ки, әмәйин дәйәри, әмәк һаггынын истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары илә мүәййән эдилир; әмәк һаггы дедикдә исә, Рикардо, фәһләнин алдығы пулун вә я әмтиәләрин истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәйин мигдарыны нәзәрдә тутур. Бу лап она бәнзәр ки, дейәсән: маһудун дәйәри онун истеһсалына сәрф эдилән әмәйин мигдары илә дейил, маһудун мүбадилә эдилдийи күмүшүн истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдары илә тә'йин эдилир („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", p. 50, 51).

[22] „Һәрчәнд сиз әмәйи әмтиә адландырырсыныз, анчаг әмәк һәр һалда, әввәлдән мүбадилә мәгсәдилә истеһсал олунан, сонра да базара чыхарылыб орадакы әмтиәләрин мүәййән мигдарына мүбадилә эдилән әмтиәләрә бәнзәмәз;

Лакин бу зиддиййәтләр олмаса да, пулун билаваситә пула мүбадиләси, йә'ни маддиләшмиш әмәйин чанлы әмәйә мүбадилә эдилмәси, я мәһз капиталист истеһсалы әсасында сәрбәст инкишаф эдән дәйәр ганунуну, я да мәһз муздлу әмәк үзәриндә гурулан капиталист истеһсалынын өзүнү мәһв этмиш оларды. Мәсәлән, фәрз эдәк ки, 12 саатлыг иш күнү, 6 шиллинглик пул дәйәриндә ифадә олунур. Әкәр ики эквивалент мүбадилә олунурса, фәһлә өз 12 саатлыг әмәйинин мүгабилиндә 6 шиллинг алмыш олар. Онун әмәйинин гиймәти, әмәк мәһсулунун гиймәтинә бәрабәр олар. Бу һалда фәһлә онун әмәйини сатын алмыш шәхс үчүн һеч бир изафи дәйәр истеһсал этмиш олмаз, һәмин 6 шиллинг капитала чеврилмәз вә беләликлә капиталист истеһсалынын өз әсасы арадан галхмыш олар; һалбуки фәһлә мәһз бу әсас үзрә өз әмәйини сатыр, онун әмәйи мәһз бу әсас үзрә муздлу әмәкдир. Яхуд, фәрз эдәк ки, фәһлә 12 саатлыг әмәйинин мүгабилиндә 6 шиллингдән, йә'ни 12 саат әмәкдән аз алыр: 12 саатлыг әмәк 10 саатлыг, 6 саатлыг вә и. а. әмәйә мүбадилә олунур. Бәрабәр олмаян кәмиййәтләрин бу чүр бәрабәрләшдирилмәси, дәйәри тә'йин этмәк имканыны нәинки арадан галдырыр, һәтта өз-өзүнү мәһв эдән бир зиддиййәт олдуғу үчүн она үмумиййәтлә бир ганун тә'рифи дә верилә билмәз[23].

Чох мигдар әмәйин аз мигдар әмәйә мүбадиләсини, формалар арасындакы фәрг илә, йә'ни бир һалда маддиләшмиш әмәк, дикәр һалда исә чанлы әмәк олмасы илә әсасландырмаг тәшәббүсү дә файда вермәз[24]. Бу хүсусилә она көрә мә'насыздыр ки, әмтиәнин дәйәри, әмтиәдә һәгигәтән маддиләшмиш әмәйин мигдары илә дейил, онун истеһсалы үчүн лазым олан чанлы әмәйин мигдары илә тә'йин олунур. Тутаг ки, бир әмтиәдә 6 иш сааты тәмсил олунмушдур. Әкәр бир ени ихтира нәтичәсиндә һәмин әмтиәни 3 саатда истеһсал этмәк мүмкүн оларса, онда истеһсал олунмуш әмтиәнин дәйәри дә ярыбаяры азалачагдыр. Бу һалда һәмин әмтиә әввәлки 6 саатлыг зәрури ичтимаи әмәк әвәзиндә анчаг 3 саатлыг зәрури ичтимаи әмәйи тәмсил эдир. Беләликлә, әмтиә дәйәринин кәмиййәти әмтиәдә маддиләшмиш әмәйин мигдары илә тә'йин олунмайыб онун истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары илә тә'йин олунур.

әмәк ялныз базара чыхарылдыгда яранмыш олур, яхуд, даһа доғрусу, әмәк һәлә ярадылмаздан әввәл базара чыхарылыр“ („Observations on some verbal disputes etc.“, p. 75, 76).

[23] „Әкәр әмәк бир әмтиә кими, әмәйин мәһсулу олан капитал исә башга бир әмтиә кими көтүрүлсә вә бу ики әмтиәнин дәйәрләринин эйни мигдар әмәклә мүәййән эдилдийи фәрз олунса, онда бу мә'лум мигдар әмәк... енә дә һәмин мигдар әмәклә истеһсал олунмуш эйни мигдар капитала мүбадилә эдиләр; кечмиш әмәк... эйни мигдар һазырки әмәйә мүбадилә эдилмиш олар. Лакин әмәйин дәйәри... башга әмтиәләрин дәйәринә бәрабәр мигдарда әмәклә мүәййән олунмур“ (А. Смитин „Wealth of Nations“ әсәрини (London 1836) нәшр эдән E. G. Wakefield-ин гейди, v. I, p. 231).

[24] „Разылашмаг лазым кәлирди ки (бу да „contrat social“ын [„ичтимаи мүгавиләнин“] бир нөвүдүр), һәр дәфә кечмиш әмәк кәләчәк әмәйә мүбадилә эдилдикдә икинчи (йә'ни капиталист) биринчидән (йә'ни фәһләдән) йүксәк дәйәр әлдә этмиш олачагдыр“ (Simon de Sismondi, De la Richesse Commerciale, Genève 1803, vol. I, p. 37).

Әмтиә базарында пул саһиби илә билаваситә үз-үзә дуран әмәк дейил, фәһләдир. Фәһләнин сатдығы әмтиә онун иш гүввәсидир. Фәһлә һәгигәтән әмәк сәрф этмәйә башладыгда иш гүввәси даһа онун малы олмур, демәли, фәһлә бу гүввәни даһа сата билмәз. Әмәк дәйәрләрин субстансиясы вә иммaнент өлчүсүдүр, өзлүйүндә исә дәйәрә малик дейилдир[25].

„Әмәйин дәйәри“ ифадәсиндә дәйәр анлайышы нәинки тамамилә ләғв эдилмиш, һәтта дөнүб өзүнүн экслийинә чеврилмишдир. Бу да, мисал үчүн, торпағын дәйәри ифадәси кими хәяли [йә’ни әсли олмаян] бир ифадәдир. Лакин бу чүр хәяли ифадәләр истеһсал мүнасибәтләринин өзүндән доғур. Бу, бә’зи һәгигәтән әһәмиййәтли мүнасибәтләри тәзаһүр этдирән формалар үчүн бир категориядыр. Шейләр тәзаһүр эдәркән онларын чох вахт тамамилә тәһриф олунмуш шәкилдә көрүнә биләчәйи, кәрәк ки, бирчә сияси игтисаддан башга бүтүн элмләрдә гәбул олунмушдур[26].

Классик сияси игтисад, ади һәятда ишләдилән „әмәйин гиймәти“ категориясыны әсла тәнгид этмәдән эйнилә көтүрмүш, сонра да бу гиймәтин нә илә мүәййән олунмасы суалыны мейдана атмышдыр. Лакин о чох тезликлә баша дүшмүшдүр ки, тәләб илә тәклиф арасындаки нисбәтин дәйишмәси, һәр бир башга әмтиәнин гиймәтиндә олдуғу кими әмәйин дә гиймәтиндә дәйишиклик әмәлә кәлмәсиндән башга, йә’ни базар гиймәтләринин анчаг мүәййән кәмиййәтдән ашағы дүшмәси вә я юхары галхмасындан башга һеч бир шейи изаһ эдә билмәз. Тәклиф илә тәләб таразлашдыгда, башга шәртләр эйни олурса, гиймәтләр даһа дүшүб-галхмыр. Лакин бу һалда тәклиф илә тәләб дә даһа һеч бир шей изаһ эдә билмир. Көрүнүр ки, тәләб илә тәклиф бәрабәр олдугда әмәйин гиймәти, тәләб илә тәклиф арасындаки нисбәтдән асылы олмаяраг мүәййәнләшмәлидир; әмәйин „тәбии“ гиймәтә малик олмасы

---

[25] „Әмәк еканә дәйәр өлчүсүдүр... һәр чүр сәрвәтин ярадычысыдыр, лакин өзү әмтиә дейилдир“ (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, p. 186).

[26] Әксинә, бу кими ифадәләри ади licentia poetica [шеир сәрбәстлийи] һесаб этмәк тәшәббүсләри тәһлилин ачизлийини көстәрир. Прудон языр: „Әмәк барәсиндә дейирләр ки, онун дәйәри („valoir“) вар, лакин бу һалда әсл әмтиәнин дәйәрини дейил, әмәкдә мөвчуд олдуғу фәрз эдилән потенсиал дәйәри нәзәрдә тутурлар. Әмәйин дәйәри мәчази бир ифадәдир вә и. а.“; мән Прудонун бу сөзләринин мүгабилиндә дейирәм: „Гәт’и сурәтдә реал олан әмәк—әмтиәни о анчаг тәрзи-ифадә һесаб эдир. Демәли, әмәйин әмтиә характеринә әсасланан бүтүн мүасир чәмиййәт, бундан сонра шеир сәрбәстлийи, мәчази бир ифадә үзәриндә гурулмуш э’лан олунур. Әкәр бу чәмиййәт өзүнү әзән „бүтүн низамсызлыглары мәһв этмәк“ истәсә, нә эйби вар? бундан асан нә ола биләр?! гой бу чәмиййәт анчаг ярарсыз истилаһлары мәһв этсин, дилини дәйишдирсин, бунун үчүн исә ялныз академияя мүрачиәт эдиб бурахдығы луғәтин енидән нәшр олунмасыны хаһиш этсә кифайәтдир“ (K. Marx, Misère de la Philosophie, p. 34, 35). [Русча тәрчүмәсиндә сәһ. 56.] Әлбәттә, даһа әлверишли олар ки, „дәйәр“ истилаһы һеч бир мүәййән мә’на вермәсин. Белә олдугда она, шәраитдән асылы олараг истәнилән мә’на верилә биләр. Мәсәлән, J. B. Say мәһз бу чүр һәрәкәт эдир. „Valoir“ [„дәйәр“] нәдир? Чавабы: „Бир шей нәйә дәйәрсә одур“. Бәс „гиймәт“ нәдир? Чавабы: „Бир шейин пулла ифадә олунан дәйәридир“. Бәс нә сәбәбә торпаг әмәйинин... дәйәри вардыр? „О сәбәбә ки, она мүәййән гиймәт верирләр“. Демәли, бир шей нәйә дәйәрсә, дәйәр дә одур, торпағын исә она көрә „дәйәри“ вар ки, онун дәйәри „пулла ифадә олунур“. Шейләрин сәбәб вә мәншәи мәсәләләрини һәлл этмәк үчүн бу һәр һалда чох садә бир үсулдур.

мәсәләси дә мәһз бу йолла, тәдгиг эдиләси бир мөвзу кими ортая атылмышдыр. Яхуд, базар гиймәтинин аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир ил әрзиндә галхыб-дүшмәсини тәдгиг эдәрәк тапмышлар ки, онун галхыб-дүшмәси мүәййән бир орта, сабит кәмиййәт үзәриндә таразлашыр. Көрүнүр ки, бу орта кәмиййәт, онун үзәриндә бир-бирини таразлашдыран галхыб-дүшмәләр илә дейил, башга бир шейлә мүәййән олунмалыдыр. Тәсадүфи базар гиймәтләри үзәриндә һаким олуб бунлары тәнзим эдән вә әмәйин „зәрури гиймәти“ (физиократлар), яхуд „тәбии гиймәти“ (А. Смит) дейилән бу әмәк гиймәти, башга әмтиәләрдә олдуғу кими, анҹаг, пулла ифадә эдилмиш дәйәрдән ибарәт ола биләр.

Сияси игтисад беләликлә, әмәйин тәсадүфи гиймәтләри арасындан йол ачыб онун дәйәрини тапаҹағыны күман эдирди. Башга әмтиәләрин дәйәри кими бу дәйәр дә сонра, истеһсал хәрҹләрилә мүәййән олунурду. Лакин фәһләни истеһсал этмәк хәрҹләри, йә'ни фәһләнин өзүнү истеһсал вә я тәкрар истеһсал этмәк үчүн ғоюлан хәрҹләр нә демәкдир? Бу суалы сияси игтисад шүурсуз олараг ибтидадаки суалын еринә гоймушдур, чүнки әмәйин өзүнүн истеһсал хәрҹләрини тәдгиг эдәркән чыхылмаз бир даирә ичиндә галыб ериндән тәрпәнә билмирди. Демәли, сияси игтисад тәрәфиндән әмәйин дәйәри (value of labour) адландырылан шей, һәгигәтдә иш гүввәсинин дәйәридир ки, бу да фәһләнин шәхсиййәтиндә керчәк мөвҹуд олан бир гүввәдир вә өз фәалиййәти илә, йә'ни әмәклә онун арасындаки фәрг машын илә онун әмәлийяты арасындаки фәрг гәдәрдир. Әмәйин базар гиймәтләри илә онун „дәйәри“ арасындаки фәрги, бу дәйәрин мәнфәәт нормасына нисбәтини, әмәйин истеһсал этдийи әмтиә дәйәрләринә нисбәтини вә саирәни ахтармагла мәшғул олан игтисадчылар һеч бир заман көрә билмәмишләр ки, бу тәһлилин кедиши онлары әмәйин базар гиймәтләриндән апарыб онун хәяли „дәйәринә“ чыхармагдан башга, бу әмәк дәйәринин өзүнү дә кәтириб иш гүввәсинин дәйәринә чыхармаға вадар эдир. Классик сияси игтисад өз тәһлилинин вердийи бу нәтиҹәләри көрмәдийи үчүн вә „әмәйин дәйәри“, „әмәйин тәбии гиймәти“ вә и. а. ифадәләринә тәнгид нәзәрилә янашмайыб бунлары дәйәр мүнасибәтинин сон адекват ифадәси кими тәтбиг этдийи үчүн, сонра көрәҹәйимиз кими, һәллэдилмәз зиддиййәтләр ичиндә долашыб галмыш вә эйни заманда, бир принсип олараг һадисәләрин анҹаг заһири көрүнүшүнү гәбул эдән вулгар игтисадын баяғы фикирләри үчүн мөһкәм әмәлийят зәмини яратмышдыр.

Һәр шейдән әввәл көрәк, иш гүввәсинин дәйәр вә гиймәти өз дәйишмиш формасында, йә'ни әмәк һаггы шәклиндә неҹә ифадә олунур.

Биз билирик ки, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри һесабландыгда, фәһләнин мүәййән мүддәт өмр сүрдүйү нәзәрдә тутулур вә иш күнүнүн мүәййән узунлуғу бу мүддәтә мүвафиг көтүрүлүр. Фәрз эдәк ки, ади иш күнү 12 саат давам эдир вә иш гүввәсинин күндәлик дәйәри, 6 иш саатыны тәҹәссүм этдирән дәйәрин пул ифадәсиндән ибарәт 3 шиллингдир. Әкәр фәһлә 3 шиллинг алырса, 12 саат фәалиййәтдә олан өз иш гүввәсинин дәйәрини ал-

мыш олур. Иш гүввәсинин бу күндәлик дәйәрини инди бир күнлүк әмәйин дәйәри шәклиндә ифадә этсәк, белә бир формула аларыг: он ики саатлыг әмәйин дәйәри 3 шиллингдир. Беләликлә иш гүввәсинин дәйәри әмәйин дәйәрини вә я—пулла ифадә олунса—онун зәрури гиймәтини тә'йин этмиш олур. Әкәр иш гүввәсинин гиймәти онун дәйәриндән артыг вә я әксик олурса, әмәйин дә гиймәти онун дәйәри адланан шейдән артыг вә я әксик олачагдыр.

Әмәйин дәйәри иш гүввәси дәйәринин анчаг иррасионал [зиддиййәтли] бир ифадәси олдуғундан, өзлүйүндә айдындыр ки, әмәйин дәйәри әмәйин яратдығы ени дәйәрдән һәмишә аз олмалыдыр, чүнки капиталист һәмишә иш гүввәсини, онун өз дәйәрини тәкрар истеһсал этмәк үчүн лазым олдуғундан даһа узун мүддәт фәалиййәтдә олмаға мәчбур эдир. Юхарыда кәтирдиййимиз мисалда 12 саат фәалиййәтдә олан иш гүввәсинин дәйәри 3 шиллингдир вә бу дәйәри тәкрар истеһсал этмәк үчүн иш гүввәси 6 саат фәалиййәтдә олмалыдыр. Һалбуки истеһсал олунмуш ени дәйәр 6 шиллингдир, зира иш гүввәси һәгигәтдә 12 саат фәалиййәтдә олмушдур; онун истеһсал этдийи дәйәр исә иш гүввәсинин өз дәйәриндән асылы дейил, фәалиййәтдә олдуғу мүддәтдән асылыдыр. Беләликлә, илк бахышда мә'насыз көрүнән белә бир нәтичә алынмыш олур ки, 6 шиллинглик дәйәр ярадан әмәйин өз дәйәри 3 шиллингдир[27].

Сонра көрүрүк ки, иш күнүнүн өдәнилмиш һиссәсини, йә'ни алты саатлыг әмәйи ифадә эдән 3 шиллинглик дәйәр, бүтүн он ики саатлыг иш күнүнүн, о чүмләдән өдәнилмәмиш алты саатлыг әмәйин дәйәрини вә я гиймәтини дә тәмсил эдир. Беләликлә, әмәк һаггы формасы иш күнүнүн зәрури вә изафи әмәйә, өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш әмәйә бөлүнмәсинин бүтүн изләрини силиб йох эдир. Һәр чүр әмәк, өдәнилмиш әмәк кими көрүнүр. Бияр әмәйи шәраитиндә тәһкимли кәндлинин өзүнә сәрф этдийи әмәйи илә мүлкәдара сәрф этдийи ичбари әмәйи арасында мәкан вә заман э'тибарилә ән габарыг бир фәрг вардыр. Гул әмәйи шәраитиндә иш күнүнүн һәтта, гулун ялныз өз яшайыш васитәләринин дәйәрини өдәдийи вә фе'лән анчаг өзү үчүн ишләдийи һиссәси дә саһибкара сәрф эдилмиш әмәк кими көрүнүр. Гулун бүтүн әмәйи, өдәнилмәйән әмәк кими нәзәрә кәлир[28]. Муздлу әмәк системиндә исә, әксинә, изафи әмәк, яхуд өдәнилмәмиш әмәк дә өдәнилмиш кими

---

[27] Мүгайисә эт: „Zur Kritik der politischen Oekonomie. Berlin 1859“, сәһ. 40; бурада мән дейирәм ки, капиталын тәдгиги бу мәсәләни һәлл этмәлидир: „Нечә олур ки, мүбадилә дәйәринә әсасланан, анчаг иш вахты илә тә'йин олунан истеһсал шәраитиндә әмәйин өз мүбадилә дәйәри, вердийи мәһсулун мүбадилә дәйәриндән ашағы олур?“ (К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 102).

[28] Лондон фритрэдерләринин ахмагчасына садәдиллик көстәрән органы „Morning Star“ гәзети Америкада вәтәндаш мүһарибәси заманы инсана мүйәссәр олдуғу гәдәр бөйүк бир мә'нәви һиддәтлә язырды ки, „Confederate States“дә [чәнуб штатларында] зәнчиләр тамамилә һавайы ишләйирләр. Тәәссүф ки, бу гәзет зәһмәт чәкиб белә бир зәнчинин күндәлик хәрчини, мәсәлән, Лондон East End-индә ишләйән азад бир фәһләнин күндәлик хәрчи илә мүгайисә этмәмишдир.

көрүнүр. Гулдарлыг шәраитиндә мүлкиййәт мүнасибәти гулун гисмән өзү үчүн ишләдийини пәрдәләйир, муздлу әмәк системиндә исә, пул мүнасибәти муздлу фәһләнин һавайы әмәйини.

Буна көрә дә айдындыр ки, иш гүввәсинин дәйәр вә гиймәтинин әмәк һаггы формасына, йә'ни әмәйин өзүнүн дәйәр вә гиймәти формасына чеврилмәси нә гәдәр бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Һәгиги мүнасибәти пәрдәләйән вә заһирдә тамамилә әкс бир мүнасибәт көркәми ярадан бу заһири тәзаһүр формасы элә бир тәмәлдир ки, һәм фәһләнин, һәм дә капиталистин бүтүн һүгуг тәсәввүрләри, капиталист истеһсал үсулундаки бүтүн сахтакарлыглар, бу үсулун доғурдуғу бүтүн азадлыг хүлялары вә вулгар игтисадын бүтүн мәддаһлыг һийләләри бу тәмәл үзәринә әсасланыр.

Әмәк һаггынын сиррини ачмаг үчүн бүтүн дүня тарихинә чохлу вахт лазым кәлдийи һалда, бу харичи тәзаһүр формасынын зәрурәтини [raison d'être, мөвчуд олмасынын сәбәбини] баша дүшмәкдән асан һеч бир шей ола билмәз.

Капитал илә әмәк арасындаки мүбадилә әввәлчә тамамилә, һәр чүр башга бир әмтиәнин алыныб-сатылмасы кими гаврапылыр. Алычы бир мәбләғ пул, сатычы исә пулдан фәргли олан шей верир. Һүгугшүнаслыг нәзәрилә бахылдыгда бурада, олса-олса анчаг һәмин мадди фәрг көрүнүр ки, бу да ашағыдаки юридик эквивалент формулалары илә ифадә олунур: „Do ut des", „do ut facias", „facio ut des" вә „facio ut facias" [йә'ни: „мән бир шей верирәм ки, әвәзиндә сән бир шей верәсән", „мән бир шей верирәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән", „мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә сән бир шей верәсән" вә „мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән"].

Сонра: мүбадилә дәйәри илә истеһлак дәйәри өзлүйүндә ортаг өлчүлү кәмиййәтләр олмадыглары үчүн „әмәйин дәйәри", „әмәйин гиймәти" ифадәләри дә „памбығын дәйәри", „памбығын гиймәти" ифадәләриндән чох иррасионал көрүнмүр. Буна үстәлик бир дә бурасы вар ки, фәһлә анчаг әмәйини сәрф этдикдән сонра һагг алыр. Тә'дийә васитәси олан пул, һазырланмыш мәһсулун дәйәрини вә я гиймәтини вә, демәли, бу һалда, сәрф олунмуш әмәйин дәйәрини вә я гиймәтини post factum [сонрадан] реаллашдырыр. Нәһайәт, фәһләнин капиталистә вердийи „истеһлак дәйәри" һәгигәтдә иш гүввәси дейил, иш гүввәсинин фәалиййәтидир, йә'ни мүәййән бир файдалы әмәкдир, дәрзинин, чәкмәчинин, әйиричинин вә башгаларынын әмәйидир. Дикәр тәрәфдән көтүрүлдүкдә һаман әмәйин дәйәр ярадан үмуми бир үнсүр олмасы,—әмәйи бүтүн башга әмтиәләрдән фәргләндирән бу хассә,—адәтән нәзәрдән гачырылыр.

Әкәр биз өз он ики саатлыг әмәйи мүгабилиндә, алты саатлыг әмәклә истеһсал олунан бир дәйәр, мәсәлән 3 шиллинг алан фәһләнин нөгтейи-нәзәрини көтүрсәк, бу фәһләнин нәзәриндә он ики саатлыг әмәк, доғрудан да 3 шиллинги сатын алмаг үчүн анчаг бир васитәдир. Фәһләнин адәт этдийи яшайыш васитәләрининин дәйәри дәйишдикдә, онун иш гүввәсинин дәйәри дә дәйишә биләр: 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола биләр, яхуд 3 шиллингдән эниб 2 шиллинг ола биләр, яхуд, иш гүввәсинин дәйәри дәйишмәдийи һалда онун гиймәти тәләб вә тәклифин артыб-әксилмәси

үзүндән галхыб 4 шиллинг вә я эниб 2 шиллинг ола биләр;—бүтүн бу һалларда фәһлә даим эйни 12 саатлыг әмәк верир. Буна көрә дә фәһләнин алдығы эквивалентин кәмиййәтиндәки һәр бир дәйишиклик она һөкмән өз 12 саатлыг ишинин дәйәриндә вә я гиймәтиндә баш верән бир дәйишиклик кими көрүнүр. Мәһз бу чәһәт, иш күнүнү сабит бир кәмиййәт һесаб эдән А. Смитин[29] әкс бир сәһв этмәсинә сәбәб олмушдур; о иддиа эдир ки, яшайыш васитәләринин дәйәри дәйиширсә дә, әмәйин дәйәри сабитдир, буна көрә дә эйни иш күнү фәһлә үчүн чох вә я аз мигдар пулда ифадә олуна биләр. О дейир:

„Фәһләнин алдығы (әмәкдә ифадә олунан) гиймәт, бу гиймәтин мүгабилиндә алдығы әмтиәләрин мигдары нә гәдәр дәйишилсә дә һәмишә эйнән галмалыдыр. Бу гиймәтә бир һалда чох әмтиә алмаг олар, дикәр һалда—аз; лакин бу һалда әмтиәләри сатын алан әмәйин дәйәри дейил, о әмтиәләрин дәйәри дәйишир“[29a].

Дикәр тәрәфдән капиталисти көтүрәк. О биринчи нөвбәдә истәйир ки, мүмкүн гәдәр аз пула мүмкүн гәдәр чох әмәк алсын. Буна көрә дә капиталисти фе’лән анчаг, иш гүввәсинин дәйәри илә бу гүввәнин фәалиййәти нәтичәсиндә ярадылан дәйәр арасындаки фәрг марагландырыр. Лакин о бүтүн әмтиәләри мүмкүн гәдәр учуз алмаға чалышыр вә өз мәнфәәт мәнбәини һәмишә садәчә алдатмагда, йә’ни учуз алыб баһа сатмагда көрүр. Демәли о гәт’ иййән баша дүшмүр ки, һәгигәтдә әмәйин дәйәри кими бир шей мөвчуд олсайды вә о доғрудан да бу дәйәри өдәсә иди, һеч бир капитал олмазды, онун пулу капитала чеврилә билмәзди.

Һәм дә әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтиндәки һаллар заһирән сүбут эдир ки, куя иш гүввәсинин дәйәри дейил, онун фәалиййәтинин, йә’ни әмәйин дәйәри өдәнилир. Бу һаллары биз ики бөйүк гисмә айыра биләрик: 1. Иш күнүнүн узунлуғу дәйишдикдә әмәк һаггы да дәйишир. Эйни дәрәчә һаглы олараг белә бир нәтичә чыхармаг оларды ки, машынын дәйәри дейил, онун әмәлиййатынын дәйәри өдәнилир, чүнки машынын да бир һәфтәлик ичарә һаггы бир күнлүк ичарә һаггындан артыгдыр. 2. Эйни бир вәзифәни ифа эдән мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггында айрыайры фәргләр ола биләр. Лакин бу кими фәрди фәргләрә биз гул әмәйи системиндә дә тәсадүф эдирик ки, бурада даһа һеч бир янлыш фикрә дүшмәйә имкан галмыр вә иш гүввәси олдуғу кими, тамамилә ачыг сатылыр. Фәрг ялныз ондадыр ки, гул әмәйи системиндә кейфиййәтчә орта сәвиййәдән юхары олан иш гүввәсинин хейри вә кейфиййәтчә орта сәвиййәдән ашағы олан иш гүввәсинин зәрәри гулдара, муздлу әмәк системиндә исә фәһләнин өзүнә дәйир, чүнки муздлу әмәк системиндә иш гүввәсини сатан—фәһләнин өзүдүр, гул әмәйи системиндә исә—үчүнчү шәхс.

Бурасыны да гейд этмәлийик ки, „әмәйин дәйәри вә гиймәти“ вә я „әмәк һаггы“ кими тәзаһүр формаларындан бәһс эдиләркән, бу формаларда тәзаһүр эдән һәгиги мүнасибәтдән фәргли олараг,—йә’ни иш гүввәсинин дәйәр вә гиймәтиндән фәргли олараг,—

[29] А. Смит ишәмузд әмәк һаггындан бәһс эдиркән, иш күнүнүн дәйишмәсинә ялныз тәсадүфи олараг ишарә эдир.

[29a] A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. 5.

үмумиййәтлә һәр ҹүр тәзаһүр формасы илә бу формаларын архасында кизләнмиш өз әсасы һаггында дейилән әйни шейи сөйләмәк олар. Тәзаһүр формалары сәтһи тәфәккүр формалары олуб билаваситә өзлүйүндә мейдана кәлир, бунларын архасында кизләнән әсас исә анҹаг элми тәдгигатла ашкара чыхарыла биләр. Классик сияси игтисад ишин әсл ҹәһәтинә чох яхынлашыр, лакин буну шүурла тәртиб этмир вә о өз буржуа ҹилдиндән чыхмаса буну эдә дә билмәз.

ОН СӘККИЗИНҸИ ФӘСИЛ

ВАХТАМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ

Әмәк һаггынын өзү дә, чох мүхтәлиф формалар алыр, сияси игтисад тәдрис китабларында исә бу хүсусда һеч бир мә'лумат йохдур, зира кобуд бир мадди мараг тә'гиб эдән бу китаблар һәр бир форма фәргинә хор бахыр. Лакин бүтүн бу формаларын тәдгиги, әмәк һаггына даир хүсуси нәзәриййә саһәсинә аиддир вә, демәли, бу әсәрин вәзифәләри сырасына дахил дейилдир. Бурада ики әсас форманы анҹаг гысаҹа тәсвир этсәк ерсиз олмаз.

Хатырымыздадыр ки, иш гүввәси һәмишә мүәййән мүддәтә сатылыр. Демәли, „вахтамузд әмәк һаггы“, мәсәлән күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы, иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини, һәфтәлик дәйәрини вә и. а. билаваситә ифадә эдән чеврилмиш формадыр.

Ән әввәл гейд этмәлийик ки, иш гүввәси гиймәтинин вә изафи дәйәрин дәйишилмәси ганунлары,—он бешинҹи фәсилдә шәрһ эдилән бу ганунлар, ади форма дәйишиклийи васитәсилә әмәк һаггы ганунларына чеврилир. Һабелә, иш гүввәсинин мүбадилә дәйәри илә бу дәйәрә сатын алынан яшайыш васитәләри күтләси арасындаки фәрг дә инди номинал әмәк һаггы илә реал әмәк һаггы арасындаки фәрг шәклиндә мейдана чыхыр. Һәмин ганунларын әсас вә башлыҹа формасы һаггында сөйләниләнләри айрыҹа бир тәзаһүр формасына тәтбиглә тәкрар этмәк артыг олар. Буна көрә дә биз, мәһз вахтамузд әмәк һаггыны изаһ эдән бә'зи хүсусиййәтләри көстәрмәклә кифайәтләнәҹәйик.

Фәһләнин өз күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәйи мүгабилиндә алдығы пулун мәбләғи[30], онун номинал әмәк һаггынын, йә'ни дәйәри ҹәһәтдән гиймәт олунмуш әмәк һаггынын мәбләғини тәшкил эдир. Лакин айдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғундан, йә'ни һәр күн сәрф эдилән әмәйин мигдарындан асылы олараг әйни мигдар күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы, әмәк үчүн чох мүхтәлиф гиймәтләр тәшкил эдә биләр, йә'ни чох мүхтәлиф пул мәбләғләри әйни мигдар әмәйин гиймәти ола биләр[31]. Беләликлә,

---

[30] Бурада пулун өзүнүн дәйәри һәр ердә сабит фәрз олунур.

[31] „Әмәйин гиймәти мүәййән мигдар әмәйә верилән мәбләғдир“ (Sir Edward West, Price of Corn and Wages of Labour, London 1826, p. 67). West— сияси игтисад тарихиндә бир дөвр ачмыш олан адсыз әсәрин мүәллифи: „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford. London 1815“.

вахтамузд әмәк һаггы саһәсиндә, әмәк һаггынын үмуми мәбләғи, йә'ни күндәлик, һәфтәлик вә и. а. мәбләғи илә әмәйин гиймәти арасындаки фәргин башга ҹәһәтләрини мүәййән этмәк лазымдыр. Лакин бир мигдар әмәйин бу гиймәтини, йә'ни пул дәйәрини неҹә тапмалы? Әкәр биз иш гүввәсинин орта һесабла көтүрүлән күндәлик дәйәрини орта иш күнүндәки саатлара бөлсәк, әмәйин орта гиймәтини тапмыш оларыг. Тутаг ки, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри, мисал үчүн, 3 шиллингдир вә я 6 иш сааты әрзиндә ярадылмыш дәйәрдән ибарәтдир, иш күнү исә 12 саат давам эдир; онда бир саатлыг әмәйин гиймәти $= \frac{3 \text{ ш.}}{12} = 3$ пенс. Иш саатынын бу йолла тапылан гиймәти, әмәйин гиймәти үчүн өлчү ваһиди олур.

Бурадан мә'лум олур ки, әмәйин гиймәти даим дүшсә дә, күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы сабит гала биләр. Мәсәлән, әкәр ади иш күнү 10 саат давам эдир вә иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 3 шиллингдирсә, иш саатынын гиймәти $3^3/_5$ пенс олур; әкәр иш күнү узаныб 12 саата чатса, иш саатынын гиймәти 3 пенсә дүшәҹәк, 15 саата чатдыгда исә $2^2/_5$ пенс олаҹагдыр. Буна бахмаяраг күндәлик вә һәфтәлик әмәк һаггы сабит галаҹагдыр. Әмәйин гиймәти сабит галса вә я һәтта ашағы дүшсә, әксинә, күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы арта биләр. Мәсәлән, иш күнү 10 саат, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри исә 3 шиллинг олдугда, иш саатынын гиймәти $^3/_5$ пенс олур. Иш артдығына көрә, әмәйин гиймәти сабит галмагла бәрабәр фәһлә күндә 12 саат ишләмәли олса, әмәйин гиймәтиндә һеч бир дәйишиклик олмадан фәһләнин әмәк һаггы артыб 3 шиллинг $7^1/_5$ пенсә чатаҹагдыр. Әмәйин экстенсив кәмиййәти дейил, интенсив кәмиййәти артса, енә дә эйни нәтиҹә алынмыш олар[32]. Демәли, номинал күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы артмагла бәрабәр әмәйин гиймәти олдуғу кими гала биләр вә һәтта дүшә дә биләр. Бир һалда ки, фәһләнин өзүнүн сәрф этдийи әмәйә үстәлик онун дикәр аилә үзвләри дә әмәк сәрф эдирләр, юхарыдаки сөзләри, фәһлә аиләсинин кәлири һаггында да сөйләмәк олар. Беләликлә, әмәйин гиймәтини ашағы салмаг үчүн, номинал күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггынын азалмасындан асылы олмаян үсуллар да вардыр[33].

---

[32] Әмәйин музду, әмәйин гиймәтиндән вә вердийи мәһсулун мигдарындан асылыдыр... Әмәк һаггынын артмасы, әмәк гиймәтинин һөкмән артмасы илә эләгәдар дейилдир. Иш вахты узадылдыгда вә чох кәркинләшдирилдикдә, әмәйин гиймәти олдуғу кими галса да, әмәк һаггы хейли арта биләр (West, Price of Corn and Wages of Labour, London 1826, сәһ. 67, 68, 112). Бурасыны да гейд этмәли ки, West әсас суалдан, йә'ни „әмәйин гиймәти" нә илә мүәййән олунур суалындан яхасыны чейнәнмиш ади сөзләрлә гуртармаға чалышыр.

[33] XVIII әсрдәки сәнае буржуазиясынын ән тәәссүбкеш нүмайәндәси вә дәфәләрлә ситат кәтирдийимиз „Essay on Trade and Commerce" әсәринин мүәллифи, мәсәләни олдугча долашыг шәрһ этсә дә буну һисс эдир; о дейир: „Әмәйин гиймәти дейил (әмәйин гиймәти дедикдә күндәлик вә я һәфтәлик номинал әмәк һаггы нәзәрдә тутулур), онун мигдары, яшайыш васитәләринин гиймәти илә мүәййән олунур. Яшайыш васитәләринин гиймәтини кифайәт гәдәр азалтмагла сиз, әмәйин мигдарыны да эйни нисбәтдә азалтмыш оларсыныз... Фабрикантлар, әмәйин гиймәтини номинал кәмиййәтиндән асылы олмаяраг бу гиймәти галдыр-

Үмуми ганун беләдир: бир күндә, һәфтәдә вә и. а. сәрф олунан әмәйин мигдары мә'лум олдугда, күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггынын гәдәри әмәйин гиймәтиндән асылыдыр, әмәйин гиймәти исә иш гүввәсинин дәйәри дәйишдикдә вә я онун гиймәти дәйәриндән артыб-әксилдикдә онунла бирликдә дәйишир. Әксинә, әмәйин гиймәти мә'лумдурса, онда күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы сәрф олунан күндәлик вә я һәфтәлик әмәйин мигдарындан асылы олур.

Вахтамузд әмәк һаггы ваһиди вә я иш саатынын гиймәти, иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини ади иш күнүндәки саатларын сайына бөлмәклә әлдә эдилир. Тутаг ки, иш күнүндә 12 саат вар, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри исә 3 шиллингә, яхуд 6 саатлыг иш мүддәтиндә истеһсал олунмуш дәйәрә бәрабәрдир. Бу һалда иш саатынын гиймәти 3 пенс, онун ятардығы ени дәйәр исә 6 пенс олачагдыр. Сонра, фәһләнин бир күндә 12 саатдан (вә я һәфтәдә 6 күндән) аз, мәсәлән 6 вә я 8 саат ишләдийини фәрз этсәк, әмәйин гиймәти олдуғу кими галмагла онун алдығы күндәлик һагг чәми 2 вә я $1^1/_2$ шиллинг олар. Фәрз этдийимиз кими фәһлә өз иш гүввәсинин дәйәринә мүтабиг олан күндәлик һаггыны истеһсал этмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәли олдуғуна көрә вә, енә һәмин фәрзийәйә әсасән фәһлә һәр иш саатынын анчаг ярысыны өзүнә, дикәр ярысыны исә капиталистә сәрф этдийинә көрә, айдындыр ки, фәһлә алты саатлыг әмәйин ятардығы дәйәри ялныз о заман газана биләр ки, азы 12 саат ишләмиш олсун. Биз һәддән артыг ишләмәйин фәлакәтли нәтичәләр вердийини әввәлләрдә көрмүшдүк; бурада исә, фәһләнин тәләб олундуғундан аз ишләмәйә мәчбур олдуғу һалларда чәкәчәйи изтирабларын мәнбәини көрүрүк[34].

Әкәр әмәк һаггы саат һесабилә верилирсә, йә'ни капиталист фәһләйә мүәййән күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы вермәйиб анчаг истәдийи заман иш верәчәйи саатларын һаггыны өдәмәлидирсә, онда капиталист фәһләнин ишләйәчәйи мүддәти, ибтидада бир саатлыг музду вә я әмәйин гиймәти үчүн өлчү ваһидини мүәййән эдиркән әсас көтүрүлән иш мүддәтинә нисбәтән гысалда биләр. Бу өлчү ваһиди $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәйәри}}{\text{мә'лум мигдар саатлыг иш күнү}}$ нисбәти илә мүәййән олундуғуна көрә, айдындыр ки, иш күнүндәки саатларын сайы мә'лум олмадыгда һәмин өлчүнүн даһа һеч бир

маг вә эндирмәк үчүн мүхтәлиф йоллар олдуғуну билирләр" (көстәрилән әсәрләр, р. 48 вә 61). N. W. Senior өзүнүн „Three Lectures on the Rate of Wages. London 1830" әсәриндә West-дән бир чох шей көтүрдүйү һалда онун адыны чәкмир вә әзчүмлә дейир: „Фәһләни марагландыран башлыча чәһәт әмәк һаггынын мигдарыдыр" (р. 14). Демәли, фәһләни марагландыран башлыча чәһәт онун сәрф этдийи әмәйин мигдары дейил, алдығы әмәк һаггынын номинал мәбләғи имиш!

[34] Белә гейри-ади ишсизлийин тә'сири, иш күнүнү ганун әсасында үмуми, мәчбури сурәтдә азалтмағын тә'сириндән тамамилә фәрглидир. Биринчи һалдакы тә'сир иш күнүнүн мүтләг кәмиййәтинә гәт'иййән тохунмур вә һәм 15 саатлыг иш күнүндә, һәм дә 6 саатлыг иш күнүндә эйни дәрәчә асанлыгла баш верә биләр. Биринчи һалда әмәйин нормал гиймәти һесабланыркән фәһләнин орта һесабла күндә 15 саат ишләдийи, икинчи һалда исә орта иш күнүнүн 6 саат олдуғу фәрз олунур. Биринчи һалда фәһлә күндә $7^1/_2$ саат, икинчи һалда исә анчаг 3 саат ишләсә, эйни нәтичә һасил олачагдыр.

мә'насы галмыр. Нәтиҹәдә, өдәнилмиш әмәклә өдәнилмәмиш әмәк арасындаки рабитә гырылмыш олур. Капиталист инди иш вахтыны, фәһләнин яшадылмасы үчүн лазым олан сәвиййәйә чатдырмадан фәһләнин ҹанындан мүәййән мигдар изафи әмәк чыхара биләр. О әмәйин бүтүн мүнтәзәмлиййини поза биләр вә анҹаг өз раһатлығы, өз кейфи вә бир дәгигәлик мәнафеи хатиринә фәһләни каһ амансыз бир дәрәҹәдә һәддиндән артыг ишләдәр, каһ да ону гисмән вә я тамамилә ишсиз гояр. Капиталист куя „әмәйин нормал гиймәтини“ вериб иш күнүнү һеч бир һәдд көзләмәдән истәдийи гәдәр узада биләр вә бунун мүгабилиндә фәһләйә һеч бир шей вермәйә биләр. Буна көрәдир ки, Лондонун иншаат фәһләләри, капиталистләрин белә бир саат һесабы әмәк һаггы системини онлара зорла гәбул етдирмәк тәшәббүсләри (1860-чы илдә) әлейһинә чыхдыгда тамамилә ағыллы иш көрмүшдүләр. Ганун вермәк йолу илә иш күнүнә һәдд гоймаг бу кими биабырчылыглара сон гоюрса да, машынларын рәгабәтиндән, ишә көтүрүлән фәһләләрин ихтисасындаки дәйишикликләрдән, гисмән вә үмуми бөһранлардан ирәли кәлән иш азлығыны, әлбәттә, арадан галдырмыр.

Күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы артдығы тәгдирдә әмәйин гиймәти номинал ҹәһәтдән сабит гала биләр вә, буна бахмаяраг, өз нормал сәвиййәсиндән ашағы дүшә дә биләр. Бу һәмишә о заман олур ки, әмәйин, йә'ни иш саатынын гиймәти сабит галдығы һалда иш күнү өз ади узунлуг һәддини ашыб кечир. Әкәр $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәйәри}}{\text{иш күнү}}$ кәсриндә мәхрәҹ артырса, онун сурәти даһа сүр'әтлә артыр. Иш гүввәсинин фәалиййәт мүддәти артырса, онун ишләниб түкәнмәси, демәли дәйәри дә артыр, һәм дә онун күндәлик дәйәри, фәалиййәт мүддәтинә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Буна көрә дә ганун васитәсилә иш вахтына һәдд гоюлмадығы вә вахтамузд әмәк һаггы системинин кениш тәтбиг эдилдийи бир чох истеһсал саһәләриндә тәбии олараг белә бир адәт әмәлә кәлмишдир ки, анҹаг мүәййән бир нөгтәйә гәдәр, мәсәлән он саат әмәк сәрф эдиләнә гәдәр давам эдән иш күнү нормал иш күнү һесаб эдилир (буна „normal working day“, „the day's work“ вә я „the regular hours of work“ дейирләр). Иш күнүнүн бу һәдди ашан гисми вахтындан артыг иш мүддәти (overtime) һесаб олунур вә онун һәр сааты йүксәк гиймәтлә (extra pay) өдәнилир, лакин бу гиймәтин йүксәклийи чох вахт чох ҹүз'и бир дәрәҹәдә олур[35]. Нормал иш күнү бурада һәгиги иш күнүнүн анҹаг бир һиссәсини тәшкил эдир вә бүтүн ил бою һәгиги иш күнү чох вахт нормал иш күнүндән узун олур[36]. Иш күнүнүн мүддәти мү-

---

[35] „Вахтындан артыг иш үчүн верилән әмәк һаггынын нормасы (кружева истеһсалында) о гәдәр аздыр ки (һәр саатына $1/2$ пенс вә и. а.), онун хейри, вахтындан артыг ишдә фәһләнин сәһһәтинә вә иш габилиййәтинә вурулан чох бөйүк зәрәрлә әсла мүгайисәйә кәлмәз... һәм дә бу васитә илә газанылан азаҹыг әлавә әмәк һаггынын һамысыны, әлавә гида маддәләринә сәрф этмәк лазым кәлир“ (Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. XVI, n. 117).

[36] Мәсәлән, дивар кағызы истеһсалында фабрика гануну бу яхынларда тәтбиг эдиләнәдәк элә иди. „Биз наһар үчүн тәнәффүсә чыхмырыг, одур ки, бизим $10^1/_2$ саатлыг иш күнүмүз ахшам саат 4—30 дәгигәдә гуртарыр вә бундан

әййән нормал һədди ашдыгда әмәк гиймәтинин артмасы Британия сәнаеинин мүхтәлиф саһәләриндә елә бир шәкил алмышдыр ки, нормал иш вахты дейилән мүддәтдә әмәйин гиймәти чох ашағы олдуғундан фәһлә, әкәр үмумиййәтлә кифайәт гәдәр әмәк һаггы алмаг истәйирсә, иш вахтындан артыг ишләмәйә мәҹбур олур, зира иш вахтындан артыг ишләдийи мүддәт үчүн йүксәк гиймәт верилир[37]. Иш күнүнүн ганун васитәсилә азалдылмасы, фәһләнин бу йол илә бир гәдәр артыг әмәк һаггы алмаг имканына сон гоймуш олур[38].

Һамыя мә'лумдур ки, бир сәнае саһәсиндә иш күнү нә гәдәр узун олса, әмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур[39]. Фабрика мүфәттиши A. Redgrave буну, 1839-ҹу илдән 1859-ҹу иләдәк ийирми ил әрзиндә мүхтәлиф истеһсаллары мугайисә этмәклә көстәрир; мә'лум олур ки, он саатлыг иш күнү ганунунун аид эдилдийи фабрикаларда әмәк һаггы артмыш, күндә 14—15 саат ишләйән фабрикаларда исә азалмышдыр[40].

Юхарыда биз белә бир гануну көстәрмишдик: әмәйин гиймәти мә'лум олдугда, күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы сәрф олун-

---

сонра ишләдийимиз мүддәт, вахтындан артыг иш вахты һесаб олунур ки, бу да чох аз һалларда ахшам саат 8-дән тез гуртарыр; беләликлә биз бүтүн ил бою иш вахтындан артыг ишләйирик" (Mr. Smith's Ewidence „Children's Employment Commission. 1-st Report", p. 125).

[37] Мәсәлән, Шотландия бояханаларында: „Шотландиянын бә'зи ерләриндә (1862-чи ил фабрика гануну вериләнәдәк) бу сәнаедә иш вахтындан артыг ишләмәк үсулу тәтбиг эдилирди, йә'ни 10 саатлыг әмәк нормал иш күнү һесаб олунурду. Бу иш күнү үчүн ишчи 1 шиллинг 2 пенс алырды. Лакин ишчи һәр күн бу 10 саатдан 3—4 саат артыг ишләйиб һәр саатына 3 пенс алырды. Бу систем нәтиҹәсиндә, анҹаг нормал иш вахтында ишләйән бир фәһлә һәфтәдә 8 шиллингдән артыг ала билмирди. Иш вахтындан артыг ишләмәйән фәһләнин әмәк һаггы кифайәт көрмүрдү" („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863", p. 10). „Артыг иш вахты үчүн верилән йүксәк һагг фәһләни ширникдирир вә о бундан әл чәкә билмир" („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1848", p. 5). Лондонун Сити мәһәлләсиндәки чилдханада 14—15 яшында олан чохлу гыз ишләдилир вә бунлара шакирдлик мүгавиләси әсасында мүәййән саатлардан ибарәт иш вахты тә'йин олунур. Буна бахмаяраг гызлар һәр айын сон һәфтәсини ахшамлар саат 10, 11, 12-йәдәк, һәтта кечә саат 1-әдәк, яшда өзләриндән бөйүк фәһләләрлә бир ердә, чох мүхтәлиф адамларын ичиндә ишләйирләр. „Саһибкарлар гызлары йүксәк әмәк һаггы илә вә яхшы ахшам емәйи үчүн пул вермәклә тамаһсыландырырлар (temt)". Ахшам емәйини онлар гоншулугдакы мейханалардан алырлар. Бу васитә илә һәмин „young immortals" [ҹаван мәлаикәләр] („Children's Employment Commission, 5-th Report", p. 44, n. 191) арасында интишар этдирилән бөйүк әхлагсызлығын күнаһыны онларын хейли мигдар мүгәддәс китаб чилдләмәк кими саваб иш көрмәси ююб апарыр.

[38] Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863", p. 5. Лондон иншаат фәһләләри 1860-чы илдәки бөйүк тә'тил вә локаут заманы вәзиййәти тамамилә дүзкүн баша дүшүб демишдиләр ки, саат һесабилә әмәк һаггы верилмәсинә анҹаг ашағыдакы шәртлә разыдырлар: 1) иш саатына гиймәт гоюлмагла бәрабәр иш күнү үчүн дә 9 вә 10 саатлыг норма гоюлмалыдыр, һәм дә 10 саатлыг иш күнүндә һәр саатын гиймәти 9 саатлыг иш күнүндәкиндән артыг олмалыдыр; 2) нормал иш күнүндән артыг олан һәр саат, артыг иш вахты һесаб олунуб она йүксәк гиймәтлә һагг верилмәлидир.

[39] „Һамыя мә'лумдур ки, иш күнү адәтән узун олан ердә әмәк һаггы да адәтән ашағы олур" („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863", p. 9). Аз мигдар яшайыш васитәси верән әмәйин мүддәти адәтән һәддиндән артыг узун олур" („Public Health. 6-th Report 1864", p. 15).

[40] „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1860", p. 31, 32.

муш әмәйин мигдарындан асылыдыр. Һәмин ганундан биринчи нөвбәдә белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәйин гиймәти нә гәдәр аз олса, бир о гәдәр артыг әмәк сәрф олунмалы вә я иш күнү бир о гәдәр узун олмалыдыр ки, фәһлә һеч олмазса ән чүз'и орта әмәк һаггы ала билсин. Әмәйин гиймәтинин ашағы олмасы, иш күнүнүн узадылмасына сәбәб олур[41].

Лакин бунун акси дә олур, иш вахтынын узанмасы, әмәйин гиймәтинин дүшмәсинә вә онунла бирликдә күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггынын да азалмасына сәбәб олур.

Әмәйин гиймәтинә: $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәйәри}}{\text{мүәййән мигдар саатлыг иш күнү}}$ кәсри илә верилән тә'рифдән мә'лум олур ки, һеч бир гаршылыг олмадығы тәгдирдә иш күнүнүн узадылмасы өзлүйүндә әмәйин гиймәтини азалдыр. Лакин иш күнүнү капиталистин хейли мүддәт узатмасына имкан верән шәраит, капиталистә әмәйин номинал гиймәтини дә азалтмаг имканы верир вә һәтта ән нәһайәт буну етмәйә мәчбур да едир, та о замана гәдәр ки, артан иш саатларынын үмуми гиймәти, йә'ни күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы азалыр. Бурада ики чәһәти көстәрмәк кифайәтдир. Әкәр бир адам $1^1/_2$ вә я 2 адамын ишини көрмәйә башладыгда, базардакы иш гүввәси тәклифи дәйишмәз галса да, әмәк тәклифи артмыш олур. Фәһләләр арасында бу сурәтлә әмәлә кәлән рәгабәт нәтичәси олараг капиталист әмәйин гиймәтини азалда билир, әмәйин гиймәтинин азалмасы исә енә капиталистә иш вахтыны даһа да артырмаг имканы верир[42]. Лакин гейри-нормал мигдарда, йә'ни орта ичтимаи сәвиййәдән артыг мигдарда һавайы әмәк әлдә етмәк имканы чох кечмәдән капиталистләрин өзләринин арасында рәгабәт аләти олур. Әмтиә гиймәтинин бир һиссәси әмәйин гиймәтиндән ибарәтдир. Лакин әмәк гиймәтинин өдәнилмәмиш һиссәси әмтиәнин гиймәтиндә нәзәрә алынмая да биләр. Ону алычыя бағышламаг олар. Бу, рәгабәт нәтичәсиндә атылан илк аддымдыр. Енә һәмин рәгабәт нәтичәсиндә капиталистин мәчбуриййәт үзүндән атдығы икинчи аддым ондан ибарәтдир ки, иш күнүнү узатмагла әлдә едилән гейри-нормал изафи дәйәрин һеч олмазса бир һиссәси әмтиәнин сатыш гиймәтиндән чыхылмыш олсун. Беләликлә әмтиәнин гейри-нормал дәрәчә учуз олан са-

---

[41] Мәсәлән, Инкилтәрәдә мых истеһсалында әл илә ишләйән фәһләләр, әмәйин гиймәти ашағы олдуғуна көрә, ән чүз'и һәфтәлик әмәк һаггы газанмаг үчүн күндә 15 саат ишләмәли олурдулар. „Фәһлә 11 пенс вә я 1 шиллинг газанмаг үчүн һәр күн узун саатлар арамсыз ишләмәлидир, һәм дә бу мәбләғин $2^1/_2$—3 пенси аләтләрин ишләниб ейилмәсинә, ёначаға вә дәмир туллантысына кедир" („Children's Employment Commission. 3-rd Report", p. 136, n. 671). Эйни иш мүддәти әрзиндә чалышан гадынлар һәфтәдә чәми 5 шиллинг газаныrлар (енә орада, p. 137, n. 674).

[42] Мәсәлән, бир фабрика фәһләси тә'йин олунмуш узун иш саатлары әрзиндә ишләмәк истәмәсә, „истәнилдийи гәдәр ишләмәйә һазыр олан бир башгасы илә әвәз едиләр вә беләликлә ишдән чыхарылмыш олар" („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1848". Evidence, p. 39, n. 58). „Бир адам ики адамын ишини көрдүкдә... мәнфәәт нормасы адәтән артыр... чүнки әмәк тәклифи һәддән артыг олдугда онун гиймәтини азалтмыш олур" (S e n i o r, Three Lectures on the Rate of Wages, London 1830, p. 14).

тыш гиймәти әмәлә кәлир; әввәлҹә айры-айры һалларда арабир әмәлә кәлән бу гиймәт сонралар яваш-яваш сабитләшир вә ону әввәлләрдә доғурмуш олан ҹүз'и әмәк һаггы үчүн вә һәддиндән артыг иш вахты үчүн даими бир әсас олур. Биз бурада бу ҹәрәяны анчаг өтәри гейд эдирик, зира рәгабәтин тәһлили һәләлик вәзифәмизә дахил дейилдир. Лакин буна бахмаяраг, енә бир дәгигәлийә капиталистин өзүнә сөз верәк.

„Бирмингамда саһибкарлар арасында сон дәрәҹә бөйүк рәгабәт вардыр, бу сәбәбдән дә бир чохумуз саһибкарлыгда элә һәрәкәтләр этмәйә мәҹбур олуруг ки, башга шәраитдә өзүмүз бу һәрәкәтләримиздән хәҹаләт чәкәрдик; лакин буна бахмаяраг, енә артыг пул әлдә эдилә билмир (and yet no more money is made), бундан анчаг ҹамаат хейир көрүр“[43].

Лондонун ики гисим чөрәкчиләрини хатырлаяг; бунлардан бир гисми чөрәйи там гиймәтинә (the „fullpriced“ bakers) сатыр, дикәр гисми исә нормал гиймәтиндән ашағы („the underpriced“, „the undersellers“) сатыр. „Fullpriced“ чөрәкчиләри өз рәгибләрини парламан истинтаг комисийону гаршысында ифша эдиб дейирләр: „Онлар анчаг она көрә давам кәтирә билирләр ки, (гатгылы чөрәк сатыб) ҹамааты алдадырлар вә, икинҹиси, өз адамларына он ики саатын һаггыны вериб 18 саат ишләдирләр...

Өз рәгибләрилә мүбаризәдә онлар фәһләләрин өдәнилмәмиш әмәйини (the unpaid labour) әлдә силаһ эдирләр... Чөрәкхана саһибләри арасындаки рәгабәт кеҹә әмәйинин ләғв эдилмәсини чәтинләшдирир. Underseller чөрәкчиләри чөрәйи, унун гиймәти дәйишдикҹә дәйишән истеһсал хәрҹләриндән ашағы сатыркән, бу зәрәрин әвәзини өз фәһләләрини артыг ишләтмәклә чыхарырлар. Мән фәһләни анчаг, он ики саат, гоншум исә 18 вә я 20 саат ишләтдикдә, әлбәттә, әмтиәнин сатыш гиймәти мәсәләсиндә гоншум мәнә үстүн кәләҹәкдир. Әкәр фәһләләр артыг ишләдикләри вахтын һаггыны тә'кидлә тәләб эдә билсәйдиләр, бу маневрә тезликлә сон гоюлмуш оларды... Underseller чөрәкчиләринин ишләтдийи фәһләләрин чоху хариҹиләрдән, ушаглардан вә башга бу кимиләриндән ибарәтдир ки, бунлар да әлдә эдә билдикләри һәр ҹүр әмәк һаггына гане олмаға мәҹбурдурлар“[44].

Бу шикайәтнамә бир дә она көрә мараглыдыр ки, капиталистин бейниндә истеһсал мүнасибәтләринин анчаг заһири көрүшүнүн экс этдийини көстәрир. Капиталист билмир ки, әмәйин нормал гиймәти дә енә мүәййән мигдар өдәнилмәмиш әмәк олмасилә әлагәдардыр вә онун әлдә этдийи мәнфәәтин нормал мәнбәи мәһз өдәнилмәмиш бу әмәкдән ибарәтдир. Изафи иш вахты категориясы капиталистин нәзәриндә һеч көкүндән мөвҹуд дейилдир, чүнки

---

[43] „Children's Employment Commission. 3-rd Report“. Evidence, p. 66, n. 22.

[44] „Reports etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers. London 1862“, p. LII, енә орада, Evidence, n. 479, 359, 27. Ери кәлмишкән буну да гейд эдәк ки, fullpriced чөрәкчиләри дә, юхарыда көстәрдийимиз кими вә онларын мүдафиәчиси Bennet өзү э'тираф этдийи кими, өз фәһләләрини „ахшам саат 11-дә, яхуд даһа тез ишә башлайыб чох заман эртәси күн ахшам саат 7-йә гәдәр ишләмәйә мәҹбур эдирләр“ (енә орада, p. 22).

изафи иш вахты нормал иш күнүнә дахилдир вә капиталист белә зәнн эдир ки, күндәлик әмәк һаггы вермәклә иш күнүнүн бүтүн һаггыны вермиш олур. Лакин капиталист билир ки, фәһләни иш вахтындан сонра да ишләтмәк олар, йә'ни иш күнүнү әмәйин ади гиймәтинә мүтабиг олан һәддән о яна узатмаг мүмкүндүр. Капиталист әмтиәнин сатыш гиймәтини ади сәвиййәдән ашағы салан өз рәгибләриндән бәһс этдикдә һәтта, иш вахтындан сонра көрдүрүлән иш үчүн әлавә әмәк һаггы (etxṛa pay) верилмәсини исрарла тәләб эдир. Лакин о енә билмир ки, ади иш саатынын гиймәти өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдар олдуғу кими бу әлавә әмәк һаггы да, өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдардыр. Мәсәлән, фәрз эдәк ки, он ики саатлыг иш күнүндә һәр саатын гиймәти 3 пенсдир, йә'ни $^{1}/_{2}$ саатлыг әмәклә истеһсал олунан дәйәрә бәрабәрдир, иш вахтындан сонраки һәр иш саатынын гиймәти исә 4 пенсдир, йә'ни $^{2}/_{3}$ иш саатында ярадылан дәйәрә бәрабәрдир. Белә олдугда капиталист биринчи һалда һавайы олараг $^{1}/_{2}$ иш сааты, икинчи һалда исә үчдә бир иш сааты мәнимсәйир.

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ДӘНӘМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ

Вахтамузд әмәк һаггынын өзү иш гүввәси дәйәринин вә я гиймәтинин чеврилмиш формасы олдуғу кими, дәнәмузд әмәк һаггы да вахтамузд әмәк һаггынын анчаг чеврилмиш формасыдыр.

Дәнәмузд әмәк һаггы илк бахышда элә көрүнә биләр ки, куя бурада фәһләнин сатдығы истеһлак дәйәри, онун иш гүввәсинин фәалиййәти дейил, чанлы әмәк дейил, мәһсулда маддиләшмиш әмәкдир вә куя бу әмәйин гиймәти, вахтамузд әмәк һаггында олдуғу кими: $\frac{\text{иш гүввәсинин күндәлик дәйәри}}{\text{мүәййән мигдар саатлыг иш күнү}}$ кәсри илә мүәййән олунмайыб истеһсалчынын иш габилиййәтилә мүәййән олунур[45].

Лакин бу әмәк һаггы формаларынын һәр икиси эйни заманда эйни сәнае саһәләриндә мөвчуд олдуғуна көрә, тәкчә бу сәбәб, юхарыдаки бахышын доғрулуғуна олан э'тигады хейли зәиф-

[45] „Дәнәмузд иш системи фәһләнин тарихиндә мүәййән бир дөвр тәшкил эдир: бу систем капиталистин өзбашыналығындан асылы вәзиййәтдә олан ади күнәмузд фәһлә илә, яхын кәләчәкдә һәм фәһләни, һәм дә капиталисти бирликдә тәмсил эдәчәйи көзләнилән кооперасия ишчиси арасындаки мәрһәләдир. Дәнәмуздчу фәһлә, һәтта өз саһибкарынын капиталы васитәсилә ишләдикдә дә фе'лән өзүнүн ағасыдыр“ (John Watts, Trade-Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies, Manchester 1865, p. 52, 53). Мән бу әсәрчикдән она көрә ситат кәтирирәм ки, мәддаһларын артыг чохдан бәри чейнәниб тулланмыш чүрүк фикирләринин һамысы, мәһз бу әсәрдә топланмышдыр. Һәмин Watts чәнаблары даһа әввәлләрдә бир оуэнчи кими мейдана атылыб 1842-чи илдә „Facts and Fictions of Political Economy“ адлы башга бир әсәрчик нәшр этдирмишдир; бурада о, әзчүмлә Property [мүлкиййәти] Robbery [гарәт] адландырыр. Анчаг бу чохданын сөһбәтидир.

ләтмәли иди. Мәсәлән, „Лондон мүрәттибләри адәтән ишәмузд әмәк һаггы алырлар, онларын вахтамузд әмәк һаггы алмасы исә истиснадыр. Вилайәтләрдәки мүрәттибләр исә, әксинә, адәтән вахтамузд әмәк һаггы алырлар вә дәнәмузд әмәк һаггы бурада истиснадыр. Лондон лиманында кәми харратлары ишәмузд үсулу илә, Инкилтәрәнин бүтүн башга лиманларында исә вахтамузд үсулу илә ишләйирләр“[46]. Лондонун сәррач э'малатханаларында франсызлара чох вахт дәнәмузд, эйни иши көрән инкилисләрә исә күнәмузд әмәк һаггы верилир. Үмумиййәтлә десәк, ишәмузд әмәк һаггы үсулунун үстүн олдуғу әсл фабрикаларда айры-айры иш әмәлиййаты техники мүлаһизәләрә көрә истисна эдилиб вахтамузд һесабилә өдәнилир[47]. Һәр һалда бәллидир ки, әмәк һаггы вермәк формаларындан бири дикәринә нисбәтән капиталист истеһсалынын инкишафы үчүн даһа әлверишли олса да, әмәк һаггы формаларындакы фәрг өзлүйүндә әмәк һаггынын маһиййәтини һеч дәйишдирмир.

Фәрз эдәк ки, ади иш күнү 12 саатдыр вә бунун 6 сааты өдәнилмиш, 6 сааты исә өдәнилмәмишдир. Тутаг ки, бу иш күнү әрзиндә истеһсал эдилән дәйәр 6 шиллингдир; онда демәли, бир иш саатында истеһсал эдилән дәйәр 6 пенс олачагдыр. Сонра, фәрз эдәк ки, тәчрүбәдән мә'лум олдуғу үзрә, орта дәрәчә интенсивлик вә усталыгла ишләйән вә демәли мәһсулун истеһсалына анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты сәрф эдән бир фәһлә 12 саатда 24 дәнә мәһсул верир; һәм дә бу мәһсулун айры-айры нүсхәләрдән, яхуд парчаланмаз бүтөв бир мәһсулун өлчүлә билән һиссәләриндән ибарәт олмасынын фәрги йохдур. Бу шәраитдә һәмин 24 дәнә мәһсулун дәйәри, бунларда олан сабит капитал һиссәси чыхылдыгда 6 шиллинг, айрылыгда һәр дәнәсинин дәйәри исә 3 пенс олачагдыр. Фәһлә бунун һәр дәнәсинә $1^1/_2$ пенс алыр, демәли, 12 саатда 3 шиллинг газаныр. Вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә фәһләнин 6 саат өзүнә, 6 саат да капиталистәми, йохса һәр саатын ярысыны өзүнә, ярысыны да капиталистә ишләдиййини фәрз эдәчәйимизин һеч фәрги олмадығы кими, бурада да эйни һагла дейә биләрик ки, һәр дәнәнин ярысы өдәнилмиш, ярысы исә өдәнилмәмишдир, яхуд 12 дәнәсинин гиймә-

---

46 T. J. Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 22.

47 Бу ики әмәк һаггы формасынын бирликдә тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндә фабрикантларын фырылдагчылыг этмәси үчүн нә дәрәчәдә имкан ярандығыны көстәрән бир мисал: „Фабрика 400 нәфәрә иш верир вә бунларын ярысы ишәмузд үсулла ишләдиййинә көрә вахтдан артыг ишләмәк онлар үчүн ачыгча әлверишлидир. Галан 200 нәфәр күнәмузд һагг алыр вә эйни мүддәт ишләдийи һалда артыг саатларын мүгабилиндә һеч бир шей алмыр... Бу 200 нәфәрин күндә $^1/_2$ саат әрзиндә көрдүйү иш, бир адамын 50 саатда көрдүйү ишә вә я бир адамын $^5/_6$ һәфтәлик ишинә бәрабәр олуб саһибкарын мәнимсәдийи әлавә кәлирдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1860“, p. 9). „Адамы ганунла гоюлмуш нормадан артыг ишләтмәк гайдасы һәлә енә дә кениш өлчүдә тәтбиг олунур, һәм дә чох заман ганун өзү бу чинайәтин үстүнүн ачылмамасыны вә чинайәткарлара чәза верилмәмәсини тә'мин этмиш олур. Мән кечәнләрдәки һесабатларымда... ишәмузд үсулла дейил, һәфтә һесабилә әмәк һаггы алан фәһләләрә гаршы нә гәдәр һагсызлыг эдилдиййини... дәфәләрлә көстәрмишәм“ (Leonard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1859“, p. 8, 9).

ти анҹаг иш гүввәсинин дәйәрини өдәйир, дикәр 12 дәнәси исә изафи дәйәри тәҹәссүм этдирир.

Дәнәмузд әмәк һаггы формасы да, вахтамузд әмәк һаггы формасы гәдәр иррасионалдыр. Мәсәлән, ики дәнә әмтиә бир иш саатынын мәһсулудур, демәли, ишләдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәри чыхылдыгда һәмин ики дәнә әмтиәнин дәйәри 6 пенсдир, һалбуки фәһлә бунларын мүгабилиндә ялныз 3 пенс алыр. Һәгигәтдә дәнәмузд әмәк һаггы, билаваситә һеч бир дәйәр мүнасибәти ифадә этмир. Бу формада әмтиәнин һәр дәнәсинин дәйәри бу әмтиәдә тәҹәссүм едән иш вахтилә өлчүлмүр, әксинә, фәһләнин сәрф этдийи әмәк, һазырладығы әмтиә нүсхәләринин сайы илә өлчүлүр. Вахтамузд әмәк һаггы системиндә әмәк билаваситә давам этдийи мүддәтлә өлчүлүр, дәнәмузд системиндә исә — мүәййән мүддәтдә сәрф олунмуш әмәйи маддәләшдирән мәһсулун мигдары илә өлчүлүр[48]. Иш вахтынын өз гиймәти нәтиҹә э'тибарилә: күндәлик әмәйин дәйәри = иш гүввәсинин күндәлик дәйәринә тәнлийи илә мүәййән олунур. Беләликлә, дәнәмузд әмәк һаггы вахтамузд әмәк һаггынын анҹаг шәклини дәйишмиш [чеврилмиш] формасыдыр.

Дәнәмузд әмәк һаггынын әсас хүсусиййәтләрини бир гәдәр этрафлы нәзәрдән кечирәк.

Бурада әмәйин кейфиййәти, яратдығы мәһсулла йохланылыр, чүнки дәнәмузд әмәк һаггы анҹаг о заман тамам верилир ки, һазырланмыш мәһсул орта кейфиййәтдә олсун. Буна көрә дә дәнәмузд әмәк һаггы системи әмәк һаггыны кәсмәк үчүн вә капиталистин фырылдаг ишләтмәси үчүн түкәнмәз бир мәнбәдир.

Дәнәмузд әмәк һаггы системи капиталистә, әмәйин интенсивлийини өлчмәк үчүн тамамилә дүрүст бир өлчү вермиш олур. Анҹаг габагҹадан гәт'и мә'лум эдилмиш вә тәҹрүбәдә тә'йин олунмуш мигдар әмтиәдә тәҹәссүм эдән иш вахты иҹтимаи-зәрури иш вахты һесаб олунур, бу әсасла да өдәнилир. Лондонун бөйүк дәрзиханаларында һазырланан мүәййән мәһсулларын, мәсәлән жилет вә саирәнин дәнәсинә бир саат, ярым саат вә бу кими мүәййән вахт адлары гоюлур вә һәр саата 6 пенс һагг верилир. Бир саатда һазырланан орта мәһсулун гәдәри тәҹрүбәйә әсасән тә'йин олунмушдур. Палтарын дәби дәйишдикдә, палтар ямандыгда вә и. а., һәмин ишин дәнәсинин бир саатлыг әмәйә бәрабәр олуб-олмадығы вә и. а. үстүндә саһибкарла фәһлә арасында мүбаһисә галхыр вә бурада да мәсәлә енә тәҹрүбә әсасында һәлл эдилмиш олур. Лондонун мебел фабрикаларында вә саирәдә дә вәзиййәт беләдир. Фәһләнин орта иш баҹарығы олмадыгда вә мүәййән күндәлик иш нормасыны верә билмәдикдә ону ишдән чыхарырлар[49].

---

[48] „Әмәк һаггы ики үсулла өлчүлә биләр: я әмәйин сәрф эдилмәси мүддәтилә, я да яратдығы мәһсулла“ („Abrégé élémentaire des principes de l'Economie Politique“, Paris 1796, p. 32). Бу адсыз әсәрин мүәллифи—G. Garnier-дир.

[49] „Она (әйириҹийә) филан кирвәнкә памбыг верилир вә о мүәййән вахт кечәндән сонра бу памбығын әвәзиндә мүәййән назикликдә филан кирвәнкә сап вә я иплик гайтармалыдыр; бу васитә илә һазырлайыб вердийи мәһсулун һәр кирвәнкәси үчүн она мүәййән әмәк һаггы верилир. Ишинин кейфиййәти яхшы

Бурада әмәйин кейфиййәти вә интенсивлийи әмәк һаггынын формасы илә йохландығына көрә нәзарәтчи ишинә олан лүзум хейли дәрәчәдә арадан галхыр. Одур ки, дәнәмузд әмәк һаггы, һәм юхарыда тәсвир этдийимиз мүасир эв иши системинин, һәм дә һиерарх системилә гурулмуш истисмар вә зүлмүн әсасы олмушдур. Бу сонунчу системин ики әсас формасы вардыр. Дәнәмузд әмәк һаггы бир тәрәфдән капиталист илә муздлу фәһлә арасына мүфтәхорларын кирмәсини, әмәйин васитәчиләр (subletting of labour) тәрәфиндән алыныб баһа сатылмасыны асанлашдырыр. Васитәчиләрин әлдә этдикләри мәнфәәт анчаг, әмәйин капиталист тәрәфиндән өдәнилән гиймәти илә бу гиймәтин васитәчиләр тәрәфиндән һәгигәтән фәһләйә верилән һиссәси арасындаки фәргдән ибарәтдир[50]. Инкилтәрәдә бу системә „Sweating-System“ („тәр төкдүрмә системи“, „тәрләтмә системи“) дейилән гәрибә бир ад верилмишдир. Дәнәмузд әмәк һаггы, дикәр тәрәфдән, капиталистә фәһләләрин башчысы илә—мануфактурада груп башчысы, мә'дәнләрдә газмачы вә саирә илә, фабрикада исә билаваситә машында ишләйән фәһлә илә мүгавилә бағламаг имканы верир. Бу мүгавилә дәнә һесабилә мүәййән мигдар мәһсул үчүн бағланыр, һәм дә элә гиймәтә бағланыр ки, фәһләбашы мүстәгил сурәтдә өзүнә әлалтылар топлайыр вә онларын әмәк һаггыны өзү верир. Капитал бурада әмәйи, бир фәһләнин башгасыны истисмар этмәси васитәсилә истисмар эдир[51].

Бир һалда ки, дәнәмузд әмәк һаггы системи тәтбиг олунур, фәһләнин шәхси мәнафеи, әлбәттә, иш гүввәсинин мүмкүн гәдәр интенсив сәрф олунмасыны тәләб эдир ки, бундан истифадә эдән капиталист дә әмәйин нормал интенсивлик дәрәчәсини асанлыгла йүксәлдә билир[51a]. Һабелә фәһләнин өз мәнафеи ону өз иш кү-

---

олмаянда ону чәримә эдирләр; мәһсулун мигдары тә'йин олунмуш вахтын нормасындан аз олдугда исә, ону ишдән чыхарыб еринә бачарыглы бир ишчи кәтүрүрләр“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 317).

[50] „Бир һалда ки, иш бир чох адамын әлиндән кечир вә бунлардан һәрәси бир пай мәнфәәт көтүрүр, һәгигәтдә әмәк сәрф эдән исә бунларын анчаг ахырынчысы олур, онда фәһлә гадынын һәгигәтән алдығы әмәк һаггы сон дәрәчә аз олур“ (Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. LXX, n. 424).

[51] Һәтта мәддаһ Watts дейир: „Ишәмузд әмәк һаггы системиндә чох яхшы оларды ки, мә'лум ишлә мәшғул олан шәхсләр өз бачарыгларына уйғун олараг, мүгавиләдә билаваситә иштирак эдәйдиләр вә тәк бир фәһлә өз йолдашларыны һәддән артыг ишләтмәйә чалышыб бундан шәхсән мәнфәәт көтүрмәйәйди“. Бу системлә әлагәдар олан рәзаләтләр һаггында бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. 66, n. 22, p. 11, n. 124, p. XI, n. 13, 53, 59 вә и. а.

[51a] Бу тәбии нәтиҹәнин алынмасына чох заман сүн'и тәдбирләрлә ярдым эдирләр. Мәсәлән, Лондонун машынгайырма истеһсалында адәтән белә бир үсул ишләдилир: „Капиталист бәдәнҹә гүввәтли вә я чевик бир адамы мүәййән мигдар фәһләйә башчы тә'йин эдир вә һәр үч айдан бир вә я башга мүддәтләрдә һәмин адама әлавә әмәк һаггы верир ки, о, вар күчү илә чалышыб, ади әмәк һаггы алан өз иш йолдашларыны ән гызғын бир сурәтдә ярышмаға вадар этсин. Бу һал һеч бир изаһат тәләб этмәдән көстәрир ки, нә сәбәбә капиталистләр трэд-юнионлардан шикайәтләниб дейирләр ки, куя онлар фәһләләрин „сә'йлә, йүксәк мәһарәтлә вә вар күчлә ишләмәсинә мане олурлар“ („stinting the action superior skill and working power“) (Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 22, 23). Мүәллифин өзү фәһлә вә трэд-юнион катиби олдуғу үчүн

нүнү узатмаға вадар эдир, чүнки бу һалда онун күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы да артмыш олур[52]. Бу һал, вахтамузд әмәк һаггыны тәдгиг эдиркән тәсвир олунмуш экс-тә'сирә сәбәб олур, һәлә ону демирик ки, иш күнүнүн узадылмасы, һәтта дәнәмузд әмәк һаггы даими олдугда да, һөкмән әмәйин гиймәтинин дүшмәсилә әлагәдардыр.

Вахтамузд әмәк һаггы системиндә, чох аз һаллар истисна олмагла, эйни ишләрин көрүлмәси үчүн эйни әмәк һаггы верилир; дәнәмузд әмәк һаггы системиндә иш вахтынын гиймәти, доғрудур, мә'лум мигдар мәһсулла өлчүлүр, лакин күндәлик вә һәфтәлик әмәк һаггы айры-айры фәһләләр арасындаки фәргә көрә дәйишир, йә'ни фәһләләрдән кимисинин эйни вахт әрзиндә ән ашағы норма, кимисинин орта норма, кимисинин дә ортадан йүксәк норма вермәсиндән асылы олур. Демәли, бу һалда фәһләнин һәгиги кәлиринин мигдары айры-айры фәһләләрин усталығындан, гүввәсиндән, нә гәдәр чалышган вә давамлы олмасындан вә саирәдән асылы олараг артыб-азалыр[53]. Бу һал капитал илә муздлу әмәк арасындаки үмуми мүнасибәти, әлбәттә, зәррә гәдәр дә олса, дәйишдирмир. Әввәлән, бүтүнлүкдә бир э'малатхана көтүрүләрсә фәрди фәргләр арада итиб кедир, һәмин э'малатхана мүәййән иш вахты әрзиндә орта бир мигдар мәһсул верир вә э'малатхананын фәһләләрә вердийи әмәк һаггынын мәҹмуу, һәмин истеһсал саһәсиндә верилән орта әмәк һаггындан ибарәт олур. Икинҹиси, әмәк һаггы илә изафи дәйәр арасындаки нисбәт дәйишмир, чүнки айрыҹа бир фәһлә алдығы әмәк һаггына мүтабиг олараг айрыҹа бир мигдар изафи дәйәр яратмыш олур. Дәнәмузд әмәк һаггы фәрди фәалиййәт даирәсини кенишләндирмәклә бәрабәр бир тәрәфдән фәһләләр арасында фәрдиййәтчилик, сәрбәстлик, мүстәгил ишләмәк вә өзүнү йохламаг мейлини инкишаф этдирир, дикәр тәрәфдән исә онларын бир-бирилә рәгабәт апармасына сәбәб олур. Буна көрәдир ки, дәнәмузд системи нәтиҹәсиндә фәрди әмәк һаггы орта сәвиййәдән йүксәйә галхмаға вә эйни заманда һәмин сәвиййәнин өзү ашағы дүшмәйә мейл эдир.

онун сөзләри мүбалиғәли көрүнә биләр. Лакин мисал үчүн, J. Ch. Morton-ун „highly respectable“ [„чох мө'тәбәр“] агрономия энсиклопедиясына бахдыгда „Labourer“ мәгаләсиндә көрәрсиниз ки, бу үсул сынанмыш бир үсул кими иҹарәдарлара төвсийә олунур.

[52] „Ишәмузд әмәк һаггы алан һәр кәсин... ганунла гоюлмуш вахтдан артыг ишләмәси она әлверишлидир. Вахтдан артыг ишләмәк мейли ән чох, тохуҹу вә сарыйыҹы гадынлар арасында мүшаһидә олунур“ („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1858“, p. 9). „Капиталист үчүн чох әлверишли олан бу дәнәмузд әмәк һаггы системини тәтбиг этмәклә билаваситә күдүлән мәгсәд... ҹаван сахсычыны 4 вә я 5 ил әрзиндә сон дәрәҹә узун мүддәт ишләмәйә вадар этмәкдир, чүнки о дәнә һесабилә, лакин сон дәрәҹә ашағы гиймәтлә әмәк һаггы алыр. Бу һал, сахсычыларын бәдәнҹә ҹылызлашмасынын башлыҹа сәбәбләриндәндир“ („Children's Employment Commission. 1-st Report“, p. XIII).

[53] „Бир мүәссисәдә әмәк һаггы ишәмузд үсулилә, йә'ни мәһсулун һәр дәнәсинә филан гәдәр һесабилә верилирсә, демәли... мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггы мигдарҹа бир-бириндән хейли фәргли ола биләр... Күнәмузд әмәк һаггы системиндә исә адәтән... мүәййән бир истеһсал саһәсиндә һәм саһибкар, һәм дә фәһлә тәрәфиндән орта фәһлә үчүн, әмәк һаггынын нормасы дейә гәбул эдилән... бир ҹүр гиймәт олур“ (Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 17).

Лакин о ерләрдә ки, мүәййән дәнәмузд әмәк һаггы узун мүддәт давам эдән ән'әнә нәтиҹәсиндә сабитләшир вә буна көрә дә онун ашағы салынмасы чох чәтин олур,—белә мүстәсна һалларда саһибкарлар дәнәмузд әмәк һаггыны бә'зән зорла ләғв эдиб вахтамузд әмәк һаггына кечмәк кими тәдбирә әл атырлар. Мәсәлән, 1860-ҹы илдә Ковентридә лент истеһсалы фәһләләри арасындаки бөйүк тә'тил мәһз бу тәдбирләр нәтиҹәсиндә баш вермишди[54]. Нәһайәт дәнәмузд әмәк һаггы, юхарыда тәсвир олунмуш саат һесабы системинин башлыҹа әсасыдыр[55].

Юхарыда сөйләниләнләрдән белә бир нәтиҹә чыхыр ки, дәнәмузд әмәк һаггы, капиталист истеһсал үсулуна ән уйғун бир әмәк һаггы формасыдыр. Дәнәмузд әмәк һаггы һеч дә ени бир шей олмайыб XIV әсрдә Франсада вә Инкилтәрәдә фәһләләр һаггында верилән ганунларда да вахтамузд әмәк һаггы илә янашы олараг рәсми гейд олунур, лакин анҹаг әсл мануфактура дөврүндә аз-чох кениш даирәдә тәтбиг олунур. 1797—1815-ҹи илләр арасында, ири сәнае өз фыртына вә тәзйиг дөврүнүн кәнҹлик чағларыны кечирдийи заман дәнәмузд әмәк һаггы иш вахтыны артырмаг вә вахтамузд әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн бир васитә олмушдур. Көй китабларда биз о дөврдә әмәк һаггы саһәсиндәки тәбәддүлата даир чох мүһүм мә'лумата раст кәлирик: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (1813—14-ҹү илләрин парламан сессиясы) вә

---

[54] „Сәнәткар-шакирдләрин әмәйи күнәмузд, я да дәнәмузд (à la journée ou à la piece) һесабилә тәнзим эдилир... Саһибкарлар, мүәййән пешәдә ишләйән фәһләләрин күндә нә гәдәр иш верә билдийини тәхмини олараг билир, буна көрә дә чох вахт онлара, көрдүкләри ишә пропорсионал әмәк һаггы верирләр; одур ки, сәнәткар-шакирдләрин өз мәнафеи онлары һеч бир нәзарәт олмадан мүмкүн гәдәр чох ишләмәйә вадар эдир“ (Cantillon, Essai sur la Nature du Commerce en général, éd. Amsterdam 1756, p. 185 вә 202. Биринҹи нәшри 1755-ҹи илдә чыхмышдыр). Беләликлә, Кенә, сер Ҹемс Стүарт вә А. Смитин чох шей көтүрмүш олдуглары әсәрин мүәллифи Кантил'он, бурада дәнәмузд әмәк һаггыны вахтамузд әмәк һаггынын садәҹә дәйишмиш формасы кими көстәрир. Кантил'онун әсәринин франсызҹа нәшринин биринҹи сәһифәсиндә белә бир гейд вардыр ки, гуя инкилисҹәдән тәрҹүмә эдилмишдир, һалбуки инкилисҹә нәшри („The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant“) нәинки франсызҹадан сонра (1759-ҹу илдә) чыхмыш, һәтта мәзмуну да шүбһәсиз сонрадан тәкрар ишләндийини көстәрир. Мәсәлән, франсызҹасында һәлә Юмун ады чәкилмир, инкилисҹәсиндә исә, әксинә, Петтидән демәк олар ки, даһа һеч бәһс эдилмир. Инкилисҹә нәшринин нәзәри ҹәһәти зәифдирсә дә, бунун мүгабилиндә бурада Инкилтәрә тиҹарәтинә, нәҹиб металлар тиҹарәтинә вә саирәйә аид ҹүрбәҹүр хүсуси мә'лумат верилир, франсызҹасында исә бунлар йохдур. Буна көрә дә, инкилисҹә нәшринин башлығында охудуғумуз: бу әсәр „taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ („башлыҹа олараг, инди вәфат этмиш йүксәк исте'дадлы бир ҹәнабын әлязысындан әхз эдилмишдир вә и. а.“) сөзләрини, о дөврдә адәт олан чох садә бир уйдурма һесаб этмәк лазым кәлир.

[55] „Дәфәләрлә биз, бир пара е'малатханаларда, көрүләси иш үчүн лазым олдуғундан артыг фәһлә топландығыны көрмүшүк. Бу артыг фәһләләри чох вахт һеч бир әсасы олмаян намә'лум бир сифариш алынаҹағы еһтималына гаршы сахлайырлар; фәһләләрин әмәк һаггы дәнәмузд һесабилә верилдийинә көрә вахтын бош ерә кечмәсиндән капиталистә һеч бир зәрәр тохунмур, чүнки зәрәрин һамысы анҹаг ишсиз галыб вахтыны бош кечирән фәһләләрә дәйир“ (H. Gregoir, Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles, Bruxelles 1865, p. 9).

„Reports from the Lords Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and alls Laws relating thereto“ (1814—1815-чи илләр сессиясы). Бурада олан сәнәдләр, якобинләр әлейһинә мүһарибә башландыгы замандан э'тибарән әмәк гиймәтинин даим ашағы дүшдүйүнү сүбут эдир. Мәсәлән, тохучулуг саһәсиндә ишәмузд әмәк һаггы о дәрәчә ашағы дүшмүшдү ки, иш күнүнүн хейли узадылдығына бахмаяраг, күндәлик әмәк һаггы әввәлкиндән аз иди.

„Тохучунун әсл кәлири инди кечмишдәкиндән хейли ашағыдыр: тохучунун бир заманлар гара фәһләйә нисбәтән малик олдуғу бөйүк бир үстүнлүк инди демәк олар ки, тамамилә һечә чыхмышдыр. Доғрудан да, ихтисаслы фәһләнин әмәк һаггы илә ихтисассыз фәһләнин әмәк һаггы арасындаки фәрг инди, кечмиш дөврләрдә олан һәр заманкиндән хейли аздыр“[56].

Ишәмузд әмәк һаггынын тә'сири алтында әмәйин интенсивлийи вә экстенсивлийинин артмасындан әкинчилик пролетариатынын нә гәдәр аз хейир көрдүйүнү, лэндлордларла ичарәдарларын мәнафеини мүдафиә эдән бир партия әсәринин бу ери көстәрир: „Кәнд тәсәррүфат ишләринин әксәриййәтини, күнәмузд вә я ишәмузд әмәк һаггы алан адамлар көрүр. Онларын һәфтәлик әмәк һаггы тәгрибән 12 шиллингдир вә фәһләни даһа кәркин чалышмаға вадар эдән ишәмузд үсулилә ишләдикдә онун һәфтәлик әмәк һаггы үсулуна нисбәтән 1 вә я 2 шиллинг артыг газаначағыны гәт'иййәтлә фәрз этмәк мүмкүнсә дә, онун кәлири бүтүн көтүрүлдүкдә мә'лум олур ки, бу артым, илин мүәййән дөврләриндә иш олмадығына көрә она дәйән зәрәр нәтичәсиндә һечә чыхыр... Сонра биз үмумиййәтлә көрәчәйик ки, бу адамларын әмәк һаггы илә зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти арасында мүәййән нисбәт вардыр вә ики ушағы олан бир шәхс анчаг о гәдәр газана билир ки, өз аиләсини доландыра билмәк үчүн мәһәллә хейриййә чәмиййәтиндән ярдым алмаға мөһтач олмасын“[57]. Демәли бу шәхсин үч ушағы вардырса ичтимаи хейриййәдән ярдым истәмәйә мәчбур иди.

Малтус о заманлар парламан тәрәфиндән э'лан олунан фактлар һаггында белә дейирди: „Э'тираф эдирәм ки, мән ишәмузд әмәк һаггы үсулунун кениш тәтбиг олунмасындан мәмнун дейиләм. Аз-чох узун бир дөвр әрзиндә һәр күн 12—14 саат ағыр ишлә мәшғул олмаг, бир инсан вүчуду үчүн доғрудан да дөзүлмәздир“[58].

Фабрика ганунуна табе эдилмиш э'малатханаларда ишәмузд әмәк һаггы үмуми бир гайда шәкли алыр, чүнки бу э'малатханаларда иш күнү анчаг интенсивлик һесабына узадыла биләр[59].

---

[56] „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain“, London 1815, p. 48.

[57] „A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain“, London 1814, p. 4, 5.

[58] Malthus, „Inquiry into the Nature etc. of Rent“, London 1815.

[59] „Ишәмузд әмәк һаггы алан фәһләләрин сайы, көрүнүр, бүтүн фабрика фәһләләринин $^{1}/_{5}$ һиссәси гәдәрдир“ („Rep. of Insp. of Fact. for 30-th April 1858“, p. 9).

Әмәйин мәһсулдарлығы дәйишәндә, эйни мигдар мәһсулда тәмсил олунан иш вахты дәйишмиш олур. Демәли, дәнәмузд әмәк һаггы да дәйишир, чүнки бу һагг мүәййән иш вахтынын гиймәтини ифадә эдир. Юхарыда кәтирдийимиз мисалда 24 дәнә мәһсул 12 саатда һазырланырды, 12 саатда ярадылан ени дәйәр 6 шиллинг, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 3 шиллинг, иш саатынын гиймәти 3 пенс вә мәһсулун дәнәсинә верилән әмәк һаггы $1^1/_2$ пенс иди. Әмтиәнин һәр дәнәси чанына $^1/_2$ саатлыг иш вахты чәкирди. Әкәр эйни иш күнү әрзиндә, мисал үчүн, әмәк мәһсулдарлығынын бирә ики артмасы нәтичәсиндә 24 дәнә әвәзинә 48 дәнә мәһсул һазырланса, башга шәртләр дә дәйишмәз галса мәһсулун дәнәсинә верилән әмәк һаггы $1^1/_2$ пенсдән $^3/_4$ пенсә дүшәр, чүнки мәһсулун һәр дәнәсиндә инди $^1/_2$ саатлыг дейил, анчаг $^1/_4$ саатлыг иш вахты тәмсил эдилмиш олур. $1^1/_2$ пенс $\times 24 = 3$ шиллинг вә $^3/_4$ пенс $\times 48 = 3$ шиллинг. Башга сөзлә десәк, дәнәмузд әмәк һаггы, мә'лум вахт әрзиндә истеһсал олунан мәһсулун сайынын артдығы нисбәтдә[60] вә демәли, эйни бир дәнә мәһсула сәрф олунан иш вахтынын азалдығы нисбәтдә азалыр. Дәнәмузд әмәк һаггынын бу чәрчивә дахилиндә дәйишмәси халис номинал бир дәйишиклик олса да, капиталистлә фәһлә арасында даими бир мүбаризә мәнбәидир: я она көрә ки, капиталист дәнәмузд әмәк һаггынын номинал азалмасыны бәһанә эдиб әмәйин һәгиги гиймәтини азалдыр; я она көрә ки, әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгда онун интенсивлийи дә артыр; я да она көрә ки, фәһлә дәнәмузд әмәк һаггынын заһири формасыны әһәмиййәтли бир шей сайыб белә хәял эдир ки, онун иш гүввәсинин һаггы дейил, әмәйинин вердийи мәһсулун һаггы өдәнилир, буна көрә дә әмтиәнин сатыш гиймәти лазыми дәрәчәдә азалмадыгда өз әмәк һаггынын азалдылмасына гаршы мүгавимәт көстәрир. „Фәһләләр хаммалын вә мәһсулун гиймәтини диггәтлә изләйир вә өз саһибкарларынын көтүрдүйү мәнфәәти һәмишә дүрүст мүәййән эдә билирләр"[61]. Капитал һаглы олараг бу кими тәләбләри, муздлу әмәйин тәбиәтини әсла анламамаг нәтичәси сайыб рәдд эдир[62]. О, фәһләләрин

---

[60] „Онун әйирмә машынынын мәһсулдар гүввәси дүрүст һесабланмышдыр вә бу машынын васитәсилә сәрф олунан әмәйин музду, машынын мәһсулдар гүввәси артдыгча азалыр, лакин эйни нисбәтдә азалмыр" (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 317). Һәмин мәдһиййәчилик ифадәсини Ure өзү сонраки шәрһиндә һечә чыхарыр. О фәрз эдир ки, мисал үчүн, мүл узадылдыгда әлавә әмәк бу узадылманын өзүндән ирәли кәлир. Демәли, әмәк өз мәһсулдарлығынын артдығы нисбәтдә азалмыр. Сонра: „Машын белә бөйүдүлдүкдә онун мәһсулдар гүввәси $^1/_5$ йүксәлир. Әкәр бу һәгигәтән баш верирсә, онда тохучу даһа эйни мигдар әмәк үчүн кечмишдә алдығы әмәк һаггыны алмаячагдыр; лакин онун һаггы там $^1/_5$ мигдарында азалмадығындан, бу тәкмилләшмә (машынын тәкмилләшмәси) тохучунун пул кәлирини иш саатларынын сайына нисбәтән артырмыш олачагдыр",—амма... амма „юхарыдаки фикир мүәййән тәсһиһ тәләб эдир... әйиричи алдығы әлавә алты пенсин бир гәдәрини яшлы фәһләләрдән бир гисминин ерини тутан кичик яшлы шакирдләрә мааш вермәлидир" (енә орада, p. 321) ки, бу да әсла әмәк һаггынын артмаға доғру кетдийини көстәрмир.

[61] H. Fawcett The Economic Position of the British Labourer, Cambridge and London 1865, p. 178.

[62] Лондонда чыхан „Standard"ын 1861-чи ил 26 октябр нөмрәсиндә, Рочдэл халча тохучулары трэд-юнионларынын (Carpet Weavers Trade Union) үзвләрини „һәдәләмә" үстүндә тагсырландырыб мәһкәмәйә верән John Bright et Co

сәнаенин тәрәггисиндән хейир көтүрмәк истәйиб ондан верки алмаг иддәаларындан һиддәтләнир вә гәт'иййәтлә дейир ки, үмумиййәтлә фәһләләрин әмәк мәһсулдарлығынын өзләринә әсла дәхли йохдур[63].

ИЙИРМИНҸИ ФӘСИЛ

ӘМӘК ҺАГЛАРЫ АРАСЫНДАКИ МИЛЛИ ФӘРГЛӘР

Он бешинҹи фәсилдә биз, иш гүввәси дәйәринин мүтләг вә я нисби (йә'ни изафи дәйәрә нисбәтән) кәмиййәтинин дәйишмәси нәтиҹәсиндә мейдана кәлән бир чох гурашмалары нәзәрдән кечирдик вә мә'лум олду ки, иш гүввәсинин гиймәтинә алына билән яшайыш васитәләринин мигдары, бу гиймәтин артыб-азалмасындан асылы олмаян[64] вә я бундан фәргли олан дәйишикликләрә уғрая биләр. Юхарыда гейд олундуғу кими, иш гүввәсинин дәйәри—һәмчинин дә гиймәти—садәҹә экзотерик [заһирдә олуб ачыгҹа көрүнән] әмәк һаггы формасына кечдикдә, орада көстәрилмиш ганунларын һамысы әмәк һаггында баш верән тәбәддүлат ганунларына чеврилир. Бу тәбәддүлат чәрчивәсиндә бир-бирини әвәз едән ардычыл гурашмалар мүхтәлиф өлкәләрин әмәк һаглары арасында эйни заманда мөвҹуд олан милли фәргләр шәклиндә мейдана кәлә биләр. Буна көрә дә мүхтәлиф милләтләрдәки әмәк һагларыны мүгайисә эдиркән, иш гүввәсинин дәйәр кәмиййәтиндә дәйишиклик төрәдән бүтүн ҹәһәтләр, йә'ни тәбии вә тарихҹә инкишаф этмиш яшайыш тәләбатынын гиймәти вә һәҹми, фәһләнин тәрбийә эдилмәси хәрҹләри, гадын вә ушаг әмәйинин ролу, әмәйин мәһсулдарлығы, онун экстенсив вә интенсив кәмиййәти нәзәрә алынмалыдыр. Һәтта ән сәтһи бир мүгайисә үчүн, һәр шейдән әввәл, мүхтәлиф өлкәләрдә мә'лум бир истеһсалда верилән орта әмәк һаггыны мүддәтҹә бәрабәр

фирмасынын башладығы бу мүһакимә һаггында дәрҹ олунмуш мә'луматы охуюруг. „Bright фирмасы, кечмишдә 160 ярд халча истеһсалы үчүн тәләб олундуғу мүддәтдә вә эйни мигдар әмәк сәрф этмәклә (!) инди 200 ярд халча тохуян ени машынлар ишләтмәйә башламышдыр. Фәһләләр өз саһибкарларынын капитал сәрф эдиб техниканы тәкмилләшдирмәк сайәсиндә әлдә этдикләри мәнфәәтдән өзләринә пай тәләб этмәйә һаглы дейилдирләр. Буну әсас тутан Bright ҹәнаблары, һәр ярда верилән әмәк һаггыны $1^1/_2$ пенсдән 1 пенсә эндирмәйи тәклиф этмишләр; бу һалда фәһләнин сәрф этдийи мүәййән мигдар әмәк үчүн алдығы һаггын үмуми мәбләғи тамамилә әввәлки гәдәр галыр. Лакин бурада әмәк һаггы анҹаг номинал ҹәһәтдән азалыр ки, иддиа эдилдийинә көрә фәһләләрә бу барәдә хәбәрдарлыг олунмамышдыр".

[63] „Әмәк һаггыны мүәййән сәвиййәдә сахламаг истәйән трэд-юнионлар, машынларын тәкмилләшмәсиндән көтүрүлән мәнфәәтдә иштирак этмәйә чалышырлар!" (Дәһшәт!..) „Онлар, әмәк азалыр дейә әмәк һаггынын артырылмасыны тәләб эдирләр... башга сөзлә, онлар, сәнаедәки тәкмилләшмәләрә верки гоймаг истәйирләр" („On combination of Trades". New Edit. London 1834, p. 42).

[64] „Бир һалда ки, әмәк һаггы учуз гиймәтә даһа чох мәһсул алмаға имкан верир, онда әмәк һаггы артмышдыр демәк, дүрүст олмаз (чүнки бурада әмәк һаггынын пул ифадәсиндән бәһс олунур)" (A. Smith-ин D a v i d B u c h a n a n тәрәфиндән нәшр олунмуш „Wealth of Nations" әсәриндә наширин гейди, 1814, v. I, p. 417, гейд).

олан иш күнү һесабилә көтүрмәк лазым кәлир. Бир күнлүк әмәк һаглары бу ҹүр бәрабәрләшдирилдикдән сонра вахтамузд әмәк һаггыны дәнәмузд әмәк һаггына чевирмәк лазымдыр, чүнки ялныз дәнәмузд әмәк һаггы әмәйин һәм мәһсулдарлығы, һәм дә интенсивлийи үчүн бир өлчүдүр.

Һәр бир өлкәдә әмәйин мә'лум орта интенсивлийи вардыр; бу орта интенсивлик дәрәҹәсинә чатмаян әмәк, мүәййән бир әмтиәнин истеһсалына һәмин өлкәдәки иҹтимаи-зәрури вахтдан артыг вахт сәрф эдир, буна көрә дә нормал кейфиййәтли әмәк дейилдир. Бир өлкәдә анҹаг орта милли дәрәҹәдән йүксәйә галхан интенсивлик дәрәҹәси, һәмин өлкәдә дәйәрин садәҹә иш вахты узунлуғу илә өлчүлмәсини дәйишдирир. Дүня базарында исә вәзиййәт башгадыр, чүнки һәр бир өлкә дүня базары гаршысында, бир тамын мүһүм һиссәси кими дурур. Әмәйин орта интенсивлийи өлкәләрә көрә дәйишир; бир өлкәдә чох, о бириндә исә аз олур. Беләликлә бу милли орта кәмиййәтләрдән дәрәҹәләр системи әмәлә кәлир ки, бундаки өлчү ваһиди дүня мигясында орта әмәк ваһидидир. Демәли, интенсивлийи йүксәк олан бир милли әмәк, эйни мүддәт әрзиндә, интенсивлийи ашағы олан дикәр бир милли әмәйә нисбәтән чох дәйәр ярадыр вә бу дәйәр даһа чох пулда ифадә олунур.

Лакин дәйәр гануну бейнәлмиләл мигясда тәтбиг олунанда даһа бөйүк дәйишикликләрә уғрайыр, чүнки йүксәк мәһсулдар милли әмәк дүня базарында йүксәк интенсив әмәк кими гәбул олунур вә бу вәзиййәт о замана гәдәр давам эдир ки, мәһсулдарлығы даһа йүксәк олан милләт, рәгабәт нәтиҹәсиндә, өз әмтиәсинин гиймәтини онун дәйәри дәрәҹәсинә эндирмәйә мәҹбур олур.

Бир өлкәдә капиталист истеһсалы нә дәрәҹә инкишаф эдирсә, орадаки милли әмәйин орта интенсивлийи вә мәһсулдарлығы бейнәлмиләл сәвиййәдән о дәрәҹәдә йүксәлмиш олур[64a]. Демәли, мүхтәлиф өлкәләрдә эйни иш вахтында истеһсал олунан эйни әмтиәләрин мүхтәлиф мигдарларынын бейнәлмиләл дәйәрләри эйни олмур, бунлар мүхтәлиф гиймәтләрдә, йә'ни өз бейнәлмиләл дәйәрләринин фәргиндән асылы олараг мүхтәлиф мәбләғ пулда ифадә олунур. Беләликлә, капиталист истеһсал үсулунун чох инкишаф этдийи бир өлкәнин пулунун нисби дәйәри, аз инкишаф эдән өлкәнин пулунун нисби дәйәриндән аз олур. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, бириньи өлкәдә номинал әмәк һаггы, йә'ни иш гүввәсинин пулла ифадә олунмуш эквиваленти икинҹи өлкәдәкиндән йүксәк олаҹагдыр; лакин бу һеч дә о демәк дейилдир ки, һәмин өлкәдә һәгиги әмәк һаггы да, йә'ни фәһләнин ихтиярында олан яшайыш васитәләринин мигдары да чох олаҹагдыр.

Лакин, мүхтәлиф өлкәләрдә пулун дәйәриндәки бу нисби фәрг һәтта кәнара гоюлса да енә чох һалда мә'лум олаҹагдыр ки, капиталист истеһсал үсулунун даһа чох инкишаф этмиш олдуғу бир өлкәдә күнәмузд, һәфтәмузд вә и. а. әмәк һаггы дикәр өлкәдәкиндән йүксәкдир; һалбуки әмәйин нисби гиймәти, йә'ни әмә-

---

[64a] Бу ганун әмәк мәһсулдарлығына тәтбиг олунуркән онун айры-айры сәнае саһәләриндәки тә'сиринин һансы шәраит нәтиҹәсиндә дәйишә биләҹәйини башга бир ердә тәдгиг эдәҹәйик.

йин изафи дәйәрә вә мәһсулун дәйәринә нисбәтән көтүрүлән гиймәти, икинчи өлкәдә биринчисиндән йүксәкдир[65].

1833-чү ил фабрика комисйонунун үзвү олан J. W. Covell, әйирмә истеһсалыны диггәтлә тәдгиг эдиб бу нәтичәйә кәлмишдир ки, „әслини ахтарсан Инкилтәрәдә әмәк һаггы, фәһләләрин нөгтейи-нәзәринчә, континентдәкиндән бәлкә дә юхарыдыр, лакин фабрикантларын нөгтейи-нәзәринчә континентдәкиндән ашағыдыр“ (Ure, Philosophie of Manufacture, p. 314). Инкилис фабрика мүфәттиши Alexander Redgrave 1866-чы ил 31 октябр тарихли фабрика һесабатында Инкилтәрә статистикасыны континентдәки өлкәләрлә мүгайисә нәтичәсиндә сүбут эдир ки, континентдә әмәк һаггы хейли ашағы, иш күнү исә хейли узун олдуғуна бахмаяраг континентдәки әмәк, мәһсулуна нисбәтән Инкилтәрәдәкиндән баһадыр. Олденбургда бир инкилис памбыг парча фабрикасынын директору (manager) дейир ки, орада шәнбә күнләри дә дахил олмагла һәр күн иш сәһәр саат 5—30 дәгигәдән ахшам саат 8-әдәк 14½ саат давам эдир вә орада, инкилис нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләйән фәһләләр, инкилис фәһләләринин 10 саатда истеһсал этдийиндән бир гәдәр аз мәһсул верирләр, алман нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләйәнләрин вердийи мәһсул исә бундан да аз олур. Орада әмәк һаггы Инкилтәрәдәкиндән хейли ашағыдыр, бир чох һалларда һәтта 50% ашағыдыр; буна бахмаяраг муәййән мигдар машын үчүн тәләб олунан фәһләләрин сайы хейли артыгдыр вә бә'зи шө'бәләрдә Инкилтәрәдәкинә гаршы 5 : 3 нисбәтиндәдир.

Чәнаб Redgrave рус памбыг парча фабрикаларына даир чох мүфәссәл мә'лумат көстәрир. Бу мә'луматы она, лап бу яхынларадәк Русияда ишләмиш олан бир инкилис manager (директору) вермишдир. Һәдсиз-һесабсыз биабырчылыглар олан Русия мүһитиндә Инкилтәрә фабрика системинин һәлә көрпә дөврүнә аид көһнә дәһшәтләр там мә'насилә инкишаф этмәкдәдир. Русия фабрикаларынын мүдирләри, әлбәттә, инкилисләрдир, чүнки ерли рус капиталисти фабрика ишини гәт'ийиән билмир. Рус фабрикаларында фәһләләрин һәддән артыг ишләдилмәсинә, ишин кечә-күндүз арамсыз давам этмәсинә вә фәһләләрә чүз'и әмәк һаггы

[65] Чемс Андерсон А. Смитлә мүбаһисәйә кирәрәк дейир: „Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, әкинчилик мәһсулларынын, хүсусән тахылын учуз олдуғу йохсул өлкәләрдә әмәйин заһири гиймәти адәтән ашағы олурса да, онун һәгиги гиймәти адәтән башга өлкәләрә нисбәтән юхары олур. Зира, фәһләйә бир күнлүк әмәк мүгабилиндә верилән әмәк һаггы, заһирән әмәйин гиймәти олса да, онун һәгиги гиймәти дейилдир. Һәгиги гиймәт исә муәййән мигдар һазыр мәһсул саһибкара фе'лән нечәйә баша кәлирсә она дейилир вә бу нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг олунан әмәк,—йохсул өлкәләрдә тахылын вә башга яшайыш васитәләринин гиймәти адәтән зәнкин өлкәләрә нисбәтән ашағы олса да, зәнкин өлкәләрдә йохсул өлкәләрә нисбәтән, демәк олар, һәмишә учуз олур... Күн һесабилә өлчүлән әмәк Шотландияда Инкилтәрәйә нисбәтән хейли ашағыдыр... Әмтиәнин һәр дәнәси һесабилә көтүрүлән әмәк исә үмумиййәтлә Инкилтәрәдә учуздур“ (James Anderson. Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinburgh 1777, p. 350, 351).—Әмәк һаггынын ашағы олмасы исә, әксинә әмәйин баһаланмасына сәбәб олур. „Ирландияда әмәк һаггы хейли ашағы олдуғуна бахмаяраг вә я мәһз буна көрә орада әмәк Инкилтәрәдәкиндән баһадыр“ (№ 2079 „Royal Commission on Railways, Minutes. 1867“).

верилмәсинә бахмајараг, бу фабрикалар анчаг, харичи рәгабәтә гаршы јарадылан маниәләр сајәсиндә күч-бәла илә давам эдә билир.

Нәһајәт мән, мүхтәлиф Авропа өлкәләриндә һәр бир фабрика вә бир әјиричијә дүшән ијләрин сајы һаггында чәнаб Redgrave-нин вердији мүгајисәли мә'луматы да көстәрәчәјәм. Чәнаб Redgrave өзү гејд эдир ки, бу рәгәмләр 1866-чы илдән бир нечә ил әввәл топланмышдыр вә о замандан бәри инкилис фабрикаларынын һәм өзү бөјүмүш, һәм дә һәр фәһләјә дүшән ијләрин сајы артмышдыр. Лакин онун зәнничә, сајдығы континент өлкәләри дә ејни сүр'әтлә тәрәгги этдијинә көрә онун көстәрдији бу рәгәмләр, нисби кәмијјәтләр олмаг э'тибарилә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Орта һесабла һәр фабрикаја дүшән ијләрин сајы

Инкилтәрәдә	12 600	Белчикада	4 000
Исвечрәдә	8 000	Франсада	1 500
Австријада	7 000	Пруссијада	1 500
Саксонијада	4 500		

Орта һесабла һәр фәһләјә дүшән ијләрин сајы

Франсада	14	Белчикада	50
Русијада	28	Саксонијада	50
Пруссијада	37	Хырда алман дөвләтләриндә	55
Баваријада	46	Исвечрәдә	55
Австријада	49	Бөјүк Британијада	74

Ч-б Redgrave дејир: „Бу мүгајисә Бөјүк Британија үчүн әлверишли дејилдир, башга чәһәтләр һәлә бир тәрәфә гојулса тәкчә она көрә әлверишли дејилдир ки, орадаки бир чох фабрикаларда машынла тохума иши әјирмә илә бирләшмишдир (чәдвәлдә исә тохучулар чыхылмыр). Харичдәки фабрикалар исә, әксинә, адәтән анчаг әјирмә фабрикаларыдыр. Әкәр һәр чәһәтдән мүгајисә олуна биләчәк мә'лумат тапмаг мүмкүн олсајды, мән өз маһалымызда памбыг әјирән бир чох фабрика көстәрәрдим ки, бунларда 2200 ијли бир мүл машыныны бир фәһлә (minder) илә ики нәфәр гадын көмәкчи идарә эдиб күндә 400 мил (инкилис мили) узунлуғунда 220 кирвәнкә иплик истеһсал эдирләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 31—37 passim).

Мә'лум олдуғу үзрә инкилис ширкәтләри Шәрги Авропада вә Асијада дәмир јол чәкмәји өһдәләринә көтүрмүшләр вә ерли фәһләләрлә бәрабәр мүәјјән мигдар инкилис фәһләси дә ишләдирләр. Беләликлә, онлар әмәли зәрурәт нәтичәсиндә, әмәјин интенсивлијиндәки милли фәрглә һесаблашмаға мәчбур олмушлар вә зијан да чәкмәмишләр. Онлар өз тәчрүбәләри әсасында өјрәнмишләр ки, әмәк һаггынын јүксәклији әмәјин аз-чох орта интенсивлијинә мүтабиг олса да, әмәјин нисби (јә'ни мәһсула нисбәтән) гијмәти адәтән тамамилә әкс истигамәтдә дәјишир.

Н. Carey лап әркән яздығы игтисади әсәрләриндән „Әмәк һаггы сәвиййәсини тәдгиг этмәк тәшәббүсү“[66] әсәриндә сүбут этмәйә чалышыр ки, мүхтәлиф өлкәләрдәки милли әмәк һаглары милли иш күнүнүн мәһсулдарлығына дүз пропорсионалдыр. Бу бейнәлмиләл тәнасүбдән о белә бир нәтичә чыхарыр ки, әмәк һаггы үмумиййәтлә, әмәйин мәһсулдарлығына мүтәнасиб олараг артыбазалыр. Изафи дәйәр истеһсалына аид бүтүн тәһлилимиз көстәрир ки, һәтта Carey, тәнгид нәзәрилә янашмадан вә тәләсик һалда орадан-бурадан чырпышдырдығы тәсадүфи статистика мә’луматыны бир-биринин үстүнә галамаг әвәзинә, өз фикрини һәгигәтән әсасландырмыш олсайды да, чыхардығы һәмин нәтичә енә дә мә’насыз оларды. Лакин ән гәрибә бурасыдыр ки, онун өз э’тирафына көрә, һәгигәтдә вәзиййәт һеч дә нәзәриййәдә көстәрилдийи кими олмур. Дөвләтин ишә гарышмасы, бу тәбии игтисади мүнасибәти позур. Буна көрә дә милли әмәк һагларыны элә һесабламаг лазымдыр ки, әмәк һаггынын верки шәклиндә дөвләтә чатасы һиссәси санки фәһләләрин өзләринә чатыр. Һеч пис олмазды ч. Carey бир гәдәр дә бу мәсәлә үзәриндә дүшүнәйди: бу „дөвләт хәрчләри“ дә капиталист инкишафынын „тәбии мәһсуллары“ дейилдирми? Юхарыдакы мүһакимә белә бир адама тамамилә лайигдир, зира о әввәлчә капиталист истеһсал мүнасибәтләрини тәбиәт вә идракын әбәди ганунлары э’лан эдир, дөвләтин ишә гарышмасы нәтичәсиндә исә бу ганунларын сәрбәстчә вә аһәнкдар тә’сиринин анчаг позула биләчәйини көстәрир, сонра да кәшф эдиб дейир ки, дүня базарында Инкилтәрәнин хәбислик тә’сири,—көрүнүр бу тә’сир капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлмирмиш,—дөвләтин ишә гарышмасыны, йә’ни бу „тәбиәт вә идрак ганунларынын“ дөвләт тәрәфиндән горунмасыны, йә’ни һимайәчилик [горуючу көмрүк веркиләри] системини тәләб эдир. О даһа сонра кәшф эдиб дейир ки, мөвчуд ичтимаи әкслик вә зиддиййәтләрә тә’риф вермиш олан Рикардонун вә башгаларынын теоремалары керчәк игтисади инкишафын мәфкурәви мәһсулу дейилдир, әксинә, Инкилтәрәдә вә саир өлкәләрдә капиталист истеһсалынын керчәк зиддиййәтләри Рикардонун вә башгаларынын нәзәриййәләриндән доған бир нәтичәдир! О нәһайәт кәшф эдиб дейир ки, тичарәт нәтичә э’тибарилә капиталист истеһсал үсулунун фитри мәзиййәт вә аһәнкдарлығыны позур. О бу истигамәтдә бир аддым да атса, бир дә көрдүн кәшф эдиб дейәр ки, капиталист истеһсалынын бирчә бәласы вар, о да капиталын өзүдүр. Ялныз мәсәләйә бунча тәнгидсиз янашан вә бу гәдәр алимлик сатан бир адам, өз һимайәчилик чәфәнкиятына бахмаяраг, Бастиа кими бириси үчүн вә бүтүн мүасир фритрәдерлик никбинләри үчүн кизли бир аһәнкдар һикмәт мәнбәи ола биләрди[67].

---

[66] „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population through ont the World, Philadelphia 1835“.

[67] Онун элминин нә гәдәр сәтһи олдуғуну дөрдүнчү чилддә көстәрәчәйәм.

ЕДДИНЧИ БӨЛМӘ

КАПИТАЛ ЙЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

КИРИШ

Мүәййән мәбләғ пулун истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилмәси, капитал вәзифәсини көрмәли олан дәйәрин илк һәрәкәтидир. Бу һәрәкәт базарда, тәдавүл даирәсиндә баш верир.

О заман ки, истеһсал васитәләри әмтиәләрә чеврилди, бу һәрәкәтин икинчи фазасы, йә'ни истеһсал просеси гуртарыр; һәмин әмтиәләрин дәйәри өз тәркиб һиссәләринин дәйәриндән артыр, йә'ни ибтидада мая гоюлмуш капиталын үстүнә изафи дәйәр кәлмәси нәтиҹәсиндә чохалыр.

Бу әмтиәләр сонра енидән тәдавүл даирәсинә бурахылмалыдыр. Онлары сатмаг, онларын дәйәрини реаллашдырыб пул һалына салмаг, бу пулу енә капитала чевирмәк вә бу әмәлийята енә тәзәдән башламаг лазымдыр. Даим бу эйни ардычыл фазалардан кечән һәмин дөвран, капиталын тәдавүлүнү тәшкил эдир.

Капиталист өз әмтиәләрини сата билдикдә вә әлдә этдийи пулун чох һиссәсини енидән капитала чевирдикдә йығымын биринҹи шәрти еринә етирилмиш олур. Шәрһимизин сонраларында фәрз олунур ки, капитал өз тәдавүл просесини нормал шәкилдә давам этдирир. Бу просесин әтрафлы тәһлили икинҹи китабда вериләҹәкдир. Тәкрар истеһсалын (истеһсалын тәкрар башланмасынын), йә'ни онун фасиләсиз давамынын реал шәртләри, гисмән анҹаг тәдавүл даирәсиндә мейдана чыхыр, гисмән исә бунларла анҹаг тәдавүл просесини өйрәндикдән сонра таныш олмаг олар.

Лакин мәсәлә бунунла да битмир. Изафи дәйәр истеһсал этдирән, йә'ни билаваситә фәһләләрдән соруб чыхардығы өдәнилмәмиш әмәйи әмтиәләрдә тәҹәссүм этдирән капиталист изафи дәйәри биринҹи олараг мәнимсәйир, лакин о һеч дә бу изафи дәйәрин ахырынҹы саһиби дейилдир. О сонра бу изафи дәйәри, бир там кими нәзәрдә тутулан иҹтимаи истеһсалда башга мөвге тутан дикәр капиталистләрлә, торпаг саһиби вә башгалары илә бөлүшмәлидир. Демәли, изафи дәйәр мүхтәлиф һиссәләрә парчаланмыш олур. Онун мүхтәлиф һиссәләри мүхтәлиф зүмрәләрдән олан адамларын әлинә кечир вә бир-бириндән асылы олмаян мүхтәлиф формалар, мәсәлән: мәнфәәт, фаиз, тиҹарәт мәнфәәти, торпаг рентасы вә саир бу кими формалар алыр. Изафи дәйәрин бу чеврилмиш формалары анҹаг үчүнҹү китабда тәдгиг олуна биләҹәкдир.

Беләликлә биз бурада бир тәрәфдән фәрз эдирик ки, әмтиә истеһсал эдән капиталист бу әмтиәни өз ҝерчәк дәйәринә сатыр; һәм дә капиталистин тәкрар әмтиә базарына гайытмасыны: нә тәдавүл даирәсиндә капиталын кәсб этдийи ени формалары, нә дә тәкрар истеһсалын бу формаларда кизләнмиш конкрет шәртләрини бурада тәдгиг этмәйәҹәйик. Дикәр тәрәфдән, белә гәбул эдирик ки, истеһсалчы капиталист бүтүн изафи дәйәрин саһибидир, санки изафи дәйәрин бөлкүсүндә иштирак эдәнләрин һамысынын нүмайәндәсидир. Беләликлә, биз йығымы әввәлҹә мүҹәррәд шәкилдә, йә'ни билаваситә истеһсал просесиндәки садәҹә бир момент [мәрһәлә, кечид нөгтәси] кими тәдгиг эдәҹәйик.

Бир һалда ки, йығым баш верир, айдындыр ки, капиталист истеһсал этдирдийи әмтиәни һәгигәтән сата билмиш олур вә бу сатышдан һасил этдийи пулу енә капитала чевирә билир. Сонра: изафи дәйәрин мүхтәлиф һиссәләрә айрылмасы, онун тәбиәтини вә онун йығым үнсүрү олмасы үчүн тәләб олунан шәртләри азачыг да олса дәйишдирмир. Изафи дәйәрдән истеһсалчы капиталистин өзүнә көтүрдүйү һиссә илә башгаларына вердийи һиссә арасында нә кими нисбәт олурса олсун, һәр һалда әввәлҹә изафи дәйәр, ону истеһсал этдирмиш капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилир. Демәли, йығым просесини тәсвир эдиркән фәрз этдийимиз шейи, һәмин просесин фе'лән мөвҹуд олмасынын өзү тәләб эдир. Дикәр тәрәфдән, изафи дәйәрин парчаланмасы вә тәдавүлүн васитәчи фазалары, йығым просесинин бәсит әсас формасыны көлкәдә бурахыр. Буна көрә дә йығым просесинин саф бир шәкилдә тәһлили ән әввәл, бу просес механизминин дахили һәрәкәтини пәрдәләйән бүтүн һадисәләрдән сәрфнәзәр олунмасыны тәләб эдир.

ИЙИРМИ БИРИНҸИ ФӘСИЛ

САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ

Истеһсал просесинин иҹтимаи формасы неҹә олурса олсун, һәр һалда бу просес фасиләсиз олмалыдыр, йә'ни вахташыры енә вә енә эйни мәрһәләләрдән кечмәлидир. Ҹәмиййәт истеһлак этмәйә билмәдийи кими, истеһсал да этмәйә билмәз. Буна көрә, даим тәкрар олунан вә фасиләсиз давам эдән һәр бир иҹтимаи истеһсал просеси эйни заманда тәкрар истеһсал просесидир.

Истеһсал шәртләри эйни заманда тәкрар истеһсал шәртләридир. Һеч бир ҹәмиййәт, өз мәһсулунун мә'лум бир һиссәсини гайтарыб истеһсал васитәләринә, яхуд ени истеһсал үнсүрләринә чевирмәсә, фасиләсиз истеһсал эдә билмәз, йә'ни тәкрар истеһсал эдә билмәз. Башга шәртләр эйни олдугда бир ҹәмиййәт өз сәрвәтини ялныз о һалда тәкрар истеһсал эдә биләр, яхуд о һалда ону даим сабит бир сәвиййәдә сахлая биләр ки, мүәййән мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир илдә истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин, йә'ни әмәк васитәләри, хаммал вә ярдымчы материалларын еринә һәмин ҹинсдән олан эйни мигдарда ени нүсхәләр

гоймуш олсун; беләликлә бу ени нүсхәләр иллик мәhсул күтләсиндән айрылыб енидән истеhсал просесинә дахил олмалыдыр. Демәли, иллик мәhсулун мүәййән мигдары истеhсалда ишләнир. Илк башдан мәhсулдар шәкилдә истеhлак эдилмәк үчүн гайрылан бу hиссә, адәтән фәрди истеhлака ярамаян мәhсул шәклиндә олур.

Истеhсал капиталист формасында оланда тәкрар истеhсал да эйни формада олур. Капиталист истеhсал үсулунда әмәк просеси анчаг дәйәрин артмасы просеси үчүн бир васитә олдуғу кими, тәкрар истеhсал да анчаг, ишә гоюлмуш дәйәри капитал кими, йә'ни артмагда олан дәйәр кими тәкрар истеhсал этмәк үчүн бир васитәдир. Бир шәхсә капиталист олмаг кими бир игтисади дамға вурулурса, буна сәбәб анчаг, онун пулунун даим капитал вәзифәси көрмәсидир. Мәсәлән, ишә гоюлмуш 100 фунт стерлингдән ибарәт бир мәбләғ бу ил капитала чеврилиб 20 фунт стерлинглик изафи дәйәр яратмышса, hәмин әмәлийяты кәлән ил дә тәкрар этмәлидир вә и. а. Изафи дәйәр капитал дәйәрин вахташыры артымы вә я ишләнән капиталын вахташыры мәhсулу олмаг э'тибарилә капиталдан доған кәлир шәклини алыр[1].

Бу кәлир капиталист үчүн анчаг бир истеhлак фондудурса вә әкәр вахташыры әлдә эдилдийи кими вахташыры да истеhлак олунурса, о hалда бу, башга шәртләр эйни олдугда, бәсит тәкрар истеhсалдыр. Бу, истеhсал просесинин сабит мигясда садәчә тәкрары олса да, истеhсал просесинин белә тәкрар этмәси вә фасиләсиз давам этмәси фактынын өзү просесдә мүәййән ени чәhәтләр әмәлә кәтирир вә я, даhа доғрусу, hәмин просес бирчә дәфә баш верән тәк бир hадисә кими көтүрүлдүкдә, она мәхсус бир шей кими көрүнән бә'зи заhири чәhәтләри арадан галдырыр.

Әввәлчә капиталын әмәк hаггы формасында ишә гоюлмуш hиссәсини, йә'ни дәйишән капиталы көтүрәк.

Истеhсал просесинин башланғыч нөгтәсини мүәййән мүддәтә иш гүввәсинин алынмасы тәшкил эдир, әмәйин сатын алындығы бу мүддәт гуртардыгда, онунла да бирликдә, мүәййән мүддәт давам эдән истеhсал дөврү, мәсәлән hәфтә, ай вә и. а. ахыра чатдыгда, hәмин башланғыч нөгтәси даим енидән башланыр. Лакин фәhләнин әмәк hаггы ялныз, онун иш гүввәси фәалиййәтә башлайыб hәм өз дәйәрини, hәм дә изафи дәйәри әмтиәдә реал-

---

[1] „Өзкә әмәйинин мәhсулуну истеhлак эдән варлылар бу мәhсулу ялныз мүбадилә (әмтиә алмаг) васитәсилә әлдә эдирләр. Лакин онлар әлдә эдиб топладыглары сәрвәти, истәдикләри ени мәhсул әлдә этмәк мәгсәдилә сәрф эдирләрсә, инсана элә кәлир ки, онлар чох кечмәдән өз эhтият фондларыны түкәтмиш олмалыдырлар. Биз дедик ки, онлар ишләмирләр вә hеч ишләмәйә дә биләрләр; буна көрә белә күман этмәк лазым кәлир ки, онларын габагки сәрвәти күндән-күнә азалмалыдыр вә,—нәhайәт hеч бир шейләри галмаячағына көрә,– анчаг онлар үчүн ишләйән фәhләләрә бунун мүгабилиндә тәклиф эдә биләчәкләри бир шей олмаячагдыр... Лакин мүасир ичтимаи гурулушда сәрвәт, өзкә әмәйи васитәсилә тәкрар истеhсал олунмаг гүввәси кәсб этмишдир... Сәрвәт дә әмәк кими вә әмәйин ярдымы илә hәр ил бәhрә верир вә сәрвәт саhиби йохсуллашмадан бу бәhрәни ил бою истеhлак эдә биләр. Бу бәhрә капиталдан доған кәлирдир“ (Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 81, 82).

лашдырдыгдан сонра верилир. Беләликлә фәһлә, һәм һәләлик капиталистин анҹаг истеһлак фонду [капиталистин анҹаг истеһлак эһтиячларыны өдәйән дәйәрләр эһтияты] һесаб этдийимиз изафи дәйәри, һәм дә өз әмәк һаггы фондуну, йә'ни дәйишән капиталы истеһсал этмиш олур, бу капитал дөнүб әмәк һаггы шәклиндә онун әлинә кәлмәздән әввәл истеһсал этмиш олур вә анҹаг, бу дәйишән капиталы мүттәсил тәкрар истеһсал этдийи мүддәт ону ишдә сахлайырлар. Он алтынҹы фәсилдә игтисадчыларын, „II" рәгәмилә гейд этдийимиз вә әмәк һаггыны мәһсулун өзүндәки бир һиссә кими көстәрән формуласы бурадан мейдана чыхыр[2]. Бу, фәһләнин мүттәсил тәкрар истеһсал этдийи мәһсулун даим дөнүб әмәк һаггы шәклиндә онун әлинә кәлән һиссәсидир. Әлбәттә, капиталист бу әмтиә дәйәрини фәһләйә пулла верир. Лакин бу пул әмәк мәһсулунун, даһа доғрусу бу мәһсулун бир һиссәсинин анҹаг чеврилмиш шәклидир. Фәһлә истеһсал васитәләринин бир һиссәсини ени мәһсула чевирмәкдә олдуғу заман, онун габагки әмәйинин мәһсулу базарда тәдавүл эдиб енә пула чеврилир. Онун букүнки әмәйинин, яхуд башланан ярым илдәки әмәйинин һаггы кечән һәфтә, яхуд кечән ярым ил әрзиндәки әмәйиндән верилир. Биз айрыҹа бир капиталистлә айрыҹа бир фәһлә әвәзинә, капиталистләр синфи илә фәһлә синфини көтүрүб тәдгиг эдәҹәк олсаг, пул формасынын яратдығы хүлйа дәрһал арадан галхар. Капиталистләр синфи фәһлә синфинә даим, фәһләләр тәрәфиндән истеһсал эдилиб капиталистләр тәрәфиндән мәнимсәнилән мәһсулун бир һиссәсини сатын алмаг үчүн пул шәклиндә чек вермиш олур. Фәһлә дә бу чекләри эйни дәрәҹә мүнтәзәм олараг капиталистләр синфинә гайтарыб бунун мүгабилиндә өз мәһсулундан өзүнә чатасы һиссәни алыр. Мәһсулун әмтиә формасына вә әмтиәнин пул формасына кирмәйи бу просесин һәгиги характерини пәрдәләйир.

Беләликлә, дәйишән капитал, яшайыш васитәләри фондунун вә я, инкилисләр дедийи кими, фәһлә фондунун (labourfund) тәзаһүр этдийи хүсуси бир тарихи формадыр; инкилисләр буна фәһлә фонду дедикдә, әлбәттә, әмәк эһтияты дейил, әмәк үчүн эһтият демәк истәйирләр. Бу, фәһләйә өзүнү яшатмаг вә һәятыны тәкрар истеһсал этмәк үчүн лазым олан бир эһтиятдыр вә фәһлә һәр ҹүр иҹтимаи истеһсал системиндә бу эһтияты истеһсал вә тәкрар истеһсал этмәлидир[2a]. Фәһлә фонду фәһләнин әмәйини өдәмәк үчүн тә'дийә васитәси шәклиндә даим она тәрәф ахыр, чүнки фәһләнин өз мәһсулу капитал шәклиндә даим ондан узаглашмагдадыр. Лакин фәһлә фондунун тарихән бу шәкилдә

---

[2] „Мәнфәәт кими, әмәк һаггына да һазыр мәһсулун һәгиги бир һиссәси нәзәрилә бахмаг олар" (G. Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 142). „Мәһсулун, әмәк һаггы шәклиндә фәһләйә чатаҹаг һиссәси" (James Mill, Elements of Political Economy. Франсызҹая тәрҹүмәси Parissot-нундур. Paris 1823, p. 34).

[2a] Дәйишән капитал бурада анҹаг, муздлу фәһләләрин әмәк һаггы фонду кими көтүрүлүр. Мә'лум олдуғу үзрә бу капитал ялныз, сатын алдығы иш гүвәси истеһсал просесиндә фәалиййәтә башладығы замандан э'тибарән дәйишән капитал олур. *(Франсызҹа нәшринә гейд.)*

вүҹуда кәлмәси, фәһләнин өз маддиләшмиш әмәйини капиталистин она аванс вермәси фактыны азачыг да олса дәйишдирмир[3].

Бияр ишләйән бир тәһкимли кәндлини көтүрәк. Фәрз эдәк ки, о өз истеһсал васитәләрилә өз тарласында һәфтәдә 3 күн ишләйир, һәфтәнин галан 3 күнүнү исә өз ағасынын тарласында биярла мәшғул олур. О даим өз иш фондуну тәкрар истеһсал эдир вә бу фонд һеч вахт онун үчүн өз әмәйи мүгабилиндә үчүнҹү бир шәхс тәрәфиндән аванс эдилән тә'дийә васитәси шәклини алмыр. Эйни заманда онун өдәнилмәмиш бияр әмәйи дә һеч вахт өдәнилмиш көнүллү әмәк шәкли алмыр. Лакин мүлкәдар бияр ишләтдийи кәндлинин тарласыны, иш һейваныны, тохумуну, бир сөзлә, истеһсал васитәләрини мәнимсәрсә, онда бу кәндли өз иш гүввәсини мүлкәдара сатмалы олар. Һалбуки башга шәртләр дәйишмәдикдә һәмин кәндли инди дә, әввәл олдуғу кими, һәфтәдә 6 күн ишләйәҹәкдир,—3 күн өзүнә, 3 күн дә инди муздлу фәһлә ишләдән кечмиш мүлкәдара. Һәмин кәндли инди дә, әввәл олдуғу кими, истеһсал васитәләриндән бир истеһсал васитәси кими истифадә эдиб онларын дәйәрини мәһсула кечирәҹәкдир. Инди дә, әввәл олдуғу кими, мәһсулун мүәййән һиссәси тәкрар истеһсал просесинә дахил олаҹагдыр. Лакин бияр әмәк инди муздлу әмәк шәклини алдығы кими, кечмишдәки тәрздә инди дә кәндлинин өзүнүн истеһсал вә тәкрар истеһсал этдийи фәһлә фонду дәхи, кечмиш мүлкәдарын инди кәндлийә аванс этдийи капитал шәклини алыр. Дүшүнҹәси мәһдуд олдуғуна көрә тәзаһүр формасыны бу формада тәзаһүр эдән шейдән айырд эдә билмәйән буржуа игтисадчысы белә бир факта көз юмур ки, һәтта индики зәманәдә дә фәһлә фонду ер үзүнүн анҹаг чох аз нөгтәләриндә капитал шәклиндә мейдана чыхыр[4].

Һәр неҹә олурса олсун, дәйишән капитал капиталистин өз фондундан аванс эдилмиш дәйәр хассәсини[4а] ялныз о заман итирир ки, биз капиталист истеһсал просесини фасиләсиз тәкрар олундуғу һалында көтүрмүш олаг. Лакин бу просес һарада вә нә заман исә башламалы иди. Демәли, индийәдәк әсасландығымыз нөгтейи-нәзәрдән белә фәрз этмәк лазым кәлмирми ки, мүәййән бир вахтда капиталист, өдәнилмәмиш өзкә әмәйиндән асылы олмаян мүәййән бир илкин йығым васитәсилә, мәсәлән өз әмәйинин мәһсулундан этдийи гәнаәт васитәсилә пул саһиби олмуш вә бунун сайәсиндә иш гүввәси алычысы олараг базара чыха билмишдир? Илкин йығым фәслиндә этрафлы тәдгиг эдәҹәйимиз бу мәсәләнин һәллини һәләлик бу шәкилдә гәбул эдәк.

---

[3] „Капитал фәһләләрә әмәк һаггы олараг аванс шәклиндә хәрҹләндикдә, әмәйин давам этдирилмәси үчүн айрылмыш фонда һеч бир шей артырмыр“ (Малтусун әсәрини нәшр эдән Cazenove-ин гейди. „Definitions in Political Economy“, London 1853, p. 22).

[4] „Ер үзүнүн дөрддә бир һиссәсиндән азында фәһләләрин яшайыш васитәләри капиталистләр тәрәфиндән аванс эдилир“ (Richard Jones, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852, p. 16).

[4а] „Сәнае фәһләси өз әмәк һаггыны саһибкардан аванс шәклиндә алырса да, саһибкар һәгигәтдә фәһләйә һеч бир хәрҹ чәкмир, чүнки бу әмәк һаггынын дәйәри, мәнфәәтлә бирликдә, адәтән, фәһләнин әмәк сәрф этдийи мәһсулун артан дәйәри дахилиндә галыр“ (A. Smith, Wealth of Nations, Book II, ch. III).

Лакин капиталист истеһсал просесинин садәҹә фасиләсиз давам этмәси, яхуд бәсит тәкрар истеһсал, капиталын ялныз дәйишән һиссәсинә дейил, үмумиййәтлә бүтүн капитала аид башга хүсуси дәйишикликләр олмасыны көстәрир.

Әкәр 1000 фунт стерлинглик капитал вахташыры, мәсәлән һәр ил 200 фунт стерлинг изафи дәйәр ярадырса вә бу изафи дәйәр бир ил әрзиндә тамамилә истеһлак олунурса, айдындыр ки, бу просес беш ил тәкрар эдәндән сонра, истеһлак олунмуш изафи дәйәрин мәбләғи 200 × 5, яхуд ибтидада аванс эдилмиш 1000 фунт стерлинглик капитал дәйәринә бәрабәр олачагдыр. Иллик изафи дәйәрин анчаг бир һиссәси, мәсәлән ярысы истеһлак эдилмиш олсайды, онда, көстәрилән нәтиҹә ялныз, истеһсал просеси он ил әрзиндә тәкрар олундугдан сонра алынарды, чүнки 100×10=1000. Үмумиййәтлә, аванс эдилмиш капитал дәйәри һәр ил истеһлак олунан изафи дәйәрә бөлүндүкдә о илләрин, яхуд тәкрар истеһсал дөврләринин сайы алыныр ки, ибтидада аванс эдилмиш капитал һәмин дөврләр әрзиндә капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур, демәли йохалыр.

Капиталист белә тәсәввүр эдир ки, о анчаг, өзкәсинин өдәнилмәмиш әмәйинин мәһсулуну, йә'ни изафи дәйәри истеһлак эдиб илк капитал дәйәринә тохунмур; капиталистин бу тәсәввүрү әлбәттә, юхарыда көстәрилән факты зәррә гәдәр дә олса дәйишдирмир. Мүәййән гәдәр ил кечдикдән сонра, капиталистин малик олдуғу капитал дәйәри һәмин илләр әрзиндә онун эквивалентсиз мәнимсәдийи изафи дәйәрин мәбләғинә бәрабәр олур, истеһлак этдийи дәйәрин мәбләғи исә илк капитал дәйәринә.

Доғрудур, капиталистин әлиндә әввәлки гәдәр капитал галыр, һәм дә бу капиталын бир һиссәси, тикинтиләр, машынлар вә саирә, һәлә капиталист өз мүәссисәсини ишә салмаға башладығы заман мөвҹуд иди. Лакин бурада капиталын мадди тәркиб һиссәләриндән дейил, онун дәйәриндән бәһс олунур. Әкәр бириси өз әмлакынын дәйәри гәдәр борҹа дүшүб бүтүн әмлакыны исраф этмишсә, демәли онун бүтүн әмлакы ялныз борҹунун үмуми мәбләғини тәшкил эдир. Һабелә әкәр капиталист өз аванс этдийи капиталынын эквивалентини истеһлак этмишсә, демәли бу капиталын дәйәри инди анчаг, капиталистин һавайы мәнимсәмиш олдуғу изафи дәйәрин үмуми мәбләғиндән ибарәтдир. Көһнә капиталдан бурада даһа зәррә гәдәр дә галмамышдыр.

Беләликлә, һеч бир йығымдан гәт'иййән асылы олмадан, истеһсал просесинин садәҹә тәкрары, яхуд бәсит тәкрар истеһсал, аз-чох узун бир мүддәт кечдикдән сонра һөкмән, һәр бир капиталы йығымдан әмәлә кәлән капитала вә я капиталлашдырылмыш изафи дәйәрә чевирир. Саһибкар истеһсал просесинә башларкән гойдуғу маяны һәтта өз әмәйи илә газанмыш олса да, һәр һалда бу мая кеч-тез, һеч бир эквивалент вермәдән мәнимсәнилмиш дәйәр олур, һаггы верилмәмиш өзкә әмәйинин пул шәклиндә, яхуд башга бир шәкилдә тәҹәссүмү олур.

Тәдгигатымызын әввәлиндә, дөрдүнҹү фәсилдә көрдүйүмүз кими, пулу капитала чевирмәк үчүн тәкҹә әмтиә истеһсалынын вә әмтиә тәдавүлүнүн мөвҹуд олмасы кифайәт дейилдир. Бунун үчүн

ән әввәл кәрәк пул саһиби базарда, азад олан, лакин сатыласы башга һеч бир шейи олмадығына көрә өз иш гүввәсини сатмаға мәҹбур олан адамлар тапа билсин. Демәли, әмәк мәһсулунун әмәйин өзүндән айрылмасы, әмәк сәрф едә билмәк үчүн лазыми һәр шейи олан шәхсләрин бүтүн әмлакы анҹаг өз иш гүввәсиндән ибарәт олан шәхсләрдән айрылмасы, капиталист истеһсал просесинин фе'лән мөвҹуд әсасы, онун башланғыҹ нөгтәси олмушдур.

Лакин ибтидада башланғыҹ нөгтә тәшкил едән шәраит сонралар, бәсит тәкрар истеһсал сайәсиндә, даим өз-өзүнә енидән әмәлә кәлән бир нәтиҹәйә чеврилир. Истеһсал просеси бир тәрәфдән мадди сәрвәти даим капитала вә капиталист үчүн истеһлак васитәләринә чевирир. Дикәр тәрәфдән фәһлә бу просесә нә вәзиййәтдә кирмишсә, даим о вәзиййәтдә дә бу просесдән чыхыр: сәрвәтин шәхси мәнбәи олдуғу һалда бу сәрвәти өзү үчүн вүҹуда кәтирмәкдән өтрү лазым олан вәсаитдән мәһрум бир вәзиййәтдә галыр. Фәһлә истеһсал просесинә дахил олмаздан әввәл онун шәхси әмәйи өзүндән алынмыш, капиталист тәрәфиндән мәнимсәнмиш вә капиталын тәркибинә дахил едилмиш олдуғундан, истеһсалын кедишиндә бу әмәк мүтәмадиййән өзкәсинин мәһсулунда маддиләшир. Истеһсал просеси ейни заманда иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак олунмасы просеси демәк олдуғундан, фәһләнин вердийи мәһсул мүтәмадиййән әмтиәйә чеврилмәкдән башга һәмчинин капитала, дәйәр ярадычы гүввәни соран дәйәрә, адамлары сатын алан яшайыш васитәләринә, истеһсалчыны өз ихтиярына табе едән истеһсал васитәләринә чеврилир[5]. Беләликлә фәһлә өзү даим об'ектив сәрвәт яратмагла капитал ярадыр, өзүнә ябанчы вә үзәриндә һөкмран олуб ону истисмар едән бир гүввә яратмыш олур, капиталист дә һәмчинин даим иш гүввәси яратмагла сәрвәтин суб'ектив мәнбәини ярадыр; бу мәнбә өзүнүн тәҹәссүм етмәк вә вүҹуда кәлмәк шәраитиндән айры салынмышдыр, о ялныз фәһләнин ҹисмани яшамасы факты илә әлагәдар олан мүҹәррәд бир мәнбәдир,—сөзүн гысасы, капиталист фәһләни муздлу бир фәһлә кими истеһсал едир[6]. Муздлу фәһләнин белә даим тәкрар истеһсал едилмәси вә әбәдиләшдирилмәси, капиталист истеһсалынын conditio sine qua non-удур [зәрури шәртидир].

Фәһләнин истеһлак етмәси ики ҹүрдүр. Истеһсалын өзүндә фәһлә истеһсал васитәләрини өз әмәйи илә истеһлак едиб бунлары аванс едилмиш капиталын дәйәриндән даһа йүксәк дәйәри олан мәһсула чевирир. Бу онун мәһсулдар истеһлакыдыр. Бу ейни

[5] „Мәһсулдар истеһлакын хүсусән гәрибә хассәси бундан ибарәтдир. Мәһсулдар истеһлак олунан шей капиталдыр вә истеһлак едилмәклә дә капитал олур“ (James Mill, Eléments d'Economie Politique. Франсызча тәрҹүмәси Parissot-нундур, Paris 1823, p. 242). Лакин Ҹемс Милл бу „хүсусән гәрибә хассәнин“ нәдән ибарәт олдуғуну енә дә тапа билмәмишдир.

[6] „Әлбәттә, бу доғрудур ки, ени ишә салынан мануфактура бир чох йохсуллара иш верир; лакин бу йохсуллар йохсуллугдан чыхмырлар, һалбуки мануфактура мүәссисәләринин чохалдылмасы бир чох башгаларыны йохсул едир“ („Reasons for a limited Exportation of Wool“, London 1677, p. 19). „Бизим фермерләр бош ерә дейирләр ки, биз йохсуллары сахлайырыг. Һәгигәтдә йохсуллар диләнчи һалында сахланырлар“ („Reasons for the late increase of the Poor Rates or a comparative view of the prices of labour and provisions“, London 1777, p. 37).

заманда фәһләнин иш гүввәсини сатын алан капиталистин бу гүввәни истеһлак этмәсидир. Дикәр тәрәфдән фәһлә, өз иш гүввәсини сатыркән алдығы пулу вериб өзүнүн яшайышы вә тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан истеһлак шейләрини алыр. Бу онун өз шәхси истеһлакыдыр. Демәли, фәһләнин мәһсулдар истеһлакы илә шәхси истеһлакы бир-бириндән тамамилә фәрглидир. Биринчи истеһлак даирәсиндә фәһлә капиталы һәрәкәтә кәтирән гүввәдир вә капиталистин малыдыр; икинчи истеһлак даирәсиндә өзү өзүнүн саһибидир вә истеһсал просесиндән харичдә өз шәхси һәят вәзифәләрини еринә етирир. Биринчи истеһлакын нәтичәси капиталистин мөвчуд олмасыдыр, икинчисинин нәтичәси исә фәһләнин өзүнүн яшамасыдыр.

Иш күнү [сәккизинчи фәсилдә] вә машынларла ири сәнае [он үчүнчү фәсилдә] тәдгиг эдиликән бир чох мисаллар әсасында айдын олду ки, фәһлә чох заман өз шәхси истеһлакыны истеһсал просесинин ади бир тәсадүфи һиссәсинә чевирмәйә мәчбур олур. Бухар машынына көмүр вә су верилдийи кими, чархлара исә яғ вурулдуғу кими, фәһлә дә бу һалда яшайыш васитәләрини анчаг өз иш гүввәсини фәалиййәтдә сахламаг үчүн истеһлак эдир. Бурада онун истеһлак васитәләри анчаг, истеһсал васитәләриндән бирини истеһлак этмәк васитәләридир, онун шәхси истеһлакы исә билаваситә мәһсулдар истеһлакдыр. Лакин гейд эдилән һал, капиталист истеһсал просесинин маһиййәтилә әлагәдар олмаян ифратчылыг кими көрүнүр[7].

Биз айрыча бир капиталисти вә айрыча бир фәһләни көтүрмәйиб капиталист синфи илә фәһлә синфини көтүрсәк, айры-айры истеһсал просесләрини дейил, бүтүн капиталист просесини бир чәмиййәт мигясында, чәрәян һалында көтүрсәк башга вәзиййәт мейдана чыхар.

Капиталист өз капиталынын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә бүтүн өз капиталынын дәйәрини артырмыш олур. О бир охла ики ов вурур. Онун көтүрдүйү мәнфәәт ялныз фәһләдән алдығындан ибарәт олмур, о һабелә фәһләйә вердийиндән дә мәнфәәт көтүрүр.

Иш гүввәсинә дәйишдирилән капиталы фәһлә синфи яшайыш васитәләринә мүбадилә эдир вә бу васитәләрин истеһлак эдилмәси нәтичәсиндә фәһләләрин әзәләләри, әсәбләри, сүмүкләри, бейни тәкрар истеһсал олунур вә ени фәһләләр әмәлә кәлир. Демәли, фәһлә синфинин ән зәрури даирәдә көтүрүлән шәхси истеһлакы анчаг, иш гүввәси мүгабилиндә капиталын вердийи яшайыш васитәләрини гайтарыб иш гүввәсинә чевирмәкдир ки, буну да капитал енидән истисмар эдәчәкдир. Бу, капиталист үчүн ән зәрури олан истеһсал васитәсинин, йә'ни фәһләнин өзүнүн истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Беләликлә, бир машын истәр әмәк просеси заманы тәмизләнсин, истәрсә бу просесин мүәййән фасиләләриндә,—бу тәмизләмә истеһсалын тәркиб һиссәси олдуғу кими, фәһлә дә өз яшайыш васитәләрини истәр э'малатхананын дахилин-

---

[7] Әкәр Росси „мәһсулдар истеһлак“ сиррини һәгигәтән билсәйди бу хүсусда бу гәдәр чошғун бир диллә данышмазды.

дә истеһлак этсин, истәрсә харичиндә, истәр әмәк просесинин дахилиндә истеһлак этсин, истәрсә харичиндә,—бу шәхси истеһлак үмумиййәтлә көтүрүлдүкдә капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалынын бир һиссәсидир.

Фәһләнин бу шәхси истеһлакынын капиталист үчүн дейил, өзү үчүн олмасы мәсәләни гәт'иййән дәйишдирмир. Иш һейваны да едийи еми өзү истеһлак эдирсә дә, онун бу истеһлакы енә истеһсал просесинин зәрури бир һиссәси олараг галыр. Фәһлә синфинин даим мөвчуд олуб ара вермәдән тәкрар истеһсал эдилмәси, һәмишә капиталын тәкрар истеһсалы үчүн зәрури бир шәрт олараг галыр. Капиталист фәһләләрдә өзүнү яшатмаг вә төрәйиб артмаг кими тәбии һиссин олдуғуна архаланараг бу шәртин еринә етирилмәсини архайынлыгла фәһләләрин өз өһдәсинә бураха билир. Капиталист анчаг чалышыр ки, фәһләләрин шәхси истеһлакы мүмкүн гәдәр ән зәрури һәддән кәнара чыхмасын, о һеч дә, чәнуби Америкада олдуғу кими кобудлуг көстәриб фәһләләрә аз гидалы емәк әвәзинә зорла чох гидалы емәк едиртмәк[8] нийиәтиндә дейилдир.

Буна көрә дә капиталист вә онун мәфкурәчиси олан игтисадчы, фәһләнин шәхси истеһлакында ялныз, фәһлә синфинин әбәдиләшмәси үчүн лазым олан һиссәни, йә'ни иш гүввәсини капиталын истеһлак эдә билмәси үчүн фәһләнин һәгигәтән истеһлак этмәли олдуғу һиссәни мәһсулдар истеһлак һесаб эдирләр; фәһләнин өз зөвгү үчүн бундан әлавә истеһлак этдийи бүтүн башга шейләрин истеһлакы исә мәһсулдар истеһлак дейилдир[9]. Әкәр капитал йығымы нәтичәсиндә әмәк һаггы артсайды, демәли фәһләнин истеһлак васитәләри дә артсайды вә бу артым капиталын даһа артыг иш гүввәси истеһлак этмәсинә сәбәб олмасайды, онда әлавә капитал мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилмиш олмазды[10]. Доғрудан да, фәһләнин шәхси истеһлакы онун өзү үчүн мәһсулдар истеһлак дейилдир, чүнки бу истеһлак анчаг, истеһлак васитәләринә эһтиячы олан фәрдләри тәкрар истеһсал этмиш олур; капиталист вә дөвләт үчүн исә фәһләнин шәхси истеһлакы мәһсулдардыр, чүнки бу истеһлак, өзкәси үчүн сәрвәт ярадан гүввә һазырлайыр[11].

---

[8] „Чәнуби Америка мә'дәнләриндә ишләйиб (бәлкә дә дүнйада ән чәтин бир ишлә мәшғул олуб) һәр күн ерин алтында 450 фут дәринликдән далларында һәр дәфә 180—200 кирвәнкә филиз чыхаран фәһләләр чөрәк вә пахладан башга һеч бир шей емирләр; онлар чох истәрдиләр ки, тәкчә чөрәк есинләр, лакин саһибкарлары онларла, инсан ата нечә бахарса, элә рәфтар эдирләр: онлар билирләр ки, фәһләләр тәкчә чөрәк есәләр белә интенсив ишләйә билмәзләр, буна көрә дә онлара зорла пахла едирдирләр, чүнки пахланын тәркибиндә сүмүк күлү чөрәкдәкиндән хейли чохдур“ (Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7 Auflage 1826, 1 Theil, p. 194, гейд).

[9] James Mill, Eléments d'Economie Politique“. Франсызча тәрчүмәси Parissot-нундур, Paris 1823, p. 238 вә сонракиләр.

[10] „Әкәр әмәйин гиймәти о гәдәр чох галхсайды ки, капиталын артмасына бахмаяраг, истеһсалда даһа чох әмәк тәтбиг этмәк мүмкүн олмасын, онда мән дейәрдим ки, капиталын бу артымы мәһсулдар сурәтдә истеһлак олунмур“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed. London 1821, p. 163).

[11] Мәһсулдар истеһлак сөзүн әсл мә'насында „сәрвәтин капиталист тәрәфиндән тәкрар истеһсал мәгсәдилә истеһлак олунмасы вә я сәрф эдилмәсидир (о истеһсал васитәләринин истеһлакыны нәзәрдә тутур)... Фәһлә... онун әмәйи-

Демәли, ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән фәһлә синфи дә чансыз иш аләтләри кими,—һәтта билаваситә әмәк просесиндән харичдә дә—капиталистин малыдыр. Фәһләләрин һәтта шәхси истеһлакы да мүәййән һәдд дахилиндә анчаг, капиталын тәкрар истеһсалы просесинин бир һиссәсидир. Һәмин просесин өзү, фәһлә әмәйинин мәһсулуну даим фәһләләр гүтбүндән айырыб әкс гүтбә, йә'ни капитал гүтбүнә апармагла чалышыр ки, бу шүурлу истеһсал аләтләри гачыб дағылышмасынлар. Фәһләләрин шәхси истеһлакы бир тәрәфдән онларын яшамасыны вә төрәйиб тәкрар истеһсал олунмасыны тә'мин эдир, дикәр тәрәфдән дә яшайыш васитәләрини сәрф этмәклә фәһләләрин даим әмәк базарына чыхмасы зәрурәтини доғурур. Ромада гулу зәнчирлә бағлайырдылар, муздлу фәһлә исә көзә көрүнмәз телләр васитәсилә өз саһибкарына бағлыдыр. Лакин бу саһибкар айрыча бир капиталист дейил, капиталистләр синфидир.

Кечмишләрдә капитал, азад фәһләнин саһиби олмаг һүгугуну, лазым кәлдийи һалларда, мәчбури ганунлар васитәсилә һәята кечирирди. Мәсәлән, 1815-чи иләдәк Инкилтәрәдә машынгайырма сәнаеи фәһләләринин мүһачирәт этмәләри гадаған иди вә буна әмәл этмәйәнләрә ағыр чәза верилирди.

Фәһлә синфинин тәкрар истеһсалы һабелә ишләмәк мәһарәтинин нәсилдән-нәслә кечмәсини вә артмасыны тәләб эдир[12]. Капиталист бу чүр мәһарәтли фәһлә синфинин мөвчуд олмасыны, өз малы олан истеһсал шәртләриндән бири, өз дәйишән капиталынын реал варлығы һесаб эдир; капиталистин бу фикирдә олмасы, бөһран нәтичәсиндә һәмин истеһсал шәртинин әлиндән чыхачағы тәһлүкәси башландыгда хүсусилә айдынлашыр. Мә'лум олдуғу үзрә, Америкада вәтәндаш мүһарибәси вә бунун нәтичәси олараг памбыг гытлығы башландығы заман Ланкаширдә вә башга ерләрдә памбыг парча сәнаеи фәһләләринин чоху ишдән чыхарылыб күчәйә салынмышды. Фәһлә синфинин өз ичәрисиндән вә чәмиййәтин башга тәбәгәләри ичәрисиндән мәсәлә галдырылды ки, „артыг“ фәһләләр дөвләтин ярдымы илә вә я өлкәдә ианә топламаг йолу илә Инкилтәрә мүстәмләкәләринә, яхуд Бирләшмиш Штатлара көчүрүлсүн. О заман (1863-чү ил мартын 24-дә) „Times“ гәзети Манчестер тичарәт палатасынын кечмиш президенти Эдмунд Поттерин бир мәктубуну дәрч этмишди. Бу мәктуб ашағы палатада һаглы олараг „фабрикантларын манифести“[13] адландырылмышды. Биз бурада һәмин мәктубун, иш гүввәсинә ка-

---

ни тәтбиг эдән шәхс үчүн, һабелә дөвләт үчүн мәһсулдар истеһлакчыдыр, өзү үчүн исә, чидди янашылса, мәһсулдар истеһлакчы дейилдир“ (Malthus, Definitions in Political Economy, London 1853, p. 30).

[12] „Әввәлчәдән топланыб һазырланан еканә бир шей олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүрсә, о да фәһләнин иш мәһарәтидир... Бу иш мәһарәтини топлайыб сахламаг кими чох мүһүм бир әмәлийят, фәһләләрин бөйүк әксәриййәтинә һеч бир капитал сәрф эдилмәдән ичра олунур“ (Hodgskin, Labour Defended etc., p. 13) [мүгайисә эт: „Verteidigung der Arbeit“, übersetzt von Dr. Freidrich Raffel. Leipzig 1909, S. 39, 40].

[13] „Бу мәктубу фабрикантларын манифести һесаб этмәк олар“ (Ferrand, 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатанын ичласында памбыг гытлығы мүнасибәтилә эдилән тәклиф).

питалын малы кими бахылдығыны тамамилә ачыг бир диллә көстәрән бир нечә габарыг ерини гейд эдәҹәйик.

„Памбыг парча истеһсалы фәһләләринин бейнинә белә бир фикир еридиб дейирләр ки, сизин тәклиф этдийиниз әмәк һәддән артыгдыр... бу тәклифи азалтмаг, бәлкә дә онун үчдә бир һиссәсини азалтмаг лазымдыр ки, сонра ердә галан үчдә ики һиссәси үчүн сағлам тәләб яранмыш олсун... Әфкар-үмумиййә фәһләләрин башга өлкәләрә көчүрүлмәси үзәриндә исрар эдир... Саһибкар (йә'ни памбыг парча фабрикасынын саһиби) өз хошуна разы ола билмәз ки, она тәклиф олунан ишләк әлләрин сайы азалсын; бу һал онун фикринҹә һәм әдаләтсиз олар, һәм дә дүзкүн олмаз... Әкәр фәһләләр ичтимаи фонд һесабына көчүрүләрсә, о тәләб эдә биләр ки, онун да сөзүнү динләсинләр, о һәтта бәлкә, э'тираз да эдә биләр“. Һәмин Поттер сонра памбыг парча сәнаеинин файдалы бир сәнае олмасындан, „Ирландиядан вә Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларындан әһалини шүбһәсиз чәкиб кәтирмәсиндән“, бу сәнаеин чох кениш бир өлчү алмасындан, 1860-чы илдә бүтүн Инкилтәрә ихрачатынын $^5/_{13}$ һиссәсини тәшкил этмиш олмасындан, базарын, хүсусән Һиндустан базарынын кенишләнмәси вә иҹбари сурәтдә „кирвәнкәси 6 пенсә кифайәт гәдәр памбыг идхал эдилмәси“ сайәсиндә бу сәнаеин бир нечә илдән сонра енә артачағындан бәһс эдир. Поттер сөзүнә давам эдиб дейир: „Заман—бир ил, ики ил, бәлкә дә үч ил—лазыми мигдары да... ярадачагдыр. Буна көрә мән суал этмәк истәрдим ки, бу сәнаеә ярдым эдилмәсинә дәймәзми? Әмәк сәрф эдиб машынлары (чанлы иш машынлары нәзәрдә тутулур) саз сахламаға дәймәзми вә бунлары байыра тулламаг фикри бөйүк бир ахмаглыг дейилми? Зәннимҹә беләдир. Мән бу фикрә разы ола биләрәм ки, фәһләләр мулкиййәт дейилдир („I allow that the workers are not a property“), Ланкаширин вә саһибкарларын малы дейилдир; лакин фәһләләр бунларын һәр икиси үчүн гүввәдир; фәһләләр—әлә дәррактәли вә ихтисаслы бир гүввәдир ки, онун ерини бир нәслин өмрү әрзиндә долдурмаг олмаз; башга машынларын,—фәһләләр ишләтдийи машынларын („the mere machinery which they work“), хейли һиссәсинин ерини исә, әксинә, он ики ай әрзиндә мүвәффәгиййәтлә долдурмаг вә һәтта бунлары яхшылашдырмаг олар[14].

---

[14] Охуҹунун ядындадыр ки, һәмин капитал ади шәраитдә, әмәк һаггыны азалтмаг лазым кәлдикдә тамамилә башга бир баяты чағырыр. Бу һалда „саһибкарлар“ бир ағыздан белә дейирләр (бах: дөрдүнҹү бөлмә, 188-чи гейд): „Гой фабрика фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәйи ихтисаслы әмәйин чох алчаг нөвләриндәндир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвү бу гәдәр асанлыгла өйрәнилмир вә, кейфиййәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәйә бундан артыг музд верилмир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвүнүн бундан гыса мүддәтдә, даһа аз тә'лим нәтиҹәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә эдилмәси мүмкүн дейилдир. Саһибкарын машынлары (инди исә бизә дейирләр ки, бу машынлар 12 айда даһа яхшылары илә мүвәффәгиййәтлә әвәз эдилә биләр) истеһсал ишиндә фе'лән фәһләнин әмәк вә ихтисасындан даһа мүһүм бир рол ойнайыр, зира бу ихтисасы 6 ай әрзиндә өйрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өйрәнә биләр (инди исә бизә дейирләр ки, фәһләләрин бу усталығы һәтта 30 илдә дә бәрпа олуна билмәз)“.

Әкәр фәһләләрин көчүб кетмәләри тәшвиг эдиләрсә вә я һәтта буна анҹаг иҹазә верилсә (!) капиталистләрин һалы неҹә олар? („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?“ Бу фәряд, һофмаршал Калбы хатырладыр)... Мүтәхәссис фәһләләри кәнара чыхын, онда әсас капитал сон дәрәҹә гиймәтдән дүшәҹәк, дөвриййә капиталы исә кейфиййәтҹә пис, мигдарҹа да аз әмәк тәклифилә мүбаризәдә давам кәтирмәйәҹәкдир... Бизә дейирләр ки, фәһләләр өзләри көчмәк истәйирләр. Фәһләләрин тәрәфиндән бу тамамилә тәбиидир... Памбыг парча сәнаеини ихтисар этсәниз, онун фәһләләрини әлиндән алсаныз (by taking away its working power), фәһләләрә верилән әмәк һаггынын мәбләғини мисал үчүн $^{1}/_{3}$ гәдәр вә я 5 милйон әксилтсәниз, фәһләләрдән юхары дуран ән яхын синфин, хырда дүканчыларын һалы неҹә олар? Торпаг рентасы, коттечләрдән алынан мәнзил кирайәси неҹә олар?.. Эв вә торпаг саһибләринин ән яхшы тәбәгәси олан хырда фермерләрин һалы неҹә олар? Сөйләйин көрәк, милләтин ән яхшы фабрика фәһләләрини башга өлкәләрә көчүрмәклә, онун ән мәһсулдар капиталы вә сәрвәтинин бир һиссәсини гиймәтдән салмагла милләти зәифләдән бу лайиһә өлкәнин бүтүн синифләри үчүн ән фәлакәтли бир план дейилми? Мән ики вә я үч ил мүддәтинә 5—6 милйонлуг истиграз бурахылмасыны мәсләһәт көрүрәм; бу пул памбыг парча сәнаеи маһалларында йохсуллара ярдым идарәләринә табе олан хүсуси комиссарларын нәзарәти алтында хәрҹләнмәлидир; бу иши хүсуси бир ганунла низама салмаг вә, сәдәгә алан фәһләләрин мә'нәви гиймәтини сахламагдан өтрү мүәййән иҹбари әмәк үсулу тәтбиг этмәк лазымдыр... Торпаг саһибләри вә саһибкарлар („can anything be worse for landowners or masters“) үчүн ән яхшы фәһләләриндән мәһрум олмаг вә бүтүн бир әяләтдән фәһләләрин кениш өлчүдә көчүб кетмәси вә капиталын гиймәтдән салынмасы васитәсилә галан фәһләләр арасында позғунлуг вә наразылыг яймагдан даһа пис бир шей нә ола биләр?“[14a].

Памбыг парча фабрикантларынын мисилсиз нүмайәндәси олан Поттер капиталистин эйни дәрәҹәдә малы олан ики ҹүр „машынын“ олдуғуну гейд эдир: бунларын бир гисми даим капиталистин фабрикасында олур, дикәр гисми исә кеҹәләр вә базар күнләри коттечләрә кедирләр. Биринҹи гисим машынлар ҹансыздыр, икинҹи гисим ҹанлы. Ҹансыз машынлар нәинки күндән-күнә хараблашыр вә гиймәтдән дүшүр, һәтта техниканын тәрәггиси нәтиҹәсиндә бу мөвҹуд машынларын хейли һиссәси о дәрәҹә көһнәлмиш олур ки, бир неҹә ай әрзиндә даһа ени машынларла әвәз эдилмәси әлверишли олур. Ҹанлы машынлар исә, әксинә, нә гәдәр чох ишләсә, нәсилләр бою йығылан мәһарәт вә усталығы нә гәдәр чох кәсб этмиш олса, бир о гәдәр яхшыдыр. „Times“ бу нәһәнк фабриканта вердийи ҹавабында әзҹүмлә язмышды:

[14a] Ади вахтларда исә капиталист, әксинә, дейир ки, әкәр фәһләләр кифайәт гәдәр дүшүнҹәли олсайдылар вә өз сайларыны азалдараг әмәйин гиймәтини артырсайдылар позғунлашмаз, аҹлыг әзабы чәкмәздиләр. (*Франсызҹа нәшринә гейд.*)

„Памбыг парча мүәссисәләри саһибләринин фөвгәл'адә вә мүтләг әһәмиййәти чәнаб Э. Поттерин дүшүнчәсиндә о гәдәр дәрин ер тутмушдур ки, бу синфи яшатмаг вә онун пешәсини әбәдиләшдирмәк үчүн ярым милйон фәһләни зорла бөйүк бир тәрбийәви иш эвинә долдурмаға һазырдыр. Чәнаб Поттер сорушур: бу сәнаеә ярдым эдилмәсинә дәймәзми? Биз дә чаваб вериб дейирик: әлбәттә дәйәр, лакин она бүтүн вичданлы васитәләрлә ярдым эдилмәлидир. Ч-б Поттер енә сорушур: әмәк сәрф эдиб машынлары саз сахламаға дәймәзми? Бурада биз мат-мәәттәл галырыг, чүнки чәнаб Поттер машын дедикдә инсанлардан ибарәт машынлары нәзәрдә тутур; о анд ичир ки, бу машынлары саһибкарын мүтләг малы һесаб этмир. Биз э'тираф этмәлийик ки, инсанлардан ибарәт машынлары саз сахламаг үчүн, йә'ни ишләдилмәси лазым кәләнә гәдәр яғлайыб бағлы бир бинада сахламаг үчүн „әмәк сәрф этмәйә дәймәз" вә һәтта бу мүмкүн оласы иш дейилдир. Инсандан ибарәт машыны нә гәдәр яғласаныз да, нә гәдәр силсәниз дә, ишсиз галанда пасланар. Һәм дә, тәчрүбә бизә көстәрир ки, инсанлардан ибарәт олан машынларын өзбашына гызышыб партламаг вә я бөйүк шәһәрләримизин күчәләриндә әсәбиләшиб дәлилик этмәк габилиййәти вардыр. Чәнаб Поттер фәһләләрин тәкрар истеһсалы үчүн даһа чох вахт тәләб олундуғуну сөйләркән, бәлкә дә һаглыдыр, лакин әл алтында тәчрүбәли машинистләр вә пул олдугда һәмишә кифайәт гәдәр фәрасәтли, сәбатлы вә чалышган адамлар тапыб онлардан боллуча фабрикант етишдирмәк олар... Чәнаб Поттер сәнаеин 1, 2, 3 илдән сонра енә чанланачағындан дәм вурур вә биздән тәләб эдир ки, фәһләләрин өлкәдән көчүб кетмәсини тәшвиг этмәйәк вә я һәтта буна ичазә вермәйәк! Фәһләләрин көчүб кетмәк истәмәси, ч. Поттерин фикринчә тәбии бир шейдир; лакин о дейир ки, милләт ярым милйон фәһләни вә онларын аилә үзвү олан 700 мин нәфәри, өзләри буну истәмәдикләри һалда, памбыг парча сәнаеи әяләтләриндә бағлайыб сахламалы, бунун лабүд нәтичәси олараг онларын көстәрәчәкләри наразылығы зор күчүнә ятыртмалы вә онлары сәдәгә илә яшатмалыдыр; бүтүн бунлар она көрә эдилмәлидир ки, бәлкә бир күн бу адамлар памбыг парча сәнаеи фабрикантларына енә лазым олдулар... Элә бир заман кәлиб чатмышдыр ки, бу адаларын бөйүк әфкар-үмумиййәси һәмин „фәһлә гүввәсини", бу гүввә илә көмүр, дәмир вә памбыг кими рәфтар этмәк истәйәнләрин әлиндән хилас этмәк үчүн бир тәдбир көрмәлидир" („to save this „working power" from those, who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton")[15].

„Times"ын мәгаләси ялныз jeu d'esprit [әбәс ерә баш йормаг] иди. „Бөйүк әфкар-үмумиййә" һәгигәтдә ч. Поттерин фикринә шәрик олуб тәсдиг этди ки, фабрика фәһләси фабриканын анчаг мүтәһәррик бир һиссәсидир. Фәһләләрин көчүб кетмәсинә манечилик көстәрилди[16]. Онлары памбыг парча сәнаеи әяләтләринин

[15] „Times", 24 март 1863-чү ил.

[16] Парламан фәһләләрин көчүб кетмәси үчүн бир фартинг дә бурахылмасына разылыг вермәди вә бир ганун чыхарыб шәһәр идарәләринә сәлаһиййәт верди ки, фәһләләри өлүмлә һәят арасында сахласынлар, йә'ни нормал әмәк һаггы

„тәрбийәви иш эвинә“ долдурдулар вә онлар әввәлки кими енә „Ланкашир памбыг парча фабрикантлары үчүн гүввә (the strength)“ олараг галдылар.

Беләликлә, капиталист истеһсал просесинин өзү өз кедишиндә, иш гүввәсинин әмәк шәртләриндән айрылмасыны тәкрар истеһсал этмиш олур. Капиталист истеһсал просеси бунунла фәһләнин истисмар эдилмәси шәртләрини дә тәкрар истеһсал эдиб әбәдиләшдирир. О даим фәһләни яшамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға мәҹбур эдир вә даим капиталистә варланмаг үчүн бу иш гүввәсини сатын алмаг имканы верир[17]. Инди капиталист илә фәһлә әмтиә базарында бир алычы вә сатычы кими үз-үзә кәлдикдә бу, даһа ади бир тәсадүф олмур. Просесин өзү элә гурулмушдур ки, һөкмән фәһләни даим әмтиә базарына гайтарыб өз иш гүввәсини сатмаға мәҹбур эдир вә онун өз мәһсулуну даим капиталистин әлиндә бир алғы васитәсинә чевирир. Һәгигәтдә исә фәһлә һәлә өзүнү капиталистә сатмамышдан капиталистин малы олур. Онун вахташыры өзүнү сатмасы, үзәриндә ағалыг эдән шәхсләрин дәйишмәси вә әмәйинин базар гиймәтинин галхыб-дүшмәси онун игтисади ҹәһәтдән асылы олмасына[18] һәм сәбәб олур, һәм дә бу асылы вәзиййәти пәрдәләйир[19].

Демәли, үмуми бир рабитәдә вә я тәкрар истеһсал просеси кими көтүрүлән капиталист истеһсал просеси, әмтиә вә изафи

вермәйиб истисмар этсинләр. Бундан үч ил сонра мал-гара азардан гырылмаға башладығы заман парламан, һәтта өз адәтинин кобуд бир шәкилдә позулдуғуна бахмайараг, милйонер лэндлордларын зияныны өдәмәк үчүн милйонларла пул бурахылмасына дәрһал разылыг верди, һалбуки этин гиймәти галхдығына көрә бу лэндлордларын фермерләри онсуз да һеч бир зиян чәкмәмишдиләр. 1866-чы илдә парламан ачылыркән торпаг саһибләринин вәһшичәсинә нә'рә чәкмәси сүбут этди ки, нә Сабала инәйинә ситайиш этмәк үчүн һинду олмаг, нә дә дөнүб өкүз олмаг үчүн Юпитер олмаг лазым дейилдир.

17 „Фәһлә яшамаг үчүн яшайыш васитәләри, саһибкар исә хейир көрмәк үчүн әмәк тәләб эдирди“ (Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 91).

18 Бу асылылыг вәзиййәтинин ән кобуд формасы Дурһәм графлығында мөвҹуддур. Чох аз графлыгларда олдуғу кими бу графлыгда ерли шәраит ичарәдарын кәнд тәсәррүфат муздурларына данышыгсыз саһиб олмаг һүгугуну тә'мин этмир. Бурада мә'дән ишләри дә олдуғуна көрә муздурлар истәдикләри ишдә ишләмәйә кедә билирләр. Одур ки, бурада фермер, үмуми гайданын әксинә олараг, ялныз о торпаглары ичарәйә көтүрүр ки, орада фәһлә коттечләри вар. Коттеч кирайәси әмәк һаггынын бир һиссәсини тәшкил эдир. Бу коттечләрә „hind's houses“ [„нөкәрләр эви“] дейирләр. Бу коттечләрдә фәһләләрә ер верәндә шәрт гоюрлар ки, онлар мүгавилә үзрә мүәййән феодал мүкәлләфиййәтләрини еринә етирмәлидирләр; „bondage“ [тәһкимчилик] мүгавиләси адланан бу мүгавиләләрә әсасән фәһлә башга бир ердә мәшғул олдуғу мүддәтдә гызыны вә я башга бир аилә үзвүнү өз еринә ишләмәйә көндәрмәлидир. Фәһләнин өзүнә bondsman, йә'ни тәһкимли дейилир. Бу мүнасибәт тамамилә ени бир ҹәһәтдән бизә көстәрир ки, фәһләнин шәхси истеһлакы капитал үчүн истеһлакдыр вә я мәһсулдар истеһлакдыр. „Бурасыны гейд этмәк мараглыдыр ки, бу bondsman-ин гәниммәтчи ағасы онун һәтта нәҹисини дә өз кәлири сырасына салыр... Фермер өзү тикдирдийи аяғйолулардан башга һеч бир аяғйолу гайрылмасына иҹазә вермир вә бу саһәдә өз ағалыг һүгугунун зәррә гәдәр позулмасына йол вермир“ („Public Health. 7-th Report 1864“, p. 188).

19 Ядымыза салаг ки, ушаг әмәйи сатылыркән һәтта, өзүнү сатмаг рәсмиййәти дә арадан галхмыш олур.

дәйәр истеһсал этмәкдән башга, капиталист мүнасибәтинин өзүнү дә, йә'ни бир тәрәфдән капиталисти, дикәр тәрәфдән дә фәһләни истеһсал вә тәкрар истеһсал эдир[20].

ИЙИРМИ ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДӘЙӘРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. Кениш мигясда капиталист истеһсал просеси. Әмтиә истеһсалындаки мүлкиййәт ганунларынын капиталист мәнимсәмә ганунларына чеврилмәси

Габагларда биз изафи дәйәрин капиталдан нечә әмәлә кәлдийини тәдгиг этмишдик, инди керәк изафи дәйәрдән капитал нечә әмәлә кәлир. Әкәр бир мүлкиййәтчи әлдә этдийи изафи дәйәри өз шәхси тәләбатыны өдәмәк үчүн сәрф этмәйиб ондан бир капитал кими истифадә эдирсә, бу һалда ени капитал әмәлә кәлиб әввәлкинә әлавә олунур, йә'ни капитал йығылыр. Изафи дәйәрин капитал кими ишләдилмәсинә вә я изафи дәйәрин дөндәрилиб капитал эдилмәсинә капитал йығымы дейилир[21].

Бу просеси әввәл айрыча бир капиталистин нөгтейи-нәзәриндән арашдыраг. Фәрз эдәк ки, бир әйиричи фабрикасынын саһиби ишә 10 000 фунт стерлинг капитал гоймушдур вә бунун $^4/_5$ һиссәси памбыг, машын вә саирә шәклиндәдир, $^1/_5$ һиссәси дә әмәк һаггы шәклиндә. Тутаг ки, бу фабрикант һәр ил 12 000 фунт стерлинг дәйәриндә 240 000 кирвәнкә иплик истеһсал эдир. Изафи дәйәр нормасы 100% көтүрүлдүкдә изафи дәйәр, 40 000 кирвәнкә ипликдән вә я үмуми мәһсулун, бүтүн мәһсулун алтыда бир һиссәсиндән ибарәт олан изафи вә я халис мәһсулда тәчәссүм эдир; изафи мәһсулун 2000 фунт стерлингдән ибарәт дәйәри, мәһсул сатыланда реаллашачагдыр. Бу изафи мәһсулун 2000 фунт стерлинг дәйәри вардыр ки, бу да һәмин мәһсул сатыланда реаллашачагдыр. Әкәр бу 2000 фунт стерлинг енидән капитал олараг аванс эдилсә, о заман илкин капитал 10 000 фунт стерлингдән артыб 12 000 фунт стерлинг олар, йә'ни йығылыб артар.

---

[20] „Капитал үчүн муздлу әмәк, муздлу әмәк үчүн дә капитал олмасы тәләб олунур. Онларын варлығы бир-бириндән асылыдыр; онлар бир-бирини доғурур. Памбыг парча фабрикасынын фәһләси, анчаг парчамы истеһсал эдир? Йох, о капитал истеһсал эдир. О дәйәр истеһсал эдир вә капиталист бу дәйәрдән истифадә эдиб фәһләнин әмәйинә ағалыг эдир вә бу әмәйин васитәсилә ени дәйәрләр ярадыр“ (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital, „Neue Rheinische Zeitung“ № 266, 7 апрел 1849-чу ил). [Мүгайисә эт: К. Маркс, Муздлу әмәк вә капитал. „Красная Нов“ нәшрийяты. Москва 1922. Сәһ. 51]. „Neue Rheinische Zeitung“да бу башлыгла дәрч эдилән мәгаләләр, мәним 1847-чи илдә Брүссел алман фәһләләри иттифагында бу мөвзуда охудуғум мүһазирәләрдән парчалардыр; бу мәгаләләрин арды, феврал ингилабы нәтичәсиндә даһа дәрч эдилә билмәди.

[21] „Капитал йығымы—кәлирин бир һиссәсини капитал кими ишләтмәк демәкдир“ (Malthus, Definitions etc. ed. Cazenove, p. 11). „Кәлирин капитала чеврилмәси“ (Malthus, Principles of Political Economy. 2-nd ed, London 1836, p. 319).

2000 фунт стерлинглик дәйәр анҹаг 2000 фунт стерлинглик дәйәрдир вә бундан башга бир шей дейилдир. Бу пулун изафи дәјәр олдуғуну нә заһири көрүнүшүндән, нә дә гохусундан билмәк олмаз. Изафи дәйәрин характери анҹаг бу дәйәрин нә васитә илә өз саһибинин әлинә кечдийини көстәрир, дәйәрин вә я пулун тәбиәтини исә һеч дәйишдирмир.

Беләликлә, әйирмә фабрикасынын саһиби әлинә кәлән бу 2000 фунт стерлинглик ени мәбләғи капитала чевирмәк үчүн, башга шәртләр әйни олдугда бунун $^{4}/_{5}$ һиссәсини вериб памбыг вә саирә алмалы, $^{1}/_{5}$ һиссәсини исә ени әйиричи фәһләләр алмаға сәрф этмәлидир вә бу фәһләләр базарда, дәйәри фабрикант тәрәфиндән онлара аванс эдилән яшайыш васитәләрини тапмалыдырлар. Бу һалда һәмин 2000 фунт стерлинглик ени капитал әйирмә ишиндә өз вәзифәсини көрәҹәк вә енә 400 фунт стерлинглик изафи дәйәр кәтирәҹәкдир.

Капитал дәйәри әввәлҹә пул шәклиндә аванс эдилмишди; изафи дәйәр исә, әксинә, әввәлҹә үмуми мәһсулун мүәййән бир һиссәсинин дәйәри шәклиндә мөвҹуд олур. Үмуми мәһсул сатылыб пула чеврилдикдә капитал дәйәри енә дә өз әввәлки шәклини алыр, изафи дәйәр исә өз илк варлыг шәклини дәйишдирмиш олур. Лакин бу андан э’тибарән онларын һәр икиси, йә’ни һәм капитал дәйәри, һәм дә изафи дәйәр пул мәбләғләриндән ибарәт олур; бунларын тәкрар капитала чеврилмәси тамамилә әйни үсула табедир. Капиталист бу дәйәрләрин һәр икисини вериб лазыми әмтиәләр алыр вә бу васитә илә өз мәһсулуну енидән, бу дәфә кениш мигясда истеһсал этмәйә имкан тапыр. Лакин базарда бу әмтиәләр олмалыдыр ки, капиталист бунлары ала билсин.

Капиталистин өз иплийи анҹаг она көрә тәдавүл эдир ки, бүтүн башга капиталистләр кими о да өз иллик мәһсулуну базара чыхарыр. Лакин бу иплик базара чыхмаздан әввәл иллик истеһсал фондунун дахилиндә иди, йә’ни айры-айры капиталлар мәҹмуунун вә я анҹаг бә’зи һиссәси айры-айры капиталистләрин әлиндә олан мәҹму иҹтимаи капиталын бир илдә чеврилдийи һәр ҹүр мәһсул күтләсиндә мөвҹуд иди. Базарда баш верән просесләр ялныз иллик истеһсалын бу айры-айры тәркиб һиссәләрини тәдавүл этдирир, онлары әлдән-әлә кечирир, лакин нә иллик истеһсалын мәҹмууну артыра биләр, нә дә истеһсал эдилмиш шейләрин тәбиәтини дәйишдирә биләр. Демәли, иллик мәһсул мәҹмуундан нә ҹүр истифадә олуна билмәси бу мәһсулун өз тәркибиндән асылыдыр, һеч дә онун тәдавүлүндән асылы дейилдир.

Иллик истеһсал һәр шейдән әввәл, капиталын бир ил әрзиндә истеһлак олунмуш мадди тәркиб һиссәләринин ерини долдура биләҹәк шейләри (истеһлак дәйәрләрини) вермәлидир. Бу һиссә чыхылдыгдан сонра халис вә я изафи мәһсул галыр ки, изафи дәйәр дә бундадыр. Лакин бу изафи мәһсул нәдән ибарәтдир? Бәлкә, капиталистләр синфинин тәләбатыны вә зөвгүнү өдәмәк үчүн лазым олан вә демәли бунларын истеһлак фондуна дахил олан шейләрдән ибарәтдир? Әкәр белә олсайды, онда изафи дәйәр сон гәпийинә гәдәр сәрф эдиләрди вә бу истеһсал, садә тәкрар истеһсалдан ибарәт оларды.

Йығым олмасы үчүн кәрәк изафи мәһсулун бир һиссәси капитала чеврилсин. Лакин мө'чүзә ичад этмәдән, анчаг истеһсал просесиндә тәтбиг эдилә билән шейләри, йә'ни истеһсал васитәләрини, сонра да, фәһләни яшада билән шейләри, йә'ни яшайыш васитәләрини капитала чевирмәк олар. Демәли, иллик изафи әмәйин бир гисми әлавә истеһсал вә яшайыш васитәләри һазырланмасына, йә'ни ишә гоюлмуш капиталын ерини долдурдугдан сонра артыг галмалы олан бир мигдар истеһсал вә яшайыш васитәләринин һазырланмасына сәрф олунмалыдыр. Бир сөзлә, изафи дәйәр анчаг о сәбәбдән капитала чеврилә биләр ки, дәйәрини тәмсил этдийи изафи мәһсулда ени капиталын мадди тәркиб һиссәләри габагчадан мөвчуддур[21a].

Лакин бүтүн бу үнсүрләри капитал эдиб фе'лән ишә салмаг үчүн капиталистләр синфинә бир мигдар әлавә әмәк лазымдыр. Ишләмәкдә олан фәһләләрин истисмары экстенсив вә я интенсив шәкилдә артырыла билмирсә, онда йәгин ки, ишә әлавә фәһлә гүввәси чәлб олунмалыдыр. Капиталист истеһсалы механизминин өзү бу мәсәләнин дә һәллинә чалышыр, йә'ни фәһлә синфини әмәк һаггындан асылы олан бир синиф кими тәкрар истеһсал эдир; бу әмәк һаггынын ади сәвиййәси исә фәһлә синфинин ялныз өзүнү яшатмасы үчүн дейил, төрәйиб артмасы үчүн дә кифайәт эдир. Фәһлә синфи өзү һәр ил капитала мүхтәлиф яшларда олан бу чүр әлавә фәһлә гүввәси верир вә изафи дәйәрин капитала чеврилмәси үчүн анчаг о галыр ки, бу фәһләләр иллик истеһсал мәһсулунда мөвчуд олан әлавә истеһсал васитәләрилә бирләшдирилсин. Демәли, конкрет сурәтдә тәдгиг олунан капитал йығымы, капиталын кениш мигясда тәкрар истеһсалындан ибарәтдир. Садә тәкрар истеһсал дөвраны дәйишир вә, Сисмондинин ифадәсилә десәк, спирала чеврилир[21b].

Инди енә әввәлки мисалымыза гайыдаг. Әһвалат көһнә әһвалатдыр: Ибраһимдән Исһаг төрәйибдир, Исһагдан Йә'губ вә и. а. 10 000 фунт стерлинглик илкин капитал 2000 фунт стерлинглик изафи дәйәр кәтирир, сонра буну да капитала чевирирләр. Капиталын сабит вә дәйишән һиссәләрә бөлүнмәси нисбәти вә изафи дәйәр нормасы илкин капиталда олдуғу кими галырса, онда әлавә капитал адландырачағымыз бу 2000 фунт стерлинглик ени капитал 400 фунт стерлинглик изафи дәйәр кәтирир; бу изафи дәйәр дә енә капиталлашыр, йә'ни икинчи әлавә капитала чеврилир, сонра бу да 80 фунт стерлинглик ени изафи дәйәр кәтирир вә и. а.

[21a] Биз харичи тичарәти бурада нәзәрә алмырыг. Бу тичарәт васитәсилә ерли маллар харичи малларла әвәз эдилир вә бу тичарәтин ярдымилә бир милләт зинәт шейләрини истеһсал вә яшайыш васитәләринә чевирә билир вә әксинә. Мәсәләни көлкәләйә биләчәк кәнар һаллары бир тәрәфә гоюб мөвзуумузу тамамилә халис бир шәкилдә тәдгиг эдә билмәк үчүн биз бүтүн дүняда тичарәтлә мәшғул олан милләтләри бир милләт кими көтүрмәли вә белә фәрз этмәлийик ки, капиталист истеһсалы артыг һәр ердә гәрарлашмыш вә бүтүн истеһсал саһәләрини әлә алмышдыр.

[21b] Йығымын Сисмонди тәрәфиндән эдилән тәһлилиндәки бөйүк бир нөгсан ондан ибарәтдир ки, мүәллиф „кәлирин капитала чеврилмәси" чүмләсини ишләтмәклә чох тез кифайәтләнир вә бу әмәлийятын мадди шәртләрини тәдгиг этмир.

Биз бурада изафи дәйәрин, капиталист тәрәфиндән истеһлак олунан гисминдән сәрфнәзәр эдирик. Һабелә, бу әлавә капитал илкин капиталла бирләшиб онун үстүнәми кәлир, йохса мүстәгил сурәтдә изафи дәйәр яратмаг үчүн ондан айрылыр, бу әлавә капиталдан ону йығмыш олан капиталистми истифадә эдир, йохса ону башгасынамы верир—бу мәсәлә дә бизи инди аз марагландырыр. Биз ялныз бу чәһәти унутмамалыйыг ки, ени әмәлә кәлмиш капиталларла янашы олараг илкин капитал даим өзүнү тәкрар истеһсал эдир вә изафи дәйәр истеһсал этмәкдә олур; буну, һәр бир йығылмыш капиталын яратдығы әлавә капитала мүнасибәти һаггында да демәк олар.

Илкин капитал 10 000 фунт стерлинг мая гоюлмагла әмәлә кәлмишдир. Бу пулун саһиби ону һарадан алмышдыр? Бу пул онун өз әмәйилә вә ата-бабасынын әмәйилә ярадылмышдыр!—Бу чаваб бүтүн сияси игтисад нүмайәндәләринин бир ағыздан вердийи чавабдыр[21c] вә онларын бу фәрзиййәси әмтиә истеһсалы ганунларына доғрудан да уйғун кәлән еканә фәрзиййә кими көрүнүр, зира һәмин ганунлара әсасән үмуми нәтичә э'тибарилә эквивалент эквивалентә мүбадилә олунур вә һәр кәс анчаг әмтиә вериб әмтиә ала биләр.

2000 фунт стерлинглик әлавә капитала кәлдикдә исә бу мәсәлә тамамилә башга вәзиййәт алыр. Онун нечә әмәлә кәлдийи бизә тамамилә мә'лумдур. О, капитала чеврилмиш изафи дәйәрдир. Бу әлавә капитал әмәлә кәлдийи илк вахтдан э'тибарән онун тәркибиндә бир зәррә дә, өдәнилмәмиш өзкә әмәйиндән истифадә эдилмәдән әмәлә кәлән дәйәр олмамышдыр. Әлавә фәһлә гүввәсинин говушдуғу истеһсал васитәләри, һабелә бу гүввәнин өзүнү яшатмаг үчүн истифадә этдийи яшайыш васитәләри анчаг изафи мәһсулун, йә'ни капиталистләр синфи тәрәфиндән һәр ил фәһлә синфиндән гопарылан хәрачын тәркиб һиссәләридир. Капиталистләр синфи бу хәрачын бир гисмини вериб әлавә фәһлә гүввәси алырса вә ону һәтта долу гиймәтинә, йә'ни эквиваленти эквивалентә мүбадилә этмәк йолу илә алырса да, кечмиш фатеһләр кими эдир, йә'ни мәғлуб этдийи адамлардан гарәт этдийи пулу вериб онлардан әмтиә алыр.

Әлавә капиталы сәрф эдән фәһлә, ону истеһсал эдән фәһләнин өзүдүрсә, онда бу фәһлә һәр шейдән әввәл илкин капиталын дәйәрини артырмагда давам этмәли вә, бундан башга, өдәнилмәмиш өз әввәлки әмәйинин мәһсулуну өзү сатын алмалы, һәм дә буну алмаг үчүн, она әввәл сәрф этмиш олдуғундан артыг әмәк сәрф этмәлидир. Бир һалда ки, биз буну капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында бир сөвдә кими тәдгиг эдирик, онда ени тутулмуш әлавә фәһләләр о замана гәдәр ишдә олан фәһләләрин һаггы верилмәмиш әмәйи һесабына ишә көтүрүлүрсә, бундан мәсәләнин маһиййәти зәррә гәдәр дәйишмир. Зира элә дә ола биләр ки, капиталист өз әлавә капиталыны вериб бир машын алсын вә бу машынын ишләдилмәси нәтичәсиндә, һәмин әлавә

[21c] „Онун капиталынын яранмасына сәбәб ибтидада сәрф этдийи әмәкдир“ (S i s m o n d i, Nouveaux Principes d'Economie Politique, éd. Paris, vol. I, p. 109).

капиталы истеһсал эдән фәһлә күчәйә салыныб еринә бир нечә ушаг тутулсун. Һәр һалда фәһлә синфи өз изафи әмәйилә бу бир ил әрзиндә капитал яратмышдыр ки, бу да кәлән ил әлавә бир мигдар әмәйин тәтбиги үчүн шәраит яратмыш олачагдыр[22]. „Капитал илә капитал төрәтмәк" дейилән шейин маһиййәти будур.

2000 фунт стерлинглик биринчи әлавә капиталын йығылмасынын илк шәрти бундан ибарәт иди ки, капиталистин әлиндә өз „илкин әмәйи" сайәсиндә малик олдуғу вә мая гойдуғу 10 000 фунт стерлинглик дәйәр вар иди. 400 фунт стерлинглик икинчи әлавә капиталын йығылмасынын илк шәрти исә, әксинә, биринчи әлавә капиталын, йә'ни һәмин 2000 фунт стерлингин йығылмыш олмасындан башга бир шей дейилдир вә бу 400 фунт стерлинг онун капитала чеврилмиш изафи дәйәриндән ибарәтдир. Кечмишдә сәрф эдилиб өдәнилмәйән әмәк үзәриндәки мүлкиййәт инди, өдәнилмәмиш чанлы әмәйин кетдикчә даһа артыг бир мигясда мәнимсәнилмәси үчүн еканә бир әсас олур. Капиталист кечмишдә нә гәдәр чох капитал йығмышса, инди дә бир о гәдәр чох капитал йыға биләр.

Бир һалда ки, I №-ли әлавә капиталы тәшкил эдән изафи дәйәр илкин капиталын бир һиссәсини вериб иш гүввәси алмағын нәтичәсидир,—ки бу алыш да әмтиә тәдавүлү ганунларына тамамилә мүтабиг олмушдур вә юридик нөгтейи-нәзәрдән анчаг, фәһләнин өз габилиййәтиндән, пул вә я әмтиә саһибинин исә өз малы олан дәйәрләрдән азад сурәтдә истифадә этмәләрини тәләб эдир; бир һалда ки, II №-ли әлавә капитал вә и. а. I №-ли әлавә капиталын садәчә нәтичәсидир, йә'ни эйни мүнасибәтләрин нәтичәсидир; бир һалда ки, бурада һәр бир айрыча сөвдә даим әмтиә мүбадиләси ганунуна тамамилә мүвафиг бир сурәтдә баш верир, йә'ни бир һалда ки, капиталист һәмишә иш гүввәсини сатын алыр, фәһлә исә һәмишә ону сатыр,—һәтта буну да фәрз эдәк ки, ону һәгиги дәйәринә сатыр,—онда айдындыр ки, әмтиә истеһсалы вә тәдавүлү үзәриндә гурулмуш олан мәнимсәмә гануну вә я хүсуси мүлкиййәт гануну, арадан галдырылмаз өз дахили диалектикасы васитәсилә дөнүб тамамилә өзүнә әкс олур. Бизә әсас илкин әмәлийят кими көрүнән эквивалентләр мүбадиләси элә дәйишикликләрә уғрамышдыр ки, мүбадилә инди анчаг заһири бир шей олур; доғрудан да капиталын иш гүввәсинә мүбадилә эдилмиш һиссәси, әввәлән, өзү анчаг эквиваленти верилмәдән мәнимсәнилмиш өзкә әмәйи мәһсулунун бир һиссәсидир; икинчиси, бу һиссәни яратмыш олан фәһлә ону нәинки өдәмәли, һәтта үстүнә изафи мәһсул да гоюб өдәмәлидир. Беләликлә, капиталист илә фәһлә арасындаки мүбадилә мүнасибәти, тәдавүл просесинин садәчә заһири көрүнүшү олур, йә'ни өз мәзмунуна уйғун олмаян вә бунун һәгиги мә'насыны анчаг пәрдәләйән садәчә бир форма олур. Иш гүввәсинин даим алыныб-сатылмасы бир формадыр. Мәзмун исә ондан ибарәтдир ки, капиталист, даим эквивалентини вермәдән мәнимсәдийи маддиләшмиш өзкә әмәйинин бир һиссәсини дө-

---

[22] „Капитал әмәйи тәтбиг этмәмишдән әмәк капиталы яратмыш олур" E. G. W a k e f i e l d, England and America, London 1833, v. II, p. 110).

нә-дөнә мүбадилә эдиб мигдарҹа даһа чох ҹанлы өзкә әмәјини алыр. Әввәлҹә мүлкијјәт һүгугу бизә, инсанын өз әмәјини үзәриндә әсасланмыш кими көрүнүрдү. Биз буну һеч олмазса она көрә фәрз этмәли идик ки, базарда бир-биринә гаршы дуранлар анҹаг һүгугҹа бәрабәр әмтиә саһибләридир, һәм дә бурада өзкәсинин әмтиәсини мәнимсәмәк үчүн еканә васитә, әмтиә саһибинин өз әмтиәсини өзкәсинә вермәсиндән ибарәтдир; әмтиә исә анҹаг әмәклә јарадыла биләр. Инди исә белә мә'лум олур ки, капиталист үчүн мүлкијјәт, өзкәсинин һаггы верилмәмиш әмәјини вә ја бу әмәјин мәһсулуну мәнимсәмәк һүгугудур, фәһлә үчүн исә — өзү јаратдығы мәһсулу мәнимсәјә билмәмәкдир. Мүлкијјәтин әмәкдән ајрылмасы, бир заман бунларын бирлијиндән ибарәт бир башланғыч нөгтәсинә әсасланмыш ганунун зәрури нәтиҹәси олур[23].

Лакин әмтиә истеһсалынын әсас ганунларилә капиталистҹәсинә варланма үсулу арасындаки зиддијјәт нә гәдәр бөјүк олса да, бу варланма үсулу һеч дә бу ганунларын позулмасындан дејил, әксинә, бунларын дүрүст еринә етирилмәсиндән доғур. Бир-биринин ардынҹа кәлиб сон нәтиҹәдә капиталист јығымыны јарадан инкишаф фазаларынын мүхтәсәрҹә тәкрар нәзәрдән кечирилмәси, буну бизә даһа јахшы ајдынлашдырмыш олар.

Биз һәр шејдән әввәл көрдүк ки, ибтидада мүәјјән бир мәбләғдә дәјәрин капитала чеврилмәси мүбадилә ганунларына, шүбһәсиз, ујғун олурду. Чүнки әмтиәләрини мүбадилә эдәнләрдән бири өз иш гүввәсини сатыр, дикәри дә бу иш гүввәсини алыр. Бунлардан биринҹиси өз әмтиәсинин дәјәрини алыр, демәли, онун истеһлак дәјәрини, јә'ни өз әмәјини өзкәнин ихтијарына верир. Бундан сонра бунлардан икинҹиси, өз малы олан истеһсал васитәләрини енә өз малы олан бу әмәјин васитәсилә ени мәһсула чевирир ки, бу мәһсул да енә һүгугҹа онун малыдыр.

Бу мәһсулун дәјәринә һәр шејдән әввәл, истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин дәјәри дахилдир. Файдалы әмәк бу истеһсал васитәләрини истеһлак эдиркән онларын дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирмәјә билмәз; иш гүввәси исә анҹаг о заман өзүнә алыҹы тапа биләр ки, тәтбиг эдиләҹәји сәнае саһәсиндә файдалы әмәк верә билсин.

Сонра, ени мәһсулун дәјәриндә иш гүввәси дәјәринин эквиваленти вә изафи дәјәр вардыр. Бунун да сәбәби мәһз одур ки, мүәјјән бир мүддәтә, мәсәлән бир күнлүјә, бир һәфтәлијә вә и. а. сатылмыш олан иш гүввәсинин дәјәри, бу иш гүввәсинин һәмин мүддәт әрзиндә истеһлак олунуркән јаратдығы дәјәрдән аздыр. Лакин фәһләјә өз иш гүввәсинин мүбадилә дәјәри верилир, беләликлә дә бу гүввәнин истеһлак дәјәри, һәр бир алгы-сатгыда олдуғу кими, фәһләнин әлиндән алынмыш олур.

---

[23] Капиталистин өзкә әмәји мәһсулу үзәриндәки мүлкијјәти „мәнимсәмә ганунунун зәрури нәтиҹәсидир; бу ганунун әсас принсипи исә, әксинә, һәр фәһләнин өз әмәјинин мәһсулуна өзүнүн мүстәсна саһиб олмасы һүгугу олмушдур“ (Cherbuliez, Riche ou Pauvre, Paris 1841, p. 58. Һәмин чеврилмәнин диалектикасы бурада дүзкүн шәрһ олунмамышдыр).

Бу әмтиәнин, йә'ни иш гүввәсинин хүсуси истеһлак дәйәри онун әмәк верә билмәсиндән вә, демәли, дәйәр ярада билмәсиндән ибарәтсә дә, бу һал әмтиә истеһсалынын үмуми ганунуну азачыг да олса дәйишдирмир. Беләликлә, әмәк һаггы олараг мая гоюлан дәйәр мәбләғинин әвәзи мәһсулда нәинки енидән әлдә эдилир, һәтта мәһсулда үзәринә кәлән изафи дәйәрлә бирликдә әлдә эдилирсә, бунун сәбәби һеч дә сатычынын алданмыш олмасы дейилдир, чүнки сатычы өз әмтиәсинин дәйәрини тамамилә алмышдыр; бунун сәбәби анчаг әмтиәнин алычы тәрәфиндән истеһлак олунмасыдыр.

Мүбадилә гануну үчүн анчаг, бир-биринә мүбадилә эдилән әмтиәләрин мүбадилә дәйәрләринин бәрабәр олмасы шәртдир. Бундан башга, һәмин ганун лап әввәлдән бу әмтиәләрин истеһлак дәйәрләринин мүхтәлиф олмасыны тәләб эдир вә бу әмтиәләрин истеһлакы просесилә гәт'ийййән әлагәдар дейилдир ки, бу просес анчаг, алвер әмәлийяты тамамилә гуртарандан сонра башланыр.

Демәли, пулун ибтидада капитала чеврилмәси, әмтиә истеһсалынын игтисади ганунларына вә бу ганунлардан ирәли кәлән мүлкиййәт һүгугуна тамамилә уйғундур. Буна бахмаяраг нәтичәдә мә'лум олур ки:

1) мәһсул фәһләнин малы дейил, капиталистин малыдыр;

2) бу мәһсулун дәйәриндә, аванс эдилмиш капиталын дәйәриндән башга, изафи дәйәр дә вардыр ки, бу дәйәри ямратмаг үчүн фәһлә әмәк сәрф этдийи һалда капиталист һеч бир шей сәрф этмәмишдир вә буна бахмаяраг, бу изафи дәйәр капиталистин ганунu малы олур;

3) фәһлә өз иш гүввәсини мүһафизә этмишдир вә алычы тапса ону енидән сата биләр.

Садә тәкрар истеһсал анчаг бу биринчи әмәлийятын вахташыры тәкрарыдыр; бу әмәлийят заманы пул һәр дәфә енидән капитала чеврилир. Беләликлә бурада ганун позулмур, әксинә, анчаг онун даим тәзаһүр эдә билмәси үчүн имкан ямранмыш олур. („Бир нечә дәфә тәкрар олунан мүбадиләнин ахырында мәһсулу мәнимсәйән шәхс ону истеһсал эдәнин нүмайәндәсинә чеврилир")[24].

Буна бахмаяраг, садә тәкрар истеһсал, көрдүйүмүз кими, айрыча бир просес олараг көтүрдүйүмүз һәмин әмәлийятын характерини, йә'ни пулу капитала чевирмәси характерини көкүндән дәйишдирмәк үчүн кифайәтдир. „Милли кәлири өз араларында бөлүшдүрән шәхсләрдән бә'зиләри (фәһләләр) һәр ил енидән әмәк сәрф этмәк васитәсилә енә дә кәлир көтүрмәк һүгугу кәсб эдирләр; дикәрләри (капиталистләр) исә һәлә ибтидада әмәк сәрф этмәк васитәсилә бу кәлири әлдә этмәк үчүн әввәлчәдән даими бир һүгуг алмышлар"[24a]. Мә'лум олдуғу үзрә әмәк, илкинлийин харигәләр доғурдуғу еканә саһә дейилдир.

Садә тәкрар истеһсал кениш мигясда тәкрар истеһсалла вә я йығымла әвәз эдилсә, енә вәзиййәт гәт'ийййән дәйишмәз. Капита-

---

[24] Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 70.

[24a] Енә орада, сәһ. 111.

лист биринчи һалда бүтүн изафи дәйәри исраф эдиб хәрҹләйир, икинчи һалда исә өз вәтәндашлыг хейирхаһлығыны көстәрәрәк изафи дәйәрин анҹаг бир гисмини истеһлак эдиб галаныны пула чевирир.

Изафи дәйәр капиталистин малыдыр вә һеч бир һалда башгасынын малы олмамышдыр. Капиталист бу изафи дәйәри истеһсал үчүн мая гоюрса буну, малик олдуғу пулдан мая гоюр, йә'ни биринчи күн базара гәдәм гойдугда неҹә һәрәкәт этмишдисә, эләҹә һәрәкәт эдир. Бу дәфә онун мүлкиййәти өз фәһләләринин өдәнилмәмиш әмәйиндән әмәлә кәлмишсә, бунун гәт'иййән һеч бир әһәмиййәти йохдур. Әкәр *B* фәһлә *A* фәһләнин яратмыш олдуғу изафи дәйәр һесабына ишә көтүрүлүрсә, әввәлән мә'лумдур ки, *A* фәһлә бу изафи дәйәри яратдыгда өз әмтиәсинин гиймәтини тамамилә сон гәпийинәдәк алмышдыр, икинҹиси дә бунун *B* фәһләйә үмумиййәтлә һеч бир дәхли йохдур. *B* фәһләнин тәләб этдийи вә тәләб этмәйә һаглы олдуғу бир шей варса, о да бундан ибарәтдир ки, капиталист онун иш гүввәсинин дәйәрини версин. „Бунларын һәр икиси дә газанмыш олур: фәһлә она көрә газанмыш олур ки, о һәлә әмәк сәрф этмәдән (демәк лазым иди ки: онун әмәйи өз сәмәрәсини вермәдән) өз әмәйинин (демәк лазым иди ки: башга фәһләләрин һаггы верилмәмиш әмәйинин) сәмәрәси она аванс эдилмишдир; саһибкар исә она көрә газанмыш олур ки, һәмин фәһләнин әмәйинин баһасы, онун әмәк һаггындан артыг иди“ (демәк лазым иди ки: онун әмәйи, әмәк һаггынын дәйәриндән артыг дәйәр яратмышдыр)[24b].

Доғрудур, әкәр биз капиталист истеһсалыны онун даим тәкрар олунмасы нөгтейи-нәзәриндән көтүрсәйдик, йә'ни айрыча бир капиталист илә айрыча бир фәһләни көтүрмәйиб бунун әвәзиндә онларын мәҹмууну, йә'ни капиталистләр синфи илә фәһләләр синфини көтүрмүш олсайдыг, мәсәлә тамамилә башга шәкил алларды. Лакин онда биз, әмтиә истеһсалына тамамилә ябанчы олан башга бир нөгтейи-нәзәр тәтбиг этмиш олардыг.

Әмтиә истеһсалында бир-биринә гаршы дуранлар анҹаг бирбириндән асылы олмаян сатычы илә алычыдыр. Бунларын бағладыглары мүгавиләнин вахты кечдикдә, араларындаки бүтүн мүнасибәтләр кәсилмиш олур. Әкәр сөвдә енидән тәкрар олунса, габагки мүгавиләйә гәт'иййән дәхли олмаян ени бир мүгавилә әсасында баш верир вә бу сөвдә анҹаг тәсадүфи олараг енә һәмин алычыны һәмин сатычы илә көрүшдүрә биләр.

Демәли, әмтиә истеһсалы вә я она аид һәр бир башга һадисә, һәмин саһәнин өзүнә мәхсус олан игтисади ганунлар нөгтейинәзәриндән тәдгиг эдилсә, онда һәр бир мүбадиләни тәкликдә, йә'ни өзүндән габагки вә сонраки мүбадиләләрдән айрылыгда көтүрмәк лазым кәләҹәкдир. Алғы вә сатғылар исә айры-айры фәрдләр арасында баш вердийи үчүн, бүтөв иҹтимаи синифләр арасындаки мүнасибәтләри бу алғы вә сатғыда ахтармаг олмаз.

Инди ишдә олан капитал далбадал нә гәдәр чох тәкрар истеһсал просесләриндән кечсә вә бу просесләрдән габагки йығымла-

---

[24b] Енә орада, сәһ. 135.

ры нә гәдәр көрмүш олса, һәр һалда енә өз ибтидаи бакирлийини сахлайыр. Нә гәдәр ки, айрылыгда көтүрүлән һәр бир мүбадилә әмәлийятында мүбадилә ганунларына риайәт олунур, мәнимсәмә үсулу әмтиә истеһсалына уйғун олан мүлкиййәт һүгугуна мүәййән дәрәҹәдә тохунмадан өз характерини тамамилә дәйишдирә билмәз. Эйни мүлкиййәт һүгугу һәм әввәлдә, йә'ни мәһсул истеһсалчынын өз малы олдугда вә бу истеһсалчы эквиваленти эквивалентә мүбадилә этмәклә анҹаг өз әмәйи һесабына варлана билдикдә, һәм дә капитализм дөврүндә, йә'ни иҹтимаи сәрвәт кетдикҹә даим ени мигдарда һавайы өзкә әмәйи мәнимсәйә билән шәхсләрин мүлкиййәти олдугда һөкм сүрүр.

Бир һалда ки, фәһлә өзү өз иш гүввәсини бир әмтиә кими сәрбәстҹә сатыр, бу нәтиҹә лабүддүр. Лакин әмтиә истеһсалы мәһз бу замандан э'тибарән үмуми характер алыр вә истеһсал үчүн типик бир форма олур; һәр бир мәһсул анҹаг бу замандан э'тибарән сатыш үчүн истеһсал олунмаға башлайыр вә истеһсал олунан сәрвәтин һамысы тәдавүл даирәсиндән кечир. Муздлу әмәк анҹаг әмтиә истеһсалы үчүн бир тәмәл олдуғу замандан э'тибарән әмтиә истеһсалы өзүнү бүтүн ҹәмиййәтә гәбул этдирир вә өз дахилиндәки бүтүн кизли гүввәләри анҹаг бу шәраитдә инкишаф этдирә биләр. Муздлу әмәйин мейдана кәлмәси әмтиә истеһсалынын һәгиги характерини тәһриф эдир демәк, она бәнзәр ки, дейәсән: әмтиә истеһсалынын һәгиги характеринин тәһриф олунмамыш галмасы үчүн кәрәк әмтиә истеһсалы инкишаф этмәсин. Әмтиә истеһсалы өз ганунлары әсасында инкишаф эдиб капиталист истеһсалына чеврилдикҹә, әмтиә истеһсалына хас олан мүлкиййәт ганунлары да эйни дәрәҹәдә капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилир. Буна көрә дә, әмтиә истеһсалынын әбәди мүлкиййәт ганунларыны капиталист мүлкиййәтинә гаршы гоймагла ону... *мәһв этмәк истәйән Прудонун шүҹаәтинә тәәҹҹүб этмәк олмаз!

Биз көрдүк ки, һәтта садә тәкрар истеһсалда мая гоюлан капитал, ибтидада неҹә әмәлә кәлмиш олурса олсун, бүтүнлүклә дөнүб йығылмыш капитал вә я капитала чеврилмиш изафи дәйәр олур. Лакин аванс эдилән бүтүн илкин капитал истеһсалын үмуми һәҹминдә, билаваситә йығылмыш капитала нисбәтән, йә'ни капитала чеврилән изафи дәйәрә вә я изафи мәһсула нисбәтән кетдикҹә йохалан кичик (magnitudo evanescens—математик мә'нада) бир кәмиййәтдир, һәм дә бу йығылмыш капиталын ону йыған адамынмы әлиндә, йохса өзкәләринми әлиндә ишләдилмәсинин фәрги йохдур. Буна көрә сияси игтисад капиталы үмумиййәтлә „тәкрар изафи дәйәр истеһсалы үчүн тәтбиг олунан йығылмыш сәрвәт (чеврилмиш изафи дәйәр вә я кәлир)“[25], капиталисти исә „изафи мәһсул саһиби“[26] адландырыр. Эйни бахышы баш-

---

[25] „Капитал, йә'ни мәнфәәт әлдә этмәк мәгсәдилә ишләдилән топланмыш сәрвәт“ (Malthus, Principles of Political Economy, p. 262). „Капитал... кәлирдән гәнаәт эдилиб йығылмыш сәрвәтдир вә мәнфәәт көтүрмәк үчүн ишләдилир“ (R. Jones, An Introductory Lecture on Political Economy, London 1833, p. 16).

[26] „Изафи мәһсул вә я капитал саһибләри“ („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. London 1821“).

га шәкилдә ифадә едәрәк дейирләр ки, бүтүн мөвчуд капитал йығылмыш вә я капитала чеврилмиш фаиздир, чүнки фаиз изафи дәйәрин анчаг бир һиссәсидир[27].

2. Сияси игтисадын кениш мигясда тәкрар истеһсалы сәһв анламасы

Йығыма вә я изафи дәйәрин тәкрар дөнүб капитал олмасына әтрафлы тә'риф вермәйә башламаздан, классик сияси игтисадын ихтира етдийи икимә'налы бир фикри арадан галдырмаг лазымдыр.

Капиталистин изафи дәйәрдән бир гисмини вериб өз истеһлакы үчүн сатын алдығы әмтиәләр капиталист үчүн истеһсал васитәләри вә дәйәр артырмаг васитәси ола билмәдийи кими, онун өз тәбии вә ичтимаи тәләбатыны өдәмәк үчүн сатын алдығы әмәк дә мәһсулдар әмәк дейилдир. Капиталист бу чүр әмтиәләр вә я бу чүр әмәк алдыгда бунлара сәрф етдийи изафи дәйәри капитала чевирмир, әксинә, бу изафи дәйәри бир кәлир кими истеһлак едир, йә'ни хәрчләйир. Һекелин һаглы олараг дедийи кими, „мөвчуд һәр нә варса һамысыны истеһлак етмәкдән ибарәт" олан вә шәхси рифаһ дәбдәбәсиндә хүсусилә айдын бир шәкилдә мейдана чыхан көһнә мүлкәдар принсипинә екс олараг буржуа сияси игтисады, капитал йығмағын һәр бир вәтәндаш үчүн биринчи вәзифә олдуғуну даим тәблиғ етмәйи чох әһәмиййәтли билиб belә дейир: кәлиринин чох һиссәсини, өз дәйәриндән артыг дәйәр кәтирән әлавә мәһсулдар фәһләләр тутулмасына сәрф етмәк әвәзинә бүтүн кәлирини ейәнләр капитал йыға билмәзләр. Дикәр тәрәфдән сияси игтисад, халг арасында яйылан бир янлыш фикрә гаршы мүбаризә етмәли олмушдур; бу янлыш фикир ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы илә дәфинә топламағы[28] гарышдырырлар, буна көрә дә, топланмыш сәрвәти өз мөвчуд натурал формасында дағылмаз һесаб едир, демәли, истеһлак даирәсиндән вә һәтта тәдавүл даирәсиндән чыхарылмыш бир сәрвәт сайырлар. Һәгигәтдә исә пулун тәдавүл даирәсиндән чыхарылмасы, онун бир капитал кими ишләдилмәсинин там екси оларды, дәфинә топламаг мәгсәдилә әмтиә йығмаг исә мә'насыз бир иш оларды[28a].

[27] „Йығылыб топланмыш капиталын һәр һиссәсинә дүшән мүрәккәб фаизли капитал о дәрәчә чохалмышдыр ки, дүнйада кәлир верән бүтүн сәрвәт артыг чохдан бәри дөнүб садәчә капитал фаизи олмушдур" („London Economist", 19 июл 1859-чу ил). Доғрудан да „Economist", һәлә чох тәвазө'карлыг көстәрир. „Economist" доктор Price-ин изилә кетсә дүрүст һесаблайыб сүбут едә биләрди ки, капиталын һаггы лайигилә верилсәйди, ер күрәсинә башга планеталары да әлавә етмәк лазым кәләрди.

[28] „Зәманәмиздәки игтисадчыларын һеч бири йығым дейилдикдә садәчә дәфинә йығмағы нәзәрдә тута билмәз; лакин бу мәһдуд вә гейри-кафи әмәлийят харичиндә һәмин истилаһ халг сәрвәтинә тәтбиг едилдикдә онун анчаг бирчә мә'насы олдуғу тәсәввүр едилә биләр ки, бу истилаһ йығымын мүхтәлиф шәкилдә сәрф олундуғуну нәзәрдә тутур вә бу йығым һесабына өдәнилән әмәк нөвләри арасындакы реал фәргә әсасланыр" (Malthus. Principles of Political Economy, p. 38, 39).

[28a] Мәсәлән, хәсислийин бүтүн чаларларыны әтрафлы сурәтдә өйрәнмиш олан Балзакын әсәриндә гоча сәләмчи Һобсек, топланмыш әмтиәләри өз амбарларына йығмаға башладығы дөврдә ушаглыг дөврүнү кечирән бир адам кими тәсвир олунур.

Күлли мигдар әмтиә топланмасы, тәдавүл просесинин даянмасы нәтиҹәсидир, я да һәддән артыг истеһсал нәтиҹәсидир[29]. Һәр һалда халг бир тәрәфдән, варлыларын истеһлак фондуну тәшкил эдән вә тәдриҹлә истеһлак олунан не'мәтләр топландығыны көрүр, дикәр тәрәфдән дә еһтиятлар әмәлә кәлмәсини көрүр ки, бүтүн истеһсал үсулларына хас олан бу һадисә үзәриндә биз һәлә ирәлидә, тәдавүл просесини тәһлил эдиркән даянаҹағыг.

Демәли, классик сияси игтисад бу ҹәрчивә дахилиндә тамамилә һаглы олараг гейд эдир ки, изафи мәһсулун мәһсулдар олмаян фәһләләр тәрәфиндән дейил, мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмасы йығым просеси үчүн характер бир ҹәһәтдир. Лакин классик сияси игтисадын сәһви дә мәһз бурадан башланыр. А. Смит йығымы, изафи мәһсулун мәһсулдар фәһлә тәрәфиндән садәҹә истеһлак эдилмәси кими, изафи дәйәрин капитала чеврилмәсини исә онун садәҹә иш гүввәсинә чеврилмәси кими көстәрмәйи дәб салмышды.

Мисал үчүн, көрәк Рикардо нә дейир: „Баша дүшмәк лазымдыр ки, өлкәнин бүтүн мәһсуллары истеһлак олунур; лакин инсанын тәсәввүр эдә биләҹәйи ән бөйүк бир фәрг ондадыр ки, бу мәһсуллары тәкрар ени дәйәр истеһсал эдәнләрми истеһлак эдир, йохса тәкрар ени дәйәр истеһсал этмәйәнләр. Кәлир топланылыб капитала әлавә олунур—дедикдә биз буну нәзәрдә тутуруг ки, кәлирин капитал илә бирләшдирилән һиссәси мәһсулдар олмаян фәһләләр тәрәфиндән дейил, мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур. Инсанларын истеһлак этмәмәси нәтиҹәсиндә капиталын артырыла биләҹәйини күман этмәкдән бөйүк бир сәһв ола билмәз“[30].

„Кәлирин капитала дөндәрилән һиссәси мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур“ дейә А. Смитин мейдана атдығы, сонра да Рикардонун вә бүтүн сонраки игтисадчыларын тәкрар этдийи бу фикирдән бөйүк бир сәһв ола билмәз. Бу тәсәввүрә көрә, капитала чеврилән бүтүн изафи дәйәр дәйишән капитал шәкли алмалыдыр. Һәгигәтдә исә, аванс эдилмиш илкин дәйәр кими бүтүн изафи дәйәр дә сабит капитал илә дәйишән капитала, истеһсал васитәләрилә иш гүввәсинә айрылыр. Иш гүввәси элә бир формадыр ки, дәйишән капитал истеһсал просесиндә бу формада мөвҹуддур. Бу просесдә иш гүввәсинин өзү капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур. Иш гүввәси дә өз функсиясы олан әмәйин нәтиҹәсиндә истеһсал васитәләрини истеһлак эдир. Бунунла бәрабәр, иш гүввәси алынмасына сәрф олунан пул, „мәһсулдар әмәк“ тәрәфиндән дейил, „мәһсулдар фәһлә“ тәрәфиндән истеһлак олунан яшайыш васитәләринә чеврилир. А. Смит лап көкүндән сәһв олан өз тәһлилилә белә бир мә'насыз нәтиҹәйә кәлир ки, һәр бир фәрди капитал сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләринә айрылырса да, иҹтимаи капитал бүтүнлүкдә анҹаг дәйишән капиталдан иба-

[29] „Капитал йығымы... мүбадиләнин даянмасыдыр... һәддән артыг истеһсалдыр“ (Th. Corbet, An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, London 1841, p. 14).

[30] Ricardo, Principles of Political Economy. 3-rd. ed., London 1821, p. 163, гейд.

рәтдир, йә'ни бу капиталын һамысы әмәк һаггы верилмәсинә сәрф олунур. Мәсәлән, маһуд фабриканты 2000 фунт стерлинги капитала чевирдикдә бу пулун бир гисмини вериб тохучу фәһләләр тутур, дикәр гисмини вериб сап, машын вә саирә алыр. Лакин она сап вә машын сатан адамлар да алдыглары пулун бир гисмини енә әмәк вә саирәйә сәрф эдирләр, та о вахта гәдәр ки, 2000 фунт стерлингин һамысы әмәк һаггына сәрф эдилир вә я бу 2000 фунт стерлингин тәмсил этдийи мәһсулун һамысы мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак эдилмиш олур. Көрдүйүмүз кими бу дәлилин бүтүн күчү „вә саирә" сөзләриндән ибарәтдир ки, бунлар да бизи дөнә-дөнә эйни мәнбәә мүрачиәт этмәйә мәчбур эдир. Адам Смит өз тәһлилини, мәһз онун чәтин еринә чатдыгда гырыр[31].

Нә гәдәр ки, биз иллик истеһсалын мәчмууну бүтүнлүкдә тәдгиг эдирик, һәр илки тәкрар истеһсал просеси чох яхшы баша дүшүлүр. Лакин иллик истеһсалын тәркиб һиссәләри әмтиә базарына чыхарылмалыдыр вә чәтинлик дә мәһз бурада башланыр. Бурада айры-айры капиталларын вә шәхси кәлирләрин һәрәкәти бир-биринә гарышыр, долашыр вә ичтимаи сәрвәтин тәдавүлүнү тәшкил эдән үмуми ердәйишмәләр һәрчмәрчлийи ичиндә итиб кедир; мүшаһидә эдилән шей һәр дәгигә көздән итиб кедир вә бурада бүтүн тәдгигат чох долашыг мәсәләләрә раст кәлир. Икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә мән, бурада мүшаһидә олунан һәгиги мүнасибәтләри тәһлил эдәчәйәм вә көстәрәчәйәм ки, А. Смитдән бүтүн өз хәләфләринә мирас галан әһкам, ичтимаи тәкрар истеһсал просесинин һәтта бәсит механизмини анламаға мане олмушдур. — Физиократларын бөйүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, илк дәфә онлар өз „Tableau économique" чәдвәлләриндә иллик истеһсалы тәдавүлдән чыхдығы вәзийјәтдә тәсвир этмәк тәшәббүсүндә олмушлар[32].

---

[31] Чәнаб Чон Стүарт Милл өз „Мәнтигинә" бахмаяраг, өз сәләфләринин тәһлилиндәки сәһвләри һеч бир заман ачыб көстәрмир вә, анчаг буржуа тәсәввүрләри даирәсиндә олса да, бир мүтәхәссис нөгтейи-нәзәриндән дүзәлдилмәси һөкмән зәрури көрүнән нөгсанлары да көрмүр. О даим бир мәктәбли кими өз мүәллимләринин долашыг фикирләрини анчаг эйнилә гейд эдир. Чон Стүарт Милл бурада да эйни тәрздә һәрәкәт эдиб дейир: „Капиталын өзү узун бир просес әрзиндә нәһайәт тамамилә әмәк һаггына сәрф олунуб гуртарыр вә һәтта мәһсул сатылыб капиталын ери долдугдан сонра енә әмәк һаггына чеврилир".

[32] А. Смит тәкрар истеһсал просесини вә демәли йығым просесини дә тәсвир эдиркән бир чох чәһәтләрдән нәинки бир аддым да ирәлиләмәмишдир, һәтта өз сәләфләринә, хүсусән физиократлара нисбәтән хейли керийә кетмишдир. А. Смитин мәтндә көстәрилән хүлясы, ондан сияси игтисадда мирас галан дикәр бир уйдурма әһкамла әлагәдардыр ки, куя әмтиәнин гиймәти, әмәк һаггы илә мәнфәәтдән (фаиздән) вә торпаг рентасындан, йә'ни анчаг әмәк һаггы илә изафи дәйәрдән ибарәтдир. Буну әсас тутан Шторх там бир садәдилликлә, ән азы э'тираф эдиб дейир ки: „Зәрури гиймәти өз бәсит үнсүрләринә айырмаг мүмкүн дейилдир" (Storch, Cours d'Economie Politique. Ed. Pétersbourg 1815, vol. I, p. 140, гейд). Әмтиәнин гиймәтини өз бәсит үнсүрләринә айырмағы гейри-мүмкүн бир шей э'лан эдән игтисади элм, әчәб игтисади элмдир! Бу хүсусда биз, икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә вә үчүнчү китабын еддинчи бөлмәсиндә даһа этрафлы бәһс эдәчәйик. [Һабелә мүгайисә эт: „Theorien über den Mehrwert". Bd. I, S. 164 ff].

Әлбәттә, сияси игтисад А. Смитин бу мүддәасындан капиталистләр синфи хейринә истифадә этмәк фүрсәтини әлдән гачырмайыб дейир ки, куя халис мәһсулун капитала чеврилмиш һиссәси тамамилә фәһлә синфи тәрәфиндән истеһлак олунур.

3. Изафи дәйәрин капитала вә кәлирә айрылмасы. Имтина нәзәрийјәси

Кечән фәсилдә биз изафи дәйәри вә буна мүтабиг, изафи мәһсулу анҹаг капиталистин фәрди истеһлак фонду кими, бу фәсилдә исә бурая гәдәр анҹаг йығым фонду кими тәдгиг этмишдик. Һәгигәтдә исә изафи дәйәр айрылыгда нә капиталистин фәрди истеһлак фондудур, нә дә йығым фонду, изафи дәйәр бунларын һәр икисинин мәҹмуудур. Изафи дәйәрин бир гисмини капиталист кәлир кими[33] истеһлак эдир, дикәр гисми исә капитал кими ишләдилир, йә'ни йығылыр.

Изафи дәйәр күтләси мә'лум олдугда, йығымын кәмийјәти, йәгин ки, изафи дәйәрин йығым фонду илә истеһлак фонду арасында, капитал илә кәлир арасында неҹә бөлүндүйүндән асылыдыр. Бу һиссәләрдән бири нә гәдәр чох олса, дикәри бир о гәдәр аз олур. Буна көрә дә изафи дәйәр вә я изафи мәһсул күтләси, демәли, өлкәнин капитала чеврилә биләҹәк сәрбәст сәрвәти һәмишә, изафи дәйәрин һәгигәтдә капитала чеврилән һиссәсиндән чох олаҹагдыр. Мүәййән бир өлкәдә капиталист истеһсалы нә гәдәр йүксәк инкишаф этмиш оларса, орада йығым нә гәдәр сүр'әтлә ҹәрәян эдиб нә гәдәр чох оларса, өлкә нә гәдәр зәнкин оларса, бу сәбәбдән дә зинәт вә исрафчылыг нә гәдәр чох оларса, изафи дәйәрин үмуми күтләсилә бунун капитала чеврилән һиссәси арасындаки фәрг дә бир о гәдәр чох олар.

Әкәр сәрвәтин һәр илки артымыны бир тәрәфә гойсаг, көрәрик ки, капиталистләрин истеһлак фондуну тәшкил эдән вә анҹаг тәдриҹлә мәһв эдилән сәрвәт дә гисмән элә натурал бир формая маликдир ки, бу формада билаваситә капитал вәзифәсини көрә биләр. Һеч тәтбиг олунмайыб галан вә я тамамилә мәшрут шәхси мәгсәдләрә, чох заман исә биабырчы мәгсәдләрә сәрф олунан иш гүввәләри дә истеһсал просесиндә иштирак эдә биләҹәк мөвҹуд сәрвәт үнсүрләри сырасына дахилдир.

Изафи дәйәрин капитала вә кәлирә бөлүндүйү нисбәт даим дәйишир вә үзәриндә бурада даяна билмәйәҹәйимиз шәраитдән асылы олараг мүәййән эдилир. Буна көрә мүәййән бир өлкәдә тәтбиг олунан капитал сабит кәмийјәт дейил, дәйишән кәмийјәтдир, мөвҹуд сәрвәтин капитал вәзифәсини көрә билән вә даим дәйишән һиссәсидир.

---

[33] Охуҹу көрүр ки, кәлир сөзү ики мә'нада ишләнир: әввәлән, вахташыры олараг капиталдан төрәйән мәһсулдан ибарәт изафи дәйәри көстәрмәк үчүн, икинҹиси дә, бу мәһсулун капиталист тәрәфиндән вахташыры истеһлак олунан вә я онун өз истеһлак фондуна гатдығы һиссәсини көстәрмәк үчүн ишләнир. Бу сөздәки ики мә'на, инкилис вә франсыз игтисадчыларынын ишләтдикләри ади истилаһларла һәмаһәнк олдуғу үчүн мән буну сахлайырам.

Һәр һалда изафи дәйәри капитала вә кәлирә айыран капиталистдир. Демәли бу иш капиталистин өзүндән асылы олан бир ишдир. Капиталистин алдығы хәрачдан йығыб сахладығы һиссә һаггында дейирләр ки, капиталист бу һиссәни емир, йығыб сахлайыр вә беләликлә өз капиталистлик вәзифәсини, варланмаг вәзифәсини ифа эдир.

Капиталист анчаг капиталы өз шәхсиййәтиндә тәчәссүм этдирдийинә көрә онун тарихи гиймәти вардыр вә тарихдә, Лихновскинин лап ериндә дедийи кими „keinen Datum nicht hat“ („намә'лум бир мүддәт“) яшамаг һүгугуна маликдир. Анчаг буна көрәдир ки, капиталистин өзүнүн кечичи бир мүддәт әрзиндә яшамасы зәрурәтилә капиталист истеһсал үсулунун кечичи бир мүддәт әрзиндә мөвчуд олмасы зәрурәти бир вахта дүшүр. Лакин бу даирәдә капиталистин фәалиййәтиндәки әсас ниййәт нә истеһлакдыр, нә дә истеһлак дәйәри; әсас ниййәт мүбадилә дәйәридир вә бу дәйәрин артырылмасыдыр. Дәйәрин өз-өзүнә чохалмасы һәриси олан капиталист бәшәриййәти мәчбур эдир ки, даим истеһсал хатири үчүн истеһсал этсин, демәли, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри инкишаф этдирсин вә элә мадди истеһсал шәраити яратсын ки, анчаг бу шәраит һәр бир фәрдин там вә азад инкишаф этмәси принсипинә әсасланан даһа йүксәк ичтимаи форма үчүн керчәк бир тәмәл ола биләр. Капиталист анчаг капиталы өз шәхсиййәтиндә тәчәссүм этдирдийи үчүндүр ки, она эһтирам эдилир. Бу ролуну ифа эдиркән капиталист дә, дәфинә топлаян адам кими варланмаг эһтирасына гапылыр. Лакин сәрвәт топлаян үчүн фәрди дүшкүнлүк нәтичәси олан шей, капиталист үчүн ичтимаи механизмин тә'сири нәтичәсидир вә капиталист өзү дә һәмин механизмин хырда чархларындан биридир. Бундан башга, капиталист истеһсалынын инкишафы, мүәййән бир сәнае мүәссисәсинә гоюлмуш капиталы даим артырмаг зәрурәти доғурур, рәгабәт исә капиталист истеһсал үсулуна хас олан дахили ганунлары харичдән тә'сир көстәрән мәчбури ганунлар шәклиндә һәр бир капиталистә гәбул этдирир. Капиталист өз капиталыны даим артырмаса рәгабәт онун өз капиталыны һифз этмәсинә имкан вермир; капиталист өз капиталыны анчаг кетдикчә шиддәтләнән йығым васитәсилә чохалда биләр.

Буна көрә, бир һалда ки, капиталистин бүтүн һәрәкәтләри анчаг, онун шәхсиййәтиндә ирадә вә дүшүнчә кәсб этмиш олан капиталын фәалиййәтиндән ибарәтдир, белә бир һалда капиталистин өз шәхси истеһлакы она, капитал йығымы үзәринә сойғунчу бир тәчавүзкарлыг кими көрүнүр; мә'лумдур ки, италян мүһасибатында капиталистин өз шәхси хәрчләри мәһз онун өз капиталына мүгабил дебет тәрәфиндә язылыр. Йығым, ичтимаи сәрвәт аләмини истила этмәкдир. Йығым истисмар эдилән инсан күтләләрини артырмагла бәрабәр капиталистин мүстәгим вә долайы һөкмранлыг саһәсини дә кенишләндирир[34].

---

[34] Лүтер, инди дәбдән дүшмүш олан, лакин даим тәзәләнән бир капиталист нөвүнү—сәләмчинин тимсалында чох яхшы көстәрир ки, һакимиййәт һәрислийи, варланмаг һәрислийи үнсүрләриндән биридир. „Бүтпәрәстләр өз зәкалары сайәсиндә анлая билмишдиләр ки, сәләмчи дөрд гат артыг оғру вә гатилдир. Биз христианлар исә сәләмчиләри о гәдәр йүксәк тутуруг ки, онларын пулунун

Лакин илкин күнаһ һәр ердә өз тә'сирини көстәрир. Капиталист истеһсал үсулу, капитал йығымы вә сәрвәт инкишаф этдикдә капиталист даһа капиталы садәчә тәчәссүм этдирмәк истәмир. Чанында Адәмдән галма вәсвәсә онун „инсан һиссийятыны“ ойнадыр, һәм дә капиталист кифайәт гәдәр мә'луматлы олдуғуна көрә, сәрвәт топлаян көһнә адамын мөвһуматы олан заһидлийи истеһза илә рәдд эдир. Классик типли капиталист өз мүгәддәс „имтина“ вәзифәсинә гаршы бир күнаһ сайдығы фәрди истеһлакы писләдийи һалда, мүасирләшән ени капиталист йүксәлиб элә бир нөгтейинәзәрә чатмышдыр ки, йығыма истеһлакдан „тамамилә әл чәкмәк“ кими бахыр. „Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust, die eine will sich von andern trennen!“ („Аһ, көксүндә яшар ики гәлб, бири дикәринә ябанчы гәлбләр“, Көте, Фауст, I һиссә).

Тарихдә капиталист истеһсал үсулу мейдана кәлән заман,— һәр бир ени капиталист исә тәкликдә бу илк тарихи мәрһәләдән кечир,—варланмаг тамаһы илә хәсислик һәр ердә мүтләг бир эһтирас олараг һөкм сүрүр. Лакин капиталист истеһсалынын тәрәггиси ени зөвгләр аләми яратмагла галмыр; эһтикар вә кредит иши инкишаф этдикчә бу тәрәгги, минләрлә көзләнилмәз варлан-

---

хатиринә аз гала онлара сәчдә эдирик... Ким башгасынын рузисини әлиндән алыр, гарәт эдир вә оғурлайырса, башгасыны (әлиндән кәлдийи гәдәр) әзабла ачындан өлдүрән бир адам кими рәзил бир гатилдир. Бүтүн бу пис әмәлләрлә мәшғул олан сәләмчи раһат вә архайынча өз ериндә отурур; һалбуки о, дар ағачындан асылмалы, оғурладығы гулденләрин сайы гәдәр гарға-гузгун төкүлүб онун лешини дидмәли иди, онун сүмүкләринин үстүндә о гәдәр әт олмалы иди ки, бу гарға-гузгундан һәр бири өзүнә яғлы бир парча гопара биләйди. Хырда оғрулары асырлар... Хырда оғрулары зиндана салыр, дәйәнәклә дөйүрләр, бөйүк оғрулар исә ипәк палтар кейиб зәр-зиба ичиндә яшайырлар... Хүласә, ер үзүндә инсанын (шейтандан сонра) ән бөйүк дүшмәни пулкир вә сәләмчидир, зира сәләмчи бүтүн инсанлара аллаһлыг этмәк истәйир. Түркләр, чәнкавәрләр, истибдадчылар да пис адамдырлар, лакин онлар енә дә инсанлара яшамаг имканы вермәйә мәчбурдурлар, пис адам вә дүшмән олдугларыны баша дүшүрләр, бә'зән бу вә я башгасына мәрһәмәт эдә билирләр вә һәтта буну этмәли олурлар. Сәләмчи вә пулкир исә бүтүн дүняны ачындан вә сузундан гырмаға, кәдәр вә эһтияч ичиндә боғмаға чалышыр, о истәйир ки, һәр шей тәкчә онун әлиндә олсун, һамы ону аллаһ билиб көзүнү она диксин, онун әбәди әсири олсун... Сәләмчи көзәл либаслар кейир, гызыл үзүкләр тахыр, гызыл зәнчир салыр, өз мурдар сифәтинә сейгәл верир, хейирхаһ вә мө'мин бир адам кими көрүнүб ад газанмаға чалышыр... Сәләмчи чох дәһшәтли нәһәнк бир әждәһадыр, аләми виран эдән бир чанавардыр, Какусдан, Горгон вә Антусдан да бәдтәрдир. Лакин сәләмчи донуну дәйишир вә өзүнү бир мө'мин чилдинә салыр ки, гуйруғундан тутуб далы-далы ювасына чәкдийи өкүзләрин һара кетдийини билмәсинләр. Лакин Һеркулес өкүзләрин бөйүртүсүнү вә әсирләрин наләсини эшитмәлидир, Какусу гаялыгларда, дәрәләрдә дә ахтарыб тапмалы, өкүзләри бу мәл'унун әлиндән гуртармалыдыр, зира Какус мәл'ундур, әлинә кечәни оғурлаян, чырпышдыран, һәзм-рабе'дән кечирән мө'мин сәләмчидир. Бүтүн бунлара бахмаяраг, белә чыхыр ки, куя Какус һеч бир пис иш көрмәмишдир, һеч кәс онун чинайәтләринин үстүнү ача билмир, чүнки гуйруғундан тутуб өз ювасына чәкдийи өкүзләрин изи элә галыр ки, куя Какус өкүзләри өз ювасындан бурахмышдыр. Какус кими сәләмчи дә бүтүн дүняны алдатмаға чалышыб өзүнү элә көстәрир ки, куя о бүтүн дүняя файда верир, өкүз пайлайыр, һәгигәтдә исә өкүзләри бир-бир парчалайыб ейир... Бир һалда ки, гулдурлары вә оғрулары тутуб доғрайырлар, башларыны кәсирләр, сәләмчиләри бундан артыг доғрайыб дамарларыны кәләфә сарымаг... чәмиййәтдән говмаг лә'нәтлә дамғаламаг, боюнларыны вурмаг лазымдыр“ (Martin Luther, An die Pfarrherrn, Wider den Wucher zu predigen, Wittenberg 1540).

ма мәнбәи дә яратмыш олур. Мүәййән инкишаф пилләсиндә бир дәрәҹәдә ади исрафчылыг, „бинәва“ капиталистин зәнкинлик әламәти олур, демәли онун кредитдә е’тибарлы олдуғуну көстәрир, һәтта онун саһибкарлыг ишиндә бир зәрурәт шәкли алыр. Зинәт капиталын күҹүнү тәмсил этдирмәк хәрҹләри сырасына кечир. Һәм дә дәфинә топлаян шәхс өз әмәйинә вә я өз шәхси истеһлакыны азалтмасы дәрәҹәсинә мүтәнасиб олараг варландығы һалда, капиталист өзкә иш гүввәсини истисмар этмәси дәрәҹәсинә вә фәһләләри бүтүн һәят не’мәтләриндән мәһрум этмәси дәрәҹәсинә мүтәнасиб олараг варланыр. Доғрудур, капиталистин исрафчылығы һеч бир заман әйяш бир феодалын исрафчылығы кими ачыг бир шәкил алмыр; әксинә, капиталистин исрафчылығы һәмишә ән мурдар бир шәкилдә, гәпиййни күдән бир адамын хәсислийи шәклиндә олур; буна бахмаяраг, капиталистин йығымы артдыгҹа исрафчылығы да артыр вә бу һал онун йығымынын артмасына һеч дә мане олмур. Бунунла бирликдә ҹанлы капиталын нәҹиб гәлбиндә, йығым еһтирасилә зөвг еһтирасы арасында Фауст чарпышмасы башлайыр.

1795-ҹи илдә доктор Aikin тәрәфиндән нәшр эдилән бир әсәрдә белә дейилир: „Манчестер сәнаеини дөрд дөврә бөлмәк олар. Биринҹи дөвр әрзиндә фабрикантлар яшамаг үчүн чох зәһмәтлә ишләмәйә мәҹбур идиләр“. Фабрикантлар хүсусән, өз ушагларыны онлара apprentices (шакирдлийә) верән валидейнләри алдатмагдан варланырдылар, чүнки бу ушаглара пешә өйрәтмәк үчүн чохлу пул алдыглары һалда онлары аҹындан өлдүрүрдүләр. Дикәр тәрәфдән орта мәнфәәт дәрәҹәси ашағы иди вә йығым үчүн чох бәрк гәнаәт этмәк лазым кәлирди. Онлар дәфинә топлаян хәсисләр кими яшайыр, һәтта өз капиталларынын кәтирдийи фаизи дә тамам истеһлак этмирдиләр. „Икинҹи дөврдә онлар азаҹыг варланмаға башладылар, лакин енә дә әввәлки кими сә’й вә зәһмәтлә ишләйирдиләр“,—чүнки, гулларын үстүндә дуруб онлары ишләдән һәр бир нәзарәтчийә мә’лум олдуғу кими, әмәйин билаваситә истисмар эдилмәсинин өзү дә зәһмәт тәләб эдир,—„вә енә дә әввәлки кими садә яшайырдылар... Үчүнҹү дөврдә дәбдәбәли һәят башланды вә мүәссисәләр, сифариш топламаг үчүн краллығын бүтүн тиҹарәт шәһәрләринә атлылар (сәйяр акентләр) көндәриб кенишләнмәйә башладылар. Зәнн эдилмәлидир ки, 1690-ҹы иләдәк сәнаедә 3000—4000 фунт стерлинглик капитал әлдә эдилмәси һаллары аз олмуш вә һәтта, демәк олар ки, һеч олмамышдыр. Лакин тәгрибән бу заман вә я бундан бир гәдәр сонра сәнае саһибләри варланмышдылар, ағаҹдан вә я палчыгдан тикилән эвләр әвәзиндә өзләринә даш эвләр тикдирмәйә башламышдылар... Манчестердә һәлә XVIII әсрин биринҹи он илләриндә, өз гонагларына хариҹдән кәтирилмиш бир гәдәһ шәраб верән фабрикант, өз гоншулары арасында деди-годулара сәбәб олурду“. Машын истеһсалы мейдана кәләнәдәк фабрикантлар ахшамлары мейханалара топландыгда һеч вахт стәканы 6 пенсдән баһа ички ичмәз вә гутусу 1 пенсдән баһа түтүн чәкмәздиләр. „Сәнае илә мәшғул олуб өз файтонуна минән бир шәхси!“ илк дәфә анҹаг 1758-ҹи илдә көрмүшдүләр ки, бу да бөйүк бир тарихи һадисә олмушду. XVIII

әсрин сон отуз илиндән ибарәт олан „дөрдүнҹү дөврдә, мүәссисәләрин кенишләнмәси нәтиҹәсиндә бөйүк дәбдәбә вә исрафчылыг мүшаһидә олунур“[35]. Мөһтәрәм доктор Aikin дирилиб букүнки Манчестери көрсәйди, нә дейәрди!

Йығын, топлайын! Муса да белә дейибдир, пейғәмбәрләр дә! „Капитал йығымынын билаваситә сәбәби чалышганлыг (industry) дейил, гәнаәтчиликдир. Буну да гейд этмәли ки, гәнаәт васитәсилә топланылан шейи әмәк ярадыр“[36]. Одур ки, йығын, чох йығын, йә'ни изафи дәйәрин вә я изафи мәһсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәсини тәкрар капитала чевирин! Классик сияси игтисад буржуа дөврүнүн тарихи вәзифәсини: йығым хатиринә йығым, истеһсал хатиринә истеһсал—формуласы илә ифадә этмишдир. Классик сияси игтисад, сәрвәтин нә гәдәр бөйүк бир әзабла доғулдуғуну бир ан белә олсун унутмурду[37], лакин тарихи бир зәрурәт гаршысында бүтүн шикайәтләрин нә мә'насы ола биләрди?

Әкәр классик сияси игтисадын нәзәриндә пролетар, анҹаг изафи дәйәр истеһсал эдән бир машындырса, капиталист дә онун көзүндә анҹаг бу изафи дәйәри изафи капитала чевирән бир машындыр.

Классик сияси игтисад капиталистин тарихи вәзифәсинә там бир ҹиддийййәтлә янашыр. Капиталистин гәлбини зөвг һәрислийи илә варланмаг тамаһы арасындакы фәлакәтли чарпышмадан азад этмәк үчүн Малтус әсримизин ийирминҹи илләринин әввәлләриндә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир нөвүнү мүдафиә эдирди; онун фикринҹә куя йығым, һәгигәтдә истеһсал илә мәшғул олан капиталистә аид бир ишдир, исрафчылыг исә, изафи дәйәр бөлкүсүндә иштирак эдән башга шәхсләрә: торпаг аристократиясына, дөвләт вә килсәдән мааш аланлара вә башга бу кимиләринә. Малтус дейир: ән әһәмийййәтлиси одур ки, „хәрҹләмәк эһтирасы илә йығмаг эһтирасы бир-бириндән айырд эдилсин“ (the passion for expenditure and the passion for accumulation)[38]. Артыг чохдан бәри дөнүб әйяш вә күбар олан капиталист ҹәнаблары бу тәклифә донгулдандылар. Онлара вәкиллик эдән бир рикардочу дейир: неҹә ола биләр, ҹәнаб Малтус йүксәк торпаг ренталары, йүксәк веркиләр вә саирә гоюлмасыны тәблиғ эдир; сәнае саһибләрини вадар этмәк үчүн, гейри-мәһсулдар истеһлакчыларын сәнае саһибләри үзәриндәки тәзйигини артырмаг истәйир! Әлбәттә, шүар—истеһсал этмәкдир, даим кенишләнән мигясда истеһсалдыр, лакин „бу васитә илә истеһсалы инкишаф этдирмәкдән зиядә ләнкитмәк олар. Һәмчинин, анҹаг башгаларыны вадар этмәк үчүн бир груп адамы бикар сахламаг вә: вадар эдиләнләрин хасийййәтиндән бәлли олдуғу үзрә (who are likely, from their characters) онлар мәҹбур

[35] Dr. Aikin, Description of the Country from 30 to 40 milles round Manchester, London 1795, p. 182 вә сонракиләр.

[36] A. Smith, Wealth of Nations, b. II, ch. III.

[37] Һәтта J. B. Say дейир: „Варлыларын йығдыглары сәрвәт, йохсулларын һесабына йығылыр“. „Рома пролетары демәк олар, анҹаг ҹәмийййәтин һесабына яшайырды... Тәгрибән демәк олар ки, мүасир ҹәмийййәт пролетарларын һесабына яшайыр, онларын әмәк мәһсулундан гопарыб алдығы һиссәнин һесабына яшайыр“ (Sismondi, Etudes etc., vol. I, p. 24).

[38] Malthus, Principles of Political Economy, p. 319, 320.

эдилсәләр ишлә даһа яхшы мәшғул ола биләрләр—демәк, чох да әдаләтли дейилдир (nor is it quite fair)"[39]. Лакин бу адам сәнае капиталистинин шорбасынын яғыны үзүндән йығыб көтүрмәклә ону йығыма вадар этмәйи әдаләтсиз һесаб этдийи һалда, „фәһләнин чалышганлығыны давам этдирмәк үчүн" онун әмәк һаггыны мүмкүн гәдәр азалтмағы лазым билир. Һабелә о һеч кизләтмир ки, мәнфәәт көтүрмәк (изафи дәйәр әлдә этмәк) сирри, өдәнилмәмиш әмәйи мәнимсәмәкдән ибарәтдир. „Фәһләләр тәрәфиндән олан тәләбин артмасы анҹаг ону көстәрир ки, фәһләләр өз мәһсулларынын аз һиссәсини өзләринә көтүрүб чох һиссәсини саһибкарлар үчүн сахламаға һазырдырлар; бу һалда истеһлак (фәһләләрин истеһлакы) азалдығына көрә „glut" әмәлә кәлир (базар һәддән артыг долур, ифрат истеһсал әмәлә кәлир) дейәнләр варса, мән буна анҹаг беләҹаваб верә биләрәм ки, „glut"—йүксәк мәнфәәтин синонимидир"[40].

Фәһләләрдән алынан гәнимәтин сәнае капиталисти илә авара кәзән мүлкәдар вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәсинин йығым үчүн даһа әлверишли олдуғу әтрафында башланан алимано дейишмәләр, июл ингилабы (1830-ҹу ил) әрәфәсиндә кәсилди. Бундан бир аз сонра Лион пролетариаты сәсини уҹалтды, Инкилтәрә кәнд пролетариатынын да мүбаризәси аловланды. Каналын бу тайында овенизм, о тайында исә сен-симонизм вә фур'еризм кенишләнирди. О заман вулгар сияси игтисадын вахты чатды. Манчестерли Nassau W. Senior—капиталын мәнфәәти (фаиз дә дахил олмагла), өдәнилмәмиш „сон он икинҹи саатдаки әмәйин" мәһсулудур—дейә мейдана чыхардығы өз кәшфиндән там бир ил габаг башга бир кәшфини дүняя билдириб тәнтәнә илә демишди ки: „Истеһсал аләти олдуғу нәзәрдә тутулан капитал сөзүнү мән имтина сөзү илә әвәз эдирәм"[41]. Доғрудан да ки, вулгар игтисадын этдийи „кәшфләрин" ән йүксәк бир нүмунәси! Мүәййән бир игтисади категория бурада риякар бир ибарә илә әвәз эдилир. Вәссалам.

---

[39] „An Inquiry into those principles respecting the Natur of Demand etc.", p. 67.

[40] Енә орада, p. 50.

[41] Senior, Principes fondamentaux de l'Economie Politique. Trad. Arrivabene. Paris 1836, p. 308. Көһнә классик сияси игтисад мәктәбинин тәрәфдарлары үчүн бу бир гәдәр һәддиндән артыг сарсаглыг иди. „Ҹәнаб Сениор әмәк вә капитал сөзләрини әмәк вә имтина сөзләрилә әвәз эдир... Имтина садәҹә инкардыр. Мәнфәәтин мәнбәи имтина дейил, мәһсулдар сурәтдә тәтбиг эдилән капиталын истеһлак олунмасыдыр" (Малтусун әсәрини нәшр эдән John Cazenove, „Definitions in Political Economy. London 1853", сәһ. 130, гейд). Ҹәнаб Ҹон Ст. Милл исә, әксинә, өз әсәринин бир сәһифәсинә Рикардонун мәнфәәт нәзәрийјәсини көчүрүр, дикәр сәһифәсиндә исә Сениорун „имтинанын мүкафаты" фикрини гәбул эдир. Һәр ҹүр диалектиканын мәнбәи олан Һекел „зиддиййәти" она нә гәдәр ябанҹыдырса, шит зиддиййәтләр дә она бир о гәдәр яхындыр.

2-ҹи нәшрә әлавә. Вулгар игтисадчынын ағлына беләбир садә фикир кәлмир ки, инсанын һәр бир һәрәкәтини она әкс олан һәрәкәтдән „имтина" һесаб этмәк олар. Емәк—пәрһиздән имтинадыр, еримәк—бир ердә дурмагдан, ишләмәк—бикарчылыгдан, бикарчылыг—ишләмәкдән вә и. а. Яхшы оларды ки, бу ҹәнаблар Спинозанын: Determinatio est negatio [„һәр бир тә'риф—инкардыр"] сөзләри үзәриндә дүшүнәйдиләр.

Сениор ағыл өйрәдиб дейир: „Әкәр вәһши инсан каман гайырса, бу һалда о сәнаечилик эдир, имтина илә мәшғул олмур“. Бу һал бизә көстәрир ки, әввәлки ҹәмиййәт формалары шәраитиндә әмәк васитәләри яратмаг үчүн неҹә вә нә сәбәбә капиталистин „имтинасы“ тәләб олунмамышдыр. „Ҹәмиййәт нә гәдәр чох тәрәгги эдирсә, бир о гәдәр чох имтина тәләб эдир“[42], йә’ни иши өзкәсинин әмәйини вә бу әмәйин мәһсулуну мәнимсәмәкдән ибарәт олан адамларын имтинасыны тәләб эдир. Беләликлә, әмәк просесинин бүтүн шәртләри капиталистин мүтабиг мигдар имтина әмәлиййатына чеврилмиш олур. Әкәр тахыл ялныз ейилмәк дейил, эйни заманда әкилирсә, бунунла биз капиталистин имтинасына миннәтдар имишик! Әкәр шәраб яхшы гыҹгырмаг үчүн мүәййән мүддәт сахланылырса, бу да анҹаг капиталистин имтинасы сайәсиндә имиш![43] Капиталист „фәһләйә әмәк аләтләри борҹ (!) верәндә“, йә’ни бухар машынларыны, памбығы, дәмир йоллары, күбрә маддәләрини, гошгу атларыны вә саирәни емәк әвәзиндә, яхуд вулгар игтисадчынын садәдилликлә тәсвир этдийи кими, „бунларын дәйәрини“ зинәт шейләри вә башга истеһлак васитәләринә чевирмәклә исраф эдиб түкәтмәк әвәзиндә бунлары иш гүввәси илә бирләшдириб бир капитал кими ишләдәндә өз вүҹудуну гарәт этмиш олур[44]. Капиталистләр синфинин буну неҹә эдә билдийи бир сирrдир вә вулгар сияси игтисад бу күнәдәк бу сирри бәркбәрк кизләдиб сахлайыр. Һәр һалда белә чыхыр ки, аләм анҹаг, Вишну аллаһынын [һинд аллаһынын] муасир пәрәстишкары олан капиталистин өз нәфсини өлдүрмәклә өзүнә әзаб вә ишкәнҹә вермәси сайәсиндә яшайыр. Ялныз йығым дейил, садәҹә, „капиталын сахланмасы да тәләб эдир ки, инсан капиталы истеһлак этмәк тамаһындан өзүнү даим горусун“[45]. Демәли, ади инсаниййәтпәрвәрлик тәләб эдир ки, капиталист кәрәк она бир әзаб олан бу тамаһдан хилас эдилсин, неҹә ки, гулдарлығын бу яхынларда ләғв эдилмәси Кеоркия штатында бир гулдары она дәрд олан чох чәтин бир мәсәләнин һәллиндән хилас этмишди; бу гулдар һәмишә дүшүнүрмүш ки, гулларын ҹанындан сыхыб чыхардығы изафи мәһсулун һамысыны Шампан шәрабынамы вериб ичсә яхшыдыр, йохса бир һиссәсинә әлавә бир мигдар зәнҹи гул вә торпаг алса?

---

42 Senior, енә орада, p. 342.

43 „Әкәр әлавә дәйәр вә и. а. әлдә этмәк үмиди олмасайды, һеч кәс... мисал үчүн өз буғдасыны ерә сәпиб он ики ай торпагда сахламазды вә я өз шәрабыны илләрлә амбарда сахламазды, әксинә, дәрһал бунлары вә я эквивалентләрини өзү истеһлак эдәрди“ (Scrope, Political Economy. Edit. A. Potter. New York 1841, p. 133, 134).

44 „Капиталист өз истеһсал васитәләринин дәйәрини истеһлак вә я зинәт шейләринә чевириб истеһлак этмәк әвәзиндә бу васитәләри фәһләйә борҹ вердикдә өзүнү бунлардан мәһрум эдир“ (G. de Molinari, Etudes Economiques, Paris 1846, p. 49). („Борҹ вермәк“ кими мүлайим бир ифадә бурада онун үчүн ишләдилмишдир ки, сәнае капиталисти тәрәфиндән истисмар олунан муздлу фәһлә, башга бир капиталистдән борҹ алдығы пулдан истифадә эдән сәнае капиталистинин өзүнә бәнзәдилсин; бу бәнзәтмә исә вулгар игтисадчыларын сынагдан кечмиш бир адәтидир.

45 Courceuil-Seneuil, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles. 2-ème éd. Paris 1857, p. 57.

Ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади гурулушларда садә тәкрар истеһсал илә бәрабәр, эйни мигясда олмаса да, кениш өлчүдә олан тәкрар истеһсал да мөвчуд олур. Заман кечдикчә даһа чох мәһсул истеһсал вә истеһлак олунур, демәли даһа чох мәһсул истеһсал васитәләринә чеврилмиш олур. Лакин нә гәдәр ки, фәһләнин өз истеһсал васитәләри, демәли онун мәһсулу вә яшайыш васитәләри дә капитал формасында она гаршы дурмур, юхарыдаки просес һәлә капитал йығымы дейилдир, демәли капиталистин көрдүйү вәзифә дә дейилдир[46]. Haileybury-дәки Ост-Һинд коллечинин сияси игтисад кафедрасында Малтусу әвәз эдиб бир нечә ил бундан габаг (1855-чи илдә) вәфат эдән Ричард Чонс буну ики бөйүк фактла чох яхшы нүмайиш этдирир. Һинд халгынын әксәриййәти мүстәгил сурәтдә тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләрдән ибарәт олдуғуна көрә онларын мәһсулу, әмәк вә яшайыш васитәләри һеч вахт өзкә кәлириндән („saved from revenue“) йығылмыш фонд „формасыны“ („the shape“) алмыр вә, демәли, гәт’иййән „ибтидаи йығым просесиндән“ („a previous process of accumulation“) кечмир[47]. Дикәр тәрәфдән, инкилис һөкмранлығы көһнә системи ән аз дағытдығы вилайәтләрдә әкинчиликлә мәшғул олмаян фәһләләр иши билаваситә задәкандан алырлар ки, бу задәканлар да кәнд тәсәррүфатындаки изафи мәһсулун бир гисмини бач вә я торпаг рентасы шәклиндә өз әлләринә топлайырлар. Бу изафи мәһсулун бир гисми задәканлар тәрәфиндән өз тәбии шәклиндә истеһлак олунур, бир гисми дә фәһләләр тәрәфиндән задәканлар үчүн зинәт шейләринә вә башга истеһлак васитәләринә дөндәрилир, ердә галан гисми исә, өз әмәк аләтләринин саһиби олан фәһләләрә әмәк һаггы олараг верилир. Бурада кениш мигясда истеһсал вә тәкрар истеһсал просесләри, бу нурани симанын, бу мүкәддәр чәнкавәрин, бу „пәрһизкар“ капиталистин әсла иштиракы вә мүдахиләси олмадан сәлис вә сакит давам эдир.

4. Йығымын мигдарыны изафи дәйәрин капитала вә кәлирә айрылдығы нисбәтдән асылы олмадан тә’йин эдән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси. Әмәйин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капиталын истеһлак олунан капитала нисбәтән артмасы. Аванс эдилмиш капиталын кәмиййәти

Индийәдәк биз изафи дәйәр кәмиййәтини мә’лум бир кәмиййәт кими көтүрүрдүк. Бу һалда йығымын мигдары онун кәлирә вә әлавә капитала бөлүнмәсиндән асылы олур. Лакин йығымын мигдары һәмин бөлкүдән асылы олмаяраг да дәйишир, чүнки изафи дәйәрин өз кәмиййәти дәйишдикдә о да дәйишир. Фәрз

---

[46] „Милли капиталын тәрәггисинә ән чох ярдым эдән хүсуси кәлир нөвләри, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә дәйишир, буна көрә дә мүхтәлиф тәрәгги пилләләриндә олан милләтләрдә тамамилә мүхтәлиф олур... Мәнфәәт... ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләриндә әмәк һаггына вә рентая нисбәтән чүз’и бир йығым мәнбәидир... Милли әмәк гүввәләринин инкишафы ирәлийә доғру һәгигәтән бөйүк бир аддым атдыгда, йығым мәнбәи олан мәнфәәтин нисби ролу артыр“ (Richard Jones, Textbook etc., p. 16, 21).

[47] Енә орада, p. 36 вә сонракиләр.

эдәк ки, изафи дәйәрин 80%-и капитала чеврилир, 20%-и дә билаваситә истеһлак олунур; бу һалда йығылмыш капитал 2400 фунт стерлинг вә я 1200 фунт стерлинг олачагдыр ки, бу да изафи дәйәрин үмуми мәбләғинин 3000 вә я анчаг 1500 фунт стерлинг олмасындан асылыдыр. Беләликлә йығымын кәмиййәти дә, изафи дәйәр күтләсини тә'йин эдән эйни шәртләрдән асылы олараг мүәййән эдилир. Бу шәртләр изафи дәйәр истеһсалына аид фәсилләрдә этрафлы шәрһ эдилмишдир. Биз бурада һәмин шәртләр үзәринә анчаг она көрә гайыдырыг ки, бунлар йығым һаггында ени нөгтейи-нәзәрләр доғурур.

Ядымыздадыр ки, изафи дәйәр нормасы һәр шейдән әввәл иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәсиндән асылыдыр. Сияси игтисад бу чәһәтә о гәдәр бөйүк әһәмиййәт верир ки, бә'зән, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә йығымын сүр'әтлә артмасы фактыны фәһләнин шиддәтли истисмар олунмасы нәтичәсиндә йығымын сүр'әтлә артмасы факты илә гарышдырыр[48]. Изафи дәйәр истеһсалы һаггындаки бөлмәләрдә биз даим белә фәрз эдирдик ки, әмәк һаггы һеч олмазса иш гүввәсинин дәйәринә бәрабәрдир. Лакин һәятда әмәк һаггынын зорла бу дәйәр сәвиййәсиндән ашағы эндирилмәси о гәдәр мүһүм рол ойнайыр ки, бу мәсәлә үзәриндә мүхтәсәр дә олса даянмамаг олмаз. Әмәк һаггынын белә азалдылмасы мүәййән һәдд дахилиндә фәһләнин зәрури истеһлак фондуну фе'лән капитал йығымы фондуна чевирир.

Ч. Ст. Милл дейир: „Әмәк һаггынын мәһсулдар гүввәси йохдур; әмәк һаггы мәһсулдар гүввәнин гиймәтидир; машынларын гиймәти кими әмәк һаггы да әмтиә истеһсалында әмәйин өзү илә бәрабәр иштирак этмир. Әкәр әмәйи сатын алмадан әлдә этмәк мүмкүн олсайды, әмәк һаггы лазымсыз бир шей оларды“[49]. Лакин фәһләләр дә анчаг һава удмагла яшая билсәйдиләр, онлары һеч бир гиймәтлә чәлб эдиб ишләтмәк олмазды. Демәли, һавайы әмәк, сөзүн риязи мә'насында көтүрүлән бир һәддир: бу һәддә даим яхынлашмаг олар, лакин һеч вахт она чатмаг олмаз. Капитал даим фәһләләри бу ниһилист сәвиййәсинә эндирмәйә чалышыр.

Әсәрләриндән тез-тез ситат кәтирдийим XVIII әср язычысы вә „Essay on Trade and Commerce“ адлы әсәрин мүәллифи: Инкилтәрәнин ән мүһүм тарихи вәзифәси, инкилис фәһләләринин әмәк һаггыны франсыз вә я һолландиялы фәһләләрин әмәк һаггы сә-

---

[48] Рикардо дейир: „Ичтимаи инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә капиталын вә я әмәк тәтбиги үчүн (йә'ни истисмар үчүн) лазым олан васитәләрин йығымы аз вә я чох сүр'әтли ола билир вә һәр һалда бу йығым әмәйин мәһсулдар гүввәсиндән асылы олмалыдыр. Әмәйин мәһсулдар гүввәси, үмумиййәтлә десәк, мүнбит торпагларын бол олдуғу ерләрдә даһа артыг олур“. Әкәр бу чүмләдә әмәйин мәһсулдар гүввәси дедикдә, мәһсулун ону өз әмәйилә истеһсал эдән адамлара чатан чүз'и бир һиссәси нәзәрдә тутулурса, онда Рикардонун дедикләри садәчә лүзумсуз тәкрардыр, чүнки әкәр капитал саһиби истәсә („if the owner pleases“) әлбәттә, фондун галан һиссәсинин һесабына капитал йығыла биләр. Лакин бу һал адәтән, мәһз торпаглары ән мүнбит олан өлкәләрдә баш вермир“ („Observations on certain verbal disputes etc.“, p. 74, 75).

[49] J. St. Mill, Essays on some unsettled Questions of Political Economy, London 1844, p. 90.

вийиәсинә эндирмәкдән ибарәтдир дедикдә анҹаг инкилис капиталынын чохданки арзусуну бүрузә вермишдир[50]. Һәмин мүәллиф садәлөвһ бир адам кими, әзҹүмлә дейир: „Әкәр бизим йохсуллар (йохсул сөзү фәһләләрә ишарә илә ишләдилир) фираван яшамаг истәйирләрсә... онда, әлбәттә онларын әмәйи баһа олмалыдыр... чүнки бизим мануфактура фәһләләринин ифрат дәрәҹә исрафчылығыны („heap of superfluties“) дүшүндүкдә адамын түкләри биз-биз олур; онларын ади арағы да вар ардыҹ арағы да, чайы да вар гәнди дә, хариҹдән кәтирилән хүшкәбәри дә вар ә'ла пивәси дә, чити дә, бурнотусу да, түтүнү дә, хүласә һәр шейи вар“[51].

Мүәллиф сонра нортһемптонширли бир фабрикантын әсәриндән ситат кәтирир; һәмин фабрикант мө'мин бир адам кими көзләрини көйә дикиб дейир: „Франсада әмәк Инкилтәрәдәкиндән дүз үчдә бир гәдәр уҹуздур, чүнки франсыз йохсуллары ағыр зәһмәтлә ишләйирләр, емәкләри вә кейимләри миянәдир, истеһлак этдикләри әсас шейләр чөрәк, мейвә, көйәрти, мүхтәлиф көкләр вә гуру балыгдан ибарәтдир, анҹаг һәрдән бир әт ейирләр, буғда баһа оланда чөрәйи чох аз ишләдирләр“[52]. Бу мүәллиф сөзүнә давам эдиб дейир: „Онларын ичдийи дә анҹаг су вә бу кими йүнкүл ичкиләрдән ибарәтдир, буна көрә дә онлар һәгигәтдә һейрәт эдиләҹәк гәдәр аз пул хәрҹләйирләр... Белә бир вәзийјәтә чатмаг, әлбәттә, чәтиндир, лакин һәм Франсада, һәм дә Һолландияда бу вәзийјәтин мөвҹуд олмасы сүбут эдир ки, она чатмаг мүмкүндүр“[53].

Инди [1873-ҹү илдә] капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нәтиҹәсиндә бүтүн ер үзү фәһләләринин дүчар олдуғу хариҹи рәгабәт сайәсиндә биз бу мәсәләдә хейли ирәлиләмишик. Инди мәтләб даһа Инкилтәрәдә әмәк һаггыны Авропа гит'әсиндәки әмәк һаггы сәвийјәсинә эндирмәкдән ибарәт дейилдир, инди мәтләб бунун үстүндәдир ки, Авропада олан әмәк һаггы сәвийјәси, аз-чох яхын кәләҹәкдә Чиндәки әмәк һаггы сәвийјәсинә эндирилсин. Инкилтәрә парламанынын үзвү ҹәнаб Stapleton әмәйин кәләҹәк гиймәти һаггында өз сечиҹиләринә нитг сөйләркән бу мәсәләдән бәһс эдиб демишди: „Әкәр Чин кәләҹәкдә бөйүк бир сәнае өлкәсинә чеврилләрсә, онда мән билмирәм ки, Авропанын сәнае

---

[50] „An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 44. „Times“ гәзети дә 1866-чы илин декабр вә 1867-чи илин январ айларында Инкилтәрә мә'дән саһибләринин үрәйиндән олан бир мәгалә дәрҹ этмишди; бу мәгаләдә, „саһибкарларын“ хейри үчүн анҹаг яшамагдан өтрү лазым олдуғу гәдәр әмәк һаггы алыб бундан артыг һеч бир шей истәмәйән Белчика мә'дән фәһләләринин шән һәяты тәсвир олунурду. Белчика фәһләләри чох дөзүрләр, лакин енә дә „Times“ онлары нүмунәви бир фәһлә кими тәсвир этмәкдә чох тәләсмишдир. Белчика мә'дән фәһләләринин 1867-чи ил феврал айында (Marchienne яхынлығында) баш вериб гургушун вә барытла ятырылан тә'тили һаман тәсвирә ҹаваб олду.

[51] Енә орада, p. 44, 46.

[52] Нортһемптонширли фабрикант бурада мө'минҹәсинә риякарлыг эдир, лакин үрәйиндәки дәрди нәзәрә алсаг, онун бу риякарлығыны тамамилә бағышламаг олар. О, бурада санки франсыз мануфактура фәһләсилә инкилис мануфактура фәһләсинин һәятыны мугайисә эдир, һәгигәтдә исә, сонралар өзүнүн дә э'тираф этдийи кими, ситат кәтирдийи ердә Франса кәнд тәсәррүфат фәһләсинин һәятыны тәсвир эдир.

[53] Енә орада, p. 70, 71.

әһалиси, өз рәгибләринин сәвиййәсинә энмәдән, Чинлә мүбаризәдә нечә давам кәтирә биләр“ („Times“, 3 сентябр 1873-чү ил).

Ситат кәтирдийимиз 1770-чи ил Essay-и мейдана кәләндән ийирми ил сонра бир американ шарлатаны, барон ады верилмиш янки Бенжамен Томсон (alias граф Румфорд), эйни инсаниййәтпәрвәрлик планларыны ирәли сүрүб аллаһын вә адамларын мәрһәмәтини газанмышды. Онун „Essays“и, фәһләләрин адәтән истеһлак этдикләри баһалы шейләри учуз суррогатларла нечә әвәз этмәк үсулларыны көстәрән һәр чүр ресептләрлә долу бир хөрәк китабындан ибарәтдир. Бу гәрибә „философун“ ән яхшы ресептләриндән бири будур: „5 кирвәнкә арпа, 5 кирвәнкә гарғыдалы, 3 пенслик шор балыг, 1 пенслик дуз, 1 пенслик сиркә, 2 пенслик истиот вә көйәрти, чәми $20^3/_4$ пенслик мәһсулдан 64 адамлыг шорба биширмәк олар, чөрәйин гиймәти орта олдугда исә, бу хөрәйин гиймәти азалдылыб адам башына $^1/_4$ пенсә эндирилә биләр“[54]. Капиталист истеһсалы инкишаф этдикдән сонра әмтиәләрин тәркиби о гәдәр сахталашдырылмышдыр ки, Томсонун арзуларына даһа эһтияч галмамышдыр[55].

XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин биринчи он илләриндә Инкилтәрә фермер вә лэндлордлары фәһләләрә верилән әмәк һаггынын ән ашағы һәддә гәдәр азалдылмасына наил олмушдулар, фәһләләрә әмәк һаггы шәклиндә вердикләри пул онларын яшамалары үчүн тәләб олундуғу ән ашағы һәддән дә аз олурду, галаныны да мәһәллә хейриййәси тәрәфиндән верилән ярдым шәклиндә әлавә эдирдиләр. О хош әйямда, әкинчилик фәһләләри үчүн „гануни“ әмәк һаггы тарифи тә'йин этмәк ихтияры һәлә инкилис юнкерләринин әлиндә иди. Бунларын о дөврдә нә гәдәр кобуд бир оюнбазлыгла мәшғул олдугларына даир бир мисал: „О заман (1795-чи илдә) Speenhamland сквайрлары [әяләт мүлкәдарлары] әмәк һаггы тарифләрини тәртиб эдиркән емәк сүфрәси башында идиләр, амма фәһләләрин дә емәйә эһтиячы олдуғуну,

---

[54] Benjamin Thomson, Essays political, economical and philosophical etc. 3 volumes. London 1796—1802, vol. I, p. 288. Сэр F. M. Eden өз „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ әсәриндә Румфордун бу һоррасыны ишчи эвләри мүдирләринә хүсусилә чох мәсләһәт көрүр вә инкилис фәһләләрини гынайыб дейир ки, „Шотландияда бир чох аиләләр айлар узуну анчаг юлаф вә арпа унундан һорра чалыб, ичинә дә бир гәдәр дуз атыб ейирләр, нә буғда, нә дары, нә дә эт ейирләр вә буна бахмаяраг, һәлә чох фираван яшайырлар“ („and that very comfortably too“) (енә орада, Book II, ch. II, p. 503). Бу чүр „көстәришләр“ XIX әсрдә дә олмушдур. Мәсәлән язырлар ки: „Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри, алчаг ун гатгысы олан чөрәйи емәк истәмирләр. Тәрбийәнин яхшы олдуғу Шотландияда, йәгин ки, бу янлыш фикирдә оланлар йохдур“ (Charles H. Parry, M. D., The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, London 1816, p. 69). Лакин һәмин Parry шикайәтләнир ки, һазырда (йә'ни 1815-чи илдә) инкилис фәһләси Eden заманларына (1797-чи илә) нисбәтән олдугча тәнәззүл этмишдир.

[55] Яшайыш васитәләринин сахталашдырылмасы һаггында ахырынчы парламан тәһгигат комисйону тәрәфиндән верилән һесабатдан белә мә'лум олур ки, Инкилтәрәдә һәтта дәрманларын да сахталашдырылмасы истисна олмайыб ади бир һалдыр. Мәсәлән, 34 аптекдән көтүрүлән 34 тирйәк нүмунәси тәһлил эдилмиш вә 31 һалда тирйәкә хашхаш, буғда уну, китрә, кил, торпаг вә саирә гатылдығы мә'лум олмуш, бир чох һалларда исә тирйәкдә морфинин һеч изи дә тапылмамышдыр.

јәгин ки, фикирләринә кәтирмирдиләр... Онлар бу гәрара кәлдиләр ки, 8 кирвәнкә 11 унсия ағырлығында бир көмбәнин гиймәти 1 шиллинг олдуғу заман адам башына һәфтәлик әмәк һаггы 3 шиллинг олмалы вә көмбәнин гиймәти 1 шиллинг 5 пенсә чатана гәдәр бу әмәк һаггы дүзкүн сурәтдә артмалыдыр. Чөрәјин гиймәти бундан даһа чох артдыгда әмәк һаггы нисбәтән азалмалыдыр; мисал үчүн бир көмбәнин гиймәти 2 шиллинг олдугда ишчинин истеһлак этдији чөрәјин мигдары әввәлкинин бешдә бири гәдәр аз олмалыдыр“[56].

Вәзифәләриндән бири дә әмәк һаггыны тәнзим этмәкдән ибарәт олан бөјүк бир фермер, маһкәмә сәдри вә јохсуллар эвинин мүдири A. Bennett, 1814-чү илдә лордлар палатасынын истинтаг комисјону гаршысында ифадә верәркән ондан сорушмушдулар: „Фәһләләрин күндәлик әмәјинин дәјәрилә онлара верилән мәһәлләярдымынын мигдары арасында мүәјјән бир нисбәт көзләнилирми?“. О, бу суала белә чаваб вермишди: „Бәли. Һәр аиләнин һәфтәлик кәлирини тамамламаг үчүн онун номинал әмәк һаггы, адам башына бир галлонлуг (8 фунт 11 унсијалыг) чөрәјин дәјәринә чатдырылыр вә бундан әлавә адам башына 3 пенс верилир... Биз белә күман эдирик ки, һәр аилә үзвүнүн бир һәфтә јашамасы үчүн бир галлон чөрәк кифајәтдир; 3 пенс исә палтар үчүн верилир; мәһәллә өзү палтар вермәји даһа мүнасиб көрдүкдә бу 3 пенс јардым пулундан чыхылыр. Бу гајда јалныз Уилтширдән гәрбдәки ерләрин һамысында дејил, һәтта зәннимчә, бүтүн өлкәдә вардыр“[57]. О заманын буржуа язычыларындан бири һәјәчанла дејир ки: „Беләликлә фермерләр илләр бою, өз һәмвәтәнләриндән ибарәт олуб һөрмәтә лајиг бир синфи, иш эвләринә пәнаһ кәтирмәјә мәчбур этмәклә бу синфин маһв олуб кетмәсинә сәбәб олмушлар... Фермер фәһләләрин өзләри үчүн һәтта ән зәрури истеһлак фонду топламасына мане олараг өз шәхси кәлирини артырмышдыр“[58].

Зәманәмиздә, изафи дәјәрин јарадылмасында вә демәли капитал јығымы фондунун јарадылмасында фәһләләрин зәрури истеһлак фондуну ачыгча гарәт этмәјин нә кими рол ојнадығыны биз, мәсәлән эв сәнаеи дејилән сәнаеи тәдгиг эдәркән көрдүк (бах: XIII фәсил, 8, d). Бу гәбилдән олан ени фактлар ашағыда, һәмин бу бөлмәдә көстәриләчәкдир.

Бүтүн сәнае саһәләриндә сабит капиталын әмәк васитәләриндән (машын, аләт, апарат, нәглијјат вәсаити, тикилиләр вә саирәдән) ибарәт олан һиссәси, һәмин капиталын сәрф эдилмәси һәч-

---

[56] G. B. Newnham (barrister at law), A. Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws, London 1815, p. 28, гејд.

[57] Енә орада, p. 19, 20.

[58] Ch. H. Parry, The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, London 1816, p. 77, 69. Ләндлорд чәнаблары, Инкилтәрә адындан якобинләр әлејһинә апардыглары мүһарибәдәки иткиләринин „әвәзини чыхармагла“ бәрабәр һәмчинин олдугча варланмышдылар. „18 ил әрзиндә онларын алдыглары рента ики гат, үч гат, дөрд гат, мүстәсна һалларда исә һәтта алты гат артмышдыр“ (енә орада, p. 100, 101).

ми илә мүәййән олунан бир мигдар фәһләйә иш верилә биләҹәк мәбләғдә олмалыдырса да, капиталын бу һиссәси ишләмәкдә олан фәһләләрин сайына һеч дә һөкмән мүтәнасиб сурәтдә артмыр. Тутаг ки, бир фабрикада 100 фәһлә 8 саат ишләмәклә 800 иш сааты верир. Әкәр капиталист бу мигдары ярыбаяры артырмаг истәйирсә, бунун үчүн фабрикада әлавә 50 нәфәр фәһлә ишләдә биләр, лакин бу һалда капиталист бир тәк әмәк һаггы үчүн дейил, әмәк васитәләри үчүн дә ени капитал аванс этмәлидир. Лакин капиталист әввәлдәки 100 фәһләни күндә 8 саат әвәзинә 12 саат ишләмәйә дә мәҹбур эдә биләр; бу һалда капиталист мөвҹуд әмәк васитәләри илә дә өтүшә биләр, лакин бу васитәләр даһа сүр'әтлә ишләниб көһнәлмиш олар. Беләликлә, иш гүввәсинин даһа кәркин бир шәкилдә сәрф олунмасы нәтиҹәсиндә ярадылан әлавә әмәк, капиталын сабит һиссәсини габагҹадан мүтабиг сурәтдә артырмадан, йығым субстансиясыны, йә'ни изафи мәһсулу вә изафи дәйәри чохалда биләр.

Һасилат сәнаеиндә [йә'ни хаммал һасил эдән сәнаедә], мәсәлән мә'дәнләрдә вә саирәдә хаммал, аванс эдилән капиталын ҹүз'и бир һиссәсини белә тәшкил этмир. Бурада әмәк ҹисми әввәлҹәдән сәрф эдилән әмәйин мәһсулу дейилдир, чүнки ону тәбиәт өзү һавайы верир. Мәсәлән: филиз, даш көмүр, даш вә саирә кими. Бурада сабит капитал демәк олар анҹаг элә әмәк васитәләриндән ибарәтдир ки, бунлара чох асанлыгла (мәсәлән фәһлә ишләтмәк үчүн күндүз вә кечә нөвбәләри тә'йин этмәклә) әлавә әмәк тәтбиг этмәк олар. Лакин бүтүн башга шәраит дәйишмәз галдыгда мәһсулун күтләси вә дәйәри, сәрф олунан әмәйин мигдарына дүз нисбәтдә артыр. Истеһсалын биринҹи күнүндә олдуғу кими бурада да, мәһсул ярадан вә бунунла бирликдә капиталын madди үнсүрләрини дә ярадан амилләр, йә'ни инсан илә тәбиәт чийин-чийинә кедирләр. Иш гүввәсинин эластиклийи сайәсиндә йығым саһәси, сабит капитал габагҹа артырылмадан кенишләнир.

Доғрудур, экинчиликдә тохум илә күбрә дә сәнаедә хаммалын ойнадығы эйни ролу ойнайыр вә артыг тохум олмаса экин саһәсини артырмаг олмаз. Лакин бу хаммал вә әмәк васитәләри мөвҹуд олдугдан сонра, мә'лумдур ки, һәтта халис механика васитәләринин тәтбиги дә мәһсулу олдугҹа артырыр. Беләликлә, әввәлки мигдар фәһләнин сәрф этдийи артыг әмәк, торпағын мүнбитлийини артырыр вә бунун үчүн һеч бир ени әмәк васитәси сәрф олунмасыны тәләб этмир. Бу енә инсанын тәбиәтә билаваситә көстәрдийи тә'сирдир ки, һеч бир ени капиталын иштиракы олмадан йүксәк йығым үчүн билаваситә мәнбә олур.

Нәһайәт, әсл сәнаедә әмәйә гоюлан һәр бир әлавә хәрҹ, хаммала да мүтабиг мигдарда әлавә хәрҹ гоюлмасыны тәләб эдир, лакин әмәк васитәләринә әлавә хәрҹ гоюлмасы һеч дә мәҹбури дейилдир. Әкинчилик вә һасилат сәнаеи э'малэдиҹи сәнаеин һәм өзүнә, һәм дә онун әмәк аләтләринә лазым олан хаммалы вердийинә көрә, экинчилик илә һасилат сәнаеинин әлавә капитал гоймадан ярадтдыглары әлавә мигдар мәһсул да э'малэдиҹи сәнаеин хейринә кедир.

Үмуми екун белә олачагдыр: сәрвәтин һәр ики илкин амилинә, йә'ни иш гүввәси илә торпаға саһиб олан капитал элә бир кенишләнмәк габилиййәти кәсб этмиш олур ки, бунун сайәсиндә о өз йығым үнсүрләрини өз кәмиййәтиндән асылы олан, йә'ни фе'лән истеһсал эдилиб капиталын варлығыны реаллашдыран истеһсал васитәләринин күтләси вә дәйәриндән асылы олан һүдуду аша билир.

Капитал йығымынын дикәр мүһүм бир амили дә ичтимаи әмәйин мәһсулдарлыг сәвиййәсидир.

Әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мүәййән дәйәри вә демәли мүәййән мигдар изафи дәйәри ифадә эдән мәһсул күтләси дә артмыш олур. Әмәйин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чох артырса, изафи дәйәр дә бир о гәдәр чох истеһлак вә йығым васитәсини гаврамыш олур. Изафи дәйәр нормасы дәйишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә дә изафи мәһсул күтләси артыр, ялныз бу шәртлә ки, изафи дәйәр нормасы әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан яваш азалсын. Буна көрә дә изафи мәһсулун кәлирә вә әлавә капитала тәгсими дәйишмәз галдыгда, капиталистин истеһлакы, йығым фондуну азалтмадан арта биләр. Һәтта белә дә ола биләр ки, малларын учузлашмасы капиталистә эйни мигдар вә һәтта даһа чох истеһлак шейләри вердийи һалда йығым фондунун нисби кәмиййәти истеһлак фонду һесабына артсын. Лакин, юхарыда көрдүйүмүз кими әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча фәһлә дә учузлашыр, демәли, изафи дәйәр нормасы артыр вә һәтта реал әмәк һаггы артса да бу мәһз белә олур. Реал әмәк һаггы һеч вахт әмәк мәһсулдарлығынын артдығы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, эйни дәйишән капитал дәйәри даһа чох иш гүввәсини, демәли даһа чох әмәйи һәрәкәтә кәтирир. Енә дә эйни сабит капитал дәйәри даһа чох истеһсал вәсаитиндә, йә'ни даһа чох әмәк аләти, әмәк материалы вә ярдымчы материалларда ифадә олунур вә, демәли, мәһсул вә дәйәр ярадан вә я әмәйи өз чанына чәкән даһа чох үнсүр вермиш олур. Беләликлә, әлавә капиталын дәйәри дәйишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә, сүр'әтли йығым просеси давам эдир. Тәкрар истеһсал мигясы нәинки мадди чәһәтдән кенишләнир, һәтта изафи дәйәр истеһсалы әлавә капиталын дәйәриндән даһа сүр'әтлә артыр.

Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы илкин капитала да, йә'ни истеһсал просесиндә олан капитала да тә'сир көстәрир. Ишдә олан сабит капиталын бир гисми әмәк васитәләриндән, мәсәлән машын вә саирәдән ибарәтдир ки, бунлар да анчаг аз-чох узун мүддәт әрзиндә истеһлак эдилә биләр вә демәли тәкрар истеһсал олуна биләр, я да эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз эдилә биләр. Лакин һәр ил бу әмәк васитәләринин бир гисми өлүб кедир, йә'ни өз истеһсал вәзифәсинин сон мәгсәдинә чатыр. Демәли әмәк васитәләринин бу гисми һәр ил вахташыры тәкрар истеһсал олунмаг вә я эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз эдилмәк мәрһәләсиндә олур. Әкәр һәмин әмәк васитәләринин истеһсал олундуғу саһәләрдә әмәйин мәһсулдар гүввәси инкишаф эдирсә—бу да ки, элм вә техника тәрәгги этдикчә даим инкишаф эдир,—онда көһнә машынларын, аләт, апарат вә саирәнин ерини,

даһа мүкәммәл вә өз мүкәммәллийи нисбәтиндә даһа учуз олан ениләри тутур. Мөвчуд әмәк васитәләринин айры-айры һиссәләринин даим дәйишмәси һәлә бир яна дурсун, көһнә капитал даһа мәһсулдар бир шәкилдә тәкрар истеһсал олунур.

Сабит капиталын дикәр гисми, йә'ни хаммал вә ярдымчы материал бүтүн ил бою, әкинчилик саһәсинин вердийи материал исә адәтән илдә бир дәфә тәкрар истеһсал олунур. Беләликлә, иш үсулларынын вә саирәнин мүхтәлиф шәкилдә яхшылашдырылмасы бурада, демәк олар ки, һәм әлавә капитала, һәм дә ишдә олан капитала эйни заманда тә'сир көстәрир. Кимя саһәсиндәки һәр бир наилиййәт, файдалы маддәләрин сайыны чохалтмаг вә мә'лум маддәләрдән сәмәрәли шәкилдә истифадә эдилмәси үсулларыны артырмагла вә бунунла да капиталын бөйүмәсинә вә онун тәтбиг олундуғу саһәнин кенишләнмәсинә сәбәб олмагла бәрабәр, кимянын тәрәггиси һабелә инсанлара истеһсал вә истеһлак просесиндә әмәлә кәлән туллантылары тәкрар истеһсал просеси дөвранына гайтармағы да өйрәдир вә беләликлә, габагча капитал сәрф эдилмәдән ени капитал материясы ярадыр. Анчаг иш гүввәсини кәркинләшдирмәк васитәсилә тәбии сәрвәтдән сүр'әтлә истифадә этмәйә имкан ярадылмыш олдуғу кими, элм илә техника да ишдә олан капитала өз мөвчуд кәмиййәтиндән асылы олмадан кенишләнмәк габилиййәти верир. Элм илә техника илкин капиталын бәрпа мәрһәләсинә кирмиш һиссәсинә дә тә'сир көстәрир. Капиталын бәрпа олунуб ени шәкил алан бу һиссәси, өз көһнә шәклинин иштиракы олмадан баш вермиш ичтимаи тәрәггидән һавайы истифадә эдир. Доғрудур, мәһсулдар гүввәнин бу инкишафы эйни заманда, ишдә олан капиталларын гисмән гиймәтдән дүшмәсинә дә сәбәб олур. Мәсәлән, машына гоюлан капитал, эйни нөвдән олан даһа мүкәммәл бир машын мейдана кәлдикдә өз дәйәрини итирир. Капиталын бу йол илә өз дәйәрини итирмәси рәгабәтдә өзүнү чох кәскин бир шәкилдә һисс этдирдийинә көрә бунун әсас ағырлығы фәһләнин үзәринә дүшүр, чүнки капиталист фәһләни даһа чох истисмар этмәклә өз зәрәрини чыхармаға чалышыр.

Әмәк, истеһлак этдийи истеһсал васитәләринин дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирир. Дикәр тәрәфдән, мә'лум мигдар әмәйин һәрәкәтә кәтирдийи истеһсал васитәләринин дәйәри вә күтләси, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мүтәнасиб сурәтдә чохалыр. Беләликлә, мә'лум мигдар әмәк өз ятратдығы мәһсула һәмишә эйни мигдар ени дәйәр әлавә эдирсә дә, әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мәһсул үзәринә кечирилән көһнә капитал дәйәри артыр.

Мәсәлән, инкилис әйиричиси илә һинд әйиричиси эйни мигдар саат әрзиндә вә эйни интенсивликлә ишләйирсә, онларын бир һәфтә әрзиндә ятратдыглары дәйәр бир-биринә бәрабәр олачагдыр. Лакин бу бәрабәрлийә бахмаяраг, күчлү автоматларла ишләйән инкилисин вердийи һәфтәлик мәһсулун дәйәри илә, анчаг әл чәһрәсиндә ишләйән һиндлинин вердийи һәфтәлик мәһсулун дәйәри арасында чох бөйүк фәрг вардыр. Инкилис әйиричиси бир күн әрзиндә бир нечә йүз гат артыг мигдарда памбығы, әйирмә аләтләрини вә саирәни сапа чевирир, һәмчинин өз мәһсулунда бир нечә йүз гат артыг мигдарда капитал дәйәри сахламыш олур. Һәтта онун

бир күнлүк әмәйилә ярадылмыш олан ени дәйәр, йә'ни һәмин әмәк нәтичәсиндә истеһсал васитәләринә әлавә олунан ени дәйәр, һиндлинин истеһсал этдийи дәйәрә бәрабәр олсайды да, енә онун бир күнлүк әмәйи нәинки мигдарча даһа чох мәһсулда, һәтта һәмин мәһсулун сон дәрәчә артыг дәйәриндә дә ифадә олунур, йә'ни онун ени мәһсул үзәринә кечирдийи вә енидән капитал шәклиндә ишә башлая биләчәк көһнә дәйәрдә ифадә олунур.

Ф. Энкелс дейир: „1782-чи илдә (Инкилтәрәдә) сон үч илин юн мәһсулу фәһлә чатышмадығына көрә йығылыб э'мал олунмамыш галырды вә әкәр ени машынлар ихтира олунуб бу юнун әйирилмәсинә имкан вермәсәйди, енә дә э'мал олунмамыш галачагды“[59]. Машын шәклиндә маддиләшән әмәк, әлбәттә, бир нәфәр дә олсун ени фәһлә яратмамышдыр, лакин аз бир мигдар фәһләнин, нисбәтән аз әлавә чанлы әмәк сәрф этмәклә юну мәһсулдар шәкилдә истеһлак этмәсинә, бу юна ип шәклиндә ени дәйәр әлавә этмәсинә, онун көһнә дәйәрини сахламасына вә саирәйә имкан вермишдир. Бунунла да һәмин әмәк юнун кениш мигясда тәкрар истеһсалы үчүн бир васитә вә тәкан олду. Чанлы әмәк өз тәбиәтинә көрә мәһсула ени дәйәр әлавә этмәклә көһнә дәйәри сахламаг габилиййәтинә маликдир. Истеһсал васитәләринин тәкмиллийи, һәчми вә дәйәри артдыгча, йә'ни әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә йығым артдыгча әмәк, даим артмагда олан капитал дәйәрини һифз эдиб ени-ени формаларда әбәдиләшдирир[60]. Муздлу әмәк системиндә әмәйин бу тәбии габилиййәти, әмәйи өзүнә табе эдән капитала мәхсус бир габилиййәт кими, йә'ни капиталын өз-өзүнү мүһафизә этмәк габилиййәти кими көрүнүр, нечә ки, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри капиталын хассәләри кими, капиталистин изафи әмәйи даим мәнимсәмәси исә капиталын даим өз-өзүнә артмасы просеси кими нәзәрә кәлир. Әмтиә дәйәринин бүтүн формалары пул формасы шәклиндә көрүндүйү кими, әмәйин дә бүтүн хассәләри капиталын хассәләри шәклиндә көрүнүр.

---

[59] F. Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, S. 20. [Ф. Энкелс, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 13.]

[60] Классик сияси игтисад әмәк просесини вә дәйәрин артмасы просесини кифайәт дәрәчәдә тәһлил этмәдийинә көрә тәкрар истеһсалын бу мүһүм чәһәтини һеч бир заман дүзкүн анламамышдыр. Рикардо буна мисал ола биләр. Мәсәлән, о дейир ки: „Мәһсулдар гүввә нә гәдәр дәйиширсә дәйишсин, фабрикаларда бир милйон адам һәмишә эйни дәйәри истеһсал эдәчәкдир“. Бу адамларын әмәйинин экстенсивлик вә интенсивлик кәмиййәти мә'лум галдыгда, Рикардонун дедийи һагдыр. Лакин бу һал, әмәйин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф олдугда, бир милйон адамын мәһсула чевирдийи истеһсал васитәләри күтләсинин дә, мәһсулда сахладығы кечмиш әмәйин мигдарынын да вә, демәли, вердийи мәһсулун дәйәринин дә чох мүхтәлиф олмасына һеч дә мане олмур. Рикардо исә чыхардығы нәтичәләрдән бә'зиләриндә мәһз бу чәһәти нәзәрдән гачырыр. Өтәри гейд этмәлийик ки, Рикардо бу мисала әсасланараг, истеһлак дәйәри илә (буну Рикардо бурада: wealth, мадди сәрвәт адландырыр) мүбадилә дәйәри арасындаки фәрги Ж. Б. Сэйә изаһ этмәк истәмишсә дә наил ола билмәмишдир. Сэй она белә чаваб верир: „Даһа мүкәммәл истеһсал үсулларилә ишләдикдә бир милйон адам ики гат, үч гат артыг сәрвәт ярада билдийи һалда артыг дәйәр ярада билмир дейән чәнаб Рикардонун гейд этдийи бу чәтинлийә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, әкәр биз истеһсала лазым кәлдийи кими янашыб

Сабит капиталын о һиссәси ки, А. Смит она әсас һиссә дейир, йә'ни әмәк васитәләри, мәсәлән тикинтиләр, машынлар вә саирә,— истеһсал просесиндә һәмишә бүтүнлүклә иштирак етдийи һалда анчаг тәдричән ишләниб ашыныр вә өз дәйәрини, истеһсалында тәдричлә иштирак етдийи әмтиәләр үзәринә анчаг тәдричлә кечирир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны көстәрән мәһз бу һиссәдир. Капиталын бу һиссәси артдыгча, тәтбиг олунан капитал илә һәр ан истеһлак олунан капитал арасындакы фәрг дә артыр. Башга сөзлә десәк: әмәк васитәләринин, йә'ни тикинтиләрин, машынларын, су боруларынын, иш һейванынын, һәр чүр апаратларын вә саирәнин madди кутләси вә дәйәри артыр; бу әмәк васитәләри аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә даим тәкрар башланан истеһсал просесләриндә, йә'ни мүәййән файдалы нәтичә әлдә едилмәсиндә там һәчмдә иштирак едир, лакин тәдричлә

ону бир мүбадилә кими көтүрсәк, йә'ни бу мүбадиләдә әмәйин, торпағын вә капиталларын мәһсулдар хидмәтләринин верилиб мүгабилиндә мәһсул алындығыны нәзәрдә тутсаг, һәмин чәтинлик арадан галхмыш олар. Биз дүнядакы бүтүн мәһсуллары ялныз бу мәһсулдар хидмәтләр васитәсилә әлдә едирик. Башга сөзлә десәк: өз мәһсулдар хидмәтләримизин мүгабилиндә, истеһсал адланан мүбадилә васитәсилә нә гәдәр чох файдалы шей алмыш олсаг бир о гәдәр зәнкин оларыг, мәһсулдар хидмәтләримизин дәйәри бир о гәдәр артыг олар" (J. B. S a y, Lettres à M. Malthus, Paris 1820, p. 168, 169). Сэйин арадан галдырмаг истәдийи вә Рикардонун нәзәриндә дейил, ялныз Сэйин нәзәриндә мөвчуд олан бу „чәтинлик" бундан ибарәтдир: истеһлак дәйәрләринин мигдары әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы тә'сири алтында чохалдығы һалда нә сәбәбә бунларын дәйәри артмыр? Чавабы: әкәр биз лүтфән истеһлак дәйәрини мүбадилә дәйәри адландырсаг, чәтинлик арадан галхмыш олар. Мүбадилә дәйәри мүбадилә илә мүәййән әлагәси олан бир шейдир. Демәли, истеһсалы әмәк илә истеһсал васитәләринин мәһсула „мүбадилә олунмасы" адландыраг; белә етсәк онда күн кими айдын олар ки, истеһсалда нә гәдәр чох истеһлак дәйәри ярадылмыш олса, бир о гәдәр чох мүбадилә дәйәри әлдә етмиш оларыг. Башга сөзлә десәк, фабрикант бир иш күнүндә нә гәдәр чох истеһлак дәйәри, мәсәлән чораб әлдә етмиш олса, онун чораб сәрвәти бир о гәдәр артыг олачагдыр. Лакин бурада бирдән-бирә чәнаб Сэйин ағлына белә бир фикир кәлир ки, чорабларын „мигдары артдыгча" онларын „гиймәти" (әлбәттә, мүбадилә дәйәринә гәт'иййән дәхли олмаян „гиймәти") дүшүр, „чүнки рәгабәт нәтичәсиндә истеһсалчылар мәһсулу өзләринә баша кәлдийинә вермәли олурлар". Әкәр капиталист өз әмтиәсини өзүнә тамам олан гиймәтлә сатырса, онда бәс мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир? Анчаг, бу чүр әһәмиййәтсиз шейләр үзәриндә дүшүнүб пәрт олмаға дәйәрми! Сэй дейир ки, мәһсулдарлыг йүксәлдийинә көрә инди һәр кәс, кечмишдә мүгабилиндә бир чүт чораб алдығы эйни эквиваленти вериб ики чүт чораб алыр вә и. а. Бу сурәтлә Сэйин чыхардығы нәтичә, Рикардонун мәһз һаман мүддәасыдыр ки, Сэй ону рәдд етмәк истәйирди. Сэй бу гәдәр фикирләшиб бейин ишләтдикдән сонра шадланыр вә Малтуса мүрачиәтлә дейир: „Мөһтәрәм чәнаб, будур бу мүкәммәл нәзәриййә; мән дейирәм ки, бунсуз сияси игтисадын ән чәтин мәсәләләрини айдынлашдырмаг вә хүсусән сәрвәтин дәйәрдән әмәлә кәлмәсинә бахмаяраг, мәһсулларын дәйәри дүшдүкдә милләтин нә үчүн даһа зәнкин олдуғу мәсәләсини айдынлашдырмаг мүмкүн дейилдир" (енә орада, p. 170). Сэйин „Lettres"дәки бу чүр һоггабазлыглары барәсиндә бир инкилис игтисадчысы белә дейир: „Чәнаб Сэй мәһз бу ифрат бошбоғазлығы („those affected ways of talking") өз нәзәриййәси адландырмаг истәйир вә Малтуса мәсләһәт көрүр ки, бундан, „Авропанын бир чох ерләриндә" олдуғу кими, Һертфордда да дәрс версин. О дейир: „Әкәр бу мүддәаларда бә'зи шейләр сизә парадокс кими көрүнсә, һәмин мүддәаларын ифадә етдийи шейләрә диггәт етирин вә бу һалда мән чәсарәтлә күман едирәм ки, онлар сизә олдугча садә вә айдын көрүнәр"... Шүбһәсиздир,—лакин бу просес нәтичәсиндә көрәчәйимиз шей бизә һәр чүр истәсәниз көрүнә биләр, анчаг ени вә я әһәмиййәтли бир шей кими көрүнмәз" („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", p. 116, 110).

ишләниб ашыныр вә, демәли, өз дәйәрини һиссә-һиссә итирир, һабелә бу дәйәри мәһсулун үзәринә һиссә-һиссә кечирир. Бу әмәк васитәләри мәһсулун ярадылмасында иштирак этдикләри һалда она ени дәйәр әлавә этмәдикләринә көрә, йә'ни бүтөвлүкдә тәтбиг олдуглары һалда анчаг һиссә-һиссә истеһлак олундугларына көрә, юхарыда гейд этдийимиз үзрә бунлар да тәбиәт гүввәләри кими: су, бухар, һава, электрик вә саирә кими һавайы хидмәт көстәрмиш олур. Кечмишдә сәрф олунан әмәйин бу һавайы хидмәтләри, чанлы әмәйин гаврайыб чанландырдығы бу хидмәтләр, йығымын мигясы артдыгча йығылыб чохалыр.

Кечмишдә сәрф олунан әмәк һәмишә капитал донунда мейдана чыхдығына көрә, йә'ни *A*, *B*, *C* вә и. а. фәһләләрин әмәк пассиви, ишләмәйән *X* шәхсин активинә чеврилдийинә көрә, буржуалар вә игтисадчылар кечмишдә сәрф олунан әмәйин хидмәтләрини тә'рифләйиб көйләрә галдырырлар; Шотландия даһиси Мак Куллох һәтта белә фәрз эдир ки, кечмишдә сәрф олунан әмәйә мүәййән мигдар мүкафат (фаиз, мәнфәәт вә и. а.) дәхи чатмалыдыр[61]. Демәли, чанлы әмәк просесиндә истеһсал васитәләри шәклиндә иштирак эдән кечмиш әмәйин әһәмиййәтинин мүтәмадийән артмасы, кечмишдә сәрф олунуб гаршылығы өдәнилмәмиш әмәк һәмин просесдә иштирак эдән фәһләнин өзүнә иснад верилмир, бу әмәйин фәһләдән алыныб өзкәнинкиләшдирилмиш тәчәссүмүнә, онун капиталдаки тәчәссүмүнә иснад верилир. Бир гулдар, фәһләни ғул эдән хүсусиййәтләрдән сәрфнәзәр этмәклә ону ади бир фәһлә кими тәсәввүр эдә билмәдийи кими, капиталист истеһсалынын әмәли хадимләри вә бунларын мәфкурәчиси олан бошбоғазлар да, истеһсал васитәләрини анчаг, зиддиййәтләрә әсасланан һазырки антагонист ичтимаи донда көрүрләр вә әсла бундан айрылыгда тәсәввүр эдә билмирләр.

Изафи дәйәрин кәлир илә капитала бөлүнмәсиндән асылы олмаяраг, йығымын кенишләнмәсинә бөйүк тә'сир көстәрән шәртләр сырасында, нәһайәт бир дә аванс эдилмиш капиталын бүтүн кәмиййәтини көстәрмәк лазымдыр.

Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси мә'лум олдугда изафи дәйәр күтләси, һамылыгла бир заманда истисмар олунан фәһләләрин сайындан асылы олараг мүәййән эдилир, бу исә, дәйишән нисбәтдә олса да, енә капиталын мигдарына мүтабиг олур. Капиталын үмуми мәбләғи илә бирликдә онун дәйишән тәркиб һиссәси дә артыр, эйни дәрәчәдә олмаса да енә артыр. Айрыча бир капиталистин истеһсал мигясы нә гәдәр кениш олса, онун, һамысыны бирдән истисмар этдийи фәһләләрин сайы да вә я онун, өдәмәйиб мәнимсәдийи әмәйин күтләси дә бир о гәдәр чох олур[62]. Беләликлә, фасиләсиз йығым сайәсиндә капитал нә гәдәр

[61] Мак Куллох „wages of past labour“ [„кечмишдә сәрф олунан әмәйин мүгабилиндә мүкафат“] патентини, Сениор „wages of abstinence“ [„имтина мүгабилиндә мүкафат“] үчүн патент көтүрәндән хейли габаг көтүрмүшдүр.

[62] Үчүнчү китабда көрәчәйик ки, симасыз истеһсал саһәләринин һәр бириндә капиталын сабит вә дәйишән үнсүрләрә мүхтәлиф нисбәтдә айрылмасы, бу саһәләрин орта мәнфәәт нормасына тохунмур; эйни заманда көрәчәйик ки, бу һал, изафи дәйәрин тәбиәтинә вә истеһсалына даир көстәрдийимиз ганунлара анчаг заһирән зиддир.

чох артырса, истеһлак фонду илә капитал фондуна айрылан дәйәрин мигдары да бир о гәдәр чох артыр. Буна көрә дә капиталист даһа бөйүк дәбдәбә ичиндә яшамагла бәрабәр өз „имтинасыны“ артыра биләр. Нәһайәт, аванс эдилмиш капитал күтләсилә бирликдә истеһсалын мигясы нә гәдәр чох кенишләнирсә, истеһсалын бүтүн һәрәкәтверичи яйлары да бир о гәдәр күчлү тә’сир көстәрир.

5. Фәһлә фонду адланан фонд

Капиталистләр, һабелә изафи дәйәрин мәнимсәнилмәсиндә иштирак эдән башгалары, мәсәлән мүлкәдарлар, онларын гол-ганадлары вә һөкумәтләри, һәр ил әлдә эдилән изафи мәһсулун хейли һиссәсини исраф эдирләр. Бундан башга онлар өз истеһлак фондунда мүәййән мигдар шей дә сахлайырлар ки, тәдричлә сәрф олунан бу шейләр истеһсал үчүн дә ишләдилә биләрди; бундан әлавә онлар мүәййән мигдар ишчини шәхсән өзләринә хидмәт үчүн сахлайыр, беләликлә дә бу ишчиләр истеһсалда сәмәрә верә билмир.

Буна көрә дә сәрвәтин капитала чеврилән һиссәси һеч бир заман, ола биләчәйи гәдәр чох олмур. Бүтүн ичтимаи сәрвәтин мәчмууна нисбәтән бу һиссәнин кәмиййәти, изафи дәйәрин шәхси кәлирлә әлавә капитала бөлүнмәси нисбәтиндә һәр дәфә дәйишиклик әмәлә кәлдикдә дәйишир; һәмин нисбәт исә, бурада үзәриндә әтрафлы даяна билмәйәчәйимиз шәраитин тә’сири алтында даим дәйишир. Бурада, капиталын сабит бир кәмиййәт олмайыб ичтимаи сәрвәтин чох эластик бир һиссәси олдуғуну вә изафи дәйәрин кәлирә вә әлавә капитала бөлүнмәси нисбәтиндән асылы олараг даим дәйишдийини гейд этсәк кифайәтдир.

Сонра биз көрдүк ки, һәтта ишдә олан капитал кәмиййәтчә мә’лум олдугда да, капиталын әлә алдығы иш гүввәси, элм вә торпаг (торпаг дедикдә биз, инсанын иштиракы олмадан тәбиәтин вердийи бүтүн әмәк чисимләрини нәзәрдә тутуруг) капитал үчүн эластиклик имканлары ярадыр вә капиталын өз кәмиййәтиндән асылы олмаяраг мүәййән һәдд дахилиндә онун фәалиййәт мейданыны кенишләндирир. Бу һалда биз, эйни капитал күтләсинин чох мүхтәлиф дәрәчәдә фәалиййәт көстәрмәсинә имкан верән тәдавүл просеси шәртләриндән тамамилә сәрфнәзәр эдирдик. Сонра, биз фәрз эдирдик ки, истеһсал просеси өз капиталист формасынын тә’йин этдийи һүдуддан кәнара чыхмыр, демәли биз ичтимаи истеһсалда мә’лум мүтәрәгги гурулушу тамамилә өзбашына әмәлә кәлмиш бир шей фәрз эдирдик; буна көрә дә биз мөвчуд истеһсал васитәләрини вә иш гүввәсини әсас көтүрүб даһа сәмәрәли бир гурашыг үсулун билаваситә вә мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилә биләчәйини гәт’иййән нәзәрә алмырдыг. Классик сияси игтисад та әзәлдән ичтимаи капиталы, фәалиййәт дәрәчәси сабит олан сабит бир кәмиййәт һесаб этмәк мейлиндә олмушдур. Лакин бу янлыш фикир анчаг XIX әсрдәки баяғы буржуа дүшүнчәсинин каһини олуб ачыг әлламәлик эдән зәһләкар бошбоғаз Иеремия Бентамын сайәсиндә гәт’и бир әһкам шәклинә кирмиш-

дир[63]. Martin Tupper шаирләр арасында нәдирсә, Бентам да философлар арасында одур. Бунларын һәр икиси анҹаг Инкилтәрәдә јарадыла биләрди[64].

Иҹтимаи капиталы һәр заман сабит бир кәмиііјәт һесаб әдән әһкам нөгтейи-нәзәриндән истеһсал просесинин ән ади һадисәләри, мәсәлән бу просесин бирдән-бирә кенишләнмәси вә мәһдудлашмасы вә һәтта јығым фактынын өзү, тамамилә дәрк эдилмәз бир шейдир[65]. Бу әһкамы һәм Бентамын өзү, һәм дә Малтус, Ҹемс Милл, Мак Куллох вә башгалары ишләтмишләр, мәгсәдләри дә бу олмуш ки, дәјишән капиталы, јә'ни капиталын иш гүввәсинә чеврилән һиссәсини даими бир кәмиііјәт кими көстәриб капиталы мүдафиә этсинләр. Белә бир нағыл уйдурулмушду ки, куја дәјишән капиталын madди маһиіјәти, јә'ни фәһләләрә вериләси олан јашајыш васитәләри күтләси вә ја фәһлә фонду адланан шеј, иҹтимаи сәрвәтин тамамилә ајрыҹа бир һиссәсидир ки, бу да тәбиәтин өзүндәки дәјишмәз вә гаршысы алынмаз гүввәләрлә мүәјјән эдилир.

Иҹтимаи сәрвәтин сабит капитал кими вә ја—ҹисимләр шәклиндә көтүрүлсә—истеһсал васитәләри кими ишләмәли олан һиссәсини

---

[63] Әзҹүмлә мүгајисә эт: J. Bentham, Théorie des Peines et des Recompenses, trad. Et. Dumont. 3-ème éd. Paris 1826, vol. II. liv IV, ch. 2.

[64] Иеремия Бентам—анҹаг Инкилтәрәјә хас олан бир һадисәдир. Һеч бир дөврдә вә һеч бир өлкәдә,—һәтта бизим Христиан Волф да дахил олмагла—һәлә белә бир философ олмамышдыр ки, ән ади бајағы фикирләри бу гәдәр ибарәпәрдазлыгла јајсын. Утилитаризм принсипи Бентам тәрәфиндән иҹад олунмамышдыр. О анҹаг Һелветсинин вә XVIII әсрдәки башга франсызларын баҹарыгла шәрһ этдикләри фикри баҹарыгсыз бир шәкилдә тәкрар этмишдир. Мәсәлән, әкәр биз ит үчүн нәјин фајдалы олдуғуну билмәк истәсәк, әввәлҹә кәрәк итин тәбиәтини тәдгиг эдәк. Бу тәбиәтин өзү исә „фајда принсипи“ әсасында гуру муш ола билмәз. Әкәр биз бу принсипи инсана тәтбиг этмәк истәсәк, јә'ни инсанын һәр бир фәалиііјәт, һәрәкәт вә мүнасибәтини фајда нөгтейи-нәзәриндән гијмәтләндирмәк истәсәк, инсан тәбиәтинин үмумиііјәтлә нечә олдуғуну вә һәр бир мүәјјән тарихи дөврдә нечә дәјишдијини билмә иіик. Лакин Бентамын бүтүн бу мәсәләләрлә иши јохдур. Бентам ән кобуд бир садәлөвһлүк көстәриб мүасир филистери,—һәм дә мәһз инкилис филистерини—үмумиііјәтлә нормал инсанын эјни һесаб эдир. Нормал адамын бир нөвү олан бу адамын јашадығы мүһитдә онун үчүн фајдалы нә варса һамысы өзлүјүндә фајдалы һесаб эдилир, сонра да о башлајыб кечмиши, индини вә кәләҹәјини бу өлчү илә өлчүр. Мәсәлән, христиан дини о сәбәбә „фајдалыдыр“ ки, ҹинајәт ганунларынын һүгуг нөгтейи-нәзәриндән писләдијини эјни ҹинајәтләри дин нөгтейи-нәзәриндән писләјир. Бәдии тәнгид „зәрәрлидир“, чүнки мөһтәрәм адамлара Мартин Тупперин әсәрләриндән һәзз алмаг имканы вермир вә и. а. Шүары „nulla dies sine linea“ [„күндә һеч олмаса бир хәтт“] шүарындан ибарәт олуб чох ҹәлд ишләјән бу ҹәнаб, јаздығы дағлар гәдәр китаблары мәһз бу ҹүр ҹәфәнкијатла долдурмушдур. Әкәр мән дә достум Һ. Һејне кими ҹәсарәтли олсајдым, ҹәнаб Иеремијаны буржуа ахмаглығынын даһиси адландырардым.

[65] „Игтисадчылар мүәјјән мигдар капиталы вә мүәјјән мигдар фәһләни, мә'лум вә екнәсәг бир гүввә олуб мүәјјән вә екнәсәг бир интенсивликлә фәалиііјәт көстәрән истеһсал аләтләри һесаб этмәјә чох мајилдирләр... Әмтиә истеһсалын еканә амилидир—дејәнләр бунунла иддиа эдирләр ки, истеһсал үмумиііјәтлә кенишләнә би мәз, чүнки бу ҹүр кенишләнмә үчүн әввәлҹә јашајыш васитәләри, хаммал вә аләтләр чохалдылмалыдыр; белә бир фикирдә олмаг һәгигәтдә ону иддиа этмәк демәкдир ки, истеһсал габагҹадан артмаса, һеч вәҹһлә арта билмәз вә ја, башга сөзлә десәк, истеһсалын артмасы гәт'иііјән мүмкүн олмаз“ (S. Bailey, Money and its Vicissitudes, p. 26 вә 70). Bailey бу әһкамы башлыҹа олараг тәдавүл просеси нөгтейи-нәзәриндән тәнгид эдир.

һәрәкәтә кәтирмәк үчүн әлбәттә, мүәййән мигдар чанлы әмәк лазымдыр. Бу мигдар, истеһсал техникасы илә мүәййән эдилән бир кәмиййәтдир. Лакин һәр бир айрыча иш гүввәсинин истисмар эдилмәси дәрәчәси дәйишдийинә көрә, мүәййән әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сайы гейри-мүәййән галыр. Сонра. Иш гүввәсинин гиймәти үчүн анчаг ән ашағы һәдд, һәм дә чох эластик бир һәдд верилдийинә көрә, иш гүввәсинин гиймәти дә гейри-мүәййән галыр. Арашдырдығымыз әһкамын әсасыны тәшкил эдән фактлар бунлардыр: бир тәрәфдән, ичтимаи сәрвәтин истеһсал васитәләринә вә ишләмәйәнләрин истеһлак васитәләринә бөлүшдүрүлмәсиндә фәһләнин сәси йохдур. Дикәр тәрәфдән, фәһлә анчаг бәхти кәтирдийи мүстәсна һалларда „фәһлә фондуну“ варлыларын „кәлири“ һесабына кенишләндирә биләр. Сисмонди дейир: „Йохсулун бүтүн мүгәддәраты варлынын әлиндәдир... чүнки иллик мәһсулу варлы өзү бөлүшдүрүр. Варлы, кәлир адландырдығы һәр шейи өз истеһлакы үчүн сахлайыр. Капитал адландырдығы шейи дә гайтарыб йохсула верир ки, йохсул онун үчүн кәлир истеһсал этсин (даһа доғрусу, бу капиталдан истифадә эдиб варлы үчүн әлавә кәлир истеһсал этсин)“[66].

Фәһлә фондунун капиталист һәдләрини өзлүйүндә чәмиййәтин тәбиәтиндән асылы олан һәдләр кими гәләмә вермәк тәшәббүсүнүн нечә мә'насыз бир шейә чеврилдийини, профессор Fawcett-ин тимсалы көстәрир. О дейир: „Өлкәнин дөвриййә капиталы[67] — онун фәһлә фондудур. Демәли, һәр бир фәһләнин пул илә алдығы орта әмәк һаггыны билмәк үчүн, бу капиталы садәчә олараг фәһләләрин сайына бөлмәк лазымдыр“[68]. Демәли, биз һәгигәтән верилмиш олан бүтүн фәрди әмәк һагларынын мәблағини һесаблайырыг, сонра да дейирик ки, бу чәмләмәнин екуну, аллаһ вә тәбиәт тәрәфиндән тә'йин эдилмиш „фәһлә фондунун“ дәйәридир. Нәһайәт, бу васитә илә әлдә эдилән мәблағи фәһләләрин сайына

[66] Sismondi Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 107, 108.— Ч. Ст. Милл өз Prinsiples of Political Economy“ әсәриндә (b. II, ch 1, § 3) дейир: „Һазырда әмәйин мәһсулу, сәрф олунан әмәйә тәрс нисбәтдә бөлүнүр: мәһсулун ән чох һиссәсини һеч бир заман ишләмәйәнләр, мигдар э'тибарилә бундан сонра кәлән гисмини, демәк олар ки, анчаг номинал әмәк сәрф эдәнләр көтүрүр вә бунлардан сонра кәләнләрин пайына дүшән һиссә кетдикчә азалыр, йә'ни әмәк ағырлашдыгча вә хошакәлмәз олдугча бу әмәйин мүгабилиндә верилән әвәз дә кетдикчә азалыр. Ән йоручу вә үзүнтүлү чисмани ишлә мәшғул олан бир адамын, һәтта ән зәрури яшайыш васитәләрини әлдә эдә биләчәйинә дә үмиди олмур“. Анлашылмазлығы арадан галдырмаг үчүн гейд этмәлийәм ки, Ч. Ст. Милл вә онун кими адамлар, өз көһнәлмиш игтисади әһкамларилә мүасир мейлләри арасындаки зиддиййәтләр үчүн әлбәттә, һәр чүр төһмәтә лайигдирләр, лакин бунлары мәддаһ вулгар игтисадчыларла гарышдырмаг сон дәрәчә бөйүк бир һагсызлыг оларды.

[67] Бурада мән охучуя хатырладырам ки, дәйишән капитал вә сабит капитал категорияларыны биринчи дәфә мән ишләтмишәм. Сияси игтисад элми А. Смит заманындан башлаяраг, дәйишән капитал илә сабит капитал тә'рифләрини даим, әсас капитал илә дөвриййә капиталы формалары арасында олуб тәдавүл просесиндән доған фәргլә гарышдырыр. Бу хүсусда мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн икинчи китабын икинчи бөлмәсинә бах [„Капитал“, II чилд, онунчу фәсил. Һабелә мүгайисә эт: „Theorien über den Mehrwert“, Bd. III].

[68] H. Fawcett, Prof. of Political Economy at Cambridge, „The Economic Position of the British Labourer“, London 1865, p. 120.

бөлүрүк ки, һәр фәһләнин пайына орта һесабла нә гәдәр дүшдүйүнү тәзәдән кәшф эдәк. Бу там бир әлламәликдир. Буна бахмайраг ҹәнаб Fawcett даянмадан бир-нәфәсә дейир: „Инкилтәрәдә һәр ил йығылан сәрвәтин мәҹмуу ики һиссәйә айрылыр. Бир һиссәси өз сәнаеимизи яшадыб давам этдирмәк үчүн Инкилтәрәнин өзүндә ишә салыныр, дикәр һиссәси исә башга өлкәләрә ихраҹ эдилир... Өз сәнаеимиздә ишләдилән һиссә, өлкәдә һәр ил йығылан сәрвәтин ҹүз'и гисмини тәшкил эдир“[69]. Демәли, әвәзи өдәнилмәдән һәр ил инкилис фәһләләринин әлиндән алынан вә кетдикҹә артан изафи мәһсулун чох һиссәси Инкилтәрәдә дейил, башга өлкәләрдә капитала чеврилир. Лакин хариҹә көндәрилән әлавә капиталла бирликдә, аллаһ вә Бентам тәрәфиндән иҹад олунмуш „фәһлә фондунун“ да бир һиссәси хариҹә апарылыр[70].

ИЙИРМИ ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ

ҠАПИТАЛИСТ ЙЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

1. Ҡапиталын тәркиби дәйишмәдийи һалда, иш гүввәсинә тәләбин йығымла мүвази артмасы

Бу фәсилдә биз, капитал артдыгда фәһлә синфинин мүгәддәратына онун нә кими тә'сир көстәрдийини тәдгиг эдирик. Бу тәдгигатымызда ики ән мүһүм амилдән бири капиталын тәркиби, дикәри дә йығым просесиндә капиталын тәркибиндә әмәлә кәлән дәйишикликләрдир.

Капиталын тәркибини ики нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг этмәк олар. Капиталын дәйәр ҹәһәтдән тәдгиг эдилән тәркиби,—онун сабит капитала, яхуд истеһсал васитәләринин дәйәринә вә дәйишән капитала, яхуд иш гүввәсинин дәйәринә, йә'ни әмәк һаггынын үмуми мәблəғинә бөлүнмәси нисбәтилә тә'йин олунур. Истеһсал просесиндә ишләйән материал ҹәһәтдән тәдгиг эдилән һәр бир капитал, истеһсал васитәләринә вә ҹанлы иш гүввәсинә айрылыр; капиталын бу мә'нада тәркиби, тәтбиг эдилән истеһсал васитәләри күтләси илә бунларын тәтбиги үчүн лазым олан әмәйин мигдары арасындаки нисбәтлә тә'йин олунур. Бу ики тәркибдән бириҹисини мән капиталын дәйәр тәркиби, икинҹисини капиталын техники тәркиби адландырырам. Бунларын һәр икиси арасында сых гаршылыглы әлагә вардыр. Онларын бу гаршылыглы әлагәсини ифадә этмәк үчүн мән капиталын дәйәр тәркибини капиталын үзви тәркиби адландырырам, нә гәдәр

[69] Енә орада, р. 122, 123.

[70] Демәк олар ки, Инкилтәрәдән нәинки анҹаг капитал ихраҹ олунур, һәтта фәһләләр дә көчүб кетмәк шәклиндә һәр ил ихраҹ олунур. Лакин мәтндә, чох гисми фәһлә синфинә мәнсуб олмаян мүһаҹирләрин әмлакы нәзәрдә тутулмур. Бу мүһаҹирләрин чох гисми фермер ушагларыдыр. Мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдилә һәр ил Инкилтәрәдән ихраҹ эдилән әлавә капиталын иллик йығыма нисбәтән тәшкил этдийи кәмиййәт, иллик әһали артымына нисбәтән иллик мүһаҹирәтин тәшкил этдийи кәмиййәтдән олдугҹа бөйүкдүр.

ки, капиталын дәйәр тәркиби онун техники тәркиби илә тә'йин олунур вә техники тәркибин дәйишикликләрини әкс етдирир. Капиталын үмумиййәтлә тәркибиндән бәһс едилдийи һалларда һәмишә онун үзви тәркиби нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мүәййән бир истеһсал саһәсинә гоюлмуш вә бир-бириндән асылы олмајан бир чох капиталистләрин әлиндә ишләјән бир йығын фәрди капиталлар тәркибчә бир-бириндән аз-чох фәргләнир. Бу фәрди капиталларын тәркибләриндән чыхарылан орта рәгәм һәмин истеһсал саһәсиндәки бүтүн капиталын тәркибини ифадә едир. Нәһайәт, бүтүн истеһсал саһәләринин бу орта тәркибләриндән чыхарылан орта рәгәм, бүтүн өлкәнин ичтимаи капиталынын тәркибини ифадә едир вә бундан сонраки шәрһимиздә биз нәтичә е'тибарилә анчаг бундан бәһс едәчәйик.

Бу илк гейдләрдән сонра, инди енә дә капитал йығымы бәһсинә кечәк.

Капиталын артмасы үчүн, онун тәркибиндәки дәйишән һиссәнин, йә'ни иш гүввәсинә чеврилән һиссәнин артмасы лазымдыр. Әлавә капитала чеврилән изафи дәйәрин бир һиссәси даим енидән дөнүб дәйишән капитала вә я әлавә фәһлә яшайышы фондуна чеврилмәлидир. Фәрз едәк ки, дикәр дәйишмәз шәртләрлә бәрабәр капиталын тәркиби дә дәйишмәз галыр, йә'ни мүәййән истеһсал васитәләри күтләсини вә я сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн, енә әввәлки гәдәр иш гүввәси күтләси тәләб олунур; бу һалда әмәйә олан тәләб вә фәһлә яшайышы фонду, йәгин ки, капиталын артдығы нисбәтдә артыр вә капитал нә гәдәр сүр'әтлә артса, бу да эйни сүр'әтлә артыр. Мә'лум олдуғу үзрә капитал һәр ил изафи дәйәр истеһсал едир вә бунун бир һиссәси һәр ил илкин капитала әлавә олунур; бу әлавәнин өзү дә, ишдә олан капиталын гәдәри артдыгча илбәил чохалыр вә, нәһайәт, мә'лум олдуғу үзрә, ени базарлар тапылмасы вә ени ичтимаи тәләбат яранмасы нәтичәсиндә капитал тәтбиги үчүн ени саһәләр әмәлә кәлдикдә вә башга бу кими һалларда варланмаг чәһди хүсуси бир шиддәт кәсб едир, буна көрә дә йығымын мигясы тәкчә изафи дәйәрин вә я изафи мәһсулун капитала вә кәлирә бөлүнмәсиндә әмәлә кәлән дәйишиклик нәтичәсиндә сүр'әтлә кенишләнә биләр, — бүтүн бу сәбәбләрә көрә капитал йығымынын доғурдуғу тәләбат иш гүввәсинин вә я фәһләләрин сайынын артмасыны өтүб кечә биләр, фәһләйә олан тәләб фәһлә тәклифини өтүб кечәр вә беләликлә әмәк һаггы арта биләр.

Һәм дә, юхарыда көстәрилән шәраит дәйишмәз галдыгда нәинки белә ола биләр, һәтта ән нәһайәт белә дә олмалыдыр. Һәр ил әввәлки илдәкиндән чох фәһлә ишләмәси тәләб олундуғуна көрә, кеч-тез елә бир заман кәлиб чатмалыдыр ки, бурада йығымын тәләбаты ади замандаки әмәк тәклифини өтүб кечмәйә вә, демәли, әмәк һаггы артмаға башлайыр. Инкилтәрәдә бундан бүтүн XV әср бою вә XVIII әсрин биринчи ярысында шикайәтләр ешидилир. Лакин муздлу фәһләләрин яшамасы вә төрәмәси үчүн аз-чох әлверишли шәраитин олмасы, капиталист истеһсалынын әсас характерини әсла дәйишдирмир. Бәсит тәкрар истеһсал капиталист мүнасибәтинин өзүнү, йә'ни бир тәрәфдә капиталистләри, дикәр

тәрәфдә исә муздлу фәһләләри арасы кәсилмәдән тәкрар истеһсал этдийи кими, кениш мигясда тәкрар истеһсал вә я йығым да капиталист мүнасибәтини кениш мигясда тәкрар истеһсал эдир: бир гүтбдә даһа чох капиталист вә я әввәлкиләрдән ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чох муздлу фәһлә әмәлә кәлир. Юхарыда көрдүйүмүз кими, иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы һәгигәтдә капиталын өзүнүн тәкрар истеһсалы демәкдир, зира иш гүввәси капиталын дәйәрини артыран бир васитә олмаг э'тибарилә һәмишә капиталын тәркибинә дахил олмалыдыр, ондан айрыла билмәз вә иш гүввәсинин капитала табелийини анҹаг, онун өзүнү сатдығы айры-айры капиталистләрин дәйишилмәси пәрдәләйир. Беләликлә, капитал йығымы пролетариатын артмасы демәкдир[71].

Классик сияси игтисад бу ҹәһәти о гәдәр яхшы баша дүшүрдү ки, А. Смит, Рикардо вә башгалары, һәтта, юхарыда гейд эдилдийи кими, сәһвән йығымы изафи мәһсулун капитала чеврилән бүтүн һиссәсинин мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак эдилмәси илә вә я бу һиссәнин әлавә муздлу фәһләләрә чеврилмәси илә эйниләшдирирдиләр.

Һәлә 1696-чы илдә Ҹон Беллерс дейир: „Бирисинин 100 000 акр торпағы, бир о гәдәр фунт стерлинги, бир о гәдәр дә мал-гарасы олуб фәһләси олмаса иди, белә бир варлынын өзү фәһләдән башга нә оларды? Фәһләләр адамлары варландырыр, буна көрә дә фәһлә нә гәдәр чох олса, варлылар да бир о гәдәр чох олар... Йохсулларын әмәйи варлылар үчүн сәрвәт мә'дәнидир“[72].

Һабелә Bernard de Mandeville XVIII әсрин әввәлләриндә дейир: „Мүлкиййәтин кифайәт гәдәр мүдафиә эдилдийи ерләрдә пулсуз яшамаг йохсулларсыз яшамагдан асан оларды, чүнки йохсул олмасайды, ким ишләрди?.. Фәһләләри аҹлыг нәтиҹәсиндә өлмәкдән горумаг нә гәдәр лазымдырса, онларын әлинә гәнаәт эдилиб йығыла биләҹәк бир шей кечмәмәсинә чалышмаг да о гәдәр лазымдыр. Ашағы синфә мәнсуб бириси сон дәрәҹә чалышган олмаг вә өз боғазындан кәсмәк нәтиҹәсиндә бә'зән әввәлки вәзиййәтиндән юхары галхырса, бунда кәрәк һеч кәс она мане

[71] Karl Marx, „Lohnarbeit und Kapital“ [бах: К. Маркс, „Муздлу әмәк вә капитал“].—„Күтләләрин эйни дәрәҹә зүлм алтында олдуғу шәраитдә өлкәдә нә гәдәр чох пролетар олса, өлкә бир о гәдәр варлыдыр“ (Colins, L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes. Paris 1857, vol. III, p. 331). Игтисади мә'нада „пролетар“ дедикдә анҹаг, „капитал“ истеһсал эдиб онун дәйәрини артыран вә, Пекерин тә'бирилә десәк, „ҹәнаб капиталын“ өзүнү артырмаг тәләбаты үчүн даһа лазым олмадыгда дәрһал күчәйә говулан муздлу фәһләни нәзәрдә тутмаг лазым кәлир. „Ибтидаи мешәләрин аҹиз пролетары“,—Рошерин хош уйдурмасыдыр. Ибтидаи мешәдә яшаян адам ибтидаи мешәнин саһибидир вә бу мешәдән өз малы кими, бир орангутанг гәдәр сәрбәстликлә истифадә эдир. Демәли о пролетар дейилдир. Бу адам ялныз о заман пролетар оларды ки, ибтидаи мешәни о истисмар этмәйиб мешә ону истисмар эдә иди. Онун сағламлығына кәлдикдә исә, бу ҹәһәтдән, о ялныз һазырки пролетарла дейил, сифилисли вә сарылыг хәстәлийинә тутулан „мө'тәбәр ҹәнабларла“ да бәрабәр тутула биләрди. Лакин Рошер ибтидаи мешә дедикдә, чох эһтимал ки өз доғма Lüneburger Heide-сини нәзәрдә тутур.

[72] John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, London 1696, p. 2.

олмасын, зира шүбһәсиздир ки, гәнаәтлә яшамаг — ҹәмиййәтдә һәр бир шәхс, һәр бир аилә үчүн ән ағыллы бир ишдир; лакин бүтүн варлы милләтләрин мәнафеи тәләб эдир ки, йохсулларын чох һиссәси һеч заман ишсиз галмасын вә бүтүн алдыгларыны һәмишә тамамилә сәрф этсинләр... Күзәраныны күндәлик әмәклә тә'мин эдәнләри ишләмәйә вадар эдән анҹаг онларын эһтияҹларыдыр ки, буну йүнкүлләшдирмәк ағыллы ишдир, тамамилә арадан галдырмаг исә ахмаглыг оларды. Иш адамыны чалышган эдә биләҹәк еканә васитә, она бабатҹа әмәк һаггы вермәкдир. Чох ашағы әмәк һаггы она, мәзаҹындан асылы олараг, руһ дүшкүнлүйү вә я мә'юслуг кәтирир, чох йүксәк әмәк һаггы исә ону дикбаш вә тәнбәл эдир... Бу ерәдәк дейиләнләрдән чыхан нәтиҹә одур ки, көләлийә йол вермәйән азад бир милләт үчүн ән һәгиги сәрвәт, чохлу мигдар чалышган йохсул олмасындан ибарәтдир. Донанма вә ордуну адамла тә'мин этмәк үчүн бу йохсулларын түкәнмәз бир мәнбә олдуғу һәлә бир яна дурсун, онлар олмаса, һеч бир кейф чәкмәк вә өлкәнин вердийи не'мәтләрдән истифадә этмәк дә олмаз. Ҹәмиййәти (әлбәттә, ишләмәйәнләрдән ибарәт олан ҹәмиййәти) хошбәхт этмәк, халгы исә һәтта өз аҹынаҹаглы вәзиййәтиндән разы салмаг үчүн — кәрәк халгын бөйүк әксәриййәти ҹаһил вә йохсул һалда галсын. Идрак бизим арзуларымызы кенишләндириб артырыр, одур ки, инсанын арзусу нә гәдәр аз олурса, онун эһтияҹлары да бир о гәдәр асанлыгла тә'мин эдилә билир“[73].

Виҹданлы вә ганаҹаглы адам олан Mandeville һәлә буну баша дүшмүр ки, йығым просеси механизминин өзү, капиталы артырмагла бәрабәр „чалышган йохсуллар“ күтләсини дә, йә'ни муздлу фәһләләр күтләсини дә артырыр, һәмин муздлу фәһләләр өз иш гүввәсини кетдикҹә артырмаға, бунунла да кетдикҹә артан капиталын дәйәрини чохалтмаға мәҹбур олурлар; нәтиҹәдә муздлу фәһләләр өзләри капиталистин шәхсиндә тәҹәссүм эдән өз мәһсулларындан асылы олмаг вәзиййәтләрини әбәдиләшдирмиш олурлар. Бу асылылыг мүнасибәти һаггында сэр F. M. Eden „Инкилтәрәдә йохсулларын вәзиййәти вә я фәһлә синфинин тарихи“ адлы әсәриндә дейир: „Торпағымызын тәбии мәһсулу бизи тамам яшатмаг үчүн кифайәт дейилдир; буна көрә дә биз габагҹадан әмәк сәрф этмәсәйдик өзүмүзү нә кейим, нә мәнзил, нә дә емәклә тәҹһиз эдә билмәздик. Бу сәбәбдән дә ҹәмиййәтин һеч олмаса бир һиссәси даим ишләмәлидир... Бә'зиләри „нә әкмирләр, нә дә әйирмирләр“, лакин әмәк мәһсулларына маликдирләр. Онларын әмәк сәрф этмәкдән белә азад олмалары анҹаг мүасир гайдалар сайәсиндәдир; онлары ярадан анҹаг мүасир гайдалардыр[74]. Зира он-

---

[73] B. de Mandeville, The Fable of the Bees. 5-th ed. London 1728, Remarks, p. 212, 213, 328. „Бабат яшайыш вә даими әмәк, йохсуллар үчүн мадди сәадәт (бурада мадди сәадәт дейә мүмкүн гәдәр узун иш күнү вә мүмкүн гәдәр аз яшайыш васитәләри нәзәрдә тутулур), дөвләт үчүн“ (йә'нн торпаг саһибләри, капиталистләр, онларын сияси акентләри вә ә'янлар үчүн) „исә варланмаг йолудур“ („An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 54).

[74] Eden-ә суал вермәк лазым кәләрди ки, бәс „мүасир гайдалар“ кимин мәһсулудур? Мәсәләйә һүгуг хүлялары нөгтейи-нәзәриндән янашан Eden, гануну мадди истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулу дейил, әксинә, истеһсал мүнасибәт-

лар дейирләр ки, әмәйин бәһрәсини әмәкдән әлавә башга йолла да мәнимсәмәк олар. Чохлу сәрвәт саһиби олан адамлар бу сәрвәтә өз габилиййәтләри сайәсиндә наил олмамышлар, демәк олар ки, тамамилә башгаларынын әмәйи сайәсиндә наил олмушлар, чүнки онларын габилиййәти башгаларынын габилиййәтиндән һеч дә йүксәк дейилдир; варлылары ҹәмиййәтин ишләйән һиссәсиндән фәргләндирән ҹәһәт онларын торпаг вә пул саһиби олмалары дейил, әмәйә һаким („the command of labour“) олмаларыдыр... Бу план [Eden-ин алгышладығы план] мүлкиййәтчиләрә... онлар үчүн ишләйәнләр үзәриндә бөйүк бир нүфуз вә һакимиййәтә малик олмаг имканы версә дә, һәр һалда һәддиндән артыг нүфуз вә һакимиййәт имканы вермәзди, һабелә бу фәһләләри дә көләлик вәзиййәтинә салмаг дейил, хош вә мүлайим бир асылылыг вәзиййәтинә саларды... Белә бир асылылыг мүнасибәти, инсан тәбиәтини яхшы билән һәр кәсә мә'лум олдуғу кими, фәһләләрин өз хейри үчүн лазымдыр“[75]. Ери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Адам Смитин шакирдләриндән тәкҹә сәр F. M. Eden XVIII әсрдә әһәмиййәтли бир иш көрә билмишдир[76].

ләрини ганунун мәһсулу һесаб эдир. Linguet Монтескйенин хәяли „Esprit des lois“ни [Ганунларын маһиййәтини] тәкҹә бир сөзлә һечә вуруб дейир: „L'éspri des lois, c'est la propriété“ [„Ганунларын маһиййәти—мүлкиййәтдир“].

[75] Eden, The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England“, vol. I, b. 1, ch. I, p. 1, 2, XX.

[76] Охуҹу, „Essay on Population“ адлы әсәри 1798-чи илдә чапдан чыхан Малтусу хатырласа мән яда саларам ки, бу әсәр илк шәклиндә, De Foe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace вә башгаларындан әхз эдилиб шакирдләрә мәхсус сәтһи вә кешишләрә мәхсус тәмтәраглы интиһалдан [әдәби оғурлугдан] башга бир шей дейилдир вә ичиндә мүстәгил дүшүнүлүб ирәли сүрүлән һеч бир фикир йохдур. Бу памфлетин бөйүк курулту салмасына сәбәб ялныз партия мүлаһизәләридир. Франса ингилабынын Британия краллығында гызғын мүдафиәчиләри тапылды. XVIII әсрдә яваш-яваш һазырланан, сонра исә бөйүк иҹтимаи бөһран заманы, Кондорсе вә башгаларынын нәзәриййәсинә гаршы мисилсиз бир чарә олдуғу бөйүк бир курулту вә тәнтәнә илә хәбәр верилән „әһали принсипи“, инкилис олигархиясы тәрәфиндән бөйүк шадлыгла гаршыланды, чүнки инкилис олигархиясы буну инсанлығын инкишафы уғрундаки бүтүн ҹәһдләрин көкүнү кәсән бөйүк бир васитә һесаб эдирди. Өз мүвәффәгиййәтинә лап һейран галан Малтус көһнә схеми башгаларынын әсәрләриндән сәтһи сурәтдә топладығы материалларла тәкмилләшдирмәйә вә буна ени бир материал әлавә этмәйә башлады ки, бу ени материал да Малтус тәрәфиндән кәшф эдилмәк дейил, анҹаг мәнимсәнилмишди. Ери кәлмишкән дейәк ки, Малтус инкилис кешиши олдуғуна бахмаяраг, бир раһиб кими эвләнмәмәйә сөз вермишди. Чүнки бу, Кембриҹ протестант университетиндә fellowship (үзвлүк) шәртләриндән бири иди. „Биз, эвлиләрин коллекия үзвү олмаларына йол вермирик. Әксинә, эвлиләр дәрһал үзвләр сырасындан хариҹ олмалыдыр“ („Reports of Cambridge University Commission“, p. 172). Малтусун бу ҹәһәти башга протестант кешишләринә нисбәтән үстүнлүкдүр, чүнки онлар кешишләрин эвләнмәсини гадаған эдән католик әһкамыны өз үзәрләриндән атмышлар вә „төрәйиб артмаг“ әһкамыны гәбул эдиб өзләри үчүн хүсуси бир шәриәт вәзифәсинә чевирмәклә буну о гәдәр үрәкдән еринә етирирләр ки, һәр ердә әһалинин артмасына һәгигәтән әдәбсиз бир дәрәҹәдә баис олур вә эйни заманда „әһали принсипини“ фәһләләр ичәрисиндә тәблиғ эдирләр. Мараглыдыр ки, бу назик мәсәлә, игтисади рәнк верилән бу күнаһа батмаг мәсәләси, йә'ни Адәмин буғда емәси мәсәләси, „urgent appetite“ [„гаршысы алынмаз нәфс“], кешиш Townsend зарафатяна демишкән „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid“ („Купидонун охларынын уҹуну күтләшдирә биләҹәк маниәләр“) протестант илаһийят элми вә даһа доғрусу протестант килсәси нүмайәндәләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды вә инди дә онларын инһисарындадыр. Орижинал вә һазыр-

Индийәдәк нәзәрдә тутулуб фәһләләр үчүн ән әлверишли фәрз эдилән йығым шәраитиндә фәһләләрин капиталдан асылылыг мүнасибәти бабат вә я, Eden дедийи кими, „хош вә мүлайим“ бир шәклә кирир. Капитал артдыгча бу мүнасибәт даһа интенсивләшмәк әвәзинә анчаг даһа экстенсивләшир, йә'ни капиталын истисмар вә һөкмранлыг этмәк даирәси онун өз кәмиййәти вә рәиййәтләринин артмасы илә янашы олараг садәчә кенишләнир. Бу фәһләләрин, даим артан вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әлавә капитала чеврилән өз изафи мәһсулунун чох һиссәси тә'дийә васитәләри шәклиндә енә дә онларын өз әлинә гайыдыр, бунун да сайәсиндә онлар өз тәләбатыны кенишләндирә билир,

---

чаваб бир әдиб олан Венесия раһиби Ortes чыхылмаг шәртилә, „әһали принсипи“ тәблиғатчыларынын чоху, протестант кешишләридир. Бунлардан бири мәсәлән Bruckner-дир ки, онун „Théorie du Système animal, Leyde 1767“ әсәриндә әһали һаггындаки бүтүн мүасир нәзәриййә һәртәрәфли гәләмә алынмышдыр; бу әсәрин язылмасына, һәмин мөвзу үзәриндә Кэнэ илә өз шакирди ата Мирабо [ингилаб хадиминин атасы] арасындаки өтәри мүбаһисәйә сәбәб олмушдур; сонра кешиш Wallace, кешиш Townsend, кешиш Malthus вә онун шакирди баш кешиш Th. Chalmers кәлир; in this line [енә һәмин мәсләкдән олан] чызмагарачы хырда кешишләрдән исә, әлбәттә, бәһс этмирик.

Әввәлләр сияси игтисадла Hobbes, Locke, Hume кими философлар, Thomas Morus, Tomple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin кими тичарәт вә дөвләт адамлары мәшғул олурдулар, хүсусән сияси игтисад нәзәриййәси илә Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay кими тибб алимләри мәшғул олур вә бу саһәдә чох бөйүк мүвәффәгиййәт көстәрирдиләр. Һәлә XVIII әсрин орталарында өз заманәсинин көркәмли игтисадчысы олан кешиш Josiah Tucker гарын мәсәләсилә мәшғул олдуғу үчүн үзр истәйир. Сонралар исә, йә'ни мәһз „әһали принсипи“ заманында протестант кешишләринин дөврү башланды. Әһалини сәрвәтин әсасы һесаб эдән вә кешишләрин Адам Смит кими амансыз дүшмәни олан Петти бу түркәчарәчиләрин мейдана чыхачағыны санки ирәличәдән һисс эдәрәк дейир: „Ганун—адвокатларын ачындан өлдүйү ердә ән чох тәрәгги этдийи кими, дин дә кешишләрин нәфсинин ән чох өлдүрүлдүйү ердә ән чох тәрәгги эдир“. Буна көрә дә Петти протестант кешишләринә мәсләһәт көрүр ки, мүгәддәс Павел кими эвләнмәйиб „нәфсләрини өлдүрмәк“ истәмирләрсә, „һеч олмаса мөвчуд мәһәллә килсәләринә (benefices) лазым олачағындан артыг кешиш төрәтмәсинләр [„not to breed more Churchmen“]; йә'ни Инкилтәрәдә вә Уэлсдә чәми 12 000 мәһәллә килсәси варса, 24 000 кешиш төрәтмәк ағыллы бир иш олмазды („it will not be safe to broed 24 000 ministers“), чүнки әли бошда галан 12 000 кешиш һәмишә өзүнә рузи ахтарачагдыр вә буну онлар анчаг белә бир асан васитә илә тапа биләрләр: онлар кәрәк халгын ичинә яйылыб ону баша салсынлар ки, әлиндә мәһәллә килсәси олан 12 000 кешиш инсанлары бәдбәхт эдир, онлары ачлыға дүчар эдир, онлара әйри йол көстәрирләр вә бу йол илә кедән инсанлар һеч бир заман кедиб чәннәтә чата билмәйәчәкләр“ (Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, London 1667, p. 57). Адам Смитин өз заманындаки протестант кешишләринә мүнасибәтини ашағыдаки һадисә көстәрир. Norwich-ли инкилис кешиши Dr. Horne „A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians. 4-th ed. Oxford 1784“ әсәриндә А. Смитә һүчум эдир, чүнки А. Смит ч. Strahan-а яздығы бир ачыг мәктубда „өз досту Давиди (йә'ни Юму) мумялайыр“, Юмун өлүм ятағында Лукианы охумагла вә вист оюну илә әйләндийини чамаата нағыл эдир вә һәтта чәсарәт эдиб языр ки: „Юмун истәр сағлығында, истәрсә вәфатындан сонра мән һәмишә ону зәиф инсан тәбиәтинин йол верә биләчәйи гәдәр мүдрик, пак вә хошәмәл бир инсан нүмунәси һесаб этмишәм“. Кешиш һиддәтлә дейир: „Мөһтәрәм чәнаб, бүтүн дин аләминә сөнмәз нифрәт бәсләмиш олан вә әлиндән кәлсәйди һәтта дин кәлмәсинин өзүнү вар гүввә илә инсанларын зеһниндән силиб атмаға чалышан бир шәхси, онун яшайыш тәрзини бизә мүдрик вә пак бир инсан кими көстәрмәк яхшы бир һәрәкәт сайыла биләрми?“ (Енә орада, p. 8). „Лакин, әй һәгигәт тәрәфдарлары,

ишләтдикләри кейим, мебел вә саирә фондуну яхшылашдыра билир вә һәтта чүз'и бир мәбләғдә пул эһтияты фонду да йыға билирләр. Лакин яхшы палтар, яхшы емәк, яхшы рәфтар вә я аз-чох көзә дәйән peculium гулун асылы олмаг вә истисмар олунмаг мүнасибәтини арадан галдырмадығы кими, юхарыдаки чәһәт дә муздлу фәһләнин асылы олмаг вә истисмар олунмаг мүнасибәтини арадан галдырмыр. Капитал йығымы нәтичәсиндә әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси һәгигәтдә анчаг о демәкдир ки, муздлу фәһләнин өз әлилә өзү үчүн һазырламыш олдуғу гызыл зәнчирин һәчми вә ағырлығы, онун аз кәркин олмасына имкан верир. Бу мәсәлә әтрафындаки мүбаһисәләрдә, ән башлыча чәһәти, мәһз капиталист истеһсалынын differentia specifica-сыны [спесифик хүсусиййәтини] адәтән нәзәрдән гачырырдылар. Капиталист истеһсалында иш гүввәсини сатын аланын мәгсәди, бу иш гүввәсинин фәалиййәтиндән вә я мәһсулундан истифадә эдиб өз шәхси тәләбатыны тә'мин эдә билмәси дейилдир. Алычынын мәгсәди, өз капиталынын дәйәрини артырмагдыр, әмтиә истеһсал этмәкдир, әмтиәдә исә, капиталистин өдәмиш олдуғу әмәкдән артыг әмәк вардыр, демәли, онун өзүнә мүфтә баша кәлмәсинә бахмаяраг әмтиә сатылдыгда реаллашан бир һиссә дәйәр вардыр. Бу капиталист истеһсал үсулунун гәт'и гануну, изафи дәйәр истеһсал этмәк вә я варланмагдыр. Иш гүввәси ялныз она көрә алычы тапа билир ки, истеһсал васитәләрини капитал шәклиндә һифз эдир, өз дәйәрини капитал шәклиндә тәкрар истеһсал эдир вә өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә сәрф этмәклә әлавә капитал үчүн мәнбә ярадыр.

Демәли, иш гүввәсинин сатылмасы шәртләри фәһләләр үчүн аз-чох әлверишли олса да, бу шәртләрин өзү иш гүввәсинин даим тәкрар сатылмасыны вә сәрвәтин капитал олараг, даим кенишләнән мигясда тәкрар истеһсал олунмасыны тәләб эдир. Көрдүйүмүз кими, әмәк һаггынын тәбиәти элә дир ки, фәһлә даим кәрәк өдәнилмәмиш мүәййән мигдар әмәк сәрф этсин. Әмәйин гиймәтинин ашағы дүшмәсилә эйни заманда әмәк һаггынын йүксәлмәси вә саир бу кими һаллар һәлә бир яна дурсун, әмәк һаггынын артмасы һәтта ән яхшы һалда да анчаг, фәһләнин сәрф

мә'юс олмайын, атеизм әбәди дейилдир (енә орада, p. 17). Адам Смит о гәдәр „бәдәмәл кафирдир ки, („the atrocious wickedness“), өлкәдә атеизм тәблиғ эдир (мәһз өзүнүн „Theory of moral sentiments“ әсәрилә)... Һийләләринизи билирик, чәнаб доктор! Тәдбирләринизи яхшы дүшүнмүшсүнүз, амма бу дәфә һесабда янылмышсыныз. Давид Юму мисал көстәрмәклә сиз инандырмаг истәйирдиниз ки, атеизм руһдан дүшәнә еканә даяг („cordial“) вә өлүм дәһшәтинә гаршы еканә падзәһрдир... Элә исә Бабил хәрабәзарына бахыб фәрәһләнин, гәддар, мәл'ун Фир'ону алгышлайын!“ (енә орада, p. 21, 22). А. Смитин ардычыл динләйичиләриндән бири онун вәфатындан сонра языр ки: „Смитин Юмла достлуғу христиан олмасына мане олду... О һәр шейдә Юмун дедийинә инанырды. Юм она десәйди ки, ай дәйирми пендирдир, она да инанарды. Бу сәбәбдән дә онун дедийинә инанырды ки, аллаһ вә мө'чүзә йохдур... О өз сияси принсипләринә көрә республикачылыға яхын иди“ („The Bee“. By James Anderson. 18 volumes. Edinburgh 1791—93, vol. III, p. 164, 165). Кешиш Th. Chalmers бу фикрә кәлир ки, А. Смит „гейри-мәһсулдар фәһләләр“ категориясыны, мәһз протестант кешишләрини нәзәрдә тутуб гәрәзлә уйдурмуш вә онларын чәннәтдәки саваб ишләрини нәзәрә алмамышдыр.

этдийи өдәнилмәмиш әмәйин мигдарынын әксилмәсиндән башга бир шей дейилдир. Изафи әмәйин бу әксилмәси һеч бир заман елә бир дәрәҹәйә чата билмәз ки, капитализм системинин варлығыны, йә'ни истеһсал просесинин капиталист характерини вә бу просесин өзүнүн яшамасы үчүн лазым олан шәртләрин тәкрар истеһсалыны: бир тәрәфдән, истеһсал вә яшайыш васитәләринин капитал шәклиндә, дикәр тәрәфдән иш гүввәсинин әмтиә шәклиндә,—бир гүтбдә капиталистин, дикәр гүтбдә муздлу фәһләнин тәкрар истеһсалыны горху алтына ала билсин. Әмәк һаггынын сәвиййәси үстүндә баш вериб зоракиликлә һәлл эдилән мүнагишәләр бир тәрәфә дурсун,—һәлә Адам Смит көстәрмишдир ки, бу кими мүнагишәләрдә саһибкар һәмишә саһибкарлығында галыр,—капитал йығымынын тә'сири алтында әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси ашағыдаки алтернативая табедир.

Я әмәйин гиймәти йүксәлмәкдә давам эдир, чүнки онун йүксәлмәси йығым просесинә мане олмур: бурада тәәҹҹүб эдиләҹәк бир шей дә йохдур, зира Адам Смитин дедийи кими, „һәтта мәнфәәт әксилдикдә дә капиталлар нәинки енә артмагда давам эдир, һәтта әввәлкиндән бөйүк бир сүр'этлә артыр... Үмумиййәтлә, бөйүк бир капитал һәтта аз мәнфәәтлә дә, чох мәнфәәт верән кичик бир капиталдан юхары сүр'әтлә артыр“ („Wealth of Nations“, II, p. 189). Айдындыр ки, бу һалда өдәнилмәмиш әмәйин әксилмәси капиталын һөкмранлығынын яйылмасына әсла мане олмур,—әксинә, бу һал фәһләни өз ничатыны саһибинин варланмасында көрмәйә алышдырыр.

Я да,—алтернативанын икинҹи тәрәфи олараг,—әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси нәтиҹәсиндә йығым зәифләйир, чүнки бу һалда мәнфәәтин һәвәсләндириҹи тә'сири күтләшир. Йығым азалыр. Лакин йығымын азалмасилә бирликдә ону азалдан сәбәб дә, йә'ни капиталла истисмар эдиләҹәк иш гүввәси арасындаки уйғунсузлуг, йә'ни иш гүввәси тәклифинә нисбәтән капитал һәҹминин һәдсиз бөйүклүйү дә арадан галхыр. Демәли, капиталист истеһсал просеси механизминин яратдығы кечиҹи маниәләри бу механизм өзү арадан галдырыр. Әмәйин гиймәти енә дә азалыб капиталын артмаг тәләбатына уйғун сәвиййәйә дүшүр ки, бу сәвиййәнин дә әмәк һаггы йүксәлмәйә башлаяндан әввәлки нормал сәвиййәдән ашағы, йүксәк вә я она бәрабәр олмасынын әһәмиййәти йохдур.

Беләликлә, биринҹи һалда, иш гүввәсинин вә я фәһлә әһалинин мүтләг вә я нисби артымынын явашымасы капиталын артыглыг этмәсинә сәбәб олмаг дейил, әксинә, капиталын артмасы истисмар эдилә биләҹәк иш гүввәсинин азлыг этмәсинә сәбәб олур. Икинҹи һалда иш гүввәсинин вә я фәһлә әһалинин мүтләг вә я нисби артымынын күҹләнмәси капиталын азлыг этмәсинә сәбәб олмаг дейил, әксинә, капиталын әксилмәси истисмар эдилә биләҹәк иш гүввәсинин артыглыг этмәсинә сәбәб олур вә онун гиймәтини ашағы салыр. Капитал йығымынын мәһз бу мүтләг һәрәкәтләри истисмар эдилә биләҹәк иш гүввәси күтләсинин нисби һәрәкәтләри шәклиндә ин'икас эдир, буна көрә дә белә нәзәрә кәлир ки, куя һәмин һәрәкәтләрә сәбәб иш гүввәси күтләсинин

өз һәрәкәтидир. Риязийят ифадәси ишләтсәк, йығым кәмиййәти — асылы олмаян дәйишән кәмиййәтдир, әмәк һаггынын кәмиййәти исә асылы олан дәйишән кәмиййәтдир, бунун тәрсинә дейилдир. Эйнилә дә, сәнае өз дөврәсиндә бөһран фазасындан кечдикдә әмтиә гиймәтләринин үмумиликдә ашағы дүшмәси пулун нисби дәйәринин йүксәлмәси кими ифадә олунур, сәнае чичәкләмә фазасындан кечдикдә исә әмтиә гиймәтләринин үмумиликдә йүксәлмәси элә бир шәкилдә ифадә олунур ки, ҝуя пулун дәйәри нисби сурәтдә ашағы дүшүр. Currency мәктәби адланан мәктәб бурадан белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, гиймәтләр йүксәк олдугда тәдавүлдә олдугҹа аз, ашағы олдугда исә һәддиндән чох пул олур. Инди көстәрилән йығым һадисәләрини, бир һалда муздлу фәһләләрин олдугҹа азлығы, икинҹи һалда исә олдугҹа чохлуғу илә шәрһ эдән игтисадчылар да авамлыгда вә фактлары бүтүнлүклә унутмагда[77] currency-мәктәбдән кери галмырлар.

Уйдурма „тәбии әһали ганунунун“ әсасыны тәшкил эдән капиталист истеһсал гануну садәҹә бундан ибарәт олур: капитал, йығым вә әмәк һаггынын сәвиййәси арасындаки нисбәт, капитала чеврилән өдәнилмәмиш әмәклә әлавә капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазым олан әлавә әмәк арасындаки нисбәтдән башга бир шей дейилдир. Демәли бу, һеч дә бир-бириндән асылы олмаян ики кәмиййәт арасында, йә'ни капиталын кәмиййәти илә фәһлә әһалинин мигдары арасында олан нисбәт дейилдир: әксинә, нәтиҹә э'тибарилә бу анҹаг, эйни фәһлә әһалинин өдәнилмәмиш әмәйилә өдәнилмиш әмәйи арасындаки нисбәтдир. Фәһлә синфинин сәрф этдийи вә капиталистләр синфинин йығдығы өдәнилмәмиш әмәк элә бир сүр'әтлә артыр ки, анҹаг, өдәнилмиш әлавә әмәйин фөвгәл'адә дәрәҹәдә артмасы нәтиҹәсиндә капитала чеврилә биләр, — әкәр белә олса әмәк һаггы йүксәлир вә, башга шәртләр дәйишмәз галса, өдәнилмәмиш әмәк нисбәтән азалыр. Лакин бу әксилмә, капитал үчүн гида олан изафи әмәйин даһа нормал мигдарда тәгдим эдилмәдийи бир нөгтәйә кәлиб чатырса, вәзиййәт тәрсинә олур: кәлирин капитала чеврилән һиссәси әксилир, йығым зәифләйир вә әмәк һаггынын йүксәлмә һәрәкәтини бунун әкси олан бир һәрәкәт әвәз эдир. Беләликлә, әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси элә бир чәрчивә дахилиндә галыр ки, бу чәрчивә дахилиндә нәинки капитализм системинин әсасларына тохунулмур, һәтта бу системин кетдикҹә кенишләнән бир мигясда тәкрар истеһсалы тә'мин олунур. Демәли, әсрарәнкиз бир тәбиәт гануну шәклини алан капиталист йығымы гануну һәгигәтдә анҹаг ону көстәрир ки, йығымын тәбиәтинә көрә нә әмәйин истисмар эдилмәси о дәрәҹә азала билмәз вә нә дә әмәйин гиймәти о гәдәр йүксәлә билмәз ки, капиталист мүнасибәтинин даим тәкрар истеһсал олунмасыны, һәм дә даим кенишләнән мигясда тәкрар истеһсал олунмасыны ҹидди бир горху алтына ала билсин[77a]. Бир истеһсал үсулунда ки, мад-

---

[77] Бах: Karl Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie, S. 166 вә сонраки сәһифәләр.

[77a] *2-ҹи нәшрә гейд.* „Лакин сәнае вә әкинчилик фәһләләринин мәшғәләләри үчүн һәдд эйнидир: саһибкар онларын әмәйинин мәһсулундан мәнфәәт чыхара билмәлидир. Әмәк һаггынын сәвиййәси саһибкарын әлдә этдийи мәнфәәтин орта

ди сәрвәт фәһләнин инкишафы тәләбаты үчүн мөвҹуд олмайыб, эксинә, фәһлә мөвҹуд дәйәрләри артырмаг тәләбаты үчүн мөвҹуддур, белә бир истеһсал үсулунда башга ҹүр дә ола билмәз. Диндә инсанын өз бейнинин мәһсулу она һаким олдуғу кими, капиталист истеһсалында да инсанын өз әлинин мәһсулу өзүнә һакимдир[77b].

2. Йығым вә онунла янашы кедән мәркәзләшмә тәрәгги этдикҹә капиталын дәйишән һиссәсинин нисби эксилмәси

Игтисадчыларын өзләринин фикринҹә, әмәк һаггыны йүксәлдән сәбәб нә мөвҹуд иҹтимаи сәрвәтин мигдарыдыр, нә дә әлдә эдилмиш капиталын кәмиййәтидир, буна сәбәб анҹаг, йығымын фасиләсиз артмасы вә бу артымын сүр'әт дәрәҹәсидир (A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. 8). Бу ерәдәк биз һәмин просесин анҹаг бир хүсуси фазасыны тәдгиг этмишик ки, бурада капитал, өз техники тәркиби дәйишмәдән артыр. Лакин бу просес һәмин фазаны өтүб кечир.

Бир һалда ки, капиталист системинин үмуми әсаслары мөвҹуддур, һәмишә йығымын кедишиндә элә бир заман кәлиб чатыр ки, иҹтимаи әмәк мәһсулдарлығынын инкишафы йығым үчүн ән күҹлү бир vаситә олур. А. Смит дейир ки: „Әмәк һаггыны йүксәлдән сәбәб, йә'ни капиталын артмасы әмәйин мәһсулдар габилиййәтләрини йүксәлмәйә сөвг эдир вә мигдарҹа аз әмәйин мигдарҹа чох мәһсул истеһсал этмәсинә имкан верир“.

Торпағын мүнбитлийи вә саир бу кими тәбии шәртләри вә айрылыгда ишләйән мүстәгил истеһсалчыларын маһарәтини,—ки бу маһарәт мигдар ҹәһәтдән дейил, йә'ни мәһсул күтләсинин гәдәриндә дейил, кейфиййәт ҹәһәтдән, йә'ни мәһсулун яхшылығында даһа артыг тәзаһүр эдир,—бунлары кәнара гойсаг, әмәйин иҹтимаи мәһсулдарлығынын дәрәҹәси, иш гүввәсинин мә'лум кәркинлийи шәраитиндә фәһләнин мүәййән заман әрзиндә мәһсула чевирдийи истеһсал васитәләринин нисби кәмиййәтиндә ифадә эдилмиш олур. Фәһләнин истифадә эдиб ишләтдийи истеһсал васитәләринин күтләси дә онун әмәйинин мәһсулдарлығы илә бирликдә артыр. Һәмин истеһсал васитәләри бурада ики ҹүр рол ойнайыр. Бунлардан бир гисминин артмасы әмәк мәһсулдарлығынын артмасынын нәтиҹәсидир, бир гисминин артмасы

мәнфәәт дәрәҹәсиндән ашағы дүшмәсинә сәбәб олачаг гәдәр йүксәләрсә, о заман саһибкар даһа онлара иш вермәз, я да анҹаг бу шәртлә верәр ки, онлар әмәк һаггынын ашағы салынмасына разы олсунлар“ (John Wade, History of the Middle and Working Classes. 3-rd ed. London 1835, p. 241).

77b „Амма биз әввәлки тәдгигимизә гайыдаг; орада көстәрилмишди ки, капиталын өзү инсан әмәйинин мәһсулудур... белә олдугда әсла тәсәввүрә кәтирмәк олмур ки, нә сәбәбә инсан өз мәһсулу олан капиталын һөкмранлығы алтына дүшмүш вә она табе олмушдур; һәгигәтдә исә иш доғрудан да мәһз белә олдуғуна көрә, гейри-ихтияри олараг белә бир суал ортая чыхыр: нечә олмуш ки, капиталын ярадычысы олмаг э'тибарилә онун һөкмдары олан фәһлә, дөнүб капиталын гулу олмушдур?“ (Von Thünen, Der isolierte Staat. Zweiter Teil. Zweite Abteilung. Rostock 1863, S. 5, 6). Түненин хидмәти ондадыр ки, бу суалы ортая атмышдыр. Буна вердийи ҹаваб исә тамамилә бир ушаг ҹавабыдыр.

исә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Мәсәлән, мануфактура әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиг эдилмәси шәраитиндә мүәййән бир мүддәт әрзиндә даһа артыг хаммал э'мал олунур, демәли, әмәк просесинә даһа артыг мигдарда хаммал вә ярдымчы материал дахил олур. Бу, әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәси нәтиҹәсидир. Дикәр тәрәфдән, чохлу машын, иш һейваны, минерал күбрә, дренаж борулары вә саирәнин тәтбиги әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Эйни сөзләри тикилиләр, домна собалары, нәглиййат васитәләри вә саирә шәклиндә бир ерә топланмыш чохлу истеһсал васитәләри һаггында да демәк лазымдыр. Лакин истеһсал васитәләринин бу васитәләрлә бирләшдирилән иш гүввәсинә нисбәтән мигдарҹа артмасы истәр шәрт олсун, истәрсә нәтиҹә,—бу артым һәр ики һалда әмәк мәһсулдарлығынын артмасыны ифадә эдир.

Инкилтәрәдә ири сәнаеин мейдана кәлдийи заманларда чугунла коксдан дөймә дәмир һазырламаг үсулу кәшф эдилмишди. Мүәййән гурулушлу собада әринмиш чугунун карбонуну чыхармагдан ибарәт олуб пудлингләмә адланан бу үсул домна собаларынын олдугча артмасына, һаваны гыздырмаг вә саирә үчүн хүсуси гурғулар дүзәлдилмәсинә, бир сөзлә, әмәк васитәләринин вә э'мал эдилән материалларын о гәдәр артмасына сәбәб олду ки,—бунлар енә әввәлки мигдар әмәклә ишләдилирдисә дә,—тезликлә, бир сыра саһәләрдә ишләдилән даш вә ағачы бу саһәләрдән сыхышдырыб чыхармаға имкан верәҹәк гәдәр чохлу вә уҹуз дәмир истеһсал этмәк мүмкүн олду.

Лакин чугуну карбондан айырмагла мәшғул олан пудлингләмә фәһләсинин көрмәли олдуғу әл иши элә бир ишдир ки, бу фәһләнин идарә эдә биләҹәйи оҹағын бөйүклүйүнү онун шәхси габилиййәти мәһдуд эдир вә һазырда [1874-ҹү илдә] бу мәһдудиййәт, металлуржи сәнаеиндә 1780-ҹы илдән, йә'ни пудлингләмә ихтира эдилдийи замандан башланан бөйүк йүксәлиши ләнкидир.

Инкилис мүһәндисләринин органы олан „The Engineering" шикайәтләниб дейир: „Бу бир һәгигәтдир ки, көһнә пудлингләмә үсулу, һәр ҹүр барбарлыг галыгларындан азҹа яхшыдыр... Бизим сәнаеимизин ҹәһди онадыр ки, мүхтәлиф истеһсал пилләләриндә кетдикҹә даһа чох материал күтләси э'мал эдилсин. Буна көрә дә биз көрүрүк ки, метал э'малынын мүхтәлиф саһәләриндә илдән-илә даһа нәһәнк домна собалары, даһа ағыр бухар чәкичләри, даһа күҹлү прокат заводлары, даһа нәһәнк аләтләр мейдана кәлир. Бу үмуми артым шәраитиндә,—тәтбиг эдилән әмәйә нисбәтән истеһсал васитәләринин артмасы шәраитиндә,—пудлингләмә үсулу, демәк олар ки, дәйишмәз һалда галырды вә һазырда сәнаеин ирәлиләмәси йолунда әсла дөзүлмәз әнкәлләр төрәдир... Буна көрә бүтүн ири истеһсалларда буну автомат гарышдырычылары олан собаларла әвәз этмәк истәйирләр, чүнки собаларын ичиндәки күлли мигдар маддәни һеч бир әл әмәйи илә гарышдырмаг мүмкүн олмадығы һалда, автомат гарышдырычы бунун өһдәсиндән кәлә биләр"[77c].

[77c] „The Engineering". 13 Juni 1874.

Беләликлә, пудлингләмә үсулу дәмир сәнаеиндә ингилаб әмәлә кәтириб әмәк васитәләринин вә мүәййән мигдар әмәклә э'мал эдилән хаммалын мигдарынын олдугча артмасына сәбәб олдугдан сонра, инкишафын кедишиндә игтисади әнкәлә чеврилди; буна көрә дә, тәтбиг эдилән әмәйә нисбәтән мадди истеһсал васитәләрини даһа да артырмаг мәгсәдилә һазырда ени үсуллар тапмаға чылышырлар ки, һәмин маниәни арадан галдырсынлар. Мүасир сәнаеин мейдана чыхдығы күндән индийә гәдәр инкишафыны тәсвир этдийимиз заман көстәрмиш олдуғумуз кими[77d], бүтүн кәшф вә ихтираларын агибәти беләдир.

Беләликлә, йығымын кедишиндә биз капиталын мүхтәлиф үнсүрләринин кәмиййәтчә вә эйни бир заманда артмасыны мүшаһидә этмәкдән башга ону да көрүрүк ки, бу һәрәкәтин нәтичәсиндә ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы һабелә кейфиййәт дәйишмәләриндә, капиталын техники тәркибинин тәдричән дәйишмәсиндә дә ифадә олунур. Әмәк просесинин об'ектив, мадди амили, суб'ектив, шәхси амилә нисбәтән артыр, йә'ни әмәк васитәләринин вә хаммалын күтләси, бу васитәләри вә хаммалы тәтбиг эдән иш гүввәләринин мәчмууна нисбәтән артыр. Капитал, әмәйи нә гәдәр мәһсулдар эдирсә, онун әмәйә олан тәләби өз кәмиййәтинә нисбәтән азалыр.

Капиталын техники тәркибинин белә дәйишмәси, истеһсал васитәләрини чанландыран иш гүввәсинин күтләсинә нисбәтән истеһсал васитәләри күтләсинин белә артмасы, капиталын дәйәр тәркибинә, капитал дәйәринин дәйишән һиссәси һесабына онун сабит һиссәсинин артмасына да тә'сир көстәрир. Мәсәлән, фәрз эдәк ки, әввәлдә мүәййән бир капиталын 50%-и истеһсал васитәләринә, 50%-и дә иш гүввәсинә сәрф эдилирди; сонралар, әмәк мәһсулдарлығынын дәрәчәси йүксәлдикдә капиталын 80%-и истеһсал васитәләринә, 20%-и исә иш гүввәсинә сәрф эдилир вә и. а.

Капиталын дәйишән һиссәсинә нисбәтән сабит һиссәсинин белә даим артмасы гануну, әмтиә гиймәтләринин мүгайисәли тәһлили әсасында (юхарыда көстәрилмиш олдуғу кими) һәр аддымда тәсдиг олунур, һәм дә бунун үчүн истәр эйни бир милләтин мүхтәлиф игтисади дөврләрини, истәрсә дә эйни бир дөврдәки мүхтәлиф милләтләри көтүрмәйин фәрги йохдур. Анчаг истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләри дәйәринин вә я капиталын сабит һиссәсинин ерини тутан гиймәт үнсүрүнүн нисби кәмиййәти, үмумиййәтлә десәк, йығымын тәрәггисинә дүз пропорсионалдыр, әмәйи өдәйән вә я капиталын дәйишән һиссәсини тәшкил эдән гиймәт үнсүрүнүн нисби кәмиййәти исә йығымын тәрәггисинә тәрс пропорсионалдыр.

Лакин капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән дәйишән һиссәсинин әксилмәси вә я капиталын дәйәр тәркибинин дәйишмәси, онун мадди тәркиб һиссәләринин тәркибиндәки дәйишикликләри ялныз тәхминән көстәрир. Мәсәлән, һазырда әйирмә ишинә гоюлмуш капитал дәйәринин $^{7}/_{8}$ һиссәси сабит вә $^{1}/_{8}$ һиссәси дәйишән капиталдан, XVIII әсрин әввәлләриндә исә ½ һиссәси сабит вә

[77d] Бах: нисби изафи дәйәр истеһсалы һаггындаки дөрдүнчү бөлмә.

½ һиссәси дәйишән капиталдан ибарәт олдуғу һалда, инди мүәййән мигдар әйирмә әмәйинин мәһсулдар шәкилдә истеһлак етдийи хаммалын, әмәк васитәләринин вә саирәнин мигдары, әксинә, XVIII әсрин әввәлләриндә истеһлак эдилән мүвафиг мигдардан йүз дәфәләрлә артыгдыр. Бунун сәбәби дә ялныз одур ки, әмәк мәһсулдарлығы артдыгда нәинки онун истеһлак етдийи истеһсал васитәләринин мигдары артыр, бу васитәләрин мигдарына нисбәтән дәйәри дә әксилир. Беләликлә, истеһсал васитәләринин дәйәри мүтләг сурәтдә артыр, лакин бу артым онларын мигдарына пропорсионал олмур. Буна көрә дә сабит капитал илә дәйишән капитал арасындаки фәрг, сабит капиталын чеврилдийи истеһсал васитәләринин күтләси илә дәйишән капиталын чеврилдийи иш гүввәси күтләси арасындаки фәргдән чох яваш артыр. Бу фәргләрдән биринчиси икинчи фәрглә бирликдә, лакин она нисбәтән даһа аз дәрәчәдә артыр.

Анлашылмазлыға йол верилмәсин дейә, гейд етмәк лазымдыр ки, йығымын тәрәггиси капиталын дәйишән һиссәсинин нисби кәмиййәтини әксилдирсә дә, онун мүтләг кәмиййәтинин артмасыны әсла арадан галдырмыр. Фәрз эдәк ки, капитал дәйәри әввәлдә 50% сабит капитала, 50% дә дәйишән капитала, сонралар исә 80% сабит капитала вә 20% дәйишән капитала бөлүнүрдү. Әкәр, мисал үчүн, 6000 фунт стерлингдән ибарәт олан илкин капитал бу мүддәт әрзиндә артыб 18 000 фунт стерлингә чатмышса, демәли, онун дәйишән тәркиб һиссәси дә $^1/_5$ артмышдыр. Һәмин һиссә әввәл 3000 фунт стерлинг олдуғу һалда инди 3600 фунт стерлингдир. Лакин әввәлдә әмәйә тәләби 20% йүксәлтмәк үчүн капиталын 20% артмасы кифайәт идисә, инди бунун үчүн илкин капиталын үч гат артырылмасы тәләб олунур.

Дөрдүнчү бөлмәдә көстәрилмишди ки, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәк үчүн кениш мигясда кооперасия олмалыдыр; көстәрилмишди ки, ялныз бу шәраит мөвчуд олдугда әмәйин бөлкүсү вә гурашдырылмасы тәшкил олуна биләр, күтләви тәмәркүзләшдирмә васитәсилә истеһсал васитәләринә гәнаәт эдилә биләр, өз мадди тәбиәтинә көрә ялныз бирликдә ишләдилмәси мүмкүн олан әмәк васитәләри, мәсәлән машынлар системи вә саирә тәтбиг эдилә биләр, тәбиәтин нәһәнк гүввәләри истеһсалын тәләбатына табе эдилә биләр вә истеһсал просеси элмин техноложи тәтбигинә чеврилә биләр. Әмтиә истеһсалы шәраитиндә истеһсал васитәләри хүсуси шәхсләрин мүлкиййәтидир, буна көрә дә әл илә ишләйән фәһлә я тәкбашына вә мүстәгил сурәтдә әмтиә истеһсал эдир, я да, мүстәгил истеһсал етмәк үчүн тәләб эдилән васитәләри олмадығындан, өз иш гүввәсини бир әмтиә кими сатыр,—буна көрә дә әмтиә истеһсалы әсасында кениш мигяслы кооперасия анчаг, фәрди капиталларын артмасы васитәсилә вә я ичтимаи истеһсал вә яшайыш васитәләри капиталистләрин хүсуси мүлкиййәтинә чеврилдийи дәрәчәдә вүчуда кәлә билир. Әмтиә истеһсалы зәмининдә кениш мигяслы истеһсал анчаг капиталист истеһсалы формасында инкишаф эдә биләр. Буна көрә дә фәрди әмтиә истеһсалчыларынын әлиндә бир мигдар капиталын йығылмасы мүасир сәнае үчүн, ич-

тимаи әлагәләрлә техника үсулларынын спесифик бирләшмәси үчүн илк зәмин олур ки, биз бу бирләшмәйә истеһсалын хүсуси капиталист истеһсал нөвү вә я спесифик капиталист истеһсал үсулу дейирик[77e]. Беләликлә биз сәнәтдән капиталист истеһсалына кечилдийи заман белә бир йығымын мөвчуд олдуғуну нәзәрә алмалыйыг. Буну илкин йығым адландырмаг олар, чүнки бу йығым спесифик капиталист истеһсалынын тарихи нәтиҹәси дейил, онун тарихи әсасыдыр. Онун өзүнүн нечә мейдана кәлдийини бурада тәдгиг этмәйимизә һәлә эһтияч йохдур. Онун бир башланғыч нөгтәси олдуғуну билсәк һәләлик кифайәтдир. Лакин, бу әсас үзәриндә инкишаф эдиб әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини йүксәлдән бүтүн үсуллар эйни заманда, изафи дәйәр вә я изафи мәһсул истеһсалыны артырмаг үсулларыдыр ки, изафи мәһсул да йығым ярадан үнсүр вәзифәсини көрүр. Беләликлә, бу үсуллар эйни заманда капиталла капитал истеһсал этмәк үсулудур, яхуд сүр'әтли капитал йығымы үсулудур. Изафи дәйәрин даим енидән дөнүб капитала чеврилмәси, истеһсал просесинә дахил олан капиталын кәмиййәтинин артмасында ифадә олунур. Бу артым да истеһсалын мигясыны кенишләндирмәк үчүн вә бунунла янашы олараг әмәйин мәһсулдар гүввәсини йүксәлтмәк вә сүр'әтли изафи дәйәр истеһсал этмәк үсуллары үчүн әсас олур. Демәли, капиталын мүәййән йығым дәрәҹәси спесифик капиталист истеһсал үсулу үчүн шәртдирсә, һәмин үсул да сүр'әтли капитал йығымы үчүн шәрт олур. Буна көрә дә йығымла бирликдә спесифик капиталист истеһсал үсулу инкишаф эдир, спесифик капиталист истеһсал үсулу илә дә бирликдә—йығым. Бу ики игтисади амил, бир-биринә тәкан вермәк кими мүрәккәб гаршылыглы мүнасибәт нәтиҹәси олараг капиталын техники тәркибиндә элә бир дәйишиклик әмәлә кәтирир ки, кетдикчә капиталын дәйишән тәркиб һиссәси сабит һиссәсинә нисбәтән азалыр.

Һәр бир фәрди капитал истеһсал васитәләринин чох вә я аз дәрәҹәдә тәмәркүзләшмәси [бирләшмәси, мүәййән әлләрдә топланмасы] вә буна мүвафиг олараг, бөйүк вә я кичик бир фәһлә ордусуна һөкмранлыг этмәси демәкдир. Һәр йығым ени бир йығым үчүн васитә олур. Капитал вәзифәси көрән сәрвәт күтләси артмагла бирликдә, йығым бу сәрвәтин фәрди капиталистләрин әлиндә тәмәркүзләшмәсини дә гүввәтләндирир вә беләликлә бөйүк мигясда истеһсалын вә спесифик капиталист истеһсал методларынын әсасыны кенишләндирир. Ичтимаи капитал бир чох фәрди капиталларын артмасы васитәсилә артыр. Бүтүн башга шәртләр дәйишмәз галдыгда фәрди капиталлар вә бунларла да бирликдә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси, һәр бир фәрди капиталын бүтүн ичтимаи капиталда тәшкил этдийи һиссәйә мүтабиг пропорсияда артыр. Эйни заманда илкин капиталлардан парчалар айрылыб мүстәгил ени капитал кими ишләмәйә башлайыр. Бурада, әзҹүмлә капиталист аиләләриндә әмлакын бөлүшдү-

---

77e „Әмәйин мәһсулдар гүввәләринин бу гәдәр чох арта билмәси үчүн капиталын әввәлҹәдән йығылмасы, шүбһәсиз, зәруридир" (Adam Smith, Wealth of Nations, book II, кириш).

рүлмәси бөйүк рол ойнайыр. Буна көрә дә капитал йығымы илә бәрабәр капиталистләрин сайы да аз-чох артыр. Билаваситә йығыма әсасланан вә я һәтта онун эйни олан бу нөв тәмәркүзләшмә үчүн ики чәһәт характерикдир.

1. Башга шәртләр дәйишмәз галдыгда, ичтимаи сәрвәт нә дәрәчәдә артырса ичтимаи истеһсал васитәләринин фәрди капиталистләр әлиндә тәмәркүзләшмәси дә анчаг о дәрәчәдә арта биләр. 2. Ичтимаи капиталын айрыча истеһсал саһәләринә гоюлмуш һиссәләринин һәр бири, бир чох капиталистләр арасында бөлүнмүш олур; бунлар рәгабәт эдән мүстәгил әмтиә истеһсалчылары кими бир-биринә гаршы дурур. Демәли, йығым вә онунла янашы кедән тәмәркүзләшмә нәинки парчаланыб бир чох нөгтәләрдә давам эдир, һабелә ени капиталлар әмәлә кәлдийинә вә көһнә капиталлар бөлүндүйүнә көрә, ишләйән капиталларын артмасы да даяныр. Буна көрә дә йығым бир тәрәфдән гаршымыза истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки һөкмранлығын артмагда олан тәмәркүзләшмәси кими чыхыр, дикәр тәрәфдән дә, бир чох фәрди капиталларын бир-бириндән айрылыб узаглашмасыдыр.

Бүтүн ичтимаи капиталын беләликлә бир чох фәрди капиталлара бөлүнмәсинә, йә’ни онун һиссәләринин бир-бириндән айрылмасына онларын гаршылыглы чазибәси мане олур. Бу исә даһа, истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки һөкмранлығын йығымла эйниййәт тәшкил эдән садәчә тәмәркүзләшмәси дейилдир. Бу— әмәлә кәлмиш капиталларын тәмәркүзләшмәсидир, онларын фәрди истиглалиййәтинин мәһв эдилмәси, капиталистин капиталист тәрәфиндән гарәт эдилмәси, бир чох хырда капиталларын бир нечә ири капитала чеврилмәсидир. Бу просесин әввәлкиндән фәрги ондан ибарәтдир ки, бу просесдә анчаг, мөвчуд олан вә ишләйән капиталларын саһибләри дәйишилир, демәли, онун фәалиййәт мейданы һеч дә ичтимаи сәрвәтин мүтләг артымындан вә я йығымын мүтләг һәдләриндән асылы дейилдир. Бир ердә бир нечә әлдә күлли мигдар капитал топланыр, чүнки башга бир ердә һәмин капитал бир чох башга әлләрдән чыхмыш олур. Бу исә—йығымдан вә тәмәркүзләшмәдән фәргли олан мәркәзләшмәдир.

Капиталларын бу мәркәзләшмәси вә я капиталын капиталы чәзб этмәси ганунлары бурада шәрһ эдилә билмәз. Фактлары гысача көстәрмәк кифайәт эдәр. Рәгабәт мүбаризәси әмтиәләри учузлашдырмаг васитәсилә апарылыр. Башга шәртләр дәйишмәз галдыгда, әмтиәләрин учузлуғу әмәк мәһсулдарлығындан, бу исә истеһсалын мигясындан асылыдыр. Буна көрә дә ири капитал хырда капиталлара галиб кәлир. Сонра, ядымыза салаг ки, капиталист истеһсал үсулу инкишаф этдикдә, ади шәраитдә саһибкарлыг этмәк үчүн тәләб олунан фәрди капиталын минимум һәчми дә артыр. Буна көрә дә нисбәтән хырда капиталлар ири сәнаеин анчаг һәрдән бир вә я гисмән әлә кечирдийи саһәләрә чан атыр. Бурада рәгабәтин шиддәти, рәгабәт эдән капиталларын сайына дүз пропорсионал вә онларын кәмиййәтинә тәрс пропорсионалдыр. Бу рәгабәт һәмишә бир чох хырда капиталистләрин мәһв олмасилә нәтичәләнир вә бунларын капиталларынын бир гисми галиб кәләнин әлинә кечир, бир гисми дә тәләф олур.

Бундан әлавә, капиталист истеһсалы илә бирликдә тамамилә ени бир гүввә инкишаф эдир; бу гүввә—кредитдир; йығым үчүн кичик бир васитә олараг өзүнә әввәлчә хәлвәти йол ачан кредит, чәмиййәтин сәтһиндә ири вә я хырда күтләләр һалында сәпәләнмиш пул вәсаитини көрүнмәз телләр васитәсилә чәкиб фәрди капиталистләрин вә я ширкәтләрдә бирләшмиш капиталистләрин әлинә топлайыр; лакин аз сонра кредит рәгабәт мүбаризәсиндә ени вә зәһмли бир силаһ олур вә, нәһайәт, капиталларын мәркәзләшмәси үчүн нәһәнк бир ичтимаи механизмә чеврилир.

Капиталист истеһсалы вә йығым нә дәрәчәдә инкишаф эдирсә, мәркәзләшмәнин ики ән күчлү амили олан рәгабәт илә кредит дә эйни дәрәчәдә инкишаф эдир. Бунунла янашы олараг йығымын тәрәггиси мәркәзләшәчәк материалы, йә'ни фәрди капиталлары артырыр, капиталист истеһсалынын кенишләнмәси исә, капиталын әввәлки мәркәзләшмәси әсасында ярадыла биләчәк чох бөйүк сәнае мүәссисәләри үчүн бир тәрәфдән ичтимаи тәләбат, дикәр тәрәфдән дә техники васитәләр ярадыр. Бунун нәтичәсиндәдир ки, һазырда айры-айры капиталларын бир-бирини гаршылыглы сурәтдә чәзб этмәси вә мәркәзләшмә тәмайүлү һәмишәкиндән күчлүдүр. Лакин мәркәзләшмә мейлинин кенишлийи вә күчү мүәййән дәрәчәдә, капиталист сәрвәтинин яранмыш кәмиййәтиндән вә игтисади механизмин үстүнлүйүндән асылыдырса да, мәркәзләшмәнин тәрәггиси һеч дә ичтимаи капиталын мүсбәт артмасындан асылы дейилдир. Хүсусилә бу чәһәт мәркәзләшмәни, кениш мигясда тәкрар истеһсалын ялныз башга бир ифадәси олан тәмәркүзләшмәдән фәргләндирир. Мәркәзләшмә, артыг мөвчуд олан капиталларын мәнсубиййәтиндәки ади дәйишиклик васитәсилә, ичтимаи капиталын тәркиб һиссәләринин кәмиййәтчә груплашмасындакы ади дәйишиклик васитәсилә әмәлә кәлә биләр. Бир ердә мүәййән әлләрдә күлли мигдарда капитал топлана биләр, чүнки башга бир ердә бир чохларынын капиталы әлиндән чыхмыш олур. Һәр бир мә'лум саһәдәки мүәссисәләрә гоюлан бүтүн капиталлар бирләшиб ваһид бир капитал тәшкил этсә иди, бу саһәдә мәркәзләшмә сон нөгтәсинә чатмыш оларды. Һәр бир мә'лум чәмиййәтдә бу сон нөгтәйә ялныз о заман чатмаг оларды ки, бүтүн ичтимаи капитал ваһид бир капиталистин вә я ваһид бир капиталистләр чәмиййәтинин әлиндә топланмыш ола иди[77f].

Мәркәзләшмә, йығым ишини тамамлаяраг, сәнае капиталистләринә өз әмәлиййатларынын мигясыны кенишләндирмәк имканы верир. Бу сон нәтичә истәр йығымдан вә я мәркәзләшмәдән ирәли кәлсин, истәр мәркәзләшмә мәчбури битишдирмә йолилә әмәлә кәлсин,—бу һалда мә'лум капиталлар башга капиталлары өзүнә чәзб эдән элә гүввәтли бир мәркәзә чеврилир ки, бунларын арасындакы фәрди рабитәни позур, сонра да дағыныг парчалары өзүнә чәзб эдир,—яхуд тәшәккүл тапмыш олан вә я тәшәккүл

[77f] [*4-чү нәшрә гейд.* Ени инкилис вә американ „трестләри“ һәлә индидән бу мәгсәдә доғру чан атараг, һеч олмаса бу вә я башга бир сәнае саһәсинин бүтүн ири истеһсалларыны фе'лән инһисарчы олан ваһид бир бөйүк сәһмдарлар чәмиййәти шәклиндә бирләшдирмәйә чалышырлар.—*Ф. Э.*]

тапмагда олан капиталларын күтләси даһа асан йолла, сәһмдар чәмиййәтләри тәшкил олунмасы васитәсилә бирләшсин,—бунлардан асылы олмаяраг бүтүн бу һалларда игтисади тә'сир эйни олараг галыр. Сәнае мүәссисәләринин бөйүмәси һәр ердә, чохлу адамын биркә әмәйини даһа кениш даирәдә тәшкил этмәк үчүн, онун һәрәкәтверичи мадди гүввәләрини кениш инкишаф этдирмәк үчүн, йә'ни дағыныг вә көһнәлмиш истеһсал просесләрини енилләшдириб ичтимаи сурәтдә гурашдырылмыш вә элм әсасында гурулмуш истеһсал просесләринә чевирмәк үчүн бир башланғыч нөгтәси олур.

Лакин бир чәһәт йәгиндир ки, йығым, йә'ни даирәви һәрәкәт шәклиндән спирал һәрәкәт шәклинә кечән тәкрар истеһсал васитәсилә капиталын тәдричән артмасы, мәркәзләшмәйә нисбәтән сон дәрәчә яваш давам эдән бир просесдир, зира мәркәзләшмә, ичтимаи капиталын бир-бирини гаршылыглы сурәтдә тамамлаян айры-айры тәркиб һиссәләринин ялныз мигдарча башга чүр груплашмасыны тәләб эдир. Әкәр инсанлар көзләсә идиләр ки, йығым бә'зи фәрди капиталлары бөйүдүб дәмир йол чәкә биләчәк бир дәрәчәйә чатдырсын вә сонра дәмир йол чәкилсин,—онда дүняда индийә гәдәр дәмир йол олмазды. Мәркәзләшмә исә сәһмдар чәмиййәтләри васитәсилә буна санки бир бармаг ишарәсилә наил олду. Мәркәзләшмә беләликлә йығым ишини һәм гүввәтләндирдийи, һәм дә сүр'әтләндирдийи кими, эйни заманда капиталын техники тәркибиндә әмәлә кәлән вә онун сабит һиссәсини дәйишән һиссәсинин һесабына артыран чеврилишләри кенишләндириб сүр'әтләндирир вә, демәли, әмәйә олан тәләби нисбәтән азалдыр.

Мәркәзләшмә просеси нәтичәсиндә сүр'әтлә бирләшән капитал күтләләри дә, башга капиталлар кими, лакин даһа сүр'әтлә тәкрар истеһсал олунуб артыр вә, беләликлә, бунларын өзү дә ичтимаи йығыма ярдым эдән күчлү бир васитә олур. Демәли, ичтимаи йығымын тәрәггисиндән бәһс эдилдикдә—һазырда—бунунла, мәркәзләшмәнин тә'сирини дә гейд этмәдән нәзәрдә тутурлар.

Фәрди капиталлар күтләсинин һәчминин артмасы, истеһсал үсулунун өзүндә даим ингилаб яранмасы үчүн мадди тәмәл олур. Капиталист истеһсал үсулу, өзүнә һәлә әсла табе олмаян вә я анчаг гисмән, яхуд ялныз формал табе олан истеһсал саһәләрини даим әлә кечирмәкдәдир. Бундан әлавә, һәмин зәмин әсасында ени әмәк саһәләри мейдана чыхыр ки, бунлар да лап әввәлдән капиталист истеһсал үсулу сырасына дахил олур. Нәһайәт, артыг капиталистчәсинә гурулмуш олан әмәк саһәләриндә әмәйин мәһсулдар гүввәси бөйүк бир сүр'әтлә артыр. Бүтүн бу һалларда, фәһләләрин сайы, э'мал этдикләри истеһсал васитәләринин күтләсинә нисбәтән эксилир. Капиталын кетдикчә даһа чох һиссәси истеһсал васитәләринә вә кетдикчә даһа аз һиссәси иш гүввәсинә чеврилир. Истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси вә техники гүввәси артдыгда, бу васитәләр кетдикчә фәһләләрә даһа аз иш верән бир васитәйә чеврилир. Бухарла ишләйән котан, ади котандан мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә сәмәрәли бир истеһсал васитәсидир, лакин бухар котанына сәрф эдилән капитал дәйәри ади котана сәрф эдил-

миш олсайды, фәһләләрин ишләмәси үчүн мүгайисә эдилмәйәҹәк гәдәр артыг васитә вермиш оларды. Илк заманлар мәһз ени капиталын көһнә капитала бирләшдирилмәси, истеһсал просесинин мадди шәртләрини кенишләндирмәйә вә бурада техника ҹәһәтдән ингилаб яратмаға имкан верир. Лакин чох кечмәдән бүтүн көһнә капиталын тәркиби аз-чох дәйишир вә техника ҹәһәтдән тәкмилләшир, зира бу капиталын тәкрар истеһсал эдилмәси вахты чатыр, буна көрә дә ениләшдирилир. Көһнә капиталда әмәлә кәлән бу дәйишиклик дә, мәркәзләшмә кими, иҹтимаи капиталын мигдарҹа артмасындан, мүәййән мә'нада асылы дейилдир. Лакин мәркәзләшмәнин өзү, мөвҹуд иҹтимаи капиталын тәгсимини ялныз дәйишдирмәклә вә бир чох көһнә капиталлары бирләшдирмәклә, көһнә капиталын дахилиндәки бу дәйишмә просесинә күҹлү һәрәкәт верән бир гүввә олур.

Беләликлә, бир тәрәфдән, йығым просесиндә әмәлә кәлән әлавә капитал өз кәмиййәтинә нисбәтән кетдикҹә даһа аз фәһлә ҹәлб эдир. Дикәр тәрәфдән, вахташыры тәкрар истеһсал просесиндә тәркиби дәйишиб ениләшән көһнә капитал, кечмишдә иш вердийи фәһләләрин кетдикҹә даһа чох һиссәсини өзүндән айырыб узаглашдырыр.

3. Нисби артыг әһалинин вә я сәнае әһтият ордусунун кетдикҹә артыг истеһсал олунмасы

Юхарыда көрдүйүмүз кими әввәлҹә капиталын ялныз мигдарҹа кенишләнмәси шәклиндә нәзәрә кәлән капитал йығымы әснасында капиталын тәркиби дә даим кейфиййәтҹә дәйишир, даим онун сабит тәркиб һиссәси дәйишән һиссәсинин һесабына артыр[77g], беләликлә дә капитал йығымы әмәйә олан тәләби нисбәтән азалдыр. Бу просес муздлу фәһләләр синфинә нә кими тә'сир көстәрир?

Спесифик капиталист истеһсал үсулу, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин бу үсула мүвафиг инкишафы вә капиталын үзви тәркибиндә бу инкишафын әмәлә кәтирдийи дәйишиклик, йығымын тәрәггиси вә я иҹтимаи сәрвәтин артмасилә нәинки яношы кедир, һәтта мүгайисә эдилмәйәҹәк дәрәҹәдә артыг сүр'әтлә давам эдир, чүнки садәҹә йығымын өзү илә вә я бүтүн иҹтимаи капиталын мүтләг артымы илә бәрабәр онун айры-айры үнсүрләри мәркәзләшир, әлавә капиталда әмәлә кәлән техника чеврилиши исә илкин капиталда техника чеврилишинә сәбәб олур. Йығым тәрәгги этдикҹә капиталын сабит һиссәсинин дәйишән һиссәсинә олан нисбәти беләдәйишир: бу нисбәт әввәлдә 1 : 1 идисә, сонра чев-

---

[77g] [*3-ҹү нәшрә гейд.* Марксын өзүндә олан нүсхәнин бу ериндә сәһифәнин һашийәсиндә белә бир гейд вардыр: „Бурада сонраки заманлар үчүн гейд этмәк лазымдыр ки: бу ялныз мигдарҹа кенишләнмә олдугда, эйни истеһсал саһәсинин чох вә я аз мигдарда олан капиталларынын мәнфәәтләри арасындаки нисбәт һәмин аванс эдилмиш капиталларын кәмиййәти арасындаки нисбәт кимидир. Мигдар артымы кейфиййәт дәйишиклийинә сәбәб олурса, мигдарҹа чох олан капиталын мәнфәәтинин сәвиййәси эйни заманда йүксәлир“.—*Ф. Э.*]

рилиб 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 вә и. а. олур, белә ки, капитал артдыгча онун үмуми дәйәринин $^1/_2$ һиссәси дейил, анчаг $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$ вә и. а. һиссәси иш гүввәсинә, $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ вә и. а. һиссәси исә истеһсал васитәләринә чеврилир. Әмәйә олан тәләб бүтүн капиталын мигдарындан асылы олмайыб онун дәйишән тәркиб һиссәсинин мигдарындан асылы олдуғуна көрә, бу тәләб һеч дә, әввәлчә зәнн этдийимиз кими, бүтүн капиталын артмасына пропорсионал сурәтдә артмайыб прогрессив сурәтдә эксилир. Бу тәләб нисби сурәтдә, бүтүн капиталын кәмиййәтинә нисбәтән эксилир, һәм дә бу кәмиййәт артдыгча сүр'әтләнән бир прогрессия үзрә эксилир.

Бүтүн капитал артдыгда онун дәйишән тәркиб һиссәси дә, йә'ни онун тәркибинә дахил эдилән иш гүввәси дә артыр, лакин даим эксилән пропорсия үзрә артыр. Йығымын, мөвчуд техники әсас үзәриндә истеһсалы бәсит шәкилдә кенишләндирдийи дөврләрин мүддәти кетдикчә гысалыр. Бүтүн капиталын артан прогрессия үзрә сүр'әтләнән йығымы, мүәййән мигдар әлавә фәһләйә иш верә билмәк үчүн, һәтта, көһнә капиталын даими дәйишмәләринә бахмаяраг, һазырда ишләйән фәһләләрин ишдә галмасы үчүн бир шәрт олур. Бундан әлавә, һәмин артан йығымын вә мәркәзләшмәнин өзү дә капиталын тәркибинин енидән дәйишмәси үчүн вә я капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән дәйишән һиссәсинин енидән сүр'әтлә эксилмәси үчүн бир мәнбә олур. Дикәр тәрәфдән, капиталын дәйишән һиссәсинин бу нисби эксилмәси— бүтүн капитал артдыгча сүр'әтләнән, һәм дә бүтүн капиталын артмасынын сүр'әтләнмәсиндән даһа артыг сүр'әтләнән бу нисби эксилмә белә нәзәрә кәлир ки, куя, эксинә, фәһлә әһалинин мүтләг кәмиййәти, дәйишән капитала вә я бу әһалини ишлә мәшғул этмәк үчүн лазым олан вәсаитә нисбәтән даһа бөйүк сүр'әтлә артыр. Һәгигәтдә исә капиталист йығымы даим, һәм дә өз күчү вә һәчминә пропорсионал сурәтдә нисбәтән артыг фәһлә әһали, йә'ни капиталын өз орта артымы тәләбатына нисбәтән артыг, буна көрә дә кәрәксиз вә я әлавә фәһлә әһали вә я артыг әһали истеһсал эдир.

Бүтүн ичтимаи капиталы нәзәрдән кечириркән көрүрүк ки, онун йығым просеси каһ вахташыры дәйишикликләрә сәбәб олур, каһ да онун айры-айры моментләри эйни заман ичәрисиндә мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында бөлүнүр. Бә'зи саһәләрдә, капиталын мүтләг кәмиййәти артмадығы һалда, анчаг тәмәркүзләшмә нәтичәси олараг капиталын тәркиби дәйишир; дикәр саһәләрдә капиталын мүтләг артмасы онун дәйишән һиссәсинин вә я бу һиссә васитәсилә сатын алынан иш гүввәсинин мүтләг кәмиййәтинин эксилмәсилә әлагәдардыр; башга бир гисим саһәләрдә исә капитал каһ мөвчуд техника әсасында артыр вә бу артыма пропорсионал олараг әлавә иш гүввәси чәлб эдир, каһ да капиталын үзви тәркиби дәйишир вә дәйишән һиссәси азалыр; бүтүн саһәләрдә капиталын дәйишән һиссәсинин, онунла да бирликдә ишдә олан фәһләләрин сайынын артмасы даим бөйүк дәйишмәләрлә вә мүвәггәти олараг артыг әһалинин әмәлә кәлмәсилә әлагәдардыр; һәм дә бу, истәр ишлә мәшғул олан фәһләләрин ишдән чыха-

рылмасы кими даһа чох нәзәрә чарпан бир шәкил алсын, истәрсә дә о гәдәр нәзәрә чарпмасын, лакин әлавә фәһлә әһалийә ади йолларла эйни дәрәчәдә чәтинликлә иш верә билән бир шәкилдә олсун,—бунун һеч бир фәрги йохдур[78]. Истеһсалын мигясы вә ишләйән фәһләләрин күтләси кенишләндикчә, онларын әмәйинин мәһсулдар гүввәси инкишаф этдикчә, бүтүн сәрвәт мәнбәләри кенишләниб артдыгча, ишдә олан ичтимаи капиталын кәмиййәти вә онун артмасы дәрәчәсилә бирликдә, капиталын фәһлә чәлб этмәсинин гүввәтләнмәсилә ишдән фәһлә чыхармасынын гүввәтләнмәси арасындаки әлагәдарлыг да кенишләнир; капиталын үзви тәркиби вә техники формасы даһа артыг сүр'әтлә дәйишир вә бу дәйишмәнин каһ эйни заманда, каһ да бир-биринин ардынча сирайәт этдийи истеһсал саһәләринин сайы чохалыр. Демәли, фәһлә әһали капитал йығымы үчүн мәнбә яратмагла, өзүнү нисби артыг әһалийә чевирән васитәләри дә өзү, кетдикчә кениш мигясда истеһсал этмиш олур[79]. Бу—капиталист

[78] Инкилтәрәдә вә Уэлсдә әһалинин сияһийә алынмасы әзчүмлә көстәрир ки: Әкинчиликдә мәшғул оланларын үмуми сайы (о чүмләдән мүлкиййәтчиләр, фермерләр, бағбанлар, чобанлар вә башгалары) 1851-чи илдә 2 011 447 нәфәр, 1861-чи илдә 1 924 110 нәфәр иди, йә'ни 87 337 нәфәр эксилмишдир; юн сәнаеи: 1851-чи илдә 102 714 нәфәр, 1861-чи илдә 79 242 нәфәр; ипәк фабрикалары: 1851-чи илдә 111 940 нәфәр, 1861-чи илдә 101 678 нәфәр; чит басмачылары: 1851-чи илдә 12 098 нәфәр, 1861-чи илдә 12 556 нәфәр,—ишин сон дәрәчә кенишләнмиш олмасына бахмаяраг, бу чүз'и артым, ишдә олан фәһләләрин сайынын нисби азалдығыны көстәрир; шляпачылар: 1851-чи илдә 15 957 нәфәр, 1861-чи илдә 13 814 нәфәр; һәсир папаг вә гадын шляпасы истеһсалы: 1851-чи илдә 20393 нәфәр, 1861-чи илдә 18 176 нәфәр; сәмәничиләр: 1851-чи илдә 10 566 нәфәр, 1861-чи илдә 10 677 нәфәр; шам истеһсалында: 1851-чи илдә 4949 нәфәр, 1861-чи илдә 4686 нәфәр (бу азалмая бир сәбәб дә газ ишығындан истифадә эдилмәсидир); дарагчылар: 1851-чи илдә 2038 нәфәр, 1861-чи илдә 1478 нәфәр; мышарчылар: 1851-чи илдә 30 552 нәфәр, 1861-чи илдә 31 647 нәфәр (мышар машынлары яйылдығына көрә—чүз'и мигдарда артмышдыр); мых гайыранлар: 1851-чи илдә 26 940 нәфәр, 1861-чи илдә 26 130 нәфәр (машынларын рәгабәти нәтичәсиндә эксилмишдир); галай вә мис мә'дәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи илдә 31 360 нәфәр, 1861-чи илдә 32 041 нәфәр. Әксинә олараг, иплик вә чит э'малатханаларында: 1851-чи илдә 371 777 нәфәр, 1861-чи илдә 456 646 нәфәр; даш көмүр мә'дәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи илдә 183 389 нәфәр, 1861-чи илдә 246 613. „Үмумиййәтлә десәк 1851-чи илдән сонра фәһләләрин сайы, машынларын һәлә индийәдәк мүвәффәгиййәтлә тәтбиг эдилмәдийи саһәләрдә даһа чох артмышдыр“ („Census of England and Wales for 1861“, vol. III, London 1863, p. 36).

[79] Классик мәктәбин бә'зи көркәмли игтисадчылары дәйишән капиталын нисби кәмиййәтинин мүтәрәгги сурәтдә эксилмә ганунуну вә муздлу фәһләләр синфинин вәзиййәтинә онун тә'сирини баша дүшмәкдән даһа чох ону дуюрдулар. Бу чәһәтдән John Barton-ун хидмәти олдугча бөйүкдүр, һәрчәнд бүтүн башгалары кими, о да сабит капиталы әсас капитал илә, дәйишән капиталы дөвриййә капиталы илә гарышдырыр. О дейир: „Әмәйә тәләб әсас капиталын артмасындан дейил, дөвриййә капиталынын артмасындан асылыдыр. Капиталын бу ики нөвү арасындаки нисбәтин һәмишә вә һәр шәраитдә эйни олмасы фикри дүз олсайды, бурадан доғрудан да belә нәтичә чыхарды ки, мәшғул олан фәһләләрин сайы өлкәнин сәрвәтинә пропорсионалдыр. Лакин белә бир мүлаһизәнин һәгигәтә һеч охшары да йохдур. Сәнае ишләри тәкмилләшдикчә вә мәдәниййәт яйылдыгча, әсас капитал дөвриййә капиталына нисбәтән кет-кедә даһа артыг бир һиссә тәшкил эдир. Инкилис муслининин һәр топунун истеһсалына гоюлан әсас капиталын мәбләғи, һинд муслининин эйни мигдарына гоюлан әсас капиталдан азы

истеһсал үсулуна хас олан әһали ганунудур, нечә ки, һәр бир айрыча тарихи истеһсал үсулунун доғрудан да өзүнә мәхсус тарихи әһәмиййәтә малик әһали ганунлары вардыр. Нә гәдәр ки, инсан тарихән битки вә һейванат аләминә мүдахилә этмәмишдир, мүчәррәд әһали гануну ялныз битки вә һейванат аләми үчүн мөвчуд олур.

Лакин артыг фәһлә әһали, йығымын вә я капитализм әсасы үзәриндә сәрвәтин инкишафынын зәрури нәтичәсидирсә, онда бу артыг әһалинин өзү дә капиталист йығымы үчүн бир васитә вә һәтта капиталист истеһсал үсулунун яшамасы үчүн шәрт олур. Артыг әһали сәнае үчүн эһтият ордусу һалыны алыр ки, капитал бундан истифадә эдә биләр; бу орду тамамилә капиталындыр, лап элә бил ки, ону капитал өз һесабына етишдирмишдир. Бу эһтият ордусу, капиталын дәйишән артым тәләбатыны өдәмәк үчүн, әһалинин һәгиги артым һәдләриндән асылы олмайараг, даим истисмар эдилмәйә һазыр олан инсан күтләси ярадыр.

Йығым артдыгча вә бунунла янашы олараг әмәйин мәһсулдар гүввәси инкишаф этдикчә капиталын гәфләтән кенишләнмәси күчү дә артыр,—сәбәби дә ялныз, ишләйән капиталын эластиклийинин артмасы вә анчаг муәййән бир эластик гисми капиталдан ибарәт олан бүтүн сәрвәтин артмасы дейилдир; буна сәбәб һабелә ялныз, һәр бир хүсуси чанланма заманы һәмин бүтүн сәрвәтин гейри-ади бир һиссәсини кредитин әлавә капитал шәклиндә бирдән-бирә истеһсала бурахмасы да дейилдир: бүтүн бу сәбәбләрдән әлавә, истеһсалын өз техники шәртләри, машынлар, нәглийят васитәләри вә саирә дә, олдугча кениш бир мигясда изафи мәһсулун ән бөйүк бир сүр'әтлә әлавә истеһсал васитәләринә чеврилмәсини мүмкүн эдир. Йығым тәрәгги этдикдә артан вә әлавә капитала чеврилә билән ичтимаи сәрвәт күтләси, бирдән-

---

йүз гат, бәлкә дә мин гат артыгдыр. Дөврийиә капиталынын тәшкил этдийи һиссә исә йүз вә я мин гат аздыр... Һәр иллик артымын бүтүн мәбләғи әсас капитала бирләшдирилсә иди, бу һал әмәйә олан тәләбин әсла артмасына сәбәб олмазды" (John Barton, Observations on the circumstances whic influence the Condition of the Labouring Classes of society, London 1817, p. 16, 17). Рикардо бу мүлаһизәләрә үмумиййәтлә разыдыр, лакин бунлары ситат кәтириркән дейир: „Чәтин белә бир һал ола билсин ки, капитал артдығы тәгдирдә әмәйә олан тәләб артмасын. Демәк олар ки, бу тәләб, ән чоху, нисбәтән эксиләр" (Ricardo, Principles of Political Economy. 3-rd ed. London 1821, 31-чи фәсил, машынлар һаггында, сәһ. 480, гейд). Лакин башга бир ердә, 31-чи фәслин әввәлиндә о языр: „Торпаг саһибләринин вә капиталистләрин көтүрдүйү мәдахилин мәнбәини тәшкил эдән фонд артмагла бәрәбәр эйни заманда дикәр фонд—фәһлә синфинин башлыча асылы олдуғу фонд эксилә биләр. Бу доғру исә, онда бурадан белә нәтичә чыхыр ки, өлкәнин халис кәлирини артыран сәбәб эйни заманда әһалини артыг эдиб фәһләләрин вәзиййәтини ағырлашдыра биләр" (енә орада, p. 469). „Әмәк мәхаричи үчүн олан капитал мәбләғи, капиталын үмуми мәбләғиндә баш верән һәр чүр тәбәддүлатдан асылы олмаяраг дәйишилә биләр... Капиталын өзү боллашдыгча, ишин һәчминдәки бөйүк дәйишикликләр вә бөйүк әзабләр даһа тез-тез баш верә биләр" (Richard Jones, An Introductory Lecture on Political Economy, London 1833, p. 13). „Тәләб (әмәйә олан тәләб)... бүтүн капиталын йығымына мүтәнасиб артмыр... Буна көрә дә тәкрар истеһсал үчүн ишләдилмәли олан милли капиталын һәр чүр артымы, чәмиййәт тәрәгги этдикчә фәһләләрин вәзиййәтинә даһа аз тә'сир көстәрир" (G. Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 90, 91).

бирә кениш базар тапан көһнә истеһсал саһәләринә, я да көһнә истеһсал саһәләринин инкишафы нәтичәсиндә тәләб олунан дәмир йоллар вә саирә кими ени ачылан истеһсал саһәләринә чан атыр. Бүтүн бу кими һалларда кәрәк, башга саһәләрдә истеһсалы әксилтмәдән ән мүһүм нөгтәләрә дәрһал чох бөйүк мигдарда инсан күтләләри еритмәк мүмкүн олсун. Бу инсан күтләләрини верән исә артыг әһалидир. Мүасир сәнаеин характерик һәят йолу,—кичик фасиләләрлә давам эдән орта чанланма, йүксәк тәзйиг алтында истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләриндән ибарәт он иллик бир дөврә формасында олан бу йол,—даим артыг әһалинин әмәлә кәлмәси, аз-чох ишә чәлб олунмасы вә енидән сәнае эһтият ордусунун әмәлә кәлмәси үзәриндә гурулмушдур. Сәнае дөврәсиндәки дәйишикликләр дә артыг әһалини чохалдыр вә онун тәкрар истеһсалы үчүн ән күчлү амилләрдән бири олур.

Мүасир сәнаеин бу спесифик һәят йолу, бәшәриййәтин кечмиш дөврләринин һеч бириндә мүшаһидә эдилмәдийи кими, капиталист истеһсалынын ушаглыг дөврүндә дә мүмкүн дейилди. Техника яваш тәкмилләшир вә бу тәкмилләшмә даһа яваш яйылырды. Капиталын тәркиби анчаг чох яваш дәйишилирди. Демәли, әмәйә олан тәләб дә үмумиййәтлә капитал йығымына мүтәнасиб артырды. Капитал йығымы мүасир дөврә нисбәтән нә гәдәр яваш тәрәгги эдирдисә дә, бу тәрәггинин өзү дә истисмар эдилә биләчәк фәһлә әһалинин мигдарынын тәбии һәдди кими бир маниәйә раст кәлирди; бу маниә анчаг, чәбр васитәләрилә арадан галдырыла биләрди ки, бу барәдә ашағыда бәһс эдиләчәкдир. Истеһсалын һәчминин бирдән-бирә сычрайышла кенишләнмәси онун бирдән-бирә азалмасы үчүн илк шәртдир; истеһсалын бирдән-бирә азалмасы да онун бирдән-бирә кенишләнмәси үчүн шәрт олур, лакин истисмар эдилә биләчәк инсан күтләси олмаса вә әһалинин мүтләг артмасындан асылы олмаяраг фәһләләрин сайы артмаса истеһсалын бирдән-бирә кенишләнмәси мүмкүн дейилдир. Фәһләләрин бу чохалмасы, мәшғул фәһләләрин сайыны артмагда олан истеһсала нисбәтән әксилдән үсуллар васитәсилә фәһләләрин бир һиссәсини даим „азад бурахан" садәчә бир просес нәтичәсиндә әлдә эдилир. Демәли, мүасир сәнаеин бүтүн характерик һәрәкәт формасы, фәһлә әһалинин мүәййән бир һиссәсинин даим ишсиз галан вә я анчаг яры мәшғул олан фәһләләрә чеврилмәсиндән ирәли кәлир. Сияси игтисадын сәтһилийи бир дә бунда ашкара чыхыр ки, сияси игтисад кредитин артмасы вә азалмасыны, сәнае дөврәсинин бир-бирини әвәз эдән дөврләринин ади әламәтләрини онларын сәбәби һесаб эдир. Сәма чисимләри мүәййән бир һәрәкәтә кәтирилдикдән сонра бу һәрәкәти даим тәкрар этдийи кими, ичтимаи истеһсал да тамамилә эйни сурәтдә, нөвбә илә кенишләнмә вә азалма һәрәкәтинә салындыгдан сонра бу һәрәкәти даим тәкрар истеһсал эдир. Нәтичәләр дә дөнүб сәбәб олур вә өз шәртләрини даим тәкрар истеһсал эдән бүтүн просесин бир-бирини әвәз эдән фазалары вахташыры фазалар формасы алыр. О замандан ки, механики сәнае сон дәрәчә дәрин көк салыб милли сәнаеә башлыча тә'сир көстәрмәйә башлады; о заман ки, бунун сайәсиндә харичи тичарәт

дахили тичарәтә үстүн кәлмәйә башлады; о заман ки, дүня базары Америкада, Асияда вә Австралияда өзүнә олдугча бөйүк фәалиййәт мейданы ачды; нәһайәт, о заман ки, бир-бирилә рәгабәтә башлаян сәнаечи милләтләр сайча кифайәт гәдәр артды,—анчаг бу замандан э'тибарән, һәр дәфә енидән тәкрар олунан дөврәләр башланды ки, бунларын да бир-бирини тә'гиб эдән фазалары илләрлә давам эдир вә һәр дәфә, бир дөврәни баша чатдырыб ени дөврәнин башланғычы олан үмуми бөһрана доғру апарыр. Индийәдәк белә бир дөврә адәтән он илдән он бир илләдәк давам эдирди. Лакин бу рәгәми дәйишмәз һесаб этмәк үчүн әлимиздә һеч бир әсас йохдур. Әксинә, капитализмин шәрһ этдийимиз ганунларына әсасән фәрз эдилә биләр ки, бу рәгәм дәйишән рәгәмдир вә яваш-яваш кичиләчәкдир.

Бир һалда ки бөһранлар дөврәсинин вахташырылығы мөһкәмләнмишдир, һәтта сияси игтисад да анламаға башлайыр ки, нисби артыг әһалинин истеһсалы, йә'ни капиталын орта артым тәләбатына нисбәтән артыг олан әһалинин истеһсалы, мүасир сәнаеин яшамасы үчүн шәртдир.

Әввәлләр Оксфордда сияси игтисад профессору, сонралар инкилис мүстәмләкәләр назирлийинин ишчиси олан H. Merivale дейир: „Белә фәрз эдәк ки, бөһран башландығына көрә милләт вар гүввә илә чалышыр ки, бир нечә йүз мин артыг йохсулу өлкәдән көчүрмәклә бунлардан яхасыны гуртарсын; бунун нәтичәси нә ола биләр? Нәтичәси о ола биләр ки, әмәйә енидән тәләб олан кими, әмәк азлыг эдәр. Инсанларын тәкрар истеһсалы нә гәдәр сүр'әтли олса да, яшлы фәһләләрин ерини долдурмаг үчүн, һәр һалда бир нәсиллик мүддәт тәләб олунур. Лакин бизим фабрикантларын мәнфәәти башлыча олараг, тәләбин артмасы фүрсәтиндән истифадә этмәк, беләликлә дә тәләбин зәиф олдуғу дөврүн әвәзини чыха билмәкдән асылыдыр. Онларын бу имканы исә ялныз машынлар вә әл әмәйи үзәриндәки һөкмранлыг васитәсилә тә'мин олунур. Онлар кәрәк бикар ишчи тапсынлар, онлар базарын вәзиййәтиндән асылы олараг, лазым кәлдикдә, өз әмәлийятыны күчләндирмәк вә я зәифләтмәк габилиййәтинә малик олмалыдырлар,—йохса онлар бу өлкәнин сәрвәтинин әсасыны тәшкил эдән үстүнлүйү гызғын рәгабәт шәраитиндә әлдә сахлая билмәзләр“[80].

Һәтта Малтус да артыг әһалинин олмасыны,—өзүнә мәхсус мәһдудлуг үзүндән буну фәһлә әһалинин нисби артыглыг тәшкил этмәси илә дейил, мүтләг артмасы илә изаһ эдирсә дә,—мүасир сәнае үчүн зәрури һесаб эдир. О дейир ки: „Әсас э'тибарилә мануфактурадан вә тичарәтдән асылы олан бир өлкәнин фәһлә синфи ичәрисиндә эвләнмә мәсәләсиндә мүәййән сәвиййәйә чатдырылан ағыллы адәтләр һәмин өлкә үчүн зәрәрли ола биләр. Әһалинин тәбии хассәси беләдир ки, хүсуси бир тәләб нәтичәси олараг ишчийә эһтияч артанда бу әлавә ишчиләр 16—18 илдән тез базара чатдырыла билмәз, кәлир исә йығылмаг васитәсилә,

---

[80] H. Merivale, Lectures on Colonization and Colonies, London 1841 and 1842, vol. I, p. 146.

бундан мүгайисә эдилмәз дәрәҹәдә тез капитала чеврилә биләр; өлкәдә һәмишә, фәһлә фондунун әһалидән даһа тез арта билмәси горхусу ола биләр“[81].

Беләликлә, бу дәфә гарымыш гыз сифәтиндә мейдана чыхан сияси игтисад, нисби артыг фәһлә әһалинин даим истеһсал олунмасыны капиталист йығымы үчүн зәрури шәрт э’лан эдир вә өз „идеалыны“—яхшы бир капиталисти—данышдырыб өз әлләринин әмәйи илә яратдыглары әлавә капитал тәрәфиндән күчәйә тулланылмыш „артыг“ фәһләләрә мүраҹиәтлә белә дедиртдирир: „Биз фабрикантлар сизи яшатмалы олан капиталы артырмагла, сизин үчүн әлимиздән кәләни эдирик, ердә галаныны да сиз өзүнүз этмәлисиниз, йә’ни өз сайынызы яшайыш васитәләринә уйғунлашдырмалысыныз“[82].

Әһалинин тәбии артымынын вердийи гәдәр сәрбәст иш гүввәси капиталист истеһсалы үчүн һеч дә кифайәт дейилдир. Капиталист истеһсалы сәрбәст инкишаф эдә билмәк үчүн, бу тәбии чәрчивәдән асылы олмаян сәнае эһтият ордусуна мөһтаҹдыр.

Индийәдәк биз белә фәрз эдирдик ки, дәйишән капиталын артмасы вә я эксилмәси ишдә олан фәһләләрин сайынын артмасына вә я эксилмәсинә тамамилә уйғун кәлир.

Лакин фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вермәйә башлайырса, фәһләләрин сайы дәйишмәдийи вә я һәтта эксилдийи һалда да, онлара һаким олан дәйишән капитал артыр вә буна көрә фәрди фәһләнин әмәк һаггы артыр, һәрчәнд әмәйин гиймәти дәйишмәйиб олдуғу кими галыр вә я һәтта дүшүр, лакин әмәк күтләсинин артмасына нисбәтән аз сүр’әтлә дүшүр. Бу һалда дәйишән капиталын артмасы ишдә олан фәһләләрин сайынын артдығыны дейил, онларын әмәйинин чохалдығыны көстәрир. Һәр бир капиталистин мүтләг мәнафеи ондан ибарәтдир ки, чох фәһлә аз фәһлә гәдәр вә һәтта даһа уҹуз баша кәлсә дә мүәййән гәдәр әмәк чох фәһләдән дейил, аз фәһләдән сыхылыб чыхарылсын. Фәһләнин сайы чохалдыгда, сәрф олунан сабит капитал һәрәкәтә кәтирилән әмәйин күтләсинә мүтәнасиб сурәтдә артыр, фәһләнин сайы аз олдугда исә—ондан чох яваш артыр. Истеһсалын мигясы нә гәдәр бөйүк олса, бу ҹәһәтин бир о гәдәр чох һәлледиҹи әһәмиййәти олур. Онун әһәмиййәти капитал йығымы илә бирликдә артыр.

Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы, һабелә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы,—йығымын эйни заманда сәбәби вә нәтиҹәси олуб,—капиталистин әввәлки гәдәр дәйишән капитал сәрф этдийи һалда, фәрди иш гүввәләринин истисмарыны экстенсив вә я интенсив сурәтдә артырмагла даһа артыг әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәсинә имкан верир. Биз һабелә ону да көрдүк ки, капиталист кетдикҹә ихтисаслы фәһлә-

---

[81] Malthus, Principles of Political Economy, p. 254, 319, 320. Малтус бу әсәриндә, Сисмондинин көмәйилә, нәһайәт, капиталист истеһсалынын үч мәзиййәтини: ифрат истеһсалы, әһали артыглығыны вә ифрат истеһлакы—ән әзиз тутдуғу бу үч нәһәнки кәшф эдир!– Бах: Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр олунан „Deutsch-Französische Jahrbücher“дә F. Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie [һабелә мүгайисә эт: „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels“ Stuttgart 1902, Bd. I, S. 453 ff.].

[82] Harriet Martineau, The Manchester Strike 1842, p. 101.

ләри аз ихтисаслы фәһләләрлә, яшлылары ҹаванларла, кишиләри гадынларла, яшлылары ениетмәләр вә я ушагларла әвәз эдәрәк, эйни капитал дәйәринә даһа чох иш гүввәси сатын алыр.

Беләликлә, йығым ирәлиләдикҹә бир тәрәфдән, чох мигдар дәйишән капитал фәһләләрин сайыны артырмадан даһа чох әмәйи һәрәкәтә кәтирир, дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин күтләси әввәлки гәдәр галдығы һалда әввәлки мигдарда дәйишән капитал даһа чох әмәйи һәрәкәтә кәтирир вә, нәһайәт, кейфиййәтҹә йүксәк иш гүввәләрини сыхышдырыб чохлу мигдар ашағы кейфиййәтли иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирир.

Буна көрә дә нисби артыг әһали истеһсалы вә я фәһләләрин ишдән азад олмасы, истеһсал просесиндә әмәлә кәлән вә йығымын артмасы нәтиҹәсиндә онсуз да сүр'әтләнән техники чеврилишдән даһа артыг сүр'әтлә давам эдир, һәмин техники чеврилишә уйғун олараг капиталын сабит һиссәсинә көрә дәйишән һиссәсинин нисбәтән эксилмәсиндән дә артыг сүр'әтлә давам эдир. Истеһсал васитәләри, кәмиййәт вә сәмәрәлилик ҹәһәтдән артараг фәһләләрә кетдикҹә даһа аз иш вермәк васитәләринә чеврилдийи һалларда, бу нисбәт бир дә ашағыдаки сәбәбә көрә дәйишмиш олур: әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгҹа, капитал фәһләйә олан өз тәләбини артырмагдан зиядә әмәйин тәклифини артырыр. Фәһлә синфинин ишдә олан һиссәси һәддиндән артыг ишләдийинә көрә, бу синфин эһтият һиссәси артыр, бу эһтият һиссәсинин ишдә олан фәһләләрлә рәгабәтиндән доған шиддәтли тәзйиг исә, әксинә, ишдә олан фәһләләри һәддиндән артыг әмәк сәрф этмәйә вә капиталын буйругларына табе олмаға мәҹбур эдир. Фәһлә синфинин бир һиссәсинин ифрат ишләйиб дикәр һиссәсини мәҹбури ишсизлийә мәһкум этмәси вә бунун әкси, айры-айры капиталистләрин варланмасы үчүн васитә олур[83], эйни заманда да сәнае үчүн эһтият

83 Биз һәтта 1863-ҹү илдәки памбыг гытлығы заманында Blackburn иплик фәһләләринин бир памфлетиндә ифрат ишләдилмәкдән чох шикайәтләнмәләрә раст кәлирик ки, бу әмәк дә, фабрика ганунуна көрә, әлбәттә, анчаг яшлы киши фәһләләрин үзәринә дүшүрдү. „Бу фабрикада яшлы фәһләләрин күндә 12—13 саат ишләмәсини тәләб эдирдиләр, һалбуки эйни заманда йүзләрлә фәһлә ишсиз галмаға мәҹбурдур; бунлар һәвәслә разы оларлар ки, натамам мүддәт ишләсинләр, тәки беләликлә өз аиләләрини бир саягла доландыра билсинләр вә йолдашларыны ифрат ишләмәк үзүндән вахтындан әввәл гәбрә кетмәкдән хилас этсинләр“. Сонра дейилир: „Биз сорушмаг истәрдик ки, вахтдан артыг көрдүрүлән бу ишләр саһибкарлар илә „нөкәрләр“ арасында бабат бир мүнасибәт олмасына имкан верирми? Ифрат ишләмәк үзүндән мәҹбури ишсизлийә мәһкум эдиләнләр (condemned to forced idleness) кими, бу ифрат ишләмәнин гурбанлары да бурадаки әдаләтсизлийи һисс эдирләр. Иш әдаләтлә тәгсим эдилсә иди, бу маһалда һамыя гисмән иш вермәк үчүн кифайәт эдәрди. Биз анчаг өз һаггымызы тәләб эдиб саһибкарлара тәклиф эдирик ки, һеч олмазса индики вәзиййәт давам этдийи мүддәтдә үмумиййәтлә натамам ишләмәк гайдасы гоюлсун; йохса инди бә'зиләри һәддиндән артыг ишләмәли олдуғу һалда, дикәрләри, иш чатмадығына көрә, хейрийyә һесабына ачыначаг бир һалда яшамаг мәҹбуриййәтиндәдирләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 8).—„Essay on Trade and Commerce“нин мүәллифи өз яңылмаз буржуа инстинкти илә баша дүшүр ки, артыг әһалинин ишдә олан фәһләләрә нә кими тә'сири вардыр. „Бу краллыгда тәнбәллийин (idleness) башга бир сәбәби, ишләк әлләрин азлыг этмәсидир. Мүәййән бир мала гейри-ади тәләб әмәлә кәлмәси нәтиҹәсиндә әмәк күтләси азлыг этмәйә башлаян кими фәһләләр

ордусу истеһсалыны ичтимаи йығымын тәрәггисинә мүвафиг мигдарда сур'әтләндирир.

Нисби артыг әһалинин әмәлә кәлмәсиндә бу чәһәтин нә гәдәр мүһүм олдуғуну, мәсәлән, Инкилтәрә сүбут эдир. Инкилтәрәдә әмәйә „гәнаәт этмәк" үчүн техника васитәләри олдугча бөйүкдүр. Лакин күнү сабаһ һәр ердә әмәйә мүнасиб бир һәдд гоюлса вә фәһлә синфинин мүхтәлиф тәбәгәләри үчүн яша вә чинсә көрә дәрәчәләр мүәййән эдилсәйди, милли истеһсалы индики мигясда давам этдирмәк үчүн мөвчуд фәһлә әһали әсла кифайәт этмәзди. Һазырда „гейри-мәһсулдар" олан фәһләләрин бөйүк әксәриййәтинин „мәһсулдар" фәһләйә чеврилмәси лазым кәләрди.

Үмумиййәтлә әмәк һаггынын мигдарындаки бөйүк дәйишмәләр анчаг сәнае эһтият ордусунун артмасы вә азалмасилә тәнзим олунур ки, бу да сәнае дөврәсиндәки дөврләрин бир-бирини әвәз этмәсинә уйғундур. Демәли, әмәк һаггындаки бу дәйишмәләр фәһлә әһалинин мүтләг сайынын артыб-азалмасы нәтичәсиндә дейил, фәһлә синфинин ишләйән орду илә эһтият ордуя бөлүндүйүнү ифадә эдән дәйишкән нисбәтлә, артыг әһалинин нисби мигдарынын артмасы вә әксилмәсилә, артыг әһалинин каһ ишә чәлб олунмасы, каһ да енә ишдән кәнар эдилмәси дәрәчәсилә тә'йин олунур. Доғрудан да, бир һалда ки, мүасир сәнае он ил сүрән вахташыры фазалардан ибарәт дөврәләр шәклиндә һәрәкәт эдир, һәм дә йығым тәрәгги этдикчә бир-биринин ардынча даһа тез-тез баш верән гейри-мүнтәзәм дәйишикликләр һәмин фазалардаки вәзиййәти дәйишдирир,—белә бир шәраитдә әмәйә олан тәләб вә тәклифи капиталын артыб-әксилмәси илә, демәли капиталын өз-өзүнә артым тәләбатынын дәйишмәси илә тәнзим этмәк әвәзиндә, йә'ни капитал азалдыгда фәһлә базарынын нисбәтән чох долу олдуғуну, капитал артдыгда исә кифайәт гәдәр долу олмадығыны көстәрмәк әвәзиндә капиталын һәрәкәтини әһалинин сайынын мүтләг һәрәкәтиндән асылы эдән бир ганун мүасир сәнае үчүн әчәб ганун оларды. Лакин бу ганун—сияси игтисадын әһкамыдыр. Бу әһкама көрә капитал йығымы нәтичәсиндә әмәк һаггы йүксәлир. Йүксәк әмәк һаггынын олмасы фәһлә әһалинин сүр'әтлә чохалмасына сәбәб олур вә бу вәзиййәт та фәһлә базары ағзына гәдәр доланадәк, йә'ни фәһлә тәклифинә нисбәтән капиталын нисбәтән азлыг этмәйә башлаячағы заманадәк давам эдир. Әмәк һаггы дүшүр вә бу заман вәзиййәт тәрсинә дөнүр. Әмәк һаггынын ашағы дүшмәси үзүндән фәһлә әһали яваш-яваш сейрәкләшир, беләликлә, фәһлә әһалийә нисбәтән капитал енә артыглыг эдир, я да, бә'зиләринин изаһ этдийи кими, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси вә буна уйғун олараг фәһләләрин даһа артыг шиддәтлә истисмар эдилмәси енә дә йығымы сүр'әтләндирир, эйни заманда әмәк һаггынын ашағы сәвиййәдә олмасы исә фәһлә синфинин артмасыны ләнкидир. Беләликлә, енидән элә бир

өз әһәмиййәтини һисс этмәйә башлайыр вә буну өз саһибкарларына һисс этдирмәк истәйирләр; бу һейрәтли бир һалдыр; лакин бу адамларын бейни о гәдәр хараб олмушдур ки, бу кими һалларда фәһлә группары дилбир эдирләр ки, бүтүн күнү вейлләнмәклә өз саһибкарларыны ағыр вәзиййәтдә гойсунлар" („An Essay on Trade and Commerce", London 1770, p. 27, 28). Бу адамлар әмәк һаггынын артырылмасындан башга һеч бир шей тәләб этмирләр.

шəраит мейдана кəлир ки, əмəк тəклифи əмəйə олан тəлəбдəн ашағы олур, əмəк һаггы йүксəлир вə и. а. Инкишаф этмиш капиталист истеһсалы үчүн нə гəдəр дə көзəл бир һəрəкəт үсулудур! Белə бир шəраитдə, əмəк һаггынын йүксəлмəси нəтиҹəси олараг һəгигəтəн иш габилиййəтли əһали һəлə мүсбəт тəрздə артмаға башлаяндан габаг, сəнае кампаниясы кечириб гəт'и дөйүшə кирмəк лазым кəлдийи мүддəт бир нечə дəфə кəлиб кечмиш оларды.

1849-ҹу ил илə 1859-ҹу ил арасындакы мүддəтдə тахыл гиймəтлəри ашағы дүшмəклə бəрабəр Инкилтəрəнин əкинчилик маһалларында əмəк һаггы фе'лəн хaлис номинал ҹəһəтдəн артмышды; мəсəлəн Wiltshire-дə һəфтəлик муздд 7 шиллингдəн 8 шиллингə, Dorsetshire-дə 7 вə я 8 шиллингдəн 9 шиллингə чатмышды вə и. а. Бу вəзиййəт артыг əкинчи əһалинин гейри-ади дəрəҹəдə ахышыб кетмəсиндəн ирəли кəлирди ки, буна да сəбəб мүһарибə тəлəбаты, дəмир йол салынмасында, фабрикаларда, мə'дəнлəрдə вə с. ишлəрин сон дəрəҹə кенишлəнмəси иди. Əмəк һаггы нə гəдəр ашағы олурса, онун артмасыны көстəрəн фаиз рəгəмлəри,—бу артым нə гəдəр ҹүз'и олса да,—бир о гəдəр бөйүк олур. Мəсəлəн һəфтəдə 20 шиллинг олан əмəк һаггы артыб 22 шиллингə чатмышса, демəли 10% йүксəлмишдир; əксинə, ҹəми 7 шиллинг олан əмəк һаггы артыб 9 шиллингə чатдыгда $28^4/_7$% йүксəлмиш олур ки, бу да чох бөйүк көрүнүр. Һəр һалда фермерлəр фəряд гопардылар вə һəтта „London Economist“ дə диләнчи пайы гəдəр аз олан бу əмəк һаггы мүнасибəтилə чох ҹидди бир əда илə „a general and substantial advance“дəн[84] [əмəк һаггынын үмумəн вə хейли артырылмасындан] мə'насыз данышмаға башламышды. Бунда фермерлəр нə кими тəдбир көрдүлəр? Йохса онлар, əһкампəрəст бир игтисадчы бейнинин тəсəввүр этдийи кими, отуруб белə көзəл бир əмəк һаггы нəтиҹəсиндə кəнд фəһлəлəринин чохалмасыны көзлəдилəр ки, енидəн онларын музду ашағы салынмыш олсун? Онлар даһа чох машын ишлəтмəйə башладылар вə тез бир заманда фəһлəлəр енə дə, һəтта фермерлəри дə разы салан бир дəрəҹəдə „кəрəксиз“ олдулар. Инди əкинчилийə кечмишдəкиндəн „артыг капитал“ гоюлмуш, һəм дə даһа мəһсулдар шəкилдə гоюлмушду. Бунунла бирликдə əмəйə олан тəлəб ялныз нисби кəмиййəтҹə дейил, мүтлəг кəмиййəтҹə дə əксилди.

Юхарыда көстəрилəн игтисади фəрзиййə, əмəк һаггынын үмуми һəрəкəтини вə я фəһлə синфи илə, йə'ни иш гүввəсинин мəҹмуу илə иҹтимаи капиталын мəҹмуу арасындакы мүнасибəти тəнзим эдəн ганунлары, айры-айры истеһсал саһəлəри арасында фəһлə əһалинин тəгсимини тəнзим эдəн ганунларла гарышдырыр. Мəсəлəн, əлверишли вəзиййəт сайəсиндə мүəййəн истеһсал саһəсиндə йығым хүсусилə гүввəтлəнмишсə, мəнфəəт орта мəнфəəтдəн йүксəк исə вə əлавə капитал бу саһəйə йөнəлирсə, айдындыр ки, əмəйə олан тəлəб вə əмəк һаггы да артыр. Əмəк һаггынын йүксəлмəси нəтиҹəсиндə фəһлə əһалинин əлверишли вəзиййəтдə олан һəмин саһəйə ахышыб кəлмəси артыр вə бу вəзиййəт һəмин саһə иш гүввəсилə тамам тə'мин олунанадəк давам эдир; бу заман

[84] „Economist“, 1860, Januar 21.

әмәк һаггы узун бир мүддәт енә әввәлки орта сәвиййәсинә дүшүр вә я, ахышыб кәләнләр һәддиндән чохдурса, һәтта әввәлки сәвиййәсиндән дә ашағы олур. О заман һәмин истеһсал саһәсинә фәһлә ахышмасы нәинки кәсилир, һәтта фәһләләр бурадан ахышыб кетмәйә башлайыр. Бу кими һалларда игтисадчы белә хәял эдир ки, әмәк һаггы артдыгда фәһләләрин мүтләг сайынын „һарада вә нечә“ артдығыны, фәһләләрин мүтләг сайы артдыгда исә әмәк һаггынын „һарада вә нечә“ азалдығыны куя мүшаһидә эдә билир; һәгигәтдә исә о ялныз айрыча бир истеһсал саһәсинин фәһлә базарындаки ерли артыб - азалманы мүшаһидә эдир, о анчаг, капиталын дәйишән тәләбатындан асылы олараг фәһлә әһалинин капитал тәтбиг эдилән мүхтәлиф саһәләр арасында тәгсим олунмасы һалларыны мүшаһидә эдир.

Дурғунлуг вә орта чанланма дөврләриндә сәнае эһтият ордусу вә я нисби артыг әһали ишдә олан фәһлә ордусуна тәзйиг көстәрир, ифрат истеһсал вә параксизмләр [гызғын фәалиййәт] дөврүндә исә онун тәләбләрини чиловлайыр. Демәли, нисби артыг әһали, әмәк тәләби вә тәклифи ганунунун һәрәкәт зәминидир. Нисби артыг әһали бу ганунун кенишләнмә даирәсини, капитала хас олан истисмар иштәһасына вә һөкмранлыг чәһдинә тамамилә уйғун бир чәрчивә ичәрисинә алыр.

Бурада мәддаһ игтисадчыларын бөйүк әмәлләриндән биринин үзәринә гайытмаг мүнасиб олар. Яда салаг ки, ени машынларын тәтбиги вә я көһнәләринин яйылмасы сайәсиндә дәйишән капиталын бир һиссәси сабит капитала чеврилирсә, капиталы „бәнд эдән“, бунунла да фәһләләри бош гоян бу әмәлийяты мәддаһ игтисадчы белә мә’на эдир ки, куя әксинә, бу әмәлийят нәтичәсиндә әлавә фәһлә ишләтмәк үчүн бош капитал әмәлә кәлир (бах он үчүнчү фәсил, 6: „Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә’мин олунмасы нәзәриййәси“). Мәддаһын һәясызлығыны биз анчаг инди лайигинчә гиймәтләндирә биләрик. Һәгигәтдә, машынын ялныз билаваситә сыхышдырыб ерини тутдуғу фәһләләр дейил, онлары әвәз эдәнләр дә, мүәссисә әввәлки әсасында садәчә кенишләнсә иди мүнтәзәм сурәтдә истифадә олуна биләчәк әлавә фәһләләр дә бош галырлар. Инди бу фәһләләрин һамысы бош галмышдыр вә ишә башламаг истәйән һәр бир ени капитал онлардан истифадә эдә биләр. Бир һалда ки, бу ени капитал базардан анчаг, машынларын сыхышдырыб базара атдығы гәдәр фәһлә кери чәлб этмәйә кифайәт эдирсә, онда истәр һәмин фәһләләри ишә чәлб этсин, истәрсә башгаларыны, һәр ики һалда үмуми әмәк тәләбинә көстәрилән тә’сир сыфра бәрабәр олачагдыр. Бу капитал һәмин мигдардан аз фәһлә чәлб эдирсә, артыг фәһләләрин сайы чохалыр; һәмин мигдардан чох фәһләйә иш вердикдә исә үмуми әмәк тәләби, ишдә оланларла ишдән чыхарылмышларын сайы арасында олан фәрг гәдәр артыр. Беләликлә, ишә гоюлмаг истәйән әлавә капиталлар әмәк тәләбини үмумиййәтлә нә гәдәр артыра билсә дә, һәр һалда бу артан тәләб, машынын күчәйә атдығы фәһләләрлә өдәнилдийи дәрәчәдә нейтраллашыр.

Демәли, капиталист истеһсалы механизми элә гурулмушдур ки, капиталын мүтләг кәмиййәти артдыгда, әмәйә олан үмуми тәләб

мүвафиг сурәтдә артмыр. Мәддаһ да мәһз буну, кечид дөврләриндә сыхышдырылыб сәнае эһтият ордусу сыраларына атылан фәһләләрин сәфаләтинә, чәкдийи әзаблара вә һәлак олмаг тәһлүкәсинә гаршы тә'минат адландырыр!

Әмәк тәләбинин артмасы илә капиталын артмасы эйни шей дейилдир, әмәк тәклифинин артмасы илә фәһлә синфинин артмасы эйни шей дейилдир; беләки, бурада бир-бириндән асылы олмаян ики гүввәнин гаршылыглы тә'сири кими бир һал йохдур. Les dés sont pipés [ашыхлар сүртүлмүш ашыхдыр]. Капитал эйни заманда һәр ики тәрәфә тә'сир көстәрир. Капиталын йығымы бир тәрәфдән әмәйә тәләби артырырса, дикәр тәрәфдән, фәһләләри бош гоймагла онларын тәклифини артырыр, эйни заманда ишсиз фәһләләрин тәзйиги ишдә олан фәһләләри даһа артыг әмәк сәрф этмәйә мәчбур эдир, беләликлә дә әмәк тәклифинә фәһләләрин тәклифиндән асылы олмаян мүәййән мүстәгиллик верир. Бу әсас үзәриндә һәрәкәт эдән әмәк тәләби вә тәклифи гануну капиталын истибдадыны тамамлайыр.

Буна көрә дә фәһләләр баша дүшдүкдә ки, нә сәбәбә онлар даһа чох ишләдикчә, өзкәләри үчүн даһа чох сәрвәт истеһсал этдикчә вә өз әмәкләринин мәһсулдарлыг гүввәси артдыгча, һәтта капиталын артмасы үчүн васитә олмаг вәзифәси дә онлар үчүн бир о гәдәр аз мүйәссәр олур; баша дүшдүкдә ки, онларын өз арасындаки рәгабәтин интенсивлик дәрәчәси тамамилә, нисби артыг әһалинин тәзйигиндән асылыдыр; бунлары баша дүшдүкдән сонра исә, капиталист истеһсалынын бу тәбии ганунунун фәһлә синфинә көстәрдийи фәлакәтли тә'сири мәһв этмәк вә я зәифләтмәк үчүн, ишдә олан фәһләләрлә ишдә олмаян фәһләләр арасында трэд-юнионлар вә саирә васитәсилә мүнтәзәм гаршылыглы әлагә яратмаға чалышдыгда капитал вә онун вәкили олан игтисадчы фәряд гопарыб дейирләр ки, „әбәди“ вә, нечә дейәрләр, „мүгәддәс“ тәләб вә тәклиф гануну позулур. Ишдә олан фәһләләрлә ишдә олмаян фәһләләр арасында һәр бир уйғунлуг ярадылмасы куя бу ганунун „халис“ тәзаһүрүнә мане олур. Дикәр тәрәфдән, мүстәмләкәләрдә, мәсәлән, шәраитин әлверишсизлийи сәнае эһтият ордусунун ярадылмасына, бунунла бирликдә фәһлә синфинин капиталистләр синфиндән тамамилә асылы олмасына мане олурса, капитал вә онун баяғы фикирли Санчо-Пансасы „мүгәддәс“ тәләб вә тәклиф ганунуна гаршы һиддәтләнир вә чәбр тәдбирләри васитәсилә бу ганунун өһдәсиндән кәлмәйә чалышырлар.

4. Нисби артыг әһалинин мүхтәлиф формаларда мөвчуд олмасы. Капиталист йығымынын үмуми гануну

Нисби артыг әһали мүхтәлиф формаларда олур. Натамам мүддәт ишләйән вә я һеч иши олмаян һәр бир фәһлә нисби артыг әһали чүмләсинә дахилдир. Сәнае дөврәси фазаларынын бир-бирини әвәз этмәси нәтичәсиндә артыг әһалинин вахташыры кәсб эдиб тәкрар олунан бөйүк формалары, йә'ни каһ бөһранлар заманы кәскинләшмәси, каһ да ишләрин сүст кетдийи заман узун

сүрмәси кими формалары кәнара бурахыларса, артыг әһалинин үч даими формада: ахар, кизли вә дурғун формаларда олдуғуну көрүрүк.

Мүасир сәнае мәркәзләриндә, йә'ни фабрикаларда, мануфактураларда, заводларда, мә'дәнләрдә вә саирәдә каһ фәһләләр ишдән кәнар эдилир, каһ да даһа артыг мигдарда фәһлә ишә чәлб олунур вә бунун сайәсиндә нәтичә э'тибарилә, ишдә олан фәһләләрин сайы, истеһсалын мигясына нисбәтән даим әксилән пропорсияда олса да, артыр. Бурада артыг әһали ахар формададыр.

Истәр әсл фабрикаларда, истәрсә машынларын мүәййән рол ойнадығы вә я, һеч олмазса, мүасир әмәк бөлкүсүнүн тәтбиг эдилдийи бүтүн ири э'малатханаларда, чаван оғланлардан ибарәт чохлу фәһлә тәләб олунур. Һәдд-булуға чатандан сонра бunларын чох азы әввәлки истеһсал саһәләриндә иш тапа билир, әксәриййәти исә адәтән күчәйә атылмыш олур. Бунлар ахар артыг әһалинин сәнае артдығча чохалан бир үнсүрүнү тәшкил эдир. Бунларын бир гисми мүһачирәт эдир, йә'ни һәгигәтдә анчаг, мүһачирәт эдән капиталын ардынча кедир. Бунун нәтичәләриндән бири, әһали арасында кишиләрә нисбәтән гадынларын даһа сүр'әтлә артмасыдыр ки, буну Инкилтәрәнин тимсалында көрүрүк. Фәһлә әһалинин тәбии артымы капитал йығымынын тәләбатындан йүксәк олса да, эйни заманда бу тәләбаты өдәйә билмәмәси кими бир зиддиййәт, капиталын өз һәрәкәтиндән доған зиддиййәтдир. Капитала чохлу мигдарда кәнч фәһлә вә аз мигдарда яшлы фәһлә лазымдыр. Бу зиддиййәт һеч дә башга зиддиййәтләрдән кәскин дейилдир, һәмин зиддиййәтләр исә ондан ибарәтдир ки, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мүәййән бир истеһсал саһәсинә бәнд эдилмиш олан минләрлә фәһлә күчәйә атылдығы бир заманда ишләк әлләрин чатышмадығындан шикайәтләр эшидилир[85]. Бундан да башга, капитал иш гүввәсини о гәдәр сүр'әтлә истеһлак эдир ки, фәһлә һәлә орта яшларында икән аз-чох гочалмыш олур. О, артыглар сырасына кечир, я да юхары пилләдән ашағы пилләйә сыхышдырылыр, эйни заманда онун ерини тәзә иш гүввәси тутур. Биз мәһз ири сәнае фәһләләринин өмрүнүн чох гыса олдуғуну көрүрүк.

„Манчестерин сәһиййә һәкими Dr. Lee мүәййән этмишдир ки, бу шәһәрдә варлы синифдән оланларын өмрү орта һесабла 38 ил давам этдийи һалда, фәһлә синфиндән оланларын өмрү орта һесабла анчаг 17 ил давам эдир. Ливерпулда биринчиләрин орта өмрү 35 ил, икинчиләринки 15 илдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, имтиязлы синиф, аз әлверишли шәраитдә олан һәмвәтәнләринин мәнсуб олдуглары синфә нисбәтән һәятдан ики гат артыг тәхсисат (have a lease of life) алыр“[85a].

---

[85] 1866-чы илин икинчи ярысында Лондонда 80 миндән 90 минә гәдәр ишсиз олдуғу һалда, һәмин ярым ил һаггындаки фабрика һесабатында дейилир: „Көрүнүр белә бир иддиа там дүзкүн һесаб эдилә билмәз ки, куя тәләб, демәк олар мәһз лазым кәлдийи вахтда тәклиф доғурур. Әмәкдән данышылдыгда иш белә дейилдир, чүнки кечән ил фәһлә чатмадығына көрә бир чох машынлар даянмышды“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 81).

[85a] 1875-чи ил январын 15-дә Бирмингамда сәһиййә ислаһаты конфрансынын ачылышында, о заман бәләдиййә рәиси [сонралар назир] олан Ч. Чемберлэнин сөйләдийи нитгдир.

Белә бир шәраитдә пролетариатын бу һиссәси мүтләг кәмиййәтҹә елә артмалыдыр ки, бу һиссәнин үнсүрләри сүр'әтлә тәләф олса да өзүнүн сайы артсын. Беләликлә, фәһлә нәсилләринин сүр'әтлә дәйишмәси тәләб олунур. (Бу ганун әһалинин башга синифләри үчүн өз әһәмиййәтини итирир.) Бу иҹтимаи тәләб тез евләнмәклә—бу исә ири сәнае фәһләләринин яшадығы шәраитин зәрури нәтиҹәсидир,—вә фәһлә ушаглар истеһсалы үчүн, бу ушагларын истисмар едилмәсинин вердийи мүкафатла тә'мин едилир.

Капиталист истеһсалы әкинчилийи гаврадыгда вә я ону гаврадыгҹа, кәнд фәһлә әһалисинә олан тәләб бурада ишә гоюлмуш капиталын йығымына мүвази олараг мүтләг кәмиййәтҹә әксилир; бурада ишдән кәнар олунан фәһлә әһалинин ери, һеч дә гейри-әкинчилик сәнаеиндә мүшаһидә едилдийи кими, чохлу фәһләнин ишә ҹәлб олунмасы илә долмур. Буна көрә дә кәнд әһалисинин бир һиссәси һәмишә шәһәр вә я мануфактура пролетариаты сыраларына кечмәйә һазырдыр вә бунун үчүн анҹаг әлверишли шәраит көзләйир (бурада мануфактура дедикдә бүтүн гейри-әкинчилик сәнаеи нәзәрдә тутулур)[86]. Демәли, бу нисби артыг әһали мәнбәи даим ахар һалында олур. Лакин шәһәрләрә доғру олан бу фасиләсиз ахын көстәрир ки, кәндин өзүндә дә даим кизли һалда артыг әһали вардыр вә ахын үчүн чох кениш каналлар ачылдыгда дәрһал бу артыг әһалинин мигдары нәзәрә чарпыр. Буна көрә кәнд фәһләсинин музду минимум дәрәҹәсинә дүшүр вә кәнд фәһләсинин бир аяғы даим пауперизм батаглығында олур.

Нисби артыг әһалинин үчүнҹү категориясы, йә'ни дурғун артыг әһали ишдә олан фәһлә ордусунун бир һиссәсини тәшкил едир, лакин бу категориянын ишдә олмасы әсла мүнтәзәм дейилдир. Беләликлә, бу категория, капитал үчүн түкәнмәз бир сәрбәст иш гүввәси мәнбәидир. Бу категориянын һәят сәвиййәси фәһлә синфинин орта нормал сәвиййәсиндән ашағыдыр вә мәһз бу ҹәһәт ону капитал үчүн айрыҹа истисмар саһәләринин кениш тәмәлинә чевирир. Максимум иш вахты вә минимум әмәк һаггы бу категориянын характерик ҹәһәтини тәшкил едир. Биз һәлә ев әмәйи бәһсиндә онун башлыҹа формасилә таныш олдуг. Бу категория даим ири сәнаеин вә әкинчилийин артыг фәһләләри арасындан, хүсусилә дә мануфактура истеһсалынын сәнәт истеһсалыны вә машын истеһсалынын мануфактура истеһсалыны мәғлуб етмәси нәтиҹәсиндә мәһв олан сәнае саһәләринин фәһләләри арасындан топланыр. Йығымын мигдары вә күҹү илә бирликдә „артыг“ фәһлә әмәлә кәлмәси ирәлиләдикҹә, һәмин категориянын да

[86] 1861-ҹи илдәки әһали сияһисинә әсасән Инкилтәрәдә вә Уелсдә „781 шәһәр вә бунларда 10 960 998 нәфәр әһали вар иди, һалбуки кәндләрдә вә кәнд ерләриндә анҹаг 9 105 226 нәфәр әһали яшайырды“. 1851-ҹи ил сияһисинә көрә 580 шәһәр вар иди вә бунларын әһалиси тәгрибән әтраф кәнд ерләринин әһалисинә бәрабәр иди. Лакин кәнд вилайәтләриндә әһали сонраки он ил әрзиндә ялныз ярым милйон артдығы һалда, 580 шәһәрин әһалиси 1 554 067 нәфәр артмышдыр. Әһалинин артымы кәнд ерләриндә 6,5%, шәһәрләрдә исә 17,3% тәшкил едир. Артым нормасы арасындаки фәргә сәбәб әһалинин кәндләрдән шәһәрләрә көчмәсидир. Әһалинин үмуми артымынын дөрддә үч һиссәси шәһәрләрин пайына дүшүр“ („Census etc.“, vol. III, p. 11, 12).

һәчми артыр. Лакин бу категория эйни заманда фәһлә синфинин өз-өзүнә төрәйән, өз-өзүнә әбәдиләшән вә фәһлә синфинин үмуми артымында онун бүтүн башга үнсүрләриндән даһа артыг иштирак эдән бир үнсүрү олур. Доғрудан да, ялныз доғуланларын вә өләнләрин сайы дейил, аиләләрин мүтләг бөйүклүйү дә әмәк һаггынын йүксәклийинә, йә'ни мүхтәлиф фәһлә категорияларынын малик олдуғу яшайыш васитәләри күтләсинә тәрс пропорсионалдыр. Биз капитализм чәмиййәтинин бу ганунуну вәһшиләрә вә я һәтта мәдәни колонистләрә аид этсә идик, бу ганун мә'насыз бир шей кими көрүнәрди. Бу ганун бизә айрылыгда зәиф олуб шиддәтлә тә'гиб олунан һейван нөвләринин күтләви сурәтдә төрәйиб чохалмасыны хатырладыр[87].

Нәһайәт, нисби артыг әһалинин ашағы тәбәгәси пауперизм аләминдә яшайыр. Чәмиййәтин бу тәбәгәси,—сәфилләр, чинайәткарлар вә фаһишәликлә яшаянлар, гысасыны десәк, әсл мә'нада лүтләрдән ибарәт олан тәбәгә (Lumpenproletariat) бир тәрәфә гоюлдугда,—үч категориядан ибарәтдир. 1. Иш габилиййәти оланлар. Инкилтәрәдә пауперизмин статистикасыны сәтһи нәзәрдән кечирсәк дәрһал көрәрик ки, пауперләр күтләси һәр бир бөһран заманы артыр вә һәр дәфә ишләр чанландыгда әксилир. 2. Пауперләрин ушаг вә етимләри—бунлар сәнае эһтият ордусуна намзәддирләр; мәсәлән, 1860-чы илдәки кими бөйүк сәнае йүксәлиши дөврләриндә онлар, сүр'әтлә вә күтләви сурәтдә ахышыб ишдә олан фәһлә ордусу сыраларына дахил олурлар. 3. Сәфилләшәнләр, диләнчи көкүнә дүшәнләр, ишә тагәти олмаянлар. Бунлар, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мәһз өз чәлдлийини итирмәси үзүндән мәһв олан адамлардыр, яхуд нормал фәһлә өмрүнү өтәнләрдир; бунлар нәһайәт, тәһлүкәли машынлар, мә'дән иши, кимя фабрикалары вә саирә яйылдыгча артан сәнае гурбанларыдыр, шикәстләр, хәстәләр, дул гадынлар вә башгаларыдыр. Пауперизм ишдә олан фәһлә ордусунун әлилләр эвидир, сәнае эһтият ордусу үчүн артыг бир йүкдүр. Бунун төрәнмәси нисби артыг әһалинин төрәнмәсиндән, биринчинин зәрурәти—икинчисинин зәрурәтиндән ирәли кәлир; нисби артыг әһали илә бирликдә пауперизм, капиталист истеһсалынын варлығы вә сәрвәтин артмасы үчүн шәртдир. Пауперизм, капиталист истеһсалынын faux frais-инә дахилдир, лакин капитал бу мәсрәфин чох һиссәсини өз үзәриндән атыб фәһлә синфинин вә хырда буржуазиянын үзәринә йүкләйә билир.

Ичтимаи сәрвәт, ишдә олан капитал, онун чохалмасы дәрәчәси вә күчү нә гәдәр артыгдырса вә, демәли, пролетариатын мүт-

---

[87] „Көрүнүр ки, йохсуллуг төрәйиб чохалмаға ярдым эдир“ (A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. 8). Нәзакәтли вә һазырчаваб кешиш Galiani-нин фикринчә бу һәтта, аллаһын гойдуғу чох һәкиманә бир гайдадыр: „Аллаһ элә этмишдир ки, ән чох файдалы иш көрән адамлар ән чох доғулур“ (Galiani, Della Moneta, vol. III, Custodi, „Scrittori Classici italiani di Economia Politica“. Parte Moderna. Milano 1801, p. 78). „Ачлыг вә хәстәликләрин сон һәддинә чатан бир йохсуллуг, әһалинин чохалмасыны ләнкитмәк дейил, ону артырмаг истигамәтиндә кедир“ (S. Laing, National Distress, 1844, p. 69). Laing бу мүддәаны статистика мә'луматы илә нүмайиш этдирдикдән сонра сөзүнә давам эдиб дейир: „Һамы әлверишли шәраитдә яшаса иди, чох кечмәдән дүняда адам галмазды“.

ләг мигдары вә әмәйинин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чохдурса, нисби артыг әһали вә я сәнае эһтият ордусу да бир о гәдәр чохдур. Капиталын кенишләнмә күчү һансы сәбәбләрдән артырса, бикар галан иш гүввәси дә эйни сәбәбләрә көрә артыр. Демәли, сәнае эһтият ордусунун нисби кәмиййәти сәрвәт гүввәләринин артмасилә янашы артыр. Лакин бу эһтият ордусу ишдә олан фәһлә ордусуна нисбәтән нә гәдәр чох артыгса, йохсуллуғу әмәйинин мәшәггәтинә тәрс пропорсионал олан даими артыг әһали дә бир о гәдәр чох олур. Нәһайәт, фәһлә синфинин йохсул тәбәгәләри вә сәнае эһтият ордусу нә гәдәр артыг исә, һөкумәт нүмайәндәләри тәрәфиндән тәсдиг олунан рәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олур. Бу—капиталист йығымынын мүтләг, үмуми ганунудур. Бүтүн башга ганунлар кими, бу ганун да һәята кечирилиркән, тәһлили бурая аид олмаян бир чох мүрәккәб шәраит үзүндән өз шәклини дәйишдирир.

Фәһләләрин өз сайыны капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына уйғунлашдырмалы олдугларыны тәблиғ эдән игтисади һикмәт саһибләринин ахмаглығы бурадан айдын көрүнүр. Куя ки, капиталист истеһсал вә йығым механизминин өзү һәр заман бу уйғунлашма просесини тә’мин этмир! Тәләб олунан уйғунлашманын әввәли—нисби артыг әһали вә я сәнае эһтият ордусу яранмасындан, ахыры исә—ишдә олан фәһлә ордусунун кетдикҹә даһа кениш тәбәгәләринин диләнчи көкүнә дүшмәси вә лүзумсуз пауперләрин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир.

Иҹтимаи әмәк мәһсулдарлығынын тәрәггиси нәтиҹәсиндә кетдикҹә даһа артыг истеһсал васитәләри күтләсинин даһа аз инсан гүввәси сәрф эдилмәклә һәрәкәтә кәтириләбилдийини көстәрән ганун, әмәк васитәләрини фәһләнин ишләтмәси әвәзиндә әмәк васитәләринин фәһләни ишләтдийи капитализм зәмининдә ондан ибарәт олур ки, әмәйин мәһсулдарлыг гүввәси нә гәдәр йүксәк олурса, фәһләләрин өз ишләтдикләри васитәләрә тәзйиги бир о гәдәр артыр, демәли, онларын зәрури яшайыш шәрти, йә’ни өзкә сәрвәтини артырмаг үчүн вә я капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн фәһләләрин өз гүввәсини сатмасы имканы онлар үчүн бир о гәдәр аз мүйәссәр олур. Беләликлә, мәһсулдар әһалинин артмасына нисбәтән истеһсал васитәләринин вә әмәк мәһсулдарлығынын даһа сүр’әтлә артмасы капитализм зәмининдә, әксинә, бундан ибарәт олур ки, фәһлә әһали һәмишә, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатындан сүр’әтлә артыр.

Дөрдүнҹү бөлмәдә нисби изафи дәйәр истеһсалыны тәһлил эдиркән көрдүк ки, капиталист системиндә әмәйин иҹтимаи мәһсулдар гүввәсини йүксәлдән бүтүн үсуллар фәрди фәһләнин һесабына инкишаф эдир; истеһсалы инкишаф этдирән бүтүн васитәләр, истеһсалчыны табе вә истисмар этмәк васитәләринә чеврилир, фәһләни эйбәҹәрләшдириб ярымчыг, нагис бир адам һалына салыр, ону алчалдыб машынын бир әлавәсинә чевирир, әмәйи ағырлашдырмагла бәрабәр онун мәзмунуну да һечә чыхарыр, элм мүстәгил бир гүввә олараг әмәк просеси илә нә гәдәр бирләширсә, фәһләни әмәк просесинин мә’нәви гүввәсиндән бир о гәдәр чох мәһрум эдир; фәһләнин иш шәраитини

позғунлашдырыр, әмәк просесиндә фәһләни ән хырдачы, ийрәнҹ истибдада табе эдир, онун бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирир, онун арвад-ушағыны капиталын Ҹаһаннәтһа арабасынын алтына атыр. Лакин изафи дәйәр истеһсалы үсулларынын һамысы эйни заманда йығым үсулларыдыр вә йығымын да һәр ҹүр кенишләнмәси, әксинә, бу үсуллары инкишаф этдирмәк васитәсинә чеврилир. Бурадан бу нәтиҹә чыхыр ки, капитал йығылдыгҹа, фәһләйә верилән музд истәр йүксәк олсун, истәрсә ашағы, фәһләнин вәзиййәти ағырлашмалыдыр. Нәһайәт, нисби артыг әһалинин вә я сәнае эһтият ордусунун даим йығымын мигдар вә күҹү илә таразлашмалы олдуғуну көстәрән ганун, фәһләни капитала элә мөһкәм бәнд эдир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометейи гаяя зәнҹирлә белә мөһкәм бәнд эдә билмәмишди. Бу ганун капитал йығымына мүтабиг сурәтдә йохсуллуғун кенишләнмәсинә сәбәб олур. Демәли, бир гүтбдәки сәрвәт йығымы, эйни заманда мүгабил гүтбдә, йә'ни өз мәһсулуну капитал кими истеһсал эдән синфин олдуғу тәрәфдә йохсуллуг, әмәк изтираблары, көләлик, ҹәһаләт, вәһшилик вә мә'нәви позғунлуғун кенишләнмәси демәкдир.

Игтисадчылар капиталист йығымынын мүхтәлиф формаларда олан бу антагонист характерини[88] э'тираф этмишләр, һәрчәнд онлар капитализмдән әввәлки истеһсал үсулларынын, гисмән бу формалара бәнзәсә дә әһәмиййәтли дәрәҹәдә фәргли олан һадисәләрини бу формаларла гарышдырырлар.

XVIII әсрин ән бөйүк игтисадчы мүәллифләриндән бири олан Венесия раһиби Ортес капиталист истеһсалынын антагонизмини иҹтимаи сәрвәтин үмуми тәбии гануну һесаб эдир. „Һәр бир милләтдә игтисади хейир илә игтисади шәр даим гаршылыглы сурәтдә таразлашыр (il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura), бә'зиләриндә не'мәт боллуғу һәмишә башгаларында не'мәт гытлығы демәкдир (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Бир тәрәфдән бир овуҹ адам külли мигдарда сәрвәт топлайырса, дикәр тәрәфдән һәмишә, мүгайисәэдилмәз дәрәҹәдә бөйүк күтләләр ән зәрури шейләрдән тамамилә мәһрум эдилмиш олур". Милләтин сәрвәти онун әһалисинин сайына, йохсуллуғу исә онун зәнкинлийинә мүтабиг олур. Бә'зиләринин чалышганлығы башгаларынын бикарлығына баис олур. Йохсуллар вә бикарлар—варлыларын вә чалышганларын төрәтдийи зәрури мәһсулдур[89] вә и. а.

---

88 „Күндән-күнә даһа чох айдын олур ки, дахилиндә буржуазиянын һәрәкәт этдийи истеһсал мүнасибәтләри бүтөв, бәсит характердә дейил, икили характердәдир; нә дәрәҹәдә сәрвәт истеһсал эдилирсә, эйни дәрәҹәдә дә йохсуллуг истеһсал эдилир; мәһсулдар гүввәләр нә дәрәҹәдә инкишаф эдирсә, әсарәтин шиддәти дә о дәрәҹәдә инкишаф эдир; айдын олур ки, бу мүнасибәтләр буржуа сәрвәтини, йә'ни буржуа синфинин сәрвәтини истеһсал эдирсә дә ону ялныз элә бир үсулла истеһсал эдир ки, нәтиҹәдә даим буржуа синфинин айры-айры үзвләринин сәрвәтини мәһв эдир вә кетдикҹә даһа чохалан пролетариат ярадыр" (Karl Marx, Misère de la Philosophie, p. 116). [Русча тәрҹүмәси. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 118—119.]

89 G. Ortes, Della Economia Nationale libri sei 1777, Custodi, Parte Moderna, vol. XXI, p. 6, 9, 22, 25 etc. Ortes енә орада, 32-ҹи сәһифәдә дейир: „Халглары сәадәтә чатдырмаг үчүн файдасыз системләр уйдурмагдансa мән, онларын фәлакәтләрини доғуран сәбәбләри тәдгиг этмәклә кифайәтләнәҹәйәм".

Ortes-дән тәгрибән 10 ил сонра протестант инкилис кешиши Townsend йохсуллуг сәрвәтин зәрури шәртидир дейә ону там бир кобудлугла мәдһ эдирди. „Ганунлар васитәсилә инсанлары ишләтмәк олдугча бөйүк чәтинлик, чәбр вә курулту илә әлагәдардыр, ачлыг исә динч, сакит, даими бир тәзйиг олмагла бәрабәр, инсанда сәнаеә вә әмәйә ән тәбии бир мейл, ән күчлү сә'й оядыр". Демәли, бүтүн мәсәлә фәһлә синфинин ачлығыны даимиләшдирмәкдән ибарәтдир вә, Townsend-ин фикринчә, йохсуллар ичәрисиндә хүсусилә күчлү олан төрәмә принсипи фәһлә синфинин бу ачлығыны даимиләшдирир. „Көрүнүр, тәбиәтин гануну беләдир ки, йохсуллар бир гәдәр еһтиятсыздырлар (improvident) (йә'ни о гәдәр еһтиятсыздырлар ки, дүняя кәләндә ағызларында гызыл гашыг кәтирмирләр), белә ки, һәмишә чәмиййәтдә ән кобуд, кирли вә һәгарәтли вәзифәләри ифа эдән адамлар олур (hat there always may be some). Бунун сайәсиндә инсан сәадәтинин мәчмуу (the fund of human happiness) олдугча артыр, даһа зәриф адамлар (the more delicate) мәшәггәтдән хилас олур вә өз йүксәк мөвгеләрини маниәсиз давам этдирә биләр вә и. а... Йохсуллар һаггындаки ганун, дүняда аллаһ вә тәбиәтин яратдығы бу гәшәнк системин аһәнкини вә көзәллийини, симметриясыны вә сәласәтини поза биләр"[90].

Венесия раһиби йохсуллуғун әбәдиләшмәсини инсанларын талеи һесаб эдиб буну христиан хейриййәчилийи үчүн, руһаниләрин эвләнмәмәси; монастырларын вә хейриййә мүәссисәләринин олмасы үчүн лазым сайырды, протестант руһаниси исә, әксинә, буну йохсуллара чәмиййәтдән чүз'и бир ярдым алмаг имканы верән инкилис ганунларыны писләмәк үчүн бир дәлил сайыр.

Шторх дейир: „Ичтимаи сәрвәтин тәрәггиси чәмиййәтдә... ән сыхынтылы, һәгарәтли вә ийрәнч ишләри ичра эдән, бир сөзлә, һәятда хоша кәлмәйән вә инсаны гәһр эдән бүтүн ишләри өз үзәринә көтүрән, бунунла да башга синифләрин истираһәтини, нәш'әсини вә мәшрут (чох әчәб!) ләягәтини (dignité conventionelle) вә саирәни тә'мин эдән файдалы синфи доғурур"[91]. Шторх суал эдир ки, бәс йохсуллуға вә күтләләрин тәнәззүлүнә сәбәб олан капиталист мәдәниййәтинин барбарлыгдан үстүнлүйү нәдәдир? Бу суала о ялныз бир чаваб тапыр: әмниййәтиндә!

---

[90] „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Manking (The Reverend Mr. J. Townsend), 1786", republished London 1817, p. 15, 39, 41. Малтус бу „зәриф" кешишин инди көстәрдийимиз әсәриндән вә Испанияя сәяһәтиндән чох вахт бүтөв сәһифәләр көчүрүрсә дә, бу кешиш өзү дә нәзәриййәләринин чох һиссәсини, тәһриф этдийи Sir J. Steuart-дан көтүрмүшдүр. Мәсәлән, Steuart дейир: „Бурада, көләликдә, адамлары ишләтмәк (ишләмәйәнләр үчүн ишләтмәк) үсулу чәбрдән ибарәт иди... О заман адамлары ишләмәйә (йә'ни башгалары үчүн һавайы ишләмәйә) мәчбур эдирдиләр, чүнки онлар башгаларынын гулу иди; инди дә адамлар ишләмәйә (йә'ни ишләмәйәнләр үчүн һавайы ишләмәйә) мәчбур эдилир, чүнки онлар өз тәләбатынын гулудур"; о белә дейирсә дә, лакин пий басмыш кешиш кими белә бир нәтичә чыхармыр ки, муздлу фәһләләр һәмишә ачлыг чәкмәлидирләр. Әксинә, Steuart муздлу фәһләләрин тәләбатыны кенишләндирмәк вә эйни заманда онларын тәләбатынын артмасыны „зәрифләр" үчүн ишләмәйә һәвәсләндиричи бир васитә этмәк истәйир.

[91] Storch, Cours d'Economie Politique, éd. Pétersbourg 1815, vol. III, p. 223.

Сисмонди дейир ки, сәнаеин вә элмин тәрәггиси сайәсиндә һәр бир фәһлә күндә өз истеһлакы үчүн лазым олдуғундан хейли артыг не'мәт истеһсал эдә биләр. Лакин онун әмәйи сәрвәт истеһсал эдирсә дә, һәмин сәрвәти о өзү истеһлак этмәли олсайды о бу гәдәр ишләмәк истәмәзди. Сисмондинин фикринчә „инсанлар (йә'ни фәһлә олмаян инсанлар) сәнәтләрдәки һәр чүр тәкмилләшдирмәнин, һабелә сәнаеин вердийи бүтүн не'мәтләри фәһләнин әмәйи кими кәркин бир әмәк баһасына әлдә этмәли олсайдылар, йәгин ки, бүтүн бунлардан имтина эдәрдиләр... Һазырда әмәклә онун мүгабилиндә әлдә эдилән не'мәти бир-бириндән айырмышлар; эйни бир адам әввәлчә ишләйиб сонра истираһәт этмир; әксинә, мәһз бириси ишләдийинә көрәдир ки, дикәри истираһәт эдә билир... Демәли, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин даим артырылмасы, ишләмәйән варлыларын зинәт вә не'мәтләрини артырмагдан башга һеч бир нәтичә верә билмәз“[92]. Сисмондинин шакирди Шербул'е ону тамамлаяраг әлавә эдир: „Фәһләләрин өзү... мәһсулдар капиталларын йығылмасына сәбәб олмагла өз әмәк һагларынын бир һиссәсини кеч-тез әлләриндән алачаг бир вәзиййәтин яранмасына сәбәб олурлар“[92a].

Нәһайәт, лагейд бир буржуа әһкамчысы олан Destutt de Tracy кобуд бир сурәтдә дейир ки: „Халгын яхшы яшадығы өлкәләр йохсул, халгын адәтән йохсул олдуғу өлкәләр исә варлыдыр“[93].

5. Капиталист йығымы үмуми ганунунун тәсвири

а) Инкилтәрә. 1846—1866-чы илләр

Капиталист йығымыны өйрәнмәк үчүн мүасир чәмиййәтин инкишафында һеч бир дөвр, ахырынчы 20 иллик дөвр гәдәр әлверишли дейилдир[93a]. Бу дөвр адама сәадәт дөврү кими көрүнүр. Лакин бүтүн өлкәләрдән енә Инкилтәрә классик бир мисал тәшкил эдир, чүнки дүня базарында Инкилтәрә биринчи ер тутур, чүнки капиталист истеһсал үсулу ялныз бурада там инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр, чүнки, нәһайәт, мин илләр узуну давам этмәли олан азад тичарәт сәлтәнәтинин бәргәрар олмасы 1846-чы илдән бәри вулгар сияси игтисады сон бәһанәләриндән дә мәһрум этди. Ийирми иллик дөврүн дә икинчи ярысынын биринчи ярысыны чох өтүб кечмәсинә сәбәб олан чох кениш истеһсал тәрәггисини биз дөрдүнчү бөлмәдә кифайәт гәдәр гейд этмишик.

Ахырынчы ярым әср әрзиндә Инкилтәрәдә әһалинин мүтләг сайы хейли артмышса да, нисби артым вә я артым нормасы, әһали сияһисинин вердийи рәсми мә'луматдан көтүрүлмүш ашағыдакы чәдвәлдән көрүндүйү кими, даим азалмышдыр.

---

[92] Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 79, 80, 85.

[92a] Cherbuliez, Riche ou Pauvre, p. 146.

[93] Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets. Paris 1826, p. 231.

[93a] Бу, 1867-чи илин март айында язылмышдыр.

Инкилтәрә вә Уэлсдә һәр он илдә әһалинин иллик артым фаизи беләдир:

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Инди, дикәр тәрәфдән, сәрвәтин артмасыны нәзәрдән кечирәк. Кәлир веркиси алынан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәнин һәрәкәти бу ҹәһәтдән ән е'тибарлы бир истинад нөгтәсидир. Верки гоюласы мәнфәәт (фермерләри вә бә'зи дикәр об'ектләри нәзәрә алмаяраг) Бөйүк Британияда 1853—1864-ҹү илләр әрзиндә 50,47% (яхуд орта һесабла илдә 4,58%)[94] артмышдыр, һәмин дөврдә әһалинин артымы исә тәхминән 12%-дир. Верки гоюлмуш торпаг рентасы (о ҹүмләдән эвләр, дәмир йоллар, мә'дәнләр, балыг вәтәкәләри вә саирә) 1853—1864-ҹү илләр әрзиндә 38% вә я илдә $3^5/_{12}$% артмыш вә бу артым ашағыдаки об'ектләрдә ән чох олмушдур[95]:

	1853-ҹү илдән 1864-ҹү иләдәк иллик мәдахилин артмасы	Бир илдә артмышдыр
Эвләрдән	38,60 %	3,50 %
Даш карханаларындан	84,76 %	7,70 %
Мә'дәнләрдән	68,85 %	6,26 %
Чугунәритмә заводларындан	39,92 %	3,63 %
Балыг вәтәкәләриндән	57,37 %	5,21 %
Газ заводларындан	126,02 %	11,45 %
Дәмир йоллардан	83,29 %	7,57 %

1853—1864-ҹү илләр дөврү дахилиндә һәр дөрд или бир-бирилә мүгайисә етсәк көрәрик ки, кәлирин чохалма дәрәҹәси кетдикҹә артыр. Мәсәлән мәнфәәтдән олан кәлир 1853—1857-ҹи илләр дөврүндә илдә 1,73%, 1857—1861-ҹи илләр дөврүндә илдә 2,74% вә 1861—1864-ҹү илләр дөврүндә илдә 9,30% артмышдыр. Бирләшмиш краллыгда верки гоюлан кәлирин үмуми мәбләғи 1856-ҹы илдә 307 068 898 фунт стерлинг, 1859-ҹу илдә 328 127 416 фунт стерлинг, 1862-ҹи илдә 351 475 241 фунт стерлинг, 1863-ҹү илдә 359 142 897 фунт стерлинг, 1864-ҹү илдә 362 462 279 фунт стерлинг, 1865-ҹи илдә 385 530 020 фунт стерлинг олмушдур[96].

---

94 „Tenth Report of the Commissioners of H. Mis. Inland Revenue", London 1866, p. 38.

95 „Tenth Report of the Commissioners of H. Mis. Inland Revenue", London 1866, p. 38.

96 Мүгайисә үчүн бу рәгәмләр кифайәтдир, лакин мүтләг рәгәм кими көтүрдүкдә бунлар доғру дейилдир, зира йәгин ки, илдә 100 милйон фунт стерлингә гәдәр кәлир „кизләдилир". Inland Revenue комисйону үзвләринин вердикләри һәр бир һесабатда хүсусән таҹир вә сәнаечиләрин кәләк кәлиб онлары алдатдығындан шикайәтләнирләр. Мәсәлән һесабатларын бириндә дейилир: „Бир сәһмдар ҹәмиййәти верки гоюласы өз кәлирини 6000 фунт стерлинг көстәрмиш, кәлири мүәййән едән исә 88 000 фунт стерлинг тәхмин етмишди вә

Капитал йығылмагла янашы олараг эйни заманда тәмәркүзләшмиш вә мәркәзләшмишдир. Инкилтәрәдә әкинчилийә даир рәсми статистика йохдурса да (Ирландияда вардыр), 10 графлыг өз тәшәббүсү илә әкинчилик статистикасы апармышдыр. Һәмин статистика мә'луматындан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, һәрәси 100 акрадәк иҹарәләрин сайы 1851—1861-ҹи илләр әрзиндә 31 583-дән 26 567-йә дүшмүшдүр, йә'ни бунларын 5016-сы даһа бөйүк иҹарә торпагларына гатылмышдыр[97]. 1815—1825-ҹи илләр дөврүндә мә'лум олмушду ки, ирс веркиси гоюлан мәнгул әмлак сырасында 1 милйон фунт стерлингдән артыг оланы йохдур; әксинә 1825—1855-ҹи илләр дөврүндә бу кимиләри 8, 1856-дан 1859-ҹу илин июн айы арасындаки дөврдә, йә'ни $4^1/_2$ ил әрзиндә—4 олмушдур[98]. Лакин *D* бөлмәсиндә (фермер вә саирә мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт) 1864 вә 1865-ҹи илләрин кәлир веркисини гысаҹа тәһлил этмәк, мәркәзләшмәни һәр шейдән яхшы ашкара чыхарыр. Бириңҹи сырада гейд этмәлийәм ки, бу мәнбәдән әлдә эдилән кәлир ялныз 60 фунт стерлингдән башлаяраг income tax [кәлир веркиси] верир. Верки гоюлан бу кәлирләр Инкилтәрәдә, Уэлсдә вә Шотландияда 1864-ҹү илдә 95 844 222 фунт стерлинг вә 1865-ҹи илдә 105 435 579 фунт стерлинг иди[99], 1864-ҹү илдә әһалинин үмуми сайы 23 891 009 нәфәр олдуғу һалда, верки верән шәхсләрин сайы 308 416 нәфәр, 1865-ҹи илдә исә әһалинин үмуми сайы 24 127 003 нәфәр олдуғу һалда, верки верән шәхсләрин сайы 332 431 нәфәр иди. Ашағыдаки ҹәдвәл һәмин кәлирләрин һәр ики ил әрзиндәки тәгсимини көстәрир:

	Ил, 1864-ҹү ил апрелин 5-дә гуртарыр		Ил, 1865-ҹи ил апрелин 5-дә гуртарыр	
	Мәнфәәтдән кәлир	Шәхсләрин сайы	Мәнфәәтдән кәлир	Шәхсләрин сайы
Үмуми кәлир мәбләғи	95 844 222 ф. ст.	308 416	105 435 738 ф. ст.	332 431
О ҹүмләдән	57 028 289 „ „	23 334	64 554 297 „ „	24 265
„ „	36 415 225 „ „	3 619	42 535 576 „ „	4 021
„ „	22 809 781 „ „	832	27 555 313 „ „	973
„ „	8 744 762 „ „	91	11 077 238 „ „	107

нәһайәт бу мәбләғдән верки алынмышды. Башга бир ширкәт өз кәлирини 190 000 фунт стерлинг көстәрмишдисә дә, һәгигәтдә 250 000 фунт стерлинг олдуғуну э'тираф этмәк мәҹбурийййәтиндә галды“ (енә орада).

[97] „Census etc.“, vol. III, p. 29. Инкилтәрә торпағынын ярысынын 150 мүлкәдарын вә Шотландия торпағынын ярысынын 12 мүлкәдар әлиндә олдуғуну иддиа эдән Ҹон Брайтын бу сөзү индийәдәк тәкзиб эдилмәмишдир.

[98] „Fourth Report etc. of Inland Revenue“, London 1860, p. 17.

[99] Бунлар—халис кәлирдир, демәли, ганунла йол верилән мә'лум айырмалар бурая дахил дейилдир.

Бирләшмиш краллыгда 1855-чи илдә 16 113 167 фунт стерлинг дәйәриндә 61 453 079 тон, 1864-чү илдә 23 197 968 фунт стерлинг дәйәриндә 92 787 873 тон даш көмүр; 1855-чи илдә 8 045 385 фунт стерлинг дәйәриндә 3 218 154 тон, 1864-чү илдә 11 919 877 фунт стерлинг дәйәриндә 4 767 951 тон чугун истеһсал эдилмишдир. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллыгда ишләдилән дәмир йолларын узунлуғу 8 054 мил, бу йоллара гоюлан капитал—286 068 794 фунт стерлинг; 1864-чү илдә исә дәмир йолларын узунлуғу 12 789 мил, ишә гоюлан капитал 425 719 613 фунт стерлинг иди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллығын идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи 268 210 145 фунт стерлинг, 1865-чи илдә исә 489 923 285 фунт стерлинг иди. Ашағыдаки чәдвәл ихрачын нечә артдығыны көстәрир:

1846-чы ил	58 842 377	ф. ст.
1849 „ „	63 596 052	„ „
1856 „ „	115 826 948	„ „
1860 „ „	135 842 817	„ „
1865 „ „	165 862 402	„ „
1866 „ „	188 917 563	„ „ [100]

Бу гыса мә'лумат көстәрилдикдә айдын олур ки, нә үчүн инкилис халгынын баш гейдчиси [мүлки ишләр нүмайәндәси] тәнтәнәли бир сурәтдә дейир: „Әһали нә гәдәр сүр'әтлә артырдыса да, сәнае вә сәрвәтин артмасына чата билмирди“[101].

Инди дә бу сәнаедә билаваситә чалышанлара вә я бу сәрвәти истеһсал эдән фәһлә синфинә кечәк. Гладстон дейир: „Өлкәнин ичтимаи вәзиййәтинин ән кәдәрли чәһәтләриндән бири одур ки, һазырда халгын истеһлак гүввәси тамамилә шүбһәсиз бир сурәтдә эксилир, фәһлә синфинин мәһрумиййәтләри вә йохсуллуғу исә артыр. Эйни заманда юхары синифләр даим сәрвәт йығмагдадыр, онларын зөвг-сәфасы вә дәбдәбәси артмагдадыр“[102].

Бу риякарчасына нәзакәтли назир 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы палатада беләдемишди. Бундан ийирми ил сонра, 1863-чү ил апрелин 16-да исә о өз бүдчәсини тәгдим эдиркән дейирди: „Бу өлкәнин верки гоюлан кәлири 1842-чи илдән 1852-чи иләдәк 6% артмышды... 1853-чү илдән 1861-чи иләдәк 8 ил әрзиндә исә бу кәлир, 1853-чү илин кәлири әсас көтүрүлсә, 20% артмышдыр. Бу о гәдәр тәәччүблү бир фактдыр ки, һәтта ағла сығмаян бир шей кими көрүнүр... Сәрвәт вә гүдрәтин бу гәдәр һейрәтли бир сурәтдә артмасы... анчаг варлы синифләрдәдир, лакин... лакин бу артым долайы йолла фәһлә әһали үчүн дә хейирли олмалыдыр, чүнки үмуми истеһлак шейләрини учузлашдырыр,—варлы-

---

100 Һазырда, 1867-чи илин мартында, Һиндустан вә Чин базарлары енә дә ағзына гәдәр инкилис памбыг парча фабрикантларынын маллары илә долудур. 1866-чы илдә памбыг парча фәһләләринин әмәк һаггы 5% ашағы салынмаға башланды вә бу әмәлийят үзүндән 1867-чи илдә Престонда 20 000 фәһлә тә'тил этди. [Бу, аз сонра баш верән бөһранын мүгәддимәси иди.—*Ф. Э.*]

101 „Census etc.“, vol. III, p. 11.

102 Гладстон ашағы палатада, 13 феврал 1843-чү ил („Times“, 14 Februar 1843.—„Hansard“, 13 Februar).

лар әввәлкиндән даһа артыг варландыглары кими, йохсулларын йохсуллуғу да һәр һалда азалмышдыр. Мән ҹүр'әт эдиб дейә билмәрәм ки, йохсуллуғун шиддәти әксилмишдир"[103].

Нитгин тәскинлик верән һиссәси нә гәдәр зәифдир! Әкәр фәһлә синфи „йохсуллуғунда" галмыш вә анҹаг, мүлкиййәтчиләр синфи үчүн „һейрәтли" бир сурәтдә артан сәрвәт вә гүдрәт яратдыгҹа өз йохсуллуғу да эйни дәрәҹәдә „азалмышса", бу о демәкдир ки, нисби олараг о әввәлки кими йохсул галмышдыр. Әкәр йохсуллуғун шиддәти әксилмәмишсә, демәли артмышдыр, чүнки сәрвәтин йығылмаг шиддәти артмышдыр. Яшайыш васитәләринин уҹузлашмасына кәлинҹә, рәсми статистика, мәсәлән, Лондон етимләр эвинә (Orphan Asylum) аид мә'лумат 1851-ҹи илдән 1853-ҹү иләдәк үч илә нисбәтән 1860-ҹы илдән 1862-ҹи иләдәк үч илдә яшайыш васитәләринин 20% баһаландығыны көстәрир. Сонраки үч илдә, йә'ни 1863—1865-ҹи илләрдә әт, яғ, сүд, шәкәр, дуз, көмүр вә бир сыра башга зәрури яшайыш васитәләри кетдикҹә баһаланыр[104]. Гладстонун бир илдән сонра, 1864-ҹү ил апрелин 7-дә бүдҹә һаггында сөйләдийи нитги, варланманын тәрәггиси вә халгын „йохсуллуг" чәрчивәси дахилиндәки сәадәти һаггында бир Пиндар мәдһиййәсидир. Галдстон „пауперизм гаршысында" дуран күтләләрдән, „әмәк һаггынын йүксәлмәдийи" истеһсал саһәләриндән данышыр вә нәтиҹәдә фәһлә синфинин сәадәтини екунлашдырыб дейир ки: „Инсанын һәяты онда доггуз һалда анҹаг яшамаг уғрунда мүбаризәдир"[105].

Рәсми мүлаһизәләри нәзәрә алан Гладстондан фәргли олараг професор Fawcett ачыгҹа дейир: „Әлбәттә мән инкар этмирәм ки, пул илә верилән музд да (ахырынҹы он илләр әрзиндә) капиталын бу артымы илә бирликдә артмышдыр, лакин бир чох зәрури яшайыш васитәләринин кетдикҹә баһалашмасы (онун фикринҹә бу баһалыг нәҹиб металларын дәйәринин дүшмәсиндән ирәли кәлир), бу заһири наилиййәти хейли дәрәҹәдә һеҹә чыхарыр... Варлылар кетдикҹә даһа да варланырлар (the rich grow rapidly richer), зәһмәткеш синифләрин исә һәятынын яхшылашдығы

---

[103] Гладстон ашағы палатада, 16 апрел 1863-ҹү ил („Morning Star", 17 April).

[104] Көй китабдаки рәсми мә'лумата бах: „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom. Part VI. London 1866", p. 260—273, passim. Етим эвләри вә саирә эвәзинә, крал ханәданы ушагларына ҹеһиз верилмәсини мүдафиә эдән һөкумәт гәзетләринин бәянаты да буна сүбут көстәрилә биләр. Бу һалда онлар яшайыш васитәләринин баһаландығыны һеч бир заман унутмурлар.

[105] Гладстон ашағы палатада, 7 апрел 1864-ҹү ил. Бир инкилис мүәллифи 1863 вә 1864-ҹү илләрдә Гладстонун бүдҹә һаггында сөйләдийи нитгләриндә олан даими кәскин зиддиййәтләри Мол'ердән кәтирдийи ашағыдаки ситатла көстәрир:

„Voila l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode.
Il change à tous moments d'esprit comme de mode".

[„Доғрудан да инсан беләдир. Каһ ағ истәр, каһ гара. Ахшам бәйәндийини сәһәр писләр. Башгалары ондан, өзү дә өзүндән бизардыр, дәб дәйишилән кими о да һәр дәгигә фикрини дәйишдирәр"]. („The Theory of Exchanges etc.", London 1864, p. 135).

көрүнмүр... Фәһләләр борҹлу дүшдүкләри дүканчылара лап гул олмаг дәрәҹәсинә чатырлар“[106].

Иш күнү вә машынлар һаггындаки бөлмәләрдә биз, инкилис фәһлә синфинин варлы синифләр үчүн нә кими шәраитдә „һейрәтли бир сурәтдә артан сәрвәт вә гүдрәт“ яратдығыны ачыг көрдүк. Лакин о заман фәһлә бизим диггәтимизи башлыҹа олараг өз иҹтимаи вәзифәси әснасында мәшғул эдирди. Капиталист йығымы ганунларыны һәртәрәфли айдынлашдырмаг үчүн, фәһләнин э’малатхана хариҹиндәки вәзиййәтини, онун емәк вә мәнзил шәраитини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу китабын һәҹми бизи бурада ән әввәл сәнае пролетариатынын ән аз әмәк һаггы алан һиссәсини вә әкинчилик фәһләләрини, йә’ни фәһлә синфинин әксәриййәтини көтүрмәйә вадар эдир.

Лакин әввәлҹә рәсми пауперизмдән вә я фәһлә синфинин, өз яшайыш шәртини итирән, өз иш гүввәсини сатмаг имканындан мәһрум олан вә иҹтимаи сәдәгә һесабына мүсибәтлә яшаян һиссәсиндән енә бир нечә кәлмә данышаг. Рәсми мә’лумата көрә Инкилтәрәдә[107] 1855-ҹи илдә 851 369 нәфәр, 1856-ҹы илдә 877 767 вә 1865-ҹи илдә 971 433 нәфәр паупер вар иди. Памбыг гытлығы нәтиҹәсиндә бу рәгәм 1863-ҹү вә 1864-ҹү илләрдә 1 079 382 вә 1 014 978 нәфәрә чатмышды. Һәр ердән артыг Лондона ағыр тә’сир көстәрән 1866-ҹы ил бөһраны, Шотландия краллығындан даһа чох әһалиси олан бу дүня базары мәркәзиндә 1866-ҹы илдә пауперләрин сайынын 1865-ҹи илә нисбәтән 19,5%, 1864-ҹү илә нисбәтән 24,4% артмасына, 1867-ҹи илин биринҹи айларында исә 1866-ҹы илдә мүшаһидә эдилдийиндән даһа чох артмасына сәбәб олду. Пауперизм статистикасыны тәһлил эдиркән ики ҹәһәтә диггәт етирмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, пауперләрин сайынын азалмасы вә артмасы сәнае дөврәсинин вахташыры дәйишмәләрини әкс этдирир. Дикәр тәрәфдән, капитал йығымы илә бирликдә синфи мүбаризә, бунун да нәтиҹәсиндә һабелә фәһләләрин һейсиййәт һисси инкишаф этдикҹә, рәсми статистика пауперизмин һәгиги дәрәҹәсини көстәрмәк үчүн даһа э’тибарсыз бир васитә олур. Мәсәлән, пауперләрлә вәһшиҹәсинә рәфтар эдилмәси,—сон ики ил әрзиндә инкилис мәтбуатынын („Times“, „Pall Mall Gazette“ вә и. а.) бөйүк курулту гопармасына сәбәб олан бу һал көһнә бир шейдир. 1844-ҹү илдә Ф. Энкелс, тамамилә эйни дәһшәтләрин баш вердийини вә „курултучу мәтбуатын“ эйни риякарлыгла мүвәггәти һиддәтләнмәсини гейд эдир. Лакин ахырынҹы он ил әрзиндә Лондонда аҹлыгдан өләнләрин („deaths by starvation“) сайынын мүдһиш бир дәрәҹәдә артдығы, йохсуллуға гаршы ҹәза мүәссисәси олан иш эвләриндәки[108] көләлийә фәһләләрин нифрәтинин артмасыны шүбһәсиз сүбут эдир.

---

[106] H. Fawcett, The Economic Position of the British Labourer, London 1865, p. 67, 82. Фәһләләрин кетдикҹә дүканчылардан даһа чох асылы олмасына кәлинҹә, бу һал фәһләләрин ишләмәк имканында кетдикҹә даһа тез-тез баш верән дәйишиклик вә фасиләләрин нәтиҹәсидир.

[107] Һәмишә Уэлс Инкилтәрәйә, Инкилтәрә, Уэлс вә Шотландия Бөйүк Британияя, бу үч өлкә, бир дә Ирландия Бирләшмиш краллыға дахил эдилир.

[108] А. Смитин заманындан бәри әмәлә кәлән тәрәггини спесифик шәкилдә айдынлашдыран бир ҹәһәт ондан ибарәтдир ки, А. Смит workhouse [иш эви]

b) Британияда сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләри

Инди дә, сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләрини көтүрәк. 1862-чи илдәки памбыг гытлығы заманы Privy Council [Мәхфи шура] Dr. Smith-ә тапшырмышды ки, Ланкашир вә Чеширдә диләнчи көкүнә дүшмүш памбыг парча сәнаеи фәһләләринин емәйини йохласын. Бундан әввәл узун илләр әрзиндә апардығы мүшаһидәләр нәтиҹәсиндә о бу фикрә кәлмишди ки, „аҹлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләрин (starvation diseases) гаршысыны алмаг үчүн“ гадынын күндәлик емәйиндә орта һесабла азы 3900 гран карбон вә 180 гран азот, кишинин күндәлик емәйиндә исә азы 4300 гран карбон вә 200 гран азот олмалыдыр, йә'ни гадына тәхминән ики кирвәнкә яхшы буғда чөрәйиндә олдуғу гәдәр, кишийә исә бундан 1/9 артыг гида маддәси лазымдыр; орта һесабла һәфтәдә яшлы киши вә гадынлара азы 28 600 гран карбон вә 1330 гран азот лазымдыр. Онун бу һесабы тәҹрүбәдә һейрәтләндириҹи бир сурәтдә тәсдиг эдилмиш олду; тәҹрүбә көстәрди ки, онун бу һесабы, эһтияҹ үзүндән чох ҹүз'и бир мигдарда емәк ейән памбыг парча сәнаеи фәһләләринин вәзиййәтинә уйғун кәлир. 1862-чи илин декабрында онларын гидасы һәфтәдә 29 211 гран карбон вә 1295 гран азотдан ибарәт иди.

1863-ҹү илдә Privy Council инкилис фәһлә синфинин ән аз емәк ейән һиссәсинин фәлакәтли вәзиййәтини тәдгиг этмәйә башлады. Privy Council рәсми һәкими олан Dr. Simon бу иши юхарыда ады чәкилән Dr. Smith-ә тапшырды. Онун тәдгигаты, бир тәрәфдән әкинчилик фәһләләрини, дикәр тәрәфдән дә ипәк парча тохуянлары, дәрзиләри, дәри әлҹәк истеһсалы фәһләләрини, ҹорабчылары, әлҹәк тохуянлары вә чәкмәчиләри әһатә эдир. Ҹорабчылардан башга бүтүн бу ахырынҹы зүмрәләр тамамилә шәһәр фәһләләриндән ибарәтдир. Тәдгигат үчүн һәр зүмрәдән ән сағлам вә нисбәтән яхшы вәзиййәтдә олан аиләләрин көтүрүлмәси гәрара алынмышды.

Үмуми нәтиҹә белә иди ки, „шәһәр фәһләләринин тәдгиг эдилән зүмрәләриндән анҹаг бириндә истеһлак эдилән азотун мигдары, ән зәрури минимумдан бир гәдәр артыг иди ки, бу минимумдан ашағы дүшдүкдә аҹлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләр башланыр; ики зүмрәдә истәр азотлу, истәрсә карбонлу гиданын азлығы, бириндә исә һәддән артыг азлығы мүшаһидә олунур; тәдгиг эдилән әкинчилик фәһләси аиләләринин бешдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдарда карбонлу гида, үчдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдарда азотлу гида ишләдир; үч графлыгда (Berkshire, Oxfordshire вә Somersetshire) минимум мигдарда азотлу гиданын олмамасы үмуми бир һал иди“[109]. Әкинчилик фәһләләри ичәрисиндә,

сөзүнү бә'зән мануфактура [manufactory] сөзү илә эйни мә'налы бир сөз һесаб эдир. Мәсәлән, әмәк бөлкүсү фәслинин әввәлиндә о дейир: „Мүхтәлиф әмәк саһәләриндә мәшғул олан шәхсләр эйни бир иш эвиндә топланыла биләр“ [„those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhose“].

[109] „Public Health, 6-th Report etc. for 1863. London 1864“, p. 13.

Бирләшмиш краллыгын ән варлы һиссәси олан Инкилтәрәдә әкинчилик фәһләләри емәк ҹәһәтдән ән пис вәзиййәтдә идиләр[110]. Үмумиййәтлә, әкинчилик фәһләләри ичәрисиндә башлыҹа олараг гадын вә ушагларын емәйи кифайәт дәрәҹәдә дейилдир, зира „киши кәрәк чох есин ки, ишләйә билсин“. Тәдгиг эдилән шәһәр фәһләси зүмрәләри ичәрисиндә даһа артыг эһтияҹ һөкм сүрмәкдә иди. „Онларын емәйи о гәдәр писдир ки, бир чох һалларда лабүд олараг, сәһһәти позан сәрт мәһрумиййәтләрә дүчар олурлар“ (бүтүн бунлар капиталистин „имтина этмәсидир“, йә'ни онун үчүн чалышан ишләк әлләрин ялныз аҹынаҹаглы күзәраны үчүн лазым олан яшайыш васитәләрини онлара вермәкдән имтина этмәсидир!)[111].

Ашағыдаки ҹәдвәлдә, юхарыда көстәрилән халис шәһәр фәһлә зүмрәләринин ейинти шәраити Dr. Smith-ин көстәрдийи минимумла вә памбыг парча сәнаеи фәһләләринин ән бөйүк эһтияҹ ичиндә олдуглары дөврдәки ейинти шәраити илә мүгайисә эдилир[112].

Гадын вә киши	Һәфтәдә орта һесабла карбонун мигдары	Һәфтәдә орта һесабла азотун мигдары
Беш шәһәр сәнаеи саһәси	28 876 гран	1 192 гран
Ланкаширдә ишсиз фабрика фәһләләри	28 211 „	1 295 „
Ланкашир фәһләләриндән киши вә гадынлар үчүн орта һесабла тәклиф эдилән минимум	28 600 „	1 330 „

Тәдгиг эдилән сәнае фәһләләри зүмрәләринин ярысы, $^{60}/_{125}$ һиссәси әсла пивә ичмәмишдир, 28%-и дә сүд ичмәмишдир. Орта һесабла һәфтәдә һәр аиләйә дүшән сыйыг гида маддәләринин мигдары дәрзиләрдә 7 унсия, ҹорабчыларда $24^3/_4$ унсия гәдәр олмушдур. Әсла сүд ичмәйәнләрин чох һиссәси Лондон дәрзиләридир. Һәфтәдә сәрф эдилән чөрәйин мигдары дәрзиләрдә $7^3/_4$ кирвәнкә, чәкмәчиләрдә $11^1/_4$ кирвәнкә даирәсиндә олуб һәр яшлы фәһләйә һәфтәдә орта һесабла 9,9 кирвәнкә дүшүрдү. Һәфтәдә ишләдилән шәкәрин (ширә вә саирәнин) мигдары дәри әлҹәк истеһсалчыларында 4 унсия илә ҹорабчыларда 11 унсия арасында олмушдур; бүтүн зүмрәләр үчүн яшлы фәһләнин һәрәсинә һәфтәдә орта һесабла 8 унсия тәшкил эдир. Яшлы фәһләнин һәрәсинин һәфтәдә орта һесабла сәрф этдийи яғын мигдары 5 унсиядыр. Һәр бир яшлы фәһләнин һәфтәдә орта һесабла сәрф этдийи әтин (пий вә саирәнин) мигдары ипәк тохуянларда $7^1/_4$ унсия илә дәри әлҹәк истеһсалчыларында $18^1/_4$ унсия арасында

[110] Енә орада, p. 17.
[111] Енә орада, p. 13.
[112] Енә орада, Appendix, p. 232.

олмушдур; мүхтәлиф зүмрәләр үчүн орта һесабла 13,6 унсия тәшкил эдир. Яшлы фәһләнин һәрәсинә орта һесабла һәфтәлик емәк хәрчини ашағыдаки рәгәмләр көстәрир: ипәк тохуянлар—2 шиллинг $2^1/_2$ пенс, дәрзиләр—2 шиллинг 7 пенс, дәри әлҹәк истеһсалчылары—2 шиллинг $9^1/_2$ пенс, чәкмәчиләр—2 шиллинг $7^3/_4$ пенс, ҹорабчылар—2 шиллинг $6^1/_4$ пенс. Macclesfield ипәк тохуянлары үчүн һәфтәдә орта һесабла анҹаг 1 шиллинг $8^1/_2$ пенс чыхыр. Емәйи ән пис вәзиййәтдә олан зүмрәләр дәрзиләрдән, ипәк тохуянлар вә дәри әлҹәк истеһсалчыларындан ибарәт иди[113].

Dr. Simon яздығы үмуми сәһиййә һесабатында бу ейинти шәраити һаггында дейир: „Йохсуллар ичәрисиндә мүаличә ишилә вә я хәстәханаларда мүаличә олунанлар илә,—истәр хәстәханада оланлар, истәрсә дә кәнарда яшаянлар илә,—таныш олан һәр кәс билир ки, кифайәт гәдәр емәмәк бир чох һалларда хәстәликләрә сәбәб олур, я да хәстәликләри ағырлашдырыр... Лакин сәһиййә нөгтейи-нәзәриндән бурая чох мүһүм бир ҹәһәт даһа әлавә олур... Унутмамалы ки, инсан гида маддәләриндән мәһрум олана гәдәр бу мәһрумиййәтә гаршы кәскин мүгавимәт көстәрмәк тәшәббүсүндә олур вә ялныз бир чох дикәр мәһрумиййәтләрдән сонра гида маддәләриндән мәһрум олур. Кифайәт дәрәҹәдә емәмәк инсанын сәһһәтинә тә’сир көстәрмәйә башлаяндан чох әввәл, һабелә яшамаг вә я аҹ галыб өлмәк мәсәләсини һәлл эдән азот вә карбон гранларыны физиолог һесабламаға башлаяндан чох әввәл,—бүтүн бунлардан чох әввәл эв тәсәррүфаты бүтүн мадди не’мәтләрдән мәһрум эдилмиш олур. Адамлар емәкдән даһа чох кейим вә гызынмаг ҹәһәтдән корлуг чәкир. Адам өзүнү сәрт тәбиәтдән кифайәт гәдәр горуя билмир. Мәнзил о гәдәр кичилир ки, хәстәликләр әмәлә кәлмәсинә вә я хәстәликләрин ағырлашмасына сәбәб олур; эв мүхәлләфатынын вә мебелин анҹаг төртөкүнтүсү галыр; һәтта адамын өзүнү тәмиз сахламасы да чох баһа отурур вә чәтинләшир. Һейсиййәт үзүндән адам енә дә тәмизлик көзләмәйә чалышырса да, һәр бир белә тәшәббүс ени аҹлыг әзаблары доғурур. Адам ән уҹуз бир сығнаг тапмаг мүмкүн олан ердә мәнзил ахтарыр; бу кими мәһәлләләрдә сәһиййә полисинин көрдүйү тәдбирләр ән аз нәтиҹә верир, чиркаб йоллары ән пис һалдадыр, йоллар бәрбаддыр, натәмизлик һәддиндән ашмышдыр, су тәҹһизаты ән аҹынаҹаглы, дөзүлмәз вәзиййәтдәдир вә, шәһәрләрдән бәһс олундуғуна көрә, ишыг вә һава да сон дәрәҹә аздыр. Йохсулларын кифайәт гәдәр емәйи олмадыгда онларын сәһһәти һөкмән бу тәһлүкәләрә дучар олур. Бүтүн бу бәлалар һәяты сарсыдыр, амма кифайәт гәдәр емәмәк хүсусилә дәһшәтлидир... Бу дүшүнҹәләр инсаны гәһр эдир, хүсусилә дә она көрә ки, бу йохсуллуг вейллик нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән йохсуллуг дейилдир. Бу йохсуллуг—фәһләләрин йохсуллуғудур. Бундан әлавә: эвдә ишләйән фәһләләрә кәлинҹә, бу ҹүз’и мигдар ейинтини әлдә этмәк үчүн онларын сәрф этдийи әмәк адәтән һәдсиз дәрәҹәдә артыр. Буна бахмаяраг ялныз чох мәшрут мә’нада демәк олар ки, бу әмәк фәһләнин кәнардан ярдыма мөһтаҹ олма-

[113] Енә орада, р. 232, 233.

дан яшамасына имкан верир... Фәһләнин өз гүввәсилә һәятыны бу ҹүр номинал давам этдирмәси анҹаг, пауперизмә доғру кедән аз-чох узун бир долайы йолдур“[114].

Ялныз игтисади ганунлары баша дүшдүкдә, фәһләләрин ән чалышган тәбәгәләринин чәкдийи аҹлыг әзаблары илә капиталист йығымы әсасында варлыларын кобуд вә я инҹә исрафчылығы арасындаки дахили рабитә ашкара чыхыр. Мәнзил шәраити тамамилә башгадыр. Бурада һәр бир гәрәзсиз мүшаһидәчи көрүр ки, истеһсал васитәләри нә гәдәр чох мәркәзләширсә, мүәййән бир кичик саһәдә бир о гәдәр чох фәһлә топланыр, демәли, капиталист йығымынын сүр’әти нә гәдәр артыг исә, фәһләләрин мәнзилләри бир о гәдәр пис вәзиййәтдә олур. Сәрвәт артдыгҹа тикилиләри пис олан мәһәлләләри сөкмәк, банклар үчүн мөһтәшәм биналар, универсал мағазалар вә саирә тикмәк, тиҹарәт мүнасибәты мәгсәдилә вә көзәл миник васитәләри үчүн күчәләр салмаг, шәһәр дәмир йоллары вә саирә чәкмәк васитәсилә шәһәрләрин „яхшылашдырылмасы“ вә „тәкмилләшдирилмәси“ (improvemens) йохсуллары кетдикҹә сыхышдырыб даһа пис мәһәлләләрә, даһа дарысгал харабалыг ерләрә говур. Дикәр тәрәфдән һәр кәсә мә’лумдур ки, мәнзилләрин баһалығы онларын кейфиййәтинә тәрс пропорсионалдыр вә бу сәфаләт мә’дәнләрини тикдирән мөһтәкирләр онлары о гәдәр мәнфәәтлә истисмар эдир вә бу ишә о гәдәр аз хәрҹ гоюрлар ки, һәтта Потози күмүш мә’дәнләри һеч бир заман бу гәдәр мәнфәәтлә вә бу гәдәр аз хәрҹлә истисмар эдилмәмишдир.

Капиталист йығымынын вә, демәли, үмумиййәтлә капиталист мүлкиййәти мүнасибәтләринин антагонист характери[115] бурада о гәдәр ашкардыр ки, һәтта бу хүсусдаки рәсми инкилис һесабаты да „мүлкиййәтә вә онун һүгугуна“ гаршы үсянкар һүҹумларла долудур. Сәнае инкишафы, капитал йығымы, шәһәрләрин бөйүмәси вә „көзәлләшмәси“ илә бирликдә бу бәла о гәдәр яйылыр ки, „тәмиз ҹамаата“ да аман вермәйән тәкҹә йолухуҹу хәстәликләрин горхусу 1847—1864-ҹү илләр әрзиндә парламанда азы 10 сәһиййә-полис ганунунун чыхарылмасына сәбәб олмуш, Ливерпул, Глазго вә саир бу кими бә’зи шәһәрләрин горхуя дүшән буржуазиясы исә өз шәһәр идарәләри васитәсилә бу саһәйә мүдахилә этмишди.

Dr. Simon өз 1865-ҹи ил һесабатында дейир ки, „үмумиййәтлә десәк, Инкилтәрәдә бу бәла тамамилә нәзарәт хариҹиндә галмагдадыр“. Privy Council-ин сәрәнҹамы илә 1864-ҹү илдә кәнд фәһләләринин, 1865-ҹи илдә исә шәһәрләрдәки йохсул синифләрин мәнзил шәраити йохланылмышдыр. Dr. Julian Hunter-ин көзәл әсәрләри „Public Health“-ын едди вә сәккизинҹи һесабатында (1865-ҹи ил) дәрҹ эдилмишдир. Кәнд фәһләләриндән мән сонра бәһс

---

114 Енә орада, p. 14, 15.

115 „Һәлә һеч бир ердә шәхсиййәт һүгугу мүлкиййәт һүгугуна, фәһлә синфинин мәнзил шәраитиндә олдуғу гәдәр ашкар вә һәясыз бир сурәтдә гурбан эдилмир. Һәр бөйүк шәһәр элә бир гәтлкаһдыр ки, орада һәр ил минләрлә адам тамаһкарлыг Молохуна гурбан эдилир“ (S. Laing, National Distress, 1844, p. 150).

эдəчəйəм. Шəһəрлəрдəки мəнзил шəраитини тəсвир этмəздəн əввəл исə Dr. Simon-ун ашағыдаки үмуми гейдини хатырладачағам. О дейир: „Мəним рəсми нөгтейи-нəзəрим анчаг тибби нөгтейи-нəзəр олса да, əн ади инсанийййəтпəрвəрлик һисси бу бəланын дикəр бир тəрəфинə дə фикир вермəйи тəлəб эдир. Йүксəк бир нөгтəйə чатан мəнзил дарысгаллығы демəк олар лабүддəн һəр бир əдəби арадан галдырыр, о гəдəр натəмизлик ярадыр, гадын вə кишилəри о гəдəр чылпаглашдырыр ки, бүтүн бунларын нəтичəсиндə адамлар бүтүн инсанлыг симасыны итириб һейван вəзийййəтиндə яшамаға мəчбур олурлар. Бу чүр бир вəзийййəтдə яшамаға мəчбур эдилмəк, кетдикчə даһа артыг дəрəчəдə алчалмаг демəкдир. Белə бир мəнфур шəраитдə доғулан ушаглар əввəл башдан рəзалəтə məһкум эдилир (baptism into infamy). Белə бир шəраитдə галан адамларын башга чəһəтлəрдəн, маһийййəти чисмани вə мə'нəви тəмизликдəн ибарəт олан мəдəни шəраитə чан атмаларыны арзу этмəк сон дəрəчə үмидсиз бир шей оларды“[116].

Мəнзиллəрин дарысгаллығы вə я инсан яшамасы үчүн тамамилə ярарсызлығы чəһəтдəн Лондон биринчи ер тутур. Dr. Hunter дейир: „Ики шей шүбһəсиздир: 1) Лондонда һəр биринин тəхминəн 10 000 əһалиси олан 20-йə гəдəр бөйүк гəсəбə вардыр; бу адамларын фəлакəтли вəзийййəтинин мисли Инкилтəрəдə һеч бир заман көрүнмəмишдир, бу вəзийййəт исə, демəк олар ки, тамамилə мəнзиллəрин пислийиндəн ирəли кəлир; 2) бу гəсəбəлəрдə эвлəр инди 20 ил əввəлкиндəн даһа дарысгал вə көһнəдир“[117]. Лондонун вə Нүкэстлин бир чох ерлəриндə инсанларын һəяты там чəһəннəм һəятыдыр десəк, мүбалиғə этмиш олмарыг“[118].

Лакин „яхшылашдырма тəдбирлəри“ кенишлəндикчə, бунунла да бирликдə көһнə күчəлəр вə эвлəр сөкүлдүкчə, фабрикаларын сайы вə метрополияя ахышыб кəлəнлəрин сайы артдыгча, нəһайəт, шəһəр торпаг рентасы илə бирликдə мəнзил кирайəси дə артдыгча Лондонда фəһлə синфинин һəтта нисбəтəн яхшы шəраитдə олан һиссəси дə, һабелə хырда дүканчылар вə хырда буржуазиянын башга үнсүрлəри дə кетдикчə боғазадəк бу ийрəнч мəнзил шəраити кирдабына дүшүрлəр. „Мəнзил кирайəси о гəдəр ағырдыр ки, фəһлəлəрин анчаг чох азы бир отагдан артыг кирайə эдə билир“[119]. Лондонда демəк олар һеч элə бир мүлк йохдур ки, она бир чох middlemen [„дəллал“] əл гатмасын. Лондонда торпағын гиймəти һəмишə онун иллик кəлиринə нисбəтəн чох юхарыдыр, хүсусилə она көрə ки, һəр бир алычы кеч-тез бу торпағы Jury Price илə (йə'ни шəһəр идарəсинə лазым оланда мүнсифлəр тəрəфиндəн гоюлан гиймəтлə) баһа вермəйə, я да ири бир

---

[116] „Public Health. 8-th Report. London 1866“, p. 14, гейд.

[117] Енə орада, p. 89. Dr. Hunter бу гəсəбəлəрдəки ушаглар һаггында дейир: „Йохсулларын белə дарысгал шəраитдə яшадығы индики дөврдəн əввəл ушагларын нечə сахландығыны билмирик, лакин һеч пейғəмбəр олмадан да демəк олар ки, инди, һеч заман бу өлкəдə мисли көрүнмəмиш бу ағыр шəраитдə яшаян, кечə ярысынадəк бөйүклəрлə, сəрхош, əдəбсиз вə чəнчəл адамларла бирликдə галан ушаглар анчаг, тəһлүкəли зүмрəлəр сырасына дүшə билəчəклəр“ (енə орада, p. 56).

[118] Енə орада, p. 62.

[119] „Reports of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields. 1865“.

мүәссисәнин гоншулуғунда ерләшмәси нәтичәсиндә бу торпағын гиймәтинин сон дәрәчә галхмасындан истифадә эдиб артыг газанч көтүрмәйә чалышыр. Буна көрә дә һәмишә, вахты гуртармаға яхынлашан ичарә мүгавиләләрини алмаға чалышырлар. „Бу ишлә мәшғул олан чәнаблардан анчаг ону көзләмәк олар ки, онлар инди һәрәкәт этдикләри кими һәрәкәт эдәчәкләр, йә'ни кирайәнишинләри мүмкүн гәдәр союб эвләри өзләриндән сонра кәләнләрә бәрбад бир һалда тәһвил верәчәкләр“[120].

Мәнзил кирайәси һәфтәдә бир алыныр, одур ки, бу чәнабларын эһтият эдә биләчәйи бир шей йохдур. Шәһәр дахилиндә дәмир йол чәкилдийинә көрә „бу яхынларда Лондонун шәрг һиссәсиндә бир чох аиләләр өз көһнә мәнзилләриндән чыхарылыб говулмушду; шәнбә күнү ахшам чағы бунлар шәләләри далларында сәркәрдан кәзир вә иш эвиндән башга һеч ердә бир сығнаг тапа билмирдиләр“[121]. Иш эвләри ағзына гәдәр долмушду, парламанын ичазә вердийи „яхшылашдырма тәдбирләри“ исә һәлә еничә һәята кечирилмәйә башланыр. Фәһләләрин көһнә эвләри сөкүлдүйүнә көрә өз юрдларындан говуланда онлар өз мәһәлләләрини тәрк эдиб кетмирләр, я да узаг башы буна битишик мәһәлләдә мәскән салырлар. „Тәбиидир ки, онлар мүмкүн гәдәр өз иш ерләринин яхынлығында ерләшмәйә чалышырлар. Нәтичәдә беләолур ки, бир аилә ики отаг әвәзинә бир отагда ерләшмәйә мәчбур галыр. Һәтта мәнзил кирайәсинин даһа артыг олдуғуна бахмаяраг, аиләнин ерләшдийи ени мәнзил говулдуғу пис мәнзилдән дә пис олур. Strand-дә фәһләләрин ярысы кедиб өз иш еринә чатмасы үчүн ики мил йол кетмәли олур“.

Әсас күчәси һәр бир әчнәбинин нәзәриндә Лондонун зәнкинлийини чанландыран бу Strand, Лондонда инсанларын нә гәдәр дарысгаллыг ичиндә яшадығына бир нүмунә ола биләр. Бир сәһиййә мә'муру һесабламышдыр ки, Strand-ин бир мәһәлләсиндә һәр акрда 581 нәфәр яшайыр; һәлә Темза чайынын энинә ярысы да бу саһәйә дахилдир.

Өзлүйүндә айдындыр ки, Лондонда индийәдәк олдуғу кими, ярарсыз эвләри сөкмәклә фәһләләри өз мәһәлләсиндән чыхарыб гован һәр бир сәһиййә-полис тәдбири әмәли олараг ялныз бунунла нәтичәләнир ки, башга мәһәлләдә фәһләләрин мәнзилләри даһа да сыхлашыр. Dr. Hunter дейир: „Я бу тәдбир, тамамилә мә'насыз олдуғуна көрә даяндырылмалы, я да инди, мүбалиғә этмәдән милли бир вәзифә адландырыла биләчәк бир тәдбирә ичтимаи мараг ояндырылмалыдыр (!), йә'ни капиталлары олмадығына көрә сығнаг ери тапа билмәйән, лакин һаггыны вахташыры өдәйә билән адамлара мәнзил верилмәлидир“[122]. Бу капиталист әдаләти әчәб шеймиш! „Яхшылашдырма тәдбирләри“ мүнасибәтилә, мәсәлән дәмир йол чәкилдикдә, ени күчәләр салындыгда вә саир бу кими һалларда һәр бир мүсадирә заманы торпаг саһиби, эв саһиби, тачир нәинки тамамилә разы салыныр, һәтта

[120] „Public Health. 8-th Report. London 1865“, p. 91.
[121] Енә орада, p. 88.
[122] Енә орада, p. 89.

мәҹбури сурәтдә „имтина этдийинә“ көрә, аллаһ вә инсан ганунлары әсасында она һәлә яхшы бир мәнфәәт дә тә'мин эдилмәлидир. Фәһләләри исә арвад-ушаглары вә вар-йоху илә бирликдә күчәйә атырлар вә бунлар, шәһәр идарәсинин нәзакәтә хүсусилә диггәт етирдийи мәһәлләләрә долушанда сәһиййә полиси онлары тә'гиб эдир!

XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Лондондан башга 100 000 әһалиси олан шәһәр йох иди. Ялныз бешҹә шәһәрдә 50 000-дән артыг әһали вар иди. Инди һәрәсиндә 50 000-дән артыг әһали олан 28 шәһәр вардыр. „Бу дәйишиклик нәтиҹәсиндә шәһәр әһалиси сон дәрәҹә артмагла бәрабәр, кечмишдәки дарысгал хырда шәһәрләр инди ени тикилиләр сайәсиндә бөйүмүш вә тәмиз һава үзү көрмәйән ичәри шәһәр олмушлар. Инди бу ичәри шәһәрләр варлыларын кейф-майәшасыны тә'мин этмәдийинә көрә, онлар шәһәрин кәнарындаки сәфалы мәһәлләләрә көчмүшләр. Бу варлыларын еринә кәлән аиләләрин исә һәрәси бөйүк эвләрин бир отағында ерләшир вә чох вахт өз мәнзилләринә кирайәнишин дә бурахырлар. Беләликлә бунлар өзләринә мүнасиб олмаян, онларын тәләбатына әсла мүвафиг кәлмәйән эвләрә долушур, яшлыларын тамамилә сәфилләшмәсинә, ушагларын да фәлакәтинә сәбәб олан бир шәраитдә яшайырлар“[123].

Мүәййән бир сәнае вә я тиҹарәт шәһәриндә капитал йығымы нә гәдәр сүр'әтли олурса, орая истисмар эдилә биләҹәк инсан материалы да бир о гәдәр сүр'әтлә ахышыб кәлир, фәһләләр үчүн тәләсик вә алаярымчыг тикилән мәнзилләр дә бир о гәдәр пис олур.

Буна көрәдир ки, дурмадан инкишаф эдән даш көмүр вә мә'дән сәнаеи районунун мәркәзи Нүкәстл-Тайн шәһәри мәнзил ҹәһәннәми олмаг ҹәһәтҹә Лондондан сонра икинҹи ер тутур. Орада айры-айры дахмаларда азы 34 000 адам яшайыр. Бу яхынларда Newcastle вә Gateshead шәһәрләриндә иҹтимаи сағламлыг үчүн чох тәһлүкәли олан бир чох биналар полисин сәрәнҹамилә учурулмушдур. Ени эвләр чох яваш тикилир, сәнае исә бөйүк сүр'әтлә инкишаф эдир. Буна көрә дә 1865-ҹи илдә шәһәр кечмишдәкиндән чох басырыг иди. Демәк олар ки, кирайәйә верилмәйән бирҹә дахма да йох иди. Нүкәстлдә яталаг хәстәханасынын һәкими Dr. Embleton дейир: „Һеч шүбһә йохдур ки, яталаг хәстәлийинин олмасына вә йайылмасына сәбәб адамларын бир ердә чох басырыг яшамасы вә яшадыглары ерләрин натәмизлийидир. Адәтән фәһләләрин яшадығы эвләр ичәри даланларда вә һәйәтләрдәдир. Ишыг, һава, ачыглыг вә тәмизлик ҹәһәтдән бу эвләр, әсл натәмизлик вә имкансызлыг нүмунәсидир, һәр бир мәдәни өлкә үчүн рүсвайчылыгдыр. Кеҹә кишиләр, гадынлар вә ушаглар ян-яна ятырлар. Күндүз нөвбәсиндә ишләйән кишиләр ятагдан дуруб ишә кедәндә, кеҹә нөвбәсиндәки кишиләр ишдән гайыдыб ятыр, белә ки, йорған-дөшәк күчлә соююр. Эвләр су ҹәһәтдән пис тәҹһиз эдилмишдир, аягйолу мәсәләси даһа пис вәзийyәтдәдир, отаглар зибиллидир, һавасы тәзәләнмир, бунлар бир хәстәлик

---

[123] Енә орада, р. 55, 56.

мәнбәидир“[124]. Бу кими дахмаларын һәфтәлик кирайә һаггы 8 пенсдән 3 шиллингә гәдәрдир. Dr. Hunter дейир: „Нүкәстл-Тайн шәһәри көстәрир ки, элимизин ән нәчиб нәсилләриндән бири яшайыш биналарынын вә күчәләрин вәзиййәти кими бир шәраит үзүндән алчалыб чох вахт, демәк олар, барбарлыг дәрәчәсинә энир“[125].

Капитал вә әмәйин даим ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси нәтичәсиндә бир сәнае шәһәринин мәнзил шәраити букүн бабат, сабаһ исә сон дәрәчә пис ола биләр. Яхуд шәһәр идарәси, нәһайәт, ән чох көзә чарпан биабырчылыглары арадан галдырмаға башлайыр. Эртәси күн исә Ирландия лүтләри вә я сәфаләтә уғрамыш инкилис кәнд фәһләләри чәйирткә кими ахышыб кәлирләр. Онлары дәрһал зирзәмиләрә вә амбарлара ерләшдирирләр, я да о вахтадәк фәһләләрин яшадығы яхшы бир эви кечәләмә мәнзилинә дөндәрирләр вә бурада кечәләйәнләр отузиллик мүһарибә заманындаки эскәр дүшәркәләринә кәлиб кечәнләрдән тез-тез дәйишилир. Мисал үчүн Bradford-у көтүрмәк олар. Орада бәләдиййә филистерләри шәһәрдә ислаһат ишләрилә мәшғул олмаға башламышдылар. Орада һәлә 1861-чи илдә 1751 эв бош иди, бу эвләрдә яшаян йох иди. Лакин бирдән ишләр дүзәлди; зәнчиләрин досту риякар либерал чәнаб Форстер буну бир аз әввәл илтифатла дуймушду. Ишләр яхшылашдығда исә, әлбәттә, даим һазыр олан „эһтият ордусу“ вә я „нисби артыг әһали“ сел кими ахышыб кәлмәйә башлады. Dr. Hunter-ин бир сығорта чәмиййәтиндән алдығы сияһыда[126] гейд эдилән бәрбад зирзәмиләри вә

[124] Енә орада, p. 149.
[125] Енә орада, p. 50.
[126] Брадфорддаки бир фәһлә сығорта чәмиййәтинин нүмайәндәси тәрәфиндән тәртиб олунмуш сияһы:

Vulcanstreet № 122	1 отаг	16 нәфәр
Lumleystreet № 13	1 „	11 „
Bowerstreet № 41	1 „	11 „
Portlandstreet № 112	1 „	10 „
Hardystreet № 17	1 „	10 „
Northstreet № 18	1 „	16 „
„ № 17	1 „	13 „
Wymerstreet № 19	1 „	8 нәфәр яшлы
Jowettstreet № 56	1 „	12 нәфәр
Georgestreet № 150	1 „	3 аилә
Ritle-Court, Marygate № 11	1 „	11 нәфәр
Marshallstreet № 28	1 „	10 „
„ № 49	3 „	3 аилә
Georgestreet № 128	1 „	18 нәфәр
„ № 130	1 „	16 „
Edwardstreet № 4	1 „	17 „
Vorkstreet № 34	1 „	2 аилә
Salt Piestreet	2 „	26 нәфәр
Regent Square	1 зирзәми	8 „
Acrestreet	1 „	7 „
Robert's Court № 33	1 „	7 „
Back Prattstreet, бурада мискәрләрин э'малатханасы ерләшир	1 „	7 „
Ebenezerstreet № 27	1 „	6 „
		(Енә орада, сәһ. 111).

дахмалары әксәриййәтлә яхшы әмәк һаггы алан фәһләләр тутурду. Онлар дейирдиләр ки, яхшы мәнзил тапа билсә идиләр, мәмнуниййәтлә кирайә эдәрдиләр... Парламан үзвү олан риякар либерал Форстер азад тиҹарәт не'мәтләриндән вә юн әмәлийяты нәтиҹәсиндә Брадфордун көркәмли сималарынын әлдә этдийи мәнфәәтләрдән мүтәәссир олуб көзләрини яшартдығы бир заманда бу фәһләләр вә онларын аиләләри кетдикҹә даһа чох сәфилләшиб диләнчи көкүнә дүшүр вә хәстәликләрә дүчар олурлар.

Брадфордда йохсуллара бахан һәкимләрдән Dr. Bell 1865-ҹи ил 5 сентябр тарихли һесабатында, өз ишләдийи районда әһалинин гыздырмадан гырылмасына мәнзил шәраитинин баис олдуғуну көстәрир: „1500 куб фут бөйүклүйүндә олан бир зирзәмидә 10 адам яшайыр... Vincentstreet, Green Air Place вә the Leys-дә бир-биринә сөйкәшән 223 эв вардыр, бунларда 435 ятагда ятан 1450 нәфәр яшайыр; һәмин 223 эвдә 36 аягйолу вардыр... Һәр ятаға,—ятаг дедикдә мән, бир йығын кирли чындыр вә я бир галаг талаша олдуғуну нәзәрдә тутурам,—орта һесабла 3,3 адам, бә'зән 5 вә 6 адам дүшүр. Бир чохлары союнмадан гуру дөшәмә үзәриндә, һәм дә ҹәнҹ киши вә гадынлар, эвли вә субайлар гарышыб янъяна ятырлар. Бу эвләрин чохунун инсан яшамасы үчүн әсла ярамаян гаранлыг, рүтубәтли, пинти вә үфунәтли дахмалардан ибарәт олдуғуну бурая әлавә этмәйә эһтияҹ йохдур. Бу эвләр, хәстәлик вә өлүм яян бир мәркәздир вә арамызда бу кими горхунҹ бәланын төрәнмәсинә йол верән варлыларын да (of good circumstances) бир гисми һәмин хәстәликләрин гурбаны олур“[127].

Мәнзил эһтияҹы ҹәһәтдән Лондондан сонра үчүнҹү шәһәр Бристолдур. „Авропанын ән зәнкин шәһәрләриндән бири олан Бристолда ачыг сәфаләт („blanc poverty“) вә мәнзил эһтияҹы ән кениш бир шәкил алмышдыр“[128].

с) *Сәркәрдан фәһләләр. Мә'дән фәһләләри*

Инди дә әһалинин өзлүйүндә кәндли, мәшғул олдуғу ишә көрә исә башлыҹа олараг сәнае ишчиси олан тәбәгәсини көтүрәк. Бу тәбәгә капиталын йүнкүл пияда гошуну вәзиййәтиндәдир вә капитал өз тәләбатындан асылы олараг бу гошуну каһ бир мәнтәгәйә, каһ да башга бир мәнтәгәйә еридир. Бу гошун йүрүшдә олмадығы заман „дүшәркә салыб дурур“. Кәзәри фәһләләрин әмәйиндән мүхтәлиф тикинти вә канал чәкмәк ишләриндә, кәрпиҹ истеһсалында, әһәнк яндырмаг, дәмир йол чәкмәк вә саир бу кими ишләрдә истифадә олунур. Йолухуҹу хәстәлийә йол көстәрән бәләдчи кими бу фәһләләр, дүшәркә салдыглары ерләрә чичәк хәстәлийи, яталаг, вәба, скарлатина вә с. хәстәликләр яйырлар[129]. Хейли капитал гоюлан ишләрдә, мәсәлән ени дәмир йол чәкиләндә вә башга бу кими ишләрдә саһибкар өз

---

[127] Енә орада, р. 114

[128] Енә орада, р. 50.

[129] „Public Health. 7-th Report. London 1865“, р. 18.

ордусуна адәтән өзү мүвәггәти тахта мәнзилләр верир; бу мәнзилләр дә һеч бир сәһиййә тәдбири көрүлмәдән тәләсик салыныб ерли һөкумәт органларынын нәзарәтинә табе эдилмәйән вә чәнаб подратчы үчүн чох файдалы олан мәнзилләрдир, чүнки чәнаб подратчы бурада фәһләләри ики чәһәтдән: һәм сәнае эскәри кими, һәм дә кирайәнишин кими истисмар эдир. Бу тахта тикилиләрин һәрәсиндә олан дахмаларын сайына көрә, мәсәлән бир, ики вә я үч дахма олмасына көрә, кирайәнишин, йә'ни газмачы вә и. а. бунун мүгабилиндә һәфтәдә 1, 3, 4 шиллинг вермәли олур[130].

Бирчә мисал кәтирсәк кифайәтдир. Dr. Simon дейир ки, 1864-чү илин сентябрында дахили ишләр назири сәр Чорч Грей Sevenoaks даирәсиндәки Nuisance Removal Committee [натәмизлийә гаршы мүбаризә комитәси] сәдриндән ашағыдакы мә'луматы алмышды: „Һәлә 12 ай бундан әввәл бизим даирәдә әсла чичәк хәстәлийи йох иди. Бундан бир аз әввәл Lewisham-дән Tunbridge-ә дәмир йол чәкилмәйә башланды. Башлыча ишләр билаваситә бу шәһәрин яхынлығында көрүлдүйү кими, чәкилән йолун әсас ләвазимат амбарлары да орада иди. Одур ки, бурада чохлу фәһлә ишләйирди. Бу фәһләләрин һамысыны коттечләрдә ерләшдирмәк мүмкүн олмадығына көрә подратчы чәнаб Jay сәрәнчам вермишди ки, фәһләләри ерләшдирмәк үчүн бүтүн йол узуну мүхтәлиф ерләрдә тахта мәнзилләр тикилсин. Бу мәнзилләрин һавасы тәмизләнмирди, чиркаб йолу йох иди, өзләри дә ағзына гәдәр долмушду, чүнки һәр бир кирайәнишин, өз аиләсинин бөйүклүйүнә вә һәр мәнзилдә чәми икичә отаг олмасына бахмаяраг, әлавә кирайәнишин көтүрмәли олурду. Алдығымыз тибби һесабата көрә, белә бир вәзиййәт нәтичәсиндә һәмин бичарәләр этрафдаки чиркаб көлмәчләриндән вә лап пәнчәрәләрин габағында газылмыш аягйолулардан галхан зәһәрли бухарлардан өзләрини горумаг үчүн кечәләр пәнчәрәләри өртүб һавасызлыг әзабына дөзмәли олурдулар. Нәһайәт, бу тахта мәнзилләри тәсадүфән кедиб көрән бир һәким бизим комитәйә бир шикайәт верди. Куя инсан яшамаг үчүн тикилмиш һәмин мәнзилләрин вәзиййәтиндән ән ачы ифадәләрлә бәһс эдән бу һәким бә'зи сәһиййә тәдбирләри көрүлмәдийи һалда чох чидди нәтичәләрин мейдана чыха биләчәйиндән горхдуғуну язмышды. Юхарыда ады чәкилән Jay тәгрибән бир ил бундан габаг сөз вермишди ки, ишләтдийи фәһләләрдән йолухучу хәстәликләрә тутуланлары дәрһал башгаларындан айырыб ерләшдирмәк үчүн айрыча бир эв тикдирәчәкдир. Кечән июл айынын ахырында Jay бу вә'дини тәкрар этдисә дә, о замандан бәри бир нечә нәфәрин чичәк хәстәлийинә тутулдуғуна вә ики нәфәрин бу хәстәликдән өлдүйүнә бахмаяраг, өз вә'дини еринә етирмәк үчүн әлини ағдан-гарая вурмамышдыр. Сентябрын 9-да һәким Kelson бу мәнзилләрин дәһшәтли бир һалда олдуғуну тәсвир эдәрәк бурада чичәкдән хәстәләнәнләр олдуғуну мәнә хәбәр верди. Буну да әлавә эдиб сизә (назирә) билдирмәлийәм ки, бизим даирәдә йолухучу хәстәликләр эви адланан айрыча бир эв вардыр

130 Енә орада, р. 165.

вә даирәмиздә йолухуҹу хәстәликләрә тутуланлар кәлиб бурада мүаличә олунур. Нечә айдан бәридир ки, бу эв ағзына гәдәр хәстә илә долудур. Бир аиләдә чичәк вә гыздырмадан беш ушаг өлмүшдүр. Бу ил апрелин 1-дән сентябрын 1-нәдәк чичәкдән азы 10 нәфәр өлмүшдүр ки, бунларын да 4 нәфәри, йолухма мәнбәи олан һәмин тахта мәнзилләрдә яшаянлардандыр. Хәстәләнәнләрин сайыны мүәййән этмәк мүмкүн дейилдир, чүнки хәстәлик олан аиләләр буну мүмкүн гәдәр кизләтмәйә чалышырлар“[131].

Даш көмүр мә’дәнләриндә вә башга мә’дәнләрдә ишләйән фәһләләр Британия пролетариатынын ән яхшы әмәк һаггы алан зүмрәләриндәндир. Онларын бу әмәк һаггыны нә баһасына әлдә этдикләри башга бир ердә көстәрилмишди[132]. Бурада мән онларын мәнзил шәраитини өтәри нәзәрдән кечирәҹәйәм. Мә’дәни ишләдән шәхс,—истәр мә’дәнин саһиби олсун, истәрсә онун иҹарәдары,—өз фәһләләри үчүн адәтән мүәййән мигдар коттеҹ тикдирир. Бу фәһләләрә коттеҹ вә яндырмаг үчүн даш көмүр „һавайы“ верилир, йә’ни әмәк һаггынын истеһлак шейләри шәклиндә верилән һиссәсини тәшкил эдир. Бә’зиләринә бу ҹүр коттеҹләр верилә билмәдикдә, бунун әвәзиндә онлара илдә 4 фунт стерлинг пул верилир. Мә’дән сәнаеи районлары тез бир заманда чохлу әһали ҹәлб эдир; бу әһали мә’дән фәһләләринин өзләриндән вә онларын әтрафында топланан сәнәткарлардан, дүканчы вә саирәдән ибарәт олур. Әһалинин чох сых яшадығы һәр ердә олдуғу кими, бурада да торпаг рентасы йүксәкдир. Буна көрә мә’дән саһиби шахтын лап ағзында сон дәрәҹә дар бир саһәдә мүмкүн гәдәр чох, йә’ни фәһләләри аиләләрилә бирликдә долдурмаг үчүн лазым олдуғу гәдәр коттеҹ тикдирмәйә чалышыр. Яхынлыгда ени мә’дән салынса вә я көһнәләри енидән ишләдилмәйә башланса дарысгаллыг даһа да артыр. Коттеҹ тикиләндә капиталист үчүн ялныз бирҹә нөгтейи-нәзәрин һәллэдиҹи әһәмиййәти олур: капиталист мүтләг лабүд олмаян ишләрә пул хәрҹләмәкдән „имтина эдир“.

Dr. Julian Hunter дейир: „Northumberland вә Durham мә’дәнләриндә ишләйән фәһләләрин вә бу мә’дәнләрлә әлагәдар олан башга фәһләләрин мәнзилләри бу ҹәһәтдән бүтүн Инкилтәрәдә баштан-баша һәр ердә мүшаһидә олунан бу кими мәнзилләрин һамысындан писи вә баһалысыдыр; ялныз Monmouthshire-дәки бу кими даирәләр истисна ола биләр. Бу мәнзилләрин дөзүлмәз вәзиййәтдә олмасына сәбәб һәр отаға һәддиндән артыг адамын дол-

---

131 Енә орада, р. 18, гейд. Chapel-en-le Frith-Union-да (Дербиширдә) йохсуллара бахан ишчи баш гейдчийә белә мә’лумат верир: „Dove holes-дә әһәнк посасындан ибарәт бөйүк бир тәпәдә бир чох хырда мағара газынмышдыр. Дәмир йол чәкилмәсиндә ишләйән газмачылар вә башга фәһләләр һәмин мағаралар-да яшайыр. Бу дарысгал вә рүтубәтли мағараларда чиркаб йолу, аяғйолу йохдур. Бу мағараларын таванында эйни заманда бача вәзифәсини көрән дешикдән башга һаваны тәмизләйәҹәк һеч бир васитә йохдур. Чичәк хәстәлийи башланмышдыр вә бундан (троглодитләр, йә’ни мағараларда яшаянлар арасында) бир нечә нәфәр өлән вардыр“. (Енә орада, гейд 2.)

132 419-ҹу вә сонраки сәһифәләрдә олан тәфсилат башлыча олараг даш көмүр мә’дәнләриндә ишләйән фәһләләрә аиддир. Даһа пис һалда олан мә’дәнләрдәки вәзиййәт һаггында Royal Commission-ун 1864-ҹү илдәки дүзкүн һесабатына бах.

масы, чохлу эв тикилән иншаат саһәсинин дарысгаллығы, суюн азлығы вә аягйолу олмамасы, чох заман эвләрин бир-биринин үстүндә тикилмәси вә я flats-ләрә бөлмәк үсулунун тәтбиг олунмасыдыр [беләликлә мүхтәлиф коттеҹләр бир-биринин үзәриндә ерләшмиш мәртәбәләр тәшкил эдир]... Саһибкар бүтүн бу фәһләләрә белә бир нәзәрлә бахыр ки, куя онлар даими яшамырлар, анҹаг дүшәркә салмышлар“[133].

Dr. Stevens дейир: „Алдығым тә'лимата әмәл эдәрәк Durham Union-даки ири мә'дән кәндләринин чох һиссәсини кәздим... Чох аз бир истисна илә, демәк лазым кәлир ки, әһалинин сағламлығыны горумаг үчүн һеч ердә һеч бир тәдбир көрүлмүр... Бүтүн мә'дән фәһләләри 12 айлыға иҹарәдара („lessee“) вә я мә'дән саһибинә тәһким эдилмишләр (bound ифадәси дә, bondage кими, тәһкимчилик үсулу дөврүнә аиддир). Онлар наразы олдугларыны изһар этсәләр вә я башга бир йолла нәзарәтчини („viewer“) аҹыгландырсалар, нәзарәтчи өз дәфтәриндә онларын адынын габағында анҹаг бир ишарә вә я нишан гоюр вә ени ил үчүн мүгавилә бағландыгда онлары ишдән чыхарыр... Мәнә элә кәлир ки, trucksystem-ин һеч бир нөвү әһалинин сых ерләшдийи бу даирәләрдә һөкм сүрән нөвүндән пис ола билмәз. Фәһлә онун әмәк һаггынын бир һиссәсинин мүгабилиндә йолухуҹу азарлар мәнбәи олан бир ердә мәнзил тутмаға мәҹбур эдилир. Онун чарәси йохдур, һеч кәс онун имдадына чатмыр. О һәр ҹәһәтдән тәһкимлидир (he is to all intents and purposes a serf). Үмумиййәтлә десәк, онлара анҹаг өз саһиби көмәк эдә биләр ки, о да һәр шейдән әввәл өз һесаб балансыны күдүр, буна көрә онун фәһләйә нә кими ярдым эдә биләҹәйини тә'йин этмәк чәтин дейилдир. Фәһлә сую да саһибиндән алыр. Бу су истәр яхшы олсун, истәрсә пис олсун, истәр она чатдырылсын, истәрсә чатдырылмасын,—фәрги йохдур, һәр һалда фәһлә бунун пулуну вермәлидир, даһа доғрусу, әмәк һаггындан мүвафиг бир мәбләғин чыхылмасына разылашмалыдыр[134].

„Әфкар-үмумиййә“ илә вә я һәтта сәһиййә полиси илә мүнагишәдә капитал, фәһләнин әмәйи вә эв яшайышы үчүн яратдығы гисмән тәһлүкәли, гисмән дә һәгарәтли шәраитә һагг газандыра билмәк үчүн һеч утанмадан дейир ки, бу шәраит фәһләни даһа әлверишли истисмар этмәк үчүн лазымдыр. Мәһз бу мүлаһизә илә дә капиталист фабрикаларда фәһләләри тәһлүкәли машынлардан горумаг үчүн лазыми чәпәрләр чәкдирмәкдән, мә'дәнләрдә һаваны тәмизләмәк вә тәһлүкәсизлик тәдбирләри көрмәкдән имтина эдир. Бурада, мә'дән фәһләләринин мәнзил мәсәләсиндә дә вәзиййәт эйнидир.

Privy Council тибб мә'муру Dr. Simon өз рәсми һесабатында дейир: „Биабырчы мәнзил шәраитинә һагг газандырмаг үчүн бәһанә кәтириб дейирләр ки, мә'дәнләр адәтән иҹарә илә ишләдилир вә иҹарә мүгавиләсинин мүддәти (даш көмүр мә'дәнләриндә әксәриййәтлә 21 ил) чох гыса олдуғуна көрә, ишә ҹәлб олунан

---

[133] Енә орада, р. 180, 182.
[134] Енә орада, р. 515, 517.

фәһләләр, усталар вә башгалары үчүн яхшы вә раһат мәнзилләр тикдирмәк ичарәдара әл вермир; о һәтта бу ишдә сәхавәт көстәрмәк истәсә дә, торпаг саһиби онун бу тәшәббүсүнә йол вермәз. Торпаг саһиби, өзүнүн ер алтындаки сәрвәтини газыйыб чыхаран фәһләләр үчүн ерин үстүндә яшайыш мәнзилләри тикилиб яхшы кәнд салынмасы кими бир имтияз мүгабилиндә дәрһал сон дәрәчә йүксәк бир әлавә рента алмаға чалышар. Һәр чүр яхшылашдырма тәдбирләринин гадаған эдилмәсинә бәрабәр олан, бәлкә дә бу тәдбирләрин ачыгча гадаған эдилмәси демәк олан бу кими бир гиймәт, кәнд салмаг мейлиндә ола биләчәк шәхсләри дә горхудар... Мән белә бир бәһанәнин әсаслы олуб-олмамасындан, һабелә яхшы мәнзилләр тикдирмәклә әлагәдар олан әлавә хәрчләрин нәтичәдә кимин үзәринә: ер саһибининми, мә'дән ичарәдарынынмы, фәһләнинми, йохса чәмиййәтинми үзәринә дүшәчәйиндән әтрафлы данышмаячағам... Лакин бурая әлавә эдилән һесабатда (Dr. Hunter-ин, Stevens-ин вә башгаларынын һесабатында) ифша эдилән биабырчы фактлары нәзәрә алмаг вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк лазымдыр... Бурада торпаг мүлкиййәти һүгугундан истифадә эдиркән, бөйүк ичтимаи әдаләтсизлийә йол верирләр. Торпаг саһиби бир тәрәфдән мә'дән саһиби олмаг э'тибарилә сәнае фәһләләрини өз мүлкүндә ишләмәйә чағырыр, сонра да ерин үстүнүн саһиби олмаг э'тибарилә имкан вермир ки, ишләмәйә чағырдығы фәһләләр өзләри үчүн лазым олан мүнасиб мәнзил тапсынлар. Мә'дән ичарәдарына (капиталист истисмарчыя) пул чәһәтдән һеч дә әлверишли дейил ки, белә тичарәт әмәлиййатынын артмасына мүгавимәт көстәрсин, зира о чох яхшы билир ки, торпаг саһибинин иддиасы һәддиндән артыг олса, бунун хәтасы она тохунмаячагдыр, бунун хәтасы фәһләләрә тохуначагдыр, фәһләләр исә авам олдугларына көрә өз сағламлыг һүгугларындан истифадә эдә билмәйәчәкләр вә нә әсла дөзүлмәз мәнзил шәраити, нә дә онлара үфунәтли су верилмәси тә'тилә сәбәб олмаячагдыр“[135].

d) Фәһлә синфинин ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә бөһранларын тә'сири

Әкинчилик фәһләләринин өзүнә кечмәдән, фәһлә синфинин һәтта ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә, онун аристократиясына бөһранларын нә кими бир тә'сир көстәрдийини даһа бир мисал илә гейд эдәчәйәм. Буну да хатырладаг ки, 1857-чи ил бөһраны, һәр дәфә сәнае дөврәсини баша чатдыран бөйүк бөһранлардан бири иди. Сонраки бөһран 1866-чы илдә олду. Хейли капиталы адәтән тәтбиг эдилдийи саһәдән чыхарыб пул базарынын бөйүк мәркәзләринә еритмиш олан памбыг гытлығы заманы әсл фабрика даирәләриндә әламәти көрүнән һәмин бөһран бу дәфә башлыча олараг малиййә характери алды. 1866-чы илдә Лондонун ән бөйүк банкларындан биринин ифлас этмәси бу бөһранын

[135] Енә орада, р. 16.

башланмасы үчүн бир сигнал олду вә бунун ардынча бир чох эһтикарчы малиййә чәмиййәтләри дағылды. Лондонда бөһрана дүшән ән бөйүк истеһсал саһәләриндән бири дәмир кәмигайырма саһәси иди. Бу сәнае саһәсиндәки ән бөйүк мүәссисәләрин эһтикар дөврүндәки ифрат истеһсалы бүтүн һәдләри ашмышды, бундан да башга, һәмин мүәссисәләр, кредит мәнбәинин һәмишә бол олачағы үмидилә чох бөйүк сифаришләр гәбул этмишдиләр. Инди исә дәһшәтли бир экс-тә'сир башланмышдыр вә бу һал Лондон сәнаеинин башга саһәләриндә[136] индийәдәк (1867-чи илин март айынын ахыры) давам этмәкдәдир.

Фәһләләрин вәзиййәтини көстәрмәк үчүн, „Morning Star“ гәзетинин 1867-чи илин әввәлләриндә башлыча фәлакәт мәркәзләрини кәзмиш бир мүхбиринин вердийи мүфәссәл мә'луматдан ашағыдаки парчаны гейд эдәк. „Лондонун шәрг һиссәсиндә, Poplar, Malwall, Greenwich, Deptford, Limehouse вә Canning Town даирәләриндә аиләләри илә бирликдә азы 15 000 фәһлә, о чүмләдән 3000-дән артыг маһир сәнәткар сон дәрәчә бөйүк бир эһтияч ичиндәдир. Алты-сәккиз ай сүрән ишсизлик нәтичәсиндә онларын эһтияты тамамилә түкәнмишдир... Мән (Poplar-да) чох бөйүк чәтинликлә өзүмә йол ачыб иш эвинин гапысына чата билдим, чүнки ач чамаатын арасындан кечмәк мүмкүн дейилди. Чамаат чөрәк билети верилмәсини көзләйирди, лакин һәлә билет пайламаг вахты чатмамышды. Бөйүк дөрдкүнч һәйәтин бүтүн диварлары боюнча талвар чәкилмишдир. Һәйәтин ортасында бөйүк бир галаг гар йығылмышды. Бурада хырда-хырда саһәләри гоюн ағылы кими, сөйүд чубуглары илә чәпәрләмишдиләр; һава яхшы оланда кишиләр бурада ишләйирләр. Мән орая кәлән күн ағыллары о гәдәр гар басмышды ки, орада отурмаг мүмкүн дейилди. Буна бахмаяраг кишиләр диварларын дибиндә отуруб дөшәмә үчүн даш гырырдылар. Һәрә бир бөйүк дашын үстүндә отуруб буз бағламыш граните ағыр чәкичлә гырырды; бу саягла һәрә 5 бушел чынгыл һазырламалы иди. Бунунла онун бир күнлүк иши гуртарырды вә она 3 пенс (26 пфенниг) пул вә чөрәк билети верилирди. Һәйәтин о бири тәрәфиндә бир көһнә тахта эв вар иди. Гапыны ачанда көрдүк ки, эв кишиләрлә долудур вә һамысы гызынмаг үчүн бир-биринә сығынмышдыр. Онлар кәндир дидир вә бир-бирилә мүбаһисә эдирдиләр ки, ким ән аз ейиб һамыдан чох ишләйә биләр, чүнки давамлы олмаг бурада шәрәф мәсәлә-

---

[136] „Лондонда йохсулларын күтләви ачлығы! („Wholesale starvation of the London Poor!“)... Ахыр күнләр Лондонда эвләрин диварларына диггәти чәлб эдән бөйүк плакатлар япышдырылмышды; бу плакатларда дейилир: „Бир тәрәфдә бойнуйоғун өкүзләр, бир тәрәфдә ачлар! Ачлар өз хараба дахмаларында гырылыб тәләф олуркән бойнуйоғун өкүзләр варлылары дәбдәбәли имарәтләриндә доюрмаг үчүн өз биллур сарайларыны тәрк этдиләр“. Бу ваһимәли плакатлар даим тәзәләнир. Бунларын бирини гопардыгда вә я үстүнә башга шей япышдыран кими, енә орада вә я эйни дәрәчәдә көзә чарпан башга бир ердә ениси пейда олур... Бу һал франсыз халгыны 1789-чу ил һадисәләринә һазырлаян ваһимәли әламәтләри хатырладыр... Инкилис фәһләләри өз арвад-ушагларилә бирликдә союгдан вә ачындан гырылдыглары бир заманда, инкилис әмәйинин мәһсулу олан милйонларла инкилис пулу рус, испан, италян истигразларына вә башга харичи истигразлара гоюлур“ („Reynolds Newspaper“, 20 Januar 1867).

си иди. Тәкчә бу иш эвиндә 7000 адама, о чүмләдән 6 вә я 8 ай әввәл бүтүн өлкәдә ән йүксәк әмәк һаггы алан йүзләрлә ихтисаслы фәһләйә ярдым көстәрилирди. Бунларын сайы әслиндә ики гат артыг ола биләрди, лакин бир чохлары, гәнаәт эдиб йығдыглары пул эһтиятлары тамамилә гуртардыгдан сонра да, нәләри варса киров гоюр вә һәләлик эл ярдымына мүрачиәт этмәкдән чәкинирләр... Иш эвини тәрк этдим вә Poplar-да әксәриййәтлә бирмәртәбәли эвләр тикилмиш күчәләри кәздим. Ишсизләр комитәсинин үзвү мәнә бәләдчилик эдирди. Кирдиййимиз биринчи эв, дәмиргайырма заводу фәһләсинин эви иди; о 27 һәфтәдән бәри ишсиз иди. Биз ичәри кирәндә о, бүтүн аиләсилә дал отагда иди. Отаг һәлә исти иди, ичиндә дә бир гәдәр мебел вар иди. Отағы гыздырмышдылар ки, көрпә ушагларын чылпаг аягларыны союг апармасын, чүнки һава сон дәрәчә союг иди. Очағын габағында, бир габын ичиндә кәндир вар иди, кишинин арвады вә ушаглары кәндир дидирдиләр ки, әвәзиндә иш эвиндән чөрәк алсынлар. Киши өзү индичә тәсвир эдилән иш эви һәйәтләриндән бириндә ишләйиб күндә чөрәк билети вә 3 пенс пул алырды. О инди наһар эләмәйә кәлмишди; ачы бир тәбәссүмлә дедийинә көрә чох ачмышды; онун наһары бир нечә тикә чөрәкдән, пийдән вә бир финчан сүдсүз чайдан ибарәт иди. Сонра башга бир гапыны дөйдүк; орта яшлы бир гадын гапыны ачды вә һеч бир сөз демәйиб бизи далда кичик бир отаға апарды; бүтүн аилә бурада отуруб көзләрини сөнмәкдә олан ода дикмишди. Онларын эвиндә о гәдәр мә'юслуг вә үзләриндә о гәдәр үмидсизлик вар иди ки, мән бир даһа белә бир мәнзәрәни көрмәк истәмәздим. Гадын өз ушагларыны көстәрәрәк деди: „Чәнаб, бунлар 26 һәфтәдән бәри һеч бир шей газанмамышлар, ушагларын атасы илә мән яхшы күнләримиздә гара күн үчүн йығыб сахладығымыз 20 фунт стерлингин һамысыны хәрчләйиб гуртармышыг. Гадын бөйүк бир һәйәчанла банк китабчасыны чыхарыб көстәрди; китабчада банка гоюлмуш вә сонра кери алынмыш пулларын мигдары гейд эдилмишди; бу банк китабчасындан биз көрдүк ки, бу кичик мәбләғ биринчи дәфә гоюлан 5 шиллинг илә башланыр, кеткедә артыб 20 фунт стерлингә чатыр, сонра исә әримәйә башлайыб фунт стерлингләрдән шиллингләрә дүшүр вә нәһайәт сон гейд нәтичәсиндә инди бу китабчанын бир парча кағыз кими даһа һеч бир гиймәти йохдур. Бу аиләйә иш эвиндән күндә бир адамлыг яван наһар верилир. Сонра биз, кәми тәрсанәсиндә ишләйән бир ирландиялынын эвинә кетдик. Онун арвады аз емәкдән хәстәләниб ятмышды; палтарыны союнмадан дөшәйин үстүндә узанмыш вә бир халча парчасыны үстүнә өртмүшдү, чүнки бүтүн йорғандөшәйини киров гоймушду. Заваллы ушаглар она гуллуг эдирдиләр, анчаг онларын өзләри ана нәвазишинә möhтач иди. Он доггуз һәфтә мәчбури ишсизлик ону бу һала салмышды; өз кечмиш мүсибәтли күнләрини бизә данышан бу гадын элә аһ-зар эдирди ки, санки кәләчәкдә һеч даһа бир ағ күн көрмәйәчәкдир... Бурадан чыханда бир чаван адам бизә тәрәф йүйүруб хаһиш этди ки, онун эвинә бахаг вә бәлкә онун үчүн бир чарә тапаг. Бурада биз анчаг онун чаван арвадыны, ики гәшәнк ушағы-

ны, борҹ кассасынын бир йығын гәбзини вә отағын чох союг олдуғуну көрдүк“.

1866-чы ил бөһранынын экс-сәдасы олан фәлакәтләр һаггында бир тори гәзетиндән алынмыш даһа бир нечә мә’луматы көтүрәк. Унудулмасын ки, бурада бәһс эдилән Истэнд, йә’ни Лондонун шәрг һиссәси, дәмир кәмиләр иншасында вә башга ири сәнае саһәләриндә мәшғул олан фәһләләрин яшадығы ер олмагдан башга һабелә, даим минимумдан ашағы әмәк һаггы верилән „эв әмәйинин“ дә мәркәзидир. [Ториләрин, мүһафизәкарларын башлыча органы олан „Standard“дан көтүрүлән ашағыдакы парчада һәмин Истэнддән бәһс олунур]: „Дүнән пайтахтын бир ериндә дәһшәтли бир мәнзәрә вар иди. Истэндин минләрлә ишсизләри гара байраг көтүрүб күтләви нүмайишә чыхмамышдыларса да, һәр һалда зәһмли бир издиһам вар иди. Бу әһалинин мүсибәтләрини хатырлаяг. Әһали ачындан гырылыр. Бу ади вә дәһшәтли бир һәгигәтдир. 40 мин нәфәр... Көзүмүзүн габағында, бу һейрәтәнкиз метрополиянын мәһәлләләриндән бириндә, дүнянын көрмәдийи гәдәр бөйүк бир сәрвәт топланмыш олдуғу һалда 40 000 адам ярдымсыз галыб ачындан гырылыр! Инди бу минләрлә адам башга мәһәлләләрә сохулур; һәмишә аҹ-ялаваҹ доланан бу адамлар фәряд илә өз мүсибәтләрини бизә эшитдирир, көзләрини көйләрә галдырыб налә эдирләр, ала-ярымчыг гурулан мәнзилләриндән, иш тапа билмәдикләриндән вә диләнә билмәдикләриндән данышырлар. Йохсуллар үчүн верки верән ерли әһалинин өзү дә, мәһәллә идарәләринин ени-ени тәләбләри гаршысында пауперләшмәйә башлайыр“ („Standard“, 5 April 1866).

Инкилис капиталистләри арасында Белчиканы фәһләләр үчүн бир беһишт кими тәсвир этмәк адәт олмушдур, чүнки орада „әмәк азадлығыны“ вә я эйни шей олмагла „капитал азадлығыны“ нә трэд-юнионларын истибдады позур, нә дә фабрика ганунлары; буна көрә дә, трэд-юнионлар вә фабрика ганунлары тәрәфиндән дейил, анчаг руһаниләр, торпаг аристократиясы, либерал буржуазия вә бүрократия тәрәфиндән алдадылан „азад“ Белчика фәһләсинин „хошбәхтлийиндән“ бир гәдәр данышмаг лазым кәлир. Эһтимал ки, бу хошбәхтлийин сирринә Белчика һәбсханалары вә хейриййә мүәссисәләринин баш мүфәттиши вә мәркәзи статистика комисйонунун үзвү мәрһум ҹәнаб Ducpétiaux гәдәр һеч ким бәләд дейилди. Онун: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Bruxelles 1855“ әсәринә мүрачиәт эдәк. Биз бурада әзҹүмлә Белчикада орта фәһлә аиләсини көрүрүк; бу аиләнин күндәлик хәрҹи вә кәлири чох дүрүст мә’лумата әсасән һесабланылмыш вә онун ейинти шәраити бир әскәрин, донанма матросунун вә мәһбусун ейинти шәраити илә мүгайисә эдилмишдир. Аилә „ата, ана вә дөрд ушагдан ибарәтдир“. Бу алты нәфәрдән „дөрдү бүтүн ил узуну файдалы әмәклә мәшғул ола билир“; белә фәрз олунур ки, бунларын ичәрисиндә хәстә оланы вә ишләйә билмәйәни йохдур; аиләнин „килсәдә ер тутмаг хәрҹи кими ҹүз’и хәрҹдән башга һеч бир дини, мә’нәви вә зеһни тәләбат хәрҹи“ йохдур, „әманәт кассаларына вә гоҹалыгда һимайә кассаларына пул“ гоюлмур, „зинәт шейләринә гоюлан вә үмумиййәтлә һеч

бир кәрәксиз хәрҹ“ йохдур. Лакин киши вә бөйүк оғлу папирос чәкир вә базар күнләри мейханая кедирләр ки, бунун үчүн дә һәфтәдә 89 сантим айырмаг лазымдыр. „Мүхтәлиф истеһсал саһәләринин фәһләләри тәрәфиндән алынан әмәк һаггынын үмуми екунундан мә'лум олур ки... ән йүксәк әмәк һаггы орта һесабла beләдир: кишиләр үчүн күндә 1 франк 56 сантим, гадынлар үчүн 89 сантим, оғланлар үчүн 56 сантим, гызлар үчүн дә 55 сантим... Бу һесабла бир аиләнин кәлири илдә ән чоху 1068 франк эдир... Бизим орта һесаб этдийимиз аиләнин әлдә эдә биләҹәйи бүтүн кәлирин үмуми мәбләғини һесабладыг. Лакин биз, аиләдә ананын да әмәк һаггы алдығыны фәрз этсәк, онда эв тәсәррүфатына бахан галмаз; бу һалда эвә, ушаглара ким бахар? Ким хөрәк биширәр, палтар юяр, ямаг ямар? Бу суал фәһләни һәр күн дүшүндүрүр“.

Бу сурәтлә аиләнин бүдҹәси белә олур:

Ата	300 иш күнү	1,56	франкдан	......	468 фр.
Ана	„ „ „	0,89	„	......	267 „
Бөйүк оғул	„ „ „	0,56	„	......	168 „
Бөйүк гыз	„ „ „	0,55	„	......	165 „
		Екуну		....	1 068 фр.

Әкәр фәһләнин емәйи ашағыда көстәрилән зүмрәләрин емәйи кими олса иди, аиләнин иллик хәрҹи вә бунун кәсири белә оларды:

Донанма матросу кими	1828 франк.	Кәсири	760 франк
Әскәр кими	1473 „	„	405 „
Мәһбус кими	1112 „	„	44 „

„Бурадан көрүнүр ки, анҹаг чох аз фәһлә аиләси бир мәһбус гәдәр емәк ейә билир; биз һәлә матросу вә я әскәри кәнара гоюруг. 1847—49-ҹу илләрдә Белчикада орта һесабла һәр бир мәһбусун күндәлик емәк хәрҹи 63 сантим иди ки, бу да фәһләнин күндәлик емәк хәрҹиндән 13 сантим артыгдыр. Идарә вә нәзарәт хәрҹләринин әвәзи таразлашыр, чүнки мәһбус мәнзил кирайәси вермир... Бәс сәбәб нәдир ки, фәһләләрин чоху,—һәтта дейә биләрик ки, бөйүк әксәриййәти,—даһа пис шәраитдә яшайыр? Бунун сәбәби ялныз одур ки, фәһләләр, сирри анҹаг өзләринә мә'лум олан васитәләрә әл атырлар; күндәлик емәкләриндән кәсирләр; буғда чөрәйи әвәзинә човдар чөрәйи ейирләр; аз әт ейирләр, я да һеч емирләр; яғ вә тәрәвәз дә ишләтмирләр; аилә бир, я ики дарысгал дахмада сыхылыб галыр; Бурада гызларла оғланлар бирликдә, чох вахт бир күләш дөшәкдә ятырлар; бу аиләләр палтара, тәмизлик хәрҹләринә гәнаәт эдирләр; өзләрини байрам әйләнҹәләриндән мәһрум эдирләр, сөзүн гысасы, ән ағыр мәһрумиййәтләрә дөзүрләр. Фәһләнин белә бир сон һәддә кәлиб чатдығы бир шәраитдә яшайыш васитәләринин гиймәти ән ҹүз'и бир

дәрәчәдә артдыгда, яхуд азачыг ишсиз галдыгда вә я хәстәләндикдә фәһләнин йохсуллуғу даһа да шиддәтләнир вә о тамамилә диләнчи көкүнә дүшүр. Борч артыр, кредит кәсилир, палтар, ән лазымлы мебел борч кассасына кедир вә бүтүн бунларын нәтичәси олараг һәмин аилә хаһиш эдир ки, ону йохсуллар сияһисинә дахил этсинләр"[137]. Доғрудан да бу „капиталистләр чәннәтиндә" ән зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти азачыг дәйишилән кими, өлүм һадисәләринин вә чинайәтләрин сайы да дәйишилир! [Бах: Maatschappij манифести: „De Vlamingen Vooruit! Brussel 1860", p. 15, 16). Бүтүн Белчикада 930 000 аилә вардыр; рәсми статистикая көрә бунлардан: 90 000-и варлы (сечичи) аиләдир=450 000 нәфәр; 190 000 аилә шәһәр вә кәнд хырда буржуа аиләсидир; бунларын бөйүк бир һиссәси даим пролетариат сыраларына кечир=950 000 нәфәр. Нәһайәт, 450 000 фәһлә аиләси==2 250 000 нәфәр; бунларын да ичәрисиндән нүмунәви аиләләр Ducpétiaux-ын тәсвир этдийи сәадәтдән зөвг алыр. 450 000 фәһлә аиләсинин 200 000-дән артығы йохсуллар сияһисиндәдир!

е) Британия әкинчилик пролетариаты

Капиталист истеһсалы вә йығымынын антагонист характери өзүнү һеч бир ердә Инкилтәрә әкинчилийинин (о чүмләдән малдарлығынын) тәрәггисиндә вә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсинин тәнәззүлүндә олдуғу гәдәр кобуд бир шәкилдә көстәрмир. Инкилис әкинчилик фәһләсинин мүасир вәзийиәтинә кечмәздән әввәл, кечмишә өтәри бир нәзәр салаг. Инкилтәрәдә мүасир әкинчилик XVIII әсрин орталарындан башланмышдыр, һәрчәнд торпаг мүлкиййәти мүнасибәтләриндәки чеврилиш бундан чох әввәлки дөврдә әмәлә кәлмиш вә истеһсал үсулу бу чеврилиш әсасында дәйишмишдир.

Дүрүст мүшаһидәчи, лакин сәтһи мүтәфәккир олан Артур Юнга мүрачиәт эдиб 1771-чи илдәки кәнд фәһләләри һаггында вердийи мә'луматы көтүрсәк, мә'лум олар ки, онлар XIV әсрин ахырларындаки өз сәләфләринә нисбәтән чох ачыначаглы бир рол ойнайырлар, зира һаман әсрин ахырларында „онлар боллуг ичиндә яшайыб сәрвәт топлая билирдиләр"[138]; биз һәлә „инкилис шәһәр вә кәнд фәһләләринин гызыл дөврү олан" XV әсрдән әсла данышмырыг. Лакин бизим бу гәдәр керийә гайытмағымыза эһтияч йохдур. 1777-чи илдә чыхмыш чох мәзмунлу бир әсәрдә белә дейилир: „Ири фермер, демәк олар ки, чентлмен сәвиййәсинә йүксәлмишдир, языг кәнд фәһләси исә, демәк олар ки, там

---

[137] Ducpétiaux, Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Bruxelles 1855, p. 151, 154, 155.

[138] James E. Th. Rogers, Prof. of Political Economy in the University of Oxford: „A History of Agriculture and Prices in England. Oxford 1866", vol. I, p. 690. Диггәтлә һазырланмыш вә индийә гәдәр ики чилди чыхмыш олан бу әсәр һәләлик ялныз 1259—1400-чү илләр дөврүнү әһатә эдир. Икинчи чилддә ялныз статистика мә'луматы верилмишдир. Бу әсәр, о заманки гиймәтләрин әлимиздә олан вә илк мәнбәләрә әсасланан биринчи тарихидир.

бир фәлакәт ичиндәдир. Онун индики һәят шәраити 40 ил бундан әввәлки илә мүгайисә эдилсә инди бәдбәхт бир вәзиййәтдә олдуғу тамамилә ашкара чыхыр... Фәһләни әсарәт алтына алан торпаг саһиби илә фермер тамамилә әлбир һәрәкәт эдирләр“[139]. Мүәллиф сонра әтрафлы сурәтдә көстәрир ки, 1737—1777-чи илләр дөврүндә кәнддә реал әмәк һаггы $^1/_4$ гәдәр вә я 25% әксилмишдир. Эйни заманда Dr. Richard Price дейир ки: „Мүасир сиясәт, халгын юхары синифләрини һимайә эдир; нәтичәдә кеч-тез краллығын бүтүн әһалиси ялныз чентлменләр илә диләнчиләрдән, задәканлар илә гуллардан ибарәт олачагдыр“[140].

Буна бахмаяраг, 1770—1780-чы илләрдә инкилис кәнд фәһлә синфинин вәзиййәти, истәр емәк вә мәнзил шәраити чәһәтдән, истәрсә дә шәхси һейсиййәт һиссинин инкишафы, әйләнчәләр вә саирә чәһәтдән сонралар һеч бир заман әлдә эдилмәйән бир наилиййәт тәшкил эдир. Онун орта әмәк һаггы буғда илә ифадә эдилдикдә, 1770—1771-чи илләрдә 90 пинта, Eden-ин заманында (1797-чи илдә) исә анчаг 65, 1808-чи илдә чәми 60 пинта тәшкил эдирди[141].

Якобинләрә гаршы мүһарибәнин ахырларында кәнд фәһләләринин вәзиййәтиндән һәлә әввәлчә данышмышдыг; бу мүһарибә заманы торпаг аристократлары, фермерләр, фабрикантлар, тачирләр, банкирләр, биржа гәһрәманлары, ордуя мал сатанлар вә башгалары сон дәрәчә варланмышдылар. Номинал әмәк һаггы гисмән банк билетләринин гиймәтдән дүшмәси нәтичәсиндә, гисмән дә ән зәрури шейләрин мүстәгил сурәтдә артмасы нәтичәсиндә йүксәлмишди. Лакин әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтини, бурада ерсиз ола биләчәк тәфсилата әл атмадан, чох садә бир үсулла мүәййән этмәк олар. Йохсуллар һаггындаки ганун вә мүвафиг инзибати тәшкилатлар 1795 вә 1814-чү илләрдә эйни иди. Бу ганунун кәнддә нечә тәтбиг эдилдиййини хатырлаяг: мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән верилән сәдәгә һесабына номинал әмәк һаггы анчаг элә бир номинал мәбләғә чатдырылырды ки, фәһлә бунунла бир нөв ач-ялавач долана билирди. Фермерин вердийи әмәк һаггы илә, онун чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән верилән әлавә һиссәси арасындаки нисбәт бизә, әввәлән, әмәк һаггынын минимумдан ашағы дүшмәсини көстәрир, икинчиси дә нә дәрәчәдә кәнд фәһләсинин муздлу фәһлә илә паупердән әмәлә кәлдийини вә я онун нә дәрәчәдә мәһәллә хейриййә тәшкилатынын тәһкимлисинә чеврилдийини көстәрир.

---

[139] „Reasons for the late Increase of the Poor Rates, or a comparative view of the price of labour and provisions“, London 1777, p. 5, 11.

[140] Dr. Richard Price, Observations on Reversionary Payments, 6-th ed. By W. Morgan, London 1805, vol. II, p. 158, 159. 159-чу сәһифәдә Price дейир: „Һазырда иш күнүнүн номинал гиймәти, 1514-чү илдәки номинал гиймәтиндән дөрд гат вә я ән чоху беш гат артыгдыр. Инди исә чөрәйин гиймәти едди дәфә, әтин вә палтарын гиймәти он беш дәфә йүксәкдир. Беләликлә, әмәйин гиймәти яшайыш хәрчләринә әсла мүвафиг сурәтдә артмадығына көрә фәһлә инди кечмишдәкинин бәлкә ярысы гәдәр дә хәрчләйә билмир“.

[141] Barton, Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society, London 1817, p. 26. XVIII әсрин ахыры һаггында бах: Eden, The State of the Poor.

Бүтүн башга графлыглар үчүн орта кәмиййәт тәшкил эдән бир графлығы көтүрәк. 1795-чи илдә Northamptonshire-дә һәфтәлик орта әмәк һаггы 7 шиллинг 6 пенс; 6 баш аиләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 36 фунт стерлинг 12 шиллинг 5 пенс, онун үмуми кәлир мәбләғи 29 фунт стерлинг 18 шиллинг, хәрчин чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән әлавә эдилән һиссәси исә 6 фунт стерлинг 14 шиллинт 5 пенс иди. Енә һаман графлыгда 1814-чү илдә һәфтәлик әмәк һаггы 12 шиллинг 2 пенс, 5 баш аиләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 54 фунт стерлинг 18 шиллинг 4 пенс, онун үмуми кәлир мәбләғи 36 фунт стерлинг 2 шиллинг, хәрчин чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән әлавә эдилән һиссәси исә 18 фунт стерлинг 16 шиллинг 4 пенс иди[142]; демәли, хәрчин чатмаян һиссәси 1795-чи илдә әмәк һаггынын $^1/_4$-дән азыны, 1814-чү илдә исә ярыдан чохуну тәшкил эдирди. Өзлүйүндә айдындыр ки, белә бир шәраитдә, кәнд фәһләси коттечиндә һәлә Eden-ин мүшаһидә этдийи чүз'и раһатлыг да 1814-чү илдә артыг арадан галхмышды[143]. Фәһләни, бу instrumentum vocale [данышан аләти] бу замандан э'тибарән, фермерин сахладығы бүтүн һейванларын һамысындан артыг инчидирләр, һамысындан пис едирирләр вә онунла һамысындан кобуд рәфтар эдирләр.

Бу вәзиййәт дәйишмәдән давам эдирди, нәһайәт, „1830-чу илин гызғын гиямлары, аловланан тахыл таяларынын ишығы бизим көзүмүзү (йә'ни һаким синифләрин көзүнү) ачды вә сәнае Инкилтәрәсинин сәтһи алтында олдуғу кими, әкинчилик Инкилтәрәсинин дә сәтһи алтында эйни сәфаләт вә эйни кизли бир үсянкар наразылыг олдуғуну көстәрди“[144]. Sadler о заман ашағы палатада кәнд фәһләләринә „ағ гуллар“ („white slaves“) ады верди, бир кешиш дә бу ләгәби юхары палатада тәкрар этди. О дөврүн ән көркәмли игтисадчысы олан E. G. Wakefield дейир: „Чәнуби Инкилтәрәнин кәнд фәһләси нә гулдур, нә дә азад адам, о—паупердир“[145].

Тахыл ганунларынын ләғв эдилмәсиндән билаваситә әввәлки дөвр кәнд фәһләләринин нә вәзиййәтдә олдуғуну даһа да айдынлашдырды. Бир тәрәфдән, буржуа тәшвигатчыларынын мәнафеи тәләб эдирди ки, онлар горуючу көмрүк веркиләринин әсл тахыл истеһсалчыларыны чох аз мүдафиә этдийини көстәрсинләр. Дикәр тәрәфдән, сәнае буржуазиясы торпаг аристократиясынын фабрикалардакы вәзиййәти ифша этмәсинә, иликләринә гәдәр хәбис олан бу рәһмсиз күбар авараларын, фабрика фәһләләринин әзабларына риякар бир тәвәччөһ вә фабрика ганунлары верилмәси һаггында „дипломатик бир чанфәшанлыг“ көстәрмәсинә гаршы һиддәтлә чошурду. Гәдим бир инкилис мәсәли вар, дейәрләр ки, ики оғру бир-биринин сачыны йолса, бундан һәмишә бир файда чыхар. Доғрудан да, һаким синфин ики фраксиясындан һансынын фәһләләри даһа ар-

[142] P a r r y, The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, London 1816, p. 86.
[143] Енә орада, p. 213.
[144] S. L a i n g, National Distress, 1844, p. 62.
[145] „England and America, London 1833“, vol. I, p. 47.

тыг виҹдансызлыгла истисмар этмәси мәсәләси үстүндә бунларын бир-бирилә курултулу, гызғын мүбаһисәси һәгигәтин айдынлашдырылмасына һәр ики тәрәфдән көмәк эдир. Граф Shaftesbury, яхуд лорд Ashley, аристократ хейрийјәчиләрин фабрикалара гаршы һүҹумуна башчылыг эдирди. Буна көрә дә 1844 вә 1845-чи илләрдә о, кәнд фәһләләринин вәзийјәтини ифша эдән „Morning Chronicle" гәзети үчүн күндәлик бир мөвзу симасы олмушду. О заман либералларын ән әһәмийјәтли органы олан бу гәзет кәнд маһалларына өз комиссарларыны көндәрмишди; бунлар үмуми мә'лумат вә статистика илә кифайәтләнмәйәрәк, истәр тәдгиг эдилән фәһлә аиләләринин вә истәрсә мүвафиг торпаг саһибләринин адларыны да э'лан этдиләр. Ашағыдаки ҹәдвәлдә[146] Blanford, Wimbourne вә Poole гоншулуғундаки үч кәнддә яшаянларын алдығы әмәк һаггы көстәрилмишдир. Бу кәндләр Mr. G. Bankes вә граф Shaftesbury-нин кәндләридир. Гейд этмәк лазым кәлир ки, бу „low church" [ашағы килсә] папасы, инкилис пиэтистләринин бу башчысы, һабелә онун тайы олан Bankes өз фәһләләринин диләнчи пайы гәдәр аз әмәк һаггынын хейли һиссәсини дә мәнзил кирайәси бәһанәси илә кәсирдиләр.

Биринчи кәнд.

a) Ушагларын сайы	b) Аилә үзвләринин сайы	c) Кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы	d) Ушагларын һәфтәлик әмәк һаггы	e) Бүтүн аиләнин һәфтәлик кәлири	f) Һәфтәлик мәнзил кирайәси	g) Мәнзил кирайәси чыхылдығдан сонра һәфтәлик әмәк һаггы	h) Адам башына дүшән һәфтәлик әмәк һаггы
2	4	8 ш.	—	8 ш.	2 ш.	6 ш.	1 ш. 6 п.
3	5	8 „	—	8 „	1 „ 6 п.	6 „ 6 п.	1 „ 3½ п.
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ 9 п.
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ 9 „
6	8	7 „	1 ш.—1 ш. 6 п.	10 „ 6 п.	2 „	8 „ 6 п.	1 „ ¾ п.
3	5	7 „	1 ш. 2 п.	8 „ 2 „	1 „ 4 п.	6 „ 10 „	1 „ 1½ п.

Икинчи кәнд.

a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)
6	8	7 ш.	1 ш.—1 ш. 6 п.	10 ш.	1 ш. 6 п.	8 ш. 6 п.	1 ш. ¾ п.
6	8	7 „	—	7 „	1 „ 3½ п.	5 „ 8½ п.	— 8½ п.
8	10	7 „	—	7 „	1 „ 3½ „	5 „ 8½ „	— 7 п.
4	6	7 „	—	7 „	1 „ 6½ „	5 „ 5½ „	— 11 „
3	5	7 „	—	7 „	1 „ 6½ „	5 „ 5½ „	1 ш. 1 „

146 „London Economist", 29 март 1845-чи ил, р. 290.

Үчүнчү кәнд.

a) Ушагларын сайы	b) Аилә үзвләринин сайы	c) Кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы	d) Ушагларын һәфтәлик әмәк һаггы	e) Бүтүн аиләнин һәфтәлик кәлири	f) Һәфтәлик мәнзил кирайәси	g) Мәнзил кирайәси чыхылдыгдан сонра һәфтәлик әмәк һаггы	h) Адам башына дүшән һәфтәлик әмәк һаггы
4	6	7 ш.	—	7 ш.	1 ш.	6 ш.	1 ш.
3	5	7 „	1 ш — 2 ш.	11 „ 6 п.	— 10 п.	10 „ 8 п.	2 „ 1½ п.
—	2	5 „	—	5 „	1 „	4 „	2 „

Тахыл ганунларынын ләғв олунмасы Инкилтәрә әкинчилийинә олдугча бөйүк тәкан верди. Ән кениш мигясда көрүлән дренаж ишләри[147], мал-гаранын төвләдә ени системлә сахланмасы вә ем отлары әкилмәси, күбрәләмәк үчүн ени механики апаратлар тәтбиг эдилмәси, килли торпағын ени үсулларла бечәрилмәси, чохлу минерал күбрә ишләдилмәси, бухар машыны вә һәр чүр башга ени машынлар вә саир тәтбиг эдилмәси, үмумиййәтлә әкинчилийин даһа артыг интенсивләшмәси—бүтүн бунлар һәмин дөврүн характер чәһәтләри иди. Краллыг кәнд тәсәррүфат чәмиййәтинин президенти ч-б Pusey иддиа эдир ки, (нисби) тәсәррүфат хәрчләри, ени машынлар тәтбиги сайәсиндә тәгрибән ярыбаяры әксилмишдир. Дикәр тәрәфдән, мүтләг мәһсулдарлыг сүр'әтлә артмышдыр. Ени методларын тәтбиги үчүн әсас шәрт, һәр акра сәрф эдилән капиталын артырылмасы вә демәли, ичарәләрин сүр'әтлә тәмәркүзләшмәси олмушдур[148]. Эйни заманда, бечәрилән саһә 1846-чы илдән 1865-чи иләдәк 464 119 акр артмышдыр; биз һәлә, шәрг графлыгларында олдугча бөйүк саһәнин, эв довшанлары сахланан саһәләрин вә ән ади отлагларын санки бир сеһр нәтичәсиндә көзәл тахыл тарлаларына чеврилдийиндән данышмырыг. Биз артыг билирик ки, эйни заманда, әкинчиликлә мәшғул олан шәхсләрин үмуми сайы әксилмишдир. Һәр ики чинсдән олан мүхтәлиф яшлы әкинчиләрин өзләринә кәлинчә, бунларын сайы 1851-чи илдә 1 241 269 нәфәр иди, 1861-чи илдә исә 1 163 227

---

[147] Торпаг аристократиясынын өзү бу мәгсәд үчүн дөвләт кассасындан, әлбәттә, парламан васитәсилә, өзүнә чох ашағы фаизлә борч пул бурахдырырды; фермерләр исә бу торпаг аристократиясына ики гат артыг фаиз вермәли идиләр.

[148] Орта фермерләрин сайынын әксилмәсини сияһи вәрәгәси сүтунларындан, хүсусилә: „Фермерләрин оғуллары, нәвәләри, гардашлары, гардаш оғуллары, гызлары, гыз нәвәләри, бачылары, гардаш гызлары", сүтунларындан, гысасы, фермерин янында ишләйән өз аилә үзвләри сүтунларындан көрмәк олар. Бу сүтунларда 1851-чи илдә 216 851 адам, 1861-чи илдә исә анчаг 176 151 адам олмушдур.—Франсыз нәшринә әлавә: 1851—1871-чи илләр мүддәтиндә 20 акрдан аз олан фермер торпаг саһәләринин сайы 900-дән дә чох әксилмишдир, 50—75 акр олан саһәләрин сайы 8253-дән 6370-ә дүшмүшдүр; һабелә 100 акрдан ашағы олан бүтүн саһәләр дә эйни вәзиййәтдәдир. Енә һаман 20 ил әрзиндә ири ичарәләрин сайы, әксинә, артмышдыр; 300 акрдан 500 акрадәк ичарәләр 7771-дән 8410-а, 500 акрдан артыг ичарәләрин сайы 2755-дән 3914-ә, 1000 акрдан юхары ичарәләрин сайы 492-дән 582-йә чатмышдыр.

нәфәрә дүшмүшдү[149]. Буна көрә, баш гейдчи һаглы олараг: „1801-чи илдән бәри фермерләрин вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сайы әсла экинчилик мәһсулу илә уйғун сурәтдә артмамышдыр“[150], — дейирсә, бу уйғунсузлуг сон дөврдә мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә даһа артыг мүшаһидә олунур, зира бу сон дөврдә кәнд фәһлә әһалисинин мүтләг кәмиййәтчә эксилмәси илә бәрабәр экин саһәси кенишләнмиш, экинчилик интенсивләшмиш, торпаға гоюлан вә экинин бечәрилмәсинә сәрф эдилән капитал йығымы көрүнмәмиш бир дәрәчәдә артмыш, экин мәһсулу Инкилтәрә агрономиясынын тарихиндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә йүксәлмиш, торпаг мүлкиййәтчиләринин рентасы мисилсиз дәрәчәдә артмыш вә капиталист фермерләрин сәрвәти чохалмышдыр. Шәһәр базарларынын даим сүр’әтлә кенишләнмәси вә азад тичарәт һөкмранлығы да бу дейиләнләрә әлавә эдилсә, белә көрүнә биләр ки, post tot discrimina rerum [бу гәдәр уғурсузлуглардан сонра] нәһайәт кәнд фәһләсинин яшадығы шәраит ону secundum artem [нәзәриййәйә көрә] ағлакәлмәз дәрәчәдә хошбәхт этмәли иди.

Профессор Рочерс исә, әксинә, белә бир нәтичәйә кәлир ки, мүасиримиз олан кәнд фәһләсинин вәзиййәти нәинки XIV әсрин икинчи ярысы вә XV әсрдәки сәләфләринин вәзиййәтинә нисбәтән, һәтта 1770—1780-чы иллләрдәки сәләфләринин дә вәзиййәтинә нисбәтән сон дәрәчә ағырлашмышдыр, „о енә тәһкимли олмушдур“, һәм дә пис емәк вә пис мәнзил верилән бир тәһкимли олмушдур[151]. Dr. Julian Hunter кәнд фәһләләринин мәнзили мәсәләсиндә там бир дөвр ачмыш олан өз һесабатында дейир: „Hind-ин (тәһкимчилик заманларында кәнд фәһләсинә верилән аддыр) яшайыш хәрчи ону анчаг доландыра биләчәк ән ашағы сәвиййәдә даянмышдыр... Онун әмәк һаггы вә мәнзили, ону ишләдиб әлдә эдиләчәк мәнфәәтин мигдарына әсла уйғун дейилдир. Фермерин һагг-һесабында о бир сыфырдыр[152]... Онун яшайыш васаити һәмишә сабит бир кәмиййәт кими көтүрүлүр“[153]. „Онун кәлиринин даһа да азалдылмасына кәлдикдә, о дейә биләр ки: nihil habeo, nihil curo [һеч нәйим йохдур, һеч нәйин дә фикрини чәкмирәм]. О өз кәләчәйи үчүн горхмур, чүнки онун, өз яшамасы үчүн мүтләг зәрури оландан башга һеч нәйи йохдур. О инди донма нөгтәсинә чатмышдыр, фермер дә бүтүн һагг-һесабыны бу факт үзәриндә гурур. Гой нә олур олсун, истәр сәадәт, истәрсә дә фәлакәт, она дәхли йохдур“[154].

---

149 Гоюн чобанларынын сайы 12 517-дән 25 559 нәфәрә чатмышдыр.

150 „Census etc.“, vol. III, p. 36.

151 Rogers, A History of Agriculture and Prices in England. Oxford 1866, vol. I, p. 693, 10. Рочерс либераллар мәктәбинә мәнсуб олуб Кобден вә Брайтын шәхси достудур, демәли, һеч дә laudator temporis acti [кечмиш көзәл әйямы мәдһ эдәнләр чүмләсиндән дейилдир].

152 „Public Health. 7-th Report“. London 1865, p. 242. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дейилдир ки, я эв саһиби фәһләнин бир гәдәр артыг газандығыны эшитдикдә мәнзил кирайәсини артырыр, я да фермер „фәһләнин арвадынын өзүнә иш тапдығыны“ әлдә әсас тутуб онун әмәк һаггыны азалдыр (енә орада).

153 Енә орада, p. 135.

154 Енә орада, p. 134.

1863-чү илдә, сүркүнә вә мәчбури ичтимаи ишләрдә ишләмәйә мәһкум эдилән чинайәткарларын емәк вә иш шәраити рәсми сурәтдә йохланылмышды. Бу йохламанын нәтичәләри ики галын Көй китабда язылмышдыр. Һәмин китабда әзчүмлә дейилир: „Инкилтәрәдә һәбсханалара салынмыш чинайәткарларын емәйини бу өлкәнин иш эвләриндәки пауперләрин вә азад кәнд фәһләләринин емәйи илә диггәтли мүгайисә этдикдә сүбут олунур ки, биринчиләрин емәйи ердә галан ики зүмрәнин һәр биринин емәйиндән чох яхшыдыр“[155], „мәчбури ичтимаи ишләрә мәһкум эдиләнләрдән тәләб олунан иш исә, ади кәнд фәһләсинин көрдүйү ишин тәгрибән ярысы гәдәрдир“[156]. Буну көрәнләрин дедикләриндән бир нечә мараглысыны гейд эдәк: Эдинбург һәбсханасынын мүдири John Smith дейир—№ 5056: „Инкилтәрә һәбсханаларында емәк, ади кәнд фәһләләринин емәйиндән чох яхшыдыр“. № 5075: „Бу бир һәгигәтдир ки, Шотландиянын ади әкинчилик фәһләләринин чох аз һалларда дилинә әт дәйир“. № 3047: „Бәлкә сиз дейәрсиниз, нә сәбәбә кәрәк чинайәткарлара ади кәнд фәһләләриндән даһа яхшы (much better) емәк верилсин? Әлбәттә, кәрәк белә олмасын“. № 3048: „Сизин фикринизчә, мәчбури ишләрә мәһкум эдилән мәһбусларын емәйини азад кәнд фәһләләринин емәйинә яхынлашдырмаг тәчрүбәләрини давам этдирмәк мәгсәдә уйғун олмазмы?“[157]. Енә орада дейилир: „Кәнд фәһләси дейә биләр ки: мән ағыр иш көрүрәм, лакин кифайәт гәдәр емәк әлдә эдә билмирәм. Мән һәбсханада оланда иш бу гәдәр ағыр дейилди, өзүм дә доюнча ейирдим, буна көрә дә мәним үчүн һәбсханада ятмаг азад яшамагдан яхшыдыр“[158]. Һесабатын биринчи чилдинә әлавә эдилән чәдвәлләрдән ашағыдаки мүгайисәли мә'лумат тәртиб эдилмишдир.

Һәфтәлик емәйин мигдары[158a]

	Азотлу тәркиб һиссәләри	Азотсуз тәркиб һиссәләри	Минерал тәркиб һиссәләри	Үмуми екун
	Унсия	Унсия	Унсия	Унсия
Портланд һәбсханасындаки чинайәткарын емәйи	28,95	150,06	4,68	183,69
Краллыг донанмасы дәнизчисинин	29,63	152,91	4,52	187,06
Әскәрин	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретчинин (фәһлә)	24,53	162,06	4,23	190,82
Мүрәттибин	21,24	100,83	3,12	125,19
Кәнд фәһләсинин	17,73	118,06	3,29	139,08

[155] „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude, London 1863“, p. 42, 50.
[156] Енә орада, p. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.
[157] Енә орада, vol. II, Evidence.
[158] Енә орада, vol. I, Appendix, p. 280.
[158a] Енә орада, p. 274, 275.

Халгын емәкдән корлуг чәкән синифләринин емәйинин вәзиййәтини 1863-чү илдә йохлаян тибб комисйонунун йохламасынын үмуми нәтичәси охучуя мә'лумдур. Охучунун ядындадыр ки, кәнд фәһләси аиләләриндән чохунун емәйи, „ачлыг нәтичәсиндәки хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн" лазым олан минимум дәрәчәдән ашағыдыр. Хүсусилә халис әкинчилик маһалларында: Cornwall, Devor, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks вә Herts-дә вәзиййәт белә дир.

Dr. Simon дейир: „Кәнд фәһләсинин емәйинин гәдәри, орта һесабла тәхмин эдилә биләчәйиндән артыгдыр, зира яшайыш вәсаитиндән фәһләнин өзүнә дүшән һиссә аиләсинин ердә галан үзвләринә дүшән һиссәдән чох артыгдыр, чүнки фәһләнин өзү әмәк сәрф этдийинә көрә бу зәруридир; даһа йохсул маһалларда әт вә я пийин демәк олар һамысы фәһләнин өз пайына дүшүр. Арвадынын пайына, һабелә сүр'әтлә бөйүдүкләри дөврдә ушагларынын пайына дүшән емәйин гәдәри бир чох һалларда вә демәк олар бүтүн графлыгларда, хүсусилә азотун мигдары чәһәтдән кифайәт дейилдир"[159].

Фермерләрин өз эвиндә яшаян муздурларын вә фәһлә гадынларын емәйи яхшыдыр. Онларын сайы 1851-чи илдә 288 277 нәфәр икән 1861-чи илдә азалыб 204 962 нәфәр олмушдур. Dr. Simon дейир: „Тарлада ишләйән гадынын әмәйи, үмумиййәтлә нә кими зәрәрли нәтичәләрә сәбәб олса да, һазырки шәраитдә аилә үчүн чох әлверишлидир, чүнки аяггабы, палтар алмаг, мәнзил кирайәси вермәк үчүн лазым олан вәсаити тә'мин эдир вә беләликлә даһа яхшы емәк емәйә имкан верир"[160]. Бу йохламанын ән дәйәрли нәтичәләриндән бири дә белә бир факты ашкара чыхартмасыдыр ки, Инкилтәрә кәнд фәһләсинин емәйи Бирләшмиш краллығын башга һиссәләриндәки кәнд фәһләсинин емәйиндән чох писдир („is considerably the worst fed"); буну ашағыдаки чәдвәл көстәрир[161].

---

159 „Public Health. 6-th Report 1863", p. 238, 249, 261, 262.

160 Енә орада, p. 262.

161 Енә орада, p. 17. Инкилис кәнд фәһләси, Ирландия кәнд фәһләсинин әлдә этдийи сүдүн ялныз $^1/_4$-ни вә чөрәйин ялныз ярысыны әлдә эдир. һәлә XIX әсрин әввәлләриндә А. Юнг өз „Tour through Ireland" әсәриндә гейд этмишдир ки, Ирландия фәһләсинин емәк шәраити нисбәтән яхшыдыр. Сәбәби дә ялныз одур ки, йохсул Ирландия фермери варлы инкилис фермериндән чох инсафлыдыр. Уэлсә кәлдикдә, мәтндә кәтирилән рәгәмләр онун чәнуб-гәрб һиссәсинә аид дейилдир. „Орадаки бүтүн һәкимләр бир ағыздан э'тираф эдирләр ки, вәрәм, хәназир вә саир бу кими хәстәликдән өләнләрин кетдикчә чох артмасы әһалинин чисмани зәифләмәси илә әлагәдардыр вә һамы бу зәифләмәнин сәбәбини йохсуллугда көрүр. Орада фәһләнин күндәлик хәрчи 5 пенс тәхмин эдилир, бир чох һалларда фермер (өзү дә йохсуллуг ичиндә олан фермер) бундан аз верир. Кәнд фәһләсинин мүттәсил едийи наһар ун вә соғандан, я да юлафдан биширилмиш бөйүк бир газан шорбадан ибарәтдир ки, онун да ичинә чейнәйиб удулмасына дәймәйән бир гырыг гупгуру дузлу әт вә я пий салырлар... Сәнаеин тәрәггиси онун үчүн бу нәтичәни вермишдир ки, бу сәрт вә рүтубәтли иглимдә, эвдә тохунан мөһкәм маһуду учуз памбыг парча, түнд ичкиләри исә „номинал" шәкилдә верилән чай сыхышдырыб арадан чыхармышдыр... Әкинчи саатларла күләк габағында вә яғыш алтында ишләдикдән сонра өз дахмасына гайыдыр вә бурада, торф яндырылан, я да кил гатышыглы даш көмүр туллантысы

Бир кәнд фәһләсинин орта һесабла һәфтәдә сәрф этдийи карбон вә азот

	Карбон	Азот
Инкилтәрә	40 673 гран	1 594 гран
Уэлс	48 354 „	2 031 „
Шотландия	48 980 „	2 348 „
Ирландия	43 366 „	2 439 „

Dr. Simon өз рәсми сәһиййә һесабатында дейир: „Dr. Hunter-ин яздығы һесабатын һәр сәһифәси бизим кәнд фәһләләринин яшадығы мәнзилләрин кифайәт гәдәр олмадығыны вә кейфиййәтчә ачыначаглы бир һалда олдуғуну көстәрир. Бир чох илләрдән бәридир ки, бу чәһәтдән онларын һалы кетдикчә ағырлашыр.

яндырылан очағын башында отуруб гызыныр; очагдан даим булут кими көмүр вә күкүрд туршусу галхыр. Дахманын диварлары кил вә дашдан, дөшәмәси—дахма һәлә тикиләндән габаг орада олан гуру торпагдан, дамы исә садәчә йығылмыш күләщдән ибарәтдир. Исти олмаг үчүн дахманын бүтүн дәлмә-дешийини тыхмышлар. Чох вахт анчаг бирчә дәст кейими олан вә яғышдан исланмыш бу палтарыны бәдәнинин истиси илә гурутмаға мәчбур олан әкинчи белә бир үфунәтли шәраитдә, тоз-торпаг ичиндә арвад-ушағы илә бирликдә шам этмәйә башлайыр. Кечәнин бир һиссәсини бу дахмаларда кечирмәйә мәчбур олан акушерләр дөшәмәдә палчыға булапдыгларыны вә бир аз тәмиз һава алмаг үчүн дивары бурғу илә дешдикләрини сөйләйирдиләр,—бунун нә бир чәтинлийи вар имиш! Мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә мәнсуб олан бир чох шаһидләр дейирләр ки, кифайәт гәдәр емәк емәйән (underfed) кәндли һәр кечә, сағламлығы сарсыдан бу вә я башга тә'сирләрә мә'руз галыр вә бир чох сүбутларла көстәрмәк олар ки, әһалинин зәифлийи вә хәназир хәстәлийинә тутулмасы бунун нәтичәсидир... Caermarthenshire вә Cardiganshire мәһәллә тәшкилаты хидмәтчиләринин вердийи мә'лумат инандырычы бир сурәтдә көстәрир ки, орада да вәзиййәт эйнән беләдир. Буна, даһа бөйүк бир бәла олан идиотизмин яйылмасы да әлавә олур. Бир нечә кәлмә дә иглим шәраитиндән. Бүтүн өлкәнин һәр тәрәфиндә илин 8—9 айы әрзиндә шиддәтли чәнуб-гәрб күләкләри әсир, эйни заманда күчлү яғышлар яғыр вә тәпәләрин гәрб ямачларында яғышлар хүсусилә шиддәтли олур. Ағачлыг чох аздыр, ялныз күләк тутмаян ерләрдә ағачлыға тәсадүф олунур; ачыг ерләрдә исә күләк ағачлары тәләф эдир. Дахмалар адәтән тәпәләрин дибиндә, чох вахт дәрәләрдә вә я даш гырылан ерләрдә олур, бу ерләрдә анчаг ән хырда гоюн вә ерли гарамал яшая билир... Кәнчләр бу ерләри тәрк эдиб шәргдәки Clamorgan вә Monmouth мә'дән сәнаеи маһалларына кедирләр... Caermarthenshire газмачы мәнбәи вә онларын әлилләр эвидир. Әһалинин сайы чох чәтинликлә даим бир сәвиййәдә гала билир. Мәсәлән Cardiganshire-дә әһалинин сайы белә иди:

	1851-чи ил	1861-чи ил
Кишиләр	45 155	44 446
Гадынлар	52 459	52 955
	97 614	97 401

(Dr. Hunter's Report, „Public Health. 7-th Report 1864, London 1865", p. 498—502 passim).

Инди кәнд фәһләләринин өзүнә мәнзил тапмасы әввәлкиндән чох чәтиндир, тапылса да бу мәнзил, демәк олар ки, сон бир нечә йүз ил әрзиндә кәнд фәһләсинин тапа билдийи мәнзилләрдән хейли пис олур. Бу мәнзил бәласы ахырынчы 30 вә я 20 ил әрзиндә хүсусән сүр'әтлә артыр вә кәнд әһалисинин мәнзил шәраити инди сон дәрәчә ағырлашмышдыр. Кәнд әһалисинин әмәйи илә варланан шәхсләр бир гәдәр рәһмә кәлиб бу әһали илә юмшаг рәфтар этмәйи лазым билмәсәләр, кәнд әһалисинә бу чәһәтдән ничат йохдур. Фәһләнин бечәрдийи торпагда яшамаг үчүн өзүнә бир ер тапыб-тапмаячағы вә бу ерин бир инсан мәнзили, йохса донуз дамы олачағы, эвин янында йохсуллуг мәшәггәтини бир гәдәр йүнкүлләшдирән кичик бир бағчанын олуб-олмаячағы,— бунларын һамысы фәһләнин мүвафиг мәнзил кирайәсини вермәйә һазыр олмасындан вә я верә биләчәйиндән асылы дейилдир; бу башгаларынын „өз мүлкиййәтиндән истәдийи кими файдаланмаг һүгугундан“ нечә истифадә этмәк истәйәчәйиндән асылыдыр. Ичарә саһәси нә бөйүклүкдә олурса олсун, элә бир ганун йохдур ки, бу саһәдә фәһләләр үчүн мүәййән мигдар яшайыш бинасы олмасыны тәләб этсин,—бабат мәнзилләрдән исә һеч данышмаға кәлмәз; ганун һабелә, яғыш вә күнәш ишығы тәләб этдийи гәдәр фәһлә әмәйини дә тәләб эдән торпагдан истифадә этмәкдә фәһләйә һеч бир һүгуг вермир... Фәһләнин вәзиййәтини даһа да ағырлашдыран бир чәһәт дә йохсуллар һаггындаки ганунун вә ганунда мәскән һүгугуна даир көстәрилән гәрарларын, һабелә йохсуллар үчүн алынан веркинин[162] тә'сиридир. Бу ганунун тә'сири алтында һәр бир мәһәллә өз мадди мәнафеини нәзәрә алыб чалышыр ки, орада мүмкүн гәдәр аз кәнд фәһләси яшасын, чүнки әкинчилик әмәйи, ган-тәр төкүб ишләйән кәнд фәһләсинин вә аиләсинин һәгиги вә даими мүстәгиллийини тә'мин этмәк әвәзинә, бәдбәхтликдән, бир чох һалларда аз-чох долайы йолла ону пауперизмә доғру апарыр, — фәһлә исә бүтүн өмрү бою пауперизм тәһлүкәси гаршысында олур, зира һәр бир хәстәлик вә я һәтта мүвәггәти ишсизлик ону дәрһал мәһәллә тәшкилатына мүрачиәтлә ярдым истәмәйә вадар эдир; буна көрә дә әкинчилик фәһләләринин мүәййән бир мәһәлләдә ерләшмәси, йәгин ки, бу мәһәлләдә, йохсуллар үчүн алынан веркинин артмасына сәбәб олур... Ири торпаг саһибләри[163] өз мүлкләриндә фәһләләр үчүн һеч бир мәнзил тикилмәсинә йол вермәдикдә, онлар йохсуллар үчүн дашыдыглары мәс'улиййәтин ярысындан дәрһал азад олурлар. Инкилис конститусиясы вә ганунларынын лэндлорда „өз мүлкиййәтиндән истәдийи кими истифадә этмәк“ вә торпағы бечәрәнләрлә бир әчнәби кими рәфтар эдиб онлары өз ерләриндән говмаг имканы верән бир торпаг мүлкиййәти гайдасыны нә ний-

---

[162] 1865-чи илдә бу ганун бир гәдәр яхшылашдырылмышдыр. Тәчрүбә тез бир заманда көстәрәчәкдир ки, бу ямаг әсла көмәк этмир.

[163] Бундан сонракиләри баша дүшмәк үчүн гейд эдәк ки, close villages (гапалы кәндләр), бир вә я ики ири лэндлордун мүлкү олан кәндләрә дейилир; open villages (ачыг кәндләр)—торпағы бир чох хырда мүлкиййәтчинин олан кәндләрә дейилир. Иншаат мөһтәкирләри дә мәһз бу кими кәндләрдә коттеч вә ятагханалар тикдирә биләрләр.

йәтлә гойдуғу элә бир мәсәләдир ки, онун мүзакирәси мәним һесабатыма аид дейилдир. Кәнд фәһләләрини өз ерләриндән говмаг ихтияры, анчаг кағызда язылмыш бир нәзәриййә дейилдир. Бу ихтияр әмәли олараг ән кениш даирәдә тәтбиг олунур. Бу—кәнд фәһләсинин мәнзил шәраитинә һәлледичи тә'сир көстәрән чәһәтләрдән биридир... Бу бәланын нә гәдәр бөйүк олдуғуну әһали ахырынчы дәфә сияһиййә алындығы заман әлдә эдилән нәтичәләрә әсасән мүәййән этмәк олар; бу сияһи көстәрди ки, ерләрдә эвләрә олан тәләбин артмасына бахмаяраг, ахырынчы 10 ил әрзиндә Инкилтәрәнин 821 мүхтәлиф маһалында учурулан эвләрин сайы кетдикчә артмышдыр; беләликлә 1851-чи илә нисбәтән 1861-чи илдә $5^1/_3\%$ артмыш олан әһали $4^1/_2\%$ эксилмиш олан биналара ерләшдирилмишди,— һәлә бурада биз, ишләдикләри мәһәлләләрдә отураглыгдан әл чәкмәйә мәчбур оланлары бу һесаба гатмырыг... Dr. Hunter дейир: Әһалинин түкәнмәси просеси баша чатдыгдан сонра нәтичәдә кәндин анчаг гуру ады (show-village) галыр; коттечләринин сайы азалдылыб әһәмиййәтсиз бир дәрәчәйә чатдырылан бу кәнддә меһрибан ағаларын адәтән яхшы рәфтар этдийи чобанлар, бағбанлар вә ов горугчуларындан ибарәт даими нөкәр-наибдән башга кимсәйә яшамаг ихтияры верилмир[164]. Лакин торпағы бечәрмәк лазымдыр, буна көрә дә биз көрүрүк ки, бу ишлә мәшғул олан фәһләләр торпаг саһибинин янында яшамыр, онлар тәгрибән үч мил мәсафәдә олан ачыг кәнддән, йә'ни гапалы кәндләрдә фәһләләрин коттечләри учурулдугдан сонра бир чох хырда эв саһибләри тәрәфиндән онлара мәнзил верилдийи кәнддән кәлирләр. Даим бу нәтичәнин әлдә эдилмәсинә чалышылдығы ерләрдә коттечләрин ачыначаглы мәнзәрәси адәтән бунларын лабүд агибәтини көстәрир. Бунлар тәбии дағылманын мүхтәлиф пилләләриндәдир. Нә гәдәр ки, мәнзилин дамы саламатдыр, фәһләнин мәнзил кирайәси вермәсинә ичазә верирләр вә чох вахт о севинир ки, яхшы мәнзил кирайәси гәдәр кирайә вермәли олса да, һәр һалда онун мәнзил кирайәси вермәсинә разы олурлар. Һәм дә бир диләнчи гәдәр йохсул олан кирайәнишинин өзүнүн эдә биләчәйи тә'мирдән башга һеч бир тә'мир иши көрүлмүр. Нәһайәт, яшамаг үчүн эв тамамилә ярарсыз бир һала дүшдүкдә, бу анчаг ону көстәрир ки, учуб дағылмыш коттечләрин бири артмышдыр вә йохсуллар үчүн алынан верки мүвафиг сурәтдә эксиләчәкдир. Ири мүлкиййәтчиләр йохсуллар үчүн алынан веркидән беләликлә яхаларыны гуртарараг, өз ерләриндән әһалини говдугда яхындакы хырда шәһәрләр вә я ачыг гәсәбәләр бу фәһләләри гәбул эдир; мән, яхындакы де-

---

[164] Бу кими кәндләрин чох мәнзәрәли көрүнүшү вар, лакин бу кәндләр дә, II Екатерина Крыма сәяһәт этдийи заман сейр этдийи кәндләр гәдәр хәялидир. Ахыр заманларда чобан да бу show-villages-дән чыхарылыб говулур. Мәсәлән Market-Harborough яхынлығында тәгрибән 500 акр бөйүклүкдә бир гоюн отлағы вардыр; бурада чәми бир нәфәрин әмәйи кифайәтдир. Бу кениш дүзләрдән, Лейстер вә Нортһемптонун көзәл отлагларындан кечән узун йолу гысалтмаг үчүн чобана адәтән фермада коттеч верирдиләр. Инди онун он ики шиллингинә мәнзил үчүн бир шиллинг әлавә этмишләр вә о өзүнә узаг бир ачыг кәнддә мәнзил тапмалыдыр.

йирәмсә дә, бу „яхындаки“ шәһәр вә гәсәбәләр, фәһләнин һәр күн ишләмәли олдуғу фермадан 3—4 мил мәсафәдә ола биләр. Беләликлә, о бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн, сәрф этдийи күндәлик әмәйинә үстәлик—санки әһәмиййәтсиз бир шей олараг—һәр күн 6—8 мил йол кетмәйә мәчбурдур. Онун арвады вә ушаглары да инди эйни ағыр шәраитдә кәнд ишләрилә мәшғулдур. Лакин иш ериндән узагда яшамаг нәтичәсиндәки мәшәггәтләр бунунла битмир. Иншаат мөһтәкирләри ачыг вә бош ерләрдә сатын алдыглары бир парча торпагда мүмкүн гәдәр учуз вә чох дахма тикмәйә чалышырлар. Инкилтәрәнин әкинчилик фәһләләри, ачыг ердә, чөлдә тикилән вә шәһәрләрдәки ән пис мәнзилләрдән даһа пис вәзиййәтдә олан бу чүр ачыначаглы мәнзилләрдә ерләширләр...[165] Дикәр тәрәфдән, һеч дә белә күман эдилмәмәлидир ки, һәтта бечәрдийи ердә мәскән салан фәһлә, бүтүн өмрү бою мәһсулдар әмәклә мәшғул олдуғу үчүн буна лайиг бир мәнзил тапыр. Һәтта княз мүлкләриндә дә коттечләр ән ачыначаглы һалдадыр. Бә'зи лэндлордлар белә күман эдирләр ки, фәһләләр илә онларын аиләләри үчүн һәтта төйлә дә кифайәт гәдәр яхшы мәнзилдир, лакин эйни заманда онлар бу кими мәнзилләр үчүн мүмкүн гәдәр чох кирайә һаггы гопармагдан утанмырлар[166]. Һәтта тутаг ки, бу мәнзил тамамилә учуг бир дахмадыр, ятмаг үчүн бирчә кушәси вардыр, очағы вә аягйолусу йохдур, пәнчәрәләри ачылмыр,

---

[165] „Фәһләләрин эвләри (әлбәттә һәмишә ағзына гәдәр долу ачыг гәсәбәләрдә) иншаат мөһтәкиринин өз мүлкү дейә адландырдығы бир парча ерин лан кәнарында адәтән чәркә илә далда ерләрдә тикилир. Буна көрә дә бу дахмалара анчаг габаг тәрәфдән ишыг дүшә биләр вә һава кәлә биләр“ (Dr. Hunter's Report, „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 135). Кәнддә чох вахт пивәчи вә я дүканчы да эв кирайә вермәклә мәшғул олур. Бу кими һалларда фермерлә янашы о да кәнд фәһләсинин икинчи ағасы олур. Эйни заманда кәнд фәһләси һәр шейи ондан сатын алмалыдыр. „Һәфтәдә 10 шиллинг алан вә бундан илдә 4 фунт стерлинг мәнзил кирайәси верән кәнд фәһләси, дүканчынын кейфи истәдийи гиймәтлә ондан мүәййән гәдәр чай, гәнд, ун, сабун, шам вә пивә алмаға мәчбурдур“ (енә орада, p. 132). Бу ачыг кәндләр инкилис әкинчилик пролетариаты үчүн доғрудан да „ислаһ колонияларыдыр“. Коттечләрин бир чоху там мә'насилә кечәләмә эвләридир вә әтрафдаки бүтүн сәркәрданлар бу кечәләмә эвләриндән кәлиб кечир. Ән ийрәнч шәраит дахилиндә чох вахт һәгигәтән һейрәтли дәрәчәдә тәмиз галыб өз намускарлығыны итирмәйән әкинчи вә аиләси бурада лабүд сурәтдә мәһв олурлар. Мө'тәбәр Шейлоклар арасында, иншаат мөһтәкирләринә, хырда мүлкиййәтчиләрә вә ачыг гәсәбәләрә гаршы тәкәббүрлә ағыз бүзмәк бир адәт олмушдур. Әлбәттә, онлара чох яхшы мә'лумдур ки, өз „гапалы кәндләри вә хәяли кәндләри“—„ачыг кәндләрин“ вәтәнидир вә бунларсыз яшая билмәздиләр. „Ачыг кәндләрин хырда мүлкиййәтчиләри олмаса иди, кәнд фәһләләринин чоху ишләдикләри маликанәләрин ағачлары алтында ятмалы олардылар“ (енә орада, p. 135). „Ачыг“ вә „гапалы“ кәндләр системи бүтүн орта вә бүтүн шәрги Инкилтәрәдә кениш яйылмышдыр.

[166] „Эв кирайә верән шәхс (фермер вә я лэндлорд) һәфтәдә 10 шиллинг пул вердийи, сонра исә илдә 4 вә я 5 фунт стерлинг эв кирайәси гопартдығы йохсул адамын әмәйилә билаваситә вә я долайысилә варланыр; ачыг базарда һеч 20 фунт стерлинг дәйәри олмаян белә эвләр ялныз она көрә бу сүн'и гиймәтиндә галыр ки, онун саһиби кирайәчийә һөкм эдиб дейә биләр: „Я мәним эвимдә ол, я да палтар-палазыны йығышдырыб рәдд ол, көрәк мәндән кағыз алмамыш һарада бир сығнаг тапа биләрсән“. Әкәр бириси өз вәзиййәтини яхшылашдырмаг истәйиб дәмир йолунда релс чәкмәйә вә я даш карханасында ишләмәйә кедирсә, онун вәзиййәти азачыг да дәйишилмир; она дейирләр: „Я мәним үчүн бу азачыг әмәк һаггы илә ишлә, я да бир һәфтәдән сонра рәдд ол кет; донузун

су сахланан хәндәк нәзәрә алынмазса, сую йохдур, бағчасы йохдур,—фәһлә бу биабырчылыға гаршы һеч бир шей эдә билмәз. Бизим сәһиййә-полис ганунларымыз исә (The Nuissances Removal Acts) анчаг кағыз үзәриндә галыр. Бу ганунларын тәтбиг эдилмәси, бу чүр мағаралары кирайәйә верән мүлкиййәтчиләрин өзләринә тапшырылмышдыр... Истисна тәшкил эдән бабат һаллар кәрәк көзүмүзү тутмасын вә инкилис мәдәниййәтини бәднам эдән фактлара биз кәрәк көз юммаяг. Доғрудан да, вәзиййәт нә гәдәр дәһшәтлидир ки, индики мәнзилләрин ашкар бәрбадлығына бахмаяраг, иш билән мүшаһидәчиләр һамылыгла белә бир гәт'и нәтичәйә кәлирләр ки, мәнзилләрин һәтта һәр ердә чох пис һалда олмасындан даһа бөйүк бир бәла мәнзил азлығыдыр. Бир чох илләрдән бәридир ки, кәнд фәһлә мәнзилләринин ағзына гәдәр долу олмасы, нәинки тәкчә сағламлыг гайғысына галан адамлар үчүн, үмумиййәтлә әдәб вә әхлаглы яшамағын гәдр-гиймәтини билән адамлар үчүн дә бөйүк бир дәрд олмушдур. Доғрудан да, кәнд ерләриндә йолухма хәстәликләринин яйылмасы һаггында һесабат язанлар һәр дәфә чейнәнмиш ифадәләрлә көстәрирләр ки, эвләрин ағзына гәдәр долмуш олмасы, баш верән бир йолухма хәстәлийинин яйылмасыны даяндырмаг үчүн көстәрилән бүтүн сә'йләри тамамилә боша чыхарыр. Һабелә һәр дәфә гейд эдилир ки, кәнд һәятынын сәһһәтә бир чох чәһәтдән яхшы тә'сир көстәрмәсинә бахмаяраг, йолухучу хәстәликләрин яйылмасыны олдугча сүр'әтләндирән дарысгаллыг йолухучу олмаян хәстәликләрин дә мейдана кәлмәсинә сәбәб олур. Белә бир вәзиййәти ашкара чыхаран шәхсләр башга фәлакәтләрин дә үзәриндән сүкутла кечмирләр. Онларын башлыча мөвзуу ялныз сәһиййә мәсәләсиндән ибарәт олдуғу һалларда да онлар ишин башга бир чәһәтинә дә, истәр-истәмәз фикир вермәйә мәчбур олурдулар. Онларын һесабатында, эвләнмиш вә эвләнмәмиш киши вә гадынларын дарысгал ятаг отагларына долушмуш олдуглары (huddled) кими һаллара чох тез-тез тәсадүф эдилдийи көстәрилмиш олдуғуна көрә, бу һесабатлардан белә бир нәтичә чыхарылмалы иди ки, бу кими шәраитдә һәя вә әдәб һисси ән габа бир шәкилдә тапдаланыр вә әхлаг, демәк олар, лабүд сурәтдә позулур[167]. Мә-

---

варса, ону да апар, сонра бахыб көрәрик бостанында битән картофдан нә һасил эдәрсән". Мүлкиййәтчинин мәнафеи башга тәдбирләр көрмәйи тәләб эдирсә, о (вә я фермер) чох вахт белә һалларда садәчә мәнзил кирайәсини артырмағы даһа мүнасиб көрүр ки, бу да өз мәскәниндән чыхыб башга ерә кедән фәһлә үчүн сонралар бир чәза олачагдыр" (Dr. Hunter, енә орада, p. 132).

[167] „Ени эвләнмиш бир әр-арвад онларла бир отагда ятан бөйүмүш гардаш вә бачылары үчүн ибрәтли бир шей верә билмәз; бу кими һаллар гейдә алына билмирсә дә, әлдә олан кифайәт гәдәр мә'лумат көстәрир ки, яхын гоһумлары илә чинси әлагәдә олмаг кими бир чинайәт эдән гадынларын башына бөйүк бәлалар кәлдийини вә һәтта чох вахт бу ишин өлүмлә гуртардығыны сөйләйәнләр һаглыдырлар" (Dr. Hunter, енә орада, p. 137). Лондонун ән пис мәһәлләләриндә илләрчә хәфиййәлик этмиш бир кәнд полис мә'муру өз кәндинин гызлары һаггында белә дейир: „Лондонун ән пис мәһәлләләриндә полислик этдийим мүддәтдә мән һеч бир заман чаванлар арасында бу гәдәр әхлагсызлыг, позғунлуг вә абырсызлыг көрмәмишдим... Чаван оғлан вә гызлар, ана вә аталар донуз кими яшайыр, һамысы бир ердә, бир отагда ятырлар" (Children's Employment Commission. 6-th Report. London 1867", Appendix, p. 77, n. 155).

сәлән, Dr. Ord мәним ахырынчы һесабатыма әлавә эдилән мә'луматында Wing илә Buckinghamshir-дә гыздырманын шиддәт этдийини көстәрир вә, Wingrave-дан орая гыздырмалы бир кәнчин кәлмәсиндән данышыр. Бу кәнч хәстәлийинин биринчи күнләриндә 9 башга адамла бир отагда ятырмыш. Ики һәфтә әрзиндә бунлардан бә'зиләри дә хәстәләнир, бир нечә һәфтә ичиндә 9 нәфәрдән 5 нәфәри гыздырма хәстәлийинә тутулур вә бири өлүр! Эйни заманда St. George хәстәханасынын һәкими олуб гыздырма хәстәлийи шиддәт этдийи заман өз шәхси һәкимлик ишләринә көрә Wing-ә кедән Dr. Harvey дә буна бәнзәр бир мә'лумат верир: „Гыздырмалы бир кәнч гадын кечәләр өз атасы, анасы, кәбинсиз доғулмуш ушағы, ики кәнч гардашы вә, һәрәсинин кәбинсиз кишидән бир ушағы олан ики бачысы илә бирликдә, йә'ни 10 адамла бир отагда ятырды. Бир нечә һәфтә әввәл һаман отагда 13 ушаг ятырмыш“[168].

Dr. Hunter ялныз халис әкинчилик маһалларында дейил, Инкилтәрәнин бүтүн графлыгларында 5375 кәнд фәһләсинин коттечини йохламышдыр. Бу 5375 коттечдән 2195-инин һәрәсиндә ялныз бир ятаг отағы (чох вахт һәмин отаг эйни заманда доланачаг отағыдыр), 2930-унун һәрәсиндә ики вә 250-синин һәрәсиндә икидән артыг ятаг отағы вардыр. Мән бурада, он ики графлыгдаки вәзиййәти тәсвир эдән мә'луматдан гыса парчалар гейд эдирәм.

1) Bedfordshire.

Wrestlingworth: Ятаг отагларынын узунлуғу тәхминән 12 фут, эни 10 фут, бир чохлары исә бундан да кичикдир. Бир мәртәбәли кичик дахма чох заман тахта аракәсмә илә ики ятаг отағына айрылмышдыр; чох вахт бир чарпайы, һүндүрлүйү 5 фут 6 дүймә олан мәтбәхдә ерләшдирилир. Кирайә һаггы 3 фунт стерлингдир. Кирайәнишинләр өзләри аягйолу тикдирмәлидирләр, эв саһиби исә анчаг онун гуюсуну газдырыр. Чох вахт белә олур ки, бириси өзү үчүн аягйолу тикдирән кими бүтүн гоншулар бундан истифадә этмәйә башлайырлар. Richardson адлы бир аиләнин олдуғу эвин чох гәшәнк мәнзәрәси вар. „Бу эвин әһәнкли диварлары, тә'зим эдән гадынларын палтары кими габармышдыр. Дамын үстүнүн бир һиссәси галмыш, бир һиссәси чөкмүшдүр. Бәдбәхтликдән бача да бу чөкүк һиссәдәдир; кил вә ағачдан гайрылан бу әйри бача фил хортумуна бәнзәйир вә янындан, даяг олмаг үчүн бир ағач working пая вурулмушдур; гапы вә пәнчәрәләри ромб шәклиндәдир“. Көздән кечирилән 17 эвдән анчаг 4-үндә бирдән артыг ятаг отағы варды, бунларын да һамысы ағзына гәдәр долудур. Бирчә ятаг отағы олан эвләрдән бириндә 3 нәфәр яшлы вә 3 ушаг, дикәриндә әр-арвад вә 6 ушаг олурду вә и. а.

Dunton: Мәнзил кирайәси баһа олуб 4 фунт стерлингдән 5 фунт стерлингә гәдәрдир, кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы исә 10 шиллингдир. Үмидләри бунадыр ки, мәнзил кирайәсини аиләнин һөрдүйү күләш шейләрдән һасил олан пулла өдәйәчәкләр. Мәнзил

[168] „Public Health. 7-th Report 1867“, p. 9—14 passim.

кирайәси нә гәдәр баһа исә, бир мәнзилдә бир о гәдәр чох адам ерләшмәлидир ки, кирайәсини верә билсинләр. Дөрд ушагла бирликдә бир отагда ятан алты нәфәр яшлы адам һәмин отаг үчүн 3 фунт стерлинг 10 шиллинг верир. Dunton-да байырдан узунлуғу 15 фут, эни исә 10 фут ән учуз эв 3 фунт стерлингә кирайәйә верилир. Йохланан 14 эвдән анчаг бириндә ики ятаг отағы вар иди. Кәнддән бир гәдәр габагда олан бир эвин байыр тәрәфи кирайәнишинләр тәрәфиндән буланыб ийрәнч бир һала салынмышдыр, гапынын ашағысы 5 дүймә чүрүйүб көдәлмишдир; гапы дейәндә анчаг калафа кими бир шейдир; ахшамлар ичәридән гапынын далына бир нечә кәрпич йығылыр, үстүндән дә һәсир тутулур. Пәнчәрәнин анчаг ярысы галыбдыр, нә шишәси вар, нә дә чәрчивәси. Мебели олмаян бу эвдә 3 нәфәр яшлы вә беш ушаг яшайыр. Dunton һеч дә Biggleswade Union-ун ердә галан һиссәсиндән пис дейилдир.

2) Berkshire.

Beenham: 1864-чү илин июн айында бир cot-да (бир мәртәбәли коттечдә) әр, арвад вә 4 ушаг яшайырды. Буларын, иш ериндә скарлатина хәстәлийи тутан бир гызы гайыдыб эвә кәлир вә сонра өлүр. Ушаглардан бири дә хәстәләниб өлүр. Dr. Hunter буларын эвинә дә'вәт эдилдийи заман ана илә ушагларын бири яталаг ятмышды. Ата илә ушагларын бири һәйатдә ятырдылар; лакин бурада йолухучу хәстәлийә тутуланлары башгаларындан айры сахламаг ишинин нә гәдәр чәтин олдуғу элә бурадан көрүнүр ки, йолухма хәстәлийинә тутулан аиләнин ююласы пал-палтары бу бәдбәхт кәндин дарысгал мейданчасында төкүлүб галмышды. Н-ин эвиндә мәнзил кирайәси һәфтәдә 1 шиллингдир; әр-арвад илә 6 ушаг үчүн бирчә ятаг отағы вардыр. Узунлуғу 14 фут 6 дүймә, эни 7 фут олан бир эв (һәфтәдә) 8 пенсә кирайәйә верилир, мәтбәхи 6 фут һүндүрлүкдәдир; ятаг отағынын пәнчәрәси, очағы, өртүлән гапысы вә бачасы йохдур, габағында бағчасы да йохдур. Бир гәдәр әввәл бурада бириси ики бөйүк гызы вә бир бөйүк оғлу илә бирликдә яшайырды; ата вә оғул чарпайыда, гызлар исә сәкидә ятырдылар. Аилә бурада яшадығы мүддәтдә гызларын һәрәсинин бир ушағы олду, бириси доғмаг үчүн иш эвинә кетмиш, сонра эвә гайытмалы олмушду.

3) Buckinghamshire.

Бурада 1000 акр ердә 30 коттечдә тәгрибән 130 — 140 адам яшайыр. Bradenham мәһәлләсинин ери 1000 акрдыр; 1851-чи илдә бурада 36 эв олуб әһалиси 84 киши вә 54 гадындан ибарәт иди. Киши вә гадынларын сайы арасындаки бу уйғунсузлуг 1861-чи илдә бир гәдәр азалды; о заман 98 киши вә 87 гадын вар иди; 10 ил әрзиндә 14 киши вә 33 гадын артмышды. Эйни заманда эвләрин бири әксилмишди.

Winslow: Онун хейли һиссәси яхшы гайда илә енидән тикилмишдир; көрүнүр эвә хейли тәләб вар, чүнки чох хараб бир мәр-

тәбәли коттечләр һәфтәдә 1 шиллингә вә 1 шиллинг 3 пенсә кирайәйә верилир.

Water Eaton: Бурада әһали артдығына көрә мүлкиййәтчиләр, эвләрин тәхминән 20%-ни сөкдүрмүшләр. Тәгрибән 4 мил мәсафәдә ишләмәйә кетмәк мәҹбуриййәтиндә галан бир языг фәһлә, мәкәр бир аз яхында бир коттеҹ тапа билмирми суалына беләҹаваб вермишди: „Йох, онлар мәним аиләм кими бөйүк бир аиләни әсла гәбул этмәк истәмәздиләр“.

Winslow-ун яхынлығындаки Tinker's End: узунлуғу 11 фут, эни 9 фут вә эн һүндүр нөгтәси 6 фут 5 дүймә олан бир ятаг отағында 4 нәфәр яшлы вә 4 ушаг ятыр; узунлуғу 11 фут 3 дүймә, эни 9 фут вә һүндүрлүйү 5 фут 10 дүймә олан башга бир ятаг отағында 6 нәфәр ятыр. Бу аиләләрин һәр биринә дүшән саһә бир каторга дустағына дүшән саһәдән дә аздыр. Һеч бир эвдә бирдән артыг ятаг отағы йохдур, һеч бир эвдә дал гапы йохдур вә чох аз һалларда су вардыр. Мәнзил кирайәси һәфтәдә 1 шиллинг 2 пенсдән 2 шиллингә гәдәрдир. Йохланан 16 эвдә яшаянлардан ялныз бири һәфтәдә 10 шиллинг газаныр. Кеҹә бир нәфәр 64 куб фут һәҹминдә бир сандыға салыныб ағзы бағландыгда пайына нә гәдәр һава дүшәрсә, юхарыда көстәрилән эвләрдә дә һәр адама о гәдәр һава дүшүр. Әлбәттә, көһнә дахмаларда тәбии дәлмә-дешик олдугҹа чохдур.

4) Cambridgeshire

Gamblingay мүхтәлиф мүлкиййәтчиләриндир. О тәсадүф эдиләбиләҹәк эн аҹынаҹаглы cots-лардан ибарәтдир. Бир чохлары күләшдән мүхтәлиф шейләр тохумагла мәшғул олурлар. Gamblingay-да адамлар тамамилә үзүлүб әлдән дүшмүшләр вә әлаҹсыз галыб пинти бир шәраитдә яшамаға мәҹбурдурлар. Мәркәздә дә нәзәрә чарпан виранәлик, кәнарларда, йә'ни шималда вә ҹәнубда там бир мүсибәтә чеврилир; бурада эвләр кетдикҹә учуб дағылыр. Өзләри бурада яшамаян лэндлордлар бу виранәдән күлли мигдар кәлир көтүрүрләр. Мәнзил кирайәси чох баһадыр; бир ятаг отағына 8—9 адам долушур; ики һалда бир кичик ятаг отағына 6 нәфәр яшлы адам ерләшир ки, бунларын да һәр биринин бир вә я ики ушағы вардыр.

5) Essex.

Бу графлығын бир чох кәндләриндә коттечләрин сайы әксилдикҹә әһали дә әксилир. Лакин азы 22 кәнддә эвләрин учуб дағылмасы әһалинин артмасына мане олмамыш вә я: „шәһәрләрә һәрәкәт“ ады илә һәр ердә адамларын өз ерләриндән говулдуғу кими, әһалинин кәндләрдән говулмасына сәбәб олмамышдыр. 3443 акр саһәдә ерләшән Fingringhoe кәндиндә 1851-ҹи илдә 145 эв вар иди, 1861-ҹи илдә исә анҹаг 110 эв галмышды, лакин әһали чыхыб кетмәк истәмирди вә һәтта беләбир мәнзил шәраитиндә дә енә артмагда иди. Ramsden Crags-да 1851-ҹи илдә 252 нәфәр 61 эвдә яшайыр, 1861-ҹи илдә исә 262 нәфәр 49 эвә до-

лушмушду. Basilden-дә 1851-чи илдә 1827 акр ердә 157 нәфәр 35 эвдә, бу мүддәтдән сонраки он илин ахырында исә 180 нәфәр 27 эвдә яшайырды. Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basilden вә Ramsden Crags кәндләриндә 1851-чи илдә 8449 акр саһәдә 1239 нәфәр 316 эвдә, 1861-чи илдә исә енә һаман саһәдә 1473 нәфәр 249 эвдә яшайырды.

6) Herefordshire.

Инкилтәрәнин бүтүн башга графлыглары арасында бу кичик графлыг „говуб чыхарма мейлиндән“ даһа чох зәрәр чәкмишдир. Nadby-дә ағзына гәдәр долу вә адәтән ики ятаг отағы олан коттечләрин чоху фермерләриндир. Фермерләр бу коттечләри асанлыгла илдә 3 вә я 4 фунт стерлингә кирайәйә верир вә һәфтәдә 9 шиллинг әмәк һаггы верирләр!

7) Huntingdonshire.

Hartford-да 1851-чи илдә 87 эв вар иди, бундан аз сонра, 1720 акр ери олан бу кичик кәнддә 19 коттеч учурулмушду; әһалинин сайы: 1831-чи илдә 452 нәфәр, 1852-чи илдә 832 нәфәр, 1861-чи илдә 341 нәфәр иди. Һәрәсинин бир ятаг отағы олан 14 cots йохланмышдыр. Бунлардан бириндә: әр-арвад, онларын үч чаван оғлу, бир чаван гызы, 4 ушағы, чәми 10 нәфәр, дикәриндә 3 яшлы адам вә 6 ушаг яшайыр. 8 нәфәрин ятдығы биринчи отағын узунлуғу 12 фут 10 дүймә, эни 12 фут 2 дүймә, һүндүрлүйү 6 фут 9 дүймәдир; отағын чыхыг ерләринин тутдуғу саһә дә нәзәрә алынарса һәр адама орта һесабла тәхминән 130 куб фут дүшүрдү. 14 ятаг отағында 34 яшлы адам вә 33 ушаг вардыр. Бу коттечләрин габағында чох аз һалларда бағча вардыр, лакин кирайәнишинләрә rood-у ($^1/_4$ акры) 10 вә я 12 шиллинг һесабилә бир парча торпаг ичарәйә көтүрмәк ихтияры верилир. Бу торпаглар эвләрдән чох узагдадыр; эвләрин аягйолусу йохдур. Аилә үзвләри аягйолу әвәзинә я өз кичик бостан ерләринә кетмәли олурлар, я да,—үздән ираг, бурада эдилдийи кими,—шкафын сийиртмәсиндән истифадә этмәли олурлар вә сийиртмә долдугдан сонра апарыб лазыми ердә бошалдырлар. Японияда һәят дөвраны бундан сәлигәлидир.

8) Lincolnshire.

Langtoft: Бурада Wright-ин эвиндә бир нәфәр өз арвады, гайынанасы вә 5 ушағы илә яшайыр; эвин бир дәһлиз мәтбәхи, бир амбары, мәтбәхин үстүндә бир ятаг отағы вардыр; мәтбәх вә ятаг отағынын узунлуғу 12 фут 2 дүймә, эни 9 фут 5 дүймә, эвин тутдуғу бүтүн саһәнин исә узунлуғу 21 фут 2 дүймә, эни 9 фут 5 дүймәдир. Ятаг отағы эвин үст һиссәсиндәдир, диварлары гәнд кәлләси кими юхары кетдикчә даралыр, габаг тәрәфдән бир нәфәскаһы вардыр. О нәйә көрә бурада яшайыр? Бағчая көрәми? Йох, бағча олдугча кичикдир. Мәнзил кирайәсинә көрәми?

Енә йох. Мәнзил кирайәси баһадыр, һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенсдир. Иш еринә яхын олдуғуна көрәми? Йох, иш ериндән 6 мил мәсафәдәдир, орая кедиб кәлмәк үчүн күндә 12 мил йол кетмәли олур. Онун бурада яшамасына сәбәб одур ки, һәмин cot кирайәйә верилирди, о да һарада, нә гиймәтә вә нә һалда олурса олсун, бир cot тапмаг истәйирди. Ашағыдаки чәдвәл Langtoft-да 12 эв һаггындаки статистикадан ибарәтдир; бу 12 эвин 12 ятаг отағы вардыр ки, бунларда 38 нәфәр яшлы кирайәнишин вә 36 ушаг яшайыр:

Langtoft-да 12 эв

Эв	Ятаг отағы	Яшлыларын сайы	Ушагларын сайы	Яшаянларын умуми сайы	Эв	Ятаг отағы	Яшлыларын сайы	Ушагларын сайы	Яшаянларын умуми сайы
№ 1	1	3	5	8	№ 7	1	3	3	6
„ 2	1	4	3	7	„ 8	1	3	2	5
„ 3	1	4	4	8	„ 9	1	2	—	2
„ 4	1	5	4	9	„ 10	1	2	3	5
„ 5	1	2	2	4	„ 11	1	3	3	6
„ 6	1	5	3	8	„ 12	1	2	4	6

9) Kent.

1859-чу илдә, дифтерит хәстәлийи мейдана чыхдығы заман Kennington ағзына гәдәр долмушду вә кәнд һәкими әһалинин ән йохсул тәбәгәсинин вәзиййәтини рәсми сурәтдә йохлады. О мүәййән этди ки, чохлу фәһләйә эһтияч олан бу ердә бир нечә cots учурулмуш вә әвәзиндә ениләри тикилмәмишдир. Бир ердә birdcages (гуш гәфәси) дейилән 4 эв вә бунларын һәр бириндә фут вә дүймә һесабилә ашағыдаки бөйүклүкдә 4 отаг вар иди:

мәтбәх	9,5 × 8,11 × 6,6
амбар	8,6 × 4,6 × 6,6
ятаг отағы	8,5 × 5,10 × 6,3
ятаг отағы	8,3 × 8,4 × 6,3

10) Northamptonshire.

Brinworth, Pickford вә Floor: гышда бу кәндләрин күчәләриндә өзүнә иш тапмаян 20—30 фәһлә авара кәзир. Фермерләр тахыл вә чуғундур әкмәк үчүн торпағы һәмишә яхшы бечәрмирдиләр, буна көрә дә лэндлорд ичарәйә верилән бүтүн тарлалары бирләшдириб ики вә я үч тарлая чевирмәйи даһа мүнасиб билди. Иш азлығы да бурадан ирәли кәлир. Хәндәйин бир тәрәфиндә тарлалар үчүн әкинчи тапылмадығы һалда, о бири тәрәфдә ишдән мәһрум фәһләләр бунлара һәсрәтлә бахырлар. Һеч дә тәәччүблү

дейилдир ки, яйда һәддиндән артыг гызғын иш нәтиҹәсиндә тағәтдән дүшән, гышда исә ярымаҹ фәһләләр өз ләһҹәләрилә дейирләр: „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“[168a].

Floor-да белә мисаллар көстәрмәк олар ки, 4, 5, 6 ушаглы әр-арвад вә я 5 ушаглы 3 яшлы адам, я да скарлатина хәстәлийинә тутулмуш 6 ушаг, әр-арвад вә баба, вә и. а. лап кичик бир ятаг отағында, һәр бири 8 вә 9 нәфәр яшлы адамдан ибарәт 2 аилә 2 ятаг отағы олан 2 эвдә ерләшмишдир.

11) Wiltshire.

Stratton: 31 эв йохланмышдыр; бунлардан 8-инин һәр бириндә ялныз бир ятаг отағы вардыр. Енә дә һаман кәнддә Pentill: бир cot һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенс кирайә верилир вә бурада 4 нәфәр яшлы адамла 4 ушаг яшайыр; бинанын ялныз диварлары яхшыдыр, дөшәмәси пис йонулан дашдан гайрылмыш, дамын үстүнә исә чүрүк күләш салынмышдыр.

12) Worcestershire.

Бурада эвләр о гәдәр дә дағылмамышдыр, лакин 1851-ҹи илдән 1861-ҹи иләдәк бурада һәр эвдә яшаянларын сайы 4,2-дән 4,6-я чатмышдыр.

Badsey: Бурада бир чох эв вә бағча вардыр. Бә'зи фермерләр дейирләр ки, „cots a great nuisance here, because they bring the poor“ [„cots—бөйүк бир бәладыр, чүнки йохсуллары ҹәлб эдир“]. Бир ҹентлмен дейир: „Йохсуллар бундан һеч бир файда көрмүрләр; әкәр 500 cots тикилсә дә булка кими тез гапышдырарлар; доғрудан да нә гәдәр чох cots тикилирсә, бир о гәдәр дә чох тәләб олунур“,—демәли, онун фикринҹә, эвләр кирайәнишин төрәдир, бунлар да, әлбәттә, „мәнзил васитәләринә“ тә'сир көстәрир. Буна ҹаваб олараг Dr. Hunter дейир: „Йохсуллар, һәр һалда бир ердән кәлиб мейдана чыхмалыдыр, Badsey-дә исә онлары хүсусилә бурая ҹәлб эдәҹәк, мәсәлән, хейриййәчилик кими бир шей олмадығына көрә белә бир нәтиҹә чыхыр ки, онлары бурая чәкиб кәтирән шей, даһа нараһат бир ердән узаглашмаг арзусудур. Һәр кәс өз иш еринин яхынлығында бир cot вә бир парча торпаг тапса иди, шүбһәсиз ки, һәмин ери, бир парча торпағы үчүн фермердән ики гат артыг кирайә пулу вердийи Badsey-дән үстүн тутарды“.

Фермаларын мәркәзләшмәси, тарлаларын отлаға чеврилмәси, машынлар тәтбиги вә саирә нәтиҹәсиндә кәнддә даим „артыг“ әһали әмәлә кәлир, шәһәрләрә даими бир мүһаҹирәт башланыр вә бунунла янашы олараг коттеҹләрин сөкүлмәси нәтиҹәсиндә кәнд әһалиси даим кәндләрдән чыхарылыб говулур. Бир маһалын әһалиси нә гәдәр сейрәк исә, орада „нисби әһали артыглығы“ бир о гәдәр чохдур, әмәк һаггы вәсаитинә онун тә'сири бир о гәдәр чохдур, мәнзил васитәләриндән кәнд әһалисинин нисби ар-

[168a] „Санки кешиш вә задәканың гәсди бизи әзабла өлдүрмәкдир“.

тыглығы бир о гәдәр чохдур вә, демәли, кәндләрдә ерли әһали артыглығы бир о гәдәр чохдур вә инсанлар бир о гәдәр сых яшайырлар ки, бунун да даим йолухучу хәстәликләрә сәбәб олачағы горхусу вардыр. Дағыныг бир һалда олан хырда кәнд вә гәсәбәләрдә инсан күтләләринин сых ерләшмәси, өлкәдә әһалинин чәбрлә сейрәкләшдирилмәсинә сәбәб олур. Кәнд фәһләләринин һазырладығы мәһсул күтләсинин артмасилә эйни заманда өз сайларынын әксилмәсинә бахмаяраг, онларын даим „артыг“ фәһләйә чеврилмәси пауперизм доғурур. Онлар һәр бир тәсадүфи һалда пауперизмин гурбаны олурлар; онларын говулмасынын сәбәби вә мәнзил эһтиячларынын башлыча мәнбәи пауперизмдир; мәнзил эһтиячы онларын мүгавимәт габилийјәтини тамамилә гырыб торпаг саһибләринин вә фермерләрин әсл гулу эдир[169], беләки, минимум әмәк һаггына гане олмаг онлар үчүн тәбии ганун олур.

Дикәр тәрәфдән, кәнд әһалисинин даим „нисби артыглығына“ бахмаяраг, эйни заманда кәндләрдә кифайәт гәдәр әһали йохдур. Бу һал, әһалинин бөйүк сүр'әтлә шәһәрләрә, мә'дәнләрә, дәмир йол чәкилән ерләрә вә саирәйә ахышыб кетдийи мәнтәгәләрдә ерли бир һадисә кими нәзәрә чарпмагдан башга, яхшы бечәрилән интенсив инкилис әкинчилийинин әлавә фәһләйә эһтияч һисс этдийи бир чох заманларда, истәр бичин вахты, истәрсә язда вә яйда һәр ердә нәзәрә чарпыр. Һәмишә кәнд фәһләләринин сайы әкинчилийин орта тәләбаты үчүн олдугча чохлуг эдир, әкинчилийин мүстәсна вә я мүвәггәти тәләбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг эдир[170]. Буна көрә дә биз рәсми сәнәдләрдә эйни ерләрдән алы-

---

169 „Hind-ин (муздурун) гәдим пешәси һәтта онун ләягәтини дә йүксәлдир. О гул дейилдир, дүня әскәридир вә ләндлорд тәрәфиндән эвли бир адама мүнасиб мәнзиллә тә'мин эдилмәйә лайигдир, чүнки өлкә әскәрдән мәчбури хидмәт тәләб этдийи кими ләндлорд да ондан мәчбури әмәк тәләб эдир. Бир әскәр кими о да өз ишинин базардаки гиймәтини алмыр. Бир әскәр кими ону да кәнч икән, авам икән, анчаг өз пешәсини билдийи вә өз ерини танадығы бир заманда көтүрүб апарырлар. Әскәр йығмаг вә һәрби-чинайәт ганунлары әскәр үчүн нә исә, тез эвләнмәк, һабелә отураглыг һаггындаки мүхтәлиф ганунлар да муздур үчүн эйни шейдир“ (Dr. Hunter, „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 132). Бә'зән инсафлы бир ләндлорд өз эли илә төрәтдийи хәрабәзарлыг гаршысында кәдәрләнмәйә башлайыр. Hoolkham тикилисинин гуртармасы мүнасибәтилә граф Лейстери тәбрик этдикләри заман о беләчаваб верир: „Инсанын өз мүлкүндә тәк олмасы чох кәдәрли бир һалдыр. Һәр тәрәфә бахыб өз эвимдән башга бир эв көрмүрәм. Мән дивләр галасында яшаян бир нәһәнк олуб бүтүн гоншуларымы удмушам“.

170 Капиталист истеһсалы әкинчилийи дә әһатә эдиб „артыг“ кәнд әһалисини шәһәрләрә говдугча сон он илләр әрзиндә Франсада да буна бәнзәр бир һадисә мүшаһидә олунмагдадыр. Һабелә „артыг“ әһалинин әмәлә кәлдийи мәнбәин өзүндә мәнзил шәраитинин вә башга шәраитин писләшдийи мүшаһидә олунур. Парсел системинин төрәтдийи спесифик әкинчилик пролетариаты „prolétariat foncier“ һаггында, әзчүмлә бах: Colins-ин юхарыда ситат кәтирдийимиз L'Economie Politique әсәри вә Karl Marx, Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, New York 1852, S. 56 ff. [Карл Маркс, Луи Бонапартын он сәккиз Брүмери. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1926.] 1846-чы илдә Франсада шәһәр әһалиси 24,42%, кәнд әһалиси 75,58%, 1861-чи илдә шәһәр әһалиси 28,26%, кәнд әһалиси 71,74% иди. Сон илләрдә кәнд әһалисинин фаизи даһа чох әксилмишдир. Һәлә 1846-чы илдә Pierre Dupont өз „Ouvriers“ адлы әсәриндә языр:

нан вә эйни заманда фәһләләрин һәм азлыг, һәм дә чохлуг этмәси һаггында бир-биринә зидд шикайәтләнмәләрин гейд олундуғуну көрүрүк. Фәһләләрин, мүвәггәти олараг вә я мүәййән бир ердә азлыг этмәси әмәк һаггынын йүксәлмәсинә сәбәб олмур, лакин ялныз бунунла нәтичәләнир ки, гадын вә ушаглар әкинчиликдә ишләмәйә мәчбур эдилир вә кетдикчә даһа чаван фәһләләр ишләдилир. Гадын вә ушагларын истисмар эдилмәси кениш бир шәкил алдыгда бу өзү дә, яшлы кишиләрдән ибарәт кәнд фәһләләрини лазым олмаян артыг фәһләйә чевирән вә онларын әмәк һаггыны ашағы салан ени бир васитә олур. Бу фәлакәтли дөвранын әчәб нәтичәләри Инкилтәрәнин шәргиндә әмәлә кәлмиш артел вә я банда системи адланан системдән ибарәтдир ки, бурада мән бу хүсусда бир нечә кәлмә сөйләйәчәйәм[171].

Артелләр системинә демәк олар ялныз Linkolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk вә Nottinghamshire-дә, арабир дә гоншулугдаки Northampton, Bedford вә Rutland графлыгларында тәсадүф олунур. Бурада мән мисал олараг Lincolnshire-и көтүрүрәм. Бу графлығын хейли һиссәси әввәлләрдә батаглыг олан ерләри гурутмаг вә я, адлары юхарыда гейд эдилән шәрг графлыгларында олдуғу кими, дәниз саһилини гурутмаг васитәсилә әлдә эдилән ени торпаглардыр. Гурутма ишләриндә бухар машыны харигәләр көстәрди. Әввәлки батаглыг вә я гумлугларын ериндә инди көзәл тарлалар салынмышдыр вә бунлардан ән йүксәк рента әлдә эдилир. Эйни сөзләри, мисал үчүн Axholme адасында вә Трент саһилиндәки башга кәндләрдә олдуғу кими, әкин еринин үзүндә сүн'и үсулларла ярадылан торпаг лайы һаггында да сөйләмәк лазымдыр. Ени фермалар мейдана кәлдикдә нәинки ени коттечләр тикилмир, һәтта көһнәләри учурулур, фәһләләр исә, тәпәләрин ямачлары илә узаныб кедән кәндарасы йоллар боюнча ерләшиб бир нечә мил мәсафәдә олан ачыг кәндләрдән чәлб олунурлар. Кечмишдә әһали гыш заманындаки узун су дашгынларындан мәһз һәмин тәпәләрин дөшүндә сығнаг тапырды. 400—1000 акрлыг фермаларда даими яшаян фәһләләр (бурада онлара confined labourers [„тәһким олунмуш фәһлә"] дейилир), анчаг ат илә көрүлән ағыр әкинчилик ишиндә ишләмәк үчүндүр. Һәр 100 акр ерә орта һесабла ән чоху бир коттеч дүшүр. Мәсәлән, кечмишдә батаглыг олмуш бир ери ичарәйә көтүрән бир фермер тәһгигат комисйону гаршысында дейир: „Мәним фермам 320 акрдан бөйүкдүр вә һамысы әкин еридир. Коттеч йохдур. Инди мәним фермамда бир фәһлә яшайыр. Атларыма бахан дөрд фәһлә әтрафда яшайыр. Чохлу ишләк әл тәләб эдән йүнкүл иш

„Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres".

[„Биз чыр-чындыр ичиндә, дахмаларда, чардагларда вә хәрабәликләрдә зүлмәт һәриси олан байгушлар вә оғруларла бир ердә яшайырыг"].

[171] 1867-чи ил мартын ахырларында чап эдилән алтынчы вә ахырынчы „Report of Children's Employment Commission" анчаг әкинчилик артелләри системиндән бәһс эдир.

артелләр тәрәфиндән көрүлүр“[172]. Торпаг, бир чох йүнкүл тарла ишләрини, мәсәлән алағ етмәк, биткиләрин дибини юмшалтмаг, күбрәләмәк, тарланын дашыны тәмизләмәк вә саир бу кими ишләр көрүлмәсини тәләб едир. Бу ишләрин һамысыны ачыг кәндләрдә яшаян мүтәшәккил артелләр көрүр.

Артел 10—40 вә я 50 адамдан, башлыча олараг гадынлардан, ениетмә (13—18 яшында) оғлан вә гызлардан вә, нәһайәт, оғлан вә гыз ушагларындан (6—13 яшында) ибарәт олур; артелләрдәки оғланлар адәтән 13 яшына чатдыгда артелдән чыхыб кедирләр. Артелә gangmaster (артел башчысы) башчылыг едир; бу адам һәмишә кәнд фәһләләриндән олур; о чох вахт әхлагсыз, сәфил, даим сәрхош, лакин мүәййән дәрәчәдә тәшәббүскарлыг вә ишкүзарлыг дамары олан дирибаш бир адам олур. Артели о дүзәлдир вә артел фермерин адындан дейил, онун адындан ишләйир. Фермердән иши о чох вахт ишәмузд үсулу илә көтүрүр вә онун орта һесабла ади кәнд фәһләсинин әмәк һаггындан чох да юхары олмаян[173] кәлири тамамилә демәк олар ки, өз артелиндән ән гыса бир мүддәтдә ән чох әмәк әлдә етмәк бачарығындан асылыдыр. Фермерләр баша дүшмүшләр ки, гадынлар анчаг кишиләрин нәзарәти алтында яхшы ишләйирләр, лакин дикәр тәрәфдән, гадынлар вә ушаглар ишә киришәндә чох бөйүк сә’й вә гейрәтлә ишләйирләр,—буну һәлә Фур’е билирди,—ишләйән яшлы киши исә о гәдәр һийләкәрдир ки, өз гүввәсинә мүмкүн гәдәр гәнаәт етмәйә чалышыр. Артел башчысы бир мүлкдән дикәринә кечир вә беләликлә илдә 6—8 ай өз артели илә бирликдә ишләйир. Буна көрә дә фәһлә аиләси үчүн айры-айры фермерләрә ишләмәкдәнсә, артел башчысына ишләмәк даһа әлверишли вә е’тибарлыдыр, чүнки фермер ушаглара ялныз мүвәггәти иш верир. Бу ҹәһәт ачыг кәндләрдә артел башчысынын нүфузуну о гәдәр мөһкәмләдир ки, бу кәндләрин бир чохунда ушаглары ялныз онун васитәчилийи илә ишә көтүрмәк мүмкүн олур. Ушаглары, артелдән айрылыгда ишә көндәрмәк артел башчысы үчүн әлавә бир пешә тәшкил едир.

Ушаг вә ениетмәләрин һәддиндән артыг әмәк сәрф етмәләри, 5, 6, бә’зән һәтта 7 мил мәсафәдә олан маликанәләрә һәр күн кедиб-гайытмалары вә, нәһайәт, „банданын“ позғунлашмасы—һәмин системин „гаранлыг ҹәһәтләридир“. Доғрудур артел башчысына бә’зи ерләрдә „the driver“ (чодар) дейирләр, онун әлиндә узун чомағы олур, лакин о чомағыны чох аз һалларда ишә салыр вә онун пис рәфтарындан чох аз шикайәт едән олур. О—демократ хасиййәтли бир император вә я Һамелнин сычан овчусу* кими бир шейдир. Демәли о өз тәбәәләри арасында е’тибар газанмалыдыр вә өз һимайәси алтында көк салыб гүввәтләнән гарачы адәтләринин васитәсилә онлары өзүнә ҹәлб едир. Артелдә

---

[172] „Children's Employment Commission. 6-th Report“. Evidence, p. 37, n. 17.

[173] Лакин бә’зи артел башчылары 500 акра гәдәр ер ичарәйә көтүрән фермерә вә я бир нечә евин саһибинә чеврилир.

* [Түтәк чалмагла сычанлары башына йыған вә фүрсәт дүшдүкдә ушаглары да ҹәлб едә билән сычан овчусу әфсанәсидир. Ибсен өз п’есләриндән бириндә бу әфсанәдән истифадә етмишдир.—*И. С.*]

кобуд бир сайғысызлыг, азғын бир әхлагсызлыг вә ән бөйүк абырсызлыг һөкм сүрүр. Артел башчысы адәтән мейханада һагг-һесаб вердикдән сонра сағдан вә солдан голтуғуна кирән ики һейвәрә арвада архаланыб, әлбәттә йырғалана-йырғалана дәстәнин габағында эвә гайыдыр; далдан кәлән ушаг вә ениетмәләр биабырчылыг эдиб күлмәли вә әдәбсиз маһнылар охуюрлар. Кери гайытдыгда Фур'енин „фанерогамия“ [көз габағында чинси әлагә] дедийи һадисә ади бир шәкил алыр. Чох вахт он үч вә он дөрд яшлы гызлар өз яшларында оғлан ушагларындан һамилә олурлар. Һәмин артелләри адамла тә'мин эдән ачыг кәндләр Содом вә Һоморрая[174] чеврилир вә бу кәндләрдә кәбинсиз доғулан ушагларын сайы краллығын бүтүн башга ерләриндә кәбинсиз доғулан ушаглардан ики гат чох олур. Биз юхарыда көстәрмишдик ки, белә бир мәктәбдә тәрбийә алан гызлар әрә кетдикдән сонра онлардан мә'нәви чәһәтчә нә көзләмәк олар. Онларын ушаглары, әкәр тирйәклә өлдүрүлмәсәләр, бөйүдүкдә бу артелләрә кәлиб чыхачаглар.

Артелин индичә тәсвир эдилән классик шәклинә ичтимаи, ади вә я сәйяр артел (public, common or tramping gang) дейилир. Бундан әлавә хүсуси артелләрә дә (private gangs) тәсадүф олунур. Бунларын да тәркиби ичтимаи артелләрин тәркиби кимидир, лакин үзвләринин сайы аз олур вә артел башчысынын идарәси алтында дейил, фермерин даһа мүнасиб бир иш верә билмәдийи гоча бир муздурун рәһбәрлийи алтында ишләйирләр. Бурада гарачы адәтләри арадан галхыр, лакин шаһидләрин көстәрдикләринә көрә, әмәк һаггы вә ушагларла рәфтар писләшир.

Сон илләрдә кетдикчә даһа артыг кенишләнән артел системи[175], әлбәттә, артел башчысы үчүн дейилдир. Бу систем ири фермерләри[176] вә я ләндлордлары[177] варландырмаг үчүндүр. Өз фәһләләрини нормал сәвиййәдән ашағы сәвиййәдә сахламаг вә эйни заманда әлавә иш ола биләчәйи эһтималына гаршы даим әлавә ишләк әлләрә малик олмаг, мүмкүн гәдәр аз пул илә фәһләдән мүмкүн гәдәр чох әмәк гопармаг[178] вә кишиләрдән ибарәт яшлы фәһләләри „артыг“ фәһлә һалына салмаг үчүн фермерин

---

[174] „Ludford-да гызларын ярысы бу артелләр үзүндән тәләф олмушдур“ (енә орада, Appendix, p. 6, n. 32).

[175] „Бу систем сон илләрдә чох яйылмышдыр. Бә'зи ерләрдә һәмин систем бу яхынларда тәтбиг эдилмишдир; чохдан давам этдийи ерләрдә исә, артелләрә кетдикчә даһа чох ушаг чәлб олунур вә ушаглар кетдикчә даһа кичик яшда олурлар“ (енә орада, p. 79, n. 174).

[176] „Хырда фермерләр артелләрин әмәйиндән истифадә этмирләр“. „Бу әмәкдән пис торпагда истифадә эдилмир, һәр акра 2 фунт стерлингдән 2 фунт стерлинг 10 шиллинг гәдәр рента кәтирән торпагда истифадә олунур“ (енә орада, p. 17 вә 14).

[177] Бу ағалардан бири әлдә этдийи рентаны о гәдәр хошлайыр ки, тәһгигат комисйону гаршысында һиддәтләниб демишди ки, куя бүтүн һай-күй ялныз системин ады үстүндә гопмушдур. Әкәр „банда“ ады дәйишдирилиб „мүстәгил сурәтдә газанч әлдә этмәк үчүн кәнчләрин гурдуғу сәнае-әкинчилик кооператив бирләшмәләри“ ады верилсә иди, һәр иш дүзәләрди.

[178] Кечмиш артел башчыларындан бири дейир: „Артел әмәйи һәр чүр башга әмәкдән учуз олдуғуна көрәдир ки, ондан истифадә олунур“ (енә орада, p. 17, n. 14). Бир фермер исә белә дейир: „Артел системи, шүбһәсиз, фермерләр үчүн ән учуз вә, енә дә шүбһәсиздир ки, ушаглар үчүн ән фәлакәтли системдир“ (енә орада, p. 16, n. 3).

әлиндә артел системиндән даhа инчә бир үсул йохдур. Бүтүн бу дейиләнләрдән сонра асанлыгла баша дүшмәк олар, нә сәбәбә бир тәрәфдән э'тираф эдиб дейирләр ки, кәнд фәhләси аз вә я чох дәрәчәдә ишсиз галмаға мәчбур олур, дикәр тәрәфдән исә дейирләр ки, киши фәhләләр чатышмадығына вә шәhәрләрә көчдүкләринә көрә, артелләр системи „зәруридир“[179]. Тарлаларын кәрәксиз отларыны тәмизләмәк, Линколншир вә саирәдә исә инсанлары кәрәксизләшдирмәк, капиталист истеhсалынын мүгабил гүтбләридир[180].

f) Ирландия

Бу бөлмәни гуртарыркән биз бир гәдәр дә Ирландиядан бәhс этмәлийик. Һәр шейдән әввәл, бурая аид фактлары көстәрәк.

[179] „Инди артелләрдә ушагларын көрдүйү ишләрин бир чохуну кечмишдә, шүбhәсиз кишиләр вә гадынлар көрүрдүләр. Инди гадын вә ушаг әмәйи тәтбиг эдилән ердә ишсиз кишиләр кечмишдәкиндән чохдур“ (енә орада, р. 43, п. 202). Лакин дикәр тәрәфдән: „Бир чох әкинчилик маhалларында, хүсусән тахыл истеhсал эдән маhалларда фәhлә мәсәләси, мүhачирәт нәтичәсиндә вә дәмир йоллар бөйүк шәhәрләрә көчмәк ишини асанлашдырдығына көрә о гәдәр чидди бир характер алмышдыр ки, мән (бу „мән“ дейән—бир ири лэндлордун кәнд ичрачысыдыр) ушаг әмәйини мүтләг зәрури hесаб эдирәм“ (енә орада, р. 80, п. 180). Инкилтәрәнин әкинчилик маhалларында фәhлә мәсәләси, бүтүн дикәр мәдәни өлкәләрдән фәргли олараг, лэндлордлар вә фермерләр үчүн бөйүк бир мәсәләдир: нечә этмәли ки, кәнд әhалисинин кәндләрдән кетдикчә даhа чох ахышыб кетмәсинә бахмаяраг кәндләрдә даим кифайәт гәдәр „нисби артыг әhали“ олсун вә эйни заманда кәнд фәhләсинә „минимум әмәк hаггы“ верилсин?

[180] Ушагларын өлмәси мүнасибәтилә артелләр системи hаггында өтәри бәhс эдән вә габагда ситат кәтирдийим „Public Health Report“дан мәтбуатын вә, демәли, инкилис халгынын хәбәри олмамышды. Ахырынчы „Children's Employment Commission“ hесабаты исә, әксинә, мәтбуата лазыми „курултулу“ мөвзу верди. Либерал мәтбуаты сорушурду: Нечә олур ки, нәчиб чентлмен вә ледиләр, hабелә Линколнширдә гарышга кими гайнашан дөвләт килсәси кешишләри „Чәнуби океан вәhшиләринин хасиййәтини юмшалтмаг үчүн“ ораya хүсуси hей'әтләр көндәрдикләри hалда, өз маликанәләриндә, өз көзләринин габағында белә бир системә йол верир, белә бир шейә разы олурлар, эйни заманда исә аристократия мәтбуаты өз ушагларыны гул кими сата билән кәнд әhалисинин кобуд позғунлуғундан башга hеч бир шейдән бәhс этмирди! Һалбуки кәнд әhалиси үчүн „нәчибләрин“ яратдығы мәнhус шәраитдә бу әhали өз балаларыны hәтта есә иди, буна hеч бир сөз демәк олмазды. Тәәччүб эдиләчәк бир шей варса, о да кәнд әhалисинин әксәриййәтлә мүhафизә этдийи ләяғәтидир. Рәсми hесабатларын мүәллифләри көстәрирләр ки, hәтта артел системинин тәтбиг эдилдийи маhалларда ата-аналар бу системдән нифрәт эдирләр. „Данышдырдығымыз адамларын вердийи ифадәләрин әксәриййәти сүбут эдир ки, чох заман ата-аналар онлары йолдан чыхармаг вә онлара тәзйиг көстәрмәк hалларына гаршы мүгавимәт көстәрмәләринә имкан верән бир мәчбури ганун верилмәсинә чох миннәтдар олардылар. Каh кәнд мә'муру, каh да саhибкар онлары ишдән чыхармагла горхудараг, ушагларыны мәктәб әвәзинә ишә көндәрмәйә мәчбур эдирләр. Әбәс ерә сәрф эдилән вахт вә гүввә, ифрат вә hәдәр йорғунлуғун әкинчийә вә онун аиләсинә вердийи hәр чүр әзаб, ата-аналара өз ушағынын мә'нәви чәhәтдән мәhв олмасынын сәбәбини коттечләрин ағзына гәдәр долмасында вә я артел системинин позучу тә'сирләриндә көрмәк әсасыны верән hәр бир hадисә,—бунларын hамысы зәhмәткеш йохсулларын гәлбиндә элә бир hисс ояндырыр ки, буну асанлыгла анламаг олар вә этрафлы тәсвирә эhтияч йохдур. Онлар баша дүшүрләр ки, бу шәраит онлара бир чох чисмани вә мә'нәви әзаб верир, бу шәраитин әмәлә кәлмәсиндә онларын әсла тәгсири йохдур вә өз ихтиярларында олса иди бу шәраитә hеч бир заман разылыг вермәздиләр, она гаршы мүбаризә этмәкдән исә ачиздирләр“ (енә орада, р. XX, п. 82, XXIII, п. 96).

Ирландиянын əһалиси 1841-чи илдə 8 222 664 нəфəрə чатмышды, 1851-чи илдə исə азалыб 6 623 985 нəфəрə, 1861-чи илдə 5 850 309 нəфəрə, 1866-чы илдə $5^1/_2$ милйона, йə'ни демəк олар 1801-чи ил сəвиййəсинə дүшмүшдү. Бу эксилмə 1846-чы илдəки ачлыг заманындан башлаяраг давам этмиш вə 20 ил əрзиндə Ирландия өз əһалисинин $^5/_{16}$ һиссəсиндəн чохуну итирмишдир[181]. 1851-чи илин май айындан 1865-чи илин июл айынадəк өлкəдəн көчүб кедəнлəрин үмуми сайы 1 591 487 нəфəр иди, сон 5 ил əрзиндə, йə'ни 1861-чи илдəн 1865-чи илəдəк көчүб кедəнлəрин сайы исə ярым милйондан чохдур. Адам яшаян эвлəрин сайы 1851—1861-чи иллəр арасындаки мүддəтдə 52 990 дəнə эксилмишдир. 15—30 акр бөйүклүкдə олан фермаларын сайы 1851-чи илдəн 1861-чи илəдəк 61 000 дəнə, бөйүклүйү 30 акрдан артыг олан фермаларын сайы 109 000 дəнə артдығы һалда, мүхтəлиф бөйүклүкдə олан бүтүн фермаларын үмуми сайы 120 000 дəнə эксилмишдир ки, буна да сəбəб анчаг, бөйүклүйү 15 акрдан ашағы олан фермаларын арадан галхмасы, йə'ни мəркəзлəшмəсидир.

Əһалинин сайынын эксилмəсилə янашы олараг, шүбһəсиз, мəһсул күтлəси дə үмумиликдə эксилирди. Буну көстəрмəк үчүн, ярым милйондан артыг адамын көчүб кетдийи вə əһалинин сайынын $^1/_3$ милйондан да чох эксилдийи 1861—1865-чи иллəр арасындаки беш иллийи нəзəрдəн кечирмəк кифайəтдир (бах: чəдвəл А).

Чəдвəл А.

Мал-гаранын мигдары.

Иллəр	Ат		Гарамал		
	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 993	3 471 688	138 316	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 695	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Иллəр	Гоюн			Донуз		
	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 982	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

181 Ирландиянын əһалиси: 1801-чи илдə 5 319 867 нəфəр, 1811-чи илдə 6 084 996 нəфəр, 1821-чи илдə 6 869 544 нəфəр, 1831-чи илдə 7 828 347 нəфəр, 1841-чи илдə 8 222 664 нəфəр олмушдур.

Юхарыдаки чәдвәлә көрә мал-гаранын мигдарында ашағыдаки дәйишиклик әмәлә кәлмишдир[182].

Ат	Гарамал	Гоюн	Донуз
Мүтләг азалма	Мүтләг азалма	Мүтләг артма	Мүтләг артма
72 358	116 626	146 608	28 819

Инди дә мал-гарая вә инсанлара яшайыш васитәләри верән әкинчилийи көтүрәк. Ашағыдаки чәдвәлдә, һәр илки азалма вә я артма билаваситә габагки илә нисбәтән һесабланылмышдыр. Дәнли тахыл чүмләсинә: буғда, юлаф, арпа, човдар, пахла вә нохуд; тәрәвәз чүмләсинә исә: картоф, турп, чуғундур, кәләм, көк, чыр һавуч, чөл нохуду вә саирә дахилдир.

Чәдвәл В.

Әкин ери вә чәмән (вә я отлаг) саһәсинин артмасы вә я азалмасы

Илләр	Дәнли тахыл	Тәрәвәз		Чәмәнләр вә йонча		Кәтан		Әкинчилик вә малдарлыг үчүн олан торпағын үмуми мигдары	
	Азалма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма
	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	252 41	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861—1865	428 041	107 984	—	—	82 834	—	122 850	330 860	—

1865-чи илдә „чәмән“ сүтунунда 127 470 акр артмышса, бунун башлыча сәбәби одур ки, „бечәрилмәмиш бош ерләр вә торф батаглыглары“ сүтунундаки саһә 101 543 акр әксилмишди. 1865-чи или 1864-чү илә мүгайисә этсәк көрәрик ки, дәнли тахыл 246 667 квартер, о чүмләдән буғда 48 999 квартер, юлаф 166 605 квартер, арпа 29 892 квартер вә и. а. азалмышдыр; картоф әкилән саһә 1865-чи илдә артмышдырса да картофун мигдары 446 398 тон азалмышдыр вә и. а. (бах: чәдвәл С).

182 Даһа узаг кечмиши көтүрсәк, әлдә эдәчәйимиз нәтичә даһа пис олар. Мәсәлән гоюн 1865-чи илдә 3 688 742 баш, 1856-чы илдә исә 3 694 294 баш; донуз: 1865-чи илдә 1 299 893 баш, 1858-чи илдә исә 1 409 883 баш олмушдур.

Чәдвәл С.

1864-чү илә нисбәтән 1865-чи илдә әкин саһәсинин, һәр акра дүшән мәһсулун вә үмуми мәһсулун мигдарынын артмасы вә я азалмасы[183]

Мәһсулун ады	Әкин саһәси нечә акрдыр 1864	Әкин саһәси нечә акрдыр 1865	1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр +	1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр —	Һәр акра дүшән мәһсулун мигдары	1864	1865	1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр (артмыш)	1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр (азалмыш)	Мәһсулун үмуми мигдары 1864	1865	1865-чи илдә Артмыш	1865-чи илдә Азалмыш
Буғда . . .	276 483	266 989	—	9 494	Буғда сентнер	13,3	13,0	—	0,3	875 782 кварт.	826 783	—	48 999 кв.
Јулаф . . .	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Јулаф „	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332 „	7 659 727	—	166 605 „
Арпа . . .	172 700	177 102	4 402	—	Арпа „	15,9	14,9		1,0	761 909 „	732 017	—	29 892 „
Вечә (арпа)	8 894	10 091	1 197	—	Вечә (арпа)	16,4	14,8	—	1,6	15 160 „	13 989	—	1 171 „
Човдар . .					Човдар „	8,5	10,4	1,9	—	12 680 „	18 364	5 684 кв.	—
Картоф . .	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Картоф тон	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388 тон	3 865 990	—	446 398 тон
Турп . . .	337 355	334 212	—	3 143	Турп „	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659 „	3 101 683	—	165 976 „
Чуғундур .	14 073	14 839	316	—	Чуғундур „	10,5	13,3	2,8	—	147 284 „	191 937	44 653 тон	—
Кәләм . . .	31 831	33 622	1801	—	Кәләм „	9,3	10,4	1,1	—	297 375 „	350 252	52 877 „	—
Кәтан . . .	301 693	251 433	—	50 260	Кәтан (Stones 14 кирвәнкәлик)	34,2	25,2	—	9,0	64 506 „	39 561	—	24 945 „
От	1 609 569	1 678 493	68 924	—	От тон	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153 „	3 068 707	461 554 „	—

[183] Мәтндәки рәгәмләр ашағыдаки нәшрләрин вердийи мә'лумата әсасән тәртиб эдилмишдир: 1860-чы вә сонраки илләрдә чыхан „Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin“ вә „Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estamated Average Produce etc. Dublin 1866“. Мә'лумдур ки, бу—һәр ил парламана тәгдим олунан рәсми статистикадыр.

2-чи нәшрә әлавә. Рәсми статистика 1871-чи илә нисбәтән 1872-чи илдә әкин саһәсинин 134 915 акр азалдығыны көстәрир. Көкүмейвәләр—турп, чуғундур вә саирә әкини „артмышдыр“; буғда әкининин саһәси 16 000 акр, јулаф—14 000 акр, арпа вә човдар—4 000 акр, картоф—66 632 акр, кәтан—34 667 акр вә чәмән, йонча, чөл нохуду вә сурепитса—30 000 акр азалмышдыр. Буғда әкининин саһәси сон 5 ил әрзиндә ашағыдаки шәкилдә азалмышдыр: 1868-чи ил—285 000 акр, 1869-чу ил—280 000 акр, 1870-чи ил—259 000 акр, 1871-чи ил—244 000 акр, 1872-чи ил—228 000 акр олмушдур. 1872-чи илдә ҹуварлаг рәгәмлә 2 600 ат, 80 000 баш гарамал, 68 609 баш гоюн артмыш вә 236 000 донуз азалмышдыр.

Ирландия әһалисинин сайы вә әкинчилик истеһсалындаки дәйишикликдән, Ирландия ләндлордлары, ири фермерләри вә сәнае капиталистләринин пул кисәләриндәки дәйишиклийә кечәк. Бу дәйишиклик кәлир веркисинин азалмасы вә артмасында әкс олунур. Ашағыдаки D чәдвәлини баша дүшмәк үчүн, гейд әтмәк лазымдыр ки, D бөлмәси (фермерләрин мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт), „пешәкар“ мәнфәәти, йә’ни вәкилләрин, һәкимләрин вә саир бу кимиләринин кәлирләрини дә әһатә эдир; бурада айрыча көстәрилмәйән С вә Е бөлмәләринә исә мә’мурларын, забитләрин, дөвләтдән ишсиз вәзифә үчүн пул аланларын, дөвләт фондлары саһибләринин вә башгаларынын кәлирләри дахилдир.

Чәдвәл D.

Ирландияда кәлир веркиси гоюлан кәлирләр ф. ст. һесабилә[184]

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
А бөлмәси						
Торпаг рентасы .	13 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
В бөлмәси						
Фермерләрин мәнфәәти . . .	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 823	2 930 874	2 946 072
D бөлмәси						
Сәнае вә саирә мәнфәәти . . .	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
А-дан Е-дәк бүтүн бөлмәләрин екуну	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

D бөлмәсиндә 1853—1864-чү илләр әрзиндә кәлир орта һесабла анчаг 0,93 фаиз артмышдыр, һалбуки Бөйүк Британияда енә дә һаман мүддәтдә бу артым 4,58 фаиз иди. Бундан сонраки чәдвәл (чәдвәл Е, сәһ. 615). 1864 вә 1865-чи илләрдә мәнфәәтләрин (фермерләрин мәнфәәтиндән башга) нечә бөлүндүйүнү көстәрир.

Ирландия халгындан алынан ган Инкилтәрәдән алынса иди, капиталист истеһсалы вә әсас э’тибарилә сәнае өлкәси олан Инкилтәрәни ган апарарды. Лакин Ирландия һазырда Инкилтәрәнин анчаг бир әкинчилик маһалыдыр; Инкилтәрәдән энли бир каналла айрылан Ирландия она тахыл, юн, мал-гара, сәнае фәһләси вә әскәр верир.

[184] „Tenth Report of the Commissioners of Ireland Revenue. London 1866“.

Чәдвәл Е.

D бөлмәси[185]. Ирландияда мүхтәлиф мәнфәәтләрдән (60 ф. ст.-дән юхары) ибарәт кәлирләр

	1864		1865	
	Фунт стерлинг		Фунт стерлинг	
Үмуми иллик кәлир . . .	4 368 610 ф. ст.	17 467 адама дүшүр	4 669 979 ф. ст.	18 081 адама дүшүр
60 ф. ст.-дән юхары вә 100 ф. ст.-дән ашағы иллик кәлир	238 626 „ „	5 015 „ „	222 575 „ „	4 703 „ „
Үмуми иллик кәлирдән . .	1 979 066 „ „	11 321 „ „	2 028 471 „ „	12 184 „ „
Үмуми иллик кәлирин галығы	2 150 818 „ „	1 131 „ „	2 418 933 „ „	1 194 „ „
О чүмләдән .	1 083 906 „ „	910 „ „	1 097 937 „ „	1 044 „ „
	1 066 912 „ „	121 „ „	1 320 996 „ „	186 „ „
	430 535 „ „	105 „ „	584 458 „ „	122 „ „
	646 377 „ „	26 „ „	736 448 „ „	28 „ „
	262 610 „ „	3 „ „	274 528 „ „	3 „ „

Әһалинин түкәнмәси нәтичәсиндә бир чох торпаглар бечәрилмәмиш галыр, әкинчилик мәһсулунун мигдары хейли азалмышдыр[186] вә малдарлыг үчүн торпаг саһәсинин кенишләнмәсинә бахмаяраг, малдарлығын бә'зи саһәләри мигдарча азалмышдыр, бә'зи саһәләри исә көзә чарпмаян дәрәчәдә инкишаф эдир вә керийә атылан аддымларла даим бу инкишафын арасы кәсилир. Лакин әһалинин сайынын азалмасына бахмаяраг, торпаг рентасы вә фермерләрин мәнфәәти даим артырды, һәм дә фермерләрин мәнфәәтинин артмасы, торпаг рентасынын артмасы кими даими характердә дейилди. Бунун сәбәби тамамилә айдындыр. Бир тәрәфдән, фермаларын мәркәзләшмәси вә әкин еринин отлаға чеврилмәси нәтичәсиндә мәчму мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәһсула чеврилирди. Мәчму мәһсул даим азалдығы һалда онун бир һиссәси олан изафи мәһсул артырды. Дикәр тәрәфдән, бу изафи мәһсулун пул дәйәри өз күтләсиндән сүр'әтлә артырды, чүнки Инкилтәрәдә әтин, юнун вә саирәнин базар гиймәтләри ахырынчы 20 ил вә хүсусилә сон 10 ил әрзиндә даим артмагда иди.

---

185 Бурада D бөлмәсиндәки үмуми иллик кәлир габагки (D) чәдвәлдә олан рәгәмләрлә дүз кәлмир, чүнки ганун мүәййән чыхмалара йол верир.

186 Әкәр мәһсул акр һесабилә дә азалырса, бурасы яддан чыхарылмамалыдыр ки, Инкилтәрә $1^1/_2$ әср әрзиндә Ирландиянын торпағыны долайысилә идхал этмиш вә торпағын тәркиб һиссәләрини бәрпа этмәк үчүн әкинчиләрә һеч бир вәсаит сахламамышдыр.

Истеһсалчынын истеһлак этдийи өз мәһсулу әмтиә олмадығы кими, истеһсалчынын өзү үчүн әмәк вә яшайыш印 васитәләри олан вә истифадә эдилмәк үчүн өзкә әмәйинин әлавә эдилмәсинә эһтиячы олмаян хырда истеһсал васитәләри дә капитал дейилдир. Әһалинин сайынын азалмасилә бирликдә әкинчиликдә тәтбиг эдилән истеһсал васитәләри күтләсинин дә азалмыш олмасына бахмяраг, әкинчиликдә тәтбиг эдилән капитал күтләси артмышдыр, чүнки кечмишдә дағыныг һалда олан истеһсал васитәләринин бир һиссәси капитала чеврилмишдир.

Ирландиянын әкинчиликдән кәнарда сәнаеә вә тичарәтә гоюлан бүтүн капиталы ахырынчы ийирми ил әрзиндә яваш-яваш вә даим баш верән бөйүк тәбәддүлатла йығылмышдыр. Онун фәрди тәркиб һиссәләри исә, әксинә, бир о гәдәр сүр'әтлә мәркәзләшмишдир. Нәһайәт, онун мүтләг артымы нә гәдәр зәиф олса да— әһалинин азалан сайына нисбәтән артмышдыр.

Беләликлә бурада, көзүмүзүн габағында кениш мигясда елә бир просес башланыр ки, ортодоксал игтисад, йохсуллуғун мүтләг әһали артыглығындан ирәли кәлмәси вә енә әһалинин азалмасы нәтичәсиндә мүвазинәт яранмасы һаггындаки өз әһкамыны йохламаг үчүн бундан яхшы бир шей арзу эдә билмәз. Бу, он дөрдүнчү әсрин орталарында олмуш вә малтусчуларын бу гәдәр тә'рифләдикләри таундан чох ибрәтли бир тәчрүбәдир. Ери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, XIX әсрдәки истеһсал мүнасибәтләринә вә әһалинин мүвафиг мүнасибәтләринә XIV әср өлчүсү илә янашмаг өзлүйүндә бир мәһдудиййәт, бир садәлөвһлүкдүр вә бу кими садәлөвһлүк эдәнләр нәзәрдән гачырмышлар ки, каналын бу тәрәфиндә, Инкилтәрәдә, таундан вә онунла бирликдә әһалинин азалмасындан сонра кәнд әһалиси азад эдилмиш вә варланмаға башламышдыса, каналын о бири тәрәфиндә, Франсада, таундан сонра әсарәт вә йохсуллуг даһа чох шиддәтләнмәйә башламышды[186a].

1846-чы илдәки ачлыг үзүндән Ирландияда бир милйондан артыг инсан мәһв олмушду вә бунларын һамысы йохсуллар иди. Бу ачлыг өлкәнин сәрвәтинә һеч бир зәрәр вурмады. Бундан сонраки ийирми ил әрзиндә һәлә енә дә әһалинин кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә көчүрүлмәси Отузиллик мүһарибәнин тә'сириндән фәргли олараг, адамларла бирликдә онларын истеһсал васитәләрини дә мәһв этмәди. Ирландия дүһасы санки бир сеһр васитәсилә йохсул халгы йохсуллуг чәкдийи ердән мин милләрлә мәсафәдә узаг бир ерә көчүрмәк үчүн ени бир үсул тапды. Бирләшмиш Штатлара көчән мүһачирләр һәр ил эвләринә пул көндәрирләр ки, ердә галанлары да көчә билсин. Бу ил көчән һәр бир мүһачир дәстәси, кәлән ил далынча ени бир мүһачир дәстәсини чәкиб апарыр. Беләликлә, мүһачирәт Ирландиядан нәинки һеч бир мә-

[186a] Ирландия „әһали принсипинин“ мүгәддәс мәканы һесаб эдилдийинә көрә Th. Sadler әһали һаггындаки өз әсәрини һәлә нәшр этмәдән мәшһур „Ireland, its Evils and their Remedies. 2-nd ed. London 1829“ китабыны нәшр этмишдир; о һәмин китабда айры-айры вилайәтләрә, һәр бир вилайәтдә исә айры-айры графлыглара аид статистика мә'луматыны мүгайисә эдәрәк көстәрир ки, орада йохсуллуг, әһалинин сайына һеч дә Малтусун арзу этдийи кими дүз пропорсионал дейил, тәрс пропорсионалдыр.

сариф тәләб этмир, һәтта онун ихрачат әмәлийятында ән кәлирли мәнбәләрдән бири олур. Нәһайәт, мүһачирәт мүнтәзәм бир просес олдуғуна көрә мүәййән әһали күтләси ичәрисиндә анчаг айры-айры ерләрдә вә мүвәггәти бошлуглар әмәлә кәтирмәк дейил, әксинә, иллик әһали артымындан һәр ил даһа артыг мигдарда адам чәкиб апарыр вә беләликлә әһалинин мүтләг сайынын һәр ил азалмасына сәбәб олур[186b].

Бәс бунун, Ирландияда, әһали артыглығындан хилас олан фәһләләр үчүн нәтичәси нә олду? Нәтичәси бу олду ки, индики һалда нисби әһали артыглығы 1846-чы илдән әввәл олдуғу гәдәр чохдур, әмәк һаггы енә дә ашағыдыр, әмәйин ағырлығы артмышдыр, кәнддәки йохсуллуг үзүндән ени бөһран башланачағы горхусу вардыр. Бунун сәбәбләри чох айдындыр. Әкинчиликдәки чеврилиш мүһачирәтлә янашы давам эдир. Нисби артыг әһали яранмасы әһалинин мүтләг әксилмәсиндән сүр'әтлидир. В чәдвәлинә өтәри бир нәзәр салындыгда мә'лум олур ки, әкин ерләринин отлаглара чеврилмәси Ирландияда Инкилтәрәдәкиндән даһа кәскин тә'сир көстәрмәлидир. Инкилтәрәдә малдарлыг илә бирликдә ем отлары әкини дә артыр, Ирландияда исә азалыр. Кечмишдә бечәрилән бир чох тарлалар бечәрилмәдийи вә я һәмишәлик чәмәнә чеврилдийи һалда, кечмишдә истифадәсиз галан бош ерләрин вә я торф батаглыгларынын хейли һиссәси малдарлығын кенишләндирилмәси үчүн истифадә эдилир. Хырда вә орта ичарәләр,—мән 100 акрдан аз торпаг бечәрән бүтүн ичарәләри бурая дахил эдирәм,—һәлә индийә гәдәр бунларын үмуми сайынын тәгрибән $^4/_5$ һиссәсини тәшкил эдир[186c]. Капиталист әкинчилик истеһсалынын рәгабәти онлара кечмишдәкиндән артыг тәзйиг көстәрир, буна көрә дә онлар йохсуллашыб муздлу фәһләләр синфинә ени-ени үзвләр әлавә эдирди.

Ирландиянын еканә ири сәнаеи олан кәтан истеһсалы нисбәтән аз мигдарда яшлы киши фәһлә тәләб эдир вә 1861—66-чы илләрдә памбыг баһаландыгдан сонра һәмин сәнаеин кенишләнмәсинә бахмаяраг, бу сәнае үмумиййәтлә әһалинин нисбәтән кичик бир һиссәсинә иш верир. Һәр бир башга ири сәнае кими бу сәнае саһәси дә, һәтта мәшғул этдийи фәһләләр күтләсинин мигдары артдығы һалда да өз дахилиндәки даими тәбәддүлат нәтичәсиндә даим нисби артыг әһали истеһсал эдир. Кәнд әһалисинин йохсуллуғу, алт палтары вә саирә истеһсал эдән вә фәһләләринин чоху бүтүн кәндә яйылмыш олан ири фабрикалар үчүн бир тәмәлдир. Биз бурада енә, әввәлчә тәсвир эдилән эв әмәйи системинә раст кәлирик, бу систем исә кифайәт гәдәр әмәк һаггы вермәмәк вә ишчини һәддиндән артыг ишләтмәк васитәсилә, һәмишә „артыг“ фәһлә ярадыр. Нәһайәт, бурада әһалинин азалмасы, инкишаф этмиш капиталист истеһсалы олан бир өлкәдә олдуғу гәдәр позучу нәтичә вермирсә дә, һәр һалда әһалинин

186b 1851—1874-чү илләрдә мүһачирләрин үмуми сайы 2 325 922 нәфәр иди.

186c Murphy, „Ireland, Industrial, Political and Social, 1870“ әсәриндәки бир чәдвәлә көрә бүтүн торпагларын 94,6%-ни һәр бири 100 акрадәк олан фермалар вә 5,4%-ни 100 акрдан юхары олан фермалар тәшкил эдир.

азалмасы бурада да дахили базара даим әкс тә'сир көстәрмәмиш олмур. Мүһачирәтин әмәлә кәтирдийи бошлуглар, анчаг әмәйә олан ерли тәләби әксилтмәк дейил, хырда дуканчыларын, сәнәткарларын, үмумиййәтлә хырда сәнаечиләрин кәлирини дә азалдыр. Е чәдвәлиндә кәлирләрин 60 фунт стерлингдән 100 фунт стерлингәдәк ашағы дүшмәсинин сәбәби будур.

Ирландияда йохсуллара ярдым эдән хейриййә чәмиййәтләри мүфәттишләринин һесабатында Ирландияда муздлу кәнд фәһләләринин вәзиййәтинин айдын тәсвир эдилдийини көрүрүк[186d]. Ялныз сүнкү күчүнә вә каһ ашкар, каһ да кизли фөвгәл'адә һәрби вәзиййәт сайәсиндә даяныб дуран һөкумәтин гуллугчулары өз ифадәләриндә чох эһтиятлы олмалыдырлар, онларын Инкилтәрәдәки һәмкарлары исә бу чәһәтә эһәмиййәт вермәйә биләрләр; буна бахмаяраг бу гуллугчулар өз һөкумәтинин хүлялара гапылмасына йол вермирләр.

Онларын вердийи мә'лумата көрә, кәнддә һәлә дә чох ашағы олан әмәк һаггы сәвиййәси, ахырынчы 20 ил әрзиндә һәр һалда 50—60% артмышдыр вә инди орта һесабла һәфтәдә 6—9 шиллингдир. Лакин әмәк һаггы бу заһири артым пәрдәси алтында һәгигәтдә эксилмишдир, чүнки бу артым һәмин мүддәт әрзиндә зәрури яшайыш васитәләринин һәтта артмыш олан гиймәтини дә өдәмир; Ирландия иш эвләриндән биринин рәсми һесабатындан көтүрүлән ашағыдаки мә'лумат буна бир сүбут ола биләр.

Бир адамын орта һесабла һәфтәлик хәрчи

Илләр	Емәк	Палтар	Екуну
29 сент. 1848-чи ил—29 сент. 1849-чу ил	1 ш. 3¼ п.	0 ш. 3 п.	1 ш. 6¼ п.
29 „ 1868 „ „—29 „ 1869 „ „	2 „ 7¼ „	0 „ 6 „	3 „ 1¼ „

Беләликлә, ийирми ил бундан әввәлкинә нисбәтән зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти тәгрибән ики гат, палтарын гиймәти исә дүз ики гат артмышдыр.

Лакин бу уйғунсузлуг һәтта бир тәрәфә гоюлдугда, пулда ифадә эдилән әмәк һаггынын тәкчә сәвиййәләри арасындаки мүгайисә һәлә һеч доғру бир нәтичә вермир. Ачлыгдан әввәл кәндләрдә әмәк һаггынын бөйүк бир һиссәси in natura вә чох аз һиссәси пулла верилирди; һазырда исә әмәк һаггы үмуми бир гайда олараг пулла верилир. Тәкчә бурадан чыхан нәтичә будур ки, реал әмәк һаггында нә кими дәйишиклик олурса олсун, онун пул ифадәси артмалы иди. „Ачлыгдан әввәл экинчилик фәһләсинин бир парча ери вар иди, бурада картоф экирди, донуз вә эв гушлары сахлайырды. Инди исә о яшамағы үчүн лазым олан бүтүн шей-

---

[186d] „Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin, 1870".—Һабелә бах: „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc. dated 8-th March 1861". London 1862.

ләри нәинки сатын алмалы олур, һәтта онун донуз, эв гушлары вә юмурта сатмагла әлдә этдийи кәлир дә әлиндән чыхыр“[187].

Доғрудан да, кечмишдә кәнд фәһләләри хырда фермерләр илә бир-биринә гарышырдылар вә адәтән, орта вә ири фермалар үчүн ишләйиб онларын анчаг, нечә дейәрләр, ахырда кәлән дәстәсини тәшкил эдирдиләр. Анҹаг 1846-чы ил фәлакәтиндән бәри онлар халис муздлу фәһлә синфинин бир һиссәсини, саһибкарларла анҹаг пул мүнасибәтләрилә әлагәдар олан хүсуси бир тәбәгә шәкли алмаға башладылар.

1846-чы иләдәк онларын мәнзил шәраитинин неҹә олдуғуну билирик. О замандан бәри бу шәраит даһа да писләшмишдир. Кәнд фәһләләринин күндән күнә азалан мүәййән бир һиссәси һәлә индийә гәдәр фермерләрин торпағында ағзына гәдәр долу дахмаларда, Инкилтәрәнин ән пис әкинчилик маһалларындакиндән дә пис олан дахмаларда яшайыр. Ulster-дәки бә'зи ерләр истисна олмагла, һәр ердә вәзиййәт беләдир; ҹәнубда—Cork, Limerick, Kilkenny вә саирә графлыгларында; шәргдә—Wicklow, Wexford вә саирәдә; Ирландиянын мәркәзиндә — King's вә Queen's County-дә, Dublin графлығында вә саирәдә; шималда—Down Antrim, Tyrone вә саирәдә; нәһайәт, гәрбдә—Sligo, Roscommon, Mayo, Galway вә саирәдә вәзиййәт беләдир. Мүфәттишләрдән бири дейир: „Кәнд фәһләләринин дахмалары дин үчүн вә өлкәмизин мәдәниййәти үчүн рүсвайчылыгдыр“[187a]. Күнәмуздчулары бу дахмаларда яшамаға вадар этмәк үчүн гәдим заманлардан мәнзилләрин үстүндә олан бир парча торпағы да онларын әлиндән алырлар. „Лэндлордларын вә дарғаларынын кәнд фәһләләринә гаршы бу пис рәфтары, онларла һүгугсуз бир ирг кими рәфтар эдәнләр әлейһинә антагонизм вә нифрәт һисси доғурмушдур“[187b].

Әкинчиликдәки ингилабын биринҹи тәдбири ондан ибарәт иди ки, иш ерләриндәки дахмалар ән кениш мигясда вә санки юхарыдан верилән бир шүар үзрә дағыдылмыш олду. Бир чох фәһләләр кәнд вә шәһәрләрдә сығнаг ахтармаға мәҹбур олдулар. Орада онлары, бир сәфил кими, ән пис мәһәлләләрин чардаглары, дахмалары, зирзәмиләри вә ән ийрәнҹ кушәләриндә ерләшдирдиләр. Һәтта милләтчилик мөвһуматынын тә'сири алтында олан инкилисләрин дедийинә көрә, аилә һәятыны чох дәрәҹә севән, даим шад вә әхлагча тәмиз минләрлә ирландиялы аилә бирдән-бирә әхлагсызлыг мәркәзләринә көчүрүлмүш олду. Кишиләр яхынлыгдаки фермерләрин тәсәррүфатларында иш ахтармаға мәҹбур олдулар; бу фермерләр исә онлары анчаг күнәмузд, йә'ни ән э'тибарсыз әмәк һаггы илә ишә көтүрүрләр; һәм дә „онлар инди фермая кедиб гайытмаг үчүн хейли йол кетмәли олурлар, яғышда сүмүкләринә гәдәр исланырлар вә башга нараһатлыға дөзмәли олурлар ки, бу да чох вахт онларын зәифләмәсинә, хәстәләнмәсинә вә демәли, эһтияҹ ичиндә боғулмасына сәбәб олур“[187c].

---

[187] Енә орада, p. 29.
[187a] Енә орада, p. 12.
[187в] Енә орада, p. 12.
[187c] Енә орада, p. 25.

„Шәһәрләр һәр ил һәтта кәнддә дә артыг һесаб эдилән фәһләләри гәбул этмәли олурду“[187d], һәлә бундан сонра да тәәччүб эдирләр ки, „шәһәр вә гәсәбәләрдә фәһлә артыглыгы, кәндләрдә исә фәһләләрин азлыг этмәси, я да азлыг эдә биләчәйи тәһлүкәси мүшаһидә олунур“![187e] Һәгигәт исә ондан ибарәтдир ки, бу фәһлә азлыгы ялныз „әкин ишләринин гызғын заманы, бичин вахты, яхуд язда“ һисс олунур, „илин галан айларында исә кәнд фәһләләринин чоху ишсиз галыр“[187f]; „башлыча тахыл биткиси олан картоф йығылдыгдан сонра, октябрдан язын әввәлләринә гәдәр чәтин ки, онлар үчүн бир иш тапылсын“[187g] вә һәтта онларын иши олдугда да „чох вахт бүтүн күнләри бош кедир вә бу сәбәбдән тез-тез ишләринин арасы кәсилир“[187h].

Әкинчиликдәки ингилабын, йә’ни әкин торпағынын отлаға чеврилмәсинин, машын тәтбигинин, әмәйә чидди гәнаәт эдилмәсинин вә саирәнин вердийи бу нәтичәләр, өз ренталарыны харичдә сәрф этмәк әвәзинә, илтифат эдиб Ирландиядакы өз маликанәләриндә яшаян нүмунәви лэндлордлар тәрәфиндән даһа артыг кәскинләшдирилир. Тәләб вә тәклиф ганунунун сарсылмаз тә’сирини сахламаг үчүн бу ағалар „өзләринә лазым олан әмәйин инди демәк олар һамысыны өз хырда фермерләриндән“ әлдә эдирләр, „беләликлә һәмин хырда фермерләр, тәләб олундуғу заман, һәтта әксәриййәтлә ади күнәмуздчуларын әмәк һаггындан даһа аз бир әмәк һаггы алыб өз лэндлордлары үчүн ишләмәйә мәчбурдурлар; биз һәлә әкин вә я мәһсул йығымынын ән гызғын заманы фермерин өз тарласыны бурахыб кетмәйә мәчбур олмасындан вә буна көрә мейдана чыхан әнкәл вә иткиләрдән данышмырыг“[187i].

Беләликлә, ишин йохлуғу вә һәмишәлик олмамасы, тез-тез баш верән вә узун мүддәт давам эдән ишсизлик,—нисби әһали артыглыгынын бүтүн бу әламәтләри, йохсуллара ярдым эдән хейриййә чәмиййәтләри мүфәттишләринин һесабатында, Ирландия әкинчилик пролетариатынын мәшәггәтләриндән һесаб эдилир. Биз инкилис кәнд пролетариаты ичәрисиндә дә бу кими һадисәләри мүшаһидә этдийимизи хатырлайырыг. Лакин фәрг бурасындадыр ки, сәнае өлкәси олан Инкилтәрәдә сәнае эһтият ордусу кәндләрдән топландыгы һалда әкинчилик өлкәси олан Ирландияда әкинчилик эһтият ордусу өз ерләриндән говулмуш кәнд фәһләләринин сығнағы олан шәһәрләрдән топланылыр. Инкилтәрәдә әкинчилик үчүн артыг олан фәһләләр дөнүб фабрика фәһләси олурлар; Ирландияда шәһәрләрә говуланлар шәһәрләрдә дә әмәк һаггына тә’сир көстәрирләрсә дә, енә кәнд фәһләлийиндә галырлар вә иш тапмаг үчүн даим кәндә кедирләр.

Рәсми һесабат мүәллифләри әкинчилик фәһләләринин мадди вәзиййәти һаггындакы мүлаһизәләрини белә хүласә эдирләр: „Он-

---

[187d] Енә орада, p. 27.
[187e] Енә орада, p. 26.
[187f] Енә орада, p. 1.
[187g] Енә орада, p. 32.
[187h] Енә орада, p. 25.
[187i] Енә орада, p. 30.

лар сон дәрәчә гәнаәтлә яшайырларса да, алдыглары әмәк һаггы өзләри вә аиләләринә ейинти тә'мин этмәк вә мәнзил тутмаг үчүн күчлә чатыр; онларын өзүнә, арвадына вә ушагларына палтар алмаг үчүн әлавә мәдахил олмасы лазымдыр... Башга мәһрумиййәтләрлә бирликдә онларын мәнзил шәраити дә бу синиф ичәрисиндә яталаг вә вәрәм кими хәстәликләрин асанлыгла яйылмасы үчүн хүсуси шәраит яратмышдыр"[187k]. Бунлардан сонра һеч дә тәәччүблү дейилдир ки, һесабат мүәллифләринин бир ағыздан дедикләринә көрә бу синфин сыраларында дәрин бир наразылыг мүшаһидә эдилир, бу синиф һәтта кечмиш күнләрин һәсрәтини чәкир, һазырки һәятындан нифрәт эдир, кәләчәкдән үмидини кәсир, „тәшвигатчыларын позучу тә'сири алтына дүшүр" вә ялныз Америкая көчмәк хәялы илә яшайыр. Малтусун һәр шейә чарә эдән тәдбири, йә'ни әһалинин әксилдилмәси, яшыл Эрини бах белә бир чәннәтә чевирмишдир!

Ирландияда һәтта маһир сәнае фәһләләринин күзәраныны нүмайиш этдирмәк үчүн бирчә мисал көстәрилмәси кифайәтдир.

Инкилис фабрика мүфәттишләриндән Robert Baker дейир: „Бу яхынларда йохлама мәгсәдилә Ирландиянын шималына кетдийим заман бир шей мәни һейрәтә салды. Ирландиялы маһир бир фәһлә өз чүз'и вәсаити илә ушагларына тәһсил вермәйә чалышырды. Мән онун өз дилиндән эшитдикләрими олдуғу кими сөйләйирәм. Онун һәгигәтән маһир бир фабрика фәһләси олдуғу бундан мә'лум олур ки, ону Манчестер базары үчүн мал истеһсалында ишләдирдиләр. Johnson: „Мәним сәнәтим beetler-ликдир, базар эртәсиндән башламыш чүмә күнүнәдәк сәһәр саат 6-дан кечә саат 11-ә гәдәр ишләйирәм; шәнбә күнләри иши ахшам саат 6-да гуртарырыг, наһар вә истираһәт үчүн 3 саат вахтымыз олур. Беш ушағым вар. Көрдүйүм иш үчүн һәфтәдә 10 шиллинг 6 пенс алырам; арвадым да ишләйир вә һәфтәдә 5 шиллинг алыр. Он ики яшында олан бөйүк гызым эвә бахыр. О бизим хөрәк биширәнимиз вә еканә көмәкчимиздир; кичик ушаглары мәктәбә йола салыр. Арвадым да мәнимлә бир заманда юхудан дурур вә бәрабәр эвдән чыхырыг. Һәмишә сәһәр бизим эвин янындан кечән бир гыз мәни сәһәр саат алтынын ярысында юхудан оядыр. Сәһәр ишә кедәндә һеч бир шей емирик. Бөйүк гызым бүтүн күнү кичик ушаглара бахыр. Биз саат 8-дә сәһәр емәйи үчүн эвә кәлирик. Һәфтәдә бирчә дәфә чай ичирик; күндә едийимиз һоррадыр (stirabout), ону да, гүввәмизә көрә бә'зән юлаф унундан, бә'зән дә гарғыдалы унундан биширирик. Гышда бу гарғыдалы унуна бир аз гәнд вә су гатырыг. Яйда, бир парча ердә әкдийимиз картофун мәһсулуну йығырыг; бу чүз'и мигдар картоф гуртаранда енә һорраяа кечирик. Бүтүн ил узуну, базар күнләримиз дә, ади күнләримиз дә белә кечир. Ишдән сонра мән һәмишә ахшамлар өзүмү чох йорғун һисс эдирәм. Биз мүстәсна һалларда, чох аз вахт бир парча әт үзү көрә билирик. Ушагларымызын үчү мәктәбә кедир вә һәр бири үчүн һәфтәдә 1 пенс пул веририк.

[187k] Енә орада, p. 21, 13.

һәфтәдә 9 пенс мәнзил кирайәси веририк, торф вә яначаг ики һәфтәдә азы 1 шиллинг 6 пенсә тамам олур[188]. Будур Ирландиядаки әмәк һаггы, будур Ирландиядаки һәят!“

Доғрудан да, Ирландиянын йохсуллуғу Инкилтәрәдә енә дә күндәлик мөвзу олмушдур. 1866-чы илин ахырларында вә 1867-чи илин әввәлләриндә Ирландиянын ири мүлкәдарларындан лорд Dufferin „Times“ сәһифәләриндә бу мәсәләнин һәллинә киришмишди. „Wie menschlich von solch grossem Herrn!“ [„Белә бир мө'тәбәр адам тәрәфиндән бу нә бөйүк инсанийййәтпәрвәрликдир!] “.

Е чәдвәлиндән биз көрдүк ки, 1864-чү илдә 4 368 610 фунт стерлинг мәбләғиндә үмуми мәнфәәтдән чәми үч капиталист 262 610 фунт стерлинг көтүрмүшдү, 1865-чи илдә исә, енә дә бу үч нәфәр „имтина этмәк“ устады 4 669 979 фунт стерлинг мәбләғиндә үмуми мәнфәәтин 274 448 фунт стерлингини өз чибләринә гоймушдулар; 1864-чү илдә 26 капиталист—646 377 фунт стерлинг, 1865-чи илдә 28 капиталист—736 448 фунт стерлинг; 1864-чү илдә 121 капиталист—1 066 912 фунт стерлинг, 1865-чи илдә 186 капиталист — 1 320 996 фунт стерлинг; 1864-чү илдә 1131 капиталист—2 150 818 фунт стерлинг, йә'ни иллик үмуми мәнфәәтин демәк олар ярысы мигдарында; 1865-чи илдә 1194 капиталист—2 418 933 фунт стерлинг, йә'ни иллик үмуми мәнфәәтин ярысындан артыг мәнфәәт көтүрмүшдүр. Лакин Инкилтәрә, Шотландия вә Ирландияда бир овуч ири мүлкәдарын милли мәдахилдән мәнимсәдийи һиссә о гәдәр бөйүкдүр ки, Инкилтәрәнин дөвләт адамлары торпаг рентасынын мүлкәдарлар арасында тәгсими һаггында мәнфәәтин тәгсими һаггындакинә бәнзәр статистика мә'луматы верилмәсини мүнасиб көрмүрләр. Лорд Dufferin бу ири мүлкәдарлардан биридир. Рентанын вә мәнфәәтин бир заман „чохлуг“ эдә биләчәйи вә я бунларын боллуғунун мүәййән бир чәһәтдән халгын йохсуллуғу илә әлагәдар ола биләчәйи кими бир тәсәввүрү бу лорд һәм „янлыш“ (unsound) тәсәввүр, һәм дә „һөрмәтсизлик“ һесаб эдир. Лорд фактлары әсас тутур. Факт исә белэдир ки, Ирландия әһалисинин сайы азалдыгда Ирландиядаки торпаг ичарәләри артыр; әһалинин азалмасы торпаг саһиби үчүн, демәли, торпаг үчүн вә буна көрә, торпағын анчаг бир әлавәси олан халг үчүн дә „хейирлидир“. Беләликлә о дейир ки, Ирландиянын әһалиси һәлә инди дә лазым олдуғундан артыгдыр вә мүһачирәт һәлә дә ләнк давам эдир. Там бир сәадәтә наил олмаг үчүн Ирландиядан азы даһа $^{1}/_{3}$ милйон фәһлә көчмәлидир. Күман этмәйин ки, һәр шейдән әлавә шаиранә әһвал-руһиййәдә олан бу лорд, Санградо мәктәбиндән чыхмыш бир һәкимдир вә һәр дәфә өз хахошунун яхшылашмадығыны көрәндә ондан ган алдырыр, сонра бир дә ган алдырыр вә нәһайәт иш бир ерә чатыр ки, нахошун ганы гуртармагла хәстәлийи дә йох олуб кедир. Лорд Dufferin һәлә тәхминән ики милйон әвәзинә чәми $^{1}/_{3}$ милйон адамдан ган алынмасыны тәләб эдир, зира бу ики милйон адам өлкәдән чыхарылмаса бурада һәгиги мин иллик сәадәт сәлтәнәти гурула билмәз. Сүбут көстәрмәк чәтин дейилдир.

---

188 „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 96.

1864-чү илдә Ирландияда ичарәләрин сайы вә һәчми.

1 1 акрадәк ичарәләр		2 1 акрдан 5 акрадәк ичарәләр		3 6 акрдан 15 акрадәк ичарәләр		4 16 акрдан 30 акрадәк ичарәләр	
сайы	саһәси	сайы	саһәси	сайы	саһәси	сайы	саһәси
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 31 акрдан 50 акрадәк ичарәләр		6 51 акрдан 100 акрадәк ичарәләр		7 100 акрдан юхары ичарәләр		8 Үмуми саһә[188a]
сайы	саһәси	сайы	саһәси	сайы	саһәси	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	9 227 807	20 319 924 акр

1851—1861-чи илләрдәки мәркәзләшмә башлыча олараг әввәлинчи үч категориядан олан ичарәләри, йә'ни азы 1 акр вә чоху 15 акр олан ичарәләри йох этди. Ән әввәл бунлар йох олмалыдыр. Бу, 307 058 „артыг“ фермери вә, һәр аиләдә ашағы орта һесабла 4 нәфәр олдуғу эһтимал эдиләрсә, үмумиййәтлә 1 228 232 адамы „кәрәксиз“ эдир. Торпаг ингилабы баша чатдырылдыгда бунлардан ¼ һиссәсинин енидән мәшғул олачағы эһтимал эдилсә,—лакин бу ағла сығмаян бир эһтималдыр,—енә белә чыхыр ки, 921 174 нәфәр өлкәдән көчмәлидир: 4, 5 вә 6-чы категориялар, йә'ни 15 акрдан юхары олуб 100 акрдан артыг олмаян категориялар, Инкилтәрәдә чохдан мә'лум олдуғу кими, капиталист тахылчылыг тәсәррүфаты үчүн һәддиндән артыг кичикдир, гоюнчулуг үчүн исә һеч дәрәчәсиндәдир. Демәли, юхарыдаки эһтималы нәзәрә алдыгда, даһа 788 761 нәфәр өлкәдән көчмәли олачагдыр ки, беләликлә чәми 1 709 532 нәфәр эдир. Лакин l'appetit vient en mangeant [иштәһа диш алтында олдуғуна] көрә, торпаг саһибләри бу фикрә кәләчәкләр ки, 3½ милйон әһалиси галан Ирландия һәлә дә йохсул бир өлкәдир вә йохсуллуғуна сәбәб әһалисинин һәддән артыг чох олмасыдыр; демәли, Ирландия өз һәгиги вәзифәсини, йә'ни Инкилтәрәнин гоюн вә отлаг өлкәси олмаг вәзифәсини еринә етирә билмәк үчүн онун әһалиси һәлә чох азалмалыдыр[188b].

188a Үмуми саһәйә „торф батаглыглары вә бош галан хам торпаглар“ да дахилдир.

188b Бу әсәрин үчүнчү китабында, торпаг мүлкиййәти һаггындаки бөлмәдә мән этрафлы көстәрәчәйәм ки, экинчиликдә зоракилик йолилә ингилаб әмәлә кәтирмәк вә Ирландия әһалисини лэндлордларын арзу этдийи бир кәмиййәтә эндирмәк үчүн айры-айры торпаг мүлкиййәтчиләри вә Инкилтәрә ганунверичиләри ачлыгдан вә бунун доғурдуғу нәтичәләрдән даим мүнтәзәм сурәтдә нечә истифадә этмишләр. Енә орада хырда фермерләрин вә кәнд фәһләләринин вәзиййәтиндән дә тәкрар бәһс эдәчәйәм. Бурада анчаг бир ситат кәтирәчәйәм. Nassau W. Senior өләндән сонра нәшр олунан әсәрләриндән бириндә: Journals, Conversations and Essays relating to Ireland. 2 volumes. London 1868,

Дүнјада һәр бир јахшы шејин пис чәһәти олдуғу кими, бу мәнфәәтли үсулун да өз пис чәһәти вардыр. Ирландијада торпаг рентасы јығылдыгча ирландијалылар да Америкаја јығылырлар. Гојун вә өкүзләрин сыхышдырыб өлкәдән чыхартдығы ирландијалылар океанын о бири тәрәфиндә јенидән чанланыб зүһур эдирләр. Нәһәнк кәнч республика гочаман дәниз һөкмдарына гаршы кетдикчә даһа зәһмли бир сурәтдә баш галдырыр.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

[„Амансыз тале вә ганлы гардаш гырғыны ромалылары даим тә'гиб эдир". Horaz, Epoden, 7].

ИЈИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ

1. Ибтидаи јығымын сирри

Биз пулун капитала нечә чеврилдијини, капиталдан изафи дәјәрин нечә әмәлә кәлдијини вә изафи дәјәр нәтичәсиндә капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал јығымы үчүн изафи дәјәр олмалы, изафи дәјәр үчүн—капиталист истеһсалы, бунун үчүн исә әмтиә истеһсалчыларынын әлиндә хејли мигдар капитал вә иш гүввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр ки, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәјан эдир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист јығымындан әввәл „илкин" јығымын (А. Смитин „previous accumulation"инин) мөвчуд олдуғуну, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун нәтичәсини дејил, онун әсас

vol. II, p. 282—әзчүмлә дејир: „Dr. G. һаглы оларағ көстәрмишдир ки, јохсуллар һаггындакы ганунумуз лэндлордлара гәләбә газандырмаг үчүн күчлү бир силаһдыр; икинчи бир силаһ—мүһачирәтдир. Ирландијанын досту олан һеч кәс мүһарибәнин (лэндлордларла хырда келт фермерләри арасындакы мүһарибәнин) узанмасыны арзу этмәз, бу мүһарибәдә фермерләрин галиб чыхмасыны исә һеч арзу этмәз... О (һәмин мүһарибә) нә гәдәр тез гуртарса, Ирландија, отлаглар үчүн лазым олан аз мигдар әһалијә малик бир отлаға (grazing country) нә гәдәр тез чеврилсә, бүтүн синифләр үчүн бир о гәдәр јахшыдыр".—Инкилтәрәдәки 1815-чи ил тахыл ганунлары Ирландијанын Бөјүк Британијаја сәрбәст сурәтдә тахыл кәтирмәк инһисарыны тә'мин эдирди. Беләликлә сүн'и сурәтдә һәмин ганунлар тахыл бечәрилмәсинә көмәк эдирди. 1846-чы илдә тахыл ганунлары ләғв эдилмәклә һәмин инһисар бирдән-бирә мәһв эдилмиш олду. Һәлә башга амилләр бир тәрәфә галсын, тәкчә бу һадисә Ирландија әкин јерләринин отлаглара чеврилмәсини, фермаларын тәмәркүзләшмәсини вә хырда кәндлиләрин өлкәдән говулмасыны чох гүввәтләндирмәјә кифајәт иди. 1815—1846-чы илләр дөврүндә Ирландија торпағынын мәһсулдарлығыны тә'рифләјиб дејирдиләр ки, тәбиәт өзү Ирландијаны јалныз буғда әкмәк үчүн јаратмышдыр; инди исә инкилис агрономлары, игтисадчылары вә сијасәтчиләри бирдән кәшф этмишдир ки, Ирландија јем биткиләри истеһсалындан башга һеч бир шејә јарамаз! Чәнаб Leonce de Lavergne дә буну дәрһал каналын о бири тәрәфиндә тәкрар этди. Бу кими ушаг әфсанәләринә јалныз Lavergne кими „чидди" бир адам уја биләр.

тәмәл нөгтәсини тәшкил эдән йығымын мөвчуд олдуғуну фәрз этмәлийик.

Бу ибтидаи йығымын сияси иттисадда ойнадығы рол, илк күнаһын дин аләминдә ойнадығы ролун тәхминән эйнидир: Адәм гадаған олунан буғданы ейиб бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырмышды. Мә'лум бир һадисәнин нечә әмәлә кәлдийи изаһ эдиләркән бу һадисә, чох гәдим заманларда баш верән тарихи бир мәзһәкә кими көстәрилир. Куя чох гәдимләрдә бир дәстә чалышган, ағыллы вә һәр шейдән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф эдиб түкәдән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир йығын лүт тәнбәлләр вармыш. Иш белә кәтирмиш ки, биринчиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шейләри галмамышдыр. Куя о замандан бәри, нә гәдәр ишләсәләр дә һәлә индийәдәк өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шейләри олмаян бөйүк йохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмаяраг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар зүмрәси мөвчуд имиш.

Доғрудур, инсанларын күнаһа батдыглары һаггындаки динн әфсанә бизә, инсанларын алын тәри төкүб чөрәк емәйә мәһкум олундугларыны тәсвир эдир; игтисади күнаһын тарихи исә, әксинә, инсанлары чох марагландыран бир сиррин үстүнү ачыр вә, чөрәк емәк үчүн тәр төкмәйә гәт'иййән эһтиячы олмаян адамларын нечә мейдана кәлдийини көстәрир.

Бу чүр мә'насыз ушаг нағыллары һәлә енә дә чейнәнилиб тәкрар олунмагдадыр. Мәсәлән, сосялизмин мүлкиййәтә гаршы уғурсуз һүчумларыны өз китабында куя һечә чыхардығыны күман эдән чәнаб Т'ер һәмин ушаг нағылларыны, бир заманлар ити дүшүнчә саһиби олан франсызлара дөвләт адамы әдасы илә тәнтәнәли вә чидди бир тәрздә тәгдим этмәйи мүмкүн билир. Лакин мүлкиййәт мәсәләсинә тохунмаг лазым кәлдикдә, ушаг әлифба китабларындаки бир нөгтейи-нәзәри бүтүн яшларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн еканә дүзкүн бир нөгтейи-нәзәр кими әсасландырмағы мүгәддәс бир вәзифә һесаб эдирләр[188c]. Мә'лум олдуғу үзрә, истила, зүлм вә талан—бир сөзлә зоракилик, керчәк тарихдә чох бөйүк рол ойнамышдыр. Лакин мүлайим сияси игтисадда әзәлдән динчлик вә сакитлик һөкм сүрмүшдүр. Һүгуг вә „әмәк“, варланмаг үчүн лап әзәлдән еканә васитә олмуш, лакин айдындыр ки, „һазырки заман“ һәмишә истисна тәшкил этмишдир. Һәгигәтдә исә ибтидаи йығым үсуллары һәр нә олса да, динчлик вә сакитлик дейилдир.

[188c] Белә бир тәлхәкликдән һиддәтләнән Көте ону белә бир „сорғу-суалда“ лаға гоюр:

Мүәллим: Де көрүм, бала, бүтүн бу не'мәтләр һарадандыр? Сән ки, өзүн һеч бир шей әлдә эдә билмәзсән.

Ушаг: Бәли, мән һамысыны атамдан алмышам.

Мүәллим: Бәс онда атан кимдән алыб?

Ушаг: Бабамдан.

Мүәллим: Йох, олмады! Онда бәс бабан кимдән алыб?

Ушаг: О бунларын һамысыны өзкәсиндән көтүрүб.

Пул вә әмтиә, һәмчинин яшайыш васитәләри илә истеһсал васитәләри өзлүйүндә капитал дейилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин бунлар анчаг мүәййән шәртләр әсасында капитала чеврилә биләр ки, о шәртләр дә бунлардан ибарәтдир: ән мүхтәлиф гәбилдән олан ики әмтиә саһиби тәмаса кәлмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә яшайыш васитәләри саһибидир, дикәри исә азад фәһләдир; бунларын биринчиси мәнимсәдийи дәйәр мәчмууну даһа да артырмаг үчүн иш гүввәси сатын алмалыдыр, икинчиси исә өз иш гүввәсини, демәли әмәйини сатыр. Фәһлә ики мә'нада азад олмалыдыр: о өзү кәрәк гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими билавасите истеһсал васитәләри чүмләсиндән олмасын, лакин мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләрә вә башгаларына да кәрәк бәнзәмәсин, онун кәрәк истеһсал васитәләри олмасын, йә'ни фәһлә кәрәк истеһсал васитәләриндән мәһрум олсун, бунлардан мәһрум эдилмиш олсун. Әмтиә базары бу чүр парчаландыгда капиталист истеһсалы үчүн лазым олан әсас шәртләр яранмыш олур. Капиталист мүнасибәтләри тәләб эдир ки, әмәйи һәрәкәтә кәтирән васитәләр фәһләнин өз әлиндә олмасын. Капиталист истеһсалы дирчәлиб аяг тутан кими һәмин айрылманы нәинки давам этдирир, һәтта даим артан бир мигясда тәкрар эдир. Беләликлә, капиталист мүнасибәти ярадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкиййәтиндән айырмаг просесиндән башга бир шей ола билмәз; бу просес—бир тәрәфдән ичтимаи истеһсал вә яшайыш васитәләрини капитала, дикәр тәрәфдән дә билавасите истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирән бир просесдир. Демәли илкин йығым адланан шей анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән айыран тарихи просесдир. Бу просес капиталын вә она мүтабиг олан истеһсал үсулунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил этдийи үчүн „илкин“ көрүнүр.

Капитализм чәмиййәтинин игтисади гурулушу [тәсәррүфат гурулушу] феодализм чәмиййәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Феодализм чәмиййәтинин позулуб дағылмасы капитализм чәмиййәтинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билавасите истеһсалчы, йә'ни фәһлә анчаг, торпаға тәһким олунмагдан вә бир тәһкимли кими башга бир шәхсин асылылығындан гуртардыгда өзү өзүнүн ағасы олур. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсини азад сата билмәк үчүн вә өзүнүн бу әмтиәсини алычы олан ерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вә уста ярдымчысы үчүн гоюлан сех низамнамәләриндән вә әмәйи буховлаян башга ганунлардан азад олмалыдыр. Беләликлә, истеһсалчыны муздлу фәһләйә чевирән тарихи просесин бир чәһәти, истеһсалчыны феодализм вә сех мәчбуриййәтиндән азад этмәкдир; бизим буржуа тарихчиләри дә һәмин тарихи просесин анчаг бу чәһәтини көрүрләр. Лакин бунун дикәр бир чәһәти дә вардыр; бу чәһәт ондан ибарәтдир ки, феодализм вә сех мәчбуриййәтиндән азад эдиләнләр анчаг, бүтүн истеһсал васитәләри вә гәдим феодализм гайдаларынын тә'мин этмиш олдуғу бүтүн яшайыш имканлары онларын әлиндән алындыгдан сонра онлар өзләрини сатмалы олурлар. Һәм дә онларын әмлакдан белә мәһрум эдилмәләри та-

рихи, садәҹә күман вә тәхминләрә әсасланмайыб бәшәриййәт тарихинә атәш вә гылынҹла язылмышдыр.

Сәнае капиталистләри, бу ени һөкмранлар, ялныз сех усталарыны дейил, сәрвәт мәнбәләринин саһиби олан феодаллары да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идиләр. Бу нөгтейи-нәзәрдән онларын йүксәлиши, феодал һакимиййәтинә вә онун дөзүлмәз имтиязларына гаршы, һәмчинин сехләрә гаршы, истеһсалын сәрбәст инкишафына вә инсанын инсаны сәрбәст сурәтдә истисмар этмәсинә мане олан сех буховларына гаршы галибиййәтли мүбаризәнин нәтиҹәсидир. Лакин сәнае пәһләванлары гылынҹ пәһләванларыны анҹаг, өзкәләринин яратмыш олдуғу һадисәләрдән истифадә этмәклә сыхышдырыб мейдандан чыхара билмишләр. Онлар да, бир заман Ромада азад бурахылан бә'зи гулларын дөнүб өз саһибләри үзәриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитәләрдән истифадә эдиб йүксәлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти яратмыш олан инкишафын башланғычында фәһлә гул вәзиййәтиндә иди. Бу инкишаф, әсарәтин шәклинин дәйишмәсиндән, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндән ибарәт олмушдур. Бу просесин неҹә инкишаф этдийини баша дүшмәк үчүн, чох да гәдимләрә әл атмағымыза эһтияҹ йохдур. Капиталист истеһсалы һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһилләриндәки айрыайры шәһәрләрдә ениҹә башланмыш олса да, тарихдә капитализм дөврү анҹаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилийин һәлә чохдан бәри мәһв эдилдийи вә орта әсрләрин ән әлван чичәйи олан азад шәһәрләр артыг хейли солмуш олдуғу ерләрдә башланмышдыр.

Яраныб тәшәккүл тапмагда олан капиталистләр синфинин йүксәлмәсинә бу вә я башга бир шәкилдә хидмәт эдән бүтүн чеврилишләрин, илкин йығым тарихиндә бөйүк әһәмиййәти олмушдур; лакин бу ишдә хүсусилә мүһүм рол ойнаян ҹәһәт, йығын-йығын күтләләри гәфләтән вә зоракиликлә өз яшайыш васитәләриндән айырыб һүгугсуз пролетарлар һалында әмәк базарына тулламагдан ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәррүфат истеһсалчысынын әмлакдан, кәндлинин торпагдан мәһрум эдилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил эдир. Биз дә ән әввәл бу әсасы тәдгиг этмәлийик. Бу просесин тарихи мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гайдада вә мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу мәһрум эдилмә просеси ән классик формада анҹаг Инкилтәрәдә баш вердийи үчүн биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк[189].

[189] Капиталист истеһсалынын һәр ердән габаг инкишаф этмиш олдуғу Италияда, тәһкимчилик мүнасибәтләри дә һәр ердән габаг позулмушду. Тәһкимли кәндли бурада һәлә өзүнә торпаг һүгугу газанмамышкән тәһкимли вәзиййәтиндән азад олмушду. Буна көрә дә азад олан кәндли дәрһал ҹәмиййәт харичиндә галан пролетар һалына дүшүр вә чоху һәлә Рома дөврүндән галан шәһәрләрдә өзүнә дәрһал ени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан э'тибарән, дүня базарында баш верән ингилаб Шимали Италиянын тиҹарәт үстүнлүйүнү мәһв этмәйә башладыгда, экс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхышдырылыб кәндләрә кедән йығын-йығын фәһләләр кәндләрдә бағчылыг шәклиндә гурдуглары хырда экинчилик ишини мисилсиз бир сурәтдә тәрәгги этдирмәйә башладылар.

2. Кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум эдилмәси

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман вә хүсусилә XV әсрдә әһалинин бөйүк әксәриййәти, һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш мүстәгил тәсәррүфаты олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди[190]. Ири мүлкәдар маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли кәндли олан дарға (bailiff), азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында мүлкәдар үчүн ишләйән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсл мә'насында муздлу фәһләләр олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә аз олан хүсуси бир синиф тәшкил эдирди. Һәтта бу муздлу фәһләләр дә фе'лән мүстәгил кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрабәр онлара коттеч вә 4—5 акр әкин ери верилирди. Бундан башга онлар эллик ичма торпагларындан әсл кәндлиләрлә бәрабәр истифадә эдир, бу торпагларда өз мал-гарасыны отарыр вә яначаг: одун, торф вә саирә йығырдылар[191].

Бүтүн Авропа өлкәләриндә феодал истеһсалы шәраитиндә торпаглар, дәрәбәйләрә табе олан мүмкүн гәдәр чох кәндли арасында бөлүнмүшдү. Бүтүн һөкмдарлар кими феодал ағаларын да гүччү, алдыглары рентанын мигдары илә дейил, рәиййәтләринин сайы илә өлчүлүрдү, бунларын сайы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сайындан асылыдыр[192]. Норман истиласындан сонра Инкилтәрәнин торпаглары, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлугларындан ибарәт чох бөйүк баронлуглара бөлүнмүшдүсә дә, Инкилтәрә енә йығын-йығын хырда кәндли тәсәррүфатлары илә долу иди вә анчаг айры-айры ерләрдә һәмин тәсәррү-

---

[190] „Өз тарлаларыны өз әмәкләри илә бечәрән вә азачыг вары олан хырда торпаг саһибләри... о заман милләтин индикиндән хейли чох һиссәсини тәшкил эдирди... Өз аиләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин, йәгин ки, еддидә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил эдән азы 160 000 нәфәр торпаг саһиби, өз хырда freehold-саһәләрини (freehold—торпаға там саһиб олмаг демәкдир) бечәрмәклә яшайырды. Бу хырда торпаг саһибләринин орта кәлири 60—70 фунт стерлинг тәхмин эдилир. Мүәййән эдилмишдир ки, өз торпағыны бечәрәнләрин сайы, башгасынын торпағыны ичарә эдәнләрдән чох имиш“ (Macaulay, History of England. 10-th ed. London 1854, vol. I, 333, 334). Һәлә XVII әсрин сон отуз илиндә инкилис халгынын $^4/_5$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (енә орада, р. 413).—Мән она көрә Маколейдән ситат кәтирирәм ки, тарихи даим сахталашдыран Маколей бу кими фактлары мүмкүн гәдәр „малалайыр“.

[191] Унутмамалы ки, һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәйәтләринә битишик хырда торпаг саһәләринин саһиби—һәрчәнд төйчү верән саһиби—олмагла бәрабәр, ичма торпаглары үзәриндәки муштәрәк мүлкиййәтдә дә иштирак эдирдиләр. „Орада (Силезияда) кәндли сервдир“. Лакин бу „сервләр“ дә ичма торпаглары саһибләри сырасындадырлар. „Силезиялылары һәлә индийәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәйә маил этмәк мүмкүн олмамышдыр, һалбуки Ени Маркада бир кәнд белә галмамышдыр ки, орада бу бөлкү чох мүвәффәгиййәтлә һәята кечирилмиш олмасын“ (Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. II, p. 125, 126).

[192] Торпаг мүлкиййәти халис феодализм үсулилә гурулуб, хырда кәндли тәсәррүфатлары кениш өлчүдә инкишаф этмиш олан Япония, Авропанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, чох гисми янлыш буржуа фикирләрилә долу олан тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әср гайдалары мәсәләсиндә „либерал“ олмаг, көрүнүр чох әлверишлидир.

фатлар арасында ири аҕалыг мүлкләри варды. Кәнд тәсәррүфатынын бу ҹүр гурулмуш олмасы вә эйни заманда шәһәр һәятынын хүсусән XV әсрдә ҹошғун бир шәкилдә тәрәгги этмәси, баш назир Fortescue-нүн өз „Laudibus Legum Angliae“ адлы әсәриндә бәлағәтли бир диллә тәсвир этдийи халг сәрвәтинин яранмасына имкан верди; лакин бу гурулуш капиталист сәрвәтинин яранмасына имкан вермирди.

Капиталист истеһсал үсулу үчүн әсас яратмыш олан чеврилишин мүгәддимәси, XV әсрин сон отуз илиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Сәр Ҹемс Стүартын һаглы олараг дедийи кими, „эвләрә вә һәйәтләрә долушуб авара галмыш“ феодал гошун дәстәләринин ләғв эдилмәси нәтиҹәсиндә ҹәмиййәт хариҹиндә галан йығын-йығын пролетарлар фәһлә базарларына тулланды. Доғрудур, өзү дә буржуа инкишафынын мәһсулу олан крал һакимиййәти мүтләгиййәтә наил олмаға ҹан атдығындан һәмин феодал гошун дәстәләринин позулмасыны сүр'әтләндирирди, лакин һеч дә бу позулманын еканә сәбәби дейилди. Крал һакимиййәтинә вә парламана ән чох зидд олан ири феодалларын өзү ичма торпагларыны гәсб этмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкиййәти һүгугу олан кәндлиләри бу торпаглардан говуб чыхармагла өзләри сайҹа даһа чох пролетариат яратмышдылар.

Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан верән амил, Фландрия юн мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнасибәтлә юнун гиймәтинин артмасы олмушду. Көһнә феодал задәканлары бөйүк феодал мүһарибәләри нәтиҹәсиндә арадан чыхмышды, ени феодал задәканлары исә өз зәманәсинин етишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин ерләрини гоюн отлағына чевирмәк, феодалларын шүары олду. Һаррисон „Description of England. Prefixed to Holinshed's Choronicles“ адлы әсәриндә хырда кәндлиләрин торпагдан бу ҹүр мәһрум эдилмәләринин өлкәйә нә гәдәр фәлакәтли бир тә'сир көстәрдийини тәсвир эдир.

Һаррисон дейир: Лакин „what care our great incroachers!“ [бизим бөйүк гәсбкарларын нә веҹинә!]. Кәндлиләрин комалары вә фәһләләрин коттеҹләри зорла дағыдылмыш вә я башлы-башына бурахылмышдыр. Һаррисон дейир: „Ҹәнкавәр маликанәләриндән һәр биринин индики вәзиййәтини көһнә сияһиләрлә мүгайисә этсәк көрәрик ки, сайсыз-һесабсыз эвләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары йох олмушдур, торпаг инди мигдарҹа хейли аз адама чөрәк верир, ени шәһәрләр инкишаф этмәклә бәрабәр бир чох шәһәрләр бәрбад олмушдур... Учурулуб гоюн отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шейләр нағыл эдә биләрдим; инди орада мүлкәдар эвләриндән башга бир шей галмамышдыр“.

Бу гәбилдән олан көһнә тарихи гейдләрдәки шикайәтләр һәр һалда бир гәдәр шиширилмишдир, лакин о заман истеһсал мүнасибәтләриндә баш верән ингилабын о заманки мүәллифләрә нечә тә'сир көстәрдийини дүрүст тәсвир эдир. Баш назир Fortescue-нүн әсәрилә Томас Морун әсәрини мүгайисә этдикдә биз, XV әсрлә XVI әср арасындаки дәрин учуруму айдын көрүрүк. Торнтонун

һаглы олараг гейд этдийи кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл дөврүндән сонра һеч бир ара пиллә кечмәдән бирбаша кәлиб дәмир дөврүнә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганун верәнләри горхуя салмышды. Ганунлар һәлә элә бир мәдәнийјәт дәрәчәсинә кәлиб чатмамышды ки, орада „Wealth of the Nation“ [милли сәрвәт], йә'ни капитал ярадылмасы, халг күтләләринин амансызлыгла истисмар олунмасы вә йохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләтин мүдриклийи үчүн сон бир наилийјәт һесаб эдилир. Бэкон VII Һенрих һаггында яздығы тарихдә дейир: „Бу заманлара яхын (1489-чу илдә), әкин ерләринин анчаг бир нечә чобан тәрәфиндән нәзарәт олунмасыны тәләб эдән отлаглара (гоюн вә саирә отлагларына) чеврилмәсинә гаршы шикайәтләр чохалмышды; өмүрлүк вә я иллик ичарәйә верилән торпаглар („yeomen-ләрин“ [азад әкинчиләрин] чох һиссәси иллик ичарә илә яшайырды) ағалыг маликанәләринә чеврилмишди. Нәтичәдә халг, һәмчинин шәһәрләр, килсәләр вә әшәр веркиси азалмышды... Крал вә парламан һейрәт эдиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәлая бир чарә эләмәйә чалышырдылар. Онлар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәсб эдилмәси вә бу йолла әһалинин вар-йохдан чыхарылмасына гаршы, һабелә бу гәсбкарлығын ардынча кәлиб әһалини вар-йохдан чыхаран отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasture) гаршы тәдбир көрмүшдүләр“.

VII Һенрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунун 19-чу маддәси азы 20 акр торпағы олан кәндли эвләринин дағыдылмасыны гадаған эдир. Бу гануну VIII Һенрихин 25-чи гануну бәрпа эдир. Бу ганунда әзчүмлә дейилир ки, „бир хейли ичарә торпаглары, чохлу мал-гара вә хүсусән гоюн сүрүләри бир овуч адамын әлинә топланмагдадыр, буна көрә дә торпаг ренталары чох галхмышдыр, әкинләр (tillage) чох пис бечәрилир, килсәләр вә эвләр учмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә аиләләрини доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар“. Буна көрә ганунда, дағылмыш кәндли һәйәтләринин бәрпа эдилмәси тәләб олунур, әкин ери илә отлаг арасында нисбәт тә'йин эдилир вә и. а. 1533-чү илдә верилмиш бир ганунда, бир чох мүлкийјәтчиләрин 24 минә гәдәр гоюну олмасы мүнасибәтилә тәәссүф эдилир вә бир адамын ән чоху ики мин гоюн сахламасына ичазә верилир[193].

Хырда фермер вә кәндлиләрин әмлакдан мәһрум эдилмәсинә гаршы нә халгын этдийи шикайәтләрин, нә дә VII Һенрих заманындан башламыш 150 ил мүддәтиндә верилән ганунларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу ганунларын сәмәрәсизлийинин сиррини Бэкон, өзү истәмәдийи һалда ачыб бизә көстәрмишдир. Бэкон өз „Essay, civil and moral“ында (Sect. 20) языр: „VII Һенрихин ганунунда һейрәтә лайиг мә'налы бир чәһәт ондан ибарәт иди ки, бу ганун мүәййән нормал өлчүдә әкинчилик тәсәррүфатлары вә һәйәтләр әмәлә кәтирмишди, йә'ни бунлара о гәдәр торпаг сахламышды ки, бу шәраитдә һәмин тәсәррүфат вә һәйәтләр кифайәт гәдәр тә'мин олунмуш вә гул кими асылы ол-

---

193 Томас Мор өз „Утопия“ әсәриндә „гоюнларын адамлары едийи“ гәрибә бир өлкәдән данышыр („Utopia, transl. Robinson, ed. Arber. London 1869“, p. 41).

маян рəиййəт верə билəрдилəр, дикəр тəрəфдəн дə, котаны муздур дейил, тəсəррүфат саһибинин өзү өз əлилə сүрəрди“ („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings“)[193a].

Капиталист истеһсалы исə, əксинə, халг күтлəлəринин мəһз гул вəзиййəтиндə олуб муздлу фəһлəлəрə, онларын əмəк васитəлəринин исə капитала чеврилмəсини тəлəб эдирди. Һəмин кечид дөврү əрзиндə ганунлар һəр əкинчилик фəһлəси коттечинə азы 4 акр торпаг тəһким эдилмəсинə чалышыр вə бу фəһлəнин өз эвиндə башга һəмхана сахламасыны гадаған эдирди. Һəлə 1627-чи илдə, I Яков заманы, Рочер Крокер өз Фронт-Милл маликанəсиндə коттеч тикдириб бу коттеч үчүн 4 акр торпаг айырмадығына көрə мəһкум эдилмишди; һəлə 1638-чи илдə, I Карл заманы, көһнə ганунларын, хүсусəн 4 акр торпаг һаггындаки ганунун еринə етирилмəсинə наил олмаг мəгсəдилə крал тəрəфиндəн бир комисйон тəшкил олунмушду; һəлə Кромвел Лондондан узаг башы 4 мил мəсафəдə олан ерлəрдə 4 акр торпағы олмаян эвлəрин тикилмəсини гадаған этмишди. Һəлə XVIII əсрин биринчи ярысында кəнд тəсəррүфат фəһлəси өз коттечи үчүн 1 акрдан 2 акра гəдəр торпаг айрылмадыгда мəһкəмəйə шикайəт эдирди. Инди исə бу фəһлə өз коттечи əтрафында балача бир бағчасы олса вə я эвиндəн бир аз кəнарда бир нечə квадрат сажен торпаг ичарə эдə билсə өзүнү хошбəхт сайыр. Dr. Hunter дейир: „Бурада торпаг саһиблəрилə ичарəдарлар əлбир һəрəкəт эдирлəр. Коттеч янында бир нечə акр торпаг олсайды фəһлəлəр һəддəн артыг мүстəгил олардылар“[194].

XVI əсрдə, реформасия вə онунла əлагəдар олараг күлли мигдар килсə мүлклəринин мəнимсəнилмəси нəтичəсиндə халг күтлə-

---

[193a] Бэкон азад таваналы кəндлилəрлə яхшы пияда гошун арасындаки əлагəни изаһ эдир. „Краллығын гүдрəтини вə адəтлəрини давам этдирмəк үчүн, ичарəйə верилəн торпаг саһəсини кифайəт һəчмдə сахламағын чох бөйүк əһəмиййəти вар иди, чүнки сағлам вə бачарыглы адамларын корлуг чəкмəдəн бабат яшамаларыны тə'мин этмəк вə краллыгда торпагларын бөйүк гисмини yeomanry-лəрин, йə'ни эсилзадəлəрлə ерсизлəр (cottagere) вə муздурлар арасындаки ортабаблар тəбəгəсинə мəнсуб оланларын ихтиярына вермəк лазым иди... Зира һəрб ишинин əн яхшы мүтəхəссислəринин һамысы бу фикирдəдирлəр ки,... ордунун əсас гүвəси инфантериядыр, йə'ни пияда гошундур. Лакин яхшы пияда гошун тəшкил этмəк үчүн, һəгир бир гул вəзиййəтиндə вə я дилəнчилик ичиндə яшайыб бөйүмүш адамлар дейил, азадлыгда вə мүəййəн рифаһ ичиндə бөйүмүш адамлар лазымдыр. Буна көрə əкəр дөвлəтдə əсилзадəлəр вə йүксəк тəбəгəлəр башлыча ер тутур, кəнд əһалиси вə əкинчилəр исə анчаг фəһлəлəрлə муздурлардан, һабелə ерсизлəрдəн, йə'ни анчаг дахмасы олан дилəнчилəрдəн ибарəтдирсə, белə бир шəраитдə яхшы сəвари гошун дүзəлтмəк бəлкə дə мүмкүн олар, лакин яхшы, мөһкəм пияда гошун дүзəлтмəк гəт'иййəн мүмкүн олмаз... Буну биз Франсада, Италияда вə бə'зи башга харичи өлкəлəрдə көрүрүк; буларда һəгигəтəн бүтүн əһали задəканлардан вə йохсул кəндлилəрдəн ибарəтдир... Һəм дə о дəрəчəдə ки, бу өлкəлəр пияда алайлары сахламаг үчүн дəстə-дəстə исвечрəлини муздилə əскəрлийə чəлб этмəли олурлар; буна көрə дə дейирлəр ки, һəмин миллəтлəрин əһалиси чох, əскəрлəри исə аздыр“ („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719. London 1870“, p. 308).

[194] Dr. Hunter „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 134— „Фəһлəлəр үчүн вериləси торпағын (көһнə ганунларда) көстəрилəн мигдары инди һəддəн артыг сайылыр, чүнки онларын бу гəдəр торпағы олса дөнүб хырда фермер оларлар“ (George Roberts, The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, London 1856, p. 184, 185).

ләринин зорла әмлакдан мәһрум эдилмәси ени бир дәһшәтли шәкил алды. Реформасия әрәфәсиндә католик килсәси, инкилис торпагларындан хейли һиссәсинин феодал саһиби иди. Монастырларын ләғв эдилмәси вә с. буралардa яшаянлары пролетариата чевирди. Килсә мүлкләринин хейли һиссәси кралын ачкөз яхын адамларына бағышланды вә я һавайы гиймәтлә мөһтәкирләрә, фермерләрә вә шәһәрлиләрә сатылды, бунлар да һәмин торпаглары нәсләнбәнәсл ичарә эдәнләрин әлиндән алыб бир тәсәррүфат һалында бирләшдирирдиләр. Ганунун йохсуллашмыш әкинчиләрә килсә әшәр веркисинин мүәййән гисмини алмаг үчүн тә'мин этдийи һүгуг, сәссиз-сәмирсиз онларын әлиндән алынмышды[195]. Елизавета бир дәфә Инкилтәрәни сәяһәт эдиб гайыдандан сонра һәйәчанла: „Pauper ubique jacet“ [„һәр тәрәфә бахырсан йохсулдур“] демишди. Елизаветанын падшаһлығынын 43-чү илиндә һөкумәт нәһайәт өлкәдәки пауперизми рәсми сурәтдә э'тираф этмәйә мәчбур олмуш вә йохсулларын хейринә верки гоймушду. „Ганунун тәшәббүсчүләри бу ганунун нә сәбәбә верилдийини утандыгларындан ачыг дейә билмәдикләринә көрә бүтүн адәтләрә рәғмән, һәмин гануну һеч бир изаһат вермәдән вә мүгәддимәсиз („preamble“) нәшр этмишдиләр[196]. Бу ганун I Карл тәрәфиндән онун падшаһлығынын 16-чы илиндә верилән 4-чү ганунла даими бир ганун э'лан эдилди вә анчаг 1834-чү илдә бу ганунa даһа чидди бир ени шәкил верилди[197]. Лакин реформасиянын билаваситә до-

---

[195] Килсә әшәр веркисиндән бир гисминин йохсуллара верилмәси һүгугу, гәдим ганунларда ачыгча язылмышдыр“ (J. D. Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846, vol. II, p. 804, 805).

[196] William Cobbett, A History of the Protestant Reformation, § 471.

[197] Бу мәсәләдә протестант „руһунун“ тәзаһүрү әзчүмлә ашағыдакы әһвалатдан көрүнүр. Чәнуби Инкилтәрәдәки бир нечә мүлкәдар вә варлы фермер топланыб бирликдә көтүр-гой этдикдән сонра, Елизаветанын йохсуллар һаггында вердийи гануну нечә тәфсир этмәйин даһа дүзкүн олачағы һаггында он суал тәртиб этдиләр. Онлар бу суаллары о заманын мәшһур һүгугшүнасы (сонралар, I Яков дөврүндә мәһкәмә сәдри олан) Sergeant Snigge-ә вериб онун фикрини сорушдулар. Доггузунчу суалда дейилирди: „Кәндин варлы фермерләриндән бә'зиләри бир план уйдурмушлар ки, бу планла һәрәкәт эдилдикдә, ганунун һәята кечирилмәсиндәки бүтүн чәтинлик арадан галхар. Онлар тәклиф эдирләр ки, кәнддә бир дустагхана тикилсин. Бу дустагханая кирмәк истәмәйән йохсуллар ярдымдан мәһрум эдилмәлидирләр. Сонра, гоншу кәндләрә хәбәр көндәрилмәлидир ки, әкәр о кәндләрдә бизим кәнддәки йохсуллары ичарә эдиб ишә көтүрмәк истәйән бир шәхс олса гой габагча, мүәййән бир күндә әризә языб көндәрсин вә бизим йохсуллары апарыб сахламаг үчүн ән азы нечә вермәк истәдийини билдирсин. Бу планы тәртиб эдәнләрин фикринчә гоншу графлыгларда ишләмәк истәмәйән вә ишләмәйиб яшамагдан өтрү („so as to live without labour“) торпаг вә я кәми ичарә эдәчәк гәдәр васаити вә я борч алмаг имканы олмаян адамлар вардыр. Чох эһтимал ки, бу чүр адамлар кәндә чох әлверишли тәклифләр эдә биләчәкләр. Бу кими ичарәчиләрин һимайәсинә верилән йохсулларын бә'зән һәлак олмасы һаллары баш верәрсә, бунун күнаһы ичарәчинин бойнуна дүшәр, чүнки кәнд һәмин йохсуллар һаггында өз вәзифәсини еринә етирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һәмин ганун бу кими ағыллы тәдбирләрә (prudential measure) йол вермәсин; амма билмәлисиниз ки, бизим графлыгда вә гоншу графлыгларда олан freeholder-ләрин [азад хырда торпаг саһибләринин] һамысы бизә гошулачаг вә ашағы палатада олан өз нүмайәндәләрини, йохсулларын һәбс олунмасына вә ичбари ишләрдә ишләдилмәсинә ичазә верән ганун лайиһәси тәгдим этмәйә вадар эдәчәкләр, та ки, һәбс олунмаг истәмәйәнләрдән һеч кәсин яр-

ғурдуғу бу илк нәтичәләр, онун узун мүддәт давам эдән нәтичәләриндән дейилди. Килсә әмлакы, торпаг мүлкиййәти саһәсиндәки ән'әнәви мүнасибәтләрин дини даяғы иди. Бу даяг йыхылдыгдан сонра һаман мүнасибәтләр дә гала билмәзди[198].

Һәлә XVII әсрин ахырынчы он илләриндә yeomanry, йә'ни мүстәгил кәндлиләрин сайы ичарәдарлар синфиндән чох иди. Мүстәгил кәндлиләр Кромвелин архаландығы әсас гүввә иди вә, Маколейин өзүнүн э'тираф этдийи кими, әйяш задәканларын, һабелә онлара нөкәрчилик эдән вә ағаларын кечмиш мә'шугәләринә кәбин кәсмәклә онларын эйбини өртүб басдыран кәнд кешишләринин мүсбәт мә'нада там экси иди. Һәтта муздла ишләйән экинчилик фәһләләри дә һәлә ичма торпагларынын шәрикләри идиләр. Тәгрибән XVIII әсрин ярысында yeomanry[199] арадан галхыр, һәмин әсрин ахырынчы он илләриндә исә экинчиләрин ичма мүлкиййәтинин бүтүн изләри силиниб кедир. Биз аграр ингилабынын халис игтисади амилләрини бурада һәлә кәнара гоюруг. Бизи марагландыран, бу ингилабын зоракилик васитәләридир.

Стүартлар бәрпа эдиләндән сонра торпаг мүлкиййәтчиләри, континентин һәр тәрәфиндә олан ганун вермәк кими долайы үсуллара әл атмадан эдилән гәсбкарлығы ганун васитәсилә тәтбиг этдиләр. Онлар торпаг мүнасибәтләринин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, йә'ни дөвләт гаршысындакы һәр чүр мүкәлләфиййәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндлиләрин вә башга

дым алмаға ихтияры олмасын. Үмид эдирик ки, йохсуллуға дүчар оланлар, бу тәдбир нәтичәсиндә даһа ярдым истәмәк һәвәсинә дүшмәзләр („will prevent persons in distress from wanting relief") (R. Blakey, The History of Political Literature from the earliest times, London 1855, vol. II, p. 84, 85).—Шотландияда тәһкимчилик Инкилтәрәдән бир нечә йүз ил сонра арадан галдырылмышды. Salhoun-лу Флетчер һәлә 1698-чи илдә Шотландия парламанында демишди: „Шотландияда азы 200 000 диләнчи вардыр. Принсипчә республикачы олан мән бу диләнчилийә гаршы ялныз бир чарә тәклиф эдә биләрәм ки, о да тәһкимчилик һүгугуну бәрпа этмәк вә мүстәгил сурәтдә өз һәятыны тә'мин эдә билмәйәнләрин һамысыны гул этмәкдир". Eden, The State of the Poor, vol. I, ch. I, p. 60, 61: „Тәһкимчилик мүнасибәтләринин мәһдуд эдилмәси, көрүнүр ки, һөкмән пауперизм доғурур. Бизим йохсулларын һәгиги валидейни мануфактура илә тичарәтдир". Eden вә юхарыда сөзләрини ситат кәтирдийимиз „принсипчә республикачы" олан шотландиялы анчаг бир шейдә сәһв эдирләр: экинчинин пролетар вә я йохсул олмасына сәбәб тәһкимчилик һүгугунун арадан галдырылмасы дейил, экинчинин торпаг мүлкиййәтинин ләғв эдилмәсидир.—Кәндлиләрин башга үсулла әмлакдан мәһрум эдилдийи Франсада, Moulins-ин 1571-чи илдәки фәрманы илә 1656-чы илдәки фәрман, йохсуллар һаггындакы инкилис ганунуна мүтабиг иди.

198 Ч-б Роҹерс, протестант ортодокслуғунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә сияси игтисад профессору олдуғуна бахмаяраг, „History of Agriculture" адлы әсәринин мүгәддимәсиндә дейир ки, халг күтләләринин диләнчи көкүнә дүшмәсинә сәбәб реформасиядыр.

199 „A Letter to Sir T. C. Banbury, Brt.: On the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentleman. Ipswich 1795", p. 4. Һәтта ири фермерләри чанфәшанлыгла мүдафиә эдән вә: „Inquiry into the Connection of large farms etc." (London 1773) әсәрини язан мүәллиф (133-чү сәһифәдә) белә дейир: „Мәни ән чох кәдәрләндирән мәсәлә, бизим yeomanry (йоменләрин), һәгигәтдә милләтимизин истиглалиййәтини мүдафиә эдән бу адамларын йох олмасыдыр; онларын торпаглары инди инһисарчы лордларын әлиндәдир, хырда фермерләрә ичарәйә верилир вә һәмин фермерләр бу торпаглары демәк олар, вассаллар гәдәр ағыр шәртләрлә ичарәйә көтүрүрләр вә бир гәза үз вердикдә торпаглары әлләриндән алына биләр,—бунларын һамысыны көрдүкдә үрәйим сыхылыр".

халг күтләләринин бойнуна гоюлан веркиләр васитәсилә дөвләтин бу „зәрәрини өдәдиләр“, кечмишдә маликанәләр үзәриндә анҹаг феодал һүгугуна малик олдуглары һалда инди өзләри үчүн мүасир хүсуси мүлкиййәт һүгугу тә'мин этдиләр, нәһайәт, Инкилтәрә фәһләләринә илтифат эдиб, мәскән салма ганунлары („law of settlement“) вердиләр ки, бу ганунлар да татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндлиләрини өз торпаг саһәләринин бир әлавәсинә чевирдийи кими, инкилис кәнд фәһләләрини иҹмаларын бир әлавәсинә чевирди.

„Glorious Revolution“ (шанлы ингилаб) вә III Вилһелм Орански[200], мүлкәдар вә капиталистләри һакимиййәт башына кечирди. Онлар ени дөврү бунунла гейд этдиләр ки, о вахтадәк мүлайим бир дәрәҹәдә гарәт эдилән дөвләт әмлакынын гарәт олунмасыны олдугҹа кениш бир мигяса чатдырдылар. Дөвләт торпаглары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, һавайы гиймәтә сатылыр, яхуд да ачыг гәсбкарлыг[201] васитәсилә хүсуси маликанәләрә гатылырды. Һәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гайдая риайәт эдилмирди. Бу ҹүр фырылдагчылыгла мәнимсәнилмиш олан дөвләт әмлакы, һәмчинин республика нигилабы заманы әлдән кетмәйиб галан гарәт эдилмиш килсә торпаглары, мүасир инкилис олигаршисинин бөйүк маликанәләринин әсасыны тәшкил эдир[202]. Буржуа капиталистләр бу әмәлләрә ярдым эдирдиләр, сәбәби дә әзҹүмлә о иди ки, онлар торпағы сәрбәст алыныб-сатылан бир шейә чевирмәк, әкинчиликдә ири истеһсалын саһәсини кенишләндирмәк, кәндләрдә ҹәмиййәт харичиндә галан пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырмаг истәйирдиләр вә и. а. Һәм дә ени торпаг аристократиясы ени банкократиянын, тәзәҹә юмуртадан чыхмыш малиййә әсилзадәсинин вә, о заманлар һимайә көмрүйүнә архаланан ири мануфактурачыларын тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазиясы бурада анҹаг өз мәнафеини горуюрду вә бу нөгтейи-нәзәрдән о да, вахтилә әкс мәгсәд күдән исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт эдирди; о заман Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади даяглары олан кәндлиләрлә бирләшәрәк, аристо-

---

200 Бу буржуа гәһрәманынын нә әхлагда бир адам олдуғу бундан көрүнүр: „Ирландияда 1695-ҹи илдә учсуз-бучагсыз торпагларын лэди Оркнейә бағышланмасы—бу һамыя мә'лум олан бир әһвалатдыр,—кралын нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә ҹошдуғуну вә лэдинин нә гәдәр бөйүк нүфузу олдуғуну көстәрир... Лэди Оркнейин гиймәтли хидмәтләри, чох әһтимал ки, „foeda laboirum ministeria“ [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур (Sloane Manuscript Collection-дә Британия музейиндә, № 4224. Әлязмасынын сәрлөвһәси беләдир: „The charakter and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Strewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.“. Бу әлязмасы гәрибә шейләрлә долудур).

201 Дөвләт торпагларынын гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәсилә дағыдылмасы, Инкилтәрә тарихинин биабырчы бир фәслини тәшкил эдир... милләти олмазын дәрәҹәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)“ (F. W. Newman, Lectures on Political Economy, London 1851, p. 129, 130). [Мүасир Инкилтәрәдәки ири мүлкәдарларын индики мүлкләрини неҹә әлдә этдикләри һаггында мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн бах: „Our old Nobility. By Nobless Oblige. London 1879“.—*Ф. Э.*].

202 Мәсәлән, сон нүмайәндәси „the tomtit of liberalism“ („либерализм гочагларындан“) лорд Ҹон Рессел олан Бедфорд һерсог ханәданы һаггында E. Burke-ин памфлетини оху.

кратиянын гарәт этдийи дөвләт торпагларыны кери гайтармагда (1604-чү илдән э'тибарән, сонра да X Карл вә XI Карл заманы) краллара ярдым эдирдиләр.

Һаггында индичә бәһс этдийимиз дөвләт мүлкиййәтиндән тамамилә фәргли олан ичма мүлкиййәти, феодализм өртүйү алтында һифз олунмуш гәдим алман гурулушу иди. Биз юхарыда көрдүк ки, ичма мүлкиййәтинин зорла гәсб эдилмәси вә бу әснада адәтән әкин ерләринин отлаглара чеврилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вә XVI әсрдә дә давам этмишди. Лакин бу просес о заманлар айры-айры фәрди тәчавүз шәклиндә иди вә ганунлар бу тәчавүзә гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыларса да бир нәтичә әлдә эдилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талан эдилмәси үчүн бир аләт олур; бундан асылы олмаяраг ири фермерләр өз хырда үсулларыны да ишләтмәкдән чәкинмирдиләр[203]. Бу таланчылығын парламанда рәсмиййәтә салынан формасы „Bills for inclosures of commons" [ичма торпағыны чәпәрләмә ганунлары] иди ки, бу декретләр васитәсилә торпаг мүлкиййәтчиләри, халг торпағыны хүсуси мүлкиййәт шәклинә салыб өзләри өзләринә бағышламышдылар, йә'ни бу декретләр халгы торпагдан мәһрум этмишди. Ичма мүлкиййәтини, феодалларын еринә кәлән ири торпаг саһибләринин хүсуси мүлкиййәти кими гәләмә верән Сәр F. M. Eden „ичма торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында парламанын үмуми бир ганун" вермәсини тәләб этмәклә, демәли һәмин торпаглары хүсуси мүлкиййәтә чевирмәк үчүн парламан coup d'êtat-ы лазым кәлдийини э'тираф этмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпағы әлиндән алынан йохсулларын „зәрәрини өдәмәк" һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар этмәклә һийләкәр бир мәһкәмә вәкили кими тәртиб этдийи өз нитгини өзү тәкзиб этмиш олур[204].

Мүстәгил yeomen-ләрин еринә tenants-at-wille, йә'ни илбәил торпаг ичарә эдән вә тамамилә ләндлордун өзбашыналығындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир йығын хырда фермерләр кәлдикдә, дөвләт әмлакынын гарәт эдилмәсилә бәрабәр ичма торпагларынын мүнтәзәм талан олунмасы, XVIII әсрдә „капитал фермалары"[205] вә я „тачир фермалары"[206] адланан ири фермаларын яранмасына хүсусилә ярдым этди; эйни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, „азад олуб" сәнаеә кәлмәсинә дә ярдым этди.

---

203 „Фермерләр коттеччиләрә мал-гара вә тоюг-чүчә сахламаға ичазә вермирләр вә буну сәбәб көстәрирләр ки, әкәр онлар мал-гара вә я тоюг-чүчә сахласалар, амбарлардан ем оғурламаға башларлар. Фермерләр һәмчинин дейирләр: әкәр истәйирсән ки, бу коттеччиләр чалышган олсунлар, онлары йохсул сахла. Һәгигәтдә дә, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу васитә илә эллик ичма торпағындан истифадә этмәк һүгугуну тамамилә гәсб эдирләр" („A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", London 1785, p. 75).

204 E d e n, The State of the Poor, мүгәддимә.

205 „Capital farms" („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness o Corn. By a Person in Business. London 1767", p. 19, 20).

206 „Merchant-farms" („An Inquiry into the Present High Prices of Provisions", London 1767, p. 11. Гейд). Адсыз нәшр эдилән бу көзәл әсәрин мүәллифи Reverend Nathaniel Forster-дир.

XVIII әсрдә һәлә XIX әсрдәки гәдәр айдын билмирдиләр ки, милли сәрвәт артдыгча халг күтләләри йохсуллашыр. Буна көрә дә о заманын игтисади әдәбиййатында „inclosure of commons“ [ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә] даир гызғын мүбаһисәләр олурду. Гаршымдаки бир йығын материалын мән анҹаг, о заманын вәзиййәтини даһа айдын ишыгландыран бә’зи ерләрини гейд эдәҹәйәм.

Бир гәләм саһиби һиддәтләнәрәк языр: „Һерфордшир кәндләринин чохунда, һәрәсинин 50—150 акр торпағы олан 24 ферма бирләшдирилиб 3 ферма эдилмишдир“[207]. „Нортһәмптоншир вә Линколнширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох интишар тапмыш вә чәпәрләмә васитәсилә әмәлә кәлән ени лордлугларын чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә һәрәсиндә 1500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлугларын бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыр... Заманилә бурада олан эвләрин, амбар вә төйләләрин хәрабәләри“ кечмишдә бурада яшаянлары хатырладан еканә әламәтләрдир. „Бә’зи ерләрдә йүз эв вә аиләдән ҹәми... 8-и вә я 10-у галмышдыр... чәпәрләнмәнин ҹәми 15 вә я 20 ил әввәл башландығы кәндләрин чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдийи заманларда ер әкән торпаг саһибләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 10—30 фермерин вә эйни мигдар хырда мүлкиййәтчинин вә эв-эшиксиз кәндлиләрин әлиндә олуб бу яхынларда чәпәрләнмиш бөйүк лордлуглары 4 вә я 5 варлы малдарын зорла мәнимсәмәси һаллары һеч дә аз дейилдир. Бүтүн бу фермерләр, хырда мүлкиййәтчиләр вә эв-эшиксиз кәндлиләр аиләләрилә бирликдә өз ерләриндән чыхарылыб говулмушлар, онларын торпағында ишләйиб бир парча чөрәк тапан бир чох башга аиләләр дә онларла бәрабәр говулмушлар“[208].

Лэндлордлар чәпәрләмә бәһанәсилә нәинки гоншулугдаки бош торпаглары мәнимсәйир, чох заман һәтта ичма үзвләринин өзләринин вә я ичмадан мүәййән гиймәтә торпаг иҹарәйә көтүрәнләрин бечәрдикләри торпаглара да йийәләнирдиләр. „Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш тарлалардан вә артыг бечәрилмиш олан торпагларын чәпәрләнмәсиндән данышырам. Һәтта inclosures-и [чәпәрләмәни] мүдафиә эдән мүәллифләр дә бу фикирлә разылашырлар ки, чәпәрләмә нәтиҹәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзиййәти мөһкәмләнир, онлар яшайыш васитәләринин гиймәтини галдырырлар вә әһалинин сейрәкләнмәсинә баис олурлар... һәтта бош торпагларын инди тәтбиг эдилән үсулла чәпәрләнмәси йохсулларын яшайыш васаитинин бир һиссәсини әлләриндән алыр вә онсуз да бөйүк олан фермалары даһа да шиширдир“[209].

---

207 Thomas Wright, A short address to the Public on the Monopoly of large farms, 1779, p. 2, 3.

208 Reverend Addington, Inquiry into the Reasons for or against enclosing open fields, London 1772, p. 37—43 passim.

209 Dr. R. Price, Observations on Reversionary payments. 6-th ed. By W. Morgan. London 1805, vol. II, p. 155. Форстери, Аддингтону, Кенти, Прайсы вә Ҹемс Андерсону охуюн, дикәр тәрәфдән дә Мак Куллохун өз „The Literature of Political Economy, London 1845“ каталогундаки мискин фитнәкар ҹәфәнкияты мүгайисә эдин.

Доктор Прайс языр: „Торпаг бир овуч ири фермерләрин әлинә кечдикдә, хырда фермерләр, яшайыш вәсаити тапмаг үчүн башгаларына ишләмәли олурлар вә өзләринә лазым олан һәр шейи базардан алмалы олурлар... (о кечмишдә дейирди ки, „бир йығын хырда мүлкиййәтчи вә фермерләр өз аиләләрилә бәрабәр, әкдикләри торпагларын бәһрәси илә вә ичма торпагларында сахланылан гоюн, тоюг-чүчә вә донузларын мәһсулу илә доланырлар, беләки, базардан, аз гала һеч бир шей алмалы олмурлар“)... Эһтимал ки, даһа чох әмәк сәрф олунур, чүнки адамлары чох ишләдирләр... Шәһәрләр вә мануфактуралар кетдикчә бөйүйәчәкдир, чүнки кетдикчә даһа чох адам чөрәк газанмаг үчүн ер ахтармаг мәчбуриййәтиндә галараг ахышыб шәһәрләрә вә мануфактуралара кәлир. Фермаларын тәмәркүзләшмәсиндән доған лабүд нәтичәләр будур вә биз бу нәтичәләри краллығымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк“[210].

О, inclosures-ин үмуми нәтичәләринә белә екун вурур: „Үмумиййәтлә десәк халгын ашағы синифләринин вәзиййәти һәр чәһәтдән ағырлашмышдыр, хырда әкинчиләр вә фермерләр күнәмузд ишчи вә муздур һалына салынмышлар; инди артыг бунлар үчүн дә яшайыш васитәси әлдә этмәк хейли чәтинләшмишдир“[211].

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб эдилмәси вә бунунла янашы олараг әкинчиликдә баш верән ингилабын кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзиййәтинә тә’сири о гәдәр кәскин олур ки, Eden-ин өз дедийинә көрә, онларын әмәк һаггы 1765—1780-чы илләрдә ән ашағы һәддән дә ашағы дүшмәйә башлайыр, буна көрә дә әмәк һаггынын чатмаян һиссәсини рәсми хейриййә вәсаити илә тамамламаг лазым кәлир. Eden дейир ки, онларын әмәк һаггы „анчаг ән вачиб яшайыш тәләбатыны өдәмәк үчүн кифайәт иди“.

Инди көрәк inclosures-ин [чәпәрләмәнин] мүдафиәчиси вә доктор Прайсын әлейһдары олан бир мүәллиф нә дейир: „Бу фикир

---

[210] Енә орада, p. 147.

[211] Енә орада, p. 159. Бу вәзиййәт гәдим Романы хатырладыр. „Варлылар, бөлүнмәмиш торпагларын чох гисминә йийәләнмишдиләр. Онлар о заманки шәраитин өзләри үчүн әлверишли олдуғуна архайын идиләр, һәмин торпагларын кери алыначағындан горхмурдулар, буна көрә дә гоншулугдаки йохсул торпагларыны гисмән саһибләринин разылығы илә сатын алырдылар, гисмән дә бу торпаглара күчлә йийәләнирдиләр; будур ки, онлар кечмишдәки айры-айры тарлалар әвәзиндә инди чох кениш саһәләри әкмәйә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыгда гул ишләдирдиләр, чүнки азад адамлар әскәрлийә апарыла биләрдиләр вә демәли онлар үчүн ишләйә билмәздиләр; гул сахламағын онлара бир бөйүк хейри дә бу иди ки, гуллар әскәрлийә апарылмадыглары үчүн раһатча төрәйиб арта билирдиләр вә беләликлә өз саһибләри үчүн чохлу ушаг етишдирирдиләр. Беләликлә, күчлүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илә долмушду. Италиләр исә диләнчи һалында яшадыгларына, чохлу веркиләр вердикләринә вә әскәр апарылдыгларына көрә, онларын сайы кетдикчә азалырды. Сүлһ дөврү башландыгда онлар тамамилә ишсиз галмалы олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпаглара йийәләнмишдиләр вә бу торпаглары бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдирдиләр“ (Appian, Römische Bürgerkriege, I китаб, 1 фәсил, 7). Китабын бу ери Литсини гануну вериләндән габагки дөврә аиддир. Рома плебейләрини белә сүр’әтлә вар-йохдан чыхаран һәрби гуллуг Бөйүк Карлын әлиндә, азад алман кәндлиләринин феодаллардан асылы вәзиййәтә вә тәһкимли кәндли һалына салынмасыны сүр’әтләндирмәк үчүн башлыча бир васитә олмушду.

доғру дейилдир ки, куя өлкәнин әһалиси түкәнмишдир, зира әһали даһа өз әмәйини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф этмир... Әкәр хырда кәндлиләр башгалары үчүн ишләмәйә мәчбур олан адамлара чеврилдикдән сонра даһа чох әмәк фәалиййәтә кәтирилмишдирсә, бу һал милләт үчүн (айдындыр ки, һәмин хырда кәндлиләр бу милләтә дахил дейилдир) хейирли вә әлверишлидир... Онларын әмәйи бир фермада биркә тәтбиг олундугда даһа чох мәһсул алыныр: беләликлә, мануфактуралар үчүн изафи мәһсул ярадылмыш олур вә, демәли, миллә тимизин гызыл мәнбәи олан мануфактураларын сайы, истеһсал эдилән тахылын мигдарына мүтабиг сурәтдә артыр"[212].

Тори мәсләкли, һәм дә „инсанпәрвәр“ олан сэр F. Eden әз-чүмлә, капиталист истеһсал үсулунун тәмәлини гоймаг хатиринә „мүгәддәс мүлкиййәт һүгугунун“ ән һәясыз йолларла позулмасына вә шәхсиййәтин ән кобуд бир сурәтдә тапдаланмасына игтисадчыларын олдугча бөйүк бир э'тинасызлыгла янашдыгларыны көстәрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы отуз илиндән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасындан вә бу әснада эдилән һәдсиз гарәт, зүлм вә һәр чүр зоракилик һалларындан сэр Eden ахырда анчаг белә бир „тәсәлливеричи“ нәтичә чыхарыб дейир: „Әкин ери илә отлаг ери арасында лазыми (due) нисбәт тә'йин эдилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср мүддәтиндә вә XV әсрин чох һиссәсиндә 2, 3, һәтта 4 акр әкин еринә бир акр отлаг ери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт о гәдәр дәйишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин еринә 2 акр отлаг ери дүшмәйә башлады вә, нәһайәт, лазыми нисбәт әлдә эдилди: бир акр әкин еринә 3 акр отлаг ери дүшдү“.

Әкинчи илә ичма мүлкиййәти арасындаки рабитә XIX әсрдә, әлбәттә, тамамилә йох олуб кетмишди. Лэндлордлардан ибарәт олан парламанын, һәлә сонралары демирик, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк кәнд әһалисиндән зорла алыб лэндлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичма торпағынын мүгабилиндә кәнд әһалиси бир гәпик дә олса ала билдими?

Нәһайәт, әкинчиләрин торпағыны әлләриндән зорла алмаг ишиндә сон бөйүк әмәлийят „Clearing of Estates“ („Маликанәләрин тәмизләнмәси, — һәгигәтдә исә маликанәләрин адамлардан тәмизләнмәси“) ады илә мәшһурдур. Бу әмәлийят, Инкилтәрәдә тәтбиг эдилән вә юхарыда нәзәрдән кечирдийимиз әмлакдан мәһрумэтмә үсулларынын зирвәсини тәшкил эдир. Мүасир мүнасибәтләри тәдгиг этдийимиз кечән бөлмәдә көрдүйүмүз кими, һазырда даһа торпаглары әлиндән алыныб говуласы мүстәгил кәндли галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттеччиләрдән тәмизләмәк дәрәчәсинә чатмышдыр, белә ки, кәнд фәһләләри бечәр-

---

[212] „An Inquiry into the Connection between the present Prices of Provisions etc.“ p. 124, 129. Буна бәнзәр, лакин буна экс тәмайүл рәнки верилмиш бир фикри биз, дикәр мүәллифдә көрүрүк: „Фәһләләри өз коттечләриндән чыхарыб говмушлар вә онлар иш ахтармаг үчүн шәһәрләрә үз гоймаг мәчбуриййәтиндә галмышлар,—лакин бунун нәтичәсиндә даһа чох изафи мәһсул алыныр вә беләликлә, капитал артыр“ („The Perils of the Nation, 2-nd ed. London 1843“. p, XIV).

дикләри торпагларда яшамаға даһа мәнзил тапмырлар. „Clearing of Estates"ин әсл мә'насынын нә олдуғуну биз анҹаг, мүасир романларда зиярәткаһ кими тәсвир эдилән дағлыг Шотландияда көрә биләрик. Орада бу әмәлийят даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш мигясда давам эдиб бирдән-бирә иҹра олунур (Ирландияда бөйүк торпаг саһибләри бирдән-бирә бир неҹә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландияда исә, һәрәси алман һерсоглуглары бөйүклүкдә торпаг саһәләри бирдән „тәмизләнир") вә, нәһайәт, орада гәсб эдилән торпаг мүлкләри хүсуси формададыр.

Дағлыг Шотландия келтләри, кланлардан ибарәт иди ки, бунларын да һәр бири, ерләшдийи торпагларын саһиби иди. Инкилис краличәси өлкәдә бүтүн торпагларын анҹаг номинал саһиби олдуғу кими, кланын нүмайәндәси, онун башчысы, яхуд „бөйүк адамы" да һәмин клан торпагларынын анҹаг номинал саһиби иди. Инкилтәрә һөкумәти бу „бөйүк адамлар" арасындаки дахили мүһарибәләри ятырмаға вә онларын Шотландия дүзәнләриндәки әһали үзәринә даими басгынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдугда, клан башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән әл чәкмәдиләр; онларын бу пешәсинин анҹаг шәкли дәйишди. Онлар клан торпаглары үзәриндәки өз номинал мүлкиййәт һүгугларыны өз күчләри илә дөндәриб реал хүсуси мүлкиййәт һүгугу шәклинә салдылар вә өзләринин бу чүр варланма тәшәббүсләринә гаршы ади клан үзвләринин мүгавимәт көстәрдийини көрдүкдә, — даһа бу үзвләрин ганыны төкмәйә онларын эһтияҹы галмамышды, — онлары ачыг зоракиликлә торпагдан чыхарыб говмаға башладылар. Профессор Newman[213] дейир ки: „Эйни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини дөвләт әразисиндән говуб дәнизә төкмәйә һаглы олдуғуну иддиа эдә биләрди". Шотландияда иддәачынын ахырынҹы үсяныдан сонра башлаян бу ингилабын илк мәрһәләләри, Сэр Ҹемс Стүарт[214] вә Ҹемс Андерсон[215] тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Стүартын яздығындан мә'лум олур ки, онун вахтында, йә'ни XVIII әсрин ахырынҹы отуз илиндә дағлыг Шотландия, һәлә ондан 400 ил габагки Авропада олан вәзиййәтин кичик мәнзәрәсини тәшкил эдирди. Стүартын заманында гәлләри торпагларындан говмаға башладыгда онларын өлкәдән көчмәси дә гадаған олунмушду; онлары зорла Глазго шәһәринә вә башга фабрика шәһәрләринә долдурмаг истәйирдиләр[216].

---

[213] F. W. Newman. Lectures on Political Economy, London 1851, p. 132.

[214] Steuart дейир: „Бу торпаглардан алынан рента (вассаллар тәрәфиндән клан башчысына верилән хәраҹы о сәһв олараг игтисади категория эдиб торпаг рентасы адландырыр), һәмин торпагларын һәҹминә нисбәтән шүбһәсиз аздыр; иҹарә илә яшаян шәхсләрин сайына кәлдикдә, бәлкә дә белә мә'лум олар ки, Шотландиянын дағлыг ерләриндә бир парча торпаг, ән зәнкин вилайәтләрдә эйни дәйәри олан торпагдан он гат артыг адама чөрәк верир" („Works etc. ed. by General Sir James Steuart, his son. London 1801" vol. I, ch. 16, p. 104).

[215] James Anderson, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinburgh 1777.

[216] Торпағы зорла әлләриндән алынанлары 1860-чы илдә Канадая көндәрмиш вә онлары ялан вә'дләрлә алдатмышдылар. Онларын бир гисми дағлара чәкилмиш вә гоншу адалара гачмышды. Онлары тутмаг үчүн далларынҹа полис дәстәләри көндәрилмишди, лакин онлар полислә әлбәяха вурушдугдан сонра гачыб кизләнмишдиләр.

XIX әсрдә һөкм сүрән үсулу[217] көстәрмәк үчүн биз һерсокиня Sutherland тәрәфиндән тәтбиг эдилән „тәмизләмәни“ нүмунә олараг гейд эдәҹәйик. Сияси игтисад аләминдән чох яхшы хәбәрдар олан бу ханым, һөкмранлығы өз әлинә алан кими әсаслы бир игтисади мүаличәйә башламаг вә кечмишдә тәтбиг эдилән бу кими тәдбирләр нәтиҹәсиндә әһалиси азалыб 15 000 нәфәрә дүшән бүтүн графлығы отлаға чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәрлик әһали 1814-ҹү илдән 1820-ҹи илин ахырынадәк мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гырылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб яндырылмыш, бүтүн тарлалары отлаға дөндәрилмишди. Онлара ҹәза вермәк үчүн кәндләрә инкилис әскәрләри көндәрилмиш вә иш кәлиб ерли әһали илә әсл вурушмалар дәрәҹәсинә чатмышды. Бир гары өз дахмасыны тәрк этмәк истәмәмишди вә ону өз дахмасында яндырмышдылар. Беләликлә Sutherland та гәдимләрдән кланын мүлкү олан 794 000 акр торпағы мәнимсәмишди. Бу ханым өз ерләриндән чыхарыб говдуғу әһалийә дәниз кәнарында аилә башына 2 акр олмагла 6000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бош биябандан ибарәт олан бу 6000 акр торпаг өз саһибләринә һеч бир кәлир вермирди. Һерсокиня Sutherland бөйүк бир илтифат вә аличәнаблыг көстәриб торпағы, әсрләр боюSutherland нәсли йолунда ганыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә иҹарәйә вермишди. Һерсокиня кландан гарәт этдийи торпаглары гоюн сахланаҹаг 29 ири фермая вермишди ки, бунларын һәрәсиндә, эксәрән инкилис муздур-иҹарәдарлардан ибарәт тәкҹә бир аилә яшайырды. 1825-ҹи илдә 15 000 гәлин ерини артыг 131 000 гоюн тутмушду. Өлкәнин ән гәдим әһалиси олуб инди дәниз саһилинә говулан адамларын бир гисми балыгчылыгла кечинмәйә чалышырды. Амфибиләрә чеврилән бу адамлар, бир инкилис язычысынын дедийинә көрә

[217] А. Смити тәфсир эдән Buchanan 1814-ҹү илдә языр: „Дағлыг вилайәтләрдә көһнә мүлкиййәт үсулу һәр күн зорла арадан галдырылыр... Лэндлорд атабабадан иҹарәдар оланлара (бурада бу ифадә дә дүзкүн ишләдилмәмишдир) фикир вермәйиб торпағы, ән йүксәк иҹарә һаггы верәнләрә верир вә бу иҹарәдар әкини яхшылашдырдыгда, лэндлорд дәрһал ени әкин системи тәтбиг эдир. Кечмишдә хырда кәндлиләрлә долу олан торпаглара әһали, бу торпагларын вердийи мәһсулун мигдарына көрә ерләшдирилмишди; яхшы әкин әкилән вә чохлу рента алынан ени үсул шәраитиндә мүмкүн гәдәр аз хәрҹ гоюб чох мәһсул көтүрмәйә чалышыр вә бу ишин хатиринә, даһа кәрәксиз олмуш адамлары кәнар эдирләр... Өз ата-баба торпагларындан говулан адамлар фабрика шәһәрләриндә вә башга ерләрдә өзләринә яшайыш васитәси ахтарырлар“ („D a v i d B u c h a n a n, Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations. Edinburgh 1814, vol. IV, p. 144). „Шотландия әсилзадәләри кәндли аиләләринин торпагларыны гәсб эдәрәк өзләрини дә алаг оту кими гырыб атмышлар: кәндләрә вә кәнд әһалисинә гаршы онларын рәфтары, интигам һисси илә ҹошуб вәһши һейванларын юваларыны дағыдан һиндлиләрин рәфтарына бәнзәйир... Адамы бир гоюн дәрисинә, бир гоюн пачасына, һәтта бундан да уҹуз сатырдылар... Монголлар бир дәфә Чинин шимал вилайәтләринә басгын эдәркән онлардан бири ә'янлар шурасында беләбир тәклиф этмишди ки, о ерләрин әһалисини гырыб торпагларыны отлаг эләсинләр. Дағлыг Шотландиянын бир чох лэндлордлары бу тәклифи өз өлкәләриндә вә өз һәмвәтәнләринә гаршы еринә етирдиләр“ (G e o r g e E n s o r, An Inquiry concerning the Population of Nations, London 1818, p. 215, 216).

бир аяғы суда, бир аяғы гуруда яшайырдылар вә буна бахмаяраг су илә гуру бирликдә онларын күзәранынын анҹаг ярысыны тә'мин эдирди[218].

Лакин кланын „бөйүк адамларына“ ихласла хидмәт вә пәрәстиш эдән гочаг гәлләри ени вә даһа бөйүк бир мүсибәт көзләйирди.. Балыг гохусу „бөйүк адамларын“ бурнуна дәйән кими онлар бурада мәнфәәтли бир шей олдуғуну дуйдулар вә дәниз саһилини Лондондаки бөйүк балыг таҹирләринә иҹарәйә вердиләр. Гәлләр икинҹи дәфә өз ерләриндән чыхарылыб говулдулар[219].

Нәһайәт гоюн отлагларынын да бир гисми овлаға чеврилир. Мә'лум олдуғу үзрә Инкилтәрәдә әсл мешә йохдур. Аристократларын овлагларындаки ов һейванлары вә гушлары һәгигәтдә эв һейванлары вә эв гушларыдыр, өзләри дә Лондон алдерменләри [шәһәр шурасы үзвләри] кими көк вә яғлыдырлар. Шотландия бу „нәҹиб“ овчулуг эһтирасынын сон мәканыдыр.

Somers 1848-чи илдә языр: „Дағлыг вилайәтләрдә мешәликләр хейли кенишләнмишдир[219a]. Бурада, Gaick-ин бир тәрәфиндә сиз ени Glenfeshie мешәсини, о бири тәрәфиндә исә ени Ardverikie мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз әввәл тәрк эдилиб бош галан бөйүк Blak-Mount да бурадан көрүнүр. Инди шәргдән гәрбә, Aberdeen-ин кәнарларындан Oban гаялыгларынадәк уҹсуз-буҹагсыз мешәләр узаныр, дағлыг һиссәнин башга ерләриндә исә—Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston вә саирәдә ени мешәликләр вардыр... Торпагларын гоюн отлагларына чеврилмәси нәтиҹәсиндә... гәлләр өз ерләриндән чыхарылыб даһа аз мүнбит олан торпаглара говулдулар. Инди ов гушу вә һейванлары гоюнларын ерини тутур вә беләликлә гәлләр даһа мүдһиш йохсуллуға дүчар эдилирләр... Овлагла халг бир ерә сыға билмәз. Бунлардан бири чыхыб кетмәли, ери бошалтмалыдыр. Әкәр овлаглар, әсримизин кәлән отуз илиндә дә кечән отуз илиндәки гәдәр вә эйни һәҹмдә артса, бир нәфәр дә гәл өз вәтәниндә галмаз. Дағлыг ерләрин бөйүк торпаг саһибләри арасындаки бу һәрәкатын сәбәби, гисмән овчулуғун дәб олмасыдыр, онлардаки овчулуг эһтирасыдыр, он-

---

[218] Америка республикасындаки гул зәнчиләрә өз рәғбәтини нүмайиш этдирмәк истәйән, вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә исә, йә'ни бүтүн „нәҹиб“ инкилисләрин гәлбләри гулдарлара тәрәфдар олдуғу заманларда башга аристократларла бирликдә өз хейрини дүшүнүб бу рәғбәтини кизләтмиш олан индики һерсокиня Sutherland, „Uncle Tom's Cabin“ („Том дайынын комасы“) әсәринин мүәллифи мистрис Бичер-Стоуну Лондонда тәнтәнә илә гаршыладыгда мән, Sutherland-ын өз гулларынын нечә яшадыглары һаггында „New York Tribune“ гәзетинә бир мәгалә язмышдым. (Мәгаләмин бир парчасыны Carey ситат кәтирмишдир: „The Slave Trade. London 1853“, p. 202, 203.) Шотландия гәзетләриндән бири бу мәгаләни өз сәһифәләриндә чап этмишди вә бу һал һәмин гәзетлә Sutherland-ын хәбәрчиләри арасында ҹидди мүбаһисәйә сәбәб олмушду.

[219] Бу балыг тиҹарәти һаггында, David Urquhart-ын „Portfolio. New Series“ әсәриндә мараглы мә'лумат вардыр. Nassau W. Senior, вәфатындан сонра чыхан вә юхарыда ситат кәтирдийимиз „Journals, Conversations and Essay relating to Ireland. London 1868“ әсәриндә дейир ки, „Сутерлэндширдә көрүлән тәдбирләр, бәшәр тарихиндә ән хейирли „тәмизләмәләрдән“ (clearings) биридир“.

[219a] „Шотландиянын „deer forests“ (овлагларында) бир дәнә дә олса ағаҹ йохдур. Чылпаг дағлардан гоюнлары говуб еринә марал кәтирир, буна да „deer forests“ дейирләр. Беләликлә, бурада һәтта салынма мешә дә йохдур.

ларын аристократ адәтләридир вә и. а., гисмән дә одур ки, онлар шикар эдилән овлары сатмагла бөйүк мәнфәәт көтүрүрләр. Зира дағлыг ердә эйни бир гоюн отлағы овлаға чеврилдикдә отлаға нисбәтән хейли чох мәдахил верир... Овлаг ахтаран бир шикар һәвәскары, овлаг алмаг үчүн кисәсиндә нә варса һамысыны вермәйә һазырдыр... Дағлыг Шотландиянын башына кәлән бәлалар, норман кралларынын сиясәти үзүндән Инкилтәрәйә үз верән мүсибәтләрдән аз дейилдир. Ов һейванларына кениш мейдан верирләр, адамлары исә кетдикчә сыхышдырыб дар бир саһәйә долдурурлар... Халгын азадлыг имканлары бир-бир әлиндән алыныр... Зүлм күндән-күнә артыр. Мүлкиййәтчиләр әһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг ишини мөһкәм бир принсип шәклинә салыб бундан ади бир әкинчилик тәдбири кими истифадә эдирләр; Америка вә Австралиянын хам торпагларында ағач вә коллар чыхарылыб торпаг тәмизләнилдийи кими, бурада да эйни әмәлиййаты ади бир иш кими адамларын башына кәтирирләр"[220].

---

[220] Robert Somers, Letters from the Highlands; or the Famine of 1847. London 1848, p. 12—28 passim. Бу мәктублар әввәлчә „Times"да дәрч олунмушду. Өзлүйүндә айдындыр ки, инкилис игтисадчылары 1847-чи илдә гәлләрә үз верән ачлығын сәбәбини әһалинин артыглығы илә изаһ эдирдиләр. Һәр һалда, дейирләр ки, гәлләр өз яшайыш васитәләринә „күч кәлирдиләр".—Алманияда „Clearing of Estates" вә я, бурада дейилдийи кими, Bauernlegen [кәндлиләрин ахталашдырылмасы], Отузиллик мүһарибәдән сонра хүсусилә кенишләнмиш вә һәлә 1790-чы илдә Саксония курфүрстлүйүндә кәндли үсянларына сәбәб олмушду. Бу әмәлиййат билхассә шәрги Алманияда һөкм сүрүрдү. Пруссия вилайәтләринин чохунда кәндлиләрин мүлкиййәт һүгугу анчаг II Фридрих заманы тә'мин олунду. II Фридрих Силезияны ишғал эдәндән сонра оранын мүлкәдарларыны мәчбур эдиб кәндли эвләрини, амбарларыны вә саирәни бәрпа этдирди, кәндлиләрә мал-гара вә әкин аләтләри вердирди. II Фридрихә орду үчүн әскәр вә хәзинәйә верки верән адамлар лазым иди. Биабырчы бир малиййә сиясәти ериндән вә мәмләкәти истибдад, бүрократизм вә феодализм гатышығындан ибарәт бир үсулла идарә эдән II Фридрих заманында кәндлиләрин нә вәзиййәтдә яшадығыны, Фридрихин атәшин пәрәстишкарларындан олан Мирабонун ашағыдаки сөзләри сүбут эдир: „Шимали Алманияда әкинчинин башлыча сәрвәтләриндән бири кәтандыр. Лакин бәшәр нәслинин бәдбәхтлийиндәндир ки, бу, рифаһ мәнбәи олмайыб анчаг диләнчи көкүнә дүшмәмәк үчүн бир васитәдир. Мүстәгим веркиләр, мүлкәдарын һәйәтиндә ишләмәк вә мүхтәлиф бияр ишләри кәндлини вар-йохдан чыхарыр; бу һәлә бәс дейилмиш, кәндли сатын алдығы һәр шейә долайы веркиләр дә верир... мүсибәтин сон нөгтәси дә ондан ибарәтдир ки, кәндлинин өз мәһсулуну истәдийи ердә вә истәдийи гиймәтә сатмаға, өзүнә лазым олан мәһсулу да, малы һамыдан учуз сатан тачирдән алмаға һаггы йохдур. Бүтүн бунлар кәндлини кетдикчә вар-йохдан чыхарыр вә әкәр кәндли әйирмәклә мәшғул олмаса, мүстәгим веркиләри верә билмәз; әйирмә иши она бир гәдәр көмәкдир, бу васитә илә о өз арвад-ушағынын, нөкәрләринин, кәнизләринин әмәйиндән вә өз әмәйиндән истифадә эдә билир. Лакин әйирмә ишиндән әлдә этдийи бу ярдымла бәрабәр онун һәяты енә дә нә гәдәр ачыначаглыдыр! Яйда о бир гул кими ишләйир; әкин бечәрилдийи вә мәһсул йығылдығы заманларда о ахшам саат 9-да ятыб кечә саат 2-дә дурур ки, ағыр ишләрин өһдәсиндән кәлә билсин; гышда о даһа чох истираһәт эдиб гүввә топламалыдыр, лакин верки вермәк үчүн мәһсулунун бир гисмини сатса нә чөрәйи чатар, нә дә тохуму. Буна көрә дә о әйирмә ишилә мәшғул олмаға мәчбурдур ки, бу кәсирин ерини долдурсун... Бу ишдә о ән бөйүк бир кәркинликлә чалышмалы олур. Буна көрә дә гышда кечә ярысы вә я кечә саат бирдә ятыб сәһәр саат бешдә, яхуд алтыда дурур, я да ахшам саат доггузда ятыб саат икидә дурур; базар күнләриндән башга, онун бүтүн өмрү бу чүр кечир... Бу чүр һәддиндән аз ятмаг вә һәддиндән артыг интенсив ишләмәк инсанын вүчудуну тагәтдән салыр; буна көрә дә кәндләрдә киши вә гадынлар шәһәрләрдәкиндән тез гоча-

Килсә әмлакынын гарәт эдилмәси, дөвләт торпагларынын фырылдагла талан эдилмәси, ичма әмлакынын гарәт эдилмәси гәсбкарларын амансыз террор васитәсилә феодал мүлкиййәтини вә клан мүлкиййәтини мүасир хүсуси мүлкиййәтә чевирмәси,—бүтүн бунлар илкин йығымын мүхтәлиф шаиранә үсуллары олмушдур. Бу йолла капиталист әкинчилийи үчүн мейдан әлдә эдилмиш, торпаг капиталын һакимиййәти алтына верилмиш вә шәһәр сәнаеи үчүн даим лазыми мигдарда һүгугсуз пролетар күтләләринин ахышыб кәлмәси тә'мин эдилмишдир.

3. Әмлакдан мәһрум эдиләнләрә гаршы XV әсрин ахырларындан э'тибарән верилән ганлы ганунлар

Әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәдилә верилән ганунлар

Феодал гошун дәстәләринин ләғв эдилмәси нәтичәсиндә өз ерләриндән говулан вә зоракиликлә торпагдан мәһрум эдилән адамлара, ганундан кәнар э'лан эдилән бу пролетарлара, инкишаф

лырлар" (Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. III, p. 212 вә сонракиләр).

2-чи нәшрә әлавә. 1866-чы илин апрел айында, йә'ни Роберт Сомерсин юхарыда ситат кәтирилән әсәри нәшр эдиләндән 18 ил сонра профессор Leone Levi, отлагларын овлаглара дөндәрилмәси һаггында Society of Arts-да мә'рузә этмишди. Дағлыг Шотландияны бош биябана дөндәрмәк ишинин нә гәдәр ирәлиләдийиндән данышыркән, о әзчүмлә дейир: „Әһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг вә торпаглары гоюн отлағына чевирмәк, лазыми хәрч гоймадан кәлир әлдә этмәк үчүн ән әлверишли бир васитә олду... Гоюн отлагларыны овлаға чевирмәк, дағлыг Шотландияда ади бир һал олмушдур. Әввәлләрдә адамлар говулуб торпаглар гоюн отлағына чеврилдийи кими, инди дә вәһши һейванлар гоюнлары говуб отлаглардан чыхарыр...

Форфарширдә сиз граф Dalhousie мүлкүндән та John o'Groat торпагларына гәдәр кетсәниз овлаг мешәләри енә дә гуртармаз. Бунларын (бу мешәләрин) чохунда артыг чохдандыр ки, түлкү, чөл пишийи, самур, гохарча, дәлә вә дағ довшанлары мәкан салмыш, әл довшаны, мишовул вә сычовуллар исә анчаг сон заманлар пейда олмушдур. Шотландия статистикасында чәмән адилә көстәрилән олдугча зәнкин вә кениш торпаг саһәләриндә инди даһа һеч бир әкин әкилмир вә овчулуг һәвәсинә дүшән бир овчу адамын, илдә чәми бир нечә күн давам эдән әйләнчәсинә гурбан эдилмишдир.

Лондонда нәшр эдилән „Economist" 1866-чы ил 2 июн тарихли нөмрәсиндә языр: „Шотландия гәзетләриндән бири сон һәфтә ениликләри сырасында әзчүмлә хәбәр верир: „Сутерлэндширдә, бир аз бундан әввәл ичарә мүгавиләсинин вахты гуртаран вә ону ичарәйә көтүрмәк истәйәнләрин илдә 1200 фунт стерлинг рента тәклиф этдийи ән яхшы гоюн фермаларындан бири дөндәрилиб „deer forest" эдилмишдир! Норманларын истиласы заманында... 36 кәнди учуруб ериндә New Forest мешәси салмышдылар, инди дә феодал о заманки кими һәрәкәт эдир... Ики милйон акр торпаг, о чүмләдән Шотландиянын бир нечә ән мүнбит саһәләри тамамилә бош биябана дөндәрилмишдир. Glen Tilt чәмәнләринин оту, Perth графлығында ән ширәли ем һесаб олунурду; чох кениш Badenoch вилайәтиндә ән яхшы от Ben Aulder овалығында битирди; Black Mount мешәсинин бир гисми Шотландияда гара гоюнлар үчүн ән яхшы отлаг сайылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын биябана дөндәрилдийи бундан тәсәввүр эдилә биләр ки, бу торпагларын һәчми Perth графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракиликлә бу чүр биябана дөндәрилмәси үзүндән өлкәнин нә гәдәр истеһсал васитәси итирдийи ондан көрүнүр ки, Ben Aulder мешәсинин торпағы 15 000 гоюн бәсләйә биләр вә бу мешәнин саһәси

этмәкдә олан мануфактура һеч дә онларын мейдана кәлдикләри сүр'әтлә иш верә билмирди. Дикәр тәрәфдән, бирдән-бирә өз ади һәят чығырындан чыхарылан адамлар бирдән-бирә дә ени шәраитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән көнүллү олараг, чох заман исә мәчбуриййәт үзүндән күтләви сурәтдә дөнүб диләнчи, сойғунчу вә сәркәрдан олурду. Буна көрә дә XV әсрин ахырларында вә бүтүн XVI әср бою бүтүн Гәрби Аврoпа өлкәләриндә сәркәрданлыға гаршы ганлы ганунлар верилир. Индики фәһлә синфинин ата-бабаларыны әввәлчә зорла сәркәрдан вә паупера дөндәрмиш, сонра да бу сәркәрданлыг үстүндә онлара чәза вермишдиләр. Ганун онлара „көнүллү“ чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз эдирди ки, әкәр онлар истәсәйдиләр, даһа мөвчуд олмаян көһнә шәраитдә галыб ишләйә биләрдиләр.

Инкилтәрәдә белә ганунлар VII Һенрих заманында верилмәйә башламышды.

VIII Һенрихин 1530-чу ил ганунуна әсасән, гоча вә ишләмәк габилиййәти олмаян диләнчиләрин диләнмәсинә ичазә верилир. Ишләмәк габилиййәти олан сәркәрданлары исә дөймәк вә һәбсханая салмаг лазымдыр. Ганунда көстәрилир ки, онлары арабая бағлайыб ганларына гәлтан олунчая гәдәр дөймәк, сонра да анд ичдирмәк лазымдыр ки, вәтәнләринә вә я сон үч ил әрзиндә яшадыглары ерә гайыдыб „ишләмәйә башлаячаглар“ (to put himself to labour). Талеә бахын! VIII Һенрихин 27-чи гануну да бу гануну тәсдиг эдир вә орада көстәрилән чәзалара ениләрини әлавә эдир. Бириси тәкрар сәркәрданлыг этдикдә дүбарә дөйүлүр вә бундан башга, гулағынын да ярысы кәсилир; сәркәрдан үчүнчү дәфә тутулдугда исә бөйүк бир чани вә чәмиййәт дүшмәни сайылараг э'дам эдилир.

VI Эдуардын 1547-чи илдә—өз падшаһлығынын биринчи илиндә—вердийи гануна көрә, ишдән боюн гачыран һәр кәс, онун авара кәздийини хәбәр верән шәхсин ихтиярына верилиб она гул эдилир. Аға өз гулуна чөрәк вә су вермәли, она спиртсиз ичкиләр вә лайиг билдийи әт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөймәклә вә зәнчирләмәклә, она һәр чүр ийрәнч ишләр көрдүрә биләр. Әкәр гул ағасынын янындан өзбашына чыхыб кетсә вә 2 һәфтәйә гәдәр гайытмаса, өмүрлүк көләлийә мәһкум олур вә я алнына, яхуд янағына „S“ дамғасы вурулур; үчүнчү дәфә гачдыгда исә дөвләт чаниси һесаб эдилиб э'дам олунур. Ағасы ону эв шейләри кими, мал-гара кими сата биләр, васиййәт эдиб өз вәрәсәләринә ирс гоя биләр вә кирайә илә ишләтмәйә верә биләр. Гуллар өз ағаларына гаршы бәд ниййәтдә олсалар, енә дә э'дам олунмалыдырлар. Гул саһибләри өз гулларынын гачдығыны һакимләрә хәбәр вердикдә онлар һәмин гуллары ахтарыб тапмалыдырлар. Гачмыш сәркәрданын үч күн вейл кәздийи ашкар

Шотландиядаки бүтүн овлагларын анчаг 1/30 һиссәсини тәшкил эдир... Бүтүн бу овлаг торпаглары тамамилә һәдәр олуб истеһсала һеч бир файда вермир... бу торпагларын овлаг олмасы илә Шимал дәнизи суларынын дибинә чөкмәсинин әсла фәрги йохдур. Һәвәс вә әйләнчә хатиринә торпагларын бу чүр бош биябана дөндәрилмәси һалларына, мөһкәм бир ганун васитәсилә сон гоюлмалыдыр“.

оларса, ону вәтәнинә гайтарыб гызмыш дәмирлә дөшүнә „V“ дамғасы басырлар вә зәнчирләйиб йол ишиндә вә саирәдә ишләдирләр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстәрмәйән бир сәркәрдан, чәза тәдбири олараг, мүвафиг кәндин, онун әһалисинин вә я корпорасиянын өмрлүк гулу е'лан олунур вә она „S“ дамғасы вурулур. Һәр кәс истәсә гулун ушагларыны әлиндән алыб оғланлары 24 яшына гәдәр, гызлары исә 20 яшына гәдәр шакирд сифәтилә өз янында сахлая биләр. Әкәр бу ушаглар гачса, көстәрилән яша чатана гәдәр өз саһибләри вә тәрбийәчиләринин гулу олур, саһибләринә истәдикләри заман онлары зәнчирләйиб гамчы илә дөймәк вә и. а. ихтияры верилир. Гул саһибинин ихтияры вар ки, өз гулуну тез таныя билмәк вә онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмәк үчүн онун бойнуна, әлләринә вә аягларына дәмир һалга вурсун[221]. Бу ганунун сон һиссәсиндә көстәрилир ки, һансы һалларда йохсуллар онлары едириб ичиртмәйи вә онлара иш вермәйи өһдәсинә көтүрән даирә вә я шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, йә'ни мәһәллә гуллары Инкилтәрәдә roundsmen (мәһәлләчиләр) ады илә та XIX әсрә гәдәр галмышды.

Елизаветанын 1572-чи ил ганунуна көрә, диләнмәйә ичазәси олмаян 14 яшындан юхары диләнчиләри һеч кәс ики иллийә нөкәрлийә көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мөһкәм дөйүлүр вә сол гулагларына дамға вурулур; 18 яшындан юхары диләнчиләр енә диләнчилик этмәйә башласалар вә һеч кәс онлары ики иллийә нөкәрлийә көтүрмәк истәмәсә, е'дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси дейә аман верилмәдән е'дам олунурлар. Елизаветанын 18-чи ганунунун 13-чү маддәсиндә вә 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр[221a].

---

[221] „Essay on Trade etc.“ мүәллифи дейир: „VI Эдуардын падшаһлығы заманы инкилисләр мануфактураны кенишләндирмәйә вә йохсуллара иш вермәйә, көрүнүр, чох чидди киришмишдиләр. Бүтүн сәркәрданлара дамға вурулмалы олдуғуну көстәрән диггәтә лайиг бир ганун буну сүбут эдир“ вә и. а. („An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 8).

[221a] Томас Мор өз „Утопия“ әсәриндә дейир: „Мәһз элә олур ки, өз вәтәни үчүн әсл бир таун олан ачкөз вә гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлинә йығыб этрафына чәпәр вә я һасар чәкир, я да әкинчиләрә әзиййәт вермәклә вә онлары сыхышдырмагла элә бир дәрәчәйә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлакларыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фәгир, садә, бәдбәхт инсанлары һәр чүр әзаб вә ишкәнчә илә чана кәтирирләр вә онлар ән нәһайәт баш көтүрүб кетмәйә мәчбур олурлар. Бунларын ичәрисиндә киши вә гадынлара, әр вә арвадлара, етимләрә вә дул гадынлара, чанларындан безар әлиушаглы арвадлара, бүтүн аилә үзвләринә раст кәлмәк олур; бунлар яшайыш васитәләри чәһәтдән йохсул олсалар да, сайча чох олурлар, чүнки кәнд тәсәррүфаты чохлу ишләк әл тәләб эдир. Мән дейирәм ки, онлар өз ана юрдларыны тәрк эдәрәк чөлләрә дүшүр вә һеч бир ердә сығнаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гиймәти олмаян бүтүн эв шейләрини башга бир шәраитдә сатса идиләр, вәзиййәтләри бир гәдәр йүнкүлләшмиш оларды, лакин бирдән-бирә күчәйә салындыгларына көрә, өз әмлакларыны дәйәр-дәймәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хатиринә өзүнүз дейин көрәк, бу юрдсуз-ювасыз бәдбәхт адамлар вар-йохларыны сон гәпийинә гәдәр хәрчләдикдән сонра, оғурлугдан башга нә эдә биләрләр? Онда да ганунун бүтүн тәләбләринә әмәл эдиб онлары е'дам эдирләр! Я да онларын диләнчиликдән башга нә чарәси вардыр? Онда да онлары ишсиз вейлләнән сәркәрдан дейә һәбсханая салырлар, һалбуки онлар нә гәдәр сә'йлә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир“. Томас

I Иаковун ганунуна көрә, авара кәзән вә диләнән шәхсләр сәркәрдан һесаб олунурлар. Petty Sessions һакимләринә,—әлбәттә, мәһкәмә ишинин тапшырылдығы бу һакимләрин һамысы мүлкәдарлар, сәнаечи вә руһанилардән ибарәт олурду,—бу кими сәркәрданлары чамаат гаршысында гамчы илә дөйдүрмәк вә биринчи дәфә тутуланлары 6 ай, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбсханая салмаг ихтияры верилмишди. Онлар һәбсдә галдыглары мүддәтдә һакимләр онлары истәдикләри гәдәр чох вә тез-тез дөйдүрүрләр... Ганунда көстәрилир ки, ислаһ олунмаян вә горхулу сәркәрданларын сол күрәйинә „R“ һәрфи шәклиндә дамға вурмаг вә бу сәркәрданлардан ичбари ишләрдә истифадә этмәк лазымдыр; онлар бир дә диләнчиликдә тутулса, рәһм эдилмәдән е'дам олунурлар. Ганунун бу көстәришләри та XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр гүввәдә галмыш вә ялныз Аннанын 12-чи ганунунун 23-чү маддәсинә әсасән ләғв эдилмишди.

Белә ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII әсрин орталарында Парис сәркәрданлары „сәркәрдан краллыглары“ (royaume des truands) тә'сис этмишдиләр. Һәлә XVI Лүдовикин падшаһлығынын әввәлләриндә (1777-чи ил июлун 13-дә) верилән бир фәрмана көрә, яшайыш васитәләри вә мүәййән пешәси олмаян 16 яшындан 60 яшына гәдәр сағлам шәхсләри галерләрә сүркүн этмәк лазым иди. V Карлын Нидерланд үчүн вердийи (1537-чи ил октябр тарихли) ганун, Һолландия штатлары вә шәһәрләри үчүн 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи эдикт, Бирләшмиш Вилайәтләрин 1649-чу ил 25 июн тарихли „плакаты“ вә саирә дә бу чүр тәдбирләрин көрүлмәсини әмр эдирди.

Торпаглары зорла әлләриндән алыныб кәндләрдән говулмуш, әксәриййәти сәркәрданлара чеврилмиш олан кәнд әһалисини бу дәһшәтли террор ганунларына әсасән гамчы илә дөймәк, бәдәнләринә дамға вурмаг вә әзаб вермәк васитәсилә муздлу әмәк интизамына алышдырмаг истәйирдиләр.

Әмәк шәртләринин бир гүтбдә капитал, дикәр гүтбдә исә өз иш гүввәләриндән башга сатыласы һеч бир шейи олмаян адамлар һалында мейдана чыхмасы һәлә бәс этмир. Онлары өз хошлары илә өзләрини сатмаға мәчбур этмәк дә кифайәт дейилдир. Капиталист истеһсалы артдыгча, капиталист истеһсал үсулунун шәртләрини өз тәрбийәсинә, ән'әнә вә адәтләринә көрә тәбии ганун һесаб

Морун дедийинә көрә, оғурлуг этмәйә ачыгча мәчбур эдилән бу бичарә сәфилләрдән „VIII Һенрих заманы 72 000 бөйүк вә хырда оғру е'дам эдилмишдир“ (Hollinshed, Description of England, vol. I, p. 186). Елизаветанын заманында „сәркәрданлары дәстә-дәстә асырдылар вә һеч элә бир ил олмурду ки, бу вә я башга бир ердә онлардан 300 вә я 400 нәфәр асылмасын“ (Strype, Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign. 2-nd ed. 1725, vol. II). Енә һәмин Strype дедийинә көрә Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр „ислаһ олунмаян ярамаз“ е'дам эдилмиш, 35 нәфәрә дамға вурулмуш, 37 нәфәр гамчы илә дөйүлмүш вә 183 нәфәр азад эдилмишдир. Бу бәшәр досту дейир ки, буна бахмаяраг һакимләрин сәһләнкарлығы вә халгын бош ерә чан яндырмасы үзүндән бу гәдәр чох мүттәһим, чәзаландырылмалы олан чаниләрин һәтта $1/5$ һиссәсини дә тәшкил этмир“. О әлавә эдиб дейир: Инкилтәрәнин башга графлыгларындаки вәзиййәт, Сомерсетширдә олдуғундан яхшы дейилди, бир чохларында исә һәтта ондан хейли пис иди.

этмәли олан фәһлә синфи дә инкишаф эдир. Инкишаф этмиш капиталист истеһсал просесинин гурулушу һәр бир мүгавимәти гырыр; даим нисби артыг әһалинин әмәлә кәлмәси, әмәк тәләби вә әмәк тәклифи ганунуну вә, демәли, әмәк һаггыны да, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына уйғун бир һәдд дахилиндә сахлайыр; игтисади мүнасибәтләрин өзлүйүндә көстәрдийи тәзйиг, капиталистләрин фәһләләр үзәриндәки һөкмранлығыны гүввәтләндирир. Гейри-игтисади, билаваситә зоракилик һәлә тәтбиг олунмагда давам эдирсә дә, ялныз мүстәсна һалларда тәтбиг эдилир. Ишләр ади гайдада кетдийи заман фәһлә „истеһсалын тәбии ганунларына" табе эдилә биләр, йә'ни капиталдан асылы эдилә биләр ки, бу асылылыг да истеһсал шәраитинин өзүндән доғур, бу асылылығы һәмин шәраит тә'мин эдир вә әбәдиләшдирир. Капиталист истеһсалынын һәлә енича мейдана кәлдийи тарихи дөврдә исә тамамилә башга бир вәзиййәт көрүрүк. Доғулмагда олан буржуазияя дөвләт һакимиййәти лазымдыр вә буржуазия доғрудан да дөвләт һакимиййәтиндән истифадә эдир ки, әмәк һаггыны „тәнзим этсин", йә'ни зорла ону изафи дәйәр чыхарылмасы үчүн әлверишли олан һәдләр дахилиндә сахласын, иш күнүнү узатсын, беләликлә дә фәһләнин өзүнү капиталдан нормал асылылыг вәзиййәтиндә сахласын. Илкин йығым дейилән шейин башлыча хүсусиййәти дә бундан ибарәтдир.

XIV әсрин сонунчу ярысында мейдана кәлән муздлу фәһләләр синфи о заман вә сонраки әсрдә халгын чүз'и бир һиссәсини тәшкил эдирди; кәнддә мүстәгил кәндли тәсәррүфаты вә шәһәрләрдә сех тәшкилаты бу синфин вәзиййәти үчүн гүввәтли бир даяг иди. Һәм кәнддә, һәм дә шәһәрдә саһибкарларла фәһләләр ичтимаи чәһәтдән бир-бирләринә яхын идиләр. Әмәк анчаг формал чәһәтдән капитала табе иди, йә'ни истеһсал үсулунун өзү һәлә спесифик капиталист характериндә дейилди. Капиталын дәйишән үнсүрү сабит үнсүрүндән чох-чох артыг иди. Бунун нәтичәсиндә дә капитал йығымы гүввәтләндикчә муздлу әмәйә олан тәләб сүр'әтлә артыр, муздлу әмәк тәклифи исә тәләбин ардынча ялныз ләнк аддымларла ирәлиләйирди. Милли мәһсулун сонралар капиталын йығым фондуна чеврилән хейли һиссәси о заман һәлә фәһләнин истеһлак фондуна дахил иди.

Муздлу әмәк һаггында верилән ганунлар,—лап әввәлдән фәһләнин истисмар олунмасыны нәзәрдә тутан вә сонралар инкишаф этдикдә даим фәһлә синфинә дүшмән олан[222] бу ганунлар,—Инкилтәрәдә III Эдуард заманы верилән 1349-чу ил фәһлә гануну (Statute of Labourers) илә башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Жанын адындан верилән 1350-чи ил тарихли фәрман иди. Инкилтәрә илә Франсанын ганунлары бир-бирилә янашы инкишаф эдир вә мәзмун э'тибарилә бир-биринин эйнидир. Фәһлә ганунлары иш күнүнү узатмаға чалышдығына көрә мән онлардан бәһс этмәйәчәйәм, чүнки бу мәсәлә юхарыда (сәккизинчи фәсил, 5) нәзәрдән кечирилмишдир.

---

[222] А. Смит дейир: „Һәр дәфә саһибкарларла фәһләләр арасындаки мүбаһисәләри ганун вермәк васитәсилә һәлл этмәк истәдикдә, ганун верәнләрин мәсләһәтчиси саһибкарлар олмушдур". Linguet дейир: „L'esprit des lois, c'est la propriété [„Мүлкиййәт—будур ганунларын мә'насы"].

Statute of Labourers [фәһләләр һаггында ганун] ашағы палатанын тә'кидли шикайәтләри нәтичәсиндә верилмишди. Ториләрдән бири садәдилликлә дейир: „Кечмишдә йохсуллар о гәдәр йүксәк әмәк һаггы тәләб эдирдиләр ки, бу, сәнае вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын әмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, бу да енә сәнае вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башга бир мә'нада, бәлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр"[223]. Бу ганунда шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы дәрәчәләри көстәрилир. Кәнд фәһләләри бир иллийә, шәһәр фәһләләри исә истәнилдийи мүддәтә, „азад базарда" ишә көтүрүлмәлидирләр. Ганунларда көстәрилдийиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур, буна әмәл этмәйәнләрин һәбсә алыначағы билдирилир, һәм дә belә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Елизаветанын шакирдләр һаггында вердийи ганунун 18-чи вә 19-чу бөлмәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик һәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил ганунунда даһа шиддәтли чәзалар мүәййән эдилир. Һәтта саһибкарлара ихтияр верилир ки, фәһләләри ганунда көстәрилән нормада әмәк вериб зорла ишләмәйә мәчбур этсинләр. Бәнна вә дүлкәр иттифаглары, онларын өз араларында бағладыглары бүтүн мүгавиләләр, бир-бирләринин гаршысында ичдикләри андлар вә и. а. э'тибарсыз э'лан олунмушду. Фәһлә иттифаглары дүзәлтмәк XIV әсрдән башламыш 1825-чи илә гәдәр, йә'ни иттифаглар әлейһинә олан ганунлар ләғв эдиләнәдәк ағыр бир чинайәт сайылырды. 1349-чу ил тарихли фәһлә ганунунун вә бүтүн сонраки ганунларын маһиййәти ачыгча онда көрүнүр ки, дөвләт, әмәк һаггынын минимумуну дейил, ялныз максимумуну тә'йин эдир.

Мә'лум олдуғу кими, XVI әсрдә фәһләләрин вәзиййәти даһа чох ағырлашмышды. Пул шәклиндә верилән әмәк һаггы артмыш, лакин һеч дә пулун гиймәтдән дүшдүйү вә малларын баһалашдығы дәрәчәдә артмамышды. Демәли, фе'лән әмәк һаггы азалмышды. Буна бахмаяраг, әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәдилә верилән ганунлар һәлә дә гүввәдә галырды; „һеч кимин нөкәрчилийә көтүрмәдийи адамларын" һөкмән гулаглары кәсилир вә бәдәнләринә дамға вурулурду. Елизаветанын шакирдләр һаггындакы 5-чи ганунунун 3-чү маддәси мәһкәмә һакимләринә ихтияр верирди ки, мүәййән мигдарда әмәк һаггы тә'йин этсинләр вә илин фәсилләринә, һабелә малларын гиймәтинә көрә онлары дәйишдирсинләр. I Иаков әмәйин belә тәнзимини тохучулара, әйиричиләрә вә бүтүн башга зүмрәләрдән олан фәһләләрә дә аид этмишди[224]. II Кеорг фәһлә иттифаглары әлейһинә олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид этди.

[223] „Sophisms of Free Trade. By a Barrister. London 1850", p. 53. О ачы истеһза илә дейир: „Биз ки, һәмишә саһибкарларын хейринә ишә гарышмаға һазыр олмушуг, бәс фәһләләрин хейринә бир иш көрә билмәрикми?"

[224] I Иаковун икинчи ганунунун 6-чы маддәсинин бир бәндиндән көрүнүр ки, эйни заманда мәһкәмә һакими олан бә'зи маһуд истеһсалчылары өз э'малатханаларында рәсми сурәтдә әмәк һаггы дәрәчәләри тә'йин этмишдиләр. Алманияда чох

Әсл мануфактура дөврүндә капиталист истеһсал үсулу о гәдәр мөһкәмләнмишди ки, әмәк һаггынын ганун васитәсилә тәнзим эдилмәсинә нә имкан верирди, нә дә буна лүзум вар иди; буна бахмаяраг, енә көһнә чәббәханадан көтүрүлән бу силаһы һәр еһтимала гаршы әлдә сахламаг истәйирдиләр. Һәлә II Кеоргун 8-чи гануну Лондондаки вә әтрафындаки дәрзи шакирдләринә, үмумхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг $7^1/_2$ пенсдән артыг күндәлик әмәк һаггы вермәйи гадаған этмишди; һәлә III Кеоргун 13-чү ганунунун 68-чи маддәси ипәк тохуянларын әмәк һаггыны низама салмағы һакимләрә тапшырмышды; бунлар тәрәфиндән тә'йин олунмуш әмәк һаггы нормаларынын әкинчилик фәһләләринә аид олуб-олмадығыны һәлл этмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәһкәмә идарәләринин ики гәрар гәбул этмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламан гануну васитәсилә тәсдиг эдилмишди ки, Шотландия көмүр мә'дәнләри фәһләләринин әмәк һаггы Елизавета гануну илә, һабелә 1661 вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландия гануну илә тәнзим эдилир. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән мисли көрүнмәмиш бир һадисә, о заман шәраитин нә гәдәр кәскин дәйишдийини көстәрир. Әмәк һаггы үчүн һеч бир һалда артырылачағына йол верилмәйән максимум тә'йин этмәк мәгсәдилә 400 илдән бәри ганунлар һазырлаян бу палатада 1796-чы илдә Whitbreat тәклиф этмишди ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри үчүн әмәк һаггы минимуму ганунла мүәййән эдилсин. Питт буна э'тираз этмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, „йохсулларын вәзиййәти дәһшәтлидир (cruel)“. Нәһайәт, әмәк һаггыны тәнзим эдән ганунлар 1813-чү илдә ләғв эдилди. Капиталистин өз фабрикасы дахилиндә ганунлар гоюб әмәйи истәдийи кими тәнзим этдийи вә йохсуллар үчүн верки гоймагла кәнд тәсәррүфат фәһләләринин әмәк һаггыны ән ашағы зәрури һәддә чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шей иди. Лакин фәһлә ганунларынын саһибкарла фәһләләр арасындаки мүгавиләләрә, хәбәрдарлыг мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, йә'ни саһибкар мүгавиләни поздугда она гаршы анчаг мүлки тәләбләр верилмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинайәт

тез-тез, хүсусән Отузиллик мүһарибәдән сонра әмәк һаггыны азалтмаг үчүн ганунлар верилирди. „Әһалиси түкәнмиш ерләрдә нөкәр вә фәһлә азлығы мүлкәдарлара чох әзиййәт верирди. Субай киши вә гадынлара отаг кирайәйә вермәк бүтүн кәнд әһлинә гадаған олунмушду; бүтүн субай кирайәнишинләр һаггында һөкумәтә хәбәр вермәк әмр олунмушду, һәм дә бунлар өз яшайышларыны башга мәшғәләләрлә, кәндлиләр үчүн күнәмузд ишләмәклә вә я һәтта пул вә чөрәк алвери илә тә'мин этсәләр дә, һәр һалда нөкәрчилийә кетмәкдән боюн гачырсалар, һәбсханая салынмалыдырлар (Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien I, 125). Бүтүн әср бою һөкмдарларын фәрманларында һәмишә наразылыгла көстәрилир ки, рәиййәт йолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-интизама табе олмур, ганунун мүәййән этдийи әмәк һаггына гане олмур; фәрманлар, бүтүн маһал үчүн мүәййән эдилмиш мигдардан юхары әмәк һаггы вермәйи мүлкәдарлара гадаған эдир. Буна бахмаяраг нөкәрләрин мүһарибәдән сонраки вәзиййәти бә'зи һалларда йүз ил сонраки вәзиййәтләриндән яхшы иди; Силезияда һәлә 1652-чи илдә нөкәрләрә һәфтәдә ики дәфә әт верилирди, һалбуки бу әсрдә енә һәмин Силезияда элә ерләр вар ки, нөкәрләрә анчаг илдә үч дәфә әт верилир. Мүһарибәдән сонра әмәк һаггы да, сонраки әсрләрә нисбәтән даһа йүксәк иди“ (G. Freitag).

мәс'улиййәтинә чәлб эдилмәсинә йол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмышдыр.

Иттифаглара гаршы верилән сәрт ганунлар 1825-чи илдә, пролетариатын рәфтары зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв эдилди. Бунунла белә һаман ганунларын анчаг бир гисми ләғв эдилмишди. Көһнә ганунларын бә'зи мәлаһәтли галыглары ялныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһайәт, 1871-чи ил июнун 29-да парламан тәрәфиндән гәбул эдилән бир ганун, йәгин, синфи мәгсәдләрлә верилмиш ганунларын сон изләрини арадан галдырмаг үчүн иди, зира трэд-юнионлары рәсмән танадылар. Лакин парламан тәрәфиндән енә һәмин күн гәбул эдилән башга бир ганун (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) әввәлки вәзиййәти ени формада фе'лән бәрпа этди. Тә'тил вә я локаут [йә'ни фабрикантларын дилбир эдиб өз фабрикаларыны бир вахтда бағламасы] заманы фәһләләрин истифадә эдә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламан һоггабазлығы йолу илә үмуми ганунларын сәлаһиййәт даирәсиндән чыхарылыб ялныз чинайәт ганунуна табе эдилмишди ки, бу гануну да йозмаг тамамилә һакимләрдән, йә'ни фабрикантлардан асылы иди. Икичә ил ондан әввәл һәмин ашағы палатая енә һәмин чәнаб Гладстон өзү бир гәдәр аличәнаблыгла фәһлә синфинә гаршы бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв эдилмәси һаггында бир ганун лайиһәси тәгдим этди. Лакин бу лайиһә икинчи охунушдан о яна кечмәди, ону бүкүб кәнара гойдулар вә нәһайәт „бөйүк либерал партиясы“ ториләрлә бирләшиб чәсарәтләнди вә ону һакимиййәт башына кәтирмиш олан пролетариатын тамамилә әлейһинә чыхды. „Бөйүк либерал партиясы“ бу хәянәтлә дә кифайәтләнмәди вә һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин „кизли фәалиййәтә“ (гәсдләрә) гаршы верилән көһнә гануну тапыб енидән ишә салмасына вә бундан фәһлә иттифагларыны әзмәк үчүн истифадә этмәсинә имкан верди. Көрдүйүмүз кими, утаныб-гызармадан беш йүз ил әрзиндә капиталистләрин даими трэд-юниону мөвгеини тутан вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламаны тә'тилләрә вә трэд-юнионларын әлейһинә верилән ганунлардан ялныз өз арзусуна рәғмән вә ялныз күтләләрин тәзйиги алтында әл чәкмиш олду.

Дикәр тәрәфдән, Франса буржуазиясы ингилаб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин еничә әлдә этмиш олдуглары иттифаг яратмаг һүгугуну әлләриндән алмаг гәрарына кәлди. Франса буржуазиясы 1791-чи ил 14 июн тарихли ганунла э'лан этди ки, бүтүн фәһлә иттифаглары — „азадлыға вә инсан һүгуглары бәяннамәсинә гаршы чинайәтдир“ вә бу чинайәтдә мүттәһим олунанлар 500 ливр чәримә эдилир вә бир иллийә актив вәтәндаш һүгугларындан мәһрум олунурлар[225]. Капитал илә әмәк арасындакы рә-

---

[225] Бу ганунун биринчи маддәсиндә дейилир: „Эйни вәзиййәтдә олан вә я эйни пешәдә чалышан шәхсләрин һәр чүр иттифагларынын ләғв эдилмәси Франса конститусиясынын башлыча әсасларындан бири олдуғуна көрә бу чүр иттифагларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкилдә бәрпа олунмасы гадаған эдилир“. IV маддәдә дейилир ки, „әкәр эйни иш, пешә вә я сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз араларында разылыға вә я сазишә кәлиб мүәййән

габәти дөвләт-полис тәдбирләри васитәсилә капитал үчүн әлверишли бир чәрчивәйә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн ханәдан тәбәддүлатындан сонрая гәдәр галмышды. Һәтта террор һөкумәти дә она әл вурмамышды. О ялныз лап бу яхынларда Code Pénal-дан [чинайәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр.

Бу буржуа дөвләт чеврилиши ләһинә кәтирилән дәлилләр сон дәрәчә мараглыдыр. Милли Мәчлисдә мә'рузә эдән вә Камил Демулен тәрәфиндән „мискин мүбаһисәчи" (ergoteur misérable) адландырылан[225a] Шапел'е дейирди: „Инди верилән әмәк һаггыны алыб кифайәт гәдәр зәрури яшайыш васитәләри олмаян, буна көрә дә тамамилә демәк олар гул кими асылы вәзиййәтдә оланларын бу вәзиййәтдән гуртармасы үчүн әмәк һаггыны индики сәвийййәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да, һәр һалда фәһләләр кәрәк өз мәнафе мәсәләләрини мүзакирә этмәк мәгсәдилә бирләшмәсин, онлар кәрәк „тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзиййәтләрини" йүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә әлбир һәрәкәт этмәсин, чүнки бу һалда „онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарларын азадлығыны тапдаламыш оларлар" (фәһләләри гул вәзиййәтиндә сахламаг азадлығыны!), бир дә она көрә ки, кечмиш сех саһибләринин зүлмүнә гаршы иттифаг бағламаг—нә олса яхшыдыр?—Франса конститусиясынын ләғв этдийи сехләри бәрпа этмәк демәкдир[226].

4. Капиталист фермерләрин мейдана кәлмәси

Биз, һеч бир һүгугу олмаян пролетарларын мейдана кәлмәсинә сәбәб олмуш тәчавүзләри, бу пролетарларын муздлу фәһләләрә чеврилмәсинә баис олмуш ганлы үсул-идарәни, әмәйин истисмар дәрәчәсини гүввәтләндирән, бунунла да полис үсуллары васитәсилә капитал йығымыны артыран мурдар али дөвләт тәдбирләрини көздән кечирдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мейдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә кәнд әһалисинин әмлакдан мәһрум эдилмәси нәтичәсиндә билавоситә анчаг ири торпаг мүлкиййәтчиләри яраныр. Фермерләрин мейдана чыхмасына кәлинчә, биз буну аддымбааддым изләйә биләрик, чүнки онларын әмәлә кәлмәси бир чох әсрләр бою тәдричлә давам эдән бир просесдир. Тәһкимли кәндлиләрлә бирликдә мөвчуд олан азад хырда торпаг мүлкиййәтчиләри һәлә бир яна галсын, тәһкимли кәндлиләрин өзләринин әмлак мүнасибәтләри чох мүхтәлиф иди, буна көрә онларын азадлыға чыхмасы да мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы тәһкимли bailiff [ағалыг мүлкүн дарғасы, мүдири] өзүдүр. О өз вәзийййәтинә көрә гәдим

һәддән ашағы муздла сәнае фәалиййәти көстәрмәкдән вә я ишләмәкдән күтләви сурәтдә боюн гачырсалар, бу кими разылыг вә сазишләр... конститусия әлейһинә, азадлыға вә инсан һүгуглары бәяннамәсинә гаршы чинайәт вә и. а. э'лан эдилмәлидир", йә'ни көһнә фәһлә ганунларында олдуғу кими, дөвләтә гаршы чинайәт э'лан эдилмәлидир („Révolutions de Paris", Paris 1791, vol. III, p. 523).

225a „Révolutions de France", Nr. LXXVII.

226 Buchez et Roux, Histoire Parlementaire, vol. X, p. 193—195.

Рома villicus-уна бәнзәйир, лакин фәалиййәт даирәси онун фәалиййәт даирәсиндән мәһдуддур. XIV әсрин икинчи ярысында bailiff-ин ерини фермер тутур; лэндлорд ону тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәчһиз эдир. Онун вәзиййәти кәндлинин вәзиййәтиндән демәк олар фәргләнмир, о анчаг даһа чох муздлу әмәк истисмар эдир. Чох кечмәдән фермер дөнүб „metayer“, ярылыға ишләйән ичарәдар олур. Әкинчилик үчүн лазым олан капиталын бир һиссәсини о, дикәр һиссәсини дә лэндлорд гоюр. Көтүрүлән үмуми мәһсул онларын арасында мүгавиләдә көстәрилән нисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы тез бир заманда арадан галхыр вә онун ерини әсл фермер тутур; бу фермер муздлу фәһлә ишләдәрәк өз капиталыны артырыр вә изафи мәһсулун бир һиссәсини торпаг рентасы олараг пул вә я мәһсул шәклиндә лэндлорда верир.

XV әсрдә, мүстәгил кәндлиләр өз әмәкләринин бәһрәсини өзләри көтүрдүкләри заман вә кәнд тәсәррүфат фәһләләри музд алыб ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфат саһиби олдуглары заман, фермерин һәм истеһсал даирәси, һәм дә һәят сәвиййәси бир о гәдәр ашағы иди. XV әсрин сон отуз илиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср бою (онун сон он илләриндән башга) давам эдән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалисини нә гәдәр сүр'әтлә вар-йохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды[227]. Ичма отлагларыны зәбт этмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер демәк олар, һеч бир хәрч чәкмәдән өз мал-гарасынын сайыны хейли артыра билир, эйни заманда әкинчиликдә даһа чох мал-гара ишләдилмәси вә мал-гаранын сатылмасы фермерә даһа йүксәк мәнфәәт верир, һәм дә мал-гара онун торпағына боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна үстәлик башга бир чох мүһүм амил дә мейдана чыхыр. О заманлар ичарә мүгавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәчиб металларын вә демәли пулун дәйәринин мүтәмадийән дүшмәси фермерләрә чох әлверишли иди. Юхарыда көздән кечирдийимиз башга амилләр һәлә бир яна галсын, бу өзү, әмәк һаггыны азалдырды. Әмәк һаггынын азалдығы һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, юнун вә этин,—бир сөзлә, бүтүн әкинчилик мәһсулларынын даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдийи һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентасыны, пулун әввәлки дәйәри үзрә бағланмыш көһнә мүгавиләләр әсасында вермәли олурду[228]. Беләликлә фермер эйни заманда һәм өз музд-

[227] Harrison өз „Description of England“ әсәриндә языр: „һәрчәнд 4 фунт стерлинг мәбләғиндә әввәлки рента бәлкә дә 40 фунта чатмышдыр, буна бахмаяраг ичарә мүддәти гуртардыгда фермерин әлиндә алты-едди илин рентасы, йә'ни 50—100 фунт стерлинг мәнфәәт галмаса, фермер әлверишсиз бир иш көрдүйүнү зәнн эдир“.

[228] XVI әсрдә пулун гиймәтдән дүшмәсинин чәмиййәтдәки мүхтәлиф синифләрә олан тә'сири һаггында бах: „A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman“ (London 1581). Бу әсәр мүкалимә шәклиндә язылдығына көрә, ону узун мүддәт Шекспирә иснад вермишләр вә о һәлә 1750-чи илдә Шекспирин ады илә нәшр олунмушду. Онун мүәллифи Вилям Стаффорддур. Әсәрин бир ериндә чәнкавәр (knight) беләә дүшүнүр:

лу фәһләләри һесабына, һәм дә өз лэндлорду һесабына варланырды. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дейилдир ки, XVI әсрин ахырларына яхын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы олан „капиталист фермерләр“ синфи әмәлә кәлмишди[229].

5. Әкинчиликдәки ингилабын сәнаеә экс-тә'сири. Сәнае капиталы үчүн дахили базар яранмасы

Кәнд әһалисинин дөнә-дөнә даим тәкрар олунан бир сурәтдә әмлакдан мәһрум эдиләрәк торпагдан чыхарылыб говулмасы, көр-

---

Чәнкавәр: „Эй мәним экинчи гоншум, эй чәнаб тачир вә эй мәним меһрибан мискәрим,—башга сәнәткарлар кими сиз дә өз мәнафеинизи нисбәтән асанлыгла горуя биләрсиниз. Чүнки һәр шейин гиймәти әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр чох галхса, сиз дә сатдығыныз малларын вә өз әмәк мәһсулларынызын гиймәтини бир о гәдәр чох артырырсыныз. Лакин бизим һеч элә бир шейимиз йохдур ки, ону баһа гиймәтлә сатаг вә беләликлә дә мәһсул аланда чәкдийимиз зәрәрин ерини долдура биләк“. Әсәрин башга бир ериндә чәнкавәр доктордан сорушур: „Лүтфән дейиниз көрәк сиз кими нәзәрдә тутурсунуз? Һәм дә, сизин фикринизчә бурада зәрәр чәкмәйән кимдир?“ *Доктор:* „Мән алверлә яшаянлары вә баһа алдыгда баһа да сатанлары нәзәрдә тутурам“. *Чәнкавәр:* „Бәс сизин дедийинизә көрә бундан хейир көрәнләр кимләрдир?“ *Доктор:* „Әлбәттә, о ичарәдарлар вә я фермерләрдир ки, әкдикләри торпаг үчүн көһнә гайда илә рента верирләр,чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исә ени норма илә сатырлар, йә'ни торпағы чох учуз әлдә эдир, торпагда битән һәр шейи исә баһа сатырлар“... *Чәнкавәр:* „О адамлар ки, сизин дедийинизә көрә бундан газананлара нисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?“ *Доктор:* „Бүтүн задәканлар, чентлменләр вә үмумиййәтлә, сабит тә'йин эдилмиш рента илә вә я маашла яшаян, я да өз торпагларыны өзләри бечәрмәйән вә я тичарәтлә мәшғул олмаян адамлардыр“.

[229] Франсада орта әсрләрин әввәлләриндә феодалын дарғасы вә төйчү йығаны олан régisseur тезликлә дөнүб homme d'affaires [фырылдагчы] олур вә чамаата һәдә-горху кәлмәк, алдатмаг вә саирә йолу илә варланыб капиталист олур. Бу régisseurs өзләри бә'зән нәчиб тәбәгәйә мәнсуб олурдулар. Мәсәлән: „Бу һесабаты Безансон кастелләринин чәнкавәри Jacques de Thoraine өз һимайәчисинә тәгдим эдир; о да 1359-чу ил декабрын 25-дән 1360-чы ил декабрын 28-нә гәдәр һәмин маһалдан алынмалы олан ренталар һаггында Дижонда Бургон һөкмдары, һерсогу вә графы гаршысында һесабат верир“ (A l e x i s M o n t e i l, Histoire de Matériaux manuscrits etc., p. 244). Артыг бурадан көрүнүр ки, ичтимаи һәятын бүтүн саһәләриндә кәлирләрин нә гәдәр бөйүк бир һиссәси дәллаллара гисмәт олур. Мәсәлән, игтисади саһәдә мүәссисәләрин мәнфәәтинин чох һиссәсини малиййәчиләр, биржачылар, тачирләр вә дүканчылар көтүрүрләр; мүлки һүгуг саһәсиндә исә чәкишән тәрәфләри вәкил союр; сиясәтдә депутат өз сечичиләриндән, назир падшаһдан даһа әһәмиййәтлидир; дин саһәсиндә мүгәддәс „һимайәчиләр“ аллаһдан ирәлидәдирләр, бунлардан да ирәлидә кешишләр дурур ки, онлар да „мәрһәмәтли пастыр илә“ онун диндарлар сүрүсү арасында зәрури бир васитәчидирләр.—Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да ири феодал торпаглары сайсыз-һесабсыз хырда тәсәррүфатлара бөлүнмүшдү, лакин бу тәсәррүфатлар кәнд әһалиси үчүн хейли аз әлверишли олан бир шәраитдә иди. XIV әсрдә ичарәләр, фермалар вә я terriers дейиләнләр хейли инкишаф этмишди. Бунларын сайы даим артырды вә 100 000-и чох өтмүшдү. Онлар мәһсулун $^1/_{12}$ һиссәсиндән $^1/_5$ һиссәсинә гәдәрини торпаг рентасы олараг, пул вә я натура шәклиндә верирдиләр. Бә'зән анчаг бир нечә арпандан ибарәт олан саһәнин һәчминдән асылы олараг terriers лен, ярымлен (fiefs, arrière-fiefs) вә и. а. адланырды. Бүтүн бу terriers саһибләри өз наһийәләриндә яшаян әһалийә гаршы мүәййән дәрәчәдә мәһкәмә сәлаһиййәтинә малик идиләр; бу кими дөрд дәрәчә вар иди. Бу сайсыз-һесабсыз хырда мүстәбидләрин һакимиййәтинин кәнд әһалиси үчүн нә гәдәр дөзүлмәз бир зүлм олдуғуну тәсәввүр этмәк чәтин дейилдир. Monteil дейир ки, Франсада, инди чәми 4000 мәһкәмә идарәси (о чүмләдән мүнсиф мәһкәмәләри) олан ердә о заман 160 000 мәһкәмә вар иди.

дүйүмүз кими, даим, шәһәр сәнаеинә, һеч бир сех мүнасибәтләри илә әлагәдар олмаян ени-ени пролетар күтләләри верирди; мәһз бу сәбәбдән гоча А. Андерсон (Чемс Андерсонла гарышдырылмасын) бу ишдә аллаһ-тәаланын әли олдуғуна чидди инаныб буну өз тичарәт тарихи әсәриндә сөйләмәйи лазым билмишди. Биз илкин йығымын бу чәһәти үзәриндә енә бир дәгигәлийә даянмалыйыг. Жоффруа Сент-Илер[230] дүня материясынын бир ердә сыхлашмасыны онун башга бир ердә сейрәкләшмәси илә изаһ эдир, лакин тәкбашына тәсәррүфатчылыг эдән мүстәгил кәнд әһалиси сейрәкләшдикдә бу ялныз сәнае пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Торпағы бечәрәнләрин сайча азалмасына бахмаяраг, торпаг әввәлки гәдәр вә я һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкиййәти мүнасибәтләри саһәсиндә баш верән ингилабын нәтичәси олараг әкин үсуллары яхшылашыр, коорерасия кенишләнир, истеһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., һабелә она көрә ки, муздлу кәнд тәсәррүфат фәһләләри бир тәрәфдән даһа интенсив ишләмәйә мәчбур эдилир[231], дикәр тәрәфдән дә онларын өзләри үчүн ишләдикләри истеһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Беләликлә кәнд әһалисинин бир һиссәсинин бош галмасы илә бәрабәр онун әввәлки яшайыш васитәләри дә бош галмыш олур. Инди бунлар дәйишән капиталын мадди үнсүрүнә чеврилир. Әли ердән вә көйдән үзүлән кәндли һәмин яшайыш васитәләринин дәйәрини өз ени ағасы олан сәнае капиталистиндән әмәк һаггы шәклиндә сатын алмалыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын сәнае үчүн вердийи ерли хаммалын да агибәти, яшайыш васитәләринин агибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз эдәк ки, II Фридрих заманы, ипәк тохумасалар да кәтан тохуян Вестфалия кәндлиләриндән бир һиссәсинин әмлакы зорла әлиндән алынмыш, өзләри дә торпагдан чыхарылыб говулмушлар, галанлары исә бөйүк фермерләрә муздур эдилмишдир. Бунунла янашы олараг кәтан әйирән вә тохуян ири мүәссисәләр артыр вә торпагдан „азад эдиләнләр“ муздлу фәһлә олуб бурада өзләринә иш тапырлар. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бирчә лифи дә дәйишилмәмишдир, лакин инди онун мадди чисминдә ени бир ичтимаи гәлби вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил эдир. Кечмишдә аилә үзвләрилә бирликдә ишләйиб кәтан әкән бир йығын хырда истеһсалчылар айрылыгда буну хырда-хырда әйирирдиләр, инди исә бу кәтан бир капиталистин әлинә топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әйириб тохумаға мәчбур эдир. Кәтанәйирмә э’малатханасында сәрф олунан әлавә әмәк кечмишдә сайсыз-һесабсыз кәндли аиләләринин әлавә кәлири шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—pour le roi de Prusse алынан веркиләр шәклинә дүшүрдү. Инди бу әлавә әмәйи аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә мәнимсәйир. Кечмишдә кәндләрә сәпәләнмиш олан әйирмә вә тохума дәзкаһлары да фәһләләрин

---

230 Бах: онун „Notions de Philosophie Naturelle“ әсәри, Paris 1838
231 Бу чәһәти сэр Чемс Стүарт гейд эдир.

өзү вә хаммал кими инди бир нечә бөйүк фәһлә казармасына топланыр. Әйирмә вә тохума дәзкаһлары да, хаммал да, әйиричи вә тохучуларын мүстәгил яшамасыны тә'мин эдән бир васитәдән дөнүб әйиричиләрлә тохучулар үзәриндә һөкмранлығы тә'мин эдән[232], һабелә фәһләләрдән өдәнилмәмиш әмәк сорулмасыны тә'мин эдән бир васитә олур. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, онлар хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән, бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум эдилмәси йолу илә әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәзсиз мүшаһидәчини алдада билмәз.

Мирабонун—бу ингилаб әждәһасынын—заманында ири мануфактуралар, инди бирләшмиш тарлалар дедийимиз кими, һәлә manufactures réunies, бирләшмиш э'малатханалар адланырды. Мирабо дейир: „Ялныз ири мануфактуралара, йә'ни бир мүдирин идарәси алтында йүзләрлә адамын ишләдийи вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (manufactures réunies) адланан мануфактуралара фикир верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк ишләдийи, һәм дә һәр биринин өз истәдийи кими вә өз хейринә ишләдийи э'малатханалара исә, әксинә, һеч нәзәр дә салмырлар. Онлар тамамилә көлкәдә бурахылыр. Бу бөйүк бир сәһвдир, чүнки ялныз бу хырда э'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәсини тәшкил эдир... Бирләшдирилмиш фабрика (fabrique réunie) бир-ики саһибкары сон дәрәчә варландыра биләр, фәһләләр исә аз-чох әмәк һаггы алан вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пайы олмаян күнәмузд фәһләләрдән башга бир шей дейилдирләр. Тәк ишләйән фабрикалар (fabriques séparées) исә, әксинә, һеч кәси варландырмыр, лакин фәһлә күтләсинин рифаһыны яхшылашдырыр... Чалышган тәсәррүфатчы фәһләләрин сайы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггынын азачыг артмасына, йә'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тә'сири олмаян вә олса-олса фәһләләрин һазырда бир гәдәр яхшы яшамасына имкан верән бир нәтичәнин әлдә эдилмәсинә чалышмагданса, ағыллы яшайыб сә'йлә ишләмәйи өз вәзийәтләринин лазымынча яхшылашдырылмасы үчүн васитә һесаб эдирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әлагәдар олан айры-айры фәрди мануфактуралар азадлығы тә'мин эдир“[233]. Әкәр Мирабо, айры-айрылыгда олан э'малатханаларын игтисади нөгтейи-нәзәрдән дә „бирләшмиш“ э'малатханалардан чох мәһсулдар олдуғуну вә бу сонунчу э'малатханалар анчаг һөкумәтләрин гайғысы илә сүн'и етишдирилмиш шишәбәнд биткиләри кими бир шей олдуғуну зәнн эдирсә, бунун сәбәби Авропа континентиндәки мануфактураларын чохунун о заманки вәзийәтидир.

---

[232] Капиталист дейир: „Мән разы олурам ки, мәним үчүн ишләйәсиниз, бу шәртлә ки, сизә һөкм этмәк зәһмәтини өһдәмә көтүрдүйүм үчүн, әлиниздәки олуб-галаны да мәнә верәсиниз“ (J. J. Rousseau, Discours sur l'Economie Politique, Genève 1756).

[233] Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. III, p. 20—109 passim.

Хырда кәндлиләри муздлу фәһләләрә, онларын яшайыш вә әмәк васитәләрини исә сәнае капиталынын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү эйни заманда сәнае капиталы үчүн дахили базар да ярадыр. Әввәлләр кәндли аиләси яшайыш васитәләрини вә хаммаллары өзү истеһсал вә э'мал эдир вә бунларын чох һиссәсини өзү истеһлак эдирди. Инди бу хаммаллар вә яшайыш васитәләри әмтиәйә чеврилмишдир. Кәндли ону күтләви сурәтдә сатыр; мануфактуралар исә кәндли үчүн базардыр. Иплик, кәтан, габа юн маллар,—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан, бу аилә тәрәфиндән өз истеһлакы үчүн әйирилиб тохунан хаммалдан әмәлә кәлмиш бу шейләр,—инди дөнүб мануфактура мәһсулу олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәһз әкинчилик әяләтләридир. Өз истәдийи кими вә өз хейринә ишләйән бир йығын хырда истеһсалчынын тәчһиз этдийи сайсыз-һесабсыз истеһлакчылар инди бөйүк бир ваһид шәкли, сәнае капиталисти тәрәфиндән тәчһиз олунан бир базар шәкли алыр[234]. Беләликлә, кечмишдә мүстәгил олан кәндлини әмлакдан мәһрум этмәклә, ону истеһсал васитәләриндән мәһрум этмәклә бәрабәр ярдымчы кәнд сәнаеи дә мәһв эдилир, мануфактура илә әкинчилийин бир-бириндән айрылмасы просеси башланыр. Һәм дә ялныз кәндләрдәки эв истеһсалынын мәһв эдилмәси нәтичәсиндә өлкәнин дахили базары үчүн, капиталист истеһсал үсулунун тәләб этдийи гәдәр вүс'әт вә сабитлик ярадыла биләр.

Лакин әсл мануфактура дөврү һәлә дәрин бир дәйишиклийә сәбәб олмур. Хатырладаг ки, мануфактура милли истеһсалын ялныз чох чүз'и бир һиссәсини әһатә эдир вә һәмишә өз кениш тәмәли олан шәһәр сәнәткарлығына вә кәндләрдәки ярдымчы эв сәнаеинә архаланыр. Әкәр мануфактура мүәййән ерләрдә хүсуси истеһсал саһәләриндәки шәһәр сәнәти вә кәнд эв сәнаеини бир формада мәһв эдирсә, өзү ону башга формаларда вә башга ерләрдә енидән ярадыр, чүнки өз хаммалыны э'мал этдирмәк үчүн буна мүәййән дәрәчәдә эһтиячы вардыр. Буна көрә дә мануфактура ени бир хырда әкинчиләр синфи ярадыр ки, торпағы бечәрмәк онлар үчүн анчаг ярдымчы бир ишдир, башлыча мәшғәләләри исә сәнае әмәйидир, билаваситә вә я тачир васитәсилә мануфактурая сатмаг үчүн мәһсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтәрәнин тарихини өйрәнәнләри долашдыра биләчәк ән мүһүм чәһәт олмаса да, бу кими чәһәтләрдән биридир. XV әсрин сон отуз илиндән э'тибарән арада биз кәнддә капиталист тәсәррүфатынын артдығына вә кәндлиләрин кетдикчә даһа чох мәһв олундуғуна даир даим шикайәтләр эдилдийини вә ялныз аз һалларда бу шикайәтләрин арасынын кә-

---

234 „Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ийирми кирвәнкә юну бир ил әрзиндә башга ишләр арасындаки бош вахтларында тәдричлә әйириб, тохуюб палтара чевирирсә, бурада һәр шей чох бәсит бир һалдадыр. Лакин бу юну базара чыхарыб фабриканта көндәрсәниз, сонра да фабрикантын мәһсулуну дәллала вә даһа сонра тачирә көндәрсәниз, бөйүк бир тичарәт әмәлийяты әмәлә кәләр, һәм дә бу әмәлийят үчүн лазым олан номинал капитал, һәмин юнун дәйәриндән ийирми гат артыг олар... Беләликлә фәһлә синфи, бичарә фабрика әһлини, түфейли торпаг саһибләри синфини вә сахта тичарәт, пул вә малиййә системини яшатмаг үчүн истисмар олунур“ (David Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 120).

силдийини көрүрүк. Лакин дикәр тәрәфдән дә тәдгигчи көрүр ки, кәндлиләр, әввәлкинә нисбәтән азалмыш олсалар да, һабелә вәзиййәтләри кетдикчә даһа ағырлашмыш олса да, һәр һалда енә һәмишә мөвҹуддурлар[235].

Бунун башлыча сәбәби одур ки, Инкилтәрәдә нөвбә илә каһ тахыл тәсәррүфаты, каһ да малдарлыг үстүн олур вә бундан асылы олараг кәндли истеһсалынын һәҹми дәйишилир.

Ялныз ири машынлы сәнае капиталист әкинчилийи үчүн мөһкәм тәмәл ярадыр, кәнд әһалисинин бөйүк әксәриййәтини тамамилә әмлакдан мәһрум эдир, әкинчиликлә кәндләрдәки эв сәнаеинин бир-бириндән айрылмасыны баша чатдырыр, эв сәнаеинин көкләри олан әйиричиликлә тохуҹулуғу арадан галдырыр[236]. Демәли, сәнае капиталы үчүн бүтүн дахили базары да ири машынлы сәнае[237] фәтһ эдир.

6. Сәнае капиталистинин мейдана кәлмәси

Сәнае[238] капиталистинин мейдана кәлмәси просеси фермерин инкишаф этдийи кими тәдричи олмамышдыр. Шүбһәсиздир ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдарда мүстәгил

---

[235] Кромвелин заманы истисна тәшкил эдир. Нә гәдәр ки, республика яшайырды, бу мүддәтдә Инкилтәрә халг күтләләринин бүтүн тәбәгәләри Түдорлар заманы дүчар олдуглары тәнәззүлдән чыхмышдылар.

[236] Tuckett билир ки, машын тәтбиг эдилдикдә әсл мануфактуралардан вә кәнд мануфактураларынын, яхуд эв мануфактураларынын дағылмасындан ири юн сәнаеи әмәлә кәлмишдир (T u c k e t t, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846). „Котаны вә боюндуруғу аллаһлар ихтира этмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр: мәкәр тохума дәзкаһы, әл ийи вә ҹәһрә бундан аз нәҹиб бир мәншәдәнми әмәлә кәлмишдир? Сиз ҹәһрәни котандан, әл ийини боюндуругдан айырырсыныз вә фабрикаларла иш эвләри, кредитлә бөһранлар, ики дүшмән милләт, кәнд вә сәнае милләтләри әлдә эдирсиниз“ (D a v i d U r q u h a r t, Familiar Words, London 1855, p. 122). Лакин бирдән Carey мейдана чыхыр вә Инкилтәрәни һеч дә әсассыз олмаяраг тагсырландырыб дейир ки, Инкилтәрә бүтүн галан өлкәләри ялныз кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан өлкәләрә чевирмәклә бүтүн дүнянын фабриканты олмаға чалышыр. О иддиа эдир ки, Түркийә бу васитә илә вар-йохдан чыхарылмышдыр, чүнки орада „мүлкәдарлара вә әкинчиләрә һеч вахт изин верилмирди (Инкилтәрә изин вермирди) ки, котанла тохума дәзкаһы, мала илә чәкич арасындаки тәбии иттифаг яратмагла өз вәзиййәтләрини мөһкәмләтсинләр“ („The Slave Trade“, p. 125). Онун фикринчә Urquhart өзү Түркийәнин вар-йохдан чыхарылмасынын әсас мүгәссирләриндән биридир, чүнки о Инкилтәрәнин хейринә Түркийәдә азад тиҹарәт фикрини тәблиғ эдирди. Лакин мәзәли ҹәһәт бурасыдыр ки, Carey, — әзҹүмлә Русияя ҹан-дилдән нөкәрчилик эдән бу адам, — һимайәчилик системи васитәсилә бу айрылма просесинә мане олмаг истәйир, һалбуки һимайәчилик системи һәгигәтдә бу просеси даһа да сүр'әтләндирир.

[237] Милл, Роҹерс, Голдвин Смит, Фаусетт вә башга бу кими инсанпәрвәр әһвал-руһиййәли инкилис игтисадчылары, һабелә Ҹон Брайтла онун һәмфикирләри кими либерал фабрикантлар, аллаһ Габилдән онун гардашы Һабилин башына нә кәлдийини сорушдуғу кими, Инкилтәрә торпаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрҹә фриголдерләр [мүстәгил кәндлиләр] нечә олдулар? Яхшы, бәс сиз өзүнүз һарадан төрәмишсиниз? Һәмин фриголдерләрин тәбәгәләшмәсиндән. Нә үчүн сиз һеч сорушмурсунуз ки, бәс бизим мүстәгил тохуҹулар, әйиричиләр вә сәнәткарлар нечә олублар?

[238] Бурада „сәнае“ сөзү „әкинчилик“ сөзүнүн антитези олараг ишләдилир. Игтисади „категория“ мә'насында фермер дә фабрикант кими сәнае капиталистидир.

хырда сәнәткар вә һәтта муздлу фәһлә әввәлчә, рушейм һалында олан капиталистләрә чеврилмишләр, бундан сонра исә, муздлу әмәк истисмарыны тәдричән кенишләндирәрәк вә буна мүвафиг сурәтдә капитал йығымыны гүввәтләндирәрәк дөнүб sans phrase [үмумиййәтлә] капиталист олмушлар. Орта әсрләрдәки шәһәр һәятынын көрпәлик дөврү кими капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгын тәһкимли кәндлиләрдән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасынын әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл эдилирди.

Лакин бу үсулун чох ләнклийи XV әсрин ахырларындаки бөйүк кәшфләр нәтичәсиндә яранан ени дүня базарынын тичарәт тәләбатына әсла уйғун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мүхтәлиф капитал формасы ирс галмышды: сәләм капиталы вә тачир капиталы; бунлар тамамилә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасияларда еткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү кәлиб чатана гәдәр үмумиййәтлә капитал һесаб олунур.

Инкилис мүәллифләриндән бири,—тачир капиталынын ролундан бәһс этмәйәрәк,—дейир: „Инди бүтүн ичтимаи сәрвәт әввәлчә капиталистин әлинә кечир... о торпаг саһибинә рента, фәһләйә әмәк һаггы, һөкумәт дарғасына верки вә әшәр верир вә иллик әмәк мәһсулунун хейли һиссәсини, һәтта ән чох һиссәсини, һәм дә даим артмагда олан һиссәсини өзүнә сахлайыр. Бүтүн ичтимаи сәрвәт үзәриндә капиталистин мүлкиййәт һүгугуну тә'мин эдәчәк бир ганун йохдурса да, енә һазырда капиталисти бу сәрвәтин илкин саһиби һесаб этмәк олар... Мүлкиййәт саһәсиндәки бу чеврилиш капитал үчүн фаиз алынмасы нәтичәсиндә баш вермишдир... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Авропанын ганун верәнләри сәләмчилийә гаршы ганунлар вермәк васитәсилә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәтинә капиталистләрин һаким олмасы, мүлкиййәт һүгугу саһәсиндә там бир ингилаб баш вермәсинин нәтичәсидир; бәс бу ингилаб һансы ганун вә я ганунлар әсасында яранмышдыр?“[239]. Мүәллиф нәзәрдән гачырмамалы иди ки, үмумиййәтлә ингилаблар һеч бир заман ганун әсасында баш вермир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәсилә яранмыш пул капиталынын сәнае капиталына чеврилмәсинә, кәнддә феодализм гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду[240]. Феодал гошун дәстәләри ләғв эдилдикдә, кәнд әһалиси әмлакдан мәһрум эдилиб бир гисми дә кәнддән говулдугда бу мәһдудиййәтләр арадан галхды. Ени мануфактура мал ихрач эдилән дәниз лиманларында вә я өлкәнин кәндистан һиссәсинин элә ерләриндә әмәлә кәлди ки, бу ерләр сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дейилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин corporate towns [сех кор-

---

[239] „The Natural and Artifical Rights of Property Contrasted“, London 1832, p. 98, 99. Бу имзасыз әсәрин мүәллифи Th. Hodgskin-дир.

[240] Һәлә 1794-чү илдә Лидсдә маһуд тохуян хырда усталар парламана нүмайәндәләр көндәрәрәк, тачирләрә фабрикант олмағы гадаған эдән бир ганун верилмәсини хаһиш этмишдиләр (Dr. Aikin, Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester, London 1795).

порасия гурулушунун олдуғу көһнә шәһәрләр] бу ени сәнае очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Капиталист истеһсалы дөврүнүн илк чағларында Америкада гызыл вә күмүш мә'дәнләринин тапылмасы, ерли әһалинин мәһв эдилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мә'дәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпагларынын фәтһ вә гарәт эдилмәси йолунда илк аддымларын атылмасы, Африканын гаралар овлағына чеврилмәси—бүтүн бу просесләр илкин йығымын башлыча моментләридир. Бунун ардынча Авропа милләтләри бүтүн дүняда тичарәт мүһарибәсинә башлайырлар. Бу мүһарибә Һолландиянын Испаниядан айрылмасы илә башланыр, инкилисләрин якобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдугча кенишләнир вә инди тирйәк үстүндә Чинлә апарылан мүһарибә вә саир бу кими сойғунчулуг мүһарибәләри шәклиндә енә дә давам эдир.

Ибтидаи йығымын мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испанияда, Портекиздә, Һолландияда, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чох мә'лум бир тарихи ардычыллыгла давам этмишдир. Инкилтәрәдә бу моментләр XVII әсрин ахырларында мүстәмләкә системиндә, дөвләт истигразлары системиндә, муасир верки системиндә вә һимайәчилик системиндә мүнтәзәм сурәтдә бирләшир. Бу үсуллар, мәсәлән мүстәмләкә системиндә олдуғу кими, эксәрииййәтлә кобуд бир зоракилик әсасында тәтбиг эдилмишдир. Лакин, феодал истеһсал үсулунун капиталист истеһсал үсулуна чеврилмәси просесини асанлашдырмаг вә онун кечид мәрһәләләрини азалтмаг мәсәләсиндә бу үсулларын һамысында дөвләт һакимиййәтиндән, йә'ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил бир ичтимаи зоракиликдән истифадә эдилир. Һәр бир көһнә чәмиййәт ени бир чәмиййәт доғасы олдугда зоракилик онун мамачасы олур. Зоракилийин өзү бир игтисади потенсиядыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан W. Howitt христиан мүстәмләкә системи һаггында белә дейир: „Христиан ирги дейилән иргләрин әсарәт алтына алдыглары бүтүн башга динләрдә оланлара вә башга тайфалара гаршы этдикләри вәһшиликләр вә азғын гәддарлыг, һәр бир тарихи дөврдә һәр һансы иргин, һәтта ән вәһши вә чаһил, ән гәддар вә азғын иргләрин төрәтмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир“[241]. XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландиянын мүстәмләкә тәсәррүфатынын тарихи мисилсиз хәянәт, алдатмаг, гәтл вә әчлафлыглар мәнзәрәси тәшкил эдир[242]. Ява адасында чатышмаян гулларын сайыны артырмаг үчүн һолландиялыларын Селебесдә адам оғурламасы үсулундан даһа характерик бир шей ола билмәз. Орада гул оғурламаг үчүн хүсуси оғрулар һазырланырды. Оғру, дилманч вә саты-

---

241 W i l l i a m H o w i t t, Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies. London 1838, p. 9. Гулларла нечә рәфтар эдилдийи һаггында яхшы мә'лумат алмаг үчүн бах: C h a r l e s C o m t e, Traité de la Législation, 3-me éd. Bruxelles 1837. Бу әсәри дәриндән өйрәндикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүняны дәйишдириб өз тәбиәти вә симасына уйғун бир шәкилдә гурмаға имкан тапдығы ерләрдә о өзү нәйә дөнүр вә өз фәһләләрини нәйә дөндәрир.

242 T h o m a s S t a m f o r d R a f f l e s, late Lieut. Gov. of that island. „Java and its dependencies“, London 1817.

чы бу тичарәтин башлыча ичрачылары иди, ерли шаһзадәләр исә башлыча сатычы иди. Оғурланан кәнчләр, гул дашыян кәмиләрдә көндәрилә биләчәк яша чатанадәк Селебесдә кизли һәбсханаларда сахланылырды. Рәсми һесабатларын бириндә дейилир: „Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан бир йығын кизли һәбсхана, зорла дидәркин салыныб әл-голу зәнчирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур". Һолландиялылар Малакканы әлә кечирмәк үчүн Портекиз валисини пул илә әлә кәтирмишдиләр. Вали 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахмышды. Онлар валийә вә'д этдикләри 21 875 фунт стерлинг мүкафаты вермәкдән „имтина этмәк" үчүн дәрһал валинин эвинә кедиб ону өлдүрмүшдүләр. Онларын аяғы дәйән ерләр дәрһал бош вә виран галырды. Яванын Банювангы вилайәтиндә 1750-чи илдә 80 000 әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә чәми 8000 галмышды. Будур doux commerce [ширин тичарәт].

Мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрә—Ост-Һинд ширкәти, Ост-Һинддә сияси һакимиййәти әлә алмагдан башга, чай тичарәтини вә үмумиййәтлә Чин илә эдилән тичарәти дә тамамилә инһисар алтына ала билмишди; бундан башга, Авропадан апарылан вә Авропая кәтирилән маллары дашымаг инһисарыны да өз әлинә алмышды. Лакин Һиндустан саһилләриндә вә адалар арасында кәми кет-кәли, һабелә Һиндустан дахилиндәки тичарәт бу ширкәтдәки йүксәк вәзифә саһибләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды. Дуз, тирйәк, гара истиот вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәи олмушду. Вәзифә саһибләри маллара өзләри гиймәт гоюр вә бәдбәхт һиндулары кейфләри истәдийи кими союрдулар. Баш вали өзү дә бу хүсусиййәтчиләр тичарәтиндә иштирак эдирди. Онун яхын адамлары элә шәртләрлә мүгавилә бағлая билир вә о гәдәр мәнфәәт көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гайыран кимякәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Яғышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими бөйүк мал-сәрвәт топланыр вә илк йығым бурада бирчә шиллинг дә мая гоймадан әмәлә кәлирди. Warren Gastings мүһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Тирйәк кәтириб сатмаг мүгавиләләриндән бири Sullivan адлы бирисинә эта эдилмишди; һәмин адам рәсми тапшырыға көрә бу вахт, Һиндустанын тирйәк истеһсал олунан даирәсиндән узаг бир ерә кетмәли иди; Sullivan 40 000 фунт стерлинг алыб өз мүгавиләсини Binn адлы бир башгасына сатыр, Binn исә мүгавиләни енә һәмин күн 60 000 фунт стерлингә үчүнчү бир шәхсә сатыр. Мүгавиләни еринә етирән бу үчүнчү адам өзү дә бундан чох бөйүк мәнфәәт көтүрдүйүнү сөйләйир. Парламана тәгдим эдилән бир сәнәддән мә'лум олур ки, 1757-чи илдә 1766-чы ил арасында бу ширкәт вә онун мә'мурлары һиндулардан зорла 6 милйон фунт стерлинг бәхшиш алмышдылар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүйүнү алыб йығмагла сүн'и сурәтдә ачлыг төрәтмишдиләр ки, сонра ону ағлакәлмәз дәрәчә йүксәк гиймәтә сатсынлар[243].

[243] 1866-чы илдә тәкчә Орисса вилайәтиндә бир милйондан артыг һинду ачындан өлмүшдү. Буна бахмаяраг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, яшайыш васитәләрини ачлара йүксәк гиймәтлә сатыб Һиндустанын дөвләт кассасыны зәнкинләшдирсинләр.

Әлбәттә, ерли әһали илә, мәсәлән Вест-Һинддә олдуғу кими, ялныз харичдә сатылмаг үчүн мәһсул истеһсал эдилән тарлаларда, һабелә талан вә сойғунчулуг гурбаны олмуш Мексика илә Ост-Һинд кими зәнкин вә әһалиси сых өлкәләрдә даһа дәһшәтли рәфтар эдилирди. Лакин әсл мүстәмләкәләрдә дә илкин йығымын христиан характери өзүнү көстәрмәмиш галмады. Ени Инкилтәрәнин пуританлары—бу айыг протестантизм устадлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [ганун верән мәчлисиндә] гәрара алмышдылар ки, һәр бир һиндлинин башынын дәрисини союб кәтирәнә вә я ону әсир тутана 40 фунт стерлинг мүкафат верилсин; 1720-чи илдә һәр бир һиндли башынын дәриси үчүн верилән мүкафат 100 фунт стерлингә чатдырылмышды; 1744-чү илдә, Massachusetts-Bay гәбиләләрдән бирини үсянчы адландырандан сонра ашағыдаки гиймәтләр гоюлмушду: 12 яшындан юхары оғланларын вә кишиләрин башынын дәриси үчүн ени валюта илә 100 фунт стерлинг, әсир тутулан һәр бир оғлан вә киши үчүн 105 фунт стерлинг, әсир алынан гадын вә ушаг үчүн 50 фунт стерлинг, гадын вә я ушагларын башынын дәриси үчүн дә 50 фунт стерлинг! Бир нечә он ил кечәндән сонра мүстәмләкә системи, һәмин мө'мин piligrim fathers-ин үсян этмиш нәсилләриндән интигам алды. Онлар инкилисләрин пулу күчүнә вә онларын тәһрики илә tomahawked эдилдиләр (томагавкларла өлдүрүлдүләр). Британия парламаны э'лан этди ки, адамлары өлдүрмәк вә башынын дәрисини соймаг „аллаһ-тәаланын вә тәбиәтин она бәхш этдийи васитәләрдир“.

Мүстәмләкә системи тичарәт вә кәмичилийин сүр'әтлә артмасына көмәк эдирди. „Gesellschaften Monopolia“ [„инһисар чәмиййәтләри“—Лүтерин тә'биридир] капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр ени яранан мануфактуралар үчүн сатыш базары олур, бу базарын инһисара алынмасы исә йығымын гүввәтләнмәсини тә'мин эдирди. Ерли әһалини соймаг, әсарәт алтына алмаг йолилә, гәтл-гарәт васитәсилә Авропа харичиндә әлдә эдилән сәрвәтләр метрополияя ахыб кәлир вә бурада капитала чеврилирди. Мүстәмләкә системинин илк дәфә там инкишафа чатдығы Һолландия артыг 1648-чи илдә гүдрәтли бир тичарәт дөвләти олмаг э'тибарилә ән йүксәк бир дәрәчәйә галхмышды. „Ост-Һинд тичарәти вә Авропанын чәнуб-гәрби илә шимал-шәрги арасындаки тичарәт, демәк олар, бүтүнлүклә Һолландиянын әлиндә иди. Онун балыг овунун, кәмичилик вә мануфактураларынын һеч бир өлкәдә бәрабәри йох иди. Бу республиканын капиталлары Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмуундан бәлкә дә артыг иди“. Бу сәтрләрин мүәллифи Gulich унудуб әлавә этмир ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландиянын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр, онлардан даһа йохсул идиләр вә даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнае һекемонлуғу [үстүнлүйү], тичарәт һекемонлуғу да доғурур. Әсл мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнае үстүнлүйүнү тә'мин эдир. Буна көрә дә о заман мүстәмләкә системи бөйүк рол ойнайырды. О, Авропанын көһнә аллаһлары сырасына кәлән вә күнләрин бириндә бүтүн аллаһлары

бир зәрбә илә вуруб йыхан „намә'лум бир аллаһ" иди. Мүстәмләкә системи варланмағы бәшәриййәтин сон вә еканә мәгсәди э'лан этди. Дөвләт истигразлары вә кредит системи дә енә бурада мейдана кәлмишди.

Рүшеймләрини һәлә орта әсрләрдә Кенуя вә Венесияда тапдығымыз ичтимаи кредит системи, йә'ни дөвләт борҹлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Авропая яйылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәниз тиҹарәти вә тиҹарәт мүһарибәләри, дөвләт борҹлары системинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит олду. О ән әввәл Һолландияда көк салды. Дөвләт борҹу, йә'ни дөвләтин—истәр мүтләгиййәт дөвләтинин, истәр конститусиялы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин сатыша гоюлмасы, капитализм дөврүнә өз характерик тә'сирини көстәрир. Мүасир халгларда милли сәрвәт дейиләнин һәгигәтдә бу халгларын өз сәрәнҹамында олан еканә һиссәси, онларын дөвләт борҹларыдыр[243a]. Буна көрә дә мүасир бир нәзәриййә там ардычыллыгла дейир ки: халгын борҹу нә гәдәр чох олса халг бир о гәдәр зәнкиндир. Дөвләт кредити капиталын э'тимад символу олур. Һәм дә дөвләт борҹу мейдана кәлдикдән сонра, аллаһа гаршы үсян этмәк дейил, дөвләт борҹуна гаршы э'тимадсызлыг оятмаг—бағышланмаз бир күнаһ сайылыр.

Дөвләт борҹу илкин йығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сеһирли бир гүввә олуб гейри-мәһсулдар пула мәһсулдарлыг күчү верир, ону капитала чевирир, ону сәнаеә гоюлмагла вә һәтта хүсусиййәтчи сәләм әмәлиййатында ишләнмәкләсых әлагәдар олан тәһлүкә вә чәтинликләрә салмаг лүзумуну арадан галдырыр. Дөвләтә пул борҹ вермиш оланлар әслиндә һеч бир шей вермирләр, чүнки бунларын борҹ вердикләри мәбләғләр дөвләт борҹ вәрәгәләринә чевриләрәк асанлыгла тәдавүл эдир вә онларын әлиндә эйнилә нәгд пул вәзифәси дашыйыр. Лакин дөвләт борҹларынын ролу тәкҹә бу ҹүр мүфтәхор рентачылар синфи яратмагдан вә һөкумәтлә милләт арасында васитәчилик эдән малиййәчиләри, һабелә һәр бир дөвләт истигразынын хейли һиссәсини көйдәндүшмә капитал шәклиндә асанлыгла өз әлләринә кечирән верки илтизамчыларыны, тачирләри вә хүсусиййәтчи фабрикантлары сон дәрәҹә варландырмагдан ибарәт олараг галмыр. Дөвләт борҹлары бунунла бәрабәр сәһмдар ҹәмиййәтләри, ҹүрбәҹүр гиймәтли кағызлар алвери, гызғын эһтикар, ажиотаж,—бир сөзлә, биржа оюну вә мүасир банкократия [банклар һөкмранлығы] да яратмышдыр.

Милли адлар верилән банклар ярандыглары күндән, һөкумәтләрә ярдым эдән вә алдыглары имтиязлар сайәсиндә онлара борҹ пул вермәйә гадир олан хүсусиййәтчи мөһтәкирләр ҹәмиййәтләриндән башга бир шей олмамышдыр. Буна көрә дә дөвләт борҹунун йығылмасыны көстәрән ән дүзкүн өлчү,—инкилис банкы тә'сис олундуғу вахтдан (1694-чү илдән) тәрәгги этмәйә башлаян

243a William Cobbet дейир ки, Инкилтәрәдә бүтүн ичтимаи идарәләр „крал" идарәләри адландырылыр, дикәр тәрәфдән орада „милли" борҹлар (national debts) вардыр.

бу банкларын сәһмләринин кетдикҹә даһа чох йүксәлмәсиндән ибарәтдир. Инкилис банкы өз фәалиййәтини, һөкумәтә 8% һесабилә борҹ вермәкдән башламышды; бундан әлавә парламан она һәмин капиталдан пул кәсмәк сәлаһиййәти вермишди ки, беләликлә дә о, һәмин капиталы банкнот шәклиндә бир даһа ҹамаата борҹ вермиш олду. Инкилис банкы бу банкнотлар васитәсилә вексел-ләри дисконто эдә билир [вахты гуртармадан сатын ала билир], киров әмтиә мүгабилиндә борҹ пул верир вә нәҹиб металлары сатын ала билирди. Банкларын өзләри тәрәфиндән бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмәдән ҹинкилтили сиккә кими ишләмәйә башлады: Инкилис банкы дөвләтә вердийи борҹ пулу банкнотла верир, дөвләт борҹлары үзрә верилмәли олан фаизләри дөвләт һесабына банкнотла өдәйирди. Банк бир әли илә верир, о бири әли илә ондан хейли чох алырды; һәлә бу да аздыр; һәтта алдыгда да, дөвләтә вермиш олдуғу борҹун бүтүн мәбләғи һәҹминдә онун әбәди алачаглысы олараг галырды. Бу банк яваш-яваш өлкәнин метал эһтиятыны тамамилә өз әлинә кечириб онун даими саһиби олур вә бүтүн тиҹарәт кредитинин ҹазибә мәркәзинә чеврилирди. Инкилисләр, ифритәләри очагда яндырмагдан әл чәкдикләри замандан э'тибарән сахта банкнот кәсәнләри асмаға башладылар. Бу банкократлар, малиййәчиләр, рентачылар, дәллаллар, мөһтәкирләр вә биржа гурдлары күруһунун бирдән-бирә йүксәлмәсинин муасирләрә нечә тә'сир бағышладығыны о заман язылан әсәрләрдән, мәсәлән, һеч олмазса Bolingbroke-ин әсәриндән көрмәк олар[243b].

Дөвләт борҹлары илә бирликдә бейнәлхалг кредит системи дә мейдана кәлмиш вә бә'зән бу вә я башга бир халг үчүн илкин йығымын кизли мәнбәләриндән бири олмушдур. Мәсәлән Венесия сойғунчулуг системинин әҹлафлыглары Һолландиянын капиталист сәрвәти үчүн бу ҹүр кизли тәмәл олду; тәнәззүлә уғрамыш Венесия Һолландияя чохлу борҹ пул вермишди. Һолландия илә Инкилтәрә арасындаки мүнасибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары Һолландия мануфактураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә һолландиялылар тиҹарәт вә сәнае саһәсиндә даһа һаким бир милләт дейилдиләр. 1701—1776-ҹы илләр дөврүндә һолландиялыларын башлыҹа мәшғәләләриндән бири башга дөвләтләрә, хүсусилә өзләринин күҹлү рәгиби олан Инкилтәрәйә чох бөйүк мәбләғләрдә борҹ капитал вермәкдән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнасибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан бихәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох капиталлар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә фәһлә ушагларынын капитала дөндәрилмиш ганындан ибарәтдир.

Дөвләт борҹлары дөвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һабелә башга бу кими тә'дийәләр һәмин кәлирләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи

[243b] „Әкәр инди татарлар Авропая ахыб кәлсәйдиләр, бизим арамызда малиййәчинин нә кими әһәмиййәти олдуғуну онлара баша салмаг чох чәтин оларды" (Montesquieu, Esprit des lois, éd. Londres 1769, vol. IV, p. 33).

милли кредит системинин зәрури бир әлавәси олараг мейдана кәлмишдир. Борҹлар сайәсиндә һөкумәт фөвгәл'адә хәрҹләри елә бир шәкилдә өдәйә билир ки, верки верәнләр бу хәрҹләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс этмирләр, лакин һәмин борҹлар сон нәтиҹәдә енә веркиләрин артырылмасыны тәләб эдир. Дикәр тәрәфдән, далбадал алынмыш борҹун йығылыб галмасы үзүндән веркиләрин артырылмасы һөкумәти, һәр дәфә ени фөвгәл'адә хәрҹ чәкмәк лазым кәлдикдә ени-ени борҹлар алмаға мәҹбур эдир. Беләликлә, ән зәрури яшайыш раситәләринә верки гоюлмасы [вә демәли онларын баһаланмасы] үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә (дөвләт малиййә системиндә) веркиләрин өз-өзүнә артмасынын рүшеймләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гоюлмасы тәсадүфи бир һал дейилдир, даһа доғрусу бу системин принсипидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландияда, бөйүк вәтәнпәрвәр De Witt өз „Максималарында" бу системи тә'рифләйәрәк көстәрир ки, муздлу фәһләни мүти, һәлим, чалышган олмаға вә... ифрат ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән яхшы бир үсулдур. Лакин бурада бизи марагландыран ҹәһәт, индики фискал системинин муздлу фәһләләрә көстәрдийи фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазиянын бүтүн тәркиб һиссәләринин әмлакдан мәһрум эдилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа игтисадчылары арасында да фикир айрылығы йохдур. Өзлүйүндә фискал системинин айрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимайәчилик [„милли әмәйи горумаг" системи], фискал системинин әмлакдан мәһрум эдиҹи тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирир.

Иҹтимаи сәрвәтин капитала чеврилмәсиндә, мүстәгил истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум эдилмәсиндә вә муздлу фәһләләрин әсарәт алтына алынмасында дөвләт борҹларынын вә мүасир фискал системинин ойнадығы бөйүк рол Коббетт, Дублдә вә башга бу кими бә'зи мүәллифләри чашдырмышды вә онлар буну халгын инди диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыҹа сәбәби һесаб эдирдиләр.

Һимайәчилик системи, фабрикантлар етишдирмәк үчүн, мүстәгил фәһләләри әмлакдан мәһрум этмәк, милләтин истеһсал васитәләри илә яшайыш васитәләрини капитала чевирмәк үчүн, көһнә истеһсал үсулундан мүасир истеһсал үсулуна кечилмәси мүддәтини зорла гысалтмаг үчүн сүн'и бир васитә иди. Аврона дөвләтләри бу системи ихтира этмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә онлар варланмаг гәһрәманларынын хидмәтчиси олдугда, һәмин биринҹилик мәгсәдинә чатмаг үчүн даһа өз халгларындан долайы веркиләр, йә'ни һимайәчилик веркиләри вә мүстәгим веркиләр, йә'ни ихраҹ мүкафаты вә саирә шәклиндә хәраҹ алмагла кифайәтләнмирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан икинҹи дәрәҹәли өлкәләрдә яранан һәр бир сәнаеин зорла көкүнү кәсирдиләр; мәсәлән инкилисләр Ирландиянын юн мануфактурасынын көкүнү кәсмишдиләр. Аврона континентиндә бу просес, Колберин үсулу сайәсиндә даһа артыг садәләшдирилмишди. Бурада илкин капиталын хейли һиссәси сәнаечиләрин ҹибинә бирбаша дөвләт хәзинәсин-

дән ахыб кәлирди. Мирабо дейир: „Еддииллик мүһарибә әрәфәсиндә Саксония мануфактурасынын инкишаф этмәси сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә эһтияч вар? Бирчә 180 милйонлуг дөвләт борчуна нәзәр салмаг кифайәтдир!“[244].

Мүстәмләкә системи, дөвләт борчлары, ағыр веркиләр, һимайәчилик, тичарәт мүһарибәләри вә и. а.,—әсл мануфактура дөврүнүн доғурдуғу бүтүн бу чәһәтләр ири сәнаеин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнаеин мейдана кәлмәси исә көрпәләрин Ирод гәддарлығы илә мәһв эдилмәси чәһәтдән мәшһурдур. Крал донанмасы матрослары сәфәрбәрлийә алдығы кими, фабрикалар да фәһләләри зорла ишә чәлб эдир. XV әсрин сон отуз илиндә башлайыб сәр F. M. Eden заманына гәдәр, йә'ни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум эдилмәси нәтичәсиндә баш верән вә даим Eden-ин көзү габағында олан дәһшәтләрә онун нечә лагейд янашдығыны көрдүк; биз онун, капиталист әкинчилийини гурмаг вә „әкинлә отлаг арасында дүзкүн нисбәт яратмаг“ үчүн „зәрури“ олан бу просеси нечә мәмнунийәтлә алгышладығыны да көрдүк; лакин сәр Eden өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрика истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш гүввәси арасында дүзкүн нисбәт яратмаг үчүн ушаглары оғурлайыб әсарәт алтына алмағын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну эйни союгганлылыгла э'тираф этмәк дәрәчәсинә чатмыр.

О дейир: „Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырсын: бир сәнае ки, ялныз коттечләрдән вә иш эвләриндән языг ушаглары оғурламаг вә онлары нөвбәләрә айырыб динчлик вермәдән кечәнин чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффәгийәтли яшая биләчәкдир; бир сәнае ки, мүхтәлиф яшда вә хасийәтдә олан киши вә гадынлары, оғлан вә гызлары бирликдә ишләдир, бунунла да лабүддән кәнчләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өйрәниб корланмасына вә позғунлашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнае милләтин вә адамларын сәадәтини артыра биләрми?“[245].

Fielden языр: „Бу яхынларда ихтира олунан машынлар Дербиширдә, Ноттингамширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк суларын яхынлығында тикилән бөйүк фабрикаларда тәтбиг эдилмишди. Шәһәрләрдән узагларда олан бу ерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; әһалинин артырылмасына олан бу тәләбат хүсусән торпағы бәһрәсиз вә әһалиси индийәдәк аз олан Ланкаширдә даһа шиддәтлә мейдана чыхды. Чәлд ишләйән ушаг бармагларына даһа бөйүк тәләб вар иди. Лондонун, Бирмингамын вә башга шәһәрләрин мәһәллә иш эвләриндән шакирд (!) топламаг дәрһал бир адәт шәкли алды. 7 яшындан 13 вә я 14 яшына гәдәр минләрчә белә бинәва хырда ушаглары о заман шимала дашыдылар. Өз шакирдләрини едиртмәк, кейдирмәк вә фабрикаларын яхынлығында олан эвләрдә сахламаг, саһибкарлар (йә'ни ушаг оғурлаянлар) арасында бир адәт олду. Ушагларын ишинә көз етирмәк

---

[244] Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, London 1788, vol. VI, p. 101.
[245] Eden, The State of the Poor, b. II, ch. 1, p. 421.

үчүн пуллу нәзарәтчиләр тутулду. Бу гул нәзарәтчиләри һәмин ушаглары мүмкүн гәдәр чох ишләтмәйә чалышырдылар, чүнки онларын маашынын мигдары һәр бир ушағын чаныдан сыхылыб чыхарылан мәһсулун мигдарындан асылы иди. Бунун тәбии нәтичәси олараг ушагларла амансыз рәфтар эдилирди. Фабрикантларын пәнчәсинә верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушаглара бир чох фабрика әјаләтләриндә, хүсусән Ланкаширдә дөзүлмәз әзаб вә ишкәнчә верилирди. Онлары һәлак олана гәдәр ишләдирдиләр... дөйүрдүләр, әл-аягларына зәнчир вурур вә олмазын башга әзаб вә ишкәнчә верирдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб гуру гәфәсә дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилирди... Онлары бә'зән өзләрини өлдүрмәк дәрәчәсинә чатдырырдылар!.. Дербиширин, Ноттингамширин вә Ланкаширин ичтимаи нәзарәтдән узагда олан сәфалы вә шаиранә дәрәләри ишкәнчә вә чох заман гәтл мейданына дөндәрилмишди!.. Фабрикантлар һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын ган ичмәк иштәһасыны даһа да артырырды. Онлар кечә иши тәтбиг этмәйә башладылар, йә'ни күндүз ишләйиб тагәтдән дүшмүш бир дәстә фәһлә ахшам ятмаға кетдийи заман, фабрикада башга бир дәстә фәһлә ишләмәйә башлайырды; кечә ишләйән фәһләләрин еничә тәрк этдийи ятагларда күндүз ишләйән фәһләләр ятырды вә әксинә. Ланкаширдә чамаат арасында бир мәсәл олмушду, дейирдиләр ки: йорған-дөшәкләр һеч вахт союмур"[246].

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истеһсалы инкишаф этдикчә Авропанын әфкар-үмумиййәси өзүнүн сон һәя вә абырыны да итирди. Милләтләр капитал йығымы үчүн васитә ола билән һәр чүр әчлафлыгла утанмадан өйүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун тәртиб этдийи садәдил тичарәт тарихини бир охуюн.

---

[246] John Fielden, The Curse of the Factory System, London 1836, p. 5, 6. Әввәлләр фабрикаларда эдилән биабырчылыглар һаггында бах: Dr. Aikin, Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester, London 1795, p. 219 вә Gisbourne, Enquiry into the duties of men, 1795, vol. II.—Бухар машыны, фабрикалары узаг кәндләрдәки шәлаләләр яхынлығындан шәһәр мәркәзләринә көчүрдүкдә, ишләдилмәли ушаглар „имтина этмәк" тәбиәтиндә олан капиталистин яхынлығында олду вә даһа иш эвләриндән зорла гул йығыб апармаға эһтияч галмады.—1815-чи илдә сэр Роберт Пил („Plausibilität назирин" [„заһирән рәғбәтли назирин"] атасы) ушаглары мүдафиә этмәк һаггында парламана бир ганун лайиһәси тәгдим этдийи заман, „күлчә комитәсинин" (Bullion-Committee) мәшһур үзвү вә Рикардонун яхын досту Фрэнсис Һорнер ашағы палатада демишди: „Шәксиз мүәййән эдилмишдир ки, ифлас эдән фабрикантлардан биринин әмлакы илә бәрабәр бу әмлакын бир һиссәси олараг, тә'бир чаиз исә, бир йығын фабрика ушаглары да ачыг сатыша гоюлмуш вә һәгигәтән сатылмышдыр. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) Kings Bench [али мәһкәмә органы олан „крал мәһкәмә күрсүсү"] гаршысында биабырчы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун мәһәллә иш эвләриндән бири бу ушаглары бир фабриканта тәһвил вермиш, о да бунлары башга бирисинә вермишди. Нәһайәт бир нечә хейирхаһ адам онларын ачлыг нәтичәсиндә тамамилә тагәтдән дүшдүйүнү („absolute famine") көрмүшдү. Һорнер парламанын анкет комисйонунун үзвү олдуғу заман бундан даһа ийрәнч башга бир әһвалатын да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун мәһәллә иш эвләриндән бири Ланкашир фабрикантларындан бири илә бағладығы бир мүгавиләйә көрә һәмин фабрикант сөз вермишди ки, тәһвил алачағы ушаглар ичәрисиндә һәр 20 сағлам ушагла бәрабәр бир кич ушаг да гәбул этсин".

Бурада белә бир әһвалат тә’рифләниб Инкилтәрә дөвләт зәкасынын ән бөйүк гәләбәси кими гәләмә верилир: Утрехт сүлһүндән [1713-чү ил] әввәл ялныз Африка илә Инкилтәрә Вест-Һинди арасында гул алверинә изн верилдийи һалда, һаман сүлһ бағланаркән asiento мүгавиләсинә [гул алвери мүгавиләсинә] әсасән Инкилтәрә Африкада сатын алынан зәнчиләри Испаниянын Америкадаки мүстәмләкәләриндә сата биләрди. Инкилтәрә лап 1743-чү илә гәдәр Испания Америкасына илдә 4800 зәнчи сатмаг ихтияры алмышды. Бунунла да Британия контрабанд тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә ярадылмышды. Ливерпул гул алвери сайәсиндә артыб бөйүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун илкин йығым үсулудур. Ливерпулун ә’янлары бизим зәманәйә гәдәр гул алверинин Пиндары олараг галмышлар; гул алвери куя,—доктор Aikin-ин 1795-чи илдә чыхан вә юхарыда ситат кәтирдийимиз әсәринә бах,— „тичарәт тәшәббүскарлығыны бир эһтираса чевирир, маһир дәнизчиләр етишдирир вә күлли мигдарда мәнфәәт верир“. 1730-чу илдә Ливерпулун 15 кәмиси, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмиси гул алвери илә мәшғул иди.

Памбыг парча сәнаеи Инкилтәрәдә ушаг көләлийи доғурдуғу һалда, Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан көләлик тәсәррүфатынын капиталист истисмары системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмумиййәтлә Ени Дүнянын ачыг көләлийи Авропада муздлу фәһләләрин пәрдәли көләлийи үчүн бир әсас тәшкил этмишдир[247].

Капиталист истеһсал үсулунун „әбәди тәбии ганунларынын“ сәрбәст тәзаһүр эдә билмәси үчүн шәраит яратмаг, фәһләләрин әмәк васитәләриндән мәһрум эдилмәси просесини һәята кечирмәк, бир гүтбдә ичтимаи истеһсал вә яшайыш васитәләрини капитала чевирмәк, әкс гүтбдә исә халг күтләләрини муздлу фәһләләрә, азад „фәһлә ордусуна“[248] чевирмәк,—мүасир тарихин бу инчисини

---

[247] 1790-чы илдә Инкилтәрә Вест-Һиндиндә 1 азад инсана 10 гул, Франсанынкиндә 14 гул вә Һолландиянынкиндә 23 гул дүшүрдү (Henry Brougham, An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers, Edinburgh 1803, vol. II, p. 74).

[248] Инкилтәрә ганунларында „labouring poor“ [„ишләйән йохсуллар“] ифадәсинә муздлу фәһлә синфи нәзәрә чарпачаг гәдәр артдығы вахтдан э’тибарән тәсадүф эдилир. „Ишләйән йохсуллар“ бир тәрәфдән „idle poor“ [„тәнбәл йохсуллара“], диләнчиләрә вә башгаларына, дикәр тәрәфдән дә һәлә тамамилә мүлкиййәтдән мәһрум олмаян, һәлә өз әмәк васитәләри олан фәһләләрә гаршы гоюлур. „Labouring poor“ ифадәси ганунлардан сияси игтисада кечмиш вә бурада Culooper, J. Child вә дикәрләриндән башлаяраг та А. Смитә вә Eden-ә гәдәр ишләдилмишдир. Бурадан билмәк олар ки, „labouring poor“ ифадәсини „execrable political cant“ [„мүдһиш сияси тәһриф“] адландыран „execrable political cantmonger“ [мүдһиш сияси һийләләр] „тачири“ Эдмунд Берк нә гәдәр вичдансыз имиш. Инкилис олигаршиси һесабына доланан бу әдәбийят кәдасы, Франса ингилабына гаршы өзүнү романтик ролунда көстәрирди, Америкада вәзиййәт мүрәккәбләшдийи вахтын әввәлләриндә исә Шимали Америка мүстәмләкәләринә сатылараг эйни дәрәчә мәһарәтлә инкилис олигаршисинә гаршы чыхыб либерал ролу ойнайырды; һәгигәтдә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: „Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә демәли, аллаһ-тәаланын гойдуғу ганунлардыр“ (E. Burke, Thoughts and Details on Scarcity. Ed. London 1800, p. 31, 32). Һеч тәәччүблү дейил ки, аллаһ вә тәбиәтин бу ганунларына

яратмаг Tantae molis erat [бу гәдәр зәһмәтә баша кәлмишдир]. Әкәр Augier дедийи кими, пул „дүняя кәлиркән онун бир янағында ган ләкәси олурса“[249], еничә доғулан капитал тәпәдән дырнаға ган вә чиркаб ичиндәдир[250].

7. Капиталист йығымынын тарихи мейли

Беләликлә, илкин капитал йығымы, йә'ни онун тарихи мәнбәи нәдән ибарәтдир? Илкин капитал йығымы гулларын вә тәһкимли кәндлиләрин билаваситә муздлу фәһләйә чеврилмәси дейилсә вә, беләликлә, ялныз садәчә форма дәйишилмәси дейилсә, демәли, билаваситә истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум эдилмәсидир, йә'ни шәхси әмәк үзәриндә гурулмуш хүсуси мүлкиййәтин позулуб дағылмасыдыр.

Ичтимаи, коллектив мүлкиййәтин әксинә олараг, хүсуси мүлкиййәт анчаг, әмәк воситәләринин вә харичи әмәк шәртләринин хүсусиййәтчи шәхсләрин әлиндә олдуғу ердә мөвчуддур. Һәм дә бу хүсусиййәтчи шәхсләрин ишчи олмасындан вә я ишчи олмамасындан асылы олараг хүсуси мүлкиййәтин өз характери дә дәйишилир. Хүсуси мүлкиййәт саһәсиндә гаршыя чыхан һәдсиз чаларлар ялныз, бу ики ифрат һал арасындаки вәзиййәтләри әкс этдирир.

Истеһсал васитәләри үзәриндә ишчинин хүсуси мүлкиййәти хырда истеһсалын әсасыны тәшкил эдир, хырда истеһсал исә ичтимаи истеһсалын инкишафы үчүн вә фәһләнин өз шәхси азадлығы үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу истеһсал үсулуна һәм көләлик гурулушунда, һәм тәһкимчилик гурулушунда, һәм дә башга шәхси асылылыг формалары шәраитиндә тәсадүф эдилир. Лакин бу истеһсал үсулу ялныз о ердә мүкәммәл сурәтдә тәрәгги эдир ки, ялныз о ердә бүтүн күчүнү көстәриб өзүнә мувафиг

садиг галан бу адам өзүнү һәмишә ән баһа гиймәтә сатырды! Бу Эдмунд Берк либераллыг этдийи дөврдә она Туккерин әсәрләриндә яхшыча гиймәт верилмишдир. Туккер кешиш вә тори иди, ердә галан чәһәтләрдән исә тамамилә абырлы инсан вә яхшы бир игтисадчы иди. Зәманәмиздә сияси игтисад саһәсиндә һөкм сүрән вә „тичарәт ганунларына“ э'тигады даим ихлас илә гүввәтләндирән биабырчы принсипсизлийи нәзәрә алараг, Беркләри дөнә-дөнә рүсвай этмәк лазымдыр, зира онларын өз сәләфләриндән фәрги анчаг исте'дадлы олмаларыдыр.

249 Marie Augier, Du Crédit Public.

250 „Quarterly Reviewer“ дейир: „Капитал һай-күйдән вә дөйүшдән узаг гачыр, о өз тәбиәти э'тибарилә горхагдыр. Бу бир һәгигәтдир, лакин бүтүн һәгигәт тәкчә бундан ибарәт дейилдир. Тәбиәт бошлугдан горхдуғу кими, капитал да мәнфәәтин олмамасындан вә я чох аз олмасындан горхур. Кифайәт гәдәр мәнфәәт олдугда исә капитал чәсарәтләнир. 10 фаиз мәнфәәт олса, капитал һәр шәкилдә ишләдилмәсинә разы олур; мәнфәәт 20 фаиз олса, капитал даһа да чуша кәлир, 50 фаиз олдугда исә һәтта башыны да вермәйә һазыр олур; мәнфәәт 100 фаиз олдугда капитал бүтүн бәшәр ганунларыны аяглары алтына салыб тапдалайыр, мәнфәәт 300 фаиз олдугда капитал, һәтта асылачағыны көз өнүндә тутмалы олса да, һеч бир чинайәтдән кери дурмаз. Әкәр һай-күй вә дөйүш мәнфәәт версә, капитал бунларын да артмасына чалышар. Гачаг мал вә гул алвери буна сүбутдур“ (T. J. Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 36).

классик бир форма алыр ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг етдийи өз әмәк шәртләринин азад хүсуси мүлкиййәтчиси олсун, кәндли бечәрдийи тарланын, сәнәткар исә устадлыгла ишләтдийи аләтләрин саһиби олсун.

Бу истеһсал үсулунун мөвчуд олмасы үчүн торпаг вә башга истеһсал васитәләри дағыныг һалда олмалыдыр. Бу истеһсал үсулу нә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасияя, ейни бир истеһсал просеси дахилиндә әмәк бөлкүсүнә, чәмиййәтин тәбиәт үзәриндә һаким олуб ону тәнзим етмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмиййәтин анчаг ән'әнәви дар чәрчивәләринә уйғунлаша билир. Ону әбәдиләшдирмәйә чалышмаг, Péqueur-ин һаглы олараг дедийи кими, „үмуми керилийи гануниләшдирмәйә" чалышмаг кимидир. Лакин муәййән инкишаф сәвиййәсиндә бу истеһсал үсулу өзү өзүнүн мәһв олмасы үчүн мадди васитәләр ярадыр. Бу замандан е'тибарән чәмиййәт дахилиндә, өзүнү һәмин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс едән гүввәләр вә мейлләр һәрәкәтә кәлмәйә башлайыр. Бу истеһсал үсулунун мәһв едилмәси зәрури олур вә доғрудан да мәһв едилир. Онун мәһв едилмәси, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чох адамын әлиндә олан чүз'и мүлкиййәтин бир овуч адамын әлиндә олан нәһәнк бир мүлкиййәтә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, яшайыш васитәләриндән вә әмәк аләтләриндән мәһрум едилмәси, халг күтләсинин белә чәтинликлә вә мүдһиш бир шәкилдә әмлакдан мәһрум едилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил едир. Бу әмәлийят гәбилинә там бир сыра зоракилик үсуллары дахилдир ки, бунлардан биз юхарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән илкин йығым үсуллары кими бөйүк бир тарихи дөвр тәшкил едәнләрини нәзәрдән кечирдик. Билаваситә истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум едилмәси иши бөйүк бир йыртычылыгла ичра олунур, онун һәрәкәтверичи амилләри ән һәясыз, мурдар, ийрәнч вә алчаг мейлләрдән ибарәт олур. Шәхси әмәк сайәсиндә әлдә едилән, айрыча мүстәгил фәһләнин өз әмәк шәртләрилә, нечә дейәрләр, тәбии сурәтдә говушмасына әсасланмыш хүсуси мүлкиййәти, формал чәһәтдән азад әмәк сайылан өзкә әмәйинин истисмарына әсасланмыш капиталист хүсуси мүлкиййәти сыхышдырыб арадан чыхарыр[251].

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмиййәти енинә вә дәрининә кифайәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын әмәк шәраити исә капитала чеврилдикдә вә капиталист истеһсал үсулу мүстәгил яшамаға башлаяндан е'тибарән әмәйин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә башга истеһсал васитәләринин даһа кениш ичтимаи мигясда истисмар едилмәси вә, демәли, үмуми истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг

---

[251] „Биз тамамилә ени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гоймушуг... биз һәр чүр мүлкиййәти һәр чүр әмәкдән айырмаға чалышырыг" (Sismondi, Nouveaux Principes de l'Economie Politique, vol. II, p. 434).

хүсуси мүлкиййәтчиләрин даhа кениш даирәдә әмлакдан мәhрум эдилмәси ени форма алыр. Инди даhа мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан ишчи дейил, бир чох фәhләни истисмар эдән капиталист әмлакдан мәhрум эдилмәли олур.

Капиталистин әмлакдан мәhрум эдилмәси, капиталист истеhсалынын өз дахили ганунлары нәтичәсиндә капиталларын мәркәзләшмәси васитәсилә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти өлдүрүр. Бу мәркәзләшмә илә вә я бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин әмлакдан мәhрум этмәсилә янашы олараг, әмәк просесинин коопераси҅я формасы, элмин техникада шүурлу сурәтдә тәтбиги, торпагдан мүнтәзәм сурәтдә истифадә олунмасы, ялныз биркә ишләдилә биләчәк әмәк васитәләринин ярадылмасы, бүтүн истеhсал васитәләрини гурашыг, ичтимаи әмәкдә истифадә олунан истеhсал васитәләри кими тәтбиг этмәклә бу васитәләрә гәнаәт эдилмәси, бүтүн халгларын дүня базары системинә чәлб эдилмәси вә, демәли, капиталист үсул-идарәсинин бейнәлмиләл характери кетдикчә даhа кениш мигясда инкишаф эдир. Бу чеврилиш просесинин бүтүн хейрини гәсб эдән вә инhисара алан капитал магнатларынын сайынын даим азалмасилә бәрабәр, йохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, кетдикчә чохалан, тәчрүбә әлдә эдән вә капиталист истеhсал просеси механизминин өзүнүн бирләшдириб тәшкил этдийи фәhлә синфинин hиддәти дә артыр. Капитал инhисары, онунла бирликдә вә онун сайәсиндә тәрәгги этмиш олан истеhсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеhсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәйин ичтимаиләшмәси элә бир сәвиййәйә чатыр ки, даhа өз капиталист габығына сығa билмир. О заман бу габыг партлайыр. Капиталист хүсуси мүлкиййәтинин сону чатыр. Әмлакдан мәhрум эдәнләрин өзләрини әмлакдан мәhрум эдирләр.

Капиталист истеhсал үсулундан доған капиталист мәнимсәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкиййәти, шәхси әмәйә әсасланан фәрди хүсуси мүлкиййәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеhсалы, тәбиәт просеси гәдәр лабүд олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инкарын инкарыдыр. Бу инкар ишчинин хүсуси мүлкиййәтини бәрпа этмәк дейил, капитализм дөврүнүн наилиййәтләри әсасында, йә'ни коопераси҅я әсасында, торпаг үзәриндәки вә әмәйин өзү тәрәфиндән истеhсал эдилмиш олан башга истеhсал васитәләри үзәриндәки үмуми мүлкиййәт әсасында фәрди мүлкиййәти бәрпа эдир.

Айры-айры адамларын шәхси әмәйи үзәриндә гурулан дағыныг хүсуси мүлкиййәтин капиталист мүлкиййәтинә чеврилмәси, әлбәттә, даhа фе'лән ичтимаи истеhсал үзәриндә гурулан капиталист мүлкиййәтинин ичтимаи мүлкиййәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун сүрән, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләләрини бир нечә гәсбкарын әмлакдан мәhрум этмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләләри бир нечә гәсбкары әмлакдан мәhрум этмәли олачагдыр[252].

[252] „Буржуазиянын ирадәсиз вә пассив бир шәкилдә тәмсил этдийи сәнае тәрәггиси фәhләләрин рәгабәт нәтичәсиндә бир-бириндән айрылмасы әвәзиндә онлары иттифаг васитәсилә ингилаби сурәтдә бирләшдирир. Демәли, ири сәнае

ИЙИРМИ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

МҮАСИР МҮСТӘМЛӘКӘЧИЛИК НӘЗӘРИЙЙӘСИ

Сияси игтисад бир-бириндән чох фәргли олан ики нөв хүсуси мүлкиййәти: истеһсалчынын шәхси әмәйинә әсасланан мүлкиййәт илә, өзкә әмәйинин истисмар эдилмәсинә әсасланан мүлкиййәти принсипчә гарышдырыр. Сияси игтисад унудур ки, өзкә әмәйинин истисмар олунмасына әсасланан хүсуси мүлкиййәт, истеһсалчынын шәхси әмәйинә әсасланан хүсуси мүлкиййәтин нәинки там әксидир, һәтта ялныз онун гәбри үзәриндә инкишаф эдир.

Авропанын гәрбиндә, сияси игтисадын вәтәниндә илкин йығым просеси аз-чох баша чатмышдыр. Бурада капиталист үсул-идарәси я бүтүн милли истеһсалы өзүнә табе этмишдир, я да, мүнасибәтләрин аз инкишаф этмиш олдуғу ерләрдә, өзү илә янашы олараг һәлә дә давам эдән вә көһнә истеһсал үсулуна аид олуб дағылмагда олан ичтимаи тәбәгәләри һеч олмазса долайы йолла идарә эдир. Фактлар игтисадчынын мәфкурәсинә [тәсәввүр аләминә] нә гәдәр чох зидд олурса, игтисадчы капитализмдән әввәлки аләмә аид һүгуг вә мүлкиййәт тәсәввүрләрини бу еткин капитал аләминә бир о гәдәр сә'й вә чанфәшанлыгла тәтбиг этмәйә чалышыр.

Мүстәмләкәләрдә исә вәзиййәт башгадыр[253]. Орада капитализм үсул-идарәси һәр аддымда истеһсалчынын төрәтдийи маниәләрә раст кәлир, чүнки истеһсалчы өз әмәк шәртләринин саһиби олдуғу үчүн өз әмәйи илә капиталисти дейил, өзүнү варландырыр. Бир-биринә тамамилә әкс олан бу ики игтисади системин зиддиййәти бурада тәчрүбәдә өзүнү онларын мүбаризәсиндә көстәрир. Капиталистин архасында өз метрополия гүввәләри олдугда, шәхси әмәйә әсасланан истеһсал вә мәнимсәмә үсулуну о зорла арадан галдырмаға чалышыр. Капитала нөкәрчилик эдән игтисадчыны, метрополияда капиталист истеһсал үсулу илә онун зиддинә олан үсулу эйниләшдирмәйә вә буну нәзәри чәһәтдән әсаландырмаға вадар эдән мәнафе, мүстәмләкәләрдә ону „to make a clean breast of it“ [„бу чәһәтдән өз вичданыны тәмизләмәйә“] вә бу истеһсал

инкишаф этдикдә, буржуазиянын мәһсул истеһсал этдириб мәнимсәмәси үчүн шәраит тәшкил эдән зәмин онун әлиндән чыхмыш олур. Буржуазия һәр шейдән әввәл өзүнә гәбр газыянлар һазырлайыр. Буржуазиянын мәһв олмасы вә пролетариатын гәләбәси эйни дәрәчәдә лабүддүр... Һазырда буржуазияя гаршы дуран бүтүн синифләрдән анчаг пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ердә галан синифләр, ири сәнае инкишаф этдикчә йыхылыб мәһв олурлар; пролетариат исә бу инкишафын спесифик мәһсулудур... Орта тәбәгәләр, хырда сәнаечиләр, хырда тачирләр, сәнәткарлар, кәндлиләр, — буларын һамысы орта тәбәгәләр олмаг э'тибарилә өз варлығыны горумаг үчүн буржуазия әлейһинә мүбаризә апарырлар... бунлар мүртәче тәбәгәләрдир, чүнки тарихин чархыны кери дөндәрмәк истәйирләр“ (K a r l M a r x u n d E n g e l s, Manifest der Kommunistischen Partei, London 1847, S. 11, 9). [К. М а р к с вә Ф. Э н к е л с, Коммунист Манифести. 2-чи нәшри. Москва. 1923. Сәһ. 77, 75.]

[253] Бурада әсл мүстәмләкәләр, йә'ни башга өлкәләрдән кәлән азад мүһачирләрин мәскән салдығы хам торпаглар нәзәрдә тутулур. Бирләшмиш Штатлар игтисади мә'нада һәлә енә Авропанын мүстәмләкәсидир. Көләлийин мәһв эдилмәси нәтичәсиндә бүтүн мүнасибәтләрин көкүндән дәйишмиш олдуғу көһнә мәскәнләр дә бурая дахилдир.

үсулларынын бир-биринә зидд олдуғуну ачыгча сөйләмәйә мәчбур эдир. Бу мәгсәдлә о көстәрир ки, ишчиләри әмлакдан мәһрум этмәдән вә истеһсал васитәләрини капитала чевирмәдән әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәләрини инкишаф этдирмәк—коперасия, әмәк бөлкүсү, кениш мигясда машын ишләдилмәси вә и. а. мүмкүн дейилдир. О, милли сәрвәт дейилән сәрвәт наминә халгы йохсуллашдырмаг үчүн сүн'и васитәләр ахтарыр. Онун мәддаһлыг зиреһи бурада чүрүк бир ағач парчасы кими гырылыб төкүлүр.

E. G. Wakefield-ин бөйүк хидмәти, мүстәмләкәләр һаггында ени бир шей демәсиндә дейил[254], мүстәмләкәләрдәки вәзиййәти өйрәниркән метрополияда капиталист мүнасибәтләри һаггындакы һәгигәти ачыб мейдана чыхармасындадыр. Һимайәчилик системи мейдана кәлдийи[255] заман метрополияда капиталистләр яранмасына ярдым этдийи кими, Wakefield-ин дә мүстәмләкәчилик нәзәриййәси, йә'ни Инкилтәрәнин бир мүддәт әрзиндә ганунлар васитәсилә һаята кечирмәйә чалышдығы нәзәриййә мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләр яратмаға чалышыр. Wakefield буну „systematic colonization“ [мүнтәзәм мүстәмләкәчилик] адландырыр.

Wakefield мүстәмләкәләрдә һәр шейдән әввәл буну кәшф этмишдир ки, пула, яшайыш васитәләринә, машынлара вә башга истеһсал васитәләринә саһиб олмагла инсан һәлә һеч дә капиталист олмур; онун капиталист олмасы үчүн бунлардан әлавә кәрәк муздлу фәһлә дә олсун, йә'ни өзүнү өз хошу илә сатмаға мәчбур олан башга бир адам да кәрәк олсун. Wakefield кәшф этмишдир ки, капитал шей дейилдир, инсанлар арасында шей васитәсилә мейдана чыхан ичтимаи мүнасибәтдир[256]. О шикайәтләнәрәк дейир ки, чәнаб Пил Инкилтәрәдән Ени Һолландиянын Гу саһилинә кедәндә орая үмумиййәтлә 50 000 фунт стерлинглик яшайыш вә истеһсал васитәләри апармышды. Чәнаб Пил о гәдәр эһтиятлы бир адам иди ки, бундан башга орая фәһлә синфиндән 3000 дә адам—киши, гадын вә ушаг апармышды. Лакин орая кәлиб чатанда „чәнаб Пилин янында һәтта бир нәфәр гуллугчусу да галмамышды ки, ятағыны ачсын вә я чайдан су кәтирсин“[257]. Языг чәнаб Пил! О һәр шейи габагчадан нәзәрдә тутмуш, анчаг бирчә шейи унутмушду ки, Инкилтәрә истеһсал мүнасибәтләрини дә Гу саһилинә ихрач этмәк лазым имиш!

---

254 Мүстәмләкәләрин өз маһиййәти мәсәләсиндә Wakefield азачыг ишыгландырмыш олдуғу чәһәтләри ата Мирабо, физиократлар вә онлардан чох-чох әввәл инкилис игтисадчылары кениш сурәтдә айдынлашдырмышдылар.

255 Һимайәчилик системи сонралар бейнәлхалг рәгабәт мүбаризәсиндә мүвәггәти бир зәрурәт олур. Лакин ону доғуран сәбәбләр нә олурса олсун, вердийи нәтичәләр эйни олараг галыр.

256 „Зәнчи элә зәнчидир. О ялныз мүәййән мүнасибәтләр дахилиндә гул олур. Иплик әйирән машын элә памбыг сап әйирән машындыр. О ялныз мүәййән мүнасибәтләр дахилиндә капитал олур. Гызыл өзлүйүндә пул вә я шәкәр өзлүйүндә шәкәрин гиймәти олмадығы кими, һәмин машын да бу мүнасибәтләр харичинә чыхарылдыгда даһа капитал олмур... Капитал ичтимаи истеһсал мүнасибәтидир. О—тарихи истеһсал мүнасибәтидир“ (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital). „Neue Rheinische Zeitung“ № 226, 7 апрел 1849-чу ил. [К. Маркс. Муздлу әмәк вә капитал. Москва. 1922-чи ил. Сәһ. 45, 47.]

257 E. G. Wakefield, England and America, London 1833, vol. II, p. 33.

Wakefield-ин сонраки кәшфләрини баша дүшмәк үчүн әввәлчә ики ҹәһәти гейд этмәк лазымдыр. Биз билирик ки, әкәр истеһсал вә яшайыш васитәләри әсл истеһсалчынын, йә'ни фәһләнин өзүнүн мүлкиййәтидирсә, онда бунлар капитал дейилдир. Истеһсал васитәләри ялныз о вахт капитал олур ки, эйни заманда фәһләни истисмар вә табе этмәк васитәси олсун. Лакин игтисадчынын бейниндә һәмин яшайыш вә истеһсал васитәләринин капиталист руһу өз мадди субстансиясы илә о гәдәр мөһкәм битишмишдир ки, һәр бир шәраит дахилиндә, һәтта онлар капиталын там әкси бир шей олдуғу шәраитдә дә игтисадчы онлары капитал адландырыр. Wakefield дә мәһз бу ҹүр душүнүр. Сонра. Бир-бириндән асылы олмайыб мүстәгил тәсәррүфатчылыг эдән бир чох ишчиләрин фәрди мүлкиййәти олан истеһсал васитәләринин дағыныглығыны Wakefield капиталын бәрабәр бөлүнмүш олмасы адландырыр. Бу ҹәһәтдән игтисадчы лап феодал һүгугшүнасына бәнзәйир: бу һүгугшүнас һәтта халис пул мүнасибәтләринә дә өз феодализм һүгугшүнаслығы дамғасыны вурурду.

Wakefield дейир: „Әкәр капитал ҹәмиййәтин бүтүн үзвләри арасында бәрабәр һиссәләрлә бөлүнсәйди, онда һеч кәс өз әлинин әмәйи илә ишләдә биләҹәйиндән артыг капитал йығмаға чалышмазды. Бу һал мүәййән дәрәҹәдә ени Америка мүстәмләкәләриндә мүшаһидә олунур; орада торпаг мүлкиййәти һәрислийи, муздлу фәһләләр синфинин олмасына мане олур“[258].

Демәли, нә гәдәр ки, фәһлә өзү үчүн вәсаит йыға билир,—о исә ялныз, өз истеһсал васитәләринин саһиби олдуғу мүддәтдә буну эдә биләр,—о заманадәк капиталист йығымы вә капиталист истеһсал үсулу мүмкүн дейилдир, чүнки бунун үчүн лазым олан муздлу фәһләләр синфи йохдур. Бәс бу һалда көһнә Авропада фәһләләр әмәк шәраитиндән нә васитә илә мәһрум эдилмишләр, капитал вә муздлу әмәк нә васитә илә ярадылмышдыр? Чох гәрибә хассәйә малик олан бир contrat social [иҹтимаи мүгавилә] васитәсилә.

„Бәшәриййәт... капитал йығымына ярдым эдән садә бир үсул өйрәнмишдир“; капитал йығымыны исә, мә'лум олур ки, лап Адәм заманындан бәри бәшәриййәт өз һәятынын сон вә еканә мәгсәди һесаб этмишдир; „бәшәриййәт капитал саһибләри илә әмәк саһибләринә бөлүнмүшдүр... бу бөлкү көнүллү сазиш вә разылашма нәтиҹәси иди“[259].

Мүхтәсәр: бәшәр күтләси „капитал йығмаг“ наминә өзү өзүнү әмлакдан мәһрум эдибмиш. Кәрәк ки, бу фәдакарлыг һисси мәһз мүстәмләкәләрдә өзүнү вар гүввә илә көстәрмәли иди, чүнки бу contrat social-ы хәял аләминдән һәгигәт аләминә кечирә биләҹәк адамлар вә имканлар анҹаг мүстәмләкәләрдә мөвҹуддур. Лакин онда, тәбии мүстәмләкәчилийин әксинә олараг Wakefield тәклиф этдийи „мүнтәзәм мүстәмләкәчилик“ бәс даһа нәйә лазым оларды? Анҹаг орасы вар ки, „Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин һәтта онда биринин дә муздлу фәһләләр зүм-

[258] Енә орада, I ҹилд, сәһ. 17, 18.
[259] Енә орада, сәһ 18.

рәсинә мәнсуб олдуғу шүбһәлидир... Инкилтәрәдә... халгын бөйүк әксәриййәти муздлу фәһләләрдән ибарәтдир"[260].

Бундан әлавә: зәһмәткеш бәшәриййәт ичәрисиндә капитал наминә өзүнү әмлакдан мәһрум этмәк сә'йләри о гәдәр әһәмиййәтсиз бир дәрәҹәдәдир ки, һәтта Wakefield-ин дә фикринҹә көләлик, мүстәмләкә сәрвәтинин еканә тәбии әсасыдыр. Wakefield-ин мүнтәзәм мүстәмләкәчилийи анҹаг лабүд бир бәладыр ки, буна да сәбәб онун гуллары дейил, азад инсанлары көтүрмәли олмасыдыр. „Испаниядан Сан-Домингоя биринҹи олараг көчүб кәләнләр Испаниядан бирҹә нәфәр дә олса фәһлә кәтирмәмишдиләр. Лакин фәһлә олмадан (йә'ни көләлик олмадан) капитал мәһв оларды вә я һеч олмазса о дәрәҹә азаларды ки, һәр бир фәрд ону анҹаг өз әлинин әмәйи илә ишләдә биләрди. Инкилисләрин тә'сис этдикләри сон мүстәмләкәдә һәгигәтән белә дә олмушдур; орада тохум, мал-гара вә аләт шәклиндә олан бөйүк капитал муздлу фәһләләрин олмамасы үзүндән мәһв олмушдур, орада кәлмәләрдән һеч кәсин тәкҹә өз шәхси әмәйи илә тәтбиг эдә биләҹәйиндән артыг капиталы йохдур"[261].

Биз көрдүк ки, халг күтләләринин торпагдан мәһрум эдилмәси капиталист истеһсал үсулунун әсасыны тәшкил эдир. Азад мүстәмләкәләрин маһиййәти исә әксинә, ондадыр ки, бир чох торпаглар һәлә дә халгын мүлкиййәти олараг галыр, буна көрә дә орая көчүб кәлән һәр кәс бу торпағын бир гисмини өзү үчүн хүсуси мүлкиййәтә вә фәрди истеһсал васитәсинә дөндәрә билир, һәм дә өзүндән сонра орая көчүб кәләнләрин дә бу ҹүр этмәсинә манечилик көстәрмәли олмур[262]. Мүстәмләкәләрин тәрәгги этмәсинин, һәм дә өз ичәрисиндән доған хәстә ҹәһәтин, капитал тәтбигинә мүгавимәт көстәрмәсинин сирри дә бундадыр. „О ерләрдә ки, торпаг чох уҹуздур вә бүтүн инсанлар азаддыр, о ерләрдә ки, һәр кәс өзү үчүн бир парча торпаг әлдә эдә билир,— бу кими ерләрдә, фәһләнин өз мәһсулундан өз пайына дүшән һиссә нәзәрә алынарса, әмәк нәинки чох баһадыр, һәтта һәр һансы бир гиймәтә гурашыг әмәк әлдә эдилмәси үмумиййәтлә чәтиндир"[263].

Мүстәмләкәләрдә фәһлә, әмәк шәртләриндән вә бу шәртләрин әсасыны тәшкил эдән торпагдан һәлә мәһрум эдилмәдийи үчүн вә я анҹаг айры-айры һалларда вә чох мәһдуд бир даирәдә мәһрум эдилдийи үчүн, мүстәмләкәләрдә әкинчилик һәлә сәнаедән айрылмамышдыр, кәндләрдәки эв сәнаеи һәлә мәһв эдилмәмишдир. Вәзиййәт белә икән орада капитал үчүн дахили базар һарадан тапылаҹагдыр?

„Гуллары, һабелә ири мүәссисәләрдә капитал илә әмәйи гурашыг ишләдән гул саһибләрини нәзәрә алмасаг, Америкада әһали ичәрисиндә анҹаг әкинчиликлә мәшғул олан һеч бир тәбәгә йохдур. Торпағы өз гүввәләри илә беҹәрән сәрбәст америкалылар эйни

---

[260] Енә орада, сәһ. 42, 43, 44.

[261] Енә орада, II ҹилд, сәһ. 5.

[262] „Торпағын дөнүб мүстәмләкәчилик үнсүрү олмасы үчүн, бу торпағын хам торпаг олмасындан башга о кәрәк иҹтимаи мүлкиййәт олсун ки, хүсуси мүлкиййәтә чеврилә билсин" (енә орада, II ҹилд, сәһ. 125).

[263] Енә орада, I ҹилд, сәһ. 247.

заманда бир чох башга ишләрлә дә мәшғул олурлар. Онлар өзләринә лазым олан мебели вә аләтләрин бир гисмини адәтән өзләри һазырлайырлар. Онлар чох вахт өз евләрини дә өзләри тикир вә өз сәнае мәһсулларыны ән узаг базарлара апарырлар. Онлар эйни заманда һәм әйиричи, һәм дә тохучудурлар, өзләри үчүн сабун вә шамы, аяггабы вә палтары да өзләри һазырлайырлар. Америкада әкинчилик чох вахт дәмирчинин, дәйирманчынын вә дүканчынын ярдымчы пешәсидир"[264]. Белә гәрибә адамлар ичәрисиндә элә бир саһә галырмы ки, капиталист орада не'мәтдән „имтина этсин"?

Капиталист истеһсалынын бөйүк мәзиййәти орасындадыр ки, муздлу фәһләләри даим муздлу фәһлә һалында тәкрар истеһсал этмәкдән башга, капитал йығымы илә бәрабәр һәмишә муздлу фәһләләрдән ибарәт нисби артыг әһали ярадыр. Буна көрә дә әмәк тәләб вә тәклифи гануну лазыми чәрчивә дахилиндә сахланылыр, әмәк һаггы капиталист истисмары үчүн әлверишли олан бир һәдд дахилиндә артыб-азалыр вә, нәһайәт, фәһләнин капиталистдән бу гәдәр зәрури олан ичтимаи асылылығы тә'мин эдилмиш олур,—игтисадчы бу мүтләг асылылығы өз эвиндә, йә'ни метрополияда алычы илә сатычы арасында, куя эйни дәрәчәдә мүстәгил олан ики әмтиә саһиби арасында, капиталдан ибарәт әмтиәнин саһиби илә әмәкдән ибарәт әмтиәнин саһиби арасында азад мүгавилә мүнасибәти кими гәләмә вериб пәрдәләйә билир. Лакин бу көзәл хүля мүстәмләкәләрдә мәһв олуб кедир. Орада әһалинин мүтләг мә'нада артмасы метрополияда олдуғундан чох-чох сүр'әтлидир, чүнки орада бир чох фәһләләр яша долмуш һалда дүняя кәлир, лакин буна бахмаяраг, орада фәһлә базары һәмишә кифайәт гәдәр долу олмур. Әмәк тәләб вә тәклифи гануну һечә чыхыр. Бир тәрәфдән, көһнә дүня даим орая истисмар һәриси вә не'мәтдән имтина арзусу илә чошан капитал еридир; дикәр тәрәфдән дә, муздлу фәһләләрин муздлу фәһлә олараг мүнтәзәм сурәтдә тәкрар истеһсал эдилмәси ән хошакәлмәз вә гисмән дә гаршысы алынмаз маниәләрә раст кәлир. Бурада капитал йығымына мүвафиг артыг муздлу фәһлә истеһсалындан данышмаға кәләрми! Букүнки муздлу фәһлә сабаһ өз тәсәррүфаты олан мүстәгил кәндлийә вә я сәнәткара чеврилир. О, фәһлә базарындан йох олур, лакин йох олуб фәһлә эвинә кетмир. Муздлу фәһләләрин даим белә мүстәгил истеһсалчылара чеврилмәси, капитал үчүн дейил, өзләри үчүн ишләйән вә чәнаб капиталисти дейил, өзләрини варландыран мүстәгил истеһсалчы олмалары исә фәһлә базарынын вәзиййәтинә сон дәрәчә зәрәрли тә'сир көстәрир. Мәсәлә ялныз, муздлу фәһләнин истисмар олунмасы дәрәчәсинин олдугча ашағы сәвиййәдә галмасында дейилдир. Муздлу фәһлә, не'мәтдән имтина эдән капиталистдән даһа асылы олмамагла бәрабәр, ондан асылы олмаг дуйғусуну да итирир. Бизим E. G. Wakefield-ин бу гәдәр ачыг, бу гәдәр көзәл вә бу гәдәр тә'сирли бир шәкилдә тәсвир этдийи бүтүн кәдәрли һаллар да бурадан ирәли кәлир.

О шикайәтләнәрәк дейир ки, муздлу әмәк тәклифи даими дейилдир, мүнтәзәм дейилдир, кифайәт дейилдир. Муздлу әмәк

---

[264] Енә орада, сәһ. 21, 22.

тәклифи „һәмишә чох аздыр, өзү дә даими дейилдир“[265]. „Фәһлә илә капиталист арасында бөлүнмәли олан мәһсул чох олса да, фәһлә онун элә бөйүк бир һиссәсини көтүрүр ки, тезликлә дөнүб капиталист олур... Әксинә, ялныз чох аз адамлар, һәтта олдугча узун өмр сүрсәләр дә, бөйүк сәрвәт күтләси топлая биләрләр“[266]. Фәһләләр һеч бир һалда капиталистә йол вермәзләр ки, онларын әмәйинин чох һиссәсинә музд вермәкдән имтина этсин. Әкәр капиталист һәтта узагкөрән олуб Авропадан өз капиталы илә бәрабәр өз муздлу фәһләләрини дә идхал этмәйи нәзәрдә тутса, бу әсла онун имдадына чатмаз. „Тезликлә бу фәһләләр даһа муздлу фәһлә һалындан чыхырлар, чох кечмәдән онлар дөнүб мүстәгил кәндли олур вә я һәтта муздлу әмәк базарынын өзүндә өз кечмиш саһибкарларынын рәгиби олурлар“[267]. Белә бир вәзиййәтин нә гәдәр дә дәһшәтли олдуғуну бир тәсәввүр эдин! Гочаг капиталист өз пулу илә Авропадан өзү үчүн рәгибләр кәтирирмиш! Бу ки там фәлакәтдир! Буна көрә дә мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләрин кифайәт гәдәр асылы олмамасындан вә онларда кифайәт гәдәр асылылыг дуйғусунун олмамасындан Wakefield-ин шикайәтләнмәси тәәччүблү дейилдир. Онун шакирди Merivale дейир: „Мүстәмләкәләрдә әмәк һаггынын йүксәк олмасы үзүндән даһа учуз вә даһа мути фәһләйә бөйүк тәләбат вардыр; элә бир синфин олмасы тәләб олунур ки, фәһләләр өз шәртләрини капиталистә гәбул этдирмәк дейил, әксинә, капиталист өз шәртләрини һәмин синфә гәбул этдирсин... Мәдәни өлкәләрдә фәһлә азад олмуш олса да, тәбии ганунлар күчүнә капиталистдән асылыдыр; мүстәмләкәләрдә исә бу асылылыг сүн'и тәдбирләр васитәсилә ярадылмалыдыр“[268].

---

[265] Енә орада, II чилд, сәһ. 116.
[266] Енә орада, сәһ. 131.
[267] Енә орада, II чилд, сәһ. 5.
[268] Merivale, Lectures on Colonisation and Colonies, London 1841 and 1842, vol. II, p. 235—314 passim. Һәтта шит, вулгар игтисадчы-фритрэдер Молинари дә дейир: „Иҹбари әмәк мүтабиг мигдар азад әмәклә әвәз эдилмәдән көләлийин ләғв олундуғу мүстәмләкәләрдә, һәр күн бурада мушаһидә этдикләримизин әксини көрдүк. Биз көрдүк ки, ади фәһләләр сәнае саһибкарларыны истисмар эдәрәк, мәһсулун ганун үзрә өз пайларына дүшән һиссәсиндән хейли чох әмәк һаггы тәләб эдирдиләр. Өз шәкәрини, йүксәк әмәк һаггыны өдәйә биләчәк гиймәтә сата билмәйән плантаторлар бу кәсири әввәлчә өз мәнфәәтләри, сонра да өз капиталлары һесабына өдәмәйә мәчбур олурдулар. Беләликлә бир чох плантаторлар вар-йохдан чыхмышдыр, бә'зиләри исә лабүд сурәтдә вар-йохдан чыхачагларыны көрүб буна йол вермәмәк үчүн өз ишләрини даяндырмалы олмушдулар... Шүбһәсиз ки, инсан нәсилләри мәһв олмагданса, йығылан капиталларын мәһв олмасы яхшыдыр (ҹәнаб Молинари нә гәдәр дә аличәнаблыг көстәрир!); лакин бунларын һеч бири мәһв олмасайды, даһа яхшы олмаздымы?“ (Molinari, Études Économiques, Paris 1846, p. 51, 52). Ай ҹәнаб Молинари! Әкәр Авропада „entrepreneur“ [саһибкар] фәһләнин, Вест-Һиндлә исә фәһлә саһибкарын part légitime [гануни пайыны] кәссә, онда бәс он әһкам, Муса вә дикәр пейғәмбәрләр, тәләб вә тәклиф гануну нә олар! Бир дә лүтфән дейин көрәк, Авропада капиталистин, сиз дедийинизә көрә, һәр күн кәсдийи бу „part légitime“ [гануни пай] нә олан шейдир! Ҹәнаб Молинарини ән чох дүшүндүрән одур ки, башга ерләрдә өз-өзүнә тә'сир көстәрән тәләб вә тәклиф ганунуна орада, йә'ни фәһләләрин капиталистләри истисмар эдәҹәк гәдәр „садәдил“ олдуглары мүстәмләкәләрдә полис тәдбирләри васитәсилә лазыми истигамәт верилсин.

Wakefield-ин фикринчә, мүстәмләкәләрин белә ачыначаглы вәзиййәтдә олмасы нә кими нәтичәләр доғурур? Истеһсалчылары вә милли әмлакы „барбарлыг дөврүнә гайытмаға бәрабәр олан бир дағыныг һала салыр“[269]. Истеһсал васитәләринин мүстәгил тәсәррүфатчылыг едән бир чох мүлкиййәтчиләр арасында бөлүнмәси капиталын мәркәзләшмәсини вә гурашыг әмәйин бүтүн әсасларыны да мәһв едир. Узун мүддәт давам етмәли олан, бир чох илләр бою узанан вә чохлу әсас капитал сәрф олунмасыны тәләб едән һәр бир иш һәята кечирилиркән маниәләрә раст кәлир. Аврепада капитал бир дәгигә дә олса ләнкимир, чүнки орада фәһлә синфи капиталын чанлы әлавәсидир, даим бол олур вә һәмишә капиталын гуллуғунда һазырдыр. Бәс мүстәмләкәләрдә!

Wakefield сон дәрәчә кәдәрли бир мәзһәкә нәгл едир. О, Канада вә Ню-Йорк штаты капиталистләриндән бә’зиләри илә сөһбәт етмишдир. Гейд етмәк лазымдыр ки, харичдән көчүб кәләнләрин ахыны тез-тез Канада илә Ню-Йорк штатында даяныр вә орада „артыг“ фәһлә әмәлә кәлир.

Wakefield-ин данышдығы мәзһәкәнин иштиракчыларындан бири аһ чәкәрәк дейир: „Бизим капитал хейли узун вахт әрзиндә ичра едилә биләчәк бир чох әмәлиййата сәрф олунмаға һазыр иди; лакин бир аз сонра бизи тәрк едәчәкләрини йәгин билдиййимиз фәһләләрлә ишә башлая биләрдикми? Әкәр биз бу мүһачирләри әлимиздә сахлайыб ишләдә биләчәйимизә әмин олсайдыг, онлары дәрһал мәмнуниййәтлә, һәм дә йүксәк гиймәтә ишә көтүрәрдик. Бундан әлавә: һәтта онларын әлимиздән кедәчәйини йәгин билдиййимиз һалда, енә дә онлары ишә көтүрәрдик, анчаг бу шәртлә ки, бизә лазым олан мигдарда ени кәлмәләр олачағыны йәгин биләйдик“[270].

Wakefield Инкилтәрәнин капиталист әкинчилийи вә онун „гурашыг“ әмәйи илә Американын пәракәндә кәндли тәсәррүфаты арасындаки кәскин фәрги бу гәдәр көзәл тәсвир етдикдән сонра, бунун әкс тәрәфини дә истәр-истәмәз е’тираф едир. Онун тәсвириндә Американын халг күтләси варлы, мүстәгил, тәшәббүскар вә нисбәтән елмлидир, „инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләси исә ачыначаглы бир сәфилдир (a miserable wretch), паупердир... Шимали Америкадан вә бә’зи ени мүстәмләкәләрдән башга һансы өлкәдә әкинчиликдә тәтбиг едилән азад әмәйин музду, фәһләнин ән зәрури яшайыш васитәләриндән аз-чох әһәмиййәтли дәрәчәдә артыгдыр?.. Шүбһәсиз, Инкилтәрә әкинчилийиндә атлара верилән ем, Инкилтәрә әкинчисинин емәйиндән чох-чох яхшыдыр, чүнки атлар даһа гиймәтли бир мүлкиййәтдир“[271]. Лакин бунун нә әйби вармыш? Инди мә’лум олур ки, милли сәрвәт өз тәбиәтинә көрә халг йохсуллуғу илә әйни бир шей имиш.

Бәс мүстәмләкәләрдә капитализмә зидд олан бәлалары нечә арадан галдырмалы? Әкәр бүтүн торпаг бирдән-бирә халг мүлкиййәтиндән хүсуси мүлкиййәтә чеврилсә, бу һал бәланын көкүнү кәсмәклә бәрабәр, мүстәмләкәләрин өзләрини дә мәһв едәрди.

---

[269] W a k e f i e l d, England and America, London 1883, vol. II, p. 52.
[270] Енә орада, сәһ. 191, 192.
[271] Енә орада, I чилд, сәһ. 47, 246.

Мəһарəт дə элə ондадыр ки, бир күллə илə ики ов вурасан. Кəрəк һөкумəт хам торпаға, тəлəб вə тəклиф ганунундан асылы олмаян сүн'и бир гиймəт гойсун; белə олса мүстəмлəкəлəрə көчүб кəлəнлəр бир парча торпаг алмаг[272] вə дөнүб мүстəгил кəндли олмаг үчүн лазым олан гəдəр пул газанынча, хейли мүддəт муздла фəһлəлик этмəйə мəчбур оларлар. Торпаг саһəлəри элə гиймəтə сатылмалыдыр ки, муздлу фəһлəнин онлары сатын алмасы чəтин олсун. Һөкумəт, бу торпагларын сатылмасындан һасил олан мəблəғи, йə'ни мүгəддəс тəлəб вə тəклиф ганунуну позмаг йолилə əмəк һаггындан чыхарылан пулу бир ерə йығыб Авропадан мүстəмлəкəлəрə йохсуллар кəтирилмəсинə сəрф этмəли, белəликлə дə чəнаб капиталистлəр үчүн муздлу əмəк базарынын долу олмасыны тə'мин этмəлидир. Белə олса, „tout sera pour le mieux dans le meilleur de mondes possibles" [„бу дүнялар дүнясында һəр шей яхшылашар"].

„Мүнтəзəм мүстəмлəкəчилийин" əн бөйүк сирри дə бунда имиш. Wakefield тəнтəнəли бир əда илə дейир: „Бу плана əмəл эдилсə, əмəк тəклифи даими вə мүнтəзəм олар; əввəлəн она көрə ки, көчүб кəлəн фəһлəлəрин һеч бири мүəййəн мүддəт пул илə ишлəмəдəн өзү үчүн торпаг алмаға гадир олмаячағындан, онларын һамысы муздла ишлəйəр вə белəликлə дə өз саһибинин даһа чох əмəкдəн истифадə этмəсинə имкан верəн капитал истеһсал эдəрлəр; икинчиси она көрə ки, муздла ишлəмəкдəн əл чəкиб торпаг саһиби олан һəр кəс, мəһз торпаг сатын алмагла мүстəмлəкəлəрə ени иш гүввəси кəтирилмəси үчүн мүəййəн мигдар пул вермиш олур"[273].

Дөвлəтин торпаға гойдуғу гиймəт əлбəттə, „кафи" (sufficient price) олмалыдыр, йə'ни о гəдəр йүксəк олмалыдыр ки, „муздлу əмəк базарында фəһлəлəрин ерини тутмаға һазыр олан башгалары мейдана чыхмадыгча һəмин фəһлəлəрин мүстəгил кəндлилəрə чеврилмəсинə мане олсун"[274]. Торпағын бу „кафи гиймəти" муздлу əмəк базарыны тəрк эдиб өз торпаг саһəсинə кечмəйə изн алмаг үчүн фəһлəнин капиталистə вердийи мəблəғин пəрдəли ифадəсиндəн башга бир шей дейилдир. Фəһлə əввəлчə чəнаб капиталистə онун даһа чох фəһлəни истисмар эдə билмəси үчүн „капитал" яратмалыдыр, сонра да фəһлə базарына өзүнү əвəз эдə билəчəк фəһлəлəр тəгдим этмəлидир ки, бунлары да онун һесабына һөкумəт дəнизин о тайындан кəтирдиб онун əввəлки ағасы олан капиталистин ихтиярына верир.

Əн мараглы чəһəт бурасыдыр ки, əсл мүстəмлəкəлəрдə тəтбиг олунмаг үчүн чəнаб Wakefield тəрəфиндəн мəслəһəт көрүлəн бу

---

272 „Сиз дейирсиниз ки, өз əллəриндəн башга һеч бир шейи олмаян бир адам торпаг вə капитал мəнимсəмəк сайəсиндə иш тапыр вə өзү үчүн кəлир əлдə эдир... əксинə, ялныз торпағын фəрди сурəтдə мəнимсəнилмəси үзүндəн элə адамлар тапылыр ки, онларын өз əллəриндəн башга һеч бир шейи олмур... Сиз инсаны һавасыз бир мүһитə салмагла, нəфəс алмаг үчүн зəрури олан һаваны онун əлиндəн алмыш олурсунуз. Сиз торпағы əлинизə кечирдикдə дə бу чүр этмиш олурсунуз... Бу да тамамилə о демəкдир ки, онун һəятыны өз əмринизə табе этмəк үчүн ону сəрвəтдəн məһрум эдəрсиниз" (Colins, L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes, Paris 1857, vol. III, p. 268—271 passim.).

273 Wakefield, England and America, London 1833, vol. II, p. 192.

274 Енə орада, сəһ. 45.

„илкин йығым“ үсулуну Инкилтәрә һөкумәти бир нечә ил әрзиндә һәята кечирмишдир. Бунун мүвәффәгиййәтсизлийә уғрамасы да, әлбәттә, Пилин банк ганунунун ифласа уғрамасы кими бир рүсвайчылыг олду. Нәтичәси анчаг бу олду ки, мүһачирләр Инкилтәрә мүстәмләкәләриндән Бирләшмиш Штатлара тәрәф ахыб кетдиләр. Эйни заманда Авропада капиталист истеһсалынын тәрәггиси вә бунунла әлагәдар олараг һөкумәт тәзйигинин артмасы нәтичәсиндә, Wakefield мәсләһәт көрдүйү үсул кәрәксиз олду. Бир тәрәфдән, илбәил адамларын арасы кәсилмәдән ахышыб Америкая кәлмәси нәтичәсиндә Бирләшмиш Штатларын шәргиндә артыг фәһлә күтләси әмәлә кәлир, чүнки Авропадан кәлән мүһачирләр далғасынын орадаки фәһлә базарына адам чыхармасы сүр'әти, башга бир далғанын бу адамлары орадан гәрбә апармасы сүр'этиндән артыгдыр. Дикәр тәрәфдән дә Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси бөйүк милли борч әмәлә кәлмәсинә вә бунунла бәрабәр верки тәзйигинин артмасына, ән алчаг малиййә аристократиясынын төрәмәсинә, эллик торпагларын хейли чох һиссәсинин, дәмир йоллары, мә'дәнләри вә саирәни ишләтмәк мәгсәдилә әмәлә кәлән мөһтәкир чәмиййәтләринә пайланмасына сәбәб олду,—бир сөзлә, капиталын ән бөйүк сүр'әтлә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олду. Беләликлә, бөйүк республика, мүһачирәт эдән фәһләләр үчүн даһа мүгәддәс бир мәкан олмады. Орада әмәк һаггынын азалмасы вә муздлу фәһләнин асылылығы һәлә Авропадаки нормал сәвиййәйә чатмамыш олса да, енә капиталист истеһсалы див аддымлары илә инкишаф этмәкдәдир.

Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән мүстәмләкәләрдә аристократлара вә капиталистләрә пайланан хам торпагларын азғынлыгла исраф эдилмәси,—бундан һәтта Wakefield өзү дә бәрк наразылыг эдир,—вә бунунла бәрабәр гызыл мә'дәнләринин өзүнә чохлу инсан чәлб этмәси, һабелә инкилис малларынын идхалы нәтичәсиндә һәтта ән хырда сәнәткар үчүн рәгабәт әмәлә кәлмәси,—бүтүн бунлар хүсусән Австралияда[275] кифайәт гәдәр „нисби артыг фәһлә“ әмәлә кәтирмишдир ки, нәтичәдә дә Австралиянын фәһлә базарынын ағзына гәдәр долдуғу—glut of the Australian labour-market һаггында һәр дәфә почта илә кәдәрли хәбәрләр кәлир вә орада да фаһишәлик бә'зән Лондон Haymarket-индәки гәдәр кениш яйылыр.

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүстәмләкәләрин вәзиййәти дейилдир. Бурада бизи марагландыран анчаг, Ени Дүняда кәшф эдилиб Көһнә Дүнянын сияси игтисады тәрәфиндән кениш э'лан эдилән белә бир сиррдир ки: капиталист истеһсал вә йығым үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкиййәти, шәхси әмәйә әсасланан хүсуси мүлкиййәтин мәһв олмасына, йә'ни фәһләнин әмлакдан мәһрум эдилмәсинә сәбәб олур.

---

[275] Австралия өзү өз өлкәси үчүн ганун вермәйә башладыгда дәрһал, кәлмәләр үчүн әлверишли олан ганунлар вермәйә башлады, лакин торпағын инкилисләр тәрәфиндән артыг исраф эдилмиш олмасы бу йолда бир маниәдир. „1862-чи ил тарихли ени торпаг ганунунун илк вә башлыча мәгсәди халгын ерләшиб мәскән салмасыны асанлашдырмагдыр“ („The Land Law of Victoria by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands“. London 1862).

Техники редактору **Р. Һусейнов**

Корректору **М. Ағабәйов**

*

Тиражы 10000.

Чапа имзаланмыш 26. VII. 1948.
Һәчми $44^{3}/_{4}$ ч/в. ФГ 12100.
Сифариш 1291.
Гиймәти 25 манат.

*

Азәрбайчан ССР НС янында Полиграфия
вә Нәшрийят ишләри идарәсинин
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәсиндә чап олунду.
Бакı, Һәзи Асланов күчәси, 80.